ئینسکلۆپیدیای هەولێر
(ئەربیل)

چاپی یەکەم ٢٠٠٩

- ناوی كتێب: ئینسكلۆپیدیای هەولێر «ئەربیل»
- ئامادەكردنی: لیژنەی باڵای ئامادەكار:
د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، د. مەولود ئیبراهیم حەسەن، فەرید ئەسەسەرد،
د.ئومێد جۆزەلی، حەمید ئەبوبەكر بەدرخان.
- سەرپەرشتیاریی هونەریی و خۆشنووسی: محەممەد زادە.
- دەرهێنانی هونەری: عوسمان پیرداود.
- جێبەجێكردنی هونەری: عصام موحسین نادر، رزگار موحسین نادر.
- نەخشەكان:سەردار محەممەد - وشیار حەمەدەمین
- هەڵەبڕی و پێداچوونەوە: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل، عەبدولڕەحمان مەعرووف، رەحیمی سورخی.
- هەڵەبڕی كۆمپیوتەر: مەسعود ئیبراهیم، ئەیوب یوسف.
- سكەنەری وێنەكان و رێكخستن: بەدرخان یوسف.
- سەرپەرشتیاری گشتیی چاپ: حەمید ئەبوبەكر بەدرخان.
- چاپ: چاپی یەكەم ٢٠٠٩ لوبنان
- چاپخانە: گرین گالۆری- لوبنان
- تیراژ: ٢٥٠٠ دانە.
- رۆژی دەستپێكردن: ٢٠٠٥/١٢/٢٦ - رۆژی تەواو بوون ٢٠٠٩/٩/٢٥
- لە كتێبخانەی گشتی ژمارە «١٨٣٢» ساڵی ٢٠٠٩ی دراوەتێ.
- هەموو مافێكی پارێزراوە بۆ لیژنەی باڵای ئامادەكار.
- نرخ: (١٥٠٠٠٠) دیناری عیراقی

لە بلاوكراوەكانی دەزگای چاپ و بلاوكردنەوەی بەدرخان

شوێنەوار

زەکی بارۆخ و خۆڵی هەولێر

نەژاد عەبدوڵڵا عەزیز

(جوولەکەی ئێرە - هەولێر - شتێکی دیکەش هەبوو بۆ مێژوو ئەوەت بۆ دەڵێم: کوردپەروەر بوون، بڕوابکە لە وێستگەی شەمەندەفەر، کە چووین مامۆستاکانمان بەڕێ کرد، زەکی بارۆخ هەبوو، ئەویش ڕەسام و مۆسیقاژەن بوو، پیاوێکی قەڵەو بوو، ئەو گەڕایەوە وتی: نەژاد نەژاد، شەمەندەفەرەکەش وا خەریکە بڕوا، بەپەلە زەرفێکی دامێ، گوتی: لە خۆڵەکەی تەنیشت شەمەندەفەر ئەو زەرفەم بۆ پڕکە، منیش زەرفەکەم بۆ پڕکرد لە خۆڵەکە و شەمەندەفەریش وا وردە وردە دەڕوا، ئەمنیش خۆم بە شەمەندەفەرەکەوە کرد، زەرفە -خۆڵەکەی- وەرگرت و ماچی کرد و دەستی کردە گریان، خۆڵەکەی کوردستانی لەگەڵ خۆی برد).

Ur-bi$_2$-lum^{ki}

ئوربيلوم

دەروازەیەک بۆ شوێنەوار و کەلەپوری هەولێر

دیارە کۆکردنەوەوی بابەتەکانی ئینسایکلۆپیدیای هەولێر کارێکی گران بوو، چونکە زۆرێک لەو بابەتانە بەتایبەت بۆ ئینسایکلۆپیدیا نەنووسراون، بەڵکو بابەت و توێژینەوە و بلاوکراوە بوون و لە رابردوودا لە گۆڤار و رۆژنامەکان و کتێبەکاندا بلاوکراونەتەوە، یان لە کۆڕ و کۆنفرانسەکاندا وەک بابەتی تایبەت پێشکەش کراون، و بێگومان کەمێک لە بابەتەکان تایبەت بۆ ئینسایکلۆپیدیا نووسراون، ئەوەی کە ئەرکی ئێمەی گران کرد بابەتە بلاوکراوەکان بوون کە لە گۆڤار و رۆژنامەکان و کۆڕ و سیمینارەکاندا بلاوکرابوونەوە، لە لایەک دەبوو هەموویان کۆبکەینەوە لە لایەکی دیکە دەبوو وابکەین کە ئەم بابەتانە لە رووی ناوەڕۆکەوە تا ڕادەیەک شێوەیەکی زانستی وەربگرن و یەکگرتوویەکیش لە رووی ناوەڕۆک و زاراوەکانەوە لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی دیکە هەبێت، و هەندێک کاتیش بۆچوونی جیاواز دەبینین کە ئەمەش هەڵە نییە بە تایبەت لەو بابەتانەی دەربارەی تەمەنی قەڵای هەولێر نووسراون، چونکە تا ئێستا کنەوپشکنینی شوێنەواری لە گردی قەڵای هەولێر (شاری ئوربیلیوم)دا نەکراوە.

دەربارەی بابەتەکان و چۆنێتی ڕیزبەندی کردنیان دەمانەوێت ئاماژە بەوە بکەین کە ئەم بەشەی ئینسایکلۆپیدیا تایبەت بوو بە شوێنەوار و ناوی شوێنەواری لێندرا، بەڵام دوای ئەوەی چەندین بابەتی کەلەپوری کۆکرایەوە، بڕیارماندا کە ئەم بەشە ناوبنێین بەشی(شوێنەوار و کەلەپور) و بێگومان شوێنەوار لە کەلەپور جیانابێتەوە و هەر کەلەپورە ئەگەر کۆنتربوو دەبێتە شوێنەوار، هەروەها ئەگەر ئێمە ئێستا توێژنەوە لەسەر کەلەپوری خۆمان نەکەین پاش چەندین ساڵی دیکە دەفەوتێن و هیچ لەبارەیانەوە نازانین.

گرنگی ئەم بەشە لەوەدا دەردەکەوێت کە تایبەتە بە شوێنەوار و کەلەپوری شارێک و پارێزگایەکی وەک هەولێر کە بە کۆنی ناسراوە و شوێنەوارەکانی قەڵا و منارە هێما و رەمزی ئەم شارە دێرینەن و یەکێکە لە شارە کۆنەکانی کوردستان و جیهان کە هەر لە سەردەمی سۆمەرییەکانەوە ناو و ناوبانگی هەبووە.

دەربارەی دابەشکردنی بابەتەکان و ڕیزبەندییان هەوڵمانداوە کە بە پێی کۆنی شوێنەوارەکان بابەتەکان ڕیزبەندی بکەین هەر لە ئەشکەوتەکان و چاخی بەردینی کۆنەوە بۆ سەردەمی سۆمەری و خوری و ئاشوری... و ئەسکەندەر و ئەشکانی و ساسانی و سەردەمی شارستانییەتی ئیسلامی ئەمەوی و عەباسی و پاشان سەردەمی عوسمانی و پاشان بیناسازی و خانووە کەلەپورییەکان و مافور، و لە کۆتاییدا چەند بابەتێکمان لەسەر داهاتووی گەشت و گوزار لە قەڵای هەولێر داناوە.

دەبێت ئاماژە بەوەبکەین کە تا ئێستا کنەوپشکنینێکی شوێنەواری زۆرکەم لە پارێزگای هەولێر ئەنجام دراون، کە تا ئێستا زۆربەی ناوچە شوێنەوارییەکانی کنەوپشکنینی تێدا ئەنجام نەدراوە، و کنەوپشکنینە شوێنەوارییەکانی داهاتووش شارستانییەت و شوێنەواری ئەم شارە زیاتر روون دەکاتەوە و دەردەخات، جگە لەوەی چەندین بابەتی گرنگ هەبوون دەربارەی ناوچە شوێنەواری و کەلەپورییەکانی پارێزگای هەولێر بەزمانی عەرەبی و بیانی نووسرابوون و دەرفەت نەبوو وەریانبگێڕین بۆ سەر زمانی کوردی.

لە کۆتاییدا هیواداریـن توانرابێت بە خستنەرووی ئەم بابەتانە خزمەت بە شوێنەوار و کەلەپوری دێرینترین شاری دونیا کرابێت، کە ئەویش هەولێرە، و خوێنەران و توێژەرانیش سوود و چێژ لە بابەتەکان وەربگرن و ئەم بابەتانە ببنە ئەرشیف و دۆکۆمێنتێک دەربارەی شوێنەوار و کەلەپوری ئەم شارە دێرینە.

دلشاد عەزیز زامدا
سەرپەرشتیاری بەشی شوێنەوار و کەلەپور

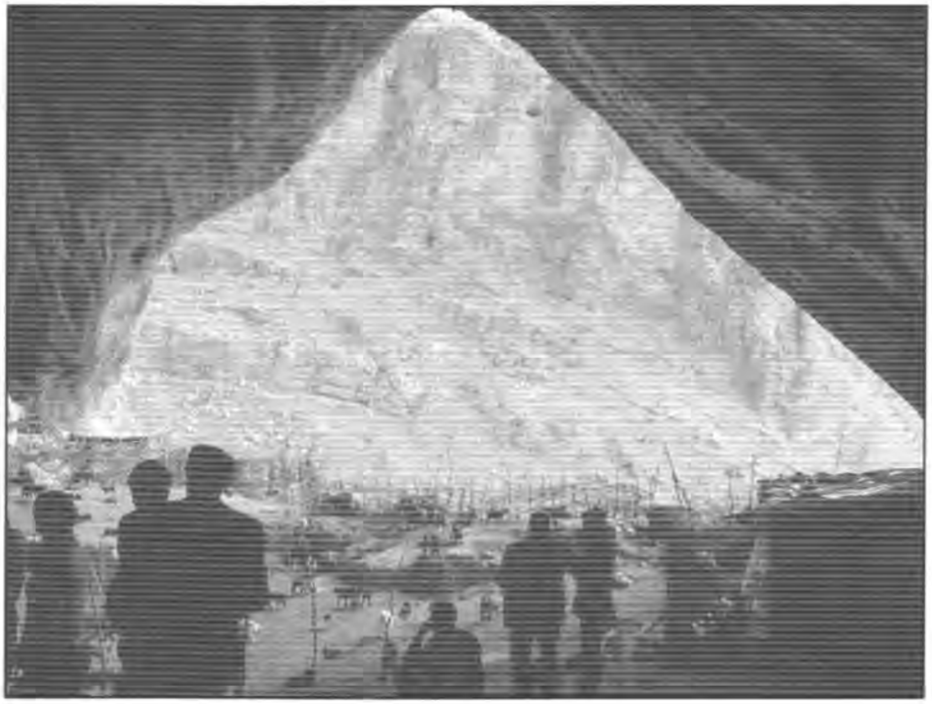

کرۆنۆلۆژیای هەولێر لە ٦٥٠٠٠پ.ز - ٢٤٢ی زایینی

(لەژێر رۆشنایی کنە و پشکنینە شوێنەوارییەکاندا)

دڵشاد عەزیز زاموا

هەولێر بەم تەمەنە درێژەی کە هەیەتی و بەو دەوڵەمەندییەی لەرووی شوێنەوارییەوە پێی ناسراوە، نێوەندێکی گرنگی مرۆڤایەتی، بەداخەوە وەکو پێویست هەڵکۆڵین و گەرانی تێدا نەکراوە، دەنا هێشتا زۆر بەڵگە و رووداوی مێژوویی و نهێنی گرنگ لەژێر خاکی لەمێژینەدا چاوەرێی دەستی زانا و دڵسۆزانە، ئەوەی کە مامۆستا دڵشاد عەزیز زاموا کۆی کردووتەوە، بەشێکی کەم و گرنگی ئەو شوێنەوارە زۆرەو ئەم مێژووە دوور و درێژ و دەوڵەمەندیە، کە شاری هەولێریان گەیاندووتە ئەمرۆ، زاناکان دەڵێن: (ئەشکەوتی شانەدەر ئەرشیفێکی دەوڵەمەندی مرۆڤایەتییە.) ئەگەر شانەدەر بە تەنیا ئەرشیفێکی دەوڵەمەندی مرۆڤایەتییە! ئەی باشە هەولێر بەم هەموو دەوڵەمەندییەی خۆی لەرووی شوێنەوارەوە، دەبێ چی بێ!؟ لەم ساڵانەی دوایی بەهۆی بیناسازی زۆرەوە لە هەر شوێنێکی ناو شاری هەولێر زەویان بۆ بیناسازی هەڵکۆڵیوە، لەپڕ پاشماوەی کۆن و جۆراو جۆر دۆزراوەتەوە! کە دیسان بەداخەوە!! وەکو پێویست سوود لەم

شـــوێنەوارە دۆزراوانـە نەبینراوە و کەمتر جۆر و زەمەنیـان دەستنیشـان کراوە. (ئـ. هـ).

چاخەبەردینەکان
لە پارێزگای هەولێر

ئەم چاخانە ناودەبردرێن بە چاخە بەردینەکـان چونکە مـرۆڤ زۆربەی پێداویسـتـیـەکـانی خـۆی لە بەرد دروست دەکـرد. بەڵام ئەمـە واتای ئەوەنادات کە مرۆڤ هیچ کەلوپەل و ئامـرازێکـیـدیکەی بەکـارنەهێناوە بەڵکو کەلوپەل و ئامرازی لە پێستە و ئێسـک و دارو تەختـە دروست دەکـرد، بەڵام زۆرێک لەو ئامـراز و کەلوپەلانە، بەهۆی تێپەڕبوونی کات و گـۆڕانی پلەکـانی گـەرمـاو باران و بەفرو تیشکی خۆرەوە لەناوچوون.

چاخی بەردینی کۆن لە پارێزگای هەولێـر (٦٥ تا ١٥) هەزارسـاڵ پ.ز:

١- شـوێنەواری مـرۆڤی چاخی بەردینی کـۆن لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزرانەوە، مـرۆڤـەکـانی شـانەدەر دەرکەوتن لە شـاخەکانی برادۆست، کـۆنـتـرین شـوێنەواری ئەم مـرۆڤـانە دەگەڕێتەوە بۆ ٦٥ هەزارساڵ پ.ز، و ژیان لەم ئەشکەوتەدا بەردەوام بوو، ئێسکبەندی نۆ مـرۆڤ دۆزرایەوە ئەم ئێـــسـکبـــەندانە دەگــــەڕێنەوە بۆ٦٥هەزارســاڵ تا ١٠ هەزارســاڵ پ.ز.

سەردەمی موستیری کە ناوەڕاستی چاخی بەردینی کـۆن دەگـرێتـەوە لە لایەن شــوێنەوارناســـانەوە پێی دەگـوترێت سـەردەمی برادۆسـتی، چونکە شوێنەواری چاخی موسـتـیری (٦٥-٣٥ هەزار ســـاڵ پ.ز) لـە شـاخـاکـانی برادۆست لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزرایەوە.

٢- لە چل و پێـنج هەزار ســاڵ پ.ز لە شانەدەر مرۆڤی چوارەم نێژراو گـوڵ لەسـەر گـۆڕەکـەی دانرا.ئەم مـرۆڤـانە هاوسـەردەم بوون لەگـەڵ نیـاندەرتاڵەکـانی ئەورووپا، بەڵام لە رووی شـێـوەی لاشـە و شـێـوازی ژیانیـانەوە پێشـکەوتوو تر بوون لە نیاندەرتاڵەکانی ئەورووپا.

لەم سەردەمەدا مرۆڤ بەراوکردن و کۆکردنەوەی خۆراک خەریک بوو.

وێنەی مـرۆڤی (نیـاندەرتاڵ)

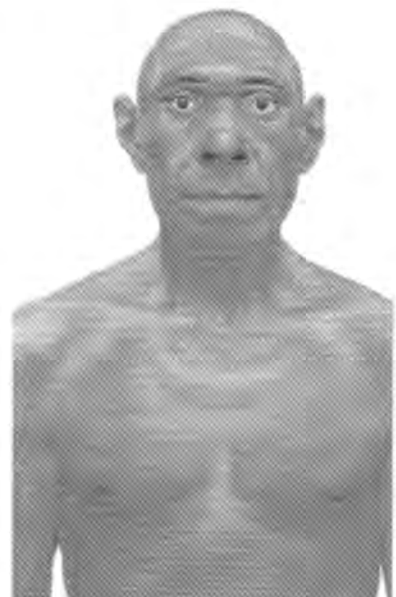

لەئەشکەوتی شانەدەر (٤٦ هەزار ساڵ پ.ز)، لە ژێر رۆشنایی ئێسکەپەیکەرەکانی شانەدەر لە ئەمریکا تیمێکی زانستی وێنەی مرۆڤی شانەدەریان دروست کردەوە، و لە گۆڤاری (SCIENTIFIC AMERICAN) ژمارە ٨١، ساڵی ١٩٧٩ بلاوکرایەوە، شایەنی باسە مرۆڤی شانەدەر یەکەم مرۆڤی ئەم چاخەیەکە لە لایەن زاناکانەوە وەک مەیمون وێنە نەکراوە.

چاخی بەردینی ناوەراست (١٥٠٠٠-١٠٠٠٠پ.ز):

پاش ئەوەی مرۆڤ ئەشکەوتەکانی بەجێهێشت ورووی کردە دامێنی شاخەکان و سەر رووبارەکان ونشینگەی کاتی (المستوطنات الوقتیة)ی بو خوی دروستکرد لە چاخی بەردینی ناوەراستدا (١٥٠٠٠-١٠٠٠٠پ.ز). لە بەهار و هاویندا لەوێ دەژیا بەلام لەزستاندا دەگەرایەوە ئەشکەوتەکان، ئەم چاخە پانزە هەزار ساڵ پێش زایین دەستی پێکرد و دە هەزار ساڵ پێش زایین کۆتایی هات.لەم چاخەدا ئامرازە بەردینەکان پێشکەوتن و شێوەیەکی تیژو رێکیان وەرگرت پێیان دەوترێت ئامرازی بەردینی رێک (Microlithic). ئەم چاخە لە کوردستانداناونراوە بە چاخییان شارستانیەتی (زەرزی)، چونکە شوێنەواری ئەم چاخە لە کوردستاندا بۆ یەکەم جار لە ئەشکەوتیزەرزی (لە نزیک شاخی پیرەمەگرون لە چەمی رەزان)دۆزرایەوە، لەم سەردەمەدا مرۆڤەکان بەشێوەیەکی کاتی دەستبەرداری ئەشکەوتەکان دەبوون و لە دەشتەکاندا دەژیان، و هەندێک ئاژەڵیان ماڵی کرد کە کۆنترینیان سەگ بوو، هەروەها بەروبوومی رووەکیان کۆدەکردەوە و چەند کەلوپەل و ئامرازێکی تایبەتیان دروستکرد، بۆ برینی و هارینی رووەک و دانەوێڵە، بەلام مرۆڤ لەم چاخەدا فێری کشتوکاڵکردن نەبوو.

- دەربارەی شوێنەوارەکانی ئەم چاخە لە پارێزگای هەولێر، بەڵگە شوێنەوارییەکان دەریانخست کە ژیانی مرۆڤ لە ئەشکەوتی شانەدەر بەردەوام بوو، شوێنەواری ئەم چاخە لە(ئەشکەوتی هاودیان) و (ئەشکەوتی خەرواتان/نزیک حەریر) و (ئەشکەوتی کاوانیان/نزیک شەقلاوە)دەژیان و شوێنەوار و پاشماوەی ئامرازە بەردینەکانیان لەم ئەشکەوتانەدا بەجێماوە.

چاخی پرۆتۆنیۆلیتیک (عصر الشبیە بالعصرالحجري الحدیث Protoneolithic) (٩٥٠٠-٩٠٠٠پ.ز):

کۆتایی هاتنی چاخی پلایستۆسین: لە دەهەزارساڵ پ.ز چاخی سەهۆڵی پلایستوسین کۆتایی هات و پلەی گەرمای زەوی بەرز بووەوە و ناوچە سەهۆڵیەکانی نیوەگۆی باکووری زەوی (ئەوروپا و باکوری ئەمریکا و ئاسیا) سەهۆڵەکانیان توایەوە و بووە ناوچەیەکی سەوزایی وەک ئەمرۆ، هەروەها ناوچەکانی باکوری ئەفریقا و جەزیرەی عەرەبی و ناوچەکانی ناوەراست و باشوری رۆژهەلاتی ئێران و ناوەراستی ئاسیا کە لەوەو پێش دارستان و سەوزایی بوو لە چاخی پلایستوسین (لە چاخی بەردینیکۆن و ناوەراست) بە کۆتایی هاتنی چاخی پلایستوسین بووە ناوچەیەکی وشک و بیابان (وەک ئەمرۆ دەیبینین).

هەروەها ناوچەکانی کوردستان ئاوهەواکەی گۆرا و بەرەو گەرمتر چوو و وەک ئاو هەوای ئەمرۆی لێ هات بێگومان گۆرانی پلەکانی گەرما و ئاووهەوا کاری کردە سەر گۆرانی شێوەی ژیانی مرۆڤ لەم چاخەدا، لەم سەردەمەدا مرۆڤ رووی کردە دۆڵ و دەشتەکانی نزیک رووبارەکان، بەلام ئەمە سەرەتایەک بوو کە پێی دەوترێت(Proto-Neolithic فترة الشبیە بالعصر الحجري الحدیث) سەردەمی هاوشێودی چاخی بەردین، واتە سەرەتای چاخی بەردین کە دەستپێدەکات لە١٠,٠٠٠و بەردەوام دەبێت تا ٩٥٠٠پ.ز، لەم سەردەمەدا مرۆڤ کوخ ی دروست دەکرد کە چاڵێکی هەڵدەکەند نیو مەتر قووڵ بوو چەند بەردێکی بەشێوەی بازنەیی بەدەوریدا ریز دەکرد و لەناوەراست دا دارێکی دەچەقاند و بە گەلا و پوش و دار دایدەپۆشی، باشترین نمونەش بۆ ئەم سەردەمە لە کوردستاننشینگە(مستوطنة Settlement)ی (زاوی چەمی)یە-کە ناوەراستییەکەی زەڤیاچەمێیە- لە نزیک ئەشکەوتی شانەدەر لە سەر زێی گەورە، کە لەم شوێنە مرۆڤەکان چەندین جۆر ئاژەڵیان راو دەکرد، جگە لەوەی کە بەروبوومی رووەک و میوەیان کۆ دەکردەوە، و کەلوپەلی بەردینیان بۆ هارینی دانەوێڵە بەکاردەهێنا.

بەڵام پاش ئەم سەردەمە مرۆڤ هەوڵی دروستکردنی خانووی دا و سەرەتا لە قوڕلە سەر بناغەی بەردین دروستی دەکرد و دیوارەکانی بازنەیی بوو، پاشان چەندین گوند دەرکەوت کە خانووەکان شێوە لاکێشەیی بوون و دیوارەکان ڕێک بوون. و مرۆڤ بەتەواوی فێری کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ بوو، و گوندە راستەقینە دەرکەوتن.

ئەم نشینگەیە لە لایەن مرۆڤەکانی شانەدەرەوە دروستکرا، ئەوان لە بەهار و هاویندا لەوێ دەژیان بەڵام لە وەرزی پاییز و زستان دا دەگەڕانەوە ئەشکەوتی شانەدەر، بە پێی بۆچوونی شوێنەوارناسان لەم سەردەمەدا مرۆڤەکان (ئەشکەوتی شانەدەر)یان کردبووە گۆڕستانی خۆیان و مردووەکانیان تێدا دەناشت، بەڵام لە راستیدا ئەمە ناتوانرێت بسەلمێنرێت، چونکە تەنها چەند گۆڕێک دۆزراوەتەوە، ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە ئەشکەوتەکان گۆڕستان بووبن، بەڵکو هەندێک لە زانایان پێیان وایە مرۆڤەکان زۆربەی مردووەکانیان لەدەرەوەی ئەشکەوتەکان ناشتووە، بەڵام لەبەرئەوەی کە تا ئێستا هیچ کارێکی کنەوپشکنین نەکراوە لەدەرەوەی ئەشکەوتەکان، هەروەها گۆڕانکارییەکانی کەش و هەوا و سەرما و بەفرو باران... بووەتە هۆی لەناوچوونی ئێسک و گۆڕەکان...، بەم شێوەیە مرۆڤاکانی ئەم سەردەمە زۆربەی کاتەکانی ساڵ لە نشینگەی زاوی چەمی دەژیان لە سەر کەناری رووباری زێ، بەڵام لەکاتی زستان دا دەگەڕانەوە ئەشکەوتی شانەدەر.

لەم سەردەمەدا بۆ یەکەم جار ڕێوڕەسمی ناشتنی باڵندەگۆشتخۆرەکان لە دەوری ئاگردانێکدا بە ڕێوەچوو لە زاوی چەمی...کە نزیکەی حەڤدە جۆر باڵندە لە دوای راوکردن لە ڕێوڕەسمێکدا باڵەکانیان بۆ ئەو ڕێوڕەسمە بەکارهێنرابوو، شایەنی باسە کە نشینگەی زاوی چەمی بە کۆنترین نشینگە دادەنرێت لە جیهاندا کە بۆ (٩٥٠٠-٨٥٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە.

چاخی بەردینی نوێ (٦٠٠٠پ.ز):

ئەم سەردەمە مرۆڤ هەوڵی دروستکردنی خانووی دا و سەرەتا لە قوڕلە سەر بناغەی بەردین دروستی دەکرد و دیوارەکانی بازنەیی بوو، پاشان چەندین گوند دەرکەوت کە خانووەکان شێوە لاکێشەیی بوون و دیوارەکان ڕێک بوون. و مرۆڤ بەتەواوی فێری کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ بوو، و گوندی راستەقینە دەرکەوتن.

سەردەمی شارستانیەتی حەسونە(٦٠٠٠پ.ز):

لە ساڵی (٢٠٠٢) لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری هەولێر و مامۆستایانی بەشی شوێنەواری زانکۆی سەلاحەدینەوە لە ناوچەی بەردحوشتر (گردی وەستا عەرەب)لە باکووری رۆژئاوای شاری هەولێر شوێنەواری نشینگەیەک دۆزرایەوە، کە دەتوانرێت بە کۆنترین نموونەی چاخی بەردینی نوێ دابنرێت کە تا ئێستا لە سنووری پارێزگای هەولێر دۆزراوەتەوە، و گڵێنەو گۆزەکانی ئەم نشینگەیە هاوشێوەی گڵێنەی گوندی چەرمۆ (هەزارەی حەوتەمی پ.ز) بوون، ئەم جۆرە گڵێنەیە بە کۆنترین نموونەی گڵێنە دادەنرێت لە پارێزگای هەولێردا گلێنەکان نارێکن و یانیش سوورنەکراونەتەوە، و ئێستا ئەو جۆرە گلێنانە لە مۆزەخانەی هەولێر نمایش کراون.

گڵێنەکانی سەردەمی شارستانیەتی حەسونە (٦٠٠٠-٥٥٠٠پ.ز) بەڵگە شوێنەوارییە دۆزراوەکانی (ئەشکەوتی بەستوون) و (ئەشکەوتی دیان و شانەدەر)ئەوەیان سەلماند کە لەم سەردەمەدا راوچییە گوند نشینەکان بۆ راوکردن روویانکردۆتە شاخەکان و لە گوندەکانەوە (کە لە رۆخی رووبار و لە ناو دۆڵەکاندا بوون) بەرێکەوتوون بەرەو شاخەکان، **بنوارە وێنەی ژمارە(١)**

بۆ ماوەی چەند رۆژێک لە ئەشکەوتەکاندا ماونەتەوە و خواردن و خواردنەوەیان لە ناو گۆزەدا بردووە لەگەڵ خۆیان پاشان پارچە گۆزە و سوالەتە شکاوە بە جێماوەکان بەڵگەبوون بۆ ئەوەی کە مرۆڤ بە شێوەیەکی کاتی لەکاتی راوکردندا رووی کردۆتە ئەشکەوتەکان، و ئەم بەڵگانە لە لایەن تیمێکی ئەمریکی لە لایەن (هنری فیلد) لە ١٩٥١دا دۆزرایەوە.

شارستانیەتی سامەڕا (٥٥٠٠پ.ز-٤٩٠٠پ.ز):

لەم سەردەمەدا چەندین گوند و

وێنەی ژمارە(١) وێنەی ئەشکەوتی بەستون

نشینگە دەرکەوتن لە دەشتی هەولێر، و یەکێک لەو گوندانە کە ئێستا لەناو شاری هەولێرە و گردی (کلک مشک)ی پێدەڵێن، بەڵگە سەرەتاییەکانی سەر ئەم گردەشوێنەوارییە و چەندین گردی دیکە ئەوە دەسەلمێننکە مرۆڤ لەسەردەمی شارستانیەتی سامەڕادا لەم ناوچەیەداژیاوە...

سەردەمی شارستانیەتی حەلەف(٤٩٠٠-٤٥٠٠پ.ز):

گرنگترین بەڵگەی شارستانیەتی حەلەف لە کنەوپشکنینەکانی تیمێکی ئەمریکی دەرکەوت لە نزیک گوندی (بانە هێلک) رۆژئاوای دیانا لە سەر رووباری جوندیان، ئەم گوندە بە یەکێک لە گوندە نموونەییەکانی سەردەمی شارستانیەتی حەلەف دادەنرێت، بەتایبەت کە جوانترین نمونەکانی گڵێنەوگۆزەی ئەم سەردەمە لە بانە هێڵک دۆزرایەوە.....

- گوندی قالینج ئاغا لە ناوشاری هەولێر (١کم باشوری قەڵای هەولێر) لەسەردەمی شارستانیەتی حەلەفدا ئەم گوندە دروستکراوە، و مرۆڤەکان تێیدا نیشتەجێ بوون و ژیانیان بەردەوام بوو.

چاخی بەردینی کانز (٤٩٠٠-٣٥٠٠پ.ز):

ئەم چاخە لە ٤٩٠٠پ.ز دەست پێدەکات و لە ٣٥٠٠پ.ز کۆتایی دێت، پێی دەوترێت چاخی بەردینی کانزایی چونکە لەگەڵ ئەوەی کە بەردەوام بوون لە بەکارهێنانی ئامراز و کەل و پەلی بەردین، و توانییان ئامراز و کەلوپەل لە کانزای مس دروست بکەن.

- سەردەمی شارستانیەتی عوبەید (٤٥٠٠-٣٥٠٠ پ.ز):

- ژیان بەردەوام بوو لە قالینج ئاغا، لەم سەردەمەدا مرۆڤەکان لە گوندەکانی دەشتی هەولێر و هەموو ناوچەکانی پارێزگای هەولێر دەژیان، و ئەو گوندانە ئێستا زۆربەیان پاشماوەکانیان لەژێر گردەشوێنەوارییەکاندا بەجێماون، شایەنی باسە پاشماوەی راوچییەکانی گوندەکانی ناوچە شاخاوییەکان کە چوونەتە راوکردن و چەند شەو و رۆژێک لە ئەشکەوتەکانی (بەستوون) و (دیان) ماونەتەوەلە شاخەکانی برادۆست خەریکی راوکردن بوون، و خواردن و خواردنەوەیان لە ناو گۆزەکاندا بردووە پاشماوەی ئەو گۆزانە لە لایەن تیمێکی ئەمریکییەوە لەو ئەشکەوتانە دۆزرایەوە، و بوونە بەڵگەی ئەوەی کە لە دەشت و دۆڵەکانی نێوان شاخەکاندا چەندین

گـوندی کـشتـوکـاڵی هەبووە لەوسەردەمەدا لە سنووری پارێزگای هەولێر.

شارستانیەتی سەردەمی وەرکا (ئوروک) ٣٥٠٠-٣١٠٠پ.ز

- شارستانیەتی سەردەمی وەرکا (دەرکەوتنی شارستانیەتی سۆمەری لە باشوری میسۆپۆتامیا و دەرکەوتنی نووسین) پاش ئەوەی کە لە ماوەی هەزار ساڵی رابردوودا بە شێوەی کۆچێکی هێواش هەندێک لە مرۆڤەکانی گوند و نشینگەکانی کوردستان روویانکردە باشوری میسۆپۆتامیا و کوردستانیان بەجێهێشت بە هۆی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و کەمی بەرهەمی کشتوکاڵییەوە چونکە کشتوکاڵ لە کوردستان دێمی بوو.....

- ژیان بەردەوام بوو لە قالینج ئاغا، و کنەوپشکنینەکانی ساڵانی ١٩٦٧ و ساڵانی دوایی بەرێوەبەرایەتی گشتی شوێنەواری عێراقی ئەودیان سەلماند کە ئەم گوندە:

١- لە چەند کۆڵانێک پێکهاتبوو نێوان کۆڵانەکان خشتڕێژکراوە و هاتووچۆکردن ئاسانە.

٢- چەند پەرستگایەکی تێدا دۆزرایەوە، لە یەکێک لە پەرستگاکاندا پەیکەری خواوەندی چاوEYE IDOL (معبود العین) دۆزرایەوە، کە خواوەندێکە لە قوڕ و بەرد دروستکراوە و چاوەکانی گەورەیە بۆ ئەوەی بەردەوام چاودێری مرۆڤەکان بکات و بیان پارێزێت بە پێی باوەڕی ئەوان. **بنوارە وێنەی ژمارە(٢)**

ئەم جۆرە پەیکەرە لە چەند شوێنێکی دیکە دۆزرایەوە (لە کوردستانی رۆژئاوا لە تەل براک و لە ناوچەکانی دیالە)، جگە لەوەی کە لە سەر چەندین مۆر وێنەی چاوەکانی ئەم خواوەندە کێشراوە.

- بە پێی پشکنینەکانی بەشی شوێنەوار- زانکۆی سەلاحەدین) لە ساڵانی ٢٠٠٤-٢٠٠٧، مرۆڤی سەردەمی عوبەید (٤٠٠٠پ.ز) و سەردەمی وەرکا (٣٥٠٠-٣١٠٠پ.ز) لە تەل قەسرا (لە عەینکاوە)ژیاوە و، هەروەها مرۆڤ لە گردی عەوێنە و دەیان گوندی دیکە دەژیان، کە ئێستا پاشماوەکانیان لە ژێرگردە شوێنەوارییەکانی ناو شاری هەولێر و دەوروبەرییەتی...

- لە سەردەمی وەرکا ٣٥٠٠-٣١٠٠پ.ز دروستکردنی کۆنترین ملوانکەی زێڕ لە قالینج ئاغا کە بە کۆنترین ملوانکەی زێڕین دادەنرێت لە جیهاندا...**بنوارە وێنەی ژمارە(٣)**

دۆزینەوە و داهێنانی نووسینی وێنەیی لە شاری وەرکا کە هاوسەردەمە لەگەڵ قالینج ئاغا، شوێنەوارناس (بەهنام ئەبوصوف) کە (پشکنەری قالینج ئاغا بوو لە ١٩٦٧ز) پێی وابوو کە دەبێت سۆمەرییەکان نووسینیان لە قالینج ئاغا داهێنا بێت، ئەو پێی وابوو کەئەگەر کنەوپشکنینەکانی بەردەوام بێت ئەوا کۆنترین نووسین دەدۆزرێتەوە لە قالینج ئاغا، بەڵام ئەوەی جێگەی باسە کە تائێستا ٣٠٪ ئەم نشینگە گەورەیە کە لە گوندێکی ئاسایی گەورەترە کنەوپشکنینی تێدا کراوە، کە پێدەچێت لە داهاتوودا شتی زیاتر بدۆزرێتەوە، ...

منداڵەکان لە گۆزەدا دەنێژران کە نیشانەی باوەڕبوونە بە جیهانی دوای مردن، گۆزەکان هێمایەک بوون بۆ رەحمی دایک بۆ ئەوەی دووبارە منداڵەکان لە دایک ببنەوە لە جیهانی دوای مردن...

- شارستانیەتی نەینەوافایف (٥) و جەمدەنەصر (٣١٠٠-٢٩٠٠پ.ز)

وێنەی ژمارە(٢)

وێنەی ژمارە(٣)

پاشماوەی ئەم شارستانییەتە لە چەند ناوچەیەک بە پەرش و بڵاوی دۆزرایەوە.بە پێی بەڵگە شوێنەوارییەکان و نووسراوە مێخییەکان تۆفانی (نوح) لەم سەردەمەدا روویداوە...لەگەڵ ئەوەی بەڵگەی تۆفانەکە و پاشماوەی لیتەی تۆفانەکە لەسەر شاری نەینەوا و شاری ئۆر دۆزرایەوە بەڵام لە سنووری پارێزگای هەولێر تا ئێستا هیچ بەڵگەیەک نەدۆزراوەتەوە.

قەڵای هەولێر (قلعة أربيل(Urbilium)):

لەگەڵ ئەوەی کە تا ئێستا هیچ کنەوپشکنینێک لە قەڵای هەولێر نەکراوە، بەڵام ئەوەی کە باس دەکرێت کە قەڵات کۆنترین شاری جیهانە کە تا ئێستا ژیانی تێدا بەردەوام بێت، تەنها بە بەراوردکردنە بە گوندی قالینج ئاغا کە تەنها یەک کیلۆمەتر لە قەڵاتەوە دورە، و ئەوان پێیان وایە کە قالینج ئاغا نزیکەی حەوت هەزار ساڵ پێش ئێستا دروستکراوە و ئەمە راستە و بەڵگە مادییە شوێنەواردکانیش ئەوەیان سەلماند، بە پێی بۆچوونی ئەوان کەواتە دەبێت گردی قەڵات بە هەمان شێوەی قالینج ئاغا لەو سەردەمەوە مرۆڤ لەسەری ژیابێت.

گردی قەڵات سەرەتا تەنها چەند مەترێک بەرزبووە بەڵام بە تێپەربوونی رۆژگاردەمەکان هێدی هێدی بەرزبووەتەوە چونکە چەندین پەرستگا و خانوو و شورای تێدا دروستکراوە، بەو شێوەیە بەرزییەکەی گەیشتووەتە زیاتر لە سی مەتر.........بەڵام ئێمە پێمن وایە کە خەڵکی قالینج ئاغا لە ۳۰۰۰پ.ز قالینج ئاغا چۆڵ دەکەن و دەچنە شوێنی قەڵات و یەکەم شار دروست دەکەن...... و لە داهاتوودا ئەگەر پشکنین کرا ئەوکاتە دەردەکەوێت کە قەڵات کۆنترە یان پاش ئەو بەروارە دروستکراوە، بەڵام لە راستیدا ئەوەی گومانی تێدانییە ئەوەیە کە قەڵاتی هەولێر کۆنترین شاری جیهانە کە تا ئێستا ژیان تێیدا بەردەوام بێت.

سەردەمی بنەماڵە سۆمەرییەکان (۲۹۰۰-۲۳۵۰پ.ز):

سۆمەرییەکان دەسەڵاتی سیاسییان دامەزراند و دەوڵەتە شار لە باشوری میسۆپۆتامیا دەرکەوت کە هەر شارێک بنەماڵەیەک فەرمانڕەوایەتی دەرکرد و فەرمانڕەوایەکی هەبوو کە پێی دەوترا (ئینسی) واتە میر، و هەر شارێک پەرستاگا و خواوەندی سەرەکی خۆی هەبوو، هەروەها زەوی کشتوکاڵی و سوپای تایبەتی خۆی هەبوو...لەم سەردەمەدا گەلە کۆنەکانی کوردستان دەرکەوتن کە کۆنترینیان گوتییەکان و لولوبییەکان و سوبارییەکان بوون و لە ناوچە جیاوازەکانی کوردستاندا بڵاوبوونەوە، ئەم گەلە کۆنانە لە ئەنجامی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانی گوندەکانی چاخی بەردینی نۆی و چاخی بەردینی کانزایی دروست بوون و لە شوێنێکی دیکەوە نەهاتوون بۆ کوردستان....

سوبارییەکان شوێنی قەڵای هەولێر کە گوندێک بووە دەیکەنە شار و ناوی دەنێن شاری ئوربیلوم:

سوبارییەکان یەکێن لە کۆنترین گەلەکانی کوردستان و ناوچەکانی کوردستان لە نووسینە مێخییەکاندا سۆمەرییەکان باسی وڵاتی سوبارتویان کردووە و بە کوردستانی ئەمڕۆیان دەگوت سوبارتو. **بڕوانە وێنەی ژمارە(٤)** ئەکەدیەکان هەولێر داگیردەکەن....

وێنەی ژمارە (٤) نەخشەی وڵاتی سوبارتو و ناوچەکانی کوردستان چوار هەزار ساڵ پێش ئێستا و شاری هەولێر دەکەوێتە سوبارتوی بنە

نەرامسینی پاشای ئەکەدی هەولێری داگیر کرد؟:

نەرامسین پاشای ئەکەدی چەند سەرکەوتنێکی تۆمارکرد بەسەر لولوبیەکان (لە پارێزگای سلێمانی)و هێرشی کردە سەر نۆ پاشا لە ناوچەی ولاتی سنەوبەر (لە ناوچەکانی دهۆک) و هێرشی کردە سەر ناوچەکانی دیاربەکر(میلێکی نەرامسین کە وێنەی نەرامسینی لەسەرە و نووسینی مێخی لەسەرە لە شاخی پیرحەسەن نزیک دیاربەکر دۆزرایەوە)، جگە لەوەی کە نەینەوا و ناوچەکانی خابووری کوردستانی رۆژئاوای داگیرکرد، بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین کە دەوروبەری هەولێری داگیرکردبوو لە هەرچوارلاوە کە ئەمە بەڵگەی ئەوەیە کە پێدەچێت ئوربیلۆمی داگیرکردبێت و کنەوپشکنینەکانی داهاتوو ئەو راستییە پێچەوانەکەی دەسەلمێنێن.

لە کۆتایی حوکمی نەرامسین دەسەلاتی ئەکەدییەکان کزبوو و سوبارییەکان و گوتییەکان و لولوبییەکان و خورییەکان و....هێرش دەکەنە سەر سوپای ئەکەدی و شەڕ بەردەوام دبێت، تا لە کۆتاییدا گوتییەکان بە یارمەتی لولوبییەکان ئیمپراتۆریەتی ئەکەدی دەروخێنن، بەم شێوەیە هەموو میسۆپۆتامیا و هەولێریش دەکەوێتە ژێردەسەلاتی گوتییەکانەوە بۆ ماوەی سەد ساڵ (لە ٢٢٣٠-٢١٢٠پ.ز).

لەسەدەی ٢٣ی پ.ز دا گوتییەکان بۆ یەکەمجار لە مێژوودا ناوی هەولێریان بە شێوەی (ئوربیلیوم)هێنا لە دەقێکی مێخیدا لە سەردەمی پاشای گوتی(ئیریدوپزر)دا(م.کۆزاد ئەحمەد).

دەوڵەتی سۆمەری نوێ (٢١١٣-٢٠٠٦پ.ز):

شولگی کوڕەزای ئورنەمو کە یەکێک بوو لە بە هێزترین پاشا سۆمەرییەکان، زیاتر لە دەجار هێرشی کردە سەر کوردستان و لە ساڵی ٢٠٩٤پ.ز شاری ئوربیلیوم(قەلات) داگیردەکات و فەرمانڕەوایەکی سۆمەری دادەنێت)((ئوربیلوم، ئەربیلوم UR-BI-LUM) AR-BI-LUM)، پاش ماوەیەک سۆمەرییەکان دەردەکرێن لە ئوربیلیوم بەلام شولگی دووبارە داگیری دەکاتەوە، شولگی خۆی بە خواوەند دەزانی و مانگانە دووجار قوربانی بۆ پەیکەرەکانی دەکرا لە هەموو شارەکاندا...

دەرکەوتنی شانشینی سیموروم لە رۆژهەلاتی هەولێر کە خورییەکان دایان مەزراند، دەرکەوتنی هۆزەکانی توروککو کە سەر بە خورییەکان بوون لە دۆڵی خۆشناوەتی...لەسەرەتای هەزارەی دووەم پ.ز.

رۆژهەلاتی هەولێر کەوتە ژێر دەسەلاتی شانشینی سیموروم کە دەتوانین بڵێین پایتەختەکەی ناوچەی بیتواتە بوو.

ناوی ئوربیلیۆم ناوێکی زۆر کۆنە و واتاکەی نازانرێت...، بەلام ناوی ئەربائیلو (چوار خواوەند) تەنها لێکدانەوەیەکە بۆ ناوی ئوربیلیوم و پەیوەندی بەناوی ئوربیلیومەوە نییە بەڵکو لە دەنگەکەیەوە وەرگیراوە و ئەو شێوەیەی وەرگرتووە لە سەردەمی ئاشوریدا.

ئاشورییەکان لەسەرەتای هەزارەی دووەمی پ.ز هەولێر داگیردەکەن:

دوای ئەوەی ئاشورییەکان لە جەزیرەی عەرەبییەوە لە رێگەی ولاتی شامەوە هاتنە ولاتی سوبارتو و داگیریانکرد...بەلام بە هاتنە سەر حوکمی پاشای ئاشوری شەمشی ئەدەدی یەکەم، گۆڕانکاری روویدا چونکە شەمشی ئەدەد هێرشی کردە سەر ناوچەکانی کوردستان و زۆربەی داگیرکردن بەتایبەتی ناوچەی هەولێر و قوشتەپە، کە بە پێی رای شوێنەوارناسی کورد (رافیدە قەرەداغی) شاری کاشتاپیوم (گردی قوشتەپەی ئێستایە) کە لە لەشکرکێشییەکانی شەمشی ئەدەدی یەکەم باسکراوە.، لەسەردەمی پاشای ئاشوری شەمشی ئەدەدی یەکەم (١٨١٣-١٧٨١پ.ز) دا کە بە هاوکاری دادوشای پاشای شانشینی ئەشنونا (ناوچەی دیالە) هێرشیان کردە سەر شاری ئەربیل و داگیریان کرد، ئەوکات فەرمانڕەوایەک حوکمی ئەربیلی دەکرد ناوی (بونو-عشتار)بوو...

شاری ئوربیلیوم لە سەردەمی خورییەکاندا ١٧٠٠-١٣٠٠پ.ز:

لە ناوەڕاستی هەزارەی دووەی پێش زایینەوە ناوچەکانی هەولێر کەوتە ژێر دەسەلاتی میتانی و خورییەکانەوە و فەرمانڕەواییان دەکرد، گرنگترین بەڵگە بۆ بوونی خورییەکان. خورییەکان وەک گەلێک دەردەکەون و لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی گەورەدا بلاو دەبنەوە و لە ناوچەکانی هەولێر و لە شاری

ئوربیلیوم (قەلآت) نیشتەجێ دەبن، لە ناوچەکانی خۆشناوەتی بە چڕی بڵاودەبنەوە...لە ناوچەکانی هەولێر لە پشکنینەکانی بەشی شوێنەوارناسی زانکۆی سەلاحەدین (٢٠٠٤-٢٠٠٥ز) گوندێک دۆزرایەوە لە شوێنەواری گردی (تەل قەصرا) لە عەینکاوە کە شوێنەواری ئەم سەردەمەی تێدا بوو، و چەندین گۆزە و گلێنەی نەخش و زەخرەفەی ئەندازەیی رەنگا و رەنگ دۆزرایەوە، هەروەها گۆڕی چەند منداڵێک دۆزرایەوە کە لەناو گۆزەدا نێژرابوون، جگە لەوەی چەند ئامرازێکی برۆنزی دۆزرایەوە. **بڕوانە وێنەی ژمارە(٣و٤)**

سەردەمی ئاشوری ناوەڕاست (١٣٠٠-٩١پ.ز): لەنووسینەکانی سەردەمی ئاشوری ناوەڕاستدا بەشێوەی (ئەربائیل) هەولێر باسکراوە...

لەسەردەمی ئاشوری نوێ (٩١٢-٦١٢پ.ز) ئەربائیلو سەنتەرێکی کارگێڕی گرنگی ناوچەکەبووە و نوسینەکانی ئەم سەردەمە باس لە ناوی سێ فەرمانڕەوا دەکەن، کە بە پێی ڕۆژمێری (لیمو)ی ئاشوری هەر فەرمانڕەوایەک لەفەرمانڕەوای شارەکان، هەر یەکێک لە ساڵەکانی حوکمی پاشای ئاشوری بەناوی حاکمەکانەوە ناو دەنرا، واتە هەر ساڵێک بەناوی حاکمێکی تایبەت ناودەنرا و ڕۆژمێر و ساڵنامەکان مێژوویان بەناوی ئەو حاکمەوە تۆمار دەکرد........ بەم شێوەیە بۆ ماوەی سێ ساڵی جیاواز لە سەردەمی ئاشوری نوێ دا، ساڵی فەرمانڕەوایی پاشای ئاشوری بە ناوی فەرمانڕەوای

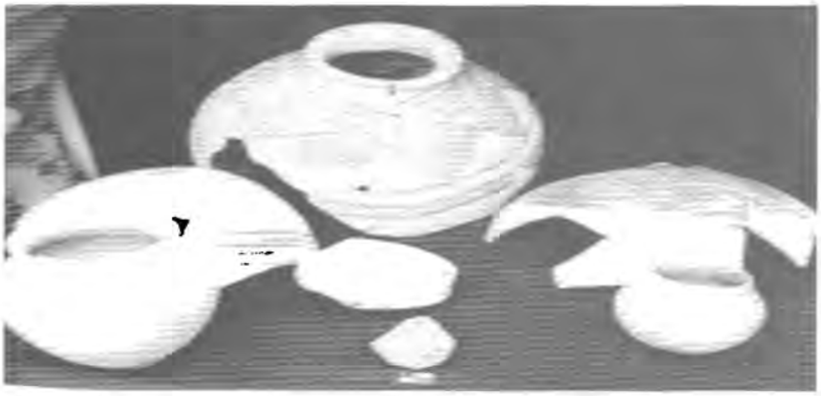

وێنەی ژمارە (٣)

وێنەی ژمارە(٤)

شاری ئەربائیلو ناونراوە.

لەم سەردەمەدا گەلێکی بەهێز لە باکووری هەولێر پەیدا دەبن کە ئەوانیش ئۆرارتیەکانن، ئۆرارتییەکان لە بنەڕەتدا خەڵکی ناوچەکانی (وان) بوون لە باکووری کوردستان، شوێنەوارناسان و پسپۆڕانی بواری زمانە کۆنەکان پێیان وایە کە ئۆرارتییەکان و خورییەکان یە گەلی هاوبەشن و پاشان لەیەک جیابونەتەوە، تەنانەت کە ئێستا توێژینەوە کراوە دەربارەی هەردوو زمانە دەرکەوتووە کە هاوبەشییەکی زۆر لە نێوان زمانی ئۆرارتی و خوریدا هەیە و پەیوەندیشی بەزمانی کوردییەوە هەیە، ئۆرارتییەکان

دەسەڵاتیان زیادی کرد لە کوردستانی باکور و دەسەڵاتیان گەیشتە ناوچەکانی ڕەواندوز، پایتەختە ئاینییەکەیان لە ناوچەی موصاصیر (مەجێسیر) ینزیک سیدەکان - ڕەواندوز، کە لەوێ خواوەندی نەتەوەیی ئۆرارتییەکان خواوەند (خالدی) دەپەرسترا، هەر لەبەر ئەمەش بوو کە ئوراریتییەکان پێیان دەگوترا خالدییەکان بە ناوی خواوەندەکەیانەوە.

شاری ئەوربیلوم لە شێوەزاری ئاشوریدا (کە سەر بەزمانی ئەکەدی کۆنە هاوشێوەی زمانی بابلی کە ئەویش شێوەزارێکە لە زمانی ئەکەدی) بوو بە (ئەربا ئیلو) بە واتای (چوار خواوەند) لە مانگی تشرینی دووەمی ساڵی ٢٠٠٨ گۆڕێک لە باکووری ڕۆژئاوای قەڵای هەولێر دۆزرایەوە لە گەڕەکی عەرەب ئەم گۆڕە پێکهاتبوو لە ژوورێک کە قوبەی هەبوو مردووەکان لەناو تابوتی گلێنەییدا نێژرابوون چەندین گلێنەی تێدا دۆزرایەوە گلێنەکان خواردن و خواردنەوە و بۆن (عەتر)یان تێدا دانراوە بۆ ئەوەی مردوودکان لە ژیانی دوای مردن بەکاری بهێنن شایەنی باسە گۆڕەکان تووشی دزی و تاڵانی هاتبوون و ئێسکەکان بڵاوکرابوونەوە و هەندێکیان دووبارە نێژرابوونەوە، چونکە زێڕ و زیوی ناو گۆڕەکان لە سەردەمە کۆنەکاندا دزرابوو تەنها یەک گوارەی زێڕی تێدامابوو.

شوێنەوارناسانی کوردستان و پەیمانگای ڕۆژهەڵاتی ئەڵمانی بۆ شوێنەوار بۆ کۆتایی هەزارەی دووەمی پ.ز و سەرەتای هەزارەی یەکەمی پ.ز دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی خورییەکان و ئاشوورییەکان دەگەڕێتەوە. **بنوارە وێنەی ژمارە (٥)**

ئەربائیلو(قەڵات) بووە یەکێک لەشارە گرنگەکانی بن دەسەڵاتی ئاشورییەکان و بووە مەڵبەندی ئاینیی و بنکەی سەرەکی هێرشەکانیان چونکە پەرستگای خواوەند (عەشتاری جەنگی لێبوو، کە بە عەشتاری ئەربائیلو (عەشتار ئەربیلا) ناسراوە، ئەم عەشتارە جیاواز بوو لە عەشتاری خۆشەویستی کە پەرستگاکەی لە شاری نەینەوا بوو.

پاشا ئاشورییەکان پێش ئەوەی بچنە هەر شەڕێک و هێرش بەرنە سەر دوژمنەکانیان دەهاتنە پەرستگای عەشتاری ئەربائیلو و لەوێ شەو لە پەرستگای خواوەند عەشتار دەمانەوە و دەپاڕانەوە بۆ ئەوەی سەرکەوتنیان پێببەخشێت.

باسکردنی وڵاتی کیروری کە شوێنێکی جوگرافی بوو دەکەوێتە باکوری شاری هەولێر لە ناوچەی کۆڕی و شەقڵاوە و بالیسان، ئەم وڵاتە زیاتر بە ناوچەیەکی جوگرافی دەچێت وەک لەوەی بنکەیەکی سیاسی و وڵاتێک بێت، ئاشورییەکان بەردەوام باسی دەکەن کە سەرانەیان وەرگرتووە و مەڕو ماڵات و دەغڵ و دانیان لێسەندوون.

وێنەی ژمارە (٥) گۆڕەکە

بەهێزبوونی پاشایانی ئورارتو، ئورارتییەکان لەسەردەمی مینوا و رۆسا دا هێرش دەکەن سەر ئاشورییەکان لە باکوری هەولێر، تۆمارکردنی سەرکەوتنی ئۆرارتییەکان بەسەر ئاشورییەکاندا لە سەر دوومیلەکەی تۆپزاوا و کێلەشین.

موصاصیر کەوتەوە بن دەستی ئۆرارتییەکان ئورزانای فەرمانڕەوای موصاصیر کە پیاوێکی ئۆرارتی بوو و سەربە ئاشورییەکان بوو، پەیمانی دایە رۆسا و موصاصیر کەوتە بن دەستی ئۆرارتییەکان و سوپای ئاشوری لەوێ دەرکران.

سالانە قوربانی و دیارییەکی زۆر لە زێڕ و زیو پێشکەش بە موصاصیر دەکرا، موصاصیر بووە دەولەمەنترین شارەکانی ئورارتو، پاشاکان لەوێ تاجی شاهانەیان دەکرایە سەر و سالانە پەیمانیان دووبارە دەکردەوە.

سەرجۆنی دووەمی ئاشوری لە سالی (٧١٤پ.ز) لە هێرشی هەشتەمیدا شاری موصاصیر (پایتەختی ئاینی ئۆرارتییەکان) وێران دەکات و تالانییەکی زۆر لە زێڕو زیو و چەک دەهێنێت بۆ ئاشور..............

لە پاش سەرجۆن سەنحاریب (ی کوڕی سەرجۆن) هاتە سەرتەختی ئاشور (٧٠٥-٦٨١پ.ز) سەنحاریب لەگەل ئەوەی کە لە شەڕ بەردەوام بوو هێرشی کردە سەر ناوچەکانی شام و هێرشی کردە سەر عیلام، بەلام لەگەل ئەوەشدا زۆرگرنگی بەلایەنی بیناسازی و ئاودێری دا...

سەنحاریب لە بەستوورەوە بەرێگەی کارێز ئاوی گەیاندە شاری ئەربائیلو،

ئەسەرحەدۆن(٦٨١-٦٥٨پ.ز) جێگەی سەنحاریب باوکی گرتەوە، ئەسەرحەدون پێش ئەوەی میصر داگیربکات هاتە پەرستگای عەشتاری جەنگ لە ئەربائیلو بۆ ئەوەی سەرکەوتنی پێببەخشێت.....

میدیەکان گەیشتنە سنوری پارێزگای هەولێر بەلام لەگەل ئاشوریەکان رێکەوتبوون،

کاتی سەردەمرگی ئەسەرحەدون بڕیاریدا کە کوڕەگچکەکەی (کە ناوی ئاشوربانیپال بوو) بکرێتە ئیمپراتۆری ئاشور و کورەگەورەکەی (کە ناوی شەمش شەمئۆکین بوو) بکرێتە فەرمانڕەوای بابل و لەژێر دەسەلاتی برا گچکەکەیدا بێت، بۆ ئەم مەبەستە پەیمان نامەی لە فەرمانڕەوای هەموو شاردکان وەرگرت و لێپرسراوی هەموو هەرێمەکانی سوێند دا، و یەکێک لەوانە فەرمانڕەوای میدییەکان بوو، لە پەیمان نامەکەدا هاتووە کە سوێند بە خواوەندەکان دەخورێت بۆ ئەوەی ئەو پەیمانە جێبەجێ بکرێت، و یەکێک لەو خواوەندانەی سوێندی پێدەخورێت خواوەند (عەشتار ئەربائیلو)یە،

ئاشوربانیپال بووە پاشای ئیمپراتۆریەتی ئاشوری(٦٥٨-٦٢٦پ.ز)، پەیوەندی لە گەل ماد باش بوو ناوچەی هەولێر ئارام بوو..........

لە دوای مردنی ئاشوربانیپال میدییەکان بەسەرکردایەتی کەیئەخسار (کەیخوسرەو) گەیشتنە هەولێر لە دوای ٦١٥پ.ز لەگەل ئەوەی سەرچاوەکان باس گرتنی ئەربائیلو ناکەن، و پێدەچێت لە داهاتوودا بەلگەی گرنگ لەو بارەوە دەربکەوێت، بەلام ئێستا نازانین ئایا میدییەکان (ئەربائیلو) یان بە شەڕ گرت یان (ئەربائیلو) خۆی بەدەستەوەدا؟، لە سالی ٦١٤پ.ز شاری ئاشور لە لایەن میدیەکانەوە گیرا، میدیا و بابل رێکەوتن کە پێکەوە لە ئاشورییەکان بدەن، زەواجی سیاسی لە نێوان کوڕی پاشای بابل و کچی پاشای ماد روویدا، ....

لە سالی ٦١٢پ.ز نەینەوا سوتێنرا لە لایەن میدی و بابلییەکان و ئیمپراتۆرییەت ئاشوری رووخا، و هەولێر و هەموو ناوچەکانی باکوری میسۆپۆتامیا (کوردستانی گەورە) هەتا باشوری سامەڕا کەوتە دەستی میدییەکان و ئیمپراتۆریەتی ماد دامەزرا.

دەولەتی ماد بەردەوام بوو تا ٥٥٠پ.ز..........

فارسە هاخامنشییەکان دەوڵەتی ماد دەڕوخێنن و بە سەرکردایەتی کورشی گەورە(٥٥٠-٥٢٨پ.ز) دەگەنە هەولێر، لە ٥٥٠پ.ز تا ٣٣١پ.ز حوکمی هەموو کوردستان و ناوچەی هەولێردەکەن.

کورش وڵاتی دابەشکرد بۆ چەند ولایەتێک (هەرێمێک وەک هەرێمی میدیا، هەرێمی ئاشور........) پێدەچێت ئەربێلا سەر بە ولایەتی ئاشور بوو بێت.

دوای کورش (کامبیسی دووەم) دێتە سەرتەختی فارس (٥٢٨-٥٢٢پ.ز).

کامبیس دەمرێت و ڕاپەڕین دەست پێدەکات و فەرمانڕەوای ماد و هەموو ناوچەکانی دیکە سەربەخۆیی ڕادەگەیەنن...........

داریوشی یەکەم(٥٢٢-٥٠٤؟پ.ز) دەبێتە پاشای فارس و هەموو ناوچەکان دەخەتاوە ژێر دەسەڵاتی فارس و هەموو سەرکردەکان بەدیل دەگرێت و وێنەیان دەکێشێت بە کۆت کراوی لەبەردەم خۆیدا لەشاخی بێستون سەرکەوتنەکانی تۆماردەکات بە خەتی مێخی و بە زمانی فارسی کۆن و عیلامی و بابلی، ....

داریوش گرنگی زۆری دا بە ولایەتەکانو ئەوکاتە ئەربێلا سەر بە ولایەتی ئاشور بوو....

لەم سەردەمەدا هەولێر و ئەربائیلو دەورێکی گرنگی هەبوو بۆ فارسەکان و یەکێک بوو لەشارە گرنگەکانی ئیمپراتۆرییەتی فارس........

حوکمی فارس بەردەوام دەبێت بێنەوەی کە ڕووداوێکی گرنگی ئەو تۆ ڕوویدات لە هەولێر.....ئەم سەردەمە بە سەردەمی ئازادی بیروڕاکان ناسراوە ولەم سەردەمەدا ئاینی ڕەسمی زەردەشتی بوو، بەڵام ڕێگە بە جولەکە و بە هەموو ئاینەکانی دیکە درابوو بەئازادی پەرستنی تایبەت بە خۆیان بکەن.

لە ١تشرینی یەکەمی ساڵی ٣٣١پ.ز ئەسکەندەر گەیشتە زێی گەورە لە باکوری هەولێر گەورەترین و بەناوبنگترین شەڕی جیهانی کۆن ڕوویدا کە پێی دەگوترێت شەڕی ئەربێلا(جەنگی گەوکەمێلا)چونکە لە نزیک شاری ئەربێلا بوو، لەم شەڕەدا ئەسکەندەر سەرکەوت و زۆرێک لە سوپایفارس کوژران و داریوشی سێیەم خۆی گەیاندە ئەربێلا(قەلات) و بۆ ڕۆژی دوایی پێشنەوەی ئەسکەندەر بگاتە قەڵات داریوش لە ڕێگەی گەلی عەلی بەگەوە خۆی گەیاندە هەمەدان، و بەم شێوەیە ئیمپراتۆرییەتی فارس ڕووخا و هەولێر بوو بەبەشێک لە ئیمپراتۆرییەتەکەی ئەسکەندەر، ئەسکەندەر تەنها چەند ڕۆژێک لە ئەربێلا مایەوە پاشان بەرەو بابل کەوتە ڕێ.

بۆ ماوەی دەساڵ ئەربێلا کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەسکەندەر........

پاش مردنی ئەسکەندەر لە حوزەیرانی ٣٢٣پ.ز لە بابل...

بۆ ماوەی زیاتر لە دەساڵ جەنگ ڕوویدا لەنێوان سەرکردە یۆنانییەکانی ئەسکەندەردا لەسەر دابەشکردنی ئیمپراتۆرییەتەکەی ئەسکەندەر.....

پاشان لە ٣١٠پ.ز هەولێر و هەموو میسۆپۆتامیا و ئێران و بەشێک لە وڵاتی شام کەوتە ژێر دەسەڵاتی سەلوقس کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی سوپای ئەسکەندەر و دەوڵەتی سەلوقییەی دامەزراند ٣١٠-١٣٨پ.ز) بەو شێوەیە وڵات کەوتە ژێر دەستی یۆنانییەکان و شارستانیەتی هیلینستی بڵاوبووەوە کە تێکەڵەی شارستانیەتی یۆنانی و ڕۆژهەڵاتی بوو کاریگەری لەسەر بیناسازی و جل و بەرگ و زمان و زۆر لایەنی ژیانکرد.

ئەشکانییەکان (فرثییەکان) ١٣٨پ.ز - ٢٢٦ز)

لەم سەردەمەدا ئەشکانیەکان یۆنانییەکانیان دەرپەڕاند لە ئێران و میسۆپۆتامیا، و حوکمێکی لامەرکەزییان هێنایە کایەوە، و کوردستان بوو بە چەند هەرێمێکەوە، یەکێک لەو هەرێمانە پێی دەگوترا ئەدیابین کە سەرەتا پایتەختەکەی لە شاری ئەربێلا بوو، ئەدیابین سنورەکەی لە نێوان هەردوو زێی گەورە و

بچووکدا بوو هەندێک جار سنوری ئەدیابین دەگەیشتە شاری هەترا (حچر)، و لە رۆژهەلاتیشەوە دەگەیشتە چیای پیرەمەگرون. ئەدیابین حوکمی زاتی وەرگرتبوو لە دەولەتی ئەشکانی، لەم سەردەمەدا ئازادی بیروباوەڕدئاینییەکان لەوپەڕی بردودا بوو.

نەخشێک لە حەریر لە شاخەکە هەلکەندراوە شوێنەوارناسان هەندێکیان پێیان وایە کە ئەمە بە بۆنەی سەرکەوتنەکانی ئەشکەکانییەکانە بەسەر ئەنتیۆخۆس دا هەلکەندراوە.

ئەربێلا لەم سەردەمەدا پیرۆزییەکی تایبەتی هەبوو، لە لای پاشایانی ئەشکانی و زۆرێک لە پاشاکانی ئەشکانی لە ئەربێلا نێژران، بە بۆ چوونی ئێمە ئەم پیرۆزییەی ئەربێلا پەیوەندی بە خواوەند عەشتاردوە هەبوو چونکە ئەشکانییەکان زۆر گرنگییان بەم خواوەندە دەدا و تەنانەت لە سەر تابوتەکانیان وێنەی خواوەند عەشتار لە شێوەی کچێکدا دروست دەکرا.

ئەم سەردەمە بە سەردەمی ئاژاوە و ناکۆکی نێوان یۆنانییەکان و ئەشکانییەکان ناسراوە و کوردستانی باکور کە پێی دەگوترا (کوردۆئین) لە ژێردەسەلاتی یۆنانییەکاندا بوو، (ئەدیابین) لە ژێردەسەلاتی ئەشکانییەکاندا بوو، زۆربەی کات هێرشەکان دەگەیشتنە ئەدیابین و وێراندەرکرا لە لایەن ئەرمەنییەکانەوە.

لە دوای سالی ٦٥پ.ز دەسەلاتی یۆنانی لە ناوچەکانی سوریا و ئەنادۆل و کوردستانی باکور نەما و رۆمانییەکان ناوچەکەیان داگیرکرد.

بەم شێوەیە شەڕی توند لە نێوان رۆمانی و ئەشکانییەکاندا دەستی پێکرد، و زۆربەی کات ئەدیابین و پایتەختەکەی ئەربێلا دووچاری شەڕ و وێرانکردن بووەوە، و چەندین جار ئیمپراتۆرەکانی رۆمان قەلایان وێرانکرد و شوراکانیان دەردەهێنا بۆ ئەوەی جارێکی دیکە بەرگری نەکەنەوە،

بنەمالەی فەرمانڕەوای ئەدیابین بوونە جولەکە، و پاشماوەیەک لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینیدا بوونە مەسیحی...

بۆ ماوەیەک پایتەختی ئەدیابین چووە حەزە کە ئێستا پێی دەگوترێت (عەزە و قونیان) و چەندین شوێنەواری یۆنانی و ئەشکانی لێیە.

گردی سەعداوە یەکێکە لە مەلبەندە گرنگەکانی ئەدیابین و چەندین شوێنەواری گرنگی تێدا دۆزرایەوە، بۆ ماوەیەک پایتەختی ئەشکانییەکان بوو کە پێدەچێت گردی سەعداوە بوبێت یان ناوچەی پیرەمەگرون....

لە سەرەتای سالی٦٩ز هێرشی ئەرمەنییەکان بەسەرکردایەتی تیگرانی پێنجەم بۆ سەر ئەدیابین بەلام نەیتوانی داگیری بکات

١١٥ز هەولێر بووە گۆڕەپانی جەنگی نێوان رۆم و ئەشکانییەکان و تەراجانی ئیمپراتۆری رۆمانی هەولێری داگیرکرد

دەولەتی ئەرمەن هێرشی کردە سەر ئەدیابینو (زاربیۆنیس) ی پاشای ئەدیابین کوژرا.

٢١٦ز داگیرگردنی هەولێر لە لایەن کراکلای ئیمپراتۆری رۆمانییەوە و قەلای هەولێری رووخاند و گۆڕی پاشایانی ئەشکانی دەرهێنا و بلاوی کردنەوە.

٢١٩ز دوای راپەڕینی خەلکی هەولێر دووبارە کراکلا هەولێری داگیر کردەوە، بەلام ئەشکانییەکان هەولێریان گرتەوەوپارەیەکی زۆریان لە رۆمانییەکان سەند دژی شکاندنی پیرۆزی گۆڕی پاشاکانیان، ئەوکات هەولێر بە شوێنێکی پیرۆز دادەنرا و گۆڕی پاشایانی ئەشکانی لەوێ دەنێژرا.

دۆزینەوەی ژمارەیەک گۆڕ لە گردی کلک مشک و گەڕەکی عەرەب کە بۆ ئەم سەردەمە دەگەڕێتەوە،

ناونانی هەولێر لە سەرچاوە سریانییەکاندا بە حەدیاب هاتووە.

شاپووری یەکەم ٢٤٢هەولێر داگیر دەکات.

چەندین شەڕ و کێشە لەنێوان مەسیحییەکانی هەلێر و زەردەشتییەکاندا روویداوە.

ناوی ئەشکەوتی شانەدەر

ڕەشید حوسێن خۆشناو

شوێنەواری (شانەدەر) دەکەوێتە قەزای (مێرگەسوور) و ١٦٢ کیلۆمەتر لە پارێزگای هەولێرە و ٤٣ کیلۆمەتر لە شارۆچکەی خەلیفانەوە دوورە، شانەدەر مەزنترین و کۆنترین ئەشکەوتی ناوچەکەیە و کەوتۆتە بەشی خوارووی چیای برادۆست، لە نزیک زێی سەروو (الزاب الاعلی)، ٧٦٥ مەتر لە ئاست رووی دەریاوە بەرزە، دەریچە و دەروازەی ئەشکەوتەکە پێوانەکانی بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

پانییەکەی: ٢٥ مەترە

درێژییەکەی: ٤٠ مەترە

بەرزییەکەی: ٨ مەترە

تێبینی/ سەبارەت بە ڕەگوڕیشە و بنچینەی ناوی ئەشکەوتەکەش ئەوا پسپۆڕان و توێژەران لە نێوخۆیاندا بوونە سێ کۆمەڵە:

کۆمەڵەی یەکەم: پێیان وایە کە (شانەدەر) لە وشەیەکی لێکدراوی کوردی وەرگیراوە، ئەویش وشەی (شاهان - دەر)ە، واتە پەناگە و حەشارگەی پادشاکان، گوایە لەبەر فراوانی ئەشکەوتەکە و بەرزیی و سەختی شوێنەکەی، لە سەردەمەکانی رابردوو پادشا و سەرکردەکانیان بە خۆیان و هێزەکانیان روویان تێ کردووە و پەنایان بۆ بردووە.

کۆمەڵەی دووەم: پێی دەڵێن (شانیدار) واتە لاتەنیشتی چیا یاخود دارستان.

کۆمەڵەی سێیەم: پێیان وایە ناوی ئەشکەوتەکە لە (شاه نقر) بووە، گوایە پادشایەک بەم ناوە دەستی بەسەر ئەم ناوچەیەدا گرتووە و یەکەم کەس بووە ئەشکەوتەکەی دۆزیبوەتەوە، بەڵام لەبەر قورسی و گرانی ناوەکە لەمەڕ زمان، بە تێپەڕبوونی کات سووک کراوەتەوە و گۆڕاوە بۆ (شانەدەر).

تێبینی: رای خەڵکی ناوچەکە بۆ ناوی شانەدەر ئەوەیە، کە دەڵێن: لەم دۆڵ و ئەشکەوتە مێشەنگێن زۆر بووە و بەهاران (شانە) هەنگ دەری داوە و بەناوچەکەدا پەرت بووە، بۆیە پێیان گوتووە: شانەدەر- واتە شانەی هەنگ لێرەوە دەردەبێ و دێتە دەرەوە.

سەرچاوەکان:

* کتێبی (أصول أسماء المدن والمواقع العراقية) المحامي جمال بابان، الجزء الاول، مطبعة الاجيال - بغداد ١٩٨٩.
* گۆڤاری (شانەدەر) ژمارە ٨، کانوونی دووەمی ١٩٩٨.

ئەشکەوتی شانەدەر لە ناوەوە

ئەشکەوتی شانەدەر

زوبێر بیلال ئیسماعیل

پاش ئەوەی شوێنەوارناسان، لەمیانەی کنەو پشکنینە زانستییەکانیاندا گەیشتنە راستی و دروستی شوێنەوارییەتی کۆنی ئەشکەوتی شانەدەر، ئەم ئەشکەوتە ناوبانگێکی بەر فرەوانی دەرکرد. وشەی شانەدەر وشەیەکی کوردییەو مانای (شانەی هەنگ دەگەیەنێت)، چونکە دەرگای ئەشکەوتەکە یان دەروازەکە لە زاری شانەی هەنگ دەچێت، ناوەکەش لەوەوە هاتووە کە هەنگ لەو ئەشکەوتە (شانە)ی داناوە و کە زۆربوونە شانەیان دەرداوە و پێیان گوتووە (شانەدەر) و ناوچەکەش هەنگی زۆر بووە. شایانی باسە زۆر لەناوی گوندو دۆڵ و چیاو دەشت و ناوی کوردستان لەرووی زمانەوە، نیشانەیەکی مێژوویی یان جوگرافیی تایبەت بەخۆی هەیە، بۆیە هەڵەیە ئەگەر بێتوو ناودکان بگۆڕین یان بەناوێکی دیکە ناوی بنێین.

شوێنی جوگرافی ئەشکەوتەکە:

ئەشکەوتی شانەدەر ١١٢کم لەباکووری هەولێر دوورە و بەتێپەڕبوون لە هەریر سپیلک بەلای چەپ رێگەیەک دەڕوات بۆ ناحیەی شاندەر پاشان بۆ گوندی ئەشکەفتەشانەدەر. لەوێ ئەشکەوتێکی شوێنەواریی ناسراو بەئەشکەوتی شانەدەر هەیە. رێگاکە بەزنجیرە چیایەک سەردەکەوێت لەبەرامبەر چیای برادۆست. نزیکە لە گوندێکی گەورە بە ناوی (سرێشمە)و ٦کم لەخەلیفان دوورە و بەلای چەپی رێگاکە تێپەڕ دەبێت. هەروەها بەدووری ١١ کم پردێک لەسەر رووباری (خەلان) دەپەڕێتەوە، کە لقێکە لەزێی گەورەو هەرسێ رووباری رواندزو دیاناو خەلیفان تێکەڵی دەبن. هەروەها ئەو ناوچەیە ناسراوە بە خەلان. لەنزیک پردی خەلان پردێکی کۆن دەبینرێ، زەمەن و مێژووەکەی نازانرێ. دووری نزیکەی ٣ کم لەوپردە گوندێکی

بچووک و رەز و باغ دەبینرێ و بەئەشکەوتی خەلان ناسراوە. بەدووریێکی کەم زارگەی بێخمە دێت کە لەمیانەی زنجیرە چیاکان ئاوی رۆیشتووی زێی گەورە پێکدێنێت. لێرەوە رێگاکەی بەردەوام دەبێت بە نێوەندی دەشتێکی تەنگی لوول پێچ (دەشتی شانەدەر)و بەدووری ٢٦کم لەپردی خەلان یان بەدووری ٤٣ کم لەخەلیفان رێگاکە دەگاتە گوندی شانەدەر. لەوێ دەگەینە ئەشکەوتی شانەدەر.

ئەو ئەشکەوتە گەورەیە کەوتۆتە لای باشووری چیای برادۆست بە بەرزی ٢١٠٠ پێ لەسەر ئاستی دەریا. بەماوەی نیو میل لای چەپی زێی گەورە دوورە. واتە لەگەڵ دۆڵی زێی گەورە لەنزیک ناحیەی شانەدەر درێژ دەبێتەوە. لە گوندەکەوە کە بەناوی گوندی ئەشکەفتەکە ناسراوە بگەینە ئەشکەوتەکە. بەماوەی میل و نیوێک بەلای باکووری رۆژئاوا بەسەر لوتکەی چیا دەکەوێت و دەگەیتە زاری ئەشکەوتەکە. بەبەرزی ٩٠٠ پێ لەسەر رێگا. ماوەی ئەم سەرکەوتنەش ٤٠ خولەک دەخایەنێت.[١١]

وەسفی ئەشکەوتەکە

ئەشکەوتی شانەدەر پەناگەی بەردێکەو کەوتۆتە کەمەری چیای برادۆست، لەسەر دۆڵی زێی گەورە درێژ دەبێتەوە. لەشاری رەواندز زۆر دوور نییە. ئەم چەند ساڵەی رابردوو ئەو ئەشکەوتە لەلایەن شوانانی کورد لەوەرزی زستاندا بەکار دەهێنرێت.

زاری ئەشکەوت رووی لە باشوورە، بۆیە رۆژانە بۆ ماوەی چەند کاتژمێرێک ئەخوازە لەزستان هەتاو لەئەشکەوتەکە دەدات. ئەو ئەشکەوتە هەر لەچاخی بەردینی کۆن تا ئەمڕۆی لەگەڵدابێت باشترین پەناگە بووە بۆ مرۆڤ و پاشانیش شوان و رەوەندەکان لەوەرزی زستاندا تیایدا دەمانەوە.

ئەو ئەشکەوتە هەڵکەوتێکی دیکەشی هەیە، ئەویش لەنزیک سەرچاوەی ئاوە هەمیشەییەکانە. ئەو ئاوەی لەسەر ئەشکەوت تنۆک تنۆک لە بنمیچەکەی ئاوێکی سازگارو شیرن بۆ خواردنەوە دێتە خوارێ. لەسەر شێوەی سێگۆشەیەکی پان هەڵکەوتووە. بەرینی زارەکە ٨٢ پێیە و بەرزاییەکەی ٢٦ پێیە. لەژوورەوە پانایییەکەی بەرفراوان دەبێت و دەگاتە ١٧٥ پێ. بەرزی سەری ئەو ئەشکەوتە لەناوەڕاست دەگاتە نزیکەی ٤٥ پێ. سەری ئەشکەوتەکە لەکۆتاییەکەی بەدرێژی ١٣٠ پێ لەزارەوە کۆتایی پێدێت. لەساڵی ١٩٦٠ لەمیانەی گەڕانێکدا دەرکەوت لەکۆتایی ئەشکەوتەکە زارێکی دیکەی داخراو هەیە بۆ ئەشکەوتێکی فراوانتر دەچێت، بەڵام تا ئێستا پشکنینی تێدانەکراوە.

پشکنین و لێکۆڵینەوە لە ئەشکەوتەکە

لەساڵی ١٩٥١ لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گشتی عێراقی بەماوەیەکی کەم ئەو ئەشکەوتە دۆزرایەوە. پاشان رێگەدرا بە "رالف سولیکی"، بە نوێنەرایەتی زانکۆی مشیگانی ئەمریکی و بەنوێنەرایەتی پەیمانگای سمسونی ئەمەریکی لێکۆڵینەوەی تێدا بکات. ئەوەبوو لەساڵی١٩٥١ تا ساڵی ١٩٦١ بەردەوام بوو لە هەوڵەکانی و تا ئێستاشی لەگەڵ بێت هێشتا کەموکورتی ماوە لە گەڕان و پشکنینی ئەشکەوتەکە بەتەواوی قووڵ نەکراوە. بەڵام سولیکی توانی بەهۆی هەڵکەندنی زەوی بگاتە قووڵایی ٤٥ پێ لە ناو ئەشکەوتەکەدا.

ئەو چینانە بەپیتی لاتینی رەنووس کراون، لەسەرەوە دەستی پێکرد: چینی aوb-1.b-2 و c و d چینی d جیا دەکرێتەوە بەوەی کە زۆر ئەستوورە، کە لە ٢٨ پێ لە پاشماوە پێکهاتووە. شوێنەوارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاست ناسراو بە دووری موستیری، کە مرۆڤی جۆری نیاندرتاڵ لەو ئەشکەوتە نیشتەجێ بووە. بەدرێژایی سەدان سەدە زەمەنی ئەو خولە دەستنیشان بکرێ لە رێگای پشکنینی کاربۆنی[١٤] لە نێوان ٤٥- ٦٠ هەزارساڵ، تا ئەو ژمارە لەگەڵ ئەوەی مەزەندە کراوە، لەخولی (اللفالوازی - المستری) دەگونجێ، بەتایبەتی لە بەشەکانی دیکە لە رۆژهەڵاتی، (٥) سولیکی، کە بوونی ئەوپەڕ چوار ئاستی نیشتەجێبوونی. ئێسکەکانیش دەگەڕێنەوە بۆ گا و بەرخ و بزن، کە ئەمەش ئەو گۆشەنیگایە دەخاتە روو، کەش و هەواکەی لەرووی ساردییەوە مامناوەندی بووە. هەر چوار پەیکەری

ئێسکی مرۆڤ بایەخێکی تایبەتیان هەیە. ئەو پەیکەرانەش لە چینی d دۆزراونەتەوە.

چینەکانی ئەشکەوتەکە

١- چینی a ئەستوورییەکەی نزیکەی پێنج پێیە. دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بەردی نوێ. لەوانەیە بۆ پێش ٧٠٠٠ ساڵ بگەڕێتەوە. لەگەڵ ئەو چینە بڕێکی زۆر لە ئێسکی ئاژەڵی خۆماڵی هاوەنی لەبەرد دروستکراو دۆزراونەتەوە. تەنها باقی مێژووی کەرەستەی دیوارەکانی و شوێنەوارەکەی بۆ سەرەتای یان دەستپێکی چاخی بەردینی نوێ پێش نزیکەی دە هەزار ساڵ گەڕاندۆتەوە. نموونەی ئەوە لە پێگەی زاوی چەمێ دۆزراونەتەوە. هەروەها لە بەشەکانی سەرووی ئەم چینە ئاسەواری سەردەمەکانی بەجێماو بوونیان ماوە.[٨]

٢- بەڵام چینی b راستەوخۆ لەژێر چینی a دەرکەوت، ئەمەش مێژووەکەی بۆ چاخی بەردینی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە، میسۆلیتەک دیسخەمەفاهۆ واتە، نزیکەی ١٢ هەزار ساڵ. لەم چینە کەرەستەی سەرەتایی خەڵکانێک دۆزراوەتەوە کە هێشتا فێری کشتوکاڵ نەبووبوون. هەروەها فێرنەبووبوون چۆن ئاژەڵ خۆماڵی بکەن[٩].

٣- لە ژێر چینی b چینێک دەرکەوت، کە مرۆڤ تیایدا نیشتەجێ نەبووە. مێژووەکەی بۆ نزیکەی ١٧ هەزار ساڵ دەگەڕێتەوە. بەڵام ئەو چینەی لەدوای هات، چینی دووەمە. مێژووەکەی بەنزیکەی ٢٩ هەزار ساڵ خەمڵێنراوە، بگرە زێتر، تا ٣٤ هەزار ساڵیش. ئەستوورییەکەی نزیکەی هەشت پێیە. لەم چینە پاشماوەی خەڵووزی بەردین ئامێرەکانی شارستانییەتی چاخی بەردینی کۆنی لە ئەوروپا ناسراو بە (ئۆر گەتیش)ی. ئەو شارستانییەتە لەهیچ شوێنێکی دیکەی عێراق دەر نەکەوتوون تەنیا لە ئەشکەوتی شانەدەر نەبێت. بۆیە شارستانییەتی چینی ٢ ناونرا بەشارستانییەتی برادۆستی لە چیای برادۆست. سولیکی دەڵێت: پیشەسازی برادۆستی بە پیشەسازییەکی تاک لە رۆژهەڵاتی کۆن دادەنرێت [١١].

٤- چینی d قووڵایی ئاستەکانی بەچینێکی ئەستوور دەرکەوت و ئەستوورییەکەی بەنزیکەی ٢٩ پێ خەمڵێندرا (لەپاش ماوە). مێژووەکەی بە ٤٥- ٧٠ هەزار ساڵ خەمڵێنراوە. شوێنەواری ئەم چینە بۆ سەردەمی بەردینی کۆنی ناوەڕاست لە خولی موستیریدا دەگەڕێتەوە. لەو چینەدا پەیکەری ئێسکی مرۆڤی نیاندرتاڵ دۆزراوەتەوە، کە جیاوازە لەگەڵ جۆری مرۆڤی نوێ کە بە "هۆمۆساپیێنس" ناسراوە، واتا مرۆڤی ئاقڵ. تەنها باقی سەردەمی موستیری کە لە شانەدەر دۆزراوەتەوە دەگەڕێنێتەوە بۆ پێش ٥٠-٧٠ هەزار ساڵ[١٣]. بەڵام کەرەستەی بەردینەکان کە لەو ئەشکەوتە لە سەردەمی موستیری دۆزرانەوە ناسراوەکانیان کونکەری بەرد، کە نیمچە سێگۆشەیە. (مەقاش - کەوان)[١٤].

بەکورتی چینەکانی شوێنەوار لە شانەدەر ئەمانەن:

چینی a سەرەتای چاخی بەردینی نوێ.

چینی b چاخی بەردینی ناوەڕاست.

چینی c چاخی سەرووی بەردینی کۆن لە کوردستان و عێراق پێی دەوترێت برادۆستی.

ئەو ئێسک بەندانەی
لە شانەدەر دۆزراونەتەوە

چوار پەیکەری ئێسکی مرۆڤ لەچینی d لە شوێنەواری ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراونەتەوە. هەروەکو وتمان سەردەمی موستیری، لەجۆری مرۆڤی بەناوبانگی نیاندەرتاڵ. یەکێ لە پەیکەرەکان کە بە هی منداڵێکی تەمەن شەش مانگ دانراوە لە ساڵی ١٩٥٢ دۆزراوەتەوە. هەرسێ پەیکەرەکەی دیکە هی مرۆڤی پێگەیشتوون و لەساڵی ١٩٥٦- ١٩٥٧ دۆزراونەتەوە. کەللەی مرۆڤی چوارەم، بە هی کەسێکی تەمەن ٣٥ ساڵ دادەنرێت[١٥]. مێژووی سێ لەو پەیکەرانە بۆ سنووری ٤٥ هەزار ساڵ دەگەڕێنەوە. لە کاتێکدا پەیکەری چوارەم مێژووەکەی بۆ سنووری ٦٠ هەزار ساڵ دەگەڕێتەوە. بەڵگەی تەمەنی چینەکە لە ئەشکەوتەکەدا هەیە[١٦].

گرنگیی پەیکەرە
ئێسکییە دۆزراوەکان

ئێسکە پەیکەرە دۆزراوەکان لە

ئەشکەوتی شانەدەر تا ڕێژەیەکی زۆر، گرنگ و پڕ بایەخن، چونکە دۆزینەوەی پاشماوەی ئەو ئێسکانە، مرۆڤی چاخی بەردینی کۆن لە عێراق دەدۆزێتەوە، کە پێش ٦٠ هەزار ساڵ لە کوردستانی باشوور دا ژیاون. ئەوەش کۆنترین جۆر نییە لە بەشی ئادەمیزاد، کە لەچاخی بەردینی کۆن ژیابێ[١٧]. شایانی باسە لەچینی سەروو لەو ئەشکەوتە کۆمەڵێ پەیکەری ئێسک هی سەرەتای چاخی بەردینی نوێ دۆزراونەتەوە، کە جیاوازییەکی ئێکجار زۆریان هەیە لەگەڵ پەیکەری مرۆڤی نیاندەرتال.

چۆنیەتی زانینی تەمەنی ئەشکەوتەکە

زانینی تەمەنی ئەشکەوت بەهۆی دەرەنجامی لێکۆڵینەوەکان لەسەر باری دیاریکراو وەک دروستکردنی بەرد و چۆنیەتی گوزەران دیار کرا[١٨]. هەروەها بەهۆی بەکارهێنانی ڕێگای کاربۆنی ١٤، واتە شیکردنەوەی کەرەستە ئەندامییەکان لە تاقیگەدا. هەروەها بەهۆی پێوانە کردنی شوێنەوارە دۆزراوەکان لەگەڵ شوێنەکانی دیکەدا[١٩].

زاوی چەمێ و پەیوەندیی بە ئەشکەوتی شانەدەر

زاوی چەمێ بەکۆنترین نشینگە دادەنرێت. مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی ناوەند. بە ئاقاری زۆر سەرەتایی گواستنەوەی بەرهەمەکان گوزەری کردووە. پاشماوەی ئەم نشینگە پێی دەوترێت زاوی چەمێ، بە کۆنترین شوێنی نیشتەجێبوون لە کوردستان و یەکەم نشینگە لەو جۆرە لە جیهان دادەنرێت.

زاوی چەمێ کەوتۆتە سەر کەناری زێی گەورە، بۆیە ناونراوە بە زاوی چەمێ (زەوی چەمێ). بەنزیکەی ١٠٠ یارد لەکەناری زێی گەورە دوورە. بەنزیکەی ٤٢٥ م لەسەر ئاستی دەریا. چیای برادۆست نزیکەی ١٨٠٠ م. ڕووبەری گردەکە نزیکەی ٢٧٥ =٢١٥ مەترە.

سولیکی لە میانەی دواکاری گەڕان و پشکنیندا لە ئەشکەوتی شانەدەر شوێنەواری کۆنترین نیشتەجێی دۆزییەوە، کە مەترێک یان دوو مەتر قووڵاییەتی، کە لە کەلاوەی داڕووخاوی نیشتەجێی لەو گوندە لەدیوار و قوڕی ناڕێک پێکهاتووە و بە بەردی گەورە دروست کراوە. لەڕووی ڕۆڵگێڕانی دروستکردنی خانوودا لەگەڵ سادەیی ئەو خانووە نیشتەجێیانە، وێنەی کۆنترین خانوومان بۆ دەکێشێت کە مرۆڤی سەرەتایی لە جێگیربوونی ژیانیدا دروستی کردووە و گوندی پێکهێنابێ. لە نێو کەلوپەلی ناوماڵ دۆزراونەتەوە، کە بەکاریان هێناوە بریتین لە، کەلوپەلی سادە، وەک: دەستاڕ - بەردی بەکارهێنراو بۆ وردکردن و هاڕین و هاوەن. نیشتەجێبوون لەو نشینگەیەدا بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەردەوام بووە، ڕاوکردنی ئاژەڵ پیشەی سەرەکی دانیشتوانی ئەو نیشتەجێیە بووە. بەڵگەش بۆ ئەمە پاشماوەی ئێسکێکی زۆرە، کە زۆرینەیان هی ئەو ئاژەڵانەن کە لەلای خوارووی لە مامزی سوور دەکەن و ڕاوکراون. هەروەها ئێسکی مەڕو بزنیشیان تێدا هەیە. ئەو ئێسکانەش لە جۆری ئاژەڵی کێوی بووە. ئەمانە لای سەرووەوە بەزوویی ماڵی کراون. بەڵام بزن بە کێوی ئاماڵی ماوەتەوە.

کەلوپەلی ناو ماڵ بۆ ئامادەکردنی خواردن وەک دەستاڕ و وردکەرو هاون لەگەڵ داسەکانیان کە لە ئێسقان دروست کراون خۆی لەخۆیدا ئاماژە بەفێربوونی سەرەتای کشتوکاڵییان دەدات [٢١]. بەڵام لە مەسەلەی خەملاندنی مێژووی زاوی چەمێ لە پشکنینی (کاربۆنی ١٤) لەسەر پاشماوەی چینەکانی خواروو دەرکەوت، کە دەشێ ئەو ڕۆژگارە بەڕەوشێکی گرنگ دابنرێت لە چاخەکانی پێش مێژوو لە کوردستانی- عێراقدا، بەسنووری دەیان هەزار ساڵ لە پێش زاین یان و سەرەتای هەزارەی نۆیەمی پێش زایین.

بەڵام پەیوەندی ئەشکەوتی شانەدەر زاوی چەمێ کە لێیەوە نزیکە، سەرچاوەکان بەزۆری دەڵێن ئەو ئەشکەوتە لە زەمەنی چینی b1 نشینگەیەکی زستانی بووە بۆ خەڵکی زاوی چەمێ کە باردگای هاوینەیان بووە. لە چینی b1 دا هەروەکو باسمان کرد هاوچەرخی نزیک زەمەنی زاوی چەمێیە و چەند گۆڕێک هەیە، کە خۆی لەنزیکەی ٢٦ گۆڕ دەدات. ئەوانەش گۆڕی خەڵکی زاوی چەمێن. هەروەها لەگەڵ

ئەو گـــۆڕانە هەندێ کـــەلوپەل و پێـویســـتیی دۆزراوەتەوە کـەخـۆی لەخۆیدا دەبنە بەڵگەی گرنگ. یەکێ لەو گـۆڕانە ئافـرەتێکی گـەنجـە، ملوانکەیەک، کـە لە مـۆری بچـووک دروستکراوە دۆزراوەتەوە. لەگۆڕێکی دیکەدا چەقـۆیەک دۆزراوەتەوە، کـە لەناودایە. هەروەها ژمـــارەیەک ســـەکـــۆی بچـــووک کـــە لەدار دروســـتکراون دەبینرێن، یەکـێکیـان بەشـێـوەی کـەوان لە رۆخی دیواری کـەوانەکـە دەچێت، لە زاوی چەمێ دۆزراوەتەوە.

شـایانی باسـە هەمـوو ئەو جـۆرە کـەلوپەل و کـەرەسـتـە تایبـەتیـانەی نێـــژراون، بەپێی مـــەزندەکـــان بۆ کۆنترین سەردەمی نیشتەجێی بوون دەگەڕێنەوە. وێڕای ئەوە هەندێ شتی دیکە لە ئەشکەوت و زاوی چەمی دۆزراونەتەوە، ئاماژە بەوە دەدەن کـە پەیوەندی بازرگـانی دووریان هەبووە، وەک بەردی ئۆپسـیدی[٢٢]و[٢٣] کە لە ناوچەکانی (وان)ەوە هێنراوە..

کوردستان
پێگەی مرۆڤی نیاندرتاڵ

ئەگەرچی تاکو ئێـــستاش تەمەنی یەکـەم مـرۆڤی سـەر گـۆی ئەو زەوییـە بەڕوونـی نەدۆزراوەتـەوەو بـەتـەواوی یەکـــلا نەکـــراوەتەوە، ئەوەش لەبەر ئەوەی کـە مـرۆڤ تامـاوەیەکی دوورو درێژ هۆشی بەســەر ئەوەدا نەچووە و نەپرژاوەتـە ســـــەر ئەوەی بیـــــر لەنووســـینەوەی مـێــژووی خـــۆی بکاتـەوە. بەڵام زانـــــــتی نوێ، شوێنەوارزانی ئەرکیـۆلۆجیا چالاکانە لــــەو بــــوارەدا، دوای هـــــەوڵ و تەقـــەلایەکی زۆر و شـــەونخـــونی و بەدوادا چـوونـەوەی چۆنـیـــــــــەتی دەرکەوتنی یەکەم مرۆڤ و پەرەسەندن و گـــەشـەکـــردنی ئەو گـــۆڕانکاری و شـــۆڕشـە کـۆمـەلایەتی و ســـیـاسی و تەکنەلۆژیانەی لەژیانـدا روویداوە، توانـی، دوای لـێـکـۆڵـیـنـەوەی وردو بەردەوام مـــێـــژووی ســـەرهەڵدان و لەدایکبوونی یەکەم مرۆڤی بێژندە و ئامـێـر دروسـتـکەر[٢٤] بۆ دوو ملیـۆن ســـاڵ لەمـــەوبەر بگەڕێنێـــتـــەوە[٢٥] ژیانیش بەچەند قـۆناغ و چەرخـێـک دابـەش بـکـات، وەک چـەرخـی پێـش مـێـژوو چەرخی مـێـژوویی، کـە هەر یەکـەشـیـــان دابەش دەکـەن بۆ چەند قۆناغێکی تەمەن جیاجیاو لەیەکتر دوور.

کـوردسـتـانیش وەک یەکەم پێگەی ژیـــــان و لانـــــکــــی ژیــــارە مرۆڤایەتییەکان[٢٦] ئەگەر ساکاریش بێت، چەندین کـــاری پشـکنینی شـوێنەواری تێـدا ئەنجـام دراوە کـە گـــــەلێک لاپەڕەی شـــــاردراوە و نەزانراوی چەرخەکانی بەر لە مێژووی کوردستـانی بۆ خـســتووینە روو[٢٧]. شـــوێنەوارناس "گـــارۆد" لە ســـالی (١٩٢٨ ز) لە ئەشکەوتی "زەرزری" لە ناوچەی سلێـــمـــانی و برید وود wood hraid ی ئەمـریکی لە ســـالی ١٩٤٨ ز لە دەوروبەری "قەلاچەرمۆ"، شوێنەوارەکانیان پشکنیوە.

هەروەها لە ســـــالی (١٩٥١-١٩٦٠ ز) کـــــۆمـــــەڵێک توێژەر لەزانکۆی شـیکاگۆ لەسـەرووشـیانەوە "بـریـد وودی"و "هـاو" (Howe) لـە ئەشکەوتەکـانی کـوردسـتـان دەسـتیـان بەهەڵکۆڵین و پشکنین کردووە، وەک ئەشکەوتی "هەزار مـێـرد وشـانەدەرو بێخاڵ و بێســـتوون". دەرکەوتووە کە جۆرە ئادەمیـزادێکی هەرە کۆن بەناوی نیـــــــاندرتـاڵ Neanderthal man بەزاراوە زانســـتـیـیــەکـەش Homo neanderthal لە ٤٥-٦٠ هەزار سـاڵ لەمـەوبەر لە کـێـوەکـانی کـوردســتـان ژیابن. کە ئەوانەش دوابەرەی مرۆڤی کۆنن لەسـەر زەویدا ژیاون و فەوتاون و دوای ئەوان جـــۆری مـــرۆڤی ژیر دەرکــــــەوتـووە. ســـــــەرەڕای ئەو دۆزینەوانەی شـوێنەوارناسـەکـان لە ئـەنجـــــــــــامـی پـشـکـنـین و لێکۆڵینەوەکـانیـان لە کـوردســـتـان بەدەســـتیـان هێناوە و هێـشـتـا ئەگەر بـوار بڕەخــــێ لێکۆڵەرەوەکـــان لە هەڵکۆڵین و پشـکنینەکانیان بەردەوام بـن، زۆری بـەبـەرەوە مـــــــاوە بـۆ وەدەســـتـهـێـنانی زانیـاری نوێـتـرو بەکەڵکتر.

ئەشکەوتی شـانەدەریش لەوانەیە گەورەترین ئەشکەوتی کوردستان بێت تاکو ئێـســتا دۆزرابێتەوە کە دەکەوێتە لای خوارووی زنجیرە چیـای برادۆست و دەڕوانێـــتـــە دۆڵی زێی گــەورە و نزیکی ناحـیـــــەی شـــانەدەر. لەو ئەشکەوتەشـدا چوار ئێـسـک بەندی مرۆڤی نیاندرتاڵ دۆزراونەتەوە و سێ ئێـسـکبەندەکەی تریش هی سێ کەسی گــــــــەورەن لـە ١٩٥٦ - ١٩٥٧ دۆزراونەتەوە. مـامـۆسـتـای پسـپـۆڕ

(ستیوارت Stewart) لێکۆڵینەوەیەکی لەسەر ئەو پاشماوانە کردووە و ئەنجامەکەشی لە گۆڤاری سۆمەر بەرگی چوارەم ١٩٥٨ بەشی ئینگلیزی لە لاپەرە ٩٠ بەدواوە بڵاوکردۆتەوە. هەروەها لە گۆڤاری (الاخبار المصورة اللندنية) **Ill Ustrated London news. Nos 5. y .1960.** هەر بۆیە سۆلیکی (Solecki) کە هەڵکۆڵینی ئەو ئەشکەوتەی پێ سپێردرابوو ناوی چاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاستی، بە چەرخی برادۆستی ناو بردبوو، چونکە ئەو ئەشکەوتە لە چیای برادۆستە[29].

دەبێ برواشمان بە وردیی ئەنجامەکەی کاربۆن ١٤ هەبێ لەگەڵ راستی سپۆرە رووەکییەکان. هەروەها بەوەی کە مرۆڤی نیاندرتال ٤ لە ئەشکەوتی شانەدەر لەگۆڕ نراوە بەر لە ٥٠٠٠٠ پێنج هەزار ساڵ لەمەو بەر لەنێوان کۆتایی مانگی مایس و سەرەتایی مانگی تەمووزدا.

سەرچاوەو پەراوێز

١- طه باقر و فؤاد مطر/ المرشد الى مواطن الاثار والحضارة - الرحلة الخامسة بغداد، ص١٧٧٥.
٢- الدكتور جورج روو: العراق القديم- ترجمة حسين علوان بغداد ١٩٨٤، ص٧٢.
٣- طه باقر و فؤاد سفر/ المرشد، ص١٧.
٤- طه باقر/ مقدمة من تأريخ الحضارات القديمة ط٣ بغداد ١٩٧٣، ص١٨٠ والمرشد، ص١٩.
٥- طه باقر/ المقدمة ص١٨١ وعصور ماقبل التاريخ في وادي الرافدين مجلة المجمع العلمي الكردي العدد الاول ١٩٧٢ ص٥٨٩.
٦- جورج روو/ المصدر السابق ص٧٢.
٧- سعدي الرويشدي/ الكهوف في الشرق الادنى: سومر ٢٥ ١٩٦٩ ص٢٦١.
٨- طه باقر/ عصور ماقبل التأريخ ص٥٨٩.
٩- سعدي الرويشدي/ المصدر السابق و طه باقر / عصور ماقبل التأريخ ص٥٨٩.
١٠- طه باقر/ المقدمة ص١٥٤.
١١- جورج روو/ المصدر السابق ص٧٣-٧٤ وأنظر/بريدو ودسومر ١٠ ١٩٥٤ ص١٢-٣٨.
١٢- مهدي الرويشدي المصدر السابق ص٢٦١ وجورج روو ص٧١-٧٥.
١٣- ١٤- طه باقر و فؤاد سفر/ المرشد ص١٩ وسعدي الرويشدي/سەرچاوەیپێشوو.
١٥-١٦ طه باقر/المرشد ص١٩ وعصور ماقبل التأريخ ص٥٨٩ والمقدمة، ص١٨١ والمقدمة ص١٥٢-١٧٥ وعصور ماقبل التأريخ، ص٥٨٩.
١٧- نسبة الى موقع في المانيا اسمه نياندرتال بالقرب من درسلدووف اكتشف في نماذج من هياكله العظمية لاول مرة. طه باقر/ عصور ماقبل التأريخ ص٥٩٠ الحاشية والمقدمة ص١٨٢-١٨٣ وحاشيتها.
١٨- درس هذه البقايا العظمية الاستاذ المتخصص ستيوارت. ونشر نتيجة دراسته في مجلة سومر ١٤ ١٩٥٨ بالقسم الانكليزي ص٩٠ وما بعد - وكذلك لجنة المنشور بحث المنشور في مجلة الاخبار اللندنية العدد ٥-٧ لسنة ١٩٦٠.
١٩ - طه باقر عصور ماقبل التاريخ، ص٥٩٠.
٢٠ - طه باقر المرشد ص١٩
٢١ - ٢٢-٢٣- طه باقر/ عصور ماقبل التاريخ ض٥٩٠ -٥٩١ والمرشد ص٢٠ وسعدي الرويشدي، ص٢٦١
٢٤- فرج بەسمضى/ كنوز المتحف العراقي. مديرية الاثار العامة بغداد ١٩٧٢، ص١٥.
٢٥- ٢٦- طه باقر عصور ماقبل التأريخ ص٥٩٥-٥٩٧ اربيل ١٩٩٧/١/٨.

* کوردستان پێش مرۆڤایەتی نیاندرتال، کاکل حەمەد بەهرام گۆڤاری شانەدەر، ژ ١٣ ساڵی چوارەم، (٢٠٠٠) ل ١٣- ١٤ بەدەستکارییەوە.
* گۆڤاری شانەدەر گۆڤارێکی زانستی وەرزییە و بایەخ بەشوێنەوارو مێژوو دەدات - بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار لە وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان دەری دەکات.

ئەشکەوتی شانەدەرو مرۆڤی نیاندرتاڵ

ئەیهان محەمەد قادر ئامێدی
کۆلیژی ئاداب- زانکۆی سەلاحەددین

بەشی یەکەم

لێکۆڵینەوەی جیۆ مێژوویی لە شاخەکانی زاگرۆس و باسکردنی چینە شوێنەوارییەکانی ئەشکەوتی شانەدەر و ئامێر و کەلوپەلە بەردینەکان:

لە بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا سەرەتای دروستبوونی شاخەکانی زاگرۆس و تۆپۆگرافییەکان خراوەتە ڕوو، یەکێ لە لایەنەکانی بریتییە لە ئەشکەوتی شانەدەر کە بابەتی لێکۆڵینەوەکەمانە و سەردەمی دروستبوونی و گۆڕانکارییە جیومورفۆلۆجییەکان و بەرزی و نزمییەکان و زانینی ئاووهەوای ناوچەکە لە ئێستادا و ناونانی ئەشکەوتەکە و شوێنی جوگرافیایی و باسکردنی سەرجەم بەشەکانی بە شێوەیەکی ورد بە تایبەتیش بەشی دواوەی ئەشکەوتەکە، چونکە ئەم بەشەی ئەشکەوتەکە لەکاتی خۆیدا لە لایەن هەڵکۆڵەرەکەوە نەدۆزراوەتەوە و لەو بڵاوکراوانەش کە لەسەر ئەم ئەشکەوتە بڵاوی کردوونەتەوە ئاماژەی پێ نەکردووە و باسکردنی ژینگەی ئەشکەوتەکانی دەوروبەری ئەشکەوتی شانەدەر و خشتەڕووی مێژووی هەڵکۆڵین و چینە شوێنەوارییەکانی و باسکردنی شتومەکە دۆزراوەکانی.

بەندی یەکەم:

لێکۆڵینەوەی جیۆمێژوویی و دروستبوون و ئاووهەوای شاخەکانی زاگرۆس و باسکردنی ئەشکەوتی شانەدەر و ئەشکەوتەکانی دەوروبەری دروستبوون و تۆپۆگرافیای شاخەکانی زاگرۆس:

بەگوێرەی ئەو دابەشبوونەی بۆ عێراق کراوە ئەشکەوتی شانەدەر دەکەوێتە چوارچێوەی ناوچە بەرزەکانەوە (HIGH FOLDED ZONE)، لەبارەی پێکهاتەی ڕەوەزەکانی ئەشکەوتەکە لە ڕەوەزی جۆری نیشتەنی دروست بووە لەڕێگای کیمیاوییەوە کە هاوشێوەی ڕەوەزی و کلسی شعابییە و بە شێوەیەکی بەرفراوان بڵاوبوونەتەوە لە دروستبوونی (عەقدە/ بنجمە) هێڵکاری ژمارە (٢)، ئەمانە پێکهاتوون لە ڕەوەزی دلەماتی چڕ و مارلی کلسی و سلیکیە، کە خاوەنی ئەستوورێکی زۆرن کە دەگاتە زیاتر لە هەزار مەتر، ئەم پێکهاتانە گیانەوەرانی بە بەردبوو بە درێژایی سەردەمە جیۆلۆجییەکان لەخۆ دەگرێ و لەم بە بەردبووانەش ڕودست (RUDIST) و کاستروبودل (castropodal)، ئەم پێکهاتانەش بە هەبوونی چاڵی فورامنیفرای گەورە ناونراوە بە لوفتوسیا (loftusia) جیا دەکرێنەوە، سەرەڕای هەبوونی ئوربیتوس (orbitoides)، ئەم پێکهاتانە ماددەی قیری (bituminous) لە چینەکانی سەرەوویدا هەیە، تەمەنی ئەم پێکهاتانە دەگەڕێتەوە بۆ چاخی کریتاسی سەروو، لە قۆناغی ماسترخنی (masterchtian) بەو واتایەی کە تەمەنەکەیان نزیکەی (٧٣) ملیۆن ساڵە هێڵکاری ژمارە (١).

پێکهاتەی مادەی ئەم پێکهاتانە لە زۆر ناوچەی تری کوردستان

بەدەردەکەوێ لەوانەش لە سلێمانی و کۆیە و رواندوز و زێبار و عمادیە و هدنییە.

بەرەو پێشچوونی حەوزی جیوسینکلاینی لە چاخی کریتاسی سەروو لەو کاتەدا دەریا زۆر بەرفراوان بوو کە زۆربەی ناوچەکانی عیراقی گرتەخۆ هەروەها سەردەمەکە بە سەردەمێکی ناجێگیری تکتونی جیا دەکرێتەوە لەگەڵ سەرەتای کاریگەری جوولەی ئەرامایدیە کە ئەوە لە کۆتایی چاخی کریتاسی (ماسترختیان- بالیوسین) گەیشتۆتە لووتکە، کە ئەمەش بووەتە هۆی بەرزبوونەوەی ناوچەکە بەشێوەیەکی گشتی و کشانەوەی دەریاو رووتانەوەیەکی تەواوی زۆربەی ناوچەکان، بەشێکی لە میانەی ئەلب جیاکراوەتەوە لە ترشیری کۆتاییدا بە تایبەتیش لە سەردەمی بلایوسین لە میانەی جوولەی ئەلبی گەورەدا (alpine arage ncy) کە ئەوە بووەتە هۆی بەرزبوونەوەی شاخەکانی زاگرۆس لە ناوچەی دەوروبەری لەسەر سنووری نێوان عێراق و ئێران ئەم ناوچەیەش راستەوخۆ کەوتۆتە ژێر کاریگەری ئەو جوولە بەهێزەی زەوی کە بووەتە هۆی دروستکردنی شاخەکانی ئەلب و ئەو نزیکییەی هەیبووە لە مەڵبەندی پاڵنەری هێزدکەوە.

ئەم زنجیرە شاخە درێژ و سەختە پێکدەهێنێ بە ئاراستەی باکووری خۆرئاواو باشووری خۆرهەڵات، کە ئەوەش بووەتە جیاکەرەوەیەک لەنێوان دەشتەکانی عیراق و زوورگەکانی ئێران لەگەڵ بەجێمانی چەندان دۆڵ وەک رێگای سەرەکی لەنێوان هەردوو ناوچەکەدا، لەوانەش خانەقین و هەڵەبجە و رەواندز لەنزیک رایات و درێژبوونەوەی هەمان ئەو ناوچەیەی کە ئەشکەوتی شانەدەری تێدایە ئەم رێرەوە بە رێگایەکی سەرەکی دادەندرێ کە مرۆڤ لە چاخەکانی پێش مێژوو بەکاری هێناوە بۆ کۆچکردن و هاتوچۆ، هەروەها گەلان لە چاخە جیاوازەکانی پێش مێژوو ئەم رێرەوەیان بەکارهێناوە بۆ کۆچکردن و بازرگانی و هێرشی سەربازی.

دۆڵی شانەدەر دەکەوێتە دواوەی لایەنی دووەمی شاخەکانی زاگرۆس لە چوارچێوەی ئەو ناوچەیەی کە زۆر بە پتەو بە کەوانی بەپیت (الهلال الخصیب) دەناسرێ.

لە نزیک شانەدەر بەرزاییەکانی تورکیا لەگەڵ کەوانی رۆژئاوای شاخەکانی زاگرۆسی باکوور یەکانگیر دەبن، شانەدەر دەکەوێتە بەرزایی ١١٤ پێ لەنێوان شاخەکانی (نیفاخین) یان شاخی (برادۆست) لە ناوچەی باکووری خۆرهەڵات و شاخی بدات داغ لە ناوچەی باشووری خۆرئاوا.

شاخی برادۆست لەلای باشووری خۆرئاوای بنارێکی هەورازی هەیە بە ئاراستەی بدات داغ، بەرزترین خاڵی لەلای باشووری خۆرهەڵاتی دەگاتە ١٨٣٠م، بە ئاراستەی خوارووی باکووری خۆرئاوا شۆڕدەبێتەوە کە بەرزییەکەی دەگاتە نزیکەی ١٤٥٠م لەدووری میل و نیوێک لە خۆرهەڵاتی ئەشکەوتەکە.

زێی گەورە دۆڵەکە دابەش دەکات و پانییەکەی دەگاتە هەزار یارد کە خاوەنی رووبەکی بەرزی و نزمییە، بانی رووباری زێی گەورە لەنێوان ٢٠٠-٣٠٠ یارد دەخولێتەوە، لافاوی گەورەش رووناداتلەم بەشە گەورەیەی زێی گەورەدا.

ئاووهەوای شاخەکانی زاگرۆس

شاخەکانی زاگرۆس دەکەوێتە چوارچێوەی هەرێمی دەریای ناوەڕاست کە هاوینەکەی وشک و گونجاو، زۆر بە کەمی پلەی گەرما لە هاویندا بەرزدەبێتەوە بۆ سەرووی ٣٥، بەڵام لە وەرزی بەهار و پایزدا پلەی گەرمی لەنێوان وەرزی هاوین و زستاندایە، لە وەرزی زستاندا پلەی گەرما نزم دەبێتەوە لەم ناوچەیەدا کە هەندێ جار پلەی سفری سەدی تۆمار دەکات.

بەرێژەیەکی زۆر بەفری لێ دەبارێ و بە سەربەکەوە لە بناری شاخە بەرزەکان کەڵەکە دەبێ. دۆڵی شانەدەرێ تۆزێ گەرمترە لە دۆڵی مێرگەسۆر کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی دۆڵی شانەدەر و دۆڵی زێباری دەکەوێتە باکووری دۆڵی شانەدەر زۆربەی جاران کاتێ بەفر لەم دۆڵە دەبارێ، لە هەمانکاتدا لە دۆڵی شانەدەر تەنیا باران دەبارێ، لەوانەیە ئەوە هۆکاری یارمەتیدەر بووبێ بۆ ئەوەی مرۆڤ لەکۆن و نوێشدا ئەم ئەشکەوتەی دیاری کردبێ بۆ نیشتەجێبوون بە بەراورد لەگەڵ ئەو ئەشکەوتانەی کە دەکەونە دۆڵەکانی دەوروبەری.

بەڵام بەرێژەیەکی زۆر بارانی تێدا دەبارێ کە دەگاتە نزیکەی ١٠٠٠ ملم لە ساڵێکدا. لە دۆڵی شانەدەر دیاردەیێ روودەدات بە تایبەتی لە وەرزی پایزدا کە تەمومژێکی زۆر لە بەیانییان زوودا بە درێژایی رێڕەوی رووبارەکە بەدەر دەکەوێ، هۆکاری ئەمەش بۆ بەیەکگەیشتنی دوو رووبار دەگەڕێتەوە، کە ئەوانیش رووباری زێی گەورەو رووباری رواندزن و هەروەها زۆری دار لە دۆڵەکەو بەرزی شاخەکان ئەو شێیە بە هەڵمبووە گەمارۆدەدەن لە ماوەیەکی بەرزدا کە ئەمانەش هۆکاری تری تەمەکەن.

بەڵام رووەکەکانی ئەم ناوچەیە لەجۆری رووەکی دارستانی شاخاوین و بەسەر گردەکاندا بلاوبوونەتەوە، دارەکان بە شێوەیەکی زۆر چڕ لە لێواری رووبار و جۆگەکاندا بلاوبوونەتەوە و، باوترین داری ئەو ناوچەیەش داری بەڕووە.

ناونانەکەی:

شانەدەر ناوێکی لێکدراوی کوردییە کە لە دوو ناوی سادە پێکهاتووە ناوی یەکەمیان (شان)ە کە چەند مانایەکی لە یەکتر جیاوازی هەیە لەوانەش (شانە، شان)، بەڵام ناوی دووەم (دەر) بە واتای (دەرچە یان دەرگا) دێ، بەهۆی ئامرازی پەیوەندی (ە)وە دراونەتە پاڵ یەکتری.

ئەم بارە لە رێزمانی زمانی کوردیدا هەیە لە چوارچێوەی پێکهاتنی ناوی لێکدراو کە دوو ناوی سادە بەهۆی ئامرازی پەیوەندی (ە)وە دەدرێنە پاڵ یەکتری و لە ئەنجامدا ناوێکی لێکدراومان دەست دەکەوێ.

کەواتە وشەی شانەدەر بە واتای دەرچەی کورەی هەنگ دێ، لەوانەیە هۆکاری ئەمەش لەبەرئەوە بێ کە ناوەوەی ئەشکەوتەکە لە شێوەدا هاوشێوەی کورەی هەنگە (غەریفە)یە کە لە ناوچەکە لە شۆڕکی داری درێژ لەسەر شێوەی قووچەکی دروستی دەکەن، لەوانەشە لە سەردەمێکدا شانەی هەنگ لە ئەشکەوتەکە هەبووبێ و تا ئێستاش شوێنی بەخێوکردنی هەنگ لە خوارەوەی ئەشکەوتەکە هەیە.

بۆچوونێکی تری لاواز هەیە سەبارەت بە بنچینەی ناونانی شانەدەر کە پێی وایە لە وشەی لێکدراوی کوردی (شاهان- دەر) وەرگیراوە بە واتای (پەناگای پادشا) دێ، بەردچاوکردنی کارناسانی و مقاوەتەکانی.

لەوانەیە ناوی شانەدەر هیچ پەیوەندییەکی نەبێ بەشێوەی ئەشکەوتەکە یان دەرچەکەی یان بەکارهێنانەکانی، بەڵکو لەوانەیە هەمان ئەو ناوە بێ کە بەکاردێ بۆ گوندێکی نزیک ئەشکەوتەکەو بەهۆی نزیکی ئەشکەوتەکە لەو گوندەی کە بە شانەدەر ناسراوە هەمان ئەو ناوەش بۆ ئەشکەوتەکە بەکارهاتبێ. کە ئەمەش کارێکی گونجاوە بۆ ناونانی هەر شوێنێ یان ناوچە بەگوێرەی نزیکترین گوند یان خاڵێکی دیار.

ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە ناوی ئەم ئەشکەوتە لە سەرچاوە ئینگلیزییەکاندا بە شێوەی (Shanidar) هاتووە، وەرگێردراوە لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بۆ شێوەی (شانیدار) کە ئەمەش خوێندنەوەیەکی هەڵەیە بۆ ئەو ئەشکەوتە، ناوە راستەکەی ئەوەیە کە دانیشتوانی ناوچەکە بەکاری دێنن بە شێوەی (شانەدەر).

ناوچەکەی:

ئەشکەوتی شانەدەر دەکەوێتە شاخی برادۆست لە چوارچێوەی زنجیرە شاخەکانی زاگرۆس لە رۆژهەڵاتی هەرێمی کوردستانی عیراق لە نزیک ئەو شوێنەی کە عیراق بەرانبەر هەریەکە لە تورکیا و ئێران لە هێڵی پانی ٣٥.٥٠ باکوور و، هێڵی درێژی ١٣.٤٤ی خۆرهەڵات، دووری ئەشکەوتەکە لە هەولێر نزیکەی ١٥٥ کم و بە دووری ١٢٠ کم ی ئاسمانی لە شوێنەواری چەرمۆ دوورە لە باشووری خۆرهەڵاتی گوندی شانەدەر کە ئەشکەوتەکە ناودکەی لێ وەرگرتووە، کە لە ئەشکەوتەکە ٤کم دوورەو ئەشکەوتەکە نزیکەی ٤٦کم لە خەلیفانەوە دوور و ٤٢٦م لە ئاستی زەوی دۆڵەکە کە بە (گەلی شکەفتی) ناسراوە بەرزە کە بە واتای دۆڵی ئەشکەوت دێ کە بەو دۆڵەدا دوو رووبار دەڕوات، رووباری زێی گەورە لە باشووری خۆرهەڵاتەوە دێ و رووباری رەواندزیش لە باکووری خۆرئاواوە دێ و ئەم دوو رووبارە لە دووری (١٣.٥کم) لە باشووری خۆرئاوای رووبارەکە بەیەک دەگەن و

گوندی (شکەفتێ) بە واتای گوندی ئەشکەوت دەکەوێتە خوارووی ئەشکەوتەکە بەدووری (٧,٠کم)[٩] و، ئەشکەوتەکە دەکەوێتە چوارچێوەی ئازاری ئەو گوندەدە. بەرزی ئەشکەوتەکە لە ئاستی رووی دەریا (٧٣١م)ە کە لە چوارچێوەی شاخەکانی برادۆست کە نزیکەی (١٨٣٠م) لە ئاستی رووی دەریا بەرزن و، بە دووری نزیکەی (٥.٢کم) دەکەوێتە کەناری لای چەپی زێی گەورە، نەخشەی ژمارە (١).

بۆ یەکەم جار ئەشکەوتەکە لە میانەی رووپێوی شوێنەواری کە لەلایەن (Ralph.S.solecki) ئەنجامدرا دۆزراوەتەوە لە سالی ١٩٥١ز لەوکاتەی ئەشکەوتەکانی ناوچەی رەواندزی لە چوارچێوەی پارێزگای هەولێر رووپێو کردووە.

بەڵام رێگا بۆ شانەدەر، لقێکی رێگا لە خەلیفانەوە دەگاتە گوندی شانەدەر، رێگاکە بەسەر زنجیرە شاخەکەدا دەڕوات لە بەرانبەر شاخەکانی برادۆست و لەدەستە چەپەوە گوندێکی گەورە هەیە بەناوی (سرێشمە) کە (٦کم) لە خەلیفانەوە دوورە و لەدوایی بەدووری ١١کم رێگاکە بەسەر پردێکدا دەڕوات لەسەر رووباری (خەلان) کە یەکێکە لە لقەکانی زێی گەورە و لەدووری ٣کم لە جسرەکەوە گوندێکی بچووک هەیە بەناوی (خەلان)، لەدوای ئەوەش دەگەینە دەروازەی بێخمە کە زێی گەورەی پێدا دەڕوات و رێگاکە بە ناوەڕاستی هێڵێکی دەشتایی تەسک و بەرزی و نزمیدا دەڕوات کە بە دەشتی شانەدەر دەناسرێ، لەدواییدا رێگاکە دەگاتە گوندی شانەدەر کە ٢٦ کم لە پردی خەلانەوە دوورە، نەخشەی ژمارە ١.

رێگایەکی تریش هەیە کە دەمانگەیەنێتە گوندی شانەدەر، ئەو رێگایەش لە شارۆچکەی حەریرەوە دەردەچێ و بەسەر شاخی سپیلک دەکەوێ و لە دواییدا لقێکی لێ جیادەبێتەوە بەرەو چەپ کە دەگاتە ناوچەی سورچیایەتی و لەدواییدا بەردەوام دەبێ بەناو شاخ و دۆڵەکاندا و رێگاکە لە نزیک بێخمە دەردەچێ و لەدواییدا دەگاتە گوندی شانەدەر ئەم رێگایەش کورتترین رێگایە وەک ئەوەی تێبینیمان کردبێ.

رێگایەکی تریشمان هەیە لە لایەکی تر لە ئامێدی و دێرەلووک و بارزان و بلێوە دەگەنە گوندی شانەدەر.

بەڵام بۆ گەیشتن بە ئەشکەوتی شانەدەر لە گوندی شانەدەرەوە رێگایەکی نوێی سەیارە هەیە کە دەگاتە خوارووی ئەشکەوتەکەوە لەوێوە دەتوانرێ بەپێ بەهۆی ئەو قادرمە نوێیەی کە تازە دروست کراوە پێی بگەن وێنەی ژمارە (٣).

باسکردنی ئەشکەوتەکە (وەک ئەوەی سۆلیکی بینیویە):

ئەشکەوتی شانەدەر ئەشکەوتێکی سروشتییە و لەچوارچێوەی زنجیرە لە کلس دروستبووەکانە، و بەسەر دۆڵی شانەدەردا دەڕوانێ و بە یەکێ لە ئەشکەوتە گەورەکانی کوردستان دادەندرێ[٥].

دەروازەکەی شێوەیەکی سێگۆشەی بەرفراوانی هەیە، وێنەی ژمارە (١)، پانییەکەی نزیکەی (٢٥م)ە و بەرزییەکەشی ٧,٩٠م، وێنەی ژمارە (٣)، لەدوای دەروازەکەیەوە پانییەکەی زیاد دەکات کە دەگاتە ٥٣,٣٠ لە دواییدا لە هەموو لایەکەوە بەرە بەرە تەسک دەبێتەوە بەرەو کۆتایی ئەشکەوتەکە، کە شێوەی سێگۆشەیەک پێکدێنێ بەجۆرێ کە بنکەکەی لەلای پێشەوەیە و سەرەکەشی لە قووڵییەکەیەتی، هێڵکاری ژمارە (٦)، بەڵام سەقفەکەی لەسەر شێوەی گومبەتێکی نارێکدایە بەرزترین خاڵی سەقفەکەش لە زەوی ئەشکەوتەکە لەو کەلەکەیە کە لە سەقفی ئەشکەوتەکەدا هەیە لەنزیک دەروازەکەیدا کە بەرزییەکەی لەو خاڵەدا دەگاتە نزیکەی ١٣,٧٠م، هۆکاری دروستبوونی کەلەنەکەش بەهۆی کەوتنەخوارەوەی رەوەزەوە بووە لە سەقفی ئەشکەوتەکە لە چاخەکانی کۆندا، لەدوای کەلێنەکەوە بەرزی ئەشکەوتەکە راستەوخۆ نزم دەبێتەوە بۆ بەرزی ٧,٦٠م و لەدواییدا بەرە بەرە بەرزدەبێتەوە زەوی ئەشکەوتەکە بە ئاراستەی دواوە تا کۆتاییەکەی کە نزیکەی ٤٠م لە دەروازەی ئەشکەوتەکە دوورە کە قووڵترین خاڵی ئەشکەوتەکەیە.

بڕێکی زۆر بورغی رەش بە سەقفی ئەشکەوتەکەوە نووساوە کە ئەستوورییەکەی دەگاتە ١,٨ ئینج، ئەمەش لە ئەنجامی هەڵکردنی ئاگرە

لە ئەشکەوتەکەدا لە کۆنترین چاخەوە تا ئێستا، تێبینی دەکرێ کە زەوی ئەشکەوتەکە وشکە جگە لە بەشی دواوەی ئەشکەوتەکە کە شێدارە، هەروەها سەقفەکەشی شێدارە کە لە وەرزی بەهاردا دڵۆپە ئاوی لێ بەردەبێتەوە.

پێش کەمتر لە مانگێ لە ئەشکەوتەکەداماڵی دروستکراو لە چڵی دار هەبوو کە لە یەکتری جیاکرابوونەوە و شوانکارەکان تێیدا نیشتەجێ دەبوون، لە وەرزی زستاندا و بۆ گیاندارەکانیشیان حەوشەیان لە هەمان چڵی ئەو دارانە دروست کردبوو و بەشێوەی تانۆک و، خێزان رووبەرێکی دیاریکراو نەگۆڕ بۆ خۆی بەکاردێنێ کە ئەم رووبەرانە لە یەکتری جیاوازن. بەڵام ئێستا ئەم حەوشەیە نەماوە و فڕێدراوە بۆ دەرەوەی ئەشکەوتەکە.

لەبەردەم ئەشکەوتەکەدا بەرزییێکی گەورە هەیە کە بەرەو خوار شۆڕ دەبێتەوە بە ئاراستەی دۆڵەکە بە درێژی ٤٢.٥٠ م. ئەشکەوتی شانەدەر بە ئەشکەوتێکی نموونەیی دادەنرێ بۆ نیشتەجێبوون، لەبەرئەوەی دەروازەکەی گەورەیە و ئاراستەکەشی بەرەو باشوورە، کە ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە رووی لەرۆژ (بەرۆچک) بێ بۆ ماوەیەکی درێژ لە رۆژدا بە تایبەتی لە وەرزی زستاندا لەوکاتەی کە تیشکی خۆر لاوازە، کە ئەمەش رێگا بە چوونە ناوەوەی تیشکی خۆر دەدات بۆ ناو ئەشکەوتەکە و رووبەرێکی زۆری ئەشکەوتەکە تیشکی خۆری بەردەکەوێ، کە ئەمەش برێکی گونجاو لە گەرمی و رووناکی بۆ دانیشتوانی ئەشکەوتەکە دابین دەکات، کە ئەمەش بە بەراورد لەگەڵ ئەو ئەشکەوتانەی کە لە ناوچەکە هەن جۆرە باشییێکی بەو ئەشکەوتە بەخشیوە، کە ئەمەش پاڵنەرێکی باش بووە بۆ هەڵکۆڵ کە پێی وابووە ئەگەر هەڵکۆڵێن لەم ئەشکەوتە ئەنجام بدات ئەوە ئەنجامێکی باش بەدەست دەهێنێ.

چەند هۆکارێکی تر هەن کە شوێنێکی نموونەییان بە ئەشکەوتەکە بەخشیوە بۆ نیشتەجێبوون، لەوانەش: ئەشکەوتەکە بە شێوەیەکی سروشتی لەو گەردەلوولە ساردانەی زستان پارێزراوە بەهۆی ئەو لووتکە چیایەی کە لە باکوورەوە دەیپارێزێ و لووتکە چیایەکی تریش هەیە دەروازەی ئەشکەوتەکە لە باشووری خۆرهەڵاتەوە دەپارێزێ.

هۆکاری تریش هەن کە گرنگی ئەشکەوتەکەی زیادکردووە ئەویش نزیکی ئەشکەوتەکەیە لەسەرچاوەی ئاوی هەمیشەیی کە لەوێدا کانییەکی ئاو بەدووری ١٣٥م لە سەرووی ئەشکەوتەکە بەناوی (کانی بەتکا) هەیە کە لە سێ ماقۆر (چاڵە ئاو) پێکدێ کە تیرەی هەریەکەیان نزیکەی مەترێکە. ئەم سەرچاوە ئاوە هەمیشەییە و دەتوانرێ لە وەرزی وشکی لە هاویندا سوودی لێ ببینرێ. بەڵام لە بەهاردا خڕێکی پڕئاو لە خوارووی ئەشکەوتەکە هەیە.

باسی ئەشکەوتی ناوەوە لە روانگەی توێژەرەوە:

لە کۆتایی ئەشکەوتی خواروو دەرچەیەکی بچووک هەیە لە سەرشێوەی مەمەرێکی کورت کە لاکانی رێکن و بەشی خوارووشی لەگەڵ زەوی ئەشکەوتەکەدا رێکە و بەرزییەکەی ٨٠سم و درێژییەکەشی ١.١٠م، بەڵام ئەم دەرچەیە دەمانگەیەنێتە کونە ئەشکەوتێکی تر.

سلوکی ئاماژەی بە هەبوونی ئەم ئەشکەوتە نەکردووە، بەڵام لەهەمان کاتدا ئاماژەی بەوە کردووە کە رێڕەوێ هەیە، بەڵام بەهۆی ئەو بەرد و گڵەی هەڵوەریوە داخراوە، ئەگەر هەڵسابا بەلابردنی ئەو پاشماوە هەڵوەریوە ئەوە ئەم ئەشکەوتەی دەدۆزییەوە.

لێکۆڵەر هەڵساوە بە سەردانی کردنی شوێنەکە و پشکنینی و توانیویە بگاتە دواوەی مەمەڕەکە بەخشاوی تا گەیشتۆتە ئەشکەوتێکی بەرفراوان و توانیویە ناوچەکە بپشکنێ و رووپێوبشی کردووە، بەپشت بەستن بەو قیاسانەی کە لە هێڵکاری ژمارە (٧) بڵاوکراوەتەوە.

دەگەیە قووڵایی ئەم ئەشکەوتە لە بەرانبەر ئەو دەرچەیەوە بە درێژایی نزیکەی ١٢.٦٥م و بەرینییەکەشی نزیکەی ٢٨.٧٥م بە ئاراستەی رۆژهەڵات بۆ رۆژئاوا، شێوەی ئەشکەوتەکە نارێک و پێچاوپێچە کە ژمارەی پەناگەیێک دەهێنێ و کە رووبەرەکەیان دەگاتە نزیکەی

٩٧٤.٣٥ و، سەقفێکی نەوی هەیە و شۆڕ دەبێتەوە بە ئاراستەی دەرچەی دەروازەکە بەڵام بە ئاراستەی کۆتاییەکەی بەرزدەبێتەوە، بەرزی سەقفەکەشی ٨٠کم لەلای دەرچەی دەروازەکە لە ناوەڕاستیشیدا بەرزییەکەی دەگاتە ١.٥، بەڵام لە کۆتاییەکەیدا کە بەرزترین خاڵییەتی بەرزییەکەی دەگاتە ١.٦٥م. بە هەردوو ئاراستەی دەستەڕاست و چەپیشدا بەرد بەرد سەقفەکەی نزم دەبێتەوە کە ئەم نزمە لەلای راستەوە دەگاتە ١.١م، لەلای خاڵی (١) لەسەر هێڵکاری ژمارە (٧) و لەلای چەپیش دەگاتە ١.٢٠م لەلای خاڵی (٣) لەسەر هێڵکاری ژمارە (٧).

ئەگەر بمانزانیایە خۆڵی کەڵەکەبوو لە زەوییەکەی هەیە و ئەو خۆڵەشمان لابردایە ئەوە بەرزییەکی زیاتر لە ١٨٥سم پێ دەداین بەپشت بەستن بەو چاڵە بچووکە نوێیەی کە لەلای راستی ئەشکەوتەکەدا هەیە کە لێکۆڵەرەکە توانی قووڵییەکەی وەرگرێ کە نزیکەی ٢٠ سم بوو، بەڵام قووڵایی چاڵەکەش پڕبووە لەگڵ تا قووڵاییەکی نادیار کە لەوانەیە لە کۆتایی ئەشکەوتەکە بەرزییەکەی زیاتر لە سەرووی ١٨٥سم پێ ببەخشێ، بەڵام ئەوەی تێبینیمان کرد ئەوە بوو لە سەقفەکەی رەنگێکی سووری هەبوو، بەهۆی هەبوونی رەگەزی مەگنیسیۆم یان ئاسن لە پێکهاتەی بەردەکانی ئەشکەوتەکە و بەهۆی هەبوونی ئۆکسجینیش لە سروشتدا ئەوە گۆڕاوە بۆ رەگەزی ئۆکسیدی و ئۆکسیدەکانی ئاسن و مەگنیسیۆمی رەنگ سووریان پێکهێناوە.

برێکی زۆر ئەستەلەک تایت بە سەقفی ئەشکەوتەکەوە هەن، وێنەی ژمارە (٦) و، هەروەها لەسەر زەوییەکەشی ژمارەیەکی زۆر ئەستەلک مایت بە شێوەی دینگەی قووچەکی بە بەرزی جیاواز کە بەرزی هەندێکیان دەگاتە ٤٠سم بڵاوبوونەتەوە، وێنەی ژمارە (٥). ئەم ئەستەلک تایت و ئەستەلک مایتانە لە ئەنجامی شیبوونەوەی کاربۆناتەکانی کالیسیۆم و لەدەستدانی ئەو گازە دووەم ئۆکسیدەی کە لە پێکهاتەکەیاندا هەیە ئەو کاربۆنە کالسیۆمانەش نیشتوون یان هەڵچوون بەو هۆیەوە و ئەم دیاردەیەیان پێکهێناوە. لەناو ئەم ئەشکەوتەدا شەش پێکهاتەی ستوونی لەسەر شێوەی دینگەکە رووبەرەکەیان لە یەکتری جیاوازە کە لەنێوان ٢٥ سم تا مەترێکن.

وێنەی ژمارە (٥و٧)، سەقفەکە لەسەر ئەم بەردانەیە و برێکی زۆری خوێی نیشتوو لەسەر ئەم بەردانە هەیە کە بە شێوەی ئەستەلکمایتی گەورە دەردەکەوێ کە رووبەکی لووس و سپی هەیە وەک پێست. وا پێدەچێ هۆکاری گەورەی قەبارەکەیان بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە رێژەی شێداری زۆرەو هەروەها سەردەمێکی زۆری خایاندووە تا دروست بوون، کرۆکەکەی لە بەردی سروشتی پێکهاتووە و خوویە نیشتووەکەش ئەستووری و قەبارەکەی زیادکردووە.

ئەم ئەشکەوتە بە شێوەیەکی گشتی شێدارییەکەی لە وشکی ئەشکەوتە سەرەکییەکە زیاترە تا رادەیێ کاتێ دەست لە سەقفی یان لێوارەکانی یا زەوییەکەی دەدەی هەست بە تەڕی دەکەی و، دڵۆپە ئاو لە سەقفی بەردەبێتەوە و لە زەوی ئەشکەوتەکە لە چاڵی بچووک کۆدەبێتەوە، کە لەو زەوییە قوڕەدا گۆماوی تر پێکهاتووە، وێنەی ژمارە (٨).

لە سەر زەوییە قوڕاوییەکەی ئەم ئەشکەوتە هەندێ ئێسکی گیانداران هەیە کەوا پێدەچێ ئەو ئێسکانە نوێ بن، وێنەی ژمارە (٩و ١٠)، کە لەیەک شوێن کۆبوونەتەوە کە ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە یەکێ لە گیاندارە دڕندەکان هاتووە و نێچیرەکەی لەم شوێنە خواردووە و ئێسکەکانیش لەوێ بەجێماوە، یان یەکێ لە گیانداران لەوێدا مردووە، داوابکرێ بۆ شیکردنەوەی جۆرێکیان لەلایەن زانایانی گیانداران. بردنە سەری ژیانی رۆژانە لەم شوێنەدا کارێکی ئاڵۆزە، چونکە سروشتی پێکهاتەکەی جووڵەی مرۆڤ کۆت دەکات، بەڵام بەهۆی هەڵکۆڵینەوە لەوانەیە ئەوەمان بۆ روون بێتەوە کە ئەم ئەشکەوتە لە لایەن مرۆڤی شانەدەرەوە بە درێژایی سەردەمی نیشتەجێبوونی تا چ رادەیێ بەکاری هێناوە(١).

باسکردنی ئەشکەوتەکانی تری دەوروبەری شانەدەر:

ئەشکەوتی شانەدەر دەکەوێتە چوارچێوەی ئەو ناوچەیەی کە بە

(هلال الخصیب) ناودەبرێ کە لە چاخەکانی پێش مێژوودا بە نیشتمانی ئەژدادی خەڵک دادەندرێ کە کارئاسانییان کردووە لە شارستانییەتە جیاوازەکانی وڵاتی دوو رووبار. ناتواندرێ وا دابندرێ کە ئەشکەوتی شانەدەر ناوچەیەکی دانیشتوانی دابڕاو بووبێ، بەڵکو بەشێک بووە لەو یەکە نیشتەنییەی کە لە ژینگەیەکی پەناگاو ئەشکەوتەکاندا هەن، چەندان ئەشکەوتی تریش هەیە لە ناوچەکەدا کە مرۆڤ تیایاندا ژیاوە لە چاخەکانی پێش مێژوودا بە بەڵگەی ئەوەی کە ئامێری بەردەستێ لە هەندێ لەو ئەشکەوتانەدا دۆزراوەتەوە. وەک ئەشکەوتی هاودیان کە ئامێری وردی میکرۆلیسی تێدا دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردیی ناوەند، هەروەها دوو ئەشکەوتی تریش هەن لە دەوروبەریدا (دیان و باستوون) کە هنری فیلد لە ساڵی ١٩٣٤ز سەردانی کردوون، بەڵام سەردانەکەی هیچ نەتیجەیەکی نەبووە لەسەر چاخە بەردینییەکان و، لە بەهاری ساڵی ١٩٥٠ز هنری فیلد لەگەڵ نوێنەری مۆزەخانەی (PEABODY) لە زانکۆی هارفەرد و نوێنەری بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار خوالێخۆشبوو فوئاد سەفەر هەڵساون بە سەردانێکی تر بۆ ئەشکەوتەکانی ناوچەی برادۆست، ئەنجامی سەردانەکەش بریتی بووە لە دیاریکردنی ئەو چینانەی کە گلێنەی تێدابووە کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی نوێ و هیچ ئامێرێکی بەردەستیشی تێدا نەدۆزراوەتەوە[٤]. ئەشکەوتی بێخاڵ دەکەوێتە باکووری گوندی هاودیان، کە شاندێکی زانکۆی شیکاغۆ لە ساڵی ١٩٥٥ز کەشف کردنیان تێدا ئەنجامداوە کە دوو چینی شوێنەواریان تێدا دۆزیوەتەوە، چینی یەکەم سەردەمەکەی نوێترە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی زرزی و چینی دووەمیش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی موشیری.

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەشکەوتی شانەدەر لە ناوچەکەدا تاکە ئەشکەوت نەبووە کە لەلایەن مرۆڤەوە بەکارهاتووە لە چاخەکانی پێش مێژوو بۆ نیشتەجێبوون، چەندان ئەشکەوتی تر لە ناوچەکە هەن کە مرۆڤ بۆ نیشتەجێبوون بەکاری هێناون کە ژمارەکەیان پازدە ئەشکەوتە کە لێکۆڵەر سولکی سەردانی کردوون لەمیانەی دەرخستنە شوێنەوارییەکانی کە وەک نوێنەری زانکۆی میشیگان پێی هەڵساوە لە ناوچەکەدا پێش دەستپێکردنی کاری هەڵکۆڵین لە ئەشکەوتی شانەدەر. نەخشەی ژمارە (٢) و لە سەرجەم ئەو ئەشکەوتانەدا نموونەی وەرگرتووە، بەڵام لە کۆتاییدا ئەشکەوتی شانەدەریان بەباشتر زانیوە بە بەراورد لەگەڵ ئەشکەوتەکانی تر بەگوێرەی ئەو ماددانەی لێی دەرکەوتووە ئەم ئەشکەوتە زۆر گونجاو بووە بۆ ئەنجامدانی کاری هەڵکۆڵین، کە قووڵاییەکەی تاڕادەیێ زۆری پاشماوەی هەیە کە سەردەمێکی دوور و درێژی نیشتەجێبوون لەخۆ دەگرێ.

بەندی دووەم

مێژووی هەڵکۆڵین و چینە شوێنەوارییەکانی ئەشکەوتی شانەدەر

مێژووی کنەوپشکنین:

هەڵکۆڵین لە ئەشکەوتی شانەدەر لە ماوەی چوار وەرزی جیاوازی لە ساڵەکانی (١٩٥١، ١٩٥٣، ١٩٥٦، ١٩٥٧، ١٩٦٠) ئەنجامدراوە، لە ئەنجامی ئەم هەڵکۆڵینەدا قووڵایی ئەو چاڵەی هەڵیانکەندبوو، دەگەیشتە (١٤م)، ئەم قووڵییەش چوار چینی شوێنەواری لەخۆدەگرێ کە لە سەرەوەدا بۆ خوارەوە دەست پێدەکات و بەم شێوەیە ناونراون (a، b، d، c).

چینەکانیش بەهۆی ئەو ئامێرە دەستکردانەی کە لە هەر چینێک دۆزراوەتەوە جیادەکرێتەوە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

چینی A: ئەم چینە پاشماوەی نوێ و چاخی بەردینی نوێ (NEOLITHIC) لەخۆ دەگرێ.

چینی B: دابەش دەکرێ بۆ دوو چینی لاوەکی تر:

چینی B1: ئەم چینە پاشماوەی ئەو ماددانە لەخۆدەگرێ کە دەگەڕێنەوە بۆ چاخی پێش چاخی بەردینی نوێ (proto Neolithic)، یان سەردەمی گواستنەوە بۆی.

چینی B2: ئەم چینە دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی ناوەند (Mesolithic).

چینی C: ئەم چینە دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی کۆنی سەروو (upper palaeolithic)، کە ئامێری

بەردەستێی لەجۆری ئورغنیشی (Aurignacian) لێ دۆزراوەتەوە و لە ناوچەکانی وڵاتی دوو رووباردا شوێنەوارەکانی بە برادۆستی ناودەبرێ.

چینی D: دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاست (Middle palaeolitnic)، کە ئامێر و کەرەستەی موستیری (Mousterian) لەخۆ دەگرێ.

لە پێش ئەنجامدانی هەڵکۆڵین لێکۆڵەر سولکی بۆ یەکەم جار بە یاوەری بەڕێز مەحمود ئەمین نوێنەری بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار لە ١٠/تەمموزی ساڵی ١٩٥١ز لە میانەی سەردانەکەیان بۆ ئەشکەوتەکانی ناوچەی رواندز سەردانی ئەو ئەشکەوتەشیان کردووە، هەڵکۆڵەر لەم سەردانەیدا هەڵساوە بە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەکی خێرا لە ئەشکەوتەکەدا و، ئەم لێکۆڵینەوەش وای لێکردووە کە زۆر پێی سەرسام بێت و پێشبینی ئەنجامێکی باشیشی کردووە کە ئەگەر بێت و کاری هەڵکۆڵینی تێدا ئەنجام بدرێ.

لە دواییدا هەڵکۆڵەر لە ٦/١٠ی هەمان ساڵدا گەڕاوەتەوە بۆ ئەنجامدانی کاری هەڵکۆڵین، هەڵساوە بە هەڵکەندنی چاڵی پێش وەختە لە زەوی ئەشکەوتەکە لە باکوورەوە بەرەو باشوور، بە مەبەستی دەستنیشان کردنی باشترین شوێن بۆ هەڵکۆڵین، رووبەری ئەو چاڵەش (٢×٤٢) پێ بووە، بەڵام قووڵییەکەی لە خاڵێکەوە بۆ خاڵێکی تر جیاواز بووە، کە قووڵترین خاڵی گەیشتۆتە شەش پێ.

سێ پێی سەرووی چاڵەکە بریتییە لە پاشماوەی ئاگردانی گەورە و خۆڵ و خەڵووز دەگرێتەوە، بەڵام گڵێنە لە چینی سەروو لە قووڵایی ٨ ئینج لەژێر ئاستی یەک پێ دەرکەوتووە، بەڵام بەردەستێ لە قووڵایی پێنج بۆ شەش پێی دەرکەوتووە، یەکەم پارچە بەردەستێش لە قووڵایی ٣١ ئینج دۆزراوەتەوە لە قووڵایی پێی شەشەمدا گڵەکەی نەرمە و تێکەڵە لە قوڕ و لم و ماددەی ئەندامی کە لە چینەکانی سەرووتر لووستر و شێدار ترە.

لە دواییدا سولکی هەڵساوە بە لێدانی دوو چاڵی چوار گۆشە بەرووبەری ٥×٥ پێ لە کۆتایی باکووری چاڵە پێشبینیکەرەکە، کە دەرکەوت ئەم ناوچەیە بەردی گەورەی تێدانییە بە پێچەوانەی کۆتایە باشوورەکەی لەنزیک دەروازەی ئەشکەوتەکە[3].

لەبەرئەوەی لەلای هەڵکۆڵ ئەشکەوتەکە و پاشماوە شوێنەوارییەکانی وێنەیەکی روونیان هەبووە، لە سەردانی کۆتاییدا بۆ ئەشکەوتەکە لە (١٤-١٩٥١/١٢/٢٧) هەڵساوە بە چاڵ لێدان لە زەوی ئەشکەوتەکە بە شێوەی چوار گۆشات(٤)، لە دووری دە پێ لە هێڵی (B-A) کە ئەمە نوێنەرایەتی بەشە ستوونییەکەی کۆتایی ئەشکەوتەکە دەکات بەرەو رووەکەی و بەردەوامی لە شۆڕبوونەوەی بۆ خوارووی دۆڵەکە، وێنەی ژمارە (٢).

دوای داخستنی هەردوو چاڵە پێشبینی کەرەکە کە پێشتر لێ درابوون، سولکی هەڵساوە بە نەخشەکێشانی ناوچەکە بەرووبەری ١٥×٢٠ پێ و دابەشکردنی بۆ چوار گۆشات بە رووبەری ٥×٥ پێ.

خاڵی روکنی باکووری خۆرهەڵاتی چاڵەکە بە (WOSO) ناونراوە و خاڵەکانیش بۆ خۆرئاوا و باشوور دابەشکراون و هەموویان بە تەواوی بە زنجیرە خاڵبەند و دیاریکراون بەپێت، کە ژمارەی چوارگۆشەکان بە ئاراستەی خۆرئاوا چوار چوارگۆشە بووە کە رووبەرەکەیان دەکاتە (٢٠) پێ. بە ئاراستەی باشووریش ژمارەیان سێ چوارگۆشەیە کە رووبەرەکەیان (١٥) پێ دەکات، چاڵ لێدانەکە لە چوار گۆشە دیاریکراوەکان بەهێما دەستی پێکردووە و سەرجەم زانیارییەکانیشی تۆمارکردووە سەبارەت بە قووڵایی و ماددەی دۆزراوە لە سەرجەم چوارگۆشەکاندا، تا گەیشتنە قووڵایی شەش ئینج لە سەرجەم چوار گۆشەکاندا.

ئەو ماددانەی لە قووڵایی شەش ئینجەکەدا دۆزراونەتەوە بە جیا خراونەتە ناو کیسە و سەرچاوەکەی و قووڵی و مێژووەکەی و سەرجەم ئەو گۆڕانانەش کە لە رەنگی خۆڵەکە و دۆزراوەکان هەبووە لەسەری نووسراوە.

کاتێ هەڵکۆڵ هەستی کرد کە ناتوانێ چین بە چین لە لاکێشەکەدا بە تەواوی (١٥×٢٠پێ)

پاشماوەکان لابیات، لەجیاتی ئەوەش هەستا بە تەرکیزکردن لەسەر ناوچەیەکی دیاریکراو لەو ناوچەیەی کە لە بەشی درێژی باکوور بۆ چاڵ لێدان تەرخان کرابوو بەرووبەری درێژی بیست پێ و پانی پێنج پێ.

قووڵی چاڵەکە لەم بەشەیدا گەیشتە نزیکەی ٢٥ پێ، بەڵام لە بەشی باشووری چاڵەکەدا قووڵییەکەی گەیشتە ٧-٩ پێ، کە لەم قووڵییەدا بەردی زۆر گەورە دەرکەوتن کە ئەم بەردانەش بەشێ بوون لەو دارمانەی کە لە سەقفی ئەشکەوتەکەدا روویدابوو، تا لابردنی بەردەکان بەهۆی تەقاندنیانەوە بووبوونە گرفت لەبەردەم کارەکەدا.

وەرزی دووەمی هەڵکۆڵین بە یارمەتیدان و پشتگیری دەزگای سمیسۆنییە بە بەشداری بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار دەستی پێکردووە، کارکردن تێیدا بەردەوام بووە بۆ ماوەی دە هەفتە لە هاوینی ساڵی ١٩٥٣ز، لەگەڵ بەرفراوان کردنی ناوچەی هەڵکۆڵینەکە لەسەر بنچینەی رووبەری پێشووتر بەرووبەری (٢٠×٤٠ پێ) (٩×١٢م)، بەڵام سەرجەمی ئەم رووبەرە نەگەیشتۆتە زەوی ساغ، تەنیا چاڵێ بە رووبەری (٢٠×١٣پێ) لە قووڵایی (٤٤پێ) (١٣.٥م) گەیشتۆتە زەوی ساغ لەبەشی خۆرئاواشدا لار دەبێتەوە بە ئاراستەی رۆژهەڵات کە قووڵییەکەی دەگاتە (٣١پێ) (٩.٤٥م)، هێڵکاری ژمارە (٣ و ٤).

گرنگترین ئەنجامی ئەم وەرزەی هەڵکۆڵینە دۆزینەوەی ئێسکە پەیکەری منداڵێکی شانەدەرە کە بە یەکەم ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵ دادەنرێ کە لە عێراقدا دۆزراوەتەوە.

لەمیانەی وەرزی سێیەمی هەڵکۆڵیندا لە ساڵی (١٩٥٦-١٩٥٧ز) هەڵکۆڵ لەگەڵ خێزانەکەیدا رۆز سۆلکی (Rose sdecki) هەڵساوە بە رووپێوکردن و هەڵکۆڵین لە دوو ناوچەی تر لە دۆڵی شانەدەر کە ئەوانیش (گوندی شکفتێ) و (زاوی چەمی- شانەدەر)، کە لەلایەن هەڵکۆڵەوە دۆزراونەتەوە لە ساڵی ١٩٥١ز، بەڵام هەڵکۆڵینیان تێدا ئەنجام نەدراوە تا ساڵی ١٩٥٦ز، هۆکاری دیاریکردنی ئەم دوو ناوچەیەش هەڵکۆڵین بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بەندیوارێکی شارستانییان هەیە لەگەڵ ئەشکەوتی شانەدەر.

لەگەڵ بەردەوامی کاری هەڵکۆڵین لە ئەشکەوتەکە لە هەمان کاتدا، کە کارەکە جەختی کردۆتە سەر دوو چین، چینی یەکەم (A)ە کە هەڵکۆڵ لە ساڵی ١٩٥٦ جەختی کردۆتە سەر، بەڵام لە بەهاری ساڵی ١٩٥٧ز هەڵکۆڵین لە چینی (D) دابووە، کە سێ ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵی پێگەیشتوویان دۆزیوەتەوە.

لە ئەنجامی باشی ئەم وەرزەی هەڵکۆڵین وای لە سولکی کردووە کە لە ساڵی ١٩٦٠ز جارێکی تر لەگەڵ شاندێکی شوێنەواری و ئەنسرۆپۆلۆجی گەڕاوەتەوە بۆ ئەشکەوتەکە، کە لەم وەرزەی هەڵکۆڵینەدا پاشماوەی پێنج ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵ دۆزراوەتەوە هەروەها بڕێ لە تۆوی گوڵ لەگەڵ پاشماوەی یەکێ لە ئێسکە پەیکەرەکاندا دۆزراوەتەوە، ئەم دۆزینەوەیەش ئارەزوویەکی گەورەی لە ناوەندی شوێنەواری دروست کرد، کە زانا شوێنەوارییەکان ئەمە بە چەندان بیرۆکەی لە یەکتر جیاواز شی دەکەنەوە.

چینە شوێنەوارییەکانی ئەشکەوتی شانەدەر:

لە قووڵایی دوو ئینجەوە (٥.٠٨سم) لە ئاستی گڵە رەشەکەوە قووڵایی ئەشکەوتەکە لە چوار چین پێکدێ کە لەم چینانە دەتوانرێ بە ئاسانی لەیەکتر جیابکرێنەوە و هەرچینە و ژمارەیەکی ئینگلیزی بۆ دانراوە کە ئەوانیش (D،C،B،A) هەروەکو ئەوەی لەپێشدا ئاماژەمان بۆ کرد.

چینی A:

ئەم چینە راستەوخۆ لە قووڵایی (٥.٠٨سم) لەژێر ئەو توێژاڵەی کە لەخۆڵ و پاشماوەی وشکبووی گیاندارانی پێکهاتووە دەردەکەوێ. ئەمە توێژاڵێکی ئەندامییە لەسەر رووی ناوچەی هەڵکۆڵینەکە، کە ئەستوورییەکەی لەلایەکەوە بۆ لایەکی تر جیاوازە، ئەم ئەستوورییە لە بەشی خۆرهەڵات دەگاتە دوو پێ (٦٠.٩سم) بەڵام تا بەرەو خۆرئاوا بڕۆین ئەم ئەستوورییە زیاد دەکات تا دەگاتە هەشت پێ (٢.٤٨٤م)، کە

ئەمەش بە پێچەوانەی مەیلانی ڕووی زەوییەکەیە کە مەیلانی هەیە بە ئاراستەی ڕۆژهەڵات و هەروەها بەردێکی زۆر و بەشەکانی ئاگردان لە هەموو ناوچەکانی ئەم چینەدا بڵاو بوونەتەوە لە قووڵایی (٤.٥پێ) (١.٣٧م) و بەردەکانیش لەسەر شێوەی شوێنی ئاگردانەکان پێکهاتبوون.

چینی A لە سەرەوەڕا بە ئاراستەی خواروو پێکهاتووە، کە بەگڵێکی ڕەش داپۆشراوە لەژێر ئەم گڵەشدا زەوییەکی نەرمی تۆخ و چینێک خۆڵی ڕەنگ پرتەقاڵی زەردباو هەیە کە پاشماوەی ئاگردانەکانە، کە ئەستوورییەکەی نزیکەی (٧.٦سم) و لەژێر ئەم خۆڵەشدا پاشماوەی خەڵووز و گڵێکی ڕەنگ کاڵ (بنی) تۆخ و خۆڵەمێشی هەیە، و لەدواییدا بە ئەستووری (٦.٧- ١٦.١٠سم) گڵێکی پرتەقاڵی سووربباو هەیە و لەژێر قووڵاییێکدا گڵێکی تۆخ و خۆڵی بەکلس بوو لەگەڵ چینێکی گڵی خۆڵەمێشی هەیە و، لە قووڵایی ٥.١ پێ ئاورگانێ دۆزرایەتەوە کە تیرەکەی لە سەرووەوە نزیکەی دوو پێیە و قووڵییەکەشی یەک پێیە، وا دەردەکەوێ کە پلەی گەرمای ناو ئەم ئاگردانە بەرز بووبێ، بەڵگەشمان لەسەر ئەوە ئەو خۆڵە سپییە کلس بووەیە کە لە ناوەڕاستی ئاگردانەکە هەیە.

ئاگردانەکە دەکەوێتە قووڵایی نزیکەی ٥١سم لە چوارگۆشەکانی (S1W3، S1W4) و شەش بەردی گەورە لە دەوری مەڵبەندی ئاگردا کۆبوونەتەوە و، بڕێک قوڕی زەردباوی ئاسوورکراوە کە لەگەڵ کا تێکەڵ کراوە لە دەرەوەی ئاگردانەکەیە لە بەشی باشووری بەردە گەورەکانەوە کەوا پێدەچێ ئەم قوڕدیە ئامادەکرابێ بۆ دروستکردنی گڵێنە.

لە بەشی خۆرئاوای ناوچەی هەڵکۆڵین، لە قووڵایی (٦١-٧٤سم) گڵێکی تۆخ هەیە کە ڕێژەی خۆڵ و خەڵووز تێیدا کەمە، بەڵام لە قووڵایی (١-١.١٧م) گڵێکی (بنی) نەرم هەیە کە خەڵووز و خۆڵەمێشی تێدایە، کە ئەمە لەچوار گۆشەی (S1S4) لە قووڵایی (١.٤٧م) دۆزراوەتەوە. پاشماوەکانی چینی A لە چوار گۆشەکانی (S1W3، S2W4، S3W3، S3W4) کتومت هاوشێوەی پاشماوەی چوارگۆشەکانی (S1W3، S1W4)ن هەروەک چۆن ئەوە لە بەشەکانی درێژی لای ڕۆژئاوا و باشووری خۆرئاوای ناوچەی هەڵکۆڵین ڕوون کراوەتەوە.

لە چوارگۆشەی (S3W3، S1W4) لە قووڵایی (١.٠٥م) گڵەکەی خاوەنی ڕەنگێکی کاڵ (بنی) تۆخە. بەڵام کاری هەڵکۆڵین لەم چوارگۆشەیەدا لە قووڵایی (٢.١٢م) بەهۆی هەبوونی ڕەوەزی کلسی ئاسان نەبووە، کە لەم قووڵاییەدا ڕەنگی گڵەکە (بنی) تۆخ بووە لەچوار گۆشەکانی کە بڕێک خەڵووز و خۆڵەمێشیش دۆزراوەتەوە و لەناو پەناگەیەکی بچووکدا ملی سپی پاک لە هەمان قووڵاییدا دۆزراوەتەوە واپێدەچێ کە ئەمە لە ئەنجامی هەڵوەشانەوەی ئەو بەردی کلسییەوە دروست بووبێ کە ئەم بەردانە بە ڕێژەیەکی زۆر لەم چوارگۆشەدا لە قووڵایی خواروو دۆزراونەتەوە.

بەشی خوارووی چینی (A) لەگەڵ بەشی سەرەوەی چینی (B) تێکەڵ بەیەکتر بوون، کە ئەمەش لە بەشی پانی لێواری باکووردا ڕوون و ئاشکرایە، هێڵکاری ژمارە (٥).

زۆربەی پارچە گڵێنەکانیش لەم چینەدا دۆزراوەتەوە بە تایبەتی لەبەشی نیوەی خوارووی و، هەندێ پارچە گڵێنەش هەیە کە بە قووڵایی دوو پێ چوونەتە ناو چینی (B)، کە زۆربەیان پارچەی قاپی شیو لێنان و دۆزینەوەی بڕێکی زۆری تیشاڵ و پارچە ئێسکی گیاندارانی شیردەر و لەچوارچێوەی ئەو کەلوپەلانەی دۆزراونەتەوە بەشەکانی هاڕەری خڕی تێدایە بە تایبەتی لەبەشی سەرەوەی چینی (A) و هەروەها ئاون و بڕەڕیش دۆزراونەتەوە، کە سەرجەم ئەمانەش بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە ژیانێکی جێگیر هەبووە و پشتیشیان بە کشتوکاڵ بەستووە لە دانەوێڵە و بەرو هاوشێوەکانی تریان.

بەڵام بەردەستی لە قاعەی چینی A لەو شوێنەی کە بە چینی B دەگات دەردەکەوێ و لەنێو ئەو دۆزراوانەشدا ئەمانەن نووکەی تەلاش یان نووکەی سادەی بەکارهاتووە نووکەی زۆر و نووکەی بچووک و مەقاشی تیژ، بەڵام لەم چینەدا نووکەداس نەدۆزراوەتەوە و هاڕێنەری بەرد و بەردی ڕووشێنەر و هیماتایت و

ئێسک لەسەر شێوەی کونکەر و دەمبوس کە بەوردی دروست کراون و دەسکە بەردی نەخشکراو یان پارچەی وەک مبرد کە لەوانەیە بەکارهاتبێ بۆ تیژکردنی ئامێری بەردی، هاوشێوەی ئەوەی کە لە ئەشکەوتی زرزی لەلایەن گەرۆد (GARROD) دۆزراوەتەوە، سەرجەم ئەم ئامێرانەی پێشەوە دۆزراونەتەوە.

هەروەها لە قاعەی چینی A پاشماوەی دوو ئێسکە پەیکەری چاخی بەردینی نوێ لە وەرزی دووەمی هەڵکۆڵیندا دۆزراونەتەوە کە یەکێکیان تەمەنی منداڵە و نزیکەی شەش مانگانە، بەڵام ئەوی تریان گەنجە و تەمەنەکەی نزیکەی شازدە ساڵانە، لەسەر کەلەکەی چەپی ئێسکە پەیکەری گەنجەکە بۆیەی سووری لەسەر بووە و لەسەر گەردەنی گەردەنەیەکی سەدەفی شکاو دۆزراوەتەوە و هەروەها لەسەر پێیەکانی پارچەیەکی کەمی رووشێنەر یان سەدەفاتی هاڕاو دۆزراوەتەوە و لەژێرپێیەکانی دوو بەرد دۆزراونەتەوە کە شوێنەواری بۆیەی سووریان لەسەرە، وا دەردەکەوێ کە ئەم بەردانە و هاڕەرانە بە مەبەستی هاڕینی کانزا بەکارهاتوون، کە ئەم بۆیەیان لێ دەرهێناوە کە لەوانەیە ئەمانە بە مەبەستی رێوڕەسمی ئایینی لەگەڵ ناشتنی کەسەکە بەکارهاتبێ.

چینی B:

ئەم چینە ئەستوورییەکەی کەمترە لە چینی A و ئامێرە دەستکردەکانی تری کەمتر تێدا دۆزراوەتەوە بە بەراورد لەگەڵ چینی A، ئەستوورییەکەی لە بەشی خۆرهەڵات نزیکەی (٦٠سم) و لە بەشی خۆرئاواشدا دەگاتە (١.٥م)، ئەم چینە لە بنچینەدا یەک چینە، بەڵام بەهۆی تایبەتمەندی رەنگی گڵەکەی و پێکهاتەکانی و ئامێرە دەستکردەکانی و مێژوویەوە بە کاربۆنی (١٤) دابەش دەکرێ بۆ دوو بەشی تر ئەوانیش (B1B2)[٣].

بە پشت بەستن بە پاشماوە شارستانییەکانی بەشی سەرەوەی ئەم چینە (B1) مێژووەکەی بۆ ئەو سەردەمە دەگەڕێتەوە کە بەپێش چاخی بەردینی نوێ (PROTO-NEOLITHIC) ناسراوە کە ئەمەش کتومت هاوسەردەمە لەگەڵ چینی خوارووی زاوی چەمی شانەدەر، کە مێژووەکەی بە کاربۆنی (١٤) دیاری کراوە کە دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (١٨٧٠-+ ٤٠٠) ساڵ، بەڵام بەشی خوارووی ئەم چینە (B2) دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی ناوەند (MESOLITHIC) یان سەردەمی دوای چاخی بەردینی کۆن (EPI-PALAEOLITHIC)، کە مێژووەکەی نزیکەی (١٢٠٠٠-+ ٤٠٠).

چوار چاڵەکەی ئەوێ لە بەشی خۆرئاوای هەڵکۆڵین چوونەتە خوارەوە و جۆرە تێکەڵاوییەک لەنێوان چینی C،B دروست بووە، کە چەند پارچە گلێنەیێ لە چینی B دۆزراونەتەوە کە لە بنچینەدا ئەمانە هی چینی A، کە ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی هەندێ پارچە گلێنە لەهەمان ئەو چینەدا بدۆزرێنەوە کە پارچە بەردەستێی لە جۆری مێلدولیسی تێدا دۆزراوەتەوە.

لە کاتی هەڵکۆڵین لەم چاڵەدا مەترسییەکی زۆری دارمان هەبووە، هەر لەبەرئەمەش هەڵکۆڵ هەڵساوە بە فراوانکردنی ناوچەی هەڵکۆڵین لە ترسی ئەوەی نەبادا دارمانەکە روویدات، کە تیرەی ئەم چاڵە نزیکەی مەترێ بووە و قووڵییەکەشی (٦٠سم) بووە.

چاڵی (تێکەڵی):

ئەم چاڵە دەکەوێتە بەشی باکووری چوارگۆشەی (S1W1) و دەرچەکەی دەکەوێتە ژێر رووەکە پانییەکەی نزیکەی (٧٥سم) و قووڵییەکەشی نزیکەی (٧٥سم)، ئەم چاڵە لە قووڵایی (٤٥سم) چووەتە ناو چینی (C)، گڵی ناو چاڵەکەش تێکەڵە لە گڵی رەنگ (بنی) تۆخ لەگەڵ گڵی لم، لەگەڵ هەبوونی پاشماوەی خەڵووز، هێڵکاری ژمارە (٣) لە قووڵایی (١٥سم) لە سەرووی چاڵەکەوە بەشی لە کەللە سەرێکی دۆزراوەتەوە و لە ژێرییەوە بە نزیکی ٨سم بەردەستێکی لووس دۆزراوەتەوە.

چاڵی (تێکەڵی):

ئەم چاڵە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی چاڵی یەکەمەوە بە دووری نزیکەی (٤٠سم)، ئەم چاڵەیە شێوەیەکی سەتڵی وەرگرتووە لەتێکەڵ بوونیدا بە چینی تر لە سەرووییەوە نزیکەی مەترێکە و قووڵییەکەشی نزیکەی

(٦٠سم) و دەرچەکەی لە قووڵایی نزیکەی (٦٧سم) لە سەردەورا و، لەسەر دەرچەی ئەم چاڵەدا چینێ لە گڵی نەرمی رەنگ (بنی) تۆخ بە ئەستووراییی (١٥سم) هەیە، هێڵکاری ژمارە (٣)، بەڵام گڵەکەی ناو چاڵەکە رەنگی (بنی) ناوەندە لەگەڵ دۆزینەوەی پاشماوەی خەڵووز.

چاڵی (تێکەڵی):

ئەم چاڵەیە دەکەوێتە رووی خۆرهەڵاتی چوارگۆشەی (S1W1)، دەرچەکەی بە قووڵایی نزیکەی (٧٥سم) لەژێر رووەکەیە و پێوانەی دەوروبەری سەرووی نزیکەی مەترێکە و دەوروبەری خوارووشی (٦٠سم)ە، قوولییەکەشی نزیکەی (٦٠سم)و بنکەکەشی رێکە و ئەو گڵەی کە تێشیدایە تۆخ و نەرمە.

چاڵی (تێکەڵی):

ئەم چاڵە دەکەوێتە رووی خۆرهەڵاتی چوارگۆشەی (S1W1) بە دووری نزیکەی (٢.٩٠م) لە چاڵی (٣)وە دوورە، دەرچەکەش لە قووڵایی (٩١سم) لەژێر رووەکەدا، بەڵام دەوروبەری سەرووی نزیکەی مەترێکە و دەوروبەری خوارووشی (٦٠سم) بنکەکەشی تەختە و قوولییەکەشی (٦١سم) پێکهاتەکانی ناو چاڵەکەش بریتین لە گڵی تۆخ و لووس و چەند بەردێ، کە یەکێ لەو بەردانە تارادەیێ گەوردیە. کە لەوانەیە ئەم چاڵە بۆ هەڵگرتنی خۆراک بووبێ.

ئەم ئامێرە دەستکردانە کە لە چینی B1ی ئەشکەوتی شانەدەر هەن لەگەڵ ئەوانەی کە لە چینی خوارووی زاوی چەمی شانەدەر هەن کە لەیەک دەچن، لەوانەیە شوێنەکە هەوارگەیەکی تری هاوینەی دانیشتوانی ئەشکەوتەکە بووبێ لەوکاتەدا.

ئامێرە دەستکردە بەردینییەکانی لەم چینە لەسەر هەمان شێوازی دروستکراوە بەردینییەکانی ئەشکەوتی زرزین. ئەم دروستکراوانەش بریتین لە دەستاڕو ئاون کە ئاونەکان لەسەر شێوەی پیتی (v) لە گوندی زاوی چەمی شانەدەر دەردەکەوێ کە هاوکاتە لەگەڵ چینی b1 لە ئەشکەوتی شانەدەر، چوار قەدکەر دۆزراوەتەوە کە رووێکی رێکیان هەبووە سێیان نووکیان هەبووە، کە قەبارەکەیان بەقەد قەبارەی دەست دەبێ کە لە مروی محبب و بەردی لمێن دروست کراون. رووشێنەریش لە چینی b1 دۆزراوەتەوە کە لە بەردی لمینی سوور دروست کراوە لەسەر شێوەی پیتی (u) کە بەوە جیادەکرێتەوە بەرە بەرە تەسک دەبێتەوە و لکانیشی ئەستوورە و بنکەکەشی بازنەیە. رووشێنەرەکە دادەندرا و بەهۆی دەسکەوە جوولەی بۆ پاش و پێش پێدەکرا و بەهۆیەوە دانەوێڵەکە دەهاڕدرا. کە ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە پشتیان بە رووەک و دانەوێڵە بەستووە لەخۆراکیاندا بە تایبەتیش دانەوێڵە و بەروبوومی کێوی وەک جۆی کێوی و بەڕوو هێتریش، لەبەرئەوەی مرۆڤ لەوکاتدا کشتوکاڵی بەباشی نەدەزانی.

بەڵام لەچینی b2 و دا هیچ ئاماژەیەک نییە بۆ زانینی هاڕین یان وردکردنی بەروبووم و دانەوێڵەی رووەکی کێوی بە ئاون و دەستاڕ، ئەو کەلوپەلانەی لەم چینە دۆزراونەتەوە ئەو کەلوپەلانەن کە لەحسا (حصی) دروست کراون، ئامێری وردی وەک نووکەکان و ئامێری ئەندازەی و نووکی گر گر و ئامێری تیژ، شێوەی ژمارە (١٠) و سەرەتیر، شێوەی ژمارە (٣) و مقاشی کۆتایی تیژ و لاتیژ.

لەم چینەدا کەلوپەلێکی زۆر دۆزراوەتەوە کە لە ئێسک دروست کراون لەسەر شێوەی تیشاڵ و کونکەر.

دروستکراوەکانی چینی B2 تا رادەیەکی زۆر هاوشێوەی ئەو ئامێرانەن کە لە ناوچەی (کبارە) لە فەڵەستین و ناوچەی (هلال حلوان) دۆزراونەتەوە، هەروەها لێکچوونێکی بەهێزیش هەیە لەڕووی دیزاینی دروستکراوی بەردە ستێکانی ئەم چینە لەگەڵ دروستکراوەکانی ئەشکەوتی (کەمەربەند) و (هوتو) لە ئێران.

لە گرنگترین شتە دۆزراوەکانی چینی B لە بەشی سەردەویدا B1 دۆزینەوەی گۆڕستانێکە کە بەشەکانی بیست و شەش ئێسکە پەیکەر لەخۆدەگرێ کە زۆربەیان منداڵی شیرەخۆرن لە قووڵایی مەترێکدا نێژراون، سەردەرای دۆزینەوەی دوو ئێسکە پەیکەری تر کە لە وەرزی پێشووتر دۆزراونەتەوە، ئەم ئێسکە

پەیکەرانەش پاشماوەی ئێسکە پەیکەری ئەو چینە شارستانییەن کە دەگەڕێتەوە بۆ شارستانییەتی نتوفی.

لەم گۆڕستانەدا لەگەڵ ئێسکە پەیکەرەکاندا چەند سەکۆیەکی بچووکی لە بەرد دروستکراو دۆزراونەتەوە، یەکێ لەم سەکۆیانە لەسەر شێوەی کەوانی لار بووە ڕێکخراوە، ئامێرە بەردینییە دۆزراوەکانی ئەم گۆڕستانە هاوشێوەی دروستکراوەکانی گوندی زاوی چەمی شانەدەر، لەوانەش نووکە بەردەستێکە کە بەهۆی قیرەوە لەو دەرزەی کە لە پارچە ئێسکەکەدا هەیە چەسپێنراوە کە بۆ پارچەکردنی گیانداران بەکارهاتووە. بە گوێرەی وتەی هەڵکۆڵ نزیکترین سەرچاوەی قیر لە شانەدەر کەرکووکە کە بەدووری (١٠٠میل) دەکەوێتە باشووری شانەدەر، بەڵام لەراستیدا لەناوچەکەدا لە دۆڵی بێخمە بەڵگە هەیە لەسەر هەبوونی قیر تێیدا کە بە شێوەیەکی سروشتی لە لێواری شاخەکان دێتەدەرێ، کە لەوانەیە ئەم شوێنە ژێرەوەی قیرەکە بووبێ بۆ دانیشتوانی ئەشکەوتی شانەدەر تا بەهۆیەوە بتوانن سوودی لێ وەرگرن بۆ چەسپاندنی نووک و سەرەتیر لە ئێسک و دار.

لەنێو دۆزراوەکانی ئەم چینە بەردی ئۆبسیدی هەیە، ئەم جۆرە بەردانەش لەو ناوچانە نین کە دەکەونە نزیک ئەشکەوتەکە بوونی ئەم بەردانە لەو ناوچانە بەرچاو دەکەون کە بورکانیان تێدا ڕوودابێ، نزیکترین شوێنیش لە شانەدەرەوە کە ئەم جۆرە بەردانەی تێداهەبێ لەنزیک دەریاچەی وانە کە بە دووری (١٢٥میل) دەکەوێتە باکووری شانەدەرەوە. هەبوونی ئامێری ئۆبسیدی لە شانەدەر بەڵگەیە لەسەر هەبوونی پەیوەندی بازرگانی لەوکاتدا لەنێوان شانەدەر و نیشتنگەکانی ناوچەی وان.

چینی C:

ئەم چینە لە بەشی سەرەوەیدا تێکەڵ بەچینی B دەبێ، کە ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە ئامێرە دۆزراوەکانی هەردوو چینەکە تێکەڵاوی یەکتربن، بەڵام قووڵایی ئەم چینە بە ئاراستەی ڕۆژئاوا زیاد دەکات، کە ئەمەش هاوتەریبە لەگەڵ ئەو مەیلانەی کە چینی B هەیەتی بە ئاراستەی ڕۆژئاوا، بەڵام ئەستوورایی ئەم چینە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە ئەم ئەستوورییەش لەخۆرهەڵات دەگاتە نزیکەی (٤م) بەڵام لە خۆرئاوادا دەگاتە (٣.٠٥).

گڵی ئەم چینە لمینی نەرمە و ڕەنگەکەشی (بنی) زەردباوە کە بڕێکی زۆر حەسوی کلسی و ڕەودزی قەبارە جیاوازی تێدایە. دارمانێکی کەمی بەردی کلسی لەبەشی سەرووی لای ڕۆژئاوای ئەم چینە ڕوویداوە و دارمانێکی تر لەخوارووی لای خۆرهەڵات بووە، بەڵام لە قاعەی ئەم چینەدا دارمانێکی گەورە ڕوویداوە هۆکاری سەرجەم ئەم دارمانانەش بەهۆی دەرهێنانی ئەو بەردانەوە بووە کە هەڵکۆڵ لەکاتی چاڵ لێداندا دەری هێناون، بەڵام کاری هەڵکۆڵین لەم چینەدا بە بەراورد لەگەڵ چینەکانی تری پێشوو زۆر گرانترو هەستیارتر بووە.

لەم چینەدا خەڵووزی تێکەڵ لەگەڵ لمینی نەرم دۆزراوەتەوە و هەروەها چەندان ئاگردان دۆزراونەتەوە کە قەبارەکەیان نزیکەی (٣٠سم) لە تیرەدو (٥سم)ی ئەستووری تا (٣م)ی تیرەکە و (١٥سم)ی ئەستووری، بەڵگەش لەسەر ئەوە هەیە کە سەرجەم ئەم دارمانانە هەموویان لەیەک کاتدا ڕوویان نەداوە، لەوانەش هەبوونی شوێنەواری خەڵووز و گڵی سووتاو کە بەیەکێ لە بەردە گەورە کەوتووەکانەوە نووساوە و لە کاتێکی تری درەنگتر بەسەریدا دارمانێکی تر ڕوویداوە بە دڵنیاییەوە ئەم دارمانانە ژیانی دانیشتوانی ئەشکەوتەکەی خستۆتە مەترسییەوە لەوکاتدا کە لەوانەیە کۆتایی بەژیانی هەندێ لەوانە هێنابێ کە لە دەوری ئەو ئاگردانە بوون کە ڕاستەوخۆ کەوتۆتە ژێر یەکێ لەو ڕەودزە کلسییە گەورانەی کە لە سەقفەکەوە کەوتۆتە خوارەوە کە دەکەوێتە قووڵایی (٣.٥م) لە چوارگۆشەی (S1W1)، تیرەی ئاگردانەکەش (٦٢سم)ە، مادە شوێنەوارییەکانیش بە ئاراستەی خواروو کەم دەبنەوە لە قووڵایی (٣.٦٥م) و بە بەراوردکردن لەگەڵ قووڵایی (٣.٦٥- ٤.٢٥م).

لەم چینەدا هیچ پارچە گڵێنەیەک نەدۆزراوەتەوە، سەرجەم دۆزراوەکانی ئەم چینە بریتی بوون لە ئامێری بەردین و ئێسکی.

شیکردنەوە لەسەر دوو نموونەی ئەم چینە بەهۆی کاربۆنەوە لەلایەن دکتۆر سویس (SUESS) ئەنجامدراوە، ئەم دوو نموونەیەش لە ئاگردانی سەرەکی وەرگیراون.

نموونەی یەکەم (W-178) لەنزیک بەشی سەرەوەی چینی C لە چوارگۆشەی (S3W1) لە قووڵایی نزیکەی سێ مەتر وەرگیراوە، ئەم نموونەیەش مێژووی نزیکەی (٢٧٥٠٠پ.ز) لە ڕێگای کاربۆنی (١٤)وە پێ دەبەخشێ.

بەڵام نموونەی دووەم (W18) لەنزیک بەشی خوارووی چینی C لە چوارگۆشەی (S2W4) لە قووڵایی نزیکەی (٥٧.٤م) وەرگیراوە، ئەم نموونەیەش بەهۆی کاربۆنی (١٤) و مێژووی (٣٤٠٠٠) ساڵمان دەداتێ.

ئامێرە بەردییە دروستکراوەکانی کە لەم چینە دۆزراونەتەوە لەجۆری (ئورغانیشی)ن، بەڵام بە بەراوردکردنیان لەگەڵ ئەو ئامێر و کەلوپەلە بەردینییانەی کە پێشتر لە عێراقدا دۆزراونەتەوە و لەگەڵ نموونەکانی تری هەمان کەلوپەل کە لە ئەورووپا دۆزراونەتەوە. دۆزراوەکانی چینی C لە ئەشکەوتی شانەدەر تایبەتمەندن و دروستکردنیشیان نوێیە و جیاوازن لە دروستکردنی ئورغنیشی لە ئەورووپا، لە دروستکراوەکانی ئۆرغنیشی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا هاوشێوەیان نییە، بە تایبەتیش لە عێراقدا و بەهۆی تایبەتمەندی دروستکراوەکانی ئۆرغنیشی لە چینی C ئەشکەوتی شانەدەر ئەم شوێنەوارە دروستکراوانە بە دروستکراوی (برادۆستی) ناونراوە ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەشکەوتەکە دەکەوێتە شاخی برادۆست.

بەشێوەیەکی گشتی شوێنەوار و دروستکراوە بەردییەکان لە بەشی سەرووی چینی C بە بەراورد لەگەڵ قاعەی لەم چینە کەمن.

ئەم چینە ڕێژەیەکی زۆر کونکەری بچووکی لێ دۆزراوەتەوە کە بە شێوەیەکی باش دروستکراون کە بۆ کونکردنی دارو خواردنیان بەکارهاتوون کە جۆرەها کونکەری لەیەکتر جیاواز لەم چینەدا دۆزراونەتەوە لەوانەش: کونکەری لاتیژ (AngleGraver)، کونکەری هەردوو کۆتایی تیژە و بڕەر کە هەندێ جار بە (مفک) دەناسرێ، ئەمەش بەهۆی پیاکێشان بەکۆتایی نووکەکە کاردەکات کە هاوشێوەی شەفرە یان لووتە لە کونکەری لێوار تیژ و زاویە تیژیش جیاوازە. شێوەی ژمارە (١١).

لە چوارچێوەی دروستکراوە بەردینییەکانی ئەم چینە، چەندان جۆری مقاشات دەگرێتەوە لەوانەش: مقاشی لێوار تیژ، مقاشی کۆتایی تیژ، مقاشی بازنەیی، مقاشی یەک لای هاوشێوەی لووتە و بنکەکەشی تەختە، شێوەی ژمارە (٦) کە لێوارەکانی تیژە و شێوەکەشی وەک کەوانی مانگە بەڵام ناوەڕاستەکەی تیژ نییە، جۆری مقاشی تریش هەیە کە پێشەوەی قووچەکییە و شێوەی نیوەبازنەیە یان هاوشێوەی پیتی D و لارییەکەیشی تیژە، هەروەها مقاشی شێوە لبیش هەیە.

لەنێو دروستکراوەکان نووکیش هەیە، کە ئەمە یەکێکە لە گرنگترین ئەو تایبەتمەندانەی کە چاخی بەردینی کۆنی پێ دەناسرێتەوە، کە شێوەو تایبەتمەندی جیاوازیان هەیە، لەوانەش: نووکی لێوار تیژی دواوە، نووکی مسلوم، نووکی کەوانەیی.

بەرهەمێکی تری ئەم چینە ئەو سەرە تیژانەیە کە لە بەردی بەردەستێ و شرت (CHERT) لەسەر شێوەی سێگۆشە کە شانەکەی تیژە و سەرەکەشی مودەببە لێوار و بنکەکەشی مهزبە.

هەروەها دۆزینەوەی ژمارەیەکی کەمی ئەو کەلوپەلانەی کە لە ئێسک دروستکراون و بەکارهاتبن و چەند نووکێ لەبەشی سەرووی ئەم چینەدا دۆزراونەتەوە کە لەوانەیە لەگەڵ قاعەی چینی B تێکەڵ بووبێ، هەروەها سەرەتیر و ئامێری هاوشێوەی دروستکراوەکانی موستیری لەنزیک قاعەی ئەم چینە دۆزراونەتەوە کە لەوانەیە ئەمانە لە بنچینەدا هی چینی D بن و لەگەڵ ئەم چینە تێکەڵ بووبن. هیچ پاشماوەی ئێسکەپەیکەری مرۆڤ لەم چینەدا نەدۆزراوەتەوە، بەدڵنیاییەوە ئەگەر ئێسکە پەیکەری مرۆڤیشی تێدا دۆزرابایەوە ئەوە لە جۆری مرۆڤی (SOPINS HOME) دەبوو.

چینی D:

هێڵی بەیەکگەیشتنی هەردوو چینی C،D لەڕووی لای باشووری

هەڵکۆڵینەوە، بەڵام لەلای باکووری هەڵکۆڵینەوە ئەم هێڵە بەباشی دەرناکەوێ بەهۆی ئەو بەردانەی کە تێیدا هەن، هێڵکاری ژمارە (٣).

گڵی ئەم چینە رەنگەکەی (بنی) کراوەیە و گڵە لمینە نەرمەکەش رەنگەکەی (بنی) زەردباوە، لەم چینەدا ژمارەیەکی زۆر ئاگردانی بچووک و هەروەها ئاگردانە گەورە رەئیسییەکەش لە بەشی خۆرهەڵات لە قووڵایی (٨.٥٣- ٩.٧٥م)، کە تیرەکەی نزیکەی (١.٥م) و قووڵییەکەشی نزیکەی (١.٢٠م)، دۆزراونەتەوە.

دۆزینەوەی چینێکی کلسی بە ئەستووری نزیکەی (١٢.٧٠-١٥.٢٠سم) لە قووڵایی (٨.٢٣-٨.٥٣م) بە شێوەیەکی لاربۆوە لەچوارچێوەی ناوچەی نیشتەجێبوون، کە ئەمە تاکە پاشماوەی کلسییان ستلک تایتە لە هەڵکۆڵین کە نوێنەرایەتی سەردەمێکی زۆری شێدار دەکەن یان زنجیرەیەک سەردەمی جیۆلۆجی (geochrondogical) لەدوای یەک لە شانەدەردا دەکەن.

چینێ بە ئەستووری (٢.٧٤م) لە چوارچێوەی چینی d هەیە کە دەکەوێتە قووڵایی (٦.٩٩-٧.٧٩م) کە ژمارەیەکی زۆر ئاگردانی تێدایە کە شێوەیەکی وەک چاڵمان پێ دەبەخشێ و هەروەها ئەم بەشە بە پاشماوەی شوێنەواری چینی D دەوڵەمەندە، لەم ناوچەیەدا پاشماوەی بەشەکانی ئێسکە پەیکەری منداڵی شانەدەر لە چینێکی نەرمی رەنگ تۆخ دۆزراوەتەوە و ماوەی ئامێری دەستی لە دوو ئاستی ناوچەی دانیشتوانی چینی D کۆکراونەتەوە. یەکەمیان دەکەوێتە قووڵایی نزیکەی (٧.٨٠-٨.٢٥م) و ئەوی تریشیان دەکەوێتە قووڵایی نزیکەی (٩.١٥- ٩.٤٤م) لە ئاستی سەروودا.

ئەشکەوتی شانەدەر دەکەوێتە چوارچێوەی ناوچەی پشدێنەی بوومەلەرزەکە و کە ئەمەش بەدڵنیاییەوە بووەتە هۆی رووداني دارمانی رەوەزەکانی ناو ئەشکەوتەکە لەدوای یەکتری، کە لە میانەی هەڵکۆڵینەوە دەتوانرێ چوار دارمانی سەرەکی دیاری بکرێ، کە هەرە کۆنەکەیان لە قووڵایی نۆ مەترە، دووەمیشیان لە قووڵایی شەش مەترە سێیەمیشیان دەکەوێتە قووڵایی چوار مەتر و چوارەمیشیان لەنزیک سەروودایە. هەروەها بەردی گەورە لەسەر رووەکە نوێیەکەی ئەشکەوتەکە هەیە کە ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە دارمانەکان نەوەستاون و بەردەوام بوون تا سەردەمانێکی نوێ لەمێژووی ئەشکەوتەکە. لە ساڵی ١٩٥٣ز لەکاتی کاری هەڵکۆڵین لە ئەشکەوتەکە بوومەلەرزەیەک لە ناوچەکە روویدا، بەڵام خۆشبەختانە هیچ دارمانێ لە ئەنجامی ئەم بوومەلەرزەیە لە ئەشکەوتەکە رووی نەدا.

بەدوور دەزانرێ کە سەرجەم دانیشتوانی ئەشکەوتەکە لە ئەنجامی یەک دارماندا مردبن، بەڵگەی روون هەیە لەسەر ئەوەی کە دانیشتوان دوای هەر دارمانێک دووبارە بە ماوەیەکی کورت گەڕاونەتەوە ئەشکەوتەکە.

تێبینی ئەوە دەکرێ کە پەیوەندییەکی شارستانی و سەردەمییانە لەنێوان هەردوو چینی D،C هەیە، کە قاعەی چینی C بەهۆی کاربۆنی (١٤) مێژووی (٣٤٠٠٠ پ.ز) دەداتێ هەروەک پێشووتریش ئاماژەمان بۆ کرد، بەڵام سەرووی چینی D بەهەمان رێگای کاربۆنی (١٤) مێژووی (٤٦٠٠٠- + ٥٠٠پ.ز) پێدەدات.

ئەو ئامێرە دەستییانەی کە لەم چینە دۆزراونەتەوە لەجۆری موستێرین، لەوانەش مقاشی بەردییە کە بۆ داماڵینی پێستی گیانداران لەدوای کوشتنیان بەکارهاتووە، لەوانەش کە لایەک و کۆتاییەکەی تیژ بووە و هەروەها سەرەتیر، زۆربەی تیرەکانیش یەک شێوەیان هەبووە کە سەرەکانیان مودەبەب بووە و بنکەکەشیان تەخت بووە و لێوارەکانیشیان تیژ بووە، هەروەها کونکەر و مزارفی جۆراوجۆر لەیەکتر جیاواز دۆزراونەتەوە.

تا رادەیەکی زۆر دروستکراوە بەردینەکانی ئەم چینە و چینی C لە ئەشکەوتی هەزارمێرد بەیەک دەچن جگە لە بیووری دەستی کە لە ئەشکەوتی هەزارمێرد دۆزراوەتەوە، بەڵام لە ئەشکەوتی شانەدەر نەدۆزراوەتەوە، بەڵام لە ئەشکەوتی هەزارمێرد ئەو کەلوپەلانە دۆزراونەتەوە کە لە کرۆکی بەردەستی دروستکراون کە ئەم جۆرانە لەچینی

Dی ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراونەتەوە ئەم کەلوپەلانەش بەوە جیادەکرێنەوە کە نارێکن و قەبارەکەشیان لەنێوان ناوەند و بچووکدایە و زۆربەشیان خاوەنی پانییەکی کەمن کە لەوانەیە ئەمەش لەبەر کەمی ماوەکە بووبێ و لێکچوون لەنێوان دروستکراوەکانی ئەم چینە و دروستکراوەکانی ئەشکەوتی بێستوون لە رۆژئاوای ئێران لەڕووی دروستکردنەوە هەیە.

یەکێ لە دۆزراوە هەرە تایبەتییەکان کە نە لە ئەشکەوتی هەزارمێرد و نە لە ئێراندا نەدۆزراوەتەوە ئەو سەرە تیرەیە کە لەجۆری ئەمیرەیە (Emireh) کە بۆ یەکەم جار ئەم جۆرە لە ئەشکەوتی ئەمیرە لە لوبنان دۆزراوەتەوە، ژمارەی ئەو سەرە تیرانە کە لە شانەدەر دۆزراونەتەوە چوار سەرە تیرە کە سێیان لە قوولایی (٧.٦٢-٧.٩٢م) لە ناوچەی نیشتەنی چینی D دۆزراونەتەوە، بەڵام چوارەمیان لەقوولایی (٨.٥- ٨.٨م) دۆزراوەتەوە.

ئەم جۆرە سەرە تیرانە لە بنچینەی چینی چاخی بەردینی کۆنی سەروو لە شاخی کرمل لە فەلەستین دۆزراوەتەوە، ئەم سەرەتیرانە بە بەشی لە دروستکراوی گواستنەوە لەنێوان (Levalloiso- Mousterian) لیڤلوازی و موستیریان لە دروستکراوەکانی چاخی بەردینی کۆنی سەرو دادەندرێن. سەرەڕای ئەوەی کە ئەم سەرە تیرانە لە قوولایی (٢.٧٤م) لە هێلی پەیوەندی نێوان چینی c برادۆستی و چینی d موستیری دۆزراونەتەوە.

ئاماژەو بەڵگە لەسەر ئەوە هەیە کە ئەم سەرە تیرانەی شانەدەر و شاخی کرمل، هی یەک سەردەمن، ئەم سەرە تیرانەی جۆری ئەمیرە کە لە چینێکی کلسی توندا لە قوولایی (٨.٥٣م) لە چینی D دۆزراونەتەوە کە ئەوەش ئاماژە کردنە بەو سەردەمەی کە شێ و بارانی زۆر بووە و هەروەها لەشاخی کرمل کەلوپەلی جۆری ئەمیرە راستەوخۆ لەژێر ئەو چینەدا دۆزراونەتەوە کە شێ و بارانی زۆر بووە.

هەمان جۆری کەلوپەل بە ناوچەی کسری ئەکیل (KSER AKIL) لە لوبنان دۆزراونەتەوە، بەڵام ئەو چینە بە تەواوی وێران بووبوو بەهۆی ئاوەوە، بەڵگەی کلسی ئاماژە بە سەردەمی باران و شێ دەبەن.

لە چوارچێوەی دروستکراوە دەستییەکانی ئەم چینە ژمارەیەکی کە ئێسکی گیانداران بەکارهاتوون بۆ دروستکردنی ئێسکی تیژ و تیشاڵی ئێسکی. بەڵام سەبارەت بە مێژووی چینی D شیکردنەوە لەسەر نموونەیەکی ئاستی سەرەوەی ئەم چینە بەهۆی کاربۆنی (١٤) ئەنجامدراوە کە مێژووی نزیکەی (٤٦٠٠٠+- ٥٠٠) ساڵمان دەداتێ، بەڵام نیوەی چینەکە وا پێشبینی دەکرێ کە بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی نێوان (٦٠٠٠٠- ٧٠٠٠٠) ساڵ، بەڵام بنکەکەی بە واتای زەوی ساغ نزیکەی (١٠٠٠٠٠) ساڵ بەر لە ئێستایە.

بەشی سێیەم

تایبەتمەندییەکانی مرۆڤی شانەدەر

ئەم بەشە لێکۆڵینەوەیەکی تەواو لەسەر مرۆڤی شانەدەر لەخۆ دەگرێ، کە لە سێ بەند پێکهاتووە، بەندی یەکەم پێکهاتووە لە ئاماژەکردن بەمێژووی دۆزینەوەی ئێسکە پەیکەرەکان و دووری جەسەییان و باسکردنی ئەو گوڵانەی کە لەگەڵ ئێسکە پەیکەری چوارەمدا دۆزراونەتەوە و وەرزی روانییان و شیکردنەوەی لایەنی پزیشکییان، بەندی دووەم پێکهاتووە لە باسکردنی بەشەکانی ئێسکە پەیکەرەکان c دۆزراوە لە ئەشکەوتەکەدا بە گوێرەی زنجیرەی تۆمارکراو لە تۆمارەکانی مرۆڤی بە بەردبوو لە جیهاندا و ئەنجامدانی سەرژمێری بۆ ئێسکە دۆزراوەکانی چوار ئێسکە پەیکەری یەکەم و تۆمارکردنیان لە خشتەیەکی تایبەتدا، بەڵام بەندی سێیەم تەواوکەری باسکردنی پێنج ئێسکە پەیکەرە ماوەکەن.

بەندی یەکەم

مرۆڤی شانەدەر دوری جەسەدی و بنیادنانەوەی رووی نیاندرتاڵ و ئەو تۆوە گوڵەی کە لەگەڵ مرۆڤی شانەدەری چوار دۆزراوەتەوە

دۆزینەوەی یەکەم ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵ لە کوردستان:

یەکەم: ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵ لە وڵاتی دوو رووبار، لە ئەشکەوتی شانەدەر لە کوردستانی

عیراق لە چینی موستیریدا لەساڵی ١٩٥٣ز دۆزراوەتەوە کە هی منداڵێکی شیرە خۆرە بووە، بەڵام تا ساڵی ١٩٥٧ز هیچ زانیارییەکی لەسەر بڵاونەکرایەوە کە لە هەمان ساڵدا سێ ئێسکە پەیکەری مرۆڤی پێگەیشتوو دۆزرایەوە، دوای بڵاوکردنەوەی زانیاری لەسەر ئەم ئێسکە پەیکەرانە لەلایەن سەرۆکی شاندی هەڵکۆڵینی ئەمریکی لە زانکۆی کۆلۆمبیا بەڕێز ڕالف سولکی لەهەردوو گۆڤاری سۆمەر (scientific American) کە ئەمەش بووە هۆی بەدەستهێنانی ناوبانگێکی جیهانی.

لە میانەی هەر چوار وەرزی هەڵکۆڵیندا لە ساڵی (١٩٥١-١٩٦٠ز) نۆ ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵ لە چینی موستیری D دۆزراونەتەوە، ئەم ئێسکە پەیکەرانە لە مۆزەخانەی عیراقی و پی بۆدی (PEA BODY) لە کامبریدج پۆلێن کراون، لەم نۆ ئێسکە پەیکەرە حەوتیان مرۆڤی پێگەیشتوون کە ئەوانەش مرۆڤەکانی شانەدەری (١،٢،٣، ٤، ٥، ٦، ٨) بووە و دووشیان هی منداڵ بوون کە ئەوانیش شانەدەری (٧،٩) بوون.

ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەری (١،٢،٣، ٥،٧) بەشێوەی بەش بەش و لەیەکتر جیا دۆزراونەتەوە، لەبەرئەوە بنیادنانەوەی پاشماوەی ئێسکی هەر تاکێک ئاسان و روون بووە، بەڵام پاشماوەی ئێسکەکانی ئێسکە پەیکەری شانەدەری (٤،٦،٨، ٩) بەشێوەی تێکەڵ لەگەڵ یەکتری دۆزراونەتەوە، لەبەرئەوە ئەو پارچە گەورەیەی کە ئێسکە پەیکەرەکانی تێدابووە لە زەوییەکە کراوەتەوە و بردراوە بۆ مۆزەخانەی عیراق، لەوێدا پۆلێن کراوە.

بەڵام پاشماوەی ئێسکە بەردبووە دارزاوەکان و کەللەسەرەکان و بڕبڕەکان و ئێسکە درێژەکانی وەک ئێسکی بازوو ئێسکی ران و ئێسکی لاق لە زۆربەی نموونەکاندا شکاون و هەندێکیشیان رزیون و ناتوانرێ چاک بکرێنەوە، ئەو ئێسکانەی کە بە باشی ماونەتەوە ئەوانە کە قەبارەکەیان بچووکە وەک ئێسکەکانی جومگە و ئەو ئێسکانەی کە تارادەیەک دارێژن و تیرەکەشیان بچووکە وەک ئێسکی زەندو کەوەرە و ئێسکی قامیش و ئێسکەکانی مەچەکی دەست و پێ و پەنجەکان، کە لەوانەیە بەهۆی هۆکاری سروشتییەوە رزیبن، بە تایبەتیش پاڵەپەستۆیان بەهۆی پارچەی گیانداران.

دوای ئەوە تواندرا ئەو ئێسکە پەیکەرانە بنیاد بنرێنەوە بە پشت بەستنی ددانەکان و یەکسانکردنی ئێسکەکانی کەللەی سەر لەگەڵ ئەوانی تر و ماوەی بەیەک گەیشتنی جومگەکان، بەشێوەی گەورە بۆ بچووک نۆژەن کراونەتەوە بەم شێوەیە (٥،١،٤،٣،٦، ٢،٨، ٩،٧).

ژمارەکردنی مرۆڤی شانەدەر

لە سەرەتای دۆزینەوەی ئێسکە پەیکەری منداڵەکە لە ساڵی ١٩٥٣ز، وا داندرا کە ئەو منداڵە بە تەنیایە و هیچ جۆرە هێمایەک یان ژمارەیەکی بۆ دانەندرا. دوای ئەوە و لە وەرزی دواتر لە ساڵی ١٩٥٧ لەکاتی دۆزینەوەی سێ ئێسکە پەیکەردا، کە بۆ هەریەکەیان ناوی شانەدەری١، شانەدەری ٢، و شانەدەری ٣بەکارهاتووە و هەمان شێواز بەکارهات لەکاتی دۆزینەوەی ئێسکە پەیکەرەکانی تر لە وەرزی ساڵی ١٩٦٠ز و بە شانەدەری (٤،٥،٦) ناونران و ستیوارت (STEWART) توانی لە تاقیگەدا ئێسکەکانی کەسێکی تر جیابکاتەوە کە بە شانەدەری ٧ ناونا، هەڵکۆڵ لەسەر ناونانەکەی بەم ناوە رازی بوو. سەرەڕای ئەم ئێسکە پەیکەرانە ئێسکی منداڵێکی تری شیرەخۆرە لەگەڵ ئێسکەکانی شانەدەری (٤،٥) دۆزراوەتەوە و ئەوەش بە شانەدەری (٨) داندرا. بەم شێوەیە ژمارەکردنی ئێسکە پەیکەرەکانی مرۆڤی نیاندرتاڵ لە ئەشکەوتی شانەدەر بە (١-٨) بووە بەشێوەی زنجیرە هەروەک لە پێشدا روونمان کردەوە، سەرەڕای هەبوونی ئێسکە پەیکەری ئەو منداڵەی کە یەکەمجار دۆزرایەوە کە ئەمەش بووە هۆی بڵاوکردنەوەی زانیارییەکان بەشێوەیەکی تێکەڵ لە خشتەی بەبەردبووەکاندا.

لەبەرئەوە منداڵەکە هاتە ناو بابەتەکە و لە پێشتریش هیچ ژمارەیەکی بۆ دانەندرا بوو لە چوارچێوەی ژمارەکردنی ئێسکە پەیکەرەکاندا، لەبەرئەوە جارێکی تر ئێسکە پەیکەرەکان ژمارە کرانەوە، ژمارەی ئێسکە پەیکەرەکانی (١-٦) هیچ گۆڕانێکیان بەسەردا نەهاتو

هەروەک خۆیان مانەوە، ئەو منداڵەی کە لە وەرزی هەڵکۆڵینی ١٩٥٣ز دۆزرایەوە بووە شانەدەری (٧) و شانەدەری (٧)یش بووە شانەدەری (٨) و منداڵی دووەمیش بووە شانەدەری (٩).

ئەم نیزامەش لە تۆماری مرۆڤە بەردبووەکاندا چەسپێندرا و لە سەرجەم لێکۆڵینەوەکان پشتی پێ دەبەسترێ کە لەسەر ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەر و لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان ئەنجام دەدرێ.

ئێمەش لەم لێکۆڵینەوەیەدا لە باسکردنی ئێسکە پەیکەرەکان ئەممان بەکارهێناوە.

دووری جەسەدی:

لەکۆی شەش ئێسکە پەیکەرە پێگەیشتووەکە، پێنجیان تەواون جگە لە شانەدەری (٨) ئەمەش بەسە بۆ زانینی درێژی باڵایان، بە لایەنی کەمەوە ئێسکێکی درێژیان سەلامەتە کە بەهۆیەوە دەتوانرێ درێژییەکانیان بخەمڵێندرێ کە ئەمەش رێگایەکی گونجاوە بۆ بەشە سەرەکییەکانی ئێسکە پەیکەرەکە، ئەم لەیەکتر نزیکییە لە پاشماوەی ئێسکە پەیکەرەکانی نیاندرتاڵ لە ناوچەکانی تر کەمە لەنێو هەموو نیاندرتاڵەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست دوو ئێسکەپەیکەر هەیە (عامود ١) و (تایون ٢١) ئەو توانایەیان تێدایە کە بتوانرێ درێژی بەشەکانی جسمیان بخەملێنرێ، بەڵام لەنێو نیاندرتاڵەکانی ئەوروپادا دە ئێسکە پەیکەر هەیە کە ئەم توانایەیان تێدا هەیە.

بە شێوەیەکی گشتی ئێسکە پەیکەری مرۆڤ لەچوار بەشی سەرەکی پێکدێ: سەر، باڵا، بەشەکانی سەروو خواروو بەشەکانی هاوشێوەی ئێسکەکانی عەزەڵات و پاژنەپێ و مەچەک و پەنجەکان.

دەتوانرێ بەراورد لەنێوان بەشە نزیکەکانی مرۆڤی نیاندرتاڵی شانەدەر لەگەڵ مرۆڤی ئێستادا بکرێ، بۆ زانینی رێژەی نزیکیان، وا دەردەکەوێ کە سەرجەم نموونەکانی شانەدەر کە دەموچاوێکی درێژیان هەیە و تەختە بە بەراوردکردن لەگەڵ مرۆڤی نوێدا، جیاوازییەکی دیار هەیە لەنێوان شەویلگەی مرۆڤی شانەدەر و سەرجەم نموونەکانی نیاندرتاڵ لەگەڵ شەویلگەی مرۆڤی نوێ جگە لەوە جیاوازییەکی زۆریان نییە لە پاشە سەریان و کەللەی سەردا.

بەڵام سەبارەت بەباڵا زۆر زەحمەتە بگەینە قەبارەیەکی ورد بۆ باڵای نموونە بە بەردبووەکانی شانەدەر لەبەرئەوەی ئێسکەکانی پەراسووەکان و بڕبڕەکان بەشێوەیەکی تەواو لە ئێسکە پەیکەرەکاندا نەپارێزراون بەو واتایەی زۆربەی بەشەکانی قەفەسی سنگ و عامودی بڕبڕە لەناوچوون و رزیون لەزۆربەی ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەر و ئێسکە پەیکەرەکانی مرۆڤی نیاندرتاڵی تر. لەبەرئەوە دەتوانرێ درێژی باڵای ئەو ئێسکە پەیکەرانە لەرێگای بەراوردکردنی ئێسکەکانی درێژی بزانرێ. سەرەڕای ئەوەی کە بارودۆخی ئێسکە پەیکەرەکانی مرۆڤی شانەدەر رێگا بەوە نادەن کە درێژی باڵایان بزانرێ، بەڵام ئەوانە تاکە نیاندرتاڵن کە دەتوانرێ بەشەکانی عامودی بڕبڕەیان لەگەڵ یەکتری بەراورد بکرێ، جگە لە بڕبڕەکانی مل.

لەهەریەک لە شانەدەری (١و٣) وا دەردەکەوێ کە عامودی بڕبڕەی هاوشێوەی مرۆڤی نوێیە، سەرەڕای ئەوەی کە بڕبڕەکانی مل و سنگی شانەدەری (١) هاوشێوەی مرۆڤی ژیرە (٢)، سەرەڕای ئەوەی کەوا پێشبینی دەکرێ کە مرۆڤی شانەدەری (١) لەوانەیە گەردنێکی تارادەیەک کورتی هەبێ بە بەراورد لەگەڵ بەبەردبووەکانی مرۆڤی نوێی (هوموسابینس) بەڵام ئەم جیاوازییە لەچوارچێوەی سنووری جیاوازی درێژییەکانی ملی مرۆڤی نوێ مایەوە.

لەکاتی بەراوردکردنی بڕبڕەکانی مل و کلێنە لەمرۆڤی شانەدەری (٤،٣،٢،١) لەگەڵ ئێسکی قامیش، بە تایبەتیش بەراوردکردنی بڕبڕەی مل لە دووەمەوە تا حەوتەم لەگەڵ درێژی ئێسکی قامیش لەمرۆڤی شانەدەری (٢) و درێژی کلیزەی مرۆڤی شانەدەری (٣،١) لەگەڵ درێژی ئێسکی ران، لەمەوە دەردەکەوێ کە بەشەکانی عامودی بڕبڕەیان درێژییان زۆر کورت نییە بە بەراورد لەگەڵ بەشەکانی خواروو لە مرۆڤی نوێدا. بەم شێوەیە درێژی باڵای مرۆڤی شانەدەر بزانرێ، درێژی ئێسکی چەلەمە لەلای مرۆڤی شانەدەری (٣،١) بەڵگەیە لەسەر

پانی قەد. بە شێوەیەکی گشتیش بەو مانایە دێ کە مرۆڤی شانەدەر خاوەنی شانێکی پان بووە.

بەڵام سەبارەت بە بەشەکان (دەست و لاق) جیاوازییەکی بچووک هەیە لەپێوانەی ئێسکەکانی پەنجەکان، بەڵام وادەردەکەوێ کە درێژی باسک و لاقی مرۆڤی شانەدەر نزیک بووە لەدرێژی باسک و لاقی مرۆڤی نوێ.

بنیادنانەوەی رووی مرۆڤی نیاندرتاڵ:

زانستی نوێ بە تایبەتیش زانستی ئەنسروپۆلۆجیا یارمەتیدەر بووە بۆ دەرخستنی زۆر راستی لەسەر مرۆڤی نیاندرتاڵ لەرووی دیمەنی دەرەوەی و پێکهاتەی ئێسکە پەیکەرەکەی، کە زانایان توانیویانە لێکۆڵینەوە و پێوانەی بەشەکانی ئێسکە پەیکەرەکەی بکەن و هەوڵدان بۆ بنیادنانەوەی کەللەی سەر بەپشت بەستن بە ئێسکەکانی تری ئێسکە پەیکەرەکەی سەرەڕای هەوڵدان بۆ گونجانی ئەو پێوانە و بڕە دیاریکراوە لەگەڵ بارودۆخی و ژیانی سروشتی ئەوکاتی بۆ کەللەی سەری بۆ ئەوەی بتوانرێ روویەکی تۆکە تا دەکرێ لە رووە راستەقینەکەی مرۆڤی نیاندرتاڵ نزیک بێ پێکبهێندرێ.

لێکۆڵەر جای ماتیر نیس (JAY MATTERNES) توانی رووی مرۆڤی نیاندرتاڵ بەپشت بەستن بە پێوانە زانستییە وردەکان بنیاد بنێتەوە، دوای ئەنجامدانی کاری نۆژەنکردنە لە تاقیگەو هێلکاری رووجسمی بە چەند قۆناغێ و بنیادنانەوەی رووەکەی و جەسەدەکەی بەشێوەیەکی زانستی ورد. لە ئەنجامی ئەو هەوڵدانانە رووەکەی نزیک بووە لە رووی مرۆڤی نوێ و جەسەدەکەشی رێک بووە، شێوەی ژمارە (١٩،١٨) کە ئەوەش بووە هۆی گۆڕانی ئەو بیرۆکە هەڵەیەی کە مرۆڤی نیاندرتاڵی بە بوونەوەرێکی دڕندە و وەحشی لەقەڵەمدابوو، ئەنجامی ئەو هەوڵدانانە و هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان لەو ناوچانەی کە مرۆڤی نیاندرتاڵی تێیدا ژیابوو کارئاسانی کرد بۆ دروستبوونی بیرۆکەیەکی نوێ کە زیاتر مرۆیە لەسەر نیاندرتاڵەکان.

تۆوی گوڵەکانی شانەدەر:

لە چەند ئاستێکی جیاواز چەندان نموونەی گڵ وەرگیراوە بە تایبەتی لەنزیک ئێسکە پەیکەرەکان، کە لە ئەنجامدا بووە هۆی دۆزینەوەی ژمارەیەکی زۆری تۆوی گوڵەکان لە چوارچێوەی ئەو نموونانەی کە وەرگیرابوون، ئەشکەوتی شانەدەر لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە تاکە ئەشکەوت دادەندرێ کە تۆوی گوڵی تێدا دۆزرابێتەوە.

وا دەردەکەوێ کە تۆوی گوڵەکان بە شێوەیەکی سروشتی و لەخۆوە نییە کە گەیشتۆتە ناخی زەوییەکەی، بەڵکو ئەوانە بەشێوەی گوڵ لەوێ دانراون. کە هەندێکیان تا ئێستاش بەیەکترییەوە نووساون، کە بە شێوەیەکی تایبەتی هاوشێوەی کەڵەکەبوو رێکخراون. ئەگەر ئاوابێ ئەوا چۆن ئەم گوڵانە گەیشتوونەتە ئەو قووڵییەی ناخی زەوی؟ بەدڵنیاییەوە مرۆڤ هەڵساوە بەم کارە.

لەنێو ئەم نموونانەی کە وەرگیراون نموونەی ژمارە (٣١٥)یە کە لە چاڵێکی ژێر یەکێ لەو بەردانە کە تۆزێ دەکەونە دەرەوەی گۆڕەکە وەرگیراوە، نموونەی ژمارە (٢٧١) لەسەر رووی ئێسکە پەیکەرەکە وەرگیراوە، لەخاڵی ناوەندەوە، بەڵام نموونەی ژمارە (٣٢٦) لە خاڵێکی دوورتری رۆژهەڵات لەهەمان ئاستدا وەرگیراوە. بەڵام هەردوو نموونەی (٣١٣) و (٣١٤) کە بەزۆری گوڵ دەوڵەمەندن لەهەمان ئاستی ئێسکە پەیکەرەکە وەرگیراون لەلایەکی ئێسکە پەیکەرەکە کە یەکێکیان لەوی تر نزیکەی (٦٨سم) دوور بووە، بەڵام لە ئێسکە پەیکەرەکەوە نزیکەی (١٠-١٢ سم) دوور بووە.

ئەو گوڵانەی کە تۆوەکانیان لەچوارچێوەی ئەم نموونانەدا دۆزراوەتەوە:

١- گوڵە هێرۆ: ناوە زانستییەکەی (ALTHA OFFICINALIS) کە لەخێزانی خبازیە (العائلة الخبازية) (malvacea)، ئەوە گوڵێکی تێکەڵە لە دەوری تۆێ کە لاچکێکی درێژی هەیە، کە درێژییەکەی دەگاتە (٢٠٠سم)، بە باشی گەشە دەکات و لیشی کەم لێ دەبێتەوە و گەڵای گەورە و پلە پلەی هەن کە (٣-٤) پلە لەخۆدەگرێ کە شێوەیان دڵیە و بەتووک داپۆشراون و گوڵەکانی گەورەن و خاوەنی رەنگی جیاوازیشن

و بەرەکەی کەپسوولییە لە شێوەدا کە تارادەیەکیش گەورەیە کە درێژییەکەی (٢-٣سم) دەبێ پانییەکەشی (١-٢سم)ە، کە لەناوەڕا چەندان تۆوی تێدایە کە شێوەکەیان خوار و لە یەک جیان و ڕەنگەکەشیان (بنی) تۆخ یان خۆڵەمێشێکی تۆخە.

٢- گوڵە بەیبوون (چاوە پشیلە) ناوە زانستییەکەی (matricaria-chamomilla) ئەوە ڕووەکێکی تێکەڵاوە کە گەڵاکانی ڕیشاڵییە و لەیەکتریش جیان، کە ڕووەکێکی بۆندار و تۆبیە.

٣- ڕویتە (الرویطە) ناوە زانستییەکەی (liium temulentom)، کە سەر بەخێزانی نجیلیە (العائلە النجیلیە) (gramineae) و بەرزییەکەی لە (٤٠- ١٠٠سم) دەبێت، لاچکەکەی زۆرەو گەڵاکانیشی ریشاڵەیین. کە ڕووەکەیان زۆرە و بەرزیشن.

٤- ئەخیلیا (الاخیلیا)، یان هەزار گەڵا (الف ورقە): ناوە زانستییەکەی (achillea millefolium)، کە ئەوە لەخێزانی تێکەڵی ئەشیلیا (عائلە مرکبە اشیلیا) لەناو ئەم نموونانەدا چەند جۆرە گوڵێکی تریشمان هەن لەوانە قنتریون یان عەرتب (القنطریون او العرطب) و زنبق یان سوسنی بچووک (الذنبق او السوسن الصغیر)، هەروەها خشخاش (الخشخاش) و ناوە زانستییەکەی (papaver l rhoeas)، کە لەجۆری خشخاشیە.

بە شێوەیەکی گشتی لە چوارچێوەی ئەو نموونانەی کە لە ئەشکەوتی شانەدەر وەرگیراون تۆوی هەشت جۆرە گوڵیان تێدایە کە تاکو ئێستاش ئەم جۆرە گوڵانە لە شاخەکانی زاگرۆس و شاخەکانی تری کوردستان لە وەرزی بەهاران دەڕوێن، بەڵام ئاووهەوای ناوچەکە لەوکاتدا زۆر جیاوازتر بووە لەکاتی ئێستا، چونکە پێش (٦٠٠٠٠ ساڵ) ناوچەکە لەچاخی سەهۆڵیدا بووە کە دەکەوتە چوارچێوەی ئەو ناوچانەی کە بەفرێکی زۆری تێدا باری لە وەرزی زستان، لەبەرئەوە وەرزی شین بوونی ئەو گوڵانە درەنگتر بووە لە وەرزی کاتی ئێستا کە گوڵەکانی تێدا دەڕوێ، بەو واتایەی کە لە مانگی حوزەیران یان سەرەتای مانگی تەمووز شین بوون. کە ئەمەش یارمەتیمان دەدات بۆ دیاریکردنی کاتی مردنی هەندێ لە کەسەکانی شانەدەر بە تایبەتیش شانەدەری (٤) کە تۆوی ئەم گوڵانەی لەنزیک ئێسکە پەیکەرەکەی دۆزراوەتەوە.

لە هەموو جۆری گوڵەکاندا کە ئاماژەمان پێدان لە تۆوەکانیاندا سوودی تەندروستی لەو ماددە کیمیایە تایبەتییانەدا هەیە لە هەموو بەشەکانی ڕووەکەکەدا، بەڵام وانازانرێ مرۆڤی نیاندرتاڵ لە شانەدەردا ئەوەی زانیبێ تا بیروێنێ بۆ ئەو سوودانە و وەک چارەسەرێکیش بەکاری بهێنێ. بەڵام بەکارهێنانیان تەنیا لەڕووی خۆشەویستی و جوانی بووە یان لەوانەیە لەڕووی گیانی و بیروباوەڕێکی تایبەت بە ناشتن بووە(١). لەبەرئەوە هەروەک ئاماژەمان پێدا ئەمە تەنیا لەلایەن مرۆڤەوە بەکار هاتووە، بەشێوەی گوڵ، لەبەرئەوەی بەباشی ڕێکخراون و ناتوانرێ بگەنە ئەو قووڵییەش بە تەرتیبی لە ڕێگای تەسادوفەوە.

هەروەها لەوێدا تۆوی خورما دۆزراوەتەوە، لە چینی موشیری d لە ئەشکەوتی شانەدەر. بڕوا وایە کە ئەم جۆرە ڕووەکە لەوێدا نەبووە و هیچ جۆرە شیکردنەوەیەکیش بۆ ئەوە نییە بەڵکو ئەمە تەنیا لە ڕێگای گیانەوەرانی هەڵکۆڵەوە لە ئاستی زەوی ئەشکەوتەکەوە گەیشتۆتە ئەوێ. هەروەک دەزانین کە ئەم چینە قووڵترین و کۆنترین چینی ئەشکەوتەکەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (٦٠٠٠٠ ساڵ)، لەو کاتیشدا دونیا لە سەردەمی چاخی سەهۆڵیدا بووە و ئاووهەواش زیاتر سارد بووە لە ناوچەکە بەبەراورد لەگەڵ ئێستایدا، ڕواندنی داری خورماش پێویستی بە پلەیەکی گەرمی تارادەیێ بەرز هەیە، کە ناتوانرێ پێشبینی هەبوونی دارخورما بکرێ لەو ناوچەیە لەو کاتیشدا تەنانەت ئێستاش کە پلەی گەرمی لەو ناوچەیەدا بەرزترە لەوکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ناگاتە ئەو پلە گەرمییەی کە پێویستە بۆ ڕواندنی دارخورما.

بەندی دووەم

یەکەم چوار ئێسکە پەیکەرەکەی شانەدەر:

لەم بەندەدا قسە لەسەر چوار ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵ

ڕیزبەندی ئێسکە پەیکەرەکان	مێژووی دۆزینەوەی	قۆناغی ژیانی	ڕەگەز	تەمەنی نزیکی
شانەدەری (١)	١٩٥٧ز	پیگەییو	نێر	٤٥ ساڵ
شانەدەری (٢)	١٩٥٧ز	پیگەییو	نێر	٢٠ ساڵ
شانەدەری (٣)	١٩٥٧ز	پیگەییو	نێر؟	٤٠ ساڵ
شانەدەری (٤)	١٩٦٠ز	پیگەییو	نێر	٤٠ ساڵ
شانەدەری (٥)	١٩٦٠ز	پیگەییو	نێر؟	٥٠ ساڵ
شانەدەری (٦)	١٩٦٠ز	پیگەییو	مێ	٢٥ ساڵ
شانەدەری (٧)	١٩٥٣ز	منداڵی شیرەخۆرە	......	٩ مانگ
شانەدەری (٨)	١٩٦٠ز	پیگەییو	مێ؟	٢٠ ساڵ
شانەدەری (٩)	١٩٦٠ز	منداڵی شیرەخۆرە	.....	یەك ساڵ

خشتەی ژمارە (١)

مێژووی دۆزینەوەی ڕەگەز و تەمەنی نزیکی ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەر

دەکەین کە لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراونەتەوە لەڕووی مێژووی دۆزینەوەیان و ئێسکە دۆزراوەکانیان و دیاریکردنی تەمەنیان بەنزیکی و ڕەگەزەکەشیان: بڕوانە خشتەی ژمارە (١)

شانەدەری (١):

لەکاتی هەڵکۆڵین بەدرێژایی دیواری خۆرهەڵاتی ناوچەی هەڵکۆڵین، لە ڕۆژی (٢٧ی نیسانی ١٩٥٧ز)، لە چوار گۆشەی (ب٧) کرێکارانی هەڵکۆڵین لەچینی موشیری D لە قووڵایی (٤.٣٤) لە ئاستی ڕووەوە گەیشتنە ئێسک. لەژێر هێڵی جیاکەرەوەی نێوان چینی C و D.

کە ئێسکە پەیکەرەکە لەژێر چینێکی بەرددا دۆزرایەوە کە ئەم بەردانە دارمانی سەقفی ئەشکەوتەکەمان بۆ بەدیار دەخات کە بەهۆی بوومەلەرزەوە ڕوویداوە. بەڵام مێژووی ئێسکە پەیکەرەکە لەبەرئەوەی لەژێر چینی C وە بووە ئەوە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش ٣٤٠٠٠ ساڵ هەروەک لەبەشی یەکەمدا ئاماژەمان پێکرد، لەبەرئەوەی هەڵکۆڵ هێڵی جیاکەرەوەی نێوان هەردوو چینەکەی دیاری کردووە، ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (١) نزیکەی پێش (٤٥٠٠٠- ٥٠٠٠٠) ساڵە.

ئێسکە پەیکەرەکە بەشێوەی لەسەر پشت ڕاکشاو دۆزراوەتەوە کە هەندێ بەرەو دەستە ڕاستە، کە دەستەکانی لەسەر سنگە بەڵام لاقەکانی بەتەواوی ڕاکشاون ئاڕاستەی ئێسکە پەیکەرەکەش (ڕۆژئاوا- ڕۆژهەڵاتە) بەڵام کەللەی سەری بە ئاڕاستەی ڕۆژئاوایە، ڕووەکەشی بەرەو باشوورە.

یەکەم بەشی ئێسکە پەیکەرەکەش کە دەرکەوتووە ئێسکی کاسەی سەر بووە، دوای ئەوەی لە دەوریدا چاڵ لێدرا ئێسکەکانی دەموچاوی دەرکەوت و شەویلگە و بڕبڕەکانی ملیش دەرکەوتن، کەللەی سەری لە عامودی بڕبڕە جیابووە و بەرەو ناوەوە پاڵدرابوو، شەویلگەی خواروو لەجێگای خۆی نەماوە و دوورە لە کەللەی سەرەکە کە ئەمەش لەوانەیە بەهۆی هێزی دارمانی ڕەوەزەکەوە بووبێ. هەروەها ئێسکەکانی هەردوو کوڵمەکە تاڕادەیەک تێکشکاون.

بەلام ئێسکی سەرووی برۆ کە یەکێکە لە تایبەتمەندییە جیاکەرەوەکانی مرۆڤی نیاندرتاڵ، لە دۆخێکی باشدایە و زۆر تووشی داڕزان نەبووە، بابەتی کەللەی سەر سەبارەت بە جەستەکەی لە بارودۆخێکی سروشتیدا نییە، بەردێ لەسەر ئێسکەکانی گەردەنە کەوا پێدەچێ ئەوە هۆکاری جیابوونەوەی سەرەکەی بێ لە جەستەکەی.

هەڵکۆڵ باوەڕی وایە کە ئەم کەسە بەهۆی داڕمانەوە مردبێ، لەدواییدا پارچە بەردی کلسی بچووکی لەلایەن تاکەکانی کۆمەڵەکەیەوە بۆ دانراوە، پاشماوەی ئێسکەکانی مرۆڤی شانەدەری (١) وەک هەموو ئێسکە پەیکەرەکانی تری شانەدەر رەق نییە و داڕزاوە و پارچە پارچە بووە بە تایبەتیش ئێسکە گەورەکانی کە خاوەنی تویکڵە ئێسکێکی ناسکە. هەر لەبەر ئەوەیە کە چەندان ئێسکی بچووک و بەشەکانی ئێسکی شەویلگەکە رەقن وەک ئێسکەکانی دەموچاو ماونەتەوە، لە دۆخێکی باشدا، بەلام ئێسکەکانی ران و قامیش و کاسەی سەرو زۆربەی عامودی بڕبڕەش پارچە پارچەبوون و رزیبوون.

دووبارە بنیادنانەوەی ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (١) لەلایەن ستیوارت (steqart) لە ساڵی ١٩٥٧- ١٩٥٨ز بووە، کە تەرکیزی کردۆتە سەر کەللەی سەر و تەواوکردنی بنیادنانەوەی ئێسکەکانی دەموچاوی، کە ئێسکەکانی دەموچاو شەویلگە ئاسانبوون بۆ بنیادنانەوە، بەلام زۆربەی ئێسکەکانی کاسەی سەر لەناوچوون، لەبەرئەوە بەیەک گەیشتن لەنێوان لاچەنەگەی چەپ و کاسەی سەردا نییە، لەبەرئەوە هەڵساوە بە نزیکەی بەشەکانی لاچەنەگەی چەپ و ئێسکی دیواری و ئێسکی دوایی بنیاد ناوەتەوە، کە توانیویە کەللە سەرەکە بە شێوەیەک بنیاد بنێتەوە کە نزیک بێ لە شێوە ئەسڵییەکەی.

لە خوارووی ئێسکە پەیکەرەکەدا شوێنەواری چینێکی دانیشتوان دۆزرایەوە، کە ئەمەش بەڵگەیە لەسەر هەبوونی دانیشتوان لەکاتی رووداني داڕمانەکەدا. گڵی ئەم شوێنەش رەنگەکەی مەیلەو رەشە و پارچەی بچووکی خەڵووز و خۆڵەمێشی تێدایە و دوو پارچە بەردەستی دۆزراوەتەوە کە پەیوەندییان بەم ئێسکە پەیکەرەوە هەبووە. پارچەی یەکەم، تەنکە و رەنگەکەشی خۆڵەمێشییە کە درێژییەکەی (٣.٣سم) و پانییەکەی (٣.١سم) و ئەستوورییەکەشی (٠.٣سم)، کە لەدووری (١٥سم) لە باکووری شانی چەپی دۆزرایەوە، بەلام تیشاڵی لەبەردی رەش دروست کراو لەلای راستی ئێسکە پەیکەرەکەدا لەنێوان ئێسکەکانی پەراسوویدا دۆزراوەتەوە.

ئێسکەکانی پێ کە بە تەواوی پارێزرابوون و بەهۆی داڕمانەکەوە ورد نەبووبوون، تەنها ئەوە نەبێ کە لەلاق جیابووبوونەوە، بەلام ددانەکان و شەویلگەکانی کە بەگرنگترین بەشەکانی ماوەی مرۆڤی ئەنسرۆپۆلۆجی کۆن دادەندرێ بەباشی پارێزرابوون.

بروانە خشتەی ژمارە (٢)

شانەدەری (٢):

لەمیانەی هەفتەی کۆتایی هەڵکۆڵین، لە (١٩٥٧/٥/٢٣ز) کاتێ یەکێ لە کرێکارەکان هەڵساوە بەخاوێنکردنەوەی دیواری رۆژئاوای چاڵی هەڵکۆڵینەکە بۆ وێنەگرتنی ناوچەکە لەرووی پانییەوە کە ئەمە کارێکی گرنگە لە پێش داخستنی چاڵی هەڵکۆڵین کە کرێکارەکە هەڵساوە بە خاوێنکردنەوە و داماڵین و رێکخستنی دیوارەکانی هەڵکۆڵین بۆ زانینی ئەو گۆڕانانەی کە لەرەنگی گڵی چاڵەکەدا هەیە بە مەبەستی جیاکردنەوەی چینە شوێنەوارییەکان، لەدوای کاری داماڵینی گڵەکە کرێکارەکە تێبینی کرد کە چەند ددانێ بەدەرکەوتن و دوای ئەنجامدانی کاری شیکردنەوە بۆیان وادەرکەوت کە ئەوانە هی مرۆڤێکی پێگەیشتوون، ئەم ددانانە دەکەونە قووڵایی ئاستەکە، لە چوارگۆشەی (د٨) لە چینی d موستیری، لەدواییدا دەرکەوت کە ددانەکان بە شەویلگەکەوە چەسپیون و کارەکە بەدەرخستنی کەللە سەرەکە تەواو بوو. دەرکەوت کە ئەم ئێسکە پەیکەرە دەگەڕێتەوە بۆ مرۆڤی نیاندرتاڵی پێگەیبو، لەبەر ئەوە بە شانەدەری (٢) ناونرا، بەلام شوێنەکەی سەبارەت بە شوێنی ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (١)، دەکەوێتە دووری (٧م) بە

نیسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	نیسکەکانی قەد	ژمارەیان	نیسکەکانی پەلەکانی سەروو	ژمارەیان	نیسکەکانی پەلەکانی خواروو	ژمارەیان
کاسە		بربڕەکانی مل	٤	نیسکی چەنەمە		نیسکی حەوز	
شەویلگەی خواروو		بڕبڕەکانی سینگ	١٠-١١	دەفەی شان		رانی راست	
ددانەکانی شەویلگەی سەروو	١٦	بڕبڕەکانی سێ بەندە	٥	بازوو		کولاوە چۆك	
ددانەکانی شەویلگەی خواروو	١٤	پەراسووەکان	١٤	کەوەرەی چەپ		لاق	
		کەلەکە		زەندی چەپ		قامیش (تەلەزم)	
				نیسکەکانی مەچەك		نیسکەکانی پاژنە و قولە پێ نیسکەکانی جومگەی پێشەوە	٨
						نیسکەکانی	٨
						شانەی پێ	
						پەنجەکانی نزیك	١

خشتەی ژمارە (٢)

سەرژمێری ئەو نیشانەی کە لەمیانەی هەڵکۆڵینی شانەدەری (١) دۆزراونەتەوە

ئاراستەی رۆژئاوا لەگەڵ چەند میلێ لە باشووری شانەدەری (١)، کە دەکەوێتە ژێر هێڵی پەیوەندی نێوان چینەکانی D،C بە قووڵایی (١,٥م)، کە ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە سەردەمەکەی لە شانەدەری (١) کۆنترە، سەرەڕای قووڵی شوێنەکەی، دیزاینی ئامێرە بەردینییە هاوکاتەکانیش ئەوە دووپات دەکەنەوە، سەرەڕای ئەو مێژووەی کە بەهۆی کاربۆنی (١٤) دەستمان دەکەوێ کە مێژووی ئەم ئێسکە پەیکەرە دەباتەوە بۆ نزیکەی پێش (٦٠٠٠٠) ساڵ.

کەللەی سەرەکەی لەسەر لای راستی بووە کە زۆر بە خراپی رازی بوو هەڵکۆڵ ئەو دارزانە و بارە خراپەی کەللە سەرەکەی بۆ ئەوە گەڕاندۆتەوە کە بەرد بەسەریدا بەربۆتەوە کە هەر ئەمەش بووەتە هۆی مردنی کەسەکە و لەهەمان ئەو شوێنەی کە ئێسکە پەیکەرە بە بەردبووەکەی لێ دۆزراوەتەوە و کۆمەڵە بەردێکی گەورەش لەسەر سەری دۆزراوەتەوە، لەسەرووی بەرزی (١٢سم) لەسەریەوە، لە ئەنجامی قورسایی ئەو پاشماوەیەی سەری نێو چاوانی تێکشکابوو کە ئەمەش بووبووە هۆی ئەوەی کە شێوەیەکی پانبووەوەمان پێ ببەخشێ کە ئەستوورییەکەی لەلایەکەوە بۆ لاکەی تر (٥-٦سم) بووە. دۆزینەوەی ئێسکە پەیکەرەکە لە هەفتەی کۆتایی ئەم وەرزەی هەڵکۆڵین بووە هۆی ئەوەی کە هەڵکۆڵ بڕیاری ئەوە بدات کە کەللە

سەرەکە لەنێو پاشماوەکاندا لەگەڵ هەندێ لەو ئێسکانەی کە لەگەڵی بوون وەک ئێسکەکانی (دەفەی شان و بڕبڕەکانی مل) بێنێتە دەرێ و بیانخاتە ناو کیسەی و بیانگوازێتەوە بۆ مۆزەخانەی نیشتمانی لە بەغداد، لەبەرئەوەی نەیتوانی پاشماوەکانی تری ئێسکەکانی عامودی بڕبڕە و ئێسکەکانی باڵەکان بێنێتە دەرێ، لە شوێنی خۆیان لەدیواری رۆژئاوای چاڵی هەڵکۆڵین تا وەرزی هەڵکۆڵینی ساڵی ١٩٦٠ز لێیانگەڕا.

دوای گەڕانەوەی شاندەکە بۆ نەشکەوتەکە لە ساڵی ١٩٦٠ز دوو هەفتەی یەکەمیان بۆ دەرهێنانی پاشماوەی ئێسکەکانی ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (٢) تەرخان کرد، بەڵام ئێسکە بە بەردبووە ماوەکان زۆر نەبوون، کاری دەرهێنانی سێ بڕبڕەی سنگ و چوار بڕبڕەی کەلەکە و بەشەکانی بە سێ پەراسووی قەفەسەی سنگ و ئێسکی قامیش و ئێسکی تەڵەزمی چەپ تەواو بوو، خشتەی ژمارە (٣).

لە تایبەتمەندییەکانی کەللەی سەرو ئێسکە پەیکەری ئەو کەسە وادەردەکەوێ کە تایبەتمەندییەکانی نیاندرتاڵی کلاسیکی هەبێ.

بڕوانە خشتەی ژمارە (٣)

شانەدەری (٣):

بەشەکانی یەکەمی ئەم ئێسکە پەیکەرەی شانەدەری (٣) لە (١٩٥٧/٤/١٦ز) دۆزرایەوە، لەپێش شانەدەری (١و٢)، بەڵام گرنگییەکەی دەرنەکەوت بەهۆی دڵنیانەبوون لە ناسنامەکەی، بەڵام دوای دۆزینەوەی هەردوو ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (١و٢)، کاتێ شاندی هەڵکۆڵین زانییان کە ئەم ئێسکە پەیکەرە هی مرۆڤی نیاندرتاڵی پێگەیبووە، گرنگی پێدرا، پاشماوەکانی یەکەمی ئەم ئێسکە پەیکەرە لەکاتی پاککردنەوەی دیواری رۆژهەڵاتی چاڵی هەڵکۆڵین دۆزرایەوە، کە شوێنەکەی (٥.٤٠م) قووڵ بوو لە دیواری رۆژهەڵاتی هەڵکۆڵین، لە رۆکنی باکووری خۆرهەڵاتی چوارگۆشەی (ب٩)، لەو روکنەی کە چوار گۆشەکانی (ا٨، ا٩، ب٨) تێیدا بەیەک دەگەن[1]، هێڵکاری

ئێسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئێسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی سەروو	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی خواروو	ژمارەیان
کاسە		بڕبڕەکانی مل	٧	دەفەی شان		لاقی چەپ	
شەویلگەی خواروو		بڕبڕەکانی سنگ	٨			تەڵەزم (قامیش)ی چەپ	
ددانەکانی شەویلگەی سەروو	١٦	بڕبڕەکانی سێ بەندە	٤				
ددانەکانی شەویلگەی خواروو	٥١						

خشتەی ژمارە (٣)

سەرژمێری ئێسکە دۆزراوەکانی شانەدەری (٢) لە هەڵکۆڵیندا

ژمـــــارە (١١) لـەدووری نـزیـکـەی (٢,٧٥م) لە باشـــوور و (٥,٠م) لە رۆژئاوای و (٧٠م) لـە خـــــواررووی ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری.

لەدووری مـەترێ بە ئاراسـتـەی باشوور پەناگەیەکی بچووک لەنێوان پاشماوەی دوو ئاگردان کە یەکێکیان لەسـەر ئەوی تریان بووە دۆزرایەوە، کـە دەکـەوێتـە سـەرووی ئاسـتـی ئێسکەکانی شانەدەری (٣) بە نزیکەی (١٠سم)، درێژی تیـردی هەردوو ئاگـردانەکـە (٧٠سم) و ئەسـتـوورەکـەشـیـان (٥سم) لەژێر پاڵەپەسـتـۆی بەردی کـەوتوودا، وا پێـدەچێ مـرۆڤی شـانەدەری (٣) هاوزەمـــان بێ لەگـــەڵ هەردوو ئاگردانەکە.

لەمیـانەی وەرزی سێـیـەمی هەڵکۆڵین لەســـاڵی ١٩٥٧ز، ئێسکەکانی پراس و، پێنج برپڕەی سێ بەندە و برپڕەکـانی سنگ و ئێسکەکانی کـەلەکـە و ئێسکی چەلەمـە و ئێسکەکانی دەست و ئێسکەکانی پێ لەگەڵ چوار دانی لەیەک جیا دۆزرانەوە.

لەوەرزی چوارەمـدا لە سـاڵی (١٩٦٠ز)، هەندێ ئێـسکی تری شـانەدەری (٣) دۆزرانەوە لەوانەش بەشـەکـانی برپڕەی سنگ و پەراسووەکان و دەفەی شان و بازوو، ئێسکەکانی زەند و کەوەرە.

هەندێ ئێـسکیش لەدووری شوێنی ئێسکە پەیکەرەکە دۆزرانەوە، بەشـەکـانی ئێسکەکـانی پراس و لەدووری (٣٥سم) لە عـامـوودی برپڕەوە دۆزرایەوە هیچ ئێسکێکی بەشەکانی سەروو لە برپڕەکانی مل لە شوێنی خۆیان نەدۆزرانەوە، ئێسکە پەیکەرەکە بەپشت بەستن بەلای راست دۆزرایەوە کە لاقەکانی بەرەو سنگ بە ئاراسـتـەی رۆژئاوا نووشتابوونەوە، بەڵام دەستەکانی بە شێوەیەکی لاربوو بەرەو ئاراستەی رۆژهەڵات بوون.

کاری بنیادنانەوەی ئێسکەکانی ئێسکە پەیکەرەکە لە پەیمانگای سیمسونیا (SIMTHSONIA) لە ئەمریکا ئەنجامدرا، لەدواییدا نێردرا بۆ زانکۆی هارفـرد بۆ لێکۆڵینەوە، هەوڵدرا بۆ زانینی رەگەزی ئەم کەسە لەمیانەی پێوانە و شێوەی مۆرفۆلۆجی لە ئێسکەکانی حەوز و ئێسکی سمت و بەتایبەتی شێوەی قـووڵایی و پێچاوپێچەکەی.

درێژی ئێسکی عـانە و ئەوەی تایبەتە بە زاویەی ئێسکی عـانە، دەتوانرێ پشت بە قەبارە و ئەستووری و زۆری ئێسکەکـان ببەسـترێ بۆ دیاریکردنی رەگـەز بە تایبـەتی لەمرۆڤی نیاندرتاڵ کە ئێسکەکانی نێرینەیان قەبارەی گەورەیە و زۆر و ئەسـتـووریشـە بە بەراورد لەگـەڵ ئێسکەکانی مێینەیدا.

حـەوزی شـانەدەری (٣) لە دۆخـێکی باش نییـە لەبەرئەوە دەتوانرێ بەهۆی شـێـوەی چاڵی و پێچەکەی رەگەزی ئەم کەسە دیاری بکرێ، سـەرەڕای هەبوونی هەندێ بەڵگە کە وای نیشـان دەدەن کە ئەم مرۆڤە نێرینەیە.

بەڵام سەبارەت بە تەمەنەکەی، بەڵگەی وەک داپۆشینی ئەسـتـووری ددانەکـان و شـێـوەی کـۆنی سـەر برپڕەکـان و جیـاکـەرەوەکـان وای دەردەخـەن کـە تەمـەنی ئەو کـەسـە نزیکەی (٣٥) ساڵ بووە.

شتێکی گرنگ لە شانەدەری (٣) هەیە کە ئەویش برینداربوونی پراس و نۆیەمیـەتی بە ئامـێرێکی تیـژ، کـە لەوانەیە ئەمـە راسـتەوخـۆ یان ناراستەوخۆ بووبێتە هۆی مردنی، کە ئەمـەش یەکـەم بەڵگەیە لەسـەر هەبوونی توند و تیـژی لەنێـوان نیاندرتاڵەکاندا.

بڕوانە خشتەی ژمارە (٤)

شانەدەری (٤):

لـە بـەرواری ٤/٨/١٩٦٠ز، لەکـاتی هەڵکۆڵین لە ئەشکەوتی شانەدەر، سەرۆکی شاندەکە فەرمانی کـرد بە برینی دیواری رۆژهەڵاتی ناوچەی هەڵکۆڵین، لە ئەنجامـدا هەندێ ئێسک لەچوار گۆشەی (ب٧) لە قـووڵایی (٧,٤٩م) لەڕووی زەوی ئەشکەوتەکە دۆزرایەوە، کـە یەکـەم جار ئێسکەکانی قامیش و تەڵەزمی لاق لەناو کـۆمـەڵە رەوەزێکدا دۆزرانەوە، بارودۆخی ئەم ئێسکانە باش نەبوو لەبەرئەوە لەکاتی هەوڵدان بۆ دەرهێنانیان پارچە پارچە بوون لەبەرئەوەی دەرهێنانی ئێسک پێویستی بەئاگایەکی زۆر هەیە، گرفـتێکی تر هەبوونی کلس بوو لەسەر ئێسکەکان، کە لابردنی دەبووە هۆی لەبەریەک هەڵوەشـانی ئێسکەکان، کە ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەو چینەی شانەدەری (٤)ی تێدا دۆزراوەتەوە هاوکات

ئێسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئێسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی سەروو	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی خواروو	ژمارەیان
ددانەکانی شەویلگەی سەروو	٢	بربڕەکانی سنگ	١٢	ئێسکی چەنەمە		ئێسکی حەوز	
ددانەکانی شەویلگەی خواروو	٢	بربڕەکانی سێ بەندە	٥	دەفەی شان		ڕان	
		کەلەکە		بازوو		لاق	
		پەراسووەکان	٢٠	کەوەرەی چەپ زەند		تەنەزم، قامیش، ئێسکی پاژنە و قولەپێ	
				ئێسکەکانی جومگەی دەست	٦	ئێسکەکانی جومگەی پێی پێشەوە	٩
				ئێسکەکانی مەچەک	٤	ئێسکی سمسمی	٢
				پەنجەکانی نزیک	٢	ئێسکەکانی مەچەکەپێ	٧
				پەنجەکانی ناوەند	٤	پەنجەکانی نزیک	٢

خشتەی ژمارە (٤)

سەرژمێری ئەو ئێسکانەی لەمیانەی هەڵکۆڵینی شانەدەری (٣) دۆزراونەتەوە

بووە لەگەڵ پێکهێنانی چینێکی کلسی (ئەستەلک مایت) لەسەر زەوی ئەم چینە.

ئێسکە پەیکەرەکە دەکەوتە نێوان چاڵێکی قووڵ لە باکوورییەوە و دوو بەردی گەورەش لە باشوورییەوە کە ئەمەش بووبووە هۆی ئەوەی کە مەودایەکی تەواو نەبێ بۆ دەرهێنانی ئێسکەکان بە ئاسانی، بەڵام گڵەکەی دەوری ئێسکە پەیکەرەکە نەرم بووە و هیچ ڕەوەزێکی گەورەشی تێدا نەبووە کە ئەمەش کارئاسانی دروست کرد کە گڵەکە دەوری ئێسکە پەیکەرەکە دەرهێنراوە و ئێسکە پەیکەرەکەش بەرە بەرە دەرکەوتووە کە تەواو بووە و زۆربەی ئێسکەکانیشی پارێزرا بوو، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئێسکەکانی داڕزابوون.

ئێسکە پەیکەرەکە لەسەر لای چەپی ڕاکشاوە بەشێوەی کۆرپەلەی ناوزگی دایک، شێوەی ژمارەی (٤) کە لاقەکانی چەماونەتەوە بەئاراستەی حەوز بەشێوەیەکی یەکسان لەگەڵ دیواری ڕۆژهەڵاتی ناوچەی هەڵکۆڵین کە چۆکەکانی بە ئاراستەی باشوورن و پێیەکانیشی بە ئاراستەی باکوورن. ئەم بارەشی ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە کەللەی سەری بە ئاراستەی باشوورە و باڵەکانیشی لار بوونەتەوە بۆ ئەو بۆشاییەی کە لەنێوان ڕانەکان و قەفەزەی سنگدا هەیە، دەستی چەپیشی لەسەر نێوچاوانی داناوە و دەستی ڕاستیشی لەنزیک ئەژنۆی چەپیەتی. ئێسکی باڵەکانی لەو ئێسکانەن کە لەبارێکی باشدان و لەپێش دەرهێنانیان هەندێ

پێوانەیان بۆ کرا ئەم پێوانانە تۆمارکراون، درێژی پێوانەی دەفەی شانی راست لەسەر ئاستی پشتی:

ماوەی نێوان جوفی عنابی بۆ بنکەی لووتکەکانی برپرە یەکسانە بە ١١٥ملم

ماوەی مەلبەندی جوفی عنابی بۆ روکنی خواروو یەکسانە بە ١٥٠ ملم

درێژترین درێژی ئێسکی بازووی راست یەکسانە بە ٣٠٥ ملم

پانترین خالی کۆتایی دوور ٦٧ملم

درێژترین خالی ئێسکی زەندی چەپ یەکسانە بە ٢٦٢ملم

دوای ئەوەی ئێسکە پەیکەرەکە لە شوێنەکەیدا دەرکەوت دوای ئەنجامدانی هەندێ پێوانەی گرنگ و وێنەگرتنی و کێشانی هێلکاری گشتی بۆ دۆخەکەی و بردنی چەند نموونەیێ لەهەمان ئەو ئاستەی کە ئێسکە پەیکەرەکەی تێدابوو بەمەبەشی ئەنجامدانی شیکاری بۆیان، هەلسان بە برینی ئەو پارچە زەوییەی کە ئێسکە پەیکەرەکەی تێدابوو، خستیانە ناو سندوق و ئێسکە پەیکەرەکەی ناو سندوقەکەشیان بەلۆکە رووپۆش کرد و گواستیانەوە بۆ مۆزەخانەی عیراقی، تا سالی ١٩٦٢ز لەوێ مایەوە تا هەلکۆلەکە جارێکی تر گەرایەوە عیراق کە هەلسا بە کردنەوەی سندوقەکە و ئێسکە پەیکەرەکەش لەلایەن ستیوارت بنیاد نراوە.

ئەنجامی ئەو نموونانەی کە بۆ شیکاری بردرابوون لەهەمان ئاستی ئێسکە پەیکەرەکە لەدووری جیاواز لە ئێسکە پەیکەرەکەوە بلاوکرایەوە، کە ئەنجامەکەی دەرکەوتنی چەندان تۆوی گولی جیاواز بوو لەم نموونانەدا، کە ئەمەش بووە هۆی دەرکەوتنی چەندەها شیکاری لەسەر هەبوونی تۆوی گول لەگەل ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (٤) و جیاوازی بۆچوونەکان لەم بارەیەوە، کە ئەمە لە بابەتێکی تایبەتی و شوێنێکی تری ئەم بەندە تاوتوێ دەکرێ.

بەلام سەبارەت بە دیاریکردنی تەمەنی شانەدەری (٤)، بەلگەی زۆر لە ئێسکە پەیکەرەکە هەیە کە ئەمە لە تەمەنێکی وەناوکەوتوودا بووە، هێلی نێوان بەشەکانی کاسەی سەری، درزی پێشەوە کە تۆزێ کراوەیە، سەرەرای رزینی زۆربەی میناى سەر خرپنە و هاراوەکانی شانەدەری (٤)، هەروەها هەلوەرینی چەند دانێکی پێش مردنی بەلگەن لەسەر ئەوە. هەموو ئەم زانیارییانە بەتایبەتیش رزینی زۆربەی ددانەکان بەلگەن لەسەر ئەوەی کە تەمەنی کەسەکە لەنێوان (٣٠-٤٥) سالاندا بووە.

ئەو پارچەیەی کە لە ئێسکی حەوز و سمت ماونەتەوە، وا دەردەخەن کە ئەم کەسە نێرینەیە لەبەرئەوەی حەوز و کەوانی ئێسکی سمت هاوشێوەی حەوزی پیاون، هەروەها پانی نێوچاوان بەلگەیە لەسەر ئەوە و بەرزی شەویلگەکانیش بەلگەیەکی ترە، بەلام بەشەکانی تری ئێسکە پەیکەرەکە بەشێوەیەکی راستەوخۆ لایەنی رەگەزی دیاری ناکەن، بەلام درێژی کەوەرەی شانەدەری (٤) لەچوارچێوەی درێژترین ئێسکی کەوەرەی پیاوە لە مرۆڤی نیاندرتالەکاندا(٤).

بروانە خشتەی ژمارە (٥)

بەندی سێیەم

ئێسکە پەیکەرەکانی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم و هەشتەم و نۆیەمی شانەدەر:

شانەدەری (٥):

بەشەکانی ئەم ئێسکە پەیکەرە لە رێکەوتی (١٩٦٠/٨/٧ز) دۆزراوەتەوە دوای تێپەرینی سێ رۆژ بەسەر دۆزینەوەی شانەدەری (٤)، ئەم ئێسکە پەیکەرە لەهەمان درێژایی دیواری رۆژهەلاتی چالی هەلکۆلین لەنزیک شوێنی دۆزینەوەی هەردوو شانەدەری (١و٣) دۆزراوەتەوە لەوکاتەی کە هەلکۆل ئەم ناوچەیەی دەپشکنی بەهیوای دۆزینەوەی بەشەکانی تری ئێسکە پەیکەری مرۆڤی شانەدەری (٣)، بەلام لەبری ئەوە لە قوولایی نزیکەی (٤،٤٨م) لە ئاستی ئەشکەوتەکە ئێسکە پەیکەرێکی تری مرۆڤی نیاندرتال دۆزرایەوە، کە بە شانەدەری (٥) ناونرا(١).

شانەدەری (٥) هەروەک ئێسکە پەیکەرەکانی تر لەنێو رەودزەکان دۆزرایەوە، وا دەردەکەوێ کە ئەمە بەهۆی روودانی دارمانی بەردەکانی سەقفی ئەشکەوتەکە مردبێ کە بەهۆی ئەو دارمانەوە پاشماوەی ئێسکەکانی لەو سینەکەیدا وردبوون.

ئێسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئێسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی سەروو	ژمارەوان	ئێسکەکانی پەلەکانی خواروو	ژمارەیان
کاسە		بڕبڕەکانی مل	٤	دەفەی شان		ئێسکی حەوز	
شەویلگەی خواروو		بڕبڕەکانی سنگ	٧	بازوو		ران	
ددانەکانی شەویلگەی خواروو	٢	بڕبڕەکانی سێ بەندە	٤	کەوەرە		کلاوەچۆکی چەپ	
ددانەکانی شەویلگەی خواروو	٩	بڕبڕەکانی کلینچە	١	زەند		لاق	
		پەراسووەکان	٢٠	ئێسکەکانی جومگەی دەست	١٠	تەنەزە (قامیش)	
		کەلەکە		ئێسکەکانی مەچەك	١٠	قولە پێ	
				پە نجە نزیکەکان	٨	پاژنە	
				پە نجەکانی ناوەند	٩	ئێسکەکانی جومگەی پێشەوە	٥
				پە نجە دوورەکان	٥	ئێسکی سمسمە	١
						پە نجە نزیکەکان	٩
						پە نجەکانی ناوەند	٥
						پە نجە دوورەکان	٥
						ئێسکەکانی مەچەکی پێ	٧

خشتەی ژمارە (٥)

سەرژمێری ئەو ئێسکانەی لەمیانەی هەڵکۆڵینی شانەدەری (٤) دۆزراونەتەوە

لاقەکانی لەگەڵ رووەکە خوار بوونەتەوە و حەوزەکەشی لەژێر رەوەزێکی قەبارە مام ناوەندی دایە، لایەکەی تری حەوز بەکەللەی سەرەوە نووساوە، پەلەکانی سەروو ئێسکەکانی قەدی ماوە لە دەرەوەی چوارچێوەی ئێسکە پەیکەرەکە لەدواوە دۆزراونەتەوە هەر لەبەر ئەوەیە کە کەللەی سەر لە تەنیشت حەوزە، وا دەردەکەوێ دوای مردنی کەسەکە بە رووداوەکە لەم شوێنەشدا ناشتوویانە.

کەللە سەری شانەدەری (٥) بەرەوەز تێکشکاوە، کەللە سەر و رەوەز و حەوز وەک یەک پارچە دەرهێنراون، بەڵام ئێسکی پەلەکان بەشێوەی یەک پارچە دەرهێنراون و لەساڵی ١٩٦٧ز بنیاد نراوەتەوە، دەموچاوی شانەدەری (٥) تێکچووە، ئێسکی لاچەنەگەی چەپ و ئێسکی دیواری چەپ لەژێر ئێسکی

نێوچاواندا نووشتاونەتەوە، بەڵام دەتوانرێ ئێسکەکانی شەویلگەی سەروو کولمە و نێوچاوان و دیواری چەپ و لاچەنەگەی چەپ کۆبکرێنەوە، بەدەستهێنانی ئەوە داوایەکی قورسە بۆ تەواوبوون سەرەڕای ماددەی بوترار (Butrar)، و کحول (play-vinyl-butry1) و دووبارە بنیادنانەوەی لەگەڵ چیمەنتۆ (duco) و سمغی حامزی هەیە (صمغ حامض الخليك).

ئێسکەکانی کەللەی سەریش ئەمانەن: ئێسکی نێوچاوان، ئێسکەکانی کولمە، شەویلگەی سەروو، ئێسکەکانی لووت، لاچەنەگەی چەپ، کە نزیکەی شێوەیەکی تەواوی هەیە بەڵام ناتوانرێ پارچەی نێوچاوان ڕێکبخرێ. بەشێ لە ئێسکی پشتە سەر لەگەڵ تەپڵە سەری پێشەوە و بەشێ لەدرزی ئەمی، بەشە بچووکەکانی ئێسکی دیوار و ئێسکی ئەلوەندی و بنکەی پێشەوەی سەر.

شانەدەری (٥) تارادەدەیەکی زۆر هاوشێوەی شانەدەری (٤،٢،١)ە، لەڕووی مۆرفۆلۆجیەوە، کە نێوچاوانی درێژ و نزمە و برۆکانیشی بەرەو پێشەوە دەرپەریون.

پەلەکانی سەرووی لەدۆخێکی باشدان سەرەڕای کەمی هەندێ ئێسکی و هەروەها هەبوونی هەندێ ئێسکی پەلەکانی خواروو وەک ئێسکەکانی ران و کلاوە چۆک و لاق و تەلەزم.

ئەو ئێسکانەی بەڵگەمان دەدەنێ لەسەر تەمەنی شانەدەری (٥) بریتین لە ئێسکەکانی کەللەی سەر و ددانەکان، ئێسکەکانی کاسە بە خەیاتەی درزی تاجی چەپ بە شێوەیەکی تەواو بەیەکەوە نووساون، کە درزی خەیاتەکەی کراوەیە کەوا پێدەچێ ئەوە پێکەوەنووساو بووبێ، بەڵام دوای ئەوەو لەکاتی بە بەردبووندا جیابووبێتەوە. سەرەڕای ئەوەی کە ئێسکی کاسەی سەر شکاوە کە ئەستووریيەکی زۆر لەچینی نێوان هەردوو بەشی کاسەی سەردا دەردەکەوێ، ئەستووری ئێسکی نێوچاوان (٢،١٠-١٠ملم) ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە تەمەنی وەناوکەوتووە و جومگەکانیشی دەرکەوتوون. ئەم هەموو بەڵگانە ئاماژە بەوە دەکەن کە تەمەنی شانەدەری (٥) نزیکە لە شانەدەری (٣) کە نزیکەی (٣٥-٥٠) ساڵ دەبێ.

بەڵام بۆ دیاریکردنی ڕەگەزی شانەدەری (٥) کە بەشێکی کەمی ئێسکی حەوز بەبێ لێوار لە حەوز ماونەتەوە، کە ئەمەش کافی نییە بۆ دیاریکردنی ڕەگەز، لەبەرئەوە پشت بە قەبارەی ئێسکەکانی سەروو پەلەکان دەبەستێ.

کەللە سەری شانەدەری (٥) بە یەکێک لە گەورەترین ئەو کەللە سەرانەی مرۆڤی نیاندرتاڵ دادەنرێ کە تا ئێستا ناسراون، کە تەنیا کەوانی لووتی یەکسانە لەگەڵ (عامود)، کە گەورە لە هی شانەدەری (١) و سەرجەم نیاندرتاڵەکانی ئەورووپا، زۆربەی ئێسکەکانی کەللەی سەری گەورەترە لە بەشەکانی ئێسکەکانی منازر (المناظرة) لە سەرجەم کەللە سەری نیاندرتاڵە ناسراوەکان. لە ڕاستیدا ئێسکانی واهەن کە سیفاتی نێرینە دەدەن، بەڵام لەهەمان کاتدا سیفاتی مێینەش دەدەن، بەڵام بەپشت بەستن بە دووری ئێسکەکانی بڕبڕە و ئێسکی ران و قامیش دەتوانرێ شانەدەری (٥) بە نێرینە دابنرێ.

بڕوانە خشتەی ژمارە (٦)

شانەدەری (٦):

بەشەکانی ئەم ئێسکە پەیکەرە لەرۆژی (١٩٦٠/٨/٩ز) دۆزراونەتەوە، کە دۆزینەوەی ئەم ئێسکە پەیکەرە لە دۆخێکی ئاڵۆزدا بووە لەبەرئەوەی ئێسکەکانی لەگەڵ ئێسکەکانی ئێسکە پەیکەری شانەدەری (٤) و شانەدەری (٨)ی پێگەییو و شانەدەری (٩) منداڵدا تێکەڵ بووبوو.

ستیوارت توانی ئێسکەکانی کەسێکی بچووک لەژێر ئێسکەکانی شانەدەری (٤) کە لەو شانەدەرە بچووکتر بووە دیاری بکات لەبەرئەوەی لەم کاتەدا ئێسکە پەیکەرێکی تر لە سەرووی ئاستی شانەدەری (٤) دۆزرایەوە کە بە شانەدەری (٥) ناونرا، هەر لەبەر ئەوە ئەم ئێسکە پەیکەرە بە شانەدەری (٦) ناونرا، کە ئێسکەکانی لە مۆزەخانەی عیراق لە تاقیگەدا لە کوتلەیەکی گڵدا دەرهێنران، وادەرکەوت کە ئەم ئێسکە پەیکەرە بەهەمان شێوازی ئێسکە پەیکەری شانەدەری (٤)

ئێسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئێسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی سەروو	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی خواروو	ژمارەیان
کاسە		بڕبڕەکانی مل	١	دەفەی شان		ئێسکی حەوز	
ددانەکانی شەویلگەی سەروو	٢	پەراسووەکان	٨	کەوەرەی ڕاست		ران	
				زەند		کلاوە چۆنە	
				ئێسکەکانی جومگەی دەست	٢	لاقی چەپ	
				پەنجە نزیکەکاز	٢	تەنەزم (قامیش)ی چەپ	
				پەنجەکانی ناوەند	٢		
				پەنجە دوورەکان	٢		
				مەچەك	٢		

خشتەی ژمارە (٦)

سەرژمێری ئەو ئێسکانەی لەکاتی هەڵکۆڵین لە شانەدەری (٥) دۆزراونەتەوە

نێژراوە، کە لەسەر لای چەپی درێژ کراوە کە هەندێ بەشی بە ئاراستەی باشووری خۆرئاوایە لە دۆخێکی شێوە نووشتاوە لەژێر شانەدەری (٤).

زۆربەی پاشماوەکانی ئێسکی ئەم ئێسکە پەیکەرە لەبارێکی باشدایە کە لە ئێسکەکانی شانەدەری (٤) باشترە سەرەڕای ئەوەی کە هەندێ بەشی ئێسکە درێژەکانی نەماون، هەندێ ئێسکی ئەم ئێسکە پەیکەرە لە سەرەتادا درابوون بە شانەدەری (٤) بە تایبەتیش ددانەکان و ئێسکی ران، بەڵام دوای ئەنجامدانی شیکاری و بەراوردکردن لەنێوان بەشەکانی ئێسکەکانی کە بەهۆیەوە توانرا ئەم پارچە ئێسکانە دیاری بکرێن بەوەی کە بەشێکن لە ئێسکە پەیکەری شانەدەری (٦)، بەهۆی بچووکی شانەدەری (٦) کە بەتەمەن لە شانەدەری (٤) بچووکترە کە ئەمەش کارناسانی کردووە بۆ گێڕانەوەی ئێسکەکان بۆی، لەو ئێسکانەش ددانەکانی شەویلگەی سەروو، (٥) ددانی شەویلگەی خواروو و زۆربەی ئێسکەکانی پەلەکانی سەروو دەست و ئێسکی کەلەکە و ئێسکەکانی پەلەکانی خواروو بێ. خشتەی ژمارە (٧).

لەو ددانانەی کە ماون وا دەردەکەوێ کە ئەمە گەنجێکی پێگەییوە لە تەمەندا و ناوکەوتوونییە کە ئەمە لە پاشماوەی ئێسکەکانی تر دەردەکەوێ لە جومگەکانی پەلەکانی سەروو و خواردوە هەروەها وادەردەکەوێ کە ئەوە دانەڕێژراوە و جومگەکانیشی دەرکەوتوون، هەموو بەڵگەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەمە لە مرۆڤی شانەدەری (٢) بەتەمەن گەورەتر بێ، کە لە سەرەتای بیستەکانی تەمەنیدا بووە کە مردووە، لەبەرئەوە لەوانەیە تەمەنی مرۆڤی شانەدەری (٦)

ئێسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئێسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی سەرەوە	ژمارەیان	ئێسکەکانی پەلەکانی خوارەوە	ژمارەیان
کاسە ددانەکانی شەویلگەی خواروو	٥	ئێسکی سنگ بڕبڕەکانی سێ بەندە		بازوو کەوەرە		ئێسکی حەوز ران	
ددانەکانی شەویلگەی سەروو	١١			زەند		کلاوەچۆکی ڕاست	
				ئێسکەکانی جومگەی دەست	٢	لاق	
				ئێسکەکانی مەچەك	٥	تەنەزە، قامیش،	
				پەنجەکانی ناوەند	٤	ئێسکەکانی جومگەی پێشەوە	٢
				پەنجە دوورەکان	٢	ئێسکەکانی مەچەکی پێ	٤
						پەنجە دوورەکان	١

خشتەی ژمارە (٧)

سەرژمێری ئێسکە دۆزراوەکانی شانەدەری (٦) لە هەلکۆڵیندا

بیست و پێنج ساڵان بووبێ کاتێ مردووە.

بەڵام بۆ دیاریکردنی ڕەگەزەکەی پشت بەقەبارەی ئێسکەکانی تر دەبەستێن وەک هەموو نیاندرتاڵەکانی تر، شانەدەری (٦) تاکە شانەدەرە کە درێژایی هەر چوار پەلەکان و دووری جومگەکانمان دەداتێ. کە ئێسکی ران و لاقی کورتترە لە ئێسکەکانی پەلەکانی خواروو لە نیاندرتاڵەکانی تر و ئێسکی بازوو کەوەر یان تۆزێ درێژترە لە نیاندرتاڵی ڕۆژهەلاتی ئەوروپا، لەژێر هەمان دووری ئێسکەکانی ئێرینەی نیاندرتاڵ بەپشت بەستن بەم زانیارییانە وا داندراوە کە شانەدەری (٦) مێینەیە.

بڕوانە خشتەی ژمارە (٧)

شانەدەری (٧):

ئەوە یەکەم ئێسکە پەیکەری مرۆڤی نیاندرتاڵە کە لە هەرێمی کوردستانی عیراق و عیراقدا دۆزراوەتەوە لە بەرواری (١٩٥٣/٦/٢٢ز) لە سەرەتادا کەللە سەری دۆزراوەتەوە لەدواییدا هەلکۆڵ توانی پاشماوەی ئێسکەکانی ئێسکە پەیکەرەکە بدۆزێتەوە، وادەرکەوت کە ئەم ئێسکە پەیکەرە هی منداڵێکی شیرەخۆرەیە، کە لەقووڵایی (٨،٧٨م) لە ئاستی زەوی ئەشکەوتەکە لە چوار گۆشەی (ب٦) لەنێوەی چینی D موستیری، تۆزێ لە

سەرووی چینی نەستەلکمایت و لەژێر ئاستی گۆڕستانە بەکۆمەڵەکە کە ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەری (٩،٨،٦،٤)ی تێدا دۆزراوەتەوە کە ئەمەش کۆنترین ئێسکە پەیکەری دۆزراوەی شانەدەرە.

ئێسکە پەیکەرەکە لەسەر لای راستـیـەو لە دۆخێکی چەماوەیە، زۆربەی ئێسکەکانی وردبوون، بەڵام وردبوونیان زۆربەی ئێسکەکان ماون و تواندراوە بە تەواوەتی بەهۆی هەڵکۆڵینەوە بهێنرێنە دەرێ، ئێسکەکانی ئەم ئێسکە پەیکەرەش لەلایەن (SENYUREK) لە زانکۆی ئەنقەرە لێیان کۆڵدراوەتەوە و لە گۆڤاری (ANATOLIA)ش بڵاوکراوەتەوە. بۆ دیاریکردنی تەمەنی شانەدەری (٧) بەشێوەیەکی ورد، زۆربەی بەشەکانی ئێسکە پەیکەرەکە ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەمە هی منداڵێکی شیرەخۆرەیە، بەتایبەتی ددانەکانی شیری کە ناتەواون و کە ئەوەش جەخت لەوە دەکاتەوە کە تاجی برِرەکانی شیری تەواون و هەروەها تاجی خرِینەکانی شیری یەکەم و دووەم بەتەواوی هاتوونەتە دەرێ، بەڵام ریشاڵەکان تا قووڵایی ریشەکە پێکهاتوون، تاجی کرکراگەیی بۆری شیری تەواوە، بەڵام هیچ بەڵگەیەک لەسەر هەبوونی ریشاڵەکان نییە، تاجی خرِینەی شیری دووەم لە سێ چارەک پێکهاتووە بەبێ رەگ. لەبەرئەوە بارودۆخی ددانەکان وای دەردەخەن کە تەمەنی ئەم منداڵە نزیکەی نۆ مانگە.

بەڵام ناتوانرێ رەگەزی شانەدەری (٧) دیاری بکرێ بە شێوەیەکی ورد چونکە تەمەنەکەی زۆر بچووکە و ئێسکەکانیش تایبەتمەندی نێرومێ نابەخشن.

شانەدەری (٨):

لەکاتی دەرهێنانی ئێسکەکانی شانەدەری (٦،٤) لە (٤-١٦/٨/١٩٦٠ز)، هەندێ ئێسکی تر کۆکرایەوە و لەگەڵ ئێسکەکانی تر لە مۆزەخانەی عیراق لە بەغداد دانران(١). لە کاتی لێکۆڵینەوە لە ئێسکەکانی شانەدەری (٦،٤) لەلایەن ستیوارت لە ساڵی (١٩٦٢ز)، هەستی بەوە کرد کە لەناویاندا ئێسکی قەبارە بچووک هەیە کە بەشانەدەری (٧)ی ناونا لەو کاتدا، بەڵام دوای ئەوەی ئێسکە پەیکەری منداڵی شانەدەر هاتە ناو کایەکەوە لە چوارچێوەی ئێسکە پەیکەرەکاندا ئەم ئێسکە پەیکەرە نوێیەیان بە شانەدەری (٨) ژمارە کرد.

باسکردنی ئێسکە پەیکەری شانەدەری (٨) زەحمەتە لەبەر کەمی دۆزراوەکانی ئەم ئێسکە پەیکەرە جگە لە ئێسکی زروقی لە ئێسکەکانی جومگەی دەست و ئێسکەکانی پێ.

ئیسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئیسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئیسکەکانی پەلەکانی سەروو	ژمارەیان	ئیسکەکانی پەلەکانی خواروو	ژمارەیان
کاسە				بازوو		تەلەزم (قامیش)	
				کەوەرەی راست		تەلەزم (قامیش)	١
				ئیسکەکانی جومگەی دەست	١	ئیسکەکانی مەچەکی پێ	٦
						ئیسکەکانی سمسمی	١
						پەنجە نزیکەکان	٤
						پەنجەکانی ناوەند	١

خشتەی ژمارە (٩)

سەرژمێری ئەو ئێسکانەی لە شانەدەری (٨) دۆزراونەتەوە

ئیسکەکانی کەللەی سەر	ژمارەیان	ئیسکەکانی قەد	ژمارەیان	ئیسکەکانی پەلی سەروو	ژمارەیان	ئیسکەکانی پەلی خواروو	ژمارەیان
		برپڕەکانی مل	٢				
		برپڕەکانی سنگ	٦				

خشتەی ژمارە (١٠)

سەرژمێری ئەو ئێسکانەی لەمیانەی هەڵکۆڵین لە شانەدەری (٩) دۆزراونەتەوە

ناتوانرێ بەشێوەیەکی ورد تەمەنی شانەدەری (٨) دیاری بکرێ بەهۆی کەمی ئێسکە دۆزراوەکانی، بەڵام لە ئێسکەکانییەوە وا دەردەکەوێ کە ئەو بریندار نەبووە و جومگەکانیشی دەرکەوتووە، کە ئەمەش ئەو بەڵگەیەمان دەداتێ کە ئەوکەسە لەکاتێ کە مردووە گەنج بووە.

هەندێ ئێسکی شانەدەری (٨) ماون کە زانیاری بەسوودمان دەدەنێ لەسەر دیاریکردنی رەگەزەکەی، لەوانەش بەشەکانی کەللەی سەر، بەڵام هیچ ئێسکێکی حەوز یان ددان نەماوە، یان نەبوونی ئێسکەکانی تەواو درێژ کە ئەوە بەسە بۆ زانینی درێژییەکەی، بەڵام دەتوانرێ تیرەی سەرە ئێسکی کەوەرەو درێژی مەچەکی پێ بەهەمان درێژی ئێسکەکانی نیاندرتاڵانی تر بەراورد بکرێ.

تیرەی سەرە ئێسکی کەوەرەی شانەدەری (٨) زۆر نزیکە لەحەدی خوارووی ماوەی تیرەی مێینەی نیاندرتاڵ و کەمترە لە نێرینەی نیاندرتاڵ وەک شانەدەری (٣،١) لە شانەدەری (٦)یش نزیکە، هەروەها درێژی مەچەکی پێی شانەدەری (٨) یەکسانە بە درێژی مەچەکی مێینەی نیاندرتاڵ و لەوانەش شانەدەری (٦) و تابوون C1 و کەمترە لە نێرینەی نیاندرتاڵ وەک شانەدەری (١)، لەو دوو بەراوردەی پێشەوە ئەوە دەردەکەوێ کە شانەدەری (٨) مێیینەیە.

بڕوانە خشتەی ژمارە (٩)

شانەدەری (٩):

شانەدەری (٩) بەدووەم منداڵی نیاندرتاڵ دادەنرێ کە لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراوەتەوە، هەندێ بەشی ئێسکەکانی لە هەمان ئەو ناوچەیە دۆزراوەتەوە کە ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەری (٨،٦،٤)ی تێدا دۆزراوەتەوە لە مانگی ئابی ساڵی (١٩٦٠ز) کە بە پێنجەمین ئێسکە پەیکەر دادەندرێ کە لەو وەرزەدا دۆزراوەتەوە، ئەوە چوارەم ئێسکە پەیکەرە کە لەهەمان شوێن لە گۆڕێکی بەکۆمەڵدا دۆزراوەتەوە، بەهۆی بچووکی بەشەکانی ئێسکی هەڵکۆڵ توانیویە ئێسکەکانی جیا بکاتەوە، کە ژمارەیان زۆر کەمە لە نۆ برپڕە پێکهاتووە، سێ برپڕەیان هی ملن کە ئەوانیش برپڕەکانی (پێنجەم و شەشەم و حەوتەم)ن، لەگەڵ شەش برپڕەی سنگ لە برپڕەی (یەکەمەوە تا شەشەم)، خشتەی ژمارە (١٠).

لە پاشماوەی نۆ برپڕەکە وا دەردەکەوێ کە ئەو کەسە منداڵێکی شیرەخۆرە بێ، بەڵام سەبارەت بە دیاریکردنی تەمەنەکەی کە کەوانی عەسەبی برپڕەکانی مل و سنگی سەر و یەکگرتوون یان نووساون بە پشتەوە کە ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە تەمەنی ئەم منداڵە لە نیوەی کۆتایی ساڵی یەکەمیدا بووە.

بەڵام سەبارەت بە رەگەزی شانەدەری (٩) ناتوانرێ رەگەزی منداڵی شیرەخۆرە تەنیا لە رێگای چەند برپڕەیەکەوە دیاری بکرێ.

بڕوانە خشتەی ژمارە (١٠)

(١)- ئەم نووسینە کورتکراوەی نامەی ماستەری ئەیهان محەمەد قادر ئامێدییە، کە بە زمانی عەرەبی، لە بەشی شوێنەواری کۆلێژی ئادابی زانکۆی سەلاحەددین لە ساڵی ٢٠٠٧ وەرگیراوە.

و: ئەردەڵان عوسمان حەسەن

مرۆڤی نیاندرتال (٤)
لە ئەشکەوتی شانەدەر

نارلیت لوروا - گورهان

لەمیانەی ئەو پشکنینانەش ١٦ مێژوو دیاری کرا بە هۆی کاربۆن ١٤، لەگەڵ دەستنیشانکردنی پیشەسازییە جۆر بە جۆرەکان بەگوێرەی بەدوایەکداهاتنیان (لە چوارچێوەی چەرخی بەستەڵەکی چوارەم). لەم بارەوە زۆر بڵاوکراوەی تایبەت بەزانیاری پشکنینەکان چاپ کراوە، بەتایبەتی لەسەر پەیکەرە ئێسکانەکان. چەند نموونەیەکی پاشماوە ئەندامییەکان گەیشتە لامان بەمەبەستی شیکردنەوەی وردی سپۆرە رووەکییەکان (pollens).

وێڕای کەمی ئەو جۆرە سپۆرانە لە چینەکانی شانەدەر و قورسی لێکۆڵینەوەی چینەکانی زاوی چەمی، توانرا هەندێ زانیاری لە بارەی کەش و هەوا بەدەست بهێنێت (سولیکی- لوروا- گورهان، ١٩٦١). لەگەڵ ئەوەشدا بەرامبەر ئەو ئەنجامە ناتەواوانە، ئەستەمی گەیشتن و شیکردنەوەی کۆتایی، لێکۆڵینەوەی تەواومان بڵاونەکردەوە بە ئومێدی دەستکەوتنی بەڵگەی نوێ لەم بارەوە پێشتر پێمان وابوو شوێنێکی تر هەیە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە هەمان بەدوایەکهاتنی زەمەنی تێدابێت، بەڵام سپۆرە رووەکییەکانی زیاتر بێت، ئەو کاتەش دۆخی کارکردن باشتر دەبێت، بەڵام بەداخەوە لە ماوەی دە ساڵدا ئەوە بەدیار نەکەوت، لە کاتێکدا کۆمەڵەی نوێی سپۆرە رووەکییەکان زیاتر بوو، هەروەها رێگاکانی ئامادەکردن پێشکەوت، سپۆرەکانی شانەدەر و زاوی چەمی بەتەنیا مایەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە پەیوەندی بە پیشەسازی چەرخی بەردینی کۆن (Paleolithic) هەبێت، بەم جۆرە بڕیارماندا تاقیکردنەوەیەکی نوێ بکەین. ئەشکەوتی شانەدەر لە ١٤ مەتری چینی شوێنەواری پێک دێت، ٨ مەتری بۆ ماوەی موستێری دەگەڕێتەوە، لەو تایبەتە بە چەرخی بەردینی کۆن، کە لەم شوێنە پێی دەگوترێت چاخی (برادوستی)، لە سەرووی هەموو ئەوانەش چینەکانی چەرخی بەردینی ناوەند و پێش چەرخی بەردینی نوێ بەدیار دەکەوێت پاشان تێکەڵاوێکی بەردەوام، کە چەرخی بەردینی نوێ بە چەرخی ئێستا دەبەسترێتەوە. ئەو بە دوای یەکدا هاتنە رێک و جوانە وای لێکردین، کە ئامادەکردنێکی نوێ، هەموو ئەو نموونانەی بە دەستەوە بدەین. هەندێ لەو نموونانەش بێ کەڵکن زۆربەی ئەوانی تریش کەڵکی کەمیان هەیە، بەڵام هەمووی زیاتر لە ٣٠ نموونەی کۆکراوە لە شوێنی جیاجیا، کە تێکڕای بەرزی بڕگەیەکی شانەدەر دەگرێتەوە.

سەبارەت بە ئامادەکردنە نوێیەکان، کە لەگەڵ ئەنجامەکانی پێشوو بەراورد کرا، هەروەها لەگەڵ هەندێ شیکردنەوەی دیکەی تایبەت بە دەنکە خورما، ئەوانە پشتگوێ خران بەهۆی نەبوونی بەڵگەی پێویست. پاشانیش زانیاری دی لەسەر ئەو مەسەلەیە بڵاو دەکرێتەوە، بەڵام لەم لێکۆڵینەوەدا مەسەلەکە پەیوەندی بە ئەنجامێکە کە هەرگیز چاوەڕوان نەدەکرا.

ئەشکەوتی شانەدەر زۆر گەورەیە (پانی ٥٣ مەترە، قووڵایی ٤٠ مەترە)، ئەو پشکنینانەی تێیدا کراوە تەنها یەک لەدەی رووبەرەکەی گرتۆتەوە، ئەو پارچە بەردە گەورانەی لە ناویدا کەوتبوو کارکردنی یەکجار قورستر کردبوو، بۆیە پرۆفیسۆر سولیکی جێگای رێزە، چونکە سەرەڕای ئەو گرفتانە توانی نموونەکان کۆبکاتەوە ئەوەش یەکجار گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەکە.

ئەو ئەنجامانەی تایبەتن بە

رووەکە لێکچووەکان لە نێوان یەکتردا لە برگەیەکی بە دوای یەکدا هاتنی زەمەنی، کە سەردەمەکە دەگەڕێتەوە بۆ چەرخی بەردینی کۆن لە سەرەوەی تاوەکو خوارەوەی لەگەڵ بوونی چەند خاڵێکی شێدار، کە ئاماژەیە بە هەبوونی دار و درەخت بەشێوەیەکی تایبەت.

پێویستە ئەوە بگوترێ کە نارێکییەکی بچووک لە (گیا لێکچووەکان) هەیە، بەڵام کۆمەڵەی گشتی بەیەکەوە بەندن لەگەڵ ئەوەشدا لە سەرەتادا دوو نموونە بە وەسفی تایبەت جیا کراوەیەوە. ئەویش ئەوەیە رووەکەکان هەمان رووەکی جێگای ترە، بەڵام دەکرێ بەراوردی جۆری بەبەردبوونی بکرێت و ڕێژەی ژمارەکانیش زۆر جیاوازە لەگەڵ نموونەکانی تر. یەکەم جاریش وا بە دیارکەوت، کە ئەو سپۆرە رووەکییانە بە شێوەیەکی ڕەمەکی نەگەیشتۆتە قووڵایی زەوی، بەڵکو بەشێوەی تۆو دانراوە. هەندێکیان تاوەکو ئێستا بەیەکەوە بەندن، بە هەندێ ئامادەکراوەکانیش بەتەواوی هەندێ لەو کیسانەی سپۆرە رووەکییەکانی لێ دەرویت بەدیار دەکەویت، هەشت جۆر رووەکی جیاجیا بەلایەنی کەم بۆ ئەو کۆمەڵەیە دەگەڕێتەوە. لێرەدا پرسیارێک سەر هەڵدەدات ئەویش چۆن ئەو ئەمامانە بۆ قووڵایی ١٥ مەتر چوونەتە ناو خاکی ئەشکەوتەکە؟

ناتوانرێت هۆکارەکە بۆ کرداری باڵندە یاخود ئاژەڵی دی یان پاشماوە بەردبووەکان بگەڕێنینەوە، بۆیە تەنها بیر لە مرۆڤ دەکرێتەوە کە توانییەتی ئەو کردارانە بکات.

مەبەستیش لە لێکۆڵینەوەکە دوو خاڵ بوو: دیاری تەواوی شوێنی نموونەکان لەگەڵ شیکردنەوەی رووەکی بەشێوەیەکی زانستییانە، هەردوو نموونەش دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵێک، کە لە شەش بەش پێک بێت لە (نیاندرتال ٤).

تاوەکو ئێستاش هەشت پەیکەری ئێسکی نیاندرتال لە شانەدەر دۆزراوەتەوە بە بەرزایی جیا جیا لە چینە موستیریەکاندا. ئاستەکانی ١،٥،٣ نزیک لە بەرزترین چین بەگوێرەی کاربۆن ١٤ تەمەنەکەی بە (٤٤٠٠٠ ساڵ پ.ز) دیاری دەکرێت، بەڵام مرۆڤی نیاندرتال ٤ و نیاندرتال ٦ کۆنترین و بەدوو مەتریش لە شوێنەکەدا قووڵترن.

ئەو بیردۆزەی دەڵێ: نیاندرتاڵەکان دانیشتووی ئەشکەوتی شانەدەر بەهۆی زەمین لەرزەیەک کە بۆتە هۆی دارمانی بەرد مردوون لەلایەن، (ئار. سولیکی) بانگێشتی بۆ کرد، بەڵام دوای ماوەیەک چەند گۆڕێک دۆزرایەوە، کە بە بەرد داپۆشرابوون لەگەڵ چەند ئامێر و ئێسکی ئاژەڵ تەنانەت هەندێ ڕەژووی داریشی لەگەڵدا بوو، ئەو ئێسکە پەیکەرانەی گەورەن لەناو بازنەیەک جێگیر دەبێت، کە دەوروبەری بەردە، ئەوەش بەتەواوی لەسەر نیاندرتال (٤) بەدیار دەکەوێت، لە نێوان ئەو ئێسکە بچووکانەی کە ناوی (ئێسکی ئاژەڵی) لێ نراوە لە پاشماوەی منداڵێکی گچکە و پاشماوەی چەند ئێسکانێک دۆزراوەتەوە، کە مەزەندە دەکرێت نیاندرتال ٦ بێت، کە ئەویش بە تەواوی نەدۆزراوەتەوە. شێوازی ئەو گۆڕەش (ئار. سولیکی نیگەران کرد، کە چەندین نموونەی لێ وەرگرت. پەیکەرە ئێسکانەش لەنێو خاکێکی قاوەیی تۆخە، کە بریتییە لە قوڕێکی توند، لەهەمان کاتدا ئەو چینەی دەورەی ئێسکانەکەی داوە بریتییە لە خاکێکی رەنگ کاڵتر.

بەگوێرەی شیکردنەوەی تایبەت بەسپۆرەکان، کە لەسەر سێ نموونەی خۆڵی بەشی سەرەوە ئەنجامدرا هیچ جیاوازییەکی دیار لەنێوان چینەکان و لە سەرەوە و ژێرەوە دەرنەکەوت. ئەو نموونانەش یەکەمیان نموونەی ژمارە (٣١٥)یە کە لەناو قوڕتێکی دەرەوەی گۆڕەکە وەرگیرا، پاشان نموونەکانی ژمارە (٢٧١) و (٣٢٦) ئەوەی دووەمیش لە خاڵێکی ناوەندی سەر رووی پەیکەری ئێسکانەکەوە گیراوە، بەڵام نموونەی ژمارە (٣٢٦) لە خاڵێکی دوورتر بەرەو رۆژهەڵات لەهەمان ئاست وەرگیراوە، پێشتریش ئەو پاشماوانەی کە نموونەکانی لێ پێک دەهات لەسەر رووی تەرمەکە کۆبێوە و ئێسکانەکەی داپۆشیبوو.

ئەو دوو نموونەی تۆوی زۆری تێدا بوو نموونەی ژمارە (٣١٣) و نموونەی ژمارە (٣١٤)، کە لە هەمان ئاستی جێگیربوونی پەیکەرە ئێسکان لە چینێکی قاوەیی تۆخ وەرگیرابوو.

هەروەها نموونەیەکی سێیەم (ژمارە ٣٠٤) هەرچەندە وەکو ئەوانی تر نییە، بەڵام تۆوی رووەک و گوڵ تێدایە، بەتایبەتی لە جۆری ژمارە (٣١٣). دوورییەکەشی لە ٢٥سم زیاتر نەبوو، بەڵام دوو نموونەکەی تر دەکەوێتە دوو لای تەرمەکە بۆ ٦٨سم لەیەکتر دوورن.

هەندێ لە رووەکەکان کە دۆزراونەوە تەنها قەدێکی کورتیان هەبوو، بۆیە دەبوایە چەند تۆخمێک هەبێت بۆ ئەو جۆرانە تاوەکو تۆوەکەی کۆ ببنەوە و کۆمەڵێ سپۆر لە شوێنەکە دروست بکەن.

ئەو خاکە شێدارە نزیکەی ئاسۆ (بنمیچێکی بەردی خوار بۆوە) یاخود (ستالاکمایت)، بریتییە لە چەند بەشێکی رووەکی، کە دەتوانرێت بناسرێت، ئەویش چەند پارچەیەکی گچکەی دار لەوانەیە سنۆبەر بێت.

ئەو نموونانەش بەزۆری لە جۆرەکانی سەردەمی موستێری دیار دەکەوێت، بەڵام زۆربوونی لێرەدا دەگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەیەکی گرنگ یاخود تایبەتمەندییەکانی زەوی بۆ پاراستنی.

هەبوونی رێژەیەک لە رووەکەکان لە ژێر پاشماوەکانی مرۆڤی نیاندرتال (٤)، لەگەڵ بوونی پاشماوەی منداڵێکی گچکە وای کرد، کە قووڵ بوونەوە لە لێکۆڵینەوەی شیکردنەوەی رووەکی سوودبەخش بێت.

ئەو کردارەش ئەنجامدانی ئاسانە بەهۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر سپۆرە رووەکییەکان، کە ژمارەی ئامادەکراوی لە هەزار زیاتر بوو. ئەو لێکۆڵینەوە بە پێزەش لەلایەن دکتۆر (دەبلیو. فان تایت) ئەنجامدرا، زانیارییەکانیشی لە بواری کشتوکاڵیدا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا یارمەتی ئەوەی دا لە (گرونگن) بگاتە شیکردنەوەی تایبەت بەو جۆرە سەردکییانەی لەسەر شێوەی ئەمام دۆزراونەتەوە، ئەوانیش:-

- ئەخیلیا- یان حزنیل- یان هەزار گەڵایی (جۆری رووەکی ئەشیلیا).
- بابونج- ئەمامەکەی رەنگی زەردە.
- قەنتەرییەکان- یان عرتب- پێی دەگوترێت (شێخی بەهار) بەهۆی زۆری.
- زنبق یاخود سومنی گچکە (جۆری مسکاری)، ئەمامەکەی رەنگی شینە.

ئەو رووەکانەش ئەمامی گچکەی رەنگ بریقەداریان هەیە، ئەوەش جیاوازە لەگەڵ جۆری شەشەم، کە بریتییە لە (ئیفیدرا- مانای ترێی دەریایە) ئەمامەکەشی زۆر گچکەیە و زۆریش گرگ نییە هەروەها زۆر ئەستەمە بیروڕا یاخود شیکردنەوەی دیار سەبارەت بەهۆی هەبوونی لەم شوێنەدا، بەڵام دەتوانرێت بگوترێت کە سەرچاوەکەی، کە شوێنێکی تایبەتە بە ئاژەڵ، ئەوەی ئەو رایەش دەسەلمێنێ بوونی قەدی زۆر و خواربۆوەیە. هەروەها سپۆری رووەکی دوو جۆری تر نەتوانرا دیاری بکرێت، پێویستە ئاماژە بە هەبوونی ژمارەیەکی زۆری سپۆری **maluacees** بکرێت وێرای ئەوەی رەگەزەکە ناگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵەی، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ گوڵی (القنب) یان (الزوان).

ئەو رووەکە جیاجیایانەی لەسەرەوە باس کرا تاوەکو ئێستاش لە چیاکانی زاگرۆس لە دوو مانگی مایس و حوزەیران دەڕوێن، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین، کە جیاوازییەکی کەش و هەوا هەبوو لە میانی چەرخی بەستەڵەکی، بەتایبەتی سەبارەت بە بەرزایی ئەشکەوتەکە، کە دەگاتە ٨٢٢ مەتر.

دەبێ بڕواشمان بەوردی ئەنجامەکانی کاربۆن ١٤ هەبێت لەگەڵ راستی سپۆرە رووەکییەکان. هەروەها بەوەی کە مرۆڤی نیاندرتاڵ ٤ لە ئەشکەوتی شانەدەر لە گۆڕ نراوە بەر لە پەنجا هەزار ساڵ لەمەوبەر لە نێوان کۆتایی مانگی مایس و سەرەتای مانگی تەمموز.

سەرچاوەکان

١- سولیکي أر. أس (١٩٦٠)، ثلاثة هياكل عظمية لاناس بالغين من كهف شاندر- شمال عراق، التقرير السنوي لمعهد سمث سونيا (١٩٥٩ ص٦٠٣-٦٣٥).
٢- سوليكي أر. أس (بالاشتراك مع لوروا گورهان أرليت ١٩٦٠)، ألباليو كليماتولوجي أو دراسات المناخية للعصر الحجري القديم في الشرق الاوسط التقرير السنوي لاكاديمية نيويورك المجلد ٩٥ ص٧٢٩-٧٣٩.
٣- سوليكي أر. أس (١٩٦١)، أكتشافات أنثروبولوجية جديدة في شاندر، أكاديمية نيويورك، السلسلة الثانية، المجلد ٢٣ ص٦٨١-٦٩٩.
٤- سوليكي أر. أس (١٩٦٣)، التاريخ في وادي شاندر، شمال عراق مجلة العلم الامريكية، المجلد ١٣٩، العدد ١٥٥١ ص١٧٩-١٩٣.
* نشرة الجمعية القبتاريخية الفرنسية. العدد ٣ آذار ١٩٩٨، باريس.

و: یوسف ئەحمەد

مرۆڤی ئەشکەوتی شانەدەر و گوڵ

وەرگێڕان و ئامادەکردنی: عومەر رەسول

بۆ یەکەمجار لە ئەپریلی ساڵی ۱۹۵۷دا شوێنەوارناسی ئەمریکی دکتۆر راڵف سۆلسکی **ralph solecki** گەتێکی بە کوردستان بە گشتی و ئەشکەوتی شانەدەر بە تایبەتی کرد (وێنەی ژمارە ۱) لە ئەنجامی گەشتەکەیدا دکتۆر راڵف پاشماوەی "۹" مرۆڤی نیاندەرتاڵی لە ئەشکەوتی شانەدەردا دۆزییەوە، کە دووانیان زۆر گرنگ و جێی بایەخ بوون لەلای و یەکێکیانی لە قووڵایی ۷ مەتر و ئەویتریانی لە قووڵایی ۵ مەتر دۆزیەوە.

پاشماوەی یەکێک لەو دوو مرۆڤە پیاوێکی تەمەن ٤٠ ساڵ بووە "وێنەی ژمارە ۲" کە دەستێکی شکێنراو و چاوی چەپی کوێر بووە و لای چەپی زیانی پێگەیشتووە لەگەڵ پەراسووی لای چەپی و ئەوەشی گەڕاندۆتەوە بۆ ئەوەی کە لەوانەیە بەردی ئەشکەوتەکە کەوتبێت بەسەریداو وادیارە کە هەر لە ئەشکەوتەکەدا جێنشین بووبێت و نەچووبێتە دەرەوە بۆ راوکردن و پێدەچێت ئەو مرۆڤانە لە خوارووی ئەفریقیاوە هاتبن و لە ئەشکەوتی شانەدەردا جێنشین بووبن، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ "٦٠٠٠٠" ساڵ لەمەوبەر "وێنەی ژمارە ۳ و ٤".

پاش شیکردنەوەو لێکۆڵینەوەی ئەو شتانەی لەچوار دەوری پاشماوەی لاشەکەدا دۆزرانەوە لە تاقیگە و لەژێر مایکرۆسکۆپدا دکتۆر راڵف بۆی دەرکەوت ئەو جۆرە مرۆڤانە هەشت جۆر گوڵیان بەکارهێناوە بۆ لەگۆڕنانی مردووەکانیان و ئەو مرۆڤانە راخەری گوڵینیان بۆ مردووەکانیان راختووە و بەگوڵیش دایانپۆشیون.

جێی بایەخە ئەو هەشت جۆر گوڵە کە (گوڵی چەق چەق، گوڵەگەنم، پتازین دۆرگ، بێژنە بۆژنە، ملەوێچە، هێرۆ، گیا مایەسیری، گوڵەگەنمی سوور) "وێنەی ژمارە ۵" هەمان ئەو گوڵانەن کە بۆ دەرمانسازی و چارەسەرکردنی

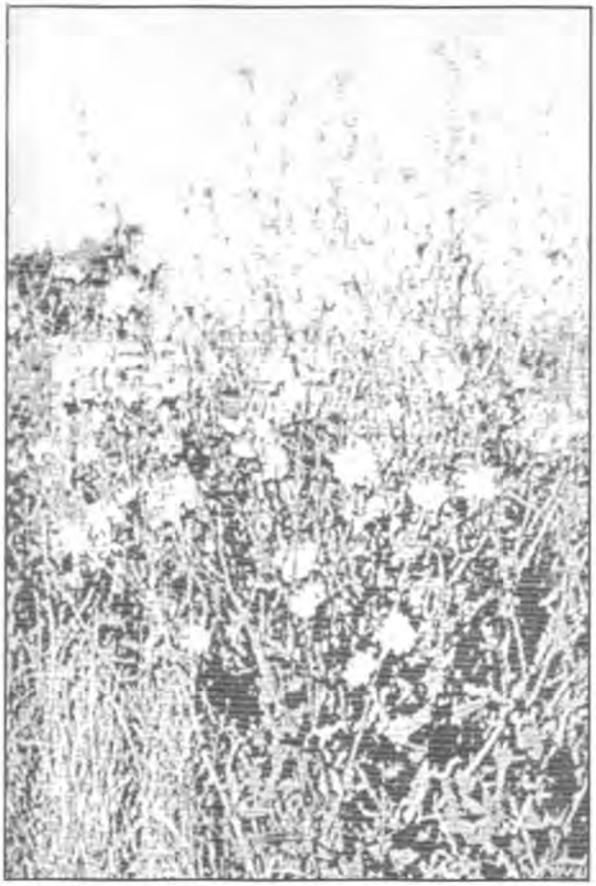

نەخۆشییەکانیان بەکارهاتووە. لێکۆڵەرەوەکان دەڵێن سەرسامین بەرامبەر بە باسکردنی رادەی هوشیاری ئەو مرۆڤانە کە لەو سەردەمەدا ئەوەندە وریا بوون توانیویانە گوڵ بەکاربهێنن بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی و لەگۆڕنانی مردووەکانیان، پێدەچێت ئەو پیاوە تەمەن ٤٠ ساڵە گەورەی کۆمەڵەکەی بووبێت و شارەزایی لە گوڵناسیدا هەبووبێت و لەوانەشە پزیشک بووبێت و ئەمەش گومان لە ئاستی تێگەیشتندا نییە.

ئەم گوڵانەی کە بوونە سەرچاوەی دەرمانسازی تا ئێستاش دەرمانیان لێ دروست دەکرێت و هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێت پەیوەندی رۆحی توند و پتەو هەبووبێت لەنێوان ئەندامانی ئەو کۆمەڵەدا ئەوەش لە رێزگرتن و خزمەتکردنی ئەو پیاوە تەمەن ٤٠ ساڵەوە دیارە لەکاتی لەگۆڕنانیدا "وێنەی ژمارە ٦".

شوێنەوارناسێکی تر بەناوی گارگێت "**garget**" دەڵێت ئەو مرۆڤانەی لە ئەشکەوتی شانەدەردا ژیاون مردووەکانیان بەو شێوەیە نەناشتووە بەڵکو هۆکارەکەی گەڕاندۆتەوە بۆ کاریگەری ئاووهەواو ئاژەڵ کە رۆڵێکی سەرەکیان هەبووە لە کۆکردنەوەی تۆوی گوڵەکاندا لە ئەشکەوتەکەدا، بەڵام وادیارە مەبەستی گارگێت کەمکردنەوەی ئاستی شارەزایی و وریایی مرۆڤی نیاندەرتاڵ بێت، بەڵام شوێنەوارناس "**arlette leroi-gourhon**" زۆر بە پەلەو لەکاتی خۆیدا وەڵامی دایەوە و وتی جێی داخە کە گارگێت ئەم راوبۆچوونەی هەیە کە دەڵێت ئاووهەواو ئاژەڵ رۆڵی سەرەکیان

هەبووە بەبێ لەبەرچاوگرتنی چۆنیەتی کۆکردنەوەی تەنها ئەو هەشت جۆر گوڵە لە ئەشکەوتەکەداو بەبێ گەڕانەوەی بۆ نووسینێکم لە گۆڤاری "gurrent anthropology" لە ساڵی ١٩٨٩دا بڵاوکراوەتەوە و دەربارەی ناشتنی مردوو لای مرۆڤی نیاندەرتاڵ بەگشتی و لە ئەشکەوتی شانەدەر بە تایبەتی... لە کۆتاییدا ئەوانەی پەیوەندیان هەبوو بەم بابەتی لێکۆڵینەوەیە گەیشتنە ئەو خاڵەی کە گەشەکردن و گۆڕانی مێشکی مرۆڤ لە ئەشکەوتی شانەدەرەوە دەستی پێکردووە و وشیاری مرۆڤ لەوێوە دەستیپێکردووە، تەنانەت دکتۆر راڵف سۆلکی لە یەکێک لە راپۆرتەکانیدا دەڵێت: هەموو شارستانیەت و پێشکەوتنێک لەدەمی ئەشکەوتی شانەدەرەوە هاتۆتە دەرەوە.

لێرەدا نامەوێت درێژە بە هەموو لایەنەکانی ژیانی مرۆڤی نیاندەرتاڵ بدەم بەڵام ئەوەی لەلای من زۆر گرنگە، گرنگیدانە بە شێوەی ناشتنی مردووەکانیان، بزانین تا چ رادەیەک گرنگیان داوە بە مردووەکانیان و چۆنیان ناشتون، ئەوەی شایانی باسەو وەک لێکۆڵەرەوەکان باس لە چەند شوێنێک دەکەن کە مردووەکانیان تیادا دۆزیوەتەوە، بۆ نموونە لە رووسیا مردووەکانیان بە بنمیچی ئەشکەوتەکەدا هەڵواسیوە لە هەندێ شوێنی تردا گۆشتەکانیان لە مردووەکانیان کردۆتەوە و ئێسقانەکانیان فڕێداوە و لە هەندێ شوێنی تردا رم و کەرستەی تری راوکردنیان لای مردووەکانیانەوە داناوە، بەڵام ئەوەی لە ئەشکەوتی شانەدەردا دۆزراوەتەوە تا ئێستا جێی سەرسوڕمانە و وتووێژی لەسەر دەکرێت، هەندێک لەوانە تاکو ئێستا باوەڕ ناکەن کە مرۆڤی نیاندەرتاڵ ئەوەندە زیرەک بووبن.

ئەو مرۆڤانەی لە ئەشکەوتی شانەدەر ژیابوون پێیان دەگووترا هۆمۆساپینس نیاندەرتاڵ و پێیان دەگوتن مرۆڤی مۆدێرن وەک لە وێنەی ژمارە "٧"دا هاتووە.

شوێنەوارە گرنگەکانی جیهان کە مرۆڤی نیاندەرتاڵی تیادا ژیاوە ئەمانە بوون:

١- لائەتولی، ئۆلدۆڤای، نیدتۆ، تاترۆن، ئیاسی.
٢- هادار، بۆدۆ، بلۆهێدیلی، ماکا.

٣- کۆبی فۆرا، ئۆمۆ، نارنۆکۆتومە، لۆتاگام، تابارین، بارینگۆ.
٤- ستیرکۆفۆتتاین، سوارتس کرانس، کرۆم درایی، توانگ، ماکابانساگات.
٥- سانێران، تنیل، میوکۆرتۆ، نگاندۆنگ، کێدینوک بیروبوس، سامیونگماگان، وایاک.
٦- گۆنگیوانگیلین، یانایۆ.
٧- زهاوکۆدن، یەتوشان.
٨- هێکسان، دالی، مایا، لیونانگ
٩- هاتنۆرا.
١٠- پێترالۆنا.
١١- ماور، ستانهایم، نیاندەرتاڵ، هاهانرفەرستاد، ئیهرنگسل دۆرف.
١٢- مۆنتاماورین، ئاراگۆ، فیراسی، بیج، کرۆ، ماگنۆن، دۆردۆنە، فیندپلاتسن، ستی، سیساری.
١٣- سوانساکۆمبە.
١٤- گیبرالتار، ئاتاپیورکا.
١٥- مۆنتەسیرکۆ، ساکۆپاستۆرە.
١٦- یبل ایرهاود/ کاسابلانکا، رایات سالە.
١٧- تیگینیڤ
١٨- یایۆ
١٩- زایتو، تایون، سیکویل، کافز، ئامود
٢٠- شانیدەر
٢١- تیشک- تاش
٢٢- کلاسیس- سالدانا
٢٣- کابو

لێرەدا خۆشبەختانە دەڵێم گەلێکی وەکو گەلی کورد درێژبوونەوەی ئەو جۆرە مرۆڤانە بووبێت کە بەو شێوەیە بیریان لەجوانی کوردستان و گوڵەکانی و ئاووهەواکەی کردۆتەوە، هەر بۆیە دەڵێم کورد شەیدای جوانی و پاکی و خۆشەویستی بۆ یەکتربوون و رێزی یەکتریان لەلا هەبوود و گەلێک درێژبوونەوەی ئەو مرۆڤانە بێت چۆن هونەرمەند نابێت چۆن هەموویان تینووی هونەر نابن

سەرچاوەکان
١- نەشونماکردنی مرۆڤی تازە لە لایەن rogen lwen ١٩٩٣.
٢- زانیاری دەربارەی سەرهەڵدان و نەشونماکردنی مرۆڤەوە لەگەڵ R-E rogen lewin.
٣- مرۆڤ لە چەرخی بەردیندا peter rowlay.
٤- سەردتای سەرهەڵدانی مرۆڤ Richard E.leaky.

تێبینی: سوپاسی کاک عەلی عەبدولکەریم خاوەنی دەرمانخانەی شیفا بۆ چارەسەرکردن بە گژوگیا لە شاری سلێمانی دەکەم، کە هاوکاریکردم و ناوی گوڵەکانی بۆ ساغکردمەوە.
ئەم بابەتە لە گۆڤاری هەزار مێرد وەرگیراوە.

ئەشکەوتەکانی پارێزگای هەولێر
شوێنەواری چاخی بەردینی کۆن و ناوەڕاست
(٤٠٠٠٠-١٠٠٠٠پ.ز)

دڵشاد عەزیز زاموا
کۆلیژی ئاداب - زانکۆی سەلاحەددین

١- ئەشکەوتی بەستون و دیان:
هێنری فیلد (Dr. Henry Field) لە ساڵی ١٩٣٤ سەردانی (ئەشکەوتی دیان)و (ئەشکەوتی بەستون (Bastoon)ی کرد لە زنجیرە چیای برادۆست، لەسەر ڕاسپاردەی زانکۆی هارڤەرد، و زانکۆی پیبۆدی (Peabody).

ئەم دوو ئەشکەوتە کە زۆر نزیکن لەیەکتری، و نزیکترین گوند لێیانەوە گوندی هاودیانە، هێنری فیلد بۆ ماوەی ١٠ڕۆژ کنەو پشکنینی تێدا کردن، لە ١٨ نیسانەوە بۆ ٢٧ نیسان، لە کنەو پشکنینەکاندا ژمارەیەک ئێسک و بەردەئەستێ و پارچە گڵێنە دۆزرانەوە، و هەموو ئەمانە بۆ کۆتایی چاخی بەردینی نوێ (٦٠٠٠پ.ز) و چاخی بەردینی کانزایی (٤٩٠٠-٣٥٠٠پ.ز) و سەردتای چاخی برۆنزی (٣٥٠٠-٢٩٠٠پ.ز) دەگەڕێنەوە.

پشکنینەکان دەریانخست کە مرۆڤ لە چاخی بەردینی کۆن و ناوەڕاستدا لە ئەشکەوتی دیان و بەستون نەژیاوە، چونکە لە ناوچەکە حەشارگەی باشتر هەبووە، وەک ئەشکەوتی شانەدەر، هەروەها بەفری زۆری زستان و تەڕی و مانەوەی ئاو لەناو ئەشکەوتەکەدا لە زستاندا و کەمی ئاوی خواردنەوە لە هاویندا و دووری لە ڕووبارەکانەوە، هۆکاربوون بۆ ئەوەی کە مرۆڤ لە چاخی بەردینی کۆن و ناوەڕاستدا ڕووبکەنە ئەشکەوتەکانی دیکەی ناوچەکە کە تاڕادەیەک گونجاوتر بوون بۆ ژیان.

هێنری فیلد لەناو چوار چاڵی (دوو چاڵ لە هەر ئەشکەوتێکدا) کنەو پشکنیندا تەنیا پارچە گۆزەی دۆزییەوە کە ڕاوچییەکانی (کۆتایی چاخی بەردینی نوێ و چاخی کانزایی و سەردتای چاخی برۆنزی) بەکاریان هێنابوو، چونکە ئەوان لە گوندەکانی نزیک ڕووبارەکانەوە ڕوویان دەکردە ئەشکەوتەکان و بۆ ماوەی چەند ڕۆژێک دەمانەوە بۆ ڕاوکردن و خواردن و خواردنەوەیان لەناو گۆزەدا دەبرد بۆ ئەشکەوتەکان و گۆزەکان بەجێ دەهێڵدران و دەشکان چونکە ئەوان چەندین نێچیریان ڕاو دەکرد لەبەرئەوە گۆزەکانیان بەجێ دەهێشت و دەشکا. بڕوانە وێنەی ژمارە(١،٢).

چاڵی یەکەم: لەئەشکەوتی دیان، لەلای خوارووی ئەشکەوتەکەدا چاڵێکی چوارگۆشە بوو درێژی لایەکی ١١پێ بوو، و قووڵایی ٩پێ بوو.

چاڵی دووەم: لە تەنیشت چاڵی یەکەمەوە بوو، هیچی تیادا نەدۆزرایەوە،

چاڵی سێیەم: لە ئەشکەوتی بەستون، چاڵەکە لە شێوەی پیتی ئینگلیزی(U) هەڵکەندرا، بەپانی شەش پێ و قووڵی ١٠پێ، هەتا بنکی ئەشکەوتەکە.

چاڵی چوارەم: خەندەقێک بەناخی تاوێرە بەردینەکاندا تا قووڵایی ١٤پێ.

سواڵەت و پارچە گڵێنەکان:
زۆربەی پارچە گۆزە دۆزراوەکان ئەوە نیشان دەدەن کە گۆزەکان

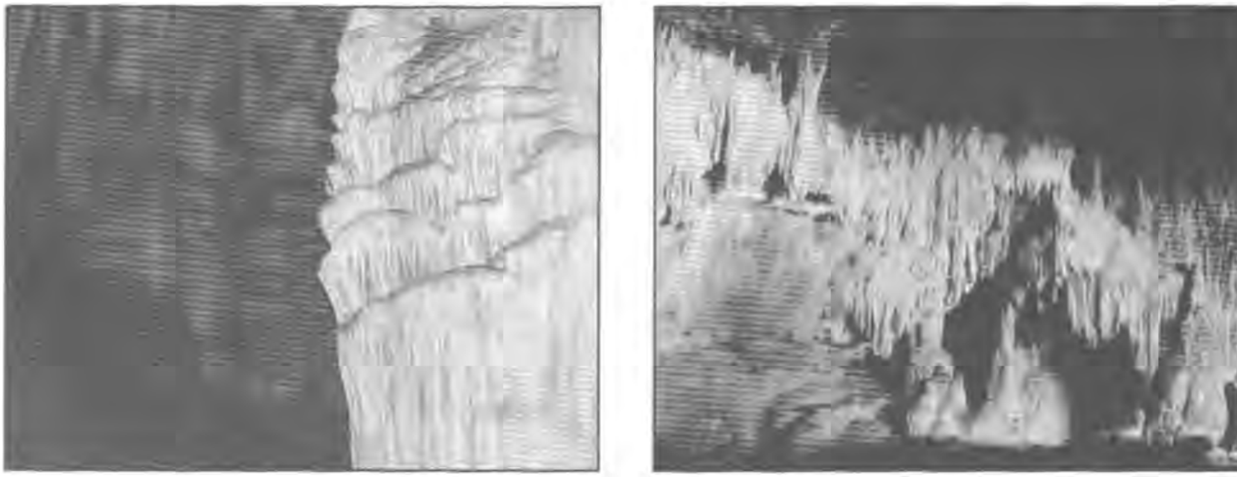

وێنەی ژمارە (٢،١) ئەشکەوتی بەستون یەکێکە لە ئەشکەوتە گەورەکانی کوردستان و
جیاواز لە هەموو ئەشکەوتەکانی دیکە جوانترین دیمەنەکانی ستەلکتایت و ستەلەکمایتی تێدایە.

بەنارێکی دروست کراون، لە قورێکی خۆڵەمێشی، و گڵێنەی شارستانیەتی سەردەمی حەسونەی کۆن (٦٠٠٠پ.ز) (گڵێنەی زۆر سادە) دۆزرایەوە، و هەندێک لە گۆزەکان رەنگ کراون بەڵام رەنگەکەی بەشۆردن لێ دەبێتەوە. واتە دوای رەنگکردن نەخراوەتە کووردەوە بۆ ئەوەی رەنگەکەی بچەسپێت و بە شۆردن لێنەبێتەوە، گلێنەکانی ئەشکەوتی دیان سەردەمی حەسونەیە و رەنگێکی قاودیی کراوە.

هەروەها گڵێنەی (سەردەمی شارستانیەتی عوبەید (٤٥٠٠-٣٥٠٠پ.ز)یش هەیە...هەروەها هەندێک لە گڵێنە و پارچە گۆزە دۆزرایەوە کە بۆ سەردتای سەردەمی شارستانیەتی وەرکا (٣٥٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە و ئەم گڵێنانە لە قوڕەسوورە دروست کراون.

هەروەها گڵێنەی سەردەمی شارستانیەتی جەمدەتنەسر- تەپە گەورە (٣١٠٠-٢٩٠٠پ.ز) دۆزرایەوە، کە لە گڵێکی پاکی بێژراوە دروست کراوە،و لە پلەیەکی گەرمی بەرزدا سوور کراوەتەوە، بەڕەنگی سوور بۆیە کراوە و نەخش کراوە، جگە لەوەی کە چەند پارچە گلێنەیەکی سەردەمە مێژوویییەکانیش دۆزرایەوە. هەروەها ٣٥ دەنک مورووی خڕ و درێژکۆلەی ملوانکەیەک دۆزرایەوە.

٢- ئەشکەوتی بابەخەل (هاودیان):

ئەم ئەشکەوتە لە باکووری گوندی هاودیانە و بەرامبەر (دیانا)یە، و تیمێکی ئەمریکی پشکنینی تێداکرد و شوێنەواری سەردەمی موستری (چاخی بەردینی کۆن)و چاخی بەردینی ناوەڕاستی تێدا دۆزییەوە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٤،٣).

٣- ئەشکەوتی سپیلک:

ئەم ئەشکەوتە لەلایەن تیمێکی ئەمریکی لە بەهاری ١٩٥٥پشکنینی تێداکرا، و شوێنەواری چاخی بەردینی کۆن/ سەردەمی موستیری (٤٠٠٠٠پ.ز) ی تێدا دۆزرایەوە، کە هاوکاتە لەگەڵ ئەشکەوتی هەزارمێرد مرۆڤەکانی (نیاندەرتاڵەکانی) ئەشکەوتی شانەدەر.

٤-ئەشکەوتی حاجییە:

دەکەوێتە گەرووی بێخمە، لە نزیک گوندی بێخمە و رۆژهەڵاتی گوندی بییە. پشکنینەکانی تیمە ئەمریکییەکە تەنها چەند پارچە بەردە ئەستێیەکی چاخی بەردینی ناوەڕاستیان دۆزییەوە، لەگەڵ هەندێک لە پارچە سواڵەت و گلێنەی سەردەمی ئیسلامی و پێش ئیسلام.

٥- ئەشکەوتی خەرواتان:

لە ئەشکەوتی خەرواتان (لە باشووری رۆژهەڵاتی حەریر) نزیک گوندی خەرواتان مرۆڤی چاخی بەردینی ناوەڕاست (١٥٠٠٠-١٠٠٠٠پ.ز) ژیاوە.

وێنەی ژمارە (٣)

وێنەی ژمارە (٤)

و لەئەنجامی سەردانێکی مەیدانیدا بۆ ئەشکەوتەکە سەردتیری بەردین و بەردە ئەستێی چاخی بەردینی ناودڕاستمان دۆزییەوە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٥،٦).

٦- ئەشکەوتی کاوانیان:

لە کۆتایی زنجیرە چیای سەفین لە لای باکوور، لە نزیک شەقڵاوە ئەشکەوتێک هەیە کە ئێستا لە ڕێگای شەقڵاوە، پێش ئەوەی بگەیتە ناو شەقڵاوە لە دووری میلێک لە باکووری ڕۆژئاوای شەقڵاوە، لە لای ڕاستی ڕێگاکەوە دیارە و ئەشکەوتەکە ڕووی لە باکوورە و لە ناوەوە فراوان دەبێت. بڕوانە وێنەی ژمارە(٧،٨). لە لایەن تیمێکی ئەمریکی زانکۆی (شیکاگۆ)وە پشکنینێکی کەمی تێدا کرا بۆ ماوەی شەو و ڕۆژێک تەنها لەبەردەم ئەشکەوتەکە شوێنەواری مرۆڤی چاخی بەردینی ناوەڕاستیان دۆزییەوە کە چەند پارچە بەردەستێیەک بوو هاوشێوەی ئامرازەکانی ئەشکەوتی زەرزی لە سلێمانی.

٧- سەرەندور (بەستۆرە):

لە ڕۆخی ڕاستی بەستۆرە لە دووری میلێک لە ڕێگای کۆنی هەولێر- شەقڵاوە شوێنەواری پارچە بەردی سەردەمی موستیری (٤٠٠٠٠پ.ز) لە کۆتایی گردێکی بچووکدا دۆزرایەوە لە گەلەری سەرەندور.

٨- ئەشکەوتی شانەدەر:

ئەشکەوتی شانەدەر لە هەموو ئەشکەوتەکانی ناوچەکە گرنگترە، بەڵام لەبەرئەوەی لە پێشەوە باسکراوە، لێرەدا باسی ناکەینەوە.

وێنەی ژمارە (٥)

وێنەی ژمارە (٦)

وێنەی ژمارە (٧)

وێنەی ژمارە (٨)

قەڵاتی هەولێر

خالید جوتیار

مێژووی دروستبوونی هەولێر تا ئێستاش روون نەبۆتەوە. بۆ یەکەمجار لە نووسراوەکانی سۆمەری ناوی بە (ئوربیللوم) تۆمار کراوە و بە شوێنێکی پیرۆز دانراوە و رەنگە هەر بەرزکردنەوەی ئەو قەڵاتە لەو دەشتاییە بۆ بەرز و پیرۆزی خواوەندەکان و بەرگری لێ کردنیان بوو بێ. دەستەی کنە و پشکنینی ئەمریکی ساڵی ١٩٦٠ لە ئەشکەوتی (شانەدەر) سەلماندیان، کە ئەو شوێنە لە کۆنترین چاخی مرۆڤی لێ ژیاوە و حەفتا هەزار ساڵ بەر لە زایین ئاوەدان بووە. بە درێژایی مێژوو چەندان رووداوی مێژوویی مەزن لە ناوچەی هەولێر قەوماوە، هەندێک لەمانە بوونەتە مێژوویەکی دیار وەکو شەڕی ئەربێللا لەدوای ئەو شەڕە هەولێر کەوتۆتە بەر فەرمانڕەوایی یۆنانییەکان. لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتاب لە ١٦ی کۆچیدا هەولێر کەوتە دەست موسڵمانەکان. سەردەمی درەوشاوەی هەولێر زەمانی مزەفەرەدین بووە، کە بە هێمنی و خۆشی و ئارامی ئەو شارەی بەرەو جوانی بردووە و لە هەموو لایەکی جیهاندا زاناو بلیمەت و پسپۆڕەکانی بواری زانست و زمان و ئەدەبیات روویان تێکردووە و بووەتە بنکەی رووناکبیری بە پێی تێبینی و نووسراوەکانی مێژووناسان لە سەردەمی سوڵتان موزەفەر، کە زاوای سەلاحەددین بووە. گۆڕانکاری و جوانکاری گەشەی سەندووە و رەنگە قەڵاتیش لەو کاتیدا نۆژەن کرابێتەوە، ناکرێ بیناسازی قەڵات لە هونەری بیناسازی کوردەواری دوور بخەینەوە، مێژوونووسان سەرنجی جوانیان داوەتە قەڵاتی هەولێر و زۆر لایەنیان باسکردووە، ئەگەرچی دەتوانین گلەییەکی زۆریش ئاراستەی ئەو هەموو زانایە بکەین، کە ئیبن ئەلمستەوفی لە کتێبی (تاریخ أربل) باسیان دەکات و لەو شارە پەروەردە بوون یان ماوەیەکی زۆر لێی ژیاون و فێری زانیاری زانستەکانی سەردەمیان بوون، کە لە کتێبەکانیان یان لە یادگارێکیان ناوی هەولێریان نەهێناوە.

کەچی یاقووتی حەمەوی لە کتێبی (معجم البلدان) لاپەڕە ١٨٦دا دەڵێ: "هەولێر قەڵاتێکی مەحکەم و شارێکی گەورەیە لە فەزای زەوی فراوان و لە دەوریدا خەندەقێکی قووڵ و شوورەی قەڵاتیش لە نیوەی دەبڕێتەوە لەسەر گردێکی سەر فراوان، لەسەر قەڵاتیش بازاڕ و ماڵ و ئاوەدانییە و مزگەوتێکی هەیە و بە قەڵاتی حەلەب دەچێ، بەڵام لەو گەورەتر و فراوانترە و.... خەڵکەکەی کوردن". هەروەها لە کتێبی (الخلافة الإسلامية)، کە بەزمانی ئینگلیزی دەرچووە، دەڵێ شاری هەولێر پێشان پێی دەگوترا ئەربیللا دەکەوێتە دەشتایی بەینی هەردوو زێی گەورە و گچکە، یاقووتی حەمەوی دەڵێ شارێکی بازرگانی بووە، مەڵبەنی بازرگانان بووە، دەوری قەڵا خەندەقی هەبووە لەو قەڵاتە بازاڕێکی بازرگانی گەورە هەبووە، مزگەوتی قەڵا ناوی مزگەوتی ناو لەپ بووە، لەسەر بەردێکی دیوارەکە ناو لەپی ئینسان هەبووە، ئیبن ئەلمستەوفی زۆر مەدحی کشتوکاڵی هەولێر دەکات و بەتایبەتیش پەمۆ.

سەرەتای سەرهەڵدانی هونەری بیناسازی لە ناوچەی هەولێر

ئاری خەلیل کامل
کۆلێژی ئاداب - زانکۆی سەلاحەددین

ئەوە زانراوە کە هونەری بیناسازی، بەربلاوترین هونەرەو بالاترینیانە و تەمەن درێژتریشیانە، ئەم هونەرە بەردەوام بوو لە پێشکەوتن و فراوان بوون و مامەلەکردن لەگەڵ رۆژگار لە سەرەتاوە تا گەیشتە ئەو ئاستە داهێنراوە لە ئەندازیاری بیناسازی نوێی.

بەرهەمی ئەم هونەرە، بەرهەمی دەستی کارکردنی دانیشتوانی ئەم ناوچە کۆنەیە، کۆنی بوونی مرۆڤ لەم سەر زەوییەدا، هەروەها گرنگترین بوارە داهێنراوەکانی هونەر، ئەو هونەرەی رۆژ بە رۆژ مرۆڤ تێیدا پێش دەکەوێ لەو رۆژەوە کە دەستیان داوەتێ...

بیناسازی لە سەرەتاوەو تا ئێستاش لەگەڵ بەردەوامی رۆژگار تۆماری راستەقینە و دەربڕی شارستانیەتی مرۆڤ و پێشکەوتنەکەیەتی.

هەروەها هونەری بیناسازی ناوچەی هەولێر لە راستیدا تۆمارێکی مێژوویی شارستانییەتێکی رەسەنە، کە لەسەر ئەم خاکە چاوی کردووتەوە، لەو رۆژگارەی کە مرۆڤ لەنێو کەڵە شاخ و پەناگە و ئەشکەوتە بەردینییەکانەوە ژیاوە. کە لە ترسان پەنای بۆ بردوون ترسی دەوروبەر، لەگەڵ رۆژگار ئەمریی بە پاشماوەی بەخشی تا لە سایەیانەوە دەستمان بەو راستییە روون و بەرچاوە گەیشت.

پاشماوە بیناسازییەکانی ئەم ناوچەیە دەتوانین بە سەرقافڵەی بیناسازییە داهێنراوە پەلهاوێشتووەکانی دابنێین، کە لە شار و ناوچەکانی تری ئەم وڵاتە بلاو بوونەتەوە.

هەر بۆیە پێش ئەوەی بچینە نێو بابەتە ورد و باریکەکانی ئەم هونەرە، وا پێویست دەکات ئەوە بزانین کە چەند هۆکارێک هەن کە کاریگەرییان لە چۆنیەتی بیناو ساختمانەکان کردووە و شێوەکەیان دیاری کردوون لە پێکهاتەی دروستکردنیاندا.

مێژووی شارستانیەتی مرۆڤایەتی ناسراوە و زانراوە و ئاگاداری سەرهەڵدان و دەستپێکردنین لە باکووری دوو ئاوان لە کوردستان لەنێو

پێچاوپێچی چیا سەختەکانیدا لەو رۆژەوە لە چەرخی بەردینی کۆن.

هەولێر لە کۆنترین رۆژگاری پەیدابوونی مرۆڤ و نیشتەجێبوونی لەم دەوروبەرەو پەیدابوونی کشتوکاڵ لە چەرخی بەردینی نوێ[1]. شارستانیەتێکی پێشکەوتوو و گەشەکردووی تەواو لە زۆر رووەوە سەری هەڵدا[2].

هەر بۆیە مەرجە بنەڕەتییەکانی سەرهەڵدانی شارستانیەت و پێشکەوتنی لە هەر ناوچە و وڵاتێک لەسەر ئەم زەوییە. پشتی بەوە دەبەستا کە سروشت چی پێ بەخشیوە و چ زەمینەیەکی گەشەکردن و پێشڤەچوونی بۆ دەڕەخسێ. کاریگەری سروشت زۆرەو جیا جیایە و رەگەزی تریش هەن کە رۆڵی بەرچاویان هەیە لە دیاریکردنی جۆری شارستانیەتەکە. رەگەزی سەرەکی و کاریگەر مرۆڤە کە کۆشاوە لە پێناو مانەوە و سوودی لە سروشت و دەوروبەر و خێر و بێرەکەی بینی و بۆ ئەوەی ئەوە بپارێزێ کە دەستی بەرهەمی هێناوە لەگەڵ درێژایی رۆژگار.

ئەم ناوچەیە لە کۆنترین چەرخی بەردینییەوە بنەماکانی سەرهەڵدانی شارستانیەتی تێدابوو، ئەوەش ناشاردرێتەوە کە هەر شارەو شێوەی تایبەتی خۆی هەیە و جیایە لەگەڵ شارەکانی تر.

ساختمان لە زۆر رووەوە کاریگەری تێ دەکرێ و زۆر هۆکار و شێوە و وردەکارییەکەی ئاراستە دەکەن، سەرەڕای چوارچێوە گشتییەکەی.

یەکەم: هۆکاری جوگرافی:

پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ جوگرافیا پەیوەندییەکی دوو لایەنە بوو لەگەڵ دۆزینەوەی سەرچاوەی تر کە بۆ مانەوە سوودی لێ بینی و شارستانیەتی دامەزراند بە جوانترین شێوە، لە ماوەی ژیانی دەم رووبار پاش هاتنە دەر لە ئەشکەوت و دەستکردن بە دروستکردنی پەناگە و خانوو پاش ئەوەی فێری کشتوکاڵ و نیشتەجێبوون بوو[3].

دووەم: هۆکاری جیۆلۆجی:

سەرچاوە سروشتییەکان و کەرستە بەردەستەکان بۆ هەموو وڵاتێک و شارێک شێوەی گشتی بیناسازییەکەی دیاری دەکات. هەولێر بەوە ناسراوە کە لەرووی کەرەستەی سروشتییەوە دەوڵەمەندە. لەوانە بەرد و دار و خۆڵی چاک. بۆیە خەڵکەکە پەنایان بۆ بردو بەپێی توانا بەکاریان هێنا. کەچی دارستانەکان بیرۆکەی ئەوەیان پێدا کە خانووی سادە و سەرەتایی هەڵبنێ لەو رۆژەی لە ئەشکەوت هاتە دەرەوە، پاش ئەوەی ئاووهەوا گۆڕاو پلەی گەرما بەرەو سەرەوەتر چوو لە نزیک رووبارەکان و سەرچاوە ئاوەکان خەریکی کشتوکاڵ بوو لە چەرخی بەردینی نوێ نزیکەی دە هەزار ساڵ پێش ئەمڕۆ[4].

بەڵام ئەو کەرەستەی کە لە هەمووان پتر بەکاردەهات و لەبەردەست بوو ئەوە "قوڕ" بوو. زانراوە قوڕ بەزۆر شێوە و بۆ زۆر کار بەکاردەهات، سەرەتا وەک "تەپکەقوڕ" بەکاری هێنا، پاشان توانای ئەم کەرەستەیەی زانی و دەستی لێی راهات، خشتی وشککراوەی بەر هەتاوی لێ دروستکرد، دواتر خشتی بە ئاگر سووردەوەکراوی بەرهەم هێنا، سەرەڕای بەکارهێنانی بۆ سواقدان و سەربان داپۆشین[5].

سێیەم: هۆکاری ئاووهەوا:

وا دیارە بیناسازەکان لەوەدا سەرکەوتن کە بیناکان لەگەڵ سروشت و ئاووهەوای ناوچەکە بگونجێنن، ئاووهەوا ئەخشی خۆی خستە سەر جۆری بیناسازی لە ناوچەکەدا، بارانی زۆر وای لە بیناکارەکان کردووە کە بە جۆرێک بیناکان رێکبخەن تا لەگەڵ ئاووهەوای باراناوی بسازێ، نموونەش بۆ ئەوە کە سەربانی بیناکانیان لێژ کردووە، لەو شوێنانەی کە بارانی زۆر لێ دەبارێ، هەروەها ساردو گەرمی و شێداری وایانکرد گۆڕانکاری و زێدەکاری لە پێکهاتەی بیناکاندا بکرێ. هەروەها کاریگەری هەردوو هۆکاری جوگرافی و ئاووهەوا بەسەریەکەوە و لەیەکتر بە خانووەکانەوە دیارە[6].

چوارەم: هۆکاری ئایینی:

سەیر دەکەین کاریگەری ئەم هۆکارە ئایینییە زۆر ئاشکراو بەرچاوە بەسەر بیناکانی هەولێر و دەوروبەری. چونکە هۆکاری ئایینی جێگای گرنگی پێدانی بیناسازانی بینا ئایینییەکان بووە، بە تایبەت بیناکانی ئایینی و پەرستگاکان.

هەروەها هەندێک هۆکاری تر هەن کە لەکاتی شیکردنەوە و گفتوگۆکردن لەسەر بیناکان بەدەر دەکەوێ، وەک هۆکاری داهێنان و کاریگەری دەوروبەر، هەر بۆیە لە کاتی پەردەلادانی سەر بیناکان بە لێکۆڵینەوە ورد و باریکی کاریگەری جۆری بیناکان و شێوەی هاتنی کاریگەرییەکان بۆ ناوچەکە بەدەر دەکەوێ، ئەوەش کارێکی سەیر نییە. "سەیرا" وەک ئەوەی بیروڕای هاتووی دەوروبەر دەبینین لەسەر گەلانی ناوچەکە، هەر بۆیە ئەمەش سەیر نییە کە کاریگەری دەوروبەر لە سەر

بیناسازی ناوچەکەدا هەبێ، هەرچەندە شوێنی کۆن و رەسەنی سەرهەڵدانی بیناسازی و بیناکانی ئێرە خۆیەتی.

شێوەی بیناسازی:

سەرەتا لەوەوە دەست پێ دەکەین کە یەکەمین بیناکاری لەم ناوچەیەوە سەری هەڵدا، ناوچەی هەولێر، گەشەی کرد و پێشکەوت و بە ناوچەکانی تردا بڵاو بووەوە، لە راستیدا بە کۆنترین شێوە جۆری بیناکاری ناوچەکە دەژمێردرێ.

پێشتر باسی ئەوەمان کرد کە مرۆڤ لە چەرخی بەردینی کۆنەوە، لە سەرەتا لە نێو ئەشکەوت و پەناگە بەردینییەکان دەژیا.

بەهۆی تێپەڕبوونی رۆژگار و گۆڕانی ئاووهەوا تا کۆتایی سەردەمی بەستەڵەکی لەسەر گۆی زەوی، دیارترین تایبەتمەندی شارستانی سەردەمی دوای چەرخی بەردینی کۆن، سەرهەڵدانی کشتوکاڵ و نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لە نزیک زەوییە کشتوکاڵییەکەی لە سەردەمی بەردینی نوێ و دروستکردنی خانوو و ماڵ، کە کۆنترین ماڵ لەسەر شێوەی هێلکەیی بوو لە بەرد و چەو دروست کرابوو، خۆڵیشی وەک هۆی پێکەوە نووسان بەکارهێنابوو، ئەم خانووانە قۆناغی گواستنەوەی مرۆڤن لە ئەشکەوت و کەلەنە شاخەکانەوە بۆ خانووی دروستکراو و نیشتەجێبوون[٧]، دیارترین ئەو شوێنانەش کە پاش دەرچوون لە ئەشکەوت مرۆڤ تێیدا نیشتەجێ بوو "زاوی چەمێ- زەڤیا چەمێ"یە[٨] لەسەر کەناری رۆژهەڵاتی زابی سەروو لە نزیک ئەشکەوتی شانەدەر، هەروەها "کەریم شایەر"[٩] نزیک چەمچەماڵ لە پارێزگای

کەرکووک، هەروەها مولەعفات لەسەر رۆژئاوای شانی رووباری خازر نزیک رێگای هەولێر- موسڵ، لە پارێزگای هەولێر و جێگای تر لە ناوچەکانی کوردستان.

هەوەڵین بینای خانوو بە شێوەیەکی سادە لە هەولێر، کە لێکۆڵەران بە کۆنترین بیناکاری دادەنێن و لەنێو پسپۆڕان ناسراوە، گوندی "زەڤیا چەمێ"یە کە لە ئەنجامی هەڵکۆڵینی شوێنەوارناسی کە بەشێکی دەرکەوتووە شێوەی هێلکەیی هەبووە، لە بەردی قەبارە جیاواز دروستکراوە و بەردی تێکەڵ کراوە، بەداخەوە وێنەی ئەو خانووانەمان لەدەست نییە! بەڵام ئەگەر بمانەوێ وێنەکە لە زیهنی خۆمان نزیک بخەینەوە، ئەوا دەڵێین ئەم شێوە خانووە ئێستاش لە ناوچەکە بەردەوامە، بەڵام بە گۆڕانێکی کەم لە وردەکاریدا، سەیری وێنەی ژمارە "١" بکە.

بەڵام شوێنی تر لە هەمان ناوچەی هەولێر ئەوا شوێنی "ملعفات"ە لە پشکنینرا دەرکەوت پاشماوەی دیواری ئەم خانووە لە بەردی دڕ و بچووک دروستکراوە، کە ئەستوورایی بەردێک نزیکەی ١٥کم[١٠]ە، هەرچەندە ئەمە ئەنجامی پشکنینی تەواو نییە و بڵاو نەکراوەتەوە، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ شوێنی تری کوردستانی گەورە لە بەشی باکوور و رۆژئاوا کە خانووی نزیک بەم خانووانە دۆزرایەوە، کە بەشێوەی بازنەیی لە "قرمزدەرە" نزیک "تەلەعفەر" و "حالان چەمی" کە دەکەوێتە سەر یەکێ لە چاوگەکانی رووباری دیجلە لەنێو سنووری تورکیا، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دەیەمی پێش زایین. سەیری وێنەی "١-٢" بکە، کە خانووەکان خڕ و بازنەیین لە خانووەکانی زەڤیاچەمێ و ملعفات دەچن[١١].

ئەگەر بمانەوێ نەخشەی پێ بەپێی گۆڕانی ئەو یەکەی خانووانەمان دەست کەوێ، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بیرۆکەی خانووی خڕ و بازنەیی لە دەستکار و داهێنانی خەڵکی ناوچەکە خۆیەتی، کە لەوانەیە شێوەی خڕ و بازنەیی ئەشکەوت رۆڵی هەبووە لەم شێوە و نەخشەیە[١٢] یان لەوانەیە ئەم بیرۆکەی لە ئاگردانەوە بۆ هاتبێ لە

کاتێکدا بە بازنەیی لە دەورەی ئاگر کۆدەبوونەوە، خۆ لەوانەشە ئەم شێوە بازنەییە بەهۆی ئەو بارە دەروونییە بێت، کە مرۆڤی سەرەتایی تێدا بووە، شێوەی "بازنەیی" لەوە هاتبێ کە دەورە درابوو بە مەترسییە سروشتییەکان، وەک لافاو و لێمشت و گیاندار، دڕندەکان، چونکە بەرگری لەخۆکردن لەم شێوەیەدا لە هەموو شێوەکانی تر باشتر بوو، بەدووریشی مەزانە کاریگەری هەندێ دیاردەی سروشتی بێ وەک مانگ و ڕۆژ کە کاریگەرییان بەسەر مرۆڤەوە هەبووبێ و خانووەکانیان بەم شێوەیە بیناکردبێ و بەرجەستەکردنی دیاردەکان بێت لە شوێنی ژیانیان(١٣).

ئەم شێوەیە هاوکار بوو بۆ نەخشەسازی خانووەکان بۆ ئەوەی پەیوەندی دەروونی کۆمەڵایەتی لەنێوان دانیشتوانەکان زیاد بکات و بتوانن هەست بەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە بکەن و بۆ ئەوە بەرەو پێشەوە بچن ئەگەر ئەوەمان زانی کە ئەم گۆڕانە لە چەرخی بەردینی نوێ و لە سەردەمی فێربوونی کشتوکاڵ بووە.

بەڵگەکان کە لە پاشماوە شوێنەوارییەکان دەست کەوتوون، کە سەرەتای نشینگەی بە کۆمەڵ پاش ئەوە دێت کە مرۆڤ خانووی بازنەیی دروست کرد، هەرچەندە هەر خانووە و بە تەنیا بوو، بەڵام لەیەک جێگا کۆبوونەتەوە.

ئەنجامی پشکنینەکان ئەوەیان سەلماند ئەو پێشکەوتنە بیناکارییەی کە هێزی کشتوکاڵ لە کوردستان پێشی خست. لە شێوەی دروستکردن و جۆری دروستکردن پەیوەست بوو بە ئاستی ئابووری خەڵکەکە لە ناوچەکەدا لەم قۆناغە، ئەم گۆڕانەی کە بەسەر بیناکاری داهاتووە، شایەنی ئەو گۆڕانەیە کە لە باری ئابووری ڕوویداوە کە ئابوورییەکی کشتوکاڵی بوو، دواجار شێوەی چوارگۆشەیی و لاکێشەیی کە بەسەر خانووەکاندا هات لە کاتێکدا کە شێوە بازنەییەکە هەر مابوو، ئەمە گۆڕانێکی خۆجێیی بوو نەک کاریگەری دەرەکی، ئەمەش جۆری بەرهەم و پیشەسازی ڕۆژانە و ئامێرە گۆڕاوەکان و ئەو کەرەستەیەی کە لە سروشتدا هەبوون دەیسەلمێنێ(١٤).

بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار نەخشەسازی بیناکاری خانووەکان گەشەی کردووە، بە جۆرێک نەخشەی بازنەیی بۆ خانووی نیشتەجێبوون لە "زەڤیا چەمێ و ملعفات" بووە ئەو بناغەیەی کە بیر و شێوەی تازە لەسەر نەخشەسازی کە سوودی پتر بێت و بگونجێت لە چەرخی دوای چەرخی بەردینی نوێ سەری هەڵدا. بە هاتنی ئەم چەرخە شێوەی بیناکردنی بازنەیی بەرە بەرە کەم بووەوە، لەبەرئەوەی نەدەگونجاو ڕێک نەدەکەوت لەگەڵ ئەو گۆڕانە ئابوورییە لەلایەک و هەروەها لەڕووی خزمەتگوزاری و بیناکارییەوە. لەگەڵ ڕۆژگاردا پێویستییەکانی تاک و خێزان لەنێو خانوودا لە ژوورە جۆراو جۆرەکاندا ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە بیر لە نەخشەو شێوەی تر بکەنەوە بۆ بیناکردنی خانوو، لەم ڕوانگەوە نەخشەی تازە سەری هەڵدا بۆ ئەوەی لەگەڵ پێویستییەکانی ڕۆژانەی تاک بگونجێ، ئەمەش وایکرد بە یەکجاری واز لە شێوەی بازنەیی بێنن، شێوەی چوارگۆشە و لاکێشەیی پەرە پێ بدەن.

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە:

١- مرۆڤ لە کۆنەوە لە نێو ئەشکەوتەکاندا دەژیا، ئەو ئەشکەوتانەی ناوچەی هەولێر، لەگەڵ ڕۆژگار و گۆڕانی ئاووهەوا لە ئەشکەوت هاتە دەرەوە و ژووری سادەی دروستکرد.

٢- پێشکەوتنی شارستانیەت لە چەرخی بەردینی نوێ، پاش سەرهەڵدانی کشتوکاڵ و ژیانی جێگیر.

٣- لەگەڵ نیشتەجێبوون و فێری خانووی سادە بوو ئەوەی بە شێوەی

بازنەیی و خڕ دروستی دەکرد.

٤- بەکارهێنانی کەرستەی سادەو بەردەست بەپێی ئەو جوگرافیایەی تێیدا دەژیا وەک بەرد و چەو و دار سەرەڕای خۆڵیش.

٥- لە شێوەی بازنەییەوە خانووی گۆڕی بۆ چوارگۆشە و شێوەی لاکێشەیی و چوونە پێشی بیناکاری بەهۆی گۆڕانی ژیان و گوزەران و پێویستی ڕۆژانە و گونجان.

٦- ئەم گۆڕانە بیناکارییە هۆیەکی ناوخۆیی بوو نەک دەرەکی وەک هەندێک باسی دەکەن.

پەراوێزەکان:

١- سكلز، هاري: عظمة بابل، ترجمة عامر سليمان، (الموصل ١٩٧٩) ص ٢٥.

٢- باقر، طه، مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة، ج١، ص٣، (بغداد ١٩٧٣)، ص ٧١.

٣- الدباغ، تقي: العراق في العصور ما قبل التأريخ، العراق في التأريخ، (بغداد- ١٩٨٥) ص ٥٣.

٤- المتحري، ناري خليل، العوامل المؤثرة في العمارة القديمة لبلاد وادي الرافدين، گۆڤاری سوبارتو، ژ ١، هەولێر ٢٠٠٨.

٥- المتحري- المصدر السابق.

6- marcel,j.p: traaittional building material ancient Mesopotamia architecture, sumar, vol 47, 1979, p130-132.

7- liyod, s: bulding in brickand stone, history, technical, 3rd, ed, vol I (oxford- 1955), p. 462.

٨- زاوي جمي: او (زەڤیا چەمێ) لعل اسمه يعني "شاطئ الزاب" وقد دلت التحريات الاثرية التي اجريت في الموقع على وجود اقدم اطوار العصور الحجري الحديث وهو بذلك اقدم قرية فلاحية في العصر الذي تعلم فيه الانسان تدجين الحيوان ولعل هذه القرية تمثل لنا اول اطوار هذا الانقلاب العظيم الذي حدث في حياة الانسان، وهو انتقاله من طور جمع القوت وسكنى الكهوف الى طور انتاج القوت بزرع الحقول وتربية الماشية، للمزيد انظر: باقر طه وسفر، فؤاد: المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، المرحلة الخامسة "بغداد- ١٩٦٦" ص٢٠.

٩- كريم شايەر: عبارة عن موقع يقع في الهضبات الغربية من چرمو، على بعد "٣ كم" من الجهة الشمالية الشرقية وجدت فيه بعثة امريكية في جامعة شيكاغو على آثار اقدم من مستوطنة جرمو اذ يرجع عصرها الى نهاية العصر الحجري القديم للمزيد ينظر: باقر طه وسفر، فؤاد: المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، الرحلة الرابعة، "بغداد- ١٩٦٦) ص ١٦.

10- matthews, R: the archaeologg of Mesopotamia, clondon- 2003) b.20-29.

11- brid wood, r: the iraq- jarmo project of oriental in statute of the university of Chicago, summer, vol, 10 (1954), p.120-138.

12- mattheus, r. op. cit, p. 89-90.

١٣- ابراهيم، نعمان جمعة: حضارة العصر الحجري في كردستان العراق، رسالة ماجستير غير منشورة- جامعة صلاح الدين- اربيل ٢٠٠٣- ص ٤٥-٥٤.

14-moretl, t.p .op.cit, p 130-b2.

١٥- الجادر، وليد: العمارة في عصر حجر السلالات: موسوعة حضارة العراق، ج٣، (بغداد- ١٩٨٥) ص ٧٨-٧٩.

سەرچاوەکان:

١- ابراهيم: نعمان جمعة: حضارة العصر الحجري في كردستان العراق- رسالة ماجستير غير منشورة: جامعة صلاح الدين (كلية الآداب- ٢٠٠٣).

٢- باقر، طه: مقدمة في الحضارات القديمة، ج١، ط٣، (بغداد- ١٩٧٣).

٣- باقر، طه وسفر، فؤاد: المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، الرحلة الرابعة (بغداد- ١٩٦٦).

٤- الجادر، وليد: العمارة حتى عصر فجر السلالات، موسوعة حضارة العراق، ج٣ (بغداد- ١٩٨٥).

٥- الدباغ، تقي: العراق في عصور ما قبل التأريخ، العراق في التأريخ.

٦- ساكز، هاري، عظمة بابل، ترجمة عامر سليمان (الموصل- ١٩٧٩).

٧- المتحري، ناري خليل: العوامل المؤثرة في العمارة القديمة لبلاد وادي الرافدين، گۆڤاری سوبارتو، ژ ١، (هەولێر- ٢٠٠٨).

8- bridwood, r: the iraq jarmo project of oriental institute of the university of chicogo, summer, vol, 10 (1954).

9- marcel, J.p: traohitional building matrial ancient maspotomia archit ecture, summer, vol.41 (1979).

10- mattrews, r: the archeology of Mesopotamia, London- 2003.

11- liyod, s: building in brich and stone, history rechnicol, 3ed. Vol, (oxford- 1955).

و: ئینسکلۆپیدیای هەولێر

گۆڕەکانی گردی قالینج ئاغا

شاه الصیوانی: پشکنەری شوێنەوار

لە ئەرکە سەرەکییەکانی پشکنینی وەرزی سێیەم (هاوینی ١٩٦٨) لە گردی قالیج ئاغا، کە دەکەوێتە ناو شاری هەولێر تەواو کردنی پشکنین بوو لەو گۆڕستانەی، پاشماوەی شوێنەواری بە نرخی تێدابوو، ئەنجامەکانیشی لە وەرزی دووەمی هاوینی ١٩٦٧ دیار کەوتبوو، بۆ تەواو کردنی لێکۆڵینەوەی دکتۆر (بەهنام ئەبو ئەلصوف) سەرۆکی دەستەی پشکنین بوو لە گردەکە - لە باردی ئەنجامی هەڵکۆڵینەکانی گردی قالیج ئاغا، لێرەدا دەمانەوێ لێکۆڵینەوەیەکی کورت لە باردی ئەو کۆمەڵە گۆڕەی کە دۆزراوەتەوە پێشکەش بکەین[١].

لە میانی پشکنیندا[٢] لە دیوی ژێرەوەی شوێنە نیشتەجێ بووەکان توانیمان کۆمەڵە گۆڕێک بدۆزینەوە و ناومان لێنا کۆمەڵە گۆڕی قالیج ئاغا، ژمارەشیان ٤٩ گۆڕ بوو[٣]. بەسەر سێ چین دابەش ببوو، چینی یەکەم ١٣ گۆڕ بوو، چینی دووەم ٣٢ گۆڕ بوو، چینی سێیەم ٤ گۆڕ بوو.

پێش ئەوەی باس لە ناوەڕۆکی ئەو گۆڕانە بکەین، کە پاشماوەی شوێنەواری تێدا بوو، چەند تێبینییەکی گشتی لە باردیان ڕوون دەکەینەوە:

أ- هەموو تەرمەکان لە ناو ئەو گۆڕانە نەبوون، کە لە گۆزەی گەورە دروست کرابوون، بەڵکو بەشێکی لەناو ئەو گۆڕانە بوون، کە لە پارچە خشت دروست کرابوون، بە تایبەتی گۆڕەکانی ژمارە ٩، ١٣، ١٨، ٢٧، ٤٣، زۆربەشیان پاشماوەی شوێنەواری زێڕ و بەردی بەنرخی تێدابوو.

ب- ناشتن بە زۆری لەبن زەوی ژوورەکان بووە، بە تایبەتی ئەو گۆڕانەی کە تەرمی منداڵانی تێدابوو، ئەوەش بە ئاشکرا لە چینی دووەم بەدیار دەکەوێت.

ج- گۆزەکانی ناشتن: زۆربەیان ڕەنگیان زەرد یاخود زەردی

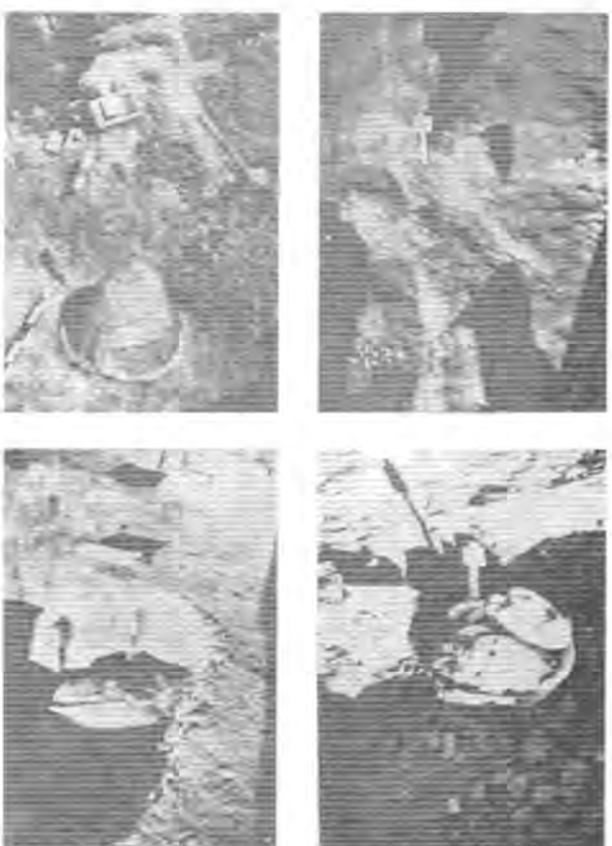

چەند وێنەیەک لەگۆڕەکانی گردی قالینج ئاغا

تۆخ، کەسک، قاوەیی، مەیلەو کەسک، قوڕەکەشی بۆڕێکی کراوەیە لەگەڵ بۆڕێکی تۆخ، (٣٤ گۆڕ) بەم قوڕەیە، یانیش تێکەڵاویەکی ڕەش، ئەو ماددەی لەگەڵی تێکەڵ کراوە، بریتییە لە کای ورد و بلورەی وردی کلس، سووتاندنەکەشی لە ژێر پلەی گەرمای زۆر نەبووە، ئەم جۆرە گۆزانە لە جۆری گۆزەی شارستانییەت (ئوروک)ە، کە بۆ ٣٥٠٠-٣١٠٠پ.ز دەگەڕێتەوە، ئەستوور و دڕە و بەدەست دروست کراوە، زۆریشی بایەخ پێ نەدراوە، بۆ مەبەستی جیاجیا بەکار هاتووە، وەکو شت لێنان یاخود بۆ ئاو خواردنەوە یان بۆ ناشتن بەکار هاتووە، ئەو جۆرەی لە کوردستان بە زۆری هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (الورکاء)، هەروەها لە تەپە گەورە و نەینەوا و شوێنی تری شوێنەوارەکانی باکووری میسۆپۆتامیا دۆزراوەتەوە[٤].

د- ڕێگای ناشتن: ناشتن بە زۆری ڕووەو لای باکووری ڕۆژهەڵات یاخود باشووری ڕۆژئاوا بووە، شێوەی ناشتنی مردووەکان بە جۆرێکە هەروەکو دۆخی کۆرپەلەیە لەناو منداڵدان (بە تایبەتی تەرمی منداڵی گچکە). ناشتنیشیان لە گۆزەی قەبارە مام ناوەندی بووە، بەڵام ئەو منداڵانەی تەمەنیان ٢-٥ ساڵ بووە، ئەوا لەناو گۆزەی گەورە یەک لەسەر ئەوی تر دانراوە، ئەگەر مردووەکەش تەمەنی لە ٥ ساڵ زیاتر بووبێت، ئەوا لە گۆڕێک دەنێژرا کە لە پارچە خشت دروست دەکرا.

هـ- گۆڕەکان چەند شوێنێکی یەکە بیناکانی ژێرەوەی تێکداوە، کە لە چەند چینی شوێنەکە دۆزراوەتەوە، بەتایبەتی چینی سێیەم.

و- لەوانەشە بەکارهێنانی کۆمەڵە مۆر و خشڵەکان دیاری بکرێت بە گوێرەی بوونی و شوێنەکەی لەناو گۆڕەکان، ئەو کۆمەڵانەی لەسەر مل و سینگ دۆزراوەتەوە بۆ جوانکاری جل و بەرگ بوو، قۆپچەی جل، ئەویش نزیک دەستەکان دۆزراوەتەوە بریتییە لە بازنی موورودار، ئەوانەش هەموو بۆ جوانی بەکار هاتووە، هیچ

چەند ملوانکەیەک کە لەناو گۆڕەکاندا دۆزراونەتەوە

پەیوەندی بە مەراسیمی ئایینی نەبووە.

ز- لەوانەش گرنگتر ئەوەیە، دۆزینەوەی پارچە زێڕ لە هەندێ لەم گۆڕانە کە بە دۆزینەوەی شوێنەواری گرنگ دادەنرێت لەم سەردەمە مێژووییەدا[٥]. ئەوەش ڕادەی تێگەیشتنی مرۆڤ بۆ ئەم کانزایە ڕوون دەکاتەوە و توانیویەتی بەدەستی بکەوێت و بەو جۆرە دایڕێژێت کە بیەوێت بۆ بەکارهێنانی جیاجیا بەتایبەتی جوانکاری.

وەسفی هەندێک لە گۆڕەکان و ناوەڕۆکەکانیان[٦]:

گۆڕی ژمارە (١): گۆزەیەکی ڕەنگ بۆری تۆخ، قوڕەکەی ڕەشە تێکەڵاوە بەکای درشت، تیرەی دەمەکەی ١٧سم دەبێت، لەناویدا بڕێکی زۆر لە موورو سەدەف دۆزراوەتەوە، لەوانەیە خەناوکە بێت، لەگەڵ دوو موورو ڕەشی بەنرخ و خەناوکەیەکی سەدەف[٧].

شوێنی دۆزینەوە: بن ژووری ژمارە (١) چینی یەکەم.

گۆڕی ژمارە (٢): گۆزەیەکی قاوەیی، قوڕەکەی لەگەڵ کای ورد تێکەڵاوە ڕەنگی زەردی تۆخە، تیرەی دەمی ٢٤سم و تیرەی قەپاغەکە ٢٥سم، لە ناویدا کۆمەڵێ لە موورو سەدەف و ئێسک و کلس دۆزراوەتەوە[٨].

شوێنی دۆزینەوە: بن ژووری (٣) چینی یەکەم.

گۆڕی ژمارە (٥): گۆزەیەکی گەورەی ڕەنگ تۆخ، قوڕەکەی بۆری کراوەیە لەگەڵ بلورەی کلسی ورد تێکەڵ کراوە، لە دوو گۆزەی گەورە پێکهاتووە یەک لەسەر ئەوی

تر، تیـــرەی دەمی خـــوارەوە ٦٠سـم و ئەوەی ســـەرەوەش شکاوە، لەناویدا کۆمـەڵێ مورو سـەدەفی ورد و دوو مورو عەقیقی سوور و خەناوکەیەکی مورو شین دۆزراوەتەوە[٩].

شوێنی دۆزینەوەی: چینی یەکـەم، بن ژووری یەکـەم بە ٤٠سم.

گـۆڕی ژمـارە (٩): بە پارچە خـشـت دروست کـراوە، نزیک گـۆشەی رۆژئاوای ژووری ژمـارە ٤ چینی دووەم[١٠]، کۆمـەڵێ خشت بەرێکی بە شێـوەیەکی ســتوونی دانراوە بەجۆرێک سەرنج رادەکێشێ لە سەرەتا وا دیارکەوت، کە بەشــێـکی رمـــاوی دیوار بێت بەهۆی نـارێکی دانانی خـشـتـەکـان، بەڵام دوای خـاوێن کـردنەوەی ناو ژوورەکـە پارچەیەک خـشت دۆزراوە کە بریتی بوو لە دیوی سـەرەوەی ئەو گۆڕەی بە خـشت دروست کرابوو.

دوای خاوێن کردنەوەی ناو گۆڕەکە تێبینی کرا کە:

أ- ئێسکە پەیکەرێکە لە ئێسکی حەوزیدا دەردەکەوێت کە ئێسکی ئافرەتێکە.

ب- چۆنیـەتی دروست کـردنی گـۆڕەکـە هەروەکـو دروست کـردنی ئەو گـۆڕەیە کـە خـەناوکـەیەکی زێڕی تێـدا لە بەهاری ١٩٦٧ لە قالینج ئاغا دۆزرایەوە.

ج- پێـوانەی خـشـتـەکـە کـە ٢٤× ١٣× ٨سم، هەمـان پێوانەی خـشـتی چینی یەکەمە، ئەوەش مـانای ئەوەیە گۆڕەکە لە هەمان سەردەمی چینی یەکەمە، بوونیشی لە چینی دووەم بەهۆی دارمانی چینی یەکەم بووە بۆ سەر ئەم چینە.

د- کـۆمـەڵێ مـورو رەشی نیـوە روون لەگـەڵ خواربوونەوەی بەردێکی بەرەو رەنـگی ســـپی بە درێژی ٣.٥سـم دۆزراوەتەوە لە دەورەیدا پشـتـێـنی زێڕ بە پانی ٤ملم هەیە لە کۆتاییی پان بۆوەی خواربوونەوەکە کونێک هەیە کە کۆتاییەکەی تۆزێک تیژە[١١]. لە هەمان شێوەش لە تەپە گەورە دۆزراوەتەوە، بەڵام کۆتایی تیژ نییـە[١٢].

شـوێنی دۆزینەوە: لە چینی یەکـەم هاتۆتە خـوارەوە بۆ سەر زەوی چینی دووەم لە ژووری (٤).

گۆڕی ژمارە (١٠): گۆزەیەکە قوڕەکەی بۆرە تێکەڵاوی مـاددەیەکی وردە، بەشکاوی دۆزراوەتەوە لە ناویشـــدا کـۆمـەڵێ مـورو هەیە (حـەفت مـورو رەش، مـۆرێیەکی سپی)[١٣].

شوێنی دۆزینەوە: چینی یەکەم، هەیوانی (١٢).

گـۆڕی ژمـارە (١٣): بە خـشـت دروست کـراوە، بەشی سـەرەوەی لابردراوە بە هۆی گـۆڕێکی نوێ، تەنها ئێـسکی سـەر و ســینگ لەناویدا مـاوە، رووی تەرمـەکـە بەرەو باکووری رۆژهەڵاتە، پاشماوە شوێنەوارییەکانی ئەم گۆڕە بریتـیـیـە لە مـورو هەمـەجـۆر لەسـەر مل و ســینگ دۆزراوەتەوە.

ئەم کۆمەڵەش پێکدێت لە[١٤]:

أ- کۆمەڵەیەکی زۆر لە مورو سەدەفی ورد.

ب- کۆمەڵەیەکی زۆر لە مورو سەدەفی ناوەندی.

ج- کۆمەڵەیەکی زۆر لە مورو رەش.

د- موورویەکی زێڕی گـچکە (بە مـورو ئەو خـەناوکـەیە دەچێت، کـە لە وەرزی دووەمی ســاڵی ١٩٦٧ لە قالینج دۆزراوەتەوە).

هـ- موورویەکی شین.

و- قاپێکی پێچاوپێچی گەورە.

ز- موورویەکی گەورەی رەش.

ح- موورویەکی گچکەی سپی روون.

گۆڕی ژمارە (١٥): گۆزەیەکی قاودیی مەیلەو کەسکە، قـوڕەکـەی بۆرێکی کـراوەیە لەگـەڵ کـای ورد تێکەڵاوە، گۆڕەکـە تێکشکاوە، تیـرەکـەی ٤٤ سم و قـووڵییـەکـەی ٣٢سم، قەپاغێکی هەیە.

١٥ مـورو رەشی تێـدا دۆزراوەتەوە لەگـەڵ مـوورویەکی عەقیق[١٥] مێژووی ئەم گۆڕە وەکو ئەوەی چینی دووەمە، لە ژووری (٣) لە چینی سێیەم دۆزراوەتەوە.

گۆڕی ژمارە (١٦): گۆزەیەکی قاودیی مەیلەو کەسک، قـوڕەکـە بۆرە، قـەپاغی رەنگی تۆخـە. تیـرەکـەی ٣٨سم و

قوولی ٤٤سم، دەمێکی گەورەی هەیە تیرەکەی ٣.٥سم و درێژییەکەی ٨.٥ سم.

لە ناویدا کۆمەڵێ موورو سەدەف و سێ موورو سوور[16] و کـۆمـەڵێ ئێـسکی پەرت و بڵاو دۆزراوەتەوە. شـوێنی دۆزینەوەی ژووری (٣) چینی III لە چینی II لەسـەرەوە هاتۆتە خوارەوە.

گۆڕی ژمارە (١٧): گۆزەیەکی خاکی تۆخە، قوڕەکەی تێکەڵاوە بە کای ورد، تیـرەکەی ٢٥سم و قـوولییـەکەی ٣٠سم، لە ناویدا کۆمەڵێ موورو سەدەف لەگەڵ موورویەکی سوّر دۆزراوەتەوە[17].

شوێنی دۆزینەوە: چینی سێیەم ژووری (٦) لە چینی دووەم هاتۆتە خوارەوە لە سەرەوە.

گۆڕی ژمارە (١٨): بە خشت دروست کراوە و قـەبارە بچـووکە شـێوەی لاکێـشـەیە، پانی ٤٤سم لە باکـووری رۆژئاوا و ٣٠سم لە رۆژهەڵات.

درێژی ١.٣٠مـەتر و قـوولییـەکـەی ٢٦سم، نەتـوانرا دۆخی تەرمـەکـە دیار بکرێت بە هۆی پەرت و بڵاوی پارچە ئێـسکەکان. ئەم شوێنەوارانەی تێدا دۆزراوەتەوە[18]:

أ- پارچە زێڕێکی بازنەیی تەنک لە ناوەندی دوو کونی تێـدایە، کـە لەوانەیە مـادەی بە نرخی تێـدا بووە: (ئەو شـێـوە زێڕینانە لە گـۆڕەکـانی تەپە گـەورد لە هەمان سەردەمدا دووبارە دەبێتەوە).

ب- بازنەیەکی زێڕ، لەسەر شێوەی گوارە، کۆتاییـەکەی لاکێشەیەکی کونە.

ج- سێ موورو سوّر.

د- کۆمەڵەیەکی زۆر لە موورو سەدەف.

هـ- کۆمەڵە موورویەکی ئێسکی درێژ.

و- کۆمەڵە موورویەکی رەشی روون.

ز- موورویەکی شین.

شـوێنی دۆزینەوە: ئەم گـۆڕە لە دیواری نێـوان ژووری ٣.٦ لە چینی سـێـیـەم دۆزراوەتەوە، بەڵام سـەر بەچینی دووەمـە بەهۆی شکاندنی لەم دیوارەی دوو چینەکـە جـودا دەکاتەوە.

گـۆڕی ژمـارە (٢٠ - ٢١ - ٢٣): بریتین لە گـۆزەی شکاو، لە ژمارە (٢٠) پێنج موورو بچووک لە سەدەف و لە ژمـارە (٢١) شـەش مـوورو بچـووکی سـەدەف و لە ژمـارە (٢٣) مـوورویەکی رەشی گەورە و دوو مـوورو سـەدەفی ورد هەیە.

گـــۆڕی ژمـــارە (٢٧): لە خـــشت دروست کـــراوە بەشـێوەیەکی شاقوولی، بەشێکی زۆری تێکچووە بەهۆی گـۆڕێکی نوێ بەشـەکـەی تری درێژییـەکـەی ٧٦سم و پانییـەکەی ٣٥سم، تەنها دوو ریزی بیناکە ماوە، دۆخی تەرمـەکە وەکو دۆخی (کۆرپەی ناو منداڵدانە)، هەروەها رووی بەرەو رۆژئاوایە. کۆمەڵێ موورو سـەدەف لەناویدایە لە نزیک سەر و لەسەر سینگ[19].

شـوێنی دۆزینەوە: لە چینی دووەم بەرەو چینی سـێـیـەم هاتۆتە خوارەوە.

گۆڕی ژمارە (٣٠): کۆمەڵە موورویەکی سەدەفی ورد، لەگـەڵ مـوورویەکی سـپی روون[20] لەناو خـشـتـێکدا دۆزراوەتەوە، بەڵام بەهۆی گـۆڕێکی نوێ تێکچـووە، کـە کۆمەڵێ خشتی نوێی تێدا دۆزراوەتەوە.

گۆڕی ژمارە (٣٣): گۆزەیەکە، قوڕەکەی بۆرێکی تۆخە لەگەڵ کای ورد و بلوراتی کلس تێکەڵ کراوە.

دوو لێـواری هەیە، تیـرەی دەرەوەی ٦١سم ناوەوەی تیـرەکەی ٤٠سم لە لێواری ناوەوەی چوار کونی بەرامبـەر هەیە، قوولی گۆزەکە ٤٠سم، (لە مۆزەخانەی هەولێر نمایش کراوە)، لەناویدا کۆمـەڵەیەکی گەورە لە موورو سەدەف و موورو رەشی نیوە روون و ١٦ موورو عەقیقی مۆر هەیە[21].

شـوێنی دۆزینەوە: چینی سێیەم ژووری ٤٤، بەڵام سـەر بەچینی دووەمـە بەهۆی شکانی لای باشـووری ژوورەکـە و ناوەوەی.

گۆڕی ژمارە (٣٤): گۆزەیەکی رەنگی قاوەیی مەیلەو کـەسکە، قـوڕەکـەی بۆرێکی کـراوەیە، تیـرەکـەی ٣٥سم، لەناویدا کـۆمـەڵە مـوورویەکی سـەدەفی ورد و (١٠) مـوورو

رەش و دوو موورو عەقیقی سوور هەیە[٢٢].

شوێنی دۆزینەوە: چینی سێیەم ژووری ٤٤، بەڵام سەر بەچینی دووەمە بە هۆی شکانی لای باکووری ژوورەکە و بەرزبوونەوەی لەسەر زەوییەکەی بە بڕی ٢٠سم.

گۆڕی ژمارە (٣٦): گۆزەیەکی رەنگ تۆخە، قوڕەکەی بۆڕێکی کراوەیە، لەناویدا خاڵی بە خەڵووز بوو هەیە لەگەڵ سێ موورو عەقیقی سوور[٢٣].

شوێنی دۆزینەوە: چینی سێیەم ژووری ٤٥، بەڵام گۆزەکە سەر بەچینی دووەمە بەهۆی شکانی دیواری رۆژئاوای و بەرزبوونەوەی لەسەر زەوی ژوورەکە بەڕادەی ٣٥سم.

گۆڕی ژمارە (٣٩): قۆرتێکی ناشتنە لەناو ژووری ٥٦ دۆزراوەتەوە لە چینی سێیەم، لەناویدا ئێسکی منداڵێک هەیە لەگەڵ کۆمەڵێ موورو سەدەف[٢٤] لە نزیک سەر و ملیدا.

گۆڕی ژمارە (٥٠): لە خشت دروست کراوە لەناویدا دوو جەرە هەیە یەکێکیان نزیک هەردوو پێی و ئەویتریان لەسەر ملیدا، دۆخی ئێسکەکەش رووەو رۆژهەڵاتە، لەناو گۆزەی دووەم کۆمەڵێ موورو زێڕ و موورو کە خەناوکەیەکی زۆر جوانی زێڕ و عەقیق و سەدەف پێکدێنێت دۆزراوەتەوە، وا پێدەچێت ئێسکی ئافرەتێکی دەوڵەمەند بێت، ئەو خەناوکەیەش لەوانەیە بە یەکەمین ئەو خشڵ و زێڕانە دادەنرێت، کە لە عێراق دۆزراوەتەوە[٢٥].

پێکهاتووەکانی خەناوکەکە ئەمانەن:

أ- ٧ بازنەی زێڕی جوان دروستکراو.
ب- ٨ موورو زێڕی گەورە.
ج- ١٤ موورو زێڕی ناوەندی.
د- یەک موورو زێڕی لوولەیی.
هـ- ٣٤ موورو زێڕی گچکە.
و- ١٥ موورو زێڕی عەقیقی سوور.
ز- ١٥ موورو شینی جۆراوجۆر.
ح- ٣ موورو سەدەفی ناوەندی.
گ- کۆمەڵە موورویەکی سەدەف.

(*) قالەنجە: واتە قەڵای گچکە، بە بەراورد لەگەڵ قەڵای هەولێر. (نووسەر)
قالجە: بە قەڵا دەچێت، بە بەراورد لەگەڵ قەڵای هەولێر. (نووسەر).

١- گۆڤاری سۆمەر: بەرگی ٢٥، ساڵی ١٩٦٩، ل٣ - ١٤.
٢- یاریدەدەری سەرۆکی دەستەیەک بووم لە وەرزی سێیەم، هاوینی ١٩٦٨. (نووسەر).
٣- لەگەڵ ئەو گۆڕەی کە لە وەرزی دووەم ساڵی ١٩٦٧ دۆزیمانەوە، لە هەموو گۆڕەکان زیاتری شت تێدابوو، لە کۆمەڵە موورو زێڕ و بەردی بە نرخ، کە خەناوکەیەکی زێڕیان پێکهێنابوو (سومەر: بەرگی ٢٢، ساڵی ١٩٦٦، وێنە ٨، پێشەکی ل١٠).
٤- تەپە گەورە: لە چینەکانی VIII-B XI-A لە ئەوینەوا لە چینەکانی III-IV.
٥- نێردەی ئەمریکایی سەر بە زانکۆی پنسلڤانیا کە گردی تەپە گەورە - پارێزگای موسڵی هەڵکۆڵی موورو و پارچە زێڕی لە چینی دەیەمدا دۆزیوەتەوە.
٦- وەسفەکە تەنها بۆ ئەو گۆڕانەیە کە پاشماوەی شوێنەواری تێدا دۆزراوەتەوە.
٧- سۆمەر: بەرگی ٢٥ی ساڵی ١٩٦٩، بەشی ئینگلیزی، نەخشەی تایبەت بە چینەکانی گردەکە و شوێنی گۆڕەکان.
٨- زێڕەکانی تەپە گەورە T.G PL.CIV.FIG.20LI.X
٩- گۆڤاری سۆمەر: بەرگی ٢٢ ساڵی ١٩٦٦

سەرچاوە:

گۆڤاری (شانەدەر) ژمارە (٣) ئەیلوولی ١٩٩٧، ل٢٦٧ - ٣١.

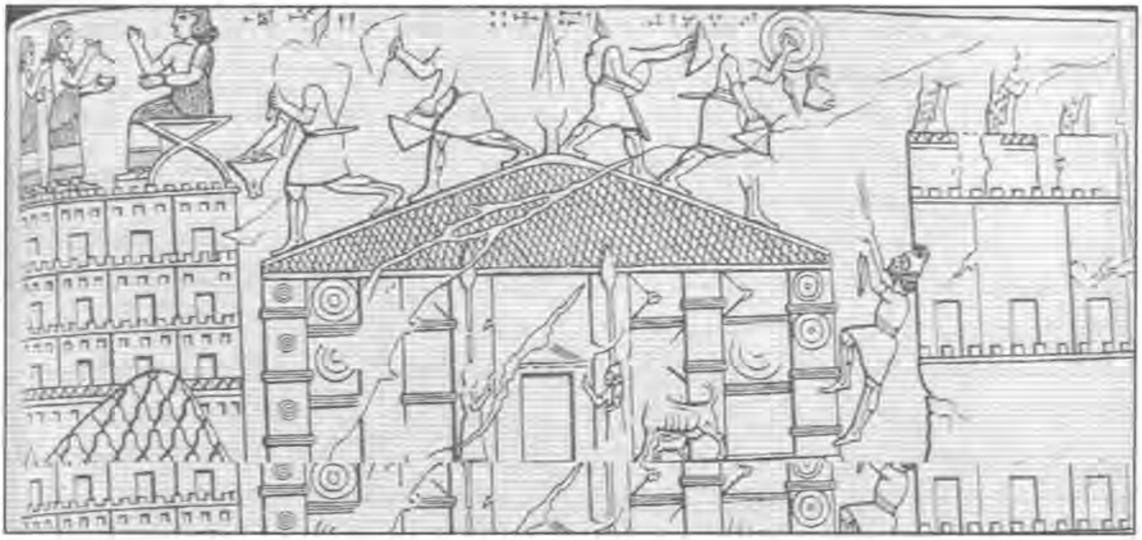

پارێزگای هەولێر لە سەرچاوە مێخییەکاندا

ئەردەڵان عوسمان حەسەن

لە چوارچێوەی ئەم راپۆرتەدا هەوڵماندا‌وە گرنگترین و دیارترین ئەو ناوچانە بخەینە روو، کە لە سەرچاوە مێخییەکاندا بایەخێکی زۆریان پێدراوە و کەوتوونەتە سنووری پارێزگای هەولێر لە ئێستادا، هەرچەندە گەلێ ناوچەی تریش هەن لە سنووری ئەم پارێزگایەدا، کە لە سەرچاوە مێخییەکاندا ئاماژەیان بۆ کراوە و لەمیانەی ئەو راپۆرتەدا نین، بەڵام ئەم ناوچانەی لەم راپۆرتەدا ئاماژەیان پێ کراوە رۆڵێکی گرنگیان لە سەردەمانی کۆندا بینیوە.

١- هەولێر:

هەولێر یەکێکە لەشارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، لە رۆژگاری ئێستا و کۆندا بایەخێکی زۆری هەبووە، لە هەموو لایەنە جیاوازەکانی ژیاندا. ئەم شارە دەکەوێتە پێدەشتێکی بەرفراوان و بەپیت بۆ کشتوکاڵکردن، بە تایبەتیش رواندنی دانەوێڵە، کە پشت بە ئاوی باران دەبەستێ، دەتوانین بەسەرچاوەی دابینکردنی دانەوێڵەی دابنێین. لەکۆن و ئێستادا بۆ دانیشتوانی دەوروبەری ئەم شارە، هەر لەبەر ئەوەش بووە ئەو شارە لەدونیای کۆندا هەمیشە رووبەرووی داگیرکردن بووەتەوە لەلایەن زلهێزەکانی وڵاتی دوو رووبار، بۆ گەیشتن بە دانەوێڵەیەکی زۆرتر.

بەڵام لەرووی جوگرافییەوە ئەم شارە لە باکوورییەوە زێ (زاب)ی گەورەیە و، لە باشوورییەوە زێی (زاب) بچووکە، کە ئەم دوو زێیە بە شێوەیەکی بەردەوام لە سەردەمە جیاوازەکاندا ناویان لە سەرچاوە مێخییەکاندا هاتووە، بە شێوەی زابا (zaba). لە بەشی باکووری خۆرهەڵاتییەوە زنجیرە چیاکانی زاگرۆسن، کە تا بەرەو باکوور و خۆرهەڵات برۆین بەرزایی ئەو چیایانە بەرز دەبێتەوە، لە خۆرئاوایەوە رووباری دیجلەیە. بەم شێوەیەش سنوورێکی دەوردراوی سروشتی دەوری ئەم شارەی داوە. کە بە دڵنیاییەوە ئەمەش

خۆڕاگری بەم شارە بەخشیوە، لەبەردەم داگیرکەران، بەڵام ئەوەی جێگای باسە ئەم شارە لە سەردەمانی کۆندا، بە چەند شێوەیەکی جیاواز ناوی هاتووە، لە تێکستە مێخییەکاندا بە شێوەیەکی بەرفراوان ئاماژە بەم شارە کراوە، سەرەڕای گرنگی ئەم شارە لە دونیای کۆندا، بەڵام تا ئێستا زانیاری کەمی لەسەر هەیە بە بەراوردکردن لەگەڵ گرنگی ئەم شارە، کە ئەمەش هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە تا ئێستا نەتواندراوە هەڵکۆڵینی شوێنەواری تێدا ئەنجام بدرێ، بەهۆی هەڵکەوتی شوێنی قەڵاکەی و نەگونجانی بۆ هەڵکۆڵین. ئێمە بۆ زانیاریمان لەسەر ئەو شارە تەنیا دەتوانین پشت بەو تێکستە مێخییانە ببەستین کە ئاماژەیان بەو شارە کردووە لەسەردەمە جیاوازەکاندا، لەگەڵ دۆزینەوەی هەندێ هەڵکەندراو لە قەڵای ئەو شارە کە لێرەدا دەیانخەینە ڕوو.

ئەم شارە لە کۆندا تەنیا ئەو قەڵایە بووە کە لەکاتی ئێستادا دەکەوێتە سەنتەری شارەکە.

دوای تەواوبوونی سەردەمی دەوڵەتی شار، لە باشووری وڵاتی دوو ڕووبار، سۆمەرییەکان لە سەردەمی (فجر السلالات الثالث)، هەندێ لە پادشایانی شارەکانی باشووری وڵاتی دوو ڕووبار، هەوڵیان داوە دەسەڵاتی خۆیان بەرفراوان بکەن و دەست بگرن بەسەر زەوییەکانی دەوروبەریاندا، تەنانەت هەندێ لەوانە ناوی پادشای چوار هەرێمیان لەخۆ ناوە، بە دڵنیاییەوە هەندێ لەو پادشایانە توانیویانە دەسەڵاتی خۆیان بگەیێننە کوردستانی باشوور.

یەکێ لەو پادشایانە کە خۆی بە پادشای هەر چوار لای جیهان ناساندووە (لوگاڵ ئەننیموندو **lugalannemundu**)ە پادشای شاری (ئەداب **adab**)ە کە لە سەدەی (٢٦پ.ز) فەرمانڕەوا بووە، توانیویە لە هێرشەکانیدا دەست بگرێ بەسەر هەریەکە لە (ئیلام **elam**، و مارهاشی **marhashi**، گوتیوم **gutium**، سوبیر **subir**، مارتو **martu**.....) کە بە دڵنیاییەوە ناوی سێیەم و چوارەم دەکەونە خاکی باشووری کوردستان، بەڵام لەوانەیە بتوانین شوێنەکەیان لە دەوروبەری کەرکوکەوە تا گۆمی حەمرین دیاری بکەین. لەو سەردەمەدا، سەرەڕای هەبوونی واتایێکی زۆر بەرفراوانتر، بۆ ناوی چوارەم کە هەندێ جار یەکسان دەکرێ بە هەموو خاکی کوردستانی گەورە. پادشایێکی تر کە باسی لە داگیرکردنی باشووری کوردستان کردبێ (یاناتوما **e-ana-tuma**) (٢٤٥٤-٢٤٢٥ پ.ز) پادشای شاری (لگش) و زۆر لە پادشای تری سۆمەری لەو سەردەمەدا توانیویانە دەسەڵاتیان بگەیێننە ئەو هەرێمە.

بەدووری نازانین کە یەکەم ناوهاتنی شاری هەولێر لەو سەردەمەدا بووبێ. کە بەشێوەی (وربیلوم) هاتبێ ئەویش لەو تێکستەدا کە پەیوەندی هەبووە لەنێوان شاری (ئیبلا) و (وربیلوم). لەسەردەمی بنەماڵەکانی سێیەمدا، بەڵام نەمانتوانی ئەو سەرچاوە بەدەست بخەین، کە ئەم دەقەی تێدا بڵاوکراوەتەوە لەبەر ئەوە ناتوانین شیکردنەوەیەکی زیاتری پێ بدەین لەڕووی چۆنیەتی نووسینی ناوەکە و چۆنییەتی پەیوەندییەکە. هەروەها شاری (ئیبلا) پەیوەندی و هاوپەیمانی لەگەڵ شاری (خەماز)یشدا هەبووە کە ئەم شارەش دەکەوێتە خوار ڕۆژهەڵاتی هەولێرەوە، بەڵام لەکۆتاییدا ئەم هاوپەیمانییە کۆتایی پێ هاتووە بەهۆی هێرشی سۆمەرییەکان کە پادشای سۆمەری (می سالیم **me-salim**) (٢٥٥٠ پ.ز) توانیویە دەست بەسەر شاری (ئیبلا)دا بگرێ و کۆتایی بە هاوپەیمانەتییەکە بێنێ. کە پادشای شاری (لگش) بووە. بەدووری نازانین ئەگەر هەڵمەتی پادشایانی سۆمەری لەو سەردەمەدا گەیشتبێتە کەناراوەکانی دەریای ناوەڕاست کە شوێنی شاری (ئیبلا)ی لێ دیاری کراوە، ئەوە هەمان هەڵمەتی ئەو پادشایانە شاری (ئەربیل)یشیان گرتبێتەوە، بەڵام ئەمە تا ئێستا نەتواندراوە بسەلمێنرێ بەهۆی نەبوونی بەڵگەی نووسراوی ئەو سەردەمە لەبەر دەستمان کە ئەو گرفتەمان بۆ ڕوون بکاتەوە.

بەکۆتایی هاتنی سەردەمی دەرکەوتنی بنەماڵەکانی سێیەم لە وڵاتی سۆمەردا، سەردەمێکی تر دەست پێ دەکات. کە ئەویش بە دەرکەوتنی دەوڵەتێکی زۆر بەهێزتر دەبێ بە بەراوردکردن لەگەڵ پێش خۆیدا، کە ئەویش دەوڵەتی (ئەکەدی)یە، یەکەم پادشای ناسراوی ئەو دەوڵەتە (سەرجون)ی ئەکەدییە (٢٣٣٤-٢٢٧٩ پ.ز). دوای ئەوەی ئەم پادشایە توانیویە دەست بگرێ بەسەر وڵاتی سۆمەر و هێرشی بردۆتە سەر وڵاتی ئیلام و سیموروم، کە ئەوەش ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە ئەم پادشایەش توانیویە بگاتە کوردستان چونکە (سیموروم) دەکەوێتە کوردستان و لەدوای ئەو دوو پادشای تری ئەکەدی فەرمانڕەوایی دەگرنە دەست کە ئەوانیش (ڕیموش)

(٢٢٧٨-٢٢٧٠پ.ز) و (مانیشتوشو) (٢٢٦٩-٢٢٥٥ پ.ز).

لەدوای ئەم پادشایە پادشای بەهێزی ئەکەدی (نارام-سوین) (٢٢٥٤-٢٢١٨ پ.ز) فەرمانڕەوایی لەولاتی ئەکەد دەگرێتە دەست کە توانی دەست بەسەر هەموو ناوچەکانی دەوروبەریدا بگرێ، کوردستان بەشێ بوو لەو ناوچانەی کەوتە ژێر دەسەلاتی ئەو پادشایە، بەشێوەیەک کە دەسەلاتی لە باشوورەوە تا کەنداوی عەرەبی و لەرۆژهەلاتەوە تا ولاتی ئیلام و لە باکوورەوە تا نزیک شاری (ئامەد)ی ئێستا و لە رۆژئاواوە تا دەریای ناوەڕاست بووە، بەلام لە ناوهێنانی سالەکانی فەرمانڕەوادا، هیچ سالێکی ناونەناوە بەناوی داگیرکردنی (وربیلوم) و هیچ ئاماژەیەکی بەو شارە نەکردووە، بەلام لەدوای ئەم پادشایە، پادشایەکی تری لاوازی ئەکەدی دەسەلات دەگرێتە دەست بەناوی (شارکەلیشاری) (٢٢١٧-٢١٩٣پ.ز) کە لەو سەردەمدا دەولەتی ئەکەدی بەرەو نەمان دەچوو بەدەستی (گوتییەکان و لولوییەکان) کە بە بەردەوامی لە باکوورەوە هێرشیان دەکردە سەر، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە دوو پادشای تر لەدوای ئەو پادشایە دەسەلاتی ئەکەدییان گرتۆتە دەست، بەلام لە کۆتاییدا ئەم دەولەتە بە دەستی (گوتییەکان) کۆتایی دێ و بەو شێوەیە (گوتییەکان) نزیکەی ١٠٠ سال دەسەلاتی ولاتی دوو رووبار دەگرنە دەست.

بەلام ئەوەی جێگای بایەخە هاوکات لەگەل سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەکەدیدا، ناوێکی خوری بەرچاو دەکەوێ کە فەرمانڕەوایی شاری (وربیلوم)ی کردووە کە ناونرابوو (تالپوزاتیلی talpuzatili) کە ئەو بەدلنیاییەوە (نیریشخوخا nirshuqha)یە، وەک لەم تێکستە مێخییەدا باسی دەکرێ -ur-bi (NI-RI-IS-HU-HA-EN-(SI) (lumki) بە واتای (نیریشخوخە فەرمان (ڕەوای) شاری وربیلوم). زۆر ناوی تری هاوشێوەی ئەو ناوە خورییە دەبینرێ، لە سەردەمە جیاوازەکاندا لەوانەش (نیشخوخە NI-IS-hu-ha) لەشاری (نوزی)، لە سەردەمی (سەرجوونیدا) بەشێوەی (ئەریخوخە A-RI-HU-HA) دەردەکەوێ، لە سەردەمی بنەمالەی ئوری سێیەم بەشێوەی (شوبیشخوخا SU-BI-IS-HU-HA) دەردەکەوێ و زۆر شێوازی تر لە سەردەمەکانی تر.

لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ لە سەردەمی (ئەکەدی) شاری (وربیلوم) شارێکی (خوری) نشین بووە و هەر لە لایەن ئەوانیشەوە فەرمانڕەوایی کراوە کە ئەمەش بەڕوونی لەو دێرە مێخییەی سەرەوەدا بەدەردەکەوێ، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەکەدی.

ئەگەر ناونانی (تالپوزاتیلی talpuzatili) هەر هەمان ناوی (نیریشخوخا nirishuha) بێ، ئەوە ناودکە و سەردەمەکەش یەکانگیر دەبێ لەگەل سەردەمی ئەو فەرمانڕەواییەی کە (ئەریدو- بزر)ی پادشای گوتی لەشاری (ئەفر)ی سۆمەری ناوی بردووە، کە هاوکات بووە لەگەل سەردەمی ئەکەدی، کە لە تێکستێکیدا باس لە سەرکەوتنی بەسەر ئەو پادشایەدا دەکات، یان دەشێ ناوێک چەند جارێ دووبارە بێتەوە کە ئەمەش بەزۆری لەمێژووی کۆنی پادشایاندا دەبینرێ، بەلام ئێمە لێرەدا ئەو بەشە تێکستەی، کە پەیوەندی هەیە بە شاری (وربیلوم) دەیخەینە روو، کە بەڕێز مامۆستا (رافدە) لە کۆنفرانسی نۆژەنکردنەوەی قەلای هەولێر تێکستەکەی بە کاملی خستۆتە روو.

ئەمە ئەو بەشەیەتی کە تایبەتە بەشاری (ئەربیل):

(لەرۆژی داگیرکردنی قەلای وربیلوم، لە شاخی موما، لەدوای نیریشخوخای فەرمانڕەوای نوربیلوم گرت).

وابێ دەچێ ئەو ناوانە هەردووکیان یەک کەس بن، لەیەک سەردەمدا، بەلام لەدوای رووخانی دەولەتی ئەکەدی و هاتنە سەر تەختی گوتییەکان کە چەندان پادشای گوتی فەرمانڕەواییان گرتۆتە دەست لە ولاتی دوو رووباردا و لەدوای فەرمانڕەوایی گوتییەکان، سەردەمێکی نوێ دێتە ئاراوە کە ئەویش سەردەمی بنەمالەی ئوری سێیەمە کە دوایەمین فەرمانڕەوای سیاسی سۆمەرییەکانە لەولاتی دوو رووباردا، کە هەندێ پادشای بەهێز لەناو ئەو بنەمالەیەدا دەسەلاتیان گرتە دەست و توانییان دەست بگرن بەسەر هەموو بەشەکانی ولاتی دوو رووباردا. بەناوبانگترینیشیان (شولگی)یە (٢٠٩٤- ٢٠٤٧پ.ز) کە ئەم پادشایە توانیویە دەسەلاتی خۆی بە شێوەیەکی بەرچاو بەرفراوان بکا، کە (هەولێر) یەکێک بووە لەو شارانەی کە توانیویە دەسەلاتی خۆی بەسەردا بسەپێنێ. کە لەناونانی سالەکانی فەرمانڕەوای لە دوو سالدا ئاماژەی پێکردووە کە لێرەدا

دەیانخەینە روو. ئەو هەڵمەتەی کە لە ساڵی (٤٥)ی فەرمانڕەوایی ئەنجامداوە بەم شێوەیە:

Mu (d) szul- gi- nita- kalag- galugal- ur2i (ki)- ma- lugal- an- ub- da- limmu2- ba- ke4- ur- bi2- lum (ki) / ar- bi2- lum (ki)- si- mu- ru- um (ki)- lu- lu- bu (ki) u3 kara2- har (ki)- 1- sze3/ asz- sag- du- bi- szu- bur2- a- bi2- ra- a/ im- mi- ra)

بە واتای (ئەو ساڵەی شولگی پیاوی بەهێز بوو، پادشای شاری (ور)، پادشای هەر چوار لای جیهان، لەناوی بردن، سەرکردەکانی ئوربیلوم، سیموروم، لولوبو، کاراخار، لە یەک هێرشدا)

لە ساڵی (٤٦)ی فەرمانڕەوایشدا ئاماژەی بە (ئوربیلوم) کردووە، بەم شێوەیە:

(mu- us2-sa- ur-bi2- lum- ki-ba- hul)

بە واتای (ساڵی دوای ساڵی وێرانکردنی ئوربیلوم).

بەم شێوەیە لەو سەردەمەدا زۆر جاران ناوی ئەم شارەمان بەرچاو دەکەوێ بەشێوەی (ئوربیلوم)، کە ئەمە نەک تەنیا لە تێکستە سەربازییەکان بەرچاو دەکەوێ، بەڵکو لە زۆر تێکستی کارگێری و ئابووریشدا بەرچاو دەکەوێ، لەگەڵ داگیرکردنی ئەو شارەشدا باس لە داگیرکردنی زەوی (شاشروم sasrum)یش دەکات، کە دەکاتە گردی (شمشارە)ی ئێستا لە خوارووی شاری (رانیە).

پادشایێکی تری ئەو بنەماڵەیە، کە باسی (ئوربیلوم)ی کردبێ (ئامار سوینا) (٢٠٤٦-٢٠٣٨پ.ز) کە لە ساڵی دووەمی فەرمانڕەواییدا باس لە داگیرکردنی شاری (بیلوم) دەکات بەم شێوەیە:

(mu- (d)- amar- (d)en- zu- lugal- e- ur- bi2- lum(ki)- mu- hul).

بەواتای (ساڵی پادشا ئامارسین وربیلومی وێران کرد).

لە ساڵی سێیەمی فەرمانڕەواییدا باسی لە ئوربیلوم کردووە، بەم شێوە:

(mu-us2 sa(d) amar (d)en-(zu) lugal-e- ur- bi2- lum (ki)-mu- hul.

بە واتا (ساڵی دوای ساڵی وێرانکردنی وربیلوم لەلایەن پادشا ئامارسیەوە).

هەندێ نووسراوی تری مێخی ئەم پادشایەمان لەبەر دەستە کە ئاماژە بە شاری (وربیلوم) دەکات کە لێرەدا دەیانخەینە روو: بڕوانە نووسراوی تابلۆی (١، ٢).

بەڵام بە پێویستی دەزانم، کە مانای گشتی هەریەکە لەم دوو تابلۆیە لێرەدا بخەمە روو بۆ ئەوەی واتای تابلۆکان روونتر دەربکەوێ، چونکە وەرگێرانی سەرەوە، وەرگێرانێکی وشەییە:

مانای گشتی تابلۆی یەکەم:

(پێنج چێڵی هەراش بۆ لودینگرەی کوڕی یدخولە،

تابلۆی (١)

مانای نووسراوەکە تابلۆی (١)	خوێندنەوەی نووسراوە مێخییەکە
رووی پێشەوە	**رووی پێشەوەی تابلۆکە**
١- ٥ چێڵی هەراش	1-5ah2-mah2.
٢- بۆ لودینگرەی کوڕی یدخولە.	2- ki-lu2-dingr-ra-dumu-ir11-hul3-la-ta.
٣- شولگی- ئەیەمو رازی بوو بوو.	3-dsul-gi-a-mu-i3-dab5
٤- مانگ لە ٢٨ مین رۆژیدا بوو	4-iti-u4-28ba-zal
رووی دواوە	**رووی دواوەی تابلۆکە**
١- نووسینی لەسەر نییە	١- نووسینی لەسەر نییە.
٢- مانگی (خواردنی قەرخە بەرازەکە).	2-iti-ses-da-gu7.
٣- ساڵی ئامار سوێن ئوربیلومی وێران کرد.	3-mu-damar-dsuen-ke4-ur- bi2-lumki-mu-hul.
لیواری چەپی تابلۆکە ١٤٧ -١	لیواری چەپی تابلۆکە ١-٢.٢٧.

تابلۆی (٢)

مانای نووسراوەکە	خوێندنەوەی نووسراوە مێخییەکە
رووی پێشەوە	**رووی پێشەوە**
١- نێرییەک، لە (٢٥)ەمین رۆژ	1-1mas2- u4- 25- kam
٢- (١٤٦) مەڕ و بزنی جۆراو جۆر	2-2.26 udu- mas2hi-a
٣- لە (٢٦)ەمین رۆژدا	3- u4- 26- kam
٤- دەیداتە	4- MU-DU.
٥- ورکونونا	5- UR-KU3- NUN- NA.
رووی دواوە	**رووی دواوەی تابلۆکە**
١- رازی بوو بوو	1- i3- dab5.
٢- نووسینی لەسەر نییە.	٢- نووسینی لەسەر نییە
٣- مانگی فێستیڤاڵە مەزنەکە.	3- iti- ezen- mah
٤- ساڵی ئامارسوین ئوربیلومی وێران کرد.	4- mu- damar- dsuen- lugal. E- ur- bi2- lumki- mu- hul.
لیواری چەپی تابلۆکە ١٤٧ -١	لیواری چەپی تابلۆکە ١-٢.٢٧.

شولگی- ئەیەمو لە بیست و هەشتەمین ڕۆژی مانگەوە ڕازی بووە. مانگی خواردنی فەرخە بەرازەکە، ئەو ساڵەی ئەمارسن شاری ئوربیلوم وێران کرد).

مانای گشتی تابلۆی دووەم:

(نیریک لەبیست و پێنجەمین ڕۆژ و سەد و چل و شەش مەڕ و بزنی جۆراو جۆریش لە بیست و شەشەمین ڕۆژدا دەدرێتەوە ورکونونە. ڕازی بوو بوو لە مانگی فێستیڤاڵە مەزنەکە لەو ساڵەی ئەمەرسوین وربلومی وێران کرد. سەد و چل و حەفت).

زۆر هاتنی ناوی هەولێر بەشێوەی (وربیلوم urbilum) لە سەردەمی سۆمەری نوێدا گرنگی ئەو شارەمان بۆ دەردەکەوێ لەو سەردەمەدا. بەڵام ئەوەی جێگای بایەخە کە ئەم شارە هەندێ جار کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی ئەو هێزانەی فەرمانڕەوا بوون لەوڵاتی نێوان دوو ڕووباردا، ئەمە لەکاتی بەهێزی ئەو دەسەڵاتانەدا، بەڵام هەر کاتێ ئەو هێزانە بەرەو کزبوون دەچوون، ئەوە ئەو شارە وەک یەکەیەکی سیاسی و ڕامیاری سەربەخۆ دەسەڵاتی خۆی بەڕێوە بردووە.

لەدوای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی بنەماڵەی ئوری سێیەم، بۆ ماوەیەک بێ دەنگی لە باکووری وڵاتی نێوان دوو ڕووبار دەبینرێ، بە تایبەتیش زەوییەکانی خۆرهەڵاتی ڕووباری دیجلە، بەڵام دوای ماوەیەک دەوڵەتێکی دیکە لەم ناوچەیەدا سەر هەڵدەدا بەناوی دەوڵەتی (ئاشووری)، کە بە سەردەمی ئاشووری کۆن ناسراوە، یان بەناوی پادشا بەهێزەکەیەوە (شەمشی- ئەدەد) دەناسرا، ئەو دەوڵەتە لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی (ئاشوور) دەوڵەتێکی بێ هێز بوو، بەشێوەیەک، کە هەریەک لە شارەکانی دەوروبەری سەربەخۆ بوون و فەرمانڕەوایەتی خۆیان دەکرد، لەوانەش هەریەکە لە شارەکانی (گاسور، ئەراپخا، ئاشوور، وربیل) بەشێوەی دەوڵەتە شار فەرمانڕەواییان تێدا بەڕێوە دەچوو، بەڵام لە دواییدا لەسەر تەختی دەوڵەتی ئاشووری چەند پادشایەکی بەهێز دەرکەوتن، کە بەهێزترینیان (شەمشی- ئەدەد)ە، (١٨١٤-١٧٨٢ پ.ز) ئەم پادشایە توانی بەڕادەیەک دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی دەوڵەتەکەی خۆی بەرفراوان بکات، کە دەسەڵاتی بەسەر هەموو زەوییەکانی دەوروبەردا گرت. شاری (ئیکالاموو)ی لە ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە کردە پایتەختی خۆی، توانی دەسەڵاتی خۆی بسەپێنێ بەسەر هەریەکە لە شارەکانی (ئاشور، نەینەوا، وربیل، ئەراپخا، گاسور....).

ئەوەی شایەنی باسە داگیرکاری ئاشوورییەکان لە زەوییەکانی خۆرهەڵاتی ڕووباری(دیجلە) بە هاوپەیمانی بووە لەگەڵ شانشینی (ئەشنونا)، کە هەردوو پادشای دەسەڵاتدار (شەمشی- ئەدەد)ی ئاشووری، لەگەڵ پادشا (دادوشا) پادشای (ئەشنونا) کە هاوزەمانی یەکتری بوون، بەیەکەوە توانیویانە ناوچەیەکی بەرفراوان داگیر بکەن.

ئەم دوو هاوپەیمانە توانیویانە، سێ دەوڵەتە شاری سەربەخۆی زۆر بەناوبانگ داگیر بکەن، کە ئەوانیش (ئاشوور، نەینەوا، وربیل)ن، (دادوشا) لەو هەڵکەندراوەی، کە بەبۆنەی ئەو سەرکەوتنانەی لە زەوییەکانی خۆرهەڵاتی ڕووباری (دیجلە) بەدەستی هێناون دروستی کردووە، باسی سەرجەم ئەو شارانەی کردووە، کە داگیری کردوون، لەدوای ئەوەی لەماوەی (١٠) ڕۆژدا شاری (قەبرا)ی، داگیر کردووە، باس لە کەسێ دەکات بەناوی (بوونو-یشتەر bunu-istar)، کە پادشای شاری (وربێل urbel) بووە.

لەو هەڵکەندراوەی کە بە هەڵکەندراوی سەرکەوتنی (شەمشی- ئەدەد) ناسراوە، کە ئێستا لە مۆزەخانەی (لۆڤەر)ە لە پاریس، تێیدا باس لە داگیرکردنی هەموو ئەو شارۆچکە قایمکراوانە دەکەن لە زەوی (وربیل) لە مانگی (مەقرەنو)دا. کە لێرەدا ئەو بەشەی باس لە شاری (وربێل) دەکات دەیخەینە ڕوو لە ستوونی سێ لەدێڕی حەوتەوە دەست پێ دەکات تا دێڕی پازدە:

ئەمەش دەقی خوێندنەوە مێخییەکەیەتی:

7- Oa- la- ni-da-an- na- ti- 8- sa- ma-a-at- ur- be2- e-el. 9-ka-va- su- nu. 10 i-na- iti- ma- aq- ra- nim. 11-u2- sa-ab- bi- it- ma 12- bi-ra- ti-ia. 13- lu- u2- as2-ta- ak- ka- an.14- qa- ab- ra- aki).

بە واتای:

(هەموو شارۆچکە شووردراوەکانی زەوی وربێل (urbel)م، لە مانگی مەقرانو داگیر کرد، لە هەموو شوێنێکدا قەڵاکانی خۆم لێ دامەزراند. شاری قەبرە....). کە لێرەدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە شاری (هەولێر) بەشێک بووە لە دەسەڵاتی فەرمانڕەوای ئاشوورییەکان، بەڵام لەدوای مردنی (شەمشی- ئەدەد)

دەسەڵاتی ئاشوورییەکان بەرەو کزبوون چوو تا وای لێ هاتبوو دەسەڵاتەکەیان لە شاری (ئاشوور) زیاتر بڕی نەدەکرد. کە لەو کاتەدا شارەکانی (وربێل و نەینەوا) سەربەخۆ بووبوون لە دەستی دەسەڵاتی ئاشوورییەکان.

لە بەشی ناوەڕاستی وڵاتی نێوان دوو رووبار پادشایەکی بەهێز دەردەکەوێ کە ئەویش (حامورابی)یە، (١٧٩٢-١٧٥٠پ.ز). ئەم پادشایە توانیویە دەسەڵاتی خۆی بگەیێنێتە ناوچەکانی باشووری کوردستانی ئەمڕۆ، کە تێیدا ناوی ئەو ناوچانەی هێناوە کە هێرشی کردوونەتە سەر، لەوانەش (گوتییەکان، لولوییەکان، سیموروم، سۆبارتو....) و بەم شێوەیەش توانیویە بگاتە رووبەرێکی بەرفراوانی باشووری کوردستان.

لە دوای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی سەردەمی ئاشووری کۆن، لە باکووری وڵاتی نێوان دوو رووباردا دەسەڵات دەکەوێتە دەست (خورییەکان) کە بە دەوڵەتی (میتانی) ناسراوە، کە ئەو شارانە هەموویان دەکەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتەوە، کە شارەکانی (گاسوور، ئەراپخا، ئاشوور، نەینەوا، وربیل) لەو دەسەڵاتە بەدەر نەبوون، بەڵکو مەرکەزی کارگێڕی ئەو دەوڵەتە بوون. لەو سەردەمەدا شاری وربیل گرنگی ئایینی زۆری هەبووە، زۆر پیرۆز بووە بەجۆرێ کە چۆن ئێستا شاری (مەکە) پیرۆزە لای موسڵمانان. پاشایانی مەزن مەزن بۆ حەجکردن روویان لەشاری (وربیل) دەکرد، هەروەک چۆن (موسایسر)ی بووبووە قیبلەی (خالیدییەکان)، ماڵی خوداوەندی (عشتار) لەو شارەدا بووە، کە لەلای خورییەکان بە (شاوشکا) ناسرابوو.

جارێکی تر سەرهەڵدانی دەسەڵاتی ئاشووری دەست پێدەکاتەوە، کە لەو سەردەمەدا گرنگی زیاتر بە شاری (ئەربیل) دراوە، بە شێوەیەک کە بە شاری دووەم، یان دەتوانین بڵێین بە پایتەختی دووەمی ئاشووری دانراوە لە سەردەمە جیاوازەکانی ئەو ماوەیەی ئاشووری، کە بە شێوەیەکی روون لە سەردەمی پادشای ئاشووری (ئەشوور- ئوبالت) (١٣٦٥-١٣٣١پ.ز) دەست پێدەکات تا کۆتایی هاتنی یەکجارەکی دەسەڵاتی ئاشووری لە ساڵی (٦١٢ پ.ز) بەدەستی (میدییەکان و بابلییەکان)، بەڵام لە ماوەی ئەو سەردەمە دوور و درێژەدا، هەندێ جاران ئەو دەوڵەتە بەهێز و هەندێ جارانیش بێ هێز بووە، بەڵام لەهیچ یەکێ لەم بارانەدا شاری (ئەربیل) گرنگی خۆی لەدەست نەداوە، مەڵبەندێ بووە بۆ رێکخستنی سوپای ئاشووری و ئامادەکردنیان بۆ هێرشبردنە سەر دوژمنان، بە تایبەتیش بۆ ناوچەکانی باکووری خۆرهەڵات، چونکە ئەم شارە مەڵبەندی خوداوەندی شەڕ (عەشتار) بووە، کە پێش ئەنجامدانی هەر هێرشێک لەلایەن پادشایانی ئاشوورەوە بۆ سەر دوژمنەکانیان دەهاتن لەبەردەمی ئەو خوداوەندە دەپاڕانەوە بۆ ئەوەی لە شەڕەکەدا سەریان بخا کە ئەمەش لە (ئاشوور-پانیپال) بە دەردەکەوێ کاتێ بەرەو شەڕکردن دەڕوا دژی پادشای (ئیلامی) (تیومان). هەروەها ئەم شارە گرنگترین شاری پێشبینی کردن بووە، کە لەسەر جەرگی گیانەوەران ئەنجام دەدرا کە لە سەردەمی کۆندا گرنگییەکی زۆری پێدراوە لە پەرستگای (ئیگاشانکالاما)ی پەرستگای خوداوەند (عەشتار).

ئەوەی شایەنی باسە کە پادشایانی ئاشوور زۆر بە کەمی باسی داگیرکردنی شاری (ئەربیل) دەکەن، کە ئەمەش ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە ئەو شارە لەو سەردەمەدا مەڵبەندێکی گرنگی ئاشوورییەکان بووە کە بە بەردەوامی لەژێر دەستی خۆیاندا بووە. پادشای ئاشووری (ئاشوور ناسریالی دووەم) (٨٨٣-٨٥٩پ.ز) ئەم پادشایە بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی باکووری- خۆرهەڵات هەریەکە لە شارەکانی (ئەربیل و نەینەوا و ئاشووری) وەک بنکەیەکی سەربازی بەکارهێناوە، بەڵام لە کۆتایی فەرمانڕەوای (شلمنسری سێیەم) لەسەر دەسەڵات گرتنە دەست ناکۆکی کەوتۆتە نێوان کوڕەکانی، بەوەش زۆربەی شارەکانی ژێر دەسەڵاتی ئاشووری سەربەخۆییان راگەیاندووە، بەڵام لەدواییدا پادشای ئاشووری (شمشی- ئەدەدی پێنجەم) (٨٢٣-٨١١پ.ز) توانیویە هەموو شارەکان بگەڕێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی ئاشووری: وەک شارەکانی (نەینەوا، ئەربیل، ئاشوور، ئاراپخا).

پادشای ئاشووری (شلمنسری سێیەم) (٨٥٨-٨٢٤پ.ز) لەکاتی هێرشەکانیدا باسی لە شاری (ئەربیل) کردووە بەم شێوەیە:

(kur- kir3- ru- ri- ina- sag- uru- arba- ilu- u- si-a).

بە واتای:

(هاتمە دەرێ لە زەوی کێرورێ لە سەرووی ئەربەیلو)، وە لەو سەردەمەدا وەک هەموو سەردەمەکانی تر (هەولێر)

بنکەیەکی سەرەکی ئاشوورییەکان بووە.

سەردەمی پادشایەکی تر دەردەکەوێ کە توانی هەموو ناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوین بخاتە ژێر رکێفی دەولەتەکەی کە ئەویش (سەرجونی دووەمە) کە بە یەکێ لە هەرە پادشا بەهێزەکانی (ئاشووری) لە قەلەم دەدرێ، توانی ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری دابمەزرێنێ. (سەرجون) لە ماوەی سالانی (٧٢١- ٧٠٥پ.ز) فەرمانڕەوایی ولاتەکەی کردووە، کە لە چەندان تێکستدا باسی (ئەربیلی) کردووە کە لێرەدا هەولدەدەین هەندێ لەو تێکستانەی پەیوەندییان بەو شارەوە هەیە بیخەینە روو:

(sa-tas- pur- an- ni- ma- a- lu- a- sip- ri- sa-(m)ur- r-bal-a).

بە واتای (تۆ چیت بۆم نووسیوە، نامەکەم لە وربالا بۆ سەرۆکەکە بێنە).

لە دێرێکی تردا دەلێ:

(sa-tas- pur- an- ni- ma-a- (m)ur- bal- a- ina- u (gu-s)a- uru a- tu2- na- a-a)

بە واتای (وەک تۆ کە چیت بۆ نووسیوم، بلێ وربالا (بنووسە؟) بۆم لەبارەی راستی ئەو پیاوەی ئەتونا).

سەرجونی پادشای ئاشووری هەولێری بەکارهێناوە بۆ رێکخستنی سوپاکەی بۆ هێرشکردنە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی (ئۆرارتۆ) لەباکووری ولاتی ئاشوور، بەلام لەدوای کۆتایی هاتنی سەردەمی ئەو پادشایە کورەکەی (سەنحاریب) (٧٠٤- ٦٨١پ.ز)ەوە، دەسەلاتی ئاشوور دەگرێتە دەست، لە سەردەمی ئەم پادشایەدا، هەولێر گرنگییەکی لەرادەبەدەری پێ دراوە و دووەمین شاری گرنگی ئاشوورییەکان بووە، پرۆژەی ئاوی بۆ شاری (ئەربیل) راکێشاوە کە ئەم پرۆژەیە بابەتێکی بە کاملی لە لایەن شوێنەوار ناسی عێراقی (فوئاد سەفەر)، لە گۆڤاری سۆمەر لەژمارە (٣) بەشی یەکەمدا لەسەر نووسراوە، بەلام بەداخەوە نەمتوانی ئەم بابەتە بەدەست بخەم بۆ ئەوەی لەم بابەتەدا سوودی لێ وەرگرم بە تایبەتی لە نووسینە مێخییەکەی.

(ئەسەرحەدون) (٦٨٠-٦٦٩ پ.ز) لەدوای باوکی دەسەلاتی گرتۆتە دەست، بەخۆی پرۆپاگەندەی ئەوەی بۆ خۆی کردووە کە گوایە لەنێوان براکانیدا بەرز کراوەتەوە بۆ فەرمانڕەوایی دەولەتی ئاشووری لە لایەن خوداوەندەکانەوە کە خوداوەندەکانیش ئەمانەن (ئاشوور، سن، شمش، بعل، نابو، عەشتاری ئەربیل) کە لێرەدا گرنگی خوداوەندی (عەشتاری ئەربیل)مان بۆ دەردەکەوێ مادام دەسەلاتی هەبووبێ لە دانانی فەرمانڕەوایی ولاتدا.

پادشایەکی تر کە بەناوبانگی ئاشووری بەناوی (ئاشوور پانیپال) (٦٦٨- ٦٢٧پ.ز) دەسەلات دەگرێتە دەست ئەم پادشایە کاتێ لە (ئەربیل) دەبێ لە کۆتایی هاوینی سالی (٦٥٣پ.ز) هەوالێکی ناخۆشی پێ دەگات لەبارەی هێزەکانی پادشای ئیلامی (تیومان) کە لەشکرکێشی دژی (ئاشوور پانیپال) دەست پێ کردووە، ئەم پادشایەش پەنا دەباتە بەر خوداوەندی (عەشتار) لە (ئەربیل) کە خوداوەندی جەنگ بووە، کە ئەم خوداوەندە (ئاشوور پانیپال)ی لە جەنگەکە سەر خستووە. بەم بۆنەیەوە (ئاشوور پانیپال) هەلکەندراوێکی بۆ ئەمە تەرخان کردووە کە سەرە لێکراوەکەی (تیومان)ی بەدارەوە هەلواسیوە، کە ئەم نەخشەیە لە (نەینەوا) دۆزراوەتەوە، ئێستا لە(پاریس)ە. کاتێ ئەم پادشایە پێشوازی لە(روسا)ی دووەمی پادشای (ئۆرارتۆ) کردووە، لەوانەیە هەر لە شاری (ئەربیل) پێشوازی لەم پادشایە کردبێ.

لەدوای مردنی ئەو پادشایە دەولەتی ئاشووری بەرەو هەلوەشان و لەناوچوون دەچوو بەجۆرێ کە راپەڕین لە هەموو هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی ئەم دەولەتە دەستی پێکرد، کەوا پێدەچێ لە سالی (٦١٥ پ.ز) شاری (ئەربیل) کەوتبێتە دەستی (میدییەکان) کە (کیاکسەر) پادشای (میدی) توانیبێتی دەسەلاتی بگەیێنێتە ئەو شارە.

هەروەها هەندێ تێکستی تری مێخیمان لەبەر دەستێ کە بە شێوەیەکی دەقیق مێژووەکانیان نازانرێ، بەلام وا پێ دەچێ مێژووەکەیان بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی (ئاشوور پانیپال) کە لێرەدا دەیانخەمە روو:

ئەم تێکستەی خوارەوە ئەو شتومەکانە دەگرێتەوە کە پێشکەشی پەرستگای خوداوەندی (عەشتار)یان کردووە لە (ئەربایلو): تابلۆی (٣):

(1- (aban) kunukku(m) sa2- kil-ia 2- 1/2 ma- na- 1seqel- kaspi 3- sag- mes- sa- istar (al) arba- ilu. 4- sa (m) iz- bu. 5- ina- pani- (m) sa2 kil- ia. 6- ina- pu-u- hi- it- ti- si. 7- a- na rabu- tu2- su2- irabi (bi).

بە واتای (٢/١ مەنەوییەک شیکیلی زیوی پایتەخت؟ بۆ ئیشتاری ئەربەیلو، بۆ خاوەنێتی بزبو، بەسەرپەرشتی شەگیلییە، ئەو وەریگرتووە بەگۆڕینەوە. ئەو چواریێەکی زیاد دەکات).

لە دەقێکی تردا باس لە (ئەربیل) کراوە، کە ئێمە تەنیا ئەو دێڕەی دەخەینە روو، کە پەیوەندیدارە بە (ئەربیل)، ئەویش دێڕی (١٠)یە لە تێکستەکەدا بۆ نووسینە مێخییەکەشی بڕوانە تێکستی (٣). ئەمانەی خوارەوەش دەقە مێخییەکەیەتی:

10- (....?) (d) nabu (d) istar- sa- (al) arba- ilu)

(خوداوەندی نەبوو، خوداوەندی ئیشتەر لە شاری ئەربەیلو (**arbailu**).

لە دوای سەردەمی ئاشووریش (هەولێر) گرنگی خۆی لە دەست نەداوە کە بە دڵنیاییەوە لەسەردەمی میدییەکان یەکێ لە مەڵبەندە گرنگەکانی کارگێڕی بووە، لەسەردەمی ئەخەمینیشدا هەر هەمان گرنگی خۆی لەدەست نەداوە، لەم سەردەمەدا ڕێگایەکی گرنگی هەبووە بە ناوی (ڕێگای پادشای) کە (ئەربیل) شوێنێکی گرنگی ئەم ڕێگایە بووە، لە دوای هاتنی (ئەسکەندەری مەقدۆنی) بۆ ڕۆژهەڵات لە شەڕێکدا لەنزیک (ئەربیل) لەگەڵ (داریوشی سێیەم) بەشەڕ هاتووە، کە ئەو شەڕە بەشەڕی (ئەربیلا) یان (گوگامیلا) ناسراوە، کە لەم شەڕەدا (ئەسکەندەر) سەرکەوتنی بەدەست هێناو توانی کۆتایی بە فەرمانڕەوایی (ئەخەمینییەکان) بێنێ کە ئەمەش لە ساڵی (٣٣١پ.ز) ڕوویداوە. لەدوای لە وڵاتی نێوان دوو ڕووبار سەردەمی سەلجوقی دەست پێدەکات. لەدوایيدا هاتنی (فرسییەکان/ئەشکانییەکان) دەست پێدەکات، کە هەولێر لە هەموو فەترەکان گرنگی خۆی پاراستووە لەناوچەکەدا. لەسەردەمی سەلجوقی لە سەدەی دووەمی پێش زایینی (ئەربیل) لەژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایانی (سکسییەکان) بووە، کە بەناویانگترینیان (ئیزاتیس)ە و کەسێکی تر ناسراو (مونابازوس)ە کە لەو سەردەمدا میرنشینێ بەناوی (حەزیبا) یان (حەدیبا) کە لەلایەن ئەوانەوە بەڕێوە دەبرا. ئەوەی شایانی باسە لەو سەردەمدا ئایینی (یەهودی) لەپاڵ ئایینەکانی تر لەو شارەدا هەبووە، لەکاتی بڵاوبوونەوەی ئایینی (مەسیحی) لەناوچەکەدا (هەولێر) یەکێک بووە لەو شارانەی کە ئەم ئایینەی تێدا بڵاوبووەتەوە، بەڵام ئەوەی جێگای باسە لە سەردەمی ساسانیدا هەر بەو شارە وتراوە (ئەربیرە **arbira**)، تەنانەت لە سەرچاوە ئیسلامییەکانیشدا لە زۆر جاردا هەر بە (ئەربیل) ناوبراوە.

بەڵام سەبارەت بەو گۆڕانکارییانەی، کە بەسەر ناوی ئەو شارەدا هاتووە بە پشت بەستن بە تێکستە مێخییەکان ئەو گۆڕانکارییانە لێرەدا دەخەینە روو:

یەکەم ناوهاتنی هەولێر بە شێوەی (وربیلوم **urbilum**) بووە کە ئەم ناو هاتنە لە سەردەمی کۆتاییەکانی ئەکەدی و سۆمەری نوێدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام ئەم شێوازە لە سەردەمی ئاشووری کۆندا بەشێوەی (وربیل **urbel= urbe-e-el**) دەردەکەوێ، کە ئەگەر بە سەرنجەوە بڕوانینە گۆڕانکارییەکانی ئەم ناوە، لە سەردەمی سۆمەری نوێوە بۆ سەردەمی ئاشووری کۆن گۆڕانێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە کە بەپێی ئەو تێکستانەی لەبەر دەستماندان تەنیا ی (**i**) گۆڕاوە بۆ (ێ (**e**)) لەگەڵ نەمانی پاشگری (**um**)، کە ئەمەش ئاساییە پاش ئەو فەترە دوور و درێژە ئەم جۆرە گۆڕانانە ڕوودەدەن، بە تایبەتی گۆڕان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر. بەڵام دەشێ زۆر دەقی سەردەمی دووەمیش هەبن هەر بە هەمان نووسینی دەقی سەردەمی یەکەم بن. لەسەردەمی ئاشووری نوێیدا ئەو ناوە بە شێوەی (وربەلە **urbala**) دەردەکەوێ کە بە بەراورد لەگەڵ سەردەمی ئاشووری کۆن گۆڕان لە (ێ (**e**))وە بووەتە (ئە (**a**))، بەڵام لە فەترەیەکی درەنگتردا گۆڕانەکە بە شێوەیەکی تر دەبینرێ و ناوەکە بە شێوەی (ئەربەیلو **arbailu**) دەردەکەوێ، کە ئەویش بە گۆڕینی بڕگەیەکی سەرەکی ناوەکە و پیتی یەکەم لە (و (**u**)) و بۆ (ئە (**a**)) لەگەڵ زیادبوونی (ی (**i**)) لەنێوان پیتی چوارەم و شەشەمدا، بەڵام گۆڕانی دواهەمین پیت لەو زمانەدا کارێکی ئاساییە، چونکە بەپێی حاڵەتی ئیعراب لە ڕستەدا ئەو پیتە گۆڕانی بەسەردا دێت.

گۆڕانەکە بەم شێوەیەی خوارەوە دەبینین:

(urbilum urbel urbala arbailu arbira
arbl aruil aulira hulera hauler)

دەشێ دوای تێپەڕبوونی ئەو ناوە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر و گۆڕانی لە کۆتاییدا لەزمانی کوردیدا بۆ (هەولێر) بەکارێکی تا رادەیەک ڕەنگە سروشتی بزانین.

بەڵام سەبارەت بە واتای ناوەكە سەرەڕای هەبوونی بیروبۆچوونی جیاواز كە هەندێ پێیان وایە ئەو ناوە بەواتای چوار خوداوەند (arbailu) بێ، بەڵام من ئەم واتایە رەت دەكەمەوە، چونكە ئەو ناوە ریشەیەكی سامی نییە تا (arbailu) بە واتای (چوار خوداوەند) بێ، بەڵكو پاش چەند گۆڕانێ ئەو ناوە بووەتە (arbailu)، كەواتە ئەگەر ئێمە بمانەوێ واتای ئەو ناوە بەدروستی بزانین دەبێ بگەڕێینەوە بۆ ئەو سەرچاوانەی، كەوا یەكەم جار ئەو ناوەیان بەكارهێناوە، كە رەنگە ئەوەش نەمانگەیەنێتە واتایەكی دروست، یان دەتوانین ئەوە دەستنیشان بكەین كە واتای وشەی (arbailu) لە زمانی ئەكەدی (ئاشووری) ئەوا واتای سەرەوە بگەیەنێ، كە بە واتای (چوار خوداوەند)ە بەم شێوەیە (arba) بە واتای (چوار) (ilu) بە واتای (خوداوەند)، بەڵام ئەمە بنەچەی ناوەكە نییە، بەڵكو ئەم ناوە لە سەرچاوەیەكی تر هاتووە، كە ریشەیێكی هەیە لەبەر ئەوە زانینی ئەو ناوە بەو واتایە بەهەڵەی دەزانم.

ئەگەر ناوەكە ناوێكی سۆمەری بێ، ئەوە بەپێی ئەو وشانەی ناوەكەیان پێكهێناوە، لەگەڵ واتاكەی ئەو سەردەمەدا گونجاوبێ، دەتوانین بەپێی واتای وشەكان مانای ناوەكە بزانین: بەم شێوەی خوارەوە برگەی یەكەم (ur) بە سۆمەری زۆر واتا لەخۆی دەگرێ، وەك (شەڕانگێز، پاڵەوان، پیاو، سەگ، كارەكەر، شەڕكەر...) برگەی دووەم (bi2) بە هەمان شێوە زۆر واتا لەخۆ دەگرێ، وەك (مەشخەڵی ئاگر، ئاگر) برگەی سێیەمی ناوەكە (lum) كەوا پێدەچێ كاریگەری زمانی ئەكەدی لەسەر بێ، بەزۆر واتا دێ، لەوانە (بەپیت، هەور، پڕ، هەبوون...).

هەریەكە لەو سێ برگانەی سەرەوە كە ناوەكەیان لێ پێكهاتووە چەند مانایەكی لە یەكتر جیاوازییان هەیە كە دەبێ بتوانین لە هەریەكەیان مانایەكی گونجاو هەڵبژێرین بۆ ئەوەی واتایەكمان دەست بكەوێ كە لەگەڵ بارودۆخی سروشتی ناوچەی هەولێر بگونجێ كە رەنگە مانای ناوەكە بەیەكەوە بە واتای (ناوچەی پڕ لە هەڵگیرسانی شەڕانگێزی) بێ یان بەواتای (زەوی شەڕانگێز) بێ، كە رەنگە هۆكاری ئەم ناوەش بۆ ئەوە بگەڕێتەوە، كە سۆمەرییەكان بە بەردەوامی تووشی شەڕكردن و بەرگرییەكی توند بووبن لە ناوچەكەدا، یان بە واتای (زەوی پاڵەوانان) بێ، كە ئەمەش شتێكی نەگونجاوە، چونكە كەس بە دوژمنەكەی خۆی ناڵێ پاڵەوان. كە رەنگە ئەگەر ناوەكە سۆمەری بێ، بەواتای یەكەم دروستتر بێ لە واتای تر، بەڵام لەوانەیە ناوەكە ناوێكی ناوچەیی بێت، كە تا ئێستا ماناكەی نەزانرابێ، یان ریشەی ناوەكە بگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێكی زۆركۆن، كە واتاكەی نازانرێ، خۆ ئەگەر وابێ ئەوا ئەوەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێ كرد، بەڵێكدانەوەی واتای ناوەكە بە سۆمەری ئەوە هەڵەیە و لەراستییەوە دوورە، چەندان ئەگەری تر هەڵدەگرێ واتای ئەو ناوە مێژووییە.

٢- ئەمخازوم:

یەكێكە لە میرنشینەكانی بناری زاگرۆس، كە لە سەردەمی ئاشووری كۆندا دەورێكی زۆر كاریگەری لەململانێ سەربازییەكانی لەگەڵ دەوڵەتی ئاشووردا گێڕاوە، پایتەختی ئەم میرنشینە ناوی (شێكشا بوم) بووە، ئەم شارە لە سەردەمی بنەماڵەی ئوری سێیەمدا بەشێوەی (شیگشابی sigsabi) ناوی هاتووە، هەروەها لە نووسراوەكەی هەڵەدنشین لەدێری (٦٠) ناوی هاتووە بە شێوەی (شیكشامبی siksambi)، بەڵام لەم نووسینەدا هێمای (mat)ی لەپێشە كە لەپێش ناوی وڵاتدا دێ، هەروەها لە كۆتاییدا هێمای (ki) هاتووە كە لەدوای ناوی (شار یا شوێن) دێ (ma -at -si2 -ik -sa -am -bi -ki)، دەشێ هۆكاری هاتنی هێمای (mat) لەپێش ناوی ئەم شارە بۆ ئەوە بگەڕێتەوە، كە لەو سەردەمەدا شارەكە ئەوەندە گرنگ بووبێ كە هەموو وڵاتەكە بە ناوییەوە ناسرابێ.

ئەم ناوە لە تێكستە مێخییەكاندا بەچەند جۆرێك نووسراوە، كە هەندێ جیاوازی بەسیت لە نێوانیاندا هەیە كە ئەمەش دیاردەیەكی ئاساییە. ئەم ناوە پێ دەچێ ناوێكی خوری بێ و بەم شێوەیە شی كراوەتەوە، (-SIKS AmBI) كە بە واتای (ستوونێ لەداری ئەمبی) دێ. لە تێكستەكانی (شمشارە)دا لەزۆر نامە ناوی هاتووە كە دەشێ بوترێ لەم نامانەدا پشكی شێر بەر ئەم میرنشینە كەوتووە، ئەم میرنشینە لەنێوان بەرژەوەندی ئاشوورییەكان لە خۆرئاواوە گوتییەكان لەخۆرهەڵاتدا بووە، بە بەردەوامی كەوتۆتە بەر لێشاوی ئاشوورییەكان و، مەترسییەكی گەورەشی لەسەر ئاشوورییەكان دروست كردووە، بۆ

پاراستنی خۆی هاوپەیمانی لەگەڵ چەندان هێزی ئەو سەردەمەدا دروست کردووە، کە بە بەردەوامی ئەم هاوپەیمانەتییە گۆڕانی بەسەردا هاتووە.

بەهۆی تێکستەکانی (شمشارە) دەتوانین شوێنی ئەم میرنشینە و پایتەختەکەی تا رادەیەک دیاری بکەین، بەپێی ئەم تێکستانە شوێنەکەی دەکەوێتە نێوان (رانیە) و (هەولێر) لەنزیک شاری (کۆیە)، لە خوارووی زێی بچووک، لەخوار شاری (شوشارە)، لەدامێنی شاری (دوکان)ی ئێستاوە تا شارۆچکەی (تەق تەق) لەسەر کەناری زێی بچووک لەنزیک (تەق تەق). کە بە دووری نازانم یەکێ لەو تەپۆڵکە شوێنەوارییانەی کە دەکەونە نزیک شارۆچکەی (تەق تەق)، شاری (شیکشا بووم)ی کۆن پێک بێنێ کە ئەمەش بە هەڵکۆڵینی شوێنەواری لەو ناوچەیەدا، دەتوانرێ بسەلمێنرێ، ئەم میرنشینە سنووری کۆنی وڵاتەکەی بەم شێوەیە بووە، تورکییەکان لەباکووری خۆرهەڵاتی، شیمورووم لەباشووری خۆرهەڵاتی ئاشوورییەکان لە خۆرئاوای، هەروەها کاکەمومیش کەوتۆتە بەشی باشووری خۆرهەڵاتی.

لە سەردەمی ئاشووری کۆندا ئاڵۆزییەکی زۆر زەوییەکانی رۆژهەڵاتی رووباری دیجلەی گرتبووەوە، کە تێیدا شەڕ و شۆڕێکی بەرفراوانی لە ناوچەکەدا بڵاو کردبۆوە، کە ئەمڕش بووبووە هۆی دروستکردنی هاوپەیمانی لەنێوان ئەو هێزانەی کە لە ناوچەکەدا بوون بەپێی بەرژەوەندی ئەو هێزانە هاوپەیمانیەتییەکە دروست بووبوو، کە ئەمە لە هەندێ نامەی (شمشارە)دا بەڕوونی دەردەکەوێ.

دوو هێزی سەرەکی ئەو ناوچەیە بریتی بوون لە (ئاشوورییەکان) و (ئەشنونایەکان)، کە ئاشوورییەکان بە سەرۆکایەتی (شمشی- ئەدەد) و ئەشنوناش بە سەرۆکایەتی (دادو- شا)، هاوپەیمانیەتییان لەگەڵ یەکتر بەستووە. دژ بە میرنشینەکانی (خوری و گوتی و لولوبی) لە خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە، کە ئەم دوو هێزە هاوپەیمانە توانیویانە ناوچەیەکی زۆر لەم ناوچەیە داگیر بکەن لەوانەش (ئەراپخا، قەیرا، نور و گوم...)، (شمشی- ئەدەد) (یتلیوم)ی ناردووە بۆئەوەی لەگەڵ (کوارێ)دا دژی (یاشوب- ئەدو)ی پادشای ئەخازوم بجەنگن و لەزۆربەی ئەو نامانەی کە (شمشی- ئەداد)ی پادشای ئاشووری، بۆ (کوارێ)ی فەرمانڕەوایی (شوشارە- شمشارە) باس لە هێرشکردنە سەر وڵاتی (ئەخازوم) دەکات، بەڵام گوتییەکان لەم ململانێیەدا هاریکاری ئەخازومیان کردووە دژ بە ئاشوورییەکان.

یاشو ئەدوی پادشای ئەخازوم لە هاوپەیمانیەتی بەستندا پیاوێکی هەوادار بووە، بە جۆرێ زوو بەزوویی هاوپەیمانییەتی خۆی دەگۆڕی یان ئەم هاوپەیمانیەتی گۆڕینە رەنگە هۆکارەکەی بۆ بەرژەوەندی دەوڵەتەکەی بگەڕێتەوە. یاشوب ئەدو هاوپەیمانی لەگەڵ شمشی ئەدەد بەستووە، بەڵام زۆری پێ نەچووە ئەو هاوپەیمانەتییەی هەڵوەشاندۆتەوە و، سەر لەنوێ توانیویە هاوپەیمانی لەگەڵ هەریەکە لە (گوتییەکان و کاکموم و سیموروم..) ببەستێ، لەدژی شەڕانگێزی (شمشی- ئەدەد) و (کوارێ)ی فەرمانڕەوای (شوشارە) و (دادوشا)ی پادشای (ئەشنونا)، لە نامەیەکیدا کە شمشی ئەدەد بۆ کوارێی دەنێری نیگەرانی خۆی لەمەڕ زوو گۆڕینی هاوپەیمانییەتی یاشوب ئەدو بەکوارێ رادەگەیەنێ، بەڵام گوتییەکان شاری (شیکشابوم)ی پایتەختی (ئەخازوم) وا پێدەچێ لەشکرکێشی گوتای لێ بووبێ، چونکە (ئیندوشێ)ی پادشای گوتی فەرمانی لەوێوە بۆ گوتییەکان دەرکردووە، کاتێ شمشی ئەدەد ویستوویەتی گفتوگۆ لەگەڵ گوتییەکان بکات داوای کردووە کە نوێنەری (ئیندوشێ)ی پادشای گوتی بێتە (شیکشا) بۆ ئەوەی کۆتایی بە ناکۆکی نێوانیان بێنن، ئەمەش ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە لەو سەردەمەدا ئەو شارە بووەتە بنکەی پەیوەندی لەنێوان ئەو دوو هێزەدا.

دوای ئەوەی (یاشوب- ئەدو) هاوپەیمانی لەگەڵ ئاشوورییەکان دەشکێنی، هاوپەیمانییەتی تر دەبەستێ، ئەمە هانی ئاشوورییەکانی داوە بە هاوپەیمانیەتی (ئەشنونا)، دوای داگیرکردنی (ئەرابخا و قەیزا) پاش ساڵێک شاری (نوروگوم)یان داگیر کردووە، هەر لە هەمان کات و ساتدا (شمشی ئەدەد) بڕیاری داگیرکردنی وڵاتی ئەخازومی داوە، هەر یەکە لە (نوروگوم، ئەخازوم، قاتنا) لەلایەن شمشی ئەدەدەوە لەساڵی (١٧٨٥ پ.ز) داگیر کراون، کە دەکاتە (٢٩) ساڵەی فەرمانڕەوایەتییەکەی.

لێرەدا تێکستێک دەخەمە روو کە باس لەم وڵاتە دەکات.

تابلۆی (١)

رووی پێشەوەی تابلۆکە:

1- a-na- ku-wa-ri
Qi2- bi2- ma
Um- ma- dutu- si- dim- ma
wu- d(i) ni- ku- ur2- ti- ia- su- ub- dim
5- lu2- ah- za- a- jiki- te- es- me
Pa- na- nu- um- wa- ar- ki- lu2- si- mu- ur- ri- iki
Il- li- ik- lu2- si- mu- u- ri- iki
i- zi- ib- ma- wa- ar- ki- lu2- ti- ru- ki- iki
il- li- ik- lu2- ti- ru- ki- iki
10- i- zi- ib- ma- wa- ar- ki- ia8- i- la- nim
Il- li- ik- ia8- i- la- nim- i- zi- ib- ma
Wa- ar- ki- ia- il- ik- i- ia- ia- ti
i- zi- ba- an- ni- ma- wa- ar- ki- lu2- ka- a (k-m)I (ki)
it- ta- la- ak- u3- a- na- ka- al- lugal- mes
15- an- nu- tim- ni- is- dingir- mes- iz- za- ka- ar
Is- tu- it- ti- lugal- MES- AN- NU- TIM- IS3- (li- mn) LI- MU)
U3- IK- KI- RU- MU- 3- KAM- MA- I- MA- SI2
I- NU- MA- IT- TI- IA- IS3- LI- MU
I- NA- E2- DIM- AR- RA- AP- HI- IMKI
20- NI- IS- DINGIR- MES- IZ3- KU- RA- AM
I- TU- UR2- MA- I- NA- A- AH- ZA- I- BI- IM
I- NA- A- I- NI- IMKI- NI- IS- DINGIR- MES- IZ3- KU- RA- (A) M
U3- A- NA- KU- NI- IS- DINGIR- MES- AZ2- KU- UR- SUM
2- SU- NI- IS- DINGIR- MES- IZ2- KU- RA- AM
25- IS- TU- U4- MI- IM- SA- QA- RA- AN- SU2- BA- TI- IA
IS- BA- TU- MA- TI- MA- I- NA- MA- TI- SU
KU3- BABBAR- GU4- HA2- U3- SE- EM
MI- IM- MA- U2- UL- LA- QU2- UT
A- LAMKI- IS- TE- EN- I- NA- MA- TI- SU
30- U2- UL- AS- (B)A- (AT)

رووی دواوەی تابلۆکە:

i- na- an- na- it- ti ia- ik- k[I- ir ma]
U3- wa- ar-[ki]- IU2- ka- ak- m[iki]
it- ta- la- [ak]
it- ti- lugal- i- sa- li- im- [ma]
35- U3- ni- is- dingir- mes- i- zaka- ar
it- ti- lugal- i- sa- lim- ma
U3- ni- is- dingir- mas- i- za- ka- ar
U3- it- ti- lugal- ma- a[h-r]- i- im- ma
Sa- [I- sa]- li- mu- [I- n] a- ki- ir
40- U3- i[t]- ti-lugal- [sa] [i]- sa- [l]i- mu
Sa- la- am- su- U3- na- ka- [ar- s] u
i- na- bi-ri- it- iti- 2[(tx)- kam......]
[i]t- ti- ia- iti- 1[tx- kam- is3- li- im- am]
i- tu- ur2- ma- [it- t]a- ki- [ir]
45- I- na- an- na- i[ti- xt] Ikam- na- nu- tim- ka- a[s- su2- u2]
U2- qa- ti- u2- u1- ub- ba- a[l- sum]
Is- tu- u4- mi- i- ti4- bu- ma- li- [i]- [na] ma- a- ti [su]
e- pe2- su- te- se- [em- me]
ku- si- ia- as- ra- nu- um- am- mi- n[im- wa]- si- [ib]
50- wu- e- ra- as- su- um- ma- a- d[i]- [U4]- [x]- kam
iti- an- ni- im- a- na- [s]e- ri- ia- tu2- ur- da- sum
la- ma- k[ur]- ha2- U3- kaskal- ha2- [su- ri]- pa- am
[i]- sa- ba- tu- a- na- se- ri- ia
Tu2- ur- da- sum- is- tu- za- as- liki
55- a- na- se- gi- ib- bu ki- is- tu- se- gi- ib-n buki
a- na- zi- kumki- is- tu- zi- kumki
a- na- u2- [ra] u2ki- is- tu- u2- ra- u2ki
a- na- lu- ut- pi2- iski- is- tu- lu- ut- pi2- iski
a- na- ma- a- [at]- ha- bu- ra- timki
60- sum- ma- la- ki- am- ma- kur- ha2- kaskal- ha2
Su- ir- pa- am
Sa- ab- tu- a- la- kam- u2- u1- I- le- i
Ma- ah- ri- ka- [ma]- li- si- ib
Lu- u2- ri- tu- ka- ma- i- na- ninda- u3- kas
Pa- ni- [s]- u- [u2]- pa- an- [lu2]- tur- mes- su

65- [lu- u2]- t[a- s] a- ab- ba- [a] t

لێواری سەرووی تابلۆکە:

[lu2- w]- a- bi- il- tup- pi2- ia- an- ni- [im]

[ni- s] i- su- wa- as- se- er

بەواتای:

بە کواریێ بڵێ: شمشی ــ ئەددد ئەوها (دەڵێ)

بە دڵنیاییەوە تۆ گوێبیستی شەڕانگێزییەکەی اشوب-ئەدوی ئەخزیان بووی. پێشتر ئەو فەرمانڕەوای شیمورومی بەدوادا دەهات. لەدوای فەرمانڕەوای شیموروم، فەرمانڕەوای تیرورکییەکان هاتووە. لەدوای فەرمانڕەوای تیرورکییەکانیش، یایلانومی بەدوادا دەهات. لەدوای یایلانوم، منی بەدوادا هاتووە، ئێستاش دەگەینە فەرمانڕەوای کاکموم. سەرجەم ئەو پادشایانە بەڵێن و سوێندیان خواردبوو!

ئەو هاوپەیمانەی کە ئەو لە ماوەی سێ ساڵدا پێکی هێنابوو لەگەڵ ئەو پادشایانە بە تەواوی تێکشێندرا.......

و لەزۆر نامەی تردا ئاماژە بەم وڵاتە کراوە کە نزیکەی (١٧) نامە دەبن، لە نێو نامەکانی شمشارەدا.

٣- قوشتەپە (کاشتاپوم kastppum)

ئەو ناوچەیە یەکێکە لەو شوێنانەی کە لە تێکستە مێخییەکانی (شمشارەدا) ئاماژەی پێ کراوە، کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئاشووری کۆن. ئەم ناو هاتنەش بەشێوەی (کاشتاپوم) بووە، کەوا پێدەچێ هەر هەمان (قوشتەپە)ی ئێستا بێ، وەناوە نوێیەکەی ئێستای لە ناوە کۆنەکەوە وەرگیرابێ.

لە یەکێ لەو نامانەی کە (شمشی - ئەددد)ی پادشای ئاشوور بۆ (کواریێ)ی ناردووە کە فەرمانڕەوای شاری (شوشارا) بووە لە دەشتی (بیتوێن). زۆر بەروونی ناوی (کاشتاپوم)ی بردووە. کە دەقی ناوەڕۆکی نامەکە داوا لە (کواریێ) دەکات کە (١٠٠٠) جەنگاوەری بۆ بنێرێتە (کاشتاپوم). بەڵام ئەگەر سەرنج بدەینە لایەنی جوگرافیای نێو ناوەڕۆکی نامەکە تا رادەیەکی زۆر لە رووی جوگرافیشەوە ناوەکەی (کاشتاپوم) لە هەمان شوێنی (قوشتەپە)ی ئێستاوە زۆر نزیکە، چونکە باس لەوە دەکات کاتێک هێزەکانی (ئیشمی - داگانی) کوڕی لەگەڵ هێزەکانی (ئەشنونا) زێ دەبڕن، ئەوا ئەو لە (کاشتاپوم)ی کۆن هەر هەمان (قوشتەپە)ی ئێستا بێ، ئەمەش لەبەر دوو هۆکار:

یەکەمیان: تا رادەیەکی زۆر هەردوو ناوەکە لە یەکترەوە نزیکن.

دووەمیان: لە رووی جوگرافییەوە ناوچەی (کاشتاپوم)ی کۆن کەوتۆتە هەمان شوێنی دەوروبەر یان خودی شوێنی (قوشتەپە)ی ئێستاوە.

وە لێرەشدا دەقی ئەو نامە مێخییە دەخەینە روو کە باسی ئەو شوێنەی کردووە:

رووی نامەکە:

I- a [n] a- ku- w[a-r]i

Qi2- b[i] 2- ma

Um- ma- be- e- [I- ka- a]- ma

Sa- bu- um- sa- it- ti- i[s- me-dd] a- g[an]

5- ik- ta- as- [d] am

U4- um- tup- pi2- an- ni- e- em

U2- sa- bi- la- kum

Sa- bu- um- sa- it- ti- is- me- dd[a]- g[an]

[ka]- lu- su

رووی دواوەی نامەکە:

10- u3- sa- bu- um- lu2- es3- nuN- na- [ki]

Id2- zA- [i]- ba- am- i- te- bi- r[u]

U3- a- na- ku- a- na- ka- as- tap- pi2- i[m][ki]

ak- ta- as2- dam

u4- um- tup- pi2- an- ni- e- em- te- se- mu- u2

15- I- na- sa- al- si- im- u4- mi- im

a- na- ka- as- tap- pi2- imki

a- na- se- ri- ia

1li- im- sa- bu- ka

[li- riL- dam]- ma

20- 1gAl- mar- tu- ka

It- ti- sa- bi- im

[l]I- li- kam

بەواتای:

بە کواریێ بڵێ: گەورەت ئەوها (دەڵێ):

ئەو هێزەی لەگەڵ ئیشمی - داگانن گەیشتوون لە رۆژی

ئەم نامەیەت بۆ دەنێرم هێزی نیشمی - داگان و نەشنونا لە زاب پەڕیونەتەوە من گەیشتوومە کاشتاپوم. ڕۆژی ئەم نامەیە گوێبیست دەبی - لە ڕۆژی سێیەمیندا ١٠٠٠ جەنگاوەرم بۆ بنێرە کاشتاپوم، یەکێ لە جەنەراڵەکانت با لەگەڵ جەنگاوەرەکان بێت..

٤- وڵاتی کیروری kirruri

یەکێکە لەو ناوچانەی کە لە سەرچاوە مێخییەکاندا ئاماژەی پێ کراوە، بەتایبەتی لەسەردەمی ئاشووری نوێدا، سەرەڕای هەبوونی بیرو بۆچوونی جیاواز لەسەر دیاریکردنی شوێنی ڕاستەقینەی ئەم ناوچەیە، بەڵام هەرچۆنێ بێ لەگەڵ هەبوونی بۆچوونە جیاوازەکانیش، هیچ یەکێ لەم بۆچوونانە لەوە بەدەر نین کە ئەم ناوچەیە لە دەردوەی سنووری پارێزگای هەولێر دابنێین. وە لێرەدا ئەم بۆچوونانە بەوردی دەخەینە ڕوو.

یەکەم ئاماژە کە لەبەر دەستمان بێ کە بۆ ئەو ناوچەیە کرابێ لەسەردەمی پادشای ئاشووری (ئەداد - نیرار) ی دووەم (٩١١ - ٨٩١ پ.ز).

لەکاتی هێرشی ئەم پادشایە بۆ سەر ناوچە چیاکانی باکووری خۆرهەڵات لە ساڵی (٨٨٦ پ.ز)، ئەم پادشایە لەگەڵ هێزەکانی بەو ناوچەیەدا تێپەڕیوە، بەرەو خواروو تا گەیشتۆتە ڕووباری (زاب)ی زێی بچووک، توانیویە شاخەکانی سەر زێ ببڕێ، ئەم پادشایە لە نووسراوەکانیدا باس لەوە دەکات، کە لە ئاشوور بەرێ کەوتووە و لە کیرورییەوە بەرەو ناوچەکانی (ورووبانو urrubnu، یشرون ishrun)ڕۆیشتووە تا گەیشتۆتە (لادەنو ladanu)ی لولوبی، و لەکاتی هێرشەکەیدا بۆ سەر ناوچەی (یشرون ishrun) دانیشتوانی ئەم ناوچەیە بۆ ئەوەی ژیانی خۆیان لە دەستی ئاشوورییەکان ڕزگار بکەن، لەناوچەکەی خۆیان هەڵاتوون بەرەو زابی بچووک و لە زابی بچووک پەڕیونەتەوە، وە ئەوەی جێگای ئاماژە پێکردنە ئاشوورییەکان هەر لە (یشرون)ەوە تا خوارووی زێی بچووک هەموو شارەکانی لەو دەڤەرەدا داگیر کردووە، بەڵام کاتێ دانیشتوانی (لادەنۆ) لەترسی ئاشوورییەکان هەڵاتوون و لە زێ پەڕیونەتەوە، دەبێ ئەم خەڵکانە دەربەندی ڕەمکان (ڕانیە)یان بڕیبێت و بەرەو ناوچەی قەڵادزێ بەرێ کەوتبن کە ئەمەش لەلایەن (ڕید read) بە (سیمێشی) (قەزای پشدەری ئێستا) تۆمارکراوە، واتە دەتوانین ئەوە دەستنیشان بکەین کە ئەو خەڵکانە زێیان لە بەشی سەروودا بڕیوە، نەک بەشی خواروودا، چونکە ئاشوورییەکان توانیویانە لە بەشەکانی خواروودا لەزێ بپەڕنەوە.

پادشایەکی دیکەی ئاشووری کە ئاماژەی بەو ناوچەیە کردووە (ئاشوور - ناسربالی دووەم)ە (٨٨٣- ٨٥٩ پ.ز) کە ئەم هێرشەی لەساڵی (٨٨٣ پ.ز) ئەنجامداوە.

1- ap- pul2- aq- qur- ina- IZI- MES- GIBIL- up- is- tu- KUR- tum4- me- at- tu- mus- ana- KUR- kir3- ru- ri.

2- KUR- si- me- si- KUR- si- me- ra- KUR- ul- ma- ni- a- KUR- a- da- us- KUR- har- ga- a- a- KUR- har- ma- sa- a- a- ANSE- KUR- ra- MES- ANSE- Gir3- NuN- NA- MES.

3- GU4 MES- UDU- MES- GESTIN- MES- UTUL2- MES- ZABAR- MA- da- ta- su2- nu- am-hur- lu2- za- bil2- ku- du- ri- UGU- su2- nu- u2- kin2- ki- i- ina- KUR- Kir3- ru- ri.

4- Us- ba- ku- ni- KUR- gil2- za- na- a- a- KUR- hub- us- ka- a- a- me- lam- me- sa2- as- sur- EN- ia- is- hup- su2- nu- ANSE- KUR- RA- MES- KU3- BABBAR- mES.

بەواتای:

(لە زەوی تومو (TUMMU)) ئەوە ڕۆیشتم بەرەو ناوچەی کیروری، لەوێدا باج و سەرانەم وەرگرت لە هەر یەک لە (کیروری، سیمێسو، سیمێرا، ولمانیە، ئەدەوش، خەرگەیە، خەرمەسەیە) کە پێک هاتبوو لە (ئەسپ، ئێسترو، گا، مەڕ، شەراب، (وە) لەگەنی برۆنز). و زەربیەم بەسەردا سەپاندن بەبێ هیچ مەرجێ. لەکاتێکدا لە کیروری و ئاشوور دەرچووم، گەورەم چووە ناو گیلزەن و خوبوشکو (وە) ئەوان باجی ئەسپ و زیو و زێڕو تەنەکە و برۆنزو (وە) لەگەنی برۆنزییان بۆ هێنام).

5- KU3- GI- MES- AN- NA- MES- ZABAR- MES- UTUL2- MES- ZABAR- ma- da- ta- su2- nu- a- na- muh- hi- a- ub- lu- ni- TA- KUR- Kir3- ru- ri- at- tu- mus.

6- a- na- KUR- ne2- reb- sa2- URU- hu- lu- nu- a- na- KUR- hab- hi- sa2- be2- ta- a- ni- ku4- ab- URU- ha- tu- URU- ha- ta- ru- URU- ni- is- tu- nu- URU- sa- bi- di.

7- URU- met- qi- a- URU- ar- sa- ni- a- URU- te- e- la- URU- ha- lu- a- URU- MES- ni- sa2- KUR- hab- hi- sa2- ina- bi- rit- KUR- u2- su- KUR- a- ru- a.

8- KUR- a- ra- ar- di- KUR- MES- e- KAL- MES- GAR- nu- KUR- ud- GAZ- MES- su2- nu- HI- A- MES- a- duk- sal- la- su- nu- NIG2- su- MES- su2- nu- as2- lu- la-.

بەواتای:

(لە کیروریيەوە بەرێ کەوتم و بەناویدا رۆیشتم (بەئاراستەی) شاری خولون و بۆ ناوەوەی زەوی خایخو. و شارەکانی خاتوو خەتە روو نیشتوون و سابیدی و میتقیا و ئەرسەنیەو تێلە و خەلودو شارەکانی زەوی خەیخووە هەموو ئەوانی تر لە نێوان شاخەکانی وسووئەرودو (و) ئەرەردی و شاخە بەهێزەکانم داگیر کردن. من زۆرم لەوان سەربڕی (و) سجنم کردن و دوورم خستنەوەو (و) هێنامنە ژێر دەسەڵاتی خۆمەوە).

9- LU2- GAL- MES- SU2- TA- nu- ud- ni- si- na- ma-a- di- am- hur-(m) as- sur- PAB- A- MAN- GAL- U2- MAN- dan- nu- MAN- su2- MAN- KUR-as- sur- A- TUKUL- MAS- MAN- GAL- e- MAN- dan- ni.

10- MAN- su2- MAN- KUR- as- sur- A- U- ERIN- TAH- MAN- GAL- e- MAN- dan- ni- MAN- su2- MAN- KUR- as- sur- ma- et- lu- qar- du- sa2- ina- GIS- tukul- ti- as- sur- EN- su2- DU- DU- KU- ma- ina- mal- ki- MES.

11- sa2- kib- rat- 4- ta- sa2- nin- su2- la- a- I- su2- u2- MAN- sa2- is- tu- e- ber- ta- an- ID2- IDIGNA- A- DI- KUR- lab- na- na- u- A- AB- AB.

12- GAL- ti- KUR- la- qe- e- ana- si- hir- ti- sa2- KUR- su- hi- a- di- URU- ra- pi- qi- ana- GIR3- 2- MES- su2- U2- sek2- ni- sa2- is- tu- SAG- ID2- e- ni.

13- ID2- su- ub- na- at- a- di- KUR- ni- rib- sa2- bi- ta- ni- su- su- KUR- ud TA- KUR- ne2- re- be- sa2- KUR- kir2- ru- ri-a- di- KUR- gi i2- za- ni- TA- e- ber- ta- an- ID2- za- ba.

14- KI- TA- a- di- KUR- DU6- ba- a- ri- sa2- el- la- an- KUR- za- ban- ta- URU- DU6sa2- ab- ta- ni- a- di- URU- DU6- sa2- za- ab- da- ni- URU- hi- ri- mu- URU- ha- ru- tu- KUR- bi- ra- a- te.

بەواتای:

(ئاشوور ناسرپاڵ، پادشای مەزن، پادشای بەهێز، پادشای جیهان، پادشای ئاشوور، کوڕی توکولتی، نینورتا (دووەم)، پادشای مەزن، پادشای بەهێز، پادشای جیهان، پادشای ئاشوورییە، کوڕی ئەددەد - نەراری (دووەم) (کێ) هەروەکو پادشای مەزن، پادشای بەهێز، پادشای جیهان، پادشای ئاشوورییە، پیاوی ئازا، کە سەرکەوتنەکانت لە ئاشوور دەردەکەون، ئەو گەورەیە، لەنێو سەرکردەکانی هەر چوار لای جیهاندا هاوشێوەت نییە، ئەو پادشایەی، کە ملکەچت دەبن (هەرێمی ستراتیجی) لە کەنارەکانی رووباری دجلەوە تا شاخی لێبانوون و دەریای گەورە، لە زەوی لەقو، (و) زەوییەکەی سوخو شاری رەپێقو پێک دێنێ. کە سەرچاوەی رووباری سوبنەتی تا ناو زەوی نیرنوی داگیر کرد. من سنووردکانیم خستە سەر سنووری وڵاتەکەم (هەرێمی ستراتیجی) لە وڵاتی کیرورییەوە رۆیشتین بۆ وڵاتی گیلزەنو، لە بەرامبەر کەناری زابی بچووک و لەوێوە بۆ شاری تیل - بەری لەسەرووی وڵاتی زەبەن، وە لەشاری تیل - شە - ئەبنەتی وە بۆ شاری تیل - شە- زەبدنی، (و) لە شارەکانی خیریمو (و) خەروتو (هەرودک) شوورە بەندەکانی کاردونیاش. لە کۆتاییدا، دەسەڵاتم سەپاند بەسەر زۆر ناوچەی بەرفراوانی نەیری.

15- TA- ne2- re- bi- sa2- KUR- Kir3- ru- ri -a- di- KUR- gil2- za- ni- ta-ne2- re - be- sa2- URU- ba- bi- te- a- di- KUR- nam- ri.

بەواتای:

(لەوڵاتی کیرورییەوە رۆیشتین بۆ گیلزەن و (وە) لەشاری بە بیتووەوە رۆیشتین بۆ وڵاتی نەمری)

ئەم پادشایە لەزۆر جێگای تردا ئامـاژەی بە کیروری کردووە، بەڵام بە زۆری شتەکان لەیەک دەچن و دووبارەن.

پادشایەکی تری ئاشووری ئاماژەی بەو ناوچەیە کردووە،

کە ئەویش (شلمنسری سێیەمە) (٨٥٨ – ٨٢٤ پ.ز)، ئەم پادشایە لەکاتی گەڕانەوەی لە هێرشەکەی، کە لەساڵی (٨٥٦ پ.ز) بۆ سەر وڵاتی ئورارتوی ئەنجامداوە، بە کیروریدا گەڕاوەتەوە شاری ئاشوور، لەو هێرشەدا باس لەوە دەکات، کە خەڵکانێکی زۆری کوشتووە و مەڕو ماڵاتێکی زۆری بە تاڵان بردووە، کە گەیشتۆتە نزیکەی (٣٠٠٠) سەر، لەم هیرشەیدا باس لە ڕێڕەوێکی تر دەکات کە پێیدا تێپەڕیوە بەجۆرێ کە ئەم ڕێڕەوەی لەسەرەتای هێرشەکەیدا داناوە، ئەم ڕێڕەوەش بەناوی (ێنز ێتێ) یە، یەکێ لەو نووسراوانەی ئەم پادشایە کە باسی کیروری دەکات لێرەدا دەیخەینە روو:

(a- na- tam- di- sa- KUR- na- I- ri- lu- al- lik- kak- ke2- [gis- tulkul- mes] a- I- na- tam- di- u2- lil- udu- niqe- [mes] a- na- ilani3- [DINGIR- MES- ni]- la- aqqi- [bal- qi2]- I- na- ta- ia- ar- ti- ia- sa- tam- di- ma- da- tu- sa- (m)a- su- u2- u2- KUR- gil2- za- na- a- a- am- hur- a- na- ali3- ia- as- sur- ub- la- istu- KUR- gil2- za- a- ni- a- di- URU- hub- us- ki- a- kima - [gim]- til2- a- bu- <bi> as2- pu- um- ina- KUR- ni- ri- bi- sa- KUR- kir3- ru- ri- ina- put3 [sag] URU- arba- ilu- u- si-a- adi- URU- ar- za- as2- ku- un- istu- URU- ar- za- as2- ku- un- a- di- KUR- gil2- za- a- ni- istu- KUR- gil2- za-a- ni- a- di- URU- hub- us- ki- a- ki- ma- til2- a- hu- bi- as2- pu- un)

بەواتای:

(لەزەوی نەیری گەیشتمە دەریا، چەکەکانم لە دەریا شووشتەوە، قوربانیم پێشکەش بە خواوەندەکانم کرد، لەسەر ڕێگای گەڕانەوەم باجێکی زۆریان پێدام، پیاوی زەوی گیلزەن، هێنایان بۆ شارەکەم ئاشوور، وەک ڕەشەبا هەڵی کردبێ زەوی گیلزەنوم وێران کردووە، بەو قەبارەیەش لەزەوی خوبوشکی (و) لەزەوی کیروری هاتمە دەرێ، لەبەردەم ئەربیل (لە دەیەینی) بۆ شاری ئەرزەشکون، لە ئەرزەشکونەوە بۆ شاری گیلزانو، لە گیلزانووەوە بۆ خوبوشکیە، وەک و شکیووە (بۆنەوە ئەوان پیکێن) وەک گەردەلوول وێرانییەکەی داپۆشیوە)

بۆ دیاریکردنی شوێنی کیروری بەشێوەیەکی دەقیق و ڕاست دەبێ پشت بە جوگرافیای سەربازی ئاشوورییەکان بەستێن، کە لە هێرشەکانیان بۆ سەر دانیشتوانی زاگرۆس و تۆرۆس ئاماژەیان بەم ناوچەیە کردووە، چەندان بۆچوونی جیاوازی پسپۆڕانی شوێنەواری هەیە لەسەر دیاریکردنی شوێنی کیروری، کە (بیلیربیک) ئەم شوێنەی بە سەنتەری کێلە شین لەقەڵەم داوە، بەڵام (هیلست ستریک) ئەم ناوچەیەی لەگەڵ زەوییەکانی باشووری خۆرئاوای گۆمی ورمێ گیرکردووە، (فۆرەر) کیروری لە نزیک پایتەختی ئاشوورییەکان داناوە، لەناوچەی دەشتی هەریر لە باکووری شەقڵاوە، (لیڤینگ) تا رادەیەک بۆچوونەکانی (فۆرەر) ی پەسند کردووە، (رید) کیروری بە ناوچەی نێوان زانیەو کۆیێ زانیوە لە نزیک زابی بچووک. بەڵام (سپایزەر) کیروری بە دەڤەری نێوان هەولێر و ڕواندزی زانیوە بەو واتایەی کە هەریەک لە دەشتی هەریرو چیای سەفین و سپیلک و پیرمام دەگرێتەوە، کە ئەم بۆچوونەش تا ڕادەیەک لەگەڵ بۆچوونەکەی (فۆرەر، لیڤینگ) لەیەک نزیکە.

بە پشت بەستن بەو تێکستە مێخییانەی، کە خستوومانەتە روو دەتوانین تا ڕادەیەک شوێنێکی وردو ڕاست بۆ ئەو ناوچەیە دیاری بکەین، ئەگەر سەرنج بدەینە تێکستەکانی (شلمنسەر)، ئەوا بەڕوونی ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە ئەم ناوچەیە دەکەوێتە نزیک شاری (هەولێر)، بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە، کە زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان چەمکی (sag) یان بە (بەرامبەر) یان (بەردەم) لێکداوەتەوە، بەڵام مانایەکی زۆر نزیک و ڕاستەقینەی ئەو چەمکەیە بە واتای (سەروو) دێ. خۆ ئەگەر سەرنج بدەین بە پێی تێکستی ئەم پادشایە، ئەوە دوور نییە ئەو زوورگە سروشتییانەی، کە دەکەونە باکووری خۆرهەڵاتی هەولێر یان ئەو دۆڵانە دەگرێتەوە کە دەکەونە باکووری شاری (هەولێر)، بەڵام ناتوانین ئەوە دیاری بکەین یان بەڕاستی بزانین کە ئەم ناوچەیە بکەوێتە دەوروبەری شاری (کۆیێ)، چونکە بەپێی ئەو تێکستانە لە بەرامبەر یا بەردەم یان لەسەرووی هەولێر دەبێ بۆی بگەڕێین. یان لەوانەیە ئەم ناوچەیە کتومت لەگەڵ دۆڵی (هەنارە)دا یەک بگرێتەوە، یان ڕێڕەوەکەی (سپیلک) بێ لە دەشتی هەریر، کاتێکیش (توکولتی ئنورتا) لە هێرشەکانیدا بۆ سەر ناوچەی زاگرۆس، کە گەیشتۆتە کیروری، ئەو بەو شاخانەدا ڕۆیشتووە، کە کەوتوونەتە

ڕۆژهەڵاتی (شەقڵاوە)، لە کاتێکدا بەرەو باشوور شۆڕبووەتەوە، بە ناوچەیەکدا ڕۆیشتووە، کە کەوتووەتە نێوان هەردوو زابەکەوە، کە دۆڵی (بالیسان) یەکێکە لەو دۆڵانەی کە دەکەوێتە ئەو ڕووبەرە دیاریکراوەی لە دەشتی هەریرەوە تا دەشتی بیتوێن بۆ سەر زابی بچووک درێژ دەبێتەوە.

کاتێ (توکولتی - ننورتا) لە ئاشوورەوە دەستی بە جووڵان کردووە، گەیشتۆتە کیروری لە دوایی دوو شاخی بەناوی (رورینو، ئیشرون) بڕیوە تا گەیشتۆتە زابی بچووک، بە پێی ئەم جووڵانە سەربازییە دەتوانین ئەوە دەستنیشان بکەین، کە لە ئاشوورەوە بەرەو سەروو هاتبێ لە پاڵ زێی گەورەدا، تا گەیشتۆتە دەشتی (هەریرو باتاس) لەوێشەوە بە دۆڵی (بالیسان)ی ئەمڕۆدا بەرەو باشوور کشابێ، لەدوای تێپەڕینی لە هەردوو ناوچەی (رورینو، ئیشرون) ڕاستەوخۆ گەیشتۆتە زابی بچووک کە لێرەدا ڕەنگە بگەینە ئەو ڕاستییەی کە لە دۆڵی (بالیسان)ی ئیمڕۆ هەمان کیروری کۆن بێ، کە لە هەریەکە لە (د.جەمال ڕشید، سەگس) پشتگیری لەم بۆچوونە دەکەن. بەڵام سەبارەت بە یەکسان کردنی هەریەکە لە دۆڵی (هەنارە، هیران) بە (کیروری)ی بە پێی نەخشە سەربازییەکەی (توکولتی ننورتا) تا رادەیێ یەکانگیرییەکەیان بە بەراورد لەگەڵ بالیسان لاوازترە، چونکە هەریەکە لەم دوو دۆڵەی پێشەوە، ڕاستەوخۆ نامانگەیێنە سەر زابی بچووک، بەڵام ئەوەی زیاتر پشت ڕاستمان دەکاتەوە، کە هەر هەمان دۆڵی (بالیسان) کیرورییە، ئەوەیە کاتێ دانیشتوانی (ئیشرون) هەڵاتوون و لە دەربەندی ڕەمکان (ڕانیە) پەڕیونەتەوە بەرەو دەڤەری پشدەر، زیاتر نزیک دەکاتەوە لە هەریەک لە (هەنارە، هیران)، چونکە ڕاستەوخۆ دۆڵی (بالیسان) دەمانگەیێنێ بە دەربەندی ڕەمکان بەبێ هیچ ماندووبوونێکی ئەوتۆ، بە بەراورد لەگەڵ هەریەک لە (هیران، هەنارە) چونکە ئەمانە تا رادەیەک لاپەڕن، ڕاستەوخۆ ناتوانن بمانگەیێنە دەشتی بیتوێن.

تێکستەکانی (ئاشوور ناسرپاڵ) ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە ئەم پادشایە لە ئاشوورەوە دەستی بە جووڵە کردووە و لە کیرورییەوە گەیشتۆتە وڵاتی گیلزانو و لە بەرامبەر زابی بچووک، کە ئەمەش تا رادەیەک بە پێچەوانەی بۆچوونەکەی (د.جەمال ڕەشید)ە کە پێی وایە لە ئاشوورەوە جووڵاوەو بە (نومی) تێپەڕیوە لە نزیک شاخی (ئیتینی) لە وڵاتی (زاموا) لە ڕێگای دوکانی ئەمڕۆوە بەرەو کیروری و لەوێشەوە بەرەو زێی گەورە، چونکە بەڕوونی تێکستەکانی ئەم پادشایە باس لەوە دەکەن، دوای کیروری گەیشتۆتە وڵاتی گیلزانو لە بەرامبەر زابی بچووک، دەبێ ئەوەشمان لە یادبێ ئەگەر ئەو بۆچوونەی سەرەوەمان ڕاست بێ ئەوە دەبێ ئەوەمان لە یاد نەچێ کە دەبێ شوێنی وڵاتی (گیلزانو) ئەو شوێنە نەبێ، کە شوێنەوارناسان لە باشووری خۆرئاوای گۆمی ورمێ ئەم ناوچەیەیان دیاری کردووە، بەڵکو بەپێی تێکستەکانی ئەم پادشایە شوێنی گیلزانو دەبێ کتومت لەگەڵ دەشتی بیوتینی ئەمڕۆ یەکسان بێ، کە ئەمەش لەگەڵ زۆر بۆچوونی لێکۆڵەرەوان پێچەوانەیە، بەڵام ئەگەر ئەو بۆچوونە ڕاستبێ، کە کیروری هەر هەمان دۆڵی بالیسانی ئێستا بێ، ڕەنگە وڵاتی (گیلزانو) دەشتی (بیتوین) لەگەڵ یەکتر یەکسان بن، چونکە ئەو پادشایەی دوای کیروری ڕاستەوخۆ گەیشتۆتە گیلزانو لە بەرامبەر زابی بچووک، کە ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە، کە لەناو جەرگەی دەشتی بیتوێن گوندێ هەیە بەناوی (گرجان) کە تا رادەیەک ناوەکەی لە (گیلزانو) نزیکە، کە دوور نییە هەر هەمان ناوی (گیلزانو) بێ گۆڕانی بەسەرداهاتبێ بە پێی تێپەڕینی کات بووبێتە (گرجان).

نووسراوەکانی (شلمنسر) کە لەکاتی گەڕانەوەی، لەشەڕدا بەو شوێنەدا ڕۆیشتووە، لەبەردەم (ئەربیل) هاتووەتە دەرێ، بەڵام چەمکی (sag) وایان لێک داوەتەوە بە مانای (لەبەردەم یان لەبەرامبەر)، بەڵام مانایەکی تری گونجاوی ئەم چەمکە بەواتای (سەروو) دێ، کە ئەو کاتی دەقی وەرگێڕانی دێری (kir3- ru- ri- ina- sag- Arbo- ilu) بەواتای (کیروری لە سەرووی ئەربایلۆ) یان بەواتای (لەبەرامبەر یان بەردەم ئەربیل) دێ، کە ئەو کاتەش ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە یەکێ لەو دۆڵانەی باسمان کرد دەیگرێتەوە، چونکە هەموویان دەکەونە سەرووی شاری (هەولێر) ەوە، بەپێی شیکردنەوەی ئەم دێرە جا چ بەواتای (لە بەرامبەر یان بەردەم یان سەرووی ئەربیل) بێ ئەوەی لە هەمووان شانسی زیاتر بێ بۆ یەکسانکردنی لەگەڵ کیرور بێگومان دۆڵی (هەنارە)ی ئێستایە لە بناری شاخی پیرمام، کە ئەم دۆڵە درێژ دەبێتەوە بەرەو دەربەندی

گۆمەسپان لەوێشەوە بەرەو دۆڵی سماقوڵی لەوێشەوە بەرەو هیزۆپ، کە بەئاسانی دەتوانێ بمانگەیێنێتە زابی بچووک، کە ئەم رێڕەوە رێڕەوێکی زۆر لەبارو گونجاو بووە بۆ پێدا تێپەڕینی گالیسکە جەنگییەکانی ئاشووری، بەرەو ناوچەکانی ناوەوەی زاگرۆس، دەکرێ هەمان بارودۆخیش بەسەر هەریەک لە دۆڵی (هیران، بالیسان) دا گونجاو بێ.

٥- شاری بارزانیا

ئەم ناوچەیە لە سەردەمی ئاشووری نوێدا لە تێکستە مێخییەکاندا ناوی هاتووە، لەلایەن (ئاشوور ناسرپالی دووەم) ەوە (٨٨٣ - ٨٥٩ پ.ز) ئەم ناوە لە تێکستەکانی ئەو پادشایە بە دوو شێوە ناوی هاتووە (uru- bar- za- ni- is- tu- un6- uru- bar- za- ni- a.) بەڵام ئەم جۆری ناو هاتنە تا رادەیەکی زۆر لەیەکەوە نزیکن، کە رەنگە هەردوو چەمکەکە بۆ یەک شوێنی جوگرافی یان بۆ یەک شار بەکار هاتوون، کە دەکەوێتە بەشی سەرووی کوردستانی باشوور لە نزیک سنووری تورکیا، کە بەدووری نازانم ئەم ناوە لەگەڵ دەڤەری بارزانی ئەمڕۆ یەکانگیر بێ، لەوانەیە هەر هەمان ناوی بارزانی ئەمڕۆ لە هەمان ئەو دوو چەمکەی ئەو سەردەمەوە هاتبێ و بەکار هێنرابێ، بە گۆڕانکارییەکی کەمەوە، کە ئەمەش شتێکی سروشتییە، چونکە دوای تێپەڕینی ئەم هەموو ساڵە گۆڕانێکی ئەوها بەسیت شتێکی ئاساییە، بۆ ئەوەی بیسەلمێنین کە ناوی (بارزانیا) لەگەڵ ناوی بارزانی ئێستا هەر هەمان ناوە پشت بەم دوو هۆکارە دەبەستین:

یەکەم: ئەم دوو ناوە لە کۆن و ئێستادا لە رووی زمانەوانییەوە هەردوو چەمکەکە زۆر لە یەکترەوە نزیکن و جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوانیاندا نییە.

دووەم: لایەنی جوگرافیای شاری بارزانیای کۆن لەهەمان یان لە نزیک دەڤەری بارزانی ئێستا دیاری دەکرێ.

لێرەدا هەندێ لەو تێکستانەی پەیوەندیدارن بەو ناوچەیە دەخەینە روو.

1- is- bat- li- ti2- su2- nu- as- bat- lu2- GAR2- nu- sa2- ra- ma- ni- A- A- NA- MUH- HI- SU2- NU- AS- KUN- ina- ne2- re- be- sa2- KUR- a- ma- da- ni- a- na- URU- bar- za- ni- is tu- un- ti- a.

بەواتای:

(دەست بەسەرەکانم هێنانە (وە) ژێر فەرمانڕەوایی خۆم وە بوومە خاوەنیان. وە لە شاخی ئەمادانۆ رۆیشتم و هاتمە دەرێ بەرەو شاری بارزانیشتون)

2- [..] x KUR- e- dan- ni- 5- ak- [..] URU- bar- za- ni- a-URU- di- ku- un [..]

3- [..] mar- Si- su- nu- [...a]p- pul2- a- qur [..]

بەواتای:

(شاخی بەهێز، پێنج [...] شاری بارزانیا، شاری دیکون [.... من دەستم گرت بەسەر] مەڕو ماڵاتیاندا [ ] لەناوم بردن و، دام پلۆسین [...]

1- [....]x sa2 TA tar- si- m[....]

2- [....] sa- lam- mu- sa2- mGIS-tukul- ti- A(?)- [....]

3- [....n]a- I- re- a- lik- URU- bar- za- ni- is- tu- [(un)]

4- [....NI(G2- s]u mes- su2- nu- nig2- ga- mes- su2- nu- gu4- mes- su2- nu- udu- (senisunu).

5- [....]kar- me- u2- ter- sag- du- muq- tab- 1[I- su2- nu....]

6- [....] sa2- KUR- KUR-

7- [....]- [a]- ni- ina- IZA- GIBIL- ap- pul2--A- QUR- ANA- DU6- (ukarme uter). MES- ANSE- [MES....]- NA- I- RI- ANSE- KUR- RA- [u karme- uter]

بەواتای:

(لەو کاتەی [....] لەگەڵ پەیکەرەکەی بەناوی ئیگلاتیپ تێگلاتیپی الیسر....بۆ زەویەکانی ن]1 یری پێشڕەویم کرد، شاری بارزانیشتو (ون) داگیرم کرد.......... بۆیان هێنام و (بوومە خاوەنی)، دەستم گرت بەسەر، گا، مەڕ، (وە) گەڕامەوە (ئەو) بۆ وێرانکردنی تەپۆڵکەکان، سەری (ئەوان) شەرکەرەکانم [بڕی لە.......] لە زەوییەکانی نایری، ئەسپەکان و، ئێسترەکان، [....] ئاگرم دان، دام پلۆسین، وێرانم کردن، (وە) [گەڕامەوە] بۆ وێرانکردنی تەپۆڵکەکان)..

٦- موساسیر

یەکێکە لەو ناوچانەی کە لەتێکستە مێخییەکانی ئاشووری، زۆرجار ئاماژەی پێکراوە، بەزۆر ناو ئەم ناوچەیە تۆمارکراوە، کە ئەمەش بەپێی سەردەمەکان گۆڕان بەسەر ناوەکەیدا هاتووە، کە لەسەردەمی ئاشووری ناوەڕاست بە (ئەردینی) ناوبراوە، بەڵام لە سەردەمی ئاشووری نوێدا ئەم چەمکە بە (موساسیر)ی ناسراوە، ئەم ناوچەیە شوێنێکی زۆر پیرۆز بووە لە لایەن (ئۆرارتییەکان)، چونکە مەڵبەندی خوداوەندی نەتەوایەتی ئۆرارتییەکان (خالدی) لەم شوێنە بووە، خێزانی ئەم خوداوەندە ناوی (ئاروبانی) بووە، ساڵانە، دانیشتوانی وڵاتی ئۆرارتۆ بۆ حەجکردن رووبان لەم شوێنە دەکرد و چەندان کەلوپەلی گرانبەهایان پێشکەش بە خوداوەندەکەیان دەکرد. بەڵام ئەم ناوچەیە بە بەردەوامی لەنێوان ململانێی ئاشوورییەکان و ئۆراتییەکاندا خولاوەتەوە، بەجۆرێ کە زۆرجاران ئەم ناوچەیە لەلایەن پادشایانی ئاشوورەوە تالان کراوە، یەکێ لەو پادشایەی ئاشووری کە ئەم ناوچەیەی تالان کردبێ (تیگلا تپیلاسەری یەکەمە) لە ساڵی (١١٠٠ پ.ز) هەروەها ئەم ناوچەیە لەلایەن (شلمنسری سێیەمیشەوە) داگیر کراوە، بەڵام دوای هاتنە سەر تەختی (ئشبوینی) (٨٣٠- ٨١٠ پ.ز) بۆ سەر تەختی پادشایەتی ئۆرارتۆ لەگەڵ کوڕەکەیدا (مینوا) (٨١٠- ٧٨٦پ.ز)، توانیویانە ئەم ناوچەیە لە دەسەڵاتی ئاشوورییەکان رزگاربکەن. بەم بۆنەیەوەش هەڵکەندراوێکیان بۆ خۆیان هەڵکەندووە کە بە (کێلەشین) ناسراوە، هەروەها لەلایەن (مینوا) زۆر قەڵای بەهێز لەو دەڤەرەدا دروست کراوە، کاتێ پادشای ئۆرارتی (روسای یەکەم) هاتۆتە (موساسیر= ئەردینی) کەلوپەلێکی زۆری پێشکەش بە خوداوەندی (خالدی) کردووە، هەر بەم بۆنەیەوەش هەڵکەندراوێکی بۆ خۆی تۆمار کردووە، کە بە هەڵکەندراوی (توپزاوە) ناسراوە. ئەم ناوچەیە زۆر بەتوندی لەلایەن پادشای بەهێزی ئاشوورییەوە (سەرجوونی دووەم) تالان کراوە، لەمیانەی هێرشی ساڵی (٧١٤پ.ز) کە توانیویە دەوڵەتی (ئۆرارتۆ) لەو هێرشەدا بە تەواوی کۆتایی پێ بێنێ، لەکاتی گەڕانەوەیدا بووە کە (موساسیر)ی داگیر کردووە، کاتێ (روسا)ی پادشای ئۆرارتی هەواڵی داگیرکردنی (موساسیر) دەبیستێ خۆی دەکوژێ، (ئەرزانا)ی فەرمانڕەوای (موساسیر)یش نەیتوانیوە خۆی دەرباز بکات، بەڵام سەرجوون باس لەوە دەکات، کە ئەم شارۆچکەیە شارۆچکەیەکی بچووک بووە و دانیشتوانی بە (٦٠٠٠) کەس داناوە.

دەقی تێکستێکی سەرجوون لێرەدا دەخەینە روو، کە باسی ئەم داگیرکارییەی دەکات. تەنیا دێڕی (٢٣)ی دەقەکە باسی (موساسیر)ی دەکات، جا لەبەر ئەوە ئێمە تەنیا ئەو دێڕە وەردەگرین:

23- (ALU) MU- SA- SI- RI- (MAT) AN- DI- IA- U- (MAT) ZI- KIR- TI- SA2- (M) RU- SA- A-A- (MAT) U2- RA- AS2- TU- A- A.......

بە واتای:

(شاری موساسیر، زەوییەکانی ئەندیە و زیکیرتو، لەکوێیە روسای ئۆرارتی..)

بەو واتایەی کە هەموو ئەو شوێنانەی داگیرکردووە، بەڵام روسای پادشای ئۆرارتی خۆی شاردۆتەوە، هەروەها کەلوپەلێکی یەجگار زۆری لە (موساسیر) بەتاڵان بردووە، کە لە چەندەها مەوادی جۆراو جۆر دروست کرابوو، لەوانەش (١٠٨ تەن برۆنز، ٢٥.٢١٢ دەرعی بچووک و گەورە لەمس دروستکراو، ٣٠٥.٤١٢ شیر و خەنجەری لە مس دروستکراو، ٦٠٧ لەگەنی گەورە و بچووکی مسی، ٣ لەگەنی گەورەی مسی، یەک جەرەی گەورەی مسی، ٤ پەیکەری لەمس دروستکراو، ٤ کوپ، یەک پەیکەر کە ساردووری پێشکەشی کردبوو، یەک پەیکەری مسی گاوچیرکە روسا پێشکەشی خوداوەندی خالدی کردبوو، یەک پەیکەری مس، کە ئارگشتی پێشکەشی کردبوو، ١١ شیری زیوی کە ناوی روسایان لەسەر هەڵکەندرابوو، چەندان مەوادی تر، کە نزیکەی (٥) تەن زیو دەبوو.

سەبارەت بە دیاریکردنی شوێنی ئەم شارە بیروبۆچوونی جیاواز هەیە، (لویس لیڤاین) پێی وایە، کە سنووری (موساسیر)ی لە کێلەشینەوە تا گوندی سیدەکانە، ئەم شارەیە کەوتۆتە باکووری خۆرهەڵاتی وڵاتی ئاشوور، بەواتای هەر لە کێلەشینەوە تا شارۆچکەی رواندز درێژ دەبێتەوە، دەکرێ بڵێین، کە خودی (رواندز) شاری (موساسیر)ی کۆن بێ، چونکە بەگوێرەی وەسفکردنی

شاری موساسیری کۆن بەوە ناسرابوو، کە شارێکی زۆر توندکراو بووە، کە ئەم بارەش لەگەڵ سروشتی ئەمڕۆی شاری رواندز گونجاوە. واتای ناوی (موساسیر)ی بە ئاشووری بەواتای شوێنێکی وەک (دۆڵ) یان (بازنەیی) کە بەشاخ دەوردەدرابێ، (هاوبت) پێی وایە کە واتای ناوی موساسیری کتومت وەک سروشتی پاشماوەی ئەو شوێنەیە، کە هەڵکەندراوەکەی تۆپزاوەی لێ بووە وایە، کە دوور نییە شارەکەش هەر لە هەمان شوێن بووبێ، لە بەشی رۆژهەڵاتیدا دۆڵێکی لێیە کە بە (شکینا) ناسراوە، پاشماوەی قەڵایەکی کۆنی لێیە. کە نزیکەی نیو کیلۆمەتر لە هەڵکەندراوەکەوە دوورە، لەسەر گردێکی بەرز بە بەرزی نزیکەی (٣٠م)، کە دیوارەکانی ئەم قەڵایە لەبەرد دروست کراوە، کە ئەم شێوازە لەلایەن ئۆرارتییەکان لە بیناسازی پەیڕەو دەکرا، لەناو قەڵاکە وا پێ دەچێ پەرستگای تێدابووبێ. یان دەکرێ یەکێ لەو گردە شوێنەوارییانەی کە کەوتوونەتە قەزای سۆران، هەمان شاری موساسیری کۆن بێ، کە ئەمەش تەنیا بە هەڵکۆڵینی شوێنەواری دەتوانرێ بسەلمێنرێ یان رەت بکرێتەوە، یان دەکرێ شاری موساسیری کۆن هەر هەمان (موجیسیری) ئێستابێ، کە بەدووری (١٨)کم دەکەوێتە باکووری رواندز لە رۆژئاوای (تۆپزاوە). کە تا رادەیەکی زۆر ناوەکانیشیان لە یەکترییەوە نزیکن.

٧- بەردە هەڵکەندراوەکەی (میلەکەی) کێلەشین

ئەم هەڵکەندراوە بە یەکێک لە گرنگترین شوێنەوارەکانی کوردستان دادەندرێ، چونکە بووە دەروازەی زانینی زمانی ئۆرارتۆ، ئەم هەڵکەندراوە شوێنەکەی خۆی دەکەوێتە ناحیەی سیدەکان لە قەزای سۆران، لەکۆتایی دۆڵێک یان سەرەتای دۆڵەکە لەلایەکەی دیکەیەوە، لەبناری چیای (سیکاو) لەنزیک (قادرچای) لەسەر سنووری (عێراق- ئێران)، ئەم هەڵکەندراوە لە شوێنێکی تاڕادەیەکی کەم بەرز داندرابوو، لە ناوەڕاستی پانتاییەک هەڵکەندراوە کە لەلایەن خەڵکەوە بە (کێلەشین) ناسراوە، کە ئەمەش ناوێکی کوردییە (کێل) بەواتای (کێل)ی قەبر دێت و، (شین)یش ناوی رەنگێکە، رەنگە وشەی یەکەمی مەسەلەکە هۆکارەکەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە ئەم هەڵکەندراوە، هاوشێوەی (کێل)ی قەبرە، بەڵام وشەی دووەم رەنگە هۆکاری ئەم ناونانەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە، کە بەهۆی باران و بەفری زۆر کە لەناوچەکە دەبارێ، بووبێتە هۆی ئەوەی بەردەکە بە (قەوزە) داپۆشرێ، کە رەنگێکی شینی پێ بەخشیبێ، چونکە رەنگی ئەم بەردە لە بنەڕەتدا رەنگی رەشە، ئەم هەڵکەندراوە لە بەردی بازلتی رەش دروست کراوە، کە سەرچاوەی ئەم بەردەش لەناوچەکەیدا نییە، بەڵکو وا پێدەچێ ئەم بەردەیە لە دەوروبەری گۆمی ورمێوە هێنرابێ، بەڵام لە موساسیردا نووسینەکەیان لەسەر تۆمار کردبێ، لە شوێنەکەیاندا رۆیاننابێ، کە درێژییەکەی نزیکەی (٢م) و پانییەکەی (٦٠سم) و ئەستوورییەکەی (٣٠سم)، کە لەسەر چوارچێوەیەکی تاڕادەیەک چوار گۆشە بنیات نراوە، کە وەک ئەو رێسمانانەی دەرگا وایە کە لە کۆندا بەکارهاتووە. بەرزی ئەو شوێنەی هەڵکەندراوەکەی لێ بووە لە ئاستی رووی دەریا (٩٤٢٥پێ)یە و لەو شوێنەدا پاشماوەی بینا دەبینرێ، کەوا پێدەچێ پەرستگای ئۆرارتی بێ، ئەم هەڵکەندراوە لەکۆندا کەوتۆتە سەر رێگایەکی گرنگ کە موساسیری بەوڵاتی ئۆرارتۆ بەستووەتەوە.

مێژووی ئەم هەڵکەندراوە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پادشای ئۆرارتی (ئشبوینی) و کوڕەکەی (مینوا)، کە بەبۆنەی بەدەست هێنانەوەی موساسیری و ئازادکردنی لەدەستی ئاشوورییەکان ئەم هەڵکەندراوەیان دروست کردووە.

بۆ یەکەم جار ئەم هەڵکەندراوە لەلایەن راهیبەیەکی ئەڵمانی بەناوی (شولتس) دۆزراوەتەوە، لە ساڵی (١٧٨٠ز) سەردانی ئەم هەڵکەندراوەی کردووە، کە نووسینەکەی سەری کۆپی کردووە، بەڵام لەلایەن خەڵکی ناوچەکەوە دەکوژرێ، هەر لەبەر ئەم هۆکارە هەموو کۆپیکراوەکانی لەدەست دەچن و دەفەوتێن، پرۆفیسۆر (م. شولتز) یەکەم کەسە کە لەبارەی ئەم هەڵکەندراوەوە دواوە، لە کۆڕێکی زانستیدا لەلایەن حکومەتی فەرەنساوە رادەسپێردرێ بۆ گەڕان بەدوای شوێنەواردا لە ئێران، دوای ئەوەی لەساڵی (١٨٢٩ز) دەگاتە (تەورێز)، لەمیانەی سووڕانی لە ناوچەی هەکاری لەلایەن خەڵکەکەوە دەکوژرێ، لەساڵی (١٨٤١ز) جەنەڕاڵ (ولنسۆن) سەردانی ئەم

هەڵکەندراوەی کردووە، کە باسی ئەو هەڵکەندراوەی بلاوکردۆتەوە، گەریدەی رووسی (خانیکۆف) لەساڵی (١٨٥٢ز) سەردانی ئەو هەڵکەندراوەی کردووە، کە نووسینەکەی سەری کۆپی کردووە، کەسێکی تر بەناوی (د.بلاو) لەساڵی (١٨٥٨ز) سەردانی ئەم هەڵکەندراوەی کردووە. زانای زمانە کۆنەکان (سایس) لێکۆڵینەوەی لەسەر نووسینەکە ئەنجامداوە، (دی مورگان) لەساڵی (١٨٩٠ز) لەگەڵ خێزانەکەی نووسینەکەی کۆپی کردووە و لەلایەن (شیل) بلاو کراوەتەوە، (لیمان هاوبت) سەردانی هەڵکەندراوەکەی کردووە و لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەنجامداوە، چەندان شوێنەوارناسی دیکە سەردانی ئەم هەڵکەندراوەیان کردووە و لێکۆڵینەوەیان لەسەر ئەنجامداوە.

ئەم هەڵکەندراوە لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە دەبردرێ، کە ئێستا لە مۆزەخانەی ورمێیە. نووسراوی سەر ئەم بەردە بە دوو زمان نووسراوە، کە ئەویش ئۆرارتی و ئاشوورییە، کە ئەوەش یارمەتیدەربوو بۆ تێگەیشتن لەزمانی ئۆرارتی و زانینی. کە نووسینە ئۆرارتییەکە لە (٤١) دێڕ پێکهاتووە، بەڵام نووسینە ئاشوورییەکە لە (٤٢) دێڕ پێکهاتووە.

لەژێر رۆشنایی دەقە ئاشوورییەکە ئەمەی خوارێ وەرگێرانی دەقە خلدییەکەیە:

(پادشا ئشبونی کوری سردور، پادشای مەزن، پادشای جیهان و گەورەی شاری تشپامل کەچن ئەو و کورەکەی لەبەردەم خوداوەندی خالدیا لەشاری موساسیر (لەدەقە خلدییەکە بەناوی ئەردینی ناوبراوە) بنیادی نانۆی (بۆ خوداوەندی خالدیا) ماڵی (پەرستگا) لەگەڵ بنیادنانی ئەم هەڵکەندراوە کە نووسینەکەی گەواهیدەرە لەسەر ئەوەی ئشبوینی و کورەکەی پەرستگایان بنیاد ناوە. دیاری گرانبەهایان لەچەکی جوان و قاپوقاچاغ لەجۆری (قبدکو)ی دروستکراو لە مس و قاپوقاچاغی مسی تر پێشکەشی کرد و لەگەڵ پێشکەشکردنی زیو و دیارییەکی زۆری دیکە لەبەردەم دەروازەی پەرستگای خوداوەند خالدیا، خوایە، بۆ ئەوەی رۆژگاری ژیانیان درێژبکەی.

لەگەڵ پێشکەشکردنی قوربانی بۆی ١١١٢ گۆلک و ٩١٢٠ کاوڕ و ١٢٤٨٠ مەڕ، ئامادەبوونی لە شاری موساسیری رۆیشت ئشبوینی کوری ساردور، پادشای مەزن، پادشای جیهان، پادشای وڵاتی نائیدی و گەورەی شاری تشپا بۆ پەرستگای خوداوەند خالدی و پێشکەشکردنی قوربانی بۆی و قوربانی بەناویەوە بۆ دانیشتوان و لێدانی رێگا لەکن دەرگاکانی پەرستگای خوداوەند خالدی، بۆ ئەو سەرکەوتنەی کە پێشکەشی نەوەکانی دەکات لەژیانی دنیادا. هەموو ئەوانەی ئەو نووسراوە تێکدەدەن، کە لەسەر ئەم هەڵکەندراوەیە بەهیلاک دەچن، چونکە خوداوەند خالدیا و خوداوەند ئەداد و خوداوەند شمشاش خوداوەندەکانی شاری موساسیری لەناو دەبات نەوەکانی لەسەر زەوی).

٨- میلەکەی تۆبزاوە:

ئەم میلەکە دەکەوێتە نزیک هەڵکەندراوی کێلەشین، لەناحیەی سیدەکان، لەو شوێنە بووە، کە پێی دەوترێ (تۆبزاوە)، کە لەبەردێکی لاکێشەیی پێکهاتووە لە هەمان جۆری بەردی کێلەشین دروست کراوە و هەمان ئەو بارودۆخەی بەسەردا جێبەجێ دەبێ، کە بەسەر کێلەشیندا جێبەجێ کراوە، لەبواری هێنانی جۆری بەردەکە و دروستکردنی، کە لەسەر چوارچێوەیەکی چوارگۆشە چەسپێنراوە، کە لەهەمان جۆری بەرد دروست کراوە، تارادەیەکی زۆر لە هەموو لایەنەکانەوە لێکچوون، لەنێوان ئەم دوو هەڵکەندراوەدا هەیە، سەرەڕای ئەوەی، کە ناگەڕێتەوە بۆ یەک سەردەمیش. بەرزی ئەم هەڵکەندراوە (١.١٦م) و پانییەکەی (٩٢سم)ە، ئەستوورییەکەی (٣٣سم)ە.

ئەم میلەکە لەلایەن خەڵکی ناوچەکەوە بە (کێلی گاور) ناسراوە، کە ماناکەی بە واتای (کێلە کافر) دێ. ئەم هەڵکەندراوە لەسەر رێگایەکی سەردکی دانراوە، ئەو رێگایە (سیدەکان) بە کێلەشینەوە دەبەستێتەوە. ئەو رێگایە هەمان ئەو رێگایەیە کە ئۆرارتییەکان بەکاریان هێناوە بۆ گەیشتن بەوڵاتی موساسیری.

بەشی سەرووی ئەم هەڵکەندراوە تووشی شکان بووە، کە شوێنەوارناس (لیمان هاوبت) پێی وایە، ئەو بەشەی هەڵکەندراوەکە بە ئەنقەست شکاوە لە سەردەمی داگیرکردنی ئەو ناوچەیە لەلایەن (سەرجوونی دووەم)ی ئاشوورییەوە، چونکە پێی وایە لەوانەیە نووسینێکی لەسەر

بووبێ کە ئیهانەکردن بێ بەکەرامەتی ئاشوورییەکان و یان لەقەبی خوداوەندی (خالدی)، کە بە گەورەی جیهان داینابێ، بەڵام ئەم لەقەبە لای ئاشوورییەکان تەنیا تایبەت بووە بە خوداوەندی (ئاشوور)، سەبارەت بە تێکدانی دیوی کۆتایی کە رەنگە هۆکارەکەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە (روسا)ی پادشای ئۆرارتی، ئاماژەی بە سەرکەوتنی کردبێ بەسەر پادشایەکی ئاشووریدا.

زۆر لە رۆژهەڵاتناسان و شوێنەوارناسان سەردانی ئەم هەڵکەندراوەیان کـــردووە و لێکۆڵینەوەیان لەســـەر ئەنجامداوە و، بۆ یەکەم جار جەنەڕاڵ (ولنـــتۆن) بووە لە ســـاڵی (١٨٤١ز) و هەریەکــە لە (ئیلزیینی، بلا، دی مورگان) سەردانی ئەم هەڵکەندراوەیان کردووە، لەوکاتەی کە سەردانی (کێلەشینیان) کردووە لەساڵی (١٨٩٤ز) شوێنەوارناس (لیمان) سەردانی ئەم هەڵکەندراوەی کردووە و ئەو نووسینەی سەری بڵاوکردۆتەوە. زۆر لە شارەزایانی زمانە کۆنەکان هەڵساون بە لێکۆڵینەوە لەسەر نووسینی ئەم هەڵکەندراوە.

ئەم هەڵکەندراوە هەروەک (کـــێلەشین) بەکلیلی چارەسەر و زانینی زمانی ئۆرارتی دادەندرێ، چونکە لەسەر ئەم هەڵکەندراوە بەدوو زمان نووسراوە، ئەوانیش (ئۆرارتی و ئاشـــوورییـــە)، کـــە هەردووکـــیـــان یەک تێکستن و لەناوەڕۆکەوە لەیەکتر جیاوازنین، بەهۆی زانینی زمانی ئاشوورییەوە تواندرا ئۆرارتییەکەش بخوێندرێتەوە و واتای لێکبدرێتەوە، ئەم نووسینانە هەریەکەی لەلایەکی بەردەکە هەڵکەندراوە، ئەو لایەی کە بەئاشووری نووسراوە رووەکەی لەرێگاکــە بووە، کـــە وا پێـــدەچێ ئەمـــە لە ســـەرەتای دروستکردنیدا بەو شێوەیە نەبووبێ چونکە خالدییەکان ئەم هەڵکەندراوەیان بەخۆ دروست کردووە، کە ئەمەش دەبێ بە شێوەیەک بووبێ کە نووسینە خالدییەکە رووەکەی لەرێگاکە بووە، بەڵام بەهۆی داگیـــرکردنی ئەم ناوچەیە لە ســـەردەمی (سەرجوون)دا رەنگە ئەم باردی بە شێوەیەکی تر گۆڕیبێ، بەو شێوەیە ماوەتەوە تا کاتی دۆزینەوەی.

ســـەرەڕای ئەوەی کـــە لەســـەر رووی هەڵکەندراوەکـــە تێکچـــوون هەبووە، بەڵام ئەمـــە نەبووەتە گـــرفت لەبەردەم پســـپـــۆڕان، بۆ ئەوەی رێیـــان لێ بگرێ لە شـــیکردنەوەی نووسینەکەی سەری. مێژووی ئەم هەڵکەندراوە دەگەڕێتەوە بۆ ســـەردەمی پادشـــای ئۆرارتی (روســـای یەکـــەم) (٧٣٥-٧١٤پ.ز) کـــە ئەم هەڵکەندراوەی لە ســـاڵی (٧١٥ پ.ز) دروست کـــردووە، بە بۆنەی ئازادکـــردنی موساسیری لەدەستی ئاشوورییەکان و ماوەی (١٥) رۆژ لە موســاســیـری مـاوەتەوە و قـوربانـیـیـەکی زۆری پێشکەش بەخوداوەند خالدی کردووە.

پوختەی وەرگێڕانی دەقە ئاشوورییەکە بۆ دەقی خالدی کە (٣٧) دێڕە:

(ئەرزانا پادشـای شاری موسـاسـیری داوای بەهاناهاتنی لە روسا کـرد، کوڕی پادشـای خالدی سردور بۆ پارێزگاری کـردن لەژیانی و قـورتارکـردنی لەدەسـتی ئاشوورییـەکـان و بەسـتنی هاوپەیمانی لەگـەڵی، فـەرمـانی کـردووە بە بەهێزکردنی سوپاکەی و لەخوداوەندەکان خێری خواستووە بۆ پادشـای موسـاسـیر- ئەرزانا. گوێ بیستی بۆ قسەکانی خوداوەند خالدی و خێـرای لە پاڵپـشـتـیکردنی روسـا و روسـاش هاوپەیمانی ئەرزانای قـبـوڵ کـرد و چەسـپـاندی بە پادشا لە موساسیری و پاڵپشتی کردنی مەلبەندەکەی لەم ساڵەدا؟ لەوکاتەدا روسا لە موسـاسـیری لەگەڵ پادشاکەی ئەرزانا رۆیشتووە بەرەو پەرستگای خوداوەندەکان وەستاوە ئەرزانا لەبەردەمـیدا و هاوپەیمانی راست و دڵسۆز و پاکی لەگەڵ پادشـای خالدی روسا بەسـتووە و پێشکەشکردنی قـوربانـیـیـەکـان و پێـشـکەشکردنی کـانزا بۆ خـوداوەندی خالدی. روسا پەرستگایەکی بۆ خوداوەندی خالدی دروست کرد لە مـوسـاسـیری ئەرزانا لەگەڵ سوپاکەی لەلای دەرگای پەرسـتگا وەستاوە و ئەرزانا هەموو ئەو هێزەی هەیبوو دای بەپادشـا روسـا و خـوداوەند خـالدی فـەرمـانی پێکرد بەهێرشـکردن، روسـا بەناو شـاخـەکـانی وڵاتی ئاشـووردا رۆیشت، کۆتایی هێنا بەهەر بەرگرێکی دیفاعی ئاشووری لە شاخەکانی موسـاسـیری و، پێشکەشکردنی قـوربانی و دەست پێکردنی خۆشی لەوڵاتی موسـاسـیری بۆ ماوەی ١٥ رۆژ و، چەسـپـاندنی فـەرمـانڕەوایی ئەرزانا و پاراسـتنی ژیانی و لەدوای روســـا گـــەڕاوەتەوە بۆ وڵاتەکـــەی و نووســـینەکـــە بەم چەمکە کـــۆتایی دێت: (من ئەرســـا خـزمـەتکاری خـوداوەندی خـالدی شـوانێکی دڵسـۆز بۆ خەڵک، سـەرکـەوتنم بەدەست هێناوە بەهاوکاری خوداوەند خـالدی و هێـزەکانی سـوپام کـە ترس ناناسن و سـەرکـەوتن

دژی داگیرکەران و خوداوەند خالدی هێز و سەروەری پێ بەخشیم و پێیداوم سالآنی فەرمانڕەوایی بەخۆشی و پتەوکردنی وڵاتی ئوراتو و بەشبەشکردنی وڵاتی شەڕانگێزی و خوداوەندەکان ڕۆژانی خۆشییان زۆر کردم و ڕۆژانی خۆشی نزیک کردەوە بۆم و خۆشی لە دڵمدا بڵاوکردەوە، دوای سەرکەوتنێکی تەواو تەئمین بوونی ئاشتی و جێگیربوونی پێ بەخشیم. هەریەکێ ڕەشی دەکاتەوە یان تێکی دەدا و هەریەکێ لەم کارانە بکات، ئەوا خوداوەندی خالدی و خوداوەندی تەداد و خوداوەندی شماش و هەموو خوداوەندەکان، نەوەکانی لەناو دەبات و ناوەکەی ئیبادە دەکات).

*** سەرچاوەکان**

١- ئەحمەد کۆزاد محەمەد، کوردستانی ناوەڕاست لەنیوەی یەکەمی هەزاری دووەمی (پ.ز)دا، سلێمانی، ٢٠٠٧ ز.
٢- ئەحمەد، جەمال ڕەشید، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی لەبارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغداد ١٩٨٨.
٣- دیاکۆنۆڤ، ئی.م، میدیا، و. بورهان قانع، چاپی دووەم، مەکتەبی ناوەندی ڕاگەیاندنی (ی.ن.ک)، ٢٠٠٥.
٤- قەرەداغی، فازڵ، مێژووی دێرینی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤.
٥- لیسۆ، یورگین، خشتەکانی شمشارە، و. عەزیز گەردی، هەولێر ١٩٩٨.
٦- احمد، جمال رشيد، ظهور الكرد في التاريخ، ج١، اربيل، ٢٠٠٣.
٧- ئەحمەد جەمال ڕەشید، لقاء الكرد واللان في بلاد الباب وشدون، اربيل، ٢٠٠١.
٨- احمد، جمال رشيد، كركوك في العصور القديمة، اربيل، ٢٠٠٢ ز.
٩- احمد، جمال رشيد، تاريخ الكرد القديم، اربيل، ١٩٩٠ز.
١٠- رو، جورج، العراق القديم، ت. حسين علوان حسين، الطبعة الثانية، بغداد ١٩٨٦.
١١- باقر، طه وسفر، فؤاد، المرشد الي مواطن الاثار والحضارة (الرحلة الخامسة)، بغداد- اربيل، بغداد، ١٩٦٦ ز.
١٢- سليمان عامر و الفتيان، احمد مالك، محاضرات في التاريخ القديم، بغدا، ١٩٧٨ز.
١٣- ساكز هاري، عظمة بابل، ت. عامر سليمان، ١٩٧٩.
١٤- ساغز، هاري، عظمة اشور، ت. خالد اسعد عيسى و احمد غسان سبانو، دمشق، ٢٠٠٣.
١٥- لابات، رينية، قاموس العلامات المسمارية، ت. الاب البير ابونا واخرون، مطبعة المجمع العلمي، ٢٠٠٤.
١٦- الامين، محمود، مسلتا طوبزاوه وكيلەشين، سومر، مجلد ٨، ج١، بغداد، ١٩٥٨، ص٥٣-٧١.
١٧- عبدالصمد، رافدة عبدالله، اربيل في المحاد، المسمارية، استعض من تاريخي للادوار التاريخية، اعمار قلعة اربيل حماية للتدان الانساني، هەولێر، ٢٠٠٤، ص٩٨-١٠٢.
18- comeron. George.o , the annals of shalmanser iii king of Assyria. A new text, sumer, vol. vi, Baghdad, 1950, pp. 11-24.
19- eidem, jesper and laessoe, jorgen, the she mshara archives 1 the letters, Copenhagen, 2001.
20- eidem, jesper, the shemshara archives2 the administrative texts, Copenhagen, 1992.
21- eidem, jesper, news from the eastern front the evidence from tell shemshara, iraq, vol: xlv ii, London, 1985, pp. 83-109.
22- englund. Robert. K, the ur iii collection of the cma, university of California, 2001.
23- grayson. A. kirk, Assyrian rulers of the early first millennium b. c. I (1114- 859 b.c), London.
24- gadd C.j, inscribed prims of sargon ii from nimrud, iraq, vol. xvi, London, 1958. pp. 173- 201.
25- halloran. John. A, Sumerian lexicon.
26- kupper. Jean. Robert, inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes, paris, 1971.
27- Kramer. Samuel. Noah, the Sumerians. university chi cago, 1963.
28- laesseo. Jorgen, people of ancient Assyria, t, f.s. leigh- browne, 1963.
29- postgate. J. n, Assyrian texts and fragments, iraq, vol. xxxv, London, 1973, pp. 22-23.
30- parker. B. the nimrud tablets, 1952, business documents, iraq, vol. xvi, London, 1958. pp. 29-58.
31- sags. H.w.f, the land of kirruri, iraq, vol. xlii, London, 1986, pp. 79-83.
32- steinkeller. Piotr, the history background of urkesh and the hurrian beginnings in northern Mesopotamia, vol. 26, 1998, pp. 75-85.
33- van loon. Maurits nanning, urartian art, Istanbul, 1966.
34- Wilhelm. Gernot, the hurrians, t. Jennifer barnes and Diana l. stein, England, 1988.

هەولێر لە سەرچاوە مێخییەکاندا

دکتۆر رافیدە عەبدوڵڵا عەبدولسەمەد

یەکەم: جوگرافیای هەولێر

هەولێر دەکەوێتە نێوان هەردوو زێ (زاب)، زێی گەورە لەباکوورەوە زێی بچووک لەباشوورەوە، هەروەها زێی دیجلە لەرۆژئاوایەوەو زنجیرە چیایەک لەرۆژهەڵاتدا دەوریان داوە، ئەم زنجیرە چیایانە هەرچەندە بەرەو رۆژهەڵات دەچێ بەرزتر دەبێتەوە، هەولێر لەو ناوچانە دەژمێردرێت، کە بەئاوی باران کشتوکاڵی لێ دەکرێت، بەبێ ئەوەی پشت بەئاودێری ببەستێت، بەدەوڵەمەندترین ناوچەکانی عێراق دادەنرێ لەرووی بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، بەتایبەتی گەنم و جۆ.

لەبەر ئەوەی هەولێر زەوییەکەی دەشتێکە بۆ کشتوکاڵ گەلێ سوودمەندەو ئاوو هەوای گەرمەو گەلێ سەرچاوەی ئاوی لێیە، ئەمانە بوونەتە هۆکار کە لەبەرەبەیانی مێژووەوە، لەسەردەمی چاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاستەوە لەدەوروبەری (٦٥٠٠٠) ساڵەوە تاکو ئێستا بەبێ پچڕان مرۆڤ لێی نیشتەجێ بووبێ.

نەک هەر ئەوەندە ژمارەیە هەبن و هیچی تر نا، بەڵکو بۆ نموونە تێکرای ئەو شوێنەوارانەی دەستنیشان کراون و لەفەرمانگەی شوێنەواردا تۆمارکراون کە بەپێی ئەتڵەسی جێگای شوێنەوارەکان لەساڵی ١٩٧٦دا چاپ کراوە، ئەوا سەنتەری شاری هەولێر -بەبێ قەزاو ناحیەکانی سەر بەشاری هەولێر- نەوەدو شەش شوێن دەستنیشان کراوەو لەفەرمانگەی شوێنەواری عێراقیدا هەر یەکەیان فایلی خۆیان هەیە، کە هەموو زانیارییەکی سەرەتایی لەخۆ گرتووە، تیایدا باس لەشوێنی شوێنەوارەکە کراوە، نەخشەی تایبەت بەخۆی هەیەو ناوی شوێنەوارەکەو نزیکترین شوێن لێی و نزیکترین سەرچاوەی ئاوو رێگای گەیشتن بۆی و ئابووری ناوچەکەی دەوروبەری شوێنەکەو رێژەی دانیشتوانی شوێنەکەی تێدا تۆمار کراوە[1].

هەرچی لەبارەی هەردوو زێیەکەوە، ئەوا لەسەرچاوە بزمارییەکاندا بەشێوازی (zaban) ناویان هاتووە، ئەم ناوانەش ناونانێکی کۆنە، وەکو ناونانی رووباری دیجلەو فورات، کە لێکۆڵەران پێیان وایە ئەم ناوانانە لە سۆمەرییەکانەوە سەرچاوەی نەگرتووە، بەڵکو نوێش نییە، بۆیە دەگەڕێتەوە بۆ زمانی دانیشتوانی سەرەتاییەکانی سەردەمی پێش مێژوو، هەروەک چەندەها ناوی دیکەی شارو شوێنە جوگرافییەکان[2] کە ئەمەش بەپێچەوانەی بۆچوونی (مامۆستا تۆفیق وەهبی)ی خوالێخۆشبووە، کە پێی وابوو واژەی (زاب) لەواژەی (الـذهـب)ی عەرەبییەوە سەرچاوەی گرتووە، بەو پێیەی بەزەحمەت واژەی (الذهبي)ی گۆ کردووە، لەبەر ئەوە گۆڕیویە بۆ (زاب) ئەمەش لەوەدوە بووە کە زێ گرنگییەکی زۆری هەبوودو خێرو بێری زۆری داوە.

دووەم: هەولێر لە سەرچاوە مێخییەکاندا:

تائێستا لێکۆڵینەوە لەبارەی مێژووی دێرینی شاری هەولێرد بەئەنجام نەگەیەندراوە، بەو پێیەی هەولێر لەرووی جوگرافییەوە کەوتۆتە ناوچەیەکی دەشتایی و دەکرێ بەشێوەیەکی باش ئاودێری بکرێ، هەروەها بەچاکترین ناوچەی عێراق دەژمێردرێت لە بەرهەمهێنانی

دانەوێڵــەدا، ئەمــە جگە لەوەی لە جەرگەی قەڵەمڕەوی (ئاشوور)ەوە نزیک بووە، کە ڕۆژەڕێیەک بەپێ لێی دوور بووە، هەروەها تائێســتــاش دانەوێڵــەی (البــریــســه)ی لێ گــەشــەدەکــا، بۆیە بەپێی ئەم سەرنجانەوەو جێگەی خۆیەتی، کە لێکۆڵەران هەولێــر بەیەکــێــک لەکۆنترین نیشتەجێبوونی کشتوکاڵی و بەردەوامی خەڵکان بژمێرن، ئەم هۆکارانەش وای کردووە کە خەڵکانی لێ نیشــتــەجێ بێ و لێی بێنەوە، بەجــۆرێک لەدامــەزراندنیـــەوە، تا ئێستــاکە خەڵکی نیشتەجێی لێ بێت.

هەولێــر بۆ خۆشی گردۆڵکەیەکی گــەورەی تێــدایە، کــەتا ئەمــڕۆش مــاوەتەوە، لەبەر ئەوەی لەسەر رووی گردۆڵکەکەوە بۆ قــووڵایی، واتا تاکو رووی زەوی گەلێ فرەوانە، بۆیە کاری هەڵکۆڵین لەچینەکــانی ژێر زەوی ئەستەم بووەو تائێستــا بەئەنجام نەگــەیەندراوە[٣] هەرچۆنێک بێت نــاوی هەولێــــــر لەســـــەرچاوەی بزمــارییــەکاندا بەدوو دارشتنی جودا هاتووە. کــە ئەمــانەن (erbailam-arbilam) برگــــەی (il) کــــە پێکهاتەیەکی سەرەکییە بۆ دارشتنی ناوەکــانی هەندێ لەشــارەکــان کــە لەمــاوەیێکدا لەهەزارەی سێــیــەمی پ.ز دامەزراون، ئاماژە بۆ زمانێکی کۆن دەکا، کە نە زمانی سۆمەرییە نە ئەکەدییە، رەنگە زمانی خۆری بێت وەک (ئەربیل و کــاربیل) هەندێ لەلێکۆڵەران بەهەڵە مــانای (il)یان لێکداوەتەوە، کە (il) واتای (ئیلە) دەگــــەیەنێ، ئەمــــەو بەر لەوەی

ڕۆشنبیری سۆمەری و ئەکەدی بەسەر ناوچەکــەدا زاڵ بێ، شــاری ئاشــوور لەهەزارەی سێیەمی پ.زدا بەشێوازی (til-bal) ناسراوە[٤]، ئەم برگەیەش ناوەکــانی پاشــا یەکــەمــەکــانی خورییەکانمان بەبیر دێنێتەوە، وەکو کیکلیب-ئاتل، شاری ئورکیش کە لەمــاوەی گــوتی (٢٢٣٠-٢١١٦ پ.ز) حوکمی گێراوە و ئاتل شێن شای ئورکیش و ناوا لەمــاوەی ئوری ســێــیــەم لە ٢١١١-٢٠٠٤ پ.ز حوکمی گێڕاوە، هەرچی تیش ئاتلە کە نازناوی نەینەواو کارخاری لەخۆ نابوو، لەماوەی ئامارسین و شورسین ژیاوە[٥].

ناوی هەولێــر لەگــەلێ لەدەقــە مــێژووییــەکان و زیاتر لەشێــوازێکی مێژوویی لەهەزارەی سێــیــەمی پ.ز لەگەڵ ناوی وڵاتی سیمورم و کارخارو خمورتوم و شاشروم هاتووە، بێگومان هەڵمــەتەکــانی شــاو ئیــمــپــراتۆرە ئەکــەدییــەکــان لەنێــوان (٢٣٥٠-٢١٥٩) پ.ز دەشـــتــی هەولێـــری گرتۆتەوەو بەرەو باکوور تاکو چیاکانی کوردستان کشاوە.

هەروەک لەمــێـــــژوودا زانراوە ســـەرجــۆن ئەکـــەدی پاش ئەوەی دەسەڵاتی بەسەر تەواوی دەشتەکانی باشــووری عــێــراق ســەپاند، هەمــوو چالاکییە سەربازییەکانی بەرەو خاکی کــوردســتــان برد، نەینەواو ئاشووری داگیرکرد، پاشان رووی لەناوچەکانی دراوســێی کــردو بەرەو باکــوورو باکووری رۆژهەڵاتی چوو تا گەیشتە وڵاتی لولوییەکان لەناورونا-سینو[٦] لەگــەڵ داگــیــرکــردنی عــیــلام کــۆتایی بەحوکمیان هێنا، دەقە مێژووییەکانی

ئەم دواییەو ئەو دەقانەی پێشبینیان تێدا نووسراوەتەوە، ئاماژە بەشڵەژان و شۆڕشی ناوخۆیی و دەرەکی دەکەن، کــەوا لە دوا دوایی حــوکــمــیــدا روویداوە، لەبەر ئەوەی ســەرگــۆن لەناوی بردوون و دیلەکــانی لەپێناو خواوەند -خودای جەنگ-پارێزەری شاری ئەکەد کردۆتە قوربانی[٧].

دوای ســەرگــۆن هەردوو کــوڕی لەدوای یەک جــێگەیان گــرتۆتەوە، هەردووکیان بەپیلان لەنێو کۆشکی پادشایی کوژراون، ریموش (٢٣١٥-٢٣٠٧)، کــە شــانازی بەوە دەکــرد لەپێناو خــودادا دەریای خــوارو و (کەنداو) و دەریای سەروو (دەریای ناوەڕاست) و تەواوی چیاکانی رزگار کردووە)[٨]، هەروەها مــانیشــتــوسو (٢٣٠٦-٢٢٩٢ پ.ز) تـــەواوی مــاوەی حــوکــمــڕانێــتی بەداپلۆســینی شۆڕشەکانی هەرێمەکانی رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵات تەرخان کردووە، کــەچی نەرام سین (٢٢٩١-٢٢٥٥ پ.ز) ئەوەی سەرگۆن حوکمڕانێکی بەهێزو بەتوانا بووەو حوکمڕانییەتی ئەو گەشانەوەو بووژانەوەی بەرچاوی بەخــۆوە دیوەو توانیــویەتی هەرێمی کــوردســتــان داگــیــر بکا، بەتایبــەتی ناوچەی سلێــمــانی و دەوروبەری، کە سەنتەری شەڕی لولوییەکــان بووە، پاشــان هەڵمــەتێکی فــرەوانی بۆ ناوچەکــانی سەرووی دیجلەو فورات دەست پێکرد، تاکو گەیشتنە ناوچەی (البلخ) و خــابوور، ئینجــا بەرەو ئاســیــای بچــووک کــشــاو لەو شــوێنانەی، کــە داگــیــری دەکــردن شوێنەواری جێهێشتووە، هیچ بەدوور نازانرێت کە هەولێر کەوتبێتە نێو

سنووری ئەم هەڵمەتەی نەرام سین، چونکە هەولێر کەوتۆتە نێوان سلێمانی و سەرووی رووباری دیجلەو لەهەموو بارێکدا گران نییە هێزەکانی نەگەیشتبنە هەولێر.

ددقە بزمارییەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە لەکۆتاییدا دوژمنەکانی یەکیان گرتووەو ماوەی نەرام سین بەشڵەژانی سیاسی تەواو بووە، سەرباری ئەوەی گەلێ کارەساتی سروشتی، وەکو وشکە سالی و قاتوقڕی و تاعون بڵاوبۆتەوەو تۆفان هەستاوە[9]، هەروەها هەندێ پێیان وایە، کە هاتنی گوتییەکان و پاشان کەوتنی ئەکەد تۆڵە سەندنەوەیەکی خودایی بووە، بەمەش مەملەکەتەکەی تەفرو توونا بووە، چونکە پەرستگای ئایکوری پەرستگای ئانیلی خودای لەشاری نەفەر پێشێل کردووە، بەمەش دەسەڵاتی مەردۆخی خودای بەسەرکەوتووە[10].

ئەفسانەی کوسیس[11] ئاماژە بەو ماوە کەمە دەکات، کە هەر چەندە واقیعێکی تاڵ بووەو نەرام سین کەوتۆتە ژێر حەتمییەتی قەدەر، دواجار ملکەچی نواندووە، ئەوەی ئەم حەقیقەتە دەسەلمێنێ ئەوەیە، کە لەهەمان سەردەمدا ئاریدۆ-بزری پادشای گوتی حوکمی کردووەو هاوسەردەمی سێ لە نەرام سینەکان بووە و ماوەیەکی کەم حوکمی شاری نەفەری کردووە و ناوی لە خۆی ناوە مەلیکی گوتیوم و چەند دەقێکی لەدوای خۆی جێهێشتووە بەپادشای هەر چوار لا خۆی ناساندووەو، ئەوەی زانراویشە دەوڵەتی ئەکەدی لەدوادواییەکانی حوکمی نەرام سین دا لاواز بووەو لولوییەکان و گوتییەکان روویان لە وڵاتی ئەکەدییەکان کردووە، دوای نەرام سین جێگرەکانی نەیانتوانیوە بارودۆخەکە کۆنترۆڵ بکەن، تاکو رەوشەکە لەخراپەوە بۆ خراپتر چووە، پاش نەرام سین شارکالی شاری وایگیگی نانیئوم و رایمی و دودو حوکمیان گێڕاوە، تاکو لە کۆتاییدا لەلای شودو رول (٢١٦٨-٢١٥٤ پ.ز) دەسەڵات لەوپەڕی خراپیدا بووە، بەجۆرێ ئەو نووسەردێ، کە ناوی پادشا سۆمەرییەکانی نووسیووە بەم شێوەیە ئاماژە دەدا:

"کێ پادشایەو کێ پادشا نییە؟"

هەر چۆنێک بێت پادشای گوتی ئایدۆ-بزر سێ دەقی جێهێشتووە، لە یەکێکیاندا (کە لەسەر پەیکەرێکی ناو پەرستگای ئانیلی خودا لەشاری نەفەر نووسراوە) دەنگ و باسی سەرکەوتنە سەربازییەکانی دەگێڕێتەوە، کە چۆن لەناوچەی هەولێرو دەوروبەریدا بەسەر یاخیبووان‌دا زاڵ بووە.

جێگەی باسە ئەم شۆڕشە لەلایەن کارنیشبای پادشای سیمورم و لولوییە هاوپەیمانەکانی رێبەری کراوە، لەوانە نیشخوخای حوکمداری هەولێر، لەبەر گرنگی ئەم دەقە مێژووییە بەباشمان زانی بەم جۆرە لێی وەرگێڕین:

"کانیشا پادشای سیمورم"

دانیشتوانی سیمورم و لولوبومی بۆ شۆڕش هان داو... خودای گوتیوم... کاتێ ئامنیلی... سەرکردە وای کرد وڵات... یاخیبوون رابگەیەنن و.... ئاردیۆ-بزری پاڵەوان.... پادشای گوتیوم و هەر چوارلا خێرا (تەحەددای کرد).

بەرەو لووتکەی چیاکانی نیشبا پێشڕەوی کرد تەنگەڕێی چیای خامەمە-لاپیری بەشەش رۆژ داگیرکردو چووە ناو تەنگەڕێکەیەوە.

ئاردیۆ-بزری پاڵەوان دوای کەوت پاشان ئامنیلیی تەفروتوونا کرد لە... لەسەر لووتکەکەی لەیەک رۆژدا قەڵای هەولێری داگیرکرد لەسەر چیای موما پاشان نریشخوخای حاکمی هەولێری دەستبەسەر کرد.... (ئەم پەیکەرە)ی بۆ خودای ئانەلیلی لەنەفەر تەرخان کرد. ئەوەی ئەم نووسینە بسڕێتەوە، نەفرەتی ئانەلیلی خوداو شەشمی خودای بەردەکەوێ و لەنێو دەچێ.

ئاریدۆ-بزر پادشای گوتیوم و هەر چوارلا پەیکەرێکی بۆ خودای ئانەلیلی لەنەفەر تەرخان کرد.[12] لەراستیدا هەر یەک لەنەینەواو هەولێر لەهەزارەی سێیەمی پ.ز لەبنچینەدا لەلایەن ئەو نەتەوە و کۆمەڵانەوە نیشتەجێ بوون، کە لەچیاوە لە رۆژهەڵاتی دیجلەوە هاتوون و پەیوەندییەکی ئایینی و ئیداری بەهێز لەنێوانیاندا هەبووەو، خودای سەرۆکی هەردوو شار بریتی بوون لەعەشتاری هەولێرو عەشتاری نەینەوا، هەروەها لەگەلێ باردا بەدوو خودای نەتەوەیی هەردوو شار ناسراون[13]. لەگەڵ ئەمانەشدا رەنگە هەولێر لەماوەی پچڕ پچڕدا هەندێ سەربەخۆیی خۆی هەبووە، بەڵام دووبارە بەهۆی جەنگەکانەوە کەوتۆتە و ژێر دەسەڵاتی پادشا بەهێزەکانی بنەماڵەی ئوری سێیەم (٢١١١-

٢٠٠٤ پ.ز) کە لەوانە شولکی لەساڵی چل و پێنجی حوکمڕانیدا ئوربیلم و لولوبوم و سیمورم و کارخاری داگیرکردووە، دواتر ئامارسین لەساڵی دووەمی حوکمیدا ئوربیلی داگیرکردووەو لەم رووەوە گەلێ دیکۆمێنتی ئابووری هەن کە رێکەوت و مێژووی ئەو ساڵەیان لەسەر تۆمارکراوە، کە تێدا ئوربیلم تالآن کراوە[١٤].

لەهەزارەی دووەمی پ.ز دا لەگۆڕەپانی سیاسی وڵاتی میسۆپۆتامیادا کۆمەڵێ هێز هاتنە کایەوە، کە لەپێناو زیادکردنی قەڵەمڕەوەکە بووە ناکۆکیان، جاری واهەبووە لەگەڵ یەکدا هاوپەیمان دەبوون و جاری واش هەبووە دەکەوتنە شەڕەوە.

لەناوچەکانی حەوزی دیالەو دەوروبەریدا مەملەکەتی ئاشنونا سەری هەڵداوە، کە هاوسەردەمی بنەماڵەی (بل)ی یەکەم بووە دادوشا یەکێک بووە لەپادشا بەهێزەکانی، کە هەڵمەتێکی فرەوانی بۆ قبارا (لەهەولێر) بردووە، و دادوشا هەولەکانی ئەم هەڵمەتەی لەسەر میلێکی بەردین تۆمار کردووە، کە حاڵی حازر لەمۆزەخانەی عێراق پارێزراوە. بەشی سەرەوەی بەگەورەیی دیمەنی هەڵمەتەکەی لێ هەڵکۆڵراوەو بەوردی باس لەسەرکەوتنەکانی دەکا، هەروەها گرتنی مەملەکەتی قبارای لەخۆ گرتووە، تیایدا شوورە بەرزەکان رووخێنراون و هەڵۆو باڵندەکان گۆشتی مردووەکان دەخۆن (دکتۆر لەمیا ئەلگەیلانی لەسەر ئەم میلە توێژینەوەی کردووە)، هەرچی بەشەکەی دیکەیە، کە نووسینی بزماری لێ هەڵکۆڵراوە. بریتییە لەوردەکاری هەموو هێرشەکە لەسەرەتاوە تاکو کۆتایی (ئەویش دکتۆر بەهیجە خەلیل ئیسماعیل توێژینەوەی لەسەر کردووە)، بەڵام تائێستا نەگەیشتۆتە زانیارییەکی دڵنیاکەرەوە.

لەهەزارەی دووەمی پ.ز دەتوانین بگەین بەزانیارییەکی راست و دروست، کە حەمورابی (١٧٩٤-١٧٥٠ پ.ز) پاش سێیەمین ساڵ لەحوکمی بەهێرشێکەوە رووی لەزدوییەکانی کوردستان کردووەو توانیویەتی هاوپەیمانی عیلامی-سوباری-گوتی تێکبشکێنێ و سەرباری ئەوە ئاشنوناو مالیگوم داگیر بکاو سەرکەوتن بەدەست بێنێ[١٥].

لەهەمان سەردەمدا-سەردەمی هەزارەی دووەمی پ.ز-لەباکووری میسۆپۆتامیادا هێزێکی دیکە سەری هەڵداو لەگەڵ ماری و بابل و ئاشنونا کەوتە ناکۆکییەوەو لەسەردەمی شاشمس-ئاددی یەکەم (١٨١٢-١٧٨٢ پ.ز) و هەردوو کوڕی شا ئاشمس-دگان و یسمح ئادد هەوڵیاندا قەڵەمڕەوەکەیان فراوان بکەن و بچنە ئەودیو سنووری خۆیانەوە، کە مەملەکەتی بەهێزی ئاشووری لێ بوو[١٦].

شمس ئادد لەلکاندنی ماری و ناوچە گرنگەکانی سووریاو لوبنان و کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست سەرکەوتنی بەدەستهێنا، پاشان کوڕەکەی یسمح ئاددی لەماری کردە حوکمڕان و کوڕەکەی تریشی ئاشمس-دگانی کردە جێگری خۆی لەبەڕێوەبردنی هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی دیجلە، کە خۆی داگیری کردبوون و خستبوونییە ژێر قەڵەمڕەوەکەی، دەقەکانی (خشت)ی شمشارە (لەدەشتی رانیە) ئاماژە بەسروشتی بارودۆخی شڵەژاوی کوردستانی کۆن دەکەن، کە لەو رۆژگارەدا شەڕو یاخیبوون دژی قەڵەمڕەوی بەهێزی ئاشووری لەئارادا بووە کە لەرووی جەنگ و ئیدارەوە گەلێ بەتوانا بووە، هەروەها لەم دەقانەدا باس لەشاری هەولێر نەکراوە، بەڵام وڵاتی قبارا ئاماژەی پێدراوە، کەئەو شوێنە بووە بزاڤی سوپای ئاشووری لەوێوە رێکخراوە[١٧].

گومان لەوەدانییە کە شمس-ئادد هەولێری خستۆتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و کردوویەتییە بەشێک لەدەوڵەتی ئاشووری، بەبەڵگەی ئەوەی دووبارە پەرستگاکەی لەنەینەوادا دروست کردۆتەوەو تێدا داگیرکردنی هەموو شارە گرنگەکانی لێ تۆمارکردووە، وەکو هەولێر، هەروەها شاری ئەرابخاشی خستۆتە سەر مەملەکەتەکەی[١٨].

جێگەی سەرنج و ئاماژە پێدانە کە ناوی (قوش تەپە) لەیەکێک لەدەقەکانی شمشارە بەشێوازێکی بەم جۆرە هاتووە:

Ka-as-tap-pi-imki (لاسو) و (ئیدیم) پێیان وایە ئەو گردۆڵکەیە، کە دوو کیلۆمەتر لەزێی گەورە دوورە، بەڵام ناوەڕۆکی نامەکە ئاماژە بەوە دەکا (کاشی تەپە) کە ناوچەی

(قوشتەپە)یە پەسەندترە، چونکە تێکەڵکردن هەبووە لەنێوان ئەو هێزەی لەئاشنۆن هاتووە لەگەڵ ئاشوور، کە دوای ئەوەی زێی گەورەی بڕیوە، پاشان لە (کاشی تەپە) بەیەکگەیشتن و چاوەڕێی کواری حوکمداری شمساریان کردووە، ڕەنگە بۆ ئەوە بێ، کە خۆیان ئامادە بکەن، تاکو شوێنێکی تر لەهەرێمی کوردستان داگیر بکەن.

نامەکە دەڵێ: "بەکواری بڵێ گەوردت بەم جۆرە دەدوێ، ئەو سوپایەی کە لەگەڵ شمس-دگان دایە گەیشت، ئەو ڕۆژەی کە نامەکەم بۆ ناردی، تەواوی ئەو سوپایە لەگەڵ شمس دگان دایەو هەروەها ئەو سوپایەی، کە هی ئاشنۆنایە دەبێ زێیان بڕیبێ، من گەیشتمە (کەشی تەپە) و پاش ڕۆژی سێیەمی گەیشتنی نامەکەم، ١٠٠٠٠ لەچەکدارەکانت با لە (کشای تەپە) پێم بگەن و، با یەکێک لە ئەفسەرەکانت هاوڕێی سوپاکە بێت[١٩].

پادشا ئاشوورییەکان لەهەزارەی یەکەمی پ.ز بەشێوەیەکی سەرەکی گرنگی شارەکانیان زانیوە، چونکە قەڵاو عەمبارو بەڕێوەبەرایەتی لەخۆ گرتووە، لەوانە وەک شاری (شخان) (ڕەنگە قەزای شێخانی ئێستا بێت) و هەولێر، کە زۆربەی هەڵمەتەکانی ئاشوور ئاسربالی دووەم (٨٨٣-٨٥٩پ.ز) بۆ ئەم شارە بووە، کە لەنەینەواو بگرە لەهەولێریش کە کەوتۆتە باشووری ئاشوور هەڵمەتەکانیان دەستی پێکردووە[٢٠].

لەراستیدا پادشا ئاشوورییەکان لەهەولێردا ڕێوڕەسمی پەرستنی عەشتاری هەولێریان سازکردووەو قوربانییان بۆ ئامادە و پێشکەش کردووەو ڕاوێژیان بەعەشتار کردووە تاکو پێشنیازێکی باشیان بۆ بەدەست بێنێ و مژدەیان پێبدا، تا لەهەڵمەتە سەربازییەکاندا سەر بکەون[٢١].

ئاشوربانیبال لەهاوینی ساڵی ٦٥٣پ.ز لەهەولێر کاتێ زانیویەتی کە سوپای تیومانی عیلامی لەدژیدا دەستی بەجموجۆڵ کردووە، پەنای بۆ عەشتاری خوداوەندی هەولێر (خوداوەندی جەنگ) بردووەو لەوەوە بەخت و شانسێکی باشی دەستکەوتووەو پاشان بەسوپاوە بەرەو عیلام پێشڕەوی کردووەو توانیویەتی لەناوی ببا، ئەم سەرکەوتنانەشی لە تابلۆیەکی دیواری تۆمار کردووە، کە ئێستا لەمۆزەخانەی بەریتانیا پارێزراوە[٢٢].

باسکردنی گرنگی مێژووی هەولێر گەلێ هەوڵی دەوێ و توێژینەوەی لەباری شارستانی و مێژووی هەولێر پرۆژەیەکی گەورەی مەبەستە، کە خۆی چەندان تێزی ماستەرو دکتۆرا لەخۆ دەگرێ، ڕەنگە هەڵکۆڵین لەقەڵاو هەوڵدان لەپێناو چوونە نێو چینەکانی خواردوەی گەلێ زانیاری گرنگمان بۆ بدۆزێتەوە.

سەرچاوەکان:

١- أطلس المواقع الاثرية، بغداد، ١٩٧٦.

٢- هاري ساكز: قوة اشور، ترجمة عامر سليمان، بغداد، مطبعة المجمع العلمي ١٩٩٩-ص١٤.

٣- هاري ساكز: قوة أشور، ص٢٧.

٤- نفس المصدر السابق ص٤٤.

٥- د.فوزي رشيد، و د.جمال رشيد، تاريخ الكورد القديم، أربيل، ١٩٩٠، ص٧١.

٦- تاريخ الكورد القديم، ص٤٣.

٧- طه باقر، نفس المصدر السابق، ص٣٦٧-٣٦٨.

٨- طه باقر، ص٣٧٣.

٩- هاري ساكز، عظمة بابل، ترجمة عامر سليمان، مطبعة جامعة الموصل، ص٧١.

10-O.R. Gwny. The Saltam Tepe Tablets The Legerd of Naron−sim. Vol.5 1955 p93−109.

١١- ئەم وتارە لەلایەن هاوڕێم کوزاد محەمەد ئەحمەد لەزانکۆی لایدی پێگەیشتووە، من هیچ زانیارییەکم لەبارەی سەرچاوەکەیەوە نییە.

١٢- هاري ساكز: قوة أشور، ص٤١-٤٢.

13- W, Hallo Simurram and Hurasm Fromtier R.A. vol. xxx vl p. 71-83.

١٤- هاري ساكز: قوة أشور، ص٥٠.

١٥- محمد طه الاعظمي: حمورابي، بغداد، ١٩٩٠، ص٦٦.

16- Jesper Ei de−amd Jorgean Lassae. The Shimshara Archive L. Demmank 2001 p. 92-93.

١٧- هاري ساكز: قوة أشور، ص٦١.

18- The shim shara Archivee L. p. 81.

١٩- هاري ساكز: قوة أشور، ص١١١.

٢٠- نفس المصدر السابق، ص١٥١.

٢١- هاري ساكز: قوة أشور، ص.١٦٤

ئاربائیلو/ئوربلیوم/هەولێر

و: لە ئەڵمانییەوە: فازڵ قەرەداغی

پێشەکی وەرگێڕ

ئەم باسە لە نووسینی (ئێکهارت ئونگەر)ە لە allexikon der ASSYRIOLOGIE-RE بەرگی یەکەم (١٩٢٨) باسەکەش وەک هەموو بابەتەکانی تری سەرچاوەکە مێژوویەکی دوور و درێژی نییە، بەڵکو تەنیا باسێکی کورتە.

بە پێویستیشمان زانی کە:

١- پەراوێز بۆ روونکردنەوە و تێبینی خۆمان دابنێین.

٢- لەپاڵ ئەو وێنەیەی کە لە سەرچاوەکەدا هەیە وێنەی تر و نەخشەیەکی جوگرافی زیاد بکەین. ئەو وێنەیە زۆر روون نەبووە بۆیە وێنەیەکی باشتر لە سەرچاوەیەکی ترەوە وەرگرت، جگە لەوەش بە پێویستمان نەزانی سەرچاوەکانی باسەکەی (ئونگەر) بنووسینەوە.

نووسەریش ناوی (ئاربائیلو)ی بە بەردەوامی بەکارهێناوە، ئێمەش هەر ئەو ناوەمان بەکارهێناوە و چەند جارێکیش ناوی (هەولێر)مان بەکارهێناوە.

یەکێکیش لەو شتانەی کە دەمێننەوە باس بکرێن، دانیشتووانی هەولێرە، کە رێی تێدەچێت لە رەگەزی (خووری) بووبن، چونکە خوورییەکان لە کوردستاندا زۆر بڵاو بوون و نیوەی کوردستانی ئەمڕۆ، وڵاتی خوورییەکان بوو، بەڵکو لەنیوەیش زیاتر. تەنانەت لە سەردەمی حوکمی (میتانی)دا خەڵکانێکی زۆری (خووری) لە شاری ئاشووردا دەژیان.

رۆژهەڵاتی هەولێریش دیسان لە خووری نشین دەچێت. لە کاتێکدا (خووری)یەکان لە سەردەمی (میتانی)دا بە ئاشکرایی لە کەرکووک و دەوروبەریدا دەردەکەون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا و لەبەر نزیکی هەولێر لەوڵاتی ئاشوور و لەبەر بایەخی شارەکە لای ئاشوورییەکان دیارە کە ئاشوورییەکان کاریگەرییەکی گەورەیان هەبوو لەسەری، بەڵام تا پشکنین لە قەڵای هەولێر نەکرێت هیچ شتێک لەم بارەیەوە بە روونی ئاشکرا نابێت.

* * *

١- (ئاربائیلو) کە پایتەختێکی ئاشووری و جاروبار بارەگای پادشا بوو، لە هەزارەی سێیەمەوە (پێش زایین) ناسراوە و تا ئەمڕۆ ماوەتەوە کە شاری هەولێر (ئەربیل)ە، لەسەر هێڵی ١١.٣٦ باکوور و ١.٤٤ رۆژهەڵات و لە تەنیشت و سەر رووی گردێکدا بیناکراوە[1]. ئاربائیلو کەوتۆتە دەشتە بە پیتەکەی نێوان زێی سەروو و زێی خواروو.

٢- لە سەردەمی نوێی سۆمەریدا (دەوروبەری ٢٥٠٠پ.ز)[2] ناوی ئاربائیلو بریتی بوو لە ئوربلیوم هەروەها ئوربیلیوم[3]، کە لەسەر دوو تابلۆی قورینی جیا لەکاتی بنەماڵەی سێیەمی (ئور) نووسراوە. یەک جاریش شێوەی نووسینی ئاربلیۆم. لە سەردەمی ئاشووریشدا فێر ببوون بۆ خۆشی شێوەی ئاربا- ئیلو بنووسن کە (ئاربا) واتای چوار دەدات و (ئیلۆ) واتای خواوەندی هەیە، وەک چۆن ئاربائیلو لە چوار خوداوەندەوە ناوی وەرگرتبێت. گەمەی هاوشێوەی وا لەناوی شاری (ئاراپخا)دا دەبینرێت.[4] بەپاڵ ئەمەش شێوەی نووسینی (ئار-با-ئیلو) یان (ئار-با-ئیل) هەیە (کاری برۆنزەکەی ئاشووردان- بڕوانە برگەی -٥- لە خوارەوەدا.

٣- مێژووی ئاربائیلو لەکاتی

بنەماڵەی سێیەمی (ئور)ەوە دەست پێ دەکات. (٤٦)ەمساڵی حوکمی شولگی[٥] (پادشای بنەماڵەکە کە دەکاتە ٢٠٥٠ پێش زایین/ وەرگێڕ) و ساڵی دووەمی (ئامار-سین) (٢٠٤٦ پێش زایین/ وەرگێڕ) هەولێر وێران کرا. بەڵام پاشان دەوڵەتی نوێی سۆمەری (دەوڵەتەکەی بنەماڵەی ئور/ وەرگێڕ) خستییە پاڵ خۆی چونکە ئاراد- ناننار ئێنسی (فەرمانڕەوای... (ئونگەر) وشەی کۆنی (پاتیسی) بەکار دەهێنێت/ وەرگێڕ)ی شاری لاگاش (ی سومەر/ و.) هەروەها ئێنسی (میر)ی هەولێر بوو. لە سەردەمێکی نەختێک درەنگتردا، بەپێی میلەکەی (پاریس)لەشکر کێشییەکی میرێکی لوللوبی (؟)[٧] دژی هەولێر بەرپاکراوە.

هەولێر هەمیشە وەک شارێکی سەر بە دەوڵەتی ئاشووری دەردەکەوێت، چونکە هەرگیز تەنانەت یەک جار باسی داگیر کردنی شارەکە نەکراوە. لە (سەدەی نۆیەمی پ.ز)دا هەولێر خاڵی دەرچوونی لەشکرکێشییە ئاشوورییەکانی پێک دەهێنا بەرەو رۆژهەڵات و لەرێگەی دەربەندە نزیکەکەی (کیروری)یەوە. شامشی ئادادی پێنجەم (٨٢٣-٨١١پ.ز/و) هەولێر وەک شارێکی یاخیبوو ناودەبات. (٨).

لە فەرمانڕەوا و (ئیپۆنیم)ەکان[٩] ئەمانە دەناسین: سیل ئیشتار (ساڵی ٧٨٧)، پان- ئاششور- لامور (٧٥٩)، نابو- لیئو (٧٠٢)، پێشتریش ئاغای ناوچەیەک ناوی (میسو) و کابرایەکی تر کە ناوی نەبراوە.

رەنگە لە ساڵی (٦١٥پ.ز/و) بووە کە هەولێر لەلایەن میدییەکانەوە بە سەرکردایەتی ئوماکیشتار (کیا کساریس)[١٠] داگیر کرا کە دەبێت لێرەدا ساگارتییەکانی[١١] جێنشین کردبێت. لە سەردەمی فارسەکاندا هەولێر پێی گوتراوە (ئاربیرا).

٤- لە هەولێردا ئیشتار و ئاشوور دەپەرستران. لە سەرووی هەموو شتێک پەرستنی ئیشتاری هەولێر (١٢) لە پەرستگای (ئیگاشا نکالاما)[١٣] دەکرا، کە گرنگترین شوێنی پێشبینی و شوێنی (خوێندنەوەی جگەر)[١٤] لە وڵاتی ئاشووردا و کە ئەوپەڕی رێز و ئیعتباری هەبوو لای ئەسەرحەدون و ئاشوور پانیپاڵ (سەدەی حەوتەم).

سەبارەت بە پەرستگاکەش، باب- خامری (= دەرگای خوداوەند خامری) هەبوو، کە لەلایەن (هۆمل)ەوە ئەمیان پەیوەست کراوە بەشاری تابریسی و میلکیا و بە جەژنێکی گەورەوە.[١٥].

٥- تا ئێستا تەنیا کەمێک پەیکەر و لەوح لە ئاربائیلو دەرهێنراون، چونکە شارە نوێیەکە لەسەر وێرانەکە دروست کراوە. نووسراوێکی سەر تاسولقە (قوڕی سووردەوەکراو)[١٦] هەیە، کە دەبێت لە هەولێرەوە هاتبێت. بە دڵنیاییشەوە لە هەولێردا ئەو پەیکەرە بچووکە برۆنزییە (کە ئێستا لە پاریسدایە) دۆزراوەتەوە، کە هی کابرایەکە بەناوی شامشی- بێل (= خوداوەند بێل خۆری منە/ وەرگێڕ) و کە خۆی بە ئا-با (نووسەر) وەسف کردووە (بڕوانە وێنەکە).

ئەمەش ئیشتاری هەولێرە لە پەرستگاکەیدا کە پیرۆزی بەژیانی پادشای ئاشووری (ئاشووردانی سێیەم) (٧٢٢- ٧٥٤ پ.ز/و) دەبەخشێت. پێشکەشکەری ئەم پەیکەرە برۆنزییە ناوی (شامشی بێل)ە، کاهینی (=ئا-با)ی ئاربائیلو، کوڕی ئێرگال(نادین) ناخی[١٧]ی کاهن. ئاماژەش بۆ ئەوە کراوە کە کێشی پەیکەرەکەش نزیکەی (؟) مینە[١٨] ناوی پەرستگاکەی ئیشتاریش (ئێ- گاشان- کالام- ما)یە. ناوی کارە برۆنزییەکەش ئەمەیە: «ئەی ئیشتار، گوێی خۆم رووەدەکەمە تۆ». جێماوی تری هەولێریش لە لایەن (لێمان- هاوپت)ەوە باس کراون.

٦- شاری هەولێر لەسەر نەخشێکی هەڵکەندراوی ئاشوور پانیپال (کە لە نەینەوادا دۆزرابووەوە و ئێستە لە پاریسدایە) وێنە کراوە. رەنگە لای چەپ نەخشەکە لکابووبێت بە نەخشە هەڵکەندراوەکەی (لەندەن) و کە تیایدا ئاشوور پانیپاڵ پێشوازی لە وەفدەکەی (روسا)ی دووەم، پادشای ئورارتو دەکات و کە بەهۆی نووسینێکی سەری ئەمە وتراوە. لەو نەخشەش کە هەولێر پیشان دەدات ئاشوور پانیپاڵ سەرە لێکراوەکەی (تیومان) پادشای عیلام بە کەوان (بەدرەختێکی هەڵواسیوە ورگێر) و کە ئەم باسە بەهۆی نووسینێکی ترەوە پشتگیری لێ کراوە[١٩]...

پەراوێزەکانی وەرگێڕ

١- خەڵک بە هەڵە وا دەزانن خۆڵی قەڵاکەی هەولێر بەکۆڵ هێنراوە. لە راستیدا قەڵای هەولێر وەک هەزاران گردی تر ئەنجامی ئەوەیە کە لەهەر سەردەمێکدا چینێک هەبووە و کە چینەکە رووخا چینێکی تری بەسەردا بیناکرا تا وردە وردە بەرز بووەوە. شوێنەوارناسانیش لەرێگەی پشکنینەوە دەتوانن ئەم چینانە جیا بکەنەوە.

٢- ئەم مێژووە هەڵەیە راستتر دەوروبەری (٢١٠٠-٢٠٠٠)پ.ز

٣- بە ئوربیلیوم (یای درێژ)یان ئوربیشیلوم دەخوێندرێتەوە.. جگە لەوەش شێوەی ئوربیللوم هەیە. برگەی (کی) نیشانکەرەوەی وڵاتە. هەروەها شێوەی ئوربێێل (یی درێژ) کە لەو میلەی (پاریس)دا هاتووە کە نووسەر ناوی بردووە.

٤- نووسەر ئەمەی لە بابەتی (نارایخا)دا- لە هەمان سەرچاوەدا- باس کردووە. نووسەر باسی شێوەی ARAB II (=چوار- خا) کردووە (ال ١٥٤) بەڵام ناوی ئوربیلیوم پێوەندی بە (چوار خوداوەندەوە) نییە. هەرچەندە لەوانەیە برگەی (ئیل) لەناوەکە واتای (خودا) بدات.

- نووسەر بەهەڵە ساڵی (٤٣)ەمی نووسیوە و راستەکەش (٤٦)ە. بروانە: REALLEXIKON DER ASSYR OLOGIE, 2.S. 142

٥- لەم میلەدا ناوی پادشا نەهێنراوە بۆیە ئەم چەند بۆچوونە هەبوون لەم بارەیەوە:

٦- زوو (فۆرەر) بە شامشی ئادادی یەکەمی ئاشووریی زانیبوو (١٨١٤-١٧٨٢پ.ز) بروانە.
1- A- GOETZE. INIREVUE DAS-SYRIOLOGIE. (RA), 46, 1950, P. 156.
2- REALLEXILCON DER AS-SYRIOLOGIE, 1, 1928.S.244.

کە بابەتێکی تری سەرچاوەکەی خۆمانە) هەروەها (فۆن زۆدن):
VON SODEN, INL: ORIENTALIA CNOVA SERIESL, 22, 1953, 256.
هەروەها (کوپپن):
-J-R KUPPER, ORIENTALIA, 27 158, 442
بەڵام (گوتزە) بەهی دادوشا پادشای ئێشنونا (نزیک باقووبە) و دوژمن و هاوچەرخی شامشی ئاداد.,U6, P. RA 157
رایەکی نوێتریش بەهی (نارام سین)ی برای دادوشا و کەبەر لەو حوکمی کردبوو (نارام سینی ئەکەدی نییە):
W.NAGEL, IN: ZEITSCHRIFT FUR ASSYRIOLOGIE, 53,1959, S. 135.
میلەکە لە (سنجار)یان لە (ماردین) دۆزرابووەوە. دەقی نووسینەکەی سەریشی لەم سەرچاوەیەدا هەیە:
G.A. BARTON, ROYAL INSCRIPTION OF SUMER AND AKKAD, 1929, P.334

٨- ئەویش چونکە هەولێر یەکێک لە (٢٧) شار بوو (بەکالخوو ئاشوورەوە کە دوو پایتەختی دەوڵەتەکەن) لەماوەی دوایەمینی حوکمی شالمانیسەری سێیەم و لەژێر سەرکردایەتی کوڕێکی یاخی بوو. کوڕێکی تری شەملا ئەسەریش (واتە: شامشی ئادادی پێنجەم) چوار ساڵی پێویست بوو (٨٢٧-٨٢٤پ.ز) تا یاخیبوونەکە سەرکوت بکات: بروانە
D.D. LUCKENBILL, ANCIENT RECORDS OF AS -SYRIA AND BABYLONIA,1,1926, S715

٩- عادەتێکی پادشایانی ئاشوور بوو کە هەر ساڵێک ناوی فەرمانبەرێکی گەورەی لێ بنێن. لێکۆڵەرەوە رۆژئاواییەکانیش بەمانە دەڵێن ئیپۆنیم.

١٠- لای خۆمان بە (کەیخەسرەو) ناسراوە. (ئومارکیشتار) ناونانی بابلییەکانە و (کیا کساریس) هی یۆنانییەکانە.

١١- ساگارتییەکان: لە ئێراندا دەژیان.

١٢- ئیشتاری هەولێر ناودار بوو، لەبەر ئەوەی کە خوداوەندێکی جەنگاوەر بوو پادشایانی ئاشوور هانایان بۆ دەبرد.

١٣- ئیگاشانکا لاما: وشەیەکی ئاوێتەی سۆمەرییە و واتای (ماڵی) یان (پەرستگای ئاغاژنی زەوی).

١٤- خوێندنەوەی جگەر: ئاژەڵێک سەردەبڕدراو پسپۆڕی تایبەت تەماشای جگەرەکەی دەکرد تا بزانێت خواستی خوداوەند چییە لەبارەی مەسەلەیەک. ئەمەش جگە لەعێراق، لە تورکیای کۆندا هەبووە و رەنگە لەوێوە بۆ (ئەتروسکان)ی ئیتاڵیاوە چووبێت و رۆمانەکان لەمانەوە وەریانگرتبوو.

١٥- سەرچاوەی وام لا نییە لەبارەی ئەم دوو شارە.

١٦- نووسینی سەر قوڕ بەزۆری بەهەتاو وشک دەکرایەوە، جگە لە هەندێک لەوحی گرنگ کە بە کوورە دەسووتێنرا تا زیاتر بەرگە بگرێت (تاسولقە).

١٧- ناوێکی ئاشوورییە.

١٨- یەک (مینا): نزیکی نیو کیلۆگرام. دیارە جیاوازی نێوان کێشی راستەقینەی پەیکەرەکە و ئەوی کە بە گومانەوە نووسراوە (٢) مینایە دەگەرێتەوە بۆ نووسینەکەی سەر پەیکەرەکە.

١٩- بروانە وێنەکە. بەڵام لەو سەرچاوەیەی خوارەوە نووسراوە کە ئەو نەخشەیە ئەوەکەی لەندەنە (مۆزەخانە بەریتانی) نەک پاریس: اندریە پارو، اشور، ل ٦٧، ٦٨.

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری رامان ژمارە (٣٠)ی (٥)ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٨ بڵاوبۆتەوە.

هەولێر

دکتۆر نائل حەنون

کۆنترین ناوی شاری هەولێر کە بە تۆمارکراوی دۆزرابێتەوە بۆ سەردەمی ئوری سێیەم "٢١١٢- ٢٠٠٤ پ.ز" دەگەڕێتەوە. ئەم ناوە لەو دەقە مسمارییەی ئەو سەردەم بە دوو شێوازی جیا جیا هاتووە: "ئوربیلم و ئاربیلم". بە دوو شێوازی بڕگەیی کە بەم جۆرە دەخوێندرێتەوە "ئور-ب-لوم" یان "ئار-ب-لوم". ئەم ناوەش واتا نادیارە هەروەکو زۆربەی شارەکانی نێوان دوو زێ، بەڵام ئەم واتایەی کە بۆ ناوی ئەم شارە لێکدراوەتەوە "چوار خودت"یە. ئەو ناوەش نزیکە لە شێوازی دەربڕینی ئەکەدی "ئاریا- ئیلی" واتە چوار خودا. ئەم واتایەش لە نزیکی پێچووی وشەکەوە دێت. وەک ناوی "سامەڕا" کە بە واتای زمانی عەرەبییەکەی "وەرگێڕ"، سەرسامی ئەو کەسەی بەدی دەکات" لە کاتێکدا کە ئەم ناوە دەگەڕێتەوە بۆ چەرخی شارستانی دێرین. "واتە پێش هاتنی زمان و خەڵکی عەرەب بۆ عێراق (وەرگێڕ)". لە دەقەکانی چەرخی بابلی کۆن "٢٠٠٤- ١٥٩٥ پ.ز" ناوی ئەم شارە بەشێوەی ئوربیل هاتووە بە بڕگەیی "ئور-بی-یل". شێوازی نووسینی ئەربائیل و نووسینی شێوازی سۆمەری ٤ دنجر. واتە "چوار خودا". لە دەقەکانی سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست "لە نیوەی دووەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین" بەکارهێنانی ئەم شێوازە لە دەقە ئاشوورییەکانی سەردەمی نوێ بەکارهێنانی بەردەوام بوو.

هەولێر، پێش نزیکەی چوار هەزار ساڵ، پایتەختی وڵاتێک بووە. تاوەکو سەردەمی پاشای ئاشووری شەمشی. ئوری یەکەم "١٨١٣- ١٧٨١ پ.ز" دەستی بەسەرداگرت دوای ئەوەی بە هاوکاری داودشا ئەم هێرشەی ئەنجامدا. ئەوکات سەردەمی دەسەڵاتی پاشای هەولێر "بونو عەشتار. هەولێر مەڵبەندی کارگێڕی ئەم هەرێمە بووە لە "هەزارەی یەکەمی

پ.ز". بە تایبەتی لە سەردەمی نوێی ئاشوورییەکان. ناوی "٣" لە پارێزگارەکانی ئەو سەردەم تۆمار کراوە، کە لەو سەردەم پارێزگاری ئەم شارە بوون. بەپێی ئەو لیستانەی کە لە رۆژمێری ئاشووری تۆمارکراوە. ناوی پاشاو کاربەدەستە گەورەکانی دەولەت و بەرپرسی هەرێم و پارێزگارەکانی سالانە یەک لەدوای یەک تۆمارکراوە. پارێزگارە دەسەلاتدارەکانی شاری هەولێر، کە ناوەکانیانمان بەپێی ئەو لیستانەی کە پێمان گەیشتووە بریتین لە: سلّ. عەشتار "٧٨٧پ.ز" کانی. ئاسوور. لامور "٧٥٩ پ.ز" نەبوو. لینی " ٧٢٠ پ.ز".

ئەوەی گرنگە لەم لێکۆڵینەوەیە ئەوەیە کە بزانین قەلەمڕەوی ئەو کارگێڕییەی کە لەسەردەمی ئاشووری نوێ ئەم ناوچەیە بەرێوە دەچوو شاری هەولێر سەنتەرەکەی بووە تا کوێ گەیشتووە. شوێن بڕواترین بەلگەنامە کە بەدەستمان گەیشتووە و پەیوەستە بەم بابەتە ئەم بەلگەنامەیەیە کە شلمەنسەری سێیەم پاشای ئاشوورییەکان "٨٥٨-٨٢٤پ.ز" بۆی جێهێشتووین. بەردە هەلواسراوێکی دۆزراوەی ئەو سەردەم دۆزراوەتەوە کە پاشا "فیکۆرخ" دەسەلاتدار بووە. لە شوێنێک کە نزیکەی ٢٠ کیلۆمەتر لە خوارووی شاری "دیاربەکر" بووە لە تورکیا. لەسەر ئەم بەردە هەلواسراوە دەقێک نەخشراوە کە زانیاری فراوانی لەسەر هێرشە جەنگییەکەی سێیەمی شلمەنسەری سێیەم لەسەر تۆمار کراوە کە لە ئاسیای بچووک بەریا کراوە. شلمەنسەری سێیەم لەم دەقەی کە پەیوەستە بەم لێکۆلینەوەیە دوای کۆتایی هێنانی بەم هێرشە بۆ ولاتی ئاشوور گەڕاوەتەوە لە ڕێگای هەرێمی "خوشکایا". دواتر لە دەربەندی هەرێمی "کەرور" لە سەرووی هەولێر دەرچووە. "بە زمانی ئەکەدی: ئین ریشی ئەربا- ئیلی" ئەم ئاماژەیە هاوکاری ئەوەمان دەکات، کە بزانین قەلەمڕەوی هەولێر لەرووی کارگێڕییەوە تا کوێ گەیشتووە لە رۆژهەلاتییەوە. شلمەنسەری سێیەم لە کۆتایی هێرشەکەی سێیەمی لە ناوچەکانی رۆژهەلاتی کوردستانەوە بەرەو هەولێر هاتووە. بەپێی دەقە تۆمارکراوەکەی سەر بەردە هەلواسراوەکەی "کورخ" کە پێشتر باسمان کردووە. گەشتی گەرانەوەکەی لە دەریاچەی "ڤان"ەوە دەستی پێکردووە، کە ئاشوورییەکان "دەریای ولاتی نائیر"یان پێ وتووە. دواتر لە بەشی باکووری رۆژئاوای ئێرانی ئێستا پەڕیوەتەوە. ئەم گەشتە بە درێژترین گەشتی سەربازی شلمەنسەری سێیەم دەژمێردرێت. کە لە ولاتی ئاشوور دەستی پێکرد و بەرەو سوریا کشاوە. کە شاری بارسب "گردی سووری ئێستا"ی لێ بووە لە رۆژهەلاتی زێی فورات. لەوێوە رووی بەرەو باکوور وەرگێڕاوە بەرەو بەرزاییەکانی فورات پێش ئەوەی روو بەرەو رۆژهەلات وەرگێڕێت بەرەو دەریاچەی ڤان.

لە گەشت و گەڕانەوەیدا لە هێرشی سێیەمی شلمەنسەر باس لە بەرێکردنی لە هەرێمی "خوشکایا" دەکات و لێرەدا گرنگی دەستنیشان کردنی پێگەی ئەم هەرێمە دەردەکەوێت. لێرەدا پێویستە سەرەتا ئەوە روون بکەینەوە کە "خوشکایا" ناوی شارێکە پایتەختی هەرێمێک بووە کە هەمان ناوی هەبووە لە سەردەمی چەرخی ئاشووری نوێ. هەندێ لە لێکۆلەران بۆ ئەوە دەچن، کە ناوی پاشاکانی هەرێمی "خوشکایا" ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ناوەکانیان حووری بووە تاوەکو سەردەمی پاشای ئاشوورییەکان بەناوی شەمشی- ئەدد "٨٢٢-٨١١ پ.ز" کە لە دوای شلمەنسەری سێیەم هاتووە لە پادشایەتی ئاشوورییەکان.

لێرەوە ئەم رایە دروست بووە، کە "خۆشکایا" مەلبەندی حوورییەکان بووە و بۆ ماوەیەکی درێژ ئاوەدان بووە. ئەوە هەیە کە ناوچەیەک بووە بۆ لەخۆگرتنی حوورییە هەلاتووەکانی ناوچە دەشتاییەکان لەژێر فشاری ئاشووری و ئارامییەکان. نامەیەکیشی هەیە "abl197" ئاماژە بۆ ئەوە دەکا، کە ئەوکاتە هاوپەیمانییەک لەنێوان خۆشکایا و ئۆرارتییەکان مۆرکراوە. ئەم نامەیە جێنشینی ئاشووری سەنحاریب بۆ پاشای سەرجوونی دووەمی باوکی ناردووە. هەمان نامە ئاماژە بۆ بەشداری هەرێمی مەساسیر "کە ئێستا مەجێسیری ناوەو کەوتۆتە نزیک سیدەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراق" دەکات لەم هاوپەیمانەتییە. نامەکەی سەنحاریب جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە "خەلسۆ"ی پارێزگار ئەرکی چاودێری لایەنە هاوپەیمانەکانی کەوتۆتە ئەستۆ

بەو پێیەی کە بەشێک بووە لە سنووری قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئاشوورییەکان. پێگەی "خەلسۆ" دەستنیشان کراوە بەو پێیەی کە کەوتۆتە بەری راستی زێی زابی گەورە لە خوارووی سنووری عێراق- تورکیا، وەک دانەری ئەم کتێبە ئاماژەی بۆ کردووە. ئەم پێگەیە توانای ئەوەی بە پارێزگای "خەلسۆ" بەخشیوە کە بتوانێت چاودێری لایەنە هاوپەیمانەکان بکات، کە لەوبەری زابی گەورە بوون. کە "مەساسیر"ی لێ بووە. لە بەری باکوورەوەش کە وڵاتی "ئۆرارتۆی" ناو بووە.

بەم جۆرە پێگەیەک بۆ "خۆشکایا" ماوەتەوە لەنێوان هەرێمی "مەساسیر" و سنووری "عێراق- تورکیا"ی ئێستا. لەبەری رۆژهەڵاتی زابی گەورە. واتە هەرێمی "خۆشکایا" درێژبۆتەوە لە بەری رۆژهەڵاتی زابی گەورە لە سنووری "عێراق- تورکیا" بۆ هەرێمی "مەساسیر- سیدەکانی ئێستا" یاخود باکووری رۆژهەڵاتی پارێزگای دهۆک و قەزای زێبار لە سەردەمی ئێستادا.

بەپێی دەقەکەی "شلمنسەر"ی سێیەم ئەم پاشایە هەڵساوە بە دەرچوونی لە هەرێمی "خۆشکایا" بە دەربەندی چیای ئەنزیت تاوەکو گەیشتۆتە هەرێمی "کیرەوەر"، کە ناوچەیەکی کارگێری بووە، یان پارێزگایەک بووە لە تەنیشت پارێزگای هەولێر. لێرەوە گرنگە کە پێگەی ئەم "کیرەوەر"ە بناسین و دەستنیشان بکەین. بەپێی ئەو زانیارییەی کە هەمانە کەوتۆتە نێوان "خۆشکایا" لە باکوور و هەولێر لە رۆژئاوا و خوارووی رۆژئاوا. کۆنترین دەق کە ناوی "کیرەوەر"ی تیا هاتبێت دەگەڕێتەوە بۆ ئەم دەقانەی کە تاوەکو ئێستا دۆزراونەتەوە بۆ سەردەمی پاشای ئاشووری تجلات- بلاسەری یەکەم "١١١٥- ١٠٧٧ پ.ز".

ئەم ناوە بەپێی بڕگەو بە نیشانەی "مسمار"ی نووسراوە، کە بەم جۆرە دەخوێندرێتەوە "کیر-ڕ-و-ڕ"دوای نزیکەی دوو سەدە لەو کاتەوە ناوی "کیرەوەر" دێتەوە لە دەقی پاشاکانی ئاشووری "ئاشوور-دانی دووەم ٩٣٤-٩١٢ پ.ز" کە ناوی دوو شار لە شارەکانی ئەم هەرێمە دەهێنێت بەناوی "شۆخۆ و سمیرا". لە چەرخی ئاشووری نوێ ناوی "کیرەوەر" لە دەقی سێ لە پاشاکانی ئەو سەردەم دێت. بەناوی توکلتی- ننورتای دووەم "٨٩٠- ٨٨٤ پ.ز" ئاشوور- ناسربالی دووەم "٨٨٣-٨٥٩ پ.ز" و شلمنسەری سێیەم. ناوەکە بە بڕگە لە دەقەکاندا بەم جۆرە هاتووە "کیر- رو-ری". لەو چەرخەدا ناوی شەش لە دەسەڵاتدارانی هەرێمی "کیرەوەر" هاتووە لە شەش ساڵ لە رۆژژمێری ئاشووری "لەمۆ".

ئەوانەش ناوی ئەم دەسەڵاتدارانەن کە بەرامبەر ساڵانی دەسەڵاتدارێتییانە: شیپا- شەر "٨٥٣"، موشیکنس "٨١٣". ئاشوور- بیل- ئوسر "٧٩٦". ننورتا- موکین- نشی "٧٦٥"، لیخور- ئیل "٧٢٩"، شمەشی- ئۆیەخیر "٧٠٨".

لەبەر رووناکی ئەو زانیارییانەی کە دەقە مێخییەکان "مسمارییەکان" بەر دەستیان خستووە. "ئەمیل فۆردر" سەلماندوویەتی کە هەرێمی "کەرور" هەمان دەشتی "هەریر"ە و کەوتۆتە باکووری رۆژهەڵاتی ناوچەی هەولێر لەسەر رێگای رواندز. هەروەها "فۆرەر" گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە شاری "هەریر"ی ئێستا مەڵبەندی کارگێری ئەم هەرێمە بووە لە سەردەمە کۆنەکان. ئەم رایە ژمارەیەک لە لێکۆڵەرەوەکان پەسندیان کردووە، ئەگەرچی جیاوازییان هەیە لە بارەی فراوانی ئەم هەرێمە کۆنە. هەندێکیان بۆ ئەوە دەچوون کە هەرێمی "کەرور" کەوتۆتە نێوان هەردوو چیای سەفین داغ و رواندز لەگەڵ ئەگەری ئەوەی کە دۆڵی شەقڵاوەش بگرێتەوە، کە شەقڵاوەش کەوتۆتە نێوان هەردوو چیای خاتی داغ و سەفین داغ. "جۆلین رید" نارازی خۆی نیشاندا لەسەر چەسپاندنی "کەرور" لەگەڵ دەشتی هەریر، ئەم بۆچوونەش بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە، کە گرنگی هەرێمی "کەرور" لە مێژووی کۆن لەگەڵ بچووکی دەشتی هەریر لێک ناوەشێنەوە. سەرەنجام ئەو بۆچوونە پەسند دەکات کە دەستنیشان کردنی ئەم هەرێمەی ناوچەی کۆیە "کۆیسنجق" یان ناوچەی رانیە دەگرێتەوە، لەرووی باکووری رووباری زابی خوارو، بەڵام هنری ساجز لەگەڵ بۆچوونی "جۆلیان رید" یەک ناگرێتەوە و ئەو بۆ ئەوە رۆیشتووە کە پشتگیری لە "ئەمیل فۆردر" بکات دەربارەی چەسپاندنی "کەرور" لەگەڵ دەشتی "هەریر" بەو پێیەی کە هنری ساجز بۆی چووە دەشتی دیانا، کە کەوتۆتە رۆژئاوای رواندز، بەشێک

نەبوود لە هەرێمی "کەرور" بەهۆی بوونی بەربەستێکی جوگرافی، کە ئەویش گەلی عەلی بەگە، هەردوو دەشتی "هەریر و دیانا" لێک جیادەکاتەوە.

نووسینەکانی پاشایەتی ئاشووری و ئەو زانیارییانەی لەخۆوەی گرتووە پتر ئەو راستییە دەسەلمێنن کە هەرێمی "کەرور" هەمان دەشتی "هەریر"ە. ئەو نووسینانە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە ئەم هەرێمە لە ناوچەیەکی شاخاوی پێکهاتووە و کەوتۆتە رۆژهەلاتی هەولێر و هەندێ دەربەندی چیایی دەگرێتە خۆی. دەشتی هەریر ناوچەیەک دەگرێتەوە چیا سەرکەشەکان دەیپارێزن لە رۆژهەلات و رۆژئاوادا.

سێ هۆکار پشتگیری لەوە دەکەن کە ناوچەی "کەرور" هەمان دەشتی هەریر و چیاکانی دەوروبەری دەگرێتەوە. ئەم هۆکارانەش بریتین لە:

یەکەم: لێکچوویی هەردوو ناوی کۆن و نوێ، ئەگەر ئەوە هەیە کە پیتی "کاف" بۆ "خاء" گۆڕابێت یان بۆ "حاء" و بە درێژایی کات ناوەکە گۆڕابێت بۆ "حەریر".

دووەم: دەشتی هەریر لە سەردەمی کۆن و ئێستادا ناسراوە بە بەرهەمهێنانی دانەوێڵە و رەزگەری بە پلەی یەکەم. ئەمەش یەک دەگرێتەوە بەو ناوبانگەی کە لە سەردەمە کۆنەکان هەیبوو بە بەرهەمهێنانی "نبیذ". لەم بارەیەوە لە یەک لە دەقە "مسمارییەکان" هاتووە کە پەرستگای ئاشووری لە سەردەمی ئاشووری نوێ بڕێکی زۆری لە "نبیذ"ی کەروری بۆ هاتووە.

سێیەم: ئێستا دەشتی هەریری بەپێت نزیکەی ٣٩ شوێنەواری لەخۆ گرتووە، کە کاری شوێنەواری لەسەر نەکراوە. ئەم شوێنەوارانە بۆ پاشماوەی چەرخە کۆنەکانی سەردەمی ناوەڕاستی هەزارەی سێیەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە تاوەکو سەردەمە ئیسلامییەکان. تیایاندا پتر لە (٩) لەم شوێنەوارانە پاشماوەی هەردوو چەرخی ئاشووری ناوەڕاست و نوێ دەگرێتەوە.

گەر هەرێمی "کەرور" بە ناوچەیەکی چیایی ناسرابێت، ئەوە دەگەیەنێت ئەو چیایانە دەگرێتەوە کە دەوری دەشتی هەریریان داوە، کە مەڵبەندی هەرێمەکەی لێ بووە. ئەم چیایانە رۆڵی بەرگرییان دیوە لە هەموو چەرخەکاندا بۆ پاراستنی هەریر. ئەگەر لەگەڵ ئەو ئاماژەیە بەراورد بکەین کە شلمەنسەری سێیەم لەسەر بەردە هەڵواسراوەکەی، هەروەکو پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، دەقەکەی تۆمار کردووە. ئەو دەڵێت لە دەربەندە چیاییەکانی هەرێمی "کەرور" بەدەرکەوتین لە سەرووی "هەولێر". ئەوەمان بۆ روون بۆوە کە ئەم هەرێمە لەو شوێنەوە دەست پێدەکات، کە چیاکان دەست پێدەکەن لە رۆژهەلاتی هەولێرەوە. ئەمەش دەمانگەیەنێت یەکسەر بۆ چیای پیرمام داغ "سەلاحەددین". بە دووری نزیکەی ٣٠ کم لە رۆژهەلاتی هەولێر. واتە بەرایی ناوچەی کارگێڕی سەر بە هەولێر لە رۆژهەلاتەوە لە دامێنی رۆژئاوای پیرمام داغ دەست پێدەکات. بۆیە شلمەنسەری سێیەم ئەم ناوچەیە وا دەناسێنێت کە "سەری هەولێر"ە.

ئەم گوزارشتە لە ناساندنە تاوەکو ئیمرۆش پەیڕەو دەکرێ لە سوریا و عێراق وەک ئاماژەیەک بۆ سەرەتای جوگرافی پێگەی وەک رووبارێک یان دۆڵ یا شارێک. بۆ نموونە ناوی جوگرافی "سەری چاوەکە" لە رۆژهەلاتی عەرەبی. لێرەوە وا بەدروست دەزانین کە پەیوەستی زنجیرە چیاکانی پیرمام داغ، خاتی داغ و سەفین داغ بە هەرێمی "کەرور"ەوە بێت.

قەڵەمڕەوی ناوچەی کارگێڕی هەولێر لە رووەکانی دیکەی، لە سەردەمە کۆنەکان، دەتوانرێت دەستنیشان بکرێت بەپێی بوونی کەرتە کارگێڕییەکان یان پارێزگاکانی دیکە، کە پێوەی لکاون. لێرەوەش دەتوانین تێبینی ئەوە بکەین کە هیچ مەڵبەندێکی کارگێڕی لە لایەکانی باکوور و خوارووی شاری هەولێر نەبووە بە پانتایی ئەم ناوچەیەی کە لە باکوورەوە تا دەگاتە زێی گەورە و لە خوارەوەش تا دەگاتە زێی بچووک. لە هەمان کاتدا چەندین مەڵبەندی کارگێڕی دیکە بەدرێژایی هەردوو زێی گەورە و بچووک هەبووە. نزیکترینیان بۆ رووبارەکە، لەرووی دیکەی کە کەوتۆتە لای شاری هەولێر، سنوورەکەی بە رۆخی رووبارەکە گەیشتووە. لەلای باکووری رووباری زێی گەورە شاری "کەلەخ"ی لێ بووە "ئێستا بە نەمروود ناسراوە و حەوت کیلۆمەتر لە رووبارەکە دوورە" مەڵبەندی کارگێڕی کەرتی یان هەرێمی، کە بە درێژایی سەردەمی ئاشووری نوێ تاوەکو ئەو

سەردەمانەی کە "کەلەخ" پایتەختی دەوڵەتی ئاشووری بووە، ئێستا ناوی حەوت لە پارێزگارەکانی ئەم شارە زانراوە، کە بە حەوت ساڵی جیا جیای رۆژژمێری ئاشووری لکاوە بە درێژایی ساڵانی نێوان ٨٦٤ تاکو ٧١٢پ.ز. لەلای خـوارووی زێی بچووک پارێزگای "ئەرزۆخینا" و مەڵبەندەکەی شاری هەر ئەو شارەیە کە هەمان ناوی هەبووە. کۆنترین ئاماژە بۆ "ئەرزۆخینا" لە دەقەکانی پاشای ئەکەدی نرام سین "٢٢٥٤-٢٢١٨پ.ز" لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین هاتووە. مێژووی یەک لە ساڵەکانی دەسەڵاتداریتی ئەو پاشایە بە هێرشێکی سەربازی ئەو بەسەر شوبەر و ئەرزۆخینا کە ناوەکەی بە گوزارشتی ئەرزۆخینوم نووسراوە. بە درێژایی هەزارەی دووەمی پێش زایین ناوی "ئەرزوخینا" لە دەقەکاندا هاتووە. لە دەقەکانی سەردەمی بابلی کۆن و دەقەکانی پاشای ئاشووری تەجلات هاتووە. بلاسەری یەکەم "١١١٥- ١٠٧٧ پ.ز" لە چەرخی ئاشووری ناوەڕاست و لە چەرخی ئاشووری نوێ ناوی پێنج لە پارێزگارەکانی لە رۆژژمێری ئاشووری و لە ساڵەکانی "٨٦٢، ٨٣٩، ٧٦٧، ٧٢١، ٧١٠ پ.ز" هاتووە.

ئۆلبرت ئۆلمستید توانی شوێن و پێگەی ئەرزوخینا لە ناوچەی درێژبۆوە بۆ خوارووی شارۆچکەی پردێ "ئاڵتون کۆپری"ی ئێستا دەستنیشان بکات، بە تایبەتی پێگەی شوێنەواری "کوک تەپە"، کە نزیکەی ١٠ کیلۆمەتر لە زێی بچووک دوورە. ئەم دەستنیشانکردنە لە لایەن هەریەک لە ئەفرایم شپایزر، ئەلبەرت کیک جریسن، جولیان رید شوێنی رەزامەندییە، لە کاتێکدا "هنری ساجز" لەگەڵ رای ئەو کۆک نییە و ئەو پێگەی ئەرزوخینیا دەگەڕێنێتەوە بۆ شاری چەمچەماڵی ئێستا. لە لایەکی دیکەوە "هلد جارد" پێگەی ئەرزوخینیا دەگەڕێنێتەوە بۆ شاری "لەیلان"ی ئێستاو ئەو رایەی "سیمۆپار پۆلا" پشتگیری لێ دەکات. بەڵگەی سەلمێندراو لەسەر دروستی رای ئۆلمستید بۆ پێگەی "ئەرزوخینیا" لە گردی کوک تەپە لە دەقی ئەو نامەیەوە دێت، کە "شمشی- بیل- ئۆسر" پارێزگاری ئەرزوخینیا ناردوویەتی بۆ پاشای ئاشووری سەرجونی دووەم "٧٢١-٧٠٥ پ.ز". ئەم نامەیە "ABL-408" سێ ئاماژە لەخۆوە دەگرێت بەڵگەی ئەوە دەهێنێتەوە کە "گردی کوک تەپە" شیاوترە بۆ چەسپاندنی لەگەڵ پێگەی شاری "ئەرزوخینیا"ی کۆن، ئاماژەکانیش بریتین لە:

١- ئەرزوخینیا کەوتۆتە سەر رێگای نێوان هەولێر و ئەربخا "کەرکوکی ئێستا".

٢- رێبوارەکان دەیانتوانی لە "ئەرزوخینیا"وە بەرەو زاموا "دەشتی شارەزووری ئێستا" گەشت بکەن، یان بەرێگای ئەربخا لە سەرەتادا ئینجا پەڕینەوەی زنجیرە چیای بازیان. یان لەرێگایەکی دیکەوە، کورتتر، بەڵام سەختتر، لەرێگای شاری "دور- ئەتانات"ی کۆن.

٣- شاری ئەرزوخینیا کەوتبووە نێوان چەند سەرە رێگایەک "بە ئەکەدی: ئینە لب ئیسپیلوروتی".

گردی "تل کوک تەپە" کەوتۆتە بەری راستی رێگای "کەرکووک- هەولێر"ی ئێستا. بەرزترین گردی شوێنەوارە لە ناوچەکەدا، کە چەندین پێگەی شوێنەواری لێک نزیکی لەخۆوە گرتووە، ئەم ناوچەیە، لە کاتی ئێستاشدا، کەوتۆتە نێوان رێگاکانی هاتوچۆی نێوان ناوچەکانی کەرکووک، هەولێر، سلێمانی و زێی بچووک. گردەکە خۆی ناوچەیەکی فراوانی بە بەردودیە لە دەوروبەریدا شوێنەواری شوورەیەکی شیاو بۆ شارێکی گرنگ بەدیار دەکەوێت. سەرەڕای ئەوەی ئەو پارچە کوورە "فخار"انە لەسەر رووی گردەکە دیارن ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە بۆ سەردەمانی زۆر کۆن دەگەڕێتەوە. بەم جۆرە بوونی دوو مەڵبەندی کارگێری لە دەوروبەری هەریەک لە زێی گەورە و زێی بچووک، لە باکووری شاری هەولێر و خوارووی ئەم شارە و نەبوونی هیچ مەڵبەندێکی کارگێری گرنگ لەنێوان ئەم شارەو هیچ لەم دوو زێیە، ئەوە دەگەیەنێت کە سنووری باکووری پارێزگای هەولێر پێش پتر لە دوو هەزار و پێنج سەد ساڵ رێڕەوی زێی گەورە بووە و سنووری باشووری ئەم پارێزگایە زێی بچووک بووە.

لە رۆژئاوای هەولێر دەشتی دیبەگە- شەمامک لە سەردەمە کۆنەکان سەر بە شاری "کیلیز" بووە. ئەم شارە لە ئاستی پارێزگا بووە و تاوەکو سەردەمی ئاشووری نوێ ئاوەدان بووە. ناوی پارێزگار "کیلیز- شیئی- ئاشوور" لە رۆژژمێری

ئاشووری بە ساڵی "٩١٠ پ.ز" لکێنراوە. ڕۆڵی ئەم شارە کیلیز تاوەکو ساڵەکانی دوایی دەوڵەتی ئاشووری هەر مابوو. پاشماوەکانی ئەم شارە لە پێگەیەکی شوێنەواری ناسراو بە کۆشکی شەمامک دۆزراوەتەوە، ئەویش لە باکووری دەشتی دیبەگە- شەمامک، لەنێوان هەردوو چیای ئاوانەداغ لە ڕۆژهەڵاتەوە و قەرەچووغ داغ لە ڕۆژئاواوە. دەتوانین چیایەکەی یەکەم بە سنووری نێوان هەردوو پارێزگای هەولێر و کیلیز دابنێین. واتە پارێزگای هەولێر کەوتۆتە ڕۆژئاوای کیلیز. دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە شاری هەولێر لەنیوەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین، بەلای کەمەوە مەڵبەندی هەرێمێکی کارگێڕی بووە لەنێوان ئەو زەوییە فراوانەی کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان هەردوو زێی گەورە و بچووک و لەنێوان ڕۆژهەڵاتی زێی دیجلە لە ڕۆژئاوادا و چیای زاگرۆس لە ڕۆژهەڵات. سنووری کارگێڕی بەپێی زاراوە جوگرافییەکانی ئێستا ڕووباری زێی گەورە لە باکوور و ڕووباری زێی بچووک لە خوارووو و چیای پیرمام داغ لە ڕۆژهەڵاتی و ئاوانەداغ لە ڕۆژئاوا.

دوای ئەوەی هەولێرمان ناسی وەک مەڵبەندی کارگێڕی و پارێزگایەک، ئێستا دێینە سەر شاری هەولێر و قەڵاکەی با بزانین لە سەردەمە دێرینەکان چۆن بووە، ئەم بابەتە پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی ورد هەیە، لەگەڵ گرنگی مێژوویی هەولێر و ڕۆڵی بەپێی دەقە مسمارییەکان. پشکنینی زانستی ڕێکوپێک لە قەڵاکەی و دەوروبەری ئەنجام نەدراوە تەنیا "گردی قالینج ئاغا" نەبێ، کە مێژووەکەی بۆ سەردەمەکانی پێش زایین دەگەڕێتەوە. بە مەبەستی چارەسەرکردنی ئەم بابەتە کە بمان گەیەنێت بە باشترین ئەنجام. ئەوەمان بە باش زانی کە ڕێڕەوێکی نوێ پەیڕەو بکەین. ئەنجامی ئەو پشکنینانە بەکاربێنین کە بۆ پێگە شوێنەوارییەکانی ئەو شارانە بەکارهاتووە نزیکن لەڕووی جوگرافی و مێژوویی لە هەولێر. جۆرێک لە تۆپۆگرافی بوونی قەڵا لەو شوێنانە هەبووە، پەنا بۆ ئەو ڕێڕەوە ببەین کە زۆرترین زانیاریمان دەستکەوتووە لە ماوەی پشکنینە شوێنەوارییە زانستییەکان کە ئامانجێکی ئاشکراو دیاریکراوی هەبووە. ئەم شارە دێرینانەی کە شوێن و پێگەیان لەڕووی ئەم ڕێڕەوەوە دەگونجێن شاری نەینەوا، کەلەخ، دور- شروکین و ئاشوور، واتە چوار پایتەختەکەی دەوڵەتی ئاشووری. هەروەکو هەولێر ئەم چوار شارە مەڵبەندی کارگێڕی پارێزگای گرنگ و هاوچەرخی هەولێر بوون.

نەینەوا: پێگەی نەینەوا لەکاتی ئێستادا کە شێوازێکی ئەندازەیی نییە چیوەیەکی هەیە درێژییەکەی نزیکەی ١٢ کیلۆمەترە. ئەم چیوەیە لە زنجیرە گردۆڵکە پێکهاتووە بەیەکەوە بەستراوەتەوە کە پاشماوەی شوورەی شارە کۆنەکەی لەخۆوە گرتووە. ئێستا نەینەوا یەک کیلۆمەتر یان تۆزێک پتر لە بەری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە دوورە، بەڵام ئەم ڕووبارە لەڕۆخی شوورەی شاری نەینەوا لە سەردەمی ئاشووری نوێ دەڕۆیشت. لەم پێگەوە دوو گردی سەرەکی بەرز دەبینەوە، "قوینجق" و "نەبی یونس" کە وەک دوو قەڵای شارەکە وان و پاشماوەی کۆشکی شاهانە، کۆشکی فەرمی و ئایینی ئەوسا لەخۆ دەگرن.

کاری گەڕان و پشکنین لە گردی "قۆینجق" ئەنجامدراوە، کە ئەویان بڵندترە و گەورەترە لە ئەوی دیکەیان، لە سەدەی نۆزدەهەمەوە، ئەو پشکنینانە بەو ئەنجامە گەیشت کە شوێنەواری دوو کۆشک یەکێکیان پاشای ئاشووری سەنحاریب و ئەوی دیکەش نەوەکەی ئاشوور پانیپال. سەرەڕای پاشماوەی دوو پەرستگای عەشتار گونبوو" لە چینەکانی سەرەوەی ئەم گردە. کە بەرزییەکەی لە ٣٠ مەتر پترە. پاشماوەی شوێنەواری دۆزراوەتەوە کە بۆ چەرخی ئەخمینی و گریکی و فرسی و ساسانی و ڕۆمانی دەگەڕێتەوە.

گردی "قوینجق" قەڵایەکە لە نەینەوا، ئەو کۆچکردنەی کە ئەم شارە دووچاری بۆوە کاری کردۆتە سەر دابڕانی ئەم گردە لە دانیشتوانەکەی و ئەو بوارەی ڕەخساند کە کاری شوێنەواری تیادا بکرێ، ئەم پشکنینانە ئەوەیان سەلماند کە گردی "قوینجق" پاشماوەی ئەو چەرخانەی کە "نەینەوا"یان پیادا تێپەڕیوە هەر لە سەردەمی دامەزرانیدا لەخۆوە گرتووە. دەستە نێردراوێکی شوێنەوارناسی بەریتانی لە دەیەی چوارەمی سەدەی بیست هەڵسان بە دابڕینی ڕووبەرێک لە گردەکە بە

پێوەری "٧٥م×٥٠م" و بۆ قوولایی ١٠٠ پێ لە پێگەکە چوونە خوارەوە. مێژووی کۆنترین چین لە زەوییەکە کە پێی گەیشتن ئەم شوێنەوارناسانە بۆ مێژووی "٦٠٠٠پ.ز" گەڕاوەتەوە.

کەلەخ: لە دەقەکانی پاشای ئاشووری "ئاشوور- ناسرپالی دووەم ٨٨٣- ٨٥٩پ.ز" ئەوە دەزانین کە کەلەخ "نەمروودی ئێستا" بۆ یەکەم جار لە سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست لەسەر دەستی پاشا شلمنسەری یەکەم "١٢٧٤- ١٢٤٥پ.ز" دروست کراوە. بەڵام لەدوای ماوەیەک دانیشتوانەکەی چۆلیان کردووە و دووچاری کاولکاری هاتووە. شارەکە بەم جۆرە ماوەتەوە تاوەکو ئاشوور- ناسر- پالی دووەم هاتە سەر کار و بڕیاری دووبارە ئاوەدانکردنەوەی داوە و کۆشکە پاشاییەکەی تیادا دروست کردووە. لە سەردەمی دەسەڵاتداریتی ئەم پاشایە "کەلەخ" فراوانی بەخۆوە دیوە تاوەکو رووبەرەکەی بە نزیکەی سێ کیلۆمەتر و نیو دووجا گەیشتووە. بە شوورەیەک دەورە دراوە درێژییەکەی بە ٨ کیلۆمەتر گەیشتووە. مێژووی کەلەخ بۆ سەردەمێکی کۆنتر لەو ماوە دەگەڕێتەوە کە دەقە پاشاییە ئاشوورییەکان ئاماژەی بۆ دەکەن. ناوی "کەملخ" بووە. ئەم شێوە ناوە بۆ دەقەکانی سەردەمی بابلی کۆن دەگەڕێتەوە. ئەوەی ئەم رایە پشتڕاست دەکاتەوە دۆزینەوەی پاشماوە بەردییەکانە لە خوارووی رۆژهەلاتی ناوچەی پڕۆژە ناوەندییەکان "قەلای نەمروود" ئەویش لە قوولایی نزیکەی ١٧ پێ لەژێر ئاستی زەوی هۆلی "عەرشی" لە کۆشکی پاشایی کە لەسەر قەلاکە دروستکراوە. مێژووی تۆماری ئەم پاشماوانە بۆ سەدەی هەژدەهەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە. واتە بۆ چەرخی بابلی کۆن.

پاشماوەی شاری کەلەخ لەکاتی ئێستا شێوەیەکی نا ئەندازەیی وەردەگرێت. درێژاییەکەی لە باکوورەوە بۆ خواروو ١٥٠٠ مەترە و لە رۆژهەلاتەوە بۆ رۆژئاوا ١٨٠٠ مەتر. ئەوەش وا دەکات بە دووەم لە گەورەترین شارەکانی دوای نەینەوای دەولەتی ئاشووری بژمێردرێت لە رووی رووبەرەوە. لەگرنگترین شوێنەوارە دیارەکانی ئەم پێگەیە کە ئەمڕۆ دەبینرێت شوورەکەی دەرەودیەتی کە بازنەی شارەکە پێکدەهێنێت. لە ناوەوەی شارەکە دوو شوێنی بەرز جیا لە بەشەکانی دیکە دیارن.

دووەمیشیان گردەکانی ئەلعازر. قەلای نەمرود لە لای باکووری رۆژئاوای شارەکەیەو لە ١٥٪ی رووبەرەکەی داگیر دەکات. بەرزییەکەی لەنێوان ١٠-١٤ مەتر لەسەر رووی زەوی دەوروبەری بەرزترە. گۆشەی خوارووی رۆژئاوای قەلاکە راستەوخۆ بەسەر رێڕەوی کۆنی رووباری دیجلەدا دەنوارێت. پاشماوەی سەکۆیەکی بە پانایی ٩ مەتر کە لەلای رۆژئاوای قەلاکە درێژ دەبێتەوە بەرچاو دەکەوێت کە قەلاکە خۆی بە شوورەیەک پانابیەکەی پتر لە ٢٠ مەترە دەورە دراوە، بۆی هەیە بەرزییەکەی بگاتە ٣٠ مەتر لە کاتی دروستکردنیدا.

ئەو پشکنینانەی لە قەلای نەمرود ئەنجامدراوە بە دۆزینەوەی چەندین خانوو گەیشت کە لە کۆشکی باکووری- رۆژئاوا کە کۆشکی سەرەکی پێکهاتووە ئاشوور- ناسر پالی دووەم دروستی کردووە و کوڕەکەی شلمەنسەری سێیەم تەواوی کردووە. دووراییەکانی ئەم کۆشکە ٢٠٠×١٢٠ مەترە. هەروەها پاشماوەی کۆشکی ئەدد- نرای سێیەم و کۆشکی خوارووی رۆژئاوا کە ناسراوە بە کۆشکی سووتاو سەردرای کۆشکی پارێزگار. لە خانووە ئایینییەکان پەرستگای نزیدا بۆ پەرستراو نەبوو کە پاشای ئاشووری خاتوو سەمموو- رومات "سەمیر ئەمیس لە سەرچاوە کلاسیکییەکان" دروستی کردووە. لەم پەرستگایە کۆمەلێک دەقی ئاینی و سیحربازی و ژمارەیەک لە دەقی رێککەوتننامەیی تیا دۆزراوەتەوە. لە گۆشەی باکووری رۆژئاوای قەلاکە "زەققورە"ی قوللەی قادرمەیی و لە خواروویدا و لە خوارووی پەرستگای "ئەنورتا" هەیە. لەلای خوارووی رۆژهەلاتی "زەققورە" کە پەرستگای عەشتار دۆزراوەتەوە. دوور لە قەلاکە لە گۆشەی خوارووی رۆژهەلاتدا، لە شارەکە دوو گرد هەیە ناسراون بە گردەکانی ئەلعازر. پێگەیەکی پادشایی تیادا دۆزراوەتەوە.

شوێنەوار ناسەکان بەناوی "قەلای شلمنسەر" ناسیویانە. ئەویش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە شلمنسەری سێیەم دامەزرێنەری بووە. پاشا ئەسەرحەدون هەلساوە بە نوێکردنەوەی ئەم کۆشکە

و پێگەیە لە سەردەمی خۆیدا. دوورایییەکانی "قەلای شلمنسەر ٣٥٠×٢٥٠ مەترە" لە سەرانسەری شاری ئەوەی کە جیای دەکاتەوە شوورەیەکی پاریزراوی تایبەت بە خۆیەتی دوو دەرگا ئەو شوورەیە دەکاتەوە. یەکێکیان لەلای باکوورە و ئەویتر لای رۆژئاوایەتی. دەرگایەکەی دیکە، سێیەمین کە بەرەو دەرەوەی شار دەردەچێ لەلای خوارووی-رۆژهەلاتدا.

دور-شروکین: کە پاشای ئاشووری سەرجوونی دووەم "٧٢١-٧٠٥پ.ز" بڕیاریدا پایتەختی نوێی دەولەتی ئاشووری دروست بکات پێگەیەکی بۆ هەلبژارد نزیکەی ٢٠ کم لە باکووری رۆژهەلاتی نەینەوا دوور بێت. ئەم پێگەیە نزیک بوو لە باکووری چیای بەعشیقە. ئیمڕۆ ئەم شوێنە بە فرسباد ناسراوە. لە سەردەمی سەرجوونی دووەم لەم شوێنە گوندێک هەبوو ناسرابوو بە "مەجنویا" بەو پێیەی کە دەقەکانی سەردەمی ئەم پاشایە ئاماژەی بۆ دەکات. ئەو پاشایە هەلسا بە قەرەبوو کردنەوەی دانیشتوانانی ئەم گوندە بەرامبەر بە لیرەی زیو یان بە کێلگەی نوێ. بەو پێیەی کە خەلکەکە خۆیان کامیان هەلدەبژێرن. دواتر شارێکی نوێی دامەزراند و ناوی لێ نا دور- شروکین.

دور-شروکین لەسەر رووی زەوییەکی پان و پۆڕ دروستکراوە. بە شوورەیەکی دەرەوە گەمارۆ دراوە پانایییەکەی ٢٨ مەتر بووە، نەخشەی سەر زەوییەکەی چوارگۆشە بووە. درێژی هەر لایەکی لەنێوان ١٦٠٠-١٧٥٠ مەتر بووە. گۆشەکانی رێک و ئەندازەیی بووە. لە شوورەکەی ٧ دەرگای لە سەرەوە بووە. یەکێکیان لەلای باکووری رۆژئاوا بووە. دوو دەرگاش لە دوو لایەکەی دیکە بووە. لە دیواری باکووری رۆژئاوای شارەکە قوللەیەک دروست کراوە بە بەرزایی ١٥ مەتر و پانایی نزیکەی ٣٠٠ مەتر. بەشێک لەم قوللەیە بەدرێژایی ١٤٠ مەتر لەرووی دەرەوەی شوورەی شارەکە بە دەرەوەیە. لەسەر ئەم قوللەیە کۆشکی پاشایی و زەققورەیەک و کۆمەلگای پەرستگا سەرەکییەکان دروست کراوە و هەموو ئەم کۆشک و خانووانە بە شوورەیەکی دروست دەورە دراوە. ئەم "دەککە"یە بە "دەککە"یەکی دیکە دەورە دراوە کە بەرزاییەکەی کەمترە. شوورەیەک بە پانایی ٦ مەتر دەورەی داوە. لە ناوەوەیدا پەرستگایەک بە ناوی "نەبوو"وە چەند کۆشکێکی تیایە. "دەککە"یەکی دیکە لە باشووری شوورەکە دروستکراوە بەلای رۆژئاواوە، لە نزیک گۆشەی خوارووی شاردکە. لە سەریدا تەلانێک هەیە کۆشکێکی پاشایی لەسەر دروست کراوە، ئەم گردە لە شێوەی گردەکەی شلمنسەرە لەگەل جیاوازی رووبەرەکەی کە لە "کەلەخ"د.

ئاشوور: ئاشوور "قەلای شەرگاتی ئێستا" یەکەم پایتەختی دەولەتی ئاشوورییەکان بووە. مەلبەندی کارگێڕی پارێزگای ئاشووری بووە لە هەردوو سەردەمی ئاشووری نوێ و ناوەڕاست. دەکەوێتە رۆخی رۆژئاوای رووباری دیجلە لە دوورایی نزیکەی ١٠٠ کیلۆمەتر لە خوارووی شاری موسل. مێژووی شاری ئاشوور بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە، لەو کاتەی کە پەرستگای "عەشتار" لە سەردەمی "سلالات" دروستکراوە، لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ئەکەدی ئاشوور مەلبەندێکی گرنگی کارگێڕی بووە و بەردەوام بووە لە سەردەمی "سلالە"ی ئوری سێیەم. بەلام رۆلی ئەم شارە وەک پایتەختی دەولەتی ئاشووری هەر لە دامەزراندنییەوە بەردەوام بووە تاوەکو سەردەمی ئاشوور- ناسریالی دووەم، کە ئەوەبوو "کەلەخ"ی بە پایتەختی خۆی هەلبژارد، بەلام گواستنەوەی بارەگای پایتەخت لە شاری ئاشوور ئەوە ناگەیەنێت، کە ئەم شارە کۆتایی هاتووە وەک مەلبەندێکی ئایینی کاریگەرییەکەی بۆ ولاتی ئاشوور هەر مایەوە، هەروەها وەک مەلبەندێکی کارگێڕی بۆ پارێزگاکەی تاوەکو رووبەڕووی کاولکردن هاتەوە لە سالی "٦١٤پ.ز" واتە دوو سال پێش کەوتنی نەینەوا لەدوا هێرشی بۆ سەر دەولەتی ئاشووری. تەنانەت دوای ئەم هێرشەش شاری ئاشوور تەواو چۆل نەکرا. بەلکو دووبارە ئاوەدان کرایەوە لە سەردەمی بابلی نوێ و هەردوو سەردەمی ئەخمینی و فرسی، کە دواتر هاتن. لە پێگەی ئەم شارە نووسراوی ئارامی دۆزراوەتەوە، کە بۆ سەدەکانی یەکەمی پێش زایین و سەدەی سێیەمی زایینی دەگەڕێتەوە.

شاری ئاشووری لەسەر بەرزاییەک دروست کراوە درێژایی بناری رۆژهەلاتی چیای "مەکحول"ە. بەرزی ئەم شارە نزیکەی ٢٥ مەترە لەسەر

ئاستی دەشتی تەنیشتییەوە. پێگەکەی شێوەیەکی سێگۆشەیی هەیە بە واژویی. دوو لایەکەی رووباری دیجلە لە رۆژهەڵات و چیای مەکحول لە رۆژئاوا. بنکەکەش لە باکوورەوە لقێکی رووباری "دیجلە"یە، شارەکە دوو بەشی سەرەکییە هەریەکەو ناوی خۆی هەیە:

١- لیب ئالی: واتە سەنتەری شار، کە باکووری شارەکە دەگرێتەوە، بەشە هەرە کۆن و گەورەترەکەی شار دەگرێتەوە. ئەم ناوە لە چەندین دەقدا دۆزراوەتەوە لە چەرخەکانی ناوەڕاست و نوێ.

٢- ئەلو ئایش: بە واتای شارە نوێیەکە دێت. ئەم ناوە بە بەشی خوارووی شار دەوترا کە لە دواییدا بە مەبەستی فراوانکردنی شارەکە خسترایە سەر شارەکە. لە دەقەکانی پاشماوەی هەندێ لە پاشا ئاشوورییەکاندا ئەوەمان بۆ ئاشکرا بووە کە ئەم بەشە لە لایەن بوزەر-ئاشووری سێیەم ئاوەدان کراوەتەوە. کە یەک لە پاشاکانی ئاشووری کۆن بووە. شایەنی باسکردنە ناوی "ئەلوئایش" بە بەشی رۆژئاوای شاری "بابل"یش دەوترێت. هەروەها بە شارێکی دیکەش لە هەرێمی سوخ لە رۆژهەڵاتی سوریا. زۆربەی کۆشک و خانووە ئایینییەکان و فەرمییە گرنگەکان، لە پەرستگاو کۆشکە پاشاییەکان، لە بەشی باکووری "لیب ئالی" دروست دەکران. ئەم خانوو کۆشکانە پەرستگای ئاشوور، "زەقەورە" دوو کۆشکی پاشایی کۆن و نوێ، پەرستگای "ئانود- ئەدد" پەرستگای "سین- شەمشی" و پەرستگای عەشتار. لەگەڵ ئەوەیدا ناوچەی پەرستگاو کۆشکەکان لە سەنتەری شار جیا نەکرابوونەوە بە شوورەیەکی ناوخۆ، بەڵام بەشی هەرە بەرزی شارەکەی دەگرتە خۆی. بە هەڵکەوتە مەزنەکانییەوە بەسەر دەشتی زیوینی درێژبۆوە بۆ باکووری شاری ئاشوورییاندا دەڕوانی. دالانێکی مەزن لەلای باکووری شوورەکەی شارەکە هەبووە، کە لە لای کۆشک و پەرستگاکانەوە بەرەو کەناری رووبارەکەی دەبرد. کۆشک و پەرستگاکان لە مەڵبەندی شار ئەوەی جیای دەکردەوە شەقامێکی سەرەکی بوو لە دەرگای "تابیرا" دەستی پێدەکرد، لە شوورەی رۆژئاوای شارەکە "لیب ئالی" لە رۆژئاواوە بۆ رۆژهەڵات دوو کەرت دەکرد. هەموو ئەو کۆشک و پەرستگایانەی ئاماژەمان بۆ کرد، دەکەوێتە لای باکووری ئەم شەقامە تەنیا پەرستگای "سین- شەمس" و پەرستگای "عەشتار" نەبێ کە کەوتوونەتە لای خوارووی شەقامەکە.

جیا لەم شارانە شاری هەولێر پشکنینی شوێنەواری وای بۆ نەکراوە کە شوێن پێگە کۆنەکانی دیارکەوێت. بەڵام تۆمارکراوەکانی کۆن لاپەڕەکانی مێژووی ئەم شارە دێرینەمان بۆ دەگێڕنەوە. لە توێی ئەم لاپەڕانەدا ئەو بیرۆکانە پەیوەستن بە گرنگی هەولێر بۆمان روون دەبێتەوە، ئەو دۆزرانەوەی لە کاتی پشکنینە زانستییەکان بە دەستمان دەگات. لە دەقە مسمارییەکان ئەوەمان زانیوە کە هەولێر سەرەڕای ئەوەی کە مەڵبەندێکی کارگێڕی بووە، مەڵبەندێکی ئایینی گرنگ بووە، لە مێژووی کۆن بە پەرستگای عەشتار ناسراوە، ئەوەش وای کردووە لەم بوارەدا بە یەک لە سێ مەڵبەندە گرنگەکان، سەرەڕای شارەکانی نەینەوا و ئاشوور، بناسرێت.

لەم بوارەدا پەرستگای عەشتار لە هەولێر ناوی "ئی-کاشان- کلاما" بووە. بە زمانی سۆمەری "ماڵی خانمی وڵات" دەگەیەنێت. لە نووسراوەکانی پاشای ئاشووری شلمنسەری یەکەم "١٢٧٤-١٢٤٥پ.ز"دا هاتووە. کە ئەوسا نۆژەن کراوەتەوە لەگەڵ "زەقەورە"کەی. ناوی ئەم پەرستگایە لە دەقی پاشای ئاشووری "ئاشوور-دان"ی یەکەم "١١٧٩-١١٣٤پ.ز"دا هاتووە. کە بە هەڵکەندراوی لەسەر پەیکەری برۆنزی بەدیار کەوتووە، کە لە نزیک دەریاچەی "ورمێ" دۆزراوەتەوە. وا دیارە لە سەرەتادا لە شاری هەولێرەوە گوازراوەتەوە بۆ ئەوێ. پەرستگای عەشتار لە هەولێر مەڵبەندێکی گرنگ بووە بۆ پێشبینیکردنی داهاتوو و خوێندنەوەی بەخت و چارەنووسی خوێندنەوە. ئەمە وای کردووە ئەم شارە ناوبانگێکی گەورە پەیدا بکات لە چەرخەکانی کۆنیندا. پاشا ئاشوورییەکان حەزیان دەکرد بەختی خۆیان بخوێننەوە و چارەنووسی خۆیان بزانن. هەروەها هەولێر بە رستن و چنین بەناوبانگ بووە.

دوای رووخانی دەوڵەتی ئاشووری لە ساڵی ٦١٢پ.ز هەولێر وەک مەڵبەندێکی کارگێڕی گرنگ مایەوە.

نامەیەکی مێژوویی کە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی پێنجەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە و بە زمانی ئارامی نووسراوەتەوە، لە لایەن کەسێک بەناوی عرشام نێردراوە وا دیارە ئەم کە لە لایەن دەسەڵاتی ئەخمینییەکانەوە راسپاردراوە، کە کاروباری میسر بەڕێوە ببات. عرشام لەم نامەیەدا داوا لە بەرپرسان لە ٣ کەرتی کارگێڕی دەکات، کەرتی لائیر و ئەرزوخین و هەولێر، کە یارمەتی بە هەڵگری نامەکە بدەن، کە لە ڕێگایدا بەرەو میسر دەڕۆیشت. دوو کەرتی لائیر و ئەرزوخین کە لەم نامەیەدا ناویان هاتووە لەگەڵ "لاخیر و ئەرزوخینا" کە لەگەڵ هەولێر مەڵبەندی کارگێڕی ئاشووری بوون لە ڕۆژهەڵاتی رووباری "دیجلە" کە پێشتر نووسەری ئەم بابەتە پێگەی لاخیری گەڕاندبۆوە بۆ گردی "قەرە ئۆغلان" لە دەوروبەری ڕۆژهەڵاتی شاری کفری ئێستا. "ئەرزوخینیا" کە پێشتر ئاماژەمان پێدا لەم لاپەڕانەی پێشەوە پێگەکەی دەگەڕێتەوە بۆ گردی کوک- تەپە، بە دوورایی دە کیلۆمەتر لە خوارووی شاری پردێ "ئاڵتون کۆپری" ئێستا دەستنیشانکردنی پێگەی هەریەک لە "لائیر و ئەرزوخین" لە هەردوو گردی "قەرەئۆغلان و کوک تەپە" و ڕێککەوتنیان لەسەر ڕێگای بابل- هەولێر. هەر لەگەڵ نامەکەی "عرشام" ڕێکدەکەوێت. جەخت لەسەر ڕۆڵی گرنگی بەردەوامی چوار شارەکە دەکاتەوە لە سەردەمی ئەخمینی.

ناوی هەولێر بەستراوەتەوە بەو جەنگە مێژووییەی کە یەکلاکەرەوە بوو لە نێوان ئەسکەندەری مەقدۆنی و دوا پاشای ئەخمینی داریۆشی سێیەم کە تیایدا داریۆش کە لە جەنگەکەدا تێکشکا لە چەرخی فرسی کە لە وڵاتی دوو زێ بەردەوام بوو لە ساڵی ١٣٠پ.ز تاوەکو ٢٢٧ زایینی هەولێر یەک لە شارە دێرینەکان بوو کە پارێزگاری لە گرنگییەکەی خۆی کرد هەروەکو شارەکانی نەینەوا، ئاشوور و کیلز ئەوسا هەولێر بووە پایتەختی هەرێمی حەدیاب. کە سەرچاوە عەرەبییەکان بەناوی "حزە" ناوی دەبەن. سەرچاوە کلاسیکییەکان بەناوی "ئەدیابینی" ناوی دەبەن. ئەم هەرێمە لە لایەن پاشا خۆجێییەکان بەڕێوە دەچوو. هەندێ جار ئەم قەڵەمڕەوییە فراوانی بەخۆوە دەبینی وەک ئەوەی لە سەردەمی پاشا ئیزاتیسی دووەم تاوەکو "ئەسیبەین" گەیشت. بەڵام ناوچەکە لەو سەردەمدا شانۆی چەندین جەنگی ئەبڕاوە بوو لە نێوان "فرثییەکان" و "ڕۆمانەکان" ئەرمینیاش دەبوو بە لایەنی سێیەم لەم جەنگانەدا. ئەوەبوو کە هەرێمی "حەدیاب"ی لە ساڵی "٨٢ پ.ز" داگیر کرد و بۆ ماوەی ١٠ ساڵ داگیری کرد، پێش ئەوەی فرثییەکان بیگەڕێننەوە. ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە پاشا فرثییەکان گرنگییەکی تایبەتیان بە هەولێر داوە. هەندێکیان هەر لەوێ گۆڕەکانیان بەجێماوە. شارەکە دووچاری هێرشی ڕۆمانەکان بۆتەوە لە سەردەمی بەتریکەکانی، تراجان، سیفرۆس، کاراکالا. هێرشەکەی کاراکالا لە ساڵی ٢١٦ زایین بووە. واتە پێش کەوتنی ئیمپراتۆری فرثی بە ساڵێک. هەرێمی حەدیاب بەردەوام بووە لە سەروبەندی چەرخی ئیمپراتۆریەتی ساسانی. لە سەردەمی ئیسلامیدا ئاماژە بۆ پتەوی قەڵاکەی هەولێر کراوە و هەروەها بۆ ئەو چاڵەی کە لە شوورەکەی دەوروبەری هەڵکەندراوە. لە کتێبەکەی یاقوت ئەلحەمەوی "معجم البلدان" باسکراوە.

لێرەدا گرنگ ئەوەیە ئاماژە بۆ ئەو پرۆژەیە بکەین کە ئاوی بۆ شاری هەولێر گەیاندووە لە چەرخە کۆنەکاندا لە ڕێگای پرۆژەیەک کە لە سەردەمی پاشای ئاشووری سەنحاریب "٧٠٤- ٦٨١پ.ز" هاتۆتە جێبەجێکردن. ئامانجەکە ئەوەبوو کە ئاو لە رووباری "بەستۆرە" بە شاری هەولێر بگەیەنێت. ئەویش لە ڕێگای کەناڵێک لە ژێر زەویدا "کارێز". شوێنەواری ئەم پرۆژەیە لە ساڵانی چلی سەدەی رابردوو لە سەدەی بیستەم لە خوارووی رووباری بەستۆرە دۆزراوەتەوە. لەدوورایی ٢٠ کم بۆ باکووری ڕۆژهەڵاتی هەولێر لە نزیک گوندی "قلە- مورتکە". شوێنەواری ئەم پرۆژەیە سەکۆیەک و سەرەتای کەناڵێک بۆ گواستنەوەی ئاو لە رووبارەکەوە بۆ هەولێر پانایی ئەم کەناڵە ١.٢٠ مەترە و تیرەی ستوونی ١.٥٠ مەترە. یەک لەم بەردانەی کە لە دروستکردنیدا بەکارهاتووە نووسراوێکی لەسەرە. دەقێکی مسمارییە و هەڵکەندراوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی سەنحاریب دەگەڕێتەوە لە ٨ دێر پێکهاتووە.

سەنحاریب لەم دەقەدا نووسیویەتی: سێ "٣" رووباری بۆ

هێنانی ئاو لە چیای خانی هێناوە و هەڵیکەندووە بۆ هەولێری هێناوە. ئەوەی شوێنی گرنگیدانە ئەوەیە کە رووباری بەستۆرە لە سێ رووباری یەکگرتوو کە لە چیای "پیرمام داغ" سەرچاوەیان وەرگرتووە. ئەم سێ رووبارە لە سێ شوێن سەرچاوەیان وەرگرتووە. لە چیای "پیرمام داغ"، "سەفین داغ" و "بنەباوی" ئەمەی دوایی لە کۆتایی چیای "سەفین داغ" سەرچاوەی وەرگرتووە. روون و ئاشکرایە دەقەکەی سەنحاریب بۆ ئەم سێ رووبارە دەکات. لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین چیایەکانی خانی لە دەقە کۆنەکە بەراورد بکەین لەگەڵ ئەم سێ چیایەی ئاماژەمان بۆ کرد. ئەگەری ئەوە هەیە ناوی چیایەکانی خانی کۆن ئەو گردانە بگرێتەوە کە کەوتوونەتە رۆخی چەپی رووباری بەستۆرە لە رۆژهەڵاتی هەولێر. ئەم گردانە ئێستا بەناوی خانی زادە ناسراون لێرەوە ئەگەری ئەوە هەیە کە پەیوەندی بەناوە کۆنەکەوە هەبێت. لە رێگای بەدواداچوون بەرێرەوی ئەو بیرانەی کە لەژێر زەوییەوە هەڵکەندراون دەتوانین ئاراستەی ئەم کەناڵەمان بۆ دیار بکەوێت. ئەم بیرانە بەدوورایی یەک لەدوای یەک و بەرێکوپێکی هەڵکەندراون و ماوەی نێوانیان، واتە نێوان هەر بیر و بیرێکی دیکە، ٤٢ مەترە. تاوەکو ئەم کەناڵە بە هەولێر دەگات. لە ماوەیەکی دواتر پاشماوەی کەناڵێکی کۆن لە یەکێک لە گەڕەکەکانی هەولێر دۆزرایەوە کە لە نوێوە ئاوەدان دەکرایەوە. ئەویش لە کاتی لێدانی بیرێک بۆ خوێندنگایەک پتر ئەگەری ئەوە هەیە ئەم پاشماوانە بۆ ئەو کەناڵە "کارێز"ە دەگەڕێتەوە کە سەنحاریب کاتی خۆی دروستی کردووە.

لەبەر رووناکی ئەو راستییانەی کە باسمان کردووە سەبارەت بە رۆڵی قەڵاکان و پەیوەندی بە دەوروبەریان لە شارەکانی نەینەوا، کەلەخ، دور-شروکین، ئاشوور رۆڵی قەڵای هەولێرمان بۆ دەردەکەوێ سەبارەت بە پەیوەندی ئەم قەڵایە بەو ناوچەیەی کە لە دەوربەریدایە. بەرزی ئەم قەڵایە لە کاتی ئێستادا پتر لە ٢٦ مەترە لە چاو زەوی دەوروبەری. رووبەرەکەی نزیکەی ١٠٢م٢. تاوەکو ئێستاش شوێنەواری پاراستنی قەڵاکە لە دێر زەمانەوە ماوەتەوە. بەڵام شوێنەواری ئەو شوێنانەی کە لە کۆندا نیشتەجێ بووە و لە دەوروبەری قەڵاکە بووە زانیارییەکی ئەوتۆ لە کاتی ئێستا لەبەر دەستدا نییە هۆکارەکەشی ئەوەیە کە شارەکە فراوان بووە و پشکنینی شوێنەواری کارەکانی بە ئەنجام ناگات. بەڵام دەتوانین دەستمان بە زانیاری گرنگ بگات لە رێگای دەقە مسمارییە کۆنەکان. هەروەکو سەبارەت بە خانووەکانی هەولێر لە چەرخە کۆنەکان ئەنجامیان دا. لەم بوارەدا مسماری گرنگ هەیە لە پێگەی شاری "کەلەخ" دەست کەوتووە مێژووەکەی بۆ چەرخی ئاشووری نوێ دەگەڕێتەوە. لەم دەقەدا ناوی حەوت شارۆچکە یان شارەدێ یان گەڕەک هاتووە واپێناسە کراوە کە هەموویان لە دەوروبەری "قەڵای"ی هەولێرن. ئەم ناوانە بریتین لە رەمتبا، خرو، شسی، ئودوا، جەبەشی، خەسەنا، وسەخەرونایا.

کاری گەڕان و پشکنین و وردبوونەوەی شوێنەواری کە لە سالی "١٩٤٥ز"یەوە بەردەوامە ئەوەیان سەلماندووە کە لە دەوروبەری قەڵای هەولێر، کە ماوەیەک لە ٧ کیلۆمەتر تێپەڕ ناکات لە قەڵاکەوە. حەوت پێگەی شوێنەواری هەیە مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئاشووری نوێ دەگەڕێتەوە بەلای کەمەوە.

وا لە خوارەوە ناوی ئەم حەوت پێگەیەو ئەو ئاراستەیەی بەرامبەر بە قەڵا هەڵکەوتووە:

١- گردجنان: باکووری خۆرهەڵات.
٢- گردی رەشکێن: باکووری رۆژئاوا
٣- گردی کۆشکی عەنکاوە: باکووری رۆژئاوا
٤- گردی حاجی لەر: رۆژئاوا
٥- گردی سەید ئەحمەد: خوارووی رۆژئاوا
٦- گردی کلک مشک: خوارووی رۆژئاوا
٧- گردی مەلا خەتیب: خوارووی رۆژهەڵات

ئەم حەوت پێگەیەو رێککەوتنی لەگەڵ ژمارە و پێگەی ئەم شارۆچکەو گەڕەکانە گوندانەی کە ژمارەیان "حەوت"ەو لە دەقە مسمارییەکاندا هاتووە. بەو بڕوایەمان دەگەیەنێت کە بەسەر یەکدا چەسپاون. هەریەک لەم پێگە شوێنەوارییانە پاشماوەی یەک لەم حەوت شوێنەوارە کۆنانەیە. ئەگەر ئەم بۆچوونە راست بێت. قەڵای هەولێر بەرۆڵی شاری سەنتەر هەڵساوە بۆ کۆمەڵێک لە شارۆچکەو گەڕەکی سەر بەو قەڵایەو پەیوەست بووە پێی.

سەرچاوە:
حقیقة السومریین ودراسات اخری من علم الآثار والنصوص المسماریة، د. نائل حنون.

شانشینی ئەخازوم

لە ژێر روشنایی تێکستەکانی شاری شمشارە (گردی شمشارەی دەشتی ڕانیە) دا

ئا: ئەردەڵان کوێخا عوسمان بێتواتەیی

یەکێ لە میرنیشینەکانی بناری شاخەکانی زاگروس و رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە، کە لە سەردەمی ئاشوری کون دا دەورێکی گرنگی گێڕاوە لە ململانێکانی ناوچەکەدا بە تایبەتیش لەگەڵ ئاشورییەکان دا شانشینی ئەخازوم بوود، ئەم وڵاتە لە تێکستەکانی (شمشارە) دا * کە لێرەدا دەیانخەینەڕوو ئاماژەی پێکراوە، پایتەختی ئەم وڵاتەش شاری (شیکشابوم)بوود کە بو یەکەم جار لەسەردەمی بنەماڵەی ئوری سێ یەم (٢١١٢-٢٠٠٤ پ.ز) ئاماژە بەپایتەختی ئەم شانشینە کراوە بەشێوەی (شیکشابی abi؟ig؟)، لە تێکستەکانی (شمشارە) دا بە چەند شێوەیەک ئاماژە بەو شارە کراوە، هەروەها لە نووسراوەکەی(ئیدی سین کە ناسراوە بە بەردەکەی(غەریب هەڵەدنی) یش دا (کە مێلێکی بەردینە لە گوندی قەرەچەتانی بناری چیای پیرەمەگرون لەلایەن شەهید غەریب هەڵەدنی پێشکەش بە مۆزەخانەی سلێمانی کرا کە(١٠٨) دێڕ نووسینی مێخی لە سەرەو باس لەسەرکەوتنەکانی ئیدینی پاشای شانشینی سیموروم دەکات)، دێری (٦٠) ئاماژە بەم شارە کراوە، ناوی ئەم شارەش بەم شێوەیە شیکراوەتەوە کە لە (ambi-؟ik؟)یەوە وەرگیرابێ کە بە واتای (ستونێک لە داری ئەمبی) دێت (١) وا پێ دەچێ ناوێکی خوری بێ.(٢)

بەڵام سەبارەت بەدیاریکردنی شوێنی جوگرافی ئەم وڵاتە، دەتوانین بە پلەی یەکەم پشت بەو نوسراوە مێخییانە ببەستین کە لە (شمشارە) دەست کەوتوون، بەو پێیەش دەتوانین شوێنەکەی لەناو بانەکانی زاگروس لە دامێنی چیاکاندا بدوزینەوە، لەنێوان ئاشوریەکان لە خورئاوای و چیانشینانی زاگروس لە خورهەڵات و باکورو باشوریدا (٣) بەو پێیە رەنگە بتوانرێ شوێنەکەی لە نێوانەی (رانیە) و (هەولێر) لە نزیک کویە دیاریبکرێت، لە سەر کەناراوەکانی ڕووباری (زاب)(زێی بچووک) دا لەخوارووی شاری (شوشەڕرا) ی کوندا، لەنێوان هەردوو شارۆچکەی (دووکان و تەق تەق) دا(٤). بەڵگەی بەهێزیشمان بۆ ئەمە ئەوەیە کاتێ (کوواری) ی فەرمانڕەوای (شوشەڕرا) کۆمەڵێ خەڵکی (تورِوکیTurukki) بو شاری ئاشور دنێرێ لە نامەکەیدا باس لەوە دەکرێ کە هەندێ لەم تورووکیانە لە ڕێگادا هەڵاتوون و چوونەتە شاری(شیکشابوم) ەوە ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کەئەم وڵاتە کەوتووەتە نێوان شاری (ئاشور) و (شوشەڕرا) لە سەر کەناراوەکانی ڕووباری (زاب) زێی بچووک، گونجاوترین شوێنیش لە وانەیە ناوچەکانی دەوروبەری شارۆچکەی (تەق تەق) بێ،کە بەدووری نازانم یەکێ لەو گردە شوێنەوارییانەی ئەو ناوچەیە شاری (شیکشابوم) ی کونی لەخوگرتبێ، بەم پێیە لە ژێر رۆشنایی ئەم نامەیەدا دەتوانین هاوسێکانی ئەم وڵاتە دیاری بکەین بەم شێوەیە، (تورووکییەکان) لە باکووری رۆژهەڵاتی و وڵاتی (سیموروم) یش لە باشووری رۆژهەڵاتییەوە و (ئاشوریەکانیش) لە رۆژئاوایدا و (کاکموم) یش لە باشووری رۆژهەڵاتی یەوە (٥)، و(شوشەڕرا) ش لە رۆژهەڵات و باکوری یەوە بووە.

ئەم وڵاتە بەبەردەوامی کێشەی زۆری بو ئاشورییەکان

تابلێتی یەکەم

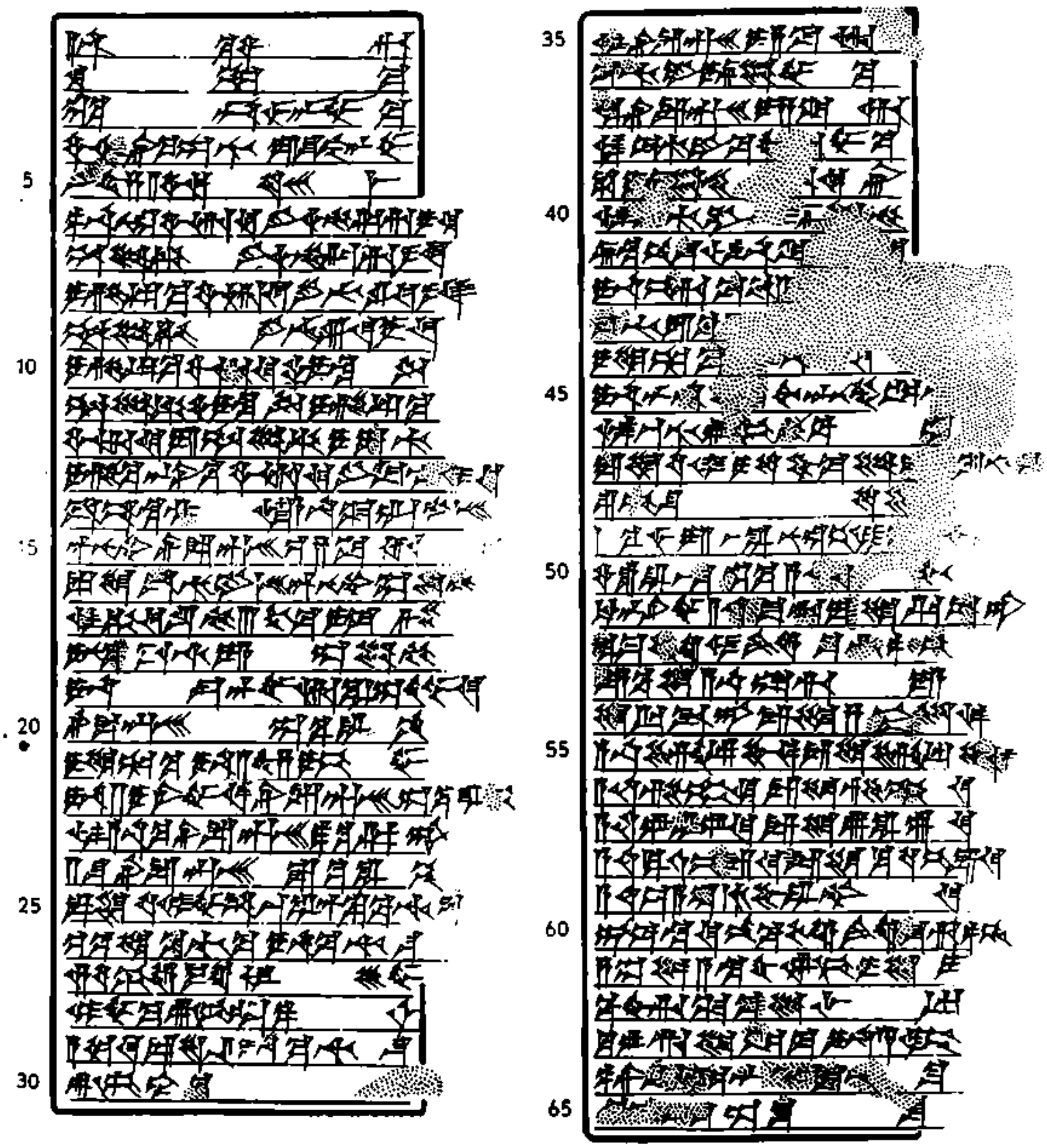

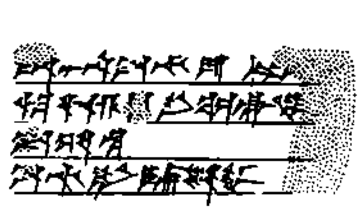

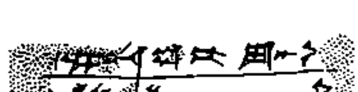

رووی تابلێتەکە

a-na-ku-wa-ri
qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma ^{d}utu-ši-^{d}im-ma
wu-d[i]-ni-ku-ur$_2$-ti ia-šu-ub-^{d}im
lu-ah-za-a-ji^{ki}-te-es-me
Pa-na nu-um wa-ar-ki lu$_2$ ši-mu-ur-ri-i^{ki}
il-li-ik lu$_2$ ši-mu-ur-ri-i^{ki}
i-zi-ib-ma wa-ar-ki lu$_2$ ti-ru-ki-i^{ki}
il-li-ik lu$_2$ ti-ru-ki-i^{ki}
i-zi-ib-ma wa-ar-ki ia$_8$-i-la-nim
il-il-ik ia$_8$-i-la-nim i-zi-ib-ma
wa-ar-ki-ia il-li-ik i-ia-ti
i-zi-ba-an-ni-ma wa-ar-ki lu$_2$ ka-a-[k-m]i$^{(ki)}$
it-ta-la-ak u$_3$ a-na-ka-al lugal-meš
an-nu-tim ni-iš dingir-meš iz-za-ka-ar
iš-tu it-ti lugal-meš an-nu-tim is$_3$-[li-mu]
u$_3$ ik-ki-ru mu-3-kam-ma i-ma-si$_2$
i-nu-ma it-ti-ia is$_3$-li-mu
i-na-e$_2$-^{d}im-ar-ra-ap-hi-im^{ki}
ni-iš dingir-meš iz$_3$-ku-ra-am
i-tu-ur$_2$-ma i-na-ah za-i-bi-im
i-na a-i-ni-im^{ki} ni-iš digir-meš iz$_3$-ku-ra-[a]m
u$_3$ a-na-ku ni-iš dingir-meš az$_2$-ku-ur-šum
2-šu ni-iš dingir-meš iz$_2$-ku-ra-am
iš-tu u$_4$-mi-im ša qa-ra-an su$_2$-ba-ti-ia
is-ba-tu ma-ti-ma i-na ma-ti-šu
ku$_3$-babbar gu$_4$-ha$_2$ u$_3$-še-em
mi-im-ma u$_2$-ul al-qu$_2$-ut
a-lam^{ki} iš-ti-en i-na ma-ti-šu
u$_2$-ul as-[b]a-[at]

درووست کردبوو بە جۆرێ کە زۆر جاران بووەتە هۆی درووستکردنی مەترسی لە سەر ئاشورییەکان، و بە بەردەوامی هاوپەیمانیەتی پێک هێناوە لەگەڵ هێزەکانی دەوروبەری دا دژ بە ئاشورییەکان،تەنانەت لەگەڵ ئاشورییەکانیش دا هاوپەیمانی پێک هێناوە، بەجۆرێ لە نامەکەی دا (شەمشی ئەدەد(Adad-shamshi)ی یەکەمی ئاشوری (١٨١٣-١٧٨١پ.ز) (یاشووب-ئەدو) ی پاشای (ئەخازوە) بەڕاڕا وەسف دەکات کە بەبەردەوامی هاوپەیمانەکانی دەگۆڕێ، گرنگترین ئەو هێزانەش کە هاوپەویمانێتی لەگەڵ بەستوون (توروکیەکان،شیموروم،کاکموم(٦)، ئاشورییەکان) بوون، گوتییەکانیش بە بەردەوامی هاریکاری ئەم وڵاتەیان کردووە دژ بە ئاشورییەکان (٧)، هوکاری پێکهێنانی ئەم هاوپەیمانییەتیە زۆرانەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە(شەمشی-ئەددی یەکەمی ئاشوری و کووواری فەرمانڕەوای شوشەڕرا) مەترسییان لەسەر وڵاتەکەی درووست کردووە (٨) تەنانەت هەندێ جارێ لەبەر بەرژەوەندی مانەوەی وڵاتەکەی (یاشوب-ئەدو) ناچاربووە لەگەڵ ئاشورییەکان بەهەر جۆرێ بێ رێک بکەوێت، لە نامەیەکدا ئاماژە بەوە کراوە کە ژمارەیەک گوتی لە شاری (شیکشابوم) دا هەن، (ئەخازوە) یش هاوپەیمانیەتێکی نوێ لەگەڵ هەریەکە لە (گوتییەکان و کاکموم) دا پێکهێنابوو رەنگە هەر ئەمەش بوو بێتە هۆی ئەوەی کە هانی ئاشورییەکانی دابێ بۆ داگیرکردنی ئەم وڵاتە.(٩)

لێواری خوارووی تابلێتەکە

i-na-an-na it-ti-ia ik-k[i-ir-ma]
u$_3$ wa-ar-ki lu$_2$-ka-ak-m[i^{ki}]
it-ta-la-[ak]
it-ti lugal i-sa-li-im-[ma]

پشتەوەی تابلێتەکە

u$_3$-ni-iš dingir-meš i-za-ka-ar
it-ti lugal i-sa-lim-ma
u$_3$ ni-iš dingir-meš i-za-ka-ar
u$_3$-it-ti lugal ma-a[h-r]-i-im-ma
ša-[i-sa]-li-mu-[i-n]-a-ki-ir ?
u$_3$-i[t]-ti lugal [ša] [i]-sa-[l]i-mu
sa-la-am-šu u$_3$-na-ka-[ar-š]u
i-na bi-ri-it iti-2[(+x)-kam.......]
[i]t-ti-ia iti-1[+x-kam-is$_3$-li-im-ma]
i-tu-ur$_2$-ma [it-t]a-ki-[ir]
i-na-an-na i[ti-x+]1-kam an-nu-tim ka-a[s-su$_2$-u$_2$]
u$_3$-qa-ti u$_2$-ul ub-a-a[l-šum]
iš-tu u$_4$-mi i-ti$_4$-bu ma-li-[i]-[na] ma-a-ti[šu]
e-pe$_2$-šu te-še-[em-me]
ku-ši-ia aš-ra-nu-um am-mi-n[im wa]-ši-[ib]
wu-e-ra-aš-šu-um-ma a-d[i]-[u$_4$]-[x] kam
iti-an-ni-im a-na [s]e-ri-ia tu$_2$-ur-da-šum
la-ma k[ur]-ha$_2$ u$_3$ kaskal-ha$_2$ ⸢šu-ri⸣-pa-am
[i]-sa-ba-tu a-na-se-ri-ia
tu$_2$-ur-da-šum iš-tu za-as-li^{ki}
a-na še-gi-ib-bu^{ki} iš-tu še-gi-ib-bu^{ki}
a-na zi-kum^{ki} iš-tu zi-kum^{ki}
a-na u$_2$-[ra]-u$_2$^{ki} iš-tu u$_2$-ra-u$_2$^{ki}
a-na lu-ut-pi$_2$-iš^{ki} iš-tu lu-ut-pi$_2$-iš^{ki}
a-na ma-a[ta] ha-bu-ra-tim^{ki}
šum-ma la ki-am-ma kur-ha$_2$ kaskal-ha$_2$ šu-ri-pa-am
sa-ab-tu a-la-kam u$_2$-ul i-le-i
ma-ah-ri-ka-[ma] li-ši-ib
lu-u$_2$ ri-tu-ka-ma i-na ninda u$_3$ kaš
pa-ni-[š]u [u$_2$] pa-an [lu$_2$]-tur-meš-šu
[lu-u$_2$] t[a-s]a-ab-ba-[a]t

لێواری سەرووی تابلێتەکە

[lu$_2$ w]a-bi-il tup-pi$_2$-ia-an-ni-[im]
[ni-š]i-šu wa-aš-še-er

بەکورتی پلێ: شەمشی- ئەدەد ئەوها (دەڵێ):

بەدڵنیاییەوە تۆ گوێبیستی شەرانگێزییەکەی (یاشوب - ئەدو)ی ئەخازوم بووی؟ ئەو وازی لە فەرمانڕەوای سیموروومی هێناوەو،بەدوای فەرمانڕەوای توورەکی یەکانی کەوتووە. ئەو وازی لە فەرمانڕەوای تورووکییەکانی هێناوە، بەدوای (یایلانوم) کەوتووەو وازی لێهێناوەو، یایلانومی بەجێ هێشتووە، بەدوای من کەوت، ئێستاش ئەو منی بە جێ هێشتووە، بەدوای فەرمانڕەوای کاکموم کەوتووە:

ئەو بەڵێنی بە هەموو ئەو پاشایانە دابوو سوێندشی بۆ خواردبوون؟! ئەو هاوپەیمانیەتیانەی کە لە ماوەی سێ ساڵ دا پێکی هێنابوون لەگەڵ ئەو پاشایانەدا بە تەواوەتی تێکشکێنرا؟ لەو کاتەی پەیمانی لەگەڵ مندا بەستبوو، بەڵێنی پێدابووە و سوێندیشی بۆ خواردبووم لە پەرستگای خوداوەند (تیشوپ) لە شاری (ئاراپخا).(و) جارێکی تریش پەیمانی پێ دابووم و سوێندیشی بۆ خواردبووم لە سەرکەناری رووباری زاب (زێی بچووک) لە نینوم، و منش پەیمانم پێ دابوو سوێندیشم بۆ خواردبوو، جارێکی تریش پەیمانی پێدابووە و سوێندیشی بۆ خواردبووم، لەو ڕۆژەی ئەو دەستی گرتبوو بە سەر پۆشاکەکانکمدا، من هەرگیز هیچ (زیو) و(گاو)(دانەوێڵەیەکم) لە زەوییەکانی ئەودا کونەکردوتەوە. و لە وڵاتەکەیدا دەستم بەسەر هیچ شارۆچکەیەک دا نەگرتووە. ئێستاش ئەو پەیمانی لەگەڵ مندا شکاندووەو، بەدوای فەرمانڕەوای

کاکموم کەوتووە، ئەو هاوپەیمانی لەگەڵ پاشایەکی تر پێک دەهێنێ و سوێندی بۆ دەخوات و بەڵێنیشی پێ دەدات. بەڵام لەگەڵ ئەو پاشایەی کە جاری یەکەم هاوپەیمانی لەگەڵ بەستبوو پەیمان دەشکێنێ (؟) لەگەڵ پاشایەکی (نوێ) دا هاوپەیمانی بەستووە، ئەو هاوپەیمانییەتی و شەڕانگێزییەکەی (بەتەواوی) لە میانەی مانگەکان دا [دەگوڕێ]. [ئەو هاوپەیمانی پێک دەهێنێ] لەگەڵم دا بو [.......] مانگەکان، لەکاتێک دا ئەو جارێکی تر دەگەڕایەوە لای نەیاران،ئێستا بەرەو [......] ١ مانگەکانی ئەو زستانە دەچین، من ناتوانم دەستی بەسەردا بگرم، بەڵام لەو کاتەی ئاوو هەوا بەرەو خۆشی چوو، تو گوێ بیستی هەموو شتێکم دەبی لەو زەوییەدا؟.

(دەربارەی) کوشیا، بوچی ئەو لەوێ ماوەتەوە؟ ڕێنماییەکان بەو بدە، بینێرەوە لە پشت... ئەم مانگە، ئەوم بو بنێرەوە پێش ئەوەی بەفر چیا و ڕێگاکان داپۆشێ: لە (ژاژلوم)ەوە بو (شیگیبو):لە شیگیبووەوە بو (زیکوم): لە زیکومەو بو (وراو): لە وراوەوە بو (لوتپیش): لە لوتپیشەوە بو زەوی (خابوراتوم)، ئەگەر زور دوا بکەوێ، ئەوا چیا و ڕێگاکان بەبەفر دەگیرێن (و) ئەو ناتوانێ گوزەر بکات و، ئەو لەلای تو دەمێنێتەوە. ئەوەش ئەرکی تو دەبێ، کە پێویستە پارێزگاری لێ بکەیت و (بیرە)و (نانیشی) بو دابین بکەی.

(بو ئەوەی) ئەم نامەیەی پێ بدەیت و ئەو خەڵکەش ئازاد- بکات!.

ڕونکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە لەلایەن (شەمشی-ئەدەد) ی پاشای ئاشورەوە بو (کوواری) ی فەرمانڕەوای (شوشەڕا) نێردراوە، بەڵام ئەگەر بەوردی سەرنج بدەینە ناونیشانی تێکستەکە و ناوەڕوکەکەی، ڕەنگە ئەوەمان بو دەرکەوێ کەلەکاتی ناردنی ئەو نامەیە دا، دەسەڵاتی ئاشورییەکان بەسەر شاری (شوشەڕا shusharraki) دا ئەوتونەبووە، بەڵکو لەوانەیە پەیوەندییەکی دوستانە هەبوو بێت لە نێوانیاندا هەر لەبەر ئەمەشە کە دەشێ ئەو سەردەمە لە (شوشەڕا) بەسەردەمی پێش ئاشوری بناسینین.

لەم نامەیەدا (شەمشی - ئەداد) (کوواری) ئاگادار دەکاتەوە لە مەترسییەکانی شەڕانگێزی پاشوب ئەدوی (ئەخازوم) و هاوپەیمانەکانی، بەڵام سەرجەم ئەو هاوپەیمانییەتیانەی هەڵوەشاندۆتەوە و سەر لەنوێ هاوپەیمانیەتییەکی نوێی لەگەڵ (کاکموم) پێک هێناوە، بەمەش جورە مەترسییەکەی لە سەر دەسەڵاتی ئاشورییەکان لە ناوچەکەو تەنانەت لە خودی (ئاشور) یش دا دروستکردووە، هەر لە بەر ئەمە بووە کە (شەمشی-ئەدەد) بەم شێوەیە هەراسان بووە و هەوڵیداوە بو لە ناوبردنیان ڕوبەروویان وەستاوەتەوە، ئاماژەشی بەوە کردووە کەئەو هاوپەیمانیەتیانەی کە لە ماوەی سێ ساڵ دا پێکی هێنابوون بە تەواوی تێکشکێندراون، کە بە دڵنیایەوە ئەگەر ئەمە زێدەڕۆیی تێدا نەکرابێ، هەر لەلایەنی ئاشورییەکانەوە ئەو هاوپەیمانییەتیانە تێکشکێندراون، باس لەوە دەکات کە پاشای (ئەخازوم) دوو جاران سوێندی خواردووە و بەڵێنشی پێ داوە بەڵام ئەم بەڵێن و پەیمانانەی نە بردوتە سەر، جاری یەکەمیان لە پەرستگای خوداوەند (تیشوپ) لە شاری (ئاراپخا) بووەو جاری دووەمشیان لەسەر کەناراوەکانی ڕووباری زاب (زێی بچوک) بووە لە شاری (ئەینوم)، و باس لەوە دەکات کە جارێکی تریش سوێندی بو خواردووە پەیمانی پێ داوە بەڵام نەی بردووەتە سەر، ئەوەشی نەشاردوتەوە کە لە بەرانبەردا ئەویش (شەمشی -ئەدەد) بەڵێنی بە پاشای (ئەخازوم) داوەو سوێندیشی بۆ خواردووە، لێرەدا ئەوەمان بو دەردەکەوێ کە هێزی ئاشورییەکان و ئەخازومیەکان هاوسەنگ بووە، بەو پێیەی کە سوێندیان بویەکتری خواردووە و بەڵێنیان بە یەکتری داوە، خو ئەگەر هێزەکانیشیان هاوسەنگ نەبووبێ ئەوا جیاوازیەکی ئەوتویان نەبووە، چونکە ئەگەر کەسێ باڵا دەستر و بەهێزتر بێ چون سوێند بو کەسێکی لە خوی کەمتر دەخوات و بەڵێنشی پێ دەدات، یان وەک ئەوەی زانراوە لە کون و نوێش دا هاوپەیمانی تەنیا لەنێوان دوو هێزی هاوسەنگ دا دەبەسترێ، بەڵام باس لەوە دەکات کە یەکەم جار هاوپەیمانی لەگەڵ (شەمشی-ئەدەد) دا بەستووە، ئەمەش بەپێچەوانەی ئەو ڕیزبەندیەیە کە لە سەرەتای نامەکەدا ئاماژەی پێ کراوە، ئەوەی زیاتریش (شەمشی - ئەدەد) ی هەراسان کردووە، ئەو ئاڵوگوریە زورانەیە کە ئەخازوم بەسەر هاوپەیمانەکانیدا دەهێنێ کە زور بەیان دووژمنی ئەون، هەروەها باس لەوە دەکات کە ئەو هیچ کات باجی لە وڵاتەکەی ئەودا وەرنەگرتووە و ئاماژەی بەو

(زیو،گا،دانەوێڵە) مەتریالآنکردووە و هەروەها دەستشی درێژ نەکردوتە سەر هیچ شاروچکەیەکی ئەم شانشینە، ئەگەر سەرنجی ئەم دێرە بدەین لەوانەیە وەک جۆرە پاڕانەوەیەکی لێ بێ، ئەگەر نا بۆ ئاماژە ی بەم شتانە نەکردووە کەنەی کردوون؟ یان بۆچی؟ (شەمشی-ئەدەد) ئەوەندە نیگەران بووە لە نەمانی هاوپەیمانی لەگەڵ (ئەخازوم)، ئەگەر هێزێکی بالآی ناوچەکە نەبووبێ؟ یان دەبێ هۆکاری نیگەرانییەکەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە خۆی داوەتە پاڵ دوژمنانی؟.

باس لەوە دەکات کە لە ئێستادا بەرەو زستان دەچێ، ئەمەش تەگەرەی بۆ دروست دەکات لە دەست بەسەرا گرتنیدا، بەلآم کاتێ ئاو و هەوا خۆش دەبێ دەستی بەسەردا دەگرێ و (کوواری)ش لەو کاتەدا گوێبیستی ئەم دەنگوباسانە دەبێ، لێرەش ئەمەمان بۆ دەردەخات کە(ئەخازوم) گوتراون (شەمشی-ئەدەد) بە ئاسانی دەیتوانی دەستی بەسەردا بگرێ،بەگوێرەی ئەو قسانەی کە کردونی ئەگەر ئەو وتانەی ڕاستبن و بەخۆداهەڵدان نەبن وەک ئەوەی کە لە لایەن زۆربەی پاشایانی (ئاشور) دوە ئەنجام دراوە، ئەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە هێزی ئاشورییەکان و ئەخازومییەکان هاوسەنگ نەبوون، ئەوەش کە(شەمشی -ئەدەد) ی هەراسان کردووە ڕەنگە هۆکاری دووەم بێ وەک پێشتر ئاماژەمان پێکرد.

بەشێکیتری نامەکەی تەرخان کردووە بەتەتەرەکەی کە ناوی (کوشیا) بووە، بە (کوواری) دەڵێ کە بۆچی ئەو لە(شوشەڕرا) ماوەتەوە، داوای لێ دەکات کەڕێنمایەکانی پێ بداو لە پێش ئەو مانگەی تێیدایە بوی بنێرێتەوە. بەڵام نازانین ئەم ڕێنمایانە چین؟، کەچی وادپێدەچێ زانیاری بن دەربارەی (ئەخازوم) و هاوپەیمانەکانی، داوا دەکات پێش ئەوەی بەفر ڕێگاکان بگرێ، ئەو بگەڕێتەوە، کە ئەمەش سەختی زستانی ئەو ناوچانەمان بۆ دەردەخات لەو کاتەدا هەروەک دەزانین لەئێستاش دا ئەو ناوچانەی ئاماژەی پێکردوون لە وەرزی زستان دا بەفر دایاندەپۆشێ سەرەڕای ئەوە ئەو ڕێگایەشی دیاری کردووە کە تەتەرەکەی پێدا بگەڕێتەوە، بەدڵنیایەوە لە (شوشەڕرا) وە دەست پێ دەکات و لە(ئاشور) یش کوتای دێت بەم شێوەیە (ژاژلوم - شیگیبو-زیکوم-وراو-لوتپیش-خابوراتوم) بەمەش ڕێگایەکی ئەمنی بۆ تەتەرەکەی دیاری کردووە کە دوور بێ لە دەسەلآتی (ئەخازوم)، ئەمەش تاڕادەیەک لەوانەیە جوگرافیای ناوچەکەمان بوڕوون بکاتەوە، چونکە شوێنی هەندێکیان زانراوە، سەرەڕای ئەوەی کە بەهوی وەسفی بەفربارینیانەوە دەتوانرێ تاڕادەیەک ناوچەکان دیاری بکرێ، بەگشتی دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کەئەم ڕێگایە ڕێگایەک بووە لە (شوشەڕرا) وە بەرەو باکوری خورئاوا تا گەیشتوتە (خاپوراتوم) لەسەرورووی شاری (نەینەوا) لە ناوچەی خابوور. دورنییە ئەم ڕێگایە یەکێ لەو دولآنە لەخو بگرێ کە دەشتی (بتوین) بە (زێی گەورە) وە دەبەستنەوە کە ئەوانیش دوڵەکانی (بالیسان و هیران وهەنارە)ن کە ئەمەش گونجاوە لەگەڵ ئەو سروشتەی کە باسی کردووە، چونکە ئەم دولآنە لە زستان دا بەفرێکی زۆریان لێ دەبارێ بە تایبەتی هەردوو دوڵی (بالیسان و هیران).

تابلێتی دووەم

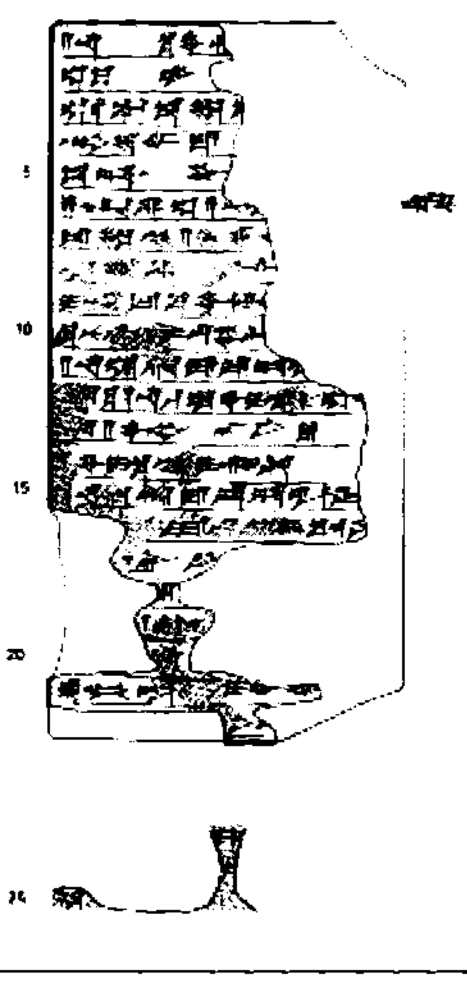

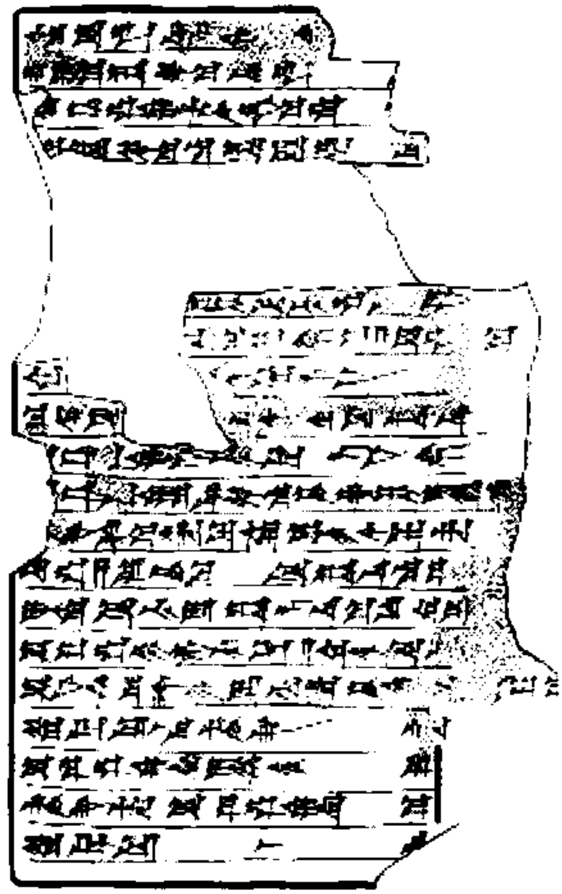

بە کورتی بڵێ: پاشا ئەوها دەڵێ:

[من گوێ بیست بووم] ئەو نامەیەی کە بو منت ناردبوو، دەربارەی دەنگوباسی یا [شوب-ئەددو]، ئەوەی تو بۆ منت نووسیوە ئەمە نایاسایییە! بوماوەی دوو ساڵ بە دوای فەرمانڕەوایی شیموروم کەوتووە، ئەو وازی لە فەرمانڕەوای شیموروم هێناوە [بە دوای تو کەوتووە]، ئەو وازی لە تۆ هێناوە و هاتۆتە لای من، من ئەوم لەگەڵ یایلانوم داناوە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو وازی لە یایلانوم هێناوە و هاتوتە لای من! [ئێستاش] ئەو وازی لە منیش هێناوە فەرمانڕەوای [کاکموم] کەوتووە.

II [١٨ - ٢٥ بەشێکی زوری دێڕەکان شکاوە...]

... و هێنانی ئەو بو هەژمارکردن نە [...]. سەرەڕای ئەوەی تو دەچیە سەری و، ئەویش داگیرکردەکەی، و منیش یارمەتیەکی (گەورەت) پێشکەش دەکەم، ئەگەر تو نەچیە سەری و، ئەویش نەهێنیە هەژماردن.[...] من لەگەڵ

رووی تابلێتەکە

a-na ku-wa-[ri qi$_2$]-[bi$_2$-ma]
um-ma lugal-[ma]
tup-pa-ka ša tu-š[a-bi-lam eš-me]
aš-šum te$_4$-em ia-[šu-ub-^{d}im]
ša ta-aš-pu-ra-am
sa$_3$-ar-ru-um a-nu-u[m-mu-um]
iš-tu mu-2-[k]am wa-a[r-ki lu$_2$ ši-mu-ur]-[ri^{ki}]
il-li-ik-[m]a lu$_2$ ši-[mu-ur-ri-i^{ki}]
i-zi-ib-ma wa-a[r-ki-ku-nu il-li-ik]
ku-nu-[ti] i-zi-ib-ma]
a-na se-ri-ia it-ta-a[l-ka-am]
[a-n]a-ku a-na qa-at ia$_8$-i-l[a-ni]m ap-q[i$_2$-is-su$_2$]
[i]-na a-wa-tim an-ni-e-[tim]
ia$_8$-i-la-nam i-zi-ib-[ma]
a-na [s]e-ri-ia it-ta-al-ka-[am]
[i-na-an-n]a [i]-ia-[ti-i-iz]-ba-an-ni-[ma]
[a-na s]e-er lu$_2$ [ka-ak-mi^{ki} it-ta-la-ak]
[......][x]e[...........]
[......] [xxx] [..........]
[.........] [x na] [........]
u$_2$-bi-il-[ma] dumu-mi$_2$-[x]-[............]
[.......a-na se-e] r-[lu$_2$ ša] – [a-ti........]

لێواری خوارەوەی تابلێتەکە

[...........] ma[..............]
[xx] [.........] [x] [.............]
[u$_3$ it-ti][.............]

پشتەوەی تابلێتەکە

u$_3$ ša-al š[u][u$_2$-ul-te]-[...............]
u$_2$-lu at-ta bu-ma [š]a-al-š[u]
[u$_3$] du-um-mi-qa-am šum-ma at-t[a]
[l]a ta-bu-ma la ta-ša-al-š[u]

من دێڕ شکاون

[a-na-ku it-ti-k]a-bi-i[t-t]i um-m[a-na]-[tim]
[a]-[ša-ri-i]š e-l[e]-em-m[a] a-ša-al-[šu]
u$_3$ [aš-šum e-p]e$_2$-ši-ka an-ni-[im]
ma-di-iš[ha-de-ku-u$_3$] qi$_2$-iš-ta-ka
[š]a-du-[um]-mi-uq-ti-ka-an-ni-im
[š]a tu-da-mi-qu$_2$-šu-bu-la-am u$_2$-ul i-li-e
[g]e-er-ru ma-ar-su$_2$ u$_3$ dumu-meš ši-ip-ri

na-ap-za-ra-am-ma it-ta-na-la-ku
i-nu-ma it-ti-ia ta-an-na-ma-ru qi$_2$-iš-[tam]
ša du-um-mu-uq-ti-ka a-qe$_2$-eš-ša-[kum]
ša-ni-tam ku-ši[x]-la ir$_3$-di am-m[i-n]im-[ka-le]-e[t]
tu$_2$-ur-da-aš-šu ge-er-[ri]
ša ku-um-mi^{ki} i-te-eš-ru
ge-er-ri ša ku-um-mi^{ki} ma
tu$_2$-ur-da-aš-šu

تەواوی هێزەکەمدا دێمە سەری و ئەویش دەهێنمە داگیرکردن، و [لە گەڵ تو کاردەکات] من زورم پێ خوش، بەڵام تو پاداشت دەکرێی بو ئەو هاوکارییەت کە تو بو منت

گواستووەتەوە کە من ئەم دەتوانی بیگوازمەوە، ڕێگاکان مەترسی داربوون، و پێویست بوو نوێنەرەکان بە نهێنیەوە گەشت بکەن، لەو کاتەی تو دێی بو بینینی من، منیش پاداشت دەدەم بە تو (لەبەرانبەر) هاوکاریەکانی تودا.

دووەمین: بوچی تو کوشییای خزمەتکاری منت بەند کردووە؟ ئەو بو من بنێرەوە؟ لەرێگای کومێ (چونکە) لە ئێستادا بێ مەترسییە. ئەو بو من ڕەوانەبکەوە لە رێگای (کومێ) وە.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە لەلایەن (شەمشی-ئەددەد)ە وە بو (کوواری) نێردراوە، تێیدا خوی بە پاشای (کوواری) ناساندووە، و باس لەوە دەکات کە ئەو شتانەی (کوواری) بوی نوسیوە نایاساییە، بەلام ئێمە نازانین ئەو شتانە چین، هەر چونێ بێ شتەکان پەیوەنددارن بە (یاشوب-ئەددو) ی پاشای (ئەخازوم)، و باس لە داگیرکردنی (ئەخازوم) دەکات کە پێی وایە (کوواری) دەتوانێ ئەم ولاتە داگیر بکات و لە بەرانبەر یش دا (شەمشی-ئەدەد) (کوواری) پاداشت دەکات، کە ئەمەش شتێکی ئاساییە کاتێ ژێردەستەیەک خزمەتێ بەگەورەکەی یان پاشاکەی دەکات ئەویش لە بەرانبەدا پاداشتی دەکات بەلام کاتێ دەلێ (ئەگەر تو نە چی بو داگیرکردنی ئەو) ئەگەر ئەم دێرە لێک بدەینەوە ئەوا ئەوەمان بو دەردەکەوێ کە (کوواری) بەشێوەیەکی ڕەها لە ژێر دەستی (شامشی- ئەداد)دا نەبووە، چونکە هیچ ژێر دەستەیەک ناتوانێ فەرمانی پاشاکەی جێ بە جێ نەکات، و لە بەرانبەر ئەوەی ئەگەر ئەو کارەکە جێبەجێ نەکات، ئەوا (شامشی-ئەدەد) لەگەلّ سوپاکەیدا دێتە سەری و داگیری دەکات، بەلام ئەگەر (شەمشی -ئەدەد) پاشای(کوواری) بوو ئەوا چون توانیویەتی (کوشییا)ی خزمەتکاری پاشاکەی بەند بکات؟ کە داوای لێ دەکات لە رێگای (کومێ) وە بوی بنێرێتەوە، چونکە ئەم رێگایە بێ مەترسی بووە، لێرەدا ڕەنگە بتوانین ئەوە بلێین کە (کوواری) ی فەرمانڕەوای (شوشەڕرا)ڕاستەوخو نەکەتوتە ژێر دەسەلاتی (شامشی -ئەداد) بە شێوەیەکی ڕەها، بەلکو تەنیا لەوانەیە جورێ لە هاوکاری و پەیمان بەستنێک لەنێوانیاندا هەبووبێ.

باس لەوە دەکات کاتێ (کوواری) دێتە لای (شەمشی -ئەدەد) لە بەرانبەر ئەو هاوکاریانەی پێشکەشی کردووە پاداشتی دەکات،کە بریتی بووە لە گواستنەوەیەک لە (شوشەڕرا) وە بو (ئاشور) کە کەئەمەش تەنیا بە (کوواری) دەکراو لەگەلّ ئەوەی کە نازانرێت ئەو شتە چی بووە بەلام پێویستی بە نهێنیەکی زور هەبووە.

دووبارە هەروەک لەتێکستی (١) ئاماژەی پێکراوە باس لە و هاوپەیمانیەتانە دەکات، کە (یاشوب- ئەددو) پاشای (ئەخازوم) دروستی کردوون، بەشێوەیەک کە دوو سالّ لەگەلّ (شیمورروم) هاوپەیمانی بووە و لە دوای (شیمورروم) یش لەگەلّ(کوواری) هاوپەیمانی پێکهێناوە، دوا بەدوای (کوواری) لەگەلّ (شەمشی-ئەدەد) چووەتە هاوپەیمانیەوە، هەروەها لەگەلّ (یایلانوم) یش هاوپەیمان بووە و لە کوتایش دا لەگەلّ (کاکموم) چوّتە هاوپەیمانیەتیەوە.

بەم شێوەیە ئەم تێکستە تەواوکەری تێکستی یەکەمە.

تابلێتی سێ یەم

ڕووی تابلێتەکە

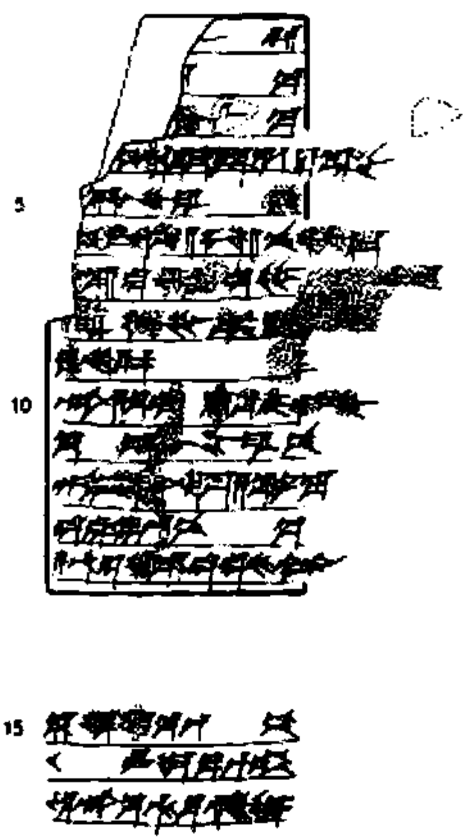

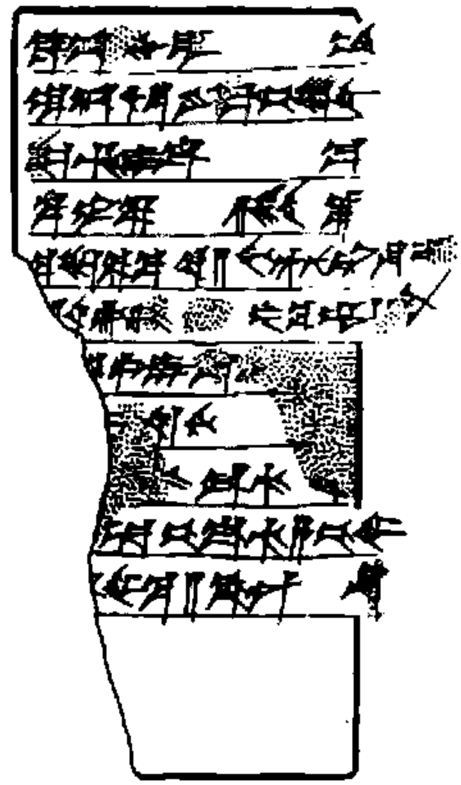

ڕووی تابلێتەکە

1- [a-na-ku-w]a-ri
[qi$_{2}$-b]i$_{2}$-ma
[um-ma lu]gal-ši-^{d}[.....]-ma
[aš-šum te$_{4}$-e]m ma-ri-šu ša i-ba-al-e-ra-ah
2- [ša] ta-aš-pu-ra-am
[u$_{2}$-u]l i-di[šu] a-ji-ki-a-am wa-ši-ib
[i-n]a ma-a-at a[r-r]a-ap-hi-im-$^{(ki)}$-[wa]-$^{(ši-ib)}$
a-šar wa-aš-bu š[u]-up-r[a-am-ma]
lu-mu-ur-[š]u
10- aš-šum sa-ba-a[t] ia-šu-ub-$^{(d}$$^{im)}$
ša ta-[a]š-pu-ra-am
dingir-lum li-[i]r-di-ka sa-ba-as-su$_{2}$
du-um-mi-qa-am-ma
a-na iš$_{7}$-te-et du-um-mu-uq-tim

لێواری خوارووی تابلۆکە

15- ša-tu-d[a]m-ma-qa-am
10 u$_{2}$-dam-ma-qa-kum
u$_{3}$ aš-šum ma-ti-šu se$_{2}$-he-e

پشتەوەی تابلێتەکە

ša ta-[aš]-pu-ra-am
at-ta u$_{3}$ lu$_{2}$ lu-ul-li-im
20-ne-en-mi-da-ma
ma-as-su$_{2}$ se$_{2}$-he-e
ku-us-su-ma iti-2-kam an-nu-tim ka-su$_{2}$-$^{(tim)}$
[q]a-tam u$_{2}$-ul ub-ba-al-[š]um
[x(x)]$^{(x)}$-pa-ak-ka-šu-[ma]
25- [ki]-$^{(i)}$ u-1-kam-[ma]
[iš-tu u$_{4}$-m]u it-ti$_{3}$-b[u]
[it-ti] ka-bi-it-ti sa-bi-im
[e-l]e-em-ma a-ša-al-[šu]

بە کوواری بڵێ: پاشای ئاوها (دەڵێ):

[دەربارەی] زانیاری لەسەر ئەم کوڕەی(یبال -یراخ)، تو ئەوهات بو من نوسیوەوە دەربارەی: من ئەو ناناسم، ئەو لە کوێ نیشتەجێ یە؟ ئەو لە ئاراپخا نیشتەجێ یە؟ بوم بنووسە ئەو لە کوێ نیشتەجێیە من دەبێ ئەو ببینم.

دەربارەی گرتنی یاشوب -ئەددو، تو ئەوهات بو من نووسیووە دەربارەی: لە وانەیە خوداوەندی گەورەی تو! ئەو بگرێ! من پشتگیری ئەمە دەکەم، بو ئەمەش تەنیا پشتگیری تو منم، من دەبێ ١٠ دیاری تو (بگێڕمەوە)! ئەو نائارامی دێنێت بو ئەو زەویەی دەوڵەت، دەربارەی ئەوە توبومنت نووسیووە: هاوپەیمانی خودی تو لەگەڵ لولوبییەکان، ئەو ئاڵوزی دێنێ بو ئەو وڵاتە!

ئەوە زستانە، و بە هاتنی ئەو دوو مانگە سەرما هەرماوە، من ناتوانم دەست بەسەر ئەو دا بگرم.[...]. [او لەسەر زوربەی] یەکەم ڕوژ کە ئاو هەوا خوش بوو، من دەبێ بچمە سەری لە گەڵ تەواوی هێزەکە و دەبێ ئەویش داگیربکرێ.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە لە (شەمشی-ئەدەد) ەوە بۆ (کوواری) نێردراوە کەتێیدا چەند پرسیارێک ڕوبەرووی (کوواری) دەکاتەوە، دەربارەی کوڕەکەی (یبال-یراخ) ناوێک، وا دیارە (شەمشی-ئەدەد) ویستویەتی شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەو بزانێ، کە وای نیشانداوە بۆ بینینی زۆر بەتاسە بووە، ڕەنگە ئەمەش بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە ناوبراو کارێکی بەو کوڕە هەبووبێ، بۆ دۆزینەوەشی داوای یارمەتی لە (کوواری) کردووە، لە بەشێکی تری نامەکەدا (کوواری) بە پاشاکەی ڕاگەیاندووە، کە خوداوەندی پاشاکەی (یاشوب-ئەددو) دەگرێ، لەم کارەشدا (کوواری) پشتگیری خۆی بۆ پاشاکەی دووپات کردووەتەوە. وەهەروەها ئاماژە بۆ ئەوەش دەکات کە هاوپەیمانی (کوواری) لەگەڵ (لوللوبیەکاندا) ئاڵۆزی بۆ وڵاتەکەی دەهێنێ، باس لەوەش دەکات کە

هێشتا وەرزی زستان ماویەتی، و هەر دوای تەواوبوونی ئەم وەرزەش ڕاستەوخۆ (ئەخازوم) داگیر دەکات.

بەلام لە شێوازی نوسینی نامەکەدا هیچ جۆرە شێوازێکی فەرمان پێکردن نابیندرێ، کە پاشایەک بەسەر فەرمان ڕەوایەکی ژێر دەستیدا دەیسەپێنێ، سەرەڕای ئەوەی لە ناونیشانی نامەکەدا خۆی بەپاشای (کوواری) ناساندووە، بەلام پێم وایە لەو کاتەدا (ئاشورییەکان) دەسەلاتێکی ڕەهایان بەسەر (کوواری) دا نەبووە.

تابلێتی چوارەم

ڕووی تابلێتەکە

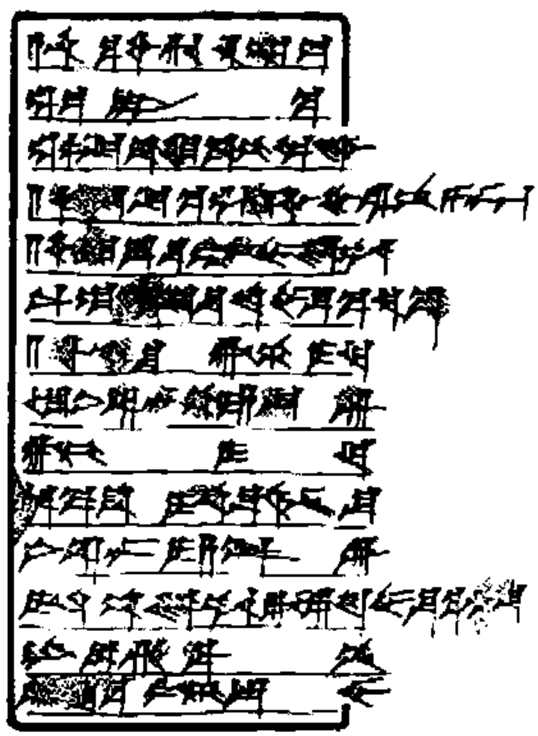

15

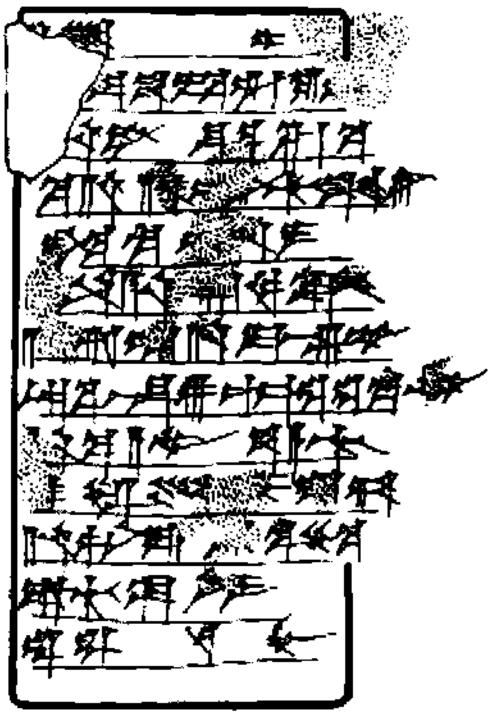

um-ma lugal-ma
tup-pa-ka ša tu-ša-bi-lam eš-me
a-wa-[t]u-ka ma-al ta-aš-pu-ra-am-sa$_3$-an-qa
a-wa-at la-šu-ub-^{d}im li-il
qa-at ⸢dingir⸣ e-li-šu-te$_4$-em-šu ma-qi$_2$-⸢ic⸣
a-wa-ti-šu u$_2$-ul i-di
u$_3$ ni-iš dingir ša i-za-ka-ru
u$_2$-ul i-di
ki-ma ša i-na šu-ut-ti-šu
ni-iš dingir i-za-ka-ru
i-na-ša li-il-lu u$_3$ te$_4$-em-šu ma-⸢aq⸣-[t]u
Lugal ša x-x-am
ir-x-x u$_2$-ul ib-ši

لێواری خوارووی تابلێتەکە

i-na-an-na šum-xx ma
ki-ma ša ta-aš-pu-ra-a[m]
⸢te⸣-le-i
[še-e]m-[k]a aš i-ma-al-lu-⸢u$_2$⸣
⸢a⸣-na lugal šu-ku-un-ma
ma-a-tam a-na b[i-i]r-ti-ša te-er
šum-ma la b[e$_2$-r]i-i
[x]-ni-tam a-na ⸢še-a⸣-di iti-1-kam
a-[ša]-ri-[iš$_7$] a-na i-me-ru-tim
ib-ba-aš-šu-u$_2$ qa-du-um-um-ma-n[a]-tim

لێواری خوارووی تابلێتەکە

i-na-an-na šum-xx ma
ki-ma ša ta-aš-pu-ra-a[m]
⸢te⸣-le-i
[še-e]m-[k]a aš i-ma-al-lu-⸢u$_2$⸣
⸢a⸣-na lugal šu-ku-un-ma
ma-a-tam a-na b[i-i]r-ti-ša te-er
šum-ma la b[e$_2$-r]i-i
[x]-ni-tam a-na ⸢še-a⸣-di iti-1-kam
a-[ša]-ri-[iš$_7$] a-na i-me-ru-tim
ib-ba-aš-šu-u$_2$ qa-du-um-um-ma-n[a]-tim
⸢a⸣-na ma-a-tim ša-a-ti
⸢e⸣-el-l[e-e]m a[t]-ta
a-na pa-ni-ia ⸢ta⸣-la-kam-ma
it-ti-ka lu$_2$-tur
ta-ra-de-em

بەکوواری بڵێ: پاشات ئەوها (دەڵێ):

من گوێ بیستی نامەکە بووم کە بومت ناردبوو هەموو ئەو شتانەی کە تو بو منت نووسیوە ڕاستە، قسەی یاشوب -ئەددو شێتانەیە! هێزی خوداوەندەکەی سەر ئەو، ئەو قسەکانی نادرووستە. ئەو نازانێ کە ئەو قسانەی کردووە، و ئەو نازانێ کە ئەو سوێند دەخوا و پەیمان دەدا، و ئەگەر ئەو پەیمان بدات و سوێند بخوات لە خەوندا، ئەو (ئەوە) نازانێ، ئەو شێتە،و قسەکانشی نادرووستە! پاشای ئاوا........هەرگیز هەبووە! ئێستا ئەگەر تو بتوانی ئەوەی بو منت نووسیوە بەڕێوەی ببەی،لەو کاتەدا شوێنەکەت بکە بە جو، و ئەوان وەبەرهێنان بخە، و بو پاشایان بگوازەوە، و قەڵاک[ان] بو وڵاتەکە دەگەڕێندرێنەوە، ئەگەر (وڵاتەکەم) برسی نەبێ،...لە میانەی ئەو مانگەدا بتوانن سود وەرگرن لە بەرفراوان کردنی کێڵگەکە، لەگەڵ ئەمەش دا من لەگەڵ هێزەکانم دێمە سەر ئەم وڵاتە، تو وەرەو پەیوەندیم پێوە بکە،و لەگەڵ خوشت دا لایەنگرەکانت بهێنە.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیەش لە (شەمشی-ئەددەد) وە بو (کوواری) نێردراوە، باس لە وە دەکات کە ئایا ئەو قسانەی (کوواری) کە بو (شەمشی-ئەددەد) ی ناردووە ڕاستە، کە ئەم قسانە دەربارەی (یاشوب-ئەددو) ی پاشای (ئەخازوم) بوون، پێی وایە ئەگەر ئەو قسانە ڕاستبن، ئەوا (یاشوب-ئەدو) شێتە، ئەمەش ئەمەمان بو دەردەخات کە (یاشوب-ئەددو) شتێکی زور نابەجێی کردووە، پێی وایە کە ئەو لە خەو دا سوێند دەخوات و پەیمان دەدات، هوکاری ئەمەش ڕەنگە بو ئەوە بگەڕێتەوە کە بەبەر دەوامی پەیمان دەداو سوێندیش دەخوات بەڵام پەیمان و سوێندەکان دەشکێنێ.

سەرەڕای ئەوەی کە قسەکانی بەشێتانە داناوە لە هەمان کاتدا بە دروزنیشی وەسف کردووە.

لەگەڵ ئەوەدا باس لەوە دەکات ئەگەر ئەو شتەی (کوواری) بو (شەمشی -ئەددەد) ی نووسیوە بەڕێوەی ببات ئەوە کارێکی زور باش دەبێ، کارەکەش بریتی بووە لە بەرفراوان کردنی کێڵگەکان و زیادکرنی بەرهەمی جو و وەگەڕخستنی خەڵک بو وەبەرهەم هێنان، و گواستنەوەیان بو پاشا، قەڵاکانش بووڵاتەکە دەگەڕێندرێنەوە، خەڵکەکەش برسی نەبێ، ئەوا (شەمشی-ئەددەد) لەگەڵ هێزەکەی دێت بو داگیرکردنی (ئەخازوم)، داوا لە(کوواری)ش دەکات لەگەڵ لایەنگرەکانی بێتە ئەو وڵاتە.

هوکاری گرنگی دانی (شامشی - ئەددەد) بە دانەوێڵەو جو بو ئەوە دەگەڕێتەوە، ئەگەر (کوواری) نەتوانێ جوی بو دابین بکات ئەوا ئەویش ناتوانێ هێرشی سەربازی دژی (ئەخازوم) ئەنجام بدات، بەمەش لەوانەیە (شوشەڕرا) بکەوێتە ژێر مەترسی ئەخازومییەکان، لێرەش دا ئەوەمان بو دەردەکەوێ کە ئاشوریەکان بو دابین کردنی دانەوێڵە بو سوپاکەیان، پشتیان بە وڵاتی (شوشەڕرا) بەستووە.

تابلێتی پێنجەم

ڕووی تابلێتەکە

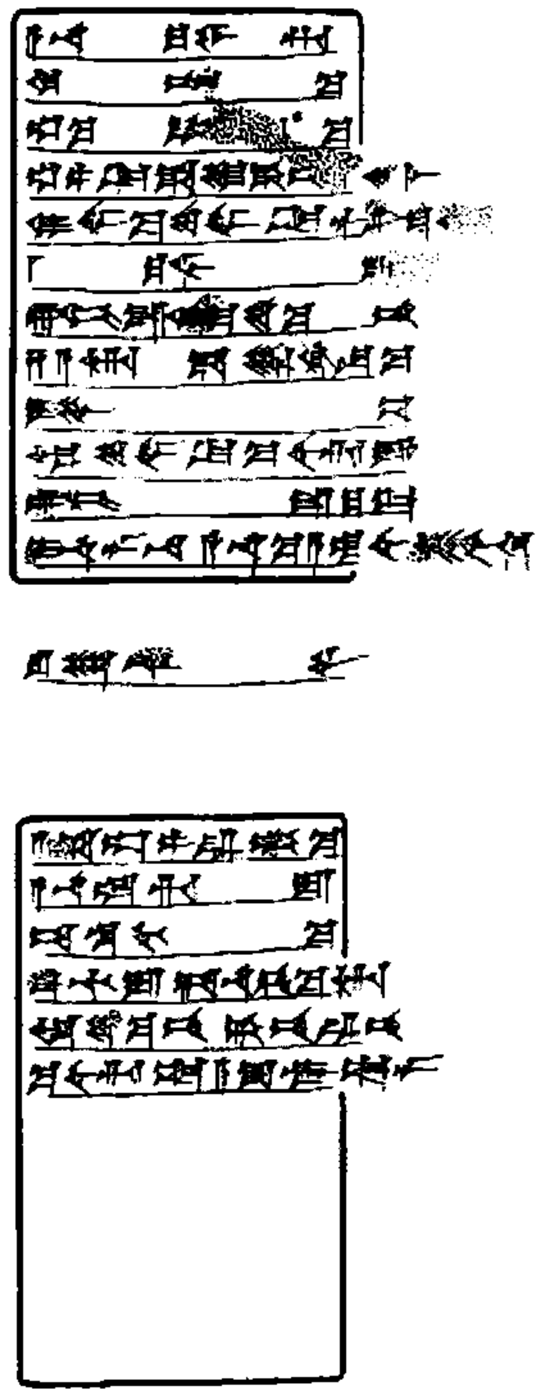

ڕووی تەبلێتەکە

1- a-na-ku-wa-ri
qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma lugal-[( )]-⸢ x ⸣-ma
tup-pa-ka ša tu-ša-b[i-la]m eš-me
5- mi-im-ma te$_4$-em-ka an-ni-⸢e⸣-e[m]
ku-ši-⸢ia⸣
u$_2$-ul-id[x x] -bu-ba-am
sa$_3$-a-ar ša le-qe$_2$-šu-ma
i-pu-uš
10- u$_3$ te$_4$-em-ka ma-ah-ri-ia
u$_2$-ul iš-ku-un
i-na-an-na a-na ma-a-at ah-[z]i-[l]m^{ki}

لێواری خوارەوەی تابلێتەکە

e-li-ti-im

پشتەوەی تابلێتەکە

a-[š]a-ap-pa-ra-kum-ma
15- a-na se-ri-ia
ta-la-kam-ma
[i]t-ti-ia ta-na-am-ma-ar
u$_3$ te$_4$-ma-am ga-am-ra-am
ma-ah-ri-ka a-ša-ak-ka-an

بەکوواری بڵێ: پاشات ئەوها (دەڵێ):

من گوێ بیستی نامەکەت بووم کە بۆ منت ناردبوو، کوشییا هیچ شتێکی ئەم نامەیەی تووی پێ گەیبوە، ئەو درۆزنە! ئەو درۆ دەکات بە مەبەستی وەرگرتنی ئەوە، بەڵام ئەو لە پێش منەوە نامەکەی تووی بە دەست ناگات، ئێستا من دەبێ ئەوەت پێ بڵێم کە بێ یە سەر(وڵاتی) ئەخ(ا)ازوم، و وەرە بۆ لام، و لەگەڵ من دا کوببەوە، و من دەبێ ڕێنماییەکانت بە تەواوی پێ بدەم.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

لەم نامەیەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە (شەمشی-ئەدەد) باوەڕی بە تەتەرەکەی نەبووە کە (کوشییا) بووە، بە درۆزن وەسفی دەکات، و پێی وایە بۆ وەرگرتنی زانیاری درۆ دەکات، بەڵام (کوواری) ی لەوە دڵنیا کردوتەوە کە تەتەرەکە لە پێش (شەمشی-ئەدەد) نامەکەی (کوواری) ی بەدەست ناگات، داوا لە (کوواری) دەکات کە بێتە سەر (ئەخازوم) بۆ ئەوەی لەگەڵی کۆ ببێتەوە و ڕێنمایەکانیشی پێ بدات، ئەمەش دووبارە باوەڕ نەبوونی بە تەتەرەکەی نیشان دەدات، لە وانەیە هۆکاری گرتنی (کوشییا) کە لە تێکستی(١و٢) ئاماژەمان پێدا، بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە زانیاری نێوان (کوواری و شەمشی-ئەدەد)ی بە دوژمنانیان دابێ.

تابلێتی شەشەم

رووی تابلێتەکە

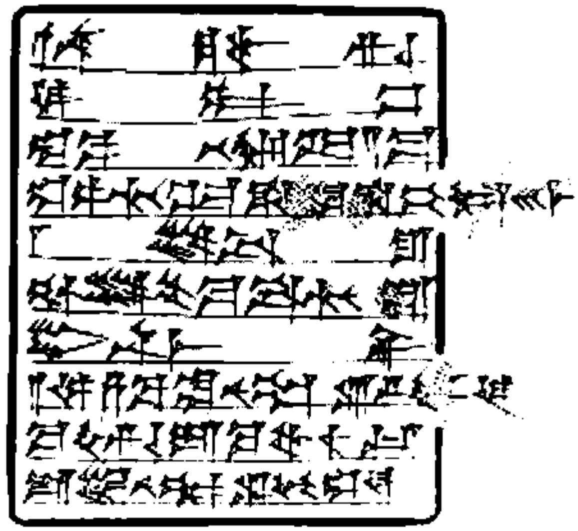

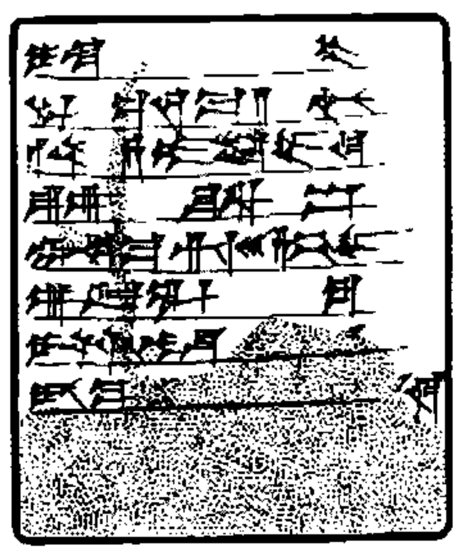

رووی تابلێتەکە

1- a-na-ku-wa-ri
qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma be-el-ka-a-ma
tup-pa-ti-ka ša cu-ša-bi-lam eš-me
5- li-da-e
il-li-kam-ma it-ti-ia
in-na-me-er
a-di sa-ba-ac nu-ur$_2$-ru-gi-im^{ki}
ma-ah-ri-ia-ma wa-ši-ib
10-iš-cu nu-ur$_2$-ru-gu-um^{ki}

لێواری خوارووی تابلێتەکە

it-ta-as-ba-tu
[it-ti] sa-bi-im-ma
[a-na] ma-a-ac a-ah-zi-im^{ki}

پشتەوەی تابلێتەکە

i-la-kam
15- u$_3$ ^{giš}di-ma-a-ti
a-na za-as-li-im^{ki}
lu-u$_2$ šu-ru-du
ak-ki-ma re-eš sa-bi-im
u$_2$-ka-al-lu
20- i-na u$_4$-mi-šu-[m]a
i-nu-ma [nu-ur$_2$-ru-gu-u]m^{ki}
[ittasbattu.......]

2.1 دێرشکاوە

بەکوواری: گەورەت ئەوها (دەڵێ):

من گوێ بیستی نامەکانت بووم کە بومنت ناردبوون، لیدایا هاتەئێرە، و لەگەڵ من کوبووەوە، لەکاتی داگیرکردنی نوروگوم ئەو لەپێش منەوە لەوێیە ،ئەگەر نوروگوم داگیر کرابوو، ئەو لەگەڵ هێزەکەی دا دێت بو ولاتی ئەخازوم، و پێویستیشە قەلاکان ی سەر رووبار لە خوارووی ژاژلوم گەمارو بدرێن، ئەمانە بو هێزەکە ئامادەبکەن. لەو کات [نوروگوم داگیرکراوە...].

شیکردنەوەی تێکستەکە:

لەم نامەیەدا (شەمشی-ئەدەد) (کوواری) دڵنیا دەکاتەوە لەوەی کەسەرجەم ئەو نامانەی بوی ناردووە بە دەستی گەیشتوون، وە تەئکید لەوە دەکاتەوە کە (لیدایا: پاشایەکی گوتییە!)ی لە گەڵدایە، بو داگیرکردنی شاری (نوروگوم) لە سەر رووباری دیجلە لە باکوری شاری(نەینەوا)ئەگەر(نوروگوم)یش داگیرکرابوو ئەوا (لیدایا) بە خویو هێزەکەیەوە دێت بو داگیر کردنی (ئەخازوم)، (لیدایا) یەکێ لە پیاوماقوڵ و بە دەسەلاتەکانی ناوچەی روژهەلاتی رووباری (دیجلە) بووە،

تابلێتی حەفتەم
ڕووی تابلێتەکە

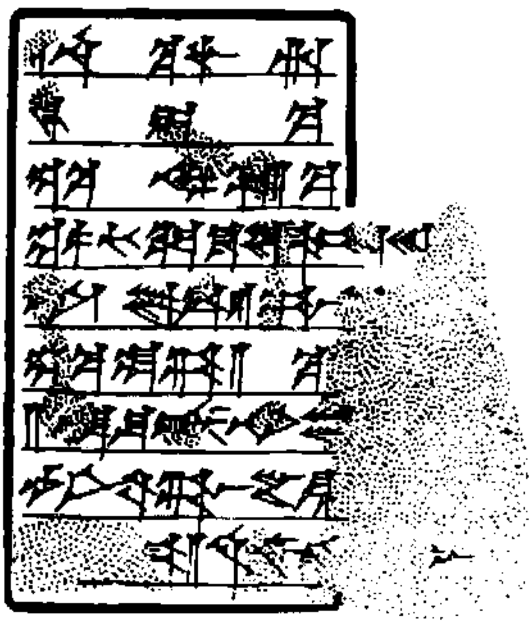

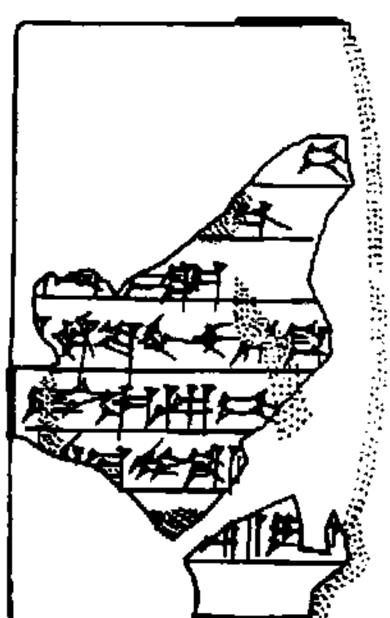

لە داگیرکاریدا یارمەتی (شەمشی- ئەدەد)ی داوە.

لە بەشێکی تری نامەکەدا داوا لە (کوواری) دەکات قەلاکانی سەر ڕووبار لە خوارووی(ژاژلوم) داگیربکات وبۆ هێزەکەیان ئامادە بکات لەدوای داگیرکردنی (نوروگوم)، ڕەنگە ئەمەشی بو ئەوە بوبێ تا هێزەکانی بو ماوەیەک پشوی تێدا بدەن و خویان ئامادە بکەن بو گەمارودانی (ئەخازوم) و هەروەها لە (شوشەڕرا) ش نزیک بوبێ چونکە کاتێ لە تێکستی یەکەم دا (شەمشی-ئەدەد) ڕێگای گەڕانەوە بو تەتەرەکەی دیاریدەکات یەکەم وێستگەی ڕێگاکەی لە(ژاژلوم)ەوە دەست پێ دەکات لەبەر ئەوە دەبێ شاری (ژاژلوم) کەوتبێتە خوارووی شاری (شوشەڕرا) لە سەر کەناری ڕووباری زاب (زێی بچوک) پێش ئەودی ڕووبارەکە بێتە ناو دەشتی کویە، بەلام ئەگەر ئێمە ولاتی (ئەخازوم) بەناوچەکانی دەوروبەری (تەق تەق)بزانین و شاری (نوروگوم)یش بکەوێتەبەشی سەرووی ڕووباری (دیجلە)، ئەوا هێزەکانی (شەمشی -ئەدەد) چون توانیان بگەنە سەرووی ولاتی (ئەخازوم)؟ ڕەنگە گەیشتنە ئەم ناوچەیە تاکە ڕێگا کە بەکاریان هێنابێ دولی (هەنارە) بوبێ کە بە دەربەندی (گومەسپان)دا ڕاستەوخو گەیشتونەتە سەر (زێی بچووک) لە ناوچەی حەوزی (دوکان) کە بەم ڕێڕەوە ڕاستەوخو لە دیجلەوە بە زێی گەورەدا دەگەنە دولەکەو لە وێشەوە بو سەر زێی بچووک، بێ گومان ئەم ڕێڕەوە شوێنێکی لە بار بووە بو لەشکرکێشی، لە سەردەمی ئاشوری نوێشدا ئەم ڕێڕەوەیان بو لەشکرکێشی بەکارهێناوە، بەمەش ڕەنگە بتوانین شوێنی شاری (ژاژلوم) بەشوێنێکی لە نزیک شاروچکەی (دوکان) ی ئێستا لە ژێر دەریاچە کە دیاری بکەین، یان لەوانەیە خودی شارەکە بکەوێتە سەریەکێ لەم ڕووبارانە وەک ڕووباری (قەشان) لە دولی (بالیسان)، یان ڕووباری دولی (هیران)، هوکاری ئەم ئەگەرەشمان بو تێکستی یەکەم دەگەڕێتەوە چونکە (شەمشی-ئەدەد) داوای کردووە تەتەرەکەی بەرەو باکوری خورئاوا بەڕێ بکەوێ کە یەکەم وێستگەشی شاری (ژاژلوم) بووە.

رووی تابلێتەکە

1-⸢a⸣-na ku-wa-ri
qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma be-el-ka-a-ma
tup-pa-ti-ka ša tu-ša-bi-[la]m eš-m[e]
2- a[š-š]um li-da-e ta-aš-p[u-ra-am]
u[m]-ma at-ta-a-ma
a-⸢šar⸣ šu-šu-b[i-i]m be-li$_2$ l[i-iš-pu-ra-am]
an-ni-tam ta-aš-pu-ra-[am]
[xxx]ša a-na ši-i[k-ša]-bi-[im^{ki}]

پشتەوەی تابلێتەکە

(دوو) دێڕشکاوە
[........]⸢sa⸣-bi-i[m........]
[ša-at-ta$_3$-ar]-⸢da⸣-[kum]
⸢xxx⸣-ka[............]
15-⸢a⸣-di te$_3$-em ši-⸢ik⸣-ša-[bi-im^{ki}]
in-ne-ep-pe$_2$-[šu]
⸢i-na⸣ ma-tim ša-a-[ti-li-ši-ib]
[xx]⸢xx⸣-a i-⸢x⸣[......]
[.......]⸢x⸣[.............]

بە کوواری بڵێ: گەورەت ئەوها (دەڵێ):

من گوێبیستی نامەکەت بووم کە بو منت ناردبوون، تو دەربارەی لیدایا بەم شێوەیەت نووسی وە (پێویستە گەورەم بوم بنوسی(ئەو)لە کوێ دادەنیشێ)، ئەمەی تو بو منت نووسیـــوە[.............] کێ [لەناو] شیکشابوومە[........ چەند دێڕێک شکاوە] پلانەکە شـیکشابوم و دەردەوەشی لە خـو گـرتووە،[ئەو بەجێ دەمێنێ و دەمێنێتـەوە] لە وڵاتەدا [......... دوو دێرشکاوە].

شیکردنەوەی تێکستەکە:

بە هەمان شێوەی نامەی پێشوتر(کوواری)ی دڵنیا کردۆتەوە لە گەیشتنی ئەو نامانەی کە بۆ (شەمشی-ئەدەد)ی ناردوون،تێیدا پرسیار لە گەورەکەی دەکات سەبارەت بە شوێنی نیشتەجێ بوونی (لیدایا) وا دیارە(کوواری)شوێنی (لیدایا)ی نەزانیوە و تامەزرۆی ئەوە بووە کە شوێنەکەی بزانێ.

لەدوابیدا (شەمشی -ئەدەد) پرسیا لە (کوواری) دەکات سەبارەت بەوەی بزانێ کە کێ لە ناو شاری (شیکشابوم)ە، دیارە مەبەستەکەی ئەوە بووە بزانێ نەیارانی لەو شاردا کێن، باس لەوە دەکات کە ئەم پلانەی هەیەتی تەنیا (شیکشابوم) ناگرێتەوە بەڵکو دەرەوەی ئەم شاردش دەگرێتەوە، و باس لە کەسێ دەکات کە لە (شیکشابوم) ماوەتەوە واپێ دەچێت ئەو کەسە (لیدایا) بووبێ، ئەگەر ئەمەش ڕاست بێ ئەوا بەمانای ئەوەی کە(لیدایا) ناپاکی لەگەڵ کردوون.

تابلێتی هەشتەم
رووی تابلێتەکە

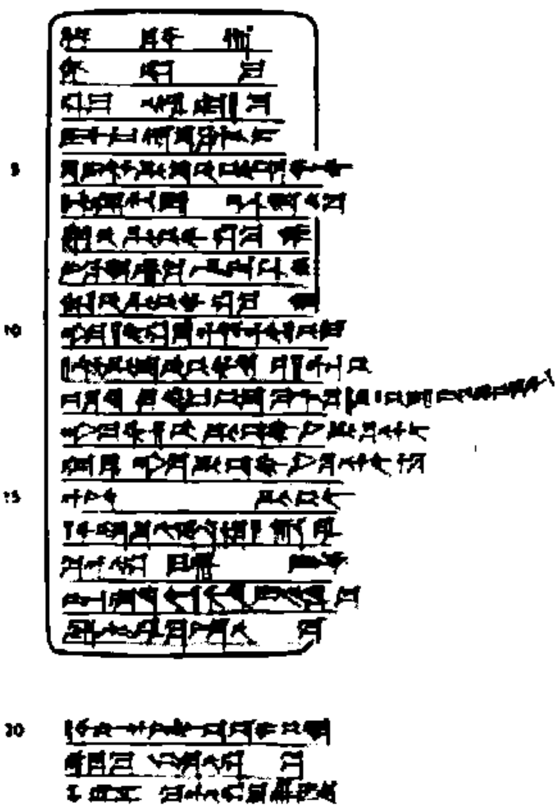

رووی تابلێتەکە

1-a-na ku-wa-ri
qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma be-el-ka-a-am
dumu ši-ip-ri ša qu$_2$-ti-i
5-ša i-na ši-ik-ša-am-bi-im^{ki} wa-aš-bu
a-na se-ri-ia ú-li-kam-ma
ki-a-am iq-be$_2$-em um-ma-mi
lu$_2$ qu$_2$-tu-u$_2$-ma en-du-uš-še
ki-a-am iq-be$_2$-em um-ma-mi
10-šum-ma sa-bu-um ša ^{d}utu-ši-^{d}im a-bi-ia
a-na ši-ik-ša-am-bi-im^{ki} is-sa$_3$-an-qa-am
^{giš}tukul-ha$_2$ la te-ep-pe$_2$-ša ma-ti-ma a-na a-bi-ia u:
šum-ma wa-sa-am iq-ta-bu-ni-ik-ku-nu-ši-im
si-e šum-ma iq-ta-bu-ni-ku-nu-ši-im-ši-ba
15-an-ni-tam iq-be$_2$-im
a-wa-tu-šu-nu ki-na u$_3$ sa$_3$-ar-ra
ma-an-nu-um lu-u$_2$ i-di
pi$_2$-qa-at te$_4$-em a-lim^{ki} i-mu-ru-ma
it-ti ra-ma-ni-šu-nu-ma

لێواری خواررووی تابلێتەکە

20- a-wa-tim an-ne$_2$-tim uš-ta-as-bi-tu
u$_2$-lu-ma ul-la-nu-um-ma
wa-u$_2$-ru ma-an-nu-um lu-u$_2$ i-di

پشتەوەی تابلێتەکە

u$_3$-aš-ta-al-šu-ma
it-ta-tim ša šu-ut ir$_3$-lugal
25- id-bu-ba-am še-we-ra-am
hu-ul-lam ša a-na mu-tu-šu
dumu ši-ip-ri ad-di-nu a-na it-ti iq-be$_2$-em
u$_3$ ta-ap-pe$_2$-e mu-tu-šu
e-te-el-li-ni i-na ar-ra-ap-hi-im^{ki}
30-im-ra-as u$_3$ mu-ru-us-⌈su$_2$⌉
ša a-wi-lim ša-a-ti iq-be$_2$-em-ma
it-ta-tim ka-la-ši-na id-bu-ba-am
ik-ke-em a-wa-su$_2$-nu a-qi$_2$-ip
u$_3$ aš-šum te$_4$-em ir$_3$-lugal

35- aš$_2$-ta-al-šu-ma
um-ma-a-mi te$_4$-em-šu en-du-uš-še im-hu-ur
um-ma-mi a-na pa-at šu-šar-ra-a^{ki}
i-na ma-tim ša qa-at a-bi-ia ša-ak-na-at
u$_2$-ul e-te$_4$-eh-he
40-an-ni-tam iq-be$_2$-em ir$_3$-lugal
te$_4$-ma-am ša ha-di-im ub-ba-lam

لێواری سەررووی تابلێتەکە

an-ni-tamlu-u$_2$ ti-di

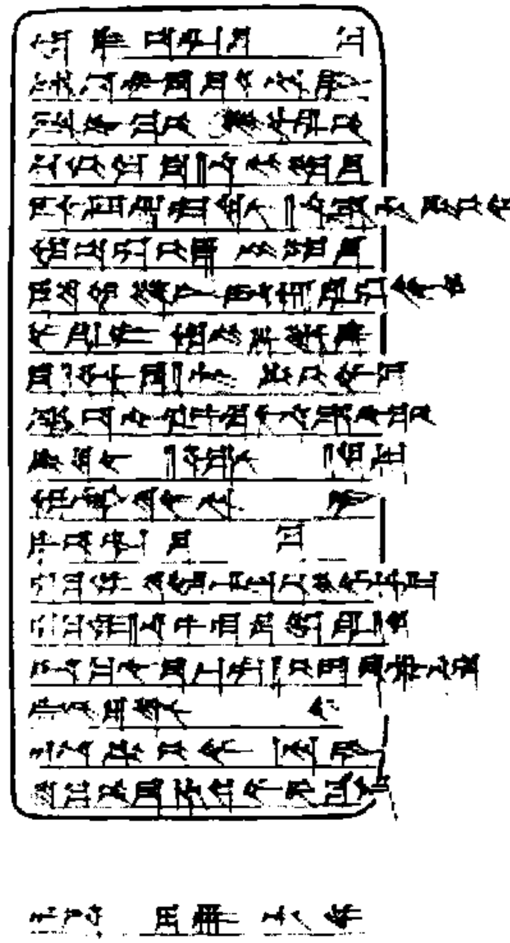

بەکوواری بلێ: گەورەت ئەوها دەڵێ:

نوێنەری گوتییەکان لە شیکشابوم، هاتوتە لای من، ئەوەی پێ وتم: فەرمانڕەوای گوتییەکان، (یندوشێ)، ئەوەی بە من گوت: ئەگەر هێزەکەی شەمشی-ئەدەد باوکم، لە شیکشابوم نزیک بوونەوە، شەڕ ڕونادات! من هەرگیز هەڵە دژ بە باوکم ناکەم، ئەگەر ئەو داوای لێ کردی لەسنور دوور بکەویتەوە، (ئەوکات)لەسنور دووربکەوە! ئەگەر ئەو داوای لێ کردی بێنیەوە، (ئەوکات) بێنەوە! ئەمەی ئەو پێی ووتی.

کێ دەزانێ قسەکانی ئەوان ڕاستە یان نا (هەڵەیە)؟ لەوانەیە ئەوان لە شوێنی شاروچکەکە بینرابن، خودی خویان ئەمەیان دروست کردووە، یان ئەوان فەرمانەکانیان لە دەردوە پێ دراوە، کێ دەزانێ؟ من پرسیارم لێ کرد، ئەو زانیاری دا بە من دەربارەی لایەنگرانی (واراد-شاریم)، من ئەو حەلقەیەی(خولوم)دابوو بە (موتوشو)ی تەتەر، ئەو وەک نیشانەیەک بو منی باس کرد، و هاوڕێی(موتوشو) یتلینی،نەخوش کەوتووە لە ئاراپخا، ئەو دەربارەی نەخوشیەکەی ئەم پیاوە پێی وتم، ئەو هەموو نیشانەکانی بو ڕون کردمەوە، من بروام بەنامەکەی ئەو کرد، و پرسیارم لێ کرد دەربارەی دەنگوباسی(واراد-شاریم)، ئەو ووتی:ئەو نامەی یندوشێی پێ داوە وەک ئەوەی هاتووە: سنوری وڵاتی شوشەڕا لە ژێر کونترولی باوکمە من لێی نزیک نابمەوە! ئەو ئەمەی پێ وتم، واراد-شاریم دەنگوباسی باشم بو دێنێ، ئەمە بزانە.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

لەم نامەیەدا (شەمشی -ئەدەد) بو کوواری باس لە بارودوخی گوتییەکان دەکات، بەجوری کە نوێنەری پاشای گوتی (یندوشێ) لە شاری (شیکشابوم)، هاتوتە لای (شەمشی-ئەدەد) هەواڵی پاشاکەی پێ ڕاگەیاندووە کە بە گوێرەی ئەم نامەیە(ئیندوشێ)ی پاشای گوتی (شەمشی-ئەدەد) ی پاشای (ئاشوری) بە باوکی خوی داناوە، و دەڵێ هەرکاتێ هێزەکانی (ئاشور) لە (شیکشابوم) نزیک کەوتنەوە ئەوا هێزەکانی گوتی شەڕ لەگەڵ (شەمشی-ئەدەد) ناکەن، و هەرچییەک داوا بکات (شەمشی -ئەدەد) ئەوا ئەوان جێبەجێی دەکەن، بەڵام لەهەمان کاتدا (شەمشی-ئەدەد) بڕوای بە قسەکانی نوێنەری پاشای (گوتی) نەبووە، بە جورێ پێی وایە کە ئەو درو دەکات و فەرمانەکانیش لە دەردوە وەردەگرن هەر لە بەر ئەمە چەند جارێ پرسیاری لە (کوواری) کردووە سەبارەت بەوەی کە قسەکانیان ڕاستن یان نا.

بەڵام لە هەمان کات دا باس لەوە دەکات کاتێ پرسیاری لێ کردووە سەبارەت بە پشتیوانی (وارد-شاریم) زانیاری بە (شەمشی-ئەدەد) داوە لەم بارەیەوە، وا دیارە (شەمشی -ئەدەد) ویستویەتی زانیاری لە سەر (وارد-شاریم) کوبکاتەوە، و باس لەوە دەکات کە(شەمشی -ئەدەد)حەڵقەیەکی وەک نیشانە داوە بە (موتوشو) ی تەتەر ئەم حەڵقەیەی ناسیوەتەوە و بوی باس کردووە، ئەمەش تا ڕادەیەک ڕەنگە وای لە (شەمشی-ئەدەد) کردبێ، بڕوای بە قسەکانی نوێنەری پاشای گوتی هەبێ، هەروەها باس لەوە دەکات (ئیندوشێ) ی پاشای (گوتی) ویستویەتی هێرش بکاتە سەر شاری (شوشەڕا) بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم شارە لەژێر کۆنترۆڵی (شەمشی-ئەدەد) دایە هەرگیز لەسنووری ئەم شارە نزیک نابێتەوە، هەروەها (شەمشی- ئەدەد) باس لەوە دەکات کە گوایە (وارد- شارم)زانیاری پێ دەدات، ئەمەش وەک ئاگادارکردنەوە یەک پێی ڕاگەیاندووە، و باس لەوە دەکات کە هاوڕێی (موتوشو، یتلینی) لە شاری (ئاراپخا) نەخوش کەوتووە، سەرجەم نیشانەکانی نەخوشیەکەی ئەو پیاوەی بو باس کردووە.

بەڵام هەروەک (شەمشی-ئەدەد) بڕوانەبوونی خۆی بەنوێنەری گوتییەکان باس کردووە، بەهەڵەدا نەچووە چونکە گوتییەکان بەبەردەوامی یارمەتی (ئەخازومیان) داوە دژ بە (ئاشورییەکان)، ئەو قسانەی کە بە(شەمشی-ئەدەد)یشیان وتووە تەنیا خەڵەتاندن بووە هەروەک خودی (شەمشی-ئەدەد) یش ئاماژەی پێ کردووە، چونکە لەو شەڕەی لە نیوان (ئاشورییەکان و ئەخازومییەکان) روویداوە (گوتییەکان) دەورێکی سەرەکییان تێدا گێڕاوە لە پشتیوانی وڵاتی (ئەخازوم) هەروەک لە تێکستەکانیش ئەمە بە ڕونی دەردەکەوێ.

تابلێتی نۆیەم
ڕووی تابلێتەکە

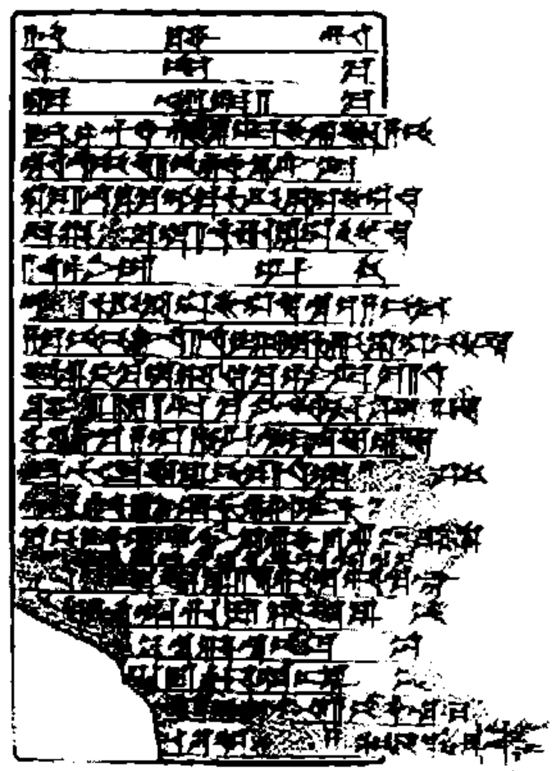

بەکوواری بلێ: گەورەت ئەوها دەڵێ:

پێش ئەوەی تو برووی من بڕیاردەکەم پێ ووتی - من ئەو فەرمانەم پێ کردی: ئەگەر شیکشابوم داگیر کرابوو، لەو کاتەدا وەرە لام بۆ ئاراپخا، ئەگەر شیکشابوم یش داگیرنەکرابوو، تو لە سەربازگەیەک لە دەردوەی شیکشابوم بێنەوە دەتوانی بڕیاربدەی و بەرێ بکەوی بو شوشەڕرا بە مەبەستی فەمانڕەوای (و فەرمان ڕەوایی بکە)، لە ناوچەی شوشەڕرا سەرباز وەرگرەو لەگەڵ خوتدا بۆمیان بهێنە!.

من ئەم فەرمانەم پێ کردی، ئەو فەرمانە! (ئێستا) کاردکە هاو تەریبە لەگەڵ ئەو فەرمانەی پێم کردبووی!

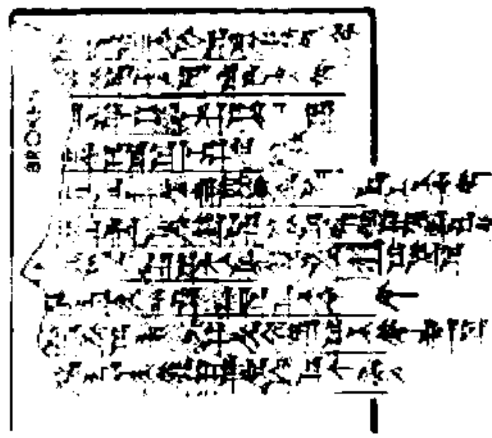

ڕووی تابلێتەکە

a-na ku-wa-ri
qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma be-el-ka-a-am
i-na pa-an wa-se$_2$-e-ka pu-ru-us-sa$_3$-am
ad-di-na-kum ki-a-am u$_2$-wa-e-er-ka
um-ma a-na-ku-ma šum-ma ši-ik-ša-ab-bu-um^{ki}
it-ta-⌈as⌉-ba-at a-na ar-ra-ap-hi-im^{ki}
a-na pa-ni-ia al-kam
šum-[m]a ši-ik-ša-ab-bu-um^{ki} la is-sa-bi-it
sa-ba-am bi-ir-tam a-na i-ta-at ši-ik-ša-bi-im^{ki}
li-ru-ub-ma at-ta ki-ma pa-ni-ka-ma a-na
šu-ša[r-r]a-a^{ki} a-lik-ma lu$_2$ mu-ki-il [š]u-šar-[r]a-a^{ki}
wu-e-[e]r-ma sa-ab-ha al-la-as šu-šar-ra-⌈a⌉^{ki}
it-ti-ka tu-ra-am-ma a-na se-r[i-ia-a]l-kam
a[n-n]i-tam u$_2$-wa-e-er-ka wu-u$_2$-ur-tum ši-m[a]
ša pi$_2$-i wu-u$_2$-ur-tim ša u$_2$-wa-e-ru-ka e-p[u-u]š
⌈šum-ma⌉ [ši-i]k-[š]a-am-bu-um^{ki} it-ta-a[s]-ba-a[t]-ma
⌈a⌉-na [m]a-⌈a⌉-[a]t šu-šar-ra-a^{ki} ta-at-ta-la-ak
[a]-di a-na se-ri-ia ta-tu-ra-am
[te$_4$-ma-a]m ma-la ta-la-am-ma-du
[a-na-se]-ri-ia ši-ta-ap-pa-ra-a[m]
[šum-ma la-a] ki-a-am-ma a[n-n]i-ki-a-am wa-aš-ba-at
[lu$_2$ mu-ki-i]l šu-šar-r[a-a^{ki}] sa-ba-am ša ma-tim e-li-tim

لێواری خوارووی تابلێتەکە

[a-na se]-ri-ia i-š[a-ap-p]a-ra-am-ma
[u$_3$ at-ta] ⌈a⌉-n[a-s]e-r[i-i]a ⌈ši⌉-tap-pa-ra-am-ma
[lu-u$_2$] i-di

پشتەوەی تابلێتەکە

[ša]-ni-t[am] a[š-š]um [a-na] lu$_2$ lu-ul-li-im^{ki}
[n]a-pi$_2$-iš-ti-ia la-pa-tim
[ša-t]a-aq-be$_2$-[e]m qa-ta-a-ia
[u$_2$-u]l me-se-e-ma me-es$_3$-ki-nam
[at-ru]da-ma ⌈u$_2$-ul⌉ u$_2$-ša-az$_2$-ki-ru-šu nu-ši-im
[as-s]u$_2$-[u]r-ri i-na li-ib-bi-šu-nu mi-i[m]-ma i-qa-ab-bu-[u$_2$]
[šu]-⌈pu-ur⌉ lu$_2$-me[š] re-qu-ti-šu-⌈nu⌉ li-li-li-ku-nim-ma
[u ni-i]š dingir-meš [l]u-uz-[k]u-ur-[š]u-nu-ši-im
[u$_2$-l]u a-na-ku an-[na]-n[u-u]m ir$_3$-di-ia ⌈lu⌉-uš$_2$-pu-ur-ma
[u$_3$ ni]-iš dingir-meš li-sa-az$_2$-ki-ru-šu-nu-ti

ئەگەر شیکشابووم داگیر کرابوو تو برِو بو ولاَتی شوشەرِرا، لەو کاتەدا تو زور بەوریایەوە سەرجەم زانیاریە نوسراودکانم بو بگێرِدود و توش بگەرِێوە بو لای من، [ئەگەرنا] تو هەر لەویَ بمێنەوە، بمێنەوە [بە فەرمان رِەوا]ی شوشارا و سەربازەکانیشم بو بنێرە ولاَتی سەروو، [و تو] ئاگادار دەکەمەوە کە ئەوەم زور بەپارێزەوە بو بنووسە.

دووەمیان دەربارەی هێرش کردنە بو سەر فەرمانرِەوای (لولللومە) کە تو دەربارەی ئەو، ئەوهات بە من وتبوو: لە ژێر دەسەلاَتی مندا نەمابوو، [من ناردم] میسکینوم، و ئەوان دەیانویست کە نەمێنەوە [ئەو] سوێندیان بو دەخوات. من لەوان ترسم هەیە و بە [خراپی] دەربارەی ئەمە بیر دەکەمەوە. [پێیان بلَی] کە ئەو پیاوانە بێنە لای من و من دەست بەتالَم (هیچ پیاوم نییە) و ئەتوانم بەلَێنیان پیَ بدەم و سوێندشیان بو بخوم، یان من لێرەوە خزمەتکارەکان دەنێرم، و ئەوان دەتوانن بە لَێن بدەن و سوێندیش بخون.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامە یە لە ئانوساتی داگیرکردنی (شیکشابوم) نوسراوە، چونکە (شەمشی- ئەدەد) بە (کوواری) دەلَیَ ئەگەر شیکشابووم داگیرکرابوو ودرە لام بۆ ئاراپخا ئەگەر داگیریش نەکرابوو لە سەربازگەیەک لە دەرەوەی شیکشابوم بمێنەوە)وادیارە پێش ئەوەی(کوواری)بەرِیَ بکەویَ(شەمشی -ئەدەد) ئەو کارەی پێویست بوو بیکات پێی راگەیاندووە، دیارە داوای لێدەکات کاتیَ (کوواری) دێتە لای سەرباز لەگەلَ خویدا بهێنێت، لە لایەکی تریشەوە داوای لیَ دەکات،سەرجەم ئەو زانیاریانەی کە پێشوتر بوی نووسیوە زور بە وریاییەوە بوی بگێرِێتەوە، هەروەها داوای لیَ دەکات ئەگەر شیکشابوم داگیر کرابوو ئەوا بگەرِێتەوە بو (شوشەرِرا) و فەرمانرِەوایی بکات، ئەمەش ئەوە دەگەیَنیَ کە (شەمشی- ئەدەد) تەنیا پێویستی بەوە بووە کە(کوواری) سەربازی بو بنێریَ، و زانیاریەکانیشی بو بگێرِێتەوە ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ئەم زانیایانە زور گرنگ بوون بەلاَیەوە.

بەلاَم هوکاری داوا کردنی سەرباز لە (کوواری) ئەوەمان بو دەر دەخات، کە (شەمشی-ئەدەد) بەنیازی هێرشێکی تری سەربازی بووە لە دوای داگیرکردنی (شیکشابوم)، کە ئەویش دژ بە(لوللوبیەکان) بووە، لە کاتێک دا ئەم (لوللوبیانە) هاریکاری (شامشی -ئەدەد)یان کردووە لە داگیرکردنی (شیکشابووم) هەروەک لە تێکستەکان دا دەردەکەویَ بەلاَم لە دوایدا (شەمشی-ئەدەد) هەولَیداوە بو لە ناوبردنیان، ئەمەش ئەمەمان بو دەردەخات کە (شەمشی -ئەدەد) یەک لە دوای یەک هەولَیداوە بە مەبەستی لە ناوبردنی چیا نشینانی زاگروس و چەسپاندنی دەسەلاَتی بەسەر ناوچەکەدا، و لە دژی یەکتریش بەکاری هێناون، و داوای کردووە کە پیاوی بو بنێریَ بە مەبەستی هێنانی ئەو پیاوانەش (تورروکی) بوون. بە مەبەستی بە هێزکرنی سوپاکەی.

تابلێتی دەیەم
رووی تابلێتەکە

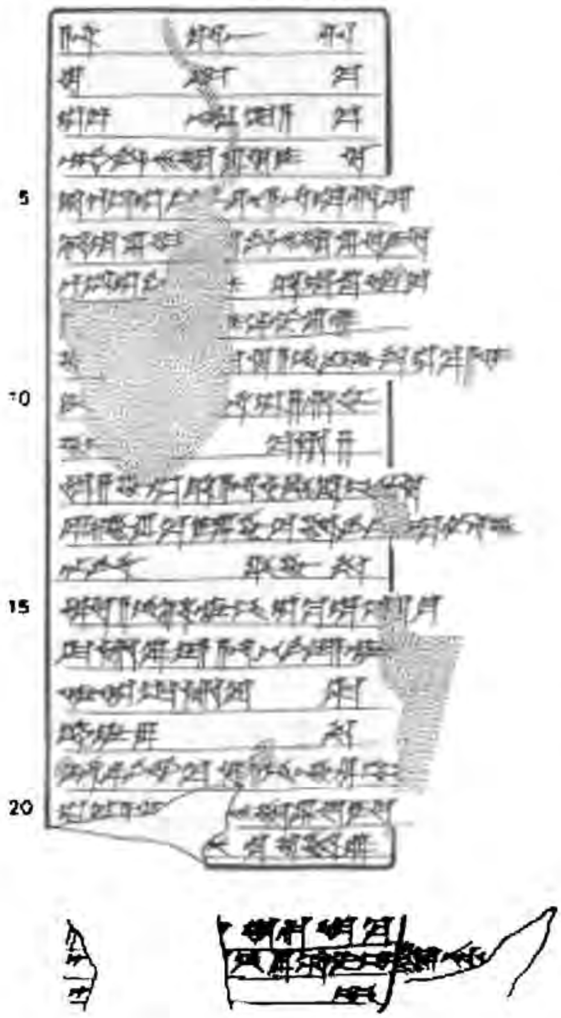

ڕووی تابلێتەکە

a-na ku-wa-ri
qi$_{2}$-bi$_{2}$-ma
um-ma be-el-ka-a-ma
aš-šum lu$_{2}$-meš tu-ru-ki-i^{ki}
ša qa-du-um ni-⸢ši⸣-šu-nu a-na se-ri-ia
ta-at-ru-dam [ma-l]a lu$_{2}$-meš tu-ru-ki-i^{ki}
qa-du-um ni-[ši-šu-n]u ta-at-ru-dam-ma
⸢a⸣-[......u$_{2}$-ul] i-ma-as-su$_{2}$-u$_{2}$
te$_{4}$-[em-šu-nu aš-ta-al-m]a ki-a-am iq-bu-nim um-ma-a-mi
i-n[a mu-ši-im u$_{3}$] na-ap-za-ri-im
še-p[e$_{2}$-ni] ma-ar-sa
u$_{3}$ sa-bu-um ša a-na ši-ik-ša-bi-[i]m^{ki}
ip-zi-ru-ma i-ru-bu ma-li-ni-m[a] ⸢i⸣-ma-as-si$_{2}$
an-ni-tam iq-bu-nim
u$_{3}$ ki-a-am ta-aq-bi um-ma at-t[a]-⸢a⸣-ma
ka-ar-su$_{2}$-ia a-na be-li$_{2}$-ia ak-[lu-nim]
mi-nu-um ka-ar-su$_{2}$-ka
ša ak-lu-nim
i-na pa-ni-tim-ma ki-a-ma aš-pu-ra-kum
um-ma-a-mi lu$_{2}$-meš tu-ru-ki-i^{ki}
[š]a šu-ku-ul-šu-nu la te-le-u$_{2}$

لێواری خوارەوەی تابلێتەکە

a-na se-ri-ia tu$_{2}$-ur-dam-ma
an-[n]a-nu-um a[n-ni-ki]-⸢a⸣-am lu-ša-as-bi-i[s]-su$_{2}$-nu-ti
a[n-ni-t]am aš-pu-r[a]-kum

پشتەوەی تابلێتەکە

i-na-an-na [lu$_{2}$-meš tu-ru-ki]-i^{ki}
ma-la ta-ta$_{3}$-ra-[dam i-na m]u-š[i-im]
na-ap-za-ra-am ⸢i⸣-[la-ku-nim]
a-ša$_{3}$ i-na pa-ni-šu-⸢nu⸣ i-ri-⸢šu⸣-[ma]
a-na ši-ik-ša-bi-im^{ki} i-te-ne$_{2}$-ru-b[u-nim]
i-ša-ri-iš ma-a a-ah na-ak-ri-n[i]
nu-ka-ab-ba-ar u$_{3}$ ^{giš}sukur-šu nu-da-a[n-na-an]
aš-šum ki-a-am li-ib-bi im-ra-as
i-na-an-na ma-a-tam pu-uh-hi-ir-ma
ki-a-am qi$_{2}$-be$_{2}$-[š]u-nu-ši-im um-ma-a-mi
ša li-ib-ba-šu an-na-nu-um wa-ša-ba-am li-ši-ib
ša la li-ib-ba-šu an-na-nu-um la wa-ša-ba-am
a-na se-er be$_{2}$-li-ia li-il-li-ik
an-ni-tam qi$_{2}$-be$_{2}$-šu-nu-ši-im-ma lu$_{2}$-meš tu-ru-ki-i^{ki}
ma-la a-na se-ri-ia ta-ta-ra$_{3}$-dam

i-na mu-ši-im na-ap-za-ra-am
la i-il-la-ku-nim-i-lu-tur$_{2}$-ka
pa-ni-šu-nu li-i[s-ba-tam]ma
a-na ni-e[l..........li-š]a-li-ma-šu-nu-ti
iš-t[u.........]
⸢X⸣ [......li-ša-l]i-mu-šu-nu-ti
⸢X⸣ [................-t]i

لێواری سەرەوەی تابلێتەکە

aš-šum [a-ša$_{3}$ i-na pa-ni-šu-nu]
la i-ri-⸢šu⸣-ma ⸢a⸣-[na ši-ik-ša-bi-im^{ki}]
la i-ru-bu-ma a-ah na-ak-ri-ni
la i-ka-ab-bi-ru u$_{3}$ ^{giš}sukur-šu

لێواری چەپی تابلێتەکە

la i-da-an-ni-nu ki-⸢a⸣-am i-pu-uš
u$_{3}$ lu$_{2}$ tu-ru-ki-i^{ki} ma-la a-na se-ri-ia
ta-ta$_{3}$-ra-dam ma-ah-ru-u$_{2}$-ma
i-na tup-pi$_{2}$-im lu-u$_{2}$ šu-ut-tu$_{2}$-ru

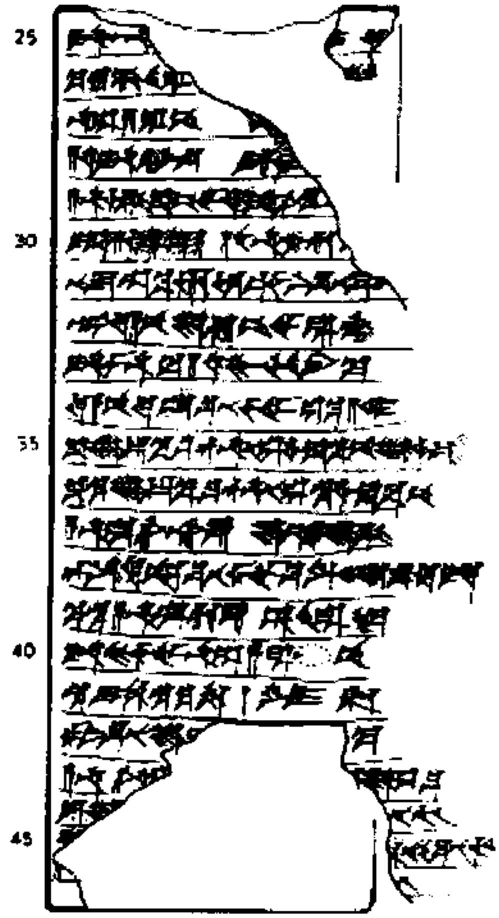

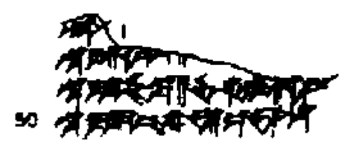

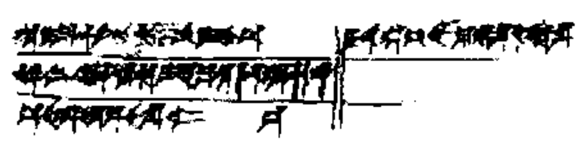

بە کوواری بڵێ: گەورەت ئەوها (دەڵێ):

دەربارەی ئەوتووروکییانەی کە لەگەڵ ئەو خەڵکانە بۆ منت ناردبوون: [سەبارەت] بە ژمارەی ئەو تووروکیانەی کە تو بو منت ناردبوون لەگەڵ خەڵکەکەدا ئەوان یەکسان نین بە [..............من داوام کردبوون لەگەڵ خەڵکدا] ئەوان ئاوهایان پێ وتم: لە [شەودا بە] دزییەوە [ئێمە بە پێیان] توشی ماندووبوون هاتین، ئەو پیاوانەش لە ڕێگادا زوربەیان لە ئێمە خویان دزیەوە و چونە شیکشابوم! ئەوان ئەوەیان پێ ووتم، توش ئەوهات پێ وتم: ئەوان بوختانیان پێ هەڵبەستوم لە لەلای گەورەکەم! کێ لە وان بوختانی پێ هەڵبەستبووی! پێشوتریش ئەوهام بو نووسیبووی: ئەو توورکیانەی کەتۆیان پاراستبوو و ناتوانی بەڕێوەیان ببەی، ئەوانم بۆ بنێرە، دەیان بەم و هەرلێرەش دا چاودێرییان دەکەم، ئەمەم بو نووسیبووی! ئێستا سەرجەم [تووروکییەکان]م لەشەو بە دزیەوە بو بنێرە، و پێش ئەوەی ئەوان لەو وڵاتە بهێننەوە، و ئەوان لە ناو شیکشابوم دەپارێزرێن، ئەوە ڕاستە کە ئەوە دەبێتە هوی بەهێزبوونی شەڕانگێزان، و ئەو هێزەش مەزنتر دەکات، من دەربارەی ئەمە نیگەرانبووم! ئێستا لەو وڵاتە گرد دەبنەوە، و ئەوهایان پێ دەڵێم، ئەوەی دەیەوێ دەتوانێ لێرە بهێنێتەوە، ئەوەی ناشیەوێ لێرە بهێنێتەوە، دەتوانێ بچێتە لای گەوردەم! ئەمەیان پێ دەڵێم، سەرجەم ئەو تووروکیانەی بۆم دەنێری، پێویست ناکا بە شەو بە دزیەوە بێن، یەکێ لە لا یەنگرەکانت بە کرێ بگرە بو هێنانی ئەوان، و[پێدان]ی ئەوان [بەدڵنییایەوە] بو [......]لە کاتی[..... بە کرێ گرتنیان و پێدان]ی ئەوان.

[.....]بە حەزەرەوە بردنییان لەو[وڵاتە و بەرەوپێشەوەبردنیان] ئەوان داوایان نەکردووە، و ئەوان لە [شیکشابوم] نین، شەڕانگێزانیش بە هێز ناکەن و ئەو هێزەش مەزن ناکەن! سەرجەم ئەو تووروکیانەی تو بوم دەنێری، لە یەکەمین لیست تومار کراون لە سەر تابلوکە.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

لەم نامەیەدا (شەمشی -ئەدەد) ڕەخنە لە (کوواری) دەگرێ، سەبارەت بەو (تووروکیانە) ی بوی ڕەوانە کردوون، ژمارەیان بە قەد ژمارەی داواکراوان نییە، دەڵێ ئەوان پێیان وتوم گوایا کاتێ لە (شوشەڕا) وە بو (ئاشور) هاتوون لە ڕێگادا توشی ئازارو ماندووبوون هاتوون، لە بەر ئەمەش هەندێ لەو(تووروکیانە) خویان گەیاندووەتە (شیکشابووم)و لەوێدا ماونەتەوە.

بەڵام (کوواری) ئەم قسانە بە بوختان دادەنێ کە ئەو (تووروکیانە)لە لایەن گەورەکەی پێیان هەڵبەستووە،(شەمشی ئەدەد) داوای لە کوواری کردووە ئەو (تووروکیانە)ی کە پێشوو تر(شوشەڕایان) پاراستووە لە دوژمنان، ئێستاش ناتوانێ بەڕێوەیان ببا، بوی بنێرێتە(ئاشور)بو ئەوەی سەرپەرشتییان بکات، بەڵام وای بەچاک زانیوە کە ئەوان بە شەو بە دزیەوە بگوێزرێنەوە، بە پەلە پێش ئەوەی پەنابەنە بەر(شیکشابوم) کە بە مەش هێزەکەی ئەو وڵاتە زیاد دەکەن و مەترسی بو سەر (ئاشور) زیاد دەکەن، بەڵام (کوواری) ئەم هەڵویستەی(تووروکییەکان)ی لا سەیربووە، چونکە دەڵێ من ئەوانم سەر پشک کردووە لەوەی هەر کەسێ بیەوێ دەتوانێ لەلای من بمێنێتەوە ئەوەی ناشیەوێ دەتوانێ بڕواتە لای گەورەکەم، بەڵام (شەمشی -ئەدەد) بو ئەوەی بتوانێ ڕێگا لەو (تووروکیانە) بگرێ کە دەچنە (شیکشابووم) داوا لە(کوواری) دەکات، ئەوان بە ڕوژ بنێرێ و یەکێ لەلایەنگرەکانیشی بەکرێ بگرێ بو ئەوەی چاودێریان بکات.

بەڵام بەشێکی تری نامەکەدا (کوواری)باس لەوە دەکات کە ئەو (تووروکیانە) لە(شیکشابوم)نین، و نابنە هوی بەهێزکردنی دوژمنان و ژمارەی سەرجەمشییان تومارکراوە لە یەکەمین لیستدا، کە ئەمەش دڵنیایی زیاتر سەبارەت بە ژمارەی (تووروکیەکان) بە (شەمشی- ئەدەد) دەدات، بەڵام لەلایەکی ترەوە ئەگەر بەوردی سەرنجی ناوەڕوکی تێکستەکە بدەین ئەوا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە (شیکشابوم) کەتوتە نێوان (شوشەڕا و ئاشور) وە کە ڕەنگە لەمەش دا بە هەڵەدا نە چووبین کە شوێنی ئەم شارەمان لە دەشتی(کوبە) لە نزیک (تەق تەق)داناوە.

تابلێتی یازدەیەم
ڕووی تابلێتەکە

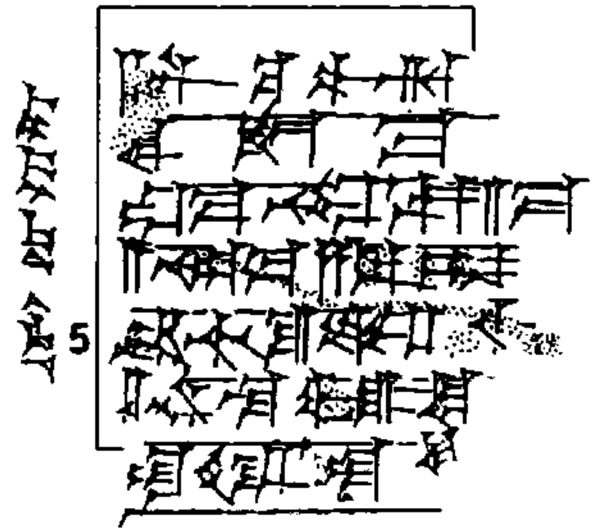

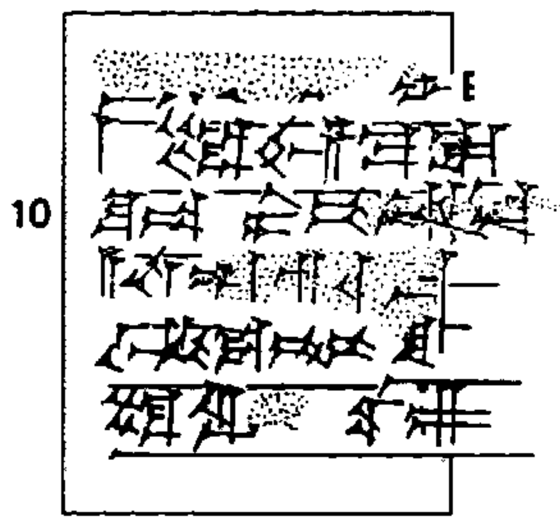

بە کوواری بڵێ: گەورەت ئەوها دەڵێ:

بەم هێزەی لەگەڵ (یتیلوم)م ناردووە بۆ گەمارودان، هەزار سەربازی کوبکەوە و بینێرە(ئەوان)بۆ ئەو (لە) شیکشابوم.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

(شەمشی-ئەدەد) یەکێ لە فەرمان ڕەواکانی ژێر دەستی کە ناوی (یتیلوم) بووە ناردووە بۆ گەمارودانی

ڕووی تابلێتەکە

1- a-na ku-wa-ri
qi₂-bi₂-ma
um-ma be-el-ka-a-am
a-nu-um-ma sa-ba-am
5- it-ti e-te-el-lim
a-na la-we-e-ki

لێواری خوارووی تابلێتەکە

at-ta₃-ra-ad-ki

پشتەوەی تابلێتەکە

دێڕێك سڕاوەتەوە
[ ]-li-im sa-ba-ka
10- šu-ta-as-bi-it-ma
a-na [se-ri-šu]
ši-ik-ša-am-bi[ki]
tu₂-ru-ud-u₂

لێواری چەپی تابلێتەکە

zi-ik-ri-eš₄-tar₂

(شیکشابووم) بۆ ئەم مەبەستەش داوای لە (کوواری) کردووە کە هەزار سەربازی بۆ بنێرێ بۆ ئەوەی یارمەتی (یتیلوم) بدات لە داگیرکردنی (شیکشابووم) دا.

تابلێتی دوازدەیەم
ڕووی تابلێتەکە

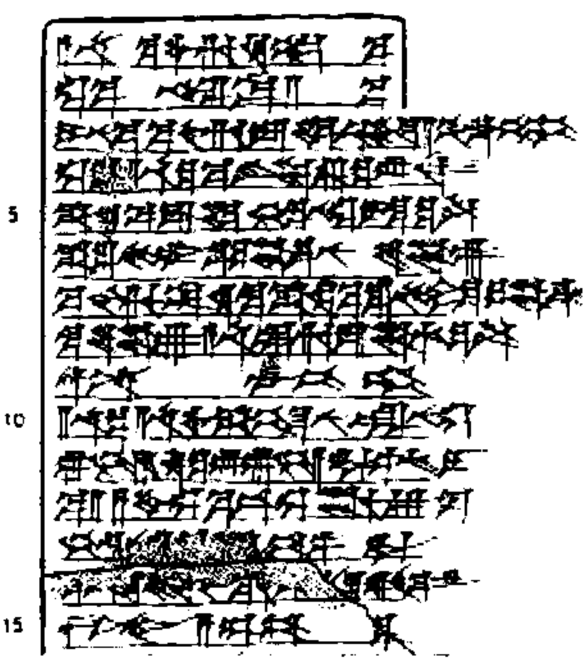

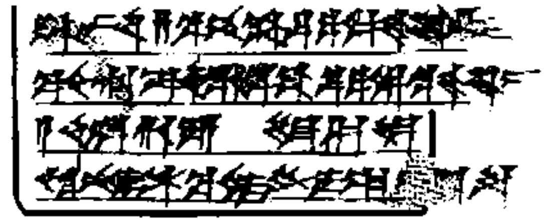

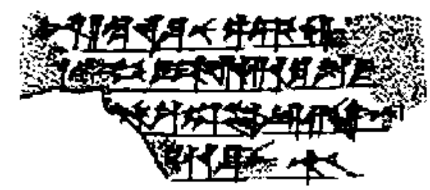

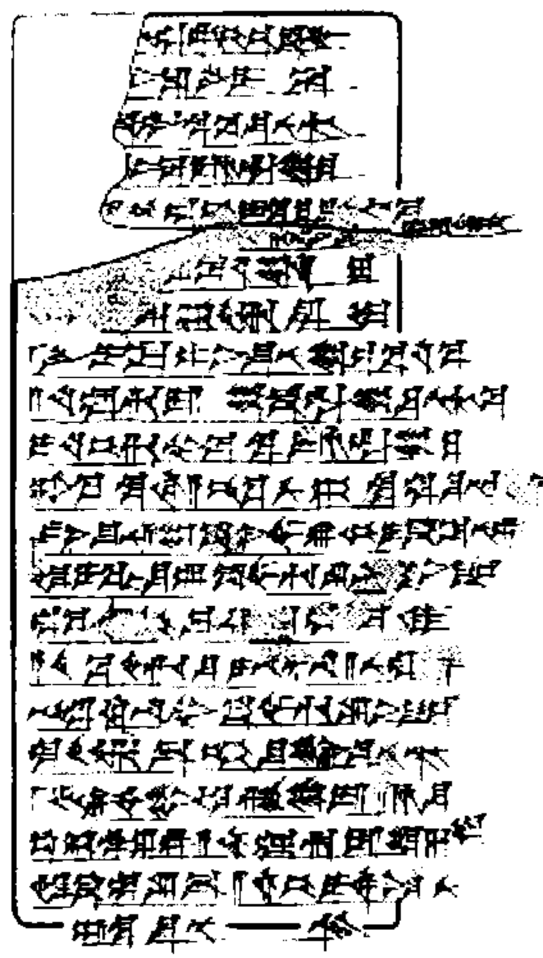

ڕووی تابلێتەکە

1- a-na ku-wa-ri qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma be-el-ka-a-ma
i-nu-ma am-ah-ri-ia tu-uš-bu ki-a-am aq-be$_2$-kum
um-⸢ma⸣ a-na-ku-ma lu$_2$ tu-ru-ku-u$_2^{ki}$
5- ša-⸢ki⸣-ma iš-tu-ul-la-nu-um i-la-ku-nim
ša e-mu-uq šu-ku-li-šu-nu te-le-u$_2$
ma-ah-ri-ka ki-la-ša ki-ma e-mu-uq šu-li-šu-nu
la te-le-u$_2$ a-na se-ri-ia li-ti-qu$_2$-nim
an-ni-tam aq-be$_2$-kum
10- a-na-ku a-na wa-ša-bi-šu-nu aš-ra-nu-um
u$_2$-ul ha-de-ku-u$_2$ u$_2$-ul a-al pa-ti$_3$-i
ma-a sa-bu-um ma-du-um li-ši-ib-ma
ul-la-n[u]-⸢um-ma-li⸣-ta-pa-al
⸢u$_3$⸣ i-na ⸢e⸣-mu-⸢qi$_2$-im⸣ ma-[t]am-š[a-a-t]i lu-u$_2$ he-su$_2$
15- an-ne$_2$-tim sa-ab-ta-ku
i-na-an-na sa-ba-am ša šu-ku-lam te-le-u$_2$
ma-ah-ri-ka ki-la u$_3$ ša šu-ku-lam la te-le-u$_2$
a-na se-ri-la tu$_2$-ur-dam
u-am-mi-nim ba-lum lu$_2$-tur-ka ⸢i⸣-[l]-a[k]u-nim

لێواری خوارەوەی تابلێتەکە

20- ⸢i⸣-na a-la-ki-šu-nu pa-ga-a[r-šu-nu]
[š]a-r[a]-qum i-ša-ar-ri-qu$_2$-nim-m[a]
[u$_2$-lu] ⸢i⸣-na qa-ab-li-it ge-er-ri
[....i-ma-š]a-hu-šu-nu-ti

پشتەوەی تابلێتەکە

[ša aš-ra-n]u-um u$_2$-ul uš-ša-bu
25- [u$_3$ iš-te-n]i-iš lu$_2$-tur-ka
[u$_2$-ul-u$_2$-š]a-al-la-ma-šu-nu-ti
[i-na bi-ri-t]im-ma i-ha-al-li-qu$_2$
[u$_2$-lu a-na ši-i]k-ša-ab-bi i-la-qu$_2$-s[u$_2$-n]u-ti-ma
[...............]⸢pu-ha-tim XX⸣ ha-di-i-im?
30- [u$_3$ aš-ra-nu-u]m ma-tam li-ki-lu

⸢iš-te-ni⸣-iš-ta-ta$_3$-ar-ra-dam
1-lu$_2$-tur-ka pa-ni-šu-nu li-is-ba-tam-ma
a-na se-ri-ia li-ša-al-li-ma-šu-nu-ti-ma
i-na bi-ri-tim-ma la i-ha-al-li-qu$_2$
35- šum-ma la ki-a-am-ma nu-ga-la-at-šu-nu-ti[i-m]a
⸢pa⸣-ni-šu-nu a-šar ša-ni-im u$_2$-ul i-ša-ka-nu-u$_2$
u$_2$ i-ba-aš-šu-u$_2$ ša im-hu-ru-ni-[i]n-nis
um-ma-⸢mi mu⸣-da-a[r-r]u-um-ma-mi
a-hi ma-ah-ri-šu i-n[a]-⸢an⸣-na a-nu-um-[m]a

40- be-el di-na-tim ša im-hu-ru-ni-nis
at-ta$_3$-ar-da-kum šu-še-er-šu-nu-ti
ti-ir-we-še-ni u$_3$ zi-li-ia ⸢a⸣-ha-šu
ša ta-ak-lu-u$_2$ a-na se-ri-ia tu$_2$-ur-dam
u$_3$ ša at-ru-da-kum a-na pi$_2$-i-di-ni-šu-nu
45- ap-la-šu-nu-ti

بە کورتی بڵێ: گەورەت ئەوها دەڵێ:

لەو کاتەی تو لە پێش منەوە لەوێ دەبی من بەم شێوەیە ڕێنماییەکانم پێ وتی: ئەو توروکییانەی کە یاخی دەبن – تو دەتوانی سەرپەرشتییان بکەی و ئامادەشیان بکەی و

دەبێ لەگەڵ خوتدا بیان پارێزی: کە تو نەت دەتوانی ئەوان بەرێوە بەی و ئامادەیان بکەی دەبوا بو منت ناردبان! ئەم کارەی پێم سپاردبووی بو پارمەتیت نەدام بومانەوەم لەگەڵیان دا لەوێ؟ ئەوە سنوری شاروچکەکە نییە؟ لە راستیدا زوربەی سەربازەکان لەوێ دەمانەوە، و چەکدارەکان با لە دەرەوەی ئەوێ بن، هێزەکەی ئەوان ئەو ولاتە دەپارێزێ، کارەکەشیان من بریارم لێداوە. ئێستا دەتوانی سەربازەکان بپارێزی و بەرێوەیان ببەی و هەر لەگەڵ خوشتدا ئامادەیان بکەی، ئەوانەی ناتوانی بەرێوەیان ببەی و ئامادەیان بکەی و بو منیان بنێرە، بەلام بوچی ئەوان لەلایەنگریت دێنە دەرێ، خودی ئەوان بەددم رێگاوە دزە دەکەن، یان لەنیوەی رێدا (ئەوان) دەرفێندرێن، (ئەوان) ناتونن لەوێ بمێننەوە، بە دڵنیاییەوە هیچ گروپێکی لایەنگری تو نەگەیشتوتە ئێرە، ئەوان (لەرێگادا) بزر دەبن (یان) هێزەکەی ئەوان (بو شی)کشابومە (...) خوشی، (و لەوێدا) ئەوان لەو ولاتە دەمێننەوە، تو تەنیا گروپێکی ئەوان بنێرە، یەکێ لە لایەن گرانت بەکرێ بگرە، (بو ئەوەی) بچێتە لایان، با دڵنیایان بکە کە من سەرپەرشتیان دەکەم، و ئەوان بەددم رێگاوە بزردەبن، ئەوها نەبێ، ئێمە ئەوان دەترسێنین، لەو کاتەی ئەوان نەگەرانەوە لە هەر شوێنێک بێ رووبەروویان دەبینەوە؟ و لەوێدا هەر کەسێ لێرە داوای کربوو من پێی دەڵێم: (موداروەی) برامە، لەگەڵ ئەو! ئێستا ئەمەی بوم ناردوی، ئەو شکایەتکارانەی داوایان لێم کردووە، ئەوان لەدەرەوە جیادەکاتەوە (بەهوی)! (تیروایش -شینی) و (زیلیا)م بو بنێرە ئەو برایەتی کە تو گرتوتەو لەگەڵ ئەواندا دات ناوە بەپێی بارودوخەکە ئەوانم لەگەڵ ناردووە.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

لەم نامەیەدا (شامشی -ئەدەد) بە کوواریی راگەیاندووە، ئەو (توروکییانەی) کە یاخی دەبن، سەرپەرشتیان بکات و ئامادەیان بکات و بیان پارێزێ، و کاتێ تۆ نەت دەتوانی ئەوەیان بو ئەنجام بدەی بو منت ناردبان، و گوایە فەرمانەکەی (شەمشی-ئەدەد) ی جێبەجێ نەکردووە لەم بارەیەوە، و یارمەتیشی نەداوە سەبارەت بەو توروکییانە، دیارە (شەمشی -ئەدەد) گرنگییەگی زوری بە هێزی (توروکیەکان) داوە، هوکاری ئەمەش بو ئازایی ئەوان دەگەرێتەوە، و (بەکوواری)ی راگەیاندووە سەربازەکان با لە (شوشەررا)بمێننەوە، بەلام لە دەرەوەی شارەکە و دەبێ پارێزگاری لەو ولاتەش بکەن ئەمەش بە فەرمانی پاشایە، بەلام نازانرێ ئەم سەربازانە کێن؟ لەوانەیە ئەم سەربازانە (شەمشی - ئەدەد) ناردبنی بو (شوشەررا) ئەمەش دژ بەو کارەی(کوواری) بووە کە فەرمانی پاشای جێ بە جێ نەکردووە.

بە کوواری دەڵێ ئێستا ئەو (توروکییانە) لە گەڵ خوت ئامادە بکەو بیان پارێزە و ئەوانەی ناتوانی ئەو کارەیان بو ئەنجام بدەی بو منیان بنێرە، و تێیدا لە (کوواری)دەپرسێ کە بوچی (توروکیەکان) لە لایەن گریت دێنە دەرێ؟ یان پێی وایە لە نیوەی رێی نێوان (شوشەررا بو ئاشور)دەرفێندرێن، لێرەش دا ئەوەمان بو دەردەکەوێ کە نیوەی دووری نێوان شاری(ئاشور و شوشەررا)بە دڵنیایەوە دەکەوێتە دەشتی کویە.

کە دووبارە ئەوەمان بو دوپات دەکاتەوە کە شاری (شیکشابووم) دەکەوێتە ئەم ناوچەیەوە، و بە کوواری دەڵێ هیچ گروپێکی لایەنگرت نە گەیشتونەتە(ئاشور)، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە ئەوان پەنادەبەنە بەر (شیکشابووم) بەمەبەستی پاراستنیان، لێرەش دا دەردەکەوێ کە (توروکییەکان) بە خوشی خویان نەرووێشتون بو (ئاشور)، ئەگەرنا بو لە دەستیان رادەکەن؟ و بو ئەوەی رانەکەن لە دەستیان هەرودک لە تێکستی (١٠) ئاماژەی پێ کراوە، بە (کوواری)ی وتووە دەبێ لایەنگریکی خوی لە گەڵیان بنێرێ لە هەمان کاتدا پێی راگەیاندووە پێویستە لایەنگرێکی خوی بنێرێتە لایان، بو ئەوەی ئەوان دڵنیا بکاتەوە لەوەی کە (شەمشی -ئەدەد) سەرپەرشتییان دەکات، ئەمەش بو ئەوە بووە کە ترسەکەیان بڕەوێنێتەوە کە لە لایان دروست بووە، ئەگەر ئاوا نەبێ ئەوان دەترسێن، و ئەگەر ئەوان ئەوەی (شەمشی -ئەدەد) دەیڵێ جێ بەجێنەکەن رووبەروویان دەبێتەوە.

لە بەشێکی تری نامەکەدا ناوی کەسێ بە(موداروم) ناودەبات کە بەبرای خوی دادەنێ، لە هەمان کات دا باس لە دوو کەسی تر بە ناوی (تیوایش - شینی) و(زیلیام) دەکات کە برای (موداروم)ن گوایا لەلایەن (کوواری) وە گیراون و داوای لێ دەکات کە بوی بنێرێتەوە.

تابلێتی سێزدەیەم
ڕووی تابلێتەکە

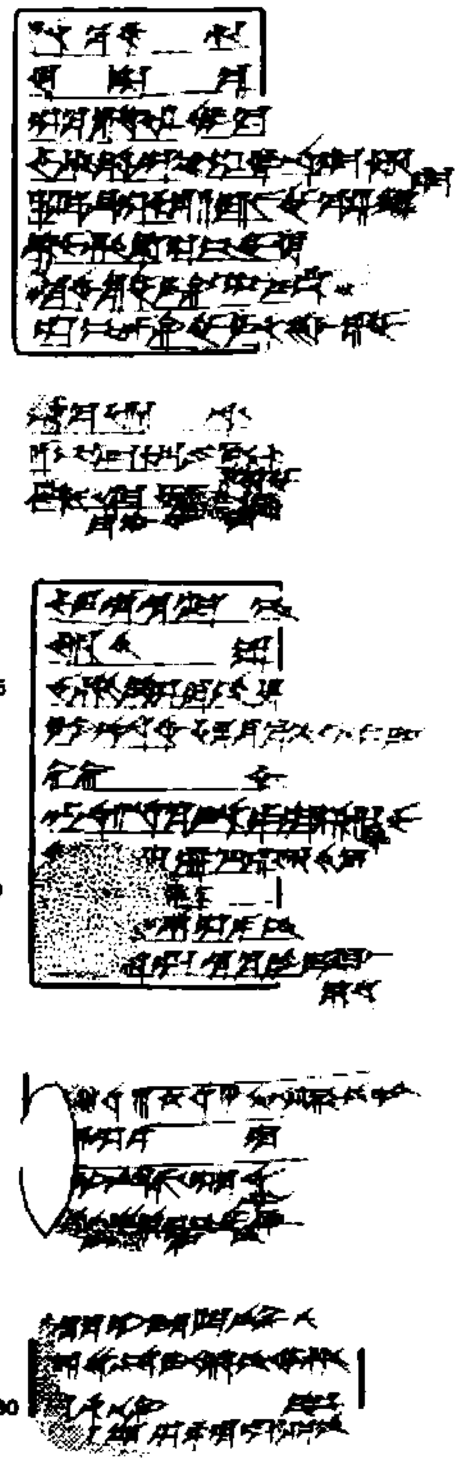

qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma e-te-el-lum-ma
ši-ik-ša-ab-bu-um^{ki} na-ka-ar-ka
a-ka-šu-um u$_3$ a-ia-ši-im ma-ru-us
ša ši-ik-ša-ab-bi-im^{ki}
la-we-e-em i ni-pu-uš
tup-pi$_2$ an-ne$_2$-em i-na še-me-e-em

لێواری خوارووی تابلێتەکە

⌜ga⌝-ma-ar-ti
sa-bi-ka u$_3$ lu$_2$ lu-ul-li-im
it-ti-ka u$_3$ da e
lu-pu-ut-[m]a

پشتەوەی تابلێتەکە

u$_3$ at-la-ka-am
ar-hi-iš
ši-ik-ša-ab-ba-am^{ki}
i ni-il-we u$_3$ šu-ma-am igi be-li$_2$-ni$_5$
ni-ir-ši
an-na a-na-ku i-na pa-at ta-ri-im^{ki}
w[a-aš-ba-k]u u$_2$-qa qa ar-hi-iš
[al-ka]-am
[u$_3$ ši-i]k-ša-ab-ba$_2$-am
[i ni-š]a-al la-ma lugal i-ka-aš-ša-dam$_2$

لێواری سەروووی تابلێتەکە

[a]-di u$_4$-3-kam u-4-kam nu-ru-ga-am-lugal
[i]-sa-ab-ba$_2$-at
[u$_3$] lugal it-ti um-ma-na-tim
[a-n]a [š]i-ik-ša-ab-bi-im^{ki}
i-l[a]-ka-am

لێواری چەپ

la-ma lugal i-la-ka-am ni-nu
iš-te-et i nu-da$_2$-am-mi-iq
[a]-na be-li$_2$-ni$_5$
[l]a tu-la-ap-pa-at al-ka-am

بە کورتی بڵێ: یتیللوم ئاوها (دەڵێ):

شیکشابوم دوژمنتە! ئەو بۆ هەردووکمان هەرەشەیە (من وتو)، کاتێ گوێبیستی ئەم نامەیە دەبێ ئێمە بە خێرایی ئامادە دەبین بۆ گەمارۆدانی شیکشابوم، پێویستە سەرجەم سەربازەکانت، و لەگەڵ خوت دا لوللوبیەکان (بهێنێ)، و لە دورەوە گوزەر بکەن! زور بەبێ دەنگییەوە گەماروی شیکشابوم دەدەین، بەوەش بەناوبانگتردەبین لە بەردەم گەورەکەمان دا!.

ئێستا من لە سنوری(تاروم) چاوەڕێم، و چاوەڕ[ێی تو] دەکەم، بە بێ دەنگییەوە وەرە و، دەی با ئێمە شیکشابووم بگرین پێش ئەوەی پاشا بگات، سێ چوار ڕۆژی تر پاشا (نوروگوم) داگیر دەکات، [لەو کاتە]دا پاشامان لە گەڵ خویدا هێز بو شیکشابوم دەهێنێ، پێش ئەوەی پاشا بگات، دەی با ئێمە بە یەکەوە خزمەتێکی گەورە پێشکەشی گەورەمان بکەین، دڵخوش دەبم! بە هاتن!.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە لە (یتیلوم) ەوە بو (کوواری) نێردراوە، تێیدا ئەوەی پێ ڕاگەیاندووە (شیکشابوم) دوژمنی هەردوکمانە، و دەڵێ لەو کاتەی نامەکە دەخوێنیەوە ئێمە ئامادە دەبین بو گەماروادنی (شیکشابوم)، و داوای لە (کوواری) کردووە سەربازەکانی و لوللوبیەکان لەگەڵ خوی بهێنێ، بە مەبەستی گەمارودانی (شیکشابوم)، دیارە (یتیلوم) بە مەبەستی بە دەست هێنانی ناوبانگ لە لایەن پاشاکەی (شەمشی- ئەدەد) ویستویەتی ئەو کارە بکات.

ئەو لە سەر سنوری (تاروم) چاوەرێی (کوواری) دەکات بە مەبەستی داگیرکردنی (شیکشابوم) بو ئەمەش زور هانی (کوواری)ی داوە، لە هەمان کات دا (شەمشی -ئەدەد) خەریکی داگیرکردنی (نورروگوم) بووە، بەڵام (یتیلوم) بە مەبەستی بەدەست هێنانی ناوبانگ لەلای پاشاکەی ویستویەتی بە هاوکاری (کوواری) (شیکشابوم) داگیر بکات، بەڵام (کوواری) بەم ئاراستەیە هیچ هەنگاوێکی نەناوە سەرەڕای ئەوەی کە (شەمشی -ئەدەد) یش لە تێکستی (١١) داوای لێکردووە کە هەزار سەرباز بو (یتیلوم) بنێرێ بەمەبەستی ئەنجامدانی ئەم کارە.

تابلێتی چواردەیەم
ڕووی تابلێتەکە

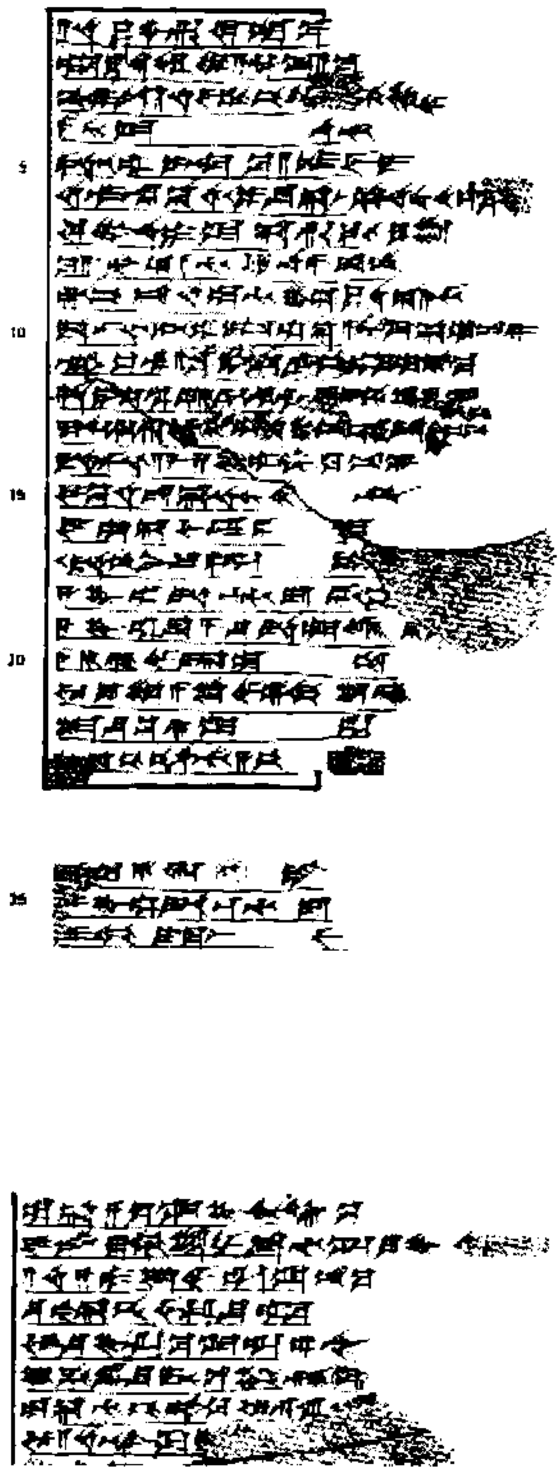

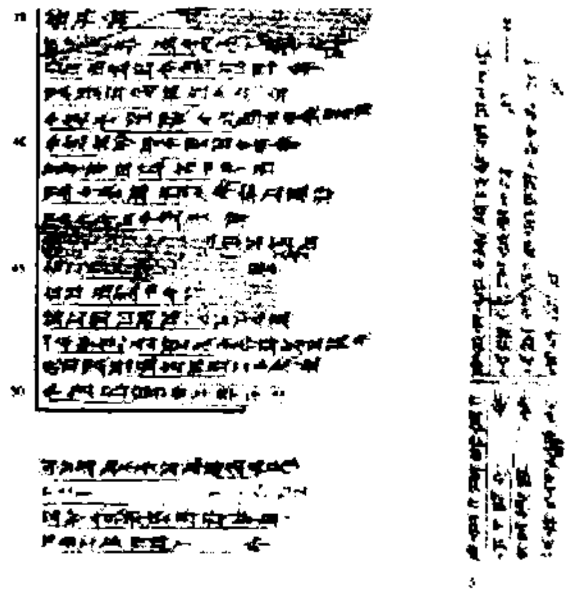

رووی تابلێتەکە

a-na ku-wa-ri qi$_2$-bi$_2$-ma
um-ma e-te-el-lum a-hu-ka-a-ma
am-mi-nim a-na ši-ik-ša-bi-im-[^{ki} q]a-ta-li-im
[a]-ah-ka na-di$_3$
pa-na-nu-um i-nu-ma ma-a-tum ši-i
na-ak-ru ša u$_4$-mi-šu ta-aš-ta-na-ah-hi-tam-ma
qi$_2$-in-na-az-ka ta-ri-ik e-li
ma-a-tim ša-a-ti u$_3$ na-pa-ša-am
u$_2$-ul ta-na-ad-di$_3$-in ma-tam ša-a-ti
i-na-an-na mi-nu-um i-du-um ša a-ah-ka ta-ad-du-u$_2$
aš-šum giš-ma$_2$ a-na lugal ta-aq-bi um-ma at-ta-ma
a-na lugal giš-ma$_2$ u$_2$-ha-al-la-aq [u$_3$] u$_2$-ul [tu-ha-al-li-iq]
dumu-meš ši-ip-ri [u$_3$ sa]-bu-um [ša] in-du-uš-še i-te-ne$_2$-eb-be$_2$-er
i-na-an-na-2-me sa-b[u]-um lu$_2$ qu$_2$-tu$_3$-u$_3$
[u$_3$] ma-tam iš-ta-na-ah-hi-it
[u$_3$] at-ta ši-ip-pa-[a]t
mi-na-am ni-ip-pa-al lugal
sa-bu-um i-na qa-ti-la u$_2$-ul [i-ba-aš-ši]
sa-bu-um ša 4-šu i-na bad$_2$-ha$_2$ š[a] m[a-at]
a-ha-zi-im i-ta-ad-du
u$_3$ iš-tu a-li-im u$_2$-ul us-si$_2$
bad$_2$-šu-ma u$_2$-ka-al
[u$_3$] [š]a-pi$_2$-li-ti sa-bi-i[a]

لێواری خوارووی تابلێتەکە

[i-n]a ma-ha-ar lugal
[s]a-bu-um i-na qa-ti-ia
u$_2$-ul i-ba-aš-ši

پشتەوەی تابلێتەکە

at-ta sa-ba-ka pu-uh-hi-ir-ma
u$_3$ lu$_2$ lu-ul-li-im it-ti-ka lu-pu-ut
a-na za-as-li-im al-ka-am-ma
šu-ub-ta-am ši-ib-šu-um-ma
u$_3$ šu-pu-ur-ma ka-al ma-tim
li-ig-ru-šu i-nu-ma us-se$_2$-ma
at-ta ti-bi-šum-ma u$_3$ hu-ru-[us-su$_2$]
u$_3$ a-na be-li$_2$-ka [i XX]-[........]
du$_3$-um-mi-[iq]
ša-n[i-tam] aš-šum ir$_3$-ar-di$_3$-[ka] ša at-aš-[pu-ra]-am
um-ma at-ta-ma wa-ar-du-ia-mi
i-na ma-a-at ar-ra-ap-hi-im^{ki}
wa-ar-di$_3$-ka i-sa-ah-hu-ru a-di u$_2$-ul i-mu-ru

wa-ar-di-ni šu-nu-ši i-nu-ma e$_2$-kal$_2$-lum
i-ma-aq-qu$_2$-tu$_3$ u$_3$ sa-bu-um
i-na ši-ik-ša-ab-bi-im^{ki} uš-ša-ab
[i-na u$_4$-mi]-šu wa-ar-di$_3$-ka
[.....] ⌜a X⌝ [.....] ⌜a⌝-ta-ma-ar-šu-nu-ti
u$_3$ ⌜uš-ta⌝-[ma-ra-sa]-kum
ki-ma at-ta a-na w[a-ar-di$_3$-ia]
tu-uš-ta-ma-ra-su$_2$ [a-na-ku] [qa]-tam-ma
a-na wa-ar-di$_3$-ka an-nu-tim uš-ta-ma-ra-sa
šum-ma i-na ma-a-at ar-ra-ap-pi$_2$-hi-im^{ki}
wa-ar-du-ka wa-aš-bu
a-ma-ar-šu-nu-ti-ma u$_2$-ša-ar-ra-kum

دێرێک سڕاوەتەوە

ša-ni-tam šum-ma ši-ik-ša-ab-bu^{ki}
e-mu-qa-am i-ra-aš-ši
u$_2$-ul a-ka-šum-ma-a
u$_3$ a-ia-ši-im
i-ma-ar-ra-as
an-mi-nim a-ah-ka [n]a-di$_3$
ul-la-nu-um ši-ik-ša-bi-im^{ki} ma-an-nu-um
na-k[a]-⌜ar⌝-ka ul-la-nu-uš-šu
na-ka-ar-ka u$_2$-ul i-ba-aš-ši a-ah-ka
la na-de$_4$-es-su$_2$

به کورای بلێ: یتیللومی برات ئاوها (دەڵێ):

بوچی تو هەنگاوت نەنا بو لە ناوبردنی شیکشابوم؟ لە کاتێکدا ئەم ولاتە پێشووتر دوژمنت بووە، تو هەموو روژێ هێرشت کردوتە سەر ئەو، تو لێتداوەو ئەم ولاتەش لە ژێر دەستی تودا هەرەسی هێناوە، و تو کارەکەت جێ بەجێ نەکرد بەرانبەری ئەم ولاتە، ئێستا تو بوچی هیچ کارێک ناکەی؟ گواستنەوەی ئەو قسانەی کردوتە بو پاشا وەک خوی: من وێرانی دەکەم و بە پاشاکەشم دەڵێم! بەڵام تو وێرانت نەکردووە (ئەو)، نێردراوە سەربازەکانی یندوشێ (رووبارەکە) لە پەڕینەوەدا دەپارێزن، (و) ئێستا (٢٠٠) سەربازی گوتی! ئەوان ولاتەکە لە هێرش کردن دەپارێزن، توش هەروا بەبێ دەنگی دەمێنیەوە! ئێمە چون وەلامی پاشامان بدەینەوە؟ من سەربازم نییە. سەربازەکانم بونەتە چوار (بەش) و روویشتون بو گەمارودانی شاروچکەکانی ولاتی ئەخازوم، و ناتوانن شاروچکەکان بەجێ بهێڵن، (لەو کاتەی) ئەوان شاروچکەکان دەگرن، و سەربازەکانم لەگەڵ پاشا دا پشو دەدەن، من هیچ سەربازم نییە، پێویستە تو سەربازەکان کوبکەیتەوە و سەرجەم لوللویەکانیش لەگەڵ خوت بهێنی و، بێتە (ژاژلوم) و وەک

ناوچەیەکی دژ بە ئەو راستی بکەیتەوە، لە وکاتەی ئەو قسانە دەنێری وڵاتەکە بە تەواوی دەبێتە دوژمنی ئەو، لە کاتی روشتنی ئەودا، تو هێرش بکە سەر ئەو و لەناوی ببە، ئەم خزمەتە پێشکەشی گەورەت بکە!

دووەمیان دەربارەی خزمەتکارەکانتە، تو ئەو هات بو من نووسی و دەربارەیان: چاودێری خزمەت کارەکانم بکە بە خزمەت کارەکانت لە وڵاتی ئاراپخا! لە کاتێکدا ئەوانت نەدوزیبیەوە ئەوا ئەو خزمەتکارانە هی منن - لەو کاتەی کوشکەکە دەگیرێت و سەربازەکانیش لە شیکشابوم دەمێننەوە، لەم روژەدا خزمەت کارەکانت(...)من ئەوان دەدۆزمەوە، بوتان ئامادە دەکەم نیگەرانیان مەبە، تو لە وانەیە نیگەرانی ئەوەبی کە لەگەڵ خزمەت کارەکانی منی،سەرەڕای ئەوەی منیش دەبێ لەگەڵ خزمەتکارانی تودا نیگەران بم، ئەگەر خزمەتکارەکانی تو لە وڵاتی ئاراپخا بێننەوە (ئەوە)، من ئەوان دەبینم و بوتیان دەنێرمەوە، ئەگەر شیکشابوم بە هێز تر بێ، ئەوە بو تو و منیش خراپ نابێ؟ بوچی تو هیچ شتێ ناکەی؟ تەنیا شیکشابومە کێی تر دوژمنی تویە؟ ئەو تەنیا دوژمنی تۆ نیە! ڕاوەستەو هیچ شتێک بەرانبەر ئەو مەکە(بەتەنیا)!

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیەلەلایەن (یتیللوم) دوە بۆ (کوواری) نێردراوە کە تێیدا خۆی بەبرای (کوواری) ناساندووە، پێی ڕادەگەێنێ کە بۆچی هیچ هەنگاوێکی نەناوە بەمەبەستی لەناو بردنی (شیکشابوم)، لەکاتێکدا پێشوتر دوژمنی بووە، باس لەوە دەکات کە پێشوتر هێرشی بردۆتە سەرووو بە سەریدا سەرکەوتووە، لێرەشدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە پێشوتر ناکۆکی هەبوە لەنێوان (کوواری) و (شیکشابوم) دا و و (کوواری توانیویە بەسەریدا سەر کەوێ، بەڵام بۆچی لەو کاتەی (یتیللوم) و تەنانەت (شەمشی-ئەدەد) یش دوای لێ دەکەن کە هەنگاو بنێ بەمەبەستی لەناو بردنی (ئەخازوم) هیچ هەنگاوێک نانێ؟) لەوانەیە هۆکارەکەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە (کوواری) حەزی نەکردووە بە تەواوەتی وڵاتی (ئەخازوم) لەناو بچێ و بکەوێتە ژێر دەسەلاتی (ئاشورییەکان)، چونکە بەمە ئاشورییەکان بەتەواوی کۆنترۆڵی ناوچەکە دەکەن و بەوەش مەترسی دەکەوێتە سەر فەرمانڕەوای ناوچەی(کوواری) وە، وتێیدا بە(کوواری) ڕادەگەیەنێ ئەو بەڵێنەی کەبە(شەمشی-ئەدەد)ی داوە نەیبردۆتە سەر، کەبەڵێنی دابوو وڵاتی (ئەخازوم) لەناوببات، لە هەمان کاتدا باس لەسەربازەکانی (ئیندوشێ) دەکات کە رووبارەکە دەپارێزن و (٢٠٠) سەربازیشیان وڵاتی (ئەخازوم) لەهێرش کردن دەپارێزن،پێی دەڵێ کەچی تۆ هەر بێ دەنگی، و چۆن وڵامی پاشا بدەینەوە، و باس لەوە دەکات کە ئەو هیچ سەربازی لەبەر دەستدا نییە، چونکە سەربازەکانی ناردووە بەمەبەستی گەمارۆدانی شارۆچکەکانی وڵاتی (ئەخازوم)و کردوونی بەچوار بەشەوە، لێرەشدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە ئەم وڵاتە خاوەنی چەندان شارۆچکەو ڕوبەرێکی بەر فراوان بووە، هەر لەبەر ئەم هۆکارەیە داوا لەکوواری دەکات کەسەربازەکانی و لەللوییەکانیش لەگەڵ خۆی بهێنێ بەمەبەستی گەمارۆ دانی ئەو وڵاتە، و هەروەها (ژاژلوە) یش دژی ئەو وڵاتە ڕاست بکاتەوە، لەو کاتەشدا هێرشی بکاتە سەروو لەناوی ببات، بەمەش خزمەتێکی گەورە پێشکەش بە پاشاکەی دەکات.

بەشێکی تری تێکستەکە تەرخان کراوە بۆ خزمەتکارەکانی، تێیدا بە(یتیللوم) ی ڕاگەیاندووە کە خزمەتکارەکانی بۆ بدۆزێتەوە لە (ئاراپخا)، ئەگەر نەشی دۆزینەوە ئەوا لەکاتی داگیرکردنی (شیکشابوم) خزمەت کارەکانی کۆشک دەبنە هی خۆی، (کوواری) نیگەرانی ئەوە بووە کە لەگەڵ خزمەت کارەکانی خۆیدا نەبووە، و (یتیللوم) پێی دەڵێ هەر کاتێ خزمەتکارەکانی لە (ئاراپخا) بینی ئەوا بۆی دەنێرێتەوە، بەڵام نازاندرێ ئایا خزمەتکارەکانی (کوواری) بۆ لە (ئاراپخا) بوون؟ و ئەوەشی پێ ڕادەگەێنێ کە وڵاتی (ئەخازوم) بەرەو بەهێزی دەچێ، کە جێگای مەترسییە بۆ ئێمە، و چەند جارێ ئەوەی لێ دوپات دەکاتەوە کە بۆچی دژی ئەو هیچ هەنگاو نانێ، لەهەمان کاتیشدا ئەوەی پێ ڕادەگەیەنێ کە بەتەنیا هیچ هەنگاو نەنێ چونکە ئەو بەتەنیا دوژمنی تۆ نییە.

تابلێتی پازدەیەم
رووی تابلێتەکە

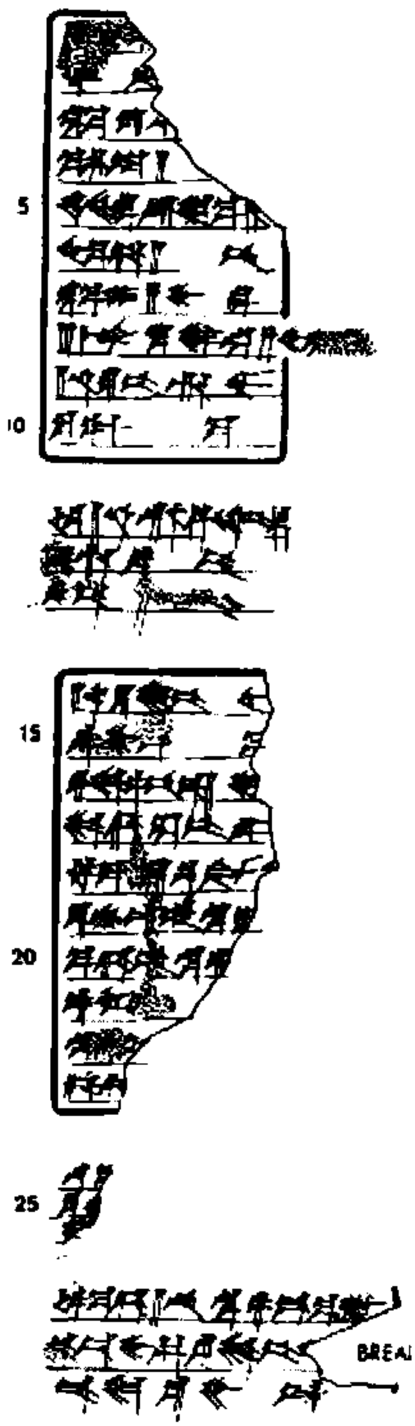

رووی تابلێتەکە

1- ⸢a⸣-[na] k[u-wa-ri]
qi$_{2}$-b[i$_{2}$-ma]
um-ma ia-d[i-nu-um]
ma-ru-ka-a-[ma]
2- ce$_{4}$-mu-um iš-cu ma-h[a-ar......]
im-qu$_{2}$-ta-a-am
um-ma-mi sa-bu-um
3 me-tim qu$_{2}$-tu-um sa-bu-u[m]
a-na e-be$_{2}$-ri-im
10- ku-un-ma

لێواری خواروو

u$_{3}$ a-na uru ši-ik-ša-bi^{ki}
⸢e⸣-re-ba-am
u$_{2}$-ta-⸢a⸣-[a]m
a-na e-le-pi$_{2}$-im
15- šu-pu-[u]r-m[a]
e-le-pa-am ša-a-t[u]
li-da$_{2}$-ap-pi$_{2}$-ru
ki-ma ia-šu-ub-^{d}i[m]
e-mu-qa-am la i-[ra-aš-šu-ma]
20- ma-ta-am la u$_{2}$-[da-ba-bu-ma]
u$_{2}$-ra-⸢am⸣ š[e-ra-am]
la ⸢i⸣-m[a-ar-ra-su$_{2}$-ni-a-ši-im]
sa-ba-a[m......]

لێواری سەرووی تابلێتەکە

Šu-⸢X⸣ [.........]
25- lu-[.........]
⸢X⸣ [...........]

لێواری چەپی تابلێتەکە

u$_{3}$ ma-ta-a-am la u$_{2}$-da-ba-bu
ša du-pu-ur e-le-pi$_{2}$-i[m]
ša-tu e-pu-uš

بە کورتی بڵێن: یادینومی کوڕت ئەوها (دەڵێ):

دەنگوباسم پێ گەیشتووە لە(...) بەم شێوەیە: ۳۰۰ سەربازی گوتییەکان کۆبوونەتەوە بۆ پەڕینەوە لە(رووبارەکە)، ئەوان دەتوانن ڕێگا بدۆزنەوە بۆ ناو شیکشابوم، هەواڵم پێ بدە ئەو گواستنەوەیە زۆر گرنگە و گواستنەوەکەش نایەڵێت (یاشوب - ئەدو) بەهێزبێ ئەو وڵاتەکە (هەراسان) بکات، و لە ئایندەدا ناتوانێ سەربازەکان(مان هەراسان بکات) (...دوو دێڕ شکاوە) (لە ژێر ئەمەد) بەدڵنیاییەوە ئەمانەش گواستراونەتەوە(بەڵام) ئەو ناتوانێ وڵاتەکە هەراسان بکات.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە (یادینوم) ی ئەفسەر بو (کوواری)ی ناردووە کە تێیدا خوی بە کوڕی (کوواری) ناساندووە، باس لە (۳۰۰) سەربازی گوتییەکان دەکات کە لە سەر رووبارەکە کۆبوونەتەوە، بەمەبەستی چونە ناو (شیکشابوم)ەوە، پێی وایە ئەوان بتوانن بگەنە (شیکشابوم)، گیرخواردنی گوتییەکانیش رەنگە لەبەرئەوە بوبێ لەلایەن هێزی دوژمنەوە رێگایان لێ گیراوە بو ئەوەی نەتوانن بگەنە (شیکشابوم)چونکە ئەمانە دەبنە هۆی بەهێز کردنی ئەو ولاتە، چونکە ناتوانن رێگریان بن بۆ ئەوەی نەتوانن بگەنە ناو (شیکشابوم)، بەلام پێی وایە کە (یاشوب - ئەدو) ناتوانێ ولاتەکەو سەربازەکانیان هەراسان بکات.

تابلێتی شازدەیەم
رووی تابلێتەکە

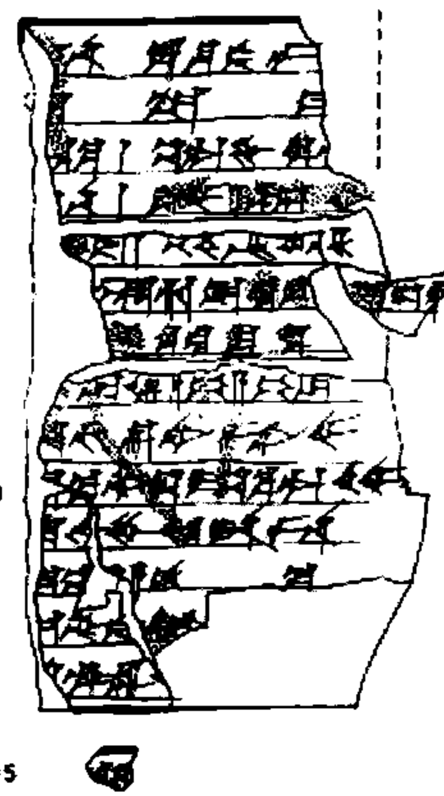

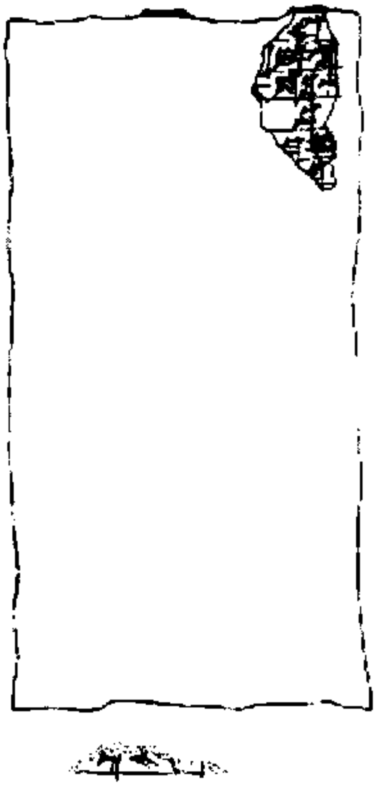

رووی تابلێتەکە

⸢a⸣-na ia-šu-ub-^{d}[im]
[q]i$_2$-bi$_2$-m[a]
[u]m-ma ta-al-pu-⸢šar-ri-ma⸣
⸢a⸣-na mi$_2$-ni-im a-⸢na se-sr⸣
[a-b]i-ka pi$_3$-še-en-de-en
[dumu] ši-ip-ir-ka la t[a-š]a-ap-pa-[ar]
[ki-m]a u$_4$-um-šu-um [......]
[a-b]u-ka u$_3$ a-bi a-bi-ka
[i]t-ti e$_2$-tim an-ni-im
⸢u$_3$⸣ ma-tim ša i-ta-ba-al-hi-im⸢ki⸣
[i]d-bu-bu u$_3$ i-na-an-na
[a]t-ta [k]i-a-am-ma
[d]u-bu-ub aš-šu[m.......]
[.....n]a-ak-ru-X[...........]
لێواری خوارووی تابلۆکە سێ دێر نەماوە

پشتەوەی تابلێتەکە

[...........]šar—[ri]
[...........]⸢X⸣ i-pa-la-[..........]
[........sa-bi-i]m ša-qu$_2$-t[i.........]
[........]-šu [-X]
[........]ma-l[i..........]
[.............]⸢X⸣ [........]

بەیاشوب-(ئەدو) بڵێ: تالپوش -شاری ئەوها (دەڵێ):
بۆچی تۆ تەتەرت نەناردووە بۆ لای(پیشسیندینی) باوکت؟ پێشتر باوک و باپیرت ڕازی بوون و گفتوگۆیان کردووە لەگەڵ ئەم ماڵەو وڵاتی(یتابالخوم)، تۆ ئێستا هەمان ڕێگات بە کارهێناوە بۆ گفتوگۆ(لەگەڵ ئەو)! (...شکاوی).

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە (تالبوش-شاری؟) بۆ (یاشوب -ئەدو)ی ناردووە، لێی دەپرسێ بۆچی تەتەری نەناردۆتە لای (پیشسیندین)ی پاشای (یتابالخوم)، کە بەناوی باوکی ناوی بردووە، باس لەوە دەکات باوک و باپیری پێشووتر گفتوگۆیان.لەگەڵ ئەم ماڵەو وڵاتەکەیدا کردووە، دیارە لێرەدا (تالبوش-شاری) ویستویەتی یارمەتی (یاشوب ئەدو) بدات، بەوەی کە لەگەڵ (پیشسیندین)ی پاشای (یتابالخوم) گفتوگۆبکات و لەگەڵی ڕێکبکەوێت دژ بە دوژمنانی، چونکە میرنشینی (یتابالخوم) یەکێ لە هێزەکانی ناوچەی زاگرۆس بووە، ئەگەر (یاشوب-ئەدو) لە گەڵیدا ڕێکبکەوێت لەبەرانبەر دوژمناندا خۆی پێ دەگیرێ و دەتوانێ دژیان بوەستێتەوە.

تابلێتی حەڤدەیە

رووی تابلێتەکە

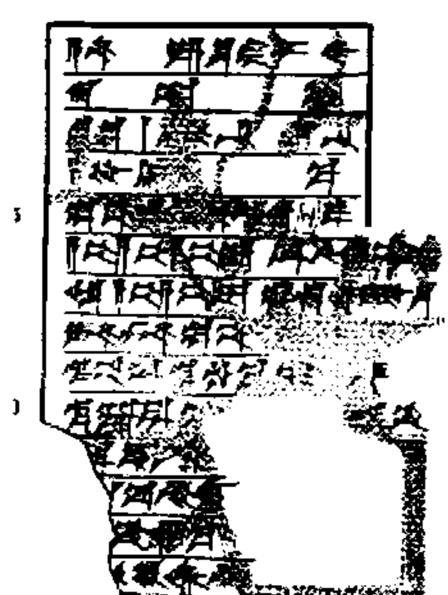

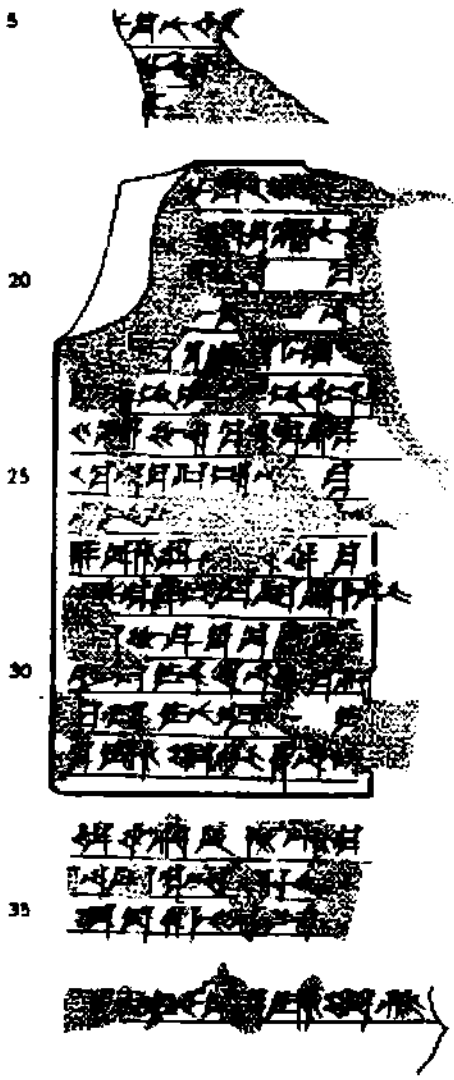

رووی تابلێتەکە

1- a-na ia-šu-ub-^{d}im
qi₂-bi₂-m[a]
[u]m-[m]a p[i₂-š]e-en-[d]e-en
⌈a⌉-bu-k[a-a]-ma
5- at-ta⌈u₂-ul⌉ ta-aš-me-e-ma
a-bi u₂ a-bi a-bi-ia [i]t-ti ⌈a⌉-bi-k[a]
u₂ a-bi a-bi-ka ⌈at⌉-hu-tam i-pu-šu
i-na-an-na at-ta-[..........]
la ta-a[l]-la-ak-ma ⌈ku-un-šu-um⌉
10- la i-pa-ra-a[s₂............]⌈XX⌉-am
⌈u₂⌉ ša-[n]i-ta[m...........]
[a-na] zu-zi-im [u₂..........]
⌈X⌉ gun₂ 15 ma-[na...........]
[ki-ma]hi-še-eh-t[i-šu-nu........]

لێواری خوارووی تابلێتەکە

15-[li-di-n]u-šu-nu-ši-i[m....]
[..........]im u$_3$ ⸢X⸣ [.........]
[..........-i]m[..........]

پشتەوەی تابلێتەکە

[.......mi]-im-ma ⸢hi-še-eh⸣-[ti-........]
[.........]⸢i⸣-na ku-u[n]ši-i[m^{ki}]
20- [...........]⸢XX-di⸣-ma
[............]⸢XXX⸣ na[..........]
[...........]⸢X⸣ -KU-tum 2 me-at ⸢X⸣ [..........]
⸢XX⸣ sa-am-tu[mX] gu$_2$-e$_3$-a
20 ⸢XX⸣ BU 14 ma-[n]a ma-su$_2$-um
25- 10 ma-na ku-ur-bi-a-nu-um
⸢X⸣ i$_3$-du$_{10}$ ⸢X⸣ [...........l]u$_2$-meš
9 su$_2$-ha-ru-[ia š]a de-ku
⸢an⸣-nu-um ⸢e⸣-pe$_2$-eš$_{15}$-ka ⸢da⸣-mi$_3$-iq
[ša t]e-pu-šu-ma
30-šu[m-m]a i-na ki-na-t[im] ma-ri
[a]t-ta i-nu-tum š[i]-i
[l]a i-ha-li-iq a-na-k[am]

لێواری سەرووی تابلێتەکە

u$_3$ we-ri-am ha-aš-⸢ha⸣-ku
a-na ka-ak-ki [a]r-hi-⸢iš⸣
35-li-ša-ah-mi$_3$-t[u$_2$]-nim-[ma]

لێواری چەپی تابلێتەکە

[u$_3$ i]-nu-tum ši-⸢i⸣ [l]a i-ha-li-iq

بە یاشـــوب -ئەدو بڵێ: پیـــشـــیندینی باوکت ئەوها (دەڵێ):

تۆ گـوێیـــستی ئەمـە نەبووی کـە باوکم و باپیـرم هاوپەیمانیەتیەکی برایانەیان هەبووە لەگەڵ باوک و باپیرت. ئێـستـا تۆ (..........) پێویـست ناکا لەناوی ببەی، وەکو(نشوم) پێویست ناکا دابەش بێن (.........) (وە) هەروەها (.......بۆ) زوزوم (و.......) تـالـینـت ١٥ می(نا لە......دەبەخـشـێـتـە ئەوان) لەوانم دەوێ (.........) لە کـــونشـــوم (بگوازیەوە.........) ٢٠٠(.........)، بەردی سور، (.........) باڵتۆکان، ٢٠.......، ١٤ مینـای کانزای ساف، ١٠مینا کوربیانوم، و.......ڕۆنی باش (........) پیـــاوەکـــان، ٩ لە لایەنگرانم، ئەو بووەتە سـەرباز - ئەمـە بۆتۆی دەنێـرم و تۆش لەگەڵی ڕێکەوە، ئەوە باشە؟ ئەگەر تۆ ڕاست گـۆ بی لەگەڵ کوڕەکەم، ئەوان باشن پێویستە لەدەستیان نەدەی، من پێویستم بەمس و تەنەکەیە بو (دروست کردنی) چەک، ئەوەی هەیە پێویـستـە بە خـێـرایی بگوازرێتـەوە، بەڵام پێویستە باشەکانمان لە کیس نەچن!

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نـامـەیە (پیـشـیندین) ی پاشـای (یـتـابالخـوم) بۆ (یاشـوب -ئەدو) ی ناردووە خـۆی بەباوکی ناوبردووە و، پێی ڕادەگەینێ ئەو پەیوەندیەو هاوپەیمانیەی لە نێوان باوک و باپیـرانماندا هەبووە پێویـسـتـە بپارێزرێ، باس لە شـارێ دەکـات بە ناوی (کـونشـوم) کـە ئەم شـارە لە شـاری (شـوشـەڕرا) وە نزیک بووە و لەچەندان تێکسـتی تردا ئاماژەی پێکراوە، و بەشـێکی زۆری نامـەکە توشی شکان بووە، بەڵام بەگـشـتی باسکردنە لە مـادەی کـانزای و مادەکانی تر، کە باس لە وە دەکات پێویستی بە کانزایە بەمـەبەسـتی دروست کـردنی چەک، وا دەردەکـەوێ ویـسـتـویەتی بە هاوکـاری (یاشوب- ئەدو) (کـونشـوم) داگیربکات بەمەبەستی دەستە بەرکردنی پێداویستییەکان.

تابلێتی هەژدەیەم
ڕووی تابلێتەکە

ڕووی تابلێتەکە

1-[a-na .... qi$_2$-bi$_2$-ma]
[um-ma ia]-šu-u[b-^{d}im]
[.....]-ka-a-m[a]
[tup-pa-am] ša aš-šum za-ab-[za-bi]
5- [u$_3$ lug]al-⸢ru⸣-um-$^{(d)}$im tu-ša-bi-l[am eš-me]
[ki-a-a]m ⸢ta⸣aš-pu-ra-[a]m um-⸢ma⸣ at-t[a-ma]
[a-nu]-um-mi ⸢e⸣-pe$_2$-e[š-k]a ⸢an⸣-nu-⸢um⸣
[ša t]e-te-ne$_2$-⸢ep-pe$_2$-šu it⸣-ti-ka-ma-mi
[te$_4$]-mu-um ⸢na-ši-iq⸣ u$_3$ it-ti-ka-mi
10- [na-k]a$_3$-ar-ni ⸢za-ab-za-bi
[u$_3$] ⸢lugal-ru-um-^{d}im⸣ a-nu-um-ma-nu-um
u$_2$-ul ir$_3$-du-⸢ka a-na-ku an-na-nu-um a-ba-ši⸣
u$_2$-ul ir$_3$-du-⸢ia šu-x-x i-na-an-na⸣
⸢an⸣-na-nu-um a-na-ku lu-ha-⸢li⸣-i[q-šu-n]u-ti
15- ⸢u$_3$⸣ at-ta a-nu-⸢ma⸣-nu-um ⸢hu-ul-li⸣-iq-šu-[nu]
⸢u$_3$⸣ šu-ma-am[ra-be$_2$-e]m ⸢i ni-iš⸣-ku-un
a-na ⸢mi-nim su$_2$-ha-ri-šu⸣-nu
⸢qa-du⸣-um ⸢u$_2$⸣-nu-ti-⸢šu-nu⸣
i-na he-eš-ri-im ⸢šu⸣-ub-⸢tum⸣
20-⸢it-hi-šu-nu-ti x la u$_2$-ha-al-li⸣-qu$_2$-šu-nu-ti
⸢e⸣-pe-⸢eš-ka an⸣- nu-um u$_2$-ul ki-a-am
[a-na]a-ku ⸢an⸣-na-nu-um aš-šu-mi-ka

لێواری خوارووی

[k]i-ma mu-⸢ur-si$_2$⸣-ia ma-ar-sal-ku
[.......]⸢x a⸣-lim ša-tim

ڕووی دواوەی تابلێتەکە

25- [..............t]a-na-ni
[..................]⸢x⸣-ta-at
[.................i]G ⸢tu⸣-ša-am-qi$_2$-it
[................k]a
[..................]⸢x⸣
30- [...............]⸢u$_3$ a-na-ku e-pe$_2$-ša-am⸣
[...............šu]m-⸢ma ma⸣-ha-ar
[..................]⸢i xx⸣
[..................]⸢x⸣
[..................]⸢x⸣-am
35-[x] ⸢x⸣[......................]
[luga]l-ru-u[m-^{d}im..................]
[xx]-⸢xxxx⸣[..................-n]u
[xx]-⸢xxxx⸣[...................]-⸢ri-bi?⸣
[xx]-⸢xxxx⸣[...................]⸢x⸣-nu
40-[........]-⸢ad-di-x⸣-[.............]
[x-a]n-⸢na-nu-um iš-tu] ma-ah-ri-k[a]
[xx]-⸢xxx⸣-a-na-ku an-nu-um-[...........]
[.........]⸢x u$_2$⸣-ul ku$_3$-⸢babbar-xx⸣-[.........]
[.........u$_2$]-ul urudu ša-al-la-ti[m.......]
45- [.........]⸢x⸣[...........]-[xxx]

لێواری سەرووی تابلێتەکە

[...........]⸢x⸣ ša za-ab-za-bi[.........]
[...........]-⸢xx⸣-am-ma
[...........]-⸢x-il⸣-ma
[...........]-⸢xxx⸣

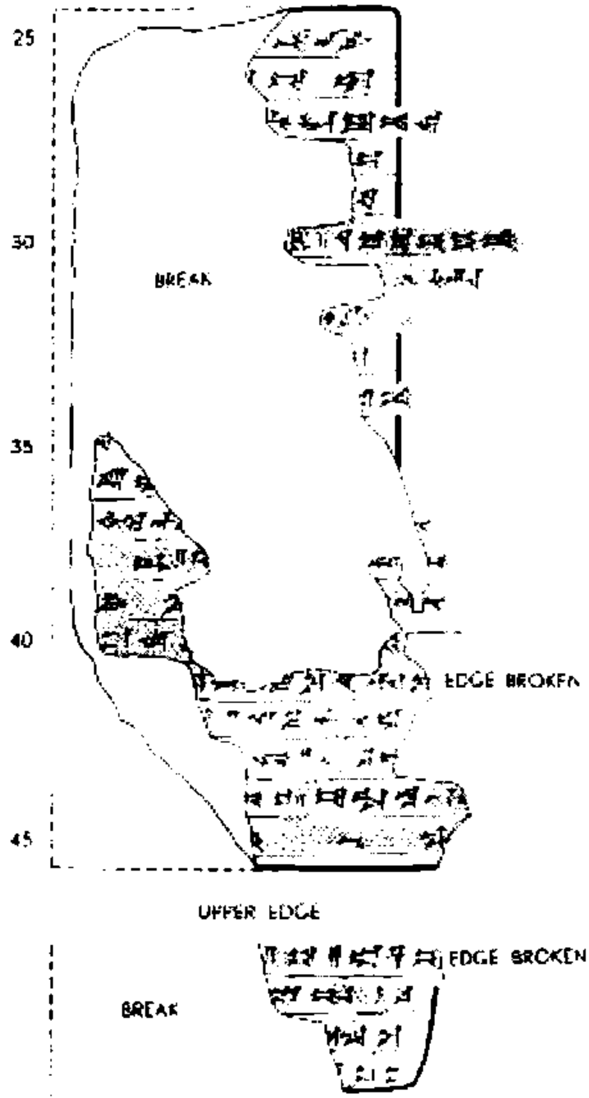

بە...بڵێ: یا(شـــوب-ئەدو(؟)) ئەوها (دەڵێ)، تۆ[...]:

من گوێ بیستی ئەو نامەیە بووم کە تۆ بۆمنت ناردبوو دەربارەی زابزابی و شاروم – تیششوب. تۆ بەم شێوەیەت نوسی بوو: (ئێستا ئەوەی ئەرکی تۆیە کە بتوانی بیپارێزی، ئەمەش کێشەیە، و پشودانی لەگەڵ تۆیە! ئێمە (بە گشتی) توشی شەڕانگێزی(زابزابێ) و(شاروم - تیشوپ) (بوین) لەوێدا، (ئەوان) خزمەت کاری تۆ نین؟ من لێرەم، (ئەوان) خزمەت کاری من نین، ئێستا من لێرەم (بۆ ئەوەی هەندێک) لەوان لە ناو ببەم، و تۆش لەوێدا ئەوان لە ناوببە، و ئێمەش ناوبانگێکی مەزن دەستەبەر دەکەین، بۆچی ئێشکگرەکانی ئەوان لەگەڵ کەلوپەلە(قافڵ) کانیاندا دەبین و دەستگیریان ناکەن لە دەرەوەی (هیشرومیش) ئەوان لە ناو دەبەن؟ ئەو کارەی تۆ ئاوا نە (بووە). من لێرە لەبەر تۆ توشی ڕاڕایی بووم! (باقی پاشماوەی تابلوکە توشی شکان هاتووە)، بەڵام ئەوەی باسی (زابزابی و شاروم-تیششوپ) دەکەن لەتابلێتەکە ماوەتەوە، و لەسەر بەشی خوارووی پشتەوەی تابلێتەکە ئاماژەکراوە بە دروستکردنی زیو و مس.

شیکردنەوەی تێکستەکە:

ئەم نامەیە (یاشوب-ئەدو) بۆ کەسێکی ناردووە کە شوێنی ناوەکەی شکاوە، تێیدا بۆی باسی هەندێ کەس دەکات بە ناوەکانی (زابزابی و شاروم-تیشوپ؟)، توشی شەڕانگێزیەکەیان بووە، جا لە بەر ئەوە هەندێکیان لێ لە ناودەبات و ئەویش لەوێدا ئەوانی تر لە ناو ببات.

و هەروەها لە کۆتایدا باس لە دروست کردنی (زیو و مس) دەکات و بەشێکی زۆری تابلێتەکە توشی شکان هاتووە.

ژێدەرەکان

(١) أحمد، کوزاد محمد، کوردستانی ناوەراست لە نیوەی یەکەمی هەزارەی دووەمی.پ. ز.دا، سلێمانی، ٢٠٠٧، لا ١٨٥-١٨٦.

(٢) لۆسۆ، یورگین، خشتەکانی شمشارە، وەرگێرانی: عەزیز گەردی، هەولێر -٢٠٠١.

(٣) سەرچاوەی پێشوتر، لا ٤٨.

(4)- Eidem, Jesper and laessoe, Joren,The Shemshara Archives.I. The Letters, Copenhagen, 1998, p.22-23.

(5)- Ibbid.p.23

(٦) احمد، سەرچاوەی پێشووتر، لا ٢٦٥- ٢٦٦.

(7)- Eidem,Jesper, The Shemshara Archives.2.The Administrtive Texts, Copenhagen,1992,p.18

(8)- Eidem and laessoe, Ibbid,p.45

(9)- The: Eidem,Jesper,News from The Eastern evidence from TELL Shemshara,Iraq,Vol.XLVII.London,1985,p97.

(10)- Ibbid,p107

تێبینی: سەرجەم ئەم نامانە(تابلێتانە) لەم سەرچاوەیە وەرگیراون:

Joren.The laessoe, and (Eidem.Jesper Shemshara Archives.I.The Letters.Copenhagen, 1998)

تێبینی: ئەم بابەتە لە ژمارە(٣)ی ساڵی (٢٠٠٩)ی گۆڤاری سوبارتو وەرگیراوە.

وڵاتی کیروری و دەربەندی کۆڕێ لەسەرچاوە مێخییەکاندا

دڵشاد عەزیز زاموا
کۆلێژی ئاداب - زانکۆی سەلاحەددین

تا ئێستا پشکنینی شوێنەواریی لەزۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا نەکراوە، لەبەر ئەوە لەباردی ئەو گەل و هۆز و ناوچە و شار و دەوڵەتانەی، کە لە سەردەمە کۆنەکاندا لە کوردستاندا هەبوون، زانیاریمان زۆر کەمە، جگە لە چەند ناوچەیەکی کەم، کە پشکنینیان تێدا کراوە، وەک شاری نوزی و شمشارە کە چەند زانیارییەکیان لەسەر ناوچە، و دەوڵەتۆکەکانی کۆنی کوردستان خستۆتە روو، نووسینە مێخییەکان بەیەکێک لە سەرچاوە گرنگەکان دادەنرێت بۆ زانینی ناو و شوێنی وڵات و گەل و هۆز و شاخ و رووبار و ناوچەکانی کوردستان لە سەدەکانی پێش زایینیدا، چونکە ئەم سەرچاوانە لەنزیکەوە باس لە رووداوەکانی ئەم ناوچانە دەکەن، کاتێک پاشاکانی سۆمەر، ئەکەد، بابل و ئاشوور هێرشیان دەکردە سەر ئەو ناوچانە، دەنگوباسی هێرشەکانیان لەسەر بەرد و تابلیتی قوڕ دەنووسی، ئەم نووسینانە لە پەرستگاکان یان لە کۆشکەکان دادەنران. شوێنەوار ناسەکان بەردەوام توێژینەوە دەکەن لەسەر ئەو ناوانەی، کە لە سەرچاوە مێخییەکاندا باس کراون، ناوەکان دابەش دەکرێن بۆ ناوی (گەل، هۆز، وڵات، ناوچە، رووبار، شاخ، کێو..... و) هەوڵ دەدەن کە ئەو ناوانە بەراورد بکەن لەگەڵ شوێنەکانی ئێستادا بە لەبەر چاو گرتنی لایەنی جوگرافی و تۆپۆگرافی ئەو ناوچانە.

یەکێک لەو شوێنانەی، کە لە سەرچاوە مێخییە ئاشوورییەکاندا ناوی هاتووە و باس کراوە لە سەردتای سەدەی نۆیەمی پێش زایین وڵاتی کیروورییە، کە چەند جارێک باس کراوە، بەتایبەت لە سەردەمی توکولتی نینۆرتای دووەم (٨٩٠-

٨٨٤ پ.ز) و ئاشوور ناسر پالی دووەم (٨٨٠-٨٥٨پ.ز) و شالمانیسەری سێیەم (٨٥٨- ٨٢٨ پ.ز)[١].

کۆنترین ئاماژە بە کیرووری لە دەقێکی میخی تیگلات پلێسەری یەکەمی ئاشووری (١١١٥-١٠٧٧پ.ز) دا ئاماژەی پێکراوە بە شێوەی (کیریووری)، و پاشان ئاشووردانی دووەم (٩٣٤-٩١٢پ.ز) باس لە ناوی دوو شار لە شارەکانی هەرێمی کیرووری دەکات کە ئەوانیش شاری (سمیرا) و شاری (شوخو)وە کە پێدەچێت پەیوەندی بە ناوی شەقلاوەوە هەبێت و بە تێپەربوونی کات گۆڕاوە (شوخو = شەخلاوە؟- شەقلاوە...)..

لە سەردەمی پاشایانی ئاشووری توکلتی نینورتای دووەم (٨٨٣-٨٥٩پ.ز) و لە باشووری شاری دیاربەکر لە ناوچەی کورخ میلێک دۆزرایەوە کە نووسینێکی شالمانیسەری سێیەمی ئاشووری (٨٥٨-٨٢٤پ.ز) لەسەر بوو بەخەتی میخی نووسراوە و باسێکی دوورودرێژی لەشکرکێشی سێیەمی دەکات بۆ ناوچەکانی کوردستانی باکوور، شالمانیسەر باس لەرێگەی گەڕانەوەی دەکات دوای لەشکرکێشییەکەی بۆ ولاتی ئاشوور، لە نزیک دەریاچەی وانەوە دەگەڕێتەوە پاشان بە ناوچەکانی کوردستانی رۆژهەلاتدا دەگەڕێتەوەو رێگەی هەرێمی خوشکیا (پایتەخی هەرێمێک بوو لە ناوچەی زێبار و دەوروبەری زێی گەورە تا باکووری رۆژئاوای سیدەکان، ئەوکاتە ئەم هەرێمە خورییەکان لێی دەژیان) و پاشان بە شاخەکانی(ئەنزیتی)دا تێپەڕی و بە دەربەندی کیرووری (دەربەندی کۆڕێ) کە دەکەوێتە سەروو ئەربیل گەڕایەوە بۆ ولاتی ئاشوور.

ئاشوور ناصربالی دووەم (٨٨٣-٨٥٩پ.ز)و شالمانیصەری سێیەم، ناوی کیرووری بەشێوەی (کیروری) هاتووە، و لەم سەردەمەدا ناوی شەش فەرمانڕەوای هەرێمی کیرووری هاتووە لە (رۆژمێری لیمو)ی ئاشووریدا (ئەم رۆژمێرە بەهاتنی پاشای نوێ دەستی پێدەکردەوە و هەر سالێک لە حوکمی ئەو پاشا ئاشوورییە بە ناوی فەرمانڕەوای یەکێک لە هەرێمەکان یان شارە گرنگەکانەوە ناودەبرا لە رۆژمێری لیمو)،و لە نووسینە رەسمییەکاندا ئاماژە بەناوی ئەو فەرمانڕەوایە دەکرا بۆ ئاماژەکردن بە بەرواری نووسراوەکە...

ئەمەش ناوی ئەو فەرمانڕەوایانەی هەرێمی کیروورییە کە رۆژمێری لیموی ئاشووری هەرسالێک بەناوی یەکێک لە ئەوانەوە ناونراوە:

شیپاشەری (٨٥٣پ.ز)، موشکینس (٨١٣پ.ز)، ئاشوربیل ئەوصەر (٧٩٦پ.ز)، نینورتا موکینیشی (٧٦٥پ.ز)، لیپخورئیلی (٧٢٩پ.ز)، و شەمش ئەوپەخیر (٧٠٨پ.ز).

حنون: نائل، حقیقة السومریین ودراسات أخرى في علم الاثار والنصوص المسمارية، دمشق - ٢٠٠٧)، ص١٦٧،١٦٩.

هەروەها لە سەرچاوە عەرەبی و ئیسلامییەکانی سەردەمی مەغۆلیشدا ناوی هەرێمێک هاتووە کە (فضل الله العمري) باسی دەکات کە پێی گوتراوە ولاتی (کارکار) (کە نێوان هەولێر و خەفتیان ((رەواندز))و شارەزوور دەگرێتەوە)...(مسالک الابصار/ ج/٣/ل١٢٦-١٢٧) کە بێگومان ولاتی کارکار لە هەمان ناوچەی هەرێمی کیرووری کۆن بووە و سنوورەکەشی فراوانتر بووە بە بەراوردکردن بە سەردەمە کۆنەکان...

لەبارەی دیاریکردنی ناو و شوێنی ولاتی کیرووری شوێنەوارناسەکان چەند بۆچوونێکی جیاوازیان هەیە، کە لەم باسەدا دەیانخەینە روو:

١- بەپێی بیللەربێک **billerbeck** کیرووری دەکەوێتە سەر رێگەی کێلەشین[٢].

٢- بەپێی رای شرادەر کیرووری لە کێوەکانی رۆژهەلاتی هەولێرەوە بەرەو کەنارەکانی دەریاچەی ورمێ درێژ دەبێتەوە، بیللەربێکیش هەمان رای هەبووە.

٣- شترێک **streck** کیرووری (لەگەل گیلزانو) لە هەموو کەناری رۆژئاوای دەریای ورمێ داناوە.

٤- فۆرەر **forrer** پێی وایە کیرووری تەنها دەشتی حەریرە.

٥- ئۆلمستید پێی وابوو کیرووری دەکەوێتە باشووری

ئامێدی.

٦- سپایزەر وای بۆ چووە کیرووری نێوان هەولێر و رواندزە.

٧- برینکمان brinkman وەکو فۆردەر پێی وایە کیرووری تەنها دەشتی حەریر دەگرێتەوە[٣].

٨- L.d.Levin پاش ئەوەی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: شوێنی کیرووری لەنێوان هەولێر و رواندزە، لەوانەیە دۆڵی شەقڵاوە و دەشتی حەریری گرتبێتەوە[٤].

٩- J.E.Reade بۆچوونێکی جیاوازی هەیە، کە شوێنی کیرووری بەنێوان کۆیە و رانیە لەنزیک زێی بچووک داناوە[٥].

وەک دەبینین جیاوازییەکی زۆر لەنێوان بۆچوونەکاندا هەیە، ئەو بۆچوونانەی، کە کیروورییان بەکێلەشین و رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ داناوە، تا رادەیەک زیادەڕەوی پێوە دیارە لە دیاریکردنی شوێنی کیرووری، چونکە کێلەشین و رۆژئاوای ورمێ تا کۆتایی سەدەی هەشتەمی پ.ز بە تەواوەتی نەکەوتە ژێر دەسەڵاتی ئاشووری، هەروەها ئەم ناوچەیە بەتایبەت ناوچەی کێلەشین کە بەموساسیر ناسرابوو لە سەدەی هەشتەمی پ.ز، پایتەختی ئایینی ئورارتییەکانی لێ بوو[٦].

بەڵام لەبارەی بۆچوونەکەی رید j.e.reade، کە پێی وایە کیرووری دەکەوێتە نێوان کۆیە و رانیە بەهەمان شێوە رەت دەکرێتەوە، چونکە نووسینەکەی شالمانیسەری سێهەم کاتێک باسی کیرووری دەکات دەڵێت: بەرامبەر (لەسەر) (ina sag) (ئەربائیلۆ)یە، واتە بەرامبەر قەڵای هەولێرە ئەمەش تەنها شاخی سەفین و دەربەندی کۆڕێ دەگرێتەوە، چونکە نێوان کۆیە و رانیە زۆر دوورە لە هەولێرەوە بە بەراورد کردن لەگەڵ دەربەندی کۆڕێ و شاخی سەفین، کە لە هەولێرەوە دەبینرێت[٧].

هەروەها پاشای ئاشووری توکولتی نینورتای دووەم لە هێرشەکەی ساڵی ٨٨٦ی پێش زایین، کە کردییە سەر ئەو ناوچەیە باسی ئەوە دەکات، کە بەرێگای دەربەندی کیرووریدا بەرەو شاخەکانی ئورویینو urrupnu (هەیبەت سوڵتان؟) و ئیشرون isrun (شاخی کۆسرەت؟)[٨] دا رۆیشتووە لەوێشەوە گەیشتە خاکی لادانی ladani (دەشتی رانیە بەپێی فۆردەر)، کە ئەوکاتە لە دەستی لوللوبییەکان و گەلێکی تردا بوو[٩].

لەبەر ئەوە دەردەکەوێت کە کیرووری دەکەوێتە باکووری رۆژئاوای کۆیە. یەکێک لە بەڵگە گرنگەکان بۆ دیاریکردنی شوێنی کیرووری نووسینێکی مێخی پاشای ئاشووری شالمانیسەری سێیەم، کە باسی لەشکرکێشییەکەی دەکات لەساڵی ٨٥٦ پ.ز، کە لەکاتی گەڕانەوەیدا لە هێرشەکەی بۆ سەر میدییەکان لەنێوان هەمەدان و ورمێ بەرەو ئۆرارتۆ بەرێکەوت[١٠]، پاشان لەوێوە هێرشی برد بۆ gilzanu و hubuskia (کە دەکەونە بەشەکانی سەرەوەی زێی گەورە) و، لەرێگای enzite و بەرەو کیروور هێرشی برد و بە دەربەندی کیروورریدا، کە بەرامبەر هەولێرە ina sag بەرەو ئاشوور گەڕایەوە[١١].

بەڵام ئاشوور ناسربالی دووەم (٨٨٣- ٨٥٨ پ.ز) لەکاتی گەڕانەوەیدا لە هێرشەکەی بۆ سەر وڵاتی لوللو لەزێی دوکانەوە بەرەو بالیسان کەوتەڕێ، لەرێی دۆڵی ئالانەوە گەیشتە کیرووری، لە کیرووورییەوە گەڕایەوە بۆ نەینەوا، چونکە ئاشوور ناسرپال نەینەوا و هەولێری کردبووە بنکەی سەرەکی بۆ لەشکرکێشییەکانی[١٢]. هەروەها ئاشوور ناسربال بەپێی نووسینەکانی لەساڵی یەکەمی حوکمیدا لەوڵاتی کیروورییەوە رۆشت بەرەو ناوچەکانی باکووری زێی بچووک وەک سیمێسی simesi و ئادائوش... تاد[١٣].

هەروەها ئەو نووسینە ئاشوورییانەی باسی باج وەرگرتن دەکەن لەو ناوچانەی، کە دەستیان بەسەردا گرتبوو، چەند جارێک ناوی کیرووری هێنراوە لەم نووسینانەدا، کە زێڕ و زیو و مەڕ و بزن وەکو باجێک ساڵانە لە لایەن ئاشوورییەکانەوە سەنراوە[١٤] شوێنی وڵاتی کیرووری زۆر گرنگ بوو بۆ ئاشوورییەکان، چونکە بە ئەڵقەیەک دادەنرێت لەنێوان ئاشوورییەکان و دوژمنەکانیاندا، هەروەها کیرووری بەستراوە بە هەولێرەوە، چونکە بە یەکێک لەرێگا سەرەکییەکان دادەنرێت بۆ هێرش کردنە سەر ناوچەکانی ناوەوەی زاگرۆس و

پێدەچێت ئەو ڕێگایەی، کە ئێستا هەولێر دەبەستێتەوە بە شەقلاوەوە هەمان ڕێگا لە کۆندا بەکارهێنرابێت، چونکە کاریگەری تۆپۆگرافی ناوچەکە تا ئێستاش بەردەوامە لەسەر ڕێگا نوێیەکە، هەروەها نزیکی کیروروری وای کردبوو، کە زۆر گرنگی پێ بدرێت هەروەک دەزانین کە پاشا ئاشوورییەکان لەپێش دەستپێکردنی هێرشەکانیاندا دەهاتن بۆ شاری هەولێر (arba-ilu)، بۆ ئەوەی لە خواوەندی جەنگ عەشتاری ئەربائیلو بپاڕێنەوە بۆ ئەوەی سەرکەوتنیان پێ ببەخشێت لە شەڕەکاندا[١٥]، ولاتی کیروروری دەکەوێتە نێوان ولاتی ئۆرارتۆ لە باکوور و باکووری ڕۆژهەلات و ولاتی زاموا لە ڕۆژهەلات. ئەربائیلو لە باشوور. ولاتی ئاشوور لە ڕۆژئاوا. بەپێی نووسینەکانی ئاشوورییەکان لەسەدەی نۆیەم و هەشتەمی پێش زایین، شوێنی کیروروری دەتوانرێت دیاری بکرێت بەشێوەیەکی گشتی، بەلام دیاریکردنی سنووری ولاتی کیروروری بەشێوەیەکی راست کارێکی ئاسان نییە، چونکە کیروروری ناوی شوێنێکی جوگرافییە نەک ناوێکی سیاسی.

لەکۆتاییدا دەتوانین بلێین کیروروری ولاتێکە یان ناوچەیەکە، کە لە کۆرێیەوە دەست پێدەکات شەقلاوە و دەشتی حەریر و بەشێک لە دۆلی بالیسان دەگرێتەوە. ئەگەر وامان دانا کە ناوی گوند و دەربەندی کۆرێی ئێستا (کە بەدەربەندی قرایر ناوی هاتووە) لە سەدەی پازدەی زایینیدا لە کتێبی «صبح الاعشا في صناعة الانشا»ی قەلقەشەندیدا: بڕوانە قەرەداغی، مێژووی گەلی لوللو پاشماوەی ناوی کیروروری بێت و بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە و بووەتە کۆڕی (kirruri-kore، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە ناوی کیروروری تەنها گوندی کۆڕی یان دەربەندی کۆڕی دەگرێتەوە، بەلکو کیروروری ولاتێکی فراوان بووە، کە دەربەندی کۆڕی بەشێکی گرنگی ئەم ولاتەی پێک دەهێنا، بەلام ئێمە نازانین کە دەربەندی کۆڕی دەکەوێتە سەرەتای دەست پێکردنی سنووری ولاتی کیروروری یان ناوەراستییەوە. هەروەها بەدووری نازانین، کە ناوی کیروروری بە تێپەڕبوونی کات گۆڕابێت بۆ حەریر (harir-kirruri)، کە ئەمانەش تەنها گریمانێکە، بەلام نابێ ئەوەمان لەبیر بچێت کە ولاتی کیروروری دەشتی حەریر و شەقلاوە و کۆڕێ و بەشێک یا هەموو دۆلی بالیسان دەگرێتەوە، هەروەک لەپێشەوە ئاماژەمان پێکرد. بەلام دەتوانین بگەینە ئەوەی کە ناوی دەربەندی کۆڕێی ئێستا پەیوەندی بەناوی ولاتی کیروروریەوە هەیە و لە کیرورریەوە وەرگیراوە.

پەراوێز و سەرچاوە:

1- saggs,h.w.f, the land of kirruri, iraq, vol 42.part 1, London, 1980, p79.

2-saggs, ibid,p 79.

٣- ئەوانەی سەرەوە لە:

3- Levine, Louis d.; geographical studies in the neo-Assyrian zagros),iran, vol. xi, London, 1973, p 14, n15.

4- Levine, ibid, p.16.

5- sags, ibid, p 79.

٦- الامين: محمود (مسلتا طوبزاوه و كيله شين) سومر مجلد، (١٩٥٢).

7- sages, ibid, p.80.

٨- قەرەداغی، فاضل، مێژووی گەلی لوللو، چاپی دووەم، سلێمانی، ل ٣٤.

٩- هەمان سەرچاوە.

١٠- الهاشمي، رضا جواد و سامي سعيد الاحمد، تاريخ الشرق الادني القديم ايران و الاناضول (بغداد) ص٨٢.

11- saggs, ibid, p.80.

١٢- ساكز: هاري، قوة اشور، ترجمة: عامر سليمان (بغداد- ١٩٩٩) ص١١١.

١٣- قەرەداغی، مێژووی گەلی لوللو، ل ٣٧.

١٤- يانكوفسكا، بعض القضايا الاقتصادية في امبراطورية اشور، العراق القديم، دراسة تحليلية للاحوال الاقتصادية والاجتماعية، ت. سليم طه التكريتي، بغداد ١٩٨٦، ص٣٩.

١٥- جميل: فوئاد، ((حدياب.... اربيلا وعشتار... اربيلا) سومر م ٢٥، (١٩٦٩).

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری (هەزارمێرد)، ژمارە (٢٦)ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ بلاو بۆتەوە.

هونەری ئۆرارتی لە پارێزگای هەولێر (١٣٠٠-٥٩٠پ.ز)

«توێژنەوەیەکی مەیدانی شیکارییە»

دڵشاد عەزیز زاموا

ئۆرارتییەکان کێن؟

لە سەدەی سیازدەی پ.ز بۆ یەکەم جار ناوی ئۆرارتییەکان لە نووسینە مێخییەکانی ئاشورییەکاندا بەرچاو دەکەوێت، ئەم گەلە یەکێکن لە گەلە کۆنەکانی کوردستان و لە سەرەتادا لە هەزارەی سێیەمی پ.ز لەگەڵ خورییەکاندا یەک بنەچە و ئەسڵیان هەبووە، و ژمارەیەک لە توێژەران تێبینی ئەوەیان کرد کە پەیوەندییەکی خزمایەتی و تێکەڵی لە نێوان زمانی خوری و ئۆرارتی هەیە، و بەتایبەت ئەو زمانەی کە لە سەدەی نۆ تا سەدەی شەشی پ.ز بەکارهێنراوە، و (فریدەر)یش جەختی لەسەر ئەوپەیوەندییە کردەوە، و (دیاکۆنۆف)یش ئەمەی سەلماند[١]، و ئەوەش دەرکەوت کە زمانی ئۆرارتی لقێک نییە لە زمانی خوری بەڵکو هەردووکیان سەربە زمانێکی دایک(زمانی خوری ـ ئۆرارتی سەرەتا)ن و پاشان وەک دوو زمانی سەربەخۆ لە زمانە دایکەکەوە لە (هەزارەی سێیەمی پ.ز)ەوە بە جیا گەشەیان کردووە، و پاشان خورییەکان بۆ ناوچەکانی دیکەی باکووری میسۆپۆتامیا و کوردستان بڵاوبوونەوە و زمانی خوری بووە زمانێکی سەربەخۆ[٢].

شانشینی ئۆرارتو:

شانشینی ئۆرارتو لە سەرەتادا لەناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی وان سەری هەڵدا و پاشان سنووری دەسەلاتیان لە دوای سەدەی سیانزدەی پێش زاینەوە فراوان بوو، و لە رۆژئاواوە تا ناوچەکانی کوردستانی سوریا و لە باکوورەوە تا نزیک دەریای رەش و لە رۆژهەلات و باکووری رۆژهەلاتەوە بۆ ناوچەکانی کوردستانی ئێران و ئەرمینیا، و لە باشووردوە تا ناوچەکانی دیانا و سیدەکان و ئامێدی و قەلادزێ فراوان بوو، و دەستیانگرتبوو بەسەر دەروازە دەولەمەندەکانی سەرچاوەی کانزاکانی کوردستانی باکور، ئۆرارتییەکان لە (سەدەی سیانزدیەمی پ.ز)ەوە، لە گۆرەپانی سیاسی و سەربازی ناوچەکانی باکوری میسۆپۆتامیادا دەرکەوتن و لە نووسینە مێخییەکانی پاشای ئاشوری (شالمانیصەری یەکەم۱۲۷٤-۱۲٤٥پ.ز)دا بە شێوەی (ئۆرارتی) ناویان هاتووە(۳).

ناوی ئۆرارتییەکان:

ئۆرارتییەکان بە خۆیان دەگوت خالدی، و بەزمانەکەشیان دەگوت زمانی خالدی، ئەم ناوە لە ناوی خواوەند(خالدی/ هالدی)یەوە هاتووە کە خواوەندی نەتەوەیی ئۆرارتییەکان بوو، بەلام لە نووسینە مێخییەکانی ئاشورییەکاندا بە (ئۆرارتی)ناویان هاتووە، و بە ولاتەکەشیان گوتراوە ولاتی ئورارتو،، هەروەک دیارە پاشگری(تو)لە زمانە کۆنەکانی میسۆپۆتامیادا، بەکاردێت بۆ دیاری کردنی شوێنی ولات و ناوچە لە هەر چوارلایەکە، هەروەک چۆن دەگوترا(مارتو، سوبارتو)، ئەوەی شایەنی باسە ناوی ئۆرارتۆ تائێستاش بە زیندویی لە ناوی شاخە بەرزەکانی(ئارارات)دا ماوەتەوە، هەروەها(مار) پێی وایە کە کاردۆخییەکان هەمان بنەچەی هاوبەشیان لەگەل ئۆرارتییەکان هەیە(٤)، شایەنی باسە زۆرێک لە رۆژهەلاتناس و نووسەرە بیانییەکان ئەرمەنییەکان بە پاشماوەی ئۆرارتییەکان دەزانن و لە نووسینەکانیاندا لە جێگەی ناوی ئۆراراتو (ئەرمەن) و (ئەرمەنی) بەکاردەهێنن و گەلی ئەرمەن دەبەنەوە سەر بنەچەی ئەم گەلە کۆنە، بەلام لە راستیدا ئەم بۆ چوونەیان هەلەیە چونکە ئەرمەن دوای ئۆرارتییەکان دەرکەوتوون و پەیوەندییان بە یەکەوە نییە، بێگومان هۆکاری ئاینی لە پشت بۆچوونی نووسەرە بیانییەکانەوەیە...!.

هونەری ئۆرارتی لە کوردستانی باشوور:

لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەوە تا ئێستا زۆر کتێب و بابەت لەسەر هونەری ئۆرارتی بە شێوەیەکی گشتی نووسراون، بەلام ئەوەی تێبینی دەکرێت لە پەنجاکانی سەدەی بیستەوە تا ئێستا چەندین پارچە شوێنەواری وەک (پەیکەر، نەخش، گلێنە و گۆزە)ی گەورە و بچووک لە ناوچەکانی کوردستانی باشوور لە ناوچەی حەریر و رەوندوز و سیدەکانەوە گەیەنراونەتە مۆزەخانەکانی هەولێر و سلێمانی و مۆزەخانەی نیشتیمانی عێراقی، و هەندێک کاتیش هەوالی ئەم شوێنەوارە دۆزراوانە لە گۆڤارە تایبەتەکانی شوێنەوار بلاوکراونەتەوە، لەگەل ئەوەی کە ئەو راپۆرتانەی نووسراون و بلاوکراونەتەوە زۆر کورت بوون و هەندێک کات واتا دار و گشتگیریش نەبوون، ماوەی چەند سالێکە لە هەولی زانیاری کۆکردنەوەدابووین لەسەر ئەو شوێنەوارانەی کە لەو ناوچانە دۆزرانەونەتەوە، و چەندین سەردانی مەیدانی شوێنەوارەکانمان کردووە و قەلاکان و نەخشی چیاکان و میلەکان و مۆزەخانەکانمان بەسەر کردەوە، بۆ ئەوەی بزانین کە ئایا شتێک بەناوی هونەری ئۆرارتی کوردستانی باشوور هەیە؟

۱- هونەری نەحت:

أ.پەیکەرەکان:

لەم پەنجا سالەی رابردووەوە تا ئەم چەند سالەی دوایی مۆزەخانەی عێراقی و مۆزەخانەی سلێمانی و هەولێر، چەند پەیکەرێکیان لە ناوچەکانی(رەواندوز)و (سیدەکان)و (حەریر)ەوە بە دەست گەیشت، و زۆرێک لەم پەیکەرانە لە لایەن شوێنەوارناسانەوە بە پەیکەری سەردەمی ئۆرارتییەکان دادەنرێن، و پێویستە پێش ئەوەی باس لە سەردەمی ئەم پەیکەرانە بکەین، دەبێت لە رووی هونەری و جۆری نەحتەوە باسی ئەم پەیکەرانە بکەین، بۆ ئەوەی لە رێگەی ئەم باسکردنەوە تایبەتمەندییە هونەرییەکانی ئەم پەیکەرانە بناسین و لەو رێگەیەوە مەبەست لە دروستکردنی پەیکەرەکە و سەردەمەکەی دیاری بکەین.

۸. پەیکەرەکانی مۆزەخانەی سلێمانی:

ئەم دوو پەیکەرە لە ناوچەی مجێسیر دۆزرانەتەوە و گواستراونەتەوە بۆ مۆزەخانەی سلێمانی:

پەیکەری یەکەم:

ئەم پەیکەرە لە ناو مۆزەخانەی سلێمانی نمایش کراوە، لە بەردێکی لمی(sand stone) سەوزباو بە نەحتی بەرجەستەی بارز (نحت المجسم البارز) نەحت کراوە، پیاوێکی ریشداری راوەستاو نیشان دەدات، پێوانەکەی (درێژی ٢٢٥سم، و ئەستوری پەیکەرەکە لە نێوان (٢٠ بۆ ٢٨سم) بوو، درێژی ریشی(٧٧سم)، و سەری درێژکۆلەیە و درێژی سەری تا شانی (٥٧سم) دەبێت، و ملی کورتە و تەنها(٦سم) دەبێت، دەست و قاچەکانی بە شێوەیەکی روون دەرنەکەوتوون و لە خوار ناوقەدییەوە گرتییەک بۆ پەیکەرەکە کراوە.

پەیکەری دووەم:

بەڵام ئەم پەیکەرە کە بە هەمان شێوە لەناو مۆزەخانەی سلێمانی نمایش کراوە، پەیکەری پیاوێکی ریشداری راوەستاوە بە نەحتی بارز لە سەر بەردێکی لمی سەوزباو نەحتکراوە و درێژییەکەی (١٨٠سم)، و ئەستوورییەکەی لە نێوان (٢٣سم بۆ ٤٣سم) دەبێت، داردەستێکی بەدەستییەوە گرتووە کە درێژییەکەی (٦٣سم) دەبێت و سەری داردەستەکە وەک چەکوش وایە(١٢سم)، مل و شان و سەری لەیەکتر جیانەکراوەتەوە، قاچەکانیشی دەرنەکەوتوون بەڵکو هەردوو قاچەکانی پێکەوە بەشێوەیەکی درێژکۆلە تێکەڵ بوون.

ئەم دوو پەیکەرە لە رووی شێوازی نەحتەوە زۆر باش نەبوون و گرنگییان پێ نەدراوە، جگە لەوەی مادەی دوو پەیکەرەکە زۆر باش نین و داخوراوە، چونکە بەردی لمییە و هۆکاری ئاوهەوا و باران زۆرکاریگەری لەسەر بەردەکان

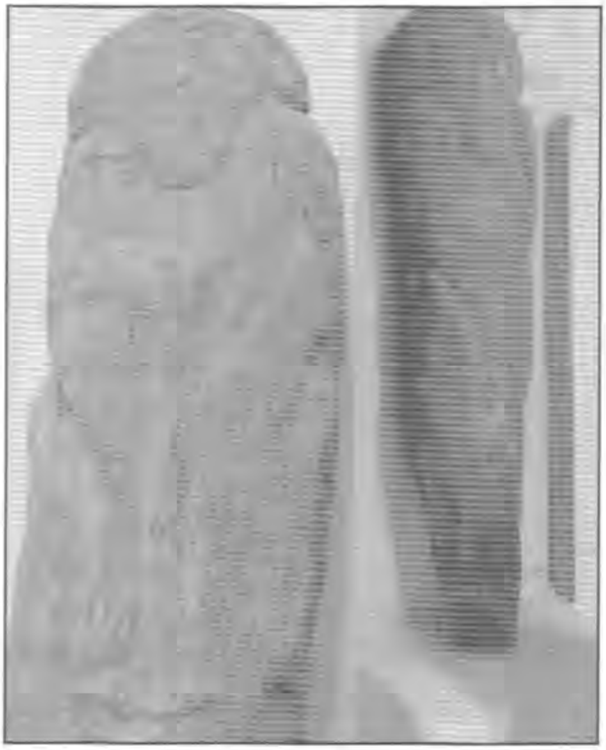

کردوون و داخوراون، هونەرمەند پەیکەرەکەی بە شێوەیەکی بەرجەستە دەرنەخستووە و بەڵکو تەنها یەک رووی بەردەکە نەحتکراوە و بەم شێوە نەحتە دەگوترێت نەحتی موجەسەمی بارز.

ئەم دوو پەیکەرە شێوەیان لە لاشەیەکی کفن کراو دەچێت، و وەک مردوویەک نەحتکراون، و ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەوەی کە مەبەست لە دروستکردنی ئەم پەیکەرانە مەبەستێکی ناشتن بووە و پەیوەندی بە گۆڕی کەسێکی تایبەتەوە هەیە، گومان دەبەین کە کرابێتە کێلی گۆڕ.

B. پەیکەرەکانی مۆزەخانەی هەولێر:

پەیکەری یەکەم: ئەم پەیکەرە لە ناو مۆزەخانەی هەولێر نمایش کراوە، و لە بەردێکی لمی سەوزباو، بە نەحتی موجەسەم پیاوێکی ریشداری راوەستاو نەحتکراوە، و بەدەستی راستییەوە کاسێکی گرتووە و دەستی چەپی خستووەتە سەرسکی و زۆرگرنگی بە بەشی خوارەوەی لاشەی نەدراوە، و هەوڵدراوە دەم و چاوو و لوت و برۆکانی دەربخرێت.

پەیکەری دووەم:

لە بەرد نەحت کراوە، و پیاوێکی ریشداری راوەستاو نیشان دەدات، کە بە نەحتی موجەسەم نەحتکراوە و بەشێکی سەری شکاوە، دەستی چەپی خستووەتە سەر سنگی، و دەستی راستی خستووەتە سەر بەشی سەرەوەی سنگی، و دەست دەدات لە ملوانکەکەی، بەشی سەرەوەی لاشەی لە بەشی خوارەوەی جیاکراوەتەوە و بە خەتێکی قووڵ

هەڵکەندراوە لەسەر ناوقەدی، و گرنگی بە ئەندامەکانی زاوزێی دراوە بەشێوەکی گۆیی نەحتکراوە و بە رووتی دەرخراوە، هەروەک تێبینی دەکرێت کە دەست و قاچەکانی بە لاشەیەوە بەستراوە، و هونەرمەندەکە گرنگی بە بەشی پشتەوەی پەیکەرەکە نەدراوە کە ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی پەیکەرەکە بە دیوارێکەوە هەڵواسراوە و پشتەوەی دیارنەبووە، شێوازی نەحتی ئەم پەیکەرە بە نەحتی موجەسەمی بارز ناودەبرێت، و پێدەچێت ئەم پەیکەرە یەکێک بێت لە پەیکەری خواوەندەکانی بە پیتی هەیە.

پەیکەری سێیەم:

ئەم پەیکەرە لە گۆڕەپانی مۆزەخانەی هەولێر نمایشکراوە، لە بەردی لایمستۆن بە نەحتی بارز نەحتکراوە، بەشێک لە سەری پەیکەرەکە شکاوە و نەحتی پیاوێکی

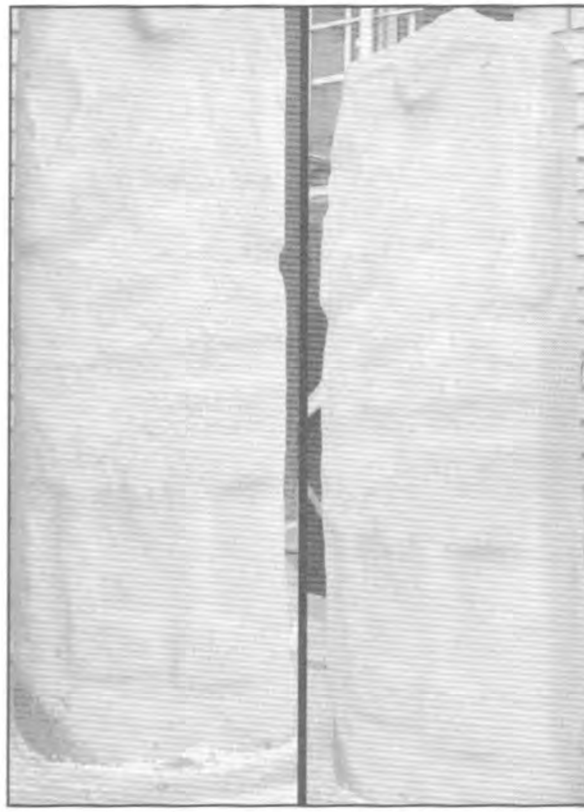

ریشدارنیشاندەدات، دەستی چەپی خستووەتە سەر سکی، دەستی راستی خستووەتە سەر سنگی و شتێکی بە دەستی راستییەوە گرتووە لە کاسێک دەچێت، ئەوەی ئەم پەیکەرە لە هەموو پەیکەرەکانی مۆزەخانەکانی کوردستان جیادەکاتەوە و جیاوازە لە شێوازی نەحتکردنەکەیەتی، چونکە بەشی خوارەوەی لاشەی بە شێوەی لەسەر لا نەحت کراوە، و قاچەکانی رووی کردووەتە لای چەپ، پێیەکانیشی بەشێوەی لەسەر لا نەحتکراوە و گشت پەنجەکانی پێی بە شێوەی لەسەر لا نەحتکراوە، و ئەندامی زاوزێی لە نێوان قاچەکانی بە شێوەی خەتێکی ئەستوور نیشاندراوە، هەموو پەیکەرەکە لە رووی بەردێکی لاکێشەیی بە نەحتی بارز نەحتکراوە.

پەیکەری چوارەم:

بەهەمان شێوە ئەم پەیکەرەش لە گۆڕەپانی مۆزەخانەی هەولێر نمایشکراوە، لە سەر بەردی لایمستۆن بە نەحتی بارز نەحتکراوە، و دیمەنی کەسێکی ریشداری نوک تیژ،

بەشێکی سەری پەیکەرەکە شکاوە، و دەستەکانی خستووتە سەرسنگی بە (شێوەی نوێژی سۆمەری)، و شتێکی بە هەردوو دەستییەوە گرتووە، و گرنگی بە بەشی خوارەوەی لاشەی نەدراوە، شێوازی نەحتەکەی شێوازێکی سەرەتاییە و هونەرمەند گرنگی بە وردەکارییەکان نەداوە و نەیتوانیوە وردەکارییەکان و جوڵەکان بەشێوەیەکی واقعی دەرببڕێت، و ئەم پەیکەرە لە لایەن شوێنەوارناس (د. نوعمان جومعە) لە (گوندی مەکردان)لە رۆژئاوای دەشتی حەریر، لە نزیک گوندی حەریر دۆزراوەتەوە و گەیاندویەتییە مۆزەخانەی هەولێر، ئەم پەیکەرە بە هەمان شێوەی پەیکەرەکانی دیکە گرنگی بە بەشی دواوەی پەیکەرەکە نەدراوە، ئەم پەیکەرە هەرچەندە لە رووی شێوازی نەحتەوە زۆر سادەیە بەڵام ئایکۆنۆگرافی ئەم پەیکەرە هاوشێوەی پەیکەرە سۆمەرییەکانە، لە حاڵەتی نوێژکردن نیشان دەدات، کە دەستەکانیان دەخەنە سەر سنگیان.

ناتوانرێت ئەم پەیکەرە بە پەیکەرێکی ئۆرارتی دابنرێت، بەڵام ئەم پەیکەرە گرنگی خۆی هەیە و لە رووی بابەتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پ.ز دەگەڕێتەوە، و لە رووی شێوازی نەحتەوە شێوازێکی زۆر سادەی هەیە.

پەیکەرەکانی مۆزەخانەی عێراقی:

لە لایەن تیمێکی بەرێوەبەرایەتی گشتی شوێنەواری بەغدادەوە دوو پەیکەر لە نزیک گوندی مجێسیر کە دەکەوێتە ناحیەی برادۆست دۆزرانەوە.

پەیکەری یەکەم:

ئەم پەیکەرە لە بەردێکی لمی سەوزباوی تێکەڵ بە چەو و پارچە بەرد دروستکراوە، کە پێی دەگوترێت (Conglomerate stone)، و درێژییەکەی ١٩٥سم، و تیرەکەی ٩٧سم، کێشی ٢٥٠کگم دەبێت، سەر و دەستەکانی بە شێوەی نەحتی بارز نەحت کراون، دەستی راستی خستووەتە سەر سنگی و دەستی چەپی شۆڕکردووەتەوە، شێوەی پەیکەرەکە لە لاشەیەکی کفن کراو دەچێت، ئەم پەیکەرە لە لایەن شوێنەوارناسی مۆزەخانەی عێراقییەوە نەگواسترایەوە بۆ مۆزەخانە لە بەر قورسی کێشی پەیکەرەکە و سەختی رێگا لە پەنجاکانی سەدەی بیست دا[١٤].

پەیکەری دووەم:

ئەم پەیکەرە بە هەمان شێوە لە نزیک گوندی مجێسیر دۆزرایەوە، پەیکەری باڵندەیەکە قاچەکانی شکاوە، بەڵام بەهەمان شێوەی پەیکەری یەکەم جۆری ماددەکەی و شێوازی نەحتەکەی کاریگەری لەسەر نارێکی شێوەی پەیکەرەکە هەبووە، و کاریگەری سروشتی بەردەکەی شێواندووە، و زۆرتر لە بەردێکی سروشتی دەچێت و شێوەی باڵندەیەکی وەرگرتووە، ئەم پەیکەرە لە ساڵی ١٩٥٥ لایەن شوێنەوارناس (د.مەحمود ئەمین)ەوە گواستراوەتەوە بۆ مۆزەخانەی عێراقی، بە پێی راپۆرتی ئەم شوێنەوارناسە ئەو ناوچەیەی ئەم پەیکەرانەی تێدا دۆزرایەوە ناوچەیەکی شوێنەواری بوو و چەندین پارچە گۆزە و سواڵەت لە ناوچەکەدا بڵاوبووبوودوە.

دەربارەی ئەو پەیکەرانەی کە لە سەرەوە باسمانکردن و ئێستا لەو مۆزەخانانەی نمایشکراون تا ئێستا نازانرێت ئەم پەیکەرانە بە چ مەبەستێک دروستکراون، و هەندێک پێیان وایە کە ئەم پەیکەرانە پەیکەری(خواوەند خالدی) خواوەندی نەتەوەیی ئۆراراتییەکانە، بەڵام هەندێکی دیکە پێیان وایە ئەم پەیکەرانە بۆ مەبەستێکی دڵتەنگی و تازیە و مردوو ناشتن بەکارهێنراون، بەڵام پێدەچێت ئەم پەیکەرانە لە شوێنێکی تایبەت چەقێنرابن چونکە

بنکەکەیان تیژە و و قاچەکانی دروستنەکراوە، و بەشێوەکی تیژی درێژکۆلە دروستکراون، و گرنگی بە پشتەوەی پەیکەرەکە نەدراوە، کە پێدەچێت لە شوێنێک دانرابن، و بەدیوارێکەوە چەسپێنرابن، یان لەسەر گۆڕەکان وەک کێلی گۆڕ چەقێنرابن چونکە زۆربەیان بەو شێوەیە دۆزراونەتەوە کە پاشماوەی قوڕ بە بەشی خوارەوەیانەوە هەیە و لە زەوی چەقێنراون و تا ئێستاش هەست بەو پاشماوەیە دەکرێت جگە لەوەی کە نەحتکردنی بەشەکانی خوارەوەی ئەم پەیکەرانە بە شێوەیەکە ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە لە زەوی چەقێنراون، و بەم شێوەیە پێدەچێت کە هەندێک لەم پەیکەرانە وەک کێلی گۆڕ بەکارهێنرابن، و چەند بۆ چوونێکی نوێ ئەم پەیکەرانە بە پەیکەری سەکیی (سکیپی) دادەنێن[٤٧]. هەرچەندە ئەم بۆ چوونەش پێویستی بە بەڵگەی زۆر هەیە و کنەو پشکنینەکانی داهاتوو دەریدەخەن کە ئایا ئەم پەیکەرانە بەرهەمی کاری هونەری ئۆرارتییەکانە یان سەکیی یان هەرگەلێکی دیکەی کۆنی کوردستانن.

ب. نەخشی چیای هەریر و پەیوەندی بە ئۆرارتییەکانەوە؟

(مارگرێت ریشنایدەر) پێی وایە مەنحوتەی حەریر (پەیکەرێکی ئۆرارتییە)، بەڵام نازانرێت بۆچی ئەم مەنحوتەیە بە مەنحوتەیەکی ئۆرارتی ناودەبات، بەڵام ئەگەر بێت و لە مەنحوتە بڕوانین دەبینین کە مەنحوتەکە لە رووی شێوازی نەحت و دەستان و جل و بەرگەکانییەوە مەنحوتەیەکی سەردەمی ئەشکانییە، و پێدەچێت سەرکردەیەکی جەنگاوەری (شانشینی ئەدیابین)بێت کە پایتەختەکەی قەڵای هەولێر بوو، لەبەرئەوە نەخشی چیای هەریر پەیکەرێکی ئۆرارتی نییە.

دۆزینەوەی گڵێنەی ئۆرارتی لە ناوچەی دیانا لە پارێزگای هەولێر:

کنەو پشکنینە شوێنەوارییەکان دەریان خستووە کە بۆ یەکەم جار گڵێنەکاری لە کوردستان دەرکەوتووە، ئەم داهێنانە بۆ یەکەم جار لە گوندی (تەپە گۆران)ی نزیک کرماشان(لە رۆژهەڵاتی کوردستان)لە دەوروبەری (٦٨٠٠ق.م) روویداوە، بە پێی رای شوێنەوارناس (جیمس میلارت) گڵێنەسازی لە گوندی (تەپە گۆران)ەوە گواستراوەتەوە بۆ(گوندی چەرمو/لە نزیک چەمچەماڵ) پاش پەنجا ساڵێک لە دەوروبەری (٦٧٥٠ق.م) فێری گڵێنە دروستکردن دەبن[٥].

هەروەها لە پارێزگای هەولێر پشکنینەکانی رزگارکردنی شوێنەوارێک لە ناوچەی (بەرد حوشتر)جۆرێک لە گڵێنەی دەرخستووە کە زۆر سادە و نارێکە، رووەکەی زبرە و بە دەست دروستکراوە و لە پلەیەکی گەرمی نزمدا سورکراوەتەوە، ئەم جۆرە گڵێنەیە بە پێی رای ئەو شوێنەوارناسانەی کە بەشدارییان کردووە لە کنەو پشکنینەکانی (بەردحوشتر)دا باس لەوەدەکەن کە لەم شوێنەوارەدا نشینگەیەک دەرکەوت کە پێکهاتبوو لە کوخی بازنەیی و ئەم جۆرە بیناسازییەش بە یەکێک لە کۆنترین شێوازەکانی بیناسازی دادەنرێت، و ئەم جۆرە گڵێنەیەش بە هاوشێوە و هاوسەردەمی گڵێنەی چەرمو و حەسونەدادەنێن، و گڵێنەی بەردحوشتر بە کۆنترین جۆری گڵێنە دادەنرێت کە تا ئێستا لە سنووری پارێزگای هەولێردا دۆزراوەتەوە، و جگە لەوەش گڵێنەی سەردەمی حەلەف (٤٩٠٠-٤٥٠٠پ.ز)و گڵێنەی سەردەمی عوبەید (٤٥٠٠-٣٥٠٠پ.ز) و گڵێنەی سەردەمی وەرکا (٣٥٠٠-٣١٠٠پ.ز) و گڵێنەی سەردەمی خوری و میتانی(هەزارەی دووەمی پ.ز) لە ناوچەکانی دیانا و ئەشکەوتەکانی دەوروبەری دۆزراوەتەوە، و گڵێنەی سەردەمی ئاشوری و ئەشکانی و ساسانی و ئیسلامی لە شاری هەولێر دۆزراوەتەوە.

بەڵام دەربارەی دۆزینەوەی گڵێنەی ئۆرارتی لە کوردستانی باشوور، تەنها لە سنووری پارێزگای هەولێر دوو نموونەی زۆر گرنگمان لەبەردەستدایە، کە لە ناوچەی دیانا دۆزراونەتەوە، و گڵێنەی ئۆرارتی لە باشووری کوردستان و میسۆپۆتامیا تا ئێستا هیچ ئاماژەیەکی پێنەکراوە و لە کنەوپشکنینەکانیشدا نەدۆزراوەتەوە و ئەگەر دۆزرابێتەوە پێی نەگوتراوە گڵێنەی ئۆرارتی، دیارە هۆکاری ئەمەش پەیوەندی بە سنووری دەسەڵاتی ئۆرارتییەکانەوە هەیە لە باشووری کوردستان، چونکە سنووری بەردەوامی ئۆرارتییەکان لە باشووری کوردستان لە ناوچەیەکی بەرتەسک دا بوون، شانشینی ئۆرارتو لە باشوورەوە دەگەیشتە ناوچە سنوورییەکانی باشووری

کوردستان لە سەر سنووری ئێستای(تورکیا-عێراق/ئێران-عێراق) و لە ناوچەکانی بەراواری باڵا، ئامێدی، دیانا، سیدەکان، رواندز، تا ناوچەکانی قەندیل و قەڵادزێ)، دیارە ئەم ناوچانەش هیچ کنە و پشکنینێکی بۆ ئەو مەبەستە تێدا نەکراوە، تاکە پشکنینێک کە ئەنجام درابێت لەگردی (بانەهێلک) لە نزیک رووباری دیانا لە لایەن تیمێکی ئەمریکی-بەریتانییەوە ئەنجامدراوە و گڵێنەی سەردەمی حەلەف (٤٩٠٠-٤٥٠٠پ.ز)ی تێدا دۆزرایەوە، جگە لە کنەوپشکنین لە ئەشکەوتەکانی (هاودیان، دیان، بەستوون) کە شوێنەواری چاخە بەردینەکان و چاخی کانزایی و برۆنزییان دەرخست، و شوێنەواری ئۆرارتییان تێدا نەدۆزرایەوە، و بەهۆی جەنگە بەردەوامەکانی سەدەی بیست و تا ئێستاشی لە گەڵدا بێت ئەو ناوچە سنووریانە ئارام نەبوون و هیچ تیمێکی بیانی و ناوخۆیی بۆ کنەو پشکنین رووی تێنەکردوون،، کە ئەمەش هۆکاری دەرنەکەوتنی شوێنەواری ئۆرارتییە لەم ناوچەیەدا، جگە لەوەی پێویستە خوێندنەوەیەکی دیکە بۆ هەندێک لەو شوێنەوارانەی هەزارەی یەکەمی پ.ز بکرێت کە لە کنەوپشکنینەکانی گردەکانی دەشتی رانیە دا لە پەنجاکانی سەدەی بیست لە کاتی بنیاتنانی بەنداوی دوکاندا دەرکەوتن، چونکە ئەو ناوچانە لەگەڵ ئەوەی لە سەردەمی ئۆرارتییەکان ناوچەیەکی (لولوبی) و (خوری)نشین بوون، بەڵام لێرەدا باس لە کاریگەری شارستانی و گواستنەوەی بازرگانی دەکەین و پێمان وایە کە گڵێنە و هونەری ئۆرارتی لەم ناوچانەدا هەبووە و لە رێگەی پەیوەندی و بازرگانییەوە گواستراوەتەوە بۆ ئەم ناوچەیە.

دوو گۆزەی ئۆرارتی لە ناوچەی دیانا دۆزراونەتەوە و وەک دوو نمونەی گڵێنەی ئۆرارتی کە تاکە نمونەی گڵێنەی ئۆرارتین کە تا ئێستا لە کوردستانی باشوور دۆزرابێتنەوە:

گۆزەی یەکەم:

شوێن: لە گردێکی شوێنەواری نزیک گوندی هاودیان لە سەر رووباری هاودیان دۆزراوەتەوە، و ئێستا لە مۆزەخانەی تایبەتی (ئاڤان شێخ ئاخیر)ە لە هاودیان پارێزراوە کراوە.

گۆزەیەکی قەبارە مامناوەندە، بەدەست دروستکراوە، لە

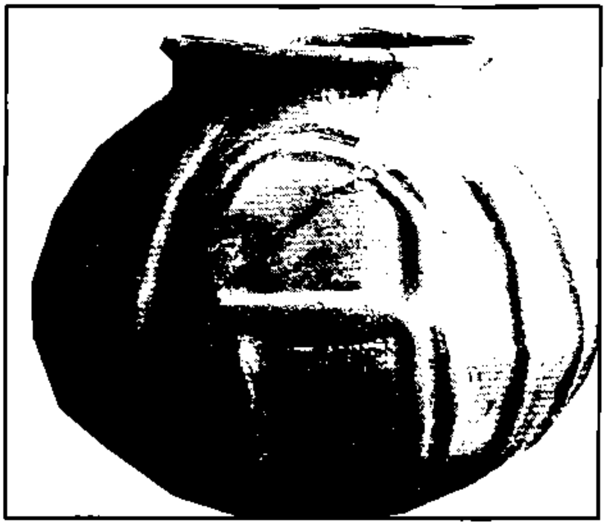

ئاژەڵی یەکەم لەسەر رووی گۆزەکە

پلەیەکی گەرمای بەرزدا سوورکراوەتەوە، قوڕەکەی رەنگێکی قاوەیی هەیە، پاشماوەی سووتان بەسەر رووی دەرەوەیەتی، لێوارەکەی لارە بۆلای دەرەوە، و بەشێک لە دەمەکەی شکاوە و تیرەی دەمەکەی ١١سم دەبێت، و ملێکی کورتی هەیە، قولییەکەی ١٦سم دەبێت، بەدەن(لاشە)ێکی شێوە گۆیی(شبە کروی) هەیە، لە ناوەراستی بەدەندا تارادەیەک چەمانەوەیەک هەیە، بنکەکەی نارێکە، رووی دەرەوەی گۆزەکە بە دیمەنی چەند ئاژەڵێک کە شاخێکی چەماوەی درێژ و کلکێکی کورتی هەیە کە بۆ سەرەوە چەماوەتەوە، و لە بزنێکی کێوی دەچێت بە شێوەی بارز لە سەر بەدەنی گۆزەکە دروستکراوە، و هەر چوارپەلەکەی بە شێوەیەکی روون دەرکەوتووە، پاشان دوو ئاسک(بزنە کێوی)ی دیکەش لە سەر رووی گۆزەکە دەردەکەون، و هەموویان روویان لە لای راستە بەو شێوەیە بە دەوری یەکتردا دە سوورێنەوە، هەریەک لەم سێ ئاژەڵە دەمیان کراوەتەوە بەڵام دووانیان دەمیان زۆرتر کراوەتەوە و ئاژەڵی سێیەمیش سەری بەرزکردۆتەوە و دەمیشی زۆر کراوەیە وەک ئەوەی دەنگێک دەربکات(بیارێت)، و لە نێوان هەریەک لەم سێ ئاژەڵەدا لە سەر رووی گۆزەکە چوار هێڵی ستوونی بارز هەیە، و کۆی گشتی هێڵەکان دووانزە

ئاژەڵی ژمارە دووەم لەسەر رووی گۆزەکە

هێڵە کە ئاژەڵەکەان لەیەکتر جیادەکاتەوە.

ئەم گۆزەیە لە گۆزەیەکی تایبەتی دەچێت و بۆ مەبەستێکی تایبەتی دروستکراوە و بەکارهێنراوە و زۆربەی کات ئەم جۆرە گۆزانە بۆ مەبەستی جوانی یان ڕێورەسمی ئاینی و سحری بەکاردەهێنران، بەڵام پێدەچێت لە سەردەمەکانی دواتردا ئەم گۆزەیە بۆ چێشت لێنان(للطبخ) بەکارهێنرابێت چونکە پاشماوەی سووتان بە بەدەنەکەیەوە دیارە.

ئاژەڵی سێیەم لەسەر رووی گۆزەکە

دەمی گۆزەکە لە رووی سەرەوە

گۆزەی دووەم:

ئەم گۆزەیە لە (گوندی دێلـزێ)ی تەنیشت گوندی هاودیان نزیک دیانا دۆزراوەتە، و لە لایەن هاوڵاتی (حەسەن مەحمود دێلـزی) لە (لە حوزەیرانی ساڵی ۲۰۰۱)دا پێشکەش بە (مۆزەخانەی بەشی شوێنەواری زانکۆی سەلاحەدین) کراوە.

وەسف:

پێکهاتووە لە گۆزەیەکی قەبارە مامناوەند، بەدەست دروستکراوە، و لە پلەیەکی گەرمی بەرزدا سوورکراوەتەوە، لێوارەکانی نارێکە و بەشێکی شکاوە، و ملێکی کورتی هەیە، و بەدەنێکی شێوە گۆیی نارێکی هەیە، و چەمانەوەیەکی تیژ لە ناوەڕاستی بەدەنی دا هەیە، بنکەکەی نارێکە، و قوڕەکەی ڕەنگێکی قاوەیی تۆخی هەیە، پاشماوەی سووتان لەسەر رووەکەیەتی، و پێدەچێن بۆ چێشتلێنان بەکارهێنرابێت و رووی دەرەوەی بەدەنی گۆزەکە رازێندراوەتەوە بە(۲۹) هێڵی بارزی ستوونی لە شانی گۆزەکەوە دەستپێدەکات تا نزیک بنکەی گۆزەکە، ئەم هێڵانە دەوری بەدەنی گۆزەکەیان لە هەموو لایەکەوە داوە.

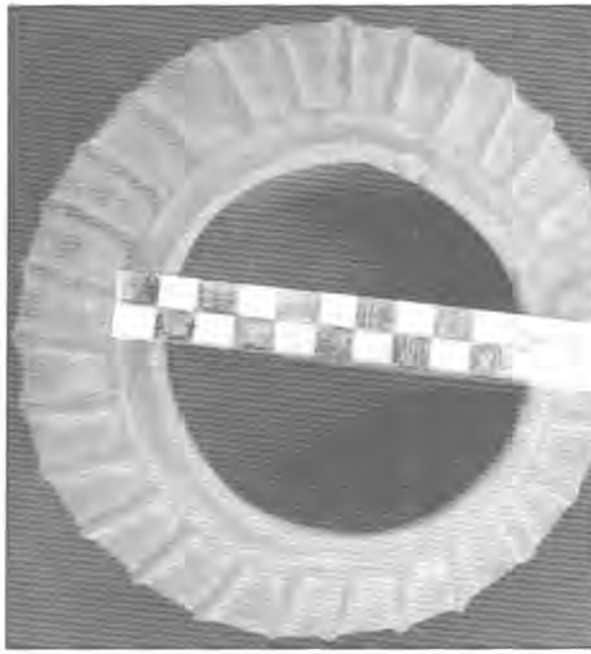

هونەری بیناکاری ئۆرارتی لە کوردستانی باشوور:

وەک لای هەمووان ئاشکرایە تا ئێستا هیچ کنەوپشکنینێک لەناوچەی دەسەڵاتی ئۆرارتییەکان لە کوردستانی باشووردا ئەنجام نەدراوە، بەڵام لەناوچە سنوورییەکانی(تورکیا و عێراق) جۆرێک لە بیناسازی بەرچاو دەکەوێت هاوشێوەی بیناسازی قەڵا ئۆرارتییەکانن کە لە ناوچەکانی پایتەختی ئۆرارتییەکان لە کوردستانی باکوور(لە دەوروبەری دەریاچەی وان) و ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات دەرکەوتوون و بە نموونەی هونەری ئۆرارتی دادەنرێن.

کەلا قومری (کەلا هرور) لە بەرواری باڵا:

ناوچەی بەرواری باڵا یەکێکە لەو ناوچە سنوورییانەی کە دەکەوێتە باکووری شاری دهۆک، و بەناوبانگە بە دەوڵەمەندی لە رووی بەروبوومی سروشتی و میوە و سەوزە و جوانی سروشتەکەیەوە، لە سەردانێکی مەیدانیدا بۆ ئەو ناوچەیە قەڵایەکی سەختمان لە نێوان گوندی قومری و گوندی هرور لە کۆتا خاڵی سنووری نێوان تورکیا و عێراقدا بەرچاوکەوت، و سەرکەوتن بۆ ئەم قەڵایە زیاتر لە کاتژمێرێک دەخایەنێت و لە لوتکەیەکی زۆر سەخدایە کە زیاتر لە دووسەد مەتر لە ناوچەکانی دەوروبەری بەرزترە، لە

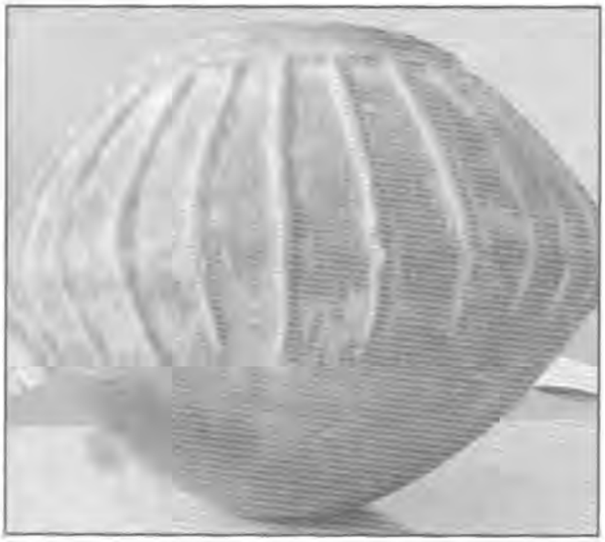

رێگەدا پێش ئەوەی بگەینە قەڵای هرور، لە دۆڵەکەدا گەیشتینە دوو سەرچاوەی ئاو کە ئەوانیش دوو (کانی) بوون و ئاوێکی زۆریان لێدەهاتە دەردەوە، لە نێوان ئەم دوو سەرچاوە ئاوەدا بینایەکی گەورە و چەند شورایەک هەیە کە لە بەردی گەورەی ئەندازەیی ڕێک دروستکراون، پاشان بە دۆڵەکەدا سەردەکەوین و دەگەینە قەڵایەکی سەخت کە بە قەڵای قومری یان (کەلا هرور) ناسراوە، و ئەم قەڵایە یەکێکە لە قەڵا سەختەکانی کوردستان و داگیرکردنی ئاسان نەبووە، چونکە لە سێ لایەوە سەرکەوتن بۆ قەڵا سەخت و مەحاڵە و تەنها لە یەک لایەوە دەتوانیت بگەیتە قەڵا ئەویش تەنها لە دەروازکەیەتی و سەرکەوتن بۆ ئەم دەروازەیەش زۆر سەختە، و شوراکان و بەشێکی زۆر لە دیوارەکانی ئەم قەڵایە وەک خۆی ماوەتەوە و چەندین بیری ئاوی تێدایە، ئەم قەڵایە لە رووی بیناسازی و مادەی بیناوە هاوشێوەی قەڵا ئۆرارتییەکانە، و چەندین چیرۆک و ئەفسانە دەربارەی ئەم قەڵایە هەیە، و باس دەکەن کە پاشایەک لەم قەڵایە ژیاوە و هەموو ساڵێک کچێکی ناوچەکەی بە زۆر هێناوە و دوای ئەوەی کە منداڵەکەی دەبێت ژنەکە دەکوژێت و لە شورای قەڵاکەوە منداڵەکە بە زیندوویی فڕێ دەداتە خوارەوە، لە یەکێک لە ساڵەکاندا لە کاتی فڕێدانە خوارەوەی منداڵەکە لە سەر شوراکەوە باڵندەیەکی گەورە منداڵەکە دەگرێتەوە و لە مردن رزگاری دەکات...، جگە لەمەش باس لەوە دەکرێت کە نەتوانراوە قەڵاکە بگیرێت و ئەم پاشا زۆردارە لە ناوببرێت، بەڵام

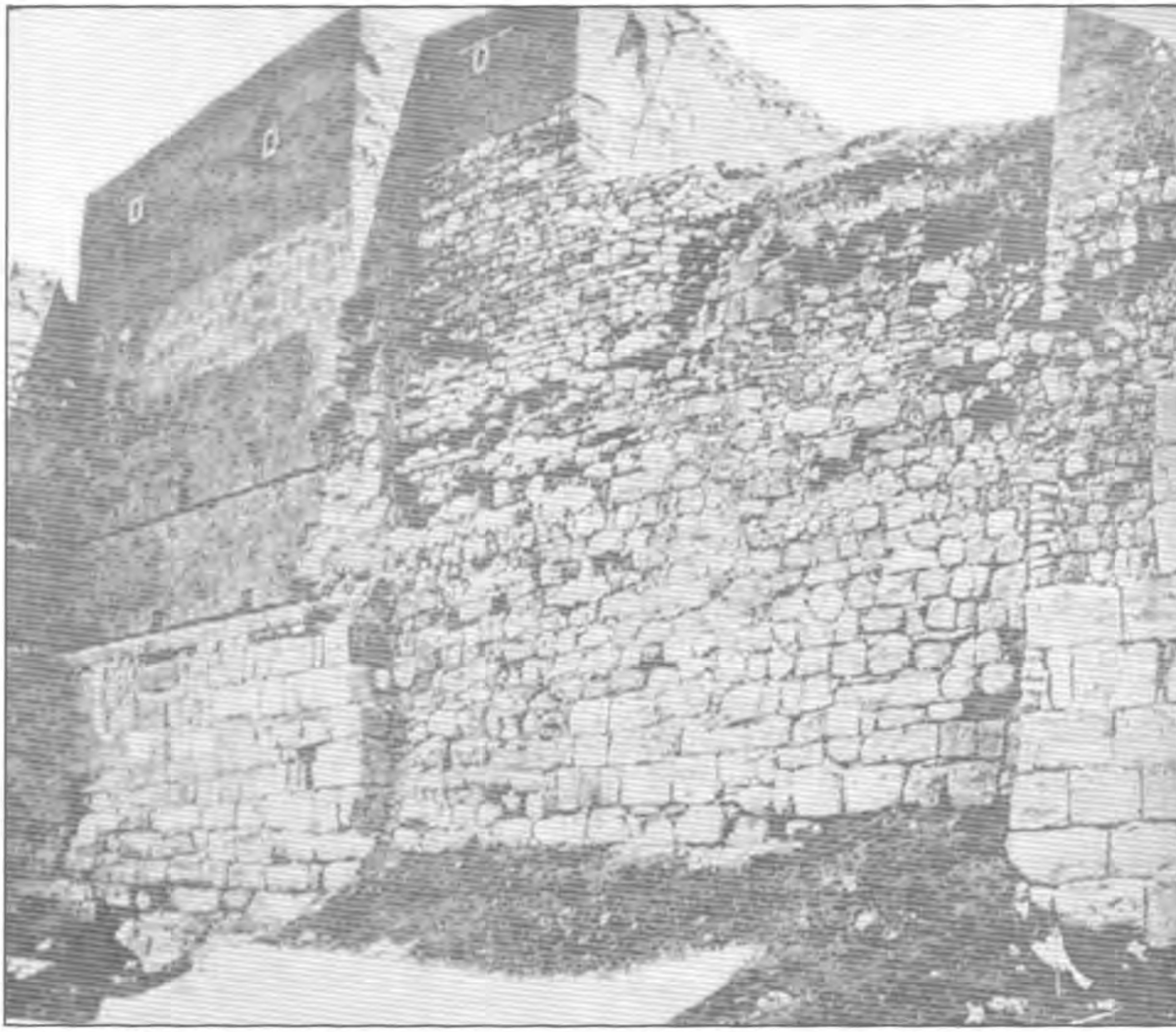

دیواری قەڵای (توشپا) پایتەختی ئۆرارتییەکان، هاوشێوەی دیواری قەڵای (کەلا هرور/کەلا قومری)یە

جەنگاوەران خۆبان وەک دارتاش نیشان دەدەن و چەک و تیر و شمشێرەکانیشیان لە ناو سندوقەکان دەشارنەوە و بەو شێوەیە پاشا رازی دەبێت کە دارتاشەکان بێنە قەڵا بۆ ئەوەی کەلوپەلی تەختەی بۆ دروستبکەن و ئەوانیش هەموو شتەکانیان لە ناو سندوقەکاندا دەهێننە قەڵا و چەندین جەنگاوەریش بەو شێوەیە لە ناو سندوقەکاندا دێنە قەڵا، و شەو لەیەک کاتدا هێرش دەکەنە سەر پاشای زۆردار و دەیکوژن، شایەنی باسە ئەم قەڵایە لە سەردەمی ئیسلامدا وەک قەڵایەکی بەهێز بەکارهێنراوە و لەسەرچاوەکاندا باسکراوە.

گەڕان بەدوای شارە ونبووەکەدا- شاری ئەردینی (موصاصیر) پایتەختە ئاینییەکەی ئۆرارتییەکان:

شاری موصاصیر پایتەخی ئاینی ئۆرارتییەکان بوو، لە لایەن ئۆرارتییەکانەوە بە شاری (ئەردینی) ناودەبراو، و ئاشورییەکانیش (موصاصیر)یان پێدەگوت، ئەم شارە خواوەندی نەتەوەیی ئۆرارتییەکانی تێدا دەپەرسترا و گەورەترین پەرستگای ئەم خواوەندەی لێبوو، و قیبلە و حەجی ئۆرارتییەکان لەم شارە بوو، و لە جێژنەکاندا بە سەدان دیاری بەنرخ و قوربانی لە لایەن خەڵک و پاشای ئۆرارتییەوە لەم شارەدا پێشکەش بەم خواوەندە و

پەرستگاکەی دەکرا.

ئەم شارە تا ئێستا نەدۆزراوەتەوە، و لەگەڵ ئەوەی کە پێش چەند ساڵێک باس لەوەکرا کە کنەوپشکنینەکانی (قەڵای رەبەت) لە نزیک شاری سەردەشت لە کوردستانی رۆژهەڵات دەریانخستووە کە موصاصیر قەڵای ردبەتە، بەڵام هەر زوو دوای بڵاوکردنەوەی راپۆرتی کنەو پشکنین و وێنەکان دەرکەوت کە راستە ئەو شوێنە شارێکی کۆنی هاوسەردەمی موصاصیرە، بەڵام بە هیچ شێوەیەک موصاصیر نەبوو، چونکە بەڵگە نووسراوە مێخییەکان و نەحتی دیواربەندەکانی ئاشوری بە روونی دەوڵەمەندی ئەم شارە و پێشکەوتنی بیناسازی و کانزاکاری و هەموو لایەنەکانی دیکە نیشان دەدەن.

بۆ دۆزینەوەی ئەم شارە زۆرێک لە شوێنەوارناسان پشت بە رێڕەوی هێرشی هەشتەمی سەرجۆنی دووەمی ئاشوری (ساڵی ٧١٤پ.ز) دەبەستن بۆ دەشتنیشان شوێنی شاردکە، چونکە سەرجۆن لە دەوروبەری ساڵانی (٧١٤پ.ز) هێرشێکی گەورەی دەستپێکرد بۆ داگیرکردنی زۆرێک لە میرنشین و دەوڵەتەکانی ئەو کاتەی کوردستان، و ئەوەبوو کە هێرشێکی توندی کردە سەر سوپای ئۆرارتی و پاشان لە گەڕانەوەیدا رووی کردە شاری موصاصیر و وێران و تالانی کرد، و دیمەنی سەرکەوتنەکانیشی لەسەر دیواربەندێک لە کۆشکی شاهانە بەنەحتی بارز و دەقێکی مێخیش باسی ئەم سەرکەوتنە و تالانییەکانی ئەم شارەی بەدوورودرێژی تۆمارکردووە، و تالانییەکان بە ژمارە باس دەکات.

وەک لە دیمەنی نەحتە ئاشورییەکەدا دەردەکەوێت، پەرستگای خواوەند خالدی لە ناوەڕاستی شارەکەدایە لەسەر سەکۆیەکی بەرز بنیاتنراوە و بینایەکی گەورەی هەیە، سەقفێکی جەملۆنی هەیە کە لوتکەی سەقفەکەی بە شێوەی سەرە رمێکی درێژی پێوەیە کە یەکێکە لە هێماکانی خواوەند خالدی، لە رووی لای دەروازەی پەرستگاکەوە چەند کۆڵەکەیەکی ئەستور دەردەکەون کە پێدەچێت لە هەمانکاتدا بۆ جوانی و پتەوکردنی دیوارەکانیش بێت.

چەندین قەڵغان بە دیوار و کۆڵەکەکانەوە هەڵواسراوە (ئەم شێوازەش لە دواتردا لە زۆرێک لە پەرستگاکانی رۆژهەڵاتی کۆندا باس دەکرێت و دەبینرێت، و جەنگاوەران قەڵغانەکانیان لە پەرستگاکان دادەنا بۆ پیرۆزی و سەرکەوتن لە جەنگدا)، و لە بەردەم دەروازەی پەرستگاکەدا پەیکەری دوو جەنگاوەر هەیە کە هەریەکێکیان رمێکی درێژیان بە دەستی چەپەوە گرتووە(بە بەراورد بە باڵای کەسەکان درێژی هەریەکە لە رمەکان نزیکەی چوارمەتر دەبن)، و بە دەستی راستیان سڵاو لە میوانانی پەرستگا دەکەن، لە لای راستەوە پەیکەری ئاژەڵێکی شیردەر دەردەکەوێت کە بێچووەکەی لە نێوان قاچەکانییەوە شیر دەخوات، ئەمە جگە لەوەی کە لە بەردەم دەرگا (لە حەوشە)ی پەرستگاکەدا دوو گۆزەی گەورە لەسەر بنکە چوارلایەک دانراون، چەند جەنگاوەرێکی ئاشوری بە

دیمەنێک لە داگیرکردن و تالانکردنی شاری موصاصیر لە لایەن سوپای سەرجۆنی دووەمی ئاشورییەوە/ دیوارەبەندێکی ئاشوری بە نەحتی بارز لە شاری خرساباد دۆزراوەتەوە

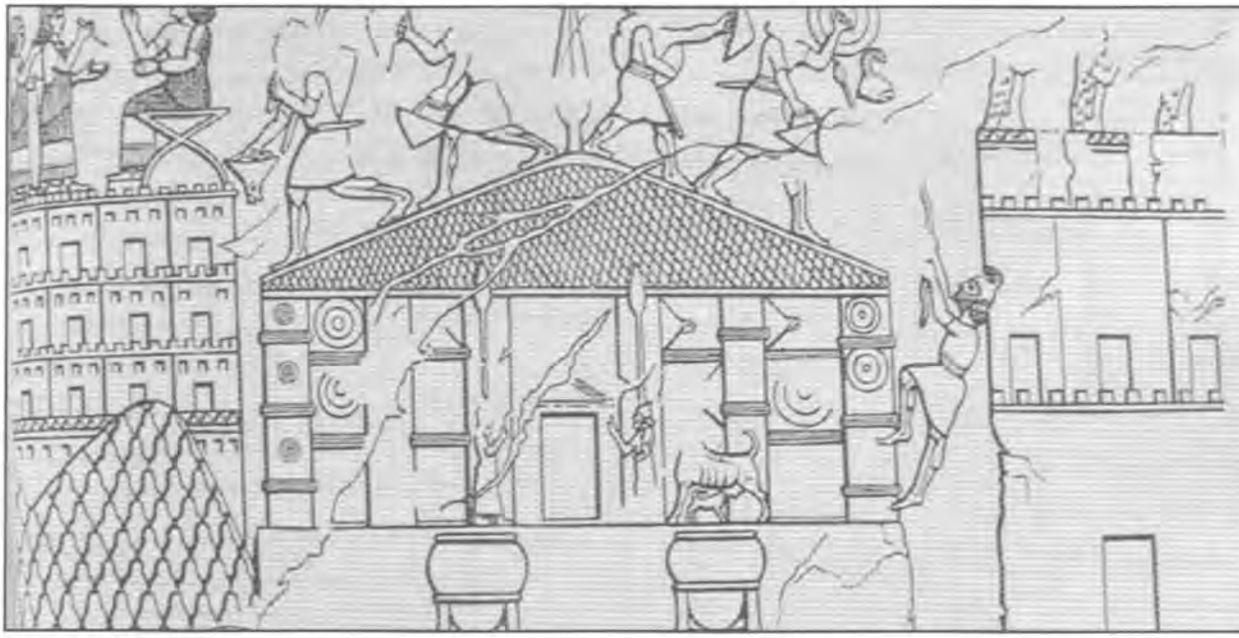

دیواری پەرستگاکەدا بە حەبل سەردەکەون و چەکەکانیان لە پشتیان بەستووە و هەریەکێک لەوانە دوو قەڵغانی پێیە کە پێدەچێت ئەم قەڵغانانە بە سەقفی پەرستگاکەوە هەڵواسرابن و جەنگاوەرەکان وەک تاڵانی دەیبەن[٦]، قەڵغانەکان رووەکەیان وەک دەمی شێر دروستکراوە...

لەلای چەپی پەرستگاکە بەدوورییەکی کەم قەڵایەکی دووقاتی بەرز دیارە کە لە قاتی خوارەوە دەرگەیەکی لاکێشەیی تێدایە و لە قاتی دووەم چەند دەرگایەکی هاوشێوەی دەرگای یەکەم دیارە، لە سەربانی قەڵا ستارەیەک هەیە و چەند کەسێک کە روویانکردۆتە لای چەپ و پێستی پڵنگیان لە بەردایە دەستەکانیان بۆ ئاسمان بەرزکردۆتەوە و نوێژ و نزا دەکەن(ئەو شێوازە شێوازی نوێژکردنی ئۆرارتییەکانە وەک لە چەندین پەیکەر و کاری هونەریدا دەردەکەون) بۆ ئەوەی رزگاریان بێت لە هێرشی داگیرکەری ئاشوری، و لەبەر ئەوەی شوێنی دەم و چاویان دیارنەماوە و نەحتەکە شکاوە لەبەرئەوە نازانرێت ئەوانە ژن یان پیاوانی ئۆراراتین، بەڵام بەبەراود بە دیمەنێکی دیکەی نەحتی ئاشوری کە هێرشکردن بۆ سەر شارێک نیشان دەدات و ژنان لە سەر شوراکانەوە نزاو پارانەوە لە خواوەند دەکەن بۆ ئەوەی کە لە هێرشی دوژمن رزگاریان بێت، بەهەمان شێوە لەم دیمەنەشدا پێدەچێت ئەمانەی کە پێستی پڵنگیان لە بەردایە ژنانی ئۆرارتی بن، لە لای چەپی پەرستگاکەوە گردێکی بچووک هەیە و لە پشتی گردەکەوە خانووەکانی شارەکە بە قەدپاڵی چیاوە دروستکراون و بەردەم هەر ریزەماڵێک سەربانی ریزەماڵێکی دیکەیە، هەر خانوویەک دەرگایەکی لاکێشەیی و چەند پەنجەرەیەکی بچووکی تێدایە، و لە سەروو ماڵەکانەوە کەسێکی پەلە بەرزی نزیک لە پاشا کە پێدەچێت لە خەسێنراوەکان بێت چونکە ریش و سمێڵی

نییە و قژێکی درێژی هەیە و جلوبەرگەکەشی تایبەتە (ئەم کەسانە هەر لە منداڵییەوە لە کۆشکی پاشادا بەخێوەدەکران و دەخەسێنران بۆ ئەوەی خیانەت لە پاشا نەکەن، و پاشا بە بێ دوو دڵی لەناو کۆشدا دەیهێشتنەوە، پاشا متمانەی تەواوی بەم کەسانە هەبوو، و لە هێرشەکانیشدا پاشا لەگەڵ خۆی دەیبردن) ئەم خەسێنراوە لەسەر کورسییەک دانیشتووە و دوو نووسەر لەبەردەمیدا وەستاون و یەکێکیان تابلۆیەکی قوڕینی بەدەستەوە یە و بە خەتی مێخی دەنووسێت و ئەوی دیکە پارچە پێستەیەکی بەدەستەوەیە و بە خەتی ئارامی دەنووسێت، و فەرمان بە دوو نووسەرەکە دەکات کە تالآنییەکان تۆماردەکەن، چونکە ئەوکات زمان و خەتی ئارامی بەهەمان شێوەی زمانی ئاشوری و خەتی مێخی بڵاوبوو و خەڵکی لە وڵاتی ئاشور بە زمانی ئاشوری و ئارامی دەدوان.

شوێنەوارناسان پێیان وایە ئەم شوێنەواری ئەم شارە دەکەوێتە یەکێک لە ناوچەکانی(رواندوز - سیدەکان - مجێسیر)، و بۆ ئەم مەبەستەش پشت بە ڕێڕەوی هێرشەکەی سەرجۆن دەبەستن کە چۆن سەرەتا چووتە کوردستانی ئێران و پاشان لەوێوە گەڕاوەتەوە و هێرشی کردووەتە سەر موصاصیر، و هەروەها بەڵگەی دووەمیشیان ئەوەیە کە هەردوو میلە بەردینە ئۆرارتییەکەی (تۆپزاوە و کێلەشین) کە سەرکەوتنی پاشانی ئۆرارتییان بەخەتی مێخی و زمانی ئۆرارتی و ئاشوری لەسەر تۆمارکراوە، و باس لە جەنگی نێوان ئۆرارتی و ئاشورییەکان دەکەن، لەسەر ڕێگای شاری موصاصیر دانراون ئەو دوو میلەش پێیان دەگوترێت میلەکەی (تۆپزاوە) کە لە گوندی تۆپزاوە دۆزرایەوە (و ئێستا لە مۆزەخانەی هەولێرە)، و میلەکەی (کێلە شین)کە لە گوندی کێلە شین دۆزرایەوە (ئێستا لە مۆزەخانەی ورمێ یە)، ئەم دوو میلە لە ناوچەکانی سەر سنووری عێراق و ئێران و لە نزیک سیدەکان مجێسیر دانراون، و ئەمەش هانماندەدات کە لەوناوچانە بۆ شاری موصاصیر بگەڕێین، جگە لەوەی ئەگەر بێت و سەیری دیمەنی شارەکەبکەین دەبینین کە وەک لە نەحتە ئاشورییەکاندا دەرکەوتووە لە ناوەڕاستدا پەرستگای گەورەی خواوەند خالدی زۆر بەگەورەیی لەم شارەدا دروستکراوە، و پاشان ماڵەکان دەردەکەون کە بەقەد پاڵی شاخەکەوە دروستکراون و سەربانی هەر خانوویەک بووەتە حەوشەی خانووەکەی سەروو خۆی و ئەم دیمەنەش تا ئێستا لە یەکێک لە گوندەکانی ئەو ناوچەیە لە بناری شاخی حەسارۆست کە پێی دەگوترێت (گوندی رۆستێ) بە هەمان شێوازی کۆنی شاری موصاصیر دروستکراوە و ماڵەکان بە قەد پاڵی شاخەکەوە دروستکراون، جگە لەوەی ئەگەربێت و لە ناوی ئەم گوندە وردببینەوە پێی دەگوترێت (رۆستێ) کە زۆر لە ناوی یەکێک لە پاشا بە هێزەکانی ئۆرارتییەکانەوە نزیکە کە ئەویش (رۆسا)یە، هەروەها بە و شاخە بڵندەی پشت گوندەکەش دەگوترێت حەسارۆست (حەساری رۆست) بەڵام ئەم بۆ چوونەی ئێمەش پێویستی

میلەکەی تۆپزاوە

بە توێژینەوەی زیاتر هەیە، و هەروەها (د.رافیدە قەرەداغی پێی وایە: کە ناوی شاخی حەساڕۆست کۆنترە و لە نووسینە مێخییەکاندا بە شاخی (حەروسا)ناوی هاتووە) بەهەرحاڵ زۆرێک لە بۆچوونەکان پێیان وایە ئەم شارە گرنگەی هەزارەی یەکەمی پ.ز، هەر لەو ناوچەیەدا و ئەگەر بێت و شوێنەوارناسان ئەم شارە بدۆزنەوە و دەستی تاڵانچیان و مافیاکانی ئەم سەردەمەی نەگەیشتبێتێ ئەوا زانیارییەکی زۆر دەربارەی هونەری نەحت و بیناسازی و کانزاکاری و گڵێنەسازی ئۆرارتی دەست شوێنەوارناسان دەکەوێت، و مۆزەخانەکانی ئەم ناوچەیەی پێ دەوڵەمەند دەبێت.

مۆرە لولەییەکانی ئۆرارتییەکان:

ئۆرارتییەکان بە سێ جۆر مۆریان بەکاردەهێنا:

أ. مۆری رووتەخت SEAL STAMP

ب. مۆری لولەیی SEAL CYLINDER

ج. مۆری لولەیی- رووتەخت STAMP-CYLINDER SEAL

یەکێک لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی مۆری ئۆرارتی ئەوەیە کە بەرێژەیەکی زۆر(مۆری لولەیی رووتەخت SEAL STAMP-CYLINDER)یان بەکاردەهێنا، مۆری زۆرێک لە پاشایەکانی ئۆرارتو لەم جۆرە بوو، هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە لەم سەردەمەدا شانبەشانی خەتی مێخی، خەتی ئارامی پەرەی سەند، و بەهۆی ئاسانی خەتی ئارامییەوە بەبەراورد بە خەتی مێخی کە خەتێکی زۆر سەخت و گران بوو، دەوڵەت و شانشینەکانی ناوچەکە هەردوو خەتەکەیان کردە خەتی رەسمی، و بۆ ئەم مەبەستەش خەتی مێخی هەروەک جاران لەسەر تابلێتی قوڕ دەنووسرا و بە مۆری لولەیی مۆردەکرا، و خەتی ئارامیش بە حیبر و لەسەر پێستە دەنووسرا کە نەدەکرا بە مۆری لولەیی مۆربکرێت، لە بەرئەوە مۆری رووتەخت بۆ مۆر کردنی ئەم دەستنووسانە بەکاردەهێنرا، و بۆ ئاسانکردنی بەکارهێنانی مۆرەکان جۆرێکی مۆری نوێیان بەکارهێنا کە پێی دەگوترێت مۆری لولەیی رووتەخت، و لە مۆرێکی لولەیی پێکهاتبوو و لە یەکێک لە سەرە رووتەختەکانییەوە مۆرێکی رووتەختیان هەڵدەکەند کە زۆربەی کات لە نەخشێکی سادە پێکهاتبوو، و مۆرە ئۆرارتییەکان زۆربەیان لەم جۆرەبوون، و پشکنینەکانی داهاتوو لەم جۆرە مۆرانە لەم ناوچەیەدا دەردەخات.

تاکە مۆرێک کە لە لایەن ئۆرارتییەکانەوە لە کوردستانی باشووردا بەکارهێنرابێت و ئێستا دۆزرابێتەوە، بریتییە لە مۆرەکەی فەرمانڕەوای شاری ئەردینی (موصاصیر) ئەم مۆرە لە بەردێکی پەمبەیی لە مادەی یەشب (CHALCEDONY) دروستکراوە،و پێوانەکەی(٤.٨٥×٢.٢ سم).

ئورزانا فەرمانڕەوایەکی ئۆرارتی بوو، سەرەتا سەر بە ئاشوورییەکان بوو، بەڵام بە یارمەتی پاشای ئۆرارتی (رۆسا)توانی سوپای ئاشوری لە موساسیر دەربکات، بەڵام ئەم هەنگاوە ئاشوورییەکانی تووڕەکرد و سەرجۆنی دووەمی ئاشوری هێرشی بردە سەر موساسیر لە ساڵی ٧١٤ پ.ز وێران و تاڵانی کرد. لە مۆرەکەی ئورزانا دا، دیمەنەی عفریتێکی باڵدار (Lamassu) کە چواربالی کراوەی هەیە و لە شێوەی پاڵەوانێکدایە، بە دەستەکانی ملی دوونەعامەی گرتووە، و نەعامەکان لاشەیان رووی لە عفریتەکەیە، بەڵام هەردووکیان ئاوڕیان داوەتەوە بۆ دواوە و وەک ئەوەی بیانەوێت خۆیان رزگاربکەن.

لەسەر رووی مۆرەکە نووسینێکی مێخی هەیە کە لە حەوت دێڕی ئاسۆیی پێکهاتووە و نووسینەکە لە ناو دوو چوارچێوەدایە و دێڕی یەکەم تا دێڕی چوارەم لە چوارچێوەی یەکەمدایە، تەنها دێڕی چوارەم نەبێت کە چوارچێوەی بۆ نەکراوە، پاشان دێڕی پێنجەم تا حەوتەم لە چوارچێوەی دووەمدایە، و دێڕی هەشتەم بەتاڵە و نووسینی تێدانییە، و ئەمەش ئەوەدەردەخات کە نووسینەکە لە دوای

مۆرەکەی ئوورزانا

دیمەنەکە نووسراوە و بە پێی دیمەنەکە هەڵکەندراوە، وەک لە دێری چوارەمدا دەردەکەوێت کە چوارچێوەی بۆ نەکراوە چونکە کلکی نەعامەکان تێک دەچوو.

دەقی نووسینی سەر رووی مۆرەکە بەم شێوەیەیە:

١. مۆری ئوورزانا IUr-za-na kunuk

٢. پاشای موصاصیر IMsa-sir ar؟

٣. (شارە ئۆرارتییەکە)شاری وشترمل (قەلەڕەش) - ab(؟)-ti (khu) قا ئەوەی جێگەی سەرنجە دیمەنی دوو وشترمل لەسەر مۆرەکەش دەردەکەون.

٤. بەردی(خواوەند)لاماسسو dLAMA2 ZA

٥. کە وەک مارێک sri kma a

٦. لە کێوە بەدەکان(لە چیاکانی دوژمن)دا na ad lemnti

٧. دەمی کراوەتەوە[٧] pi-tu-u p-u

٨. چوارچێوەیەکی بەتاڵە و هیچی تێدا نەنووسراوە.

مۆرێکی سەردەمی ئاشوری نوێ کە هاوشێوەی دیمەنی مۆرەکەی ئوورزانایە

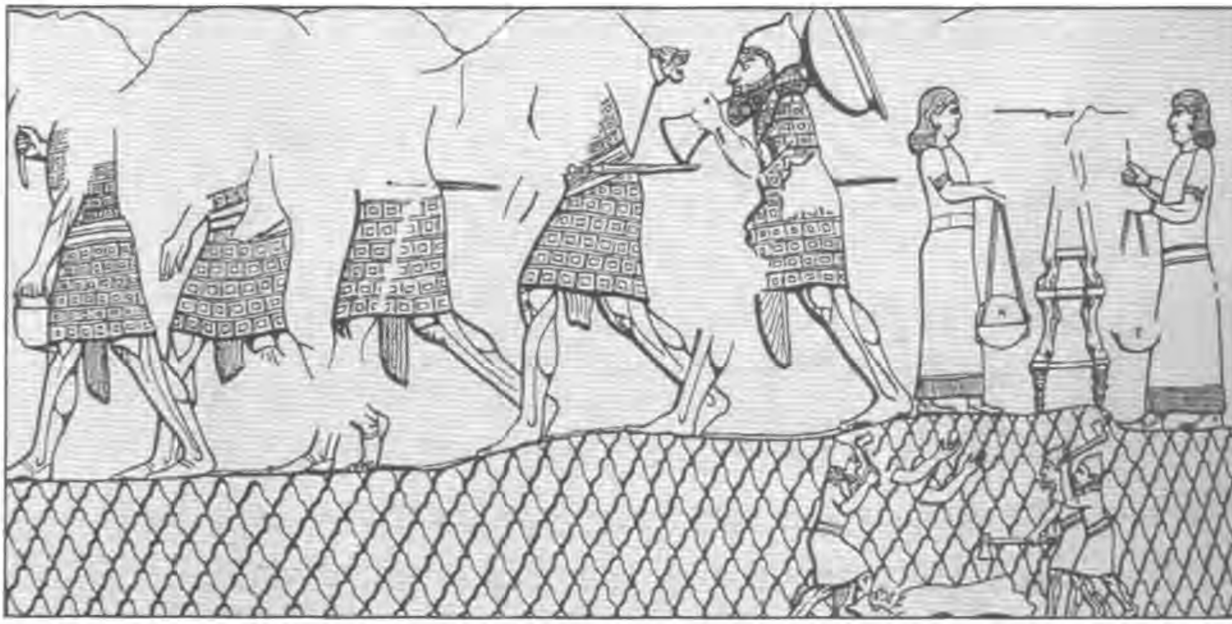

پێـــدەچێت ئەو کـــاتەی ئورزانا ئەو مـــۆرەی بۆخـــۆی دروستکردبێت کە سەر بە دەسەڵاتی ئاشوورییەکان بووبێت هەروەک لە دیمەنی هونەری مـۆرەکـەدا دەردەکـەوێت، بەڵام وەک تێبینی دەکرێت کە نووسینی سەر مۆرەکە لە کاتێکی دواتر نووسـرابێت ئەمـەش لە شـێـوەی نووسـینەکـە و دابەشکردن و شوێنی نووسـینەکە لەسـەر رووی مۆرەکـەدا دیارە، جگە لەوەی کە دەقی نووسـینی سـەر رووی مۆردکە وادەردەخـات کـە ئورازانا لەگـەڵ ئورارتیـیـەکـانە و دژی ئاشـوورییـەکـانە، بەم شـێـوەیە پێـدەچێت ئورزانا کـاتێک مۆرەکەی دروستکردووە سەر بە ئاشوورییەکان بووبێت، بەڵام دوای ئەوەی کە چووەتە پاڵ ئۆرارتییەکان ئەو نووسینەی بۆ سەر مۆرەکە زیاد کردووە، چونکە دیمەنی مۆردکە هاوشێوەی دیمەنی مۆرێکی ئاشورییە، جگە لەوەی کە نووسـینی سەر مـــۆرەکـــە نووســـینێکی ناڕێکە و دیارە کـــە لە لایەن مۆرهەڵکەنێکی شارەزای نووسینەوە هەڵنەکەندراوە.

مۆرێکی ئاشوری هاوشێوەی مۆرەکەی ئورزانا لە شاری نـەیـنـەوا دۆزراوەتـەوە (IM ٦٨٨٨۰) لـەبـەردی لاژەورد دروستکراوە پێوانەکەی(٤٢ملم×٢٠ملم).

دومـینیک کـۆڵۆن ئاماژە بە بۆچوونی (والکەر)دەکـات کە مەبەست لەو مارە شاری موصاصیرە، وەک ئاماژەیەکی شاراوە[٨].

هونەری کانزاکاری ئۆرارتی:

کـانزاکـاری ئۆرارتی زۆر پێـشـکەوتوو بوو، و بە دەیان پەیکەر و کـەلوپەلی برۆنزی و زێڕ و زیو دۆزراوەتەوە، و جگە لەوەی کـە ئەگـەر بێت و تەنهـا باسی ئەو تالانیـیـانە بکەین کە سەرجۆنی دووەمی ئاشوری لە شاری موصاصیر بە تالانی بردوونی و لە تۆمـاری تالانیـیـەکـاندا ئامـاژەی پێکردوون، ئەوا ئەوکـات بۆمـان روون دەبێـتـەوە کـە مـوصـاصـیـر یەکێک بووە لە دەوڵەمـەندترین شـارەکـانی میـسۆپۆتامیا لە رووی کەلوپەلی کانزاکارییەوە جا ئایا ئەو کـەلوپەلانە لەوێ دروسـتـکرابن یان لەسـەرجـەم وڵاتی ئۆرارتۆوە وەک دیاری بۆ پەرسـتگای خـواوەند خـالدی لە لایەن خـەڵک و فـەرمـانڕەوا و پاشـایانی ئۆرارتیـیـەوە هێنرابن، جگە لە دەقە ئاشورییەکان، مەنحوتە ئاشورییەکان دیمەنی تالانکردنی چەندین کـەلوپەلی کـانزایی لە لایەن سەربازانی سـوپای ئاشـورییەوە نیـشـانداوە، و دووکەس لە

نزیکانی پاشای ئاشوری (لە خەسێنراوەکان) تەرازوویەکیان داناوە و تالانییەکان دەکێشن، و لە خوار ئەم دیمەنەوە لە ناو شاخ و درەختەکاندا چەند سەربازێکی ئاشوری لە قەتڵ و عامی خەڵکی شاری موصاصیر بەردەوامن و بەدوای ئەو کەسانەدا دەگەڕێن کە خۆیان حەشارداوە.

هەروەک دەبینین سەربازانی ئاشوری بەتەور پیاوێک دەکوژن و کەسێکی دیکەش لەناو درەختەکانەوە دەستەکانی بەرزکردۆتەوە و دەپاڕێتەوە بۆ ئەوەی نەیکوژن، بەڵام ئەوان دەیانەوێت بەتەور بیکوژن، لەگەڵ ئەوەی کە هەندێک لە شوێنەوارناسە بیانییەکان پێیان وایە سەربازانی ئاشوری پەیکەرێکی برۆنزی دەشکێنن نەک پیاوێک دەکوژن!، پەیکەرەکە پارچە پارچەی دەکەن، بەڵام لەراستیدا دیارە کە ئەوە پەیکەرنییە و کەسێکی شاری موصاصیرە و بە تەور دەیکوژن. جگەلەوەی ئاشورییەکان پەیکەرەکانیان وەک خۆی بەتالانی دەبرد، و پەیکەری خواوەندەکانیان بە دیلی دەبرد بۆ شارە ئاشورییەکان.

سەرچاوەکان:

(١) مینۆرسکی: کورد، وەرگێڕانی: حەمە سەعید حەمە کەریم، (بەغداد-١٩٨٤)، ل٤٦.

(2) Wihelm,Gernort,The Hurrians,translated byL Jennifer Barnes, England,1998.

هەروەها بڕوانە: فیلهیلم، کیرنورت، الحوريون وتراثهم الحضاري، ترجمة: ص٤-٣.

(٣) ساكز: هاري، قوه اشور، ترجمه: عامر سليمان، بغداد-١٩٩٩، ص٧٧.

(٤) مینۆرسکی: هەمان سەرچاوەی پێشوو.

(٤أ) الحسني: صادق هادي، (تمثالان من مجيسير) مجلة سومر، مجلد١١،(١٩٥٥) ص٢٢٤.

(٤ب) لەکۆتایی نووسینی ئەم بابەتەدا مامۆستا کۆزاد ئەحمەد پێی ڕاگەیاندم کە چەند بۆ چوونێکی نوێ ئەم پەیکەرانە بە کێلی گۆڕی سەکییی (گەلێکی کۆنی کوردستانن و لە سەردەمی میدییەکان لە سەدەی هەشت و حەوتەمی پ.ز ڕۆڵی خۆیان بینی لە مێژووی سیاسی و سەربازی ناوچەکانی کوردستاندا) دەزانن، بەداخەوە سەرچاوەکانیانم بەدەست نەگەیشت، و سوپاس بۆ مامۆستا کۆزاد.

(٥) ميلارت، جيمس، اقدم الحضارات في الشرق الادنى، ترجمة: محمد طلب، دمشق، ١٩٩٠.

(٦) عبدالله: يوسف خلف، (صناعة الاسلحة الاشورية ومصادرها الاولية)، موسوعة الجيش والسلاح، بغداد-١٩٨٨،ص٨٦.

عبدالله يوسف خلف، الجيش والسلاح في العهد الآشوري الحديث (٩١١-٦١٢ق.م)، بغداد-١٩٧٩،ط١.

(٧) قەرەداغی: فاضل، مێژووی دێرینی کوردستان، کتێبی سێیەم (سلێمانی-٢٠٠٧).

(8) Collon, Domonique, First Impressions Cylinder Seals in the Acient Near East,British Museum, 1987.

(9) Maturits Nanning van LoonURARTIAN ART its distinctive traits in the light of new excavations, Istanbul 1966.

پەیکەرێکی بەردین لە گوندی مەکردانی ناوچەی حەریر

شانەدەر

لەم دواییانەدا تیمێکی سەر بە بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار، سەر بە وەزارەتی رۆشنبیری توانی پەیکەرێکی بەردین بدۆزێتەوە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی پ.ز. هەروەها دوو گۆڕیان دۆزییەوە لەناو جەڕڕەیەک لە گوندی مەکردانی سەر بە شارۆچکەی هەریر.

گوندی مەکردان یەکێکە لەجێگە شوێنەوارییە گرنگەکانی کوردستان، کە لە ١٩٥١/١١/٦ دانی پێدانراوە و ژمارە (١٣)ی دراوەتێ، پاش ئەوەی کە رێکخراوی هابیتات پێی راگەیاندین لەکاتی هەڵکۆڵینی بناغەی قوتابخانەیەک بۆ مەکردان ئەو شوێنەوارەیان دۆزیوەتەوە، ئەمەش دەیسەلمێنێ کە مەکردان جێگەیەکی شوێنەوارییە.

لەسەر رێنمایی بەڕێز فەلەکەدین کاکەیی وەزیری رۆشنبیری لەرۆژی ١٩٩٩/٧/١٩ شاندێکی

شوێنەوارناس رووی کردە ئەم شوێنە لە بناغەی قوتابخانەکە دوو گۆڕی جەڕە کە تەرمی دوو منداڵی تێدابوو دۆزییەوە، تەمەنیان لەپێنج ساڵ کەمتر بوو. جەڕڕەکانیش وردو خاش ببوون.

هەر لەم بارەیەوە پێش ماوەیەک هەواڵێکمان پێگەیشت کە پەیکەرێکی بەردین بەدووری ٥کم لە شوێنی کارکردنی پێشوو هەیەو، پەیکەرەکە دەرهێنراو گواسترایەوە بۆ مۆزەخانەی شارستانی لە هەولێری پایتەخت.

شایانی باسە لە گوندی مەکردان شوێنەواری زۆری تێدایە کە کەوتوونەتە ژێر خاک، تیمی کارکردنی بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار لە ئایندەدا کرداری پشکنینی تێدا ئەنجام دەدات. لەبارەی ژمارەی جێگە شوێنەوارییەکانی کوردستانی عێراق.

کێلە شین

عەلی تەتەر نێروەیی

کێلە شین، یەکێکە لەو گەرووە ناسراوانەی دەکەوێتە نێوان شنۆ و سیدەکانەوە، ئەم ناوەش دەگەڕێتەوە بۆ بوونی کێلێکی بەردینی شین، کە نیشانەی شوێنەوارێکی کۆنی مێژووییە لە ناوچەکەدا، هەرچەندە لە رۆژگاری نوێدا ئەم کێلە لە جێگا بنەڕەتییەکەی خۆیدا لابراوە، بەڵام شوێنەکەی تا ئێستاش هەر بەو ناوەوە ناو دەبرێت، لەوەش زیاتر ناوی (کێلە شین) بۆتە ناوی یەکێک لە شاخە بڵندەکانی ناوچەکە، کە بەرزاییەکەی (٢١٨٠) مەترە.

هەر چەندە ئەم گەرووە بە شێوەیەکی گشتی بە ئاستی گەرووەکانی دیکەی باشووری کوردستان، بەتایبەتی گەرووی (خانەقین - کرماشان)، کە توێژەری ئەڵمانی "ئێرنست هرتسفیلد" بە دەروازەی ئاسیا ناوی دەبات، ناسراو و بەناوبانگ نییە، بەڵام لەسەر ئاستی ناوخۆی کوردستان ناوی گەرووی کێلە شین دیارتر و لەبەرچاوترە، ئەو کێلە شینەی سەرنجی زۆربەی ئەو کەسانەی راکێشاوە.

تەمەنی کێلە شین:

دەوڵەتی ئۆرارتو لە کۆتایی دەرکەوت و پاشان ئیمپراتۆریەتی شکۆداری ئۆرارتۆ لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پ. ز، لە باکووری کوردستان سەری هەڵدا، ئەم ئیمپراتۆریەتە توانی پاش زنجیرەیەک لە شەڕ و هێرش و پەلاماردان زۆرینەی خاکی کوردستان لەگەڵ ناوچەکانی باشووری قەفقاس و ئاسیای بچووک بخاتە سەر قەڵەمڕەوو ژێر رکێفی خۆیەوە، هەروەها دەوڵەتی ئۆرارتۆ یەکێک بوو لەو حکوومەتانەی سەردەمی خۆی، کە بە پێشکەوتن و شارستانیەت ناوی دەرکردبوو، ئەو شارستانییەتەی خۆی لە کۆمەڵێک پڕۆژەی ئاوەدانکردنەوە و جۆگە هەڵبەستن و دروستکردنی بەنداو و کاری بیناسازی دەبینییەوە، ئەوەی شایانی گوتنە کە زۆربەی ئەو پڕۆژانەی نووسراوی تایبەتییان لەگەڵدا بەجێماوە، کە جگە لە نووسین بە زمانی ئۆرارتۆ زمانی ئاشووریشی لە پاڵدایە[1].

یەکێک لە بەناوبانگترین شایەکانی ئۆرارتۆ ئیشپوینییە (٨٢٥- ٨١٠ پ. ز)، ئەم شایە سەرەڕای ئەوەی خاوەنی چەندەها

داستانی سەرکەوتنی سەربازی جیاواز و ئەنجامدانی چەندین جۆر لە پرۆژەکانی ئاوەدانکردنەوەیە، کەچی بلندی و ناوبانگی زیاتر بۆ ئەو نووسراوانە دەگەڕێتەوە، کە بە زمانی ئۆرارتۆیی بۆی بەجێهێشتووین، چونکە هەوڵێکی بێ وچان و مەزنی دا بۆ بەدیهێنانی سەربەخۆیی کلتووری تایبەت بە ئۆرارتۆ[٢].

روون و ئاشکرایە کە نووسینی میخی (مسماری) ئۆرارتۆیی وەرگیراوی نووسینی میخی ئەکەدییە (ئاشووری - بابلی)[٣]، چونکە هەموو شێوازێکی ئەو نووسینەی بەخۆوە گرتووە، تەنها ئەوە نەبێت، کە بە تایبەتمەندێتی بە سادە و ساکارەکەی دەتوانرێت لە وان جیا بکرێتەوە، جگە لەمەش نووسینی ئۆرارتۆ بە دووبارە بوونەوەی وشە و رستەکانی بە شێوەیەکی یەک لەدوای یەک دەناسرێت، هەر بۆیە ژمارەی ئەو وشانەی، کە لە نووسینی ئۆرارتۆ بەر چاومان دەکەون زۆر کەم و دیاریکراون. شایەنی باسە زۆربەی نووسینەکانی ئۆرارتۆیی زانیاری و هەواڵی ئەم شەڕ و سەرکەوتنە سەربازییانەیە، کە پادشاکانی ئۆرارتۆ لە کاتی فەرمانڕەواییاندا بە ئەنجامیان گەیاندووە و بە شێوەیەکی سادە و لێکچوو داڕێژراون. هەر بە هەمان شێوەش ئەو نووسینانەی کە پاشاکان لەسەر پرۆژەکانی ئاوەدانکردنەوە بۆیان جێهێشتووین سادەیی و ساکارییان پێوە دیارە[٤].

گرنگترین نووسراوی بەجێماوی ئەم سەردەمە ئەو کێلە بەناوبانگەیە، کە بە کێلە شین دەناسرێت و هەڵبەستنەکەی بۆ ساڵی (٨١٤ پ.ز) مەزندە دەکرێت[٥]. هەروەک لە نووسینەکەی سەرێدا بۆمان دەردەکەوێت، ئەم کێلە لەلایەن پادشای ئۆرارتۆوە ئیشپیونی و شازادەی کوڕی (مینوئا–Menua– ٨٠٩ - ٧٩٠ پ. ز)[٦] لە جێگایەکی بەرز، کە شوێنەوارێکی کۆنی پەرستگایەکی خواوەندی (خالدی) بووە لە شاری ئەدبینی (Arbinni)، کە بە زمانی ئاشووری (موساسیر–Musasir)ی پێدەگوترێت هەڵبەستراوە[٧].

یەکێک لەو تابلۆ هونەرییە مێژووییانەی لە شاری وان دۆزراونەتەوە بە (تابلۆی میهر) ناو دەبرێت، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیشپیونی و مینوئای کوڕی، ئەم تابلۆیە ناوی هەموو خواوەندە خالدییەکانی تێدا هاتووە، خودای (خالدی) لە سەروو هەموو خواوەندەکانەوە و لە پلەی یەکەم دانراوە، دواتریش خودای جەنگ (تیشابا- Teshaba)و خودای خۆر (شیڤینو- Shivini) بە پلەی دووەم و سێیەم دێن، دوای ئەم خواوەندانە ناوی چەندەها خواوەندی دی دێن، کە هەریەکەیان تایبەتن بە شارێک یا وڵاتێک یاخود گەلێکی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ئۆرارتۆ،[٨] هەروەها ئاماژە بۆ ژمارەی ئەو قوربانییانە کراوە لە (گا و مەڕ)، کە ساڵانە پێشکەشی خواوەندەکان دەکران.

لەگەڵ ئەوەی فەرهەنگی ئۆرارتۆییەکان دەوڵەمەند بە چەندەها ئەفسانە و خاوەنی گەلێ رووداوەی مێتۆلۆژییە، بەڵام تێڕوانینی ئۆرارتۆیەکان بۆ خواوەندی گەورە و بە توانای (خالدی)، کە سەرچاوەی هەموو چاکی و هێز و دەسەڵاتێک بوو، لە سەرووی هەموو ئەوانەوە بوو بە رادەیەکی زۆریش پیرۆزتر بوو، هەر بۆیە شوێنی موساسیر لەلای ئۆرارتۆییەکان بە پیرۆزترین ناوچە دەژمێردرێت[٩].

پەرستگای موساسیر (کێلە شین):

دروستکردنی ئەم پەرستگایە بۆ سەدەی نۆهەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە[١٠]، وێنەکەشی لەلایەن نیگارکێشێکی ئاشوورییەوە کێشراوە، کە دەتوانین وەسفێکی ئاسایی بکەین[١١]، بانێکی شێوە ژمارە هەشتی (٨) و پێشێکی شێوە سێگۆشەیی، کە بە جۆرێکی تایبەت جوانکاری کراوە، سەر خانی پەرستگاکە لەسەر شەش (٦) ستوونی گەورە و بە هێز راگیرکراوە، بینینی ئەم پەرستگایە شێوە و روخساری ئەو پەرستگا یۆنانیانەمان دەهێنێتەوە پێش چاو، کە لە کاتە مێژووییەکانی دواتردا دەبینرێن[١٢]. دیوارەکانی ناوەوەی پەرستگاکە، بە نیگار و وێنەی رەنگا و رەنگ رازێنراوەتەوە، کە شێوەی خواوەندەکان و ئاژەڵە پیرۆزەکان و هەندێ وێنەی تری تایبەت بە ئایین و ژیانی ئۆرارتۆییەکانی تێدا کێشراوە، جگە لەمانە دیوارەکان بە چەندەها نیگاری دیکەی شێوە ئەندازەیی و وێنەی جۆرەها گیا و گەڵاو گوڵی تایبەت نەخشێنراون[١٣]، شایەنی باسە هەر لە ناوەوەی پەرستگاکە

بەردی چوارگۆشەی رەش و سپی لە بنیاتنانی دیوارەکانیدا بە کارهێنراوە، هەروەها زەمینەی پەرستگاکە شێوەی بەردین و کاشیکاری پێوە دەبینرێت، ئەو دارانەشی، کە لە بیناسازییەکەدا بەکار هاتوون، بە مەبەستی جوانی و بەهێز بە فلزی تایبەت رووپۆش کراون[١٤]. ئاشکرایە لەو کارە بەردکاریانە کە لە کۆشکی (سارگۆن)ی پاشای ئاشووریدا کراون دیمەنی شاری موساسیرمان بەرچاو دەکەوێت، کە خانووەکانی ئەم شارە زۆربەیان سێ نهۆمن - و لەدوو ریزی نزیک و بەرامبەر یەکتر درێژ دەبنەوە و لە ناوەراستدا دیمەنی پەرستگای خالدی بەجوانی دەردەکەوێت[١٥].

هاوکات لەگەڵ هێرش و پەلاماردانی سارگۆنی ئاشووری (٧٢٢ -٧٠٥پ. ز)، لە سالی (٧١٤ پ. ز) بە مەبەستی تێکشکاندن و هەڵوەشانەوەی هاوپەیمانێتی نێوان ئۆرارتییەکان و میدییەکان و دواتریش بە دیل گرتنی شای میدییەکان (دیاکۆ) و دوورخستنەوەی لەگەڵ خێزانەکیدا بۆ (حەماتی شام)[١٦]، سارگۆن لە گەرانەوەیدا بۆ وڵاتی ئاشوور شاری موساسیری بە تەواوی تەخت و وێران کرد و پەرستگا پیرۆزەکەشی رمان و تالان کرد[١٧].

هەوڵدان بۆ گواستنەوەی کێلە شین:

سالی ١٩١٧ز جەنەراڵ.... لە نوێنەری کۆنسولی روسی لە ئێران (باسل نیکتین)ی داوای کرد، کە بەپێی فەرمانی دەرکراو لە (گراندۆک نیکۆلا)وە ئەم کێلە بۆ مۆزەخانەی تفلیسی بگوێزرێتەوە، بەڵام نیکتین بەپێی وتەی بەرد لەجێی خۆی سەنگینە ئامادە نەبوو ئەم کێلە لە شوێنە مێژووییەکەی خۆی لابەرێت و چەند بیانووی جیاوازی هێنایەوە بۆ ئەنجام نەدانی فەرمانی جەنەراڵ، هەر لە سەرەتاوە بە بیانووی ئەوەی لە وەرزی هاویندا، پێویستە کاری گواستنەوەی کێلەکە دوابخرێت بۆ وەرزی زستان، چونکە لەم وەرزەدا دەشتی کێلەکە بە ئاسانی بەسەر بەفری ناوچەکەدا بگوێزرێتەوە، زۆری نەبرد زستان هات و نیکتین کەوتە دۆزینەوەی بیانوویەکی دی، ئەویش ئەوەیە گوایە ئەم کێلە خالی دیاریکردن و نیشانەیەکی سنووری نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانییە و بە هیچ جۆرێک ناشێت لە جێگەی خۆی بجووڵێنرێت، بەڵام لە کاتێدا کە جەنەراڵ پێی لەسەر گواستنەوەی کێلەکە داگرت و بەم بیانووانە قایل نەدەبوو، نیکتین پەنای بردە بەر فێڵێکی تایبەت بەتایبەتی، کاتێک زانی جەنەراڵ بڕوای بە ئەفسانە و خەرافات هەیە، بۆیە وتی ئەم بەردە بەردێکی نەفریناوییە[١٨] بە جۆرێک نەفرەت دێنێتە سەرشانی هەر کەسێک، کە لە شوێنی خۆی لاییەرێت و بەهەر جۆرێک دەسکاری بکات، ئەم فێڵە بە ئاسانی سەری گرت و جەنەراڵ وازی لە بیرۆکەی گواستنەوەی هێنا ئەو بیرۆکەیە کە هەموو هیوایەکی جێبەجێکردنی لە دەستدا لە دوای کودەتای ئۆکتۆبەری بەلشەفی لە سالی ١٩١٧دا لە روسیا[١٩].

سەر ئەنجام لەبەر ئەوەی ئەم کێلە لە زۆربەی پەیماننامەکانی دەستنیشان کردنی سنووری دەوڵەتیدا لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی و دواتریش (ئێران و عیراق)دا وەک خاڵێکی سنووری دیاری کرابوو، بۆیە هیچ یەکێک لەم دەوڵەتانە نەیان دەتوانی دەستکاری ئەم کێلە بکەن و بیگوازنەوە بۆ مۆزەخانەکانیان. ئەگەر چی ئێران بانگەشەی ئەوەی دەکرد، کە گوایە ئەم کێلە ٣٠ هەنگاو دەکەوێتە ناو خاکی وڵاتەکەیەوە، بەڵام هەر وەک لە وێنەکەدا دیارە ئەم کێلە دروست لە تەنیشت خالی دیاریکردنی سنووری هەردوو دەوڵەتی ئێران و عیراقدایە[٢٠]. دواجار لە کاتی هەڵگیرساندنی جەنگی کەنداوی یەکەمدا و بەتایبەت لە سالی ١٩٨٥دا دوای ئەوەی، کە چەندین شەری قورس لەم ناوچە سنووریانەدا روویدا، ئێران بە ناوی ئەوەی، کە ئەم کێلە شوێنەوارێکی مێژوویییە و پێویستە دوور بێت لە زیانی پارچە تۆپ و چەکە جیاوازەکانی دیکە کاری گواستنەوەی کێلە شینی ئەنجامدا و ئێستا ئەم کێلە لە مۆزەخانەی شاری ورمێیە.

لێکۆڵینەوە ئارکیۆلۆژیەکان لەسەر کێلەشین

(اف. ا. شولتز)ی ئەڵمانی یەکەم کەس بوو لە سالی ١٨٢٩دا هاتە ناوچەی کێلەشین و کێلەکەی بینی و نووسینەکانی سەری کۆپی کرد، بەڵام لە بەختی رەشی ئەم شوێنەوارناسە هەر پاش چەند رۆژێک

دوای سازدانی ئەم کارەی لە ناوچەکەدا دەکوژرێت و هەموو کەلوپەل و ئامرازەکان و کۆپییەکانی بە تالان دەبرێت[٢١]، دوابەدوای ئەو، ئاشووریناسی ئینگلیزی بەناوبانگ (سیر هنری راولنسون -١٨١٠ - ١٨٩٥) هاتۆتە ئەم شوێنە و بەشێک لە نووسینەکانی کێلەشینی کۆپی کردووە[٢٢]، ئینجا (خانیکوف ١٨٢٢ - ١٨٧٨) دوای هاتنی بۆ ئێران و مانەوەی بۆ ماوەی دوو ساڵ ١٨٥٧ - ١٨٥٩ بەشێکی لە نووسینەکانی قالبگیری کردووە، کە ئێستا لەبەر دەستدا نەماون[٢٣]، شوێنەوارناس (بلاو) لە سالی ١٨٥٨دا قالبێکی جوان لە نووسینەکان وەردەگرێت، بەلام لە چارە رەشی ئەمیش لە کاتی گەڕانەوەیدا و لە ڕێگا قالبەکانی دەشکێن و ورد دەبن کە هەموو هەولێکی بۆ لێکدانەوەی پارچە شکاوەکان و گەڕانەوەی سیما بنەڕەتییەکەی خۆی بە فیرۆ چوون[٢٤] و هیچ شتێکی نوێیان بەدی نەهێنا، پاش لێکۆڵینەوەیەکی لەو بابەتەی کە زانای ناسراو (ا. ها. سایس) لەسەر ئەم پارچە شکاوە لێکدانەوە ئەنجامی دا[٢٥].

لە دواجار زانای شوێنەوارناس (ژاک ماری مۆرگان ١٨٧٥-١٩٢٤ز) توانی لە سالی ١٨٩٠دا کلێشەیەک لە نووسینەکانی کێلەشین وەربگرێت و ڕەوانەی یەکێک لە هەرە ئاشووریناسە ناسراوەکانی بکات، کە ناوی (پرشایل)ە، ئەمەش یەکەمین جارە کە قالبێکی تەواو لەم نووسینانە ساز بکرێت، لە دوای لێکۆڵینەوەیەکی دوورودرێژ لە شێوە ئاشوورییەکەی کلیلی دەرگای خوێندنەوەی نووسینەکان دۆزرایەوە و لە ڕۆژنامەی (پیکیولدسییت نواکس)ی پاریسیدا، بەم شێوەیەی خوارەوە خوێندرایەوە و بلاوکرایەوە[٢٦].

ئەو کات کە من ئیشپیونی کوڕی
ساردور[٢٧]
شای مەزن، شای بە توانا
شای جیهان
شای سەر زەمینی نایێری[٢٨]
سەرۆەری مەزنی شاری توشباشار[٢٩]
منوای کوڕی
لای خواوەندی خالدی
بۆ شاری موساسیر
بۆ پەرستگای بەرز و بلند
کە بۆ خواوەندی خالدی
دروست کرابوو
هاتن - ئیشپیونی نووسینێکی بۆ
هەلبەست
ئیشپیونی کوڕی ساردور
چەکە گرانبەهاکان
و چەند رەوەیەکی جوانی هێناوە
ئیشپیونی کەلوپەلی مەفرەغی*
قاپ و قاچاغی مەفرەغی هێناوە
ئیشپیونی چەند رەوەیەکی زۆری
هێناوە (کە)
هەموو ئەم دیاریانە
دووبارە سەر لەنوێ
بۆ ئەم پەرستگایە
بڕیار دراوە
ئیشپیونی هەموو ئەم دیاریانە
بەرامبەر دەروازەی خالدی
بۆ خواوەندی خالدی
بۆ بەردەوامی ژیانی خۆی
بەهەرزان دادەنێت...
ئیشپیونی بۆ لێخۆشبوون
١١١٢ گا
١٢٠بزن و بەرانی قەلەو
١٢٤٩٠ بزنی قەلەو
بۆ پەرستگا هێناوە
ئەوکات کە ئیشپیونی کوڕی ساردور
شای مەزن، شای بەتوانا
شای جیهان
شای سەر زەمینی نایێری
سەرۆەری گەورەی شاری توشباشار
بەرامبەر خواوەندی خالدی
بۆ نیاز
هات......

*** شێوە و ڕوخساری کێلەشین**

ئەم کێلە بەردینە لە دوولاوە لەسەری نووسراوە، لایەکیان بەنووسینی مێخی و بە زمانی ئورارتویی، لاکەی تریشیان بە نووسینی مێخی و بە زمانی ئاشووری، نووسینی ئەم ڕووەی دوایی هەندێک شێواندنی بەسەردا هاتووە، چونکە وەک نیشانەیەکی دەست ڕاستی لەلایەن کەسانی سادە و ساکاری ناوچەکەوە ژمارەیەکی گوللە لێدراوە، بەلام لەگەل ئەم شێواندنەشدا هێشتا نووسینەکەی دەتوانرێت بخوێندرێتەوە، بە پێچەوانەی ڕووە ئورارتوییەکەی، کە زۆربەی بە چاکی ماوەتەوە و هیچ داخوران و شێواندنێکی بەسەر نەهاتووە و بە باشیش دەخوێندرێتەوە.

پێوانە ئەندازەییەکانی ئەم کێلە بەم شێوەیەی خوارەوەیە[٣٠]:

بەرزی = ١٦٨سم
پانی بەشی خوارەوەی = ٤٠ سم
پێوانەی ئەندازەیی بنکە=٤٣×٤٢سم
بنکە لاکێشەیەکەی = ١١٢×١٤٠سم
دووری ملە باریکەکەی لە بنکەوە=٤٣ سم
بارستایی کێلەکە بە بنکەوە =١٦٠٠کگم

١- پێش ئەوەی رێگای هاملتۆنی ستراتیژی دروست بکرێت رێگای کێلەشین بایەخێکی زۆری هەبوو، ئێستاش هەمان دەوری هەیە.
٢- تاریخ باستانی ایران بر پایه باستانشناسی، ترجمه علی اصغر حمکت، تهران ١٣٥٥، ص٣٧.
٣- تەنیا رەگەزێک کە دەتوانێت خۆی پاشماوەی ئەم شارستانیەتە گەورەیە دابنێت کورد و ئەرمەنن، بڕوانە: اوژن پیتار: نژاد هاو تاریخ، پاریس، ١٩٢٤، ص٣٨٥.
4- Siararpie Nersessian: the Armanians Lodon 1953, P. 760.
- هرزفلد، سەرچاوەی پێشوو، ص٦٩.
٥- سارکیسیان و...: تاریخ ارمنستان، تهران، ص١٨.
٦- سەرچاوەی پێشوو، ص٢١.
٧- سەرچاوەی پێشوو، ص٢٥.
٨- ژاک دومۆرگان: تمدنهای اولیه، چاپ پاریس، ١٩٠٩، ص١٦٣.
٩- مێژوونووسەکانی یەکێتی سۆڤیەت بۆ ئیشپوینی ٨٢٥ - ٨١٠ و بومنوا ٨١٠ - ٧٩٠ پێشنیار دەکەن، بەڵام د. جەمال رەشید بۆ یەکەمیان ٨٢٥ - ٨٠٦ وە بۆ دووەمیان ٨٠٥ - ٧٩٠ دادەنێت.
١٠- ئەم شارە لە نووسینی ئۆرارتیدا (ئاریینی) وە لە نووسینی ئاشووریدا (موساسیر) هاتووە.
١١- هەروەک لە ناوەڕۆکی نووسینی کێلەکەدا دیارە ئەم شارە لە شوێنێکی بەرز دروست کرابوو.
١٢- سارکیسیان...، ژێدەری پێشوو، ص٣٠.
13- Nersession Ipid P.81.
١٤- سارکیسیان...، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٠.
١٥- هرتسفلد، سەرچاوەی پێشوو، ص٧٣.
١٦- سارکیسیان، سەرچاوەی پێشوو، ص٣١.
١٧- سارکیسیان، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٢.
١٨- هرتسفلد، سەرچاوەی پێشوو، ص٧٣.
- لوی واندنبرگ: باستانشناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، تهران، ١٣٤٥، ص٥١.
١٩- هرتسفلد، سەرچاوەی پێشوو، ص٧٤.
٢٠- ا. م. دیاکونوف: تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، ٢٥٣٧ شاهنشاهی، ص١٧٥.
٢١- سارکیسیان، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٢.
٢٢- دمورگان، سەرچاوەی پێشوو، ص١٦٥.
٢٣- مارف اقای: جغرافیای شنۆ، گۆڤاری (سروە)، ساڵی سێیەم، ژمارە ١٣ ئۆزەمیە، گەلاوێژی ١٣٦٦.
٢٤- کرد در دائرە المعارف الاسلامی، ترجمه اسماعیل فتاح قازی، انتشارات صلاح الدین، ارومیه.
٢٥- سید عبدالله محمدی: کێلەشین، گۆڤاری سروە، ساڵی سێیەم، ژمارە ١٨ بەفرانباری ١٣٦٦، ص٢٧.
٢٦- آ. سایس: قلمرو وان (اورارتو) تاریخ قدیم کمبریج، جلد دوم، ص١٢٧.
٢٧- دمورگان، سەرچاوەی پێشوو، ص١٧٣.
٢٨- ئەم وەرگێڕانە لەسەر بەڵگەنامەکانی بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەواری ئازەربایجانی رۆژئاواوە مۆزەخانەی ورمێ وەرگیراوە.
٢٩- نائیری، بریتی بوو لە کنفدراسیونی هۆزەکانی باشووری دەریاچەی وان، کە توانیان توکولتی نینورتا Tukulti - Ninucta ١٢٥٥ - ١٢١٨پ. ز شای ئاشوور شکەست پێبێنن.
٣٠- شاری توشپا پایتەختی وڵاتی ئورارتو بوو لەسەر دەریاچەی وان یا شاری وانی ئێستا.
٣١- ئەم پێوانە لەسەر کێلە شین لەلای نووسەرەوە بەدەست هاتوون.
٣٢- مەبەستی گوزرانی شولتز یەکەم کەسی هەڵگری ئەم کێلەیە کە لە ساڵی ١٨٣٩ بە دەستی چەند کەسێکی نەناسراو دەکوژرێت.
٣٣- باسیل نیکیتین: خاترات و سفر نامه، ترجمه علی محمد فرەوشی، چاپ دوم تهران، ٢٥٣٦، ص٢٤٣ - ٢٤٤.
٣٤- یەکێک لە هۆیەکانی کە ئیران بۆ گواستنەوەی ئەم کێلە دیاری کردبوو.
٣٥- ئەم وێنەیە لەلایەن پێشمەرگەکانی کوردستان ساڵی ١٩٨٥ هەڵگیراوە و ژمارەیەک لە پێشمەرگەکانی کوردستان لە وێنەکەدا دیارن.
* ئەم بابەتە لە گۆڤاری شانەدەر ژمارە ٢ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٧ بڵاوبۆتەوە.

میلەکەی تۆبزاوە

دکتۆر عەبدوڵڵا خورشید

تۆبزاوە دەکەوێتە ناوچەی برادۆست، بریتییە لە میلێکی بەردین بە خەتی بزماری نەخش کراوە بە هەردوو زمانی ئاشووری و ئۆرارتی کە پێی دەگوترێت ئۆرارتۆ (خالدی)، بۆ گەیشتن بە گوندی تۆبزاوە، لە رێگای گوندی (تەیارد)یە ئێستا ئەو رێگایە بەرەو سیدەکان دەچێت پاشان بۆ چیای (سەری بەردی) دوایی دەگەیتە گوندی (سیدەکان)، لە دووری (٢٠) دەقیقە لەم گوندە لەلای راستی رووباری (بورا) گوندی (تۆبزاوە) دێت، ئەم گوندە ناوێکی تری هەیە، ئەویش (تۆپزاوە جاوە)ی پێ دەگوترێت. میلی تۆبزاوەش لەسەر زەوییەکی راستە، کە دەکەوێتە ناو دۆڵێکی فراوان و دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی چەرخی هەشتەمی پێش زایین لە سەردەمی مەلیکی خولدی (روسا)، کە هاوسەردەمی (سەرجون ئاشووری) بووە (٧٢١-٧٠٥پ.ز).

مەسەلەکەش بریتییە لە پارچە بەردێکی (بازلت)ی شێوەی لاکێشەییە، لەسەر بەردێک دانراوە، کە بنکەکەی ١.١٦ مەترە و پانییەکەی ٩٣ سم و ئەستوورییەکەی ٣٣ سم، خەڵکی ناوچەکە پێی دەڵێن (کێلە گیاور) یاخود (کێلە گاور)، بەشی سەرەوەی بە مەسەلەی (کێلە شین) ناچێت، بەڵکو شێوەی راستە و قۆقز نییە لێوارەکانی شکاوە، (لیمان هاویت) وای بۆ دەچێت، کە بەشی سەرەوەی لە ماوەیەک لە ماوەکانی مێژوودا شکاوە، جەنەڕاڵ (رۆلنسون) بە یەکەم کەس دادەنرێت، کە ئەو مەسەلەی لە ساڵی (١٨٤١ز) دۆزییەوە، دوای ئەویش (دی مورگان) لە ساڵی (١٨٩٤ز) پاشان (لیمان) سەردانی کرد و لێکۆڵینەوەی لەسەر کرد. زاناکانی زمانە کۆنەکان لێکۆڵینەوەی زۆریان لەسەر ئەم مەسەلەیە کردووە، بەڵام نوێترین و باشترین لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو مەسەلەیە ئەوەبوو لەلایەن مۆرفولۆجی (دی تیسیر تیلی) بڵاوکرایەوە.

دەقی نووسینی مەسەللەکە

مەسەللەی تۆبزاوە بە خەتی بزماری نووسراوە، بە هەردوو زمانی

J-38-U/NE

ئاشووری و ئۆرارتی لە هەردوو دیوی نووسراوەتەوە و ناوی مەلیک (روسا)ی تیادا نووسراوە کە کاتی خۆی مەلیکی (ئۆرارتۆ) بووە و ناوی لە هەواڵەکانی هەڵمەتی هەشتەمی سەرجون هاتووە، کە بۆ سەر وڵاتی ئۆرارتۆ لە ساڵی (٧١٤)پ.ز ئەنجامیداوە.

دەقی کورتکراوەی وەرگێردراوی ئاشووری بۆ دەقە خلدییەکەی بریتییە لە ٣٧ دێڕ، کە تیایدا هاتووە:

(ئورزانای مەلیکی ناوچەی موصاصیر داوای فریاکەوتنی کرد لە روسا "ئەرسا"ی کوری مەلیکی سەردووری بۆ ئەوەی ژیانی بپارێزێت و هاوپەیمانی لەگەڵدا بکات تاوەکو لە ژێر دەسەڵاتی ئاشوورییەکان رزگار بێت، بۆیە فەرمانی دا سوپاکەی بەهێز بکا، خواوەندیش خێریان بۆ مەلیکی موصاصیر "ئورزانا" ویست و گوێی دایە قسەی خواوەند "خلدیا" بە هانای "روسا" هات، "روسا"ش ئەو هاوپەیمانییەی قبوڵ کرد لەگەڵ "ئورزانا" و بە مەلیکی موصاصیری دەستنیشان کرد و شوێن پێی خۆی لەوێدا، ئەو ساڵ جێگیر کرد؟ کاتێ "روسا" لە موصاصیر لەگەڵ مەلیک ئورزانا بەرەو پەرستگای خواوەندەکان چوون، ئورزانا بەرامبەری راوەستا و سوێندی لایەنگیری و دڵسۆزی خوارد بۆ مەلیکی خولدی "روسا"و قوربانی پێشکەش کرد لەگەڵ رژاندنی ئاوی پیرۆز لەبەر پێی خواوەند "خلدیا" پاشان "روسا" پەرستگایەکی بۆ خواوەند (خلدیا) لە موصاصیر دروست کرد، (ئورزانا) لەگەڵ سوپاکەی لەبەردەم پەرستگا پارانەوە دوای ئەو (ئورزانا) هەموو هێزەکانی خۆی خستە ژێر دەسەڵاتی مەلیک (روسا)، کاتێ خواوەند (خلدیا) لەگەڵی هاتە دواندن و فەرمانی پێکرد هێرش بکات، (روسا) بەرەو چیاکانی وڵاتی ئاشوور چوو، ئەو کاتە هێزێکی ئاشوورییەکانی لە چیاکانی موصاصیر دەرکرد، قوربانی پێشکەش کرد و ئاهەنگی بۆ ماوەی (١٥) رۆژ لە موصاصیر گێرا، بەم جۆرە حوکمرانی ئورزانا جێگیر بوو و گیانی پاراسترا، دوای ئەوە روسا گەرایەوە وڵاتەکەی خۆی، دەقی نووسینەکەش بەم جۆرە کۆتایی دێت: ...ئەمن - ئەرسا-م خزمەتکاری خواوەند (خلدیا)ی سەرداری بە بەزەیی هەموو خەڵک، سەرکەوتنم بە دەست هێنا بە یارمەتی خواوەند (خلدیا)و هێزەکانی سوپای خۆم کە ترس و ماندوو بوون نازانن دژی بەرگری کاران، خواوەند (خلدیا) هێز و دەسەڵاتی بە من بەخشی ساڵانی حوکمرانی منی کردە خۆشی، حوکمی وڵاتی (ئۆرارتۆ)م کرد و خاکی وڵاتی دوژمنم پارچە پارچە کرد، خواوەندەکان رۆژانی خۆشیمیان زۆر کرد، ئەو رۆژە شادیانەی، کە دڵم دەیەوێت دوای ئەوەی سەرکەوتنم بە دەست هێنا و ئاشتیم سەقامگیر کرد، هەرکەسێ ئەوە لابیات یاخود بیشکێنێت، ئەوا خواوەند (خلدیا)و خواوەند (اراد)و خواوەند (شماش) لەگەڵ هەموو خواوەندەکان بە رەچەڵەک لەناوی دەبەن و ناوی نامێنێت.

بە گوێرەی دەقی مەسەلەی تۆیزاوە وادەردەکەوێت کە (ئەرسا) فەرمانی نووسینەوەی دەقەکەی داوە لە میانی ئەو ئاهەنگەی، کە لە (موصاصیر) بۆ ماوەی (١٥) رۆژ گێردرا، ئەوەش لە ساڵی ٧١٥ی پ.ز، کاتێ (ئەرسا) دەسەڵاتی بەسەر وڵاتی (مانییەکان) لە باشووری خۆرهەڵاتی دەریاچەی ورمێدا گرت و پێستی (ئازا)ی کەوڵ کرد، کە سەرکاری (سەرجون) بوو لەسەر ئەم وڵاتە.

سەرچاوەکان

* جمال بابان: اصول اسماء المدن والمواقع العراقية. بغداد، مطبعة الاجيال، ١٩٨٩،ج١.
* اربيل - هه وليـر- بين الماضي والحاضر. ترجمة محمود الامين (بغداد: ١٩٦٥).
* محمود حسين الامين: مسلتا طوبزاوة وكيلة شين: سومر (٨، ١٩٥٢).
* محمود الامين: تعليقات تاريخية على حملة سرجون الثانية، سومر (٥، ١٩٤٩).
* طه باقر وفؤاد سفر: المرشد الى مواطن الاثارة والحضارة.
* ئەم بابەتە لە گۆڤاری شانەدەر، ژمارە (٢)ی حوزەیرانی ١٩٩٧ بڵاوبۆتەوە.

دۆزینەوەی گۆڕێکی سێ هەزار ساڵە لە باکووری قەڵای هەولێر

دڵشاد عەزیز زاموا

هاوڵاتییەکی گەڕەکی عارەبانی شاری هەولێر، لە دووری نزیکەی چوارسەد مەترێک لە باکووری قەڵای هەولێر، لە کاتی هەڵکەندنی حەوشەی ماڵەکەی بۆ لێدانی بیرێک، لە قووڵی چوارمەتر گەیشتبووە ژوورێک کە بە خشت دروستکرابوو، دەرئەنجام ئەو هاوڵاتییە دڵسۆزانە دەزگا حکومییەکانی ئاگادارکردبووەوە و داوای رزگارکردنی شوێنەوارەکەی کردبوو، کەچی وەک خۆی گوتی" دوای چەند رۆژێک چاوەڕوانی هیچ کەسێک بە دڵسۆزانە نەهات بە هانای ئەو شوێنەوارەوە".

پاش ئەوەی هەواڵەکە گەیشتە سەندیکای شوێنەوارناسان، سەندیکاش وەک ئەرکێکی خۆی تیمێکی پێکهێنا و تیمەکە سەردانی شوێنەکەی کرد، و هەر لە هەمان رۆژیشدا تیمەکەی سەندیکا سەردانی پارێزگاری هەولێری کرد، لە لایەن خۆیەوە پارێزگاری هەولێر بڕیاریدا لە رێگەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوارەوە کنە و پشکنین بۆ شوێنەوارەکە بکرێت.

پشکنین بە فەرمی دەستی پێکرد و نوێنەری سەندیکای شوێنەوارناسان ئامادەی پشکنینەکە بوو، ئەوە بوو ژوورێک دەرکەوت کە بە خشت دروستکرابوو، و سەقفەکەی بە قوڕ سواغ درابوو، و بەرزی ژوورەکە(٢٢٠سم) دەبوو، و لەو سەری ژوورەکە دەرگایەکی دیکە کە بە خشت داخرابوو، دەرکەوت بەڵام پشکنینەکان تەنها لە ژوورەکەدا ئەنجامدرا و پێدەچێت دەرگاکەی دیکە بگاتە ناو ماڵەکە و پشکنین لەم بەشەدا بۆ وەرزی دووەمی کنەوپشکنینەکان دواخرا.

پشکنینەکان چەند گۆڕێکیان دەرخست کە لە ناو حەوزی گڵێنەیی دروستکرابوون و هەندێکیان سەرقاپیان بۆ دروستکرابوو، و چەندین گۆزەی گڵێنەیی و کوپەی بەردین خواردن و خواردنەوە و بۆنی تیادابووە کە وەک دیاری لە تەنیشت گۆڕەکان دانرابوون، بۆ ئەوەی کە لە جیهانی دوای مردن لە کاتی زیندووبوونەوەدا بەکاریان بهێنێت (بە پێی باوەڕی ئەوان).

جگە لەوە چەند پارچە زێڕێک دۆزرانەوە، شوێنەوارناس(دڵشاد عەزیز)نوێنەری سەندیکای شوێنەوارناسان لەم کنەو پشکنینەدا ئەم ئەنجامانەی خستەڕوو:

١- گۆڕەکە گۆڕێکی بنەماڵەیی بووە، کەسانی دەوڵەمەند و دەسەڵاتدار لە ژێر خانووەکانی خۆیانەوە دروستیان دەکرد لەو سەردەمەدا.

٢- بەڵگە شوێنەوارییەکانی ناو گۆڕەکە دەری دەخەن کە چەند

كەسێك لەو ژوورەدا نێژراون.

٣- گۆڕەكە لە سەردەمی خۆیدا تالآن كراوە و خشڵ و زێڕ و شتەبەنرخەكانی دزراون، بە بەڵگەی ئەوەی كە ئێسكەكان لە ناو تابووتەكاندا نەمابوونەوە و پەرش و بلاوكرابوونەوە، هەروەها یەك تاك گوارەی زێڕمان دۆزییەوە و تاكەكەی دیكەی دزرابوو...

٤- لە پاش تالآنكردن و دزینی گۆڕەكە كەسانێك هاتوون و دووبارە مردووەكانیان ناشتووەتەوە، بەلآم ئەم جارە لەناوتابووتەكەدا نەبوون، بەڵكو لە گۆشەكانی ژوورەكەدا یان لە ژێر تابووتە گڵێنەییەكەدا.

٥- پاش دووبارە ناشتنەوەی مردووەكان لە لایەن كەسانێكی نەناسراوەوە لە سەردەمە كۆنەكاندا، دەرگای گۆڕەكە كە كەوانێكی ئەندازەیی نزمە بەخشت داخراوە، كە دەتوانی لەو دەرگایەوە بگەیتە ناو ماڵەكە.

٦- دەربارەی سەردەمی ئەم گۆڕانە بەبەراوركردن بە چەندین دۆزینەوەی لەو جۆرە لە شارە ئاشورییەكاندا بە تایبەت لە (شاری نەمرود و نەینەوا)ی پایتەختی ئاشورییەكان كە چەند گۆڕێكی هاوشێوە دۆزرانەوە، هەروەها لێكچوونی گڵێنەكان بۆمان دەركەوت كە ئەم گۆڕە بۆ سەردەمی ئاشوری نوێ (سەدەی نۆیەم و هەشتەمی پ.ز)، دەگەڕێتەوە، جگە لەوەی كە كاریگەری ناوچەیی لەسەر گڵێنەكان هەبوون، و هەندێك لە گڵێنەكانیش لە جۆری گڵێنەی كۆشكی ئاشوری (فخار القصر الاشوری)بوون.

٧- كنەوپشكنینەكان لە گۆڕێكدا كە ژوورێكی بچووكە و لە قوڵایی پێنج مەتر لە ژێر زەویدا ترسناكییەكی زۆری هەبوو و تیمە شوێنەوارناساكە ژیانی خۆیان خستبووە مەترسییەوە، جگە لە مەترسی میكرۆب و ڤایرۆس چونكە نازانرێت ئەو كەسانە لە كۆندا بەچ دەردێك مردوون.

تێبینی: ئەم بابەتە لە ژمارە(٣)ی ساڵی (٢٠٠٩)ی گۆڤاری سوبارتو وەرگیراوە.

قەڵاتی هەولێر

دکتۆر یوسف خەڵەف عەبدوڵڵا فەهداوی

ئەو پێگەیەی قەڵات بۆی هەڵبژێردراوە بەشێوەیەکی گۆشەنیگا یان هەڕوایی نەبووە، بەڵکو پێگەکە بایەخێکی ستراتیژی لەڕووی سەربازی و بازرگانییەوە هەیە. دروستبوونی قەڵات لەو شوێنە گرنگییەک و بازاڕێکی بەردەوامی داوە لەماوەکانی مێژوودا، هەر لەو کاتەی مرۆڤ تیایدا نیشتەجێ بووە تاکو ئێستا. قەڵات بەنزیکەی ٤١٥م لەسەر ئاستی دەریا بەرزەو بڵندیشی سەبارەت بە زەوییەکانی دەوروبەری زیاتر کە (٢٥) مەترە کەوتۆتە سەربانێک لە دەشتی هەولێر، کە ٣٩٠م لەسەر ئاستی دەریاوە بەرزە[١] ڕەنگە شوێنی گردی قالینج ئاغاش لەو شوێنی نیشتەجێیی یەکەم بووبێ یان شوێنی تازەی قەڵات بووبێ، کە دەگەڕێتەوە بۆ ماوە مێژووییەکان کە درێژ دەبێتەوە بۆ سەردەمی عوبێدو وەرکا (٤٥٠٠- ٣١٠٠ پ.ز). بایەخی قەڵات لە بایەخی گردی قالینج ئاغا زیاترە. لەسەردەمی سۆمەرییەکان لە قالیج ئاغا دەودەستی، چونکە بایەخی قەلا بەرز نرخێندرا. هەر بۆیەشە دەبینین لە سەردەمی وەرکا نیشتەجێ لەگردی قالینج ئاغا، بەوەی کەتێیدا چینی بەرز دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمە. حەزدەکەم باس لەخاڵێک بکەم کە شارستانیەتی شارە مێژووییەکانی کۆن لەزۆرینەی ماوەکان کە پێیدا تێپەڕ بوون جیا دەکرێنەوە. ئەو خاڵەش ئەوەیە: قەڵاتی هەولێریش هەروەکو قەڵاتەکانی دیکە هەمیشە هەڵبژاردەی دەسەڵاتدار لە ناوچەکە تیایدا نیشتەجێ بوون، واتە بۆ تەواوی دانیشتوانی ناوخۆ نەبووە. بەواتایەکی تر شوێنی نیشتەجێیی ئەو قەوم و حاکمە مەدەنی یان سەربازی و ئیدارییە خزمەتگوزارییەکانی دیکە بووە. بەڵام تەواوی دانیشتوانە خۆجێییەکان کە زێدەکەیان هەولێر بوو، لە چوار دەوری قەڵاو گوندەکانی دەوروبەری نیشتەجێ بوون و بڵاوبووبوونەوە. بۆیە زۆر گۆڕانکاری، وەک گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری لەدەرەنجامی گۆڕانی ڕەوشە سیاسییەکان هەر لەدەستپێکی نیشتەجێبوون تا ڕۆژگاری ئەمڕۆکە بەسەر قەڵاتدا هات.

زاراوەی ئوربیلم[٢] Urbilum بەکۆنترین ناو گوزارشت دەکرێت، کە بەهەولێر وترابێ، دەشێ بڵێین ئەو دەستەواژەیە لەگەڵ ماناکەی ئەکەدییەکان بۆ شاری ئەربائیلۆ هاوواتایە، کە ئەو زاراوەیە لەنووسینەکانی مسماریدا هاتووە و مێژووەکەی بۆ نیوەی هەزارەی

سێیەمی پ.ز. دەگەڕێتەوە بەتایبەتی سەردەمی شای سۆمەری شولگی، کە یەکێ بووە لەشایەکانی بنەماڵەی ئوری سێیەم[٣] ٢٠٩٥-٢٠٤٨ پ.ز. ناوی ئەو شارە لەنووسراوەکانی ئەو شایەدا لەساڵی (٤٥)ەمی حوکمڕانییەکەیدا هاتووە. کە ئۆربیلمی داگیر کردووە. هەروەها شای سۆمەری ئەمارسن ٢٠٤٧-٢٠٣٩ پ.ز لەساڵی دووەمی ماوەی حوکمڕانییەکەیدا ناوی هێناوە[٤]. سەرنج دەدەین ئەو ناوە بەزۆر شێوە دووبارە بۆتەوە. بەڵام بەشێوەی ئەکەدی بەتایبەتی لەماوەی ئاشوورییەکاندا بەناوی ئەربائیلۆ هاتووە، کە لەوانەیە ناوی ڕەسەنی قەڵات و هاومانای زاراوەی سۆمەری ئەو ناوە بووبێت. هەروەها وشەی ئەربائیلۆ نزیکە لەوشەی عەرەبی چوار خوا. وشەی (ئەربا) واتە چوار وشەی (ئیلۆ) یان (ئیلاه) بەزاراوەکانی دوورگە، واتە بەزمانی ئەکەدی دایک و نیشتیقاقە جیاوازەکانی لەئاشووری و بابلی و کلدانی و تادەگاتە دومااهی عەرەبەکان وای پێ وتراوە.

لەوانەیە ئەو ناوە هێمایەک یان ئاکارێک بووبێ لەبوونی پەرستگا سەرەکییەکان وەرگیرابێ، کە تایبەتمەند بوونە بەپەرستنی چوار خوا، کە پایەکی گرینگیان هەبووە لەسەردەمی ئەکەدی و سۆمەرییەکان، لەماوەی ئاشوورییەکانیشدا پایەیەکی بەرزیان هەبووە. هاوکات بنکەو گرنگی ئەو چوار خوایە لەدەستپێکاو لەماوەیەک بۆ ماوەیەکی دیکە جیاوازیان هەبووە. گومان لەوەدا نییە ئەشتاری خوداوەند لەماوەی ئەکەدییەکان و سۆمەرییەکان لەپێشەوەی خواوەندەکان دان. بەڵام لەماوەی ئاشوورییەکان لەوانەیە عەشتار خواوەند لەپێشەوە بووبێ، بەڵام چوار خوا لەوانەیە خواوەند ئینورتا یان نرکال یاخود ئدد کە زۆر گرنگ بوون لای ئاشوورییەکان، تا گەیشتە ئەوەی لەو ماوەیەدا بەهۆی ئەوانەوە بایەخ بەشارەکەش درا.

پێدەچێ ئەو ناوە لەگەڵ گۆڕانکارە پەراوێزییەکان لەسەر ناوەکە بەردەوام بووبێ. لە تەورات ناوی ئەربائیلا هاتووە بەفارسی ئەربیرە، عوسمانییەکان پێیان وتووە ئەربیل. هەروەها لەلایەن دانیشتوانی شارەکان و ناوچە دراوسێیەکان بەقەڵاتیان وتووە ئەروبل. ئێستاش لەلایەن کورد پێی دەوترێت هەولێر[٥].

قەڵات بەو ئاکارەی ئێستاکە ناتوانێ هیچ مێژوویەکی سیاسی یان سەربازی یاخود شارستانی دیارکراو بەشێوەیەکی زانستییانەو مێژوویەکی ڕەسەن بەدەستەوە بدات. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە تائێستاو ئەمڕۆی تیایدا دەژین لێتوێژینەوەیەکی وای تیادا ئەنجام نەدراوە. چونکە زۆری زانیارییەکان لەسەر قەڵات لەنووسینە مێمارییەکان و لەدەرەوەی قەڵات هاتووە، ئەمەش ئەو مافەمان بەدەستەوە نادات بەو گوزارشتەی کە ئەو زانیارییانە بەهەند هەڵگیراون و ڕاستەقینەن، بەڵکو تەنیا ڕێگایەکە دەمانگەیێنێتە سەر ڕاستی بوونی ئەو قەڵاتە، کە ئەمەش ناسەلمێندرێت تەنیا لەڕێگای لێتوێژینەوە زانستییەکان نەبێت، بۆ زانینی نهێنییە شاراوەکان، کە لەناو چینە شوێنەوارییەکان، بەبەرزی ئێستاکە زیاتر (٢٥م) دەبێ دانراون. بەگشتی دەشێ بڵێین نیشتەجێبوون تیایدا لەوانە تازە بێ لەگردی قالینج ئاغا یان ڕاستەوخۆ بووبێ لەپاش ئەو. واتە لەسەردەمی سۆمەرییەکان سەردەمی سەرهەڵدانی بنەماڵەکان، کە لەپاش سەردەمی وەرکادێت هەروەکو پێشتر باسمان کرد. ئیمپراتۆریەتی ئەکەدی، کە دامەزرێنەرەکەی سەرجۆنی ئەکەدی (٢٣٧١-٢٢١٦پ.ز) بوو، قەڵاتی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆی بەمەبەستی دابینکردنی ڕێگای بازرگانی، کە بەقەڵاتدا تێپەڕ دەبوو، لەوێوە بۆ شاری ئەکەد. هەروەها پاش ئەوەی ئیمپراتۆریەت شکستی خوارد، ماوەیەکیش کەوتە ژێر دەسەڵاتی گۆتییەکان[٦]. ئەمانە لەناوچە شاخاوییەکانی زاگرۆس و بەدرێژایی سەد ساڵ (٢٢٥٠-٢١٢٠ پ.ز) حوکمڕانی وڵاتی میسۆپۆتامیایان کرد. قەڵاتی هەولێر لەشوێنە قایمەکەی خۆی بوو، لەوێوە هێرش و شەپۆلی گۆتییەکان بەرەو ناوەڕاست و باشووری میسۆپۆتامیا، هەڵدەستاو دەست پێدەکرا.

لە نووسراوەکانی ماوەی گۆتییەکان لە سەردەمی شای گۆتی ئەریدۆ- بزر، دەقێکی سۆمەری لەسەر پەیکەرێکی پرکراوە لە پەرستگای خواوەند ئەنلیل لە شاری نفر[٧] سەرکەوتنەکانی سەربازی لەهەردوو رووی دژی ئەوانەی لە بەرامبەری ڕاپەڕیون لە هەولێرەوە دەوروبەری لەسەر نووسراوە، لە دەقەکەدا هاتووە:

(ئەریدۆ- بزری پاڵەوان دەربکردن

(واتە دژومنەکانی لەناوچەکە
دەرکردن)
گەرووی جەبەل نوح- بیری کردەوە
پاش ئەوە تێکی شکاند ئەمینلی
ئەل........ ی[*]
.... لەسەر ترۆپکی
لەماوەی رۆژێکا قەلاتی هەولێری
کۆنترۆڵ کرد
لەچیای موما
پاش ئەوە نریشخوخای حاکمی
هەولێری دەستگیرکرد
ئەو پەیکەرە بۆ خواوەند ئەنلیل لە نفر
پڕ کراوەتەوە[*]
هەر کەسێ ئەو نووسینە لابەرێ خوا
ئەنلیل وشەمش دەخوازن لە
بنوبۆتکەوە دەری بێنن
ئەریدۆ- بزر شای گوتیوم و چوارلای
جیهان پەیکەرەکەی پڕکردووە بۆ
خواوەند ئەنلیل لە نفر)[٨].

کاتێ سۆمەریەکان گۆتییەکانیان لەسەر حوکم لادا و دووریان خستنەوە لەناوچەکە، قەلات کەوتە ژێر دەسەلاتی سیاسی سەردەمی سۆمەری نوێ[٩]. ڕووداوەکان یەک بەیەک بەسەر قەلاتدا هاتن تا ملکەچ بوو بۆ سەردەمی بابلی کۆن (١٨٩٤-١٥٩٥پ.ز) و خورییەکاندا لەسەردەمی حوکمرانی شا حامورابیدا (١٧٩٤-- ١٧٥٠ پ.ز). هەروەها لەماوەی کاشییەکاندان (١٠٩٥- ١٢٣٥ پ.ز). لەماوەی ئاشوورییەکانیشدا (١٢٣٥- ٦١٢پ.ز) ئەو شارە گەورەییەکی بەرزی بەخۆوە بینی. شا ئاشوورییەکان بایەخێکی یەکجار زۆریان پێدا، تا وای لێهات لەرۆژگاری ئەواندا بەسەردەمێکی زێڕین تێپەڕی. پایەی ئەو شارە لەگەڵ پایتەختەکانی دیکەی ئاشووری هاوشان بوو، وەک: ئاشوور- نەینەوا- کلحو نەمرود).

شایانی باسە هەروەکو باسمان کرد ناوی ئەو شارە لەقەلات وەرگیراوە، کە لەماوەی ئاشوورییەکاندا چوار پەرستگای خواوەندی گەورەی لێ بوو. بۆیە وا پێویست دەکات باسێکی ئەو خواوەندانە بکەین بەپێی ئەو زنجیرەدیەی لە لیستی خواوەندی ئاشوورییەکاندا هاتووە:

١- خواوەند ئاشوور:

خواوەندی نەتەوەیی ئاشوورییەکانە. ئاشوورییەکان بیروباوەڕیان وابوو، کە سەرکەوتنەکانیان یان ئەنجامدانی ئەو کارە جەنگیانەی پێی هەڵدەستن لە ویستی زیندووی خوایەکەیان بەرجەستە کراوە. خوای دیارکراویان هەبوو، کە ئاکاری سەربازی هەڵگرتووە. ئەمەو لەسەرووی هەموویانەوە خواوەند ئاشوور دێت، خواوەندی نەتەوەییان، کە هەمیشە بەوێنەی کەسایەتییەکی چەکدار بە کەوان ئامادە بوو بۆ هاویشتنی تیر دەبیندرا، کە لەناوەڕاستی تۆێکی باڵدار بوو[١٠] لە نووسراوەکانی شای ئاشوورییەکاندا هاتووە کە ئەوان بەمەبەستی وەدیهێنانی سەرکەوتنەکانیان پەنایان بۆ خوا ئاشوور بردووە. شا سەرجۆنی دووەم (٧٢٢- ٧٠٢ پ.ز) لە نووسراوەکانیدا دەڵێت: پەیامێکی ئاراستەی شا ئاشوور کردووەو پەیامی خۆشی بۆ لێدەدا، کە وەدیهێنانی سەرکەوتنی بۆ دیارکردووە. لە پەیامە خۆشییەکەیدا دەڵێت: (ئاشوور ئەی باوکی خوا، ئەی خودای گەورە، ببەخشە، بەخشینێک لەتۆوە بۆ هەمووان)[١١]. بەڵام بەتەواوی نازانرێ ئایا ئەو ئاشوورییانەی لە جەزیرەوە هاتوون گوزارشت دەکرێت بەنەتەوەکانی جەزیرە دادەنرێن، کە هەر لەهەزارەی سێیەمی پ.ز.ەوە بوونیان لەناوچەکە هەیەو شارێکیان بەناوی ئاشوور دامەزراند؟ مێژوونووسەکان مەزەندەی ئەوە دەکەن، کە ناو هاتنیان بەئاشوورییەکان لەناوی ئەو شارەوە هاتووە، چونکە ئەو شارە بەو ناوە ناوزەد کراوە لەبەر ئەوەی بنکەو بارەگا بووە بۆ پەرستنی خواوەند ئاشوور، کە خواوەندی گەورەی نەتەوەیی ئاشوورییەکان بووە[١٢]. دەرکەوتنە سیاسییەکەیان لەدۆڵی رافیدەین لەسەر شێوەی دەوڵەتی بچووک بووەو ناوچە سیاسییەکەیان سنوورەکەی دیار بووە، کە شاری ئاشوورو گوندەکانی دەوروبەری بووە. دراوی ئاشووری کاریگەرییەکی زۆری بەفاکتەری سیاسییەوە هەبووە ولاتی بابل گشتگیری و زۆرینە بووە. زۆر لە ئاشوورییەکان ملکەچی سیاسی باشوور بوون، کاتێ باشوور رەوشی شڵەژا بووژاندنەوەی سیاسی لە ولاتی ئاشوور بەردەوام بوو.

سەردەمی بابلی کۆن و نوێ لەسەردەمی شا حامورابی دەسەلاتی سیاسی ئاشوورییەکان دەستی پێکردو شانشینێکی ئاشووری نوێیان بۆ خۆیان دامەزراند. ئەو ماوەیەی درێژ دەبێتەوە لە (٢٠٠٠-١٥٠٠ پ.ز) بەسەردەمی ئاشووری کۆن دادەندرێت. لە ١٥٠٠- تا کۆتایی چاخی (دە) پ.ز بەسەردەمی ئاشووری ناوەڕاست دادەندرێت.

لەساڵی ٩١١ تا رووخانی پایتەختی ئاشوورو نەینەوا ساڵی ٦١٢ پ.ز بەسەردەمی ئاشووری تازە دادەنرێت. خواوەند ئاشوور زەقورەیەکی گەورەی هەیە لەشاری ئاشوورو تائێستاشی لەگەڵدا بێت پاشماوەکەی هەر ماوە. شیاوی باسە گەر سەرنج بدەین هەڵکەنراوەکان شوێنەوارەکانی لەسەر دروست کراوە، لەوێنەی خوا ئاشووردا خواوەند دێتە پێشەوەو پێشوازی لەشای ئاشوور سەنحاریب دەکات (٧٠٤-٦١٨ پ.ز). هەروەها لە دانانێکی دیکەدا لە دەۆک لەگەڵ خواوەندێکی دیکە دەبینین وەک ئەشتارو خواوەندی دیکە کە پێشوازی لەشا سەنحاریب دەکات.

بێگومان پەرستگایەکی گرنگ بۆ ئەو خواوەندە لەقەڵاتی هەولێر دەبیندرێت. جا گەر بێتوو کار راپەڕاندنی لێکۆڵینەوەکان لەقەڵات تەواو بێت، زیاتر گرنگی و بایەخی ئەو قەڵاتە لەماوە گرنگەکان لەمێژووی سیاسی و سەربازی دەردەکەوێت. ئەو خوایە شوێنی خوا ئەنلیلی گرتەوە. ژمارەی (پەنجا)ش لەژمارە بەهاکان بووە.

٢- خواوەند ئەشتار:

خواوەند ئەشتار بەیەکێ لەو خواوەندانەی لەدۆڵی رافیدەین و رۆژهەڵاتی کۆن بەناوی جۆراو جۆر پەرستراوەو بەپیرۆزی راگیراوە گوزارشت دەکرێت، لای سۆمەرییەکان بەناوی خواوەند واتە ننا پەرستراوەو بنکەی پەرستنەکەش لەشاری وەرکا[*] بووە. هەندێ جاریش گوتوویانە کچی خوا ئانو، جاری واش بووە بەهاوسەرەکەیان داناوە (خوای ئاسمان لای عێراقییە کۆنەکان). رۆڵی گرنگی بینیوە لە ئەفسانەی مردنی خوا تەمووز دایکیشی ناسراو بوو بەخواوەندی ننگال[١٣] (nin-gal) واتە خاتوونی گەورە. پیرۆزییەکی تایبەتمەندی هەبوو لەشاری هەولێر. خوایەکی پیرۆزو پەرستراو بوو لەو شارە، ناوی هەولێر نزیک بۆوە لەپەرستنی ئەو خوایە. هەروەکو زانراوە ئەشتار بەیەکێ لەخوا سەرەکییەکان لەئیمپراتۆریەتی ئاشووری دادەنرێت. ئالاکەی لە سەرجەم هەڵمەتە سەربازییەکان لەگەڵ خواوەندی گەورەی تایبەت خواوەند ئاشوور هەڵدەگیرا هەروەکو لەدەقی مسماریدا هاتووە: (پاڵەوان کە بەسەر دوژمنەکانی ئاشووردا زاڵ بوو ناوەکانی سڕییەوە). بەوێنە لەسەر مۆرەکانی لوولەیی، کە دوو تووردەگەی هەڵگرتووە، یەکێ لەسەر شانی راست و ئەوی تر لەسەر شانی چەپ و کەوانێکی بەدەستەوەیە یان شمشێرە تیژەکەی دەردەکەوێت، ئەوا لەیەک کاتدا خواوەندی خۆشەویستی و جەنگە[١٤]. لەم رووەوە سەرنج دەدەین خواوەند ئەشتار دوو ئاکاری دژ بەیەک هەڵدەگرێت خواوەندی خۆشەویستی (ژیان) خواوەندی جەنگ (مردن)، واتە بەخشینی ژیان و بردنەوەی بەدەستە. لە سەرجەم شارە کۆنەکان پەرستگای هەبووە. پەرستگاکانی هەروەک لەنووسراوە مسمارییەکاندا هاتووە بەناوی (ئەی- کشان- کەلاما) واتە ماڵی خاتوونی هەرێم[١٥] خوای گەورەی ئیمپراتۆریەتی ئەکەدییەکان[١٦] (٢٣٧١-٢٢٣٠ پ.ز) بووە.

٣- خواوەند نابۆ:

یەکێکە لە خواوەندە گرنگەکانی وڵاتی دۆڵی رافیدەین، بنکەی خوا پەرستنی لە شاری بورسیا بووە، کە نزیک بووە لەشاری بابل. خواوەندی نووسین و چارەنووس بووە. تابلۆ و نووسین و قامیشی تایبەت، کە ئامێری نووسینە هەڵیگرتووە. دروشمەکەی مارێکی خەیاڵییە[١٧]. کە هەمان هێمای خوا مردۆخی باوکیەتی، خوای نەتەوەیی بابلییەکان بەتایبەتی لەماوەی کلدانییەکان (٦١٢-٥٣٩ پ.ز). خوا نابۆ پەیوەندییەکی پتەوی بەخواوەند مردۆخ (ئامار- ئوتوک) هەبووە، بەبابلی مانای رووناکی خۆری بچووک دەگەیەنێت. ئاماژە بەو پەیوەندییە دراوە بەخواوەندی شاری بابل لە سەردەمی کۆن بەناوی نیبۆ (Nebo) کە ناوێکی عیبرییە، واتە خواوەند نابۆ[١٨]. ئەو خواوەندە پەیوەندییەکی بەهێزی هەیە بەجەژنەکانی سەری ساڵ و شوێنی خواوەند مەردۆخی گرتەوە لەو تایبەتمەندییە. لەوانەیە پەیوەندیشی هەبووبێ بەجەژنەکانی ئەورۆز لەو ماوانەی بەدوایدا هات لەمێژووی شاری هەولێردا. خواوەند نابۆ بەخوای پارێزەری هونەری نووسین دادەنرێت. خواوەندی حیکمە بووە، هاوسەرەکەی ناوی تشمیتم بووە واتە بیستن[١٩].

٤- خواوەند نینورتا:

خواوەندی جەنگاوەر، چەکێکی بەدەستەوەیەو بۆ شا حامورابی بەرز کردۆتەوە، کە سەرکەوتنی بۆ هێنا، لە ئەفسانەی کۆندا نینورتا پاڵەوانی خواوەند ئەنلیلە. کە خوای راوە ئەو پایەی لە سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست (١٥٠٠-٩١١ پ.ز)

وەرگرت. پەرستنەکەی لە پایتەختی ئاشووری بڵاوبۆوە وەک کالح (کەلحو) واتە نەمروودی ئێستاکە. ئەو ناوە پەیوەندی بەنەمروودی راوچی بەهێز هەیە لەبەردەم خوایەکەی، هەروەکو لە (سفر التكوين- الاصحاح العاشر)[٢٠] دا هاتووە. کوڵا هاوسەری خواوەند نینورتا بوو، کە تێکەڵ بەخواوەند (نن- نبرو Nin-nibruی گەوردی نبرو شاری نفر) بوو. ئەو روونکردنەوەیە پەیوەندییەکی پتەوی بەنێوان نینورتا یان ئەنلیل (خاتوونی هەوا)وە هەیە.

لەنووشتەیەکی تەلیسماویدا هاتووە خواوەند نینورتا توانای کاولکردن و زیندانیکردنی هەموو ئەو کەسانەی هەیە، کە هەوڵی ئەوە بدەن خراپە بەخەڵکی دیکە بگەیەنن. ئەو (نینورتا) گەورەی گەوران لەتوانایدا هەیە دڵ پارچە پارچە کات، کۆتایی بەژیان بهێنێت، هاوسەر بکوژێت، منداڵەکان و نزیکەکان و ناو و رەگوڕیشەو نەوەی باواخ (ئەدینا)[٢١] نەهێڵێت. لەم دەقەدا وادیارە لەتوانایدا هەبوود بنەماڵەیەک بەتەواوی لەناوبەرێت.

٥- خواوەند ئەدد:

خواوەندی بروسک و گزڵە گوڵ، خوای کەش و هەواو لافاوەکان. پێدەچێ رەگوڕیشەی پەرستنەکەی بگەڕێتەوە بۆ نەتەوەکانی جەزیرە لە سوریا. لە ژێر ناوی (حدد) پەرستراوە. ئەو خواوەندە پایەکی باشی هەبوو لای ئەمورییەکان لە شانشینی ماری (گردی حەریری لەسەر سنووری سوریا- عێراق) لەماوەی حوکمڕانی شا حامورابی و لای بابلییەکان. تا وای لێ هات ناوی چووە نێو زۆر لەناوی فرمانڕەواکانی ئەو شانشینە. وەک شەمشی ئەدد یان یسمح ئەدد[٢٢]. هەروەها لەشەریعەتی حامورابیشدا هاتووە بەو گوزارشتەی، کە خواوەندی باڵادەست بووە لەسەر دەرگای لافاوەکان لەئاسمان و زەویدا. لای ئاشوورییەکان خواوەند ئەدد بەخوای گەورەی ئاشوورییەکان ناوزەد کرا. ئەمەش لە هەڵکەندراوەکانی (خنسی و معلثایا) دەدۆزینەوە، کە هێمای بەهەوورە تریشقەی بروسکی تیر[٢٣]، بۆ کراوە. هێمای ئەو خواوەندە ژمارە دەیە، ئەمەش لەدابەشی سیستەمی شەستییە، کە عێراقییە کۆنەکان پەیڕەوییان دەکردو بەکاریان دەهێنا. زەقوورەیەکی بچووک لە پەرستگاو دوانە لەشاری ئاشوور هەبوو، بەپەرستگاکەیان دەوت پەرستگای ئانۆو ئەدد. لەو پەرستگایە دوو زەقوورەی بچووک بۆ ئەو دوو خواوەندە هەبوو بیروباوەڕیان وابوو خواوەند ئەدد لەسەر لووتکەی چیاکان دەمێنێتەوەو چەکەکەشی هەورە تریشقەو برووسکە. بەڵام ئامارە ئاژەڵییەکەی گایە، کە بۆڕاندنە بەگرمە گرم و هۆڕ دەچێت. (خواوەند شالا)ش هاوسەری بوو.

٦- خواوەند نرکال:

ئەو خواوەندە بەهەمیشەیی لە نووسینە مسمارییەکاندا هاتووە، بەتایبەت لەماوەی ئاشوورییەکان، بەوەی کە شای جەنگ و شەڕو کوشتارە. ئەمەو لەو دەقە مسمارییەدا هاتووە: (خواوەند نرکال، گەورەی تیرو کەوان دەخوازێ چەکەکانیان تێک بشکێنێ)[٢٤]. ئەو خواوەندە بەترس بووە، پاسەوانی شاری کویا (گردی ئیبراهیمی ئێستا)ی کردووە. ئەو شارە هەروەک لەدەقە تەلیسماوییەکان هاتووە ناوی کۆمەڵگای تارماییەکان بووە[٢٥]. هاوسەرەکەی بەناوی لاس ناسراو بوو، هەندێ جاریش بەناوی خواوەندی جیهانی خواروو ئەریش کیکال.

لێرەدا ژمارەیەک لەو دەق و نووسراوە مسمارییانەدا دەهێنینەوە، کە باسیان لەو خواوەندانە بە کۆ یان بە تاک کردووە، لەگەڵ گرنگییان لە دەقەکاندا، کە ناوی شاری هەولێریان بردووە. لەم دەقانەدا دەبیندرێ خواوەند ئەشتار پایەکەی لەهەموو خواکانی تر بەرزتر بووە. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە شاری هەولێر بۆ ئەشتار رۆڵێکی گەورەی هەبووەو لەهەمان کاتدا بایەخی بەپەرستنی خواوەندەکانی دیکەی شارەکانی تری وڵاتی ئاشوور داوە. هەروەکو ئێمە دەزانین خوا پابەندە لە پشتگیریکردن و زامنیکیش بووە بۆ سەرکردەی سەربازی ئەرکە رێزدارییەکان و پیرۆز راگرتنی خواوەند بەجێ دەگەیەنێ. بەدرێژایی جەنگ هاوڕێ و یاوەری دەبێت. لەدەقێکی مسماریدا دەبینین خواوەند ئەشتار هانی پاڵەوانەکەی شای ئاشووری ئاشوور پانیپال (٦٦٨-٦٢٦ پ.ز) داوە، کە پێی دەڵێ: (نەترسی ئەی ئاشوور پانیپال... شەست خوای گەورە لە تەنیشتم وەستاون (بۆ کۆمەک کردنت)و دەتپارێزن: خوا سێ لای راست و شەمش لای چەپ. شەست خوای گەورە لەدەوردتدا دەبن، ئامادەن بۆ شەڕکردن، خۆت بەدەست

خەڵکەوە نەدەیت، چاوەکانت روو لە من بن. هەمیشە سەیرم بکە، ئەز ئەشتاری هەولێرم)[٢٦]. ئەمە جۆرێکە لە جۆرەکانی وروژاندنی پەرۆشی و پاڵنانی سەرکردەو سەربازەکان لەجەنگدا. لەدەقێکی دیکەدا دەبینین باران و لافاوی رووباری ئیدید ترسی بۆ سوپاکە ناوەتەوە، کە بپەڕنەوە لەبەر باران بارینی بەلێزمەو دروستبوونی لافاوی رووبارەکە. سەرنج دەدەین خواوەند ئەشتاری هەولێر لەسەر شێوەی خەون بە شا دەڵێت: (لەپێشەوەیان دەڕۆم ئەی ئاشوور پانیپال ئەو شایەی بەدەستی خۆم دروستم کردووە). شا داوای کرد بەمەوە سەربازەکانی دڵنیابوون، کە ئەو خەونەی دیوە، بە بەختەوەرییەوە لەئاوی رووبارو لافاوەکە پەڕینەوە[٢٧].

جاری واش هەبووە خواوەند ئەشتار شای قەدەغە کردووە لەوەی، کە سوپاکەی لەپێناو جەنگدا بەسەربازگر بکات، بەو گوزارشتەی خەسارەتمەند دەبێ لەهێرشکردنە سەر دوژمن. بەهۆی بڵاوبوونەوەی پەتا یان برسییەتی. لەکاتی یەکێ لەجەژنەکان لەمانگی ئابدا لەشاری هەولێر خواوەند ئەشتار نەیهێشت شا لە پەرستگا[٢٨] بگەڕێتەوە لەپێناو جەنگدا. بەرێگایەکی دیکە وڵاتی ئیلامی داگیر کرد، واتە کاهین عەزا وڵاتی ئیلامی داگیرکرد. خوا ئەشتار فەرمانی بەعەزا کرد لەجیاتی شا ئەم کارە جێبەجێ بکات.

لە دەقێکی سەردەمی باوکی شا ئاشوور پانیپال، شا ئەسەرحەدون (٦٨٠-٦٦٩ پ.ز) باس لەئەسەرحەدون دەکات، کە لەناهەنگ گێڕانێکدا باوکی سەنحاریب یاوەری خەلافەتەکەی بووە لە کورسی پادشایەتیدا. لەو ئاکارەدا دەتوانین ئەوە وەدەست بێنین کە خواوەند کاساس رازی بووە لەسەر ئەوەی ناوبراو دەسەڵات وەربگرێت. تیایدا هاتووە: هەر گەنج بووم کاتێ باوکم بەشێوەیەکی شەرعی سەرمی بەرزکردەوە لەسەر فەرمانی خواوەندەکانی ئاشوورو شەمش و بیل و نابو و ئەشتار نەینەواو ئەشتار هەولێر.. لەبەردەم خواوەندەکان ئاشوور-سن-شەمش-نابو-مردوک خواوەند ئاشوور، ئەو خواوەندەی لەئاسمان و زەویدا دەژی. وای کرد کە سوێند بخۆن لەسەر ئەوەی رێز لە سەرکردایەتییەکەم بگرن. ئەمەش لەمانگی نیساندا بوو[٢٩].

لە دەقێکی تردا کە دەگەڕێتەوە بۆ شا ئاشوور پانیپال، پێدەچێ خواوەند ئەشتار لەسەردەمی ئەودا پایەکی زۆر بەرزی هەبووبێ. چونکە دەبینین کاهین لەپەرستگای ئەشتار لە هەولێر بوونی شای ئاشوور پانیپالی ئیستیغلال کردبێ، کە خەونێکی بۆ پێکهێنێ و لەخەونەکەیدا باس لەپابەندبوونی شا دەکات بەچاکسازیکردنی شای ئیلامی، کە هەوڵی دەدا هەڕەشە لەوڵاتی ئاشوور بکات. شای ئیلامییەکان تیومان (تبت هیمان)[٣٠] دەستدرێژی کردە سەر وڵاتی دۆڵی رافیدەین و، خواوەند لەرێگای ئەو کاهینە بەخت گەرەوە دەڵێت: کات شیاوە بۆ هێرشبردن لەدژیدا، ئەمەش لەساڵی ٦٥٣ پ.ز روویدا. ئەوە بوو کاهین ئەوەی لەخەونی دیبوو سەبارەت ئەو تایبەتمەندییە بەشای راگەیاندووە (کاتێ خواوەند ئەشتار گوێبیستی سوڕمانیم بوو پێی گوتم: نەترسی... (بەمەوە) دڵم پڕبوو لەدڵنیایی پاشان گوتی: من پێشوازیت لێدەکەم بەرێژەی ئەوەی دەستەکانت بۆ نزاکردن بەرز بکەیتەوە، چاوەکانتم پڕکرد لە فرمێسک). لە شەویشدا کاهین لەبەردەم (ئەشتار) خەوت و لەخەوندا بینی، کاتێ وەخەبەر هاتەوە (زانی) ئەشتار لەشەودا بەخەون نیشانی دا تا ئەوەی (بینیویەتی) بیگێڕێتەوەو گوتی: (ئەشتار هات کە لە هەولێر نیشتەجێیە، کەنینەکان لای راستی و چەپی کرنۆشیان دەبرد، کەوانێکی بەدەستەوە بوو، شمشێرەکەی تیژ کردووە بۆ جەنگ، لەبەردەمی وەستابووم، قسەم لەگەڵیدا کرد هەروەک دایکت کە تۆی هێناوەتە بوون، ئەشتاری گەورە لەنێو خواوەندەکاندا بانگهێشتی کردی و ئەم راسپاردانەی پێدای (دەسکەوتی فەرمانەکانم بەجێ دەگەیەنیت... ئەو شوێنەی رووی تێ دەکەی لەگەڵتا دێم.. تۆ وتت: ئەی خاتوونی ئاسمان لێم گەڕێ با لەگەڵ تۆ بێم بۆ هەر شوێنێک دەچی، پاشان گوتی: تۆ لێرە بمێنەوە شوێنی خواوەند نابۆ، خواردن بخۆ شەراب بخۆوە چێژ لەمۆسیقا وەربگرە، ستایشی خوایەتیم بکە کاتێ رۆیشتم و ئەو دەسکەوتە گرینگەت وەدی هێنا. لەپێناو وەدیهێنانی ئەو خواستانەی دڵت دەیەوێت. ئێستا پێویست بەوە ناکات رووت گرژ بێت، پێیەکانت ماندوو مەکە لەگۆڕەپانی جەنگدا لەهێزت بێئومێد مەبە) (پاشان) لەباوەشی خۆشەویستی گرتی و

جەستەت هەستی پێکرد (بینیت)
ئاگرێک لەبەردەمتا دادەگیرسێت.
لەبەر رقوکینەی دوژمنەکان بۆ لای تۆ
دەکشێت. دوای رووی لەتیومانی
شای ئیلام کرد، کە رق و کینەت
لێیە)[٣١].

لەم دەقەدا رۆڵی کاهینمان بۆ روون دەبێتەوە لە پاڵنان بە دامودەزگاکانی سەربازی بۆ هەڵگیرساندنی جەنگ و هەروەها چۆن هەولی داوە شا لەخشتە بەرێ بەسەرکەوتن و ئیستیغلالکردنی ئارەزووی شا لە راگەیاندنی جەنگدا. هەڵبەتە گەر لە جەنگەکەش نشوستی وەدەست هێنابایە بێگومان تێرامانی شا بۆ کاهین ئەوسا نێگەتیڤ دەبوو، یان لەوانە بووایە کاهین بەشێوەیەکی تر ئەو بارەی شرۆڤە بکردبایە.، لەکاتی سەرکەوتنیشدا خێرو فەڕ و دەسکەوت بەسەر شاری هەولێردا دەباری و کاهینەکانیش بەشێکی زۆر لەدەسکەوتەکانیان وەردەگرت.

لە دەقێکی دیکەدا بۆ شای ئاشووری ئەسەرحەدون (٦٨١-٦٦٩ پ.ز) سەرنج دەدەین خواوەند ئەشتاری هەولێر ئامۆژگاری پێشکەش دەکات:

(من ئەشتاری ئەربێلام
چاودێری دوژمنەکانت دەکەم و
تەسلیم بەتۆیانەوە دەکەم
من ئەشتاری ئەربێلام
لەپێش و پشتت دەڕۆم
لەهیچ نەترسی
تۆ لە خۆشیدا دەبی
من لە توندیدا دەبم
من لە پێشتەوە دەڕۆم، لەوێ
دەمێنمەوە.
من ئەشتاری ئەربێلام
ئەی ئەسەرحەدون شای ئاشوور لە
شاری ئاشوورو نەینەواو کالح و
هەولێر
سامانەکەم دەبەخشمە ئەسەرحەدون
رۆژانێکی درێژو ساڵانێکی هەتا
هەتایی)[٣٢].

لەو دەقەدا دەبینین ناوی شاری هەولێر هاوشان لەگەڵ ناوی سێ پایتەختی دیکەی ئاشووری هاتووە. هەروەها روونی کردۆتەوە، کە کاهینەکانی خواوەند ئەشتار- هەولێر پایەکی بەهێزو کاریگەریان هەبووە لە دیاریکردن و وەدیهێنانی ئارەزووی شا لەهەر جەنگێکدا کە ئارەزووی کردبێ ئەنجامی بدات. لەپێناو زانینی ئەو ئارەزووە لەرێگای ئەو خەونەوە وەدی هێناوە، کە کاهین بینیویەتی یان لەرێگای قوربانییەکان بووە، کە پێشکەش بەنزیکەکانی خواوەند ئەشتار کراون. یان لەرێگای دانانی تابلۆ بووە لای پەیکەری خواوەندەکان لەپەرستگای ئەشتارو ئەوەی ئارەزوویان کردبایە وەدی بهێنن لەسەریان دەنووسی. تاوەکو دواتر لای خواوەند[٣٣] وەلامەکەی وەربگرنەوە. زۆری ئەو وەلامانەش بەجۆرێ لەجۆرەکان هاتووە. یان لەرێگای خەون یانی پەیامبەرایەتی یاخود خوێندنەوەی جەرگی ئەو ئاژەڵەی کراوەتە قوربانی.

بەلام لە سەردەمی نوێی بابلییەکان (٦١٢-٥٣٩ پ.ز) خواوەند ئەشتار دەربارەی خودی خۆی دەڵێت:

(من تۆرێکی خاوەن گرێ کوێرەم
لە دەشتا
من ئاگرێکی هەڵگیرساوم کە...
من ئاگرێکی هەڵگیرساوم لە
چیا)[٣٤].

ئەو دەقە لە سروودێکی خواوەند واتە ننا (ئەشتار) دزراوە. لەوانەیە ئەوە لێرەدا ئاماژە بەرێگای ئاهەنگگێرانەکان بدات بەمامناوەندی بەهار، کە دەکاتە سەری ساڵی سۆمەری و بابلی و ئاشوورییەکان. ئاس لەهەموو ساڵێک لەمانگی نیسان ساز دەدرا. کە دەکەوێتە ٢١ی مانگی ئازاری هەموو ساڵێک لەکاتی ئێستاماندا. هەروەها خەڵکی میسۆپۆتامیای کۆن بەبۆنەی ئەم جەژنەوە ئاهەنگیان دەگێڕا بەپێی سووڕانەوەی مانگ نەک خۆر. ئەو هاوکێشەیە سادەیە. خەڵکی میسۆپۆتامیا کۆنەکان هەر سێ ساڵ مانگێکیان دەخستە سەر تا (ساڵی مانگی) بەرامبەر بێت بە(ساڵی خۆری). جا لەبەر ئەوەی ساڵی مانگی ٣٥٤ رۆژەو خۆری ٣٦٥ رۆژە، واتە (مانگی) بەیانزە رۆژ زێترەو بۆ کوژاندنەوەی ئەو رۆژە زیادانە خەڵکی میسۆپۆتامیای کۆن بەبۆنەی سەری ساڵ و بۆ ماوەی یانزە رۆژ ئاهەنگیان ساز دەدا. ئەمەش خۆی لەخۆیدا ماوەی ئاهەنگگێرانەکان بەدەستمانەوە دەدات، کە یانزە رۆژ بووە. بەوەش لەساڵی سێیەم ٣٣ رۆژیان کوژاندۆتەوە. بەهۆی ئەمە هەردوو ساڵی مانگی و خۆری بەپێی ئەم هاوکێشەیە دەبێت: گریمان جەژنی ساڵی یەکەم کەوتە ١ی نیسان لەساڵدا؟ بەرامبەر یەکی رۆژی (مانگی)یە لەمانگی یەکەمی ساڵدا کە دەکەوێتە مام ناوەندی بەهار لەساڵی دوایدا، ئاهەنگگێرانەکانی جەژن لە ١٩ی ئادارو واتە ١ی ئازار دەست پێدەکات. لەساڵی سێیەم

ئاهەنگگێرانی جەژن پاش تێپەڕبوونی سیانزە مانگ لەساڵی مانگیدا واتە پاش نۆزدە ڕۆژ لەڕۆژی ١٩ی ئادارۆ واتە هەشتەم ڕۆژ لەمانگی تازە[*] واتە لەمانگی نیسان، ئەم ڕۆژە دەبوو بەیەکەم ڕۆژ لەمانگی نیسان و سەرەتای ساڵی تازە، بەم شێوەیە مانگەکە دەکوژێندرایەوە.

بەو واتایە جەژنی نەورۆزی ئێستا درێژە پێدانی جەژنی سۆمەرییە کۆنەکانە. ئەوکاتە کتومت دەبێت لەگەڵ کێشەو ململانە چینایەتییەکەی ڕوویدا لەگەڵ کاوەی ئاسنگەرو زوحاکدا. لای هەموو خەڵک زانراوە، کە ناتوانرێ فەرمانڕەوا یان شا ببیندرێ تەنیا لەڕۆژەکانی جەژندا نەبێت. بەمەش دەرفەتێک ڕەخسا کە کاوە بتوانێ بەسەر حاکمی خوێنڕێژ لە ڕۆژی ئاهەنگگێراندا زاڵ بێ، کە کتومتە لەگەڵ جەژنی بەهار. ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئەوە دەگەیەنێت کە جەژنی نەورۆز دەبێتە درێژە پێدانی جەژنی سۆمەرییە کۆنەکان.

پەراوێز:

١-كزنيي، عبدالرحمن احمد: اربيل وماء الشرب في الماضي والحاضر. اربيل ١٩٧٧ ص٨.

٢- باقر طه، وفؤاد سفر: المرشد الى موطن الاثار والحضارة، المرحلة الخامسة، بغداد ١٩٦٦ ص٣. هەروەها بڕوانە اسماعيل، زبير بلال: اربيل في أدوارها التاريخية، النجف الاشرف ١٩٧٠ ص٦١.

٣- عبدالصمد، رافدة عبدالله: اربيل في المصادر المسماريه، ئەم بابەتە لە کۆنفرانسی یەکەمی زانستی بۆ کاروباری قەڵات لە هەولێر پێشکەش کراوە، هەولێر، ٢٠٠٤، لا ١٠٠

٤- سەرچاوەی پێشوو، لا ١٠٠

٥- الجنابي، هاشم خضر: مدينة اربيل دراسة في جغرافية الحضر. الموصل ١٩٨٧ ص٩.

٦- سەرچاوەی پێشوو، لا ١٠.

٧- عبدالصمد: اربيل في المصادر المسمارية، ص٩٩.

* هذه النقاط تعني بان الرقيم الطيني غير صالح وتعذر قراءة النص في هذا الموضع.

* شارێکی کۆنی سۆمەرییە لە باشووری عێراق، کە شوێنی خواپەرستی (ئەنلیل)ی خواوەند و پەرستگا بەناوبانگەکەی E.KUR

٨- عبدالصمد: اربيل في المصادر المسمارية ص١٠٠.

٩- الجنابي: مدينة اربيل ص١٠. هەروەها بڕوانە: الحيدري، عبدالباقي عبدالجبار امين: التجديد الحضري لقلعة اربيل. الموصل ١٩٨٥، ص٥٨.

١٠- عبدالله، يوسف خلف: الجيش والسلاح في العهد الاشوري الحديث، بغداد ١٩٧٧، ص١٣.

١١- سەرچاوەی پێشوو، لا ١٤.

١٢- باقر، طه: مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، ج١، بغداد ١٩٧٣، ص٤٧١ و دواتر.

* شاری وەرکا: شارێکی شوێنەواری کۆنە، شوێنی خواپەرستی ئاشووری خوداوەند عەشتار بووە، دەکەوێتە ڕۆژئاوای سەماوە.

١٣- علي، فاضل عبدالواحد: عشتار ومأساة تموز، بغداد ١٩٨٦، ص٥٧.

١٤- عبدالله: الجيش والسلاح، ص١٣.

١٥- الجنابي: مدينة اربيل ص١٠. هەروەها بڕوانە باقر: المرشد، ص٣ هەروەها بڕوانە الحيدري: التجديد الحضري ص٥٨.

١٦- علي: عشتار ومأساة تموز، ص٧٣.

١٧- كونتينو، جورج: الحياة اليومية في بلاد بابل واشور. ت: سليم طه التكريتي. بغداد ١٩٧٨، ص٤٢٨.

١٨- ساكز، هاري: عظمة بابل. ت: عامر سليمان. موصل ١٩٧٩ ص٣٩٦.

١٩- سەرچاوەی پێشوو، ص٣٩٧.

٢٠- سەرچاوەی پێشوو، ص٣٩١ هەروەها بڕوانە. عبدالله، الجيش والسلاح ص١٣.

٢١- ساكز، عظمة بابل، ص٣٥٦.

٢٢- باقر، طه واخرون. تاريخ العراق القديم ج٢، بغداد ١٩٨٠ ص١٧.

٢٣- سەرچاوەی پێشوو ص١٧.

٢٤- عبدالله: الجيش والسلاح، ص١٣.

٢٥- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.

٢٦- الطعان، عبدالرضا: الفكر السياسي في العراق القديم بغداد ١٩٨١، ص٤٧٧.

٢٧- سەرچاوەی پێشوو، ص٤٧٩.

٢٨- سەرچاوەی پێشوو، ص٤٨٠.

٢٩- الطعان: الفكر السياسي في القديم، ص٦٦٧.

٣٠- الدوري، رياض عبدالرحمن امين: آشور بانيبال، سيرته ومنجزاته. بغداد ٢٠٠١، ص١٠١.

٣١- علي: عشتار ومأساة تموز، ص٥١-٥٢.

٣٢- لابات، رينيه: المعتقدات الدينية في بلاد وادي الرافدين. ت: الاب البير ابونا و وليد الجادر، بغداد ١٩٨٨، ص٣٠٩.

٣٣- الطعان: الفكر السياسي في العراق القديم، ص٤٧٥.

٣٤- الابات: المعتقدات الدينية في بلاد وادي الرافيدين. ص٢٩٩.

* واتە ئەگەر لە (١٩)ی ئادار (١١) ڕۆژمان کەم کردەوە، ئەوا (٨)ی ئادار دەبێتە کۆتایی مانگی دوازدەهەم، ساڵ مانگێکی دیکەی بۆ درێژ دەبێتەوە، ئیدی (٨)ی نیسان دەبێتە یەکەم ڕۆژی سەری ساڵ و بەم جۆرە.

خوێندنەوەیەک بۆ قەڵای هەولێر

دکتۆر یوسف خەلەف عەبدوڵڵا ئەلفەهداوی

قەڵاکان: بە (ئەکەدی) پێی دەڵێن (خالسی- Halsi)، بەحاکم دەوترێ (ڕەب خالسی- Rab Halsi)، لەوانەشە ناوی بە (بیل فخناتی- Bel Fhanati) بێت، هەروەها پێی بگوترێ (برتو- Birtu) یان (بشتو- Bistu) قەڵا وەکو داڵدە و پەناگە و ئەنباری چەک و تەقەمەنی و زەخیرەی خواردەمەنییەکان داندراوە، بۆ کۆمەککردن و یارمەتیدانی سوپا و لەشکر، بەوەی پێویستیی خزمەتگوزاری، لەکاتی ڕۆیشتنی لەشکر بۆ شەڕ و پیاوەکانی سەرپەرشتی ئاسایشی ناوچەکە دابین دەکات، هەروەها سەلامەتی هاتوچوو لەسەر ڕێگا عەسکەری و بازرگانییەکان و گەیاندنی باج و داهاتەکەی بۆ پایتەخت دەپارێزێ. هەندێ ئەرکی تر وەکو: گوێ بیستبوونی هەواڵەکان، بەتایبەتی هەواڵی دوژمنان و گەیاندنی بۆ پایتەخت. قەڵاو بازگە عەسکەرییەکانی سەر سنوور، هێڵێکی بەرگری یەکەمە بۆ سوپاو لەشکر، هەروەها هێزێکی هێرشبەرە بۆ ئەو سوپایە.

قەڵای هەولێریش هەر بەو شێوە بووە و پێگەی جوگرافی گرنگ و دیارە. ئەگەر هات هەڵکۆڵین لەقەڵای هەولێر بکەین، بۆمان دەردەکەوێ نەخشەی تێدایە، لەوانەیە جیاوازییەکی زۆری نەبێ لەگەڵ ئەوەی لەسەر ئەو پەیکەرە تاشراوانەی لە هەندێ قەڵای کۆنی میسۆپۆتامیا هەیە.

لەو پێداویستییانەی لەکاتی بنیادنانی قەڵاکان دەبێ هەبێ، دەبێ دەورپشتی بە دیوارێکی بڵند، لەگەڵ چەند تاوەرێکی چوارگۆشە یان بازنەیی بگیرێ. قەڵای هەولێر ئەو دیوار و تاوەرانەی تێدایە، بەتایبەتی ئەگەر هاتوو هەڵکۆڵینی لێ کرا.

زۆرجار دەورپشتی قەڵاکە بەکەندێکی ئاو دەگیرا، بەشێوەیەک قەڵاکە جیادەکاتەوە لەوەی لە دەورپشتیدا هەیە. بۆ ئەوەی ببێتە پشتگیرییەکی سروشتی و پاراستنی، کە ناکرێ ئێستا لەسەری ڕاوەستین و قەی لەسەر بکەین. لەوانەشە، قەڵاکە دەرگایەکی نهێنی هەبێ، بەرەو سەرچاوەیەکی ئاوی بڕوات، لەوانەشە کارێز بێت، کە لەبن قەڵایەکە بڕوات، وەکو سەرچاوەیەکی ئاوی بۆ قەڵاکە، بەتایبەتی لەکاتی گەمارۆدانی و فریاکەوتنی خەڵکەکەو یارمەتیدانی بەزەخیرە و ئاگادارکردنەوەی یەکە عەسکەرییەکان لەپشتەوە، لەهەر

هێرشێکی دەرەکی. مەرجی بنەڕەتیی بۆ قەلا، دەبێ لەجێگای بلند بنیاد بنرێن و دەوروپشتی دەشتاییەکی کراوە بێت، بۆ ئەوەی ببێتە گۆڕەپانی تێگرتن (رمی) لە دوژمن و نەتوانن بەئاسانی بگەنە لای قەلاکە. بۆمان دەرکەوتووە کە قەلای هەولێر جێگەو شوێنی گرنگ و شیاوی هەیە، لەبەر ئەوەش دەبینین جێگای نیشتەجێ و ژیان و حەوانەوە بووە، بەدرێژایی مێژووی کۆن و ئیسلامی.

بێگومان هەلکۆلین بۆ دەرخستنی زانیاریی لەبارەی قەلاوە زۆر گرنگن. ئەگەر هات کۆلینکاری بۆ ئەنجام نەدرا، ئەوە دەبێتە هەلەیەکی گەورە و زیانێکی گەورە بەو قەلا دێرینە دەکەوێ. ئەو ئەژماردانانەی کرا بۆ ئەو خانووە باشانەی ناو قەلا، دەگاتە نزیکەی (١٠) تا (١٥) خانوو، لەوانەش (حەمام و مزگەوتەکە)، لەکۆی گشتی خانووەکانی قەلا، (٥٠٦) خانوود، لە هەشتاکانی سەدەی رابردوودا، بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوارو شارەوانی نزیکەی (١٤٠) خانووی بەتەملیک کرد.

رووبەری گشتی قەلا (١١٠٠٠) هەزار م٢، بلندایییەکەی لەئاستی ئەو زەوییەی دەوروپشتیتی کە نزیکەی (٢٥)م. بەوەش ئەو رووبەرە گشتییەمان بۆ دەردەکەوێ کە دەتوانین سوودی لێ وەرگرین، بەتایبەتی ئەگەر بەراوردێک کرا لەگەل ژمارەی ئەو خانووانەی بەرەو رووخان دەڕوات. بۆ ئەوەی بزانین ئەو قەلایە چی تێدایە لەمیراتی شوێنەواری مرۆڤایەتی، دەکرێ یەکەم جار بۆ دروستکردنی ئامرازی پشکنەر و نەخشەکێشان بۆ هەلکۆلین، سوود لە سەکۆ و کۆسەر و سەراسۆی وەرگرین.

کەواتە هەر کارێکی نوێکردنەوە لە قەلادا و لەو کاتەی ئێستاماندا، هەلەیەکی گەورەیە لەداهاتوو و رێ لە هەلکۆلینەوەی زانستییانە دەگرێ، بێجگە لەوەش، هەبوونی پڕۆژەکانی گەشت وگوزاری و پارک و باخچە، سەرێچی لە سروشتی و جێگە و گرنگی شوێنەواری دەکات، کەواتە هەبوونی ئاو و چوواندنی و نەهێشتنەوەی، کارتێکردنێکی خراپ و نەرێنی دەبێ لەسەر بیناو بالەخانەو ئەو شوێنەوارانەی لەناو نهۆمەکانی خوارووی شوێنەوارەکاندا هەیە و هێشتا نەدۆزراوەتەوە، پرسیارێکی زۆر هەیە، حەز دەکەم ئاراستەی ئەو لایەنانەی کە کاروباری قەلایان لە دەستە بکەم. بە تایبەتی پسپۆڕەکانی لایەنی شوێنەوار و ئەندازیاری و بەشی چاککردنەوە، لەوانەش ئەوەی لەبارەی شێوازی رێگای چالاکی نۆژەنکردنەوەو گەشتوگوزاری و شوێنەواری ئەو قەلایە بە دیار دەکەوێ لە داهاتوودا.

پرسیارەکان:

١- هەندێک هەیە دەلێن: هەولێر کۆنترین شارە کە بەدرێژایی پێنج هەزار سال و بەردەوامی جێگای نیشتەجێ و ژیان و حەوانەوە بووە... پرسیارەکەش ئەوەیە لێرە:

- ئەو قسانە لەکوێ هاتووە؟ ئایا بەلگەیەکی راستەقینەو مادیمان هەیە؟ ئایا راستە ئەو قەلایە نیشتەجێ و جێگای حەوانەوەی مرۆڤ بووە هەر لەکاتی سۆمەرییەکاندا؟ وەلامەکەش ئەوەیە: هیچ بەلگەیەکمان نییە، ئایا تابلۆی قوڕین و دوعاو هیچ وتەیەکی مەلیکەکانی ئاشوورییەکانمان هەیە، تیایدا ئەوە پەسند بکەن؟ دەلێن شاری ئەربائیلۆ (شاری چوار خواوەندەکانە)، ئەو قسانە لەدەرەوەی قەلای هەولێر هاتووە، لەناو قەلای هەولێر نەهاتووە.

٢- ئێمە دەزانین نیشتەجێ کۆنەکان، بەدرێژایی مێژوو لەسەر یەک کۆبوونەتەوە، لەشێوەی چەند نهۆمێکی نیشتەجێی زۆر، یەک لەدوای یەک کۆبوونەتەوە، بەپێی بەردەوامی نیشتەجێبوون، یەکێک لە مەرجەکانی نیشتەجێیە کۆنەکان، دەبێ لەسەر گردێکی سروشتی و تۆزێک بلندتر بێت لەو دەشتەییانەی دەوروپشتیدا، پرسیارەکەش ئەوەیە لێرە: ئایا بلندایی گردەکە چەند بووە لەکاتی دەستپێکردنی نیشتەجێبوون لە قەلادا؟ ئایا (٥) م (١٠)م، یان (١٥)م بووە؟ پرسیارێکی سەرسامکارە وانییە؟

٣- لەبارەی ناوی (آربیل) دەلێن: لە وشەیەکی بابلییەوە (ئەربائیلۆ) هاتووە، بەمانای (شاری چوار خواوەندەکان)، بەتایبەتی لە سەردەمی ئاشوورییەکاندا، پرسیارەکەش ئەوەیە: ئایا ئەو خواوەندانە کێن؟ ئەوەی زانراوەو دیارە لە نووسینەکانی ئاشوورییەکاندا: (خواوەندی: عەشتار - خواوەندی- شەڕ)، کە لەپێش سوپاو لەشکرەکانی

ئاشوورییەکان دەرۆیشتن، هەروەها خواوەندی ئاشوور (خواوەندی نەتەوەیی دەوڵەتی ئاشوورییەکان)، بەڵام خواوەندی سێیەم و چوارەم، جیاوازی بیر و بۆچوون هەیە لەسەریان، دەبێ کێ بێت؟ لەوانەیە خوداوەندی (نرکال، خواوەندی شەڕ (حرب) بێت، یان خوداوەندی (نابو، خوداوەندی (الحکمة) بێت..هتد.. لە خوداوەندەکان.

پرسیارەکەش ئەوەیە: کێ لەو خوداوەندانە پەرستگایەکی بۆ خۆی بنیاد نراوە؟ چەندەها خوداوەند هەیە لەوڵاتی (میسۆپۆتامیا) بەسەدەها خوداوەند دەژمێردرێ.

٤- پاشا "سەنحاریب"(-٧٠٥-٦٨٩ پ.ز)، دەڵێن: "ئەو پاشایە پرۆژەیەکی ئاوی بۆ شاری هەولێر دروست کردووە، بەناوچەی (بەستۆرە)دا تێدەپەڕێ، هەتا دەگاتە قەڵا، لە ڕێگەی کارێزێکی ئاو، کە لەژێر قەڵادا دەڕوات، دانیشتوانی قەڵا لەو کارێزە ئاویان دەبرد، لەڕێگەی کانییەک، کە لەسەر کارێزەکە هەڵکەندرابوو، پرسیارەکەش ئەوەیە: چەند کارێز هەیە لەناو قەڵادا؟ بڵندایی و پانی هەر کارێزێک چەندە؟

٥- هەندێ لەپسپۆرانی بنیادنان و گەشتوگوزاری بیر لە دروستکردنی چەند پرۆژەیەکی گەورە، لەسەر ئەو قەڵایە، بەسوود وەرگرتن لەو ڕووبەرەو جێگایەی کە دەکەوێتە ناوەندی شاری هەولێر، هەروەها بە سوود وەرگرتن لەو دەنگ و سەدایەی قەڵای هەولێر لەجیهاندا هەیەتی، بەوەی شوێنێکی شوێنەواری زۆر کۆنە.

* هەڵوێستی یاسای شوێنەواری چییە بەرامبەر ئەو پرۆژانە؟

* قەڵا کەلەپوورێکی مرۆڤایەتییە، نەک هەر بۆ کوردستان و عێراق، بەڵکو بۆ هەموو جیهان، هەر کارێک یان گۆڕانکارییەک، دەبێ یەکەم جار لێکۆڵینەوەیەکی زۆر وردی لەلایەن پسپۆرانی شوێنەوارو شوێنەوار ناسەکان بۆ بکرێ.

لەکاتی وەڵامدانەوەی پرسیارەکان، بەتایبەتی بڕگەکان (١-٤) دەبینین وێنەکە دەگۆڕێ بەرەو خراپی و سلبی بەرامبەر جێبەجێکردنی ئەو پرۆژانە، پرسیاری یەکەم ڕێ لە هەموو کارێک دەگرێ، لەبەر ئەوەی ئێمە نازانین ناو ئەو زەوییە چی تێدایەو چی لە شوێنەوارو گەنجینە شاردۆتەوە.

پرسیاری دووەم -یش تووشی ناڕەحەتی و نائارامیمان دەکات، کەواتە ئێمە چۆن بتوانین ئەو پرۆژانە جێبەجێ بکەین لەسەر زەوییەک کە پاشماوەی پەرستگاکان و کۆشکەکانە، لەگەڵ هەبوونی بۆشاییەکی زۆر.

پرسیاری سێیەم: داوامان لێ دەکا، بۆ کردنەوە و ئاشکراکردنی هێماکان و (طلاسم) و ئەو ئەفسوونانەی لەدەورو پشتی قەڵا هەیە، ئایا هەر شاری (چوار خواوەندەکان)ە یان نا؟ ئەوەش وامان لێ دەکا زۆر پەلە نەکەین، لەگەڵ هەر هەنگاوێک لەهەنگاوەکان، بۆ ئەوەی نەکەوینە زەلکاوی شاری بابل، کەلەوێ قالبە چیمەنتۆیەکان بەجۆری چیمەنتۆی (موسەلەح) دروست کراون، بۆ ئامانجی شوێنەواری و مێژوویی دروست نەکراون، بەڵکو بۆ ئامانجەکانی سیاسی و ئیعلامی دروست کراون، کە لەدەرئەنجامەکانی بزرکردنی شارێکی مێژوویی بوو، کە لەپێش سەردەمی بابلییەکانی نوێ (٦١٢-٥٣٩) پ.ز دروست کرابوو، بەمانای بزرکردنی شوێنەواری هەزارەی دووەمی پ.ز، بەتایبەتی شوێنەواری کاتی مەلیک (حامورابی) کە ئێستا پێمان ناکرێ هەڵکۆڵین بکەین لە (بابل) لەو جێگایانە کە قاڵبە چیمەنتۆیەکانی لێ دروست کراوە، ئایا ئەوەندە دەهێنێ بۆ ئەوەی ئێمەش بکەوینە ئەو هەڵەیە؟

پرسیاری چوارەم: قەبارەی کارەساتەکەمان دەداتێ، ئەگەر هاتوو ئەو پرۆژانە جێبەجێ کران، لە بەرئەوەی ئەو کارێزانە دەبنە هۆی کوشتن و هەرەس هێنانی ئەو پرۆژانە، بە هۆی هەبوونی لە بۆشاییەکی زۆر ناوەوەی قەڵاکە، هەر لە بنەوەی قەڵاکە، وەکو بۆشاییەکی ترسناک.

ئەلێرە ئەو پرسیارەم هەیە: چیمان دەوێ لە قەڵاکە؟ چۆن هەڵسوکەوت بکەین لەگەڵ ئەو کەلەپوورە شارستانییە گرنگە و دەوڵەمەندە؟ ئایا بەچەند قاڵبێکی کۆنکرێتی موسەلەح پڕی بکەینەوە، یان لەلایەنەکانی زانستی و شوێنەواری و گەشتو گوزاری و ئیعلامی سوودی لێ وەربگرین، هەتا سیاسیش، ئەگەر ئامانجەکەمان دیارکردنی بێت، کەواتە لەسەرمانە بە (سێ قۆناغ لە

قەڵاکە دەست پێ بکەین:

قۆناغی یەکەم: کاری رووپێوانی ژیوفیزیکی، بۆ رووبەری گشتی قەڵاکە، لەهەمان کاتدا چۆڵکردنی قەڵاکە لەدانیشتوانی ئێستای، بەتایبەتی زۆرینەی دانیشتوانی ئێستای (یاسایی نین و تەجاوزن)، لەبەر ئەوەی پێشتر ئەم خانووانەیان لەلایەن دەوڵەتەوە پێ نەدراوە. نۆژەنکردنەوەی خانووە کەلەپوورییەکان کە ئێستا هەیەو پێشتر دەستنیشان کرابوون بۆ ئەوەی لە قۆناغەکانی داهاتوو سوودی لێ وەرگیرێ.

قۆناغی دووەم: لەسەر رۆشنایی دەرئەنجامەکانی رووپێوانی ژیو-فیزیکەکە، بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوارو کەلەپوور نەخشەی هەڵکۆڵینی دیاری دەکات، بەپشت بەستن بەبنەمای زانستی و کاریگەر، بۆ گەیشتن بۆ زەوی نۆیەرە، وەکو رێگا خۆشکەر بۆ قۆناغی داهاتوو.

قۆناغی سێیەم: لەسەر رۆشنایی دەرئەنجامەکانی هەڵکۆڵین، نەخشەیەک داندرێ بۆ سوود وەرگرتن لەئەنجامەکانی هەڵکۆڵین، نەخشەکە ئەو خاڵانە دەگرێتەوە:

یەکەم: سوود وەرگرتن لەو باڵەخانانەی کە دەردەکەون، چ لەسەر شێوەی بناغەی دیوارەکان بێت، بنیادنانەوەی بەپێی بیرکردنەوەکانی زانستی شوێنەواری گونجاو، بۆ سوود وەرگرتن لەو باڵەخانانە لەهەموو لایەکەوە، بۆ نموونە: ئەگەر هاتوو پەرستگایەکی خوداوەندی ئاشووری بەدیارکەوت، دەکرێ بکرێتە مۆزەخانەی شارستانی بۆ ئەو پارچە شوێنەوارانەی دەدۆزرێنەوە لەقەڵادا، ئەوانی تریش دەکرێ بۆ مۆزەخانەکانی کوردستان و عێراقیان بنێرن.

دووەم: لەکاتی سوود وەرگرتن لە باڵەخانەکاندا، دەبێ پارێزگاری باشەکان بکەین بۆ هەر سەردەمێکی شارستانی، کە قەڵایەکە تیایدا تێپەڕ بووە، نموونەی ئەوەش، لە سەردەمی سۆمەرییەکان بنیادنانی تایبەتی خۆی هەیە، هەروەها لە سەردەمی بابلییەکان بنیادنانێکی خۆی هەیەو جیاوازە لەگەڵ سەردەمەکانی تر، هەروەها لەسەردەمی ئاشوورییەکان و ئەخمینییەکان و یۆنانییەکان و ساسانییەکان و ئیسلامی و عوسمانی، هەتا دەگاتە ئەو رۆژەی ئێمە، لەگەڵ ئەوانەشدا، سوود وەرگرتن لە کارێزەکان، دوای پاک کردنەوەیان، بەتایبەتی بۆ مەسەلەی گەشت و گوزاری، ئەگەر هاتوو بڵندایییەکەی رێ بداتە مرۆڤ بۆ ئەوەی پێدا بچێ، پێموایە زۆر جوان دەبێ و گەشتیاران بۆ خۆی رادەکێشێ و لەباڵەخانە نوێیەکان سەرنج راکێشتر دەبێ، بەتایبەتی گەشتیاری بیانی کاتێ سەردانی رۆژهەڵات دەکەن، بیانییەکان پێیان خۆشە سیماو جوانی رۆژهەڵات ببینن، زیاتر لەوەی باڵەخانەی نوێ، کە لێی بێزارن.

سێیەم: دەکرێ دوای کۆتایی هێنانی هەڵکۆڵینەکان، سوود لە رووبەرە بەتاڵەکان وەرگیرێ، بۆ ئامانج و کاری رۆشنبیری جۆراوجۆر.

هەر هەڵسوکەوتێک پێچەوانە بێت، بەپێچەوانەی گرنگی قەڵاکە بێت لەلایەن شوێنەوارەوەیەو، سەرپێچی یاسای شوێنەواری عێراقی بێت، هەروەها یاساکان و رێنماکانی رێکخراوی یۆنسکۆ بێت، کە یەکێکە لە رێکخراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، سەرەڕای ئەوانەش، هەر کارێک ئامانجەکەی پێناسەو دیارکردنی کەلەپووری باپیران نەبێت، کە بۆ هەزاران ساڵ دەگەڕێتەوە، ئەوە دەبێتە کارێکی بێ ماناو بێ سوودو دوور لەو بەرپرسیای دەکەوێتە سەر شانمان و سەر ئەرکی شوێنەوار ناسان، ئەوە ئەرکی هەموو بەرپرسیارێکی شوێنەوارییە، هەر چییەک بێت (ئاین و رەگەزنامەو رۆشنبیری ئەو کەسانەو شوێنەوار ناسان).

ئەگەر بمانەوێ تەلار، کۆشکێکی ئەندازیاری، یان باڵەخانەی پێشانگایەکی جل و بەرگی نوێ (معرض أزياء) بنیاد بنێین، دەکرێ دوور لە قەڵا بنیاد بنرێ، لە دەشتاییەکی پان و بەرین، یان ئەو ناوچە شاخاوییانەی لەلامان هەیە.

بەهیوای ئەوەم کە توانیبێتم وێنەیەکی روونم لەبارەی ئەوەی، لەلایەنی شوێنەواری و گەشت و گوزاری دەبێ چی بکرێ لە قەڵادا پێشکەش کردبێ، هەروەها سەرکەوتوو بم لەو بیرۆکە و پرسیارانەی ئاراستەم کردبوو لەو بابەتە گرنگەدا، کە دەبێ بەهیچ شێوەیەک (پەلە) نەکەین لەهەر هەنگاو و بڕیارێک بێدەین، مەگەر دوای وردبوونەوەیەکی قووڵ لەلایەن کەسانی پسپۆڕ لە شوێنەواری کۆن.

قەڵای هەولێر لە روانگەی شوێنەوارناسییەوە

دکتۆر سەڵاح سەلمان ومیض

بێگومان لێکۆڵینەوەو توێژینەوە شوێنەوارییەکانی هەر ناوچەیەک لەباسکردنی لایەنەکانی پەیوەندیدار بەشارستانی و هونەری و بیناسازی جیا ناکرێتەوە، کەوا پاشخانی ژیاری ئەو ناوچەیە یان ئەوی تر دیاری دەکات لەم زانیاریانەوە ئاگاداری سەرەتای پەیدابوون.. دەرکەوتن.. کاریگەریی و کارلێکردنی لەسەر دەوروبەری دەبێت.

بەڵێ گەڕان لەئاکامەکانی رووماڵکردن (مسحی) یان ئەوەی کاری کۆڵینکاری (تنقیبی) لەسەر کراوە، دەتوانین شێوەی ئەو ناوچەیە وێنا بکەین بەپشتگیری کەرستە دۆزراوەکان چ گوازراوە یان جێگیر، مەبەست لەجێگیر پاشماوە بیناسازییەکانن، کە بۆ وێناکردنی رابردوو یاریدەدەرن.

بەڵگەی مێژوویی زۆرو زەوەندە سەبارەت بەڕەسەنی و قووڵی رەگی قەڵای هەولێر بەتایبەتی و ناوچەی جوگرافی دەڤەری هەولێر بەگشتی، شوێنەواری بەرچاو زۆرن چ قەڵات خۆی یان زۆری شوێنەواری دەوروبەری، کە لە نەوەدو پێنج شوێن زیاترن. ئەو شوێنانەش رووماڵکردنی پێشووی مەیدانی ئاماژەیان بەوە داوە، کەوا زۆر دێرین و هەندێکیان دەگەڕێنەوە بۆ ماوەی چەرخی حەسوونە (هەزارەی حەوتەمی پێش زایین) وەک شوێنەواری (ئاستە عەرەب). کەوا ئاکامەکانی کۆڵینکاری دەریان خستووە شوێنەواری سەردەمی حەسوونەی تێدایە وەک: گۆزەو گۆسکەی فرە جۆر، سەرەڕای ئاکامەکانی هەڵکۆڵین لەناوچەکانی دیکە، پاشماوەی تەلاری خاوەن ئادگاری بیناسازی سەردەمی دواتر کە لەسەرجەم مێزۆپۆتامیا بڵاوبۆتەوە.

بۆ نموونە گردی قالینج ئاغا لەنزیک قەڵاتدا، سەرەڕای ئەمەش چەندان بەڵگەی تۆمارکراوی دیکە هەن بەخەتی مسماری ئاماژە بەگرنگی ئەم ناوچەیە دەکەن بەدرێژایی مێژوو، بەتایبەتی قەڵاتی هەولێر.

ئەو هێلکارییەی پاشماوەی بیناسازی، کە لە گردی قالینج ئاغا دۆزراوەتەوەو بەشێک بووە لە سەردەمی وەرکا لە کۆتایی هەزارەی چوارەمی پ.ز.

ناوی پەرستگاکەش (لە قەڵاتی هەولێردا) لە نووسراوە مسمارییەکاندا بەشێوەی (ئی-گشان- کلاما) (Egashan kalamma) واتە خاتوونی هەرێم[2]، ناوی پەرستگاکەش لەتەک ناوی پادشا ئاشوور- دان (کەوا لە ١١٧٩-١١٢٤ پ.ز فەرمانڕەوایی کرد) لەدەقێکی مسماریدا نیگاری لەسەر پەیکەرێکی برۆنزی کێشرابوو لەنزیک گۆمی ورمێ دۆزراوەتەوە، بەڵام لەبنجدا لەشاری هەولێرەوە هاتووە[3] شایانی باسە هەولێر لەسەردەمی ئاشوورییەکان شارێکی سەرەکی بوو سەرەڕای ئەوەی بنکەی هەرێم بوو (یان پارێزگا لە سیستەمی ئاشووریدا)[4].

ئاشوور بانیبال (٦٦٨-٦٢٦پ.ز) شوورەی دەرەوەی شارەکەی تەواوکرد، پەرستگەی عەشتاری نۆژەن کردەوە[5]، کە بنکەیەکی گرنگی پێشبینی و بەخت گرتنەوە بوو لەرێگای پشکنینی جەرگی کوشتیی لەولاتی ئاشووریدا[6].

لە نەخشە فارسییەکانی کە بەخەتی مسماری نووسراون بە (ئەربیرا Arbera) ناوبراوەو، لە سەرچاوە یۆنانییەکاندا ناوی (ئەربیلا Arbela) هاتووە.[7]

سەرچاوە عەرەبی و وڵاتناسانی عەرەب بە (اربل) ناویان بردووە،

واته (زەوی سەوز) قەلآت ئێستا رووبەری ١١٠٠٠٠ مەتر چوارگۆشەیە و زیاتر لە ٢٥ مەتر بەرزە، ئەم بەرزییە چەندان قۆناخی شارستانی دەگرێتەوە، هەر لە سۆمەرییەکانەوەو دواتر سووباری و خووری و میتانی و میدییەکان و ئەخمینی و بابلی، ئاشووری، گریکی، پارسی، ساسانییەکان، دواتر سەردەمی ئیسلامی تا ئەمرۆ.

بەڵێ... چەندان بەڵگەی بەردەست هەیە ئاماژە بەبوونی شوێنەواری شوورەیەک و کەندرێک لەدەورەی قەلآتدا دەکات.

سەرەڕای سێ دەروازەکە. هەبوونی بیناسازی کۆن وەک مزگەوتی قەلآ، کەوا کۆنترین مزگەوتی شاری هەولێرە، لەتەک کۆمەڵە خانوویێک و تەکیەیەک، بەڵام دیارە بەدەگمەن نەبێت دەستی کۆڵینکارانی نەگەیشتووەتێ، لەتەک بوونی هەندێ ئاماژە، کەوا پێشان دەدات هەندێ زێدەڕۆیی هەن، کە لەراستیدا نۆژەنکردنەوەی هەندێ لە خانووەکانی قەلآیە، ئەوەمان پێشان دەدەن کەوا بنچینەی کۆن لەم شوێنانە وا هەیەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی دێرین کە تۆمار نەکراون، بەڵکو هەندێ جار خۆڵی بەسەردا کراوەو خانووی نوێی لەسەر دروست کراوە.

هیچ گومانی تێدا نییە ئەو خانووانەی کە لەقەلآتدا هەن، تۆمارێکی ئاشکرا پیشان دەدەن سەبارەت بەزنجیرە بەندی قۆناغە مێژوویەکان و شارستانییەکان، کە بەسەر قەلآتدا هاتوون. بەڵام ئێستا لەبەر چەندان هۆ ئەم نیشە بەرچاو نییە. باری ئێستاش یارمەتی زیاتر ونبوونی رووە راستەقینەکەی ئەم بیناسازییە دەدات، کە لەئاستەکانی ژێرخانی قەلآتدا لە دێر زەمانەوە بنیات نراون. لەو باوەڕەدام کەوا کۆڵینکاری شوێنەواری ئەگەر بێت و لەم قەلآتە وابکرێت، کەوا تیشک دەخاتە سەر پاشخانی ئەم شوێنەوارە، ئەگەر هاتوو چەندان خاڵ لەچۆلایی قەلآت هەلبژێردرێت، وەک لەهێلکاری هاوپێچدا هاتووە، کەوا بەئاسانی لەهەر جێ ژەنەکەک یاخود بڵێین لەهەر خاڵێکی هەلکۆڵین پاشماوەی خانووی وا دەبینی، کە دەگەڕێتەوە بۆ قۆناغی مێژووی کۆنتر لەچینی سەردوەی ئەگەر هاتوو ئاستی ئەم جێ ژەنەکانە بەیەکەوە ببەستین، ئەوا وێنەیەکی روون سەبارەت بەقۆناغی مێژوویان دەردەخات، بەم شێوەیە شارەزای کۆی ئەو قۆناغە مێژووییانە دەبین، کە پێیدا رۆیشتووە هەروەها بەڵگەی سواڵەی شوێنەواری و پاشماوەی بیناسازی، کە بەدەست دەکەوێت لەم کۆڵینکارییەدا، کە دەشێ هەندێ قۆناغی مێژوویی ماوەیەکی زۆری گرتبێت، کە تیایدا شارستانیەت پێشکەوتووە هەندێ ژمارە هەن بۆ یەکێک لەم قۆناغانە، کە ماوەی شارستانیەتی ئیسلامە کە ماوەیەکی زۆری خایاندو زیاتر لە (١٤) چواردە سەدە بوو هەروەها قۆناغی فارسییەکان، کە رووداوی گرتنی بەخۆیەوە بینی و شەڕی کۆکمیلا کە هەر توێژەرێک دەتوانێت بگاتە ئەو ئاکامەی، کەوا قەلآتی هەولێر رۆڵێکی بەرچاوی تێدا بینیوە، ئەوە جگە لەو قۆناغە مێژووییانەی کۆنتر بەتایبەتی هەزارەی چوارەم و سێیەمی پێش زایین هەمووان باش دەزانن، کەوا دەشێ خەرجی ئەم کۆڵینکارییە زۆری بووێت، بەڵام لەهەمان کاتدا، سوودبەخشە، لەبەر ئەوەی وێنەیەکی تەواومان سەبارەت بەوردەکاری هەر قۆناغێکی مێژوویی شارستانیمان پێدەبەخشێت، کە بەسەر ئەو ناوچانەدا هاتوون، کەوا بە کاکڵی توێژینەوەیەکی دوورودرێژ دادەنرێت سەبارەت بەژیانی رۆژانەی سەرجەم ناوچەکە.

گرنگی پۆلینکاری لەوەدایە تیشک دەخاتە سەر چەندان راستی بەردەست و بەڵگەی بنبڕ لە هەڵکەوتدا چەندان نموونەی ئەم کۆڵینکارییەمان لەبەر دەستە.

سەرچاوە وپەراوێزەکان:

١- طه باقر وفؤاد سفر. المرشد الي مواطن الاثار والحضارة. الرحلة الخامسة. بغداد .١٩٦٦ ص.٣

2- Donbaz, Vand G, Fiom, The builing activied of Sholwaneser Iin Nothern Mesoptawia I in Anaval Reviw of the Royal Inscriptions of (1983).

٣- نائل حنون. مدن بلاد الرافدين خلد التاريخ ذكرها، مجلة مابين النهرين العدد ٧٥-٧٦ لسنة ١٩٩٢ ص٧.

4- Grayson, A,K, Assyrdin Royal Inscriptions I (Wisbaden,1973) Nos 923-6.

5- Luckenbill, D, Ancient Records of Assyria and Babylonia (Checago7926) No 982.

٧- عبدالباقي عبدالجبار امين التجديد الحضري لقلعة اربيل، بغداد ١٩٨٥.

پرۆژەی ئاوی سەنحاریب بۆ قەڵای هەولێر (٧٠٥-٦٨١ پ.ز)

دکتۆر ئیبتیهال عادل تائی

دەروازە:

هەر لەو کاتەی مرۆڤ لەسەر رووی ئەم زەوییە پەیدا بووە، ئاو رۆڵێکی گرنگی هەبووە لەژیانی ئادەمیزاددا و بگرە بە توخمێکی سەرەکی ژیان دانراوە. بۆیە هەر لەکۆنەوە لە بنکە شارستانییە دێرینەکان بایەخی گرنگی پێدراوە. یەک لەوانە لە وڵاتی میسۆپۆتامیادا. لەشارستانییەتی میسۆپۆتامیای کۆندا ژینگەکەی بەهۆی بوونی هەردوو رووباری دیجلەو فورات، ساڵانە رووبەڕووی لافاوی زۆر بۆتەوە. جا لەبەر ئەوەی وا رێککەوتووە کاتی دروستبوونی لافاو لەهەردوو رووباردا لەیەک نزیک بن وای لەخەڵکەکە کردووە خۆیان لەمەترسی لافاو لابدەن. هەر بۆیەش خەڵکی کۆنی میسۆپۆتامیا بە (تۆفان)[1] ناویان بردووە. لەدەرەنجامی ئەوەوە دانیشتوانی میسۆپۆتامیا پشتیان بەدروستکردنی پردوعەمبار و کارێزەکان دەبەست. یەکێک لەوانە پرۆژەی ئاوی سەنحاریب بوو کە شای ئاشووری سەنحاریب (٧٠٥-٦٨١ پ.ز) دایمەزراند بۆ گەیاندنی ئاوی هەر سێ شار (نەینەوا- هەولێر- کەرکوک) پرۆژەی ئاوی هەولێر بە یەکێ لەپرۆژە گرینگەکان دادەنرێت کە بۆ گەیاندنی ئاو بۆ شار، پشتی بە (کارێز) بەستبوو.

* * *

شا سەنحاریب پاش مردنی شا سەرجۆنی دووەم (٧٢١-٧٠٥ پ.ز) جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست. هەر چەندە کوڕی گەورەی شا سەرجۆن نەبوو، بەڵام بەهۆی هۆکارێکی نادیار هەڵبژێردرا، بەوەی کە میراتگری شەرعیی شا سەرجۆن بوو،[2]. لەوانەیە لەبەر ئەوەش هەڵبژێردرابێ کە، بۆ وەرگرتنی ئەو پۆستە لێهاتوو و دیپلۆمات و لێزان بوو بێ هەروەها لەتوانایدا بووە ئەرکەکانی پاشایەتی رایەڕێنێ. چونکە لە ناوچەکانی سنووری باکووری شانشینی ئاشووری بەرپرسیارێتی ئیداری و سەربازی لەو ناوچانەدا گرتبووە ئەستۆ، هەر بۆیە شیاوی وەرگرتنی جڵەوی کاروباری سیاسی و ئیداریی دەسەڵاتی وڵات بوو[3]. شا سەنحاریب رێچکەی دەسەڵاتی سیاسی باوکی گرتەبەر و وڵاتەکەی تا رادەیەکی زۆر سەقامگیریی بەخۆیەوە بینی، چونکە سەردەمی ئەو لەرووی ئابووری و گەشەسەندنی شارستانی لەبەردەوپێش چووندا بوو. چالاکی سەربازی و سیاسی جیا دەکرایەوە، بەتایبەت لەرووی بیناسازییەوە بەو ئاستەی، کە شار نەبووە لەشارەکانی وڵاتی ئاشور راستەوخۆ دەستی بیناسازی پێڕانەگەیشتبێ، کۆشکی گەورە و پەرستگا و شوورەی شاری نەینەوای دروست کردبوو، کە کردبوویە پایتەختی شانشینەکەی[4].

کێشەی ئاو لەشاری هەولێر یەکێکە لەگرفتە کۆنەکان، هەر بۆیەش شای ئاشووری سەنحاریب بایەخی زۆری پێدا و هەوڵ و کۆششی بۆ دا بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەی ئاوی دیکە بەمەبەستی گەیاندنی ئاو بۆ نەینەوا تا زەویوزاری کشتوکاڵی پێ ئاو بدات، وێڕای ئەوەی شا ئارەزووی دەکرد ئاوی سازگار بگەیەنێتە دانیشتوانی شار، چونکە ئاوی رووباری دیجلە شیرین نەبوو بەهۆی ئەوەی چاوگی گۆگردی لێ بوو، کە کەوتبووە لایەنی بەرامبەر پایتەخت، کە هەرگیز بۆ خواردنەوە نەدەشیا[5]. جا ئەوە بوو کاری کرد بەجێبەجێکردنی پرۆژەکە بۆ گەیاندنی ئاوی پاک، کە دەست بدات بۆ خواردنەوە. سەرەڕای ئەوە سوودیشی لێ وەرگیرا بۆ ئاودان و کارپێکردنی

ئاشەکان. ئاوی پاکی هێنا بەرێگەی کاریز[٦] لە یەکێ لەدەقەکاندا دەڵێت: (کاریزێکمان لێداو پردێکمان لەبەرد دامەزراند بۆ هێنانی ئاو بۆ نەینەوا)[٧].

شا سەنحاریب هەمان رێگای گرتەبەر بۆ ئاو هێنان بۆ هەولێر. دەشتی هەولێر گەر بیر لێبدەین ئاوێکی زۆری ژێر زەوی هەیە هۆیەکەش بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کە ئاوی چیاکانی دەوروبەری هەولێر (پیرمام و سەفین) لەکاتی باران باریندا دەرژێنە خوارێ بەقوولاییەکی زۆر لەژێر زەویدا، ئەمەش لەباشووری رۆژئاوای چیای قەرەچوغ دەردەکەوێت و ئاوی ئەو بارانەش لەژێر زەویدا دادەکرێت[٨].

سروشتی جوگرافیای ئەو ناوچەیە کۆمەکیدەر بوو بۆ جێبەجێکردنی دەستکەوتی پرۆژەی هەولێر. بۆیە لەو سەردەمە کۆنەدا بەگەورەترین دەستکەوتی هایدرۆلیکی دادەنرێت. کە لەسەر ئەندازیاری پرۆژەکە دەوەستا کە یەکەم جار هەڵبستێ بەدۆزینەوەی چینەکانی زەوی کە هەڵگری ئاو بوون بەهەڵکەندنی بیری ئەزموونی. جا کاتێ دەگەیشتە چینی قوڕ ئەوا بیرە سەرەکییەکەیان لێدەداو پاشان بیرێکی دیکەیان بۆ ئاو هەڵدەکەند ئاسا بەقوولایی هەمان بیر، بەڵام بەیەکیان دەگەیاند. ئەم کارە بەم شێوەیە بەردەوام دەبوو ئاسا هەندێ جار بەکەمی بەلای قەدپاڵ لێژ دەبوویەوە، بەو ئاستەی کە ١٪ تێپەڕی نەدەکرد. بەڵام لەهەندێ جاردا دەگەیشتە ٣٪، لەدەرەنجامی دووماهیدا دەبوو بەکاریز[٩]. ئاوەکەش بەهەڵقوڵاوی دەهات و لە بۆ خواردنەوەو کشتوکاڵ بەکار دەهێندرا[١١].

شای ئاشووری سەنحاریب هەڵسا بەئەنجامدانی ئەو پرۆژەیە بەمەبەستی گەیاندنی ئاو بۆ پایتەختی ئایینی (هەولێر)[١٢] پرۆژەکە لای گوندێک بەناوی (موورتکە)، کە کەوتۆتە باشووری دۆڵی بەستۆرە دەستی پێکرد. لەو شوێنە دیوارێکی رووخاو بوونی هەیە کە ب دەبەرد دروست کرابوو لەسەر بەردێک نووسینی بزماری لەسەر نووسرابوو بە هەشت دێڕ باس لە کاری سەنحاریب دەکا و تیایدا هاتووە: [١٣]

(من سەنحاریب شای جیهانم شای ئاشوور (٣) رووبارم لە چیای خانێ هەڵکەند کە کەوتۆتە بەرزاییەکانی شاری هەولێرو ئاوی کانیاوەکانم خستە سەر، کە کەوتوونەتە هەر دوو لایەنی راست و چەپی رووبارەکان. پاشان کاریزێکم هەڵکەند کە لەناوەراستی شاری هەولێر، نیشتمانی خواوەندی گەورە ئەشتار درێژ دەبۆوە). لەمیانەی ئەو دەقەدا بۆمان دەردەکەوێت کە شا سەنحاریب سێ رووباری لەچیای خانێ هەڵکەندووەو ئاوی کانیاوەکانی کەوتوونەتە لای راست و باکووری رووبارەکان خستوونییەتە سەری و پاشان کاریزی لێداوە بەو ئاستەی تا ئاوەکە گەیشتۆتە ناوەراستی شاری هەولێر. دەزگای گشتی شوێنەوارە کۆنەکان شوێنەواری، ئەو کاریزەی لەساڵی ١٩٤٧ دۆزییەوە کە لەنزیک گوندی موورتکە بە بەرد پڕ کرابۆوە، کە بە (٢٠) کیلۆمەتر لەباکووری هەولێر دوورە[١٤]. جۆگەکان و رووباری بەستۆرە کە زۆر گرنگ بوون بۆ سێ رووبارەکە لەگوندەکانی سوسەو زیارەت و مەرزە هەڵدەقوڵان. رووباری بەستۆرە بەرەو باکووری رۆژئاوا دەکشا بەنزیکەی (٥٠) کیلۆمەتر تا لەباشووری گوندی شەرخانە لەلای چەپی زێی گەورەی دەکردەوە. لەباکووریش لەرووباری خازری دەکردەوە کە لە گەرووێک بەناوی دەربەند لەزێی گەورەی دەکردەوە. ئاوی ئەو رووبارانە گەلێ زۆرە لەو سەردەمەدا کشتوکاڵ و کێڵگەیەکی بەرفراوان ئاو دەدا [١٥].

بەڵام ئەو کانییانەی سەنحاریب ئاوی بردوون خستوونییەتە سەر ئاوی رووبارەکان، ئاوی کانیاوی نزیک گوندی خۆزان و نزیک گوندی هاڤان و نزیک گوندی دنجیزاوەن. هەروەها زارگەیەکی بەئاستێکی قووڵ و بە نزیکی (٢٠) کیلۆمەتر لەرووباری بەستۆرە کردووە[١٦].

زارگەی نۆکەند چوارگۆشە بووەو بە بەرد بەدووری ١٢٠×١١٢ مەتر بەپانی ٦ مەتر دروست کراوە. بەرینیەکەی دەگاتە ٢٧٠ مەترو دەوروبەرەکەشی بە بەردرێژ کراوەو. زارگەی ئاوەوەی نۆکەندەکە بە بەردی شەش پاڵوو بەقەبارەی مام ناوەندی ٦٢×٣٤×٨٠ سانتیمەترو بەدرێژایی تێکرای نزیکەی ١٥ مەتر دروست کراوە. ئەو زارگەیەی ئاوەوە بەپێچەوانەی رێرەوی رووبار دامەزراوە، بەوەی ئاوەکە ناچار بکات بەرەو زارگەی نۆکەندەکە لێژ بێتەوە[١٧] بەڵام شۆستەی دەوروبەری نۆکەندەکە بەرزییەکەی نزمەو لە (٥٠) سانتیمەتر تێپەڕ ناکات.[١٨] ئەو نۆکەندە لە رووی دروستکردن و شێوازی کارکردنی لەکاریز دەچێت، کە لەناوچەی کەرکووک باوەو بەکاردەهێندرێت. ئەم نۆکەندە ئێستا بەنۆکەندی بەستۆرە ناسراوە[١٩].

وردەکاری و پێشکەوتنی ئەندازەیی گەیشتبووە ئەو ئاستەی

ئەو نۆکەندە دروست بکرێت. بەوەی کە ئاستی ئاوی بەستۆڕە نزمترە لەئاستی زەوی بەنزیکەی (٢٥) مەتر کە بەنۆکەندەکە دەڕوات[٢٠]. سیستەمی کاریز ئاسا لەناوچە شاخاوییەکان کاری پێدەکرێت و ژمارەیەک بیر لەخۆ دەگرێت کەماوەی نێوان هەر یەکێکیان (٥) مەتر تا (١٠) مەترە، جاری واش هەیە بۆ (٢٠) مەتر درێژ دەبێتەوە. چونکە بۆ ماوەیەکی درێژ دەڕوات. شایانی ئاماژە پێکردنە ئەو کاریزەی شا سەنحاریب لەرووباری بەستۆڕە دروستی کردبوو زۆر جیاواز بووە لەگەڵ کاریزی ئاسایی. چونکە ئەو کاریزەی سەنحاریب دروستی کردووە لەسەر شێوەی جۆگەلە بووەو ئاو لەناو تونێلێکدا رۆیشتووە بەزنجیرە بیرێک وەک کاریز و راستەوخۆ بووەتە رووبار نەک ئاوی ژێر زەوی لەتونێلەکەدا، واتە هەروەکو جۆگەلەیەکی دیکەی ئاسایی کە راستەوخۆ لەسەر زەوی ئاوی رووباری پیایدا بڕوات[٢١].

شایانی باسە ئەمەش ئاماژە بەوە دەدات، کە ئێستاشی لەگەڵدا بێت زۆر لەو کاریزانە ئەماون و هەندێکیان بەهۆی کەمی بایەخ پێدانیان دیوارو سەرەکانیان رووخاوەتە ناویەک و پڕبوونەتەوە. بۆیە بەپێویست دەزانرێت بایەخی پێبدرێ و دووبارە چاک بکرێنەوە.[٢٢]

پەراوێزو سەرچاوەکان:

١- الهاشمي، رضا جواد: "تاريخ الري في العراق القديم" مجلة سومر، م٣٩، بغداد، ١٩٨٣، ص٦٢.

٢- علي، قاسم محمد: سرجون الاشوري (٧٢١-٧٠٥ ق.م) سيرته ومنجزاته، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص٢٦-٢٧.

٣- د.جورج: العراق القديم، ترجمة وتعليق حسين علوان حسين، بغداد ١٩٨٤، ص٤٢٦.

4- Beedye, E.A.W. Aguide to the Babylonian and Assyrian Antgiuti, Landon 1922, p. 34.

٥- رويستن بايلك، أي: قصة الاثار الاشورية، ترجمة يوسف عبدالقادر، بغداد، ١٩٧٢، ص١١٦.

٦- سوسة، أحمد: "مشروع سنحاريب لارواء منطقة نينوى" مجلة العلمي العراقي، ٩٤، بغداد، ١٩٦١، ص١٧٢.

7-Luckenbill, DD, Ancient Records of Assyrian and Babylonid (ARAB), Chicago1927, vd.2. سلمان عامر: "الاوضاع الاجتماعية" في موسوعة المدينة والحياة المدينة، بغداد- ١٩٨٥، ج/١، ص١٩٠.

٨- الجنابي، صلاح: "جغرافية منطقة" في: موسوعة الموصل الحضارية، جامعة المو صل- ١٩٩١، ج/١، ص١٠.

٩- الكهريز، تسمية محلية أطلقت في العراق على المجري الجوفي. اما العرب فقد اطلقوا عليه اسم "قناة" واطلقوا على الابار على طول القناة فقر مفردها فقير، ينظر: سوسة، أحمد، تاريخ حضارة وادي الرافدين (بغداد، ١٩٨٦) ص١٢١.

١٠- الملائكة، جميل: "روائع الاعمال الهيدروليكية في العراق القديم"، مجلة آفاق عربية، ع١، بغداد، ١٩٧٩، ص٦٠، تجدر الاشارة هنا أنه تم العثور على أحد الرقم الطينية والمحفوظة الآن بالمتحف البريطاني بلندن حلولا لاربع عشرة مسألة عن السدود والجدران السائدة والابار والساعات المائية وأعمال الحفر، مايهمنا المسألة الرابعة التي تغلق بمقاطع السداد علي جانبي القنوات والأنهار وفيها حساب القاعدة العليا A المقطع شبه منحرف متساوي الساقين بمعرفة القاعدة السفلى B وظل زاوية الميل O ومساحة المقطع A كالاتي: a2=b2-4 Atan O، ينظر الملائكة: سەرچاوەی پێشوو، ص٥٨.

١١- الملائكة: سەرچاوەی پێشوو، ص٦٠.

١٢- احتلت أربيل مكانة متميزة عند الاشوريين وخاصة الدينية منها فحظيت باهتمامهم ونالت القدسية الخاصة، بها من بعدها وآلهتها عشتار، الهة الحرب عند الاشوريين. ينظر: يوسف، شريف: تاريخ فن العمارة العراقية، بغداد، ١٩٨٢، ص١٤٨.

١٣- يوسف، شريف، هەمان سەرچاوە، ص١٤٩، ARAB: vol. 2p.163

١٤- جميل، فؤاد: "حدياب... أربيلا.. وعشتار.. أربيلا، مجلة سومر، م٢٥، بغداد، ١٩٦٩ ص٢٢١، صالح، قحطان رشيد: الكشاف الاثري في العراق، بغداد، ١٩٨٧، ص٧٢.

١٥- الأحمد، سامي سعيد: "الزراعة في العصور التاريخية" في: موسوعة الحضارية ج/١، جامعة الموصل ١٩٩١، ص١٨٣.

١٦- سوسە، سەرچاوەی پێشوو، ص١١٨، الأحمد، سەرچاوەی پێشوو، ص١٨٣.

١٧- سوسە، سەرچاوەی پێشوو، ص١١٩، الأحمد، سەرچاوەی پێشوو، ص١٨٣.

١٨- رشيد، فوزي: "نظم الأرواء في العراق القديم" افاق عربية، ع١، بغداد ١٩٨٥، ص٩٢، حبيب، طالب منعم: سنحاريب سيرته ومنجزاته ٧٠٤-٦٨١ق.م. رسالة ماجستير غير مشنورة، جامعة بغداد، ١٩٨٦، ص١٦١-١٦٢.

١٩- الهاشمي، رضا جواد: "تاريخ الري في العراق القديم" سومر، م ٣٩، بغداد ١٩٨٣، ص٧٨، المؤلف نفسه: "الأفلاج من مشاريع الأرواء العربية القديمة" مجلة كلية الاداب، ع ٢٥، بغداد ١٩٧٩، ص٣٥-٣٦.

٢٠- جميل، فؤاد: سەرچاوەی پێشوو، ٢٢١.

٢١- سوسە: سەرچاوەی پێشوو، ص١٢١.

٢٢- الملائكة: سەرچاوەی پێشوو ص٦٠.

گەڕان بەدوای شوێنەواری گۆڕەپانی جەنگی ئەربێلا دا!

دڵشاد عەزیز زاموا
کۆلێژی ئاداب- زانکۆی سەلاحەددین

جەنگی ئەربێلا ئەو جەنگەبوو کە لە ١ی تشرینی یەکەمی ساڵی ٣٣١پ.ز لە نێوان ئەسکەندەری مەکدۆنی و داریوشی سێیەمی ئیمپراتۆری هاخامنشی فارسی روویدا،و لە ئەنجامدا سوپای ئەسکەندەر سەرکەوتن و داریوش گۆڕەپانی جەنگەکەی بەجێ هێشت و خۆی قوتارکرد و بە هەزاران کەس لەو جەنگەدا کوژران و بە کۆتایی هاتنی ئەم جەنگەش کۆتایی بە گەورەترین ئیمپراتۆرییەتی ئەو سەردەمەی جیهان هات کە ئیمپراتۆریەتی هاخامەنشی فارسی بوو، کە لە سنووری هیندستان و ئەفغانستانەوە تا میصر و سودان و کەناراوەکانی یۆنانی لە ژێر دەستدابوو. زۆرێک لە مێژوونووسان و شوێنەوارناسان و پسپۆڕانی بواری جوگرافیای سەربازی باس لە شوێنی رووداني یەکێک لە گەورەترین جەنگەکانی جیهانی کۆن دەکەن، ئەو جەنگەش

ئەسکەندەری مەکدۆنی لە جەنگی ئەربێلا

(جەنگی ئەربێلا)یە کە بە جەنگی (کەوکەومێلا/گواگەمێلا)ش ناودەبرێت، پسپۆران چەندین لێکدانەوەی زمانەوانییان بۆ ئەو دوو ناوە کردووە بۆ ئەوەی بگەنە بۆچوونێک شوێنی گۆڕەپانی جەنگەکە دیاری بکەن، و بە تایبەت لێکدانەوەی زۆر بۆ وشەی (گواکەمێلا) کراوە،و هەوڵ دراوە لە رێگەی ئەو لێکدانەوانەوە شوێنی گۆڕەپانی جەنگەکە دیاری بکرێت، و دیارە تا ئێستا کەس نەگەیشتووەتە ئەنجامێک کە هەموو لایەک قبوڵی بکەن، و هەندێک بەدوای شوێنەواری گۆڕەکەپانی جەنگەکەدا دەگەڕێن...، لە ساڵی (٢٠٠٣-٢٠٠٤) لەدوای جەنگی ئازادی عێراق زۆر کەس باسیان لەوە دەکرد کە بەرپرسی سەربازی هێزەکانی هاوپەیمانان لە کوردستان (هاری شۆت) لە هەوڵدابوو بۆ ئەوەی کە شوێنەواری گۆڕەپانی جەنگی ئەربێلا بدۆزێتەوە، و فرۆکەوانانی ئەمریکی خستبووە خزمەتی ئەو کارەوە، و پرسی بە چەندین کەس کردبوو لە کوردستان بەڵام ئەم هەوڵانە بێ ئەنجام مایەوە، لە راستیدا هیچ سەرچاوەیەکی رەسمییەوە ئەم کارە رانەگەیەندرا بەڵام ئەو کات ئەو دەنگۆیە زۆربڵاوبوو...

ئەوکات من دوو پرسیارم لا دروست بوو هەولێرشم دا وەڵامەکانیانم دەست بکەوێت، و پاش ماوەیەک هەرخۆم گەیشتمە ئەنجامێک و ئەو ئەنجامەش لە خوارەوە دەخەمەڕوو:

١- پرسیاری یەکەم ئایا دەبێت سوپای هاوپەیمانان بۆچی بەتەنها بەدوای شوێنی گۆڕەپانی ئەو جەنگەدا بگەڕێن لەکاتێکدا کە چەندین جەنگی دیکەی مێژوویی گرنگ لە کوردستان و میسۆپۆتامیادا روویداوە؟.

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە پێم وایە یەکێک لە وەڵامەکان ئەوەیە کە جەنگی ئەربێلا کۆنترین و یەکەم سەرکەوتنی راستەقینەی رۆژئاوایە بەسەر رۆژهەڵاتدا و بەسەرەتای زنجیرەیەک هێرش و داگیرکاری دادەنرێت کە دوایی یۆنانییەکان و رۆمانییەکان و بێزەنتییەکان و پاشانیش خاچ پەرستان و لەسەدەی بیستدا ئینگلیز و لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکیشدا هاوپەیمانان بە سەرۆکایەتی ئەمریکا لە داگیرکردنی ئەم وڵاتەدا بەشداربوون، جا لێرەدا دیارە (هاری شوت) ویستوویەتی گرنگی بەم شوێنەبدات و بیکاتە شوێنێک و دروشمێکی سەرکەوتنی رۆژئاوا بەسەر رۆژهەڵاتدا، نەگەرنا خۆ(تەراجان و کراکالە) ش دوو ئیمپراتۆری رۆمانی بوون و لە سەدەی دووەم و سێیەمی زایینیدا هەولێریان داگیرکردووە و شوراکانی قەڵاشیان رووخاندووە!...

٢- پرسیاری دووەم ئەوەیە کە ئایا شوێنەواری گۆڕەپانی جەنگە کۆنەکان دەدۆزرێتەوە و دەبێت چی بکەینە پێوەر بۆ دیاری کردنی شوێنی گۆڕەپانی جەنگێکی سەدەکانی پ.ز؟.

جەنگی ئەربێلا لە سەرەتای مانگی تشرینی یەکەم و سەرەتای پایز روویداوە کە ئەوکات ناوچەی هەولێر و دەوروبەری ناوچەیەکی گەرمە و مرۆڤ زۆر پێویستی بە ئاوی خواردنەوەهەیە و ئێمەش باس لە جەنگێک دەکەین کە مێژوونووسان سوپای داریوش بە چەند سەد هەزار سەربازێک و سوپای ئەسکەندەریش بە نزیکەی چل تا شەست هەزار سەرباز مەزەندە دەکەن، راستە ئێمە دەزانین ئەو ژمارانە جێگەی گومانە، بەڵام نابێت ئەوەش لەبیر بکەین کە ئەو جەنگە گەورە و چارەنووس سازە بەدەیان هەزار سەرباز بەشدارییان تێداکردووە، ئەم ژمارە زۆرەش پێش هەمووشتێک پێویستییان بە ئاوی خواردنەوە دەبێت ئەو ئاوەش لە کانی و کاریزێک بە تەنها دابین ناکرێت لەبەرئەوە پێویستە ئەو جەنگە لە نزیک رووبارێکی گەورە ئەنجام بدرێت و دیارە سوپای

ئەسكەندەریش لە رۆژئاوا و باكووری رۆژئاوای ئەربێلاوە هاتوون لە بەرئەوە نزیكترین رووبارەكانی ناوچەكە (رووباری زێی گەورە و رووباری خازر و رووباری گۆمەل) ن، و دەبێت لە نزیک یەکێک لەم رووبارانە ئەم جەنگە روویدابێت.

بەڵام بۆچی ناونراوە جەنگی ئەربێلا؟.

دیارە لەبەرئەوەی ئەوكات شاری هەولێر یەکێک بووە لە شارە گرنگ و گەورەكانی ناوچەكە و جگە لەوەی دوای کۆتایی هاتنی جەنگەکە ئەسكەندەر و سوپاكەی روویانكردۆتە شاری ئەربێلا و پاشان بەرەو بابل بەرێ كەوتوون.

٢- جەنگەكانی سەردەمە كۆنەكان بە تیر و رم و شمشێر و خەنجەر و ئەسپ و عەرەبانە بەڕێوە دەچوون، ئێمە ئەگەر بێت و باس لەوە بکەین کە دەبێت شوێنەواری ئەو جەنگە بدۆزینەوە ئەوە تەنها خەیاڵە چونكە:

دوای کۆتایی هاتنی جەنگی ئەربێلا وەک هەموو جەنگەكانی ئەو سەردەمە، تالانییەكان كۆكراونەوەتەوە تەنانەت ئەو جۆرە زرێ و كڵاوە و جل و بەرگە جەنگییەی لەبەر كوژراوەكانیشدا هەبوون بە تالانی براوە جا لە لایەن سوپای ئەسكەندەر یان لە لایەن تالانچییەكان كە لە هەموو سەردەمێكدا لە دوای جەنگەكان هەموو شتێكیان بە تالانبردووە، لە بەرئەوە پێناچێت شتێک بدۆزرێتەوە لە شوێنەواری ئەو جەنگە كە شایەنی باسكردن بێت، تەنها شتێک کە رێی تێدەچێت ئەویش بریتییە لەو ژمارە زۆرە خەڵكەی كە لە جەنگەكەدا كوژراون لە هەردوولا، دیارە كوژراوەكانی سوپای ئەسكەندەر نێژراون لە گۆڕەپانی جەنگەكەدا ،بەڵام ئەگەر بێت و سوپای ئەسكەندەر كەمێک دڵنەرم بووبێتن و كوژراوەكانی دوژمنیشیان ناشتبێت كەواتە ئێمە ئێستا دەبێت لە دوو گۆڕی بەكۆمەڵ بگەڕێین، و ئایا پاشماوەی ئەو دووگۆڕە چۆن دەدۆزرێتەوە ؟ ئەوە كارێكی ئەستەمە و زۆری دەوێت، بەڵام هەندێک سەرچاوە ئاماژە بەوەدەكەن كە ئەسكەندەر زوو هەولێری بەجێ هێشت لە بەر بۆنی كوژراوەكان(چونكە سەرەتای پایز بووە و پلەی گەرما لە هەولێر بەرزبووە)ئەگەر وابێت كوژراوەكانی دوژمنیش نەنێژراون و بۆگەنیان كردووە و ئاژەڵ و درندە خواردوونی و پاشماوەیەیان نەماوە.

بەهەرحاڵ دیاریكردنی شوێنەواری گۆڕەپانی ئەو جەنگە پێویستی بە توێژینەوەیەكی ورد هەیە كە دەبێت شوێنەوارناسان و مێژوونووسان و پسپۆرانی بواری جوگرافیای مێژوویی و جوگرافیای سەربازی بەشداری بن بۆ ئەوەی بتوانرێت بە شێوەیەكی گشتی شوێنەواری جەنگەكە دیاری بكرێت،كە بێگومان دەتوانرێت بەراوردێک بكرێت لەنێوان گۆڕەپانی جەنگی ئیسۆس و گرانیكۆس كە لەو دوو جەنگەدا ئەسكەندەر بە سەر سوپای هاخامەنشی و داریوشدا لە وڵاتی ئەنادۆڵ پێش جەنگی ئەربێلا بە چەند ساڵێک سەركەوت، جگە لەوەی پشكنین لە گردی شوێنەواری گۆمەل (نزیک رووباری گۆمەل لەوانەیە هەندێک زانیاری بەدەستەوە بدات چونكە زۆرێک لە پسپۆران بەراورد لە نێوان ناوی گۆمەل و گواكەمێلادەكەن)...

پێویستە بگوترێت كە جەنگی ئەربێلا دەروازەیەک بوو بۆ كۆمەڵێک گۆڕانكاری سیاسی و شارستانی كە تا ئێستاش كاریگەرییان لە سەر ناوچەكە و جیهان ماوە و دەتوانرێت بە كۆنترین نموونەی عەولەمە دابنرێت چونكە لە ئەنجامی ئەم جەنگە شارستانییەتی رۆژهەڵات و رۆژئاوا بۆ ماوەی چەند سەدەیەک تێكەڵ بوون و شارستانییەتێكی نوێ دروست بوو بە ناوی شارستانییەتی هلینستی، و ئەم جەنگەش شاری ئەربێلای بە هەموو جیهان ناساند.

نەخشی چیای هەریر- باتاس

«توێژینەوەیەکی مەیدانی بەراوردکارییە»

دڵشاد عەزیز زاموا
کۆلیژی ئاداب - زانکۆی سەلاحەددین

مەبەستمان لە نەخش واتە دیمەنێکی نەحتکراو لەسەر ڕووی شاخێک(بەردێک)ە کە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێت (منحوتات صخرية) و بەرامبەرەکەشی نەخشی سەر بەردە و لە (فەرهەنگی خاڵ) و (هەنبانە بۆرینە)دا نەخش ئەو واتایە دەدات.

وێنەی ژمارە (١)

شوێنی جوگرافی نەخشەکە:

دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی شاری هەولێر لە چیای هەریر، لە باکووری خۆرهەڵاتی شارۆچکەی هەریر، بەدووری تەنها چەند سەد مەترێک لەو شارۆچکەیەوە، نەخشێک دەبینرێت لە ناو چوارچێوەیەکی لایەکێشەیی قوڵدایە و نزیکەی (٥٠م) لە ئاستی ڕووی زەوییەوە بەرزە، و لە ڕووی شاخەکەدا هەڵکەندراوە.

ناوەکەی:

دەربارەی ناوی نەخشەکە لە سەرچاوە جیاوازەکاندا بە چەند شێوەیەک ناوی هاتووە وەک:

١- نەخشی حەریر: دیارە ئەم ناوەش لە ناوی شارۆچکەی هەریرەوە هاتووە، کە پەیوەست دەکرێتەوە بە ڕێگای بەناوبانگی بازرگانی حەریر (طريق الحرير/Silk Road)لە سەردەمی ڕۆمانییەکاندا، بە پێی ئەم بۆچوونە ڕێگای بازرگانی حەریر بە کوردستاندا و بە دەشتی حەریردا تێپەڕیوە، بەڵام لە سەرچاوە مێخییەکاندا کە بۆ سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە ئاشوورییەکان وڵاتێک داگیردەکەن و سەرانەی لێ دەستێنن پێی دەگوترێت وڵاتی(کیرووری)و هەندێک لە شوێنەوارناسان پێیان وایە ئەو وڵاتە لەناوچەی هەریر بووە و ناوی هەریریش لە ناوی کیرووریەوە هاتووە[٢] بەم شێوەیە(KIRRURI)گۆڕاوە بۆ (HARER) بەڵام ئێمە پێمان وایە کە ناوی کیروری لە ناوی ناحیەی (کۆڕێ)ی ئێستادا ماوەتەوە چونکە دەربەندی کۆڕێ سەرەتا و دەروازەی وڵاتی کیروری بوو کە شەقڵاوە و حەریر و دۆڵی ئالانەی دەگرتەوە، بەهەرحاڵ پێناچێت هیچ پەیوەندییەک هەبێت لە نێوان ناوی حەریر و نەخشەکەدا.

وێنەی ژمارەی (٢) وێنەیەکی بەدەستکێشراو بۆ نەخشەکەی هەریر - باتاس[1]

٢- نەخشی باتاس:

شوێنەوارناسە بیاتییەکان لەسەردتای سەدەی بیستی زایینیدا کاتێک سەردانی ئەم نەخشەیان کرد بە (نەخشی باتاس) ناویان برد، چونکە بەرامبەر دێی باتاس بوو کە گوندێکی بەناوبانگی دەشتی هەریرە و گردێکی شوێنەواری گرنگ لە نزیکی ئەم گوندەیە.

گردی شوێنەواری باتاس

هەندێک سەرچاوە پێیان وایە باتاس بە زمانی میدی واتە فەرمانڕەوا و سەرکردە بەڵام تا ئێستا بەڵگەی زانستی نییە ئەوە بسەلمێنێت.

وەسفی نەخشی هەریر- باتاس:

ئەم نەخشە پێکهاتووە لە دیمەنی جەنگاوەرێک لە ناو چوارچێوەیەکی لاکێشەیی دا هەڵکەندراوە بەنەختێ بارز کە قوڵییەکەی نزیکەی (٤٠سم) دەبێت، و بەرزی نەخشەکە نزیکەی (٢.٥م) دەبێت، وێنەی جەنگاوەرێک دەبینین کە لەسەر لا نەحت کراوە، و بە پێوە وەستاوە و رووی کردووەتە لای باشوور و قاچی چەپی بەرەو پێشەوە بردووە (هەنگاو بەرەو پێشەوە دەنێت)، و دەستی راستی بەرزکردۆتەوە بۆ پێشەوە و بۆ ئاستی سنگی (بۆ سڵاوکردن) و رمێکی درێژی بە دەستی چەپییەوە گرتووە و سەری رمەکە بۆ سەرەوەیە و شریتێکی پێوەیە و لە ئاستی سەری بەرزترە و کۆتایی رمەکەی لە زەوی چەقاندووە.

هەرچەندە لە ئێستادا روون نییە شێوەکەی چۆنە (چونکە شێوێندراوە)، بەڵام وەک لە وێنە کۆنەکانیدا دەردەکەوێت ئەم جەنگاوەرە ریشێکی درێژی هەیە و کڵاوێکی قوچەکی نوک تیژی لە سەردایە، کە بۆ دواوە لار بۆتەوە، بە پەتێک (شریتێک) بەستراوە و دوو لکی پێدا شۆڕ بۆتەوە بۆ دواوە کە دەگاتە سەر شان و پشتی، جلێکی درێژی لە بەردایە لە (کەوا) یەکی درێژ دەچێت و لەگەردنیدا بە پەتێک بەستراوە ئەو کەوایە پێشەکەی کراوەیە و دەگاتە ئەژنۆی (چونکە جەنگاوەرە لەناوچەیەکی شاخاویدا بۆ ئەوەی بە ئاسانی بجەنگێت و هەنگاوبنێت)، و لە ژێر کەواکەیەوە شەرواڵێکی تەسک و کورتی لەبەردایە، و بە پشتێنێک لە ناوقەدی بەستووە و بە شێک لە پشتێنەکە شۆڕبۆتەوە بۆ خوارەوە ،و لە ئێستادا روون نییە کە پێڵاوی چۆنە،

وێنەی (٣) گردی شوێنەواری باتاس

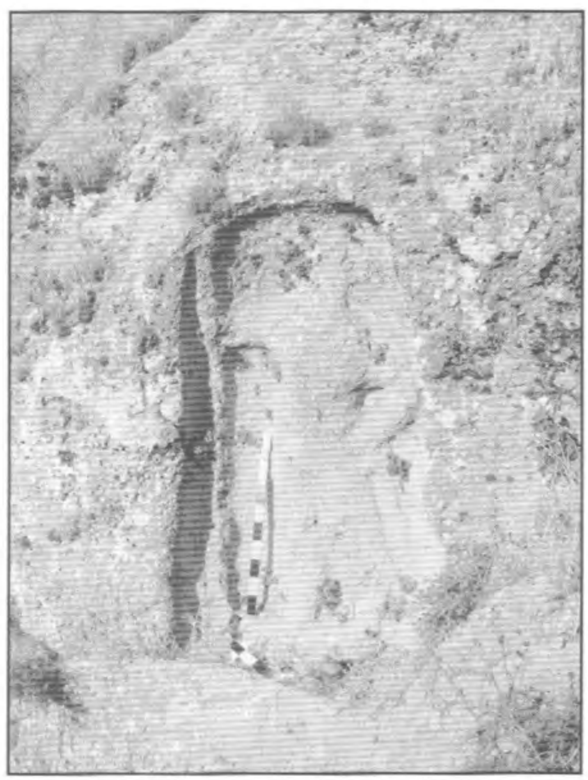

وێنەی ژمارە (٤) نەخشەکەی بەردەم دەروازەی ئامێدی.

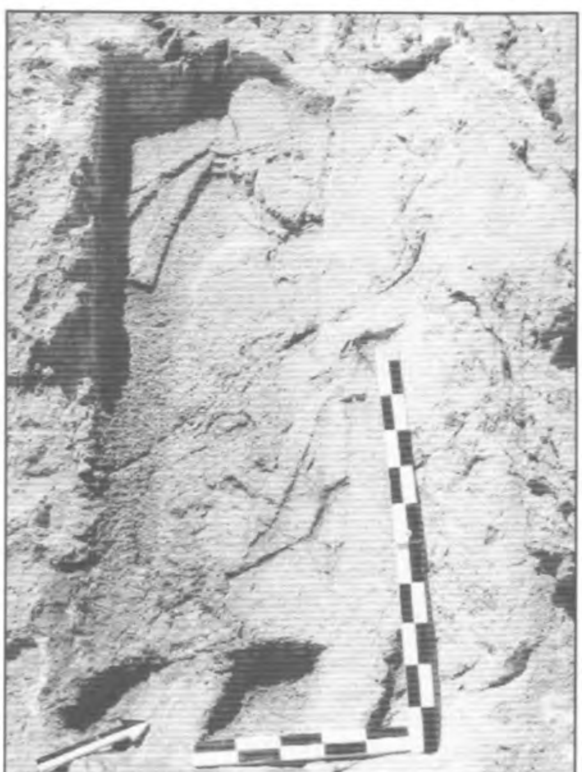

وێنەی ژمارە (٥) نەخشی میرقولی لە شاخی پیرەمەگرون

چونکە ئەم پەیکەرە ئێستا زۆر شێوێندراوە.

شێوەی وەستان و کلاو و جلوبەرگی نەخشەکەی حەریر تا ڕادەیەک لە نەخشەکەی(میرقوڵی و ڕەبەنە/لە شاخی پیرەمەگرون) و نەخشەکەی بەردەم دەروازەی شاری ئامێدی دەچێت[٣].

بە بەراوردکردنی نەخشەکەی هەریر بە نەخشە هاوشێوەکانی دیکەی شاخەکانی کوردستان، دەتوانین بە شێوەکی گشتی سەردەمەکی دیاری بکەین و گشت بۆچوونەکانی شوێنەوارناسان دەخەینەڕوو:

دیارە چەند بۆ چوونێکی جیاواز هەیە دەربارەی سەردەمی نەخشی حەریر:

١- (مارگرێت ڕیشنایدر)[٤] کاتێک باس لە ئۆزارتییەکان دەکات، باس لە نەخشی(حەریر- باتاس)دەکات وەک پەیکەرێکی ئۆزارتی ناوی دەهێنێت، و وێنەیەکی کێشراوی نەخەشەکەی هەریر نیشاندەدات کە هەندێک هەڵەی تێدایە، و دیارە کە زۆر شارەزایی لەسەر نەخشی حەریر نییە هەر لەبەر ئەوە پێی وایە کە ئەوە بریتییە لە پەیکەرێکی شکاو لە ناوچەی حەریر دۆزراوەتەوە و نازانێت ئەوە مەنحوتەیەکە و لە ڕووی چیای هەریر هەڵکەندراوە.

٢- هەندێک نووسەری دیکە پێیان وایە کە پێدەچێت سەرکردەیەکی سکیثی بێت (گەلێکی کۆن هاوسەردەمی میدییەکان بوون و لەگەڵیاندا

وێنەی ژمارە (٦) - وێنەی نەخشەکەی هەریر بە پێی (مارگرێت ڕیشنایدر).

وێنەی ژمارە (٧) کۆنترین وێنەی فۆتۆگرافی هەریر لە لایەن ئەدمۆنزەوە گیراوە:
EDMONDS, C.J. . SOME ANCIENT MONUMENTS ON THE IRAQI- PERSIAN: BOUNDARY, IRAQ VOL. 28..

جەنگاون).

٣- سـەردەمی یـۆنـانـی (سەلوقی)یەکان (٣١٢-١٣٨پ.ز):

هەندێک پێیان وایە کە ئەم نەخشە بۆ سەردەمی یۆنانییەکان دەگەڕێتەوە، بەتایبەت بۆ سەردەمی (ئەنتیۆخس) چونکە چەند جەنگێک لە نێوان ئەم پاشا یۆنانییە و میتریدادی ئەشکانی دا لەم ناوچەیە روویداوە.

٤- سەردەمی ئەشکانی (١٣٨پ.ز- ٢٢٦ز): یەکێک لە کۆنترین بۆچوونەکان ئەوەیە کە ئەم نەخشە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەشکانییەکان(العصر الفرثي)، ئەم بۆچوونە لە لایەن هەندێک لە شوێنەوارناسانی بیانی و (تەها باقر و فوئاد سەفەر)ەوە باس کراوە[٢].

بێگومان ئەگەر ئەم بۆچوونە راست بێت، ئەوا دەبێت بگەڕێینەوە بۆ رووداوەکانی ئەو سەردەمە و دەبینین کە لەو سەردەمەدا ئەشکانییەکان حوکمی ئۆتۆنۆمییان دابووە میرنشینی ئەدیابین (مملكة حدياب) کە بۆ ماوەیەکی زۆر پایتەختەکەی لە قەڵای هەولێر بوو، هەروەها ناوچەی حەریریش دەکەوتە سنووری ئەم میرنشینەوە، بێگومان ئەم میرنشینە لە سنوورەکانی باکوور و رۆژئاواوە لە جەنگێکی بەردەوام دا بوو لەگەڵ یۆنانییەکان و پاشانیش لەگەڵ رۆمانییەکاندا، کەواتە ئەگەر ئەو بۆچوونە راست بێت ئەوا ئەم نەخشە دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەیەکی جەنگاوەر کە سەرکەوتنێکی بەدەست هێناوە لەو ناوچەیەدا و دوای جەنگەکە ئەم نەخشەی وەک یادگاری تۆمارکردنی سەرکەوتن بۆ هەڵکەندراوە لە رووی شاخەکە بۆ ئەوەی ببێتە یادگارییەک هەر(کەسێک بەوێدا تێبپەڕێت دیمەنی ئەو سەرکردەیە ببینێت لە رووی شاخەکەدا)، ئەم جەنگاوەرە رمەکەی بەدەستی چەپییەوە گرتووە کە واتای تەواو بوون و کۆتایی هاتنی جەنگ دەدات، و بەدەستی راستی سڵاوی کردووە.

وەک لەسەرەوە دەرکەوت چەند بۆچوونێکی جیاواز هەیە دەربارەی سەردەمی نەخشەکە و ئێمە لێرەدا چەند تێبینییەک دەخەینە روو دەربارەی سەردەمی (نەخشی حەریر- باتاس):

١- دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی بڵێین کە ئەم نەخشە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی پ.ز یان سەرەتای هەزارەی یەکەمی زایینی.

٢- ئەو بۆ چوونەی کە مەنحوتەکە بۆ سەردەمی ئۆرارتی (١٣٠٠-٥٩٠پ.ز) دەگەڕێنێتەوە زانستی نییە، چونکە شێوازی جل و بەرگ و نەحتی ئۆرارتییەکان بەو شێوەیە نییە، جگە لەوەی کە مارگرێت هیچ زانیارییەکی لە سەر نەخشەکە نییە و سەردانیشی نەکردووە بەهەڵە پێی دەڵێت پەیکەرێکی شکاو.

٣- دەربارەی یۆنانییەکان (٣١٢-١٣٨پ.ز) دیارە کە بە هەمان شێوە جل و بەرگ و شێوازی نەحتی یۆنانی جیاوازە و لە نەخشەکەی هەریردا هیچ

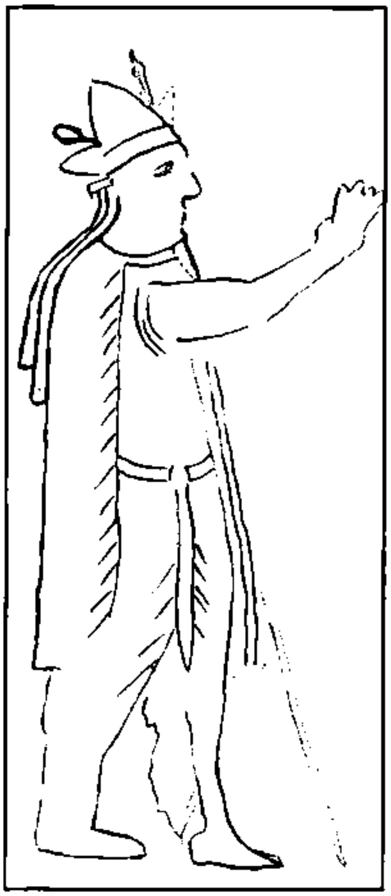

وێنەی ژمارە (٨) - وێنەیەکی دەستی نەخشەکەی هەریر، لە باقر طه وفؤاد سفر وەرگیراوە
المرشد إلي مواطن الاثار والحضارة، الرحلة الخامسة بغداد - اربيل، (بغداد- ١٩٦٦).

شێوازێکی لەو جۆرە بەرچاو ناکەوێت.

٤- دەربارەی سەردەمی ئەشکانی (فرثی) (١٣٨پ.ز-٢٢٦ز) بێگومان ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ شێوازی جل و بەرگ و وەستانی جەنگاوەرەکە دەبینین ئەم شێوازە هەمان شێوازە کە لە هەندێک لە مەنحوتەکانی دیکەی کوردستان دا هەیە و بۆ ئەم سەردەمە دەگەڕێنەوە هەروەک لە پێشەوە

وێنەی ژمارە (٩) - نەخشەیەک بڵاوبوونەوەی نەخش و مەنحوتە شاخاوییەکانی کوردستان نیشان دەدات

باسمانکرد .

٥- هیچ نووسینێک یان هێمای خواوەندێک نابینین و ناشزانین ئەگەر هەبووبێت و سڕدرابێتەوە، یان هەر لەسەری هەڵنەکەندرابێت، لەبەر نەبوونی نووسین ناوی جەنگاوەرەکە و ئاین و نەتەوەکەی نازانین...

٦- ئەو کەسەی لە دیمەنەکەدا دەردەکەوێت سەرکردەیەکی جەنگاوەرە و رمێکی درێژی پێیە، و ئەگەر رم بەدەستی چەپەوە بوو ئەوا نیشانەی کۆتایی هاتنی جەنگ و بەدەستهێنانی سەرکەوتنە هەروەک لەم نەخشەدا دیارە.

٧- گردی شوێنەواری باتاس گەورەترین گردی ناوچەکەیە و بەرامبەر بە نەخشەکەیە، ئەگەر بێت و پشکنین لەو گردە بکرێت پێدەچێت شارێکی کۆن دەربکەوێت و زانیاری زیاترمان دەربارەی نەخشەکە دەست بکەوێت.

سەرچاوەکان:

(1) Huff: Dietrich, "Das Felsrelief von Qir", Archaeologische Mittelungen Aus Iran,Bands. 17. ,Berlin, 1984.

(٢) دلشاد عەزیز زاموا: «ولاتی کیرووری)) گۆڤاری هەزارمێرد ، ژمارە ٢٦ ئن ٢٠٠٥.

(٣) دلشاد عزیز زاموا: ((المنحوتات الصخریە القدیمە فی مدینە (ئامیدی) العمادیە((دراسە تحلیلیە مقارنە)) ، مجلە سوبارتو، العدد٢، ٢٠٠٨.

(٤) ریمشنایدر: ماركريت، اورارتو،ترجمە: محمد وحید خیاطە، حلب - ١٩٩٣.

(٥) باقر:طە و فؤاد سفر، المرشد إلي مواطن الاثار والحضارة، الرحلة الخامسة بغداد -اربیل، (بغداد-١٩٦٦).

(6) EDMONDS. C.J."SOME ANCIENT MONUMENTS ON THE IRAQ I-PERSIAN"VOL 28.

تێبینی: ئەم بابەتە لە ژمارە(٣)ی ساڵی (٢٠٠٩)ی گۆڤاری سوبارتو وەرگیراوە.

شوێنەواری قەڵای شیلە و پەرستگا زەردەشتییەکەی

«توێژینەوەیەکی مەیدانییە»

هێمن نعمان کاوێس
شوێنەوارناس- بنکەی شوێنەواری کۆیە

شوێنی جوگرافی قەڵای شیلە:

قەڵای شیلە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی گوندی شیلە بەدووری ۱۰ کم لە باشووری کۆیە، و نزیکەی (۷٦کم) لە ڕۆژهەڵاتی شاری هەولێرەوە دوورە، قەڵای شیلە دەکەوێتە نێوان چەند گوندێکی ناوچەکە، لەوانە گوندەکانی (هەرمۆتە) لە باکوور (عەودالان) و (یارەمیش) لە خۆرهەڵات (قۆریتان)و (داربەڕوو) لە باشوور و (مام قلینج) لە خۆرئاوا[1] (نەخشەی ژمارە (۱)

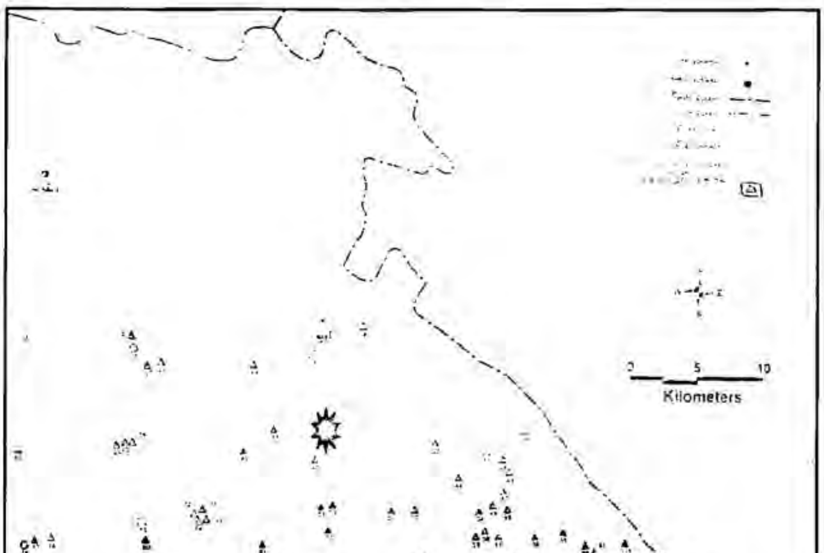

نەخشەی ژمارە -۱-
ناوچە شوێنەوارییەکانی کۆیە، شوێنی قەڵای شیلە لە ناوەڕاستدا دیاری کراوە

قەڵای شیلە بریتییە لە دوو گردی نیمچە بازنەیی کە یەکەمیان ناسراوە بە گردی قەڵای شیلەی گەورەو درێژییەکەی (٤٥م)ە و پانییەکەی (۳٥م) لەلای ڕۆژهەڵاتی قەڵاکە لە بەشی خوارەوەی چەمی (کانی ڕێحانەی) پڕ ئاو و درەختی لێیە، بەرزی قەڵا (گردەکە) لەلای ڕۆژهەڵاتییەوە دەگاتە نزیکەی (٥٠م) کە زۆر لێژە، بەڵام لاکانی تری ئەم قەڵایە لێژی کەمە و شوێنەواری کێڵان بە قەد پاڵی گردەکەوە دیارە کە تا ئێستاش دەکێڵرێت و ئەمە بۆتە هۆی کەمبوونەوەی لێژییەکەی[2]. بڕوانە نەخشەی ژمارە (۲).

گرد (قەڵا)ی شیلەی گەورە لە بەشی باشووریدا درێژو نزم دەبێتەوە تادەگاتە گرد (قەڵا)ی شیلەی بچووک، دووری نێوانیان

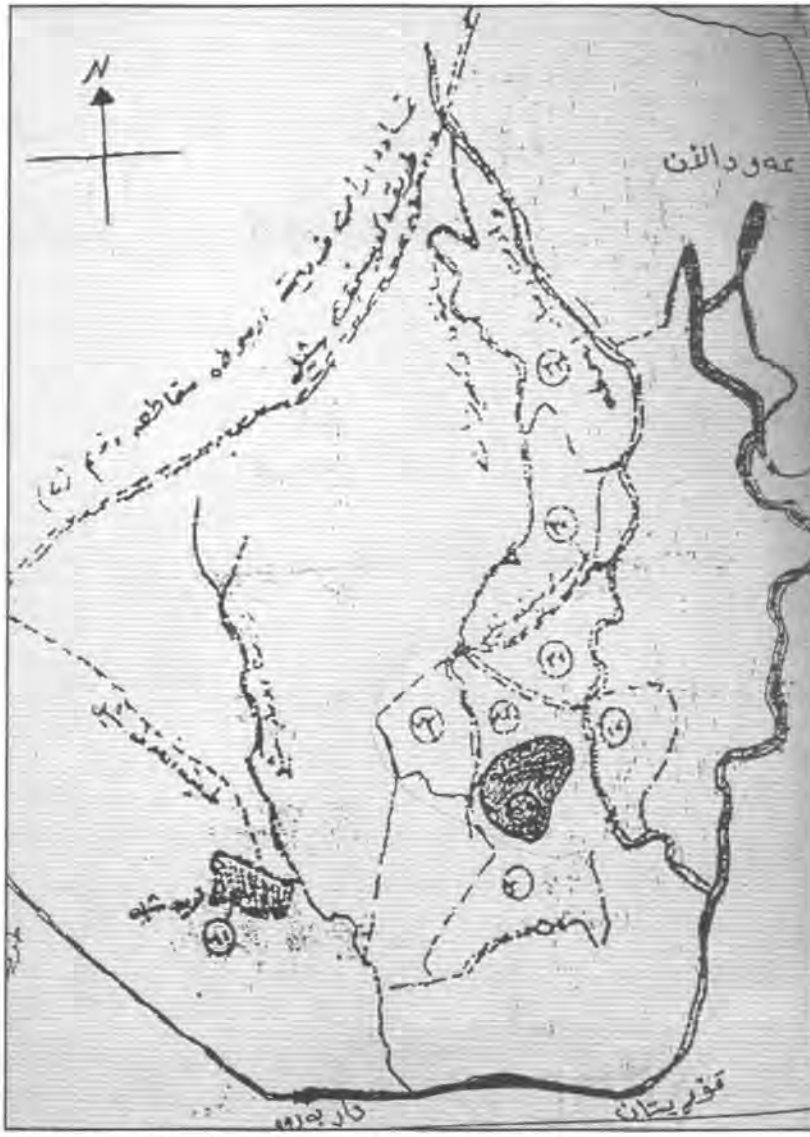

(نەخشەی ژمارە -٢-) سنووری شوێنەواری قەڵا و گوندی شیلە.

دەگاتە (١٠٠ م)، ئەم گردەی دواییش لە شێوەی لاکێشەییە و بەهەمان شێوەی گردی یەکەم کێلان کاری کردۆتە سەر، لەوە دەچێت لە کۆندا هەردووو گردەکە پێکەوە بووبن، بەڵام بەهۆکاری سروشتی وەک بەفرو باران و هۆکاری مرۆیی وەک کێلان لە یەکتری جیا بوونەتەوە، بەڵام پێدەچێت یەکێک لەم دوو گردە پەرستگاو قەڵای فەرمانڕەواکەی بێت و گردی دووەم ئاوەدانی بووەو خەڵکی ئاسایی لێ ژیاوە، وەک دەردەکەوێت گردی گەورەی شیلە بۆ نیشتەجێبوون بووە لە لایەن خەڵکەوە و گردی شیلەی بچووک پەرستگاو قەڵا بووە.

پێکهاتەکانی بیناکە بریتین لە شوورەی سەرەکی کە لە هەندێک شوێندا بە بەشەکانی تری پەرستگاکە لکاوە و لە هەندێک بەشی تریدا لێی جیابۆتەوە لەگەڵ چەند بەشێکی ناوەکی، لە گردی قەڵای شیلەی گەورەدا لەسەر رووی زەویەکەی پاشماوەکانی سواڵەتی و گڵێنەی سەردەمی ساسانییەکان و پێش ئەوان بەرچاو دەکەوێت، لەگردی شیلەی بچووکیش سواڵەتی رەنگکراو و بەردە ئەستێ لە شێوەی ئامرازەکانی چاخی بەردینی نوێ و جۆرەکانی تری چاخی بەردینی ناوەڕاست لە جۆری (Microlithic)ی ئەشکەوتی زەرزی (١٥٠٠٠ - ١١٠٠٠ پ.ز) دۆزراونەتەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم ناوچەیە لە چاخەکانی پێش مێژوودا ئاوەدان بووە و کۆنترە لە گردی قەڵای شیلەی گەورە[٣].

بەشێوەیەکی گشتی ئەم گردە بەگەورەترین و بەرزترین گردی ناوچەکە دەژمێردرێت ئەم ناوچەیەش کەوتۆتە سەر رێگای ئەو هێڵەی کە کەرکوک بە کۆیە و دیوی رانیەو قەڵادزە بەیەکەوە دەبەستێ، ئەمەش گوزارشت لە گرنگی شوێنی جوگرافی قەڵاکە دەکات کە دەکەوێتە سەر رێگای بازرگانی کۆن[٤].

ناوی قەڵاکەو پەرستگاکەی:

زۆر جار لەناوچە جیاوازەکانی کوردستان بەگردی شوێنەواری دەگوترێت قەڵا، بەهەمان شێوە لە شیلە دوو گردی گەورە هەن و پێیان دەوترێت قەڵای شیلە، سەبارەت بەناوی قەڵاکە لەناوی گوندی شیلەوە وەرگیراوە، رەنگە لە وشەی (چیلە)وە هاتبێت کە بەدیوارێک

دەوترێت کە بە وشکە کەڵەک هەڵچنرابێت، وەک ئاشکراشە لەکۆنەوە تاکو ئێستاش زۆرێک خانووبەرەی کوردستان هەر بەم شێوەیە لە ناوچە شاخاوییەکان دروست کراوە[٦].

گرنگی قەڵای شیلەو مێژووی ناساندنی وەک ناوچەیەکی شوێنەواری کۆن:

بۆ یەکەم جار قەڵای شیلە لەلایەن چەند شوێنەوارناسێکی عێراقییەوە دۆزرایەوە کە بەتایبەتی بۆ تۆمارکردنی ئەو قەڵایە هاتبوون، ئەویش لە بەرواری (١٩٥٣/١٠/٢) کە لەراپۆرتەکەیاندا هاتووە، (قەڵای شیلە دەکەوێتە گوندی شیلە لە ناحیەی تەق تەقی سەر بەقەزای کۆیە لە رۆژهەڵاتی پارێزگای هەولێر، بەپێی لێکۆڵینەوەیەکی سەرەتایی کە ئاماژە بەوە دەکات، قەڵایەکی شوێنەواری کۆن دۆزراوەتەوە، هێندێ کەلوپەل و کەرەستەی کۆنی بەردی تێدایە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی چاخی بەردینی کۆن، کە هاوکاتە لەگەڵ شوێنەواری بەردەبەلەکە لە رۆژهەڵاتی چەمچەماڵ مێژووەکەی بۆ سەد هەزار ساڵ پێش زاین دەگەڕێتەوە.)

بەڵام بەرسمی لەبەرواری (١٩٥٤/١/٢٥) قەڵای شیلە وەک ناوچەیەکی شوێنەواری کۆن ناسێنرا، ژمارەی دۆسیە (رقم الاضبارة)ی تایبەتی بۆ دەرکرا کە ژمارە (٥٣٣) و لەم دۆسیەیە بە(١١-١٢) چینی شوێنەواری مەزندە کراوە.

لە راپۆرتێکی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری کۆیەدا کە لەبەرواری (٢٠٠٣/٩/٢٧) ئامادە کراوە، وا دەردەکەوێت کە لەقەڵای شیلەی گەورەدا پاشماوەکانی گڵێنەی سەردەمی ساسانی بەرچاو دەکەوێت، هەروەها لە گردی شیلەی بچووک کە بە تەنیشتییەوەیەتی سواڵەتە رەنگکراوەکانی سەردەمەکانی (شارستانیەتی حەلەف (٤٩٠٠-٤٥٠٠پ.ز) و شارستانیەتی عوبێد (٤٥٠٠ - ٣٥٠٠ پ.ز) و شارستانیەتی وەرکا (٣٥٠٠-٣١٠٠ پ.ز) بەرچاو دەکەون، جگە لەمانەش بەردە ئەستێیەکانی چاخی بەردینی ناوەڕاست لە جۆری (Microlithic)ی ئەشکەوتی زەرزی) و چاخی بەردینی نوێ بەرچاو دەکەون، ئەمەش بەڵگەی ئاوەدانی گردی شیلەی بچووکە لە سەردەمی چاخە بەردینەکاندا[٨].

بەشەکانی قەڵاکە:

قەڵای شیلە بەپێی ئەو توێژینەوەیەی کە ئەنجامان داوە دەرکەوت کە قەڵاکە لە شوورەیەکی نیمچە رووخاو و سێ بەشی تری بەیەکەوە لکاو پێکدێت کە زیاتر شێوەیەکی چوارگۆشەیی وەرگرتووە.

بەشەکانی قەڵای شیلە بریتین لە:

١- حەوشەی قەڵاکە.

٢- حەوشەی سەکۆ یان حەوشەی دووەم.

٣- ژوورو پاشکۆکانی تر لە قەڵای شیلە.

بەڕوانین لە پاشماوە شوێنەوارییەکانی قەڵای شیلە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم شوێنەوارە تووشی وێرانکارییەکی زۆر هاتووە بە هەردوو هۆکاری مرۆیی و سروشتی، بەتایبەتی شوورەی قەڵاکە کە تەنها بەردە رووخاوەکانی دیوارەکەی ماوەتەوە بێجگە لە دیواری رۆژهەڵاتی کە بەرزی دیوارەکانی دەگاتە (٢م)، بەڵام بەشەکانی تری شوورەکە رووخاوە و ناتوانرێت پانییەکەی دیاری بکرێت. بەشێوەیەکی گشتی درێژی ئەم شوورەیە نزیکەی (١٣٠م)ە لە هەموو لاکانییەوە، لەم شوورەیەدا دەتوانرێت (٣) دەروازە ببینرێت کە یەکەمیان لە دیواری باشووری شوورەی قەڵاکەیەو بەرامبەر بەگردی قەڵای شیلەی بچووکەو، ناتوانرێت پێوانەی ئەم دەروازەیە بزانرێت چونکە بەتەواوی رووخاوە و دوو دەروازەکەی تری قەڵاکە دەکەونە بەشی رۆژهەڵاتی شوورەی قەڵاکە.

لێرەدا دیواری رۆژهەڵاتی شوورەی قەڵا لەگەڵ بەشی سێیەمی قەڵاکە کە ژوور و پاشکۆکانی تری قەڵاکەیە وەردەگرین و باسی دەکەین، چونکە پەیوەندییەکی راستەوخۆیان بەیەکترییەوە هەیە، ئەم دیوارەش بەشێک لە پێکهاتەکانی بەشی سێهەمی قەڵاکە پێک دێنێت، ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت بوونی دوو بۆشایی شێوە بازنەییە، یەکەمیان لە گۆشەی دیواری باکووری رۆژئاوا و ئەوی تریان لەگۆشەی باشووری رۆژئاوا کە پێدەچێت قوللە (بورجی)ی چاودێری کردن بووبن (نەخشەی ژمارە ـ ٣).

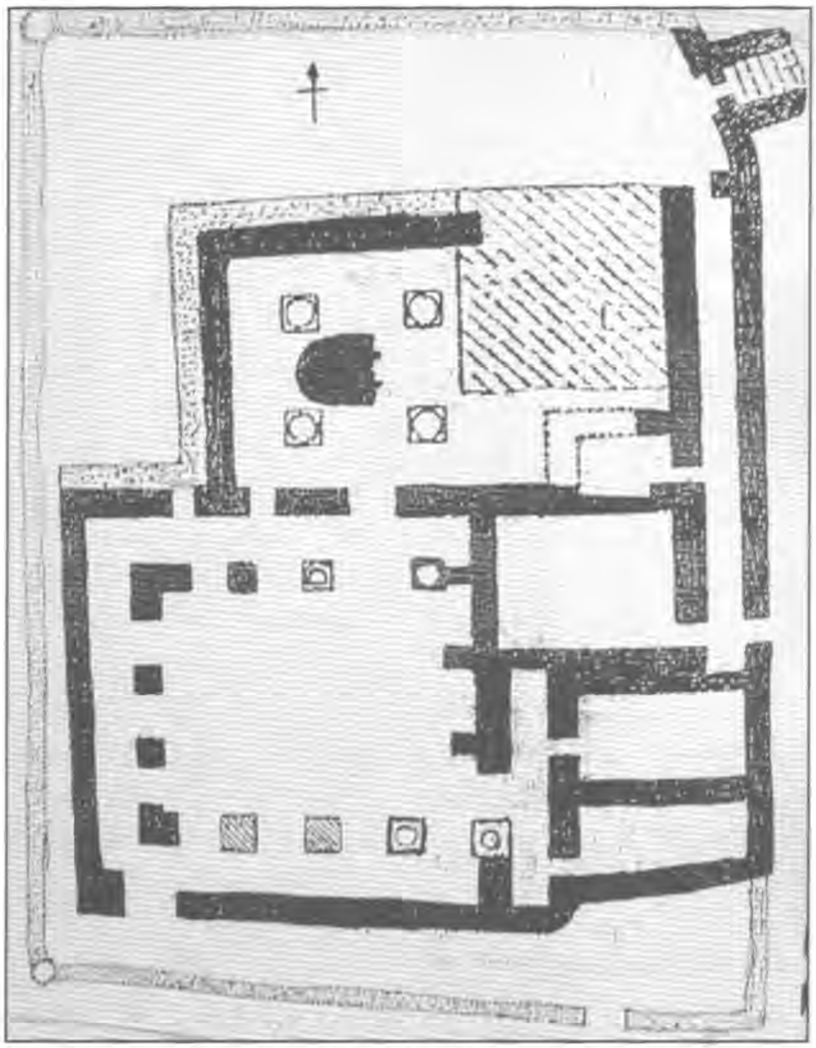

نەخشەی ژمارە -٣-
بەشێک لە پاشماوەی شووراکە و قولەکانی و حەوشە و بەشەکانی قەڵای شیلە.

وەک لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا بەهۆی رووخانی بەشێکی زۆری دیواری شووورەی قەڵاکە نەمانتوانی وەک بەشێکی تایبەت وەریبگرین و پێوانەکانی بەتەواوی دیاری بکەین وەک سێ بەشەکەی تر کە لە خوارەوە باسیان دەکەین.

١- حەوشەی قەڵاکە:

ئەم بەشەی قەڵاکە دەکەوێتە باشووری بیناکە و دەروازەیەکی تێدایە کە کەوتۆتە گۆشەی باشووری رۆژئاوای بیناکە لە ناوەوە (بڕوانە نەخشەی ژمارە ٤). درێژی دیواری باشووری ئەم بەشەی بیناکە (١٣م) و پانییەکەی (٩٥ سم)دەبێت و دووری ئەم دیوارە لە دیواری باشووری شووورەی قەڵاکە نزیکەی (٩ م) دەبێت، درێژی دەروازەکەی (٢م)ە و پانییەکەی (١.٧٠م)ە و پانییەکەی (١.٦٠م)ە، ئەم گۆشەیە بەدیوارێکەوە نووساوە کە لای خۆرئاوای لێ گرتووە و بەرەو ناوەوەی قەڵاکە دەڕوات کە درێژییەکەی (١٥.٩٠ م) و پانییەکەی (١م) دەبێت، و بەرزترین شوێن کە ماوەتەوە لە دیوارەکە (٥٠سم) بەرزە، ئەم دیوارە لەگەڵ دیوارێکی تر بەیەک دەگەن بەشی یەکەمی قەڵاکە کە حەوشەکەیەتی لە حەوشەی سەکۆ کە بەشی دووەمی قەڵاکەیە لێک جیا دەکەنەوە.لێرەدا پێویستە بەشەکانی ناوەوەی حەوشەی قەڵاکە باس بکەین کە چەندین کۆڵەکە و هەیوان (ایوان)ی تێدایە، ئەمەش یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی بیناسازی لە سەردەمی ساسانییەکاندا (٢٢٦-٦٣٩ ز) بەوە جیا دەکرێتەوە کە ژمارەیەکی زۆر کۆڵەکە و هەیوان لە یەک یەکەی نیشتەجێبووندا هەیە[٩].

لە دەروازەی ئەم بەشەدا و لەژوورەوەدا هەیوانێک بەدی دەکرێت، لەنێوان دیواری لای چەپی حەوشەی قەڵاو چوار کۆڵەکە، کە پانی هەیوانەکە (١.٦٠ م) و درێژییەکەی (١م) دەبێت ئەمە بە هەیوانی باشووری رۆژئاوا ناودەبرێت.

ئەم (پایانە) بەشێوەیەکی ئەندازەیی دروست کراون، یەکەمیان درێژییەکەی (١.٤٥م)ە، و پانییەکەی (١م) دەبێت و ڕووەو لای راستی گەڕاوەتەوە و گۆشەیەکی دروست کردووە (١٢٠ پلەیە) و دووری نێوان پایەکان هەرچواریان (١.٦٠ م) دەبێت، پایەی دووەم شێوەیەکی چوارگۆشەیی هەیەو درێژی لایەکی (١.١٠م)ە و بەرزییەکەی

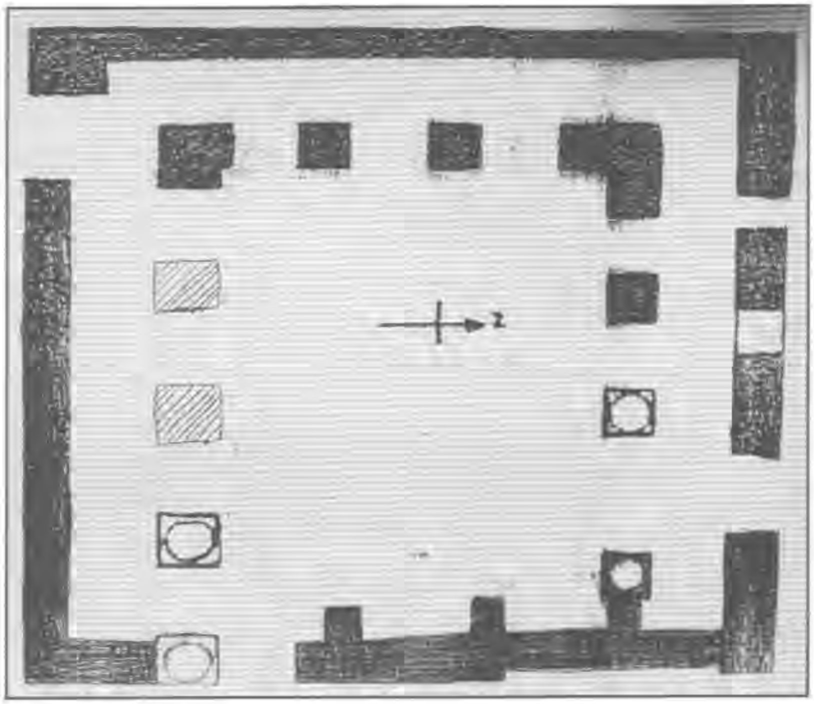

نەخشەی ژمارە -٤-

(٥٠سم) دەبێت، پایەی سێیەم ئەویش شێوەیەکی چوار گۆشەیی هەیە و درێژی لایەکی (١،١٠م)ە بەرزییەکەی نزیکەی (٦٥سم) دەبێت، پایەی چوارەم کە شێوەکەی لە پیتی (L) ی ئینگلیزی دەچێت گۆشەیەکی وەستاوی دروست کردووە رووەو رۆژهەڵات، بەڵام لاکەی تری رووەو باشوورەو درێژییەکەی دەگاتە (٢،٢٠م) و پانییەکەی (١م) دەبێت.

لێرەدا ئەوەی پێویستە بگوترێ ئەو چوار پایەیە، دیواری لای چەپی حەوشەی قەڵا هەیوانی ژمارە (١) پێک دەهێنێت کە پێدەچێت سەربانەکەی گومەزی هەبووبێت بە بەردو گەچ دروست کرابێت هەروەک گومەز لە بەشی خوارەوەی بیناکەی دیکە دیارە.[10]

بەڵام ئەو پایەیەی کە لەشێوەی پیتی (L) کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد لە بەرامبەری سێ کۆڵەکەی تر هەیە، درێژی ئەو لایەی پایەکە (٢،١٠م)ە و پانییەکەی (١م)دەبێت، و دووری نێوانیان (١،٤٠م) دەبێت، ئەویش شێوەی چوارگۆشەی وەرگرتووە کە درێژی لایەکی (١م) دەبێت، و دووری نێوانی پایەکەی یەکەم و دووەم (١،٥٥ م) دەبێت، پایەی دووەم شێوەی چوار گۆشەییە و درێژی لایەکی (١م) دەبێت، لەدواییدا پایەی سێیەم دێت کە دووری نێوانیان لەگەڵ کۆڵەکەی دووەم (٢،٣٠م)ە کە پشتی بەدیوارەکەوەیە و درێژی ئەم دیوارە (٢،١٠م) دەبێت، ئەم دیوارەش بەدیواری پشتەوەی لکاوە بەدیواری بەشی سێیەمی قەڵا و پاشکۆکانی قەڵا ناسراوە. ئەم کۆڵەکەیەش چوارگۆشەییەو درێژی لایەکی (١،٢٠م) دەبێت، و لە بەشی سەرەوەیدا پانییەکی شێوە بازنەیی هەیە کە تیرەکەی (١م) دەبێت، و بەرزی هەموو کۆڵەکەکان بەشێوەکی گشتی (١،٣٠م) دەبێت.

لەنێوان ئەو پایانەی کە لەبەشی سەرەوەدا باسمان کردن لەگەڵ دیواری باکووری حەوشەی قەڵاکە هەروەک لە پێشدا ئاماژەمان پێدا ئەم دیوارەی بەشی یەکەمی قەڵا لە بەشی دووەمی جیا دەکاتەوە هەیوانێک هەیە کە درێژییەکەی (١،٧٠م) دەبێت و پانییەکەی نزیکەی (٢م) دەبێت و ئەویش بریتییە لە هەیوانی دووەم.

دیواری رۆژهەڵاتی بەشی یەکەمی بیناکە (حەوشەی قەڵاکە) بریتییە لە دیواری پشتەوەی ژووری داگیرساندنی (ئاگری پیرۆز) کە لە پەرستگا زەردەشتییەکانی سەردەمی ساسانی و سەردەمەکانی پێشتردا هەبووە، ئەم دیوارە چەند دیوارێکی کورتی لێ هاتۆتە دەرەوە (طلعات و دخلات) چەند نێوانێکی لە شێوەی خانەی بچووک دروست کردووە.

دیواری یەکەم بەپشتی پایەی سێیەمی هەیوانی دووەمەوە لکاوە، درێژییەکەی (٢،١٠ م) دەبێت و پانییەکەی (٥٥سم) و خانەیەکی دروست کردووە کە پانییەکەی (١،٧٥م) دەبێت، دیواری دووەم کە پشتی بەدیواری هەمان ژووری داگیرساندنی ئاگری پەرستگاکەوەیە، درێژییەکەی (١،١٠م) دەبێت و پانییەکەی (٥٥سم) دەبێت و

بەرزییەکەشی (٧٠سم) دەبێت، لەگەڵ دیواری یەکەم خانەیەکی دروست کردووە کە پانییەکەی (٢.٥م) دەبێت، بەڵام دیواری سێیەم کە پشتی بەدیواری ژوورێکی تری بەشی سێیەمی بیناکە لکاوە، درێژییەکەی (١م) و پانییەکەی (٥٥سم)ە و بەرزییەکەی (٩٠سم) دەبێت و پانی نێوان دیواری دووەم و سێیەم (٢،٢٠م) دەبێت.

لە دوای ئەم دیوارەوە دەروازەیەک هەیە کە بەشی یەکەمی بیناکە بە بەشی سێیەمی بیناکە دەبەستێتەوە کە درێژییەکەی (١،٦٠م)و پانییەکەی (١م) دەبێت، دیواری رۆژهەڵاتی بەشی یەکەمی قەڵا (حەوشەی قەڵا) و بەشەکانی، هەروەک لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا ناتوانین بە هەیوانێکی تەواو وەسفی بکەین، چونکە لەچەند بەشێکی بچووکی سەربەخۆ پێکدێت، لە دوای دەروازەکە پایەیەکی چوار گۆشەیی دێت، کە کەوتۆتە سەر تەواوکەری دیواری رۆژهەڵاتی بەشی یەکەمی بیناکە، ئەم دیوارەش بە دیواری باشووری ئەم بەشەی بیناکەوە لکاوە، لێرەدا هەیوانێکی تر دەست پێدەکات کە کەوتۆتە نێوان دیواری باشووری حەوشی قەڵاو چوار کۆڵەکەوە کە درێژییەکەی نزیکەی (١٠م) دەبێت و پانییەکەشی (١.٦٥م) دەبێت.

دەربارەی پایەکان یەکەمیان چوار گۆشەیەو درێژی لایەکی نزیکەی (١،٢٠م) تیرەکەی (١م) دەبێت، دووری نێوان پایەی یەکەم و دووەم (١.٨٠م)ە، و پایەی دووەم بەهەمان شێوەی پایەی یەکەمە لە رووی شێوەو قەبارەوە، پایەی سێیەم وچوارەم بەهۆی هۆکاری سروشتی و مرۆیی شوێنەوارەکانیان بەباشی دیار نییە، و ناتوانین پێوەرێکی راستەقینەی کۆڵەکەکان وەربگرین، ئەم هەیوانەش دەتوانین بەهەیوانی قەڵای ناوبەرین، ئەویش سەردەکەی گومەزێکی نیوە بازنەیی هەبووە[111]، لەنێوان دیواری رۆژهەڵاتی حەوشەی قەڵا و هەیوانەکان گۆڕەپانێکی گەورەی شێوە نیمچە چوارگۆشەیی هەیە کە درێژییەکەی (٨،٥٠م) دەبێت و پانییەکەی (٧،٦٠م) دەبێت، ئەم شێوازەش لە بیناسازیدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانی[112].

لێرەدا بۆمان روون دەبێتەوە کە سەردەمی دروستکردنی ئەم بینایە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانی (٢٢٦-٦٣٩ز) بەهۆی ئەو رەگەزە بیناسازییانەی کە لەم سەردەمەدا بڵاو بوو و لەم قەڵایەدا هەیە.

٢- حەوشەی سەکۆ (حەوشەی دووەم):

ئەم بەشەی قەڵاکە لە ژوورێک یان لە حەوشەیەک پێکدێت کە چوار پایەو سەکۆیەک لە ناوەڕاستیدا لەخۆ دەگرێت (بروانە نەخشەی ژمارە (٥).

بەشەکانی قەڵای شێلە:

ئەم بەشەی قەڵاکە دەتوانین بە بەشی دووەمیش ناوی ببەین کە کەوتۆتە باکووری قەڵای شێلەوە و لەرێگەی چەند دەروازەیەکەوە بەبەشەکانی تری قەڵای شێلە دەبەسترێتەوە، بەشی باشووری ژووری سەکۆ لە دیوارێک پێکهاتووە کە درێژییەکەی (٨،٧٥م)دەبێت، کە ئەم دیوارەش ژووری سەکۆی لە بەشی یەکەمی قەڵاکە جیا کردۆتەوە و دەتوانین لە دوو دەروازەوە کە لەم دیوارەدا هەن بگەین بە حەوشەی قەڵاکە، و درێژی یەکەمیان (١.٥٥م)دەبێت، و ئەوی دووەمیان (١م) دەبێت.پانی دەروازەکانیش هێندەی ئەستووری دیوارەکەیە کە (١م) دەبێت.

لە گۆشەی باشووری رۆژئاوای ئەم بەشەی بیناکە لە رووی دەرەوەی دیوارێکی تر بەناراستەی رۆژئاوا رۆیشتووە و لەگەڵ دیواری رۆژئاوای هەمان بەشی بیناکە یەکیان گرتووە، و شێوەی پیتی (L) ی ئینگلیزی بەپێچەوانەی دروست کردووە، کە درێژییەکەی (٥.١٠م) دەبێت، و پانییەکەی (١م) دەبێت و بەرزییەکەی (٨٠سم) دەبێت، لەم دیوارەدا دەروازەیەکی تر هەیە کە حەوشەی قەڵا بە شووردی دەرەوەی پەرستگا دەبەستێتەوە کە درێژییەکەی (٨٥سم) و پانییەکەی (١م)دەبێت، لەبەردەم ئەو دەروازەیە ڕاڕەوێکی فەرشکراو بە بەردی نارێک هەیە کە هاوتەریبە لەگەڵ دیوارەکانی رۆژئاوا و باکووری بەشی دووەمی قەڵاکە کە تێکرای درێژییەکەی (٢٤م) و پانییەکەی (٩٠ سم) دەبێت.

لەدوای ئەو دیوارەی کە شێوەی پیتی (L) ی ئینگلیزی پێچەوانەی هەیە، دیواری رۆژئاوای بەشی دووەمی قەڵا (حەوشەی سەکۆ) دێت کە درێژییەکەی (٩.٣٠م) و پانییەکەی (١م) دەبێت، ئەم دیوارە

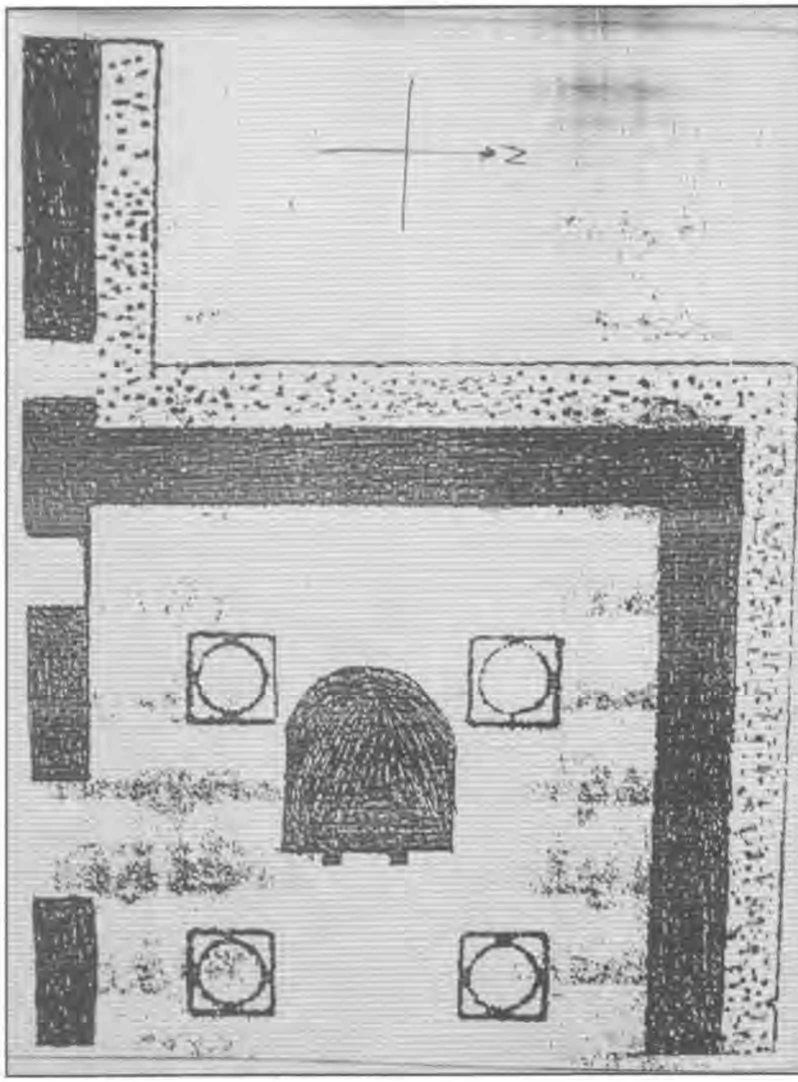

نەخشەی ژمارە -٥- سەکۆی دووەم

نزیکەی (١١.٥م)لە دیواری شوورەی رۆژئاوای بیناکەوە دوورە، و هیچ دەروازەیەکی تێدا نییە، ئەم دیوارە بەرەو باکوور درێژ دەبێتەوە تا دەگات بەدیواری باکووری بەشی حەوشەی سەکۆ، کە ئەویش رووەو رۆژهەڵات دەکشێ، و درێژییەکەی (١٠م) دەبێت، و لەگەڵ دیواری ژوورێکی بەشی سێیەمی قەڵاکە بەیەک دەگەن، ئەم دیوارە نزیکەی (١١م) لە دیواری باکووری شوورەی قەڵاوە دوورە، و سەبارەت بە بەشەکانی ناوەوەی ژووری سەکۆ، لە چوار کۆڵەکە و سەکۆیەک لە ناوەڕاستیاندا پێکهاتووە (بڕوانە وێنەی ژمارە ١).

لە بەشی خۆرئاوای سەکۆکە واتە بەشی دواوەی دوو کۆڵەکەی چوارگۆشەیی هەیە کە لە بەشی سەرەوەیاندا دوو پایەی لوولەیی هەیە، درێژی لایەکی پایە چوارگۆشەکان (١.٢٠م) و بەرزییەکەیان (٨٠سم) دەبێت، تیرەی دوو پایە لوولەییەکەی بەشی سەرەوە نزیکەی (١.١٠م) دەبێت، دووری ئەم دوو پایەیە لە دیواری خۆرئاوای ژووری سەکۆ (١.٧٠م) دەبێت، و دووری نێوانی سەکۆکە (٢.٦٠م) دەبێت، هەروەها ئەم دوو کۆڵەکەیە هەریەکەیان (٣٠سم) لە گۆشەی سەکۆکە دوورن و جگە لەوەش دووری بەشی دواوەی سەکۆکە نیوە بازنەییە لە دیواری رۆژئاوای هەمان ژوور کە (٢.٢٠م) دەبێت، ئەم سەکۆیە لەرووی زەوییەوە (٩٠سم) بەرزە و درێژی بەشی پێشەوەی (٢.٥م) دەبێت، و لەناوەڕاستی بەشی پێشەوەی سەکۆکە دوو دیواری باریکی بچووک بەرچاو دەکەون، کە پشتەوەی سەکۆکەی کردووە بە سێ بەشەوە درێژی ئەم دیوارانە (٨سم) دەبێت کە بۆ دەرەوە هاتوون و تاقێکیان لەناوەڕاستدا دروست کردووە کە (٢٠سم)پانە و (٨٥سم) درێژە.

لە رۆژهەڵاتی سەکۆکە کە هەردوو گۆشەی پێشەوەی سەکۆکە دەگرێتەوە دوو پایەی شێوە چوارگۆشە دەبینرێت، ئەم دوو پایەیە لەسەر یەک هێڵن لەبەرامبەر دوو پایەکەی رۆژئاوای سەکۆکە و دووری نێوانیان (٣م) دەبێت (بڕوانە وێنەی ژمارە ٢).

درێژی باڵێکی ئەم پایە چوارگۆشانە (١.١٠م) دەبێت و بەرزی ئەوەی لای باکووری (٤٠سم) دەبێت، پێدەچێت ئەم دوو پایەیەش بەهەمان شێوەی ئەوانی دواوە

لەبەشی سەرەوەیان پایەی لوولەیی هەبووبێت، دووری نێوان ئەم دوو پایەیە (٢.٦٠م) دەبێت و دووریان لە سەکۆکە (١.١٠م) دەبێت دووانەکەی باکووریش نزیکەی (١.٦٠م) لە دیواری باکووری ژووری سەکۆوە دوورن.

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین ئەم بەشەی قەڵا شێوەیەکی چوارگۆشەیی هەیە کە ئەمەش هاوشێوەی ژووری پەرستگا زەردەشتییەکانە وەک پەرستگای زەردەشتی لە ئەشکەوتی چوارستوون لە نزیک شاری دهۆک[١٣] (بڕوانە نەخشەی ژمارە -٦-)..

هەروەها ئەو چوار سەکۆیەش لە ئاینی زەردەشتیدا هێمایە بۆ پیرۆزی چوار رەگەزەکە (هەوا، ئاو، خۆڵ، ئاگر)[١٤].

٣- ژوورو پاشکۆکانی تر لە پەرستگای قەڵای شیلە:

ئەم بەشە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی بیناکە، لە ژووری ئاگری پیرۆزی پەرستگا و چەند ژوورێکی ترو شوورەی رۆژهەڵاتی بیناکە پێک دێت (نەخشەی ٣ -٧).

بۆ پێوانەکردنی پێکهاتەکانی ئەم بەشەی بیناکە لە گۆشەی باکووری رۆژهەڵاتەوە دەست پێدەکەین، سەرەتا لە دیواری رۆژهەڵاتی شوورەی قەڵاکەوە، ئەم بەشە پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە بەشەکانی تردوە هەیە، سەرەتا لەو دوو دیوارەوە دەست پێدەکەین کە وەک راگرێک بۆ بەیەکەوە بەستنەوەی ئەو پلیکانانەی کە بۆ سەرکەوتن بۆ پەرستگا بەکاردەهات، کە درێژی

(وێنەی ژمارە (١) سەکۆ و چوار پایەی پەرستگای زەردەشتی، چوار پایەکە هێمایە بۆ چوار رەگەزە پیرۆزەکە (هەوا، ئاو، خاک، ئاگر)

وێنەی ژمارە (٢)

پاشماوەی دیوارەکانی (١.٤٥م) و پانییەکەی (١م) دەبێت، بەداخەوە لێرەدا پاشماوەی پلیکانەکان دیارنییە، بەهۆی ئەوەی کە دزەکانی شوێنەوار خۆلیان کردۆتە سەر و دەستکاری ئەو بەشەی قەڵایان کردبوو لە ساڵی (١٩٩٤ز)[١٥].

ئەم دوو دیوارە دەکەونە سەر دیواری شووردەی رۆژهەڵاتی قەڵاکە درێژییەکەی (٧م) و پانییەکەی (١م) دەبێت، ئەم دیوارە لە هەندێک شوێندا بەبەرزی (٢م) ماوە، ئەم دیوارە لە گۆشەی باکووری رۆژهەڵاتەوە دەست پێدەکات و لە گۆشەی باشووری رۆژهەڵات کۆتایی پێدێت، لەم دوو دیوارەی کە لەپێشدا باسمان کرد دەگەین بە دەروازەیەک کە درێژییەکەی (٤٥سم)و پانییەکەی (٥٠سم) دەبێت. لەم دەروازەیەوە دەچینە سەر بۆشاییەک کە پانییەکەی (١.٦٠م)ە لەوێوە دەگەین بە بەرزاییەک کە پێدەچێت لە پێشدا پلیکانە بوو بێت، بەڵام شوێنەوارەکەی بەباشی روون نییە و بەهۆکاری سروشتی و مرۆیی وێران بووە.

لە بەرزاییەکە دەروازەیەک هەیە کە درێژییەکەی (٦٥سم) دەبێت دەمانگەیەنێتە سەر رێڕەوێک کە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە بەردەم ژووری ئاگری پیرۆزی پەرستگا، ئەم رێڕەوە دەکەوێتە نێوان دیواری دەرەوەی پەرستگاو رووی دەرەوەی دیواری ژووری ئاگرەکە و چەند ژوورێکی تر کە درێژییەکەی (١٧م) و پانییەکەی (١.٣٠م) دەبێت (بڕوانە وێنەی ژمارە ٣).

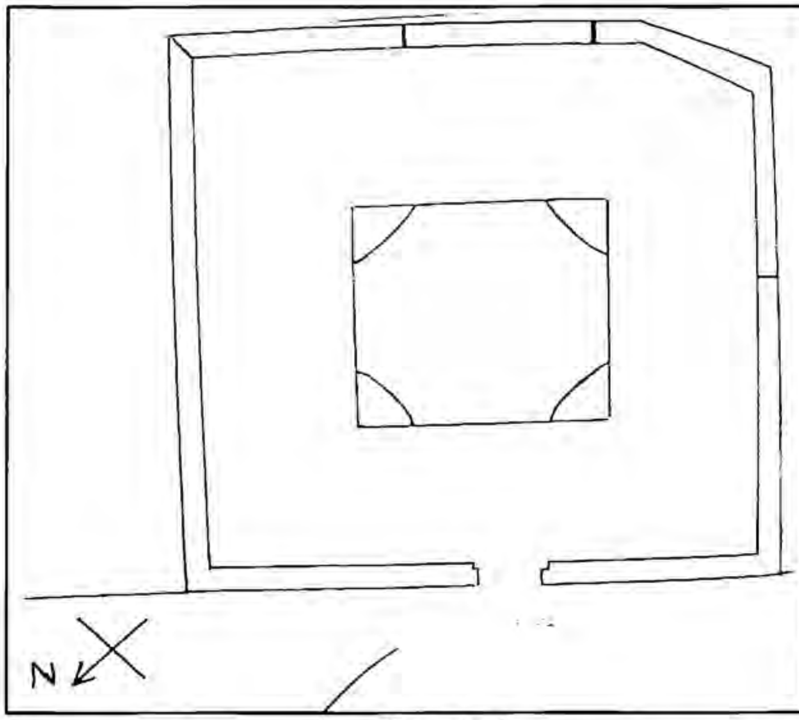

(نەخشەی ژمارە - ٦)
نەخشەی پەرستگا زەردەشتییەکەی ئەشکەوتی چوارستوون لە نزیک شاری دهۆک.

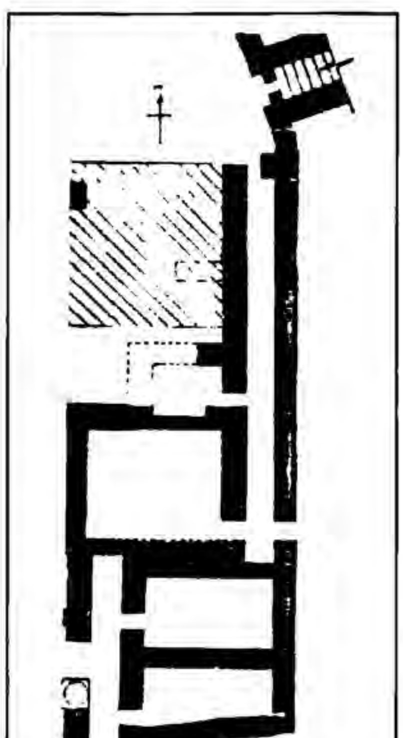
نەخشەی ژمارە-٧- ژمارەیەک لە ژوورەکانی بەشی رۆژهەڵاتی قەڵای شیلە

(وێنەی ژمارە ٣) دەروازەی دیواری ڕۆژهەڵاتی قەڵای شیلە.

دەروازەی باشووری ڕۆژهەڵات کە دەکەوێتە سەر شوورەی ڕۆژهەڵات و ڕێڕەوە درێژەکەو دەروازەکەی ڕاستەوخۆ بەرامبەر دەروازەی ژووری ئاگرەکەیە کە دەروازەکەی (٢م)درێژەو پانییەکەی (١م) دەبێت، (بڕوانە وێنەی ژمارە ٤).

ژووری ئاگری پیرۆزی پەرستگاکە لە ناوەوە نارێکەو لەرووی دەرەوە شێوە لاکێشەیی وەرگرتووە (بڕوانە وێنەی ژمارە ٥).

دەروازەی ژوورەکە درێژییەکەی (٨٠ سم) دەبێت و درێژی ژوورەکە (٦،٨٠م) و پانییەکەی (٥،٧٠م) و دیوارەکانی ناوەوەی ژوورەکە شوێنەواری سووتانیان پێوە دیارە، بەلام (سەکۆی ئاگر)(*) ئاگردان کە لەم ژوورانەدا لە پەرستگا زەردەشتییەکان هەیە شوێنەواری دیارنییە و لەناوچووە.

لەبەشی باکووری ژوورەکە کونێک یاخود دەروازەیەک هەیە نزیکەی (١،٤م) درێژییەکەیەتی و پانییەکەشی (٤٨سم) دەبێت، کە دەڕوانێتە سەر حەوشەی سەکۆی پەرستگا، لە دیواری ڕۆژئاوای ژوورەکە کە دەکاتە دیواری پشتی هەمان ژوور کونێک هەیە تیرەکەی (١م) دەبێت لەوانەیە بۆ چوونە دەرەوەی دووکەڵی ئاگرەکە لەو ژوورە بەکاریان هێنابێت، و هۆی کردنەوەی ئاگریش لەم ژوورە ئەوەبوو کە نەدەبوایە تیشکی خۆر بەر ئاگرەکە بکەوێت، چونکە پەیڕەوکەرانی ئایینی زەردەشتی باوەڕیان وابوو کە تیشکی خۆر ئاگری پیرۆز پیس دەکات[16].بنمیچی (سەقفی) ئەم ژوورە شێوەیەکی کەوانەیی هەیە بەرزییەکەی نزیکەی (٢م) دەبێت کونێکی تێدایە کە لەوەدەچێت رووخابێت تیرەی ئەم کونە لە (١م) زیاترە، لەلای باکووری ژووری ئاگری پیرۆز دوو ژوور هەیە دیواری باشووری بریتییە لە رووی دەرەوەی دیواری باکووری ژووری ئاگری پیرۆز، درێژی دەروازەکەی (٥٠سم) و درێژی ژوورەکە (٢،٩٠سم) و پانییەکەی (٢،٢٠م) دەبێت، ئەم ژوورە کەمێک لە دیواری باکووری ماوە کە ئەستوورییەکەی (٩٠سم) دەبێت.

وێنەی ژمارە ٤ دەروازەی باشووری ڕۆژهەڵات.

(وێنەکانی ٥ بەشێک لە ژووری ئاگری پیرۆز).

ژووری دووەم تەنهــــا دەتـوانین شــوێنەواری بناغـەکـەی ببـینین کـە درێژی و پانی ژوورەکـەیان بۆ دیاری کردووین کە (٤م) بە (٣م) دەبێت و دیواری باکووری ئەم ژوورە بە دیواری باکووری حەوشەی سەکۆکەوە لکاوە

کە هەردووکـیان نزیکەی (١١،٥٠م) لە شوورەی باکووری قەڵاکەوە دوورن، لەوە دەچێت ئەم دوو ژوورە لەلایـەن دانیشــتوانەکـانی قـەڵا بۆ هەڵگرتنی کەلوپەلەکان وحەسانەوە بەکارهاتبێ،

لە باشووری ژووری ئاگری پیرۆز دوو ژوورو هەیوانێک یاخود ژوورێکی تر لەبەردەمــیــاندا هەیە، کــە دیواری رۆژهەڵاتی دوو ژوورەکــە بریتین لە بەشـــێکی دیواری خـــۆرهەڵاتی پەرستگای قەڵای شیلە پانییەکەی (١م) دەبێت، ژووری یەکەمیـان کە دیواری باکـــووری لکاوە بەژووری ئاگرەکەو دیواری باشووریشی لکاوە بـە ژووری دووەم، درێـژی ئـەم ژوورە (٤م) و پانیـــیـەکــەشی (٢،١٠م) دەبێت، بەرزترین پاشماوەی دیوار لەم ژوورەدا (١،٣٠م) دەبێت بەڵام پانی دەروازەکەی کە دەکەوێتە ژوورەکەی بەردەمی (٥٠سم) دەبێت.

ژووری دووەم کە دیواری باکووری بەدیواری باشووری ژووری یەکەمەوەو دیواری باشــووریشی بریتـــیــە لە دیواری باشووری پەرستگای (قەڵای شـیلە) درێژی ئەم ژوورە (٥،٥٠م)و پانیــیـەکـەی (٢،٥م) دەبێت لە لای رۆژئاوا و رۆژهەڵاتی تەسک دەبێتەوە بۆ (١،٨٠م)، و پـانی ئـەم دیـوارەی کـــــــە ئـەم دوو ژوورەی لـێـک جیـاکردۆتەوە (٩٠سم) و دەروازەی ئـەم دوو ژوورەش (٦٥سـم) دەبێت، وە بەهەمــان شـێـوە ژوورەکــەی تر کەوتۆتە دیواری رۆژئاوای ژوورەکـە، ئەم دوو ژوورە هەردووکـیـان دەڕوانـنـە سـەر ئەم هەیوانە یـاخـود ئەو ژوورەی بەردەمیان کە درێژییەکەی (٧،٢٠م) و پانیـــیـەکــەی (١،٥٠م) دەبێت، هـەروەهـا ئـەم ژوورەش لـە رێـگـەی دەروازەیەکــەوە کــە درێژیــیـەکــەی (١،٣٠م) دەبێت دەچێــتــەوە ســەر (بەشی یەکەمی قـەڵا) کە حەوشەی پەرستگای قەڵاکەیە.

ئەم دوو ژوور و هەیوانە لە وانەیە لەلایەن دانیشتوانی پەرستگاکەوە بۆ مەبەستی هەڵگرتنی کەلوپەل و حەسانەوە بەکارهاتبێ. ئەوەی لێرەدا ماوە ئاماژەی پێبدەین لە بەشەکانی قەڵای شیلە بریتییە لە بوونی شوێنەواری ژوورێک یاخود دوو ژووری تر لەسەر بانی ئاگری پیرۆز، لەبەرئەوەی ئەم شوێنە تووشی وێرانکارییەکی زۆر بووە بۆیە ناتوانرێت بەتەواوی شێوەو پێوانەی ژوورەکان وەربگیرێت و نەخشەیەکی راستیان بۆ دابنرێت.

کەرستەی بیناسازی بەکارهێنراو لە دروستکردنی قەڵای شیلەدا:

ئاشکرایە کە سروشت کاریگەری هەیە لەسەر شێوازی دروستکردن وبیناسازی، چونکە کاریگەری سروشت و شێوازی دروستکردنی قەڵاو پەرستگاو خانووبەرە جیاوازە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، بەهۆی کاریگەری سروشتی ناوچەکە ئەو کەرستە سروشتیانەی کە لە ناوچەکەدا هەیە وەک، بەرد و دارو جۆری گڵەکەو سەرچاوەی ئاو، ئەمانە کاریگەی راستەوخۆیان هەیە لە هەموو سەردەمەکان لە کاری بیناسازیدا[١٧].

لە سەردەمی ساسانییەکاندا خشتی قوڕو گەچ و قسڵ و بەرد وەک کەرستەی سەرەکی لە بیناسازی بەکارهاتوون، سەرڕای ئەوەش گەچ وەک ماددەیەکی پێکەوەلکێنەر بۆ دیوارەکان و هەروەها بۆ جوانکاری و زەخرەفەکردن بەکارهاتووە[١٨].

پێکهاتەکانی کەرستەی بیناسازی لە قەڵای شیلە بەردی رێک (مهندم) و بەردی نارێک و گەچ و قسڵ بووە، جێی باسە کە هەمان کەرستە بەکارهاتووە لە قەڵای بازیان، ئەمەش ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە کاریگەرییەکی راستەوخۆی ناوچەکە هەبووە لەسەر بەکارهێنانی ئەم کەرستانە لە بیناسازیدا[١٩].

رووی ناوەوەی دیوارەکانی پەرستگای قەڵای شیلە بە گەچ ماڵ کراوە، هەروەها بەشێکی کەمیش لە رووی دەرەوەی دیوارەکانی، سەبارەت بە دەرگاو پەنجەرەکانی ئەم بینایە هیچ زانیارییەکمان لەبەردەستدا نییە بەهۆی ئەوەی زۆربەی دیوارەکانی رووخاون و هەروەک ئاماژەمان پێدا بۆیە ناتوانین شێوەی دەرگاو پەنجەرەکان و ئەو کەلوپەلانەی لێی دروست کراوە دیاری بکەین، سەبارەت بە بنمیچ و بانی (سەقف)ی بیناکە هەروەک لە باسی پێکهاتەکانی تری بیناکە روونمان کردەوە لەوانەیە بەشێوەی گومەزی دروست کرابن کە ئەمەش لە تایبەتمەندییەکانی بیناسازی ساسانییە[٢٠]، بەڵام لەبەر ئەوەی لەناوچووە نازانرێت چۆن بووە.

کاریگەری ئاینی زەردەشتی لەسەر لایەنی بیناسازی:

ئاینی زەردەشتی بەردەوام بوو لە پەرسەندن و بڵاوبوونەوە بە هەموو ناوچەکانی ئێران و هەموو ئەو ناوچانەی کە کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی[*] (٥٥٠ - ٣٣١ پ.ز) چونکە ئاینی زەردەشتی وەک ئاینی رەسمی دەوڵەت دانرا[٢١]، ئەم بارە بەردەوام بوو تا هێرشی ئەسکەندەری مەقدۆنی[**] بۆ سەر ناوچەکەو داگیری کرد، هەروەها کاتێک ساسانییەکان لە ساڵی ٢٢٦ زاینی دەسەڵاتیان گرتە دەست جارێکی تر ئاینی زەردەشتیان وەک ئاینی رەسمی دەوڵەت ناساند.

مێژووی پەرستگاکەی قەڵای شیلە:

زەردەشتییەکان دوای بڵاوبوونەوەی ئاینەکەیان لە زۆربەی شوێنەکاندا ئاتەشگەیان دروست کرد، کە لە ناوەوەی ئاگردانێکی تایبەتیان بۆ ئاگرکردنەوە هەبوو، چونکە ئاگر بەهێمای خۆر دادەنرێت خۆریش بەسەرچاوەی رووناکی و ژیان دادەنرێت و هەروەها هێمای خوداوەند ئاهورامەزدایە. ئەو کەسەی کە سەرپەرشتی ئاگرەکەی دەکرد پێی دەوترا (ئاترۆپان) کە بەمانای ئاگردوان دێت، و بێجگە لەو کەسێکی تر بۆی نەبوو بچێتە ژووری ئاگرەکە، ئاگردانەکان هەمیشە بەبۆنی بخور و سووتەمەنییە بۆندارەکان بۆن خۆش بوون، و بەپارچە دارێک کە لە مەراسیمێکی تایبەتی خاوێن کرابۆوە ئەم دیو و ئەو دیویان بە ئاگردکە دەکرد و چاودێرییان دەکرد، ئەم جۆرە دارانەیان بەزۆری لە جۆرە رووەکێک بەناوی (هژانە) آپنا ئامادە دەکرد[٢٢].

ناوچەکانی کوردستان و ناوەڕاستی میسۆپۆتامیا چەندین پەرستگای زەردەشتی لێبوو، ئەویش بەهۆی بوونی دەسەڵاتی

ئیمپراتۆریەتی ساسانی کە ئاینی زەردەشتی ئاینی رەسمی دەوڵەت بوو وەک پەرستگای قەڵای شیلە لە گوندی شیلە و پەرستگای زەردەشتی بازیان و پەرستگا سەر والاکانی (المعابد المكشوفة) نەوێ لە شاخی سورێن لەناوچەی شارەزوور و پەرستگای چوارستوون لە دهۆک و بیناسێ لە شاری زاخۆ و چەندین پەرستگای تر لەناوچە جیاجیاکانی کوردستان.[٢٣]و لەناوچەی ئەبوغرێب لە (تل العليمي) لە ناوەراستی میسۆپۆتامیا توانرا لە ئەنجامی کاری پشکنیندا شوێنەواری پەرستگایەکی زەردەشتی بدۆزرێتەوە[٢٤]، پەرستگا زەردەشتییەکان لە دوای رووخانی ئیمپراتۆریەتی ساسانی لە ساڵی (٦٣٩ ز) زاینی و بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلامیش لەناوچەکەدا هەر مابوون و تووشی سووتان وکاولکردن نەهاتبوون، چونکە هەروەک پێشتر ئاماژەمان پێدا موسوڵمانەکان پەیڕەوکەرانی ئاینی زەردەشتییان بە خاوەنی کتێب و ئاینی ئاسمانی لە قەڵەم دا، ئەم بارە بەردەوام بوو تاکو سەردەمی خەلافەتی عەباسییەکان، بەلام خەلیفە مەهدی* فەرمانی بە وێرانکرنی پەرستگا زەردەشتییەکانی سنووری دەسەلاتی خەلافەتەکەی دا[٢٥].

پێدەچێت کە پەرستگای زەردەشتی قەڵای شیلە یەکێک بووبێت لەو پەرستگایانەی کە بەر ئەم شالاوی سووتاندن و رووخاندنە کەوتوون، ئەوەی زیاتر پاڵپشتی ئەم باسەی سەرەوەمان دەکات، دۆزینەوەی پارچە دراوێکی زیوییە لە ئەنجامی کنەو پشکنینی شوێنەواری لە پەرستگای قەڵای شیلە، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی خەلیفە (ئەبوو جەعفەر مەنسور)[٢٦]، دووەم خەلیفەی عەباسییەکان کە ماوەی دەسەلاتی لەنێوان ساڵی (١٣٦-١٥٨ کۆچی بوو)[٢٧] هەروەها چەند دراوێکی ئەمەوی و عەبباسی لەقەلای بازیان دۆزراوەتەوە کە بۆ هەمان سەردەم دەگەڕێتەوە.

کاری کنەو پشکنین (التنقيبات) لە شوێنەواری قەڵای شیلە تیمێک پێکهات لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوار بۆ کاری کنەو پشکنین لە شوێنەواری پەرستگای قەڵای شیلە، کاری کنەو پشکنین لە بەرواری ١٧ / ١٠ / ١٩٩٨ لە گردی قەڵای شیلەی گەورە دەستی پێکرد و ماوەی دوو هەفتەی خایاند ئەمەش زیاتر چینە بەرزە دەرکەوتووەکەی ئەو دیوارانەی گرتەوە کە دەکەونە بەشی باکووری خۆرهەلاتی قەلاکە[٢٨]، کنەو پشکنینەکە رووبەرێکی (٢٦×٢٤) مەترەی گرتەوە کە توانرا پاشماوەی پەرستگایەکی زەردەشتی دەربخرێت لەگەڵ چەندین پارچە سواڵەتی جۆراوجۆر بدۆزرێتەوە[٢٩].

گرنگترین پارچە شوێنەوارە دۆزراوەکان لە قەلای شیلە:

١- مۆرێکی لوولەیی: لە بەردی مەرمەری سپی دروست کراوە و درێژییەکەی (٢.٥ سم)و پانییەکەی (٢.٥سم) دەبێت بەشی سەرەوەی شێوەی نیوە بازنەییە و دەمەکەی لە ناوەڕاستیدا کونێکی بازنەیی کچکەی تێدا هەڵکەندراوە، قووڵییەکەی (١.٥سم) دەبێت، ئەم مۆرە شێوەی چاوێکی لەسەر هەڵکەندراوە، ئەم مۆرە لەکاتی کنەو پشکنیندا لەدەرگای دەرەوەی حەوشەی پەرستگاکە لە قووڵایی (٤٠سم) دۆزرایەوە[٣٠] ئەم مۆرە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی جەمدەت نەصر (٣١٠٠ - ٢٩٠٠ پ.ز).

٢- مۆرێکی نیمچە خڕ لە ناوەڕاستیدا کون کراوەو لە بەردێکی بەنرخ دروست کراوە و هەندێ نەخشی سروشتی لەسەرە.

٣- پارچە دراوێکی زیوی کۆن کە بۆ سەردەمی خەلیفە (ئەبو جەعفەری مەنصور)ی عەبباسی دەگەڕێتەوە[٣١].

٤- چەقۆیەکی باریکی درێژکۆڵە ژەنگی پێوەیە لە ئاسن دروست کراوە، درێژی دەمەکەی (١٠سم) و درێژی دەسکەکەی (٦سم) دەبێت[٣٢].

٥- بەردی بەردەقانی بریتییە لەو تۆپەڵە خڕانەی کە لەبەرد یان لە قوڕ دروست کراون و قەبارەیان جیاوازە زۆرتر بۆ شەڕکردن و هەندێک جاریش بۆ راوکردن بەکارهاتوون، شێوازی بەکارهێنانی بەجۆرێک بووە کە بەهۆی پارچە قوماشێک یاخود پارچە پێستێکەوە کە هەردوو سەرەکەی بەدەست دەگیرێت و بەردە خڕەکەی دەخرێتە ناوەڕاستی و بە ئاراستەی ئامانجی شەڕکەر دەهاوێژرێت[٣٣]، ئەم جۆرە لە کۆندا بەشێوەیەکی بەربلاو بەکارهاتووە و لەزۆربەی ئەو ناوچانەی کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ دوای چاخی بەردینی نوێ ئەم بەردە خڕانە بەرچاو دەکەون،

ســــــەبارەت بە پارچە پەڕۆ و پێستەکانیش کە وەک لە پێشدا باسمان کرد بۆ هاوێشتنی بەردە خڕەکان بەکارهاتوون لە هیچ ناوچەیەکی شوێنەواری نەدۆزراوەتەوە بەهۆی ئەوەی کە لەمادەی ئەندامی دروست کراون و زوو دەفەوتێن و بەرگەی هۆکاری سروشتی باران و گەرما و سەرما ناگرن و بەتێپەڕبوونی کات دەفەوتێن[٣٤]، ئەم بەردانە لەکاتی کاری کنەو پشکنین لەو شوێنە لە ژووری ئاگری پیرۆزی پەرستگا لە قوولایی مەترێک لە ژێر گڵ دۆزراونەتەوە، کە پێدەچێت لەکاتی کاولکردن و سووتاندنی پەرستگای قەڵای شیلە بەکارهاتبن[٣٥].

٦ ـ بەردە کرێژنەی دەرگا: لەکاتی کاری کنەوپشکنین لە پەرستگای قەڵای شیلە چەند بەردێکی رووپانی شێوە بازنەیی دۆزراونەتەوە کە لەناوەڕاستیاندا چاڵێکی بچووک هەیە بۆ ئەوەیە کە بتوانرێت بە ئاسانی جوولە بە دەرگاکانی بیناکە بکرێت و بکرێتەوە کە ژێرەوەی دەرگاکانیان لەسەر دانراوە، ژمارەی ئەو بەردانە پێنج بەردە شێوەیان بازنەییەو قەبارەیان جیاوازە، و هەروەها پارچە خشتێکی سوورکراوە دۆزراوەتەوە کە شێوەیەکی لاکێشەیی هەیەو بۆ هەمان مەبەستی بەردە کرێژنەکان بەکارهاتووە [٣٦].

٧- سواڵەت (گلێنە):

ژمارەیەکی زۆر لە سواڵەت لە قەڵای شیلە لەکاتی کنەوپشکنین لە بەشە جیاجیاکانی قەڵاکە دۆزراونەتەوە، بەڵام گۆزەیەکی تەواو نەدۆزراوەتەوە.[٣٧] بەشێوەیەکی گشتی پارچە سواڵەتەکان لە دەم و قوڵف و بنکە و پارچەکانی تری گۆزە پێکدێت، سەبارەت بە رەنگی ئەو قوڕەی کە سواڵەتەکانی لێ دروست کراوە بریتین لە (سوور، قاوەیی، رەش، زەرد، سووری مەیلەو قاوەیی، زەردی مەیلەو سوور، قاوەیی رەشباو)، و هەروەها سەبارەت بەنەخشی سەر سواڵەتەکان بەشێکی سواڵەتەکان سادەن و نەخشیان لەسەر نییە، تەنها چەند دانەیەکیان نەبێت کە نەخشەکانیان بریتین لە چەند هێڵێکی وردو، هەروەها هەندێک لە سواڵەتەکان ژمارەی هێڵەکانی شێوە بازنەیین، و هەندێک لە هێڵەکان شێوەی ژمارە هەشتی (٨) هەیە، کە پێدەچێت بە دەست و بە نینۆک نەخشەکانی دروست کرابن[٣٨]، لێرەدا هیچ وێنەیەکمان بەکارنەهێناوە، چونکە نە کەلوپەلەکانمان دەستکەوت نە وێنەکانیشمان دەستکەوت تا وێنەیان بگرین و بەشێوەیەکی باشتر لێی بکۆڵینەوە و سوودی لێ ببینین.

وا دەردەکەوێت کە لەکاتی کنەوپشکنین هیچ نووسراوێک لەسەر دیوارەکانی ئەم قەڵایە بەدی نەکرابێت، و پێدەچێت ئەم قەڵایە لە سەردەمی ساسانییەکان دروست کرابێت یان نۆژەن کرابێتەوە، هەروەها بە بەراوردکردن لەگەڵ پەرستگا زەردەشتییەکانی تر کە لە کوردستاندا هەن، تارادەیەک بۆمان روون دەبێتەوە کە ئەم بینایە بریتی بووە لە پەرستگایەکی زەردەشتی و لە هەمان

وێنەی ژمارە (٦)

کاتدا چەند بەشێک هەیە وەک قولە رووخاوەکانی شوورەی بیناکە کە بۆ مەبەستی سەربازی بەکارهاتوون، ئەمەش بۆ پارێزگاری و پاراستنی ئەو کەلوپەلانەی کە وەک قوربانی و دیاری پێشکەش بە پەرستگا دەکران یاخود بۆ پارێزگاریکردن لە خودی پەرستگاکە و رێگا بازرگانییەکان. بڕوانە وێنەی ژمارە (٦).

لێرەدا هیوادارین کە ئەم شوێنەوارە گرنگە کنەو پشکنینێکی تەواوی بۆ ئەنجام بدرێت، و هەوڵ بدرێت بناغەکەی دەربخرێت و ئەو بەشانەی کە لەبیناکەدا ماون کاری نۆژەنکردنەوە (صیانة)ی بۆ بکرێت تاوەکو زیاتر لە ئێستا تووشی داڕمان و رووخان نەبێت، بۆ ئەوەی ببێتە شوێنێکی شوێنەواری گەشتوگوزاری.

لیستی سەرچاوەکان:

١- عومەر لوقمان وسو، لێکۆڵینەوەیەکی زانستییە دەربارەی توانستە جوگرافییە گەشتوگوزارییەکانی قەزای کۆیە، ماستەرنامە، بلاو نەکراوەتەوە، کۆلێژی

پەروەردە- زانکۆی کۆیە، (کۆیە: ٢٠٠٦) لا١٤١.
٢- شوێنەوارناسێک: ئاگری زەردەشتی سپی لە قەڵای شێلە، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە ٦، (سلێمانی: ١٩٩٨) لا٤٢.
٣- بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری کۆیە، راپۆرتی بەسەرکردنەوەو دۆزینەوەی شوێنەواری قەڵای شێلە، بەدەست نووسراوەو بڵاو نەکراوەتەوە. (کۆیە - ٢٠٠٣).
٤- شوێنەوارناسێک: هەمان سەرچاوە: لا١٤٣.
٥- هەمان سەرچاوە: لا١٤٣.
٦- شێنەوارناسێک: هەمان سەرچاوە، لا١٤٣
٧- عومەر: هەمان سەرچاوە، لا١٥٢.
٨- بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری کۆیە: هەمان سەرچاوەی پێشوو.
بەگوێرەی ئەو سەردانانەی کە توێژەر لە بەروارەکانی (١٨/١/٢٠٠٧)و هەروەها لە ١١و ١٢و١٨/ ٢/ ٢٠٠٧ ئەنجامی داوە بۆ ناوچەی لێکۆڵینەوەکە توانیمان ئەو زانیارییانەی سەرەوە تۆماربکەین.
٩- الصالحي: واثقي اسماعيل، العمارة قبيل الاسلام:حضارة العراق، (بغداد، ١٩٨٠) ج٣، ص٢٥١.
١٠- شوێنەوار ناسێک: هەمان سەرچاوە، لا١٤٥
١١- شوێنەوارناسێک: هەمان سەرچاوە لا١٤٧.
١٢- الصالحي: المصدر السابق، ص٢٥٠.

١٣- البرواري: حسن أحمد قاسم،، رموز الالهة في منطقة بادينان، دراسة حضارية، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين / اربيل، (٢٠٠٢) ص٧٨.
١٤- نفس المصدر السابق.
١٥- بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری هەولێر، هەمان سەرچاوە.
* سەکۆی ئاگر یان ئاگردان لە هەموو پەرستگا زەردەشتییەکان هەبووە، و لەسەر دراوی ساسانییەکان وێنەکەی نەخشێنراوە، کە ئاگردانەکە لە ناوەڕاستە و دوو پاسەوانیش لە هەردوو لای ئاگردانەکەوە وەستاون. بڕوانە: ناهض عبدالرزاق، المسكوكات الاسلامية (الكويت، ١٩٧٨) ص١٥.)
١٦- ئابادانی: عبدالله مبلیخی، مێژووی ئاینی زەردەشت، وەرگێرانی وریا قانع، (سلێمانی، ٢٠٠٤) ج٢، لا١٢١.
١٧- بقاعين: حنا، مجمع العمارة (بغداد: ٢٠٠٣) ج١، ص١٤٣.
١٨- صالحي: المصدر السابق: ص٢٤٨.
١٩- رشيد: كمال، موقع بازيان ـ دراسة تحليلية لمخطط البناء والعناصر المعمارية، مجلة هزارميرد، عدد ١٩ (سليمانية: ٢٠٠٢) ص١٩٩.
٢٠ - صالحي: المصدر السابق: ص٣٥١.
٢١- توركابيف: المصدر السابق، ص٧٤.
* ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی لەدوای رووخانی ئیمپراتۆریەتی میدی دەسەڵاتی گرتە دەست کە ماوەی دەسەڵاتەکەی لە نێوان (٥٥٠ - ٣٣١ پ.ز)، عامر سليمان، أحمد كامل فتيان، محاضرات في التارخ القديم، (الموصل: ١٩٧٨) ص٢١١.
* شوێنەوارەکانی دەربەندی بازیان، دەکەوێتە سەر رێگای شاری کەرکوک و سلێمانی بەدووری نزیکەی (٥٤ کم) لە سلێمانی کە دەکەوێتە دەربەندی بازیان.
٢٣- یوسف: عبدالرقیب: شوێنەوارەکانی نەوێ لە شاخی سووریێن، ١٩٩٤، لا١٦،١٨، ٢٢.
٢٤- الجنابي: كاظم. اكتشاف معبد النار تبر العليمي (سومر: م ٢٢) ١٩٦٦، ج ١و٢) ص٦٤.
* خەلیفە مهدی: سێهەم خەلیفەی عەباسی بوو کە لەساڵی ١٥٨ ک / ٧٧٥ز دەسەڵاتی وەرگرت و لە ساڵی ١٦٩ک/ ٧٨٥ز لەرێگەی چوونی بۆ حەج وەفاتی کرد. بڕوانە فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية (الاردن، ٢٠٠٣)ج١، ص١١٧.
٢٥- ئابادانی: هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا١٥١.
٢٦- شوێنەوارناسێک: هەمان سەرچاوە، لا١٥١.
٢٧- فوزي: المصدر السابق، ص٧١.
٢٨- شوێنەوار ناسێک: هەمان سەرچاوە، لا١٤٣، ١٥٨ی.
٢٩- هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٤٤.
٣٠- هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٥١.
٣١- شوێنەوارناسێک: هەمان سەرچاوە، لا١٥١.
٣٢- هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٥١
٣٣- هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٥١
٣٤- دراسات في تأريخ العراق وحضارته (الجيش والسلاح)، (بغداد: ١٩٨٨)، ج١، ص٣٨.
٣٥- نفس المصدر السابق: ص٣٩.
٣٦- شوێنەوار ناسێک: هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٥٢
٣٧- هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٥٥
٣٨- هەمان سەرچاوەی پێشوو: لا١٥٢
٣٨- شوێنەوار ناسێک: هەمان سەرچاوەی پێشووو، لا١٥٣ و ١٥٤.

سەرچاوە:
گۆڤاری سوبارتو /ژمارە ٢، پایزی ٢٠٠٨

پشکنینی موگناتیسی بۆ شوێنگەی (گردی قسرا)

فازیل عەلی غالب

کاری دەستنیشان کردنی شوێنەوارە کۆنەکان، لەوانەیە کارێکی ئاسان بێت. ئەویش لە میانی سەرنجدان و سەیرکردنی ئەو شوێنانەی، کە لە سەر تەختایی زەوی دیارن و نیشاردتی هەبوونی شوێنەواری دەدەن. هەروەها هەندێ بەڵگەی دیکە، کە بە سوودن لەو لایانانە: بە تایبەتی زانینی هەندێ زانیاری گرنگ لەبارەی وردەکاریی شاردراوە و دەستنیشان کردنی شوێنیان لە سەر رووی زەوی، لە کارێکی ورد و زەحمەتدا، کە پێویستی بە کاری هەڵکەندنی ورد و لەسەرخۆ هەیە.....

بە کارهێنانی شێواز و رێگەی (جیۆفیزیکی) لە وانەش: (رێگەی موگناتیسی)، کە لە سالانی رابردوودا، بوونە شێوازێکی باو لە کاردکانی دەستنیشان کردنی روخساری سەرەکی شوێنەوارەکان. هەروەها دەستنیشان کردنی چۆنیەتی بلاوبوونەوەی جوگرافی ئەو دیاردانە لە ژێر زەوی، پێش دەست پێکردنی پرۆسەی هەڵکۆڵینی، کە ئەوەش کات و ماندووبوون و پارەیەکی زۆر دەگەرێنێتەوە.

رێگەی جیۆفیزیکی بە شێوەیەکی گشتی، پشت بەوە دەبەستێ، کە شوێنەوارەکە لە باری ئێستای، وەکو کۆکردنەوەیەکی نارێک لە مادە و کەرستەی جۆراوجۆردا: (دیوارەکان، فرنییەکان، کەند و کەلێن و کەلەبەر، کە پرن لە خۆڵ و گڵی نوێ). هەر مادەیەک وەکو (کەرپووچ و قورو بەردەکان) ئەوانە نیشانەی فیزیکی خۆی هەیە، کە جیاوازی هەیە لەگەڵ ئەوانی تر، شێوازی جیۆفیزیکی، پشت بەو جیاوازییانە دەبەستێ، کە لە سیفاتەکانیدا هەیە، بۆ ئەوەی سوودی لێ وەرگیرێ لە کاتی پرۆسەی دەرخستن و پشکنین، بە تایبەتی لە کاتی پوختکردنی ئەو سیفاتانەی کە پشتیان پێ بەستراوە، لە لایەنی هەستیاری موگناتیسی (لە رێگای موگناتیسییەکەی) و چڕی (راکێشانی) و گەیاندنی کارەبایی (لە رێگای کارەبایی) و خێرایی شەپۆلەکانی دەنگی (لە رێگای زلزالییەکەی).

لەبارەی توێژینەوەی ئێستا، رێگای موگناتیسییەکەی بەکار هات، بەوەی کە ئەو کەرەستە و شتانەی شاردراونەوە، حەساسیەتی

جۆراوجۆری هەیە لە گەڵ ئەو موگناتیسە سروشتییەی لە ناو زەویدا هەیە. لە دواییش هەموو شتێ خاسیەتی موگناتیسی تێدا هەیە، بەڵام ڕێژەی لە مادەیەک بۆ مادەیەکی تر دەگۆڕێ. لە لایەنی ئاستی هێزی موگناتیسییەکەی، لە ڕێگای پێوانەکردنی ئەو ڕێژەیە، بە بەکارهێنانی دەزگای ورد و هەستیار و دانانی لە سەر ئەو شوێنانەی، کە کاری پشکنینی لێ دەکرێ، ئەلێرە زۆری و کەمی ڕێژەی موگناتیسییەکەی بە دیار دەکەوێ.

کەرپووچی بیناکردن، کە لە واقیعدا مادەیەکە پێش زەمەنێکی دیارکراو سووتێندراوە، بەڵام دوای ساردکردنەوەی، هەندێ خاسیەتی موگناتیسی هەر تێدا دەمێنێ، لەگەڵ تێپەڕبوونی زەمەنێک، ئەو خاسیەتە هەر دەمێنێ، بەڵکو زیادبوونی ڕێژەکەی، بەوەش موگناتیسییەکەی بەرز و توند دەبێت و ئاسایی نابێت، هەروەها شوێنی فڕنییەکان (سووتێنەرەکان) و پارچە ئاسنەکان و دیوارە بەردییەکان، کە جیاوازە لەگەڵ ئەو گڵ و خۆڵەی دەوروپشتی، کە حەساسیەتی موگناتیسی بەرزی هەیە (Althen، ١٩٧٤)، لەو دەرئەنجامانەی پشکنین و دۆزینەوەی شوێنەوارەکان لە ڕێگای موگناتیسی بەڵگەیەکە لە سەر قەبارە و قووڵی و بڵاوبوونەوەی ئەو کەرەستە شاردراوانە و پلەی موگناتیسییەکەی (Scollen، ١٩٧٢).

کاری پشکنینی موگناتیسی لە شوێنەوارێکی ناسراو ئەنجامدرا، ئەویش (تلە قصرا)یە، کە دەکەوێتە شارۆچکەی (عەنکاوا- لە پێش کلێسەی مار گۆرگیس) - (دیمەنی -١-)، لە ساڵی ١٩٤٥ بۆ یەکەم جار لەو شوێنە، لە لایەن فەرمانگەی شوێنەواری کاری پشکنین کراوە، ئەنجامەکەشی ئەوە بوو، کە بۆ سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ئاشوورییەکانیان گەڕاندەوە (٩١١-٦١٢ پ.ز. (بەڵام کنەوپشکنینەکانی بەشی شوێنەواری زانکۆی سەلاحەدین (٢٠٠٤-٢٠٠٥) دەریخست کە تل قەصر شوێنەواردکەی بۆ سەردەمی وەرکا (سۆمەری کۆن) و خووری و میتانییەکان و ئاشوورییەکان دەگەڕێتەوە)*.

شوێنەکەش لە (بەرزاییەکی هێلکەیی) پێکدێت، بە بڕی (٦)م لەو زەوییەی دەوروپشتی بەرز دەبێتەوە، دەوروبەرەکەی نزیکەی (٢٠٠) مەترە، بەڵام ئەو دەوروبەرە لە کەمبوونەوەدایە، بەهۆی کارەکانی بنیادنان، بە تایبەتی لەو ساڵانەی دواییدا.

بەجێهێنانی خانەیی:

ئامێری پێوانەکردنی هێزی موگناتیسی (پرۆتونی) - بۆدیمەنی ٢ - بەکار هات، وردەکارییەکەی دەگاتە (خانەی گاما). ئەو وردییە لەگەڵ ئەو جۆرە کارانە دەگونجێ، تیایدا خاڵەکانی پێوانە، بە شێوەیەکی تۆڕی ڕێکوپێک دابەش کراوە. مەودایەک هەڵبژێردرا لە نێوان خاڵێک و خاڵێکی تر، ئەویش (٢) مەترە، کە مەودایەکی گونجاوە لەگەڵ لێکۆڵینەوەکانی شوێنەواری. هەروەها، یەکێک لەو خاڵانە هەڵبژێردرا، بۆ ئەوەی ببێتە وێستگەیەک، وەکو شوێنی گەڕانەوە یان سەرچاوە، بۆ جێبەجێکردنی پێوانە، بۆ چەندین جار، یەک لە دوای یەک بە درێژایی ماوەی کارکردن، بۆ سەلماندنی مەودای گۆڕانی بواری موگناتیسی لە یەک شوێندا، کە لە دوایی سوود لەو زانیارییانە وەردەگرن، هەر خاڵێک لەو خاڵانەی لە کاتی پێوانەکردنی، سێ خوێندنەوەی لێ وەرگیرا، بۆ ئەژمارکردنی تێکڕایی، بۆ ئەوەی بگەنە وردەکارییەکی باشتر، ژمارەی خاڵەکان (١٤٦) خاڵە، لە نێوانیان (وێستگەی گەڕانەوە).

پرۆسەی چاککردنەوە:

ڕووپێوکردنی جیۆفیزیکی گشتی، بە (٣) قۆناغدا تێدەپەڕێ. دەتوانرێ یەک لە دوای یەک کورت بکرێتەوە، ئامانجیش لەو کارە، هەڵبژاردنی ڕێگەی ڕووپێوی گونجاو و دانانی بەرنامەیەکە، لە دواییش کۆکردنەوەی زانیارییەکان و چاککردنەوەیان یان چارەسەرکردنیان بە شێوەیەک بەرەو قۆناغی کۆتایی بڕوات. پرۆسەی ڕاڤە و لێکدانەوەکە پشت بە چۆنییەتی دیارکردنی زانیارییەکان دەبەستێ.

لەبەرئەوەش، ئەو زانیارییە مۆگناتیسییانە، کە خوێندنەوەیان بۆ کرا لە قۆناغی پێش تۆمارکردنیان، پێویستە چارەسەر و چاککردنەوەیان بۆ بکرێ. بۆ تێگەیشتن لە پرۆسەی چاککردنەوە، دەبێ ئەوە بڵێین، کە بواری مۆگناتیسی ناو زەوی، بوارێکی ناجێگیرە و لە گۆڕاندایە لە گرنگی و هێزەکەی، بەدرێژایی زەمەنەکەی، واتە لە میانی چەند چرکە و خولەک و کاتژمێر و ڕۆژ و ساڵدا گۆڕانی بە سەر دێ، لەبەرئەوەش، دووبارەکردنەوەی خوێندنەوە لە وێستگەی گەڕانەوە، ئەوە پێوەرێکە بەڵام، گۆڕان کاتەکانی پرۆسەی پێوانە، یان لە کاتی پرۆسەی چاککردنەوەی (ڕۆژانە)، لە ڕێگای ڕەسمکردنی چەماوە تایبەتییەکانی کە پێی دەڵێن (Siurnal Curve)، هیچ بوارێک نییە بۆ باسکردنی وردەکارییەکانی (دیمەنی - ٣ -)، ئەو چەماوانە، چاککردنەوەی تر هەیە، باسکردنیان سوودی نییە.

دەبێ ئیشارەت بە تێبینییەکی زۆر گرنگ بدەین، ئەویش پێوانەی مۆگناتیسی، دەبێ دوور بێ لە ناوچە شارستانییەکان، کە پڕن لە سیم و وایەرەکانی کارەبایی و کەرەستە ئاسنییەکان، کە لە کارەکانی بیناکردن و بۆرییە شاردراوەکان و ئۆتۆمبێلەکان، کە هەر هەموویان خاسیەتی مۆگناتیسیان تێدایە و دەبنە هۆی تەشویش و تێکدانی خوێندنەوەکان، بەڵام ئەو جۆرە تێکدان و تەشویش کردنە، بواری کردنەوەی نییە، لەبەرئەوەی ناوچەی خوێندنەوەی ئێستامان، دوور نییە لەو تەشویشانە، هەر لەبەر ئەوەش پێشبینی هەندێ هەڵەی هۆکاری دەکەن.

پیشاندانی زانیارییەکان:

واتە چۆنییەتی دیارکردنی زانیارییەکانی (ژمارەی) چاککراو، بە شێوەیەک ڕاڤەکردن و لێکدانەوەیان ئاسان بکات و بەستنەوەیان لەگەڵ ئەو بابەتەی لە ژێر خوێندنەوەدایە، ڕووپێوکردنە جیۆفیزییەکان (لەوانەش مۆگناتیسییەکان)، یان لە سەر ڕێژەی ڕاست بێت (ئەلێرە زانیارییەکان دەبنە خوێندنەوەی مۆگناتیسی بەرامبەر دوورییەکەی)، لە سەر شێوەی پرۆفایل (Profile) ڕەسم دەکرێ، وەکو چەماوەیەکی ڕەسمکراو بە دیار دەکەوێ، لە دیمەنی - ٦ -، یان دەبێتە چەند وێستگەیەکی دابەشکراو لەسەرشێوەی تۆڕێک، هەروەکو لەو لێکۆڵینەوەی ئێمەدا هاتووە، لا بردنی زانیارییە چاککراوەکان کە لە سەر وێستگەکانن (واتە خاڵی پێوەر کردن)، لە سەر شێوەی نەخشەی (کنتوریە) ڕەسم دەکرێ، لە ڕوخسارە گشتییەکەی بە نەخشە تۆپۆگرافییەکەی دەچێ، هێڵە (کەنتوورییەکەی)، کە بریتییە لە هێڵێکی یەکسانی بەهایەکەی (واتە بەهای مۆگناتیسی) ئەو نەخشەیە ئامادەیە بۆ لێکدانەوە لە لایەن کەسی پسپۆڕ.

شیکردنەوەی زانیارییەکان:

پرۆسەی شیکردنەوە (Interpretation) ئەویش گۆڕینی ژمارەکان و نەخشەکان بۆ چەمکێک، کە لەگەڵ لێکۆڵینەوەکە بگونجێ، لێرەدا پرۆسەی دیارکردنی شوێنەکان و ڕەسمکردنیان بە شێوەیەکی ڕوون و دیار دەست پێ دەکات. شیکردنەوەی زانیارییەکانی جیۆفیزیکی، گرنگترین قۆناغە، ئەوەش ئامانجی هەموو لێکۆڵینەوەیەکە و پێویستی بە لێکۆڵینەوە و شارەزایی و لۆژیک هەیە، کە لە لایەن کەسی ئاسایی (ناپسپۆڕ)، بریتییە لە کۆمەڵێک ژمارە و هێڵی جیاواز و شێوەی ئاراستەکان، کە گرنگییەکی زۆری هەیە لە لای خاوەنی مەسەلەکە.

لە میانی سەرنجدانمان بۆ (دیمەنی - ٤ -) ئەوەمان بۆ بە دیار دەکەوێ: کۆمەڵێک لە هێڵەکانی (کەنتوری) داخراو بەبەهای بەرز یان نزمتر و کۆمەڵەکانی تر، هەر لە هێڵەکانی ناداخراو و ئاراستەکراو بۆ چەند لایەکی تر و جیاواز و چڕی گۆڕاوو ئاناسایی هەندێ جار، شێوەکانی ئاناسایی لە هێڵەکانی (کەنتوری) یان (لە چەماوەکانی پرۆفایل) کە بە (بۆن و ڕوخساری مۆگناتیسی) ناسراوە، کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی هەیە بە

گۆڕانکارییەکانی ژێر زەوی لەو ناوچەیەی کە پێوەرەکە دەیگرێتەوە.

شیکردنەوەی (الشذات المغناطیسیة - بۆن و روخساری موگناتیسی) و گەڕاندنەوەی بۆ هۆیە راستەقینە و زانستییەکانی، کە زۆر زەحمەتن. ئەو زەحمەتییەش لە تەن و شێوەی بواری موگناتیسییەکەی بە دیار دەکەوێ، کە دوو جەمسەرییە، کەواتە چۆنییەتی و وەزعی (تەنی موگناتیسەکە) بە نیسبەت بواری موگناتیسی زەوی، ئەوەش حاڵەتێکی گرنگە و ناسینەوەی زۆر زەحمەتە. بەتایبەتی بۆ تەنی شاردراوە و نادیار، مەگەر توێژەر بچێتە سەرچاوەی زانیاری دیکە، ئەڵێرە دەبێ ئاگاداری ئەو مەسەلە بکەینەوە، تەنێک، توندی موگناتیسی نادات، مەگەر ئەوەی بەرامبەری ئەو توندییە موگناتیسییە بدات. ئەوەش لە سەر دووری شوێنەکە رادەوەستێ، لە بەر ئەوەی مەیلی بواری موگناتیسی زەوی، جیاوازە لە شوێنێک بۆ شوێنێکی دیکە.

لە کاتی گەڕانەوە بۆ دیمەنی -٤- دەبینین (٣) سێ ناوچەی جەمسەری گەرم و توندی موگناتیسی هەیە، واتە مادە و کەرەستەی زۆر هەستیاری موگناتیسی بە رێژەیەکی بەرز، زۆر جار وامان بۆ بە دیار دەکەوێ، کە هەندێ دیواری رووخاو و هەندێ کەرەستەی زۆر هەستیار و بواری موگناتیسیشی زۆر توند و گەرمە بنیات نراوە، وەکو (کەرپووچی سووتێندراو)، کە کەرەستەیەکی سەرەکی بیناکردن بووە لە سەردەمی ئاشوورییەکان، هەروەها (بەرد و تاوێر و تاشە بەرد)، لە لایەکی تر هەندێ ناوچە هەیە، کە بۆنیان و راکێشانیان ساردە، وەکو کەڵەکە و توێەڵە لە هەندێ کەرستە، کە هێزی موگناتیسییان نزمە و کەمە، بۆ نموونە، وەکو(قوڕی تازە).

لە لێکۆڵینەوە موگناتیسییەکاندا، شوێنی ئەو تەنەی شاردراوە لە ناو زەویدا دەستنیشان دەکرێ، بەتایبەتی لەو جێگایانەی کە تووشی هەڵگەڕان دەبێ، لە بۆنی گەرم و راکێشەر بۆ بۆنی سارد و نزم، بە هۆی دیاردەی دوانەی جەمسەری، بەتایبەتی ئەگەر پشتمان بەو گریمانە بەست، وەکو کاریگەری شارستانی بە سەر دەزگای موگناتیسی زۆر نزم و سنووردار بوو، قوڕو گڵ و خۆڵی نوێ و تازە، بواری موگناتیسییان نییە یان موگناتیسی ماوە، هەروەکو لە کەرپووچدا هەیە و هەستیاری بەرزی هەیە بۆ بواری موگناتیسی زەوی، کە لە (سفر) نزیک دەبێتەوە (١٩٧٦، Dolrin) دەتوانیت رەسمی نەخشەیەکی سادە و نزیک بێت بۆ شوێنەوارەکە، هەروەکو لە دیمەنی (٥)دا دیارە.

شیکردنەوەی زانیارییەکانی جیۆفیزیکی، بە دوو ئاراستەی یەک لە دوای یەک، یەکەمیان پێی دەڵێن: (شیکردنەوەی چۆنایەتی - quantitative Inter Pretation) ئەو شیکردنەوە دەگرێتەوە کە پێشتر ئاماژەی پێدرابوو، دووەمیان شیکردنەوەی چەندێتی، کە خەمڵاندن و ئەستووری و قەبارە و قووڵی تەنەکان دەگرێتەوە، کە دەبنە هۆی بۆن و راکێشان، ئەوەش بە بەکارهێنانی شێوازێک پەیڕەو کرا، لە (Parasnis ١٩٩)دا هاتووە، بە شیکردنەوەی بۆن و راکێشان لە سەر نەخشەی دیمەنی - ٤ - لە رێگەی پارچەی (AB)، بۆیان بەدیارکەوت، کە ئەو تەنەی، لەوانەیە دیوارێکی شاردراوە بێت، لە قووڵایی (٢/٥) مەتر لە رووی زەوی بێت.

کۆتایی:

رێگا جیۆفیزیکەکان لە پرۆسەی رووپێوکردنی (جیۆلۆجی و ئەندازیاری و شوێنەواری)، ئەویش بۆ دانی دووری سێیەم، کە قووڵاییە و رێگا جیۆفیزیکییەکەی یەکەمی، لە وانەیە چارەسەری زۆر سەرکەوتوو نەدات، بە تایبەتی ئەگەر زانیاری وردی بۆ دابین نەکرا لە سەر چاوەی دیکە، لە بەر ئەوەش، پێویستە پشت بە چەند رێگای جیۆفیزیکی یەکەیی ببەستری، بۆیە و لە بەر ئەوەی دەرئەنجامەکان هێشتا تەواو نییە و پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی دیکە هەیە وەکو تەواوکەر، وەکو رێگای راکێشە یان کارەبایی.

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری شانەدەر، ژمارە (٤) وەزارەتی رۆشنبیری - هەولێر بە زمانی عەرەبی بلاوبۆتەوە.

و. نەجات خۆشناو

ڕێگای هەولێر - شانەدەر لە دیدی تەها باقر و فوئاد سەفەر

ڕێگاکە:

ڕێگایەکی قیرتاوکراو هەیە لە هەولێرەوە بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕوا، بە زنجیرە چیایەکی دڵڕفێن تێدەپەڕێ تا دەگاتە حاجی ئۆمەران لەسەر سنووری عێراق- ئێران، درێژی ڕێگاکە ١٨٥ کم.

سیفاتی ئەم ڕێگایە:

پاش ١٨ کم لە هەولێر، ڕێگاکە بەزنجیرە چیایەکی نزم تێدەپەڕێ، پێی دەوترێ (خانزاد)، کۆمەڵە گردێکی پێکهاتووە لە چەو و لم. پاشان شێوەیەکی زوورگ وەردەگرێ بۆ مەودای (٥) کم پانتر لێژ دەبێتەوە بەدۆڵی (بەستۆڕە) تێدەپەڕێ، کە پێشتر لە پڕۆژەی ئاودێری (هەولێر) سەنحاریب بۆ شاری هەولێر لەگوندی (قەلە مورتکە)، کە دەکەوێتە ئەم دۆڵە ئاماژەمان پێکرد. ئەوەشمان ڕاگەیاند ڕەنگە ناوی ئێستای (خانزاد) لەناوە کۆنەکەی چیای (خانی) هاتووە، لە نووسراوە مسمارییەکەی پاشای ئاشووری (سەنحاریب) لە بەستۆڕە باسکراوە.

هاوینە هەواری (سەلاحەدین)

پاش (١٠) کم دامێنی چیای سەلاحەدین دەردەکەوێ ڕێگاکە بەو دامێنە هەڵدەستێ بەشێوەیەکی پێچاوپێچ (لۆفە) پاش (٢)کم دەگاتە لووتکە. لەسەرووی لووتکە بیناکانی سەلاحەدین هەیە لەنێوانیان (ئوتێلی پیرمام، کە ناوە کۆنەکەی چیای سەلاحەدینە.

شەقلاوە:

مەودای نێوان (سەلاحەدین- شەقلاوە ٢١کم)ە. ڕێگاکە جارێکی دی لێژ دەبێتەوە پاشان بەدەشتێکدا تێدەپەڕێ و بە نێوان چیای سەلاحەدین و چیای سەفین بەگوندێکی گەورە گوزەر دەکات، ئەویش گوندی (کۆڕێ)یە. پاشتر هەڵدزێتە چیای سەفین بەرەو دۆڵی باکوور، کە شارۆچکەی (شەقلاوە)ی لێیە. پێش گەیشتن بە شەقلاوە لەڕاستی ڕێگاکە و لەدۆڵی ناوبراودا دەرگای ئەشکەوتێ دیارە لەچیای سەفین دەرگایەکی دی بەتەنیشتەوە هەیە پێی دەڵێن: (ئەشکەوتی کاوانیان). چەندین ئامرازی بەردین، کە دەگەڕێتەوە سەردەمی چاخی بەردین لەوێ دیترایەوە.

شەقڵاوە ناوی مەڵبەندی قەزایەکە لەدۆڵی (سەفین) کانی و کانیاوی زۆری لێیە. جۆگە و دار بەتایبەتی (سپیندار) و گوێز و سێو و خۆخ شارەکە دەڕازێنێتەوە.

وەک "یاقوتی حەمەوی" لە کتێبی (معجم البلدان) دا دەڵێ: "شەقڵاباز": گوندێکی گەورەیە لەپاوەمانی چیایەک دەڕوانێتە سەر هەولێر (اربیل) رەز و باخاتی زۆری هەیە، مەودای ڕێگاکە هەتا هەولێر هەشت (فەرسەخە) لەم گوندەدا (شەمعون شەقڵابازی) ژیاوە، کە کتێبێکی بەزمانی ئارامی لەکۆتایی سەدەی دوانزەهەمی زاینیدا داناوە. هەندێک دەڵێن ئەوەی بناغەی ئەم گوندەی داناوە، بەناوی خۆی ناوی لێناوە (شەقەلی بەگ کوڕی شاعەلی بەگ میری بەهرانە). لە سەردەمی سوڵتان (سلێمان قانوونی) ناوی ناوە (شاقلی ئوە) بەمانای (شاقلی باذ).

هەریر- باتاس:

ڕێگای نێوان شەقڵاوە- هەریر، بەدەشت و بەرزاییدا تێدەپەڕێ، پاشان بەدەشتێکی بەپیت و کشتوکاڵی پڕ لەئاو، کە دەشتی (هەریر) و (باتاس)ە، کە زنجیرە چیاکانی (هەریر) لە ڕۆژهەڵاتەوە دەڕوانێتە سەری. چەندین گردی شوێنەواری دێرین لەم دەشتەدا هەیە. پاش ٤٠ کم لە شەقڵاوەوە دەگەیتە (ناحیەی هەریر).

نەخشی چیای هەریر:

پاش ٢ کم لە هەریر، ڕێبواری ئەو ڕێگایە لە دەستە ڕاستی خۆی لەچیاکەدا نەخشێک بە بەرزی (٥٠) پێ دەبینێ، کە لەسەر تاشە بەردەکانی دامێن داتاشراوە. درێژی ئەم تاشراوە (٢،٥م) دەبێ کە وێنەی پیاوێکی راوەستاوی تێدایە. وا مەزندە دەکرێ لە سەردەمی (ئەشکانییەکان)دا داتاشرابێ.

بەرامبەر ئەم داتاشراوە لەدیوی بەرامبەر ڕێگاکە گوندی باتاس هەیە، کە کاتی خۆی ناوەندی ناحیەی (باتاس) بووە. لەنزیکییەوە گردێکی دێرینی مەزن هەیە.

ئەم ڕێگایە لە (باتاس)ەوە بەردەوامە و زنجیرە چیاکەش وا لەدیوی ڕاستییەوە پاش (١٠ کم) لە شارۆچکەی باتاس ڕێگایەکی تەختکراو بەشێوەیەکی کۆن بەرەو چەپ دەبێتەوە، دەگاتە ئەو ئوتێلە ناسراوە بە (بێخمە) کە (زێی سەروو) پێدا تێدەپەڕێ. چەندین ئەشکەوتی بچووکتر لەم شوێنەدا هەیە چەندین کەرەسەی بەردینی چاخە کۆنەکانی تێدا بینراودتەوە.

پاشان ڕێگاکە بەسەر (سپیلک)دا سەردەکەوێ، لە کۆتایی لۆفەکان ڕێگایەکی نوێ هەیە بە دەستی چەپدا دەگاتە شانەدەر ئەم چیایە درێژەی زنجیرە چیای هەریرە. لەم چیایە دار بەڕووی زۆری لێیە. پاش چەندین پێچ (لۆفە) و سووڕانەوە ڕێگا دەگاتە (لووتکە) پاشان جارێکی دی لێژ دەبێتەوە بەرەو (خەلیفان) کە (٢١ کم) لە هەریرەوە دوورە.

(خەلیفان) دەکەوێتە دۆڵێکی کەم تەختاییەوە، کە یەکێک لە لقەکانی زێی سەروو بەدووری (٢ کم) لە گەرووی بەناوبانگی (گەلی عەلی بەگ) تێدەپەڕێ. لێرەوە ڕێگایەک بەرەو دیوی چەپ دەبێتەوە بەرەو (شانەدەر) کە ئەشکەوتی شانەدەری لێیە. پاشان ئەم ڕێگایە درێژەی هەیە هەتا بەرەو گوندی (بلێ) بۆ مەودای (٨٠)کم.

گەرووی گەلی عەلی بەگ:

ئەم گەرووە خەرەندێکی سروشتییە درێژییەکەی (١٠)کم لەزنجیرە چیایەکەدا، بەشی باشووری کە رواندزی لێیە. پێی دەوترێ چیای رواندز، بەشی باکووری بەناوی چیای (برادۆست)ە ناوبانگە، هەردوو دیوی خەرەندەکە ستوونییە، سێ لقی زێی گەورە لەوێ تێدەپەڕێ: لقی خەلیفان، لقی رواندز، لقی دیانا. هەرسێکیان لەم گەرووە یەک دەگرن و دەبنە زێی (خالان) کە بەتێپەڕبوون لە چیاکان دەگاتە زێی گەورە، ئەم گەرووە لەبەر چڕی دارەکان و تاڤگە بەخوڕەکەی دڵڕفێنترین دیمەنی هەیە.

پاش کۆتایی هاتنی گەرووەکە چەندین ڕێگای لاوەکی لەڕێگای سەرەکی دەبنەوە، کە بەرەو (حاجی ئۆمەران)ە، لەوانە ڕێگایەک بەرەو دیوی چەپ بەرەو (هاودیان و بلێ) ڕێگای سەرەکی قیرتاوکراو بەدەشتی بچووکدا تێدەپەڕێ، کە دەشتی (دیانا)یە. پاش مەودایەکی کورت ڕێگایەک هەیە دووبارە بەرەو دیوی

چەپ دەگاتە (دیانا) و (تۆبزاوە) و (کێلەشین) و ڕێگای دیکە هەیە بەرەو دیوی ڕاست بەرەو (ڕواندز). پاشان ڕێگای سەرەکی بەگوندی (جوندیان)دا تێدەپەڕێ، کە دەکەوێتە گەرووی ڕایاتەوە، کە (١٥کم) لەخەلیفانەوە دوورە لێرەدا پردێک هەیە بۆ تێپەڕبوون لە ڕووباری (ڕایات).

پاش (جوندیان) ڕێگا بەدۆڵی (ڕایات)دا تێدەپەڕێ، لەم دۆڵەدا و لەنزیک گوندی (جوندیان) گوندێکی بچووک هەیە بەناوی (خەلەکان)دوە، لەوانەیە مێژوونووسی بەناوبانگ (ئیبن خەلەکان) لێرە لەدایک بووبێ.

پاش (٨ کم) لەجوندیانەوە دەگەینە گوندی (ڕازدنوک). لەوێ پردێک هەیە بۆ تێپەڕبوونی بەرەو ڕۆخی دووەمی زێی (ڕایات) پاشان گوندی (بەرسرینی) دێ لەدیوی چەپی (ڕایات) لەشوێنێکی بەرامبەر ئەم جێگەیە بە بەرزی (٥٠ م) ئەشکەوتێ هەیە بەناوی (کوسبی سپی) تێیدا پاشماوەی ئێسکی ئاژەڵی چاخە بەردینەکان دۆزرایەوە. ئەم ئەشکەوتە کۆتاییەکەی نادیارە.

پاش گوندی (بەرسرینی) بەمەودایەکی کەم، شوێنی لێکردنەوەی (مەڕمەڕ)ی جوان دێت. پاش (١٠ کم) لە (ڕازدنوک) گوندێکی دیکە هەیە بەناوی (ڕازان). پاشتر ڕێگایەک بەرەو چەپ دەبێتەوە بۆ ناحیەی (گەڵاڵە)، کە دەکەوێتە دامێنی چیای (گەڵاڵە)وە، شارۆچکەیەکی بچووکە ئاووهەوای سازگاری هەیە، چونکە دەکەوێتە سەر بڵندترین چیاکانەوە، ئەویش چیای (هەڵگورد)ە، کە بەرزترین لووتکەی زنجیرە چیای حەسارۆستە (١٢٠٠٠ پێ بڵندە). ناوی گەڵاڵە تەنها ناوێکی خۆجێیە بۆ بەشێک لەم زنجیرە چیایە. ڕێگایەکی بچووک لەدیوی ڕاست دەبێتەوە بەرەو (ناوپردان) دەگاتە چیای بڵندی (سەکران)، کە لەهەموو وەرزەکانی ساڵ بەفر لووتکەی داپۆشیوە، پاش (٢٠کم) لەگوندی (ڕازان)ەوە ڕێگا دەگاتە مەخفەری پۆلیسی (ڕایات)، کە مەخفەری گومرگە. پاش ڕێگاکە لە حاجی ئۆمەران، کە لەبەرزایی ٤٧٠٠ پێیە کۆتایی پێ دێ. مەودای نێوان (جوندیان) بۆ (حاجی ئۆمەران) ساردترین هاوینە هەوارەکانی کوردستانە پلەی گەرمی لە ٢٣ پلەی سەدی تێ ناپەڕێ.

خەلیفان- شانەدەر:

پێشتر ئاماژەمان بەوەکرد کە لەخەلیفانەوە ڕێگایەکی بچووک هەیە بەرەو (شانەدەر) و (بلێ)، کە دەکەوێتە ناوچەی بارزانەوە. ئەم ڕێگایە بەزنجیرە چیایەکدا سەردەکەوێ بەرامبەر چیاکانی برادۆست لەنزیک گوندێکی گەورە تێدەپەڕێ پێی دەڵێن (سرێشمە) کە (٦)کم لە خەلیفانەوە دوورە. پاش (١١)کم لەم گوندە، ڕێگاکە بەهۆی پردێکەوە لەزێی (خالان)، کە لقێکە لەزێی سەروو، کە وەکو پێشتر باسمان کرد لقەکانی (ڕەواندز و دیانا و خەلیفان) لەناوەندی گەلی عەلی بەگ پێکی دێن، تێدەپەڕێ ئەم ناوچەیە پێی دەوترێ (خالان-خەلان).

لە نزیکی پردی نوێی (خەلانەوە) پردێکی کۆن دیارە مێژووەکەی نادیارە. پاش (٣)کم لەم پردە گوندێکی بچووک و باغ و بوستان هەیە لەودیوە ئەشکەوتێ دیارە پێی دەڵێن (ئەشکەوتی خەلان) پاش ماوەیەکی کەم (گەرووی بێخمە) دێ، کە زێی سەرووی تێدا گوزەر دەکا لێرەوە ڕێگاکە بە دەشتێکی تەسکدا بەناوی دەشتی (شانەدەر) تێدەپەڕێ.

پاش (٢٦)کم لەپردی (خەلان) یان (٤٣)کم لە خەلیفانەوە دەگەیتە گوندی شانەدەر، پاش (٣٧)کم لێرەوە ڕێگا دەگاتە (بلێ) ناوەندی (ناحیەی بارزان).

ئەشکەوتی (شانەدەر):

ئەم ئەشکەوتە دەکەوێتە چیاکانی (برادۆست)ەوە، کە ٢١٠٠ پێ لەڕووی دەریاوە بەرزە. نیو میل لەدیوی چەپی زێی سەرووەوەیە. پاش میل و نیوێک بەرەو باکووری ڕۆژئاوا سەر چیا دەکەوێ بۆ گەیشتن بەدەرکەی ئەشکەوتەکە کە ٩٠٠ پێ لەڕێگاکەوە بڵندە.. ڕووی دەرگەی ئەشکەوتەکە بەرەو باشوورە، بۆیە ڕۆژانە بۆ چەندین کاتژمێر بەبەر تیشکی ڕۆژ دەکەوێ، بەتایبەتی لەزستاندا، بۆیە باشترین جێگای

حەوانەوەی ئادەمیزاد بووە لەسەردەمی چاخە بەردینە کۆنەکان تاکو چەند ساڵێک لەمەوبەر، کە شوانەکان و ڕەوەندەکان پەنای بۆ دەبرد. ئەشکەوتەکە دەکەوێتە نزیکی چاوگی هەمیشەیی ئاوەوە. هەروەها تنۆکە ئاو لە بنمیچی ئەشکەوتەکەوە دڵۆپە دەکات ئاوەکەش سازگارە و بۆ خواردنەوە دەشێ.

ئەم ئەشکەوتە بەرینترین ئەشکەوتەکانی کوردستانی عێراقە. لەشێوەی سێ گۆشەیە. پانی دەرگاکەی ٨٢ پێیە و بەرزییەکەی ٢٩ پێیە لەژوورەوە بەرینییەکەی دەگاتە ١٧٥ پێ لەناوەندا بەرزی بنمیچەکەی ٤٥ پێ بڵندە. پاش ١٣٥ پێ لەدەرگەی ئەشکەوتەکە کۆتایی پێ دێ. بەڵام لە پشکنینەکانی ساڵی ١٩٦٠ دەرکەوت لە کۆتایی ئەشکەوتەکە دەلاقەیەکی داخراو هەیە، کە ئەشکەوتەکە دەگەیەنێتە ئەشکەوتێکی دی، کە تا ئێستا پشکنینی تێدا نەکراوە.

پشکنین لەو ئەشکەوتە ساڵی ١٩٥١ لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوارەکان دەستی پێکرد. پاشان پەیمانگەی (سمسۆنی ئەمریکی) لەژێر سەرکردایەتی (رالف سولیکی) لەچەند وەرزێکی جیاجیادا، کە دوا جاریان ساڵی ١٩٦٠ بوو پشکنینی لەم ئەشکەوتەدا ئەنجامداوە، لە ئاکامدا چینەکانی نیشتەجێبوون لە زەوی ئەشکەوتەکە دیترایەوە، لە تازەترین سەردەمەکانەوە بەرەو کۆنترین چاخەکانی جێنشین بوون، کە دەگەڕێتەوە چاخی بەردینی کۆنی ناسراو بە (سەردەمی موستیری) پاشماوەی جێنشینبوون لەم ئەشکەوتە، دەگاتە قووڵایی ٤٣ پێ، کە ئەم سەردەمانەی بەخۆ گرتووە:

١- سەردەمی موستیری: کۆنترین سەردەمە. دەتوانرێ بە ٥٠ هەزار یان ٧٠ هەزار ساڵ بخەملێنرێ.

٢- پاش سەردەمی یەکەم چەند سەردەمێکی چاخە کۆنەکانی بەردینی کۆنی سەرەوە هاتووە، وەکو: (سەردەمی ئورگەنشی)، کە بە ٣٠ هەزار ساڵ دەخەملێنرێ.

٣- سەردەمێک لە چاخە کۆنەکانی بەردینی کە ئامێرەکانی لە بەردی (صوان) بە وردی داتاشراوە، پێی دەڵێن (سەردەمی مایکرولیتی) بە سەردەمی بەردینی ناوەند ناسراوە (میسۆلیتی)، ئەمەش لەگەڵ دۆزراوەکانی ئەشکەوتی (زەرزی) لە ناحیەی سورداش هاوتایە. کە پێیان دەوت (سەردەمی زەرزی)، کە دەگەڕێتەوە بۆ ١٢ هەزار ساڵ.

٤- لە چینی سەرەوەی ئەشکەوتەکە ئامێری صوان و شوێنەواری بەردینی وا دیترایەوە، کە دەگەڕێتەوە سەرەتای چاخی بەردینی نوێی، واتا بۆ (١٠) هەزار ساڵ، ئەمەش لەگەڵ دۆزراوەکانی (زاوی چەمی)دا هاوتایە.

لەنێو چینە جیاجیاکانی ئەم ئەشکەوتە پەیکەری ئێسکی زۆر بەبایەخ دۆزراوەتەوە. بەتایبەتی ئەوەی دەگەڕێتەوە (سەردەمی موستیری)، کە حەوت پەیکەری مرۆڤی - نیاندرتاڵ - دیترایەوە. کە جۆرێکی مرۆڤی لەناوچووە جیاوازە لە مرۆڤی نوێی ناسراو بە (هوموسابیان - بە مانای - مرۆڤی ژیر)، لە نێوانی پەیکەرە دۆزراوەکان پەیکەری منداڵێکی لەو چەشنە بووە. ئەمەش دێرینترین جۆری ئادەمیزادە، کە لە هەموو - عێراقدا - دیتراوەتەوە. هەرچەندە لە (بردەبەلەکە) کەرەسەی بەردینی جۆرە مرۆڤێکی لەناوچووی (سەردەمی ئەشولی) دۆزراوەتەوە، کە دەگەڕێتەوە ١٠٠ ساڵ، بەڵام پەیکەری ئەو مرۆڤە نەبینراوەتەوە.

لە چینەکانی سەرەوە، ژمارەیەک پەیکەری ئێسک دیترایەوە، کە دەگەڕێتەوە سەرەتای سەردەمی بەردینی نوێ، کە زۆر لە مرۆڤی (نیاندرتاڵ) جیاوازە، لێکۆڵینەوەکانی مێژووی جیۆلۆجی ئەم ئەشکەوتە دەریخست، کە ئاووهەوای عێراق لەم ناوچەیە جیاواز بووە لەوەی ئێستا. ماوەیەکی جیۆلۆجی تێپەڕیوە، ڕادەی شێ و گەرمی بەو پلە بووە، کە داری خورما

لەناوچەکەدا رواوە، بەهۆی تۆزی پەلکی دارخورما لەخاکی ئەشکەوتەکەدا دیتراوە.

زاوی چەمی:

لە رۆخی (زێی سەروو) لە نزیکی (مەخفەری شانەدەر) شوێنەوارێکی دێرین هەیە پێی دەوترێ (زاوی چەمی) (رەنگە ماناکەی: رۆخی زێ بێ) پشکنینەکانی (پشکنەرانی شانەدەر) وای پیشانداوە، کە کۆنترین شێوەی ژیانی ئادەمیزادی سەردەمی بەردینی نوێی تێدا بووە، بۆیە نموونەی دێرینترین نشینگەیە لەهەموو عێراق. لەراستیدا قۆناغی گواستنەوەیە لە کۆچەرایەتییەوە بەرەو جێنشینبوون و بەخێوکردنی ئاژەڵ، گواستنەوە لەکۆکردنەوەی خۆراکەوە بەرەو بەرهەمهێنانی خۆراک. ژمارەیەکی زۆری پەیکەری ئێسکی چەندین جۆری ئاژەڵی تێدا بینراوە، بەلاّم هیچ گۆزەیەکی تێدا نەدیتراوە، لەم شوێنەوارە دەرکەوتووە، کە (بزن) یەکەمین جۆری ئاژەڵی کەوی کراوە (ماڵی کراو) لەلایەن مرۆڤەوە لە پاش (سەگ) پاشان (مەڕ) و (مانگا)یان کەوی کردووە.

گەلی عەلی بەگ- مێرگەسوور:

پاش خەلیفان بە (١٣)کم و پاش تێپەڕبوون بە گەلی عەلی بەگ رێگایەکی بچووک بەرەو دیوی چەپ لای گوندی بافستیان دەبێتەوە بەرەو باکووری رۆژئاوا بەرەو (مێرگەسوور- ناوەندی ناحیەی بارزان)، پاش (بافستیان) بە (هاودیان)، کە ئەشکەوتی گەورەی تێدایە تێدەپەڕێ، کە پەناگای شوانانە لەزستانان، لەدوورەوە دیارە، چەندین ئامێری بەردینی (صوان) دۆزراودتەوە لەم ئەشکەوتە، کە دەگەڕێتەوە سەردەمی بەردینی ناوەند- ئامرازی ماکرولیث (michrolithis)- لە جێگەیەکە، کە چوار سەعات بە پێیان دوورە، ئێستا رێگای قیرتاوکراو هەیە بۆ بەردەم ئەشکەوتەکە، دوو ئەشکەوتی دی هەیە بەناوی (دیان) و (بەستون) پاشماوەی جێنشینبوونی سەردەمی بەردینی نوێی تێدا بینراوەتەوە (هینری فیلد) ساڵی ١٩٥١ پشکنینی لەم ئەشکەوتانە ئەنجامداوە.

ئەشکەوتێکی دی هەیە لەباکووری گوندی (هاودیان)، بەناوی (بێخاڵ)، نێردراوێکی زانکۆی- شیکاگو- ساڵی ١٩٥٥- پشکنینی تێدا کردووە. پاشماوەی جێنشینبوونی ئادەمیزادی لەدوو چیندا دۆزییەوە کۆنترینیان (سەردەمی موستیری- ٥٠ هەزار ساڵ) پاشان (سەردەمی زەرزی- ١٢ هەزار ساڵ) بووە.

رێگا پاش (هاودیان)، بەگوندی (مەزن)، کە (١٧)کم لە (بافستیان) دوورە تێدەپەڕێ. پاش (٢٣)کم رێگا دەگاتە (مێرگەسوور) (مەڵبەندی ناحیەی بارزان)، پاش (٣٧)کم دەگاتە (شێروان مەزن)، کە لەسەر سنووری هاوبەشی - عێراق- تورکیایە.

رێگای دیانا - کێلەشین

پێش جوندیان رێگاکە لە دیوی چەپەوە بەرەو باکوور دەڕوات، پاش ٥کم دەگاتە گوندی دیانا، کە دەکەوێتە دەشتێکەوە بەو ناوە ناسراوە، لقێکی زێی سەروو بەوێدا تێدەپەڕێ، لە باشووری رۆژئاوای - دیانا- بە کیلۆمەترێک گردێکی دێرین هەیە بەناوی (گردبناهلک) ٥ مەتر بەرزە لە شێوەی هێلکەییە (١٥٩×١٠٠م) نێردراوێکی زانکۆی شیکاگۆ ساڵی ١٩٥٤ چەندین گۆزەی تێدا دیتەوە، کە دەگەڕێتەوە چاخی (حەلەف (٤٩٠٠- ٤٥٠٠پ.ز)

لە دەشتی دیانا گردێکی گەورە هەیە لە رێگای سەرەکییەوە دیارە، پێی دەڵێن گوندی مەزن، گۆزەی چاخی ئاشووری تێدا دیتراوە.

تۆزاوە - تۆبزاوە

لە شوێنەواری (تۆبزاوە و کێلەشین) دوو میل لە بەرد بە نووسینی بزمارییە زمانی ئاشووری و زمانی (ئۆرارتوو) خالیدی شتی لەسەر تۆمار کراوە.

پێشان دەگەیتە تۆبزاوە بە پیادە یان بە سواری پاشان بەرەو سیدەکان، پاش دوو کاتژمێر رۆیشتن رێگا سەردەکەوێ و پێچ دەکا لە ناوچەیەکی شاخاوی دەڕوانێتە سەر دۆڵێک، کە لووتکەی (سەری بەردی) بەسەرییەوەیە و مەخفەرێکی پۆلیسی لێیە - پاش سیدەکان بە ٢٠ خولەکێک دەگەیتە تۆبزاوە لە راستی زێی (بۆرا)، کە چەمی

تۆبزاوەشی پێدەڵێن، كە دەكەوێتە لای راستی رێگا بەرەو گوزەرگەی كێلەشین و لۆلان، (میلەكەی) تۆبزاوە لەسەر تەختاییەكە، كە دەروانێتە سەر دۆڵێكی بەرینەوە دار و درەختی زۆرە، لە رۆژهەلاتی ئەم جێگایە بە درێژایی دۆڵەكە گوندی زۆری لێیە، لەوانە گوندی (مجیسر)، كە پەیكەری داتاشراوی زۆری تێدا دیتراوەتەوە، لەوەیە ئەم میلانە، كە لە ناوچەكەدا دۆزراونەتەوە لەهەمان سەردەمی ئەو پەیكەرە داتاشراوانە بن (سەردەمی ئورارتی) بن.

میلەكەی تۆبزاوە لەلایەن خەلكی ناوچەكە بە (كێلی گیاوران) بەناوبانگە، واتە (كێلی گاوران)، كە دەكەوێتە سەر رێگای گشتی سیدەكان و بە نووسینی بزماری و زمانی ئورارتی نووسراوە، ناوی پاشای خالیدی (رۆسا) پاشای ئورارتو، كە هاوچەرخی پاشای ئاشووری "سەرجون" ٧٢١ - ٧٠٥پ. ز. بووە، ناوی (رۆسا) لە هەواڵەكانی هەڵمەتی هەشتەمی (سەرجون شا) بۆ سەر وڵاتی ئورارتۆ هاتووە ساڵی (٧١٤پ. ز) باس لەوە دەكات پاشای ئەرمەنی (رۆسا) یارمەتی (نورزانا)ی داوە دژ بە ئاشوورییەكان، ئەرزانا پاشای هەرێمێك بووە بەناوی (موحاسیر)، وا مەزندە دەكرێ ئەم هەرێمە كەوتبێتە باكووری رۆژهەلاتی وڵاتی ئاشوورییەوە یانی رۆژئاوای دەربەندی كێلەشین چەندین شاری تێدا بووە جگە لە (موحاسیر) درێژەی بووە تا رواندز.

(رۆلسن) شوێنەوارناسی بەریتانی بەناوبانگ بە شیكردنەوەی خەتی بزماری دەستێكی باڵای هەبووە لە دۆزینەوەی ئەم كێلە ساڵی ١٨٤١، پاش ئەویش شوێنەوارناسی بەناوبانگ (دی مۆرگن) ساڵی ١٨٩٤.

كێلەشین

رێگا شاخاوییەكە لە شوێن كێلەكەی (تۆبزاوە)وە دەگاتە گوندی (بنێ) پاشان بە دەشتی (ماوەتاوە) تێدەپەرێ بە دامێنی باكووری چیای (بربزین)دا سەردەكەوێ و دەروانێتە سەر دۆڵێكی بە پیت و فراوان بەناوی (بیرگە)، رێگا لێرەوە دەبێتە دوو بەشەوە، یەكێكیان شان بەشانی دامێنی چیای (بربزین) دەروات، سور دەخوا بەرەو دیوی رۆژهەلات. لە خالێكدا لەسەر زێی رەوەندۆك دەوەستێ. لقەكەی تریش بەرەو دۆڵەكە لێژ دەبێتەوە تا دەگاتە گوندی (بیرگە) لەم گوندە سەربازە بەریتانییەكان لە جەنگی یەكەمدا پشوویان دەدا، چونكە هاوینەهەوارێكی خۆش بووە، رێگاكە لە گوندی (بیرگە)وە سەردەكەوێ بەرەو رۆژهەلات تا دەگاتە (كێلەشین).

ئەم كێلە لە بەردی بازلت دروست كراوە، لە شێوەی لاكێشەیە سەرەوەی بازنەییە، درێژییەكەی ٢ مەترە و پانییەكەی ٦٠سم و ئەستوورییەكەی ٣٠سم، لەسەر بنكەیەكی چوارگۆشەیی دامەزراوە، ئەم كێلە بە نووسینی بزماری بە دوو زمانی (خالیدی - ئورارتی)، كە ٤١ دێرە و بە زمانی ئاشووری كە ٤٢ دێرە نووسراوەتەوە و هۆكاری ئاو و هەوا بەشێك لەم نووسینەی رەش كردووەتەوە.

لە نووسینەكەدا وا دیارە ئەم كێلە لەلایەن پاشای خالیدی (ئەشپۆنین) لە سەدەی هەشتەمی (پ. ز) بە بۆنەی سەركەوتنی بەسەر ئاشوورییەكاندا تۆماركراوە، هەروەها داپچڕاندنی بەشێك لە دەوڵەتی ئاشووری، ئەویش هەرێمی (موحاسیر) و (نائیری)یە، وا پێدەچێ ئەم پاشایە هاوسەردەمە پاشای ئاشووری (شەمس ئەدەد) بووە.

تێبینی: ئەم بابەتە لەساڵانی ١٩٦٠ تا ١٩٦٦ نووسراوە ئەوكات زۆرێك لەناوچەكان رێگایان بۆ نەچووە بەڵام ئێستا هەموو ناوچەكان رێگای قیرتاوكراویان بۆ چووە لەبەر ئەوە وەسفی رێگاكان و گەیشتن بەناوچەكان لەگەڵ ئێستادا جیاوازی هەیە.

سەرچاوە:

المرشد إلى مواطن الاثار والحضارة، بغداد، ١٩٦٦، ت: طه باقر وفؤاد سفر، الرحلة الخامسة.

*** ئەم بابەتە لە گۆڤاری شانەدەر، ژمارە ١١، ئاياری ٢٠٠٠ وەرگیراوە.**

و: سەباح ئارام

منارەی چۆلی

زیاد محەمەد ئەحمەد
کۆلێژی ئاداب - زانکۆی سەلاحەدین

منارەی چۆلی یەکێکە لە شوێنەوارە دێرینەکانی شاری هەولێر، دەکەوێتە باشووری رۆژئاوای قەلا، لە رۆژنامەی (الوقائع العراقیة)ی ژمارە ١٤٦٥ لە ١٧/ ١٠/ ١٩٣٥) دا وەک شوێنەوارێک راگەیەنراوە، مێژوودکەی دەگەرێتەوە بۆ (٨٠٠) ساڵ بەر لەئێستا، لەلایەن فەرمانڕەوای ئەو کاتی هەولێر (موزەفەرەدین کوکبری (٥٤٩-٦٣٠ک) دروست کراوە.وەک لە وێنەی ژمارە(١)دا دیارە

شاری هەولێر لەو سەردەمە گەورەترین پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیبوو، بەتایبەتی لە رووی فراوانی شارو زۆربوونی چڕی دانیشتوان، ئەمەش بەهۆی ئەنجامدانی چەندین پرۆژەی چاکسازی لەلایەن کوکبرییەوە، وەک دروستکردنی نەخۆشخانە، خوێندنگا، خانەی هەتیوان، شوێنی حەوانەوەی رێبواران، یەکێکیش لەو پرۆژانە دروستکردنی (منارەی چۆلی) یە لە پاڵ ئەو مزگەوتە گەورەیەی کە لە کنەو پشکنینەکانی ساڵی ١٩٦٠ ی

وێنەی ژمارە (١) دیمەنێک لە کنەو پشکنینەکانی ساڵی ١٩٦٠.

بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری عێراقی بناغەکەی دۆزرایەوە کە لە خشتی چوارگۆشە دروست کرابوو بە پێوانەکانی (٣٠ × ٣٠×٦سم) (٣١×٣١×٦سم).

مێژووی ئەم مزگەوتە دەگەڕێتەوە بۆ پێش دروستکردنی منارەکە بەیەک سەدە، هەروەها گەڕۆکەکانی وەک (نیبۆر) لە سەدەی هەژدە و (ریچ) لە سەرەتای سەدەی نۆزدە ئاماژە بە بوونی پاشماوەی ئەو مزگەوتە دەکەن لە پاڵ منارەی چۆلی دوور لە قەڵا. بڕوانە وێنەی ژمارە(٢).

به نەمانی دەسەڵاتی ئەتابەکییەکان، شاری هەولێر تووشی بچووک بوونەوەیەک بوو بە جۆرێک خەڵکی بەرەو قەڵاو دەوروبەری کۆچیان کرد، بۆیە هەندێک شوێن بە چۆلی مایەوە بەتایبەتی ئەو شوێنەی کە منارەکەی لێیە، هەر بۆیەش دواتر پێی وتراوە منارەی چۆلی چونکە دەوروبەرەکەی چۆڵ بووە لە دانیشتوان.بڕوانە وێنەی ژمارە(٣).

شایانی باسە بناغەی منارەکە لە بەردی ڕێک و بەشەکانی تری لە خشت و گەچ دروست کراوە بە پێوانەکانی (٢٤×٢٤×٥سم) (٢٤×٢٤×٧سم)(٢٥×٢٥×٥سم). بڕوانە وێنەی ژمارە(٤).

ئەگەر بێتوو وەسفی منارەکە بکەین بە گشتی لە دوو بەشی سەرەکی پێک هاتووە، بەشی یەکەم بنکەی منارەکە بەرزییەکەی (١٥م) بەشی دووەم لوولەی منارەکە بەرزییەکەی (٢٢.١٠م) کەواتە بەرزی تێکڕای منارەکە (٣٧.١٠م)، بنکەکەی لە خوارەوە حەوت لاو لە

وێنەی ژمارە (٢)

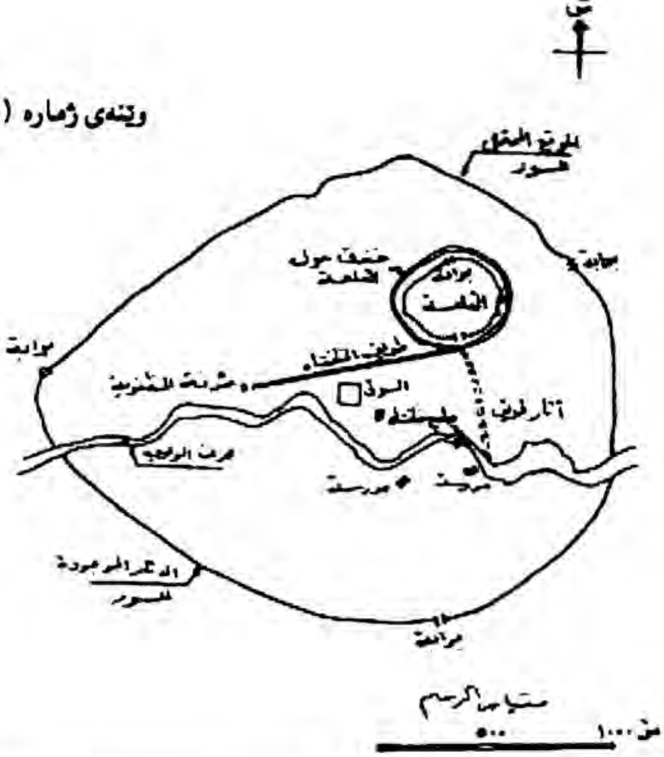

وێنەی ژمارە (٣)

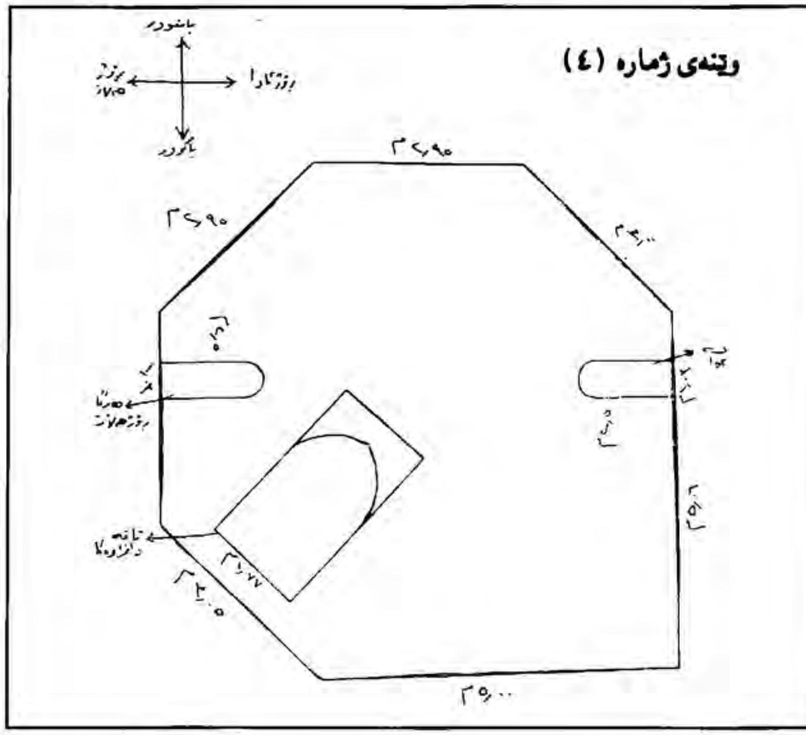

وێنەی ژمارە (٤)

ســـەرەوە هەشت لا دەردەکـــەوێت، لەوانەیە ئەمـــەش بە هۆی بوونی دیواری مزگەوتەکە سێ لای منارەکە بۆتە دوولا ئەوانیش لایەکانی رۆژئاوا درێژییەکەی (٥.٦م)ە،لای باکووری رۆژئاوا درێژییـــەکـەی (٥م)، چونکە منارەکـە دەکـەوێتـە گـۆشـەیەکی دوو دیواری مـزگـەوتەکـە لەوانەیە بەرزی دیواردکـــەش (٧م) بووبێت، لەبەر ئـەوەی لـە بـەرزایـی (٧م) زیـاتـر بنکەکە دەبێت بە هەشت لا.

یان رەنگە جـیـاوازی ژمـارەی لایەکـان و درێژییەکـان بگەڕێتـەوە بۆ کــــاری تـوێژەنـکـردنـەوە لـەلایـەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری عێراقی، بۆیە دەگـونجێ لە بنەڕەتدا بنکەکـەی هەشت لا بووبێت و هەر لایەی (٣م) بێت، هەربۆیەش پێنج لایەکـەی تر درێژییـەکـەیان لە یەکـتـر نزیکن کـە بریتین لە لای رۆژهەڵات درێژییـەکـەی (٢.٩٦م)، لای باکـووری رۆژهەڵات درێژییەکەی (٣.٥ م)، لای باشووری رۆژئاوا درێژییـەکـەی (٣م)، هەردوو لای باشـــوورو باشـــووری رۆژهەڵات درێژییـــەکـــەیان (٢.٩٥م)ە.بڕوانە وێنەی ژمارە(٥).

منارەی چۆلی دوو دەرگـــای هەیە یەکـێکـیـان لە رۆژهەڵات ئەوی تر لە رۆژئاوا، پێوانەی هەریەکەیان نزیکەی (١×٢م)ە، کـــــۆتـایـی دێت بە کـەوانەیەکی نیـوە بازنـەیی (عـقـد نصف دائري)، ئەو دوو دەرگـــــایە لەســـەر زەوی دەکـرێنەوە بەهۆی دوو پلیکـانەی مـــارپێـــچی (حلزوني) دەتوانیت بچـیـتـە ســەر لوتکەی منـارەکـــە، ژمـــارەی هەریەکـــەیان (١٣٩) پلیکانەیە، پانی پلیکانەکان (٩٠سم)ە، دیـواری منـارەکـــەش (٦٠سم)، شـــایانی باســـە ئەم دوو پلیکانە مارپێچیە لە یەکتر جیان بە شێـوەیەک دوو کـەس لە یەک کـاتدا دەتوانن ســـەربکـەون، یەکـــێک لەدەرگـــــای رۆژهەڵات ئەوی تـر لە دەرگای رۆژئاوا، هەریەکەیان ئەوی تر نابینێت تا لوتکەی منارەکە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٦).

دوای سەرکەوتن بە پلیکانەکانی دەرگـــــای رۆژهەڵات دوای (٢٣) پـــلـــیـــکـــان بـــە لای رۆژئـــاوا دا، پەنجـــەرەیەکی تێـــدا دەکـــرێتـــەوە پێـــوانەکـــەی (١.٥٠م × ٩٠سم)، و دوای (٥٣) پلیکان لە هەمان دەرگا

وێنەی ژمارە (٥) بەدەستکێشراوی منارەی هەولێر لەلایەن (هیرزفیلد)ەوە.

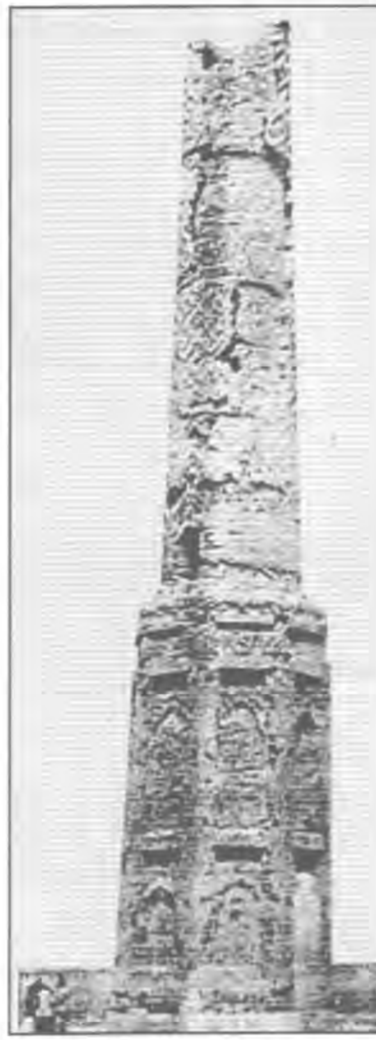

وێنەی ژمارە (٦)
منارە پێش نۆژەنكردنەوە

پەنجەرەی دووەم دەكرێتەوە بە لای باكوور لە سەرەتای لوولەی منارەكە واتە لە نێوان بنكەو لوولەكەی پێوانەكەی (١.٥٠م × ٧٠سم) بەڵام پەنجەرەی سێیەم بەهەمان شێوە و پێوانی پەنجەرەی دووەم لە پلیكانەكانی دەرگای رۆژئاوا دەكرێتەوە بە لای باشوور، دەتوانرێت لە پەنجەرەی دووەم و سێیەم بێیتە سەر تارمەیەک لە نێوان بنكەكەو سەرەتای لوولەكەی كە پانییەكەی (٥٠سم)ە.

بەشی یەكەمی منارەی چۆلی واتە بنكەكەی پێک هاتووە لە دوو ریز تاقی داخراو (حنايا صماء) لە سەر یەک ریز بوون، ریزی خوارەوە پێک دێت لە پێنج تاق، دابەش بوون بەسەر هەموو لایەكان جگە لەو دوولایەی كە بەر دیواری مزگەوتەكە دەكەوێت، پێوانی یەكێک لەو تاقانە نزیكەی (٢.٥-٣م × ١.٨٠م) كۆتاییان دێت بە كەوانەیەكی نیوە بازنەیی (عقد نصف دائري)یان نووک تیژ (عقد مدبب).

بەڵام بەشی دووەمی تاقەكان واتە ریزی سەرەوە لە بنكەی منارەكە پێک دێت لە هەشت تاقی داخراو بە هەمان شێوەی تاقەكانی خوارەوە جگە لە دوو تاقی رۆژئاوا و باكووری رۆژئاوا نەبێت كە بەرزییەكەیان كەمترەو پانییەكەیان فراوانترە.

هەروەها لە بەشی سەرەوەی بنكەكە كۆمەڵێک تاقی داخراوی بچووک بە شێوەیەک كە هەر چوار تاقێک لەلایەكی بنكە هەشت لایەكە ریزكراون، ناوەڕاستی سەر تاقەكان بۆ سەرەوە دەرچووە لە شێوەی بنكەی سێگۆشەیەكی سەر بەرەو خوار. بروانە وێنەی ژمارە(٧).

نەخشەكانی سەر منارەی چۆلی:

نەخشەكانی سەر منارەی چۆلی دەكرێن بە دووبەش:

یەكەم: نەخشی نووسین (الزخارف الكتابية): لە بەشی دووەمی منارەكە واتە لوولەكەی شریتێک لە نەخشی نووسینی لە دەوری لوولەی منارەكە سوڕاوەتەوە، نەخشە ئەندازەییەكان لە یەكتر جیا دەكاتەوە، نەخشەكەش بریتییە لە ناوی (محمد) دروودی خوای لێ بێت بە خەتی كوفی چوارگۆشە بە شێوەی ئاسایی راست و پێچەوانە (مقلوب) نووسراوە و چەند جارێک دووبارە بۆتەوە، ئەمەش بۆ پڕكردنەوەی بۆشاییەكان و لایەنی جوانییە.

شایانی باسە هەموو نەخشەكانی منارەی چۆلی بەخشتی شووشەیی رووپۆش كراو بەڕەنگی شین كراوە، بۆ جوانكاری و جیاكردنەوەی لە خشتەكانی تر.

وێنەی ژمارە (٧)
منارە لەكاتی نۆژەنكردنەوەدا

دووەم: نەخشی ئەندازەیی (الزخارف الهندسیة): نەخشە ئەندازەییەكانی منارەی چۆلی دەكرێن بە چەند جۆرێك لەوانە/ ئەستێرەی چوارلا و پێنج لا و شەش لا، خاچ، سینی ئەستێرەیی (طبق نجمي)، كأس، تبل، بادمیە و لوزە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٨،٩).

زۆربەی نەخشە ئەندازەییەكان لە یەكتر دەچن و بەشێكی كەمیان لێ ماوەتەوە، لەوانە تاقی ڕۆژهەڵات شێوەكەی لاكێشەیی و بە چوارچێوەیەك دەورە دراوە كۆتایی دێت بە كەوانەیەكی مدبب، ناوەوەی تاقەكە بە خاچی شكاوە (الصلیب المعقوف) پڕ كراوەتەوە، هەریەك لەو خاچانە لە ناو چوارگۆشەیەكدان. بەڵام گۆشەكانی ئەو تاقە پڕكراوەتەوە بە ئەستێرەی پێنج لاو شێوەی ئەندازەیی شەش لا.

هەروەها تاقی باشووری ڕۆژئاوا هەمان شێوەی تاقی پێشووی هەیە بەڵام نەخشەكانی ناوەوەی بریتییە لە شێوەی پیتی (T) ئینگلیزی، بەشێكی كەمی لێ ماوەتەوە. بڕوانە وێنەی ژمارە(١٠).

تاقەكانی بەشی سەرەوەی بنكەكە هەمان شێوەی تاقەكانی بەشی خوارەوەیە تەنها جۆری نەخشەكەیان جیاوازە، نەخشی دووانیان ماوەتەوە ئەوانیش بریتین لە تاقی ڕۆژهەڵات نەخشەكەی ناوەوەی پێكدێت لە ئەستێرەیەك لە ناوەڕاست و كۆمەڵێك شێوەی كاسە (كأس) لە دەوری بەشێوەی بازنەیی ریز بوون و ئەوانیش دەورەدراون بە شێوە بازنەییەكی گەورە، ئەو كۆمەڵە نەخشە بەیەكەوە پێی دەوترێ سینی ئەستێرەیی.

هەر لەناوەوەی ئەو تاقە ئەستێرەی چوارلا لە ناو بازنەیەك دەردەكەون و لە لای ڕاست و چەپی خاچی شكاوە هەیە سەرەكانیان درێژ بۆتەوە و بە یەك گەیەنراون، بەڵام گۆشەكانی ئەو تاقە پڕكراوەتەوە بە ئەستێرەی شەش لاو لە ناوەڕاستی و نێوانەكانی شێوەی (التبل) هەیە، سەر ئەستێرەكانیش پڕكراوەتەوە بە شێوەی (بادمیە).

تاقی دووەم لە تاقەكانی بەشی سەرەوە بریتییە لە تاقی باكووری ڕۆژئاوا، نەخشەكەی پێكدێت لە سینییەكی ئەستێرەیی لەگەڵ ئەستێرەیەكی چوارلا چەند جارێك دووبارە بۆتەوە، لە نێوان (طبق نجمی)یە كە شێوەی (لوزە)ی هەیە. بەڵام گۆشەكانی ئەو تاقە بەهەمان نەخشی گۆشەكانی تاقی یەكەم پڕكراوەتەوە بە شێوەی (تبل) (بادمیە).

لە كۆتایی سەرەوەی بنكەكەی ریزێك تاق هەیە كە بە شێوەی هەر چوار تاقێك لە لایەكی بنكە هەشت لایەكە ریزبوون، ناوەوەی ئەو تاقانە پڕكراوەتەوە بە ئەستێرەی چوارلا (چارلك).

نەخشەكانی لوولەی منارەی چۆلی پێكدێت لە چوار جۆر

جۆری یەكەم: نەخشی حەسیری

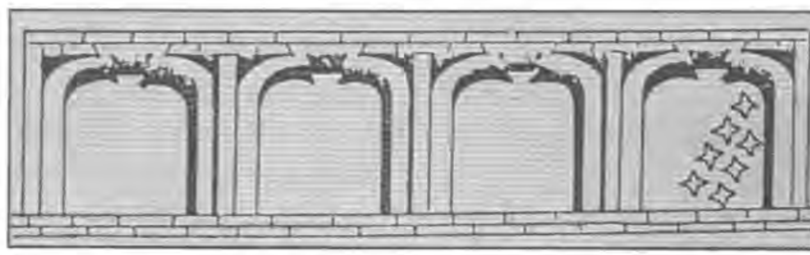

وێنەی ژمارە (٨)

وێنەی ژمارە (٩)

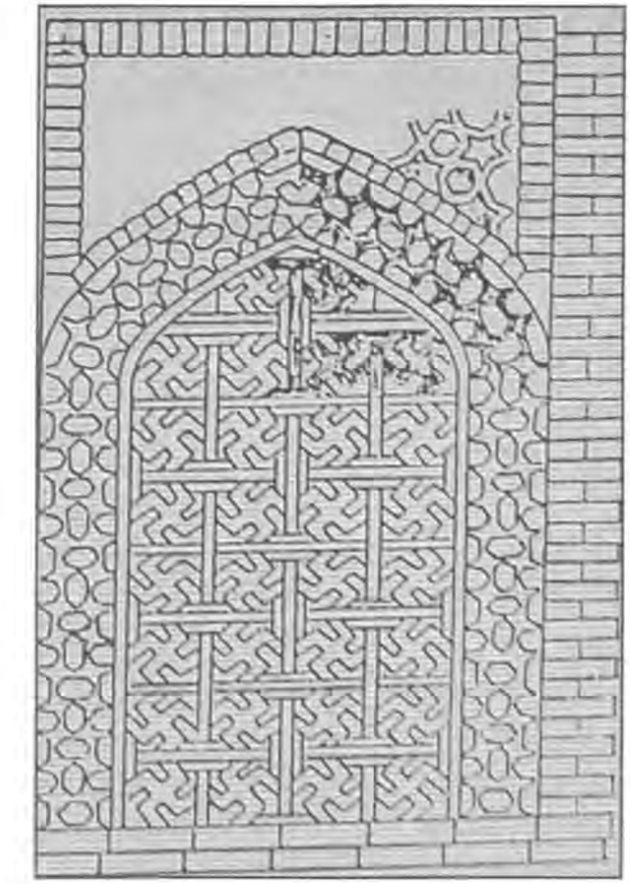

وێنەی ژمارە (١٠)

پێکدێت لە شێوەی لەبزینەیی (معین) سەرەکانیان درێژ بۆتەوە شێوەی معینی تری دروست کردووە.

جۆری دووەم: نەخشی شێوە پیتی (Z) کە هەردوو سەرەکەی درێژ بۆتەوە شێوەی معینی وەرگرتووە، نەخشەکانی جۆری یەکەم و دووەم جیادەکرێتەوە بە شریتێک شێوەی پیتی (X) لە نێوان هەر دوو پیتێک شێوەیەکی شەش لا هەیە.

بەڵام نەخشەکانی جۆری سێیەم و چوارەم تارادەیەکی زۆر لەیەکتر دەچن، کە پێکدێن لە شێوەی چەند چوار گۆشەیەکی گەورە لە هەر چوارسەرەکەی چوار چوارگۆشەی بچووکی پێوە لکاوە، لە ناوەڕاستی لاکانی چوارگۆشە گەورەکە هێڵێک درێژ بۆتەوە لە شێوەی پیتی (T).

نەخشەکانی جۆری دووەم و سێیەم شریتێکی نووسین جیایان دەکاتەوە وەک لە پێشدا باسمان کرد، بەڵام بەشی سێیەم و چوارەم شریتێک لە شێوەی پیتی (X) جیایان دەکاتەوە، لەوانەیە لە کۆتایی منارەکە شریتێکی تر هەبووبێت بەڵام بەهۆی رووخانی لووتکەکەی دیار نەماوە.

سەرچاوەکان

- الاعظمي، خالد خليل حمودي: الزخارف الجدارية في اثار بغداد، بغداد ١٩٨٠
- أمين، حسين: المدرسة المستنصرية، بغداد ١٩٦٠
- الجنابي، كاظم: حول الزخارف الهندسية الاسلامية، سومر، العدد ٣٤، مجلد ١،٢، ١٩٧٨
- حسين، كامل: التنقيب حول المئذنة المظفرية في أربيل، سومر، العدد ١٨، ١٩٦٢
- حسين، محسن محمد: اربيل في عهد الاتابكي، بغداد ١٩٧٦
- حميد، عيسى سلمان وآخرون: العمارات العربية الاسلامية في العراق، بغداد ١٩٨٢
- حميد، محمد حسين: العناصر الزخرفية، سومر العدد ٤٥، مجلد الاول، ١٩٧٨
- الحيدري، عبدالباقي عبدالجبار: التجديد الحضري لقلعة أربيل، بغداد ١٩٨٣
- رزق، عاصم محمد: معجم مصطلحات العمارة والفنون الاسلامية،
- ريج، كلوديوس جيمس: رحلة ريج الي العراق سنة ١٨٢٠م، ت بهاء الدين نوري، بغداد ١٩٥١
- غالب، عبدالرحيم: موسوعة العمارة الاسلامية، بيروت ١٩٨٨
- القلقشندي، احمد بن علي: صبح الاعشي في صناعة الانشأ، سرحة وعلق عليه محمد حسين،بيروت ١٩٨٧
- قزاز، وداد علي: المنارة المظفرية في أربيل تاريخها ووصفها، سومر العدد ١٦، ١٩٦٠
- مديرية الاثار العامة، المواقع الاثرية في العراق، بغداد ١٩٧٠
- مديرية الاثار العامة، أضبارة المنارة المظفرية رقم ٣٦/٤٨
- نيبور، رحلة نيبور الي العراق في -القرن الثامن عشر (١٧٦٦م). ت: محمود حسين، بغداد ١٩٦٥

ئەم بابەتە لە گۆڤاری سوبارتو ژمارە ١/٧٠٠٢ بڵاوبۆتەوە.

وەسفی منارەی چۆلی (موزەفەرییە)

دکتۆر سەباح مەحمود ئەلقازی
مامۆستای وانەبێژ- بەشی شوێنەوار
زانکۆی سەلاحەددین

منارە کەوتۆتە پشتی قەڵاتی هەولێر لەلای رۆژئاوا[1] یەک کیلۆمەتر لە قەڵا دوورە.[2] لە رێی ئەو لێکۆڵینەوە شوێنەوارییانەی لەسەر مزگەوتەکە ئەنجامدراوە، دەرکەوتووە کە منارەکە بەمزگەوتەکەوە نەلکاوە. تەنیا لە قوڕنەی باکووری رۆژئاوای دیواری دەرەوەی مزگەوتەکە نەبێ[3]، کە ئەمەش وای کردووە بەدرێژایی چاخەکان بەرزییەکەیەوە، چونکە هەندێک دەڵێن بەرزی ئەو منارەیە بەقەد منارەی حەدبا بووە کە لەموسڵە[5]. بەم شێوەیەی منارەی چۆلی بەوەی کە بەسەری هات، بەشی سەرووی رووخاوە. هەندێ بۆچوونی دیکە هەن دەڵێن: ئەو منارەیە موزەفەرەدین گوگبری، دواتر لەسەر مزگەوتێک دروستی کرد، کە پێش ئەو مزگەوتەکە دروست کرابوو[6].

لە ساڵی ١٩٦٠ز. دەستەیەکی پسپۆر لە بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گشتی لەبەغدا بۆ چاککردنەوەی بناغەی ئەو منارەیەو بەشەکانی خوارێ لەگەڵ هەندێ لە نەخش و نیگارەکانی کە کەوتوونەتە خواردوە هاتنە هەولێر، بینییان ئەو منارەیە جگە لەبەشی ژێرەوەی بناغەکە، بەخشت و گەچ دروست کراوە، بەڵام بەشی ژێرەوە لە بەردی چاککراو و گەچ دروست کراوە[7] بناغەی منارەکە لەچەند لایەکی پتەو دروست کراوەو درێژی هەر لایەک نۆ پێ و یانزە گرێیە، واتە نزیکەی (٣م)[8] واتە وەک بناغەی منارەی سنجار دروست کراوە[9] کە مێژووەکەی بۆ ٥٥٩ک دەگەڕێتەوە[10] کە بناغەکەی بەدوو پۆل رازێنراوەتەوە. هەروەکو لەوێنەکە دیارەو بەشی یەکەم بەبناغەی قوڕنەی باکووری رۆژئاوای مزگەوت لکێنراوە، ئەم بەشە لە حەوت لا پێکهاتووە، نەک هەشت لا. بەڵام بەشی دووەمی بناغەکە لە هەشت لا پێکهاتووە. لەبەر ئەوەی بەرزی دیواری مزگەوت لەگەڵ بەرزی بەشی یەکەمی بناغەکە کۆتایی دێت.

منارەکە لەبەشی یەکەم دوو دەرگای بەرامبەر یەکی هەیە، هەر یەکە بەکار دەهێندرێت و دەتگەیەنن بە پەیژەیەکی لوول پێچ، کە لەناو منارەکە لوول دراوە، کە دەسوورێتەوە بەبێ ئەوەی بەیەک بگەن[11]. پێدەچێ ئەو دوو پەیژەیە گەیشتبنە ناوەڕاستی منارەکە، یەکەم بۆ بناغە بەرز بووبایەوە ئەوی دیکە بۆ سەرووی منارەکە، کە بەشێکی رووخاوە[12]. هەر لایەک لەهەردوو بەشەکانی بناغەکە بەشێوەی لاکێشە رازێندرابوونەوە، کە لەناویاندا گرێی نووکدارو تیژ لەخۆ دەگرن، شریتێکی تەسکی نادیار تاڕادەیەک لە ژوورووی سەرووی بناغەکە خوار دەبۆوە خۆی لە نووسینی کوفی دەکردو بۆ یادگاری بووە، کە ناوێکی تیادا تۆمار کرابوو، بریتی بووە لەناوی بنیاتنەری منارە و ساڵی دامەزراندنی. هەروەکو لەمنارەی سنجار دروست کراوە. هەروەها ئەو شێوەیە بەشریتێکی دیکە کە

لەشێوەی چوارگۆشە دروست کراوەو گرتی کراوەی لەخۆ گرتووە، دووبارە بۆتەوە[١٣] و زۆر بەرزیش نین و ژمارەیان سی و دووەو، هەر چواریان لەلایەکە لەرووی بناغەکەوە، ئەو شریتە دامەزراوە، کە لەبەشی خوارەوەی دیوار لەدیواری حەوزی یەکەمی منارە دروست کراوە، گوزارشت لەوە دەکات، کە بەشی خوارەوەی منارەکەیە[١٤]. هەروەها دوو شریتی دیکە هەن لەبەرزاییەو وشەی (محەمەد) درووەدی خوای لەسەر بێ بەخەتی کوفی دووبارە بۆتەوە، بەڵام لەهەردوو پۆلی خوارەوەدا هەمان نووسین شێوەکەی ئاوەژوو بۆتەوە[١٥] (بڕوانە شریتی **B** لەهێڵکاری منارە)، ئەم شریتە بە شریتێکی دیکە بەرز دەبێتەوە بەنەخش و نیگاری شەش لایی و، یەک ئەوی دیکە دەبڕێ، وەک پێتی (**X**).

بیناسازی موسڵمانەکان هەوڵ و کۆششێکی زۆریان کردووە بۆ جوانکردن و رازاندنەوەی بناغەی منارەی موزەفەرییە، تاگەیشتە ئەو ئاستەی هەر هەمووی نەخش و نیگار بەخۆوە ببینێ، کارە تێهەڵسووەکان کاریان تێیدا کردووە و نیگاری کەرپووچ بەجوانترین شێوە بەتێکەڵی بەکارهێنراوە[١٦] بەڕەنگی شین کە زۆر بەوردی بڕاوەو تارێژەیەکی بەرز هونەرکاری تیایدا کراوە، بەشێوەیەکی ئەوتۆ لە سەرووی ئاستەکان بێت بەنەخش و نیگاری

جوان و وردی ئیسلامی (لەسەر یەک دانانی ئەستێرەکان) کە بەشێوەی نەخش و نیگاری کەرپووچەکان دەکا کە تێکەڵ یەک نەبووبن و بناغەی منارەی سنجار پێی رازێندراوەتەوە. سەرەڕای ئەوەی هونەرکاری موسڵمان داهێنانی لەدانانی خشتەکانیش کردووە، کە لەو بناغەیە بەکارهاتووە، شایانی باسە بناغەی منارەی هەولێر بەگرنگترین و جوانترین بناغە دادەنرێت لەچاو بناغەی منارەکانی دیکەی عێراقدا[١٧].

بەڵام قاڵبەکەی لوولەییەو هەرچەندە بەرز بییەوە شتەکان بچووک دەبنەوەو کەرپووچ و گەچ بەگەورەیی و رێکوپێکی دروست کراوە. بەشەکەی تریشی، کە زۆر بەرزە هەروەکو دەڵێن بەرزییەکەی بەقەد بەرزی منارەی (حەدبا)یە لەموسڵ، کە پێشتر باسمان کرد زۆر بەهونەری رازێندراوەتەوە. سەربانەکەی کە لەقاڵبەکەی ماوەتەوە بۆتە چوار بەش و هەر بەشەو لە بەشەکەی تر بەشریتێکی تەسکی رازێندراو بەنەخش و نیگاری خشتی سوور جیا دەبێتەوە[١٨]. یەکێ لەو شریتانە بەنووسینی خەتی کوفی رازێندراوەتەوە، بڕوانە شریتی -**B**- لە شریتەکانی قاڵبەکە ئەویش بە وشەی (محەمەد) درووەدی خوای لەسەر بێ.

بەڵام چواربەشی قاڵبەکە بەنەخش و نیگاری بەردی جوان لەسەر دوو ئاست رازێندراوەتەوە لەدەرەنجامی جیا جیای دانانی ریزی خشتەکان کە بەشێوەیەکی ئەندازییانەی چوار گۆشەیی و شەش گۆشەیی دووبارە بۆتەوەو بەخشتی رەنگی شین کارە ئەندازەییەکە ئەنجامدراوە، وەکو ئەوەی بازنەیەک دەوری چوار بەشی قاڵبی منارەکەی دابێ. سەرنج دەدەین لەشێوەی نەخش و نیگارو جوانکردنی هەردوو منارەی سنجارو حەدبا پێشکەوتووتر بووە. دیارە شێوەی نەخش و نیگارەکە لەچوار بەشەکەی قاڵبەکە کە لەیەک نەخش و نیگار بۆ ئەو چوار بەشە خۆی

دەبینیتەوەو بەیەکەوە لکێنراون لەسەر شێوەی چوارگۆشەی یەکتربڕ لەیەکچوو بوون[19]. جا ئەگەر سەرنجمان دا دەبینین نووسینەکان بەخەتی کوفی نووسراون و لەبەشی دووەمدا دەتوانین وشەی (محەمەد) دروودی خوای لەسەر بێ بخوێنینەوە. هەروەها دەشێ لە بەشی سێیەمی قالبەکە وشەی (صلوة)، (صلاة) بخوێنینەوە.

لەوەی کە باسمان کرد دەبینین کە هونەرکاری موسڵمان توانیویەتی هەموو شتێک لەو منارەدا کۆبکاتەوە، کە رووی هونەری نەخش و نیگاری ئەندازەی ئیسلامی پێی گەیشتووە، جا چ بەدانانی ئەستێرەکان بێ یان نووسینەکان کە خۆی بەمەتەڵێک نیشان دەدا، وەکو ئەوەی پێویست بکا هەڵی بێنی. دەخوازم کە سەرکەوتوو بووبم لە شیکردنەوەی هەندێکیدا.

لەگەڵ ئەوانە هەر هەمووی لەمنارەی موزەفەریە سەرنج دەدەین، کە بەقۆناغێکی پێشکەوتوو گوزارشت دەکرێت لە دروستکردنی منارەی ئیسلامیداو لەوەی تێپەڕاند کە وەک منارە تازەکان بووبێ (سنجار- حەدبا- داقوق)، چونکە گەر خراپ نەبوایە لە بەشی سەرووی و هەندێ لە نەخش و نیگارەکانی پەرشوبڵاو نەبووبانەتەوە، کە لەجوانی لوولەییەکەی کەم کردۆتەوە، ئەوا خۆی راستییەکەی شی دەکردەوە.

شایانی باسە بەپێی بۆچوونەکان منارەی موزەفەریە لەکۆتایی چاخی شەشەم و دەستپێکی چاخی حەوتەمی کۆچی دروست کراوە، پاش ئەوەی میر موزەفەرەددین گوگبری حوکمرانی گرتە دەست و خێرو بێری میرنشینەکەی زیادەی کرد، کە بووە هۆی ئەوەی بتوانێ ئەو مزگەوتە گەورەیەو ئەو منارە جوانە پێکبهێنێ و دروست بکات[20].

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

١- أبن خلكان، أبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر، تحقيق أحسان عباس، مطبعة الغريب بيروت، لبنان ١٩٧١م، ٤، ص١١.

٢- الباشا، حسن الفنون الاسلامية والوظائف على الاثار، مطبعة لجنة البيان العربي القاهرة ١٩٦٥-١٩٦٦.

٣- باقر وسفر، طه وفؤاد، المرشد إلى موطن الاثار والحضارة، الرحلة الخامسة ١٩٦١.

٤- حسين، محسن محمد، اربيل في العهد الاتابكي، مطبعة أسعد بغداد ١٩٧٦.

٥- حسين، كامل، التنقيب حول المئذنة المظفرية في أربيل، سومر المجلد ٢٢، لسنة ١٩٦٢م.

٦- حيدر، كامل، العمارة العربية الاسلامية، نشوء المدارس الاسلامية وخصائصها في العصر العباسي، دار الفكر اللبناني- بيروت ١٩٩٥م.

٧- ريج، كلوديوس جيمس، رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠م، مطبعة السكة الحديد بغداد ١٩٥١م.

٨- سليمان، عيسى، وآخرون العمارات العربية الاسلامية في العراق، بغداد ١٩٨٢.

٩- شافعي، فريد محمود، العمارة العربية الاسلامية ماضيها وحاضرها ومستقبلها، شركة الطباعة العربية السعودية، الرياض، ١٤٠٢/١٩٨٢م.

١٠- شبلي، أحمد، تاريخ التربية الاسلامية، مكتبة الانكلو المصرية، ١٩٦٠م.

١١- العزاوي، عباس، آل بكتكين، أمارة أربيل في عهدهم، مجلة المجمع العلمي العربي بدمشق، مجلد ٢٢ لسنة ١٩٤٦- ١٩٤٧.

١٢- العزاوي، عبدالستار جبار، العقود والاقبية العراقية في العصور الاسلامية، رسالة ماجستير غير منشورة. جامعة بغداد، كلية الاداب، ١٩٦٩م.

١٣- الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد ت ٥٠٥هـ، أحياء علوم الدين، المطبعة الميمنية بمصر ١٣١٢هـ.

١٤- فكري، احمد، (التاثيرات الفنية الاسلامية العربية على الفنون الاوربية) مجلة سومر، المجلد ٢٣ لسنة ١٩٦٧.

١٥- القزاز، وداد علي، المنارة المظفرية في أربيل تاريخها ووصفها، سومر، مجلد ٢٠ لسنة ١٩٦٠م.

١٦- محمد، غازي رجب، العمارة العربية في العصر الاسلامي في العراق، مطبعة التعليم العالي والبحث العلمي، ١٩٨٩م.

١٧- نيبور، كارستن، رحلة نيبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة محمود حسين الامين، بغداد ١٩٦٥م.

١٨- يوسف، شريف، تاريخ العمارة العراقية في مختلف العصور، دار الرشيد للنشر- ١٩٨٢م.

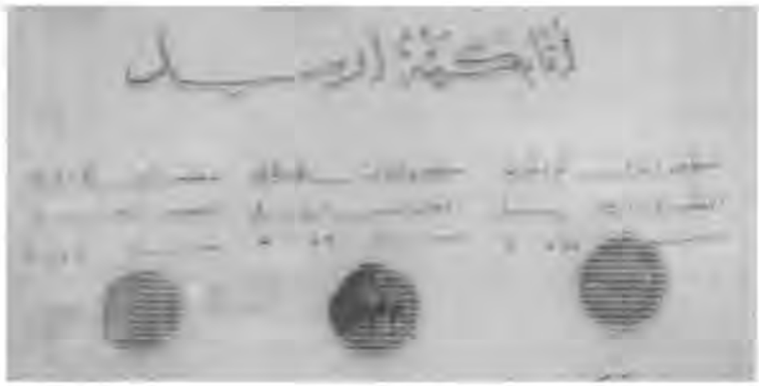

دراوی ئەربل لە قەڵای هەولێردا

دکتۆر ناهز عەبدولرەزاق دەفتەر ئەلقەیسی
بەشی شوێنەوار - زانکۆی بەغدا

دەمەوێت سەبارەت بە دراوی ئەربل بدوێم، کە لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەمی زایینی دروست کراوە.

دراو بەڵگەنامەیەکە وەک بەڵگەنامەکانی دیکە خاوەن کات و شوێن و ئامانج و نیشانەی خۆیەتی.

سازکردنی دراوی زێڕ (دینار) و زیو (درهەم) و مس (فلووس) لەو کاتیدا گرنگی ئەم شارە دەردەخات.

هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردستانی ئەمڕۆ، دەکەوێتە شوێنێک ٤١٤ مەتر لەسەر ئاستی دەریا بەرزە، دەکەوێتە خوارووی ڕۆژهەڵاتی مووسڵ و بە دووری ٨٧ کم.

هەولێر یەکێکە لەشارە مێژووییەکان، کە هەر لە هەزارەی شەشەمی پ.ز شارستانیەتی تێدا بووە، چەندان دێی کشتوکاڵی تێدا دۆزراوەتەوە.

لەساڵی ٦٤٢ی زایینی موسڵمانەکان شاری هەولێریان گرت، لەو ماوەیەدا بوو بە ناوەندێکی (زانستی و رۆشنبیری) تا سەردەمی دەوڵەتی عەباسی، دواتر دەوڵەتی ئەتابەکی، دەوڵەتی مەغۆلی و جەلائیری، ئەنجا کەوتە ژێر دەستەڵاتی دەوڵەتی قەرەقۆینلو، پاشان سەفەوییەکان و دەوڵەتی عوسمانی هەر لەساڵی ١٥٣٤ی زایینییەوە، لە سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی و تا ساڵی ١٩١٨ زایینی بەردەوام بوو.(١)

بنجی دراو

مرۆڤی کۆن لە ئەشکەوت و کەلێنان دەژیان راوی ئاژەڵانی دەکردو بەروبوومی داروباری دەخوارد.

کەمرۆڤ دەگەیشتە مرۆڤێکی دیکە کێشەو ململانێ لەنێوانیاندا ڕووی دەدا و مانەوە بۆ بەهێزەکەیان دەبوو، ئەوەبووە یاسای جەنگەڵ.

لەدوا چاخی بەستەڵەکدا مرۆڤ ناچاربوو لە ئەشکەوتەکاندا بێتە دەرەوەو بەدوای شوێنێکی گەرمتردا بگەڕێت، ئەویش کەناری ڕووبارەکان بوو، کە جێگایەکی باش بوو بۆ پێکهێنانی نیشینگەکانی یەکەم پرۆسەی ئابووری لەو کاتەدا دەستی پێکرد، کە یەکێکیان بەرهەمی زێدەی دەبوو هەوڵی دەدا بەو شتە بیگۆڕێتەوە کە پێویستیەتی، بۆ ئەو مەبەستە بەرهەمە زێدەکەی دەبردە شوێنەکانی دیکەی نیشینگەکە، بۆ ئەوەی کەسێک بدۆزێتەوە پێداویستی ئەو دابین بکات.

ئەو ئاڵوگۆڕە واتە گۆڕینەوەی شت بەشت بەردەوام بوو تا چەندان گیروگرفتی تێکەوت، وەک: نەبوونی هاوئاهەنگی لەنێوان ویستی لایەنەکان، ئەوەی دانەوێڵەی هەیە بۆ نموونە هەوڵدەدات بەڕۆنی بگۆڕێتەوە، بەڵام ئەوەی ڕۆنی هەیە پێویستی بەدانەوێڵە نییە، دەشێ پێویستی بەپێست بێت، لێرەدا هەوڵدەدەن کەسی سێیەم بدۆزنەوە پێستەی هەبێت و ڕازی بێت بەو شتانەی کە هەیە بیگۆڕێتەوە. ئەمەو چەندان گیرگرفتی دیکە وای کرد مرۆڤ کالایەکی دیکەی ناوەند بدۆزێتەوە، کە نرخی شتەکان بێت. ئەم کالا ناوەندییە لەوڵاتێکدا بۆ وڵاتێکی دیکە دەگۆڕا، لەوڵاتی یۆناندا گا و چەک کالای ناوەندی بوون، لەچین بەلەم، لەعێراقی کۆن دانەوێڵە (جۆ) و کانزا (زیو) کالای ناوەندی و بنچینەی ئاڵوگۆڕکردن بوو، (شەیقەل)ی زیو یەکەیەکی سەنگ بوو. لەدەقە مسمارییەکان هەر لەهەزارەی سێیەمی پێش زایینییەوە لای ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشوورییەکان، لە چاخی ئاشووری نوێ لەسەردەمی پادشای ئاشووری سەنحاریب ٧٠٤-٦٨١ پ.ز کە فەرمانی بەدروستکردنی (شەیقەل) دا، هەر لەو کاتەوە شەیقەل و نیو شەیقەل بوو بەیەکەیەکی ئاڵوگۆڕ پێکردن. دەتوانین بڵێین دراو هەر لەو کاتەوە دەرکەوتووە، واتە پێش ٢٣٠٠ ساڵ بەر لەئێستا، وشەی (شەیقەل) لەیاساو دەستوورەکانی عێراقی کۆندا هاتووە، وەک دەستووری حامورابی ١٧٩٢- ١٧٥٠ پ.ز.

ئەم یاساو دەستوورە کۆنانە دەقی ئابووری تێدایەو وشەی شەیقەل لەزۆر لەو دەقانەدا هاتووە.

شەیقەل دروستکردنی لە ئاشوورییەکانەوە گوازرایەوە بۆ لیدییەکان دانیشتوانی وڵاتی ئەنادۆل- تورکیای ئەمڕۆ- لەوانەوە دراو دروستکردن بۆ هەموو وڵاتانی دیکەو شارە گەورەکان بڵاوبۆوەو هەر دەوڵەتێک یان شارێک دروشمێکی تایبەتی لەسەر دراوەکەی نەخشاند.

باری ئابووری پێش ئیسلام لە سێ سیستەمی دراو پێکهاتبوو: دراوی بیزەنتی، کە لە وڵاتی شام و میسرو سەرووی ئەفەریقیا باو بوو، دراوی زیوینی ساسانی، لە عێراقدا باو بوو. سەردرای درهەمی یەمانی لە بازاڕەکانی عەرەب پێش ئیسلام وەک عوکاز و نەجران ئاڵوگۆڕیان بەدراوی زێڕو زیو دەکرد لەسەر کێش و پێوان بەڕێگای قستاس.[2]

لەسەرەتای ئیسلامدا، باسی دینار لەقورئانی پیرۆزیشدا کراوە، وەک لەسوورەتی ئال عیمران: (بسم الله الرحمن الرحيم، ومنهم ان تأمنه بدينار لايؤده" صدق الله العظيم).

سەبارەت بەدرهەم لەسوورەتی یوسفدا هاتوو: بسم الله الرحمن الرحيم "وشروره بثمن بخس دراهم معدودة" صدق الله العظيم.

دراوی ئەربلی
لە چاخی ئەتابەگیدا

رۆڵی هەولێر لەدراو سازکردندا لە سەردەمی دەوڵەتی ئەتابەکی (٥٣٩-٦٣٠) کۆچی/ (١١٤٤-١٢٣٢ز) دەرکەوت.

ئەم دەوڵەتە زەینەدین عەلی کوڕی بەکتەکین دایمەزراند و فەرمانڕەوایی لە موسڵ و شەنگارو حەران و تکریت و هەولێردا دەکرد، بەڵام وازی لە هەموو شارەکان هێنا جگە لە هەولێر، دواتر زەینەدین یوسف ٥٦٣ -٥٨٦ کۆچی/ ١١٦٧-١١٩٠ زایینی، فەرمانڕەوایی هەولێری کرد و دوای ئەویش مزەفەرەدین گوکبری ٥٨٦-٦٣٩ کۆچی/ ١١٩٠-١٢٣٢ زایینی، کە ئەبو سەعید کوڕی حوسێن زەینەلعابدین عەلی کوڕی بەکتەکی کوڕی محەمەدی ناسراو بە پادشای مەزن (الملک المعظم) ئەویش خوشکی سەلاحەدین ئەیوبی خواست، هەولێر لەساڵی ٥٨١ه/ ١١٨٥ز کەوتبووە ژێر دەستەڵاتی دەوڵەتی ئەیوبی، کە سەلاحەدین ئەیوبی دەستەڵاتی بەسەر ناوچەکە ڕادەگەیشت.

هەڵبژاردنی شاری هەولێر، کە ئەو کاتەی تەنیا قەڵات بوو، وەک بنکەیەکی دراو سازکردن بەڵگەیەکی گەورە بوو بۆ گرنگی هەولێر لە لایەنی رامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی، لە هەولێردا دراوی مسین و دیناری زێڕین لەچاخی ئەتابەکی لێدران.

لەوانەش دراوی مسین کە لەساڵی ٥٨٧ کۆچی لێدراوە و ئەمڕۆ لە مۆزەخانەی بەریتانی لە لەندەن پارێزراوە.

ڕوو: وێنەیەکی نیوەیی کەسێک دیارە پرچی گروازەیە، بۆ لای ڕاست دەڕوانێ و ڕووی لاوێکە ڕدێن و سمێڵی تراشاوە.

چیوە: لەسەری نووسراوە پادشا ناسر کوڕی یوسف گوکبری کوڕی عەلی.

پشت: (ناوەند): خودا ناسرەدین ئەمیری ئیمانداران توێشووی دنیاو دین ئەبو محەمەد سەرخات.

چیوە: بەناوی خودا ئەم فلسە لە ئەربل (هەولێر) لە ساڵی (٥٨٧) کۆچی لێدراوە،[3]

هەمان دراو لەهەمان ساڵدا ٥٨٧ کۆچی لە قاڵبێکی دیکەدا سازکرا.

روو چیوە: وەک دراوی رابردوو بوو تەنیا جیاوازی لەپشتدا هەبوو وەک:

ناوەند: خودا ناسرەدین میری ئیمانداران توێشووی ئایین ئەبو محەممەد سەربخات.

چیوە: بەناوی خودا.. ٥٨٧ سازکراوە [٤]، ئەم دراوە لەقاڵبێکی سێیەمدا سازکراو بەم شێوەیە:

ناوەندی روو: رووی لاوێک روو لە چەپە نەک راست.

ناوەندی پشت: خودا، ناسرەدین، میری ئیمانداران، توێشووی، دنیا و دین، (ئەبو محەممەد)

چیوە: بەناوی خودا، ئەم فلسە لە ئەربل ساڵی ٥٨٧ سازکراوە.[٥]

مۆزەخانەی ئەستەنبوول دراوی چوارەمی تێدایە لە دراوەکانی هەولێر و ئی هەمان ساڵ.

روو: وەک دراوی پێشوو وایە.

چیوە: پادشا ناسر یوسف، کوڕی ئەیوب گوگبری کوڕی عەلی.

ناوەندی پشت: (خودا ناسرددین ئیمانداران توێشووی دنیاو دین میر ئەبو نەسر)

چیوە: بەناوی خودا ئەم فلسە لە ئەربل (هەولێر) سازکراوە لە ساڵی ٦٨٧[٦].

هەبوونی چوار قاڵبی جیاوازی دراو لە ساڵێکدا واتە نزیکەی چوار سەد هەزار دراو لەو ساڵەدا سازکراوە. ئەوەشیان ئاماژەیەکە بۆ ژمارەی دانیشتوانی قەڵای هەولێر لەساڵی ٥٨٧ی کۆچیدا. هەروەها دەتوانین لێکۆڵینەوەیەک سەبارەت بە کڕێ و حاڵەتی ئابووری گەشەسەندوو لەو کاتیدا بکەین، هەندێ لە دراوی (ئەربل)ی ساڵی ٥٩٠ کۆچی بەم شێوەیە:

روو: وێنەی مرۆڤێک لەسەر پشتی شێرێکدایە.

وێنەکە چیوەیەک نووسینی لەسەرە.

چیوە: ساڵی پێنجسەد (لەلای چەپ) و ساڵی نەوەد (لەلای راست) و (لە هەولێر سازکرا) لە خوارەوەی وێنەکەدا.

ناوەندی پشتەوەی: ناسری ئایینی خودا، میری ئیمانداران، پادشای میران، سەرکەوتوو لە دنیاو دین گوگبری، عەلی، پەیامبەری خودا.

دواتر بایەخی هەولێر پەرەی سەند، تا بوو بەشوێنی سازکردنی دیناری زێڕ ئەوەیان دووبارە بایەخی ئەم شارە دەردەبڕێت.

دیناری زێڕ تەنیا لەپایتەخت و شارە گەورە و گرنگەکان ساز دەکرێت، لە دینارە زێڕییەکانی هەولێر کە لەساڵی ٦٠٩ کۆچی سازکراوە بەم شێوەیە:

روو: (بن علي، لا الا الله، وحده لاشريك له، الناصرالدين الله، امير المؤمنين)

یەکەم چیوە: (بسم الله ضرب هذا الدينار بأربيل سنه تسع وستمايه)

واتە: بەناوی خودا، ئەم دینارە لەساڵی (٦٠٩)ی کۆچی لە (ئەربل) هەولێر سازکراوە.

دووەم چیوە (لله الامر من قبل ومن بعد يفرح المؤمنين بنصر الله)

واتە: فەرمان خوایە لە پێشان و لە داهاتووش لەو رۆژیدا ئیمانداران بە سەرکەوتنی خودای تەعالا کەیف خۆش دەبن.

بنکەی پشت: (الملك- العادل- محمد رسول الله، صلي الله عليه وسلم، ملك الامراء گوگبري- ابوبكر) واتە (پادشای دادپەروەر، محەممەد پەیامبەری خودا دروودی خودای لەسەر بێت پادشای میران گوگبری- ئەبوبەکر)

چیوە: محمد رسول الله أرسلة بالهدى ودين الحق ليظهره علي الدين كله ولو كره المشركون)

دەبینین دەقەکانی ئەم دینارە زێڕینەی، کە لە هەولێر ساڵی ٦٠٩ کۆچی سازکراوە، نازناوی خەلیفەی عەباسی ناسر لدين الله میری ئیمانداران (٥٧٥- ٦٢٢ کۆچی) لەسەرە ئەو خەلیفە عەباسییە، کە لە هەمووان فەرمانڕەوایی زیاتر بوو، خەلافەتەکەی ٤٧ ساڵی خایاند و نازناوی (ئەبو عەلی)، کە نازناوی میر مزەفەرەدین گوگبری، میری (ئەربل) هەولێری ئەو کاتییە.

کەچی لە دەقەکانی پشتدا نازناوی پادشای دادپەروەر و شکۆ ناوی (ئەبوبەکر)ی لەسەرە کە بۆ برای سەلاحەدینی ئەیوبی دەگەڕێتەوە، کە بوو بەپادشای میسرو سوریا لەماوەی ٥٩٦-٦١٥ کۆچی و نازناوی (الملك العادل) پادشای دادپەروەری لێندرا.

لە دەقەکانی ئەم دینارەدا تێبینی زاڵبوونی ئەیوبییەکان دەکەین لە هەولێردا، دەقەکان هەندێ نازناوی نوێیان تێدایە وەک (ملک الامراء گوگبری) واتە (پادشای میران گوگبری) کە نازناوێکی نوێیە پلەوپایەی ئەم میرە لەو کاتیدا دیار دەکات.

- ئەم دینارە لە مۆزەخانەی بەریتانی لە لەندەن هەڵگیراوە، لینابول ج٩ ل ٣١٠-٣١١ بڵاوی کردەوە، وادیارە سازکردنی دیناری (ئەربل)ی زێڕین بەردەوام بوو، لەساڵی ٦١٢ کۆچی دینارێکی زێڕ

سازکراوە، بەم شێوەی خوارەوە:

ناوەندی روو: (عدة الدنيا- والدين لااله الا الله، وحده لاشريك له الناصر لدين الله، امير المؤمنين- ابو نصر).

چیوەی یەکەم: بسم الله ضرب هذا الدينار بأربل سنة احد وعشرين وستماية.

چیوەی دووەم: لله الامر من قبل ومن بعد يومئذ يفرح المؤمنين بنصر الله.

ناوەندی پشت: (الملك- الكامل، محمد رسول الله، صلى الله عليه وسلم، ملك الامراء گوگبري- محمد)

چیوە: محمد رسول الله ارسله، بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولوكره المشركون.

دراوی (ئەربیل) هەولێر لە چاخی مەغۆلەکاندا:

مەغۆلەکان لەبنجدا لەبانی مەنگۆلیای سەرووی بیابانی گولی راهاتوون، ئەو بیابانەی پانتایی لە ناوەڕاستی ئاسیا لە خوارووی سیبیریا و سەرووی سین و رۆژئاوای مەنشووریا و رۆژهەلاتی تورکمانستان، لەنێوان چیای ئەلتای لە رۆژئاوا و چیای گەنگان لەرۆژهەلاتی داگرتووە.

مەغۆلەکان، چەندین هۆزی گەریدەن خەریکی شەڕو تالان بوون، جەنگیزخان (واتە مەزنترین فەرمانڕەوا) یان (ئیمپراتۆری سەرۆڤایەتی) بەدامەزرێنەری دەولەتەکەیان دەژمێردرێت، دوای مردنی لەسالی ٦٢٤ کۆچی- ١٢٢٧ زایینی، مندالەکانی شانشینییەکەیان لەنێو خۆ دابەشکرد، بەلام ئەوەندەی باوکیان لێهاتوو نەبوون.

هۆلاکۆی ئەوە بوو بەدێوزمە و هێرشی بردە سەر دەولەتی عەباسی لە سالی (٦٥٦هـ/ ١٢٥٨ ز)، دواتر بەرەو باکوور بووەوە، لە هەولێردا دراوی سازکرد، هەر لەسالی ٦٧٨ کۆچی لەو دراوانەش دراوێکی سینی مەغۆلی بەم شێوەیە

روو: سەری دوو بازان

چیوە: لەهەولێر سازکراوە لەسالی ٦٧٨.

ناوەندی پشتی: (قاأن، الاعظم، اباقا، ايلخان، المعظم)

چیوە: قل الله مالك الملك تؤتي الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء، وتعز من تشاء.[٨]

لە چاخی مەغۆلیدا لە هەولێر درهەمی زیو سازکرا لە سالی ٦٨٧ کۆچی.

ناوەندی رووەکەی: (لا اله الا الله محمد رسول الله)

(دەقەکەی لە نێو چوار گۆشەیەکدایە)

چیوە: لە هەولێر سازکرا سالی ٦٨٧.

ناوەندی پشتەکەی: بەخەتی ئیگۆری نووسراوە، وەرگێرانەکەی:

(خانی مەزن- وەکیل- بریکار- ئەرغون- سازکراوە)(٩)

دراوی هەولێر لە سەردەمی سولتانی مەغولی غازان مەحموود ٦٩٤-٧٠٣ کۆچی.

روو: (صلى الله، لا اله الا الله، محمد، ضرب اربل، رسول الله، عليه)

پشت: دەقی ئیگۆری وەرگێرانەکەی:

(سولتان، مەزن، غازان مەحموود)

چیوە: لە هەولێر سازکراوە

لە دراوی زیوینی سەردەمی سولتانی مەغۆلی ئەبو سەعید کوڕی ئولگایتو ٧١٧-٧٣٦ کۆچی ناوەندی روو: (لا اله الا، الله، محمد، رسول الله)، اربل

چیوە: ئەبوبەکر، عومەر، عوسمان، عەلی

ناوەندی پشت: لەرۆژگاری، دەولەتی سولتانی مەزن، ئەبو سەعید بەدرخان، خودا پادشایەتی بەردەوام دەکات)

چیوە: سالی/ دوو/ بیست/ حەوت/ سەت[١٠]

لەدراوە مسییەکانی سولتان ئەبو سەعید بەهادرخان لەهەولێر هەر بەو شێوەی خوارەوەیە:

ناوەندی روو: (لا اله الا الله، محمد، رسول الله)

ناوەندی پشت: (سلطان المعظم، اربل، ابو سعيد)

ئەم دراوە لەمۆزەخانەی عێراقی لەژێر ژمارەی ١٤٨٥ مسی پارێزراوە. لە درهەمە زیوینییەکانی مەغۆلی، کە لەئەربیل لێدراوە سالی ٧٨٥ کۆچی.

ناوەندی روو: (علي- ابوبكر- لا اله الا الله، محمد، رسول الله، عثمان، عمر)

ناوەندی پشت: (السلطان الاعظم، ضرب، اربل سلطان احمد بهادر، خان خلد الله ملكه)

چیوە: سنه خمسه/ ثمانين/..

لەدراوە مسییەکانی هەولێر، کە شێوەی ئەستێرەی هەبێت لەسەرووی دەقەکانی ناوەندی روو:

ناوەندی روو: (لا اله الا، الله محمد، رسول الله)

ناوەندی پشت: (سلطان الاعظم، اربل، ابو سعيد)

لەدراوە مەغۆلییەکانی سەردەمی سولتان سلێمان خان ٧٤٠-٧٤٥

کۆچی.

ڕوو: (لا اله الا الله، محمد، رسول الله، الله عفة)

چیوە: (ابوبكر عمر فاروق عثمان عفا علي مرض)

پشت: (السلطان العادل، كتابة، يغوريه، خله، الله ملكة، اربل)

دوای ئەوەی دەسەڵاتی مەغۆلەکان کۆتایی هات دەسەڵاتی جەلائیری جێی گرتەوە، کە چەندان هۆزی ڕۆژهەڵاتی مەنگولیا بوون لە بنجدا مەغۆلن یان تورک، حەوت فەرمانداری جەلائیری حوکمی عێراقیان کرد لە ساڵانی ٧٣٦-٨١٢ی کۆچی.

لە سەردەمی جەلائیرییەکاندا لە هەولێر دراو ساز کرا، واتە هەولێر بایەخی خۆی پاراستووە.

ناوەندی ڕوو: (لا اله الا الله، ضرب، محمد اربل، رسول الله)

چیوە: (ابوبكر، عمر عثمان، علي)

ناوەندی پشت: (الله، ياحي، السلطان الاعظم)، شێخ ويس بهادرخان، خلد، الله ملكه)

چیوە: سڕاوەتەوە. ئەم دراوە لە مۆزەخانەی بەریتانی لە لەندەن پارێزراوە.

لە درهەمەکانی هەولێر ساڵی ٧٨٥ی کۆچی، بەم شێوەیە:

ناوەندی ڕوو: (عمار- ابوكبر- لا اله الا الله، محمد، رسول الله، عثمان، علي)

ناوەندی پشت: (السلطان الاعظم، ضرب، سلطان احمد بهادر، أربل، خان خلد الله ملكه).

لەدراوەکانی سوڵتان ئەحمەد بهادرخان ٧٨٤-٨١٣ کۆچی لە هەولێردا.

ناوەندی ڕوو: (الله، لا اله الا، محمد، رسول الله)

ناوەندی پشت: (السلطان الاعظم، ضرب، سلطان احمد بهادر، اربل، خان خلد ملكه)

دراوەکانی کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا: عوسمانییەکان لەساڵی (٩٤١ کۆچی/ ١٥٣٤) زایینی لەسەردەمی سوڵتانی عوسمانی سلێمان کوڕی سەلیم ناسراو بە (قانوونی) ٩٢٦- ٩٧٤ کۆچی/ ١٥٢٠-١٥٦٦ زایینی عێراقیان داگیرکرد، دوای ململانێیەکی زۆر لەنێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکاندا دراویان لەسەردەمی عوسمانی لە عێراقدا لەم شارانە سازکرد (بەغداد، بەسرە، مووسڵ، حلە، کوردستان).

مۆزەخانەی بەریتانی لە لەندەن دراوێکی زێڕی پاراستووە، لە نیوەی خوارەوەیدا چیای تێدایە، چیایەکی کوردستان دەنوێنێت و لەسەرەوەی نووسراوە (کوردستان ساڵی ١٢٦٣ کۆچی) و لە لایەکی دیکەی وێنەی مۆری سوڵتانی عوسمانی عەبدولمەجید کوڕی مەحموودی یەکەم (١٢٥٥-١٢٧٧ کۆچی/ ١٨٣٩-١٨٦١ز) هەیە. دەقی مۆرەکە سوڵتان عەبدولمەجید کوڕی مەحموود مزەفەرە)[١٥].

ئەم دراوە زێڕە دەشێ مەدالیایەک بێت یان دراوێکی یادکردنەوە بەڵام ناوی کوردستانی لەسەر نووسراوە، واتە پێش ١٦٢ ساڵ لەمێستا.

لەوەی ڕابرد بایەخ و گرنگی شاری هەولێرمان بۆ دەردەکەوێت. هەر لەساڵی ٥٨٧ی کۆچییەوە، دراوی زێڕو زیو و مسینی تێدا سازکراوە، کە نیشانەی بایەخی زۆریەتی.

شایانی باسە قەڵات ناوەندی ناوەدانی بوو لە هەولێردا، واتە هەموو ئەم دراوە لەقەڵات سازکراوەو خانەی سازکردنی دراوی تێدابووە بەهەموو پێداویستییەکانی.

سەرچاوە و پەراوێز:

1- AL- MUFTI Kanaan
Rashd: ERBEL. 1998 PP.2-3

٢- ئوستاد، د.ناهض عبدالرزاق القيسي: (النقود في العراق)- بغداد ٢٠٠٢ ل٣٦.

٣- ئەم دراوە مسینە (لیپ بول) لە کەتەلۆگەکەی بەشی سێیەم لاپەڕە ٢٣٢دا بڵاوکردەوە.

٤- مۆزەخانەی بەریتانی- لەندەن بەشی ٣. ل٢٣٣.

٥- مۆزەخانەی بەریتانی- لەندن بەشی ٣. ل٢٣٣.

٦- ئەم دینارە لەمۆزەخانەی بەریتانی لەلەندن پارێزراوە، لین بول. بەشی ٩/ ل٣١١.

٧- ئەم دراوە لەمۆزەخانەی بەریتانییە لە لەندەن. لین بول ج٩ ٢٢.

٨- ئەم درهەمە لەمۆزەخانەی عێراقی لەژێر ژمارەی (٥٣٠٧ مس) پارێزراوە.

٩- ئەم درهەمە لەمۆزەخانەی عێراقی لەژێر ژمارەی ١٣٢٨ مسی/ پارێزراوە.

١٠- ئەم درهەمە لەمۆزەخانەی عێراقی لەژێر ژمارەی ١٤٨٥ مسی پارێزراوە.

١١- ئەم درهەمە لەمۆزەخانەی بەریتانی لە لەندن پارێزراوە.

١٢- ئەم دراوە لەمۆزەخانەی عێراق لەژێر ژمارەی ٨٥٦٧ مسی پارێزراوە.

١٣- ئەم دراوە زێڕە ددگمەن و گرنگە لەمۆزەخانەی بەریتانی لە لەندن پارێزراوە.

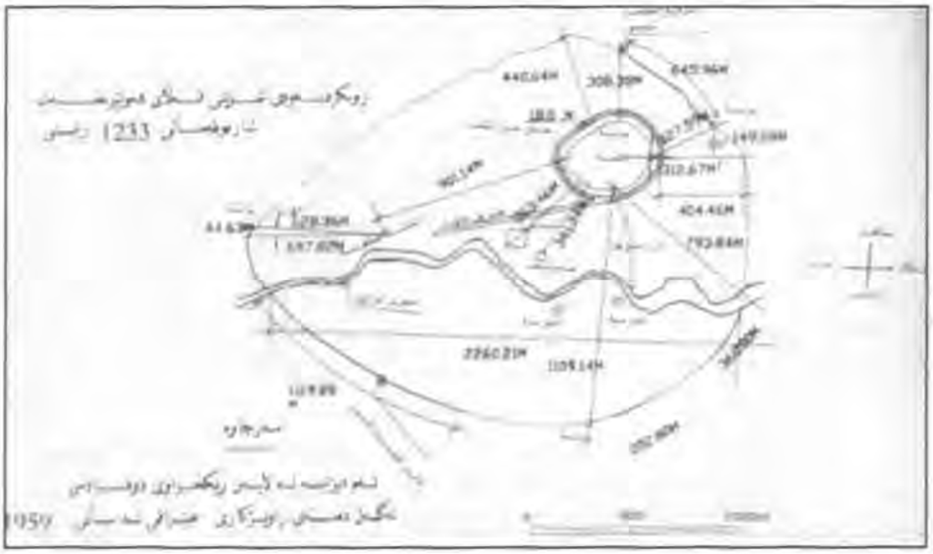

دۆزینەوەی بەشێک لە شوورەی هەولێر

عەبدولڕەقیب یوسف

ڕۆژی ٣١ تەمموزی ١٩٨٢ لەگەڵ برای نووسەر مومتاز حەیدەری چوومە لای خوالێخۆشبوو مامۆستا ناسیح عەبدوڵلا حەیدەری تا هەندێ لە بیرەوەرییەکانی لەسەر شریتی کاسێت تۆماربکەم، کە تەمەنی مامۆستا ئەو کاتە دەوری ٨٥ ساڵ بوو و سینگی پڕ لە زانیاریی مێژوویی بوو، گەلێ شارەزا بوو، بیرەوەرییەکی زۆری هەبوو لەبارەی کوردستانەوە، بەتایبەتی ڕەچەڵەکزان (نساب)ی هەولێر بوو، مرۆڤێکی وا دەبا لەکەمەوە بۆ ماوەی دە سەعات دیدارم لەگەڵ کردبا، بەڵام خۆشبەختانە هەندێ لە بیرەوەرییەکانی خۆی لەگەڵ شیعرەکانی خۆی چاپ کردووە.

لە مامۆستام پرسی ئایا شوورەی هەولێرت دیبوو و شوورەکە چەند لە قەڵات دوور بوو، وتی: من دیواری پشتەوەی ئەم حەوشەی خانووم لەسەر شوورە داناوە، ئیتر زۆر کەیف خۆش بووم و چووم تەماشام کرد، بەڵام لەبەر ئەوەی شەو بوو، وێنەییم نەگرت.

لەبەر گرنگی شوێنەواری و مێژوویی ئەم پارچەیە لە شوورە کۆنەکەی شاری هەولێر لە چەند باس و وتارێکی خۆمدا ئیشارەتم بۆ کردووە، وەک ئەو باسە فراوانەم (دۆزینەوەی ڕوانگەیێکی ستێرناسی کوردی لە گوندی گراو)، کە (٢٥) لاپەڕەیە و هەر ئەم مامۆستا گەورەیە بوو، کە لێم پرسی، ئایا حسابێکی ئەستێرەناسی کوردی لە ناوچەی هەولێر هەبوو؟ وتی بەڵێ حسابی گراو لەژێر شاخی سەری ڕەش هەیە[1].

ڕۆژی ٢٠٠٦/٣/١٤ وێنەی پارچە شوورەکەم گرت و پێوام کە (١٨.٥٠ م)ە بە بەرزایی (١.٥٠ م) لەژێر دیواری حەوشی خانووەکەدا لە

باکووردوە ماوە، وەک دەبینن لەم وێنەیەدا چۆن بەڕێز عەبدولواحید نیعمەت ماودرانی حەیدەری بەدەست ئیشارەت بۆ شوورەکە دەکات. بڕوانە وێنەی ژمارە (٤،٣،٢،١)

لە شێوەی هەڵکەوتنی زەوی لە باشوور و لە باکووری پارچە شوورەکە تێبینی دەکەم باکوور نزمتر بوو، واتە شوورە لەسەر قەراغی زەوییێکی نزم ئاواکراوە، نەک لە زەوییێکی راستە و راستدا یانی ئەو زەوییەی باشووری شوورە تا قەڵات بەرزترە.

دووری ئەم شوورەیە لە قەڵات بەلای باکوور و کەمێک بەلای رۆژهەڵاتەوە، دەوری (٢٧٠م)ە بە هێڵێکی هەوایی بە پێی ئەو نەخشەیەی پاشان باسی لێ دەکەین، شووردی هەولێر لە باکووردوە تەنگ و نزیکتری قەڵات بووە، بەڵام لە باشووردوە شوورە لە دۆڵی بەستێ تێپەڕیوە تا نیزیکی گردی قالینج ئاغا و بەرەو هێڵی رۆژئاوا سووڕاوەتەوە تا گەیشتۆتە جێگەی وەستانی شەمەندەفەری جاران کە ئێستا بووەتە (زیندانی مەحەتە).

زۆر کەس لە خەڵکی هەولێر ئەمەیان دەزانی و لە هەشتاکانی سەدەی رابردووشدا کاک محەمەدی حاجی ساڵحی وێنەگر لە سلێمانی، کە لە منالییەوە زۆر لە هەولێر ماوە بەمنی وتووە لە پەنجاکاندا پارچەی شوورە مابوو لەلای (وێستگەی شەمەندەفەر)، من خۆم هەر لە هەشتاکاندا پارچەیەک لە بناغەی شوورەکەم دیوە لەسەر قەراغی باشووری بەستی بەرامبەر گۆڕستانی شێخەڵلا و وێنەییم گرتووە.

جێگەی مزگەوتە نوێیەکەی (صواف) لەنێوان (زیندانی مەحەتە) و منارەی سوڵتان موزەفەردا لەنێو شوورەی شاردا بووە و دوورنییە شوورەکە تا شوێنی بینایەی پەرلەمان چووبێ، یانی منارە لەنێو شوورەدا بووە.[۲]

یاقووتی حەمەوی لە (معجم البلدان)دا لە باسی (اربل)دا نووسیویەتی: ئەربیل لەسەر گردێکی بڵندە و خەندەکێکی قووڵ و شوورەی هەیە. یاقووتیش چووەتە هەولێر و باسی (ابن المستوفی)شی کردووە و لە ساڵی (٦٢٦ ک/١٢٢٩ ز)دا کۆچی دوایی کردووە.

ناوی شوورەی هەولێر لە کتێبی خوالێخۆشبوو مێژوونووس زوبێر بیلالدا (اربيل في ادوارها التاريخية) ل١٨٦ و ١٨٩ و ١٩٠ و ١٩٣ هاتووە و هەروەها ناوی خەندەک (خندق)یش لە ل ١٨٦ و ١٨٥ دا ماموستا زوبێر لە ل ١٨٦ نووسیویەتی پاش کۆچی دوایی سوڵتان موزەفەری هەولێری لە ساڵی (٦٣٠ک=١٢٣٢ز)دا خەلیفەی عەباسی لەشکری نارد بۆ داگیرکردنی هەولێر پاش ئەوەی کە (اقبال الشرابي) لە شوورەی رەت بوو و پاشان لە خەندەکەکەش رەت بوو شارەکەی داگیرکرد، بەڵام هەر زوو شوورە و خەندەکەکەی چاک کردەوە (کە بەهۆی شەڕەوە زەرەریان لێ کەوتبوو).

لە ل ١٨٩ دا هاتووە لەشکری مەغۆل پەلاماری هەولێری دا لە ساڵی (٦٣٣ک/١٢٣٥ز)دا و بەشێک لە شوورەکەیان رووخاند و چوونە نێو شار، بەڵام خەڵکی شار و لەشکر خۆیان لە قەڵاتدا قاییم کرد و مەغۆلییەکان کە بیستیان لەشکری بەغدا بەرەو هەولێر دێت، هەولێریان بەجێهێشت و بەرەو (تەبرێز) چوون، بۆ ئەوەی بتوانن قەڵاتەکەی داگیر بکەن. لە ل١٩٠ دا نووسیویەتی (تاج الدين ابن الصلايا) (لە بەغدادەوە چووبووە هەولێر) و شوورەی نوێ کردەوە، هەروەها ئەو خانووانەی رووخابوون، ئەوەش لە ساڵی (٦٣٥ک/١٢٣٧ز)دا چاک کردەوە.

وێنەی (١)

لە ل١٩٣ مامۆستا زوبێر نووسیویەتی: لە ساڵی ١٢٥٨دا مەغۆل، کە ئابلۆقەی هەولێریان دا و نەیانتوانی داگیری بکەن، لەبەر بەرگریکردنی خەڵکەکەی کشانەوە بۆ دواوە و هەولێریان تەسلیمی (بدرالدين لؤلؤ) کرد (کە میری موسڵ بوو) تا داگیری بکات، ئەویش شوورەکانی رووخاند و شارەکەی داگیر کرد.

رەنگە لە پاش ئەم رووخاندنەوەی شوورەکە جارێکی دیکە شوورەکە تەعمیر نەکرابێ. لەبارەی خەندەکی هەولێرەوە، کە مامۆستا زوبێر دووجار ناوی هێناوە لە پەراوێزی ١٨٥دا نووسیویەتی: ئێستا شوێنەواری خەندەکەکە نەماوە، بەڵام تا ئێمرۆ بە بەشی رۆژهەڵات لە خوارووی قەڵات دەوترێ (خەندەق).

شوێنی خەندەقیش ئێستا ئەو شەقامەی لە دەوری قەڵاتە و شۆستەکانی بەردەم دوکانەکانە، ئەگەر گۆڕانکاری لە دەوری قەڵات کرا و دوکان و بیناکان رووخێندران بەدەرخستنی خەندەقە گەورەکەی ئاسانە.

بەڕێز دکتۆر موحسین محەمەد حوسێن لە کتێبەکەیدا (اربيل في العهد الاتابكي) ل٢٢٣ ناوی شوورەی هەولێری هێناوە، بەڵام بە هەڵە چووە، کە نووسیویەتی: شوورە لە باکووری قەڵات نەبووە و تەنیا لە رۆژهەڵات تا رۆژئاوای قەڵات هەبووە، یانی بە رای من نیوە شوورە هەبووە.

دکتۆر لەمانای عیبارەتی یاقووتدا بەهەڵە چووە کە یاقووت

وێنەی (٣)

نووسیویەتی: (وسور المدينة تنقطع في نصفها) یانی شوورەی شار لە نیوەیدا لەت دەبێت. مەبەستی یاقووتیش لەتبوونی شوورەدیە بە دۆڵی بەستێ، کە دووجار لە بەستێ تێپەڕبووە بە درێژی (٢٢٦٠م)ی هەوایی و هەردوو جار لەت بووە. ئەگەر شار تەنیا نیو شوورەی هەبێ، سوودی ئەو نیوەیە چییە: چونکە ئەگەر دوژمنێک بەهێز بێت بە ئاسانی داخلی شار دەبێت لەو نیوە مەسافەیەی بێ شوورەیە پێشتر باسمان کرد لەشکری مەغۆل ساڵی (١٢٣٥ز) نەیتوانی داخلی شاری هەولێر ببێ پێش ئەوەی پارچەیەک لە شوورە برووخێنێ و ئەگەر نیوەی بێ شوورە با، داخلی شار دەبوون و هەر پێویستییان بە رووخاندنی پارچەیەک لە شوورە نەدەبوو و ئەو کاتەش بەسێ ساڵ پاش کۆچی دوایی سوڵتان موزەفەر گۆگبری بوو، پێش دەچێ ئەو کاتە شوورە قاییم بووە، چونکە وەک (ياقوت الحموي) نووسیویەتی سوڵتان موزەفەر شوورەی ئاواکردووە

یانی لە ماوەی حوکمڕانی خۆیدا کە (٤٣) ساڵ بوو (١١٩٠-١٢٣٣ز) لەبەر ئەوەی پێشتر شوورە هەبووە، دەبێ تەعمیری شوورەی کردبێ، یان نوێی کردبێتەوە، کە زۆر لە پێش ئەو وێران بووە. یان تەواو نەبووە.

دکتۆر لە ل٢٢٣ روونتر نووسیویەتی، شوورە تەنیا لە رۆژهەڵات تا رۆژئاوای شار هەبووە و لە باکووری قەڵات و بەرامبەر دەرگای عەینکاوە شوورە نەبووە.

ئەمەش بەپێچەوانەی نووسینەکەیەتی لە ل٢١٣، کە نووسیویەتی: ساڵی (١٢٣٣ز) کە لەشکری خەلیفەی عەباسی هات بۆ داگیرکردنی هەولێر دەرگاکانی شاریان گرتبوو و لە رۆژی سێیەمی شەڕدا، کە لە ٢٦/تەموز بوو (جمال الدين قشتمر) لە سەرکردەکانی لەشکر پاش سووتاندنی دەرگای عەینکاوە، چوو لەسەر خەندەقی شار وەستا، کە دەوردەکەی شوورە بووە، دکتۆر ئەمەشی لە (ابن العبري) وەرگرتووە.

ئاشكرایە لەوەی نووسراوەتەوە (باب عین كاوا) لە دەرگاكانی شوورە بوو و لە باكووری قەڵات بووە بە بەرامبەر عەینكاوە. ئەمەش لە دەرگای عەینكاوەی قەڵات جودایە یانی دوو دەرگا بەم ناوەوە لە راستی یەكتر و لە باكوور هەبووە، یەك لە قەڵات و یەك لە شوورەدا، پاشان كە (جەمالەدین) دەرگای عەینكاوەی شوورەكەی سووتاند، لە شوورە تێپەڕ بوو و گەیشتە سەر خەندەقی ژێر قەڵات.

یانی لە هێڵی بەرگریكردنی یەكەم تێپەڕ بوو و گەیشتە هێڵی بەرگری كردنی دووەم.

ئیتر لەم دەرگای شوورەی باكوورەوە شار داگیر كرا، كە گەورەتر بووە لە دەرگاكانی دیكەی شوورە، كە هێزەكانی خەلیفە دابەش كرابوون بەسەر دەرگاكانەوە.

جا ئەگەر لە باكووری قەڵات شوورە نەبا و هەمووی كراوەبایە، بۆچی هێزەكانی نەیاندەتوانی لە هەرسێ رۆژەی شەڕدا بچنە نێو شار و داگیری بكەن بەبێ ئەوەی ئەو دەرگایەی باكوور بسووتێنن و چی پێویستییان بە سووتاندنەوەی هەبوو؟.

ئەگەر مەبەستی (یاقوت الحموي) ئەوە نەبێ شوورە لە نیوەیدا پچڕاوە بە دۆڵی بەستێ، ئەوا هەڵە كەوتۆتە نێو عیبارەتی كتێبەكەی (معجم البلدان) و دوورنییە پاش وشەی (فی نصفها) هەندێ وشەی كەوتبێ وەك وشەی (بواد...) و عیبارەتەكە وەهابێ (وسور المدینة تنقطع في نصفها بواد) بەپێی نەخشەیەك بۆ شوورە و خەندەك و قەڵات و هەندێ شوێنی شار، كە لە ساڵی ١٩٥٩دا دانراوە سێ پارچە لە شوورەكە مابوو لە هێڵی باشووری رۆژهەڵاتدا هێڵی باشووری رۆژئاوا ئەوەشی لە باشووری دۆڵی بەستێ، كە شوورە لە دوو شوێن لە بەستێ تێپەر بووە یانی بەستێ لە سنووری شاردا كەوتبووە نێو شوورەكە، بەڵام لە بەشەكانی دیكەی شاردا شوێنەواری شوورە لەسەر نەخشەكە نییە، بەڵام هێڵی تەخمینی بۆ شوورەكە هەمووی كێشراوە و یان تەنیا ئەساسەكەی لە ئەرزدا مابوو نەك بە بەرزی، لەگەڵ دەستنیشان كردنی شوێنی سێ دەرگای شوورە لە باشوور و لە باكووری رۆژهەڵات لە نزیك (مزگەوتی پەنحە عەلی) و لە رۆژئاوا، بەڵام دەرگای عەینكاوەی شوورە دەستنیشان نەكراوە، كە دەوری (٤٤٠م) لە باكووری قەڵات بووە، كە لە ساڵی ١٢٣٣ زاینیدا

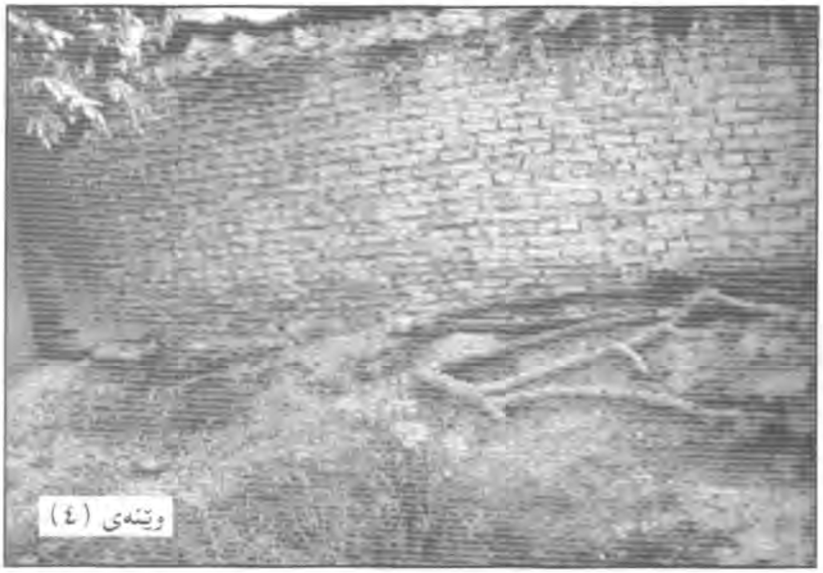
وێنەی (٤)

وێنەی (٣)

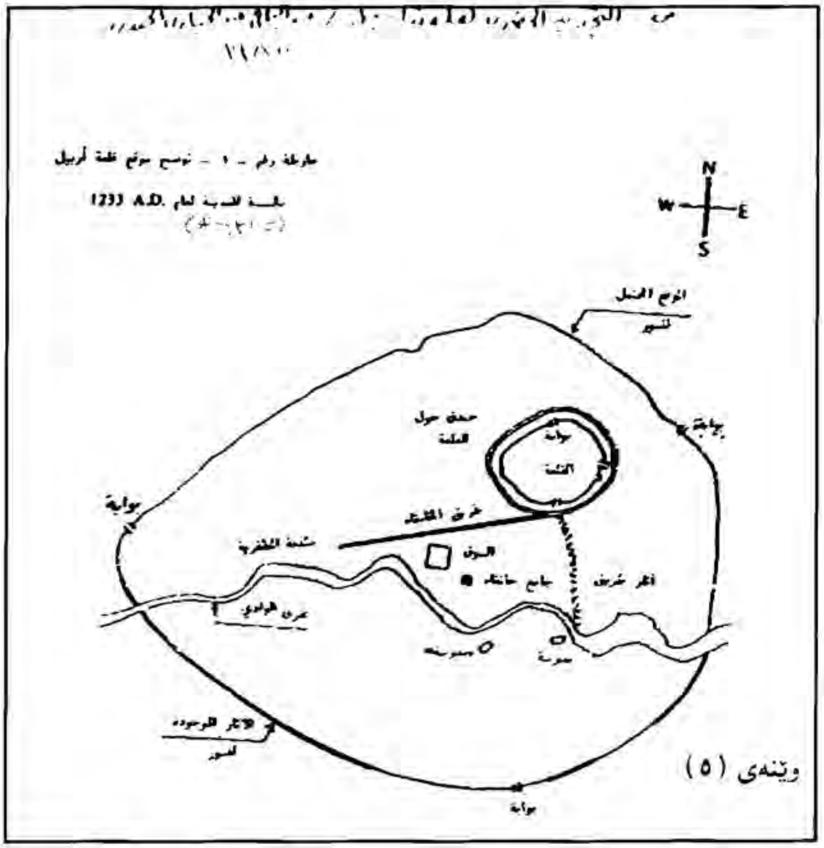

وێنەی (٥)

هەبووە.

ئەم نەخشەیە لەلایەن دەزگای دوقسیادس و دەستەی راوێژکاری ئەندازیاری عێراقییەوە دانراوە و لە ل٧٠دا هاتووە لە (التجديد الحضري لقلعة اربيل)، کە کتێبێکی بەنرخی (عەبدولباقی حەیدەری)یە و لەسەر نەخشەکە نووسراوە (روونکردنەوەی شوێنی قەڵات بەنسبەت شارەوە لە ساڵی ١٢٣٣زاینیدا = "٦٣١ک") یانی بە ساڵێک پاش کۆچی دوایی سوڵتان موزەفەر، کە شار لە کاتی ئەودا گەیشتە پلەی هەرە پێشکەوتنەوەی.

بێ گومان ئەو رێکخراوە لەگەڵ دەستەی راوێژکاری عێراق لەسەر داوای دەزگای گشتی شوێنەواردکانی عێراق بووە و دەبێ هەندێ زانیاری مێژوویشیان پێدابێ.

لەبەر ئەوەی ئەو کاتە شاری هەولێر زۆر فراوان و پڕ نەبووە، توانیویانە شوێنی شوورە و سێ لە دەرگاکانی بدۆزنەوە و لەسەر نەخشە دەستنیشانی بکەن و ئەوکاتە وەک لەسەر نەخشە دیارە چوار پارچەی شوورە زۆر بە بەرچاو مابوو و دیویانە.

لە باشووری رۆژهەڵات تا رۆژئاوا یەکەم پارچە ٣٦٠م درێژ بووە و دووەم (٢،٢م) و سێیەم (١١٩،٢٦م) لە باکوور گومانیان لە بوونی پارچە شوورەیەکیان کردووە، کە (٣٠٨م)و (٣٨سم) لە قەڵات دوور بووە و نازانین ئایا هەر ئەو پارچە شووردیەیە، کە دۆزیومانەتەوە یان نا؟

بەپێی نەخشەکە مزگەوتی خانەقا ئەمەی ئێستا نەبووە، بەڵکو لەگەڕەکی تەعجیلی ئێستادا بووە لە بەشی باکوورەکەی و بازاڕ لەم نەخشەیەدا رێک نییە لەگەڵ شوێنی بازاڕ لە نەخشە(٢)دا.

بڕوانە وێنەی نەخشەکە (وێنە ٥) برای مێژوونووس و شوێنەوار دۆست، ئەندازیار جەلال محەمەد ئەمین لە سلێمانی قیاساتی شوێنەکانی سەر هەمان نەخشەی بۆمان بە کۆمپیوتەر دیارکردووە، کە زۆر بە سوودمان زانی و ئەمەش وێنەکەیەتی (بنوارە وێنەی ٦).

لە ل٧ دا نەخشەیەکی دیکە هەیە بۆ دەستنیشان کردنی جێگەی قەڵات بەنیسبەت شارەوە. لە ساڵی (١٩١٦)دا، کە تەنیا ئیشارەتی یەک پارچە شوورە لەسەر ئەم نەخشەیەی هەیە لە باشووری رۆژهەڵاتی قەڵات لە بەستێوە تا رێگای کەرکوک، کە ئەو شەقامەی گشتی ئێستای باشووری قەڵاتە، هەمان دەزگای دووقسیادس و دەستەی راوێژکاری ئەندازەیی عێراقی ئەم نەخشەیەی داناوە، بە پێی ئەم نەخشەیە باکووری قەڵات تا رۆژهەڵاتەکەی هەموو شوێنەکەی نزم بووە و خانووی تێدا نەبووە، لەسەر ئەم نەخشەیە گەڕەکی خانەقا و گەڕەکی تەعجیل و بازاڕی شار و کەمێک لە گەڕەکی عارەبان دەستنیشان کراوە. (بڕوانە وێنەی ٧).

بەنیسبەت ئەو سێ دەرگایەی

شووردکە، کە لەسەر نەخشەی یەکەم شوێنیان دەستنیشان کراوە ئەوەی لە رۆژهەلات، یان باکووری رۆژهەلات لە نزیک (مزگەوتی پەنجە عەلی) ئەوە (دەرگای ڕەژی کەران) بووە، کە لە (تاریخ ابن المستوفی- القسم الاول ل٢٢٣)دا بەناوی (باب الفحامیة باللغة الكردية) ناوی هاتووە و نووسیویەتی ئەمە دەرگای شاری کۆن بووە و لە نزیکی ئەو باغێک هەبووە و قەبرستانی رۆژهەلاتیش لە رۆژهەلاتی دەرگا و شار بووە، کە قەبری شێخ حەسەن ئەزەلی (٣) لەو قەبرستانەدا بووە، دەتوانین بلێین شوێنی ئەم دەرگایە لەپشت بینای کتێبخانەی گشتی ئێستای هەولێر بووە و بە دووری (٢٠٠م) لە باشووری رۆژهەلاتی ئەم پارچە شوورەی دۆزیومانەوە و بە (٣٢٧.٥٩م) لە دەرگای رۆژهەلاتی قەلاتەوە دوورە.

بە قسەی (ابن المستوفی)، کە لە سالی (٦٣٧ک/١٢٣٩ز)دا وەفاتی کردووە، یانی بە حەوت سال پاش سولتان موزەفەر، کە نووسیویەتی دەرگای شاری کۆن بووە (باب المدينة القديمة) هەست دەکرێت ئەم دەرگایە زۆر لەپش کاتی سولتان موزەفەر هەبووە و دوور نییە لە کاتی ساسانی و پێشتر لە کاتی حکومەتی کوردستانی باشوور (دولە ادیابین)دا هەبێت لە (سەدەی یەکەمی پێش زایین تا سەدەی یەکەمی زایینی) کاتێ هەولێر پایتەختی ئەم حکومەتە بووە.

بەنسبەت دەرگای رۆژئاوای شوورە، ئەوە (دەرگای موصل) بووە کە لە (تاریخ ابن المستوفی - القسم الاول) ل٣٧٤ دا بەناوی (باب الموصل)وە هاتووە، ئەوەش کە نووسیویەتی قەبری (الشيخ سعد البوازيجى) (ابو مسعود سعد بن عبدالعزيز) لە لای (باب الموصل)ە لە دەستە چەپ، کە مرۆڤ لە شارەوە بچێت بۆ دەرەوەی شار.

ئەم دەرگایەش لە رۆژئاوای منارەی سولتان موزەفەر بووە و نێوان هەردووان بە پێی نەخشەکە (٦٢٨.٣٦م) کەمێک بەلای باکوورە و بە پێوەری (٤٤) پلە.

ابن المستوفی ناوی (باب الفرج)یشی هێناوە لە دەرگاکانی شوورەی شار هەر لەم بەشەی مێژووەکەیدا ل٢١٤نووسیویەتی (خانكاه) یانی خانەقای کۆن نزیکی ئەم دەرگایە بووە و لەقسەکەی دەزانرێ ئەم ناوەی (باب الفرج) نوێیە، چونکە نووسیویەتی (باب الفرج الان) یانی (باب الفرج)ی ئێستا ئەگەر خانەقای کۆن ئەم خانەقای ئێستای ژێر قەلات و لەنزیک دەرگای باشووری قەلات بێ، کە هەندێ وا بۆی دەچن خانەقا زۆر کۆن بێ و لەسەدەی نۆزدەیەمدا نوێ کرابێ - ئەوا دەبێ (باب الفرج) ناوی دەرگای ئێستای باشووربێ لە قەلات بەرامبەر دەرگای عەینکاوە (باب عمكا -باب عينكاوا)، کە دەرگای ئێستای باکوورە لە قەلات، نەک دەرگای عەینکاوەی شووردکە.

هەندێ دەلێن ئەم دەرگای باکوور لە قەلات نوێیە و ئەحمەد بەگی موتەسەرِیفی هەولێر لە بیستەکانی سەدەی رابردوودا کردوویەوە، بەلام دەرگای باکوور هەبووە و دوورنییە وەختێک گیرابێ و پاشان ئەحمەد بەگ کردبێتییەوە.

بەکورتی نازانین (باب الفرج) کام لە دەرگاکانی شوورە یان لە قەلاتە.

قەلات جگە لەو دوو دەرگایەی باسمان کرد دوو دەرگای دیکەشی هەبووە یەک لە رۆژهەلات و یەک لە رۆژئاوا وەک بە درێژیم نووسیوە لەم راپۆرتەمدا بۆ دەزگای گشتی شوێنەوارانی عێراق بەناونیشانی (اكتشاف الباب الشرقي و الباب الغربي لقلعة اربيل)، کە بەمێژووی

وێنەی (٦)

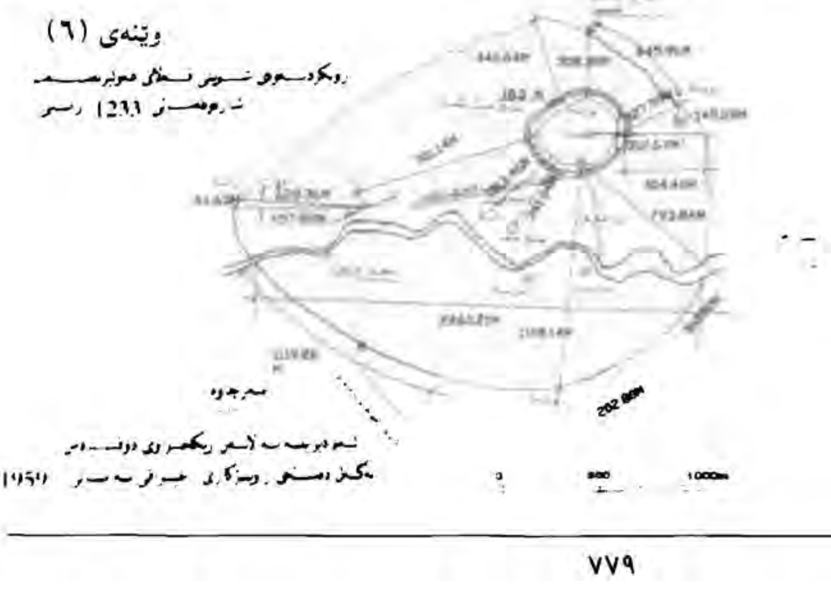

وێنەی (٩)

هەبووە. (بڕوانە وێنەی ٩).

مخابن کە ئێستا بەشێکی کەم لە مێژووی (ابن المستوفي) هەولێری دۆزراوەتەوە و (سامی السید خماس الصقار) بەو لێکۆڵینەوە نایابەوە بڵاوی کردەوە و ئەگەر هەمووی کەوتبایە دەست زۆر لە شوێنەکانی شار و قەڵات بە هۆی ئەوەوە دەزانران.

هیڤیدارم ڕێزدار نێچیرڤان زۆر بایەخ بە پاراستنی شوێنەوار و کەلەپووری شارستانێتی کوردستان بدات، لەوانە بینا کەلەپوورییەکان و پاراستنی گەڕەکە کۆنەکانی شاردکان، ئومێدیشم هەیە شوێنی دەرگاکانی شووردی شاریش بدۆزمەوە ئەوجا دەبێ نیچیرڤان ئەو خانووانەی لە شوێنیاندا ئاڤاکراون ئیستملاکیان بکات و بیانڕووخێنێ و دەرگاکان ئاوا بکەین و دەتوانین خەندەقیش لە دەوران دەوری قەڵات بە دەربێخین، کە فراوانی (١٨م) بوود، ئەم کارانەش دەبنە زیندوو کردنەوەیێکی شوێنەواریی مەزن لەنێو شاردا.

پەراوێز:

(١)- باسی ئەم شاکارەش لە بیردوەرییەکانی ئەوم کردوود، کە لە گۆڤاری رۆشنبیری نوێ ژمارە (١٠٨) سالی ١٩٨٥دا بڵاوم کردوە.

(٢)- بە پێچەوانەی ئەوەی نووسیومە لەم وتاردمدا (فەنەر لە کوردستاندا و فەنەری دەشتی هەولێر) کە لە گۆڤاری مێرگ ژمارە (٧)دا بڵاوبۆوە.

سەرچاوە:

١- عبدالباقي عبدالجبار الحيدري/ التجديد الحضري لقلعة اربيل ١٩٥٨.

٢- دەقی هەندێ لە نووسینی یاقوت الحموی (واربل قلعة حصينة ومدينة كبيرة في فضاء من الارض الواسع بسيط ولقلعتها خندق عميق وهي في طرف المدينة وسور المدينة ينقطع في نصفها وهي على تل عال من التراب عظيم واسع الراس وفي هذه القلعة اسواق ومنازل وجامع للصلاة وهي شبيهة بقلعة حلب الا انه اكبر واوسع رقعة... وفي ربض هذه القلعة في عصرنا هذه مدينة كبيرة عريضة طويلة قام بعمارتها وبناء سورها وعمارة اسواقها وقيصرياتها الامير مظفر الدين كوكبري... واكثر اهلها اكراد قد استعربوا جميع رساتيقها وفلاحيها وما يضاف اليها اكراد وينضم الي ولايتها عدة قلاع... وليس حولها بساتين ولا فيها نهر جار علي وجه الارض واكثر زروعها علي القني المستنبطة تحت الارض وشربهم من أبارهم العذبة الطيبة المرئية التي لافرق بينها وبين ماء دجلة في العذوبة والخفة...)

٣- شیخ حسن الازلی خەلکی ناوچەی قەزای میدیات بووە لە ولایەتی ماردین، چونکە چیای هەلز (جبل الازل) لە رۆژئاوای شاری میدیاتە.

٤- لەبارەی (دولة ادیابین)دوە تەماشای ئەم باسەمان بکە (حکومة کردستان الجنوبیة- حکومة ادیابین) لە رۆژنامەی خەبات ژمارە (٦٤٦) رۆژی (٢١/١٠/١٩٩٢) و هەروەها ل٧١ و ٧٢ لە کتێبەکەمان (حدود الکردستان الجنوبیة تاریخیا و جغرافیا خلال خمة الاف عام) چاپی دوودم.

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری مێرگ ژمارە (١٣) سالی دوودم ٢٠٠٦ وەرگیراوە.

بیناسازی و دام و دەزگاکانی هەولێر لە کتێبی ئیبن مستەوفی (تأریخ اربل)دا

دکتۆر حوسامەدین نەقشبەندی
کۆلیژی زانستە مرۆڤایەتیەکان- زانکۆی سلێمانی

دەستپێک:

پێگەی هەولێر پێگەیەکی نایاب بووە، شوێنی بەیەکگەیشتنی کاروانچییەکان بووە، بەتایبەتی ئەو دوو ڕێگایەی لەباکوورو ڕۆژهەڵاتەوە بۆی دەهاتن، کە لە ئازربایجانەوە دەستی پێدەکردو ڕێگاکە لێژایی و بەرزی و نزمیی ناوچە شاخاوییەکانیان دەبڕی. یەکێکیان بەرەو ڕواندز بە باکووری ڕۆژهەڵات تێدەپەڕی، ئەوی تریان بە کۆیە لە ڕۆژهەڵاتدا[1] هەروەها بازاڕێکی گەورە لە دەوروبەریەتی. بەهەرێمێکی بەپیت و دەوڵەمەند دادەنرێت. بریتییە لە بانێکی ڕاست و بەرز و نزمی تێدا نییە. باشی پێگەکەشی بەهۆی قەڵاتی هەولێرەوەیە و، شارەکەی پاراستووە، بەوەی بەردەوام ژیانی تێدا بووە و بە درێژایی چاخەکان تا ئەمڕۆکەش ناوە کۆنەکەی هەر ماوەتەوە[2].

لە سەرەتای ئیسلام هیچ شتێک دەرنەکەوتووە سەبارەت بە هەولێر. تەبەریش لەمێژووە درێژەکەی هیچ شتی لەم بارەوە باس لێوە نەکردووە، هەروەها وڵاتنامە عەرەبە کۆنەکانیش باسیان نەکردووە. تەنیا "ئیبن

خوردادبە" (ت ٢٨٠ک/ ٨٩٧ز) و قودامەی کوڕی جەعفەر (ت ٣٢٠ک/ ٩٣٢ز) نەبێ[٣]. کە باسکردنەکەی لە ئیبن خوردادبە گواستۆتەوە، بەو گوزارشتەی تەسجوجەیەکەو سەربە کوردی (حەلوان) بووە[٤]. واتە ئەوکات ناحیەیەکی بچووک بووە و کاروبارەکەی سنووردار بووە. لە پاش ئەوەش ناوەکەی هەر نەهاتووەو پشتگوێیان خستووە. ئەمەش دەلالەت لەسەر ئەوە دەکات تا نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجەمی کۆچی شارەکە بە پشتگوێ خراوی و ونی ماوەتەوە. جا کاتێ میرنشینی هەزبانییەکان هاتە کایەوە و هەولێری کردە بنکەی خۆی، کە تا پاش ساڵی (٥٢٠ک/ ١١٢٦ز) بەردەوام بوو. پاش ئەوە رۆڵی هەولێر بەرز بۆوە و زێدەبوو. بەتایبەت دوای ئەوەی زینەدین عەلی کوچک (واتە بچووک) بن بەکتکین لەدەستپێکی ساڵی (٥٦٣ک/ ١١٦٧ز) دەوڵەتێکی دامەزراند و هەولێری کردە شاری خۆی، بەڵام لەسەردەمی میر موزەفەرەدین گوگبری کە لەساڵی (٦٣٠ک) کۆچی دوایی کردووە و (زاوای سەلاحەدینی ئەیوبی) بووە لەلووتکەی گەشەسەندندا بووە. بە رادەیەکی زۆر بەرچاو بەرفراوان بووە- ئەو دەوڵەتە بچکۆڵەیە، کە لەبراکەی میر زەینەدین لەساڵی (٥٨٦ک/ ١١٩٠ز) بۆی مایەوە. ئەمەو ئەو لووتکەی گەشەسەندنە لەکۆتایی سەدەی شەشەم و نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەمی کۆچیدا بووە[٥].

پێویستە لێرەدا بەر لەوەی باس لە هێلکاری شاری هەولێر بکەم، ئاماژە بەوە بدەم، کە هاوڕێم دکتۆر موحسین محەمەد حوسێن بەشێکی پڕ بەهای لەسەر هێلکاری شارەکە لە نامەی ماستەرەکەیدا نووسیوە و تێیدا باس لەقەڵات و گومبەتی موزەفەریە و دامودەزگاکانی ئایینی و زانستی دەکات، وەک مزگەوت و خانەقا و خانەی حەدیس و قوتابخانەکان. دکتۆر موحسین لەساڵی ١٩٧٤ کۆتایی بەنامەی ماستەرەکەی هێناوە و لە ساڵی ١٩٧٦ بەچاپی گەیاندووە. پێش ئەوەی بەشی دووەمی مێژووی ئیبن مستەوفی بەدەرکەوێت، دکتۆر سامی بن سەید خەماس سەققار لێکۆڵینەوەی لەسەر هەمان بەش کردبوو، بە هەر دوو بەشەکەیەوەو لەساڵی ١٩٨٠ بڵاوی کردبوونەوە[٧]. بەڵام دکتۆر موحسین لەکاتی نووسینی نامەکەیدا چاوی بەو لێکۆڵینەوەی لەسەر کتێبی ئیبن مستەوفی کرابوو نەکەوتبوو. بۆیە بەشێوەیەکی سەرەکی و بنچینەیی پشتم بەستبوو بەهێنانەوەی هێلکاری هەولێر، کە لەو کتێبەدا هەیە. بەشێوەیەکی لاوەکیش بەسەر سەرچاوەکانی دیکەدا. بەتایبەت وەک "وفیات الاعیان"ی ئیبن خەلەکان. بەو واتایە ئەم لێکۆڵینەوەیەم دەبێتە دەرک پێکردن و تەواوکردنی لێکۆڵینەوەکەی دکتۆر موحسین بەبێ ئەوەی بچینە ناو وردەکارییەکان، کە تێیدا هاتووە[٨].

١-قەڵات: قەڵاتی هەولێر کەوتۆتە سەر گردێکی پان و بەرین، بەرزییەکەی لەسەر رووی شار نزیکەی (٢٦) مەترە، رووبەرەکەی بەنزیکەی (١١٠) هەزار مەتری چوارگۆشە خەمڵێندراوە[٩]. یاقوتی حەمەوی دەڵێت، هاوشێوەی قەڵاتی حەلەبە. بەڵام هەستی کردووە کە: "قەڵاتی هەولێر گەورەترو بەرفراوانترە لە قەڵاتی حەلەب"[١٠]. بۆی هەیە شاری هەولێر لەسەرەتادا و بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ تەنها هەر قەڵات بووە. لە سەردەمی یاقوتدا کە لەساڵی (٦٢٦ک/ ١١٢٩ز مردووە) بووە بەشارێکی تەواو. خانوو و بازاڕی لێ بووە، چوار دەوری بە شوورێکی قووڵکراو پارێزراوە بەڵام یاقوت ئەوەی باس نەکردووە، لەبەرچی بەم شێوەیە پاراستوویانە و قەڵات قایم بووە، بەڵکو تەنیا باسی خەندەکەکەی کردووە. دەشێ بڵێین بۆیە بە هاوشێوەی قەڵاتی حەلەبی داناوە، چونکە قایمییەکەی بۆ ئەو دەرگا و تاوەر و دیوارە کونکونە گەڕاندۆتەوە، کە لەدەوری قەڵات بەلووسی دروست کرابوو (لەسەر بڕشتی قەڵاتی حەلەبدا)، بۆ ئەوەی هێرشبەرەکان گەر توانیشیان لە خەندەکە قووڵەکە بپەڕنەوە[١٢]، بەڵام لەبەر بەرزی دیوارەکان ناتوانن هێرش بکەن.

قەڵات چەند دەرگەیەکی هەبووە. دەرگای سەرەکی -لە باشوور- کە تائێستاش بەسەر مەیداندا دەڕوانێ، قەڵات لەقەیسەری جیا دەکاتەوە، کە میر موزەفەرەدین گۆکبری دروستی کردبوو. مەیدان لەسەردەمی ئەودا

بەپێی گوتەی ئیبن خەلەکان زۆر گەورە و بەرفراوان بووە[١٣]. بەڵام دەرگای دووەم -لەدەرگای یەکەم گەورەتر بووە- کەوتبووە بەرامبەر دەرگای سەرەکی باشوور کە ڕووەکەی لەگوندی عەنکاوەیە. خاوەنی کتێبی (الحوادث الجامعة) لەسەدەی حەوتەمی کۆچیدا ناوی نابوو (دەرگای عەمکا). بە گەورەترین دەرگای داناوە[١٤]. بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە قەڵات زێتر لەدوو دەرگای هەبووە، بەڵام کەمتر گرنگی و بایەخیان پێدراوە، بارەگای فەرمی میر موزەفەرەددین لەقەڵات بووە. خاوەنی کتێبی ڕووداوە کۆکراوەکان دەڵێت: "خانەی میرنشینییەکەی لەوێ بووە"[١٥]. لەنزیک دەرگای سەرەکی (باشووری) قەڵات، ئێستاشی لەگەڵدا بێت ئەو گەڕەکە، هەر کەوتۆتە لای ئەو دەرگایە و بەگەڕەکی (سەرای) ناسراوە. جا گەر بێتوو بارەگای فەرمی میر لەقەڵات بێت، ئەوا دەبێت میوانخانەکانیشی تێدا بێت. لەم بارەوە ئیبن مستەوفی دەڵێت دیوانی تێدا بووە[١٦]. بەڵام دیاری نەکردووە. لەگەڵ ئەوەش نموونەی دانیشتنی ئیبن تەیمییە دێنێتەوە[١٧]، کە موزەفەرەددین کوگبری لە دانیشتنەکەی ئامادە بووە، کە یەکێک بووە لە دواوێنە سەرەکییەکان لەدەوڵەتی ئەتابەگدا،کە زانا و فەقیهەکان تێیدا ئامادە دەبوون و بایەخیان بەنووسین دەدا. لەوانەیە دیوانی پەیام و دارشتن بووبێ، یان پێی وترابێ دیوانی نووسینگەکان، کە ئەرکەکەی زۆر ترسناک بووە لەنووسین و پێداچوونەوەی پەیامەکان و فەرمانە فەرمییەکان، کە لەدیوانی میردا وەڵام دەدرانەوە. بۆیە دارێژکار یاخود نووسەری دیوان یەکێک بوون لەوانەی لەلایەن خاوەنی دیوان متمانەیان پێکراوە. هەڵبەتە ئەوانەش لەو زاناو فەقیهانەی کە بالادەست بوون لە نووسراوە فەرمییەکاندا. بۆیە ئیبن مستەوفیش کە خاوەنی کتێبی مێژووی هەولێرە، یەکێک بووە لەڕێبەرانی ئەم دیوانە[١٨]. هەر بۆیە ئامادەبوونی ئیبن تەیمییە، کە زانایەکی پایە بەرز بووە، دانیشتنی لەگەڵ کردووە، ئەمەش کارێکەو ئەگەری دۆستایەتی دروستی هەیە. چونکە شیاو نییە لە دیوانی (بالا) بۆ نموونە لەگەڵی دابنیشێت، کە کارەکەی سەرپەرشتیکردنی سەر داهاتەکانی زەوی و نرخاندنی دەسکەوتەکان بووە[١٩]. یان دیوانی (أهراء) کە بریتی بووە لە "کۆگایەکی پڕ لە دەغڵ ودان (غلات) هەر کارێک ڕوویدابایە خەرجییەکەی لەوێوە بووە".[٢٠] ئەم دوو دیوانە لەرۆژانی موزەفەرەددین گوگبری هەبوون، وێرای میوانخانەی پەیام و دارشتن. شیاوی باسە بارەگای دیوانی بالا لەقەڵات بووە[٢١].

لە قەڵات مزگەوتێک هەبووە و پێی وتراوە مزگەوتی قەڵات[٢٢]. بوونی مزگەوتەکە کارێکی سروشتی بووە مادامەکی بارەگای فەرمی میری تێدا بووبێ. جگە لەوە، شتی دیکەشی لێ بووە، وەک بەندیخانە، بەندیخانەی قەڵات کە لەسەردەمی ئیبن مستەوفیدا پێی وتراوە (بەندیخانەی حەلەبی)[٢٣]، بەڵام باسی هۆکاری ئەم ناوەی نەکردووە، بۆچی ئەو ناوەی لێنراوە. وادیارە هەندێ لەدامودەزگا فەرمییەکان لەوانە خانەی میرنشین گوازراوەتەوە بۆ خوارێ و بە (خانەی دەسەڵاتدار) ناونراوە. ئەبو فیدا کە لەساڵی (٧٣٢ک مردووە) دەڵێت: یەکێ لەو دوو ڕێگایەی بۆ شارەکە دەهاتن، بەخانەی دەسەڵاتدار تێپەڕ دەبوو[٢٤]. ئەو گوێزرانەوەیە لەکۆتایی سەردەمی موزەفەرەدین ڕوویدا، کە مردنەکەی لە ساڵی (٦٣٠ک/ ١٢٣٣ز) بووە لە ماڵەکەی خوارەوە بووە. پاشان تەرمەکەی گوێزراوەتەوە بۆ قەڵاتی هەولێر و بەشێوەیەکی کاتی لەوێ نێژراوە[٢٥].

باشە لێرەوە باسی ئەوە بکەین، چونکە لەوانەیە قەڵات تونێلی نهێنی تێیدا بووبێت و لەکاتی پێویستی کۆمەکیدا لەماوەی ئابڵوقە یان هەڵاتن لە قەڵات بەکارهێنرابێت[٢٦].

بەر لەوەی کۆتایی بەهێلکاری قەڵات بێنین، پێویستە باس لەو بیرە سەرفرازانە قوولە بکەین (قووڵییەکەی بە بەرزی قەڵاتە، واتە نزیکەی ٢٦ مەتر)، کە ناوی دەگەیاندە گەرماوی قەڵات کە کەوتۆتە ناوەڕاستی قەڵات. وا مەزندە دەکرێت ئاوی بیرەکە لەرێگای (کارێز)ەوە دەگەیشتە گەرماوەکە، کە پێیەوە بەسترابۆوە. چونکە گەروا نەبوایە ئەوا دەبوا بیرەکە زۆر لەوە قوولتر کرابایە تا دەگەیشتە ئاستی ئاوی ژێر زەوی، کە

لەدەوری قەڵات بووە.

٢- نیشتەجێبوون "ریچ": کاتێ قەڵات دانیشتوانی زۆر زیاد بوو، هەندێکیان گوێزرانەوە بۆ بەشی خوارەوەی شار. وادیارە کەوتبوود بەرامبەر دەرگای سەرەکی قەڵات بەلای باشووردا، کە لەرۆژئاوای قەڵات درێژ دەبۆوە تا دەگەیشتە بەشی رۆژهەڵاتی. ئەو گوێزرانەوەیەش لەسەردەمی میر زەینەدین عەلی کوچک، کە لەساڵی(٥٦٥ک/١١٦٧ز) مردووە یان پێش ئەو روویداوە. لەهەندێ سەرچاوە هاتووە، ئەو میرە لەدەوروبەری مزگەوتێکی کۆن لەناو شار نێژراوە[٢٧]. دکتۆر موحسین محەمەد حوسێن، بەڵگە دێنێتەوە لەسەر بەرفراوانبوونی خواردوەی قەڵا بەلای باشوور و باشووری رۆژئاوادا. لەوانە منارەی موزەفەرییە بەشێک بووە لەمزگەوت، کە تائێستاش بەرزە و کەوتۆتە باشووری رۆژئاوای شاری هەولێر. هەڵبەتە مزگەوت دەبوا، کەوتبوایە ناوەڕاستی بەشێک لە ئاوەدانی خەڵکەکە[٢٨].

میر موزەفەرەدین شاری بەرفراوان کرد، سەرەڕای ئەوەی ژمارەیەک شوێنی دووبارە نۆژەن کردەوە و بازاڕ و قەیسەرییەکەشی دروست کرد، تا وای لێهات لەسەردەمی یاقوتی حەمەویدا، کە لە (ساڵی ٦٢٦ک/١٢٢٩ز) مردووە، (بوو بەشارێکی گەورە و بەرفراوان)[٢٩].

هێلکاری شار لە سەردەمی موزەفەرەدین گوگبریدا:

یەکەم: شورای شارو دەرگاکانی و خەندەکەکەی

یاقوت حەمەوی کە وەسفی دیواری شاری هەولێر دەکات، بۆمان دەردەکەوێت، کە بە هەرچوار دەوری قەڵات نەسووڕاوەتەوە، بەڵکو تەنیا دەوری نیوەی قەڵای داوە و هاوکات باسی کردووە، کە "لەنیوەی قەڵات دەپچڕا"[٣٠]. دیوارەکە تەنیا لەدەوری ئەو ناوچانە بووە کە دانیشتوانی لێ بوود. بەڵگە بە ئیبن مستەوفی دێنێتەوە، کە وەسفی هەندێ شوێنی هەولێرمان بۆ دەکات، وەک بازاڕەکان و مزگەوتەکان و قوتابخانەکان و خانەقاکان. جا هەروەکو پێشتر باسمان کرد ناوچە نیشتەجێبووەکان لە "خوارەوەی"ی شار کەوتبووە بەرامبەر دەرگای سەرەکی قەڵات بەلای باشوور، کە درێژ دەبۆوە لە رۆژهەڵات بۆ رۆژئاوا.

بەڵام لایەنی باکووری رۆژهەڵات و باکووری رۆژئاوا لە قەڵات - واتە بەلای گوندی عەنکاوەدا- کە کەوتبووە دەرەوەی دیوار ئاوەدانی لێ نەبوو[٣١]. کاتێ (ریچ) لەساڵی (١٨٢٠ز) سەردانی هەولێری کردووە، پاشماوەی ئەو دیوارە و خەندەکەکە هەر مابۆوە. دەشڵێ: ئەو پاشماوانە زۆر ئاشکراو دیاربوون، بەتایبەتی لەولایەی کە ریچ چادرگەکەی لێدابوو. لە وێنەیەکی، کە بۆ شاری کێشاوە، خێوەتگاکە کەوتبووە بەرامبەر بەشی باشووری شار کە خەڵک تێیدا نیشتەجێ بوون، پاشماوەی دیوارو خەندەک، کە لەدەوری ئەو بەشە بووە، کەوتبووە بەرامبەر دەرگای باشووری قەڵات. هەروەها باسی لەوە کردووە، کە شوێنەواری دیوار و خەندەک دەلالەت لە شاری کۆن دەکات، کە لەسەردەمی ئەودا زۆر گەورە و بەرفراوان بووە[٣٢]. (شترک) باس دەکات و دەڵێت: بەرزی دیوارەکە (٤٨) پێ بووە و کولانەکە و تاوەریشی تێدا بووە[٣٣]. کە ئاماژە بەکتێبی ریچ دەدات.

وادیارە دیوارەکە زۆر دەرگای هەبوود. لەم بارەوە ئیبن مستەوفی دەڵێت: دەرگای کۆنی شار کە پێی دەوترا "دەرگای رەژوو فرۆشان"، کەوتبووە نزیک مزگەوتی (مەشهەد کەف) لەرۆژهەڵاتی قەڵات. لە کۆی قسەکانی لەبارەی یەکێ لەسۆفییەکانی دەڵێت: کە لە بێستانەکی نزیک مەشهەد کەف کاری دەکرد، نزیک بووە لەدەرگای کۆنی شار، کە پێی دەوترا دەرگای رەژوو فرۆشان"[٣٤]. هەروەها ئیبن مستەوفی دەڵێت دەرگایەکی تر هەبوو، پێی دەوترا دەرگای رۆژهەڵات[٣٥]. بۆی هەیە هەمان دەرگای رەژوو فرۆشان بوو بێت. هەروا ناوی دەرگایەکی تریشی هێناوە بەناوی دەرگای موسڵ[٣٦]. کەوتبووە لای رێگای گەشتیاران کە لەهەولێرەوە بەرەو موسڵ دەڕۆیشت لەلای -رۆژئاوای- هەولێردا. دەرگای موسڵ دەرگای رۆژئاوای شار بووە، کە ئیبن مستەوفی بەم ناوە لە شوێنێکی دیکە ناوی دێنێت[٣٧].

سەرەڕای ئەوە، دەرگایەکی دیش هەبووە، پێی وتراوە دەرگای خۆشی،

خانەقاو تەکیەی سۆفییەکان کەوتبوونە نزیک ئەو دەرگایە[٣٨]. بەڵام باس لەشوێنی خانەقا ناکات، بۆیە ناتوانین شوێنی دەرگای ناوبراو دیاری بکەین. بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە دیوارەکە بەلایەنی کەم سێ دەرگای هەبووە.

دووەم: دامودەزگاکانی ئایینی و خێرخوازی و کۆمەڵایەتی و تەندروستی

١- جامیعەو مزگەوتەکان:

هەڵبەتە بوونی مزگەوت یان جامع لە هەر شارێکدا، دەلالەت لەسەر بایەخدان و بەرفراوانی شار دەکات، چونکە بنکەیەکی میرنشین بووە. میر نوێژی هەینی و هەردوو جەژنەکانی تێدا ئەنجامداوە. کە لە سەردەمە ئیسلامییەکاندا باو بووە، کە شاری ئیسلامی دەبێت مزگەوتی جامعێکی تێدا بێت. جا گەر لێی بێت، ئەوا دەلالەت لەسەر گەورەیی و بەرفراوانبوونی و چڕی دانیشتووانی دەکات. بەوەی کە نوێژکەرەکان تەنیا لەیەک جامعدا کۆببنەوە کە بەڵگەیە لەسەر یەک پارچەییان. ئەگەر شوێنییان نەبوو ئینجا ببنە دوو بەشەوە. ئەمەش لەسەر شاری هەولێر لە سەردەمی میرنشینی ئەتابەکە (٥٢٢ک/ ١٢٢٨ز- ٦٣٠ک/ ١٢٣٣ز) جێبەجێ دەبێت. ئیبن مستەوفی لە مێژووی هەولێردا دەڵێت: دوو مزگەوت "جامع" لە هەولێر هەبوون. یەکێک لە قەڵات بووە، دووەمیان لە نیشتەجێبوونی خوارووی قەڵات[٣٩]. بەڵام جامعی قەڵات لە کتێبەکەیدا لە زۆر شوێن باس کراوە، هەندێ جار پێی وتووە (مزگەوتی جامع قەڵات) جاری تر (جامع قەڵات)[٤٠].

ئیبن مستەوفی، لەساڵی (٥٦٤ک/ ١٢٦٩ز) لەدایک بوو و لە ساڵی (٦٣٧ک/ ١٣٣٩ز) کۆچی دوایی کردووە). هەر بەمنداڵی لە مزگەوت جامعە ئامادە بووە و گوێی لە زانایان و فەقیهەکان و قازییەکان گرتووە[٤١]، بەڵام بۆمان باس ناکات چۆن. تەنیا باس لە گۆشەی بستی دەکات" (کە دەگەڕێتەوە بۆ ئەبی عەبدوڵلا بستی، کە لە ساڵی ٥٨٤ک مردووە) کەوتۆتە لای رۆژئاوای جامعەکە[٤٢].

ئەو زانیارییانەی کە لەسەر مزگەوتی جامع، خوارووی شار بتوانین هەڵیبێنجین لە کتێبەکەی ئیبن مستەوفیدا لە زانیارییەکانی جامع قەڵات زیاترە، کە پێی وتراوە مزگەوتی جامع لە زۆر شوێندا. لەهەندێ شوێنی تردا ناوی بردووە بە مزگەوتی جامع زەینی[٤٣]. "بۆیە وای پێ گوتووە بەخستنە پاڵی زەینەدین عەلی کوچک، خاوەنی هەولێر کە لە کۆتاییەکانی ساڵی ٥٦٣ک/ ١٢٦٨ز کۆچی دوایی کردووە. لەگەڵ ئەوە سەرنج دەدەین ئیبن خەلەکان بەناوی جامعی وتووە جامع عەتیق[٤٤] لەناو شاردا. بەڵام ئیبن مستەوفی پێی وتووە مزگەوتی عەتیق[٤٥]. ئەوەش دەڵێ: کە باوکی (ئەبو فەتح ئەحمەد بن مویارەک) گومبەتێکی بۆ ئەو مزگەوتە دروست کرد و هەروەها هەندێ لە زانایانیش لێی دادەبەزین[٤٦].

وادیارە مزگەوت یان جامع عەتیق هەمان مزگەوت جامع زەینی بووە. چونکە ئیبن مستەوفی لەشوێنی تردا باسی کردووە، کە ئەو گومبەتی باوکی دروستی کردووە کەوتۆتە باکووری مزگەوتی جامعی خوارەوە یان زەینی[٤٧]. کە میر زەینەدین عەلی کوچک لەوێ لەنزیک جامع عەتیق نێژراوە. واتە نزیک مزگەوتی زەینی کە کەوتۆتە ناو دیوی دیوارەکە.

ئیبن مستەوفی ئاماژەی بەشوێنی ئەو مزگەوتە جامیعە داوە و دەڵێت:"کەوتۆتە لای چەپی گۆڕستان، کە پێشتر لەلای بازاڕی کۆنی بەیتاڵەکان بوو"[٤٨]. بەڵام ئێمە ناتوانین شوێنی گۆڕستانی کۆن یان ئەو بازارە دیار بکەین زۆر بەڕوونی. کەچی لەوانەیە جامع عەتیق یان زەینی لەشوێنی منارەی موزەفەرییە بووبێت، کە تاکو ئێستاش هەر ماوە و دەگەڕێتەوە بۆ میر موزەفەرەدین گوگبری. وا مەزندە دەکرێت کە ئەو منارەیە لەسەردەمی ئەو دروست کرابێ و پاشگری جامیعەکەیە، کە پێشتر هەبووە. بناغەی ئەو جامعە کە لە منارەکە کۆنترە دۆزرایەوە، کە وامەزندە دەکرێت لە کۆتایی سەردەمی ئەمەوی و سەرەتای چاخی عەباسی دروست کرابێ. خشتیش دۆزراوەتەوە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچی[٤٩]. بۆیە زۆر ئەگەری وا لەئارادایە کە جامع عەتیق بێ.

کاتێ کە تەرمی زەینەدینی باوکی موزەفەرەدین لە هاوسێی جامع عەتیق نێژرابێ، واتە هاوسێی شوێنەواری جامع موزەفەرییە، ئەگەری ئەوە لەئارادا نییە، کە ببێت بەگۆڕەکەی. دکتۆر موحسین حوسێن، هەمان مەزەندەی هەیە، کە خەڵکەکە بەهەڵە دەیخەنە پاڵ سوڵتان موزەفەرەدین گوگبری[٥٠]. چونکە مەزارگەکە زۆر لەمنارەی ئێستاکە دوورە. لەسەر ئەم بنەمایە لەوانەیە ئەو گۆڕە هی کەسێکی تر بێت، نەک هی زەینەدین یان هی کوڕەکەی موزەفەرەدین گوگبری بێت.

لێرە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە مزگەوتی جامع لە شارەکەدا لەیەک گومبەت و یەک دەرگا زیاتری هەبووە. لەم بارەوە ئیبن مستەوفی دەڵێت: گومبەتی باکوور کەوتبووە لای چەپی دەرگای باکوور[٥١]. پێدەچێ جامع دوو دەرگە و دوو گومبەتی هەبووبێ. شیاوی وتنە ئەوەی پێویستە لێرە ئاماژەی بۆ بکەین، کە گەورەترین و کۆنترین مزگەوت لە هەولێر، کە تا ئێستاشی لەگەڵدابێت هەر ماوە، مزگەوتی حاجی داودە لەبازاڕی گەورە، کە خاوەنی چەندین گومبەتە.

زۆر کەس لەسەر منارەی موزەفەرەدینیان نووسیوە[٥٢]، شتێکی واش نەماوە بیخەینە سەر زانیارییەکان، تەنیا ئەوە نەبێت، کە هیچ نووسراوێک ئاماژەی بەوە نەداوە، کە بەدیار بخات، منارەکە کێ دروستی کردووە، کە من لەسەر پەنجەرەیەک بە بەرزی پانزە مەتر لەسەرووی دەرگای منارەی کەوتۆتە لای رۆژئاوا (واتە بەلای رێی موسڵ)دا بەرز دەبێتەوە، کە هەندێ لە نووسراوەکان کەوتوونەتە خوارێ و توانیومانە ئەوەی لێ بخوێنینەوە: کاری- (پاشان وشەیەکی نادیار لەوانەیە وەستابێت) دواتر وشەی مەسعود، پاشان دەستەواژەیەکی تر کە روون نییە و ناخوێندرێتەوە، نووسینەکەش بە شێوەی کوفی جوان نووسراوە.

هەولێر لە سەردەمی ئەتابەکیدا مزگەوتی زۆر بووە. ئیبن مستەوفی باس لە هەندێکیان دەکات و زۆریەکەشی دەلالەتە لەسەر ئەوەی ژمارەی دانیشتوانی شار بەهۆی سەقامگیری سیاسی گەورە بووە. بۆ باشترکردنی رەوشی ئابووریش لە سەردەمی ئەتابەکیدا قەرزی داوە بەخەڵکەکە. میر ئەبو مەنسور سەرفتکینی کوڕی عەبدوڵلا زەینی جێگری خاوەنی هەولێر کە لەساڵی (٥٥٩ک/ ١١٦٣ز) مردووە، لە هەولێر ژمارەیەک مزگەوتی دروست کردووە[٥٣]. تەنها ئیبن مستەوفی ناوی سێ مزگەوتی هێناوە ناوی نەهێناوە، لەوانە مزگەوتی "الکف" وەکو گوتمان نزیک بوون لە دەرگای کۆنی شار. کە پێی دەوترا دەرگای رەژوو فرۆشان[٥٤]. ئەو دامەزراندنە جیهانی هەولێر و هێلکارییەکانی سەردەمی ئەتابەکی روون دەکاتەوە، وەک دیارە تا ئێستاش خوارە[٥٥] کەوتۆتە باشووری رۆژهەڵاتی قەڵات. دەرگای لاچەپی باشووری قەڵات بە دووری (٥٠٠) مەتر خەڵکی دەچنە سەر مەزارگە، پێی دەڵێن پەنجە عەلی. لەکاتێکدا کە لەسەر دەرگای مەزارەکە نووسراوە (مەزارگەی ئیمام پێنج عەلی). مەزارگەی ئیمام عەلی پێنجەم (ع) نازانین ئەو ئیمامە کێیە؟ جا گەر ئەو ناوەی مەزارگەکە دروست بێ، مزگەوتی ئەسعەدە فەندی هەیە -کە ئێستا تێکچووە- و کەوتۆتە دەروازەی باشووری قەڵات لە لای دووەمی بەرامبەر باڵەخانەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کلتوور و ناسراوە بەمزگەوتی لەپ، (الکف) کە یەکێکە لە مزگەوتە کۆنەکانی قەڵات[٥٦]. ئیبن مستەوفی باس لە مزگەوتێکی دیکە (مزگەوتی دووەم) دەکات بەناوی مزگەوتی (عومەر دەرزیجانی)[٥٧]، بەڵام ئاماژەی بەشوێنەکەی نەکردووە.

وێڕای ئەوە ئیبن مستەوفی مزگەوتی سێیەم، بەناوی مزگەوتی خەراتین ناو دەبات[٥٨]، دیارە گەڕاندنەوەی بۆ بازاڕێکی تایبەت کە بەخەرطی عود واتە لە گەڵاکان دەیتاشن[٥٩]. لەبارەی شوێنەکەشی ئیبن مستەوفی دەڵێت کەوتۆتە (لای چەپی مزگەوت جامع خراطینی لێبووە)[٦٠]، واتە کەوتۆتە لای راستی کەسێک، کە رووەو مزگەوتی جامعە.

٢-خانەقاو رەبت و زوایا:

خانەقا لەرووی زمانەوە واتە شوێنی خانە، واتە ئەو شوێنەی گەشتیاران لێی دادەبەزن. دەبینین ئیبن مستەوفی لەشوێنێک دەڵێت

خانەقا، بەڵام لە شوێنێکی دیکە ناوی بە کاروانسەرا (رباط) دەبات، واتە هەردووکی بەیەک مانا بەکارهێناوە. کاروانسەرا، ئەو شوێنەیە کە سەربازە موجاهیدەکانی تێیدا نیشتەجێ بوون و کەوتبووە دەوروبەری دەوڵەتی ئیسلامی، پاشان پێشکەوت و ماناکەی بوو بەشوێنی دابەزین و مانەوەی رێنماییبەران و زاهیدەکان و سۆفیگەران و زانایان. دواتر خانەقاو رەبت و زوایا لە هەولێر لەسەردەمی ئەتابەکی بەو مەبەستانەی بەکاردەهێندران لەشار تەنیا پێگەی مانەوە و خواپەرستی نەبووە، بەڵکو گۆڕاو بوو بەشوێنی دەرس وتنەوە و بڵاوکردنەوەی زانست و، ئیبن خەلەکان ئاماژەی بەوە داوە کە موزەفەرەدین گۆکبری (چوار خانەقای بۆ زانا و نابینایان دروست کرد و پڕی کردن لەو دوو دەستە)[٦١]. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت خانەقا تەنیا نیشتەجێی شاندی زاناکان و سۆفیگەران نەبووە کە هاتوون، یان شوێنی رێنماییبەرو فەرموودە زانەکان نەبووە، بەڵکو سەرەڕای ئەوە بوو بە شوێنی خەوتنی نەخۆشە درێژخایەنەکان و نابینایان، هەروەکو ئەو پەیمانگایانەی ئێستاکە بۆ داڵدەو چاودێریکردنی کەروڵاڵ و پەککەوتووەکان هەن[٦٢].

لای ئیبن مستەوفی ئاماژەی کردووە بەو دوو خانەقایەی موزەفەرەدین گۆکبری لە هەولێر دروستی کردوون بۆ داڵدەی سۆفیگەران[٦٣]. یەکەمیان: خانەقای جنینە بووە کە هەندێ جار ناوبراوە بە (رباط جنینة)[٦٤]. ئەو خانەقایە داهاتێکی هەبوو پێی دەگەیشت. شێخی خانەقا یان رباط هاوکاری کرێگرتەکانی دەکرد بەگوێرەی ئەو پارە و داهاتەی لەسامان و زەوی و زارە کشتوکاڵییە وەقف کراوەکان بۆی کۆ دەکرایەوە[٦٥]. بەڵام پێگەی خانەقای جنینە، ئیبن مستەوفی دەڵێت قوتابخانەیەکی هەژاران بووە- هەروەها بەقوتابخانەی قوڕ ناسرا بوو[٦٦].

بەڵام خانەقای دووەم: کە موزەفەرەدین گۆکبری دروستی کردووە، پێی دەوترا، خانەقای سۆفییان، کە سۆفییان تێیدا نیشتەجێ بوون. یەکەم کەس لە شێخەکان کە بەرپرسیارێتی خانەقای گرتبێتە ئەستۆ، ئەبو حەسەن بەغدادی بووە (٥٥٩-٦١٨ک). ئیبن مستەوفی شوێنەکەی دیار کردووە و ئاماژەی داوە کە کەوتۆتە نزیک دەرگای ئاسوودە کە یەکێکە لە دەرگاکانی دیواری هەولێر. شێخی ناوبراو بۆ ماوەیەک لە وەقفی خانەقا کاری کردووە، تا ئەو کاتەی تێکچوو و گەڕایەوە بۆ خانەقا یان رباط جنینة[٦٧].

هەروەها ئیبن خەلەکان ئاماژەی بە (خانەقای لای مەیدان) داوە[٦٨]. مەیدان بەرفراوان بوو، کەوتبووە خوارووی قەڵات بەرامبەر دەرگای سەرەکی باشوور. پێدەچێ مەبەستی لەو خانەقایە، خانەقای سۆفیگەرانی ناوبراو بووبێ. هەروەها پێدەچێ دیاریکردنی خانەقای ئێستاکە بووبێ کە زۆر لە دەرگای ئاسوودە یان دەرگای رۆژهەڵاتەوە دوور نییە.

ئیبن مستەوفی باسی لەپێگەی خانەقای دیکەی نەکردووە، کە پێی دەوترا خانەقای موجاهیدین کە ناوەکەی دەگەڕایەوە بۆ موجاهیدەدین قایماز جێگری زەینەدین عەلی حاکمی هەولێر. وادیارە هەر ئەو دروستی کردووەو هاوکات پشتگیریش لەوە دەکات. زیاتر لە دەقێک هاتووە کە دەڵێت: "لە هەولێر زیاتر لەخانەقا دروست کراون کە وەقف کرابوون"[٦٩]. سەرنج دەدەین ئیبن مستەوفی ناوی خانەقای موجاهیدین لە شوێنێکی دیکەدا بە رباطی موجاهیدی ناوی دەبات. وادیارە ئەو خانەقایە حەنبەلییەکان تێیدا نیشتەجێ بووبن بە بەڵگەی ئەوەی شێخەکەیان شەریف عەباسی لەسەر ئەو مەزەبە بووە[٧٠].

ئیبن مستەوفی پێگەی رباطی دیارکردووە، کە ناوی بە رباط زاهید بردووە و گوتوویەتی: "لەژێر قەڵات بووە"[٧١]، واتە لای دەرگای باشوور کە بەسەر خوارووی شاردا دەڕوانێ.

ئەبو سەعید گۆکبری کە بە پیاوەتی و ئایینپەروەری ناسرا بوو، ئامادەش دەبوو لەو دانیشتنانەی کە لە خانەقاو مزگەوتەکان لە لایەن زانایانەوە ئامۆژگاری خەڵک دەکرا. ئیبن تالەبانی (کە لە ٦٢٨ک/ ١٢٣١ز) مردووە، ئامادە بووە لەگەڵ ژمارەیەک زانایانی دیکە، کە رێبەرانی ئایینی بوون.

ئیبن مستەوفی لەو (ربطانە) زیاتر باس ناکات، کە باسمان کردن.

بەڵام گۆشەکان کە تاکەکەی (گۆشەیە) بەگۆشەی جامع یان مزگەوت یان (ربط) یان قوتابخانە دەوترا. وادیارە ناوی هەندێکیان هاتووە بەبێ ئەوەی سەر بەهیچ دەزگایەک لە دامودەزگاکان بن، وا دیارە بەشێوەیەکی تاک و سەربەخۆ دروست کراون. لەوانە گۆشەی ئەحمەد بن موزەفەرەدین خەرات، کە ئەبو سەعید گوگبری مکوڕ بوو لەسەر گەڕانەوەی[٧٣]. هەروا ئەو گۆشەیەی ئیبن مستەوفی باسی دەکات بە شوێنی ئەبیبەکری ئاوانی کە ناسرا بوو[٧٤]. هەروەها ئەو گۆشەیەی موزەفەرەدین گوگبری دروستی کرد، ئەو کەسانە لێی دادەبەزین، کە داوای خێریان لە موزەفەرەدین کردبایە. ئەو گۆشەیەش هەروەکو ئیبن مستەوفی باسی دەکات، بەگۆشەی ئەبو بەکر محەمەد بن حوسێن کوردی ناسرابوو، کە تێیدا نیشتەجێ بوو، پێگەشی دیار کردووە کە کەوتبووە کۆڵانی منارە[٧٥]. بەڵام ئێمە پشتگیری لەوە دەکەین کە دکتۆر موحسین محەمەد حوسێن بۆی چووە و دەڵێت: شێخ محەمەد کوردی دەکرێت هەمان ئەم (ئیمام) محەممەدە بێت، کە مەزارگەکەی چەند هەنگاوێک لەمنارەی موزەفەریە دوورە. دکتۆر موحسین دەڵێت: ئەو کۆڵانەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو منارەیە (موزەفەریە خۆزیا شێخ محەمەد کوردی لەهەمان گۆشە نێژرابا، ئەو کات مەزارگەکە دەبووە مەزارگەی شێخ محەمەد. بەڵام ساڵی مردنی ئەو شێخەو مێژووی دامەزرانی ئەو مەزارگەی نەخستۆتە روو[٧٦]. ئێمە دەڵێین شێخ محەمەد کوردی هاوچەرخ بووە (٤٧١-٥٧٣ک/ ١٠٧٨-١١٧٨ز) کە یەکێک بووە لە نۆژدەنکەرەوەکان و لە موسڵ پێی گەیشتووە[٧٧]. بەڵام کاتێ کوردی لەو گۆشەیە نیشتەجێ بوو، کە موزەفەرەدین گوگبری دروستی کرد (کە حوکمڕانی هەولێری کرد لەساڵی ٥٦٣ تا ساڵی ٦٣٠ک) کە شێخ محەمەد کوردی لەماوەی ساڵانی (٥٦٣-٥٧٣ک / ١١٦٨-١١٧٨ک) لە ژیاندا بووە و گۆشەکەش لەپاش ساڵی ٥٦٣ک دروست کراوە.

شایانی باسە پێشتر باسمان لە گۆشەی قەڵات کرد، کە پێی دەوترا (گۆشەی بستی)، کە کەوتبووە لای رۆژئاوای مزگەوتی قەڵات.

٣- حەشارگەو خانەی چاودێری:

سەرەڕای ئەوەی زانرا کە موزەفەرەدین گوگبری بایەخی زۆری بەدروستکردنی خانەی خواپەرستی دەدا، لەوانە خانەقاو بەستەک و گۆشەکان، کە شوێنیان هەبوو بۆ دابەزین و مانەوەی شاندەکان کە بۆ هەولێر دەهاتن، ژمارەیەک لەو خانەقایانە شوێنی چاودێریکردنی نابینایان و پەککەوتووەکانی لێ بووە، هەروەک پێشتر باسمان لە خانەقا کرد تیشکمان خستە سەر. واتە بایەخێکی گەورەی بە چاودێری کۆمەڵایەتی دەدا. باڵی سۆزی بەسەر بێوەژنانیش راگەیشت و خانەیەکی بۆ ئەوانیش دروست کرد تەواوی خزمەتگوزارییەکانیشی بۆ دابین کردن[٧٨]. هەروەها خانەیەکیشی بۆ بێ سەرپەرشتیارانی (ئەو منداڵانە کە هەڵدەگیرێنەوە) بچووک دروست کرد کە بێ باوک بوون. خانەیەکی دیکە بۆ منداڵی بێکەس دروست کرد و ژمارەیەک شیردەری بۆ دامەزراندن. لەپاڵ ئەوەی خانەی میوانداریشی دروست کرد[٧٩]، کە هەموو خەڵکێک رووی تێ دەکرد، بۆ هیچ کەس قەدەغە نەبوو، کرابوو بەچوار بەش: شوێنی ئەمینداران و شوێنی نابینایان و شوێنی منداڵانی هەتیو و شوێنی هەژارەکان. (مووچەیەکی نەختینەیی) بۆ تەرخان کردن لەگەڵ جلوبەرگ. ئیبن مەلاعب کە لە (٦٠٤ک- ١٢٠٨ز) مردووە سەرپەرشتیاری ئەو خانەی گرتە ئەستۆ[٨٠]. دەتوانین موزەفەرەدین بەچاکسازیخوازی کۆمەڵایەتی لەبواری پێشکەشکردنی چاودێری کۆمەڵایەتی و خێرخوازی دابنێین.

٤- بیمارستان (نەخۆشخانە):

ئێستا پێی دەوترێت بنکەی تەندروستی یان نەخۆشخانە، لە هەولێر یەک نەخۆشخانە هەبوو ئەویش موزەفەرەدین دروستی کردبوو، هەروەک ئیبن مستەوفی لە دوو شوێن لە دوو رووداوی مردن لە ساڵانی (٦١٦ و ٦١٩ک) ئاماژەی پێدەدا، بەڵام شوێنەکەی دیار ناکات. نەخۆشخانەکەش گۆڕستانێکی تایبەت بەخۆی هەبووە[٨١].

سێیەم: گمرەک و بازاڕەکان

ئیبن مستەوفی تەنیا باسی

لەیەک گەڕەک کردووە، قسەکەی لەسەر زاری یەکێ لەفەقیهەکان دەڵێت: شووڕ دەبووەوە بۆ کۆڵانی منارە، وادیارە یەکێک بووە لە گەڕەکەکانی هەولێر، کەوتبووە گۆشەی شێخ ئیبن کوریدی(٨٢). ئەو گەڕەکە کەوتبووە سەر ئەو ڕێگایەی بۆ منارەی کۆن دەچوو، کە زۆر گومان دەکرێت منارەی موزەفەرییە بێ. لەوانەیە کەوتبێتە ڕۆژئاوای ئێستای شار. دەکرێت گەڕەکی ناوبراو (گەڕەکی عارەبانی) ئێستاکە بوبێ، کە کەوتۆتە نێوان قەڵات و منارە. ئیبن خەلەکان دەڵێت: لە هەولێر گەڕەکێک هەبوو پێیان دەگوت گوندی جوبرەیل بە بچووک کراوەیی. ئیبن مستەوفی لە کتێبەکەیدا دەیگەڕێنێتەوە بۆ جوبرەیلی باپیری شاعیر عیسا کوڕی سەنجر کوڕی بەهرام کوڕی جوبرەیل حاجری(٨٣). بەڵام بەشی دواتری مێژووی ئیبن مستەوفی لەسەر ئەو گەڕەکە هیچ بەرچاو ناکەوێ، تەنیا ئەوە نەبێت دەڵێت گوندەکە سەر بەهەولێرە و پێی دەوترێت (جبریلا باز)(٨٤).

بەڵام سەبارەت بەبازاڕەکان بەر لەوەی چڕی دانیشتوان بکەوێتە قەڵات بازاڕی لێ بوو، دواتر کە بەشێکی دانیشتوانەکەی گوازرایەوە بۆ خوارەوە بازاڕێکی لێ دامەزرا. بەڵام ئیبن مستەوفی باسی لە سەرجەم بازاڕەکانی شار نەکردووە. تەنیا ئاماژەی بە قەیسەری داوە، کە ئەبووسەعید گوگبری دروستی کردووە. یەکێکی بە کارگێڕ داناوە لە باڵەخانەکانی واتە لەسەر خاوێنکردنەوە و چاککردنەوەیدا، ئەمەش لەساڵی (٥٩٥ک/ ١١٩٩ز) بووە(٨٥). ئەو قەیسەرییە کەوتۆتە بەرامبەر دەرگای سەرەکی (باشوور) واتە هەمان شوێنی قەیسەری ئێستاکە. یاقوت حەمەوی، ئاماژەی بە نۆژەنکردنەوەی بازاڕەکان و قەیسەری هەولێری داوە، کە لەلایەن میر موزەفەرەدین نۆژەن کراوەتەوە(٨٦)، بەڵام ئیبن مستەوفی تەنیا ئاماژەی بە یەک قەیسەری داوە.

ئیبن مستەوفی سەرەڕای ئەو قەیسەرییە، ناوی سێ بازاڕی هێناوە- بازاڕی سفرچییەکان، بازاڕی کۆنی بەیتاڵەکان، بازاڕی تەڵاشەکان. لەم بازاڕە مزگەوتێکی بەناوی مزگەوتی تەڵاشەکان دروست کراوە(٨٧). هەروەک پێشتر لەناوی مزگەوتەکان باسمان کرد. لەناوهێنانی ناوی بازاڕەکان ئەوە دەردەکەوێت، هەر بازاڕە و تایبەت بووە بە پیشەیەکی دیاریکراو.

چوارەم: گۆڕستانەکان

لەسەردەمی ئیبن مستەوفیدا لەهەولێر یەک گۆڕستانی گشتی هەبوو کەوتبووە ڕۆژهەڵاتی شار، لە دەرەوەی شوورەو زۆرجار پێی دەگوترا گۆڕستانی ڕۆژهەڵات. ئیبن مستەوفیش لەزۆر شوێن ئاماژەی پێداوە(٨٨).

گۆڕستانی دیکەش هەبووە، لەوانە گۆڕستانێک لە ڕۆژهەڵاتی هەولێر پێی وتراوە گۆڕستانی "مشهدکف"(٨٩). وادیارە ئەو گۆڕستانە بەشێک بووە لەگۆڕستانی گشتی لەڕۆژهەڵاتی شاردا. چونکە ئیبن شعار ئاماژەی بە ناشتنی یەکێ لەفوقەهاکان داوە لەو گۆڕستانەی (مەشهەد کەف) دا(٩٠). ئیبن مستەوفیش ئاماژەی بەوە داوە کە ئەو فەقیهە لە گۆڕستانی گشتی لەڕۆژهەڵاتی هەولێر نێژراوە(٩١). هەروەها ناوی گۆڕستانێک هاتووەو پێی وتراوە گۆڕستانی لەخواترس ئەحمەد کوردی زرزاری کە لەگۆڕستانی گشتی بووە، (واتە لە دەرەوەی) شار بووە بەلای ڕۆژهەڵاتدا(٩٢). ئەو زاهیرە لەو گۆڕستانە گشتییە نێژراوە. دواتر وادیارە زۆر لە مردووی تر لە دەوروبەری گۆڕەکەی ئەو نێژراون هەروەکو دکتۆر موحسین دەڵێت:"(٩٣) شوێنەکەش بوو بەگۆڕستان و بەناوی ئەو زاهیرە ناوبرا."

ئیبن مستەوفی ئاماژە بە گۆڕستانێکی دیکە دەکات و دەڵێت لەمەیدان نزیک بووە، لە هەولێر بە گەردی زەتتی ناسراوە(٩٤). "زطی" لەوانەیە هەمان گۆڕستان بێت (گۆڕستانی دەرگای مەیدان)، کە ئیبن خەلەکان ئاماژەی بۆ کردووە(٩٥) پێشدەچێ ئەو گۆڕستانە شوێنی گۆڕستانی گەورەی ئێستاکە بێت، کە کەوتۆتە پشت باڵەخانەی پێشووی هەردوو بەڕێوەبەرایەتی ناو و کارەبا، نزیکیشە لە مەیدان کە کەوتۆتە خوارووی دەرگای باشووری قەڵات. ئەوەی لێرە جێی ئاماژە پێدانە، ئیبن خەلەکان ناوی یەکێ لە گۆڕستانەکانی هێناوە، کە کەوتۆتە

سەر (بەستێ)[٩٦] کە تائێستاش بەو ناوە ناسراوە و بەناوەڕاستی شاردا دەڕوات. دکتۆر موحسین وا مەزەندە دەکات کە ئەو گۆڕستانە یان ئەو گۆڕستانەیە (لەبەردەم تەعجیل) کە بەسەر بەستێ دەڕوانێت، کەوتۆتە لای باشووری ڕۆژئاوای شار، یاخود ئەو گۆڕستانە گەورەی ئێستاکەیە کە کەوتۆتە باشووری قەڵات[٩٧].

ویڕای ئەو گۆڕستانانە، ئاماژە بەگۆڕستانێکی دیکە دەدات، کە کەوتۆتە لای بازاڕی کۆنی بەیتاڵەکان[٩٨] کە نزیکە لەمزگەوتی "جامع زەینی". هەروەها گۆڕستانی کەم ئەندام و نابینایان[٩٩] کە لەخانەقا نزیکەو بە ناوەکەشی ناسراوە. گۆڕستانی نەخۆشخانەش لە هەولێر هەبووە[١٠٠]. وادیارە ئەوەی لەنەخۆشخانە مردبێ، لەو گۆڕستانەیان ناشتووە. لەکۆتاییدا ئیبن مستەوفی باس لە گۆڕستانی سۆفییەکان دەکات، کە یەکێ لە سۆفییەکانی سەدەی شەشەمی کۆچی لێ نێژراوە[١٠١].

پێنجەم: دامودەزگا فێرگەییەکان

هەڵبەتە دامودەزگاکانی ئایینی، وەک جامعەکان و مزگەوتەکان و خانەقا و بەستەک و گۆشەکان، تەنیا شوێنی خواپەرستی و زیندوو کردنەوەی موناجاتی ئایینی نەبووە، بەڵکو سەرەڕای ئەوە شوێنی وانە وتنەوە و خوێندنی زانستە جیاکان بووە. واتە لەیەک کاتدا دامودەزگای ئایینی و فێرگەیی بووە. شایانی ئاماژە پێکردنە دامودەزگای فێرکردنی دیکەش هەبوونە وەک خانەکانی فەرموودە و قوتابخانەکان.

١- خانەی فەرموودە (حدیث)

ئیبن مستەوفی لە زۆر شوێن لە کتێبەکەیدا ناوی خانەیەکی فەرموودەی لە هەولێر هێناوە ئەویش خانەی فەرموودەی موزەفەریەیە[١٠٢] کە موزەفەرەدین گوگبری دروستی کردووەو لەساڵی (٥٩ک/١١٩٨ز) کراوەتەوە. بۆتە شوێنی فەقیهەکان و زانایان و ئەو شاندانەی، کە روویان لە هەولێر کردووە. تێیدا قورئانیان دەخوێند و گوێیان لە فەرموودە بەنرخەکانی پێغەمبەر (د.خ) دەگرت. سەرەڕای گوێگرتن لەئامۆژگاری و ڕێنمایی و ڕێبەری لە زاناو شارەزایانی خانەکە. هەروەها بووبووە شوێنێکی تایبەت بۆ وانە وتنەوەی زانستە جیاکان، لەوانە: (نەحو)[١٠٣]. سولتان ئەبو سەعید گوگبری لەگەڵ گەورە پیاوانی شارو پیاوماقوولان لەو خانەیە ئامادە دەبوون بە بەردەوامی[١٠٤]. دکتۆر بەشار عەواد مەعروف ئەم خانەیە لە هەولێر لەگەڵ خانەی فەرموودەی موزەفەریە لە موسڵ، بە کۆنترین خانەی فەرموودە لەجیهانی ئیسلامی دادەنێ[١٠٥]. بەڵام سەعید دیوەجی وای دەبینێ، کە یەکەم خانەی فەرموودە کە لەجیهانی ئیسلامی هەبووبێ ئەو خانەی فەرموودەیەیە، کە نورەدین مەحموود کوڕی عیمادودین زەنگی لەموسڵ دروستی کرد[١٠٦]. ئێمە پشتگیری لەو بۆچوونەی دیوەجی دەکەین. چونکە موسڵ لەماوەی ساڵەکانی (٥٦٦-٥٦٩ک/ ١١٧٠-١١٧٣ز) سەر بەنورەدین بووە. جا بۆیە دەبێ ئەو خانەیە هەر لەو ماوەیەدا دروست کرابێ. چونکە موزەفەرەدین گوگبری لەپاش مردنی نورەدین مەحموود لەساڵی ٥٦٩ک پەنای بۆ موسڵ بردووە[١٠٧]. واتە خانەی فەرموودەی موزەفەریە لەموسڵ دەبێ لە پاش ئەو ساڵە دروست کرابێ. جا گەر خانەی فەرموودەی موزەفەریە لە هەولێر لەساڵی (٥٩٤/١١٩٨ز) کرابێتەوە هەروەکو پێشتر باسمان کرد، ئەوە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە ئەو خانەی فەرموودەی نورەدین لەموسڵ دروستی کردووە، کۆنترە لە هەردوو خانەی فەرموودەی موزەفەریە لەهەردوو شاری هەولێرو موسڵدا. بەڵام ئیبن مستەوفی ئاماژەی بەوە نەداوە، کە بانگەیێنێت بەشوێنی خانەی فەرموودەی موزەفەریە لە هەولێر.

٢- قوتابخانەکان

قوتابخانەکان لەسەردەمی میر موزەفەرەدیندا لەجامع و مزگەوتەکان لەناو هەولێر سەریان هەڵدا کە سەربەخۆ بوون. ئیبن مستەوفی ژمارەیەک قوتابخانەی ناو بردووە، لەوانە:

١- قوتابخانەی قەڵات

ئەم قوتابخانەیە پێی دەوترا قوتابخانەی عەقیلی، کە بۆ ئەبی عەباس خدر کوڕی نەسر کوڕی عەقیل کوڕی نەسر هەولێری

دەگەڕایەوە، کە فەقیهی شافیعی بوودو یەکەم کەس بووە، کە وانەی لە هەولێر گوتۆتەوە لەساڵی (٥٦٧ک/١١٧٢ز) کۆچی دوایی کردووە[١٠٩] سەبارەت بە ئەو قوتابخانەیە، زوبێر بیلال دەڵێت: قوتابخانەی قەلات کە ئەبوبەکر ئەفەندی ناسراو بەمەلافەندی وانەی تێدا وتووتەوە یەکێکە لەو قوتابخانە ماوەتەوە[١١٠].

٢- قوتابخانەی خدر کوڕی نەسر کوڕی عەقیل

قوتابخانەی خواروی قەلاتی پێ وتراوە. شایانی باسە ئیبن مستەوفی ناوی ئەو زاناو فەقیهانەی هێناوە، کە لەهەردوو قوتابخانەی قەلات و قوتابخانەی خدر کوڕی نەسر کوڕی عەقیل وانەیان وتووتەوە.

٣- قوتابخانەی موجاهیدی

بۆیە ئەو ناوەی لێنراوە چونکە دەگەڕێتەوە بۆ موجاهیدودین قایماز جێگری زینەدین عەلی کوچکی حاکمی هەولێر. لەم بارەوە ئیبن خەلەکان دەڵێت: موجاهیدودین قوتابخانەیەکی دروست کرد لەگەڵ خانەقایەک و زۆر فەقیهە بووە و زیاتری لە هەولێر وەقف و دروست کرد[١١٣].

٤- قوتابخانەی خوڵ یان قوتابخانەی هەژارەکان

پێدەچێ قوتابخانەی موزەفەریە بووبێ کە بۆ موزەفەرددین گوگبری دەگەڕێتەوە، ئیبن مستەوفی لەرووداوەکانی ساڵی (٦١٥ ک)ئاماژەی بۆ کردووە[١١٤]. ئەو قوتابخانەیە هەردوو مەزەبی شافیعی و حەنەفی تێدا خوێندراوە. ئەمەش دەلالەت لەسەر ئەوە دەکات کە کوردو تورکمان لەو قوتابخانەیە ئامادەبوون. شایانی ئاماژە پێکردنە خاوەنی هەولێر بۆ خۆی سەرپەرشتیی ئەو قوتابخانەی کردووە و ناوە ناوەش سەردانی کردووە.

عەباس عەزاوی دەڵێت: ئەو قوتابخانەیە کە پێی دەوترا قوتابخانەی گوگبری کەوتبووە نێوان گۆڕی موزەفەرەدین و منارە، کە لە گۆڕەپانە گەورەکەدایە[١١٥].

پەراوێزەکان

١- دائرة المعارف الاسلامية، الطبعة العربية الجديدة ١٩٦٩: هارتمان ٥١٦/٢، سترك ٢/ ٥٢١.

٢- هەمان سەرچاوە، سترك ٢/ ٥٢١، د. محسن محمد حسين أربيل في العهد الاتابكي، ٢٢١-٢٢٢.

٣- ابن خرداذبة: المسالك والممالك ص٦/، قدامة بن جعفر: الخرج وصنعة الكتابة شرح وتعليق الدكتور محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، سلسلة كتاب التراث، طبعة ١٩٨١، ص١٥٩.

٤- کورد بەپێی زاراوەکانی سەردەمی ئیسلامی دابەش دەبێت (رستق)، رستقیش بۆ چەند تەساسیجێک تەسیجیش بۆ چەند گوندێک. (المقدسي: احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، مطبعة بريل ١٩٠٦، ص٤٧، ياقوت الحموي: معجم البلدان، ١/ ٣٩-٤٠). کورد بەرامبەر بە پارێزگایە، رستاقیش: قەزاو تەسوجیش: ناحیە (شارۆچکە) ئەمە لە زاراوە کارگێڕییەکانی عێراقی ئێستا.

٥- دائرة المعارف، سترك ٥١٧/٢، أربيل في العهد الاتابكي ص٢٩-٣٣.

٦- المعنونة: أربيل في العهد الاتابكي، مطبعة أسعد، بغداد ١٩٧٦.

٧- الكتاب بقسميه من منشورات وزارة الثقافة والاعلام العراقية، دار الرشيد للنشر، من سلسلة كتب التراث (٩٩)، (١٠٠). وهو عبارة عن تراجم للشخصيات التي وردت الى أربل وعن الارابلة الذين برزوا في العلم والتقي او احتلوا مراكز مهمة، علي غرار كتاب تاريخ بغداد لابن الخطيب، وتاريخ دمشق لشهر اذار ١٢٤٤م، اي بعد اربع سنوات من وفاة المؤرخ (تاريخ أربل، القسم الاول ص١٠-١١). وكان الكتاب الاصلي في أربع مجلدات، لم يبق منه الا الجزء الثاني (أربيل في العهد الاتابكي ص٢٧٧-٢٧٨).

٨-بڕوانە بەشی یەکەم لە: الباب الثاني المعنون: خطط مدينة اربيل، الصفحات ٢٢١-٢٣٧ والفصل الثاني: الحياة الثقافية، الصفحات ٢٤٥-٢٥٤.

٩- شيرين شيرزاد، القسم الثالث من اطروحتها حول تطوير قلعة اربيل، ترجمة عرفان سعيد، ص٣.

١٠- معجم البلدان١/ ١٣٨.

١١- هەمان سەرچاوە.

١٢- عن قلعة حلب ووصفها، انظر مقالة الدكتور محسن محمد حسين المعنونة: قلعتان عظيمتان في مجلة كاروان العدد (١١)، اب ١٩٨٣ ص١٤٨-١٥٢.

١٣-وفيات الاعيان تحقيق الدكتور احسان عباس، بيروت ١٩٦٩، ج٣/ ١١٨.

١٤- نسب الكتاب خطأ الى ابن الفوطي، تحقيق د.مصطفي جواد، مطبعة الفرات، بغداد ١٣٥١هـ/ ١٩٣٢م،/ ص٤٦.

ويجدر ذكره هنا ان للقلعة بابا مواجهة للقيصرية باتجاه الجنوب، هدمت عام ١٩٦٠ والتي كانت قد شيدت عام ١٨٦٠، وبنيت بدلاً منها باب جديدة تختلف كلية عن طراز الباب القديم، وكان الاجدر اعادة بناء الباب على الطراز نفسه التي كانت عليه الباب القديمة. وفتحت اخرى في أواخر العهد العثماني من الجهة الشرقية، أما الباب الثالثة الشمالية والمواجهة لعينكاوة فتم فتحها في أوائل مايسمى بالحكم الوطني أيام المتصرف احمد عثمان وسميت بالاحمدية نسبة اليه.

انظر:

هادي رشيد الجاوشلي، تراث اربيل التاريخي ص٤٥.

١٥- الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة ص٤٨.

١٦- تاريخ أربيل، ق١ ص٩٦، ابن الشعار: عقود الجمان ج٩ ورقة: ١٢٢ (انظر أربيل في العهد الاتابكي) ص٣١١.

١٧- وهو عبدالسلام مجدالدين ابن تيمية (٥٤٢-٦٢٢هـ)، فقيه وعالم حنبلي، وهو جد الامام ابن تيمية (تقي الدين احمد) المشهور.

١٨- أربيل في العهد الاتابكي ص٣١٦ نقلا عن ابن الشعار، عقود الجمان ج/٦ ترجمة المبارك بن أبي البركات.

١٩- اربيل في العهد الاتابكي ص٣٢٣.

٢٠- هەمان سەرچاوی پێشوو ص٣٢٢.

٢١- هەمان سەرچاوی پێشوو ص٢٢٩ نقلا عن عقود الجمان ١٢٢/٩.

٢٢- تاريخ اربل ١ ص ص/ ٤٢،٨٩،٢٥١،٢٥٢،٣٣٨.

٢٣- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ق١ ص١١٥.

بەندیخانە لە سەردەمی عوسمانییەكان و سەرەتای حوكمڕانی نیشتمانی دەكەوتە لای ڕاستی دەرگای سەرەكی قەڵا (باشوور) بۆ ئەو كەسەی لە خوارەوە بۆ قەڵا دەچوو، بەندینخانەش بەشێك بوو لە سەرا.

٢٤- تقويم البلدان، طبعة باريس ١٨٤٠، دار الطباعة السلطانية ص٤١٣.

٢٥- ابن خلكان: وفيات الاعيان (ط ١٩٤٨) ج٣ ص٢٧٦.

٢٦- خەڵكی شار دەڵێن لە كاتی تێكدانی دوكانەكی چوار دەوری قەڵا تونێلێكی دۆزیوەتەوە، كەوا مندالآن بە هۆیەوە سەر دەكەوتنە لای سەرێ. هادی چاوشلی دەڵێ: من بیستوومە كە پەنجا ساڵ لەمەوبەر كون و زارێك لە قەڵا هەبوو، لە كتێبەكەی لە ساڵی (١٩٨٥) چاپیكردووە، ئەمەش لەوكاتەی كار و هەڵكەندنیان لە هەندێك لە دوكانەكانی قەڵا كردووە.

٢٧- وفيات الاعيان ٣/ ٢٧٠.

٢٨- بڕوانە: اربيل في العهد الاتابكي ص٢٢٣-٢٢٨.

٢٩- معجم البلدان، طبعة وستنفلد ١٨٦٦، المجلد الاول ص١٨٦.

٣٠- معجم البلدان ١٣٨/١.

٣١- بڕوانە: اربيل في العهد الاتابكي ص ص٢٢١-٢٢٣.

٣٢- رحلة ريچ في العراق ١٨٢٠، تعريب بهاءالدين نوري، بغداد ١٩٥١، صص٢٤٤-٢٤٥.

٣٣- دائرة المعارف الاسلامية طبعة ١٩٦٩، ج٢ ص٥٢.

٣٤- تأريخ أربل ق١ ص٢١٣، ٢٢٣، ٢٦٤، القزويني: اثار البلاد ص١٩٢-١٩٣.

٣٥- تأريخ أربل ق١ ص١١٥.

٣٦- هەمان سەرچاوە ق١ ص٣٧٤.

٣٧- هەمان سەرچاوە ج١ ص١١٥.

٣٨- هەمان سەرچاوە ق١ ص٢١٤.

٣٩- هەمان سەرچاوە ق١ / ٨٦،١٢،٢٥١،٢٥٢،٣٣٨،١١٢،٤٢،.

٤٠- هەمان سەرچاوە ق١ ص ص/ ٤٢،٨٦،٢٥١،٢٥٢،٣٣٨،.

٤١- هەمان سەرچاوە ق١ ص٨٦.

٤٢- هەمان سەرچاوە ق١ ص١١٢.

باس لەوە دەكات، كەوا مزگەوتی قەڵا لە هەمان شوێنی خۆی تازە كراوەتەوە، كە ناوەڕاستی قەڵایە، مزگەوتی گەورەی قەڵا یان مەلافەندی ناسراوە.

٤٣- المصدر نفسه ق١ ص ص/ ١٢١،٢٢١،٢٣٢،٣٠٤،٣٧٠.

٤٤-وفيات الاعيان ٣/ ٢٧٠.

٤٥- تاريخ اربل ق١ ص١١٧.

٤٦- هەمان سەرچاوە.

٤٧- هەمان سەرچاوە ق١ ص١١٢.

٤٨- هەمان سەرچاوە ق١ ص٢٢١.

بە پێویستی دەزانم كە باس لەوە بكەم، كە یەكێك لە بەساڵاچووانی شار، كە (سەید عەساف حوسێن)ە، لە دایكبووی (١٩٠٣) بوو، لە چاوپێكەوتنێك لە ڕێكەوتی ١٩٨٧/٨/١١ پێی گوتم: گۆڕەپانی بەیتەرە لە نزیك منارەی موزەفەرییە بوو.

٤٩- مجلة سومر المجلد ١٨ لسنة ١٩٦٢، مقالة كامل حسين: التنقيب حول المئذنة المظفرية في اربيل، ص٢٠٦-٢٠٧ أربيل في

العهد الاتابكي ص٢٣٢-٢٣٣.

٥٠- اربيل في العهد الاتابكي ج١ ص٢٠٨.

٥١- تأريخ اربل ق١ ص٣٧٠.

٥٢- بڕوانە نموونە: مجلة سومر، المجلد السادس عشر ١٣٨٠ه/ ١٩٦٠م، مقالة وداد علي القزاز: المنارة المظفرية في اربيل: تاريخها ووصفها، والمجلد ١٨ لسنة ١٩٦٢ مقالة كامل حسين: التنقيب حول المئذنة المظفرية في اربيل، زبير بلال اسماعيل: أربيل في ادوارها التأريخية، طبع سنة ١٩٧١، د.محسن محمد حسين: أربيل في العهد الاتابكي.

٥٣- وفيات الاعيان ٢/ ٢٣٩.

٥٤- تأريخ أربل ق١ ص/ ٢١٣،٢٢٣،٢٦٤ القزويني: آثار البلاد ص/ ١٩٢-١٩٣.

٥٥- أربيل في العهد الاتابكي ٢٢٣-٢٢٤، ج٥ ص٢٢٣/.

٥٦- زبير بلال اسماعيل: علماء ومدارس في أربيل، ص٢١.

٥٧- تأريخ أربل ق١ ص٣٦٧.

٥٨- هەمان سەرچاوە ق١ ص١٧٠.

٥٩- الرازي: مختار الصحاح، دار الرسالة، الكويت ١٩٨٣، ص١٧٢.

٦٠- تأريخ أربل ق١ ص١٧٠.

٦١- سعيد الديوهجي، التربية والتعليم في الاسلام، مطابع جامعة الموصل ١٩٨٢ ص٦٨.

٦٢- وفيات الاعيان ٤/ ١١٨ ابن المستوفي ق١ ص١٨٥/-٢٤١.

٦٣- تأريخ اربل/ ٣١٧.

٦٤- هەمان سەرچاوە ق١ ص٢٥٩/، ٢٦، ٢٦، ٢٦، ٢٨٦،٢٩٩، ٣٠،٣٢٧، ٣٥٠،٣٨٧.

٦٥- هەمان سەرچاوە ق١ ص٣٠٤.

٦٦- هەمان سەرچاوە ق١ ص١٥٩.

٦٧- هەمان سەرچاوە ق١ ص٢١٤-٣١٧.

٦٨- وفيات الاعيان (ظ ١٩٤٨): ٣/ ٢٧٤.

٦٩- سەرچاوەی پێشوو/ ٢٤٦، طبقات الاسنوي ١/ ٤٩٥.

٧٠- تأريخ اربل ق١ ص/ ٩٤، ١٦٩، ٣٢٨، ٣٨٧، ٥٥٠.

٧١- هەمان سەرچاوە ق١ ص٢٣٩.

٧٢- هەمان سەرچاوە ق١ ص٢٤٢-٣٠٧.

٧٣- هەمان سەرچاوە ق١ ص١٧٩.

٧٤- هەمان سەرچاوە ق١ ص٥٥.

٧٥- هەمان سەرچاوە ق١ ص/ ٤١٢،٣٧١،٣٥٧.

٧٦- اربيل في العهد الاتابكي ص/ ٢٢٦ ج١.

٧٧- تأريخ اربل ق١ ص٣٧١/.

٧٨- ابن خلكان ٣/ ٢٧٢ (ط ١٩٤٨)، ابن أبي عذبية: انسان العيون/ ٢٩٦، بڕوانە: اربيل في العهد الاتابكي ص٢٣٧/.

٧٩- ابن خلكان ٤/ ١١٨ (ط احسان عباس ١٩٦٩)، ابن المستوفي ق١ ص١٥٧-٣٨١، أربيل في العهد الاتابكي ص٢٣٧/.

٨٠- ابن المستوفي: ق١ ص١٥٧/، ق٢ ص٢٥٥/.

٨١- تأريخ اربل ق١ ص٢٤١/- ٢٤٥، بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: راجع: أربيل في العهد الاتابكي، ص٢٣٦/.

٨٢- تأريخ أربل ق١ ص٤١٢/.

٨٣- ابن خلكان ٣/ ١٧٢ (ط١٩٤٨).

٨٤- تأريخ أربل ق١ ص٣٦٥/.

٨٥ - تأريخ أربل ص١٧٩/.

٨٦- معجم البلدان ج١/ ١٨٦.

٨٧- تأريخ أربل ق١ ص/ ١٧٠،٢٤٨،٢٢١،١٣٥.

٨٨- هەمان سەرچاوە ق١ ص ص/ ٣٨، ٤٦، ٨٢، ١٨٥، ٢٢٣، ٣٣٢.

٨٩- هەمان سەرچاوە ق١ ص/ ٢٣١.

٩٠- أربيل في العهد الاتابكي ص/ ٢٢٤ نقلا عن مخطوطة عقود الجمان ٤/ ١٩.

٩١- تأريخ أربل ق١ ص٥٣/.

٩٢- هەمان سەرچاوە ق١ ص/ ٣٨، ٣٩، ٤٦.

٩٣- أربيل في العهد الاتابكي ص/ ٢٨٩.

٩٤- تأريخ أربل ق١ ص/ ٢٣٩.

٩٥- وفيات الاعيان ٣/ ٥٠٤ (طبعة احسان عباس ١٩٧٠).

٩٦- هەمان سەرچاوە ٤/ ١٠٤ (طبعة ١٩٣٨).

٩٧- ربيل في العهد الاتابكي حاشية ٣ ص٢٢٨.

٩٨- تاريخ أربل ق١ ص٢٢١.

٩٩- هەمان سەرچاوە ق١ ص/ ١٨٥، ٢٤١.

١٠٠- هەمان سەرچاوە ق١ ص/ ٢٤١، ٢٤٥.

١٠١- هەمان سەرچاوە ق١ ص/ ١٢٢، بڕوانە حاشية ٣ ص٢٢٨/ من كتاب أربيل في العهد الاتابكي.

١٠٢- تاريخ أربل ق١ ص ص/ ١٧٥، ١٨٧، ٢٣٥، ٢٧٩، ٣٠٠، ٣١١، ٣١٣، ٣٥٠.

١٠٣- أربيل في العهد الاتابكي ص/ ٢٥٣ نقلا عن ابن قاضي شهبة: طبقات الناحة واللغويين، (مخطوط) ق١ ورقة (١٢١).

١٠٤- ابن المستوفي ق١ ص١٧٥.

١٠٥- المنذري ص١٢/، ابن المستوفي ق٢ ص١٩٦/ ملاحظة رقم ٣.

١٠٦- التربية والتعليم في الاسلام، مطبعة جامعة الموصل ١٩٨٢ ص٦٧.

١٠٧- أربيل في العهد الاتابكي ص/ ٦٦-٦٧.

١٠٨- ابن المستوفي ٢/ ٥٦٧.

١٠٩- ابن خلكان ٢/ ٢٣٧-٢٣٩.

طبقات الاسنوي ١/ ١١٨، ١١٩.
١١٠- علماء ومدارس في اربيل ص١٧/.
١١١- ابن المستوفي ق١ ص٣٦٦/.
١١٢- ابن خلكان٢/ ٢٣٨ (طبعة احسان عباس).
١١٣- هەمان سەرچاوە ٣/ ٢٤٦.
١١٤- تاريخ اربل ق١ ص/ ١٥٩، ٣٢٨.
١١٥- أربيل في مختلف العصور اللواء والمدينة، طبعة ٢٠٠١ ص٧١.

سەرچاوەكان:

اولا: المصادر:
الاسنوي، أبو محمد جمال الدين بن الحسن بن علي الاموي القرشي (ت ٧٧٢ه/ ١٣٧١م).
١- طبقات الشافعية، تحقيق عبدالله الجبوري، مطبعة الارشاد، بغداد ١٣٩٠-١٣٩١ه/ ٧٠- ١٩٧١م، جزءان.
٢- الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة، نسب الي ابن الفوطي خطاء، تحقيق د. مصطفي جواد، مطبعة الفرات، بغداد ١٣٥١هـ/ ١٩٣٢م ابن خرداذبة، ابو القاسم بن عبيدالله بن عبدالله (ت ٢٨٠/ ٨٩٧م).
٣- المسالك والمالك، طبعة بريل ١٨٨٩م.
- ابن خلكان أبو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان (ت ٦٨١ه/ ١٢٨١م).
٤- وفيات الاعيان وأنباء أنباء الزمان، بتحقيق د.احسان عباس، دار الثقافة (١٩٦٨-١٩٧١). بمصر (١٩٤٨م)، وطبعة بيروت بتحقيق د.احسان عباس، دار الثقافة (١٩٦٨-١٩٧١). أبو الفداء، الملك المؤيد اسماعيل بن علي عمادالدين الايوبي الشافعي صاحب حماه (ت ٧٣٢ه/ ١٣٣١م).
٥- تقويم البلدان، دار الطباعة السلطانية باريس ١٨٤٠ مسيحية.
- قدامة بن جعفر أبو الفرج الكاتب البغدادي (ت ٣٢٠ه/ ٣٢م).
٦- الخرج وصنعة الكتابة، شرح وتعليق د.محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، سلسلة كتب التراث، بغداد ١٩٨١.
- القزويني أبو عبدالله زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢ه/ ١٢٨٣م).
٧- أثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر ودار بيروت ١٩٦٠م.
- ابن المستوفي، شرف الدين أبي البركات المبارك بن احمد اللخمي الاربللي (ت ٦٣٧ه/ ١٢٣٩م).
٨- تاريخ أربل المسمي "نباهة البلد الخامل بمن وردة من الاماثل" حققه وعلق عليه سامي بن السيد خماس الصقار، الجزء الثاني: قسمان، من منشورات وزارة الثقافة والاعلام العراقية، دار الرشيد للنشر، ومن سلسلة كتب التراث (٩٩) و (١٠٠) بيروت ١٩٨٠.
- المقدسي، البشاري، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد (ت ٣٨٧ه/ ٩٩٧م)!- احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن مطبعة بريل ١٩٠٦م، اعادت طبعه بالاوفسيت مكتبة المثني ببغداد.
المنذري، أبو محمد زكي الدين عبدالعظيم بن عبد القوي (ت ٦٥٦ه/ ١٢٥٨م).
١٠- التكملة لوفيات النقلة، دراسة وتحقيق بشار عواد الاعظمي، رسالة ماجستير من جامعة بغداد ١٩٦٧م.
- ياقوت الحموي، ابو عبدالله شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي (٦٢٦ه/ ١٢٢٨م).
١١- معجم البلدان، طبعة وستنفلد، لايبزج ١٨٦٦م. الجاوشلي، هادي رشيد.
١٢- تراث أربيل التاريخي، من مطبوعات الامانة العامة للثقافة والشباب، أربيل، طبع مطبعة جامعة الموصل ١٩٨٥.
١٣- دائرة المعارف الاسلامية، الطبعة العربية الجديدة ١٩٦٩م. الديوجي، سعيد.
١٤- التربية والتعليم في الاسلام، مطابع جامعة الموصل ١٩٨٢. ريج، كلوديوس جيمس..
١٥- رحلة ريج في العراق ١٨٢٠ تعريب بهاءالدين نوري، مطبعة السكك الحديدية، بغداد ١٩٥١. زبير بلال اسماعيل
١٦- أربيل في ادوارها التاريخية، مطبعة النعمان، النجف الاشرف ١٩٧١.
١٧- علماء ومدارس في اربيل. شيرين شيرزاد
١٨- تطور قلعة اربيل (اطروحة)، القسم الثالث. ترجمة: عرفان سعيد (نسخة مصورة).
١٩- مجلة سومر، المجلد ١٦ لسنة ١٩٦٠ والمجلد ١٨ لسنة ١٩٦٢.
٢٠- مجلة كاروان، العدد ١١، اب ١٩٨٣م. (محسن محمد حسين الدكتور)
٢١- أربيل في العهد الاتابكي، مطبعة أسعد بغداد ١٩٧٦.
٢٢- موضوعان في التاريخ الكردي، كتاب شمس كردستان، مطبعة الحوادث بغداد ١٩٧٦.

مزگەوتی گەورە و گەرماوی قەڵا

کارزان حەیدەر

دوای تێپەڕبوونی زەمەنێکی دوورودرێژ بەسەر دروستبوونی قەڵایەکی مێژوویی لەم پیرە هەولێرە، تا ئێستاش کۆمەڵێ شوێنەواری زۆر گرنگ و مێژوویی هەر ماون و لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوارەوە پارێزراون، زۆریشیان دەستی نۆژەنکردنەوەیان گەیشتووەتێ بۆ ئەوەی لە لەناوچوون بپارێزرێن، هەر کەسێکی بێگانە ئەگەر ڕۆژێ لە ڕۆژان سەردانی ئەو شارەی کردبێ، بۆ ناسینی مێژووە دێرینەکەی، سەردانی قەڵای بەناوبانگ و مێژوویی هەولێری کردووە، بەتایبەت ئەو ڕۆژنامەنووسانەی بەدوای مێژووی گەلاندا دەگەڕێن لە هەموو دنیادا، هەروەک دەرکەوتووە هەولێر لە کۆنترین شارەکانی جیهانە.

قەڵای هەولێر تەمەنی بە قەد تەمەنی شارەکەیە و بە هەزاران نەوەی لێ پەروەردە بووە و بە چەندان زەمەنیش بەسەر تەمەنی ئەو شارە تێپەڕیوە و گەلێ حاکم و دەسەڵاتداریش پێیدا تێپەڕیوون، جگە لە چەندین شەڕی گەورە، کە زۆربەیان تێکەڵ بە مێژووی ئەو شارە بوون.

لە نێو ئەو قەڵایە دێرینەدا، مزگەوتێکی گەورە و گەرماوێک وەکو شوێنەوارێکی مێژوویی ماونەتەوە، واش پێ دەچێت، کە گرنگییەکی تەواو بەم شوێنەوارانە دراوە و سەر لەنوێ نۆژەن کراونەتەوە و ئێستاش پارێزراون.

مزگەوتی گەورەی قەڵا

بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان لە خوارووی قەڵا و لە ساڵی

(١٢٩٤ک- ١٨٧٧ز) ژمارەی دانیشتوانی شاری هەولێر (١٠١١٢) دە هەزار و سەد و دوانزە کەس بوون (٩٥٦٧) یان موسڵمان بوون و (٣٣٠)یشیان مەسیحی بوون و (٢١٥)شیان جوولەکە بوون، هەر ئەو سەرچاوە مێژووییانە دەڵێن: مێژووی مزگەوتی گەورە و ناوداری قەڵا، کە تائێستاش ماوە و شوێنی زیکر و عیبادەتی خودای گەورەیە، هی ئەمیر (سرفتگین کوڕی مەنسوری کوڕی عەبدوڵلای زینی)یە، کە لە ساڵی ٥٣٣ی کۆچی، ڕێکەوتی ١١٣٨ی زایینی لە ناوەڕاستی قەڵا بۆ زانا و ئایینپەروەری ناودار مەلا خدر (ابو العباس) بنیاتی ناوە، مزگەوتەکە کەوتۆتە تەنیشت گەرماوی قەڵا، هەروەک لە بەردێکی مێژوویی سەر مزگەوتەکەشدا دەرکەوتووە، دوای ئەو تەمەنە درێژە ساڵی ١٢٧٨ی زایینی نۆژەن کراوەتەوە، ئەگەر لەو شارەدا کۆمەڵێ مزگەوت و شوێنی ئایینی مێژوویی کۆن هەبن، بەڵام مزگەوتی گەورەی قەڵا بە شایەدی مێژوو و تێپەڕبوونی زەمەن و سەدەکان لەم شارە، بە کۆنترین مزگەوت و شوێنی پەرستنی خودای گەورە دادەنرێت، کە موسڵمانانی کەمی ئەو شارەی ساڵانێکی زوو لە خۆ گرتبێت، لە زۆربەی وێنە مێژووییەکانی پیرە قەڵاش، مزگەوتی گەورە و گەرماوەکە لە تەک یەکدا دەبیندرێن، گەلێ جاریش ئەو مزگەوتانە دەبوونە قوتابخانە و منداڵان لە وێوە فێری خوێندن و نووسین دەبوون.

مزگەوتی گەورەش پەیوەندییەکی توند و تۆڵی بەژیانی خەڵکییەوە هەبووە، هەموو جموجۆڵەکانی مزگەوتی گەورەش فراوان بووە، جگە لە خوتبەی ڕۆژی هەینی و هەر پێنج فەرزی نوێژ کردن، لە هەمان کاتدا بنکەیەکی کۆمەڵایەتی گرنگ بوو لە قەڵای هەولێردا، زانا ئایینییەکانی مزگەوت لە کەسایەتییە ناسراوەکانی نەک هەولێر، بەڵکو هەموو کوردستان بوون، لە مزگەوتدا شوێنی فێرکردنی قوتابیان و ژووری نوستنیان تێدابوو، کە وەکو بەشی ناوخۆی ئەمڕۆ بووە، خەڵکی گوند و شارۆچکەکان پێشبڕکێیان لەسەر دەرچوونی ئەم قوتابخانەیە دەکرد تا ڕوو لە گوند و شارۆچکەکان بکەن، چونکە لە زانا و ناودارەکان بوون، مزگەوت ناودارێکی وەکو مامۆستای مەقاماتی عیراقی، سەید مەردانی تێدا بوو، جگە لە گەورە مامۆستایانی تەجویدی قورئانی پیرۆز، لە کاتی ڕووداوە سروشتییەکانی وەکو مانگ و ڕۆژگیران و بوومەلەرزە و گێژەڵووکە، سورەتی (الدخان)ی تێدا دەخوێندرا و خەڵکیش دوعایان دەکرد تا بەڵاکەیان لەسەر لابچێت، ئینجا دوعای (الاستسقاء) دەردەچوو، لە سەردەمە جیاجیا کانیشدا مەلیک و وەزیر و لێپرسراوان سەردانی مزگەوتیان دەکرد.

گەرماوی قەڵا

ئەوانەی بە نووسینەوەی مێژووی ئەم شارە و قەڵاوە سەرقاڵن، دەڵێن: زۆربەی گەرماوەکانی قەڵا بە تەنیشت مزگەوتەکانەوە بوون، بە مەبەستی خاوێن بوونەوە و خوداپەرستی، ئەو کۆنە گەرماوەی کە ئێستا لە قەڵا بەرچاو دەکەوێ، لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوارەوە نۆژەن کراوەتەوە و پارێزراوە، جگە لەوەی ساڵانی (زووش) بۆ زانیاری ئەو گەرماوە نۆژەن کراوەتەوە، ئەوانەش کە ڕۆژانەی مێژوویی ئەم گەرماوە دەگێڕنەوە دەڵێن: سبەینان تا سەعات (١١) گەرماو بۆ ژنان بووە، ئێوارانیش بۆ پیاوان، زۆر جاریش لە نێو گەرماودا شوێنی تایبەت بۆ کەسایەتییەک یاخود بووک و زاوایەک تەرخان دەکرا، بە تایبەتی لە ناوەڕاستی گەرماودا، کە سەکۆیەکی بازنەیی دروست دەکرا پێیان دەگوت (بەردی زاوا)، ناو گەرماو لە چەند بەشێکی جیاجیادا پێک هاتووە لە سەردانێکماندا بۆ ئەو گەرماوە بینیمان، چەند حەوزێکی بەردینی بچووکی تێدایە، کە سەکۆیەکی بچووکی لە تەنیشتەوەیە بۆ لەسەر دانیشتن، بنمیچی گەرماویش قووببەیەکی فراوانە.

مێژووی گەرماوەکە

مامۆستا مەولود قادر بیخاڵی لە بەرگی دووەمی کتێبی (هەولێرم وادیوە و بیستووە)دا دەڵێت: دوای وەفاتی ئیسماعیل ئاغا، کوڕەکەی بوو بەجێگری کە تەنها کوڕێکی هەبووە، بەناوی (عەبدوڵلا ئاغا)، ئەم عەبدوڵلایەش دوای وەفاتی باوکی، ماوەیەک فەرماندەیی شاری هەولێری کردووە، لە سەدەی حەڤدەمیندا بنیاتی گەرماوە دێرینەکەی (قەڵا)ی کردووە. کە تا ئێستا شوێنەواری ئاوگرەکان و حەوزەکان و دیوارە ڕەنگینەکانی هەر ماون، چونکە لە ساڵی ١٧٧٥دا لەلایەن یەعقوب ئاغای گەورە بۆ تازەکردنەوەی دەستکاری کراوە.

ئەوەی لە سەردانەکەدا بینیم!

ئەوەی لەو سەردانەدا بینیم، گەرماوەکە لە پێنج شوێنی خۆ شوشتن پێکهاتووە، دوو حەوزی ئاوی سارد و گەرمی تێدایە، جگە لە بەردی جەهەنەم، کە ئاگری لە کوورخانی گەرماوەکە بۆ هاتووە، بۆ ئەوە دروست کراوە، کە خەڵکی لەسەری دابنیشن و ئارەقە بکەن، بە پێی قسەی خەڵکی قەڵاش، گەرماوەکە تا ساڵانی هەشتاکان خەڵکی ڕووی تێ دەکرد و کاری دەکرد، بەڵام دوای ئەوە بوو بە شوێنێکی مێژوویی و ئێستا پارێزراوە. گەرماوەکە هۆڵێکی پشوودانی گەورەی لێیە، جگە لە هۆڵێکی پێشوازی کردن، بە زبڵ سووتاندنیش لە نێو کوورخانەکەدا ئاوی بۆ گەرماوەکە گەرم کردووە.

بیرێکی یەکجار قووڵ

بیرێک بە قووڵی (٦٠) مەتر لێدراوە و زۆریش هەن، کە دەڵێن: سەرچاوەی ئەو ئاوە لە بەستۆڕەوەیە و کاتی خۆی (سەنحاریب) هێناویەتی، بۆ ڕاکێشانی ئەو ئاوەش لەو بیرە، وڵاغێکیان تەرخان کردبوو، لەسەر گومبەتی گەرماوەکەش چەند پەنجەرەیەکی بچووک بۆ ڕووناکی دروست کراوە، هەر وەکو پاسەوانی گەرماوەکە بۆی ڕوون کردینەوە، دەکرێ لە کۆن ئەو گەرماوە پەرستگایەک بووبێت، دواتر کرابێتە ئەو گەرماوەی، کە تاوەکو ئێستا بەو شێوەیە ماوەتەوە، هەر ئەو ئاوەی کە بۆ گەرماوەکە ڕادەکێشرا، لە هەمان کاتدا ئەو خەڵکە کە بۆ نوێژکردن رووبان دەکردە مزگەوتی گەورە سوودیان لەم ئاوە وەردەگرت.

جگە لە سەردانێکی مەیدانی

جگە لەو سەردانە مەیدانییەی، کە بۆ گەرماو و مزگەوتی گەورەی قەڵام کرد، سوودم لە کتێبی (هەولێرم وادیوە و بیستووە)ی مامۆستا مەولود قادر بێخاڵی و بابەتێکی بەڕێز عوسمان موفتی وەرگرتووە، کە بە نێو (ژیانی کۆمەڵایەتی قەڵای هەولێر لە سەدەی بیستەمدا) لە ژمارە (٢)ی گۆڤاری هەولێردا بڵاو کراوەتەوە.

*** ئەم بابەتە لە گۆڤاری (بارش) ژمار (٧) بڵاوبۆتەوە.**

گەرماوی قەڵای هەولێر

محەمەد سەعید کوردە

ئەگەر کەمێک بۆ رابردوو بگەڕێینەوە و لاپەڕە گەش و پڕشنگدارەکانی مێژووی میللەتەکەمان هەڵدەینەوە، ئەوا دەگەینە ئەو هەقیقەتەی کە بەدەیان و بگرە بەسەدان شوێنی دێرین لەو پیرە هەولێرەدا هەیە، کە ئێمەی کورد هەمیشە شانازی پێوە دەکەین، یەکێک لەو شوێنەوارە دێرینانە گەرماوەکەی قەڵاتی هەولێرە و خاوەن مێژوویەکی کۆنە، بەپێی هەندێک لە سەرچاوەکانی مێژووی شوێنەوار لە ساڵی (١٧٧٥) ئەو شوێنە وەک گەرماوێک دروست کراوە، کەچی لە سەرچاوەیەکی دیکەی مێژوویدا ئاماژە بەوە دەکات، کە (قاسم ئاغای یەعقوب) نۆژەنی کردۆتەوە.

پێکهاتەکانی گەرماوی قەلات

گەرماوی قەڵات لە حەوشەیەکی گەورە پێکهاتووە، کە رووبەرەکەی (٣٠٠) مەتری چوارگۆشەیەو هۆڵەکانی ژوورەوەشی لەچوار هۆڵی سەرەکی پێکهاتووە، هۆڵی یەکەم سەرەتای چوونە ژوورەوەی گەرماوەکەیەو کە بۆ خۆگۆڕین بەکاردێت، هۆڵی دووەمیش بۆ هەمان مەبەست سوودی لێ بینراوە، بەڵام هۆڵی سێیەم بۆ خۆئامادەکردن و هۆڵی چوارەمیش بۆ خۆشوشتنە کە (٥) ژووری جیاجیای تێدایە و لەناوەڕاستی گەرماوەکەش سەکۆیەکی گەورە هەیە، کە پێی دەڵێن (بەردی

زاوا). ئەو ناوەش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە هەرکەسێک لە سەردەمی زووەوە ئەگەر ژنی بهێنابایە، ئەوا بەر لەوەی ژنەکەی بگوازێتایەوە لەگەڵ هەندێک لە برادەرە هەرە نزیکەکانی دەچووە ئەو گەرماوەو لەوێ لەسەر ئەو سەکۆیە زۆر جوان دەیانشوشت.

زۆربەی خەڵکی هەولێر خۆی لەو گەرماوە دەشوشت

بەڕێز (کەنعان موفتی) بەڕێوەبەری گشتی شوێنەوار لەوەزارەتی رۆشنبیری بۆی باس کردم ئەو گەرماوە تا ساڵی حەفتاکان بەیانیان و ئێواران لە خزمەتی خەڵکی، بەتایبەتی قەڵات نشینەکان دابوو، بەڵام کاتژمێر (١١)ی سەر لەبەیانی هەموو رۆژێک بۆ ئافرەتان بوو. پێم وابێ لەساڵی شەستەکان خاوەنی ئەو گەرماوە (عەبدولڕەحمان ئاغا قەساب) بوو، بەڕاستی ئەو گەرماوە یادگاری خۆش و بەلەزەتی هەیە، لەسەردەمی زوودا بەتایبەتی لە ساڵانی شەست و حەفتاکان زۆرینەی خەڵکی ئەو هەولێرە لەو گەرماوەی قەڵات خۆیان دەشوشت، ئەوسا نرخی خۆشوشتن بە (١٠) عانە بوو، کە دەکاتە (٤٠) فلس، زۆر جاریش خەڵکانی وا هەبوون بەخۆڕایی خۆیان دەشوشت، یان هەندێ بنەماڵە رۆژێک بەتەواوی گەرماوەکەیان بۆ خۆیان بەکرێ دەگرت و پارەی ئەو رۆژەیان بەتەواوی دەدا.

سەرپەرشتیارانی گەرماوی قەڵات

پیاوە بەتەمەن و ریش سپییەکانی قەڵاتی هەولێر دەگێڕنەوە: سەردەمانێک خوالێخۆشبووان سەلیم قاقاو پایخ و مام یەحیا سەرپەرشتی ئەو گەرماوەیان دەکردو بەسەتڵ ئاویان بۆ ئەو خەڵکە دەهێنا، وەک داب و نەریتێکی فۆلکلۆریش ئەگەر یەکێک لە خۆشوشتن تەواو بوایە، ئەوا چەپڵەیەکی لێدەدا بۆ ئەوەی ئاترەکە ئاگاداربێت و پەشتەماڵی بۆ بهێنێ، بۆ ئەوەی لەشی خۆی پێ وشک کاتەوە.

بیرێکی گەورە لەناو گەرماوی قەڵات هەڵکەنرابوو

هەر لەناو گەرماوی قەڵاتدا بیرێکی گەورە هەڵکەنراوە، کە قووڵاییەکەی نزیکەی (٦٠) مەترێک دەبێت و پێوانەی بازنەکەشی (٥) مەترە، کە بەکەرپووچ هەڵێنراوەو کاتی خۆشی بە ولاغ ئاویان تێدا دەردەهێنا.

ئەو گەرماوە بە نەفتی رەش و زبڵ گەرم دەکرا

زۆربەی پیاوە بەتەمەن و ریش سپییەکان ئاماژەیان بەوە دەکرد، کە ئەو گەرماوە بە نەفتی رەش و زبڵ گەرم دەکرا و خەڵکی هەر زینەت بوو خۆی تێدا بشوات، ئێمە زۆربەمان لە ماڵەکەی خۆمان گەرماوی تایبەتیشمان هەبوو، بەڵام ئەگەر هەفتانە خۆمان لە گەرماوی قەڵات نەشوشتبا، ئەوا ئۆخەیان نەدەکرد، چونکە ئەو کاتانە خەڵکی لە هەموو لایەکەوە روویان تێ دەکرد و دەتوانین بڵێین ئەوساکە بەناوبانگترین گەرماوی هەولێر بوو.

گەرماوەکەی قەڵات و ناوەندی رۆشنبیری سەردەم

هەر بۆ مێژووش دەکرێ ئاماژە بەوە بکەین، کە سەردەمانێک ئەو گەرماوە لەلایەن چەند رۆشنبیرێکی شارەکە کرابووە بارەگایەکی رۆشنبیری بەناوی ناوەندی رۆشنبیری سەردەم، کە ماوەی چەند ساڵێک چەندین کۆڕو سیمینارو پێشانگای جۆراوجۆری هونەری رۆشنبیری و کلتوورییان تێدا پێشکەش کرد، ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە مۆڵەتی فەرمییان لە وەزارەتی رۆشنبیری پێدرابوو، کە ئەو گەرماوە بەو شێوەیە بەکاربهێنن، بەڵێ ئەوساکە ئەدیب و رۆشنبیر و شاعیران و فۆلکلۆرپەروەران و ئەوانی دیکە بەشەوقەوە روویان تێ دەکرد و بەجۆرێک کردبوویانە جێی ژوانی خۆیان.

ئەم بابەتە لە گۆڤاری (ئاسۆی فۆلکلۆر) ژمارە (١٣) ساڵی ٢٠٠٥ بلاوبۆتەوە.

قەڵاکانی میرنشینی سۆران لە سنووری شاری هەولێر

زیاد ئەحمەد محەمەد
بەشی شوێنەوار- زانکۆی سەلاحەددین

کورتە مێژوویەکی میرنشینەکە:

زۆربەی مێژوونووسان یەک دەنگن لەسەر ئەوەی میرنشینی سۆران میرنشینێکی کوردیە و کەسایەتیەکی گوندی هاودیان بە ناوی "کەلۆس" دامەزراوە دوای کەلۆس عیسا کوڕە گەورەی کەناوێکی دەرکردبوو بە ژیرو بیرو ئازایەتی خۆشەویست بوو لە ناو خەڵکی ناوچەکە توانی رواندز پاک بکاتەوە لە هەندێک لە دزو ئاژاوەگێرو رێگرەکان و جڵەوی میرنشینێکی سەربەخۆ لەناو چەک بگرێتە دەست.

دوای کۆچی عیسا جڵەوی میرنشینەکە کەوتە دەستی عەلی بەگ کە میرنشینەکەی دابەش کرد بەسەر چوار کورەکەی بۆ ئەوەی دوای مردنی خۆی ناکۆکی نەکەوێتە نێوانیان، خۆی و کوڕە گەورەکە میر عیسا چوون بۆ حەریرو کردی بە پایتەختی میر نشینەکە.

دوای عەلی بەگ شەش میری تر دەسەڵاتی میرنشینەکەیان گرتە دەست، کە ماوەی فەرمانڕەوایەکانیان بە هێمنیەکی ناوخۆی و سەرتایەکی ناکۆبەکانی بوو لەگەڵ میرنشینی بابان.

میر کوردەکان ڕۆڵێکی باڵایان گێڕا لە سەرکەوتنەکەی سوڵتان سەلیمی عوسمانی بەسەر شا ئیسماعیلی سەفەوی لە شەڕی چالدێران لە ساڵی ٩٢٠ک/١٥١٤ز دوای ئەوەی کە پەیوەندیان بە سوپای عوسمانی کرد لە ئەنجامی ئەم شەڕە کوردستان دابەشکرا بەسەر هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، بەشی زۆری لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بوو.

لە سەدەی ١٦ز-١٠ک لەو ماوە، فەرمانڕەوای میر سولیمان کوڕی قولی بەگ کە لە ساڵی ٩٩٨ک/١٥٨٩ز کۆچی دوایی کردووە، چەندین شوێنەواری جێ هێشتووە وەک مزگەوت و قوتابخانە و قەڵا لەوانە مزگەوتی گەورەی حەریر و قەڵایەک لە حەریر نزیک ئەشکەوتی خراتان.

سەردەمی فەرمانڕەوای میر محەمەد ناسراوە بە پاشای گەورە بە بەهێزترین دەسەڵاتی میرنشینی سۆران دا دەنرێت لە بوارەکانی سەربازی و رامیاری و بیناسازی دا کە لە ساڵی ١٢٢٨ک/١٨١٣ز جڵەوی فەرمانڕەوایی وەرگرت لەسەردەمی میر محەمەد میر نشینی شۆران گەیشتۆتە لوتکەی دەسەڵاتی بەجۆرێک سنووری میرنشینەکە لە رۆژئاوا لە سنجار تاکو گوندە کوردیەکان ئازربیجان ئێران لە رۆژهەڵات و لە باکوور لە قەڵای کیفا تاکو کۆتایی ناوچەکانی مخمور و گوێر و پردی.

پاشی گەورە زۆر بایەخی بە دروست کردنی قەڵاو قوللەی سەربازی داوە لەوانە ئیچ قەڵا یەکەم بوو میر محەمەد دروستی کرد لەسەر یەکێک لە گردەکانی بەرامبەر رواندز لە باکوور و دروست کردنی دوو قوللەی تر لەسەر گردێک لە رۆژئاوای رواندز و دروست کردنی قوللەیەکی تر لە رۆژهەڵات لە نزیک قوللەی شەقام.

جگە لە دروست کردنی شورایەک لە دەرەوەی رواندز چەند قوللەی سەربازی لە ناو ئەو شوورایە. وە دروست کردنی چەندین قەڵای تر لە دەرەوەی ناوچەی رواندز وەکو قەڵاکانی دێری و دوین و بانەمان و سارتکەی و بۆگد بۆ بەرەنگاری بوونەوەی میر نشینە کوردیەکانی هاوسەردەمی خۆی لەوانە میرنشینی بابان.

لێرەدا هەوڵدەدەین کورتە باسێک لەسەر قەڵاکانی میرنشینی سۆران "سنووری شاری هەولێر بخەینە روو بەگوێرەی مێژووەکانیان کە لە نامەی ماستەری "قلاع الامارة السورانية في أربيل" من القرن "١٠-١٣ه/١٦-١٩م" دراسة ميدانية" بەدرێژی باسی لێوە کراوە.

قەڵای خانزاد

قەڵای خانزاد دەکەوێتە رۆژئاوا ئاوی ناحیەی حەریر بە دووری نزیکەی "٣کم" نزیک گوندی خراوتان، لەلای چەپی رێگای کۆنی نێوان هەولێر- رواندز کە بە حەریر تێپەڕ دەبێت و ناسراوە بەرێگای هاملتۆن.

قەڵاکە لەسەر لوتکەی شاخێکی بەرز دروستکراوە کە جیا بۆتەوە لە زنجیرە چیای حەریر، بەهۆی بەرزیەکەیەوە بە ئاسانی ناتوانرێت سەربکەوین تەنها لەلای باشووری نەبێت. **وێنە(١)**

بەرزی شوێن بۆ دروست کردنی قەڵاکان یەکێکە لە خاسیەتە سەرەکیەکانی بەرگری کردن بە تایبەتی لەسەردەمی ئیسلامیەکان.

هاملتۆن دەربارەی ئەم قەڵایە دەڵێ "لەسەر لوتکە شاخێکی زنجیرە

وێنە(١)

وێنە(٢)

چیای حەریر پاشماوەی قەڵایەکی کۆن هەیە بریتییە لە قەڵای میرزاد "خانزاد" مێژوونووسان ئەم قەڵایە دەگێڕنەوە بۆ سەدەی "١٠ک-١٦ز" لەو ماوەیەشدا هەریەک لە سولێمان بەگ کوڕی قولی بەگ و عەلی بەگ کوڕی سولیمان بەگ و میر خانزاد بەشێوەیەکی یەک لە دوای یەک فەرمانڕەواسەتیان تەواو کردووە.

دروست کردنی قەڵای خانزاد دەگێڕنەوە بۆ ماوەی فەرمانڕەوای سولیمان بەهۆی درێژی ماوەی فەرمانڕەوایەکەی لە میرنشینی سۆران وە بوونی حەریر بەپایتەختی میرنشینەکە لەم ماوەیە هەروەها بەهێز بوونی میرنشینی سۆران لە ماوەی فەرمانڕەوایی سولێمان بەگ.

لەگەڵ ئەوەی لەناو خەڵک باوە و موکریانی ئەم قەڵایە دگێڕیتەوە بۆ میر خانزادی خوشکی سولیمان بەگ بەڵام بە دوور دەزانرێت کەلە لەلایەن میر خانزاد ئەم قەڵایە دروست کرابێت لەگەڵ ئەوەی بەناوی ئەو ناونراوە چونکە ماوەی فەرمانڕەوایەکەی زۆر کورت بووەو لەو ماوەیەش میرنشینی سۆران بە قۆناغێکی لاواز تێپەڕیبوو.

ئامانج لە دروست کردنی ئەم قەڵایە بەرگری کردنی ناوچەکە بەریەچ دانەوەی هێرشی بابانیەکان.

قەڵای خانزاد شێوەیەکی نارێکی وەرگرتووە ئەمەش بەهۆی سروشتی هەڵکەوتەی لوتکە شاخەکەی قەڵایەکەی لەسەر دروست کراوە.

قەڵای خانزاد پێک هاتووە لە شورایەکی پچڕ پچڕ کە بەرزیەکەیان دەگاتە نێوان "٤-٦م" لەسەر لێواری لوتکە شاخەکە لەلای رۆژئاوا و رۆژهەڵات جگە لە هەندێک پارچە شورای تر لەلای باشوور، ئەستووری ئەو دیوارانە "٥٠سم" درێژیە هەموویان نزیکەی "٤٠م" جگە لەو پارچە بەردە گەورانەی دەکوێتە نێوان پارچە شوراکان. **وێنەی "٢"**

سەرەڕای بەرزو درێژ قەڵاکە پێنج قوللەی تێدایە کە دەکەونە لایەکانی باکوورو رۆژئاوا سی قوللەیان لە پاڵ یەکتری دان و دەکەونە سەر لوتکەی شاخەکە بەلای باکوور یەکێکیان قەبارەکەی گەورەیە و شێوەکەی لوولەییە دەرگایەکی شێوە لاکێشەیی هەیە. قوللەی دووەم شێوەکەی هێلکەیی و لە دوو نهۆم پێک دێت و سەقفەکەی بە شێوەی گومەزێکی تیژ گیراوە بەڵام قوللەی سێیەم شێوەکەی نیمچە لاکێشەیی و لەوانەیە سقفەکەی بە دار گیرابێت بەهۆی بوونی شوێنی دار. **وێنەی "٣"**

بەڵام دوو قوللەکەی تر ئەم قەڵا نووساون بە شورای لای رۆژئاوا

وێنە(٣)

وێنە (٤)

یەکێکیان قەبارەکەی گەورەیە و ئەویتر بچووکە و شێوەیان نیمچە لوولییە. **(وێنە ٤)**

شایانی باسە لە هەندێک بەشی شوراکە و هەموو قوللەکان چەندین کونە مەتەرێزی تێدایە شێوەکەی لاکێشەیی و لەناوەوە فراوانە و لە دەرەوە بچوکە دووریەکانیان لە ناوەوە "٣٠×٥٠سم" لە دەرەوە "٢٠×٣٠".

هەموو بەشەکانی قەڵاکە لە بەردی کلسی نارێک و گەچ دروست کراوە وەلای باشووری قەڵاکە چەندین پلیکانە لە شاخەکە هەڵکەندراوە بۆ سەرکەوتن بۆ سەرەوەی قەڵاکە. هەروەها چەندین چاڵی گەورە

وێنە (٥)

هەڵکەندراوە کە ژمارەیان نزیکەی "٢٥" دانەیە شێوەکە بازنەییەو بەکار هێنراوە. بۆ گڵدانەوەی ئاو. **وێنەی "٥"**

لەگەڵ چەند چاڵی بچووک لە هەمان لاو بەشێوەی تەریب لەگەل رێگای سەرکەوتنی قەڵاکە. ئەمەش بەکار هێنراوە بۆ ئاگر کردنەوە بۆ رووناک کردنەوەی رێگاکە.

قەڵای دوین

قەڵای دوین بە یەکێک لە گرنگترین قەڵاکانی میرنشینی دادەنرێت بەهۆی شوێنەکەی کە دەڕوانێتە زۆرێک لەو رێگایانەی بۆ هەولێر دەڕۆن، قەڵاکە دەکەوێتە سەر چیای دوین کە درێژکراوەی زنجیرەی چیای پیرمامە لە نزیک گوندی دوین و لەبەشی باکووری هەولێر، دووری نزیکەی "٥٠کم".

ناوچەی دوین و بابە جیجک بەگرنگترین رێگا سەرەکیەکانی نێوان هەولێرو راوندز و ئازربیجان دادەنرێت تاکو کۆتایی دەسەڵاتی عوسمانیەکان و سەرەتایی دەسەڵاتی ئینگلیز.

بەڵام سەبارەت بە مێژووی قەڵاکە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میرنشینی سۆران بە بەڵگەی مێژوویی و بیناسازی: ئەمین زکی لە کتێبی "مشاهد الكرد،ج٢" دەگێڕێتەوە بۆ سەدەی "١٠ک-١٦ز" بە تایبەت ماوەی فەرمانڕەوای عەلی بەگ کوڕی سولیمان بەگ، لەوانە لەبەر ئەوەبێت لەم ماوەیە ناوچەی دوین پایتەختی میرنشینی سۆران بووە، بەڵام دوای هێرش بابانەکان گرتنی دوین عەلی بەگ پایتەکەی گواستەوە بۆ حەریر.

موکریانی لە کتێبی "مێژووی میرانی سۆران" دەڵێ:"ئۆغۆ بەگ

کوڕی عەلی بەگ باپیری میر محەمەد لە ساڵی ١٢٠٧ک/١٧٩٢ز کۆچی دوایی کردووە دوینی رزگار کردووە لە دەست بابانەکان و نۆژەنکردنیکردۆتەوە".

خەڵکی ناوچەی دوین دەگێڕنەوە کە دوین موڵکی رواندزەکان بووە تاکو نیوەی سەدەی بیستەم پاشان عەشیرەتی هەرکی ئەو ناوچەیان کڕیووە.

بەڵگەی دووەم بەراورد کردنی قەڵای دوینە لەگەڵ قەڵاکانی تری میرنشینی سۆران و قەڵای تری هاوسەردەمی خۆی لە رووی بیناسازی شوێنەوارییەوە.

دەبینین زۆر لە قەڵاکانی میرنشینی سۆران هاوشێوەیە لەگەڵ قەڵای دوین لە رووی هێڵکاری و شێوەی قوللەکان و کونە مەتەریزەکان.

وەک قەڵای خانزاد کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٦ز، هەروەها قوللەکانی قەڵای دوین هاوشێوەن لەگەڵ قوللەکانی هەریەک لە قەڵاکانی بۆگدلو کۆیە سارنکە لە دوکان کە لە سەدەی ١٩ز لەلایەن میر محەمەد دروست کراون و هەروەها هاوشێوەن لەگەڵ قەڵای دێری لە گوندی دێری.

سەبارەت قەڵای تری جگە لە قەڵاکانی میرنشینی سۆران قەڵای دوین هاوشێوەیە لە رووی هێڵکاری و بیناسازی شوراکە و قوللەکانی لەگەڵ قەڵای سروچک لە ناحیەی بەرزنجە کە بابانەکان دروستیان کردووە لە سەدەی ١٠ک- ١٦ز.

بەگوێرەی بەڵگە مێژوویی و بیناسازی شوێنەواری بۆمان روون دەبێتەوە کە قەڵای دوین دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٠ک-١٦ز و بە یەکێک لە قەڵاکانی سۆران دادەنرێت. بەڵام وابی دەچی کە قوللەکانی لەلایەن میر محەمەد لە سەرەتای سەدەی ١٣ک-١٦ز نۆژەن کرابێتەوە لەبەر ئەوەی هاوشێوەیە لەگەڵ قوللەکانی ئەو قەڵایانەی لە ماوەی فەرمانڕەوای میر محەمەد دروست کروان.

شایانی باسە قەڵای دوین بەهەڵە ناسێندراوە لە ناو خەڵکی کوردستان و هەولێر بە تایبەتی کە گوایە قەڵای سەلاحەددینی ئەیوبی یە، ئەمەش لەبەر ناوی دوینە کە شێوێندراوە لەگەڵ دوینی ئازربایجان کە شوێنی رەسەنی بنەماڵەی سەلاحەددینە وەکو ئیبن خەلەکان لە کتێبی "وفیات الاعیان..." دەلی "نەجمەددین کوڕی مەڕوان کوڕی شادی خەڵکی دوینە، کە ناوچەکە لە کۆتایی هەرێمی ئازربایجان لەبەشی باکوور" بۆیە بوونی ناوی هاوشێوەی یەکتر نابێتە بەڵگە لەسەر پەیوەند بوون بەیەکتری بۆ نموونە ناوی "فنک" دوو گوندی جیاواز لە هەریەک لە بۆتان و سەمەرقەند وە لە هەمان کاتدا ناوی قەڵایەکە لە قورتوبە لە ئەندلوس.

سەرەڕای ئەو بەڵگانەی باسکراون پێویستە ئاماژە بەو گۆڕستان بکەین کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی قەڵای دوین کە پەیوەندیەکی پتەوی بە مێژووەکەی هەیە.

کێلەکانی ئەم گۆڕانە لەبەردن و بەرزیەکەیان نزیکەی "١.٥" دەبێت و چەندین وێنە و نەخشی لەسەر هەڵکەندراوە. کە هەندێکیان ئەمانەن

١- وێنەی رۆژ و مانگ: بەهەمان شێوە وێنەی رۆژومانگ لە گۆڕستانی گوندی سورداش دەگەڕێتەوە سەردەمی میرنشینی بابانیەکان بەوەی کە مێژووەکەی لەسەر هەڵکەندراوە کە سەدەی "١١-١٣ک/١٧-١٩ز"

٢- وێنەی شمشێرو خەنجەر لەگەڵ کیفەکەی و هەروەها وێنەی چەک و دەمانچە و قوتووی بارود. لەوانە ئەو گۆڕانەی کەوێتە چەکیان لەسەرەهی سەر کردەکانی سوپا کەسایەتی سەربازی بن.

هەروەها وێنەی خەنجەرو رمم و زری هەڵکەندراوە لەسەر کێلی گۆڕەکانی گوندی جامرێز لە ناوچەی گەرمیان کە یەکێک لەم گۆڕانە مێژووە کە لەسەرە دەگەڕێتەوە بۆ "١٢١٥ک-١٨٠١ز".

عەبدولرقیب یوسف پێی وایە کە هەموو گۆڕەکانی گۆڕستانی دوین دەگەڕێتەوە یەک سەردەم ئەویش سەردەمی میرنشینی سۆرانە و پێی وایە کە گۆڕی پیاوە گەورەو میرەکانی سۆرانە لەگەڵ گۆڕی ئەوانەی کە لەو شوێنە نیشتەجێ بوون و پارێزگاریان لە قەڵای دوین کردووە.

دیزاینی بیناسازی قەڵاکە لەیەک نهۆم پێک هاتووە بەشێوەیەک دەورە دراوە ئەم شورانەش بە پێنج قوللە قایم کراوە قەڵاکە بە شێوەیەکی گشتی لە دوو بەش پێک دێت بەشی یەکەم پێک هاتووە لە حەوت ژوورو حەوشەیە کی فراوان کە بیرێکی ئاوی تێدایە.

بەڵام بەشی دووەم لە"١٠" دە ژوور پێک دێت و حەوشەیەک لە یەکتریان جیا دەکاتەوە.

زۆربەی شورای قەڵاکە رووخاوەو نەماوە، درێژی شورای بەشی رۆژهەڵاتی "١٢,٩٥م" ئەستووری دیوارەکەی "٧٠سم" دەکەوێتە نێوان دوو قوللە.

بەڵام شورای بەشی رۆژئاوای درێژییەکەی "٥٠م" لە نێوان دوو قولله دایە هەمووی رووخاوە تەنها بناغەکەی ماوە.

قوللەکانی ئەم قەڵایە شێوەی لوولەیی و ناوەوەی بە تاڵە تیرەکەیان نزیکەی "٢م" بەرزیەکەیان جیاوازە بە هۆی هەڵکەوتەی شوێنەکەیان هەیانە "٨م" وە هەیانە "٢,٩٥م". چەندین کونە مەتەرێزی شێوەی لاکێشەیی لەو قوللانە دا هەیە لە ناوەوە پێوانەکەی "٢٠×١٠سم" بەڵام لە دەرەوە پێوانەی فراوانترە "٤٠×٣٠سم" و"٤". لە هەریەک لەم قوللانە نزیکەی "١٤" کونە مەتەرێز هەیە. لەگەڵ بوونی چەند چاڵی بچووک بە درێژایی رێگای نێوان قوللەکان ئەمەش بۆ ئاگر کردنەوە تێداو رووناک کردنەوە رێگاکان.

قەڵای دێری

دەکەوێتە باکووری شاری هەولێر بە دووری "٤٠کم" لەلای چەپی رێگای نێوان هەولێرو گوندی دارە بزمارە، دەکەوێتە نزیک گوندی دێری بە لای باکووری رۆژئاوای بۆیە بەم ناوە ناسراوە.

قەڵاکە لەسەر گردێکی شوێنەوار فراوان دروست کراوە بەرزیەکەی نزیکەی "٣٠م" بەگوێرەی راپۆرتی پشکێنەری بەرێوەبەرایەتی گشتی شوێنەواری عێراقی دەگەرێتەوە بۆ

هەزارەی یەکەمی دوای زایین، بەڵام لە ئەنجامی سەردنی کردنم بۆ شوێنەکە و دۆزینەوەی پارچەی بەردی شوێنەواری "شظايا الحجرية" مێژووەکەی بۆ چاخە کۆنەکانی پێش ئیسلام دەگەرێتەوە.

بەڵام سەبارەت بە مێژووی قەڵاکە موکریانی دەگەرێتەوە بۆ ماوەی فەرمانرەوایی میر محەمەد بەڵام رووداوە سیاسییەکانی ئەو سەردەم وا نیشاندەدات کە پێش میر محەمەد دروست کرابێت، لەبەر ئەوەی قەڵای دێری شوێنی کۆبوونەوەی سوپای بابانیەکان بووە کاتێک میر محەمەد هێرشی کردنە سەرو قەڵاکەی گرت. بەڵام لەوانە لە سەردەمی باوکی میر محەمەد مستەفا بەگ دروست کرابێت چونکە بایەخی بە دروست کردنی قەڵا داوە بە هۆی ئەو دژایەتیە درێژ خایەنەی لەگەڵ میرنشینی بابان هەیبوو.

قەڵای دێری شێوەیەکی شەش لای نارێکی وەرگرتووە بەهۆی نارێکی سروشتی گردەکە و هەر لایەک پێوانەی خۆی هەیەو درێژترینیان لای باشووری رۆژئاوایە کە درێژیەکەی "١٥,٣٠م".

دیزاینی بیناسازی قەڵاکە پێک هاتووە لە شورایەک و بوونی قوللە لە هەریەک لە سوچەکانی، ئەم شورایە دەوری حەوشەیەکی فراوان و هۆڵێک و پێنج ژووری داوە، لەگەڵ بوونی برێکی ئاو لە حەوشەکەو دوو دەروازەی هاتنە ژوورەوە بۆ ناو قەڵاکە.

لەگەڵ رووخانی بەشی سەرەوەی شوراکە بەشێکی زۆری لی ماوەتەوە بەرزیەکەی "٥,٤٠" ئەستووری دیوارەکەی لەبەشی خوارەوەی "١,٤٠م".

قوللەکان لە شێوەی لوولەیی دان و هەر شەش سوچی شوراکە دامەزراون بەرزی یەکێکیان "٦,٤٠م" هەریەکەیان پێنج کونە

مەتەرێزی تێدایە شێوەکەیان لاکیشەییەو پێوانەکەی لە دەرەوە "١٠×٢٠سم" لە ناوەوەش "٣٠×٤٠سم".

قەڵاکە حەوشێکی فراوانی هەیە پێوانەکەی "٢٣×٢١,٧٠م" بیرێکی ئاوی شێوە بازنەیی تێدایە تیرەکەی "١,٩٠م" بەگوێرەی وتەی خەڵکی ناوچەکە تا ساڵانی حەفتاکان ئاوی تێدابوو، سەرچاوەی ئاوەکەش بە رێگای کارێز لە گوندی سەروکانی هاتووە بۆ ناو قەڵاکە دەکەوێتە بەشە باشووری.

یەکە بیناسازیەکان قەڵاکە پێک دێت لە پێنج ژووری جیاوازی لە نێوانە و هۆڵێکی فراوان شێوەکەی لاکیشەییەو درێژی لایەکی"٢١م" ئەم هۆڵە بەم شێوە فراوانە بەکار هێنراوە بۆ راگرتنی ئاژەڵ بەتایبەتی ئەسپ کە ئەوکاتە تەنها هۆکاری گواستنەوە ئاژەڵ بووە، بۆ دڵنیابوون لەسەر ئەمە بوونی دەروازەیەکی سەربەخۆیە کە لە دەرەوە بۆ ناو هۆڵەکە دێت کە ئەمەش بۆ هاتووچۆی ئاژەڵ بووە تاکو بەناو قەڵاکە تێپەڕنەبێت.

بەرامبەر ئەم دەروازەیە لە بەشی رۆژهەڵاتی قەڵاکە دەروازەی سەرەکی قەڵاکە هەیە کە درێژ دەبێتەوە بۆ ناوەڕاستی حەوشەکە بەرێڕەوێکی بەرد درێژکراوە درێژیەکەی "٢٦,٧٠م".

دەروازە سەرەکییەی قەڵا رووخاوە بەڵام بەگوێرەی وتەی تەمەن گەورەکان شێوەکەی کەوانەیەکی نیوە بازنەیی بووە، لەوانە ئەو دەرگا دارانەی کە بە بزماری گەورە رازێنراوەتەوە تێگیرابێت لەبەر بوونی بزمارێکی لەم شێوەیە لە شوێنی دەروازەکە.

هەموو بەشە بیناسازیەکانی قەڵای دێری لەبەردی کلسی نارێک و گەچ دروست کراوە، بەڵام سقفی قەڵا بەتەواوی نەماوە ئەمەش بە هۆی تەقانەوەو رووخاندنی لەلایەن حکومەتی عێراقی ئەوکات لە ساڵی ١٩٨٨ز لە هێرشی بەناو ئەنفال کەبووە هۆی رووخانی کە زۆرێک لە گوندەکانی کوردستانی و سڕینەوەی شوێنەوارە کوردیەکان و گۆڕینیان بۆ شێوەی تر وەک گۆڕینی دەروازەی قەڵای هەولێر لە شێوازە رەسەنەکەی خۆی کە شێوەی کەوانەیەکی تیژە بۆ شێوەی دەروازەی عەشتار لەبابل.

پێویستە ئاماژە بە بوونی مزگەوتێک بکەین کە دەکەوێتە دامێنی قەڵاکە بەلای باشووری دا کە پێک هاتووە لە شوێنی نوێژکردنی زستانە بەشێوەیەکی لاکێشەی تەریب لەگەڵ دیواری رووگە پێوانەکەی "٦٥،٦ط٧,٤٠م" لەگەڵ بوونی شوێنی نوێژکردنی هاوینە کە پێوانەی "٤,٤٥×٧,٤٠م".

قەڵای ئاکۆیان

قەڵای ئاکۆیان دەکەوێتە رۆژهەڵاتی گوندی ئاکۆیان بۆیە بەم ناوە ناسراوە هەروەها دەکەوێتە رۆژهەڵاتی شارۆچکەی رواندز بە دووری "١٨کم" قەڵاکە لەسەر لوتکەی شاخێکی بەرز دروست کراوە و بەرزیەکە "٦٥م" دکتۆر روص سەبارەت بەم قەڵاتە دەڵێ: "قەڵایەکی بچووکە لەسەر لوتکە ئاخێک دروست کراوە بەرزیەکەی "١٠٠"پێیە دەروانێتە سەر گوندی ئاکۆیان و شوێنی نشتەجی بوونی مستەفا بەگە".

مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ مستەفا بەگی باوکی میر محەمەد لەساڵی ١٢٢٩ک- ١٨١٣ز کاتێک دەسەڵاتی میرنشینەکەی دایە میر محەمەدی و خۆی قەڵای دروست کردوو تێدا نیشتەجی بوو تا کۆتایی

ژیانی.

هێلکاری قەلاکە شێوەی نارێکی وەرگرتووە بەهۆی هەلکەوتەی سروشتی لوتکە شاخەکەی قەلاکەی لەسەر دروست کراوە.

بەلام بە داخەوە قەلاکە بە تەواوی رووخاوەو نەماوە بەهۆی هێرشە سەربازیەکانی کە دەکرا سەر ئەم ناوچەیە لە سالانی هەشتاکان لەلایەن حکومەتی عێراق ئەوکات.

ئەوەی ئێستا مابێتەوە بریتییە لە بناغەی دیوارک درێژیەکەی "١٦م" لە سوچەکانی قوللەی شێوە لوولەیی هەیە وەکو هەمان قوللەکانی قەلاکانی میرنشینی سۆران. هەروەها قەلاکە سەردانێکی هەیە پێوانەکەی "١٦،٥×٣،١٠م" سەقفەکەی شێوەی گومەزی نیمچە لوولەیی هەیە، بەهۆی پلیکان بۆی دەچێت وەک سەردابی ئیچ قەلا وایە لەگەل ئەوەی کە قەلاکە نەماوە بەلام بەگوێرەی وتەی خەلکی ناوچەکە واپی دەچی کە قەلاکە لە رووی شێوەو شێوازی بیناسازی هەمان شێوەی قەلاکان دوین و خانزاد بێت.

کە وەسفی قەلاکەیان کرد کەپێک هاتبوو لە چەند یەکەیەکی بیناسازی کەبەقوللەی لوولەیی قایم کرابوون و لە بەردی کلس و گەچ دروست کرابوو. سەرچاوەی ئاوی ئەم قەلایە بریتی بووە لە کاتێک لەبەشی باشووری قەلاکە کە بەشێوەی دیوارێکی بەردی بەبەرزی "٢.٥م" لە قەد شاخەکە بۆ قەلاکە چووە.

ئیچ قەلا

ئیچ قەلا لەسەر گردێکی فراوان دروست کراوە بەرزیەکە "٥٠م" کە دەکەوێتە باکووری شارۆچکەی رواندز و لەلای چوپی رێگای نێوان شارۆچکەی سۆران و رواندز. ئامانجی سەرەکی لە دروست کردنی لەم جۆرە قەلایانە لەناو شار بۆ پاراستنی میر و خانەوادەکەیەتی لە هەر مەترسیەکی ناوخۆیی و دەرەکی.

میر محەمەد لە دوای وەرگرتنی دەسەلات لە سالی ١٢٢٨ک-١٨١٣ز هەستا بە دروست کردنی زۆرێک لە قایم کاری لە رواندز وەک دروست کردنی شوراو قوللەی چاودێری دروست کردنی ئیچ قەلا لەم شوێنە بە ئامانجی دامرکاندنەوە ناو خۆیەکان پاراستنی کارگە و کوگای چەک و تەقەمەنی و پاراستنی کۆشکی میر بەهۆی ستراتیژی شوێنی ئیچ قەلاکە دەروانێتە سەر ئەم شوێنانە.

هاملتۆن لە باسی ئەم قەلایە دەلێ: "لە رواندز لەسەر گردێکی شێوە چیایی بەرز قەلایەک دروست کراوە کە دەلێن پاشای کۆرە دروستی کردووە فەرمانرەوای رواندزو هەموو کوردستان. لەبەشی خوارەوەی قەلاکە کۆگایەکی گەورەی ئاو هەیە کاتێک بینیم لە هاوین پڕ بوو لە ئاو".

هێلکاری قەلاکە بە شێوە چوار گۆشەییە درێژی هەر دوو قەلای باکوورو باشووری "١٦.٥٠م" درێژی هەر دوو لای رۆژهەلات و رۆژئاوای "١٧،٥٠م" ئیچ قەلا بە تەواوی رووخاوە جگە لە شورای بەشی باکووری و بناغەی دیوارەکانی بەشەکانی قەلاکە.

قەلاکە لە دوو نهۆم پێک هاتووە بەشێوەیەکی چوارگۆشە دروست کراوە لە هەر گۆشەیەکی شێوە چوارگۆشە کە قوللەیەکی شێوە لوولەیی بە شوراکەی

قایم کراوە کە ناوەوەیان بە تاڵە بەهۆی دەرگایەکی بچووک لە ناو قەڵاکە بۆی دەچێت.

ئەو بەشە شوورایەی کە ماوە بەرزیەکەی نزیکەی "٥م" و لەوانە لەسەرەتادا بەرزتربێت و ئەستووری دیوارەکەی "١.٦٠م" بە هەمان شێوەی قەڵاکانی تری میرنشینی سۆران کونە مەتەرێز هەیە لە شوورای قەڵاکە و پێوانەکەی لە دەرەوە "١٠×٢٠سم" لە ناوەوە "٤٠×٤٠سم

قەڵایەک دەروازەی هەبووە دەکەوێتە بەشی باشووری قەڵاکە و لەبەشی رۆژهەڵاتی قەڵاکە سردانێکی گەورەی ئاوهەیە شێوەکەی لاکێشەیی و پێوانەکەی "١٤×٣.٥٠م" سەقفەکەی بەشێوەی گومەزی نیمچە لوولەیی بە بەرد دروستکراوە.

سەرچاوەی ئاوی قەڵاکە بریتی بووە لە کانیەک لە چیای زۆزک بە دووری نزیکەی "٥٠٠م" لە بەشی باکووری قەڵاکە بەشێوەی بۆری گڵێنەیی راکێشراوە بۆ ناو سردایەکە.

قەڵاکە لە ناوەوە لە چەند یەکەیەکی بیناسازی پێک هاتووە لە هەردوو نهۆمی یەکەم و دووەم خۆی لە چەند هۆڵ و ژوورێک دەبینێتەوە.

قەڵای بانەمان دەکەوێتە باکووری شاری هەولێر بە دووری "٢٩کم" بەلای راستی رێگای گشتی نێوان هەولێر و سەڵاحەددین، وە دەکەوێتە نزیک گوندی بانەمان بەلای باشووریەوە هەر بۆیە بەم ناوە ناونراوە.

هاملتۆن سەبارەت بەو قەڵایەو سەرچاوەی ئاوەکەی دەڵێ: "بۆیەکەمجار بە بەستورە تێپەریم و پاشان بەردەوام بۆ سەرەوە هەڵکشاین و بە پاشماوەی شوورای قەڵایەکی کۆن رۆیشتین لە گوندی بانەمان وەکانیەکی ئاوی لێ بوو".

بەڵام سەبارەت بە مێژووی قەڵاکە ئیچ بەڵگە یان نووسراوێکی شوێنەواری نییە بۆ ئاماژە پێکردنی مێژووەکەی، بەڵام موکریانی پێی وایە لە لایەن میر محەمەد لە کۆتایی ساڵی ١٨١٤ز دروست کراوە لەگەڵ کۆمەڵێک قەڵای تر لە دەرەوەی ناوچەی رواندز.

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەو بەراورد کردنی ئەم قەڵایە لە رووی هێڵکاری و رەگەزی بیناسازی بە قەڵای تر کە میر محەمەد دروست کردوون وەک قەڵای سارتکە لە دوکان بۆمان دەرکەوت کە لەلایەن میر محەمەد دروست کراوە.

قەڵای بانەمان شێوەیەکی لاکێشەیی وەرگرتووە لاکانی یەکسان نین بەهۆی سروشتی ئەو گردەی کە قەڵاکەی لەسەر دروست کراوە.

قەڵاکە لە دوو نهۆم پێک هاتووە بە بەردو گەچ دروست کراوە، دیواری دەرەوەی قەڵاکە بە شوراکەی دادەنرێت ئەستووریەکەی لە نهۆمی یەکەم "١.٦٥م" بەرزیەکەی "٣.٤٠م" ئەستووری دیوارەکە لە نهۆمی دووەم "٦٥سم" بەرزیەکەی "٤.٦٠م".

جیاوازی لە ئەستووری دیواری نهۆمی یەکەم و دووەم دەگەڕێتەوە بۆ چەند سوودێک لەوانە کەم کردنەوەی قورسایی لەسەر دیواری نهۆمی یەکەم، کەم کردنەوەی کەرەستەی بیناسازی، فراوان بوونی نهۆمی دووەم.

قەڵاکە یەک دەرگای هەیە دەکەوێتە بەشی رۆژئاوای شێوەکەی لاکێشەییە پێوانەکەی "٢.٢٥×١.٢٥م" کۆتاییەکەی کەوانێکی نیوە بازنەییە نهۆمی یەکەم پێک هاتووە لە رێڕەوێک و دوو ژوور و هۆڵێک.

نهۆمی دووەمیش بەهەمان شێوەی نهۆمی یەکەم دوو ژوورو هۆڵێک لە خۆ دەگرێت و لەگەڵ بوونی چوار ئاگردان بۆیە دەتوانێت بڵێین کە نهۆمی دووەم لە قەڵای بانەمان بەکارهێنراوە بۆ نیشتەجێ بوونی سەربازەکانی ئەم قەڵایە بە بەڵگەی بوونی ئاگروان تێدا.

بەڵام لەوانەیە هۆڵەکەی نهۆمی خوارەوە بەکار هێنرابێت بۆ راگرتنی ئاژەڵەکان بە بەڵگەی بوونی هەشت"٨" دەلاقە لە شێوەی ئاخوڕی ئاژەڵ هەروەها لە نهۆمی دووەم "١٤" کونەمەرێزی تێدایە "٥" یان دەکەوێتە لای رۆژهەڵات و "٥"ی تری لەلای رۆژئاواوە "٤" دانەی تریان بۆ هەریەک لەلای باکوورو باشوور.

چوار قوللەی هاوشێوەی لە شێوەو دیزاین دا چوار سووچی قەڵاکە دامەزراون شێوەکەیان نیمچە لوولەیی و بەرزیەکەیان "٥.٥م" تیرەکەیان "٥م" قوللەی پتەون تا بەرزی "٤م" لە نهۆمی دووەم بەهۆی دەزگایەکی بچووک دەچێتە ناو قوللەکان.

کۆتایی هەر قوللەیەکیشی بە زیادەک بەرز بۆتەوە کە پێی دەڵێن:

"شروفات" قەڵای بانەصان تووشی زۆرێک لە شێواندن تێدا بووە لەلایەن حکومەتی عێراقی ئەوکات و بەکارهێنانی کەرەستەی تازە وەک چیمەنتۆ و ئاسن لە ٥/٤/٢٠٠٥ لە لایەن تیمێکی بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەواری کوردستان دەست کرا بەکاری هەڵکۆڵین و نۆژەنکردنەوەی ئەم قەڵایە.

لە ئەنجامی هەڵکۆڵینەکە دەرکەوت کە گر دەکە سروشتیە هیچ پاشماوەیەکی شوێنەواری لێنە دۆزرایەوە.

کاری نۆژەنکردنەوەش بۆ تەواوی بەشەکانی قەڵاکە کران بە گوێرەی ئەو کەرەستانەی کە لەبەرد دروست بوون.

قەڵای بۆگد

قەڵای بۆگد یەکێکە لە قەڵایانەی لە قەزای کۆیە دروست کراوە بە دووری "٣٢کم"لێیەوە بەلای باشووری ڕۆژهەڵات، قەڵاکە لەسەر گردێک دروست کراوە لە نزیک گوندی بۆگد بەلای باکوور، قەڵاکە دەکەوێتە لای ڕاستی ڕێگای نێوان کۆیە و سلێمانی بە ڕێگای کلکە سماق ناسراوە.

سەبارەت بە مێژووی قەڵاکە لێک چوونێکی زۆر هەیە لە ئەو قەڵای سارتکە لە رووی هێڵکاری و شێوەو شێوازی بیناسازی جگە لەوەی هەردووکیان لە یەکتریکن و دەکەونە سەریەک سنوور بۆیە مێژووەکەی هاوشێوەیە لەگەڵ قەڵای سارتکە.

مێژووی قەڵای سارتکەش دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٢٤٣ک-١٨٢٨ز لەلایەن میر محەمەد دروست کراوە.

قەڵای بۆگد راگەیاندنی شوێنەواری بۆ کراوە لە ڕۆژنامەی وقائیحی عێراق ژمارە "٣٦٦٢" لە بەرواری ١٦/٧/١٩٥٥ بەناونیشانی قەڵای کۆرە واتە میر محەمەد.

ئامانج لە دروست کردنی هەر دوو قەڵای بۆگد و سارتکە پاراستنی سنووری میرنشینی سۆران و بابان بووە، لەگەڵ ڕێگای بازرگانی وشکانی و ئاوی چونکە قەڵاکان نزیکن لە زێی بچووک ئەمەش واتە زێی بچووک سنووری هەردوو میرنشینی ناوبراو بوون.

قەڵاکە لەسەر گردێکی فراوان دروست کراوە بەرزیەکەی "٤٠م" بە بەردرو گەچ دروست کراوە.

قەڵا بۆگد وەک زۆرێک لە شوێنەوارەکانی کوردستان بەر شاڵاوی بەناو ئەنفال کەوت و لە ساڵی ١٩٨٨ لەلایەن حکومەتی عێراقی ئەوکات تقیندرایەوە، ئەوەی ئێستا لێی مابێتەوە بەشێک لە شوراکەی و بناغەی بەشەکانی تری قەڵایەکەیە.

قەڵاکە بەشێوەیەکی چوار گۆشەی تەواو دروست کراوە درێژی هەر دوولای باکووری ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژئاوا "٢٢م" و درێژی هەردوو لای باکووری ڕۆژئاوا باشووری ڕۆژهەڵات "٢١م" لە دوو نهۆم پێک هاتووە چوار قوللەی شێوە لوولەیی لەهەر چوار سوچی قەڵاکە دامەزراوە و قەڵاکە یەک دەروازەی چوونە ژوورەوەی هەیە، دەکەوێتە بەشی باکووری ڕۆژئاوا بە گوێرەی ئەو بەشە شورایەی کەماوە بەرزیەکەی "٨م" ئەستووری دیوارەکەی "١,٤٠" و چەندین کونەمەتەرێز لەبەشی سەرەوەی شوراکە هەن یەکەکانی بیناسازی قەڵاکە پێک دێت لە

حەوشەیەکی چوارگۆشە بە پێوانی "١١×١١م" لە ناوەراستی قەلاکە و بوونی بیرێکی ئاو لە حەوشەکەدا لەگەڵ بیرێکی لە یەکێک لە هۆڵەکانی قەلاکە.

قەلاکە لە دوو نهۆم پێک دێت لە نهۆمی یەکەم چوار هۆڵی تێدایە هۆڵی یەکەم و دووەم لە یەکتر دەچن و پێوانەکەیان "٣×٩م" بەڵام هۆڵی سێیەم فراوانترە پێوانەکەی "٣×١١م" و هۆڵی چوارەم بچووکترە و پێوانەکەی "٣×٦م".

یەکەکانی بیناسازی نهۆمی دووەم بەگوێرەی بەراوورد کردن و وتەی خەڵکی تەمەن گەورەی ناوچەکە بەهەمان شێوەی نهۆمی یەکەمە.

سەبارەت بە سەقفی قەلاکە بە شێوەی راست بووەو بە دار سەری گیراوە بە بەڵگەی بوونی شوێنی سەری دارەکان لە دیواری قەلاکە.

تۆپەکەی پاشای گەورە "میر محەمەد"

لە ئەنجامی بایەخدانی میر محەمەد بۆ پڕ چەک کردنی سوپاکەی لە ساڵی ١٢٣١ک-١٨١٥ز چەندێک کارگەی لە گەردکی کاولۆکان لە رواندز دروست کرد لەوانە کارگەی دروست کردنی تۆپ و گوللەکەی و کارگەی تفنگ و شمشێرو خەنجر لە شاری ورمی بۆ رواندز بەناوی خان کلدی، لە هەمان کاتدا لە رواندز پسپۆرێکی بواری دروست کردنی تۆپ هەبوو بەناوی وەستا رەجەب کە لەلایەن میرکرا بە سەرۆکی کارگەکانی چەک و خان و کلدی کرا بەجێگری میر محەمەد لەو

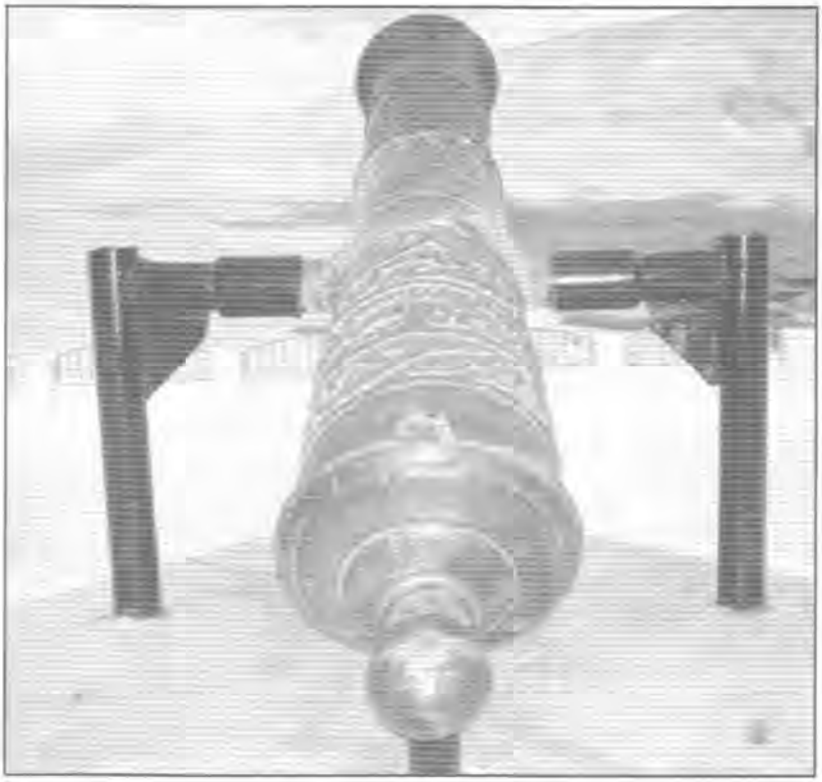

سەردەم زۆر جەختی لەسەر بایەخدان بە تۆ دەکرد ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە ئەو چەکە کاریگەریەکی یەکلاکەرەوەی هەبوو لە شەڕەکان لە سەردەمی نۆزدەی زانستی.

زنجیرە چیای برادۆست دەوڵەمەند بوو بە کانزاکان مس و رصاص بۆیە میر وەک کەرستەیەکی خام بەکاری دەهێنا لە دروست کردنی چەکەکانی لەماوەی فەرمانڕەوای میر محەمەد وەستا رەجەب توانی "٢٢٢" تۆپ دروست بکات بەشێوەی قەبارەی جیاوازو نەخشی ئایەتی قورئانی " نصر من الله وفتح قريب " لەسەر نووسیوە لەگەڵ وشەکانی "عمل أسط رجب صنع في رواندز سنه ١٢٤٤هـ، ماشاء الله" "و-١-٢-٣"

بەڵام دوای سەرکەوتنی میر بەسەر بابانەکان لە ناوچەکانی حەریرو کۆیە رانیە میر فەرمانی دەرکرد بە دروست کردنی تۆ پێکر تازە و نەخش کردنی بە دەستەواژەی "نصر من الله و فتح قريب"، میر المنصور محەمەد بک متصرف رواندز و کۆیی و حریر. دژی ئەو دەستەواژەی لە لەلای بابانەکان باو بوو "مكام بابان في كويى و حرير".

لە ساڵی ١٩٢٦ز سی دانە لە تۆپەکانی وەستا رەجەب لە رووباری رواندز دۆزرانەوە، لە ساڵی ١٩٦٧ز دوو دانە لەو تۆپانە گواستراونەوە لە رواندز بۆ مۆزەخانەی سەربازی لە شاری بەغدا ئەوەیتریان ئێستاش لە رواندز ماوە.

قشڵە و قەڵای کۆیە

زێدان برادۆستی
کۆلیژی ئاداب - زانکۆی سەلاحەدین

قشڵەی کۆیە:

شارۆچکەی کۆیە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی شاری هەولێر و (٧٩کم) لێیەوە دوورە، قشڵەی کۆیە دەکەوێتە ناو سەنتەری شارۆچکەی کۆیە بەلای رۆژئاوایدا.

شارۆچکەی کۆیە یەکێکە لە شارۆچکەکانی کوردستان کە خاوەنی مێژوویەکی دێرین و چەندین شوێنەواری گرنگە، لەکاتی بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستاندا کۆیە شار بووە، وە لە دوای ساڵی (١٦ ک) لەشکری ئیسلام لە دەربەندی گۆمەسپان بەرەو کۆیە هاتوون.

دوای ئەوەی لە شەڕی چاڵدیران لە ساڵی (١٥١٤ز) کوردستان لە نێوان ئیمپراتوریەتی عوسمانی و سەفەوی دابەش کرا، ئەم ناوچەیە کەوتە ژێردەستی عوسمانییەکان.

کەی قشڵەی کۆیە دروست کرا؟

چەندین سەرچاوەو بۆچوونی جیاواز هەیە دەربارەی سەردەمی دروستکردنی ئەم قەڵایە، کە بەم شێوەیە باسی لێوەدەکەن:

یەکێک لەو بۆچوونانە مێژووی دروستکردنی دەگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمی مەمالیک، سەرچاوەیەکی تر مێژووی دروستکردنی دەگەڕێنێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە لە سەردەمی والی عوسمانی (میدحەت پاشا) (١٨٦٩- ١٨٧٢ز) کە لە بەغدا والی عوسمانی بووە، گرنگی زۆری داوە بە دروستکردنی قەڵاو قوتابخانەی سەربازی لە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستان، بۆ ئەوەی بەرگرییەکی بەهێز بکات لە دژی سەفەوییەکان.

ئەم قەڵایە بە شێوازێکی ئەندازیاری رێکوپێک دروست کراوە، هەر لایەک لەگەڵ لایەکانی تریدا لە رووی درێژی و پانی کەمێک جیاوازییان هەیە، چوار قولە (برج) ی هەیە کە هەریەکەیان بەشێوازیکی ئەندازیاری جیا دروست کراون، شوورە و قولەکان بەیەکەوە بەستراون. بناغەی قەڵا (قشڵە) لەسەر کۆنە قەبران دروست کراوە و گۆڕستانەکە کۆنترە لە قەڵا.

شێوەی پێشەوەی قەڵای کۆیە واتە دەروازەکەی ئێستا و بەر لە نۆژەنکردنەوەش لە شێوەی دەروازەی یەکێک لە قشڵە سەربازییەکانی عوسمانی دەچێت لە شاری موسڵ.

شارۆچکەی کۆیە لە سێ شوێن

دروست کراوەتەوە، دوای ئەوەی کە بۆ چەند جارێک وێران کراوە، بەم شێوەیە:

١- کاولەکۆ: لە ئاشاناوە دەست پێدەکات تا سەروچاوەی ئاوی حەمامۆک کە دەکەوێتە ژووروی کۆیە.

٢- ئەسکی کۆیە: گوندێکە لەنزیک کۆیە کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتییەوە لە نزیک سیوەسەن.

٣- فیتنەکۆ: کە شوێنی ئێستای کۆیەیە.

ناوی شاری کۆیە و قەڵاکەی:

ناوی قەڵا بەناوی شارەکە کراوە واتە پێی دەڵێن (قەڵا یان قشڵەی کۆیە)، چەند بیروڕایەکی جیاواز هەیە دەربارەی ناوی کۆیە، گرنگترینیان ئەم دوو رایەیە:

* کۆی بە تورکی واتە (گوند) یان (ئاوەدانی)، (سنجەق)یش وشەیەکی تورکییە واتە (ئاڵا)، کۆیسنجەق واتە (لوای گوند) وە یان (گوندی بەیداخ).
* تاهیر ئەحمەد حەوێزی دەڵێت: کۆیە چەند گوندێکی لە دەوروبەر هەبووە، پیاوێکی گەورە لەم ناوچانە پەیدا دەبێت ئەمیش دەڵێت وەرن لە ترسی دوژمن یەک بگرین و کۆببینەوە، لەئەنجامی ئەم کۆبوونەوە پێی دەڵێن کۆیە.

شیکردنەوەی ناوی قەڵا و قشڵە:

(قەڵا) خانووی بنکەی سوپاو سەربازانە لە زمانی کوردیدا چەند ناوێکی جیاوازی هەیە کە (دەر، قەل، قەڵا، دژ، قەڵات، کەلات)ی پێدەڵێن، لە سەر کێو دروست دەکرێت، هەندێک کات بە ماڵی خان و ئاغا دەوترا قەڵا لەبەر گەورەیی و قایمی، زۆربەی کات لە شوێنە سەخت و بەرزەکان دروست دەکرا.

(قشڵە): وشەیەکی تورکییە لە فەرمانی (قاشلاغ) وەرگیراوە واتە (المشتی)، بە واتای ئەو بینایە دێت کە سەربازەکان لە وەرزی زستاندا لە ناویدا دەمێننەوە، پێی دەوترێت شوێنی سەربازەکان.

بەشەکانی قەڵا:

أ- دیوارەکانی:

قەڵای کۆیە شێوەیەکی لاکێشەیی نارێکی هەیە کە دیوارەکانی لە هەر چوارلا دەورەی داون، دیوارەکان لەهەر چوارلایەوە بەبرجەکان بەیەک دەگەن، و دیوارەکانی دەرەوەی قەڵا بەبەردی گەورە و بچووک و گەچ دروست کراون، بەم شێوەیە:

١- دیواری رۆژهەڵات:

ئەم دیوارە بە دیواری سەرەکی قەڵا دادەندرێت کە درێژییەکەی لە گۆشەی قولەی باکووری رۆژهەڵات بۆ گۆشەی قولەی باشووری رۆژهەڵات بریتییە لە (٨٦.٣٠م)، دەرگای سەرەکی قەڵا دەکەوێتە ناوەڕاستی ئەم لایە تۆزێک بە لای چەپ، لەبەر ئەم دەرگایە دیواری رۆژهەڵات دەبێتە دووبەش. لە گۆشەی دەرگا بەلای باکووریدا بۆ قولەی باکووری رۆژهەڵات بریتییە لە (٤٣.٣٠م).

لەلای زاویەی دەرگا بەلای باشووری بۆ قولەی باشووری رۆژهەڵات بریتییە لە (٣٨م) وێنەی ژمارە (٦). هەرلایەک لە دوو بەشە (١٢) پاڵپشتی هەیە کە بۆ بەهێزی دیوارەکە دروست کراون بۆ ئەوەی بتوانێت بەرگری لە رووخان و دارمان بکات، ئەم پاڵپشتانە پانییەکەیان نزیکەی (٨٠-٩٥سم)، لە نێوان پاڵپشتەکاندا پەنجەرە هەیە کە بەرزییان (١.١٠م) و پانییان (١٨سم)ە، لە بەشی خوارەوە دیواری رۆژهەڵات چەندین کونە مەتەرێز و پەنجەرە هەیە کە شێوەیان لاکێشەیی و چوارگۆشەیی و سێگوشەیین، بەڵام لە بەشی سەرەوەی دیواری رۆژهەڵاتدا (١١٨) کونە مەتەرێزی هەیە کە هەموویان لاکێشەیین بەشێوەی سێگۆشەیی دابەش کراون و بەرزی دیواری رۆژهەڵات لە ناوەڕاستیدا بریتییە لە (٧.٣٠م) و پانایی دیوارەکەش بریتییە لە (٧٥سم).

٢- دیواری باشوور:

درێژی ئەم دیوارە لە زاویەی قولەی باشووری رۆژهەڵات بۆ زاویەی قولەی باشووری رۆژئاوا بریتییە لە (٨٧.١٠م) وێنە ژمارەی (٧، ٨)، بەرزی ئەم دیوارە بریتییە لە (٦.٢٠م)، لەم دیوارە پەنجەرەی شێوە بازنەیی هەیە کە پێوانەکەیان بریتییە لە (٦٦سم، ٥٢ سم)، چوار پەنجەرەی شێوەی چوارگۆشەی هەیە پێوانەکەی بریتییە لە (٥٨×٥٨سم)، لە بەشی خوارەوەی دیوارەکە (١٦) کونە مەتەرێزی هەیە کە پێوانەیان (٥٢×٢٠سم)ە، کونە مەتەرێزەکانی بەشی سەرەوە (١٣٥) کونە مەتەرێزن و، پانی دیواری باشوور بریتییە لە (١.٢٠م).

٣- دیواری رۆژئاوا:

درێژی ئەم دیوارە لە زاوییەی قولەی باشووری رۆژئاوا بۆ زاوییەی قولەی باکووری رۆژئاوا بریتییە لە (٨٦م) و بەرزیشی (٥.٢٠م)، لە بەشی خوارەوەی (٣١) کونە مەتەرێز هەیە بە

شێوەیەکی لاکێشەیین کە پێوانەیان (٤٠×٢٠سم)، بەڵام بەشی سەرەوەی (١٦٠) کونە مەتەریزی هەیە کە شێوە لاکێشەیین و بە شێوەی سێ گۆشەیی دابەش کراون کە پێوانەکەیان (٣٥×٢٠ سم) وێنەی ژمارە (٩-١٠) پانی دیواری رۆژئاوا (١.١٥م)ە.

٤- دیواری باکوور:

درێژی ئەم دیوارە لە زاوییەی قولەی باکووری رۆژهەڵات بۆ زاوییەی قولەی باکووری رۆژئاوا بریتییە لە (٨١م)، بەرزیشی (٦.٢٥م)، و پانییشی لە کونە مەتەریزەکان (٨٥سم) بەڵام لە سەرەوە پانی (٨٠سم)ە، دەرگایەکی تازە کراوەتەوە لەم دیوارە لە نزیک قولەی باکووری رۆژهەڵات وێنەی ژمارە (١١-١٢)، لەبەشی خوارەوەی ئەم دیوارە (٣٥) کونە مەتەریزی هەیە کە (٧) شێوەی میحرابیان هەیە پێوانەکانیان (٨٠× ٦٥ سم)، ئەوانی تر شێوە لاکێشەیین (٢٠×١٢ سم)، پەنجەرەی شێوە میحرابییان هەیە.

بەڵام لە بەشی سەرەوەی (١٤٨) کونە مەتەریزی هەیە کە شێوەیان لاکێشەیین و بەشێوەی سێ گۆشەیی دابەش کراون.

قولەکان:

قولە (برج) لە زاراوەی بیناسازی شوێنەواریدا واتە بینایەکی بەرزە لە شورای قەڵادا دروست دەکرێت و قولەکان بۆ پاڵپشتی و بەهێزکردنی شورا و دیوارەکان لەلایەک و لەلایەکی تر بۆ جوانکاری بەکارهاتوون.

قەڵای کۆیە

قولەکان و کونە مەتەریزەکان زوریان هەیە بۆ بەرگریکردن و کۆنترۆلکردنی دەوروبەری قەڵاکە لە بەرزییەوە دژی هێرشبەرەکانی دوژمن.

قەڵای کۆیە یەکێکە لەو قەڵایانەی قولەکانی بەشێوەیەکی ئەندازەیی دروست کراون، لە چوار برج پێک دێت کە هەر یەکێکیان دەکەوێتە گۆشەیەک لە دیوارەکانی دەرەوەی قەڵادا، ئەمەش بەم شێوەیە:-

١- قولەی باشووری رۆژهەڵات:

ئەم قولەیە دەکەوێتە گۆشەی نێوان دیواری رۆژهەڵات و باشوور، بەرزی ئەم قولەیە (٨.٢٠م) ە، لە سەرەوە شێوەی بازنەیە و تیرەکەی (٥.٨٠م) دەبێت، چوار شوێنی تۆپ هاوێشتنی هەیە.

لە نێوان هەر شوێنێک لەگەڵ شوێنێکی تری تۆپ هاوێشتن پێنج کونە مەتەریزی هەیە کە سێ لە سەرەوەن شێوەی لاکێشەیین و دووەکانی تر کە لەخوارەوەن شێوە میحرابین، بەرزی ستارەی قولەکە (١.٥٥م)ە، پانایی دیواری برجەکە لەسەرەوە (١.٥م)، رێڕەوی چوونە ناو بازنەی قولەکە (٢.٤٥م)ە.

٢- قولەی باکووری رۆژهەڵات:

ئەم قولەیە دەکەوێتە نێوان زاوییەی دیواری رۆژهەڵات و باکووری (٧.٨٥م) بەرزە، بنکەی برجەکە لە خوارەوە (٢٠.٢٠م)، شێوەی سەرەوەی بازنەییە تیرەکەی (٦.٢٠م)ە، چوار شوێنی تۆپ هاوێشتنی هەیە لە نێوان هەر دوو شوێنی تۆپ هاوێشتن چەند کونە مەتەریزێکی هەیە کە شێوەی لاکێشەیی و میحرابین وێنەی ژمارە (١٨)، وە کونە مەتەریزە شێوە میحرابییەکان (٦٠سم) بەرزن و (٣٤سم) پانن، بەڵام شێوە لاکێشەکان (٢٦)سم بەرزن و (١٥) سم پانن،

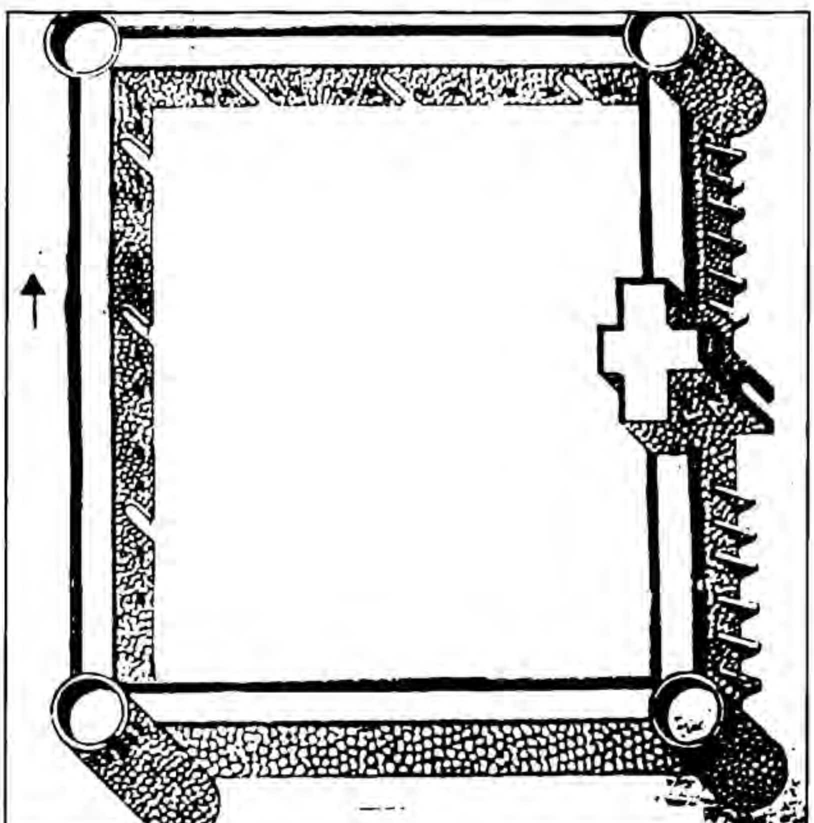

تۆپێکی سەردەمی عوسمانی لە قشڵەی کۆیە،

بەرزی ستارەی ئەم قولەیە (١.٨٦م)د،و پانی دیواری قولەکە لەسەردوە (٨٤سم)د.

٣- قولەی باکووری رۆژئاوا:

ئەم قولەیە دەکەوێتە زاوییەی نێوان دیواری باکوورو دیواری رۆژئاوا بەرزییەکەی (٧.٩٥م) بنکەی قولەکە (٢٠م) لەرووی دەرەوە، شێوەی سەرەوەی بازنەییە و تیرەکەی (٤.٤٨م)د.

ڕاڕەو (ممر)ی چوونە ناو قولەکە (١.٨٥م)د، ئەم قولەیە ئەستووری دیوارەکەی لەسەرەوە (٧٥سم) و چوار شوێنی تۆپ هاویشتنی هەیە کە پێوانەیان (٨٥×٨٥ سم) د، لە نێوان هەر شوێنێکی تۆپ هاویشتندا سێ کونە مەتەرێز هەیە کە یەکێکیان شێوە سێ گۆشەییە بەرزی (٢٢سم) و پانی (١٧سم)، دووەکەی تریان شێوە میحرابین کە بەرزییان (٥٨سم) و پانییان (٣٢سم) کە تەنها کونە مەتەرێزەکانی ئەم قولە جیاوازی لەگەڵ قولەکانی تر هەیە لە شێوەی دابەشبوونیان.

٤- قولەی باشووری رۆژئاوا:

ئەم قولەیە دەکەوێتە گۆشەی نێوان دیواری باشوور و دیواری رۆژئاوا بەرزییەکەی (٧.١٠م)د، بنکەی قولەکە (٢٨م) لە رووی دەرەوە، شێوەی سەرەوەی بازنەییە و تیرەکەی (٧م) د، ڕاڕەو (ممر)ی ناو قولەکە (٢.٧٠م)د، ئەم قولە ئەستووری دیوارەکەی لەسەرەوە (١.٢٥م) وە چوار شوێنی تۆپ هاویشتنی هەیە کە بەرزییان (٩٠سم) د، پانییان (٨٠سم)د، لە نێوان هەر شوێنێکیدا پێنج کونە مەتەرێزی هەیە کە سیانیان لاکێشەیین و بەرزییان (٢٥سم) و پانییان (١٧سم)د، دووەکەی تریان شێوە میحرابین کە بەرزییان (٧٥سم) و پانییان (٤٠سم)د.

کە واتە هەرچوار قولەی ئەم قەڵایە لە شێوەی دروستکردندا لێک نزیکن و جیاوازی کەمیان هەیە لە نێوانیاندا، هەر چواریان لە شوورەی دەرەوەی قەڵا هاتوونەتە دەرەوە ئەمەش لێرەدا بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە یەکەمیان بۆ ئەوەی بتوانن کۆنترۆڵی دەرەوەی قەڵا بکەن لە کاتی هێرشکردندا، دووەمیان چونکە ئەم شێوازەی هاتنە دەرەوەی قولەکان لایەنێکی جوانکاری بە قەڵا دەدات. هەر چوار قولەکان ناوەوەیان پڕکراوەتەوە، بۆ ئەوەی بەرگری هاویشتنی تۆپەکان بگرێت لەکاتی شەڕکردندا، و قولەکان بنکەکەیان پانترە لە بەشی سەرەوە ئەمەش بۆ بەهێزی و لایەنی جوانکاری بووە.

دەروازە (المدخل):

قەڵای کۆیە یەک دەروازەی هەیە دەکەوێتە ناوەڕاستی دیواری رۆژهەڵاتی کەمێک بەلای باشووریدا، سەرەتای دەروازەکە بە کەوانە (عقد)ێکی کراوەی نیوە بازنە دەست پێدەکات و بەرزییەکەی (٢.٣٠م)د، عەقدی دووەم

راستەوخۆ دەکەوێتە سەر دەرگای قەڵا وە ئەم عەقدەش بە هەمان شێوەی عەقدی یەکەمە بەڵام پانی دەروازەکە لەرووی دەرەوەدا (٥.٣٠م) ئەم دەروازەش بە درێژی (١.٩٠م) لە دیواری رۆژهەڵاتی هاتۆتە دەرەوە، درێژایی نێوان هەردوو عەقدەکە بریتییە لە (٣.٦٠م) و پانی (٣.٤٠م)ە، لە نێوان هەردوو عەقدەکەدا بەلای راست و چەپدا دوو تاقی کراوە هەیە کە دەڕوانن بەسەر دەرەوەی قەڵادا لەو بەشەی کە لە دیواری رۆژهەڵات هاتۆتە دەرەوە. ئەم شێوازە بە شێوازی سەردەمی عوسمانییەکان دادەندرێت.

کونە مەتەرێزەکان (المزاغل):

کونە مەتەرێز لە زاراوەی بیناسازی شوێنەواریدا کونێکی بچووکە لە شوورەی شار یان قەڵا یان قولە دروست دەکرێت بۆ هاویشتنی رم و تیر و هیتر...، لە هەمان کاتدا بۆ هەوا گۆڕکێ و چاودێریکردنی بە سەر ناوچەکەدا.

کونە مەتەرێز یەکێکە لە هۆکارە نوێیەکان، و نەناسرا بوو لە پێش کۆشکی (الاخیضر)، ئەمەش داهێنانێکی نوێی سەردەمی ئیسلامییە، لە کاتی شەڕی خاچ پەرستەکاندا گواستراوەتەوە بۆ ئەوروپا، شێوەی کونە مەتەرێزەکانی کۆشکی (الاخیضر) لە شێوەی کونە مەتەرێزەکانی قەڵای کۆیەن.

شێوەی کونە مەتەرێزەکانی قەڵا لە ناوەوە فراوانن و لە دەرەوە بچووک دەبنەوە، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە شەڕکەر بتوانێت بە تەواوی دەوروبەری کۆنتڕۆڵ بکات، لەهەمان کاتدا خۆی بسووڕێنێتەوە بەلای راست و چەپدا بە شێوەی ئاسۆیی و ستوونی، و لەلایەکی تردا لە کاتی شەڕو هێرشکردندا دەبێتە بەربەست بەرامبەر گوللەی دوژمن، ئەمەش بە هۆی بچووکی کونە مەتەرێزەکان لە رووی دەرەوەدا. سەرجەمی کونە مەتەرێزەکانی قەڵای کۆیە (٧٥٠) کونە مەتەرێزە. کە ئەمەش نیشانەی گەورەیی و گرنگی قەڵاکەیە واتە لەیەک کاتدا ٧٥٠ سەرباز دەیتوانی شەڕبکات جگە لە سەربازەکانی دیکە کە یارمەتی ئەم سەربازانەیان دەدا.

ئەیوان (الایوان)

وشەیەکی فارسییە کە عەرەب وەریان گرتووە، بەوەرگرتنێکی شارستانییانە وە ناوی تەواوی (الایوان)ە، کۆنترین ئەیوان لە عیراقدا ئەیوانی پەرستگای رۆژە لە شاری (حضر)، ئەیوان بەزۆری لە هۆڵێک پێک دێت کە سێ دیواری هەیە و بەشێکی بەسەر حەوشەدا دەڕوانێت، سەقفی شێوە قوبەیە و چەند عەقدێکی

دەروازەی قشڵەی کۆیە پێش نۆژەنکردنەوە

دەروازەی قشڵە پاش نۆژەنکردنەوە.

هەیە، ئەمەش بەکاردێت بۆ پێشوازیکردنی میوانەکان و دانیشتن و کۆبوونەوە.

ئەیوانی قەڵا بە ئەیوانی دەروازە (المدخل) دەناسرێت، درێژی (١٢م)ە، پانییەکەی (٣.٨٥م) ە، سێ کەوان (عقد)ی تیژی هەیە راستەوخۆ بەسەر حەوشەدا دەڕوانێت، دوو ژووری هەیە لەلای باکوور و باشووریدا کە پێوانەی دەرگای هەردوو ژوورەکە (١.٩٠م) بەرزن و پانییان (١م)ە، و پەنجەرەکانی بەسەر ئەیوانەکەدا دەڕوانن، و درێژییان (١.١٠م)ە، و پانییان (٥٧سم) ە، پێوانەی ژووری باکوور (٦م×٥.٢٠م)ە، چەند پەنجەرەیەکی شێوە لاکێشەیی و چوارگۆشەیی تێدایە، بەڵام سەقفی ژوورەکە دوو قوبەی هەیە کەبە دوو عەقدی تیژ راوەستاوە و بەرزییان (٣.٢٠م) بەیارمەتی یەک دینگە راوەستاون، ئەم ژوورە دوو تاقی هەیە. وا دادەندرێت کە ئەم ژوورانە بۆ پاسەوانی کردنی سەربازەکان بەکارهاتبن.

حەوشە (صحن):

ئاووهەوای عێراق و ئەم ناوچەیە بەگشتی بە گەرمای زۆر و بارانی کەم ناسراوە، لەبەر ئەوەی لەم ناوچەیە مرۆڤ لەسەردەمە کۆنەکان حەوشەیان دروست کردووە کە دەوروبەریان کردووە بە ژوور و دیوارەکانیان بەشێوەیەکی داخراو بەرز کردۆتەوە.

حەوشەی قەڵای کۆیە بەگەورەترین حەوشە دادەندرێت لە هەموو حەوشەی قەڵایەکانی تر کە لە ناوچەکەدا هەن، شێوەیەکی لاکێشەیی نارێکی هەیە، و درێژی حەوشەکە لەلای رۆژهەڵاتەوە (٨٣.٥م) لەلای باکووری (٧٨.٣٠م)ە، لەلای رۆژئاوا (٨٤م) بەڵام لەلای باشووری (٧٥.٥٠م)ە.

ئەم حەوشەیە چەند تایبەتمەندییەکی هەبووە کە بۆ مەشق پێکردنی سەربازەکان بەکارهاتووە، بۆ کۆبوونەوەی سەربازەکان و لەکاتی پشوودانیشدا بە حەوشەدا دەسووڕانەوە،ئەم حەوشەیە لەلای باکووری رۆژهەڵاتی دوو گۆڕی تێدایە، کە یەکێکیان گۆڕی (باپیر فەقێ ئەحمەد)ە ئەوەی تریان (مامۆستای باپیر فەقێ ئەحمەد)ە، ئەمانیش یەکێک بوون لە پیاوچاک،کانی ئەم ناوچەیە و لەلای رۆژئاواوە ژوورێکی تر دروست کراوە.

بەشی رۆژهەڵات لەناوەوە و ژوورەکانی:

ژوورەکان بەدەوری حەوشەدا دروست کراون، زۆربەیان بە دووڵایەوە دەڕوانن بە سەر حەوشەدا، ئەمەش هاوشێوەی بینایەکانی کوفە، بەسرا، کۆشکی (الاخیضر)ن.

ژوورەکانی لای رۆژهەڵات لە هەر دوو لای ئەیوانی قەڵادا دابەش کراون، ئەمەش لە شێوەی روخسار و پێوانەدا بەنزیکەیی هاوشێوەن لەلای باکوور و لەلای باشووری ئەیواندا چوار بەشی هەیە کە ئەمانەش لە پێوانە و شێوەدا لێک نزیکن. دەروازەی هەریەکێک لەم بەشانە بە کەوانێکی تیژ (عقد مدبب) دەست پێ دەکات کە بەرزییەکەی (٢.٤٠م)، درێژی مەدخەلەکە (٦.٥م)، و پانی (٢.٤٠م)، لە کۆتایی هەموو مەدخەلەکان تاقێک (حنیە) هەیە کە بە دیواری رۆژهەڵاتەوە نووساوە و پانییەکەی (١.٧٥م) وە شێوەی لە کەوانێکی تیژ دەچێت و بەرزی (٧٧سم)ە، هەریەکەیان دوو کونە مەتەرێزی هەیە، هەموو ڕاڕەو (ممر)ەکان دوو ژووریان هەیە کە دەکەونە لای راست و چەپی ڕاڕەو (ممر)ەوە، کە تەنها ڕاڕەو(ممر)ی چوارەمی لای باشووری رۆژهەڵات نەبێت کە یەک ژووری هەیە ئەمەش لەبەر ئەوەی لکاوە بە قولەی باشووری رۆژهەڵاتەوە. ژوورەکان بەگشتی هەریەکە دەرگایەک و پەنجەرەیەک و

بورجی باشووری رۆژ ئاوا (کونە مەتەرێزەکان)

چەند تاقێک و یەک یان دوو کونە مەتەرێزی تێدایە.

بەشی باشوور لەناوەوە و ژوورەکانی:

بەشی باشووری قەڵا ئەم ژوورانە لە خۆ دەگرێت، کە لە نزیک قولەی باشووری رۆژهەڵات دەست پێ دەکات، هۆڵە گەورەکەی باشوور، ئەم هۆڵە درێژییەکەی (٢٧.٨٠م) و پانییەکەی (٤.٦٠م) کە هەشت کەوانی کراوەی هەیە کە پانییەکانیان (٦٨سم)ە، و بەرزییەکانیان (٢.٧٠م). لە نێوان ئەم هەشت عەقدە (٩) تاق هەیە کە پانییان (٢.٠٥م)ە، و بەرزییان (١.٧٠م) و قووڵییان (١.١٠م)ە، کە هەر یەکەیان یەک کونە مەتەرێزی هەیە، هەموویان بەسەر دیواری دەرەوەی قەڵادا دەڕوانن. بەڵام دیواری باکووری ئەم هۆڵە بەسەر حەوشەی قەڵادا دەڕوانێت، هەشت پەنجەرەی هەیە کە (١م) لە سەر رووی زەوی بەرزن، بەڵام بەرزی پەنجەرەکان (١.٠٨م)ە، و پانییان (٦٠سم). دەرگای هۆڵەکە لە ناوەڕاستی دیواری باکووریدایە کە بەرزییەکەی (٢م)ە، و پانی (٩٠سم)ە، و قووڵاییشی (٩٣سم)ە. ناوەڕاستی ئەم هۆڵە لەسەردەمی رژێمی بەعسدا کرابووە دەرگایەکی لاوەکی بۆ هاتوچۆکردنی سەربازەکان، کە دەیڕوانی بەسەر دیواری دەردوەی قەڵادا لە بەشی باشووریدا، بەڵام لە کاتی نۆژەنکردنەوە و چاکردنەوەی وەکو خۆی لێ کراوەتەوە.

هۆڵی دووەم کە لە ناوەڕاستی دیواری باشوورە تاڕادەیەک شێوەی لە هۆڵی یەکەم دەچێت.

مزگەوت:

یەکەمین بینایە لە سەردەمی ئیسلامدا مزگەوت بووە، کە دەورێکی سەرەکی هەبووە لەکاتی پەیدابوونی ئیسلام و ئێستاشی لەگەڵ دابێت، لە فێرکردنی زانست و پەروەردەی ئیسلامی و کاروبارە کۆمەڵایەتییەکان و رامیارییەکاندا.

مزگەوتی قەڵای کۆیە دەکەوێتە گۆشەی باشووری بەلای رۆژئاوادا، نزیک قولەی باشووری رۆژئاوا کە پێوانەکەی (٤.٥×٥.٨٠م)ە، ئەمەش لەبەر هۆکاری گەچکاری کردنەوەی دیوارەکانی نازاندرێت کە نووسین لە سەر دیوارەکانی هەبووە یان نا، بەڵگەی سەلماندنی کە ئەو ژوورە مزگەوت بێت تەنها شوێنی میحرابەکە ئاسەواری ماوە. وە دەرگای مزگەوت دەکەوێتە سەر حەوشەی قەڵا کە پێوانەکەی (١× ١.٢٥م) و کەوانێکی نیوە بازنەیی (عقد نصف دائري) هەیە.

بەشی رۆژئاوا لە ناوەوە:

لەلای رۆژئاوای هۆڵێکی هەیە لکاوە بە قولەی باکووری رۆژئاواوە کە درێژییەکەی (٨.٦٠م) و پانییەکەی (٢.٩٠م) و دوو کەوانی هەیە بەرزییەکەیان (٢.٢٠م). ئەم هۆڵە سێ تاقی هەیە لە دیواری رۆژئاوادا کە پێوانەی دووانیان بریتییە لە (١.٤٠× ٢م) ە، و تاقی سێیەم کە بە قولەکەیەوە لکاوە شێوەی میحرابییە، بەڵام تاقی چوارەم لەلای باکووریدایە بە قولەکەوە لکاوە، و لەلای رۆژهەڵات دوو تاقی هەیە وە دەرگای هۆڵەکە دەکەوێتە هەمان لایەوە.

لە هۆڵی ناوبراو تاکو قولەی باشووری رۆژئاوا کە ئەم دیوارە دەبێتە دووبەش، یەکەمیان بەشی خوارەوە کە (٢٥) تاقی هەیە کەوانێکی تیژی لەسەر کراوە کە پێوانەکەیان (٢×٢م)ە،و هەر یەکەیان دوو کونە مەتەرێزی هەیە، کە تەنها دوو کەوانیان نەبێت کە هەریەکە و یەک کونە مەتەرێزی هەیە و، قووڵاییان (١.٥م) شێوەی کونە مەتەرێزەکان لاکێشەیین.

هۆکاری دروستکردنی ئەم عەقدانە بۆ لایەنی ئابووری دەگەڕێتەوە کە لایەنی تێچوونی کەمتر دەکاتەوە، و شەڕکەریش لەم شوێنانە دەتوانێت خۆی لە سەرما و گەرما بپارێزێت.

هەروەها بەشی سەرەوەی دیوارەکە شوێنی هاتوچۆ و شەڕکردنی هەیە کە بەرینی (١.٣٠م)ە و،بەرزی (١.١٠م) بەسەر کونە مەتەرێزەکانی بەشی سەرەوەدا دەڕوانێت.

بەشی باکووری لە ناوەوە:

لەلای باکووریدا شێوەکەی لە بەشی ناوەوە لای رۆژئاواوە نزیکە لە قوڵەی باکووری رۆژئاوا تاکو قوڵەی باکووری رۆژهەڵات، لە بەشی خوارەوە (١٨) تاقی هەیە کە هەر وەکو تاقەکانی رۆژئاوان، تەنها ئەوە نەبێت کە شێوەی کونە مەتەرێزەکان سێگۆشەیین و (٥) لە تاقەکانی لە جێگای کونە مەتەرێزەکان پەنجەرەیان هەیە. بەشێک لە دیوارەکانی لکاوە بە دیواری گومەزەکەوە. لە بەشی سەرەوەیدا شوێنی پێدا رۆیشتنی هەیە ئەمەش وەک ستارە وایە، پانییەکەی (١.٢٠م)ە، و بەرزییەکەی (١.٥٥م)ە.

نهۆمی دووەمی قەڵا:

ئەم نهۆمە لە بەشی سەرەوەی ناوەڕاستی دیواری رۆژهەڵاتە، لەناو حەوشەدا بە دوو پایە بۆ بەشی سەرەوەی قەڵا دەڕوات، لە پێش دەروازەکە بەیەک دەگەن کە پێوانەکەی (١.٧٥ × ٤.٨٠م)ە، و لەژێر ئەم پایانە دوو تاقی شێوە میحرابی هەیە کە پەنجەرەیان تێدایە بەرزییان (١.٥٥م) و پانییان (١.٤٠م) و قووڵییان (١.٧٥م)، لە هەردوو ژوورەکەی وەکو ئەیوان وایە بە کەوانێکی تیژ دەست پێدەکات کە بەرزی (٢.٨٠م)ە و، پانی (٣.٢٠م)ە، درێژی ئەیوانەکەی (٦.٤٠م)ە، سەقفەکەی شێوە قوبەی هەیە. سەرەتای ئەیوانەکە دوو ڕاڕەو (ممر)ی بچووکی هەیە کە هەردووکیان بۆ سەربانی نهۆمی یەکەمی قەڵا دەڕۆن، و درێژی ڕاڕەوی باشوور (٤.٣٥م)ە، بەڵام ڕاڕەوی باکوور درێژییەکەی (٣.٣٥م)ە، و هەریەکەیان سێ پەنجەرەی هەیە کە بەسەر حەوشەی قەڵادا دەڕوانن وە پێوانەیان (١.٥م × ٥٥سم)ە، شێوەی بەشی سەرەوە کەوانێکی تیژی هەیە.

ئەم ئەیوانە دوو ژووری هەیە کە لەلای باکوور و باشووریدایە کە هەردووکیان یەک درێژییان هەیە کە (٥م)ە، و پانی ژووری باشوور (٣.٤٠م)ە، بەڵام ژووری باکوور (٢.٦٠م) و هەردووکیان سەربانێکی شێوە قوبەییان هەیە، و ژوورێکیان پێوانەی (١.٢٠م) ە، بەرزە،و (٧٠سم) پانە، و بەرزی ئەم تاقانە لە زەوی (٥٥سم)ە، هەردووکیان دوو پەنجەرەیان هەیە، کە بەرزییان (١.١٠سم)ە، و پانییان (٧٠سم)ە.

هەر لایە دوو ژووری تری هەیە کە لە پشت ئەم دوو ژوورەن درێژییان (٧م) زیاترە،و پانییان نزیکەی (٣م) دەبێت، و بەرزییان نزیکەی (٢.٧٥م) زیاترە، هەر ژوورێکیان سێ تاقی هەیە، لەلای رۆژهەڵات و رۆژئاوا هەر یەکەو دوو پەنجەرەیان هەیە، و سەقفەکەیان شێوە قوبەییە.

کەرەستەی بیناسازی:

شێوازی دروستکردنی قەڵا جیاوازی هەیە لە شوێنێک بۆ شوێنێکی تر، لەڕووی کەرەستەی بیناسازی بەهۆی کاریگەری سروشتی ناوچەکە و ئەو کەرەستە سروشتییانەی کە هەیە لە ناوچەکە وەکو بەرد، دار، جۆری گڵەکەی، سەرچاوەی ئاویش، ئەمانە کاریگەری ڕاستەوخۆ دەکەنە سەر بنیاتنانی قەڵا، هەروەها کات و سەردەم کاریگەرییان لە شێوەی کەرەستەی بیناسازیدا هەیە، ئەمەش لە کاتێک بۆ کاتێکی تر جیاوازی هەیە.

پێکهاتەکانی کەرەستەی بیناسازی قەڵای کۆیە پێکهاتووە لە بەردی ڕێک و گەچ. ئەمەش ئەو کەرەستانەیە کە زۆربەی قەڵاکانی تری پێ دروست کراوە. واتە بنیاتنانی ئەم قەڵایە بەم کەرەستانە ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە ناوچەکە کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبووە لەسەر ناچارکردنی مرۆڤ لە بەکارهێنانی ئەم کەرەستانە لە دروستکردنی قەڵاکەدا. کە بەشێوەیەکی گشتی لە ناوچەکانی ناوەڕاست و باکووری میسۆپۆتامیا زۆر بەکارهاتووە، سەرەڕای ئەمەش لە ناوچەکانی باکووردا بەردیش زۆر بەکارهێندراوە. لە (قصر الاخیضر)ی هاوشێوەی قەڵای کۆیە، بەرد و گەچ بەکارهاتووە.

لە کۆتاییدا هیوادارین کە ئەم قەڵایە ببێتە شوێنێکی گەشت وگوزاری، دوور لە مەبەستی سەربازی و ئیداری چونکە بە یەکێک لە قەڵا دەگمەنەکانی کوردستان دادەندرێت کە تائێستا ماوەتەوە.

سەرچاوە

گۆڤاری سوبارتو /ژمارە ١، پاییزی ٢٠٠٨.

نۆژەنکردنەوەی قشڵەی مەخمور

سابیر حەسەن
شوێنەوارناس لە بەڕێوەبەرایەتی
شوێنەواری هەولێر

قشڵەی مەخمور دەکەوێتە ناوەندی شارۆچکەی مەخمور کە سەر بە پارێزگای هەولێرە، مێژووی دروستکردنی ئەم قشڵەیە بۆ کۆتاییەکانی سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانییەکان (١٩٠٧ز) دەگەڕێتەوە کە بۆ مەبەستی سەربازی بەکاریان هێناوە.

ئەم قشڵەیە بە شێوەی لاکێشەیی بە رووبەری (٣٧×٢٤م) کە دەکاتە (٨٨٨م٢) بە بەرد و گەچ و قسڵ دروست کراوە، لە دوو نهۆم پێکهاتووە، دوو دەرگای هەیە (دەرگای باکوور و باشوور). دەرگای باشوور گەورەترە پێدەچێت کە دەرگای سەرەکی قشڵەکە بووبێت.

ئەگەر لە دەرگای باشوور بچینە ژوورەوە سەرەتا ڕاڕەو (ممر)ێک کە درێژییەکەی دەگاتە (١٠م) لە هەردوو لای ڕاڕەوەکەش دوو ژوور هەیە. بەهۆی ئەم ڕاڕەوە دەچینە حەوشی قشڵە کە لە ناوەندی بیناکەیە واتا هەموو ژوورو هۆڵەکان (قاعەکان) دەوری ئەم حەوشەیەیان داوە، وە رووبەرەکەی (١٨×١٣م)، هەر لەلای ئەم ڕاڕەوە لە هەردوو لای دوو قادرمە هەیە کە سەردەکەوێ بۆ نهۆمی یەکەم، نهۆمی یەکەمیش لە دوو بەش پێک هاتووە: بەشی باشوور و بەشی باکوور کە بەشی باشوور هەر لەسەر شێوەی ڕاڕەوێک و ژوورەکانی خوارەوە دروست کراون، بەڵام بەشی باکوور لە سێ ژووری یەک لە ناو یەک پێک هاتوون. بڕوانە وێنەکانی ژمارە(١،٢،٣).

لە بەشی باکووری حەوشەکە ڕاڕەوێکی تر هەیە کە درێژییەکەی (٦م) و دەرگای لە سەرەو لە دوو هۆڵی گەورە یەک لای رۆژهەڵات و ئەوی تریش لای باکووری پێک هاتووە و هۆڵەکان لە ناوەوە بەهۆی ناوبڕ بەشێوەی کەوانەی دابەش

وێنەی ژمارە (١)

وێنەی ژمارە (٢)

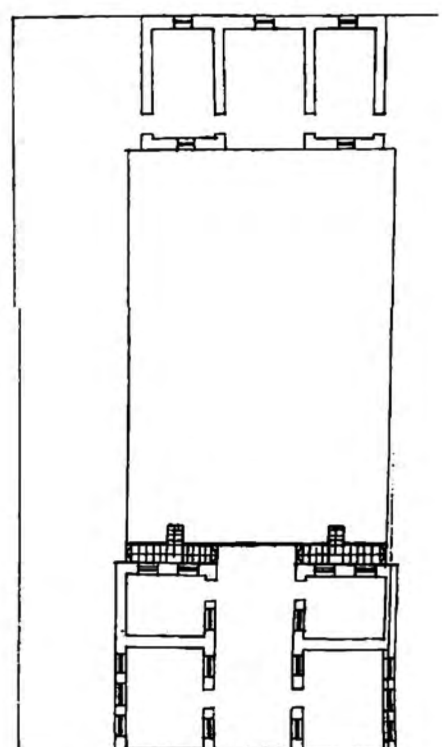

نهۆمی یەکەم

وێنەی ژمارە (٣)

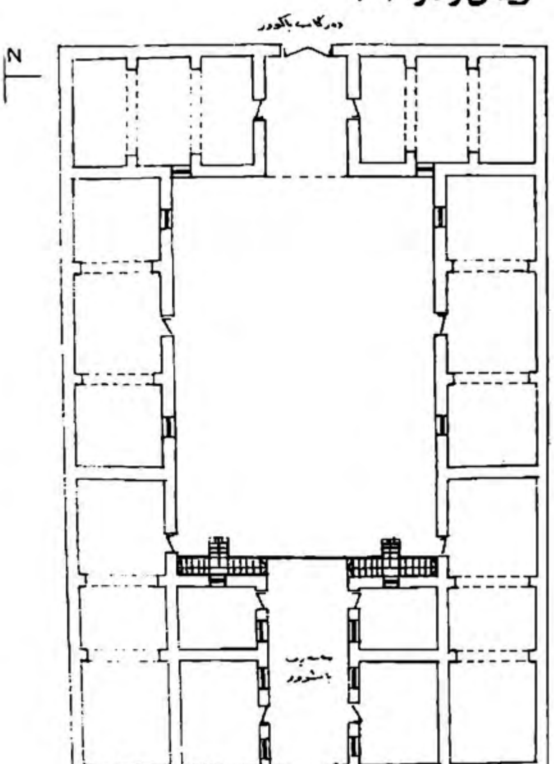

لەدەرگای باشوور نهۆمی سەر زەو:

دەکرێنە سەر سێ بەش، تەنها بەهۆی یەک پەنجەرەی بچووک رووناکی ئەم هۆڵانە دابین دەکرێن.

جگە لەم دوو هۆڵە چوار ژووری ڕاڕەوێکی باشوور لە هەردوو لای رۆژهەڵات و رۆژئاوای قشڵەکە چوار هۆڵی گەورەو هاوشێوەی یەکتر بە رووبەری (١٤×٤م) هەیە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٤).

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەم قشڵەیە شێوازی سەقفەکەیەتی، کە بەبێ دار یان ئاسن یان شتێکی تر ڕاگیراون. کە ئەویش شێوازی گومبەزی بوونیانە کە توانیویەتی قورسایی سەقفەکان بخاتە سەر دیوارە ئەستوورەکانی قشڵە (ئەستووری دیوارەکان ٧٥سم)ە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٥).

بەڵام لە رووی سەرەوە (واتا سەربان) سەقفەکانی نهۆمی سەر زەوی راست دروست کراون، ئەویش دوای دروستکرانی گومەزەکان بۆشاییەکانیان بە خۆڵ پڕ کردوون و دوای راستکردن و کوتانی باش بە قسڵ چینەکیان لە سەر داناوە تاکو ئاوی باران سەر ڕێژ نەبێتەوە ناو ژوورەکان و ببێتە هۆی رووخانی سەقفەکان. بەڵام سەقفەکانی نهۆمی یەکەم لە رووی سەرەوە هەر بەشێوەی گومەزن.

شێوازی دەرگاو پەنجەرەکان

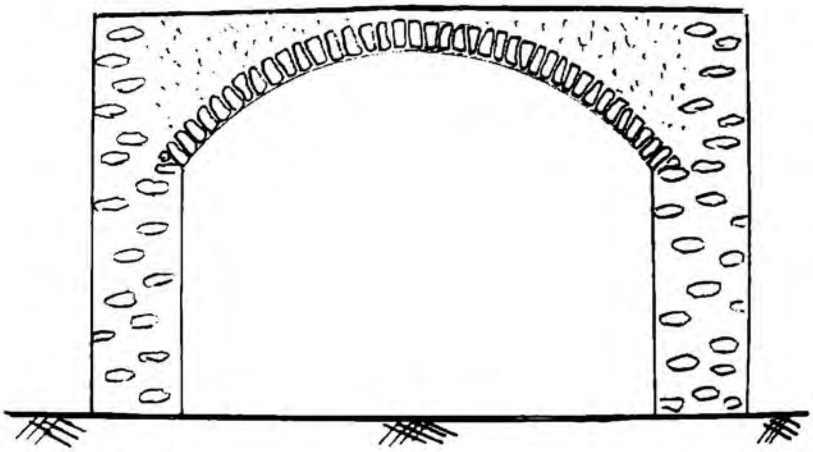

وێنەی ژمارە (٥)

وێنەی ژمارە (٤)

وێنەی ژمارە (٦)

بەشێوەی نیوە بازنەیی دروست کراون و چوارچێوەی دەرگاو پەنجەرەکان لە بەردی (رخـام) بە شێـوەیەکی ڕێکوپێک و جـوان دانراون، تەنهـا نهـۆمی یەکـەم بەشی باکـوور بێ چوارچێوەن.

ئەم قـشڵـەیە لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری هەولێر لە هاوینی سـاڵی ٢٠٠٧ دا نۆژەن کرایەوە.

نۆژەنـکردنـەوەی شـوێنـە شـوێنەوارییـەکـان بە پێـچـەوانەی بیناکـانی تر کـارێکی سـەخت و دژوارە، چونکە دەبێ شێـوە و جۆری کـەرەسـتـەی بەکـارهاتوو وە تایبەتمەندییـەکانی بیناکە لە کـاتی نۆژەنکردنەوە وەکو خـۆی بپـارێزرێت یان هاوشـێـوەی مـادە و رەگـەزە بیناسازییە کۆنەکان بێت.

لە کاتی نۆژەنکردنەوەی قشڵەی مـەخـمور سـەرەتا دەستـمان کـرد بە خـاوێنکردنەوەی ژوورو هۆڵەکـان لە پاشـان وێنەی هەمـوو رەگـەزە بیناسازییـەکانی قشڵـەکەمان گرت پێش نۆژەنکردنەوە، چونکە وێنەگرتن یەکێکە لە گرنگترین قۆناغـەکانی دەستـپێکردن بە نۆژەنکردنەوە چونکە لە کـاتی نۆژەنکردنەوە زۆر سـوود بەخشە.

هەر وەک لە سەرەوە باسـمان کرد نـۆژەنـکـردنـەوەی شـوێنـە شوێنەوارییەکان کارێکی ئاسان نییە، هەر لەم روانگەیەش بۆ دروسـتکردنی سـەقـفی یەکێک لە ژوورەکـان کە بە تەواوی لە ناو چووبوو، لە بەر ئەوەی شـێـوازی گـومـەزی بوو، بۆیە دروسـتکردنی کـارێکی ئاسـان نەبوو، ئەویش لە بەر نەبوونی وەسـتـا تاکـو بتـوانێت ئەم شـێـوازە وەک خـۆی دەربهـێنێت. بۆیە بە دروسـتکردنی قـالب بەئاسن لەسـەر شـێـوەی ژوورەکانی تر کە هاوشێوەی سەقفی ئەم ژوورە بوون، لە ئەنجـامـدا توانیـمان تاڕادەیەکی باش شێـوازی سەقفەکە دروست بکەین.

هەروەها لەبەر ئەوەی کـە زۆربەی چوارچێـوەی دەرگـاو پەنجـەرەکـان لە بەردی (رخـام) دروست کـراون بەهۆی باران و کـاریگەری کـەش و هەواوە لەناوچووبوون.لە بەرئەوە دەسـتـمان کـرد بەگـۆڕینیـان، و لەبەرئەوەی ئەم جـۆرە بەردانە لە کـوردسـتـان نەبوون مـاوەیەکی زۆری خـایاند تا لە دەرەوەی هەرێم پێـمـان گـەیشت، هەروەها بۆ لەبغکردنی دیوارەکـانیش لەبەر نەبوونی مـادەی گـونجـاو و وەستای کارامە ناچار بووین کە گەچ بەکاربهێنین، ئەمە و چەندین گرفتی دیکە کـە توانیـمـان بەسـەریاندا زاڵبین.بڕوانە وێنەی ژمارە(٦).

لەگـەڵ ئەوەی پسـپـۆڕانی بواری نۆژەنکردنەوەمـان نیـیـە، بەڵام توانیـمـان بەو توانا سـادەیەی کـە هەمـانە و لەگـەڵ نەبوونی مـادەی بیناسـازی پێـویست بۆ ئەو جـۆرە کارانە کارەکان تەواو بکەین.

سـەرچاوە

گۆڤاری سوبارتو ژمارە ١، پایزی ٢٠٠٨

شوێنەواری خانی قەیسەریان

مەهدی جەلال مستەفا
بەشی شوێنەوار - زانکۆی سەلاحەددین

یەکێک لەو شوێنەوارە گرنگانەی نزیک شاری کۆیە خانی قەیسەریانە، لەگەڵ ئەوەی کە هیچ نووسین و نەخش و زەخرەفەیەک لە سەر رووی ئەم خانە بە جێ نەماوە بەڵام دەتوانین ئەم شوێنەوارە بەیەکێک لە پاشماوەکانی هونەری بیناسازی کۆنی کوردی ناوچەکە دابنێین.

شوێنی جوگرافی خانی قەیسەریان:

ئەم خانە دەکەوێتە بەشی ڕۆژهەڵاتی گوندی قەیسەریان لە رۆژهەڵاتی گوندەکەوە، بەدووری ١٤کم لە باشووری ڕۆژهەلاتی شاری کۆیە لەدامێنی زنجیرەچیای هەیبەت سوڵتان، ئەم خانە دەکەوێتە سەرڕێگای سەرەکی (کۆیە - کەلکەسماق- دوکان - سلێمانی).

هەڵبژاردنی ئەم شوێنە مەبەستی خۆی هەبووە چونکە دەکەوێتە نێوان چەند گردێکی بەرز لەشێوەی دۆڵێکی بچوکدا دەردەکەوێت، کە جێگایەکی لەبارە لەڕووی کەشوهەواوە، لە وەرزی زستان سەرماو بای بەهێز نای گرێتەوە، روو بەرەو ڕۆژە، ئەم جۆرە جێگایانە لەلایەن ئاژەڵدارەکانەوە زۆرگرنگە، بەتایبەت لە وەرزی پایز و زستاندا، کەزۆرترین تیشکی ڕۆژی بەردەکەوێت.

مێژووی دروستکردنی خانی قەیسەریان:

وەک باس دەکرێت ئەم خانە لە دەوروبەری سالانی (١٨٤٥ - ١٨٤٦)دا بنیاتنراوە، کە ئەم بەروارە هاوکاتە لەگەڵ دروست کردنی مزگەوتی گەورەی شاری کۆیە، کە لەسەردەستی وەستایانی شارەزایانی کوردستانی ڕۆژهەڵات دروست کراون، زۆرێک لە خانووە کەلەپورییەکانی ناوشاری کۆیە، چ وەک مزگەوتی گەوری کۆیە، خانی محمود ئاغا، خانووی حاجی تەها....و زۆرێکی تر نووسینی فارسی بۆ نەخش و زەخرەفە و مێژووی بیناکە بەکارهێنراوە کە ئەم نووسینە دەتوانرێت زۆربەی کات سوودی لێ ببینرێت بۆ دیاری کردنی مێژووی بۆ دیاری کردنی بیناسازی خانووە کەلەپورییەکانی ناوچەکە.

نەخشەسازی خانی قەیسەریان:

خانەکە شێوەیەکی لاکێشەیی درێژی هەیە، درێژییەکەی نزیکەی (١٦م)ە و پانییەکەی (٤.٥ م) دەبێت، بەرزی دیوارەکانی تا سەقفەکەی نزیکەی دوومەتردەبێت، بەرزییەکەی بەسەقفە قوببەییەکانییەوە(٣م) دەبێت، ئەم خانە لەشێوەی هۆڵێکی درێژدایە و تەنها یەک نهۆمە، کە بۆشوێنی حەوانەوەی خاوەن ئاژەڵەکان بەکارهێنراوە، خانەکە دوو دەرگای هەیە، یەکەمیان دەکەوێتە دیواری باشوور لەبەشی خوارەوەی دیوارەکەدا، دەرگای دووەم دەکەوێتە دیواری باکوور لەبەشی سەرەوەیدا، بەڵام دەرگای سەرەکی خۆی دەکەوێتە دیواری ڕۆژ هەڵات، ئەم دەرگایە ئێستا دیوارکراوە و داخراوە، لەگەڵ ئەوەی کە بە تەواوەتی نازانرێت کەی ئەم دەرگایە داخراوە، بەڵام پێدەچێت لەکاتی نۆژەنکردنەوەی دا لەساڵی ٢٠٠٤ لەلایەن بنکەی شوێنەواری کۆیەوە ئەم کارە ئەنجامدرابێت، ئەم خانە لەناوەوە پێک دێت لەڕیزێک عەمودی بەردینی کورت، کە دەکەوێتە ناوەڕاستی ژوورەکەوە و بۆتە دوو بەش، ژمارەی ئەم عەمودانە پێنج دانەیە، بنکە (قائدە)کەیان لە بەرد دروست کراوە و شێوەی چوارگۆشەییە، بەدەنەکەی شێوە لاکێشەیی تارادەیەک ڕێکە، بەرزییەکانیان لەنێوان (١.٢٥ - ١.٣٠ م) دەبێت.

و لەسەرئەم عەمودانە بەردێکی شێوە چوارگۆشەیی هەیە پێی دەگوترێت تەبلەی عەمود، هەر عەمودێک چوارلاکەوانەی کەوتۆتەسەر، ئەم شێوازە لەزاراوەی بیناسازیدا بەزمانی عەرەبی پێی دەگوترێت(بائکە)، واتە بەیەک گەیشتنی کۆتایی چوار کەوان بکەوێتە سەر یەک عەمود پێی ئەوترێت بائکە.

ژمارەی عەقدەکانی ناو خانەکە ١٦ عقدی شێوە نوک تیژ (مدبب)ن، گومەتەکان کەوتونەتە سەر عەقدەکان، ژمارەی گومەتەکانی خانەکە ١٠دانەیە لەدوو ڕیز پێک هاتوون، شێوەی گوومەتەکان لەناوەوە نیوەبازنەییە ناوەکەی سواخ دراوە بەمادەی گەچ شێوەی ناوەوەی ڕێک ترو باشترە لەشێوەی دەرەوەی ، بەڵام قوبەکانی سەردیواری باشوورقوبەی ناوەندی شێوە قوچەکی دەردەکەوێت لەوانەیە وەک شوێنی دووکەڵکێش بەکارهاتبێت، و لە ناوەندی هەرقووبەیەک کونێکی بازنەیی بچووک هەیە بۆهاتنە ناوەوەی ڕووناکی و هەواگۆڕکێ و لەناوخانەکەدا چە ند تاقێکی بچووکی چوارگۆشەیی هەیە بۆدانانی کەلوپەل ، و لە هەندێک لەعەمودەکان بەتایبەتی عەمودی

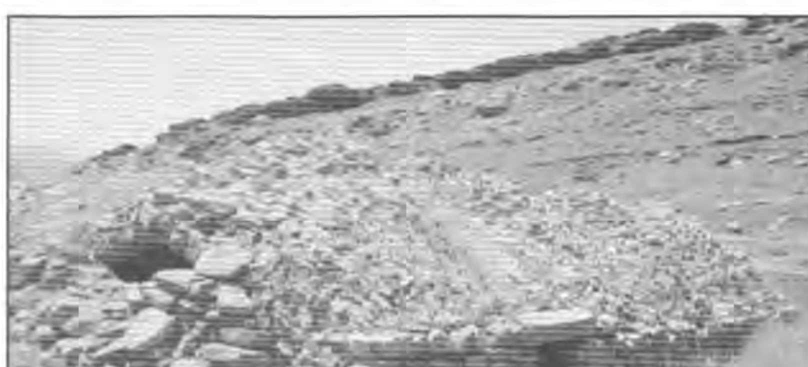

ناوەڕاست لێوارێکی بچووک دروست کراوە لەگەچ بۆ دانانی چرا و شتی وردەواڵە ، هەرقوبەیەک دەکەوێتە نێوان دوو عەقد لەبەشی ناوەوە ئەم عەقدانە سەقفی قوبەکانیان بەرزکردۆتەوە، وەستا زۆر بەشارەزاییانە بەردی بەکارهێناوە لەجێگەی دار بۆ ڕاگیرکردنی سقفەکەی، ئەم قوبانە لەناوەوە زۆربە شێوەیەکی ڕێک دروستکراون و بەگەچ سواخ کراوە، بەڵام لە دیووی دەرەوەی بە شێوەیەکی نا ئەندازەیی دەردەکەویت، شێوەکەی نیوە بازنەیی ڕێک نییە و ئەم گومەتانە لەدەرەوە بەچینێک لەخۆڵ داپۆشراون پاشان گەچ کراوە بەسەریدا داتا باشتر بەردەکان بەیەکترییەوە ببەستێتەوە و ئاوی باراناو نەچێتە ناوژوورەکەوە.

هەروەها لەبەشی باشووری ئەم خانەدا کەدەکاتە بەردەمی خانەکە چەند کەلاوەیەک هەیە لەگەڵ دیوارێکی درێژ بەدەوریدا کە پێدەچێت حەوشەی خانەکە بێت.

هۆڵی ئاژەڵەکان شێوەی لاکێشەیی درێژن بەرزی پاش ماوەی دیوارەکانی یەک مەتردەبێت، هۆڵەکە لەشێوەی پیتی (L)ی ئینگلیزی دەچێت، دووری ئەم هۆڵە زیاتر ١٠م لە خانەکەوە دوورەوە، لە دەوریان حەوشەیەکی کراوە هەیە دەوری ئەم هۆڵەی داوە، و ڕووبەرێکی فراوانی داگیرکردووە، پاش ماوەی دیواری حەوشەکە بەئاسانی دەبینرێت، کە بەکارهێنراوە بۆ پاراستنی مەڕوومالاتەکان لەدڕندەکان.

کەرەستەی بیناسازی:

گرنگترین کەرەستە سەرەکییەکان لەپێکهاتەی خانەکەدا، بریتییە لە بەرد، گەچ، قوڕ، یاخوود تێکەڵەی خۆڵ و گەچ پێی دەگوترێت (گڵ گەچ)، کە ئەم جۆرە ماددانەش لە ناوچەی کۆیە زۆرن و ئاسان دەست دەکەون، شایەنی باسە خەڵکی ناوچەکە باس لەوە دەکەن کە خاوەن مەڕوومالاتەکان، کەپریان لەم جێگایەدا دروستکردوو ، گوایە چەند جار ئەم کەپرە تێکچووە و ڕووخاوە، دواتر خاوەن مەڕوومالاتەکان بیریان لەوە کردۆتەوە کە لەجیاتی کەپر ئەم خانە و بەشەکانی دروستبکەن، و بۆ ئەم مەبەستەش سودیان لەو وەستایانە وەرگرتوە کە لەو کاتەدا خەریکی دروست کردنی مزگەوتی گەورەی کۆیە بوون.

تێبینی:

ئەم بابەتە لە ژمارە(٣)ی ساڵی (٢٠٠٩)ی گۆڤاری سوبارتو وەرگیراوە

دەرگاکانی شوورەی کۆیە

عەبدولڕەقیب یوسف

هەبوونی شووره لە چوار دەوری شاری کۆیە لەلای خەڵکی کۆیە مەعلومە و تا زۆر کەسیش شوێنی هەر چوار دەرگاکانی دەناسن، بەڵام مێژووی دروستکردنی شوورەکە نەزانراوە، ئەگەر چی لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی رابردوودا بە شوێنی دەرگاکانیم زانیوە، بەڵام بە هەڵە شوێنی (دەرگای خۆشناوان)م نووسیبوو.

ساڵی ٢٠٠٦ هێڵی شوورەی شاری هەولێرم دۆزییەوە کە حکوومەتی هەرێم بایەخی پێ داو بڕیاری زیندووکردنەوەی بە رەسمی دەرکرد و لێژنەشمان پێکهێناوە بۆ ئاواکردن و زیندووکردنەوەی هەندێکی لەم ساڵەی ئێستادا. پاش ئەمە، هەر ساڵی پار وێنەی شوێنی هەر چوار دەرگاکانی شوورەی کۆیەم گرت تا هەوڵی زیندووکردنەوەیان بدەم و بە مێژووی (١٨/ ١٠/٢٠٠٦) راپۆرتێکم لەم بارەوە نووسی بۆ بەڕێوەبەری گشتی شوێنەوارانی کوردستان کە بەڕێز عەبدوڵڵا قەرەداغییە و داوام کرد لێژنەیەک بنێرێ بۆ کۆیە تا خۆشیان شوێنەکانیان ببینن و هەوڵی ئاواکردنیان بدەن، چونکە ئاواکردنیان زیندووکردنەوەی بەشێکە لە مێژووی ئەم شارە گرنگەی کوردستان و جوانییەکیشی پێ دەبەخشێ. ئەمەش دەقی ئەو راپۆرتەمە لەگەڵ وێنەکانی شوێنی دەرگاکان و نەخشەیەک بۆ دیارکردنی شوێنەکانیان، ئەگەرچی نەخشەکە بە پێی پێوان نییە، داواکارم حکومەتی هەرێمی کوردستان دەرگاکان و هەندێ لە شوورەکەی زیندوو بکاتەوە لەو شوێنانەی ئاماژەم بۆیان کردووە شوێنی قەڵاتە کۆنەی پێش سەدەی نۆزدەمە، ئێستا تانکی ئاو و بینایەی ئینحیساری تووتنە یان هەندێ لە ئینحیسار وا قەڵای کۆنی کۆیە لە سووچی باکووری رۆژئاوای شاردا بووە و دەرگای شوورەکە لە

باشووری رۆژهەڵاتی قەڵات بووە و لە پێش مزگەوتی شێخ نەبی، کە ئەرز لەوێ نزم دەبێتەوە، گومانێکم لەم بارەوە هەیە، تاپۆی کۆنە قەڵات لەلامە کە برای بەڕێز سەلاحی مەلا ئەسعەد تێبینەر (ملاحظ)ی دائیرەی تاپۆی کۆیە بە ڕێکەوتی ١٩٨٧/٨/١٥ لەگەڵ تاپۆی قشڵە و چەند بینایەکی دیکەی گرنگ بۆ منی ناردووە، ئەوەش بەهۆی خوالێخۆشبوو مامۆستا تاهیر ئەحمەد حەوێزی مێژوونووسی کۆیە. بە پێی نووسینی مامۆستا تاهیر لە ب ٢ لە کتێبەکەی (مێژووی کۆیە) ل ٥٣ دوو دەرگای دیکەی شوورەکەش هەبووە، یەکێک لەلای مەرقەدی شێخ موسا (لە رۆژئاوای دەرگای کۆنگرە و یەکێکی دیکەی بچووک لە نزیک مزگەوتی ئەسعەد ئاغا).

بەڕێز بەڕێوەبەری گشتی
شوێنەوار- هەولێر

ب- دەرگاکانی شوورەی شاری کۆیە

* شاری کۆیە (کۆیسنجەق) شوورەی هەبووە، بەڵام شوورە نەماوە، کەچی شوێنی هەرچوار دەرگای لەلای خەڵکی کۆیە مەعلومە، وێنەی شوێنەکانیانم گرتووە و لەو بارەوەش لەگەڵ قایمقامی کۆیە بەڕێز کوردە خانم قسەم کردووە، کە پێویستە هەر چوار دەرگا زیندوو بکرێنەوە و ببنە مێژوویەکی بەرچاوی ئەم شارەم.

دەرگاکان ئەمانەن:

١- دەرگای خۆشناوان: لای دەمی کۆڵانی تەنیشتی رۆژئاوای قوتابخانەی حاجی قادر بووە، بەرامبەر بنکەی تەندروستییە نوێیەکە لە بەشی باکووری شار.

٢- دەرگای کۆنە قەڵات: لای ئینحیساری توتنە. دەکرێ لە دەمی کۆڵانی تەنیشتی باشووری ئینحیساردا لە تەنیشت شەقامی گشتی دەرگا ئاوا بکرێت.

٣- دەرگای گەرووی سۆرک: بەرامبەر سووچی باکووری رۆژهەڵاتی قوتابخانەی هەیبەت سوڵتان و نزیکی شارەوانی و قایمقامیەت و دەرگای باشوور بووە.

٤- دەرگای کۆنگرەی سەر شاخان، کە دەرگای رۆژهەڵات بووە و شوێنەکەی شاخە بەردە خانوویەک لەسەر بەشە رۆژئاواکەی ئاوەدان کراوەتەوە، بەڵام بەشی رۆژهەڵاتەکەی ماوە و پێویستە بەردەکە بپارێزرێت، کە هەندێ کەس نیازیانە خانوو لە بەردەمی ئاوا بکەن و بیشکێنن، مەهێڵن بەردەکە بشکێنرێت، کوردە خان لە مانگی ئەیلولی رابوردوودا ئەفسەرێکی پۆلیسی لەگەڵا من نارد تا پیشانیان بدەم.

أ- دەوری ١٠٠م بۆشاییی لە شوێنی شوورەدا ماوە لەسەر شەقامی گشتی بەرامبەر بینایەی شارەوانی تا دەرگای باشوور (دەرگای گەرووی سۆرک) دەکرێ پارچەیەک لە شوورە لەوێ دروست بکرێت و ببەسترێت بەم دەرگایەوە.

ب- لە تەنیشتی دەستە چەپی بینایەی دادگا و بەرامبەر قایقامیەت لە تەنیشتی شەقامی گشتی گەراجێک هەیە و ئەو شوێنە پێشتر (چایخانەی سەرشۆران) بووە و ئێستاش بە ناوی سەرشۆرانەوەیە، چونکە پارچەیەکی شوورە لەوێ بوو و دیواری پێشەوەی بینایەی مەحکەمەش لەسەر شوورە دانراوە، دەکرێ پارچەیەکی شوورە لێرەش زیندوو بکرێتەوە و ئەگەر بینایەکی نوێ بۆ مەحکەمە دروست کرا، دەبێ لە شوێنە کۆنەکەدا پارچەیەکی شوورەکە زیندوو بکرێتەوە.

تکایە لیژنەیەک بنێرە بۆ کۆیە بۆ ئامادەکردنی راپۆرتێک لە بارەی دەرگاکان و ئەو دوو پارچە بۆشاییەی لە شوێنی شوورەکەدا ماوە و با بچنە لای قایمقام، کە حەزی لە مێژووی شارەکەیەتی و هەستی مێژوو و کەلەپووریشی زۆر باشە.

با لیژنە برای نووسەر جەلال جۆبار ببینێ لەگەڵ بەڕێز محەممەد سالحی حاجی گەورە، کە شارەزایە و هەروەها فوئادی وەستا عومەری عەبدولواحد.

ئاشەکانی تۆیزاوە

لە تەنیشت سنووری رۆژئاوای شاری کۆیە، چەند ئاشێکی کۆن هەیە لە خوارووی دێی تۆیزاوە و (دێری مەربیشو) و لە نزیک خاڵی پشکنینی شار.

تکایە بە رەسمی نووسراوێک بنووسن بۆ پاراستنی ئەو ئاشانە و خاوەنەکانیان ئاگادار بکەنەوە، کە نابێ بیانڕووخێنن.

لەگەڵ رێزمدا

عەبدولرەقیب یوسف

١٨/ ١٠/ ٢٠٠٦

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری مێرگ ژمارە (٢٧)ی ئاب ٢٠٠٧ وەرگیراوە.

کەم دەرامەتی شارەکەی تێدا دەژیت، ئەمەش دەبێتە هۆکارێک بۆ مانەوە و پاراستنی ئەو شوێنەوارە بەنرخانە.

حەساری قشڵەی سوارەی

لە کۆتاییەکانی سەدەی (١٩) دروست کراوە. قشڵەی سوارەی، بەیەکێ لە شوێنەوارە دێرینەکانی هەولێر دەژمێردرێت، قشڵەی سوارەی سەردەمانێک بنکەی پۆلیسی خەیالە بوو، لەبەرئەوەی ئەوکات ئۆتۆمبێل کەم بوو هەموو کارەکانی پیاوانی پۆلیس لەسەر ئەسپ و هێستر بەڕێوە دەچوون، هەموو هێستر و ئەسپەکانیش هەر لە نێو ئەم قشڵەیەدا بەخێو دەکران، تائێستاش ئەم قشڵەیە وەکو حەسارێک هەر ماوەتەوە و خەڵکی هەژار و کەم دەرامەتی شاری تێدا دەژیت.

کۆڵانی عارەبان

کۆڵانی عارەبان بەیەکێ لە گەڕەکە هەرە کۆنەکانی کۆنە هەولێر دەژمێردرێت، کە بەر لە ساڵی (١٩٠٥) چەند کەسێک لەگەڕەکی عارەب خانوویان دروست کرد، بەزمانی عوسمانییەکان ئەوکاتەش بەم گەڕەکەیان دەگوت (یەنگی محەلە) واتە (گەڕەکی نوێ) دواتر لە ساڵی (١٩١٨) چەند ماڵە عارەبێک، کە کاریان نانەوایی بوو هاتنە ئەو گەڕەکە، بۆیە ئەو گەڕەکەش بەناوی ئەو عارەبانەوە ناونراو بوو بە کۆڵانی عارەب. لە هەولێر، ئێستاش خانووی زۆر کۆنی لێ ماوە، کە بوونەتە شوێنەواری بەنرخ.

قەیسەریی هەولێر

بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان دروستبوونی قەیسەری هەولێر دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساڵانی (١٢٢٠ز)، تاوەکو ساڵانی (١٩١٦)ش ئەو کۆنە قەیسەرییە هەر لەسەر شێوازی جارانی خۆی مابۆوە، یەک لە شوێنە هەرە کۆنەکانی نێو قەیسەری هەولێر، دەرگاکانییەتی، ئەوکاتەش دوو دەرگای سەرەکی هەبوون بۆ قەیسەری، کە بەڕۆژ دەکرانەوە و بەشەویش دادەخران، یەک لەو دەرگایانەش ڕێک دەکەوێتە نزیک چایخانەی (وەستا خەلیل) لەنێو قەیسەریدا، وەستا خەلیلیش زۆرجار لەمێژووی ئەو دەرگا کۆنە دەدوێت، کە پارێزەری هەموو دوکان و کەلوپەلەکانی نێو قەیسەری هەولێر بووە دەرگاکە لە سەردەمانێک، کە ترس لەهیچ کردەیەکی دزی و ڕاورووتی نەدەکرا، دەرگایەکەش تا ئێستا ماوە، کە مێژووی دروستکردنی قەیسەری لەسەر تۆمار کراوە.

دیوەخانەی ڕەشید ئاغا لە قەڵا

لە ساڵانی سییەکان بەشێوەیەکی بیناسازی نایاب، کە کەم خانوو هەیە لە سەردەمی ئێستا وەکو ئەو خانووانە دروست بکرێت، دیوەخانەی ڕەشید ئاغا لە قەڵای هەولێر دروست کراوە، هونەری بیناسازییەکە لە تاق و کەوانەی پەنجەرەکان و بەکارهێنانی مەرمەڕە، بەشێوەیەک کە سەرنج ڕادەکێشێ.

ماڵی عەلی پاشا
لە گەڕەکی سەرادا

ماڵی عەلی پاشاش دەکەوێتە قەڵای هەولێر، ئەو ماڵە بەشوێنەوارێکی بەنرخی ئەمڕۆی شارەکە دەژمێردرێت، کە بەشێوازێکی یەکجار جوان دروست کراوە، ئەوەی زیاتر سەرنجی ئەو خەڵکە ڕادەکێشێت سەردانی ئەو ماڵە دەکات لەقەڵادا، دەرگای سەرەکی ماڵەکەیە، کە بەجوانترین شێوازی زەخرەفە و نووسین و هەڵکەندن دروست کراوە و تا ئەمڕۆکەش وەکو خۆی ماوەتەوە، دەرگاکە لەداری ئەبەنووس دروست کراوە و دیوارەکەش لە مەرمەڕ دروست کراوە.

دەرگای قەڵا

بەپێی قسەی بەڕێز کەنعان موفتی، بەڕێوەبەری گشتی شوێنەوار، ئەو دەرگایە بەو شێوە ئەندازەییە ڕێک و جوانە لەلایەن وەستا ئیسماعیل سنەیی دروست کراوە، ئەو ڕاستییەش وەستا شەهاب بەنتا، کە شاگردی وەستا ئیسماعیل بووە سەلماندوویەتی، ئەوکاتەش وەستا ئیسماعیل لە سنەی ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە هاتۆتە هەولێر، ئەو کارە بیناسازییە جوانەی ئەنجام داوە و تا ئێستا بەو جوانی و ڕێکییەی خۆی هەر ماوە، لەگەڵ ئەوەی هیچ شارەزاییەکی لە ئەندازەی بیناسازیدا نەبووە.

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری (بارش) ژمارە (١٠) وەرگیراوە.

خانووە کەلتوورییەکانی قەڵاتی هەولێر

لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە لەگەڵ ماڵە کلتوورییەکانی سەرجەم عێراق

دکتۆر موئەیەد سەعید ئەلدامرچی

نموونەی ماڵ و خانووە کلتوورییەکان لە عێراق و لە هەولێر بەتایبەتی نموونەی باش و هەرە باڵان، هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ:

یەکەم: ماڵی چینە دەوڵەمەندەکانە، لەبەر ئەوە بنیات و بناخەی پتەو و بەهێزن، بۆ ماوەیەکی درێژ بەرگەی هۆکاری رۆژگاری گرتووە، بە بەراورد لەگەڵ ئەو خانوو و ماڵانەی زوو ویران بوون.

دووەم: لەبەر ئەوەی نەخش و نیگاری زۆرە، زیاتر لە خانووەکانی دیکەی ئاستیان سەرنج راکێشترە و هەر لەبەر ئەم هۆیەش زۆر لە ئەندازیاران و شوێنەوارناسان و رۆشنبیران بەرگری لێ دەکەن و داوای پاراستن و بەدیکۆمێنتکردنی بەشێوازی زانستی دەکەن.

سێیەم: لەبەر ئەوەی شوێنەکەی لە گەڕەکە کۆنەکان و داخراوە یان لەسەر باڵەخانە بەرزەکانە، وەک قەڵات وای کردووە دوور بێت لەبیناسازی نوێ یان کردنەوەی رێگای گشتی و باڵەخانەی بەرز وەک لەگەڕەکە نوێیەکانی دەوروبەری قەڵا بەرچاو دەکەوێت. لەروانگەی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە قەڵاتی هەولێر جێگای نیشتەجێبوونی پیاوماقووڵان و دەوڵەمەند و بازرگانەکانی شاری هەولێر بووە، بەڵام کاردکانیان لەبازاڕ و دوکان و قەیسەری و قوتابخانە و مزگەوتەکانی دەوروبەری قەڵات بووە، لەبەر ئەم هۆیە قەڵات شوێنێکی

تایبەت بووە بۆ دانیشتووانە رەسەنەکانی. کەم وابووە بێگانەیان تێکەڵ بێت، بەدەگمەن نەبێت گەر بتوانێ کەسێکیان بێت. کەوا لە خانە نزیکەکانی بازاڕ و کەلوپەلەکانیان دادەبەزێن و بازرگانییان دەکرد.

هەستکردن بەگۆڕینی شێوازی ئەندازەیی و نەخش و نیگاری خانووبەرە دەگەڕێتەوە بۆ تێکەڵاوی و وەرگرتن و زانین و جوانکاری و چێژ، کە لە ئاکامی خێرا هاتووچۆ و تێکەڵبوونی خەڵک لەشارە جیا جیاکان پەیدا دەبێت، بەڵام ئەگەر گۆڕانەکە لەسەرەخۆ بوو، ئەوا هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کەمی تێکەڵاوی و ئاڵوگۆڕی ئەزموون و شارەزایی یاخود نەبوونی ئەم پەیوەندییە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژو چەندین ئەوە.

هەندێ جار دەکرێ ئەو گۆڕانە بخەینە پاڵ دەرکەوتنی شێوازێکی فەرمی (رەسمی) یان گشتیی باو و لە ماوەیەکی گۆڕانی سیاسیدا، کە دەشێ هەندێ جار ئەم گۆڕانە سیاسییە کاتێکی زۆر بخایەنێ.

دەشێت ئەم خانووانەی سەردەمی ئەتابەکی لە قەڵاتدا لە خانووەکانی سەردەمی عوسمانی جیاوازبن. هەر یەک لەم خانووانە تایبەتمەندیی خۆی هەیە. ئەوەیەکی جیاوازمان نیشان دەدات، کە ئەوانیش جیان لە خانووەکانی ئەم رۆژگارە.

لەم روانگە گشتییەوە دەکرێ لە هۆکارەکانی جوداکاری و لێکچوون لە نێوان خانووە کلتوورییەکانی قەڵاتی هەولێر و کەرکوک و خانووەکانی بەغدا و موسڵ بکۆڵینەوە.

ئەم پێوەرەش بۆ فراوانکردنی دیدە گشتییەکەیە بۆ سەرجەم خانووە کلتوورییەکان لەسەرجەم عێراقدا. هەروەها بۆ دۆزینەوەی پێوەرێکی جۆرەکییە بۆ دیاریکردن و پێوانەی کلتووریی بوونی خانووەکان لە کوردستانی عێراقدا. لەرێگای هەڵهێنجان لە لێکۆڵینەوەکانی بەردەست سەبارەت بە مۆرفۆلۆجیای کلتووری بیناسازی لە عێراقدا. هەروەها دروستکردنی خشتەیەکی بەراوردکاری لەنێوان خانووە کلتوورییەکان لە شار و شارۆچکەکانی کوردستانی عێراق بەپێی بەچاکزانی و بەراوردکاری لە دیاریکردنی ئادگارەکانی کەلتووری بیناسازی لە قەڵای هەولێردا، دواتر بەراوردکردنی لەگەڵ ئەوەی، کە لە خانووە کەلەپوورییەکانی ئامێدی و دهۆک و کۆیە و سلێمانی و شوێنەکانی دیکەدا هەیە، لەبەر ئەوەی ئەم دەروازەیە خستنەڕوویەکی پوختە، وردەکاری تێدا نییە تا ببێتە تێزێکی تەواوی زانستی، هەر چەندە بەپێی بەرنامە و پێوەری زانستی نووسراوە، بەڵام گرنگی بە بەراوردکردن لە نێوان ئادگارە گشتییەکانی کلتووری بیناسازی دەدا. سەرەتا هێڵکارییەکان و دواتر ئەو بیناسازییەی بەپێی ئەم هێڵکارییانە دروست کراوە، لەگەڵ دۆزینەوەی ئەندازەی رووکاری دەرەوە و ناوەوە و پەیوەندییەکانی هاوسێیەتی ئەندازەیی، ئەگەر ئەم دەستەواژەیە راست بێت، سەبارەت بەتوێژی بیناسازی تەواو بێت، چ قەڵات بێت یان گەڕەکێکی کۆنی تەواو. لە دوایە بەراوردکردنیان لەگەڵ یەک وەک شارێکی تەواو، بەتایبەتی لەرووی ئاسایش و پاراستنی شارەکە.

پەیماننامەی کۆمەڵایەتی لە شاری کلتووریدا:

سەرەتا دەڵێین هەمیشە پەیماننامەیەکی کۆمەڵایەتی لە نێوان دانیشتووانی شار یان ناوچەیەکی کلتووریدا هەیە، ئەم پەیماننامەیەش بەڵێنێکە لەنێوان خەڵک نەنووسراوە، تاکەکەسان پابەندن پێی و کاروباری خۆیانی پێ رێک دەخەن یاخود لەرێگای کەسانێک، کەوا ئەم رێکخستنەیان لەئەستۆدایە.

بنەمای لەئەستۆگرتن، لەئاکامدا بەرپرسیارێتی هەڵگرتنە، بەرپرسیار بوونە لەنێوان لایەنە سوودمەندەکان لەم پەیماننامەیەدا، دواتر ئەوە دوای ئەوە دەگوازرێتەوە لەرێگای کۆمەڵە داب و نەریتێک و خووڕەوشتی کۆمەڵایەتی هاوبەشدا، ئەم داب و نەریتانەش کار لە رەفتاری گشتی کۆمەڵگا دەکەن، وەک پەیوەندی هاوسێیەتی، هاوکاری کۆمەڵایەتی و کۆمەکی ئابووری و پاراستنی یەکدەستی لە پاراستنی ئاسایشدا.

ئالێرەدا کولتووری بیناسازی بە ئاشکرایی دەکەوێتە بەر کاریگەری پەیماننامەی کۆمەڵایەتی، کە بۆ دابینکردنی ئەمن و ئاسایشێکی سەقامگیر لەنێوان خەڵک بەستراوە.

دەبینین مرۆڤ رۆژانە کارڕایی بۆ پاراستنی کۆڵان و ماڵەکەی دەکات، لەنامۆ یان...، بەڵام پاراستنی بنەڕەتی لەو کاروبارە بیناسازییە و دروستکردنەدایە، کە بۆ پاراستنی خانووەکە دەکرێت... دەرگاکانی چوونە ناوماڵ کەم دەکاتەوە، لە دەردەوەدرا و هاتوچۆ ئاڵۆز دەکات و پەنجەرەکانی چینی زەمینی، کە دەروانێتە دەرەوە کەم دەکاتەوە.

لەگەڵ ئەمەشدا هاوبەشە لەداخستنی گەڕەک یان ناوچەکە، (لێرەدا قەڵا)یە بە شوورەیەکی دەرەوەی لەرێگای دەرگای سەرەکی کە لەرێگای پاسەوان و چەکەوە کۆنترۆڵ دەکرێت.

ئەم شوورانە دەشێ بەچەندان قۆناغ دروست کرابن یان بە یەک قۆناغ وەک لە بەغدا و موسڵ یان قەڵای کەرکوک، بەڵام دەشێ شێوازێکی نوێ بگرێتەبەر، کەوا ئەندازەیەکی باڵا هەڵکەوتانە دەنوێنێت، لێرەدا پەیماننامەی کۆمەڵایەتییە لەنێوان دانیشتواندا..

ئەو ماڵانەی لەسەر بەدەنی قەڵات دیواری دەرەوەیان بەیەکەوە نووساون و بەیەک بەرزایی و دەشێ بەهەمان ئەستووری تا لە دوا کایە شوورەیەکی بەرگری تەواو پێک بێنێت و قەڵات لەدەرەوە بپارێزێت.

گیانی هاوکاری بۆ دابینکردنی ئاسایش لەنێو خەڵکی قەڵاتی هەولێردا وای کردووە سیستەمێکی بەرگری تەواو بۆ قەڵات دروست بێت و بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی فەرمانڕەوایەک بکەن، بۆ ئەوەی شوورەیەکی سەربەخۆ و جیا لەماڵەکان دروست بکات و بیپارێزێت، بەڵکو ئامادەگی خاوەن ماڵی سەر بەندەی قەڵات بۆ خۆبەختکردن نیشان دەدات زیاتر لەوەی لەناوەوەدیە، لەبەر ئەوەی ماڵەکەی هەموو دەکەوێتە بەر هێرشی دەرەوە.

لە بەرامبەر ئەوەشدا لەرووی ژینگەوە دانیشتووی ماڵی سەربەندەنی سوودمەند بوو، لەبەر ئەوەی دەیتوانی پەنجەرەی نهۆمی سەرەوە و تا نهۆمی خوارەوەش بکاتەوە و چێژ لە دیمەنی لادێ و دەوروبەری قەڵا ببینێت و تاڕادەیەک لە دیمەنی چیا دوورەکان.

هەست بەژینگەکردن وای کردووە پرۆسەی گواستنەوەی کارگە پیشەییەکانی وەک ئاسنگەری و تواندنەوە و گۆزەگەری، کە تاڕادەیەک هۆی پیسکارییە بۆ خوار قەڵات، شتێکی ئاسایی بێت و لەتەک ئەویشدا قەیسەری و خانی وەک تەواوکار دروست کردووە، کەچی بەڕێوەبردن و بازرگانی بچووک و پیشەی رۆژانەی سادە لەناو قەڵات ماونەتەوە.

پەیوەندی نێوان ئەندازەی بیناسازی و ژینگە

لە موسڵ و کەرکوک لەبەر ئەوەی لە شوێنە بەردەڵانەکان نزیکن،خانووەکان لەبەرد دروست کراون. کەچی لە بەغداو هەولێر لە کەرپووچ دروست کراون، هەندێ جار لە قوڕ، وەک لە ناوەند و خوارووی عێراق هەیە.

هۆی بەکارهێنانی کەرپووچ لە هەولێردا ئاشکرایە، بەردەڵانەکان (مقالع) دوورن و قوڕی باش لەو دەشت و دەوری قەڵات زۆرە، سەرەڕای ئەوەی هەر لە چەرخی ئەتابەکییەوە کەرپووچ لە بنیاتنان و نەخشاندندا بەکارهاتووە، قەڵاتیش هەروا سازکرا، بە بەکارهێنانی کەرپووچ، دووانەیەکی جوان لە نەخش و نیگاری دیوارەکان دروست کرا و سوود لە نەخش و نیگاری ئیسلامی کۆن وەرگیرا، کە هەر لە سەردەمی ئیلخانی و ئەتابەکییەوە برەوی هەبووە، دواتریش لە بەژنی منارەی موزەفەرییە (چۆلی) بەدەردەکەوێت، وەک چۆن لەسەر دیوارەکانی دەرەوەی هەندێ خانووەکانی قەڵات دەردەکەوێت، سەرەڕای نەخشەکانی سەردیواری شوورەی قەڵات.

ئەم نەخشکارییە لەشێوازی

ئەندازەیی سادە پشت بەشێوازی برین و کەرتکردنی کەرپووچ دەبەستێت بەپشت بەستن بەقەوارە بچووکەکەی، کەرپووچ یان بەشێکی وەک لەرووی دەرەوەی ماڵی یەعقوبی یان خانووی فەتاح چەلەبی دەباغ بەرچاو دەکەون.

ئەوەش شێوازێکە بە ئاسانی لە بەرد دەستەبەر نابێت، لەبەر ئەوە لەقەڵای کەرکوک بەکار نەهاتووە، تەنیا لەبەژنی منارەی مزگەوتی نەبی دانیال نەبێت. لەبەر ئەوە منارەکە بە کەرپووچ دروست کراوە. هەروەها منارەی مزگەوتی گەورە لە موسڵ کە بەمنارەی حەدبا (کووڕ)ی بەناوبانگە.

بەشی دووەم لە تێکەڵکردنی بیناسازی، خۆی لە بەکارهێنانی نەخش و نیگار لە ناوەوەی ماڵدایە، کە شێوەکانی نەخشەکاری بەسادەیی لە شێوەکانی نەخشەکاری بەبەرد نزیک دەبێتەوە، بەتایبەتی لەماڵ و خانووی کەلتووری موسڵ، لە بەکارهێنانی چوارچێوەی دەرگاو پەنجەرەکانی داتاشراو لە بەردی موسڵ، کە بە مەڕمەڕی موسڵ ناسراوە، بۆ دالانێ کە دەڕوانێتە حەوشی ناوەوەی مالان، لە خانووەکانی هەولێر و موسڵ بە کارهاتووە.

ئەوەی بەرچاوە لەخانووە کلتوورییەکانی قەڵای هەولێر، لەرووی بەکاربردنەوە دەبینێت لە نەخشەی ئەندازەیی خانووەکاندا وەرزی هاوین لە بەرچاو گیراوە و ژێرزەمین (سرداب)ی بۆ دروست کراوە، بەڵام هەمووی لە ژێر زەوی نییە، بەڵکو کەمێک بەرزترە لە ئاستی گۆڕەپانی خانووەکە و دەڕوانێتە حەوشە لەرێگای چەند پەنجەرەیەکی بچووک، کە بۆ رووناککردنەوە و هەوا گۆڕین بەکاردێت.

ئەم بەرزاییە بۆ ئەوە بەکار هاتووە، دالان و ڕۆگە و هەیوان و تارمەی لەسەر بکرێت لەسەر ژێرزەمینەکە.

ئەم حاڵەتە لە موسڵ بەرچاوە و پێی دەوترێت (راهرێ: الرهره) موسڵاوییەکان (سرداب) لە راهرێ جیادەکەنەوە، بەوەی ژێرزەمین (سرداب) هەمووی کەوتۆتە ژێر ئاستی گۆڕەپانی خانووەکە، کەچی راهرێ بەشێکی کەمێک بەرزترە لەئاستی زەمینەی گۆڕەپانەکە.

دروستکردنی ژێرزەمین کەوا کەمێک بەرزتر بێت وای کردووە چینی یەکەم بەرزتر بێت لە زەمینەی حەوشەکە.

ئەوەش وا پێویست دەکات بە پەیژە بۆی سەرکەون، یەک پلە یان سێ پلە یان زۆرتر، بۆ ئەوەی بگەنە ژوورەکان کە دوای رۆگە (مەمەڕ) یان بێرایی (شرفە)یێکی نزم کە باسمان کرد.

ئەوەی لە موسڵ و هەولێر دەبینرێن، لەبەغدا نییە. لەوێ ژێرزەمین (سرداب) بەتەواوی لەژێر ئاستی زەویدا بنیات دەنرێت و هیچ پەنجەرەو کونی هەوا گۆڕی تێدا نییە.. بەڵام چەندان نموونەی دواتر ئەم حاڵەتەیان تێدا دیارە و پەنجەرەکانی ژێرزەمین دەڕوانە دەرەوەی ماڵ، دوای ئەوەی بە باخچە دەوردەدران، وەک کۆمەڵە خانووەکانی (کەسرە)، لە ئەعزەمییە یان خانووەکانی شەقامی حەیفای کەلتووری (خانووی سوێدی و زاهیر و چەندانی دیکە). ئەوەشیان وای کردووە، ژووری چینی زەمینی لە ئاستی حەوشەی ناوەندی خانوودا بێت و لەنموونە نوێیەکەدا بووەتە هۆی بەرزبوونەوەی خانووەکە هەمووی و بە پەیژە بۆی سەرکەون، بەڵام لەدەرەوە و لە بەردەم دەرگای سەرەکی. ئەوەش لە هەولێر و موسڵدا نییە. تەنیا لە چەند نموونەیەکی زۆر نوێ نەبێت.

لە کەرکوکدا جێگەی ژێر زەمینەکە کار لەقەوارەی خانووەکە ناکات، بەڵکو لەژێر زەوی لاباڵێکی خانووی گەورە (بیوک ایو) بزر دەبێت، لێرەدا سەرداب بۆ هەڵگرتن و کۆگا بەکاردێت، کەچی لە بەغدا و موسڵ و هەولێر بۆ دانیشتنی هاوینە بەکاردێت، بەتایبەتی لە نیوەڕۆدا پێش ئەوەی کۆگا بێت هەر چەندە وەک کۆگا بەکاردێت.

سرداب، ئاسایی گومبەتی هەیە، کە لە کەرپووچ یان لەبەرد دروست کراوە، بەڵام سردابەکانی سییەکان لە بەغداد بنمیچی راستی هەبوو و شیلمان و کەرپووچی تێدا بەکارهاتبوو، ئەو جۆرەیان نوێیە و لەگەڵ هاتنی کەرەستەی بیناسازی ئەورووپی نوێ بۆ عێراق پەیدابوو.

بنمیچ و دیوارەکان

هەولێر و بەغدا هاوبەشن لەوەی، کە بنمیچەکانیان بەبەرگی دارین رازاوەتەوە و نەخش و نیگاری ئەندازەیی جێ لە دەر (بارز)ی هەیە. لە بەغدادا ئەم بنمیچانە بەیەک رەنگ رەنگ کرابوون، لەگەڵ چەند بەشێک کە بە ئاوێنە پۆشراوە،

نەخش- و نیگاری ورد و جوانی هەیە.

لە هەولێردا بنمیچەکان رەنگاورەنگ بوون، زۆر جێ لەدەرەکانی پڕ کردبۆوە.

دیوارەکان لە هەولێر و کەرکوک و موسڵ و کۆیە بەچەندین نەخشەکاریی رووەکانی شێن رازاوەتەوە، کە دیوارەکانی ژوورەکان و هەیوانەکانی رازاندۆتەوە. دەشێ هەندێ رەنگی زەرد یان زێڕینی- لە هەندێ حاڵەتی تایبەتی بۆ زەرد دەکرا- وەک لە دیوەخانی رەشید ئاغا لە قەڵات. دیواری بینایە گشتییەکانی وەک مزگەوت و گەرماوەکان، ئەوا نەخشەکاری بەردینی جێ لە دەر و ئەندازەیی هەیە، وەک بلێی راست یان بازنەیی نەخشێنراون.

دەرگە و پەنجەرەکان لە موسڵ و هەولێر چون یەکن و نەخشەکاری و شێوەکانیان سادەترن، بەڵام هەموویان لە بەرد دروست کراون و لە بنچی ئیسلامی کۆندا هاوبەشن، لە تەرزی کە بە ئەتابەکی (بەسادییەوە) ناسراوە، کە پەیوەستە بە بیناسازی ئەییوبیی لە وڵاتی شام و میسر بڵاوبۆتەوە.

موسڵ و هەولێر هاوبەشن لەشێوەی کۆڵەگەکان، کە زۆربەی جاران کەرتی چوارینەییە، کەچی کۆڵەگەکان لە کەرکوک کەرتی لوولەیی بازنەیین و نزمترن، بەوەش پتەویی پێ بەخشیوە، کەچی لە هەولێر و موسڵ بەهۆی بەرزییەکەی جوانییەکی پێ بەخشیون، هەندێ نموونەی کۆڵەگە هەن لوولەیی بە گەچ داتاشراون، لە شێوەی نەخشەکاری رووەکی دەرەوەی تاجی داوە هەیە، گوێەکییە و داڵانی چینی سەرەوە دەرازێنێتەوە، وەک ماڵی شێخ جەلیل ئەفەندی، کە لە هونەرە دەگمەنەکانە لەبیناسازی خانووە کلتوورییەکان لەعێراقدا.

هێڵکاری بیناسازی

خانووەکانی هەولێر لە هێڵکاریی بیناسازیدا لە ماڵەکانی موسڵ دەچێ، هەر چەندە تایبەتمەندی خۆی هەیە لە زۆر وردەکاریدا، بەنموونە هەیوان کە لەشێوەی بیناسازی موسڵ جیایە. لێرەدا وەک لە ماڵی شێخ جەمیلە ئەفەندی دیارە، رۆینگەیەک پێکدێنێت لە نێوان ژوورەکانی لای چەپ و راستی و بەرزی یەک نهۆم، کەچی لە موسڵدا وەک لە ماڵی توتنچی، کەوا بە بەرزی دوو چێن بەرز دەبێتەوە و هەیوانی دانیشتن پێکدێنێت، کە دەڕوانێتە حەوشەی ماڵەکە، لە بەغدادا لە بری هەیوان تارمەی دوای ئەو، کە ئاسایی لەپێشەوەی گۆڕەپانی ماڵەکەدا دەبێت و هەندێ جار بەرامبەر دەروازەی ماڵەکە دەبێت، دەشێ دواتر بگاتە سردابەکەش.

ژووری خزمەتگوزاری و چێشتخانە و ژووری ئازووقە و ژوور و کۆگاش، کە لە خزمەتی ژیانی رۆژانەی ماڵەوەدان، لە دوای دەروازەی سەرەکییەوە دێت، کەوا لە رووی بیناسازییەوە وا دروست کراوە کەس نەتوانێت لە دەرەوە و، سەر بەسەریدا دابگرن لە وەشدا وەک خانووەکانی موسڵ وان و هەموویان لە ئاستی زەمینی گۆڕەپانی ناوەوەدان (حەوشە)، ژووری جێنشین و دانیشتن بەرزاییەکان لەسەر سردابەکە و بەچەند پایەیەک بەرزتر لە گۆڕەپانەکە.

لە کەرکوکدا سیستەمی یەکەی بیناسازی سێ بەش (ثری ثارتایت) پەیڕەو دەکرێت، کە لەبیناسازی ئیسلامیدا بەتەرزی (حیری) ناسراوە، کە ئاسایی باڵی سەرەکی پێکدێنێت لە گەورە ماڵێکدا (بیوک ئیو)، کە پێکدێت لە هەیوانێکی گەورەی گومبەتچار بەتەواوی وەک هەیوان نەکراوەتەوە بەسەر حەوشەدا، بەڵکو لەرێگای دەزگایەکی گەورەوە یان بچووکەوە پێوە بەستراوە کە دەگاتە والاییەکی لە پێشەوەدا هەیوانەکەی بەرانبەر، لە هەردوو لاشدا تەریب لەگەڵ هەیوانەکە چاوەی بچووک هەن باڵێکی تایبەت پێکدێنێت لەماڵدا. کەچی ژووری خزمەتگوزاری و کۆگاو ژووری پێشوازی فەرمی لەدەرەوەی ماڵی گەورەدا دەبن لە کەنار گۆڕەپانی ناوەڕاستەوە.

هەر چەندە وێرانبوون و تێکدانی خانووەکانی قەڵای هەولێری گرتۆتەوە و هۆیەکانی لای هەموان ئاشکران. هێشتا قەڵات پێکهاتەی کەلتووری خۆی پاراستووە، بە روون و ئاشکراتر گەر بەراوردی بکەین لەگەڵ کەرکوک، یان هەتا بەغدا و ووسڵیش. لەبەر ئەوە ئەرکی سەر شانمانە خێرا زانستییانە ئەم پێکهاتەیە بەدیکۆمێنت بکرێت و زانستییانەو بیناسازییانەو شوێنەوارناسییانەی ورد و خێرا، هەروەها پێوەری کەلتووری تیایدا دیاریبکرێت و شێوازی بەکارهێنانی خانووەکانی دیاری بکرێت.

هونەری تەلارسازی قەڵای هەولێر

سەنعان هاشم

ئەگەر بمانەوێت باس لە خاسیەت و تایبەتمەندی و جۆر و رەگەزە هونەرییەکانی بیناسازی هەولێر بکەین، ئەوا بێگومان سەرنج راکێشترین و گرنگترین نموونەی بۆچوونەکانمان قەڵای دێرینی هەولێر دەبێت... لەبەر ئەوەی (قەڵای هەولێر) بنەمایەکی زیندووی مێژوو و شارستانیەتی ئەم شارە پێک دەهێنێت، هەر لە باری ئابووری و سیاسی و ئایینی و کۆمەڵایەتییەوە تا دەگاتە باری هونەری و چۆنیەتی پێکهاتەکانی تەلارسازی ناوچەکە.

دەبێ ئەوەشمان لەیاد بێت کەوا بیناسازی بە یەکێک لە گرنگترین و زیندووترین شێوە و بەشەکانی هونەرە جوانەکان دەژمێردرێ و پەیوەندییەکی تۆکمە و هاوسۆزییەکی بەردەوامیشی لەگەڵ وێنەکێشان و پەیکەرسازیدا هەیە، ئەو پەیوەندییەش لە زۆربەی خاڵەکانی وەک (خەیاڵ و ئەندێشەی بەربڵاو) و (هەستی داهێنان و جوانسازی) و (یەکسانی لە بنیاتنان) و (هاوسەنگی) و (رەنگ و هێڵ و بۆشایی)دا بە روونی یەک دەگرێتەوە و دەقاودەق هیچ جیاوازییەکیان تێدا رەچاو ناکرێ.

بەڵام هەرچی بیناسازییە بە هەر چوار دەوردکەیەوە پەیوەستە، کە رەنگە ئەم خاسیەتە لە هونەرەکانی دیکەدا دووبارە نەبێتەوە. لە لایەکی دیکەوە و بە شێوەیەکی گشتی، پەیوەندی بە (دیزاین)، نەخشە رێژی، (تصمیم)ەوە هەیە و بیناسازی هەرگیز لەو نەخشەسازییە دانابرێ، کە دەبێتە هۆی مەیسەرکردنی سیما (جوانپۆشییەکەی)، جا ئەو جوانپۆشییەی هونەری بیناسازی پەیوەندی بە رەگەزە هەمە جۆرەکانی خودی هونەرەکەوە هەیە کە هونەری نەخشەسازی (بینا گەری)یە و ئەو رەگەزانەش هەریەکە و لە مەدار و رەهەندەکانی خۆیان گرنگی خۆیان هەیە و خاسییەت و ماهیەتی هونەری و جۆرایەتی خۆیان دەسەلمێنن، ئەم رەگەزانەش بریتین لە (هێڵ، روانگە، شێوە، بارستە، قەبارە، رووناکی، رەنگ)، ئەم حەوت بنەمایە، گرنگییەکانی بیناسازیمان بۆ روون دەکەنەوە، جا ئەوەی لێرەدا گرنگە و مەبەستمانە باسی بکەین، تیراز و چۆنیەتی جۆری دارشتنی نەخشەیە لە بیناسازی هەولێر بە گشتی و قەڵای هەولێر بە تایبەتی.

گەرانەوەیەک بۆ مێژوو

بێگومان ئەگەر لە مێژووی هەولێر ورد ببینەوە (کە هەڵبەتە زیاتر سەرنج دەدەینە قەڵات)، ئەوا دەبینین بە درێژایی مێژوو چەندەها حوکمرانی و میرنشین و دەسەڵاتی بەخۆیەوە بینیوە، جا ئەم دەسەڵاتانەش هەریەکە و بە پێی مەزهەب و بیر و بۆچوونی خۆیان جۆری خانوو و نەخشەی جیاوازیان لەم قەڵایەدا دروست کردووە.

هەروەها ئەوەش جێگای ئاماژە کردنە، هەروەک لە پێشتریش گوتمان ئەم (قەڵا)یە کە لەسەر ئەم گردەیە و سەختی و تۆکمەیی خانوو و تەلارەکانیشی مایەی سەرنجە، هەروەک گەرۆکی ناسراو (قەزوینی)، کە زانایەکی سەردەمی (سەدەی حەوتەمی کۆچی و سێزدەمینی زایینە)، دەڵێت: "قەڵای هەولێر هێندە سەخت و خۆراگرە لەشکری تەتەرە مەغۆلەکانی رەت کردەوە و نەیانتوانی داگیری بکەن".

(شەمسەددین سامی) مێژوونووسیش دەڵێت: "کۆنترین سەنگەری سەختە". قەڵای هەولێر مەڵبەندی دامودەزگاکانی میرە

(ئەتابەکییەکان) بووە، سەرا و بەندیخانەشی تێدا بووە، بەندیخانەکەش بەناوبانگ بوو لە ساڵی (٦٣٧ک - ١٢٣٩ز) زانای بەناوبانگی ئەم شارە (ئیبن ئەلمستەوفی) ئەم بەندیخانەیەی بە بەندیخانەی (حەلەبی - حلب) ناو دەبات... لە هەندێ نووسراویشدا ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە، کە (ژێر زەمین و مەغارە) لە ژێر خانووەکانی قەڵادا هەبووە، کە تاکو ئێستاش هەر ماوە و بۆ کاتی شەڕ و تەنگانە و بە جۆرەها مەبەست بەکاریان هێناوە، جگە لەم نووسراوانەش گەلێ لە تەمەنداران (بە ژن و پیاو) ئاماژە بۆ ئەم ژێر زەمین و مەغارە و نەخش و نیگاری خانووەکانی دەوڵەمەندەکانی گەڕەکی سەرای قەڵا دەکەن، کە زۆربەی هەرە زۆری ئەم نەخش و نیگارانە ئێستاش ماون، مایەی سەلماندنی ئەو رایانەی سەرەوەن... جا ئەم نەخش و نیگارانەش، کە لە بیناسازی (قەڵا)دا هەیە دەچێتە خانەی کلتووری شارستانی ئەم شارە و بە سەرچاوەیەکی گرنگی کەلەپووری نەتەوایەتی خەڵکەکەی لە قەڵەم دەدرێت.

تایبەتمەندییەکانی
نەخشەی بیناسازی لە قەڵای هەولێر

خانووی قەڵای هەولێر هەروەک سەرجەم خانوو و بیناسازی کوردی تایبەتمەندی خۆی هەیە و زۆربەی هەرە زۆری خانووەکانی قەڵای هەولێر بە خشتی قوری سوور کراوە، دروست کراوە و رێکخراوە، ئەم خشتانەی کە ئێمە باسی لێوە دەکەین لە رووی رەنگ و بارستە و رووناکییەوە جوانییەکی تایبەتی هەیە و چێژێکی بەردەوامیش بە چاو دەبەخشێ... ئەمە جگە لەوەی کە رەنگەکەی بۆ شێوەکانی دەرگا و پەنجەرە و رەنگەکانی زۆر شیاوە و هێزێکی جوانسازی ئەوتۆ دەبەخشێت، کە مرۆڤ رۆحی تێ ئارام دەگرێ.

خانووەکانی قەڵات شێوەی چوارگۆشە و لاکێشەیان وەرگرتووە و هەندێکی دیکەش بەرەو سەردوە درێژ بۆتەوە و سەقفەکانی بەرز و بنمیچی خانووەکان بە جۆرەها زەخرەفەی (ئەندازەیی و رووەکی) رازاوەتەوە، کە مرۆڤ سەرسام دەکات، فەزای قەڵای هەولێر لە لایەکی چیاکان و لە لاکەی دیکە ئاسمانی شین دەبن بە (باکگراوند) بۆی، ئەمەیان واتە فەزا و رەنگی خانووەکان زۆرجار هاوسەنگییەکی ئێستاتیکی وایان خولقاندووە کە لە ناخەوە هەستمانی بزواند، لێرەدا ئەوەشمان بۆ روون دەبێتەوە، کە خانووەکانی قەڵات وەکو کوتلەیەکی سەربەخۆ دەتوانێ پێناسەی خۆیان بۆ بسەلمێنێ... هاوسەنگی لە بیناسازی قەڵاتدا یەکێکە لەو خاڵە گرنگ و سەرنجڕاکێشانەی لە بینینماندا دەبێ رەچاو بکرێ... دەرگا و پەنجەرە لە بیناسازی خانووەکانی قەڵادا گرنگی خۆی هەیە و تایبەتمەندی و خاسیەتی جیاوازی هەیە، بە بەراورد لەگەڵ خانووی شوێنەکانی دیکە... لە دەرگا و پەنجەرەی قەڵاتدا گرنگی بە جۆرێک لە زەخرەفەی (رووەکی) دەدرێت، بەو سیفەتەی خۆی و دەوروبەری قەڵات گژوگیا و گەنم و جۆی زۆری لێ راوە، خاکێکی کشتوکاڵی بە پیتی هەبووە.

لەسەر پەنجەرەکانی زەخرەفەیەکی بازنەیی و نیوە بازنەیی هەیە، کە بە شێوەی پیتی (S)ی ئینگلیزی یان دوو (قاز)ی رووبەڕوو لەگەڵ یەکدا خراوەتە سەر، هەندێک رایان وایە کە گوایە ئەوە دەلیل بۆ ئەوینداری و خۆشەویستییە، هەندێکیش باس لەوە دەکەن، کە گوایە ئەمە رووەکی لاولاوە و بەسەر پەنجەرەکاندا هاتووە.

لە زۆربەی بەشی سەرەوەی دەرگا و پەنجەرەکان وێنەی نیوە (رۆژ)ێک بە شێوە زەخرەفییەکەی نەخشێنراوە، کە رەنگە ئەویش بۆ سەردەمەکانی کۆن و مێژوویی شارستانییەتەکان و بیر و ئایینی ئەو دەسەڵاتانە بگەڕێتەوە، کە حوکمڕانی ئەو شارەیان کردووە. بە هەر حاڵ ئەم جۆرە تایبەتمەندییە سەرەکییانەی کە باسمان کرد کەمێکە لەو هەموو تیراز و جۆری خشت و برینی دارەکان و تایبەتمەندی زەخرەفە (ئەندازەیی و رووناکی و یەکسانی کوتلەکان) کە قەڵای شارستانی هەولێر پێک دەهێنن.

سەرچاوەکان

* هەولێرم وا دیوە و بیستووە/ بەرگی دووەم/ مەولود قادر بێخاڵی/ ١٩٩٧.
* گۆڤاری رامان/ ژمارە ١، رەهەندەکانی گوزارشت لە بیناسازی کوردیدا/ محەمەد هاشم.
* مبادئ الفن والعمارة/ شيرين أحمد شيرزاد/ بغداد/ ١٩٨٦.

سیمای جوانی خانووە کەلەپوورییەکانی قەڵای هەولێر

دکتۆر حەمید محەمەد حەسەن ئەلدەراجی

مێژووی شارستانییەت و نیشتەجێبوون لە قەڵای هەولێردا، دێرینترین سەردەمی مێژوویییە. شوێنەوار ناسەکان بڕوایان وایە لەوانەیە لەسەر گردێکی دەستکرد، دروست کرابێ قەڵای هەولێر بەدرێژایی چەرخە مێژوویییەکانەوە تاوەکو ئیمرۆ، بەزیندوویی و ئاوەدانی ماوەتەوە، پێگەیەکی نیشتەجێی و قەڵایەکی بەرگری بووە. لووتکەی سەختی هەبووە، کە بەرامبەر بەهێرشی بێگانەکان بەتایبەتی مەغۆلییەکان وەستاوەتەوە،، درێژایی ئەو سەردەمانەی دوای داگیرکردنی مەغۆلییەکانیش ساڵی (١٢٥٨) هەر بەقەڵایەکی بەهێز ماوەتەوە و شیاوی بەرگری لەخۆکردن بووە. دوا هەواڵی بەرگریکردنی لەخۆی وەک پێگەیەکی بەرگری سەربازی، لەکاتی داگیرکردنی نادرشا بۆ هەولێر لە ساڵی (١٧٣٢)ز، کە بۆ ماوەی ٦٠ ڕۆژ گەمارۆی دا پێش ئەوەی داگیری بکات. یەک لە گەشتیارە بیانییەکان

کە لە سالی (١٧٦٦) سەردانی هەولێر دەکات دەڵێت: لە گردێکی بەرز پێکهاتووەو لە رۆخەکەی و لەناوەوەی بەیەکگرتوویی، کۆمەڵێک خانووی کۆنی بەرز کۆبۆتەوە، کەس ناتوانێت بەناویاندا رەت ببێت و دزە بکات بۆ ناوەوەی ئەم قەلایە، تەنیا لەدەرگا سەرەکییەکەی نەبێت.

بەم خانووە بەرزانە دەوترێت (سەربەدەن) ئەویش بەمەبەستی پاراستن و رێگرتن لە پەلامارداران و رێگانەدان بەدزەکردن بۆ ناو ئەم قەلا بەرگریکارە سەختە. ئەم قەلایە بەدوا هێڵی بەرگری دەژمێردرا، چونکە چاڵ و پشتێنەیەکی بەهێز لە دەوروبەری شار هەبوو، بەمەبەستی پاراستنی ئەو خەڵکەی لە بەشی خوارەوەی قەلاکە دەژیان.

قەلاو شاری هەولێر کەوتوونەتە ناوەڕاستی دەشتێکی پان و بەرین، چوون بۆ ناو قەلاکە تەنیا بەرێگای دوو دەرگای کۆنەوە دەکرێ، هەروەها لە رێگای دەرگای سێیەمەوە کە نزیکەی پێش (٤٠) ساڵ کراوەتەوەو کەوتۆتە لای باکوورەوە، دەرگای سەرەکی قەلا کەوتۆتە لای خوارەوە، وەک دیدگایەکی مەزن وایە دیمەنێکی وا دەبەخشێت کە زۆر سەخت بێت. ماوەیەک وەک خانووی حکومەت و خوێندنگاو، نەخۆشخانەو، خانووی پەککەوتەکان، پێش دەوروبەری (٤٥) ساڵ لەبەر مەترسی دارمانی رووخێندراوە[٣]. بەلام دەرگا کۆنەکەی دیکەی کەوتۆتە لای رۆژهەلاتەوە، لە سالی (١٩٧٩) دەرگایەکی دیکەی خوارووی نوێی بۆ دروست کراوە کە لەلایەن راوێژکاری عێراقییەوە

نەخشەی بۆ دارێژراوەو لە شوێنی ئەو دەرگا کۆنەی خوارووی قەلاکەی سالی (١٨٦٠) دروست کرابوو و لە سالی (١٩٦٠) رووخێنرا[٤].

ئێستا قەلای هەولێر کەوتۆتە ناو جەرگەی شاری هەولێر، لە سێ گەرەک پێکهاتووە کە بریتین لە: گەرەکی (سەرا)، کە کەوتۆتە لای رۆژهەلات، گەرەکی (تۆپخانە) کەوتۆتە لای خوارووی رۆژئاوا، گەرەکی (تەکیە) کەوتۆتە لای باکووری رۆژئاوا[٥].

قەلا ئێستا لەکۆمەڵێک خانووی دێرین کە زۆربەیان دارماون پێکهاتووە. بۆ ئەوەی کە شوێنپەنجە دێرینییەکەی قەلا گەشەی پێبدرێت، دەزگای گشتی بۆ شوێنەوارو کەلتوور لە سالی (١٩٧٨ز)دوە خانوو لە قەلای هەولێر بە موڵکداری (٣٢) کردووە، ئەم دەزگایە دەستی کردووە بەپینەو پارێزو چاککردنەوەی گەرماوی قەلاو گەڕاندنەوەی بۆ سەر ئەو بارەی کە لەسەری بووە، چەندین خانووی دێرینی دیکەش، کە لەگەرەکی (سەرای) گەرەکە هەرە دێرینەکانی قەلاش بەر ئەم هەڵمەتە کەوتووە. کارکردن لەم بوارەدا بەدرێژایی سالەکانی (١٩٨١، ١٩٨٢، ١٩٨٣) درێژەی هەبوو. لەسالی (١٩٨٤)یش چەند خانوویەکی دیکە بەر ئەم هەڵمەتە کەوتن. خانووی سەید جەمیل ئەفەندی (بیت ئەلتیبان)، لەگەڵ چەند خانوویێکی بچووکی دیکە چاک کرایەوە. هەروەها دوو لا دیوار بۆ قەلا تەواو کران، سەرەڕای ئەوەی ئەم دەزگایە چەند کارێکی چاککردنەوەی دیکەی ئەنجام دا، وەک نوێکردنەوەی شەقام لە قەلاو کاری هەندێ نەخش و نیگار، کارکردن لە سالەکانی ١٩٨٥ و ١٩٨٦ بەردەوام بوو، ئەوە بوو دووبارە کەوانە روخامییەکان و داپۆشینی رووەکانی ژێر زەمینەکەی خانووی شەهاب چەلەبی تەواو کران. دیواری ژێر زەمینەکەی خانووی محەمەد فەتاح چەلەبی هەڵچندراو کۆڵەکەکانی خانووەکەش

دروستکرانەوە. هەڵکۆڵینی پێویست لە خانووەکەی یەعقوبی[٦] ئەنجامدرا. بۆ زانینیش کۆنترین خانووش لەم خانووانەی ئاماژەی بۆ کرا لە کۆتایی سەدەی ١٩ و سەرەتای سەدەی ٢٠ دروست کراون. کۆمەڵە خانوویێکی لەشێوازی دەستە خانوویێکی بازنەیی دروست کراون بەرزییەکانیان نزیکەی (٢٥ مەتر) لەسەر ئاستی زەوی دەوروبەریان و (٤١٥) مەتر لەسەر ئاستی رووی دەریا. ئەو رووبەرەی دەیانگرتەوە، بریتین لە: (١٩٠، ١٠٢ مەتر چوار گۆشە) تەنیشتەکانیان لار دەبنەوە بەشێوازێکی هونەری کەمێک لار و دەکەونە ناو جەرگەی شاری هەولێرو زۆربەی خانووە دێرینەکان شێوازێکی تەلارسازی دیاریان پێوەیە، کە لێک وەشاوەو شیاو و لێکچوون[٧].

خانووەکانی قەڵاتی هەولێر بەپێی نموونەیەکی بیناسازی کە لە میسۆپۆتامیا لەدێر زەمانەوە ناسراون دروست کراون. ئەم شێوازە هێڵی بنچینەییەکەی نیشتەجێی لەخۆوە دەگرێت کە پێکهاتووە لە هەیوانێک لە هەردوو لای چەپ و راستەوە بە بەرد هەڵچندراون و دەتوانرێت لەپتر لەلایەک ئەم هەیوانە دووبارە دروست بکرێتەوە. ئەم ژوورو هەیوانانە بەسەر حەوشێکی واڵادا دەڕوانێت. ئەم شێوازە بەشێوازی (حیری و کەمین) ناسراوە[٨]. ئەم شێوازە لەدروستکردن بۆ وڵاتانی دیکە لەجیهانی عەرەب و ئیسلامی بڵاوبۆتەوە. وادیارە ئەم

شێوازە لێوەشاوەی سروشتی ئەم ناوچەیە بووەو تائێستاش زۆر لە خانووی ئاسایی لە ناوەڕاست و خوارووی عێراق و کوردستانیش سەرەڕای جیاوازی ئەو کەرستانەی کە لە دروستکردنی بەکارهاتووە لەسەری دەڕۆن.

رەگەزە جوانەکانی خانووەکانی قەڵای هەولێر:

ئەو رەگەزە جوانانەی لە جوانکاری و رازاندنەوەی خانووە دێرینەکانی قەڵای هەولێر بەکارهاتوون، درێژبۆوەی ئەو رەگەزە بنچینەییانەیە کە لە کۆشک و تەلاری رۆژهەڵاتی و عەرەبی ئیسلامی بەشێوەیەکی گشتی بەدی دەکرێت. بەتایبەتی خۆی دەدۆزێتەوە لە:

١- زەخرەفە بەشێوازە شینکایی و ئەندازەیی و کەسییەکانییەوە.

٢- رێنووسی عەرەبی لە جوانکاری رووەکانی پێشەوەو بەرزاییەکان و دیوارو داڵانەکان بەکارهاتووە.

٣- دینگە لە دار دروستکراوەکان بەنەخش و نیگارە رازاوەکانییەوە بەشێوازە زەخرەفەییە چین چینەکانی کە لەکۆڵەگە دارینە بەغدادییەکان (ئەلدەککات). پێکدەچن.

٤- ئەو نەخش و نیگارە دارین و گەچییانەی لە شوێنە تایبەتییەکانی خانووەکان بەمەبەستی جوانکاری و بیناسازی بەکارهاتوون.

٥- گرێ و کەوانە دێرینەکان لە قەڵای هەولێر جۆراو جۆرن.

روخام و گەچ وەک دوو پێکهێنی سەرەکی بەکار هاتوون.

٦- دالان و هەیوان زۆر بەکارهاتووەو لەزۆربەی ماڵەکاندا بەدی دەکرێن.

٧- ئەو گەچەی کە لەم خانووانەی قەڵاکە بەکار هاتووە، لە شوێنەکانی دیکەو شارەکانی دیکەی کوردستان جیایە. هۆکاردکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەم گەچە بەکارهاتووە لە دەشتێکی خۆڵ نەرم بەدەست هاتووەو دەتوانرێت کەرپووچێکی ئەوتۆی لێ دروست بکرێت، کە بەشێوەیەکی سەرەکی لە کۆشک و خانووەکان بەکارهاتووە.

٨- بەکارهێنانی مەڕمەڕ بۆ جوانکاری لە رووکەشەکانی خانوود دێرینەکان و بەکارهێنانی وەک چوارچێوەی دەرگاو پەنجەرەکان و دینگەی جۆراو جۆر

٩- خانوودکانی قەڵای هەولێر کە دینگەی لەدار دروستکراوی ناوقەد لوولەییان تێدا بەکارهاتووە، بەچینێک گەچ داپۆشراوەو بەبزماری ئاسنی داکوتراوەو شێوازی جۆراو جۆری وەرگرتووە. وەک چوارگۆشەو لاکێشەو لوولەیی. کاری زەخرەفی جۆراو جۆری لەسەر دروست کراوە. یان لەشێوەی پەڕی "ئەکانتس" سەرەنجام دینگەکان شێوەیەکی زۆر نایاب و شکۆداریان وەرگرتووە و ئەمەش سیمایەکی تایبەتی بەم خانووانە بەخشیوە.

ئەم جۆرە دینگانە نە لەباکوور و نە لەباشوور و نە لەناوەڕاستی عێراق بەدی نەکراوە. لەم بڕوایەداین کە ئەم کارە کاریگەری بێزنتییەکان بێت کە عوسمانییەکان بۆ میسۆپۆتامیایان بەتایبەتی، بۆ قەڵای هەولێر هاوردووە.

تایبەتمەندییە دێرینەکانی خانووەکانی قەڵای هەولێر:

١- خانوودکان بەکۆڵانی تەسک دەورەدراون، لێرەدا بەو رێگاو کۆڵانە تەسکانە دەچن، کە لە شارە دێرینەکانی رۆژهەڵات، بەتایبەتی شاری بەغدا بەدی دەکرێن. هۆکاردکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئامرازەکانی گواستنەوەی پشتی بەئاژەڵ و (عەرەبانە)ی بچووک دەبەست. هەروەها قەڵا لەبەر کەمی زەوی ماوەی ئەوە نادا جادە و کۆڵانی فراوان بێت.

٢- ئەو دەرگایانەی کە دەڕواننە سەر رێگاو کۆڵانەکانی ناو قەڵا بەپێی کۆنیی تەمەنیان لەسەر شێوازی جیا جیا لەدار دروست کراون، هەرە کۆنەکانیان بە بزماری کۆتاچەماوەکان رازاونەتەوە، کە بەمەبەستی جێگیرکردنی پارچە دارو رازاندنەوەیان بەکارهاتووە. نوێیەکانیان لەشێوەی دوو دەرییە.

٣- رووەکانی ناوەوەی خانوو لە گرنگیدان بەدەرەوەی پترە.

دیوارەکانی دەرەوە سادەیەو دوورە لە جوانکاری پێویست و پەنجەرەی زۆر کەمە. تەنیا چەند خانوویێکی مەزن نەبێت، کە لە نهۆمی سەرەوەیاندا چخمەیان بۆ دروست کردووە.

٤- لە ناوەڕاستی خانووەکان گۆڕەپانێکی گەورە هەیە کە ئەم شێوازە لە دروستکردن بۆ چەرخە هەرە کۆنەکان دەگەڕێتەوە. لەڕێگای ئەم حەوشە گەورانەدا بەشەو و بەرۆژ ئاسمان دیارە. لە هەمان کاتدا تاکە رێگایە بۆ گەیشتنی هەواو رووناکی و رێکخەری پلەی گەرمایی ماڵەکەیە بەهاوین و بەزستان. دیارە کە ئەم نەخشەسازییە بەسەر نەخشەسازی ماڵان لەعێراق دا بووە بە باو[9]. تەواوی دەرگای ژوورەکان بەسەر حەوشەکەدا کراوەتەوە، سەرچاوەی رووناکی لە ژوورەکانی دەکات و هەواکەیان بەشێوەی سروشتی دەگۆڕێ[10]. حەوشەی ماڵ تەواوی کارە خزمەتگوزارییەکانی ماڵی تیا ئەنجامدەدرا[11].

ئەوەی پتر حەوشەی ماڵە کەلتوورییەکان جوان دەکات ئەو باخچە بچووکەیە، کە لەناوەڕاستی حەوشەکە بنیات دەنرا. ئەم جۆرە باخچانە شتێکی سروشتییە لە کوردستان. هەندێک جار لە ناوەڕاستی حەوشەکەدا حەوزێکی ئاو دروست دەکرا بە شێوەی جیا جیای وەک چوارگۆشە، بازنەیی، هێلکەیی، هەشت لا، بەناوەڕۆی بەردین، ئاوی بۆ دابین دەکرا. هەندێ لەم خانووانە دوو حەوشەی هەبووە، یەکێکیان گەورە بووە.

٥- بەکارهێنانی دار بۆ داپۆشینی ساپیتەی ژوورەکان و دالانەکانی ماڵەکان و هەیوانەکان و

دروستکردنی دەرگاو پەنجەرەو دینگە دارینەکان. کە بە (کۆتەرە) ناسرابوو.

٦- بەکارهێنانی گەچ و (خشت) بۆ دروستکردنی خانوو و زەخرەفەکاری.

٧- بەکارهێنانی بەردی مەڕ مەڕ بۆ رووەکانی ناوەوەو کاری زەخرەفەی رووەکی و ئەندازەیی و هەڵێنانی ستوون و گرێی مەڕمەڕی بە شێوازی جیا جیاو قەبارەی جیا جیا. ئەم کەرەستانەش هەمووی لە کوردستان زۆرە و بە ئاسانی دەست دەکەوێ.

شێوازی کوردستان و باکووری عێراق:

ئەم شێوازە بەتەلاری پەیڕەوکراو لە موسڵ و هەولێر کەرکوک و بەتایبەتی بەسەر تەواوی ناوچەی (کوردستان) دا زاڵە[١٢] گومان لەوەدا نییە، کە جیاوازی لە شێوازی کارکردن لەم هەرێمەدا لەوردەکارییەکان فراوانترە لەو جیاوازییەی کە بە شێوازی بەغدادی لەناوەڕاست و خوارووی عێراق کاری لەسەر کراوە، شێوازی لە گەچ دروستکراوی تەلارەکان کە لەبەرینایی باکووری فورات بەتایبەتی ناوچەی تکریت و سامەڕا هەیە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری سروشتی و مێژوویی و شارستانی. دەتوانین بڵێین ئەو شێوازەی کە لە موسڵ کاری لەسەر کراوە شێوازی کاری (جیری) ڕەسەنە.

شێوازی کاری بیناسازی لە هەردوو قەڵای هەولێر و کەرکوک کار لێککردنیان بەشێوەیەکی کاراتر بووە لەگەڵ ئەو کاریگەرییانەی کە لە سەردەمی عوسمانییەکانەوە پەیڕەو کراون. بۆ نموونە زۆری ڕێژەی بەکارهێنانی خشتی بچووک و بەکارهێنانی بوارێکی ڕەنگی بەرفراوان لە زەخرەفەکاندا[١٣].

تایبەتمەندییە جوانکارییەکان لە خانووە کەلەپوورییەکانی قەڵای هەولێری مێژوویدا:

١- دیمەنی دەرەوە:

دیمەنی دەرەوەی خانووە کەلەپوورییەکان لەسەر بنەمای پارچە بیناسازی توندو تۆڵ پێکهاتوون، کە (خشت)ی تیا بەکاردێت. قورسایی ئەم پارچە بیناسازییانەی کە لەبەشی سەرەوەی خانووەکاندا دروست کراوە، بەهۆی ئەو زەخرەفە سازییەوەیە کە لەنێویدا هەڵکەندراوە. ئەو تاقانەی کە خانووەکانی بەیەکەوە گرێداوە، لەدوو لای کۆڵان و ڕێگاکان کەشێکی ئارامی و ئەوایی بەخانووبەرەو دەوروبەری بەخشیوە.

٢- دالان و ڕێڕەوی ژوورەکان:

دالان لە خانووە هەرە کۆنەکانەوە هەبووەو بەشێک بووە لە پێکهاتەی خانووەکان، بەپێی پێگەو فراوانی و ئەو ڕۆڵەی کە دالانەکە جیاوازی هەبووە. هەروەها بەپێی ئەو کەرپووچ و پێکهاتەیەی کە خانووەکەی لێ دروست بووە جیاوازی هەبووە. ئینجا دۆخی سروشتی و پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و هەڵکەوتەی خانووەکە سەرەڕای باری ئابووری خاوەنی خانووەکە ڕۆڵی خۆیان هەبووە[١٤].

دالان لە خانووی شوێنەوارەکاندا لە کەوانەیەک پێکهاتووە لە ناوەڕاستی یان لایەکی رووی دەرەوە. دەرگایەکی داری کۆن دایخستووەو (یەک دەرییە) و بەبزماری ئاسنیی گەورەی چەماوە ڕازاوەتەوەو بێ چوارچێوەیە، بابەتە نوێیەکانی ئەم دالانانە (دوودەری)ن و بەسەر کۆڵانەکاندا دەڕوانن. زۆرجاران ئەم دەرگایانە بەچەند گرێیەک بەرز بوونەتەوە یان نیوو بازنەییەکی بەرزیان بەسەرەوەیە.

دەرگا توخمێکی سەرەکیی خانووە و دانیشتووی خانوو بەهۆی دەرگاوەیە کە دوای داخستنی دڵنیا دەبآ و ئۆقرە دەگرآ. دەرگاکە بە کلیلێکی دارین دادەخرآ و کەوتۆتە ناوەڕاستی لایەکی دەرگاکە، یان لەدوو کلیلی هاوچەشن پێکهاتووە کە یەکێکیان کەوتۆتە لای سەرەوەی دەرگاکەو ئەویدیکەش کەوتۆتە بەشی خوارەوەی یەک لەلایەکانی دەرگاکە. لە هەندێ لە خانووەکاندا لە ناوەڕاستی ئەم دوو کلیلەدا قوفڵێکی گەورەی لە ئاسن دروستکراو هەیە[١٥]

دوای دەرگا هەیوانێک دێت، (کەلەگی)یشی پێ دەوترێت، و بەدەروازەیەکی سەرەکی دەژمێردرێت کە دەرگا بەحەوشە دەبەستێتەوە. لەرووی داڕشتن و هەڵکەوتنی جیاوازی هەیەو بەجیاوازی سەرپۆش دەکرێت، بەشێوەی چوارگۆشە، لاکێشە، هەشت لا، یان تەوەرەی ڕاستەییە. بەڵام زۆرترین و باوترینیان دالانی شکاوەیە، کە پتر تەلاری عێراقی پێ ناسراوە.

٣- (رواق) و چخمەکان:

ئەم بەشەی پێکهاتەی

خانووەکانی قەڵای هەولێر توخمێکی گرنگی ئەم خانووانەیە، لەپێشەوەی هەیوانی نهۆمی یەکەمی خانووەکان و ژوورەکانی نهۆمی دووەم و لە پێشەوەی (کەلەگی)یەکانی هەردوو نهۆمیشدایە. بەشێوەی ڕێڕەوێک یان چخمەیەکەو دوورایییەکان و شێوەو شێوازی جوانکاری ساپیتەکەی و توخمەکانی زەخرەفەکانی جیاوازن و یەک چەشن و شێواز نین. واتە لەخانوویێکەوە بۆ خانوویێکی دیکە وەکو یەک نین، هەندێکیان ساپیتەکانیان دارینەو کۆڵەگەی دارین کە بەزەخرەفەی جۆراو جۆر هەڵکەندراون لە پێشەوەیاندا چەقاوە. لە هەندێ لەو ماڵانەدا کۆڵەگە دارینەکان بەگەچ داپۆشراون لەسەر شێوازی حەلەزوونی یان لەسەر شێوازی هێڵی هەڵکەندراو و لاکەلە بەرزەکان هەندێ جاریش پشتیوانی لە خشت دروستکراو و ستوونی ڕوخامی هەندێ دەرگاو پەنجەرە دەروانێت بەسەر چخمەکاندا کە بەهاوین لە تیشکی ڕۆژ ئەو ژوورانە دەپارێزێت و لە زستانیش لەبا و باران.

٤- ژێر زەمین:

ژێر زەمین یەک لە پێداویستییەکانی خانووەکان بووەو بەپێی دۆخی باوی کەشوهەوا کە لە کوردستان دروست کراوە. بەشێوازێک کە لە کوردستان لە کونی تایبەت کە بۆ ئەم مەبەستە دروست کراوە، بۆ هاتووە، لەرێگای هەندێ پەنجەرەوە ڕووناکی پێ بەخشراوە لەرێگای هەندێ کون و تیلە پەنجەرە کە لەگەڵ ڕۆخی ژوورەکانی خوارەوە یەکسانە.

ژێر زەمین لەو توخمە بیناسازییانەیە، کە دانیشتوانی میسۆپۆتامیا لە دێر زەمانەوە شارەزای بوون، بۆ زۆر مەبەست بەکارهاتووە. لە شارەکانی سۆمەری و بابلی و ئاشووریش دۆزراوەتەوە، کە تایبەت بووە بەشاردنەوەی مردووەکان[١٦]. خانووەکانی قەڵای هەولێر بەژێر زەمینەکانی دەوڵەمەندە. ساپیتەکانی بە خشت و بەشێوەی حەسیر ڕازاوەتەوەو بەکۆڵەگەی لە خشت دروستکراو هەڵپەسێردراوە. لە هاویناندا بۆ نووستن بەکارهاتووە، هەروەها بۆ پاراستنی خۆراک لە تێکچوون. لە هەندێک لەماڵەکاندا وەک مەزار سەیر دەکرا بەهۆی ئەوەی کە گۆڕی (سەید) یان (وەلی)یەکی تێدا دەشاردرایەوە.

٥- گومبەز:

لە میسۆپۆتامیادا مێژوویێکی دێرین بەرچاو دەکەوێت. گومبەزو گومبەتی بەناوبانگیان لە تەلارەکانیاندا دروست کردووە، لە خانووە دێرینەکانی قەڵای هەولێر چەندین جۆر لەگومبەزو گومبەت دروست کراوە لە یەکێ لەم خانووانەدا گومبەزی خڕو ئەو گومبەزە خڕانەی کە بەشێوەی گرییەک خۆی دەنوێنێ، گرێی نیو بازنەیی لە هەندێ گرێدا زنجیرە زەخرەفەیەک شۆڕ دەبێتەوە بەشێوەی هێشووە ترێ، کە ناودەی ئەم شێوێنەی دەرازاندەوە. لە (موسڵ)یش بە (قەندیلی موسڵی) ناسراوە.

٦- یەکە زەخرەفییەکان:

خانووە دێرینەکانی قەڵای هەولێر یەکەی زەخرەفی و جوانکاری سەرنجراکێشی زۆر تێدایە، کە بەشێوازێکی جوان دابەش کراوە. هەر وەکو لە خوارەوە ئاماژەی بۆ دەکەین:

١- کارە ڕوخامییەکان:

ئەم کەرستە بیناسازییە گرنگە لە زۆربەی زەخرەفەی ڕووەکی و ئەندازەیی لە ڕووەکانی ناوەوەی ماڵ و دەورەدراو بەحەوشەی ناوەوە بەکارهاتووە. زۆرجار ئەم زەخرەفانە لەسەر دەرگاو پەنجەرەکان و بۆشاییەکانی نێوانیانەوە دروست کراون. زۆرجار یەکە ڕووەکییەکان بەیەکە ئەندازەییەکان تێکەڵ دەکرێن یان لەسەر یەکترن. هەروەها ئەم زەخرەفانە بەشێوازێکی ستوونی بەتەنیشت دەرگاو پەنجەرەکانەوە دروست کراون.

ئەم زەخرەفانە لە موسڵ و هەولێرو کەرکوکیش بە"باڵە مێش" ناسراون

٢- کارە خشتییەکان (کەرپووچ):

کەرستەی خشت بەشێوەیەکی بەربڵاو لە دروستکردنی خانووی کەفماری بەشی سەرەوەی کۆشکە دێرینەکان، بەتایبەتی لە قەڵای هەولێر بەکارهاتووە. لەبەرئەوەی شاری هەولێرو قەڵاکەی کەوتوونەتە ناوچەیەکی دەشتاییی. بەهاسانی خۆڵی ورد دەست دەکەوێت، کە دەشێت شێلدراوێکی ئەوتۆی لێ دروست بکرێت، کە خشت بەرهەم بهێنێت.

هۆی دروستکردنی کۆشک و تەلارو زەخرەفە لەم پێکهاتەیە:

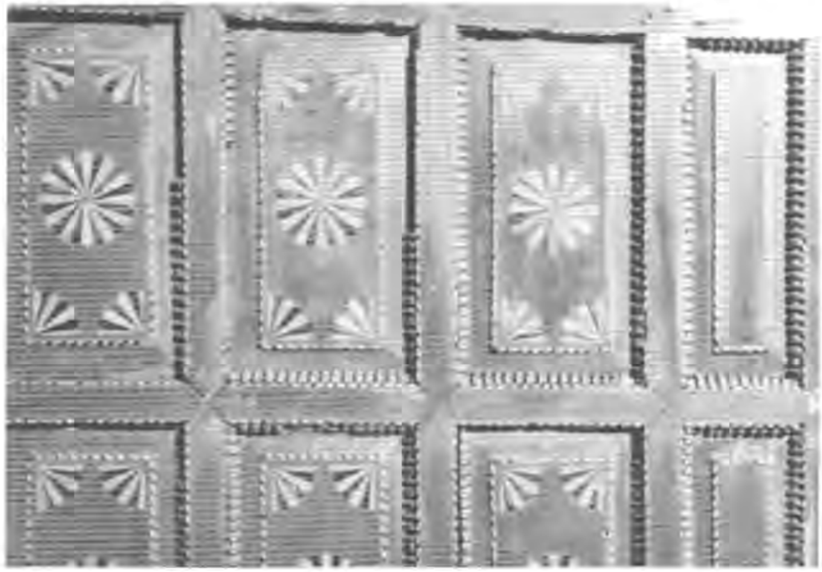

ا) نەرموشلی ئەم پێکهاتەیە بۆ دروستکردنی زەخرەفەو گرێی رووەکی و ئەندازەیی شیاو و لەبارە. وەستا دەتوانێت بە بەکارهێنانی ئەم پێکهاتەیە کارە راستەییەکان لەهەر شوێنێک بیەوێت بەرەو شێوازی کاری گۆشەیی و کەوانەو خوارکاری و پەنا و پەسێری ببات.

ب) گرێ هاوبەشەکان. پێویستی بە بەکارهێنانی بەردە و بۆ ئەم مەبەستە دەبێ بەکاری بهێنێت[١٧].

پ) ئەم پێکهاتەیە بەپێی سروشتی خۆی نەرمە و دەستکاری کردنی سووک و هاسانە. وەستا بەسووکی دەتوانێ چی مەبەست بێت دەربێنێ و لێی دروست بکات. هەر ئەم هۆکاردش وای کردووە، کە لەکاری بیناکاری نوێشدا بەکار بێت[١٨].

٣- کارە فلزییەکان:

بەهۆی ئەوەی کە خانووە دێرینەکان لە هەرێمی کوردستان بە شێوەیەکی گشتی و قەڵای هەولێر بەتایبەتی بە بەراورد لەگەڵ ناوەڕاست و خوارووی عێراق دووچاری باران بارینێکی زۆر دەبنەوە، بۆ چارەسەری ئەم قورساییەی خانووبەرەکان، شێلمانی ئەستووری چەماوەی ئاسنین بەکارهاتووە بۆ دروستکردنی پەنجەرەو هەندێک لە دەرگاکان. سەرەڕای بەکارهێنانی ئەم ئاسن و شێلمانانە بۆ پەرژین و چخمەو بانێژەکان لەسەر شێوازی جیا جیا.

ئەم شێوازە لە دروستکردنی خانووی بەغدادی بەکارهاتووە، بەڵام لە بەشەکانی سەرەوە و پەرژینەکان، لەجیاتی ئاسن دار بەکارهاتووە. هەروەها هەندێ جۆر لە تەنەکەو پارچەی جۆراو جۆری تەنەکەیی بۆ رووی دەرەوەی چخمەو زەخرەفەکان بەکارهاتووە، کە لە (شانشینی- شەناشیلی) بەغدادی دەچێت، بەشێوەیەکی سادە، ئەم دیاردەیە لەبیناسازی، لە موسڵ پتر بەدیار دەکەوێت. شێوازی دروستکردنی خانووبەرە لە هەرێمەکاندا یەک لە تایبەتمەندییە دێرینەکانی ئەوەیە کە (شەربەسازی) بۆ دروست دەکرا. ئەم شەربەسازییە پێکهاتووە لەو نێو لوولەییە یان شەش پاڵوویيە لەگەڵ درێژ بوونەوەی چخمەکە، لە شیشەی ئاسنی دروستکراوە. کوویەی (شەربە)ی تیادا دادەنرێت، کە بۆ ئاوی خواردنەوە بەکاردێت. ناوی شەربەسازی لە بەکارهێنانی ئەم (شەربە)یەوە هاتووە

٤- کاری داری:

شێوازی گشتی رووی سەرووی ژوورەکان لەماڵەکانی قەڵای هەولێر چەماوەییەکەیەتی. لەگەڵ خشتەکانی نێو دیوارەکاندا تێکهەڵکێش کراوەو کاری (دار)ی تێدا ئەنجامدراوە. کە بەوردی و جوانی بەزەخرەفەی رووەکی و ئەندازەیی ئەم کارە ئەنجامدراوەو رەنگی نایابی تیا بەکارهاتووە. هەروەها دینگەی لەدار دروستکراو لەشوێنە جیا جیاکانی خانووەکان بەکارهاتووە. دەرگاکانی دەرەوەو ناوەوەی ژوورەکانی ئەم خانووانە لەدار دروست کراون. بەشێوازێکی بەکارهاتووی رەنگ و هەڵکەندراوی دەرەکی و خوارو لەسەر شێوازی رووەکی و ئەندازیاری رازاوەتەوە.

٥- کاری شووشەیی:

بەراورد لەگەڵ شێوازی کاری خانووی کەلتووری بەغدادی خانووەکانی قەڵای هەولێر کەمتر شووشەی رەنگاو رەنگی تێدا بەکارهاتووە. هۆکارەکەشی دوو بابەتە:

أ) گەرمایی تیشکی رۆژ لە هەرێمی کوردستان لە ناوەراست و خوارووی عێراق کەمترە.

ب) سروشتی کوردستان سەوزو نایاب و دردوشاوەترو مایەی سەرنجی بینەرە لەچاو ناوەراست و خوارووی عێراق. بینەر هەمیشە حەز دەکا تەماشای دەرەوە بکا. ئەم هۆکارە وا دەکات کە شووشەی سادە بەکاربێت نەک رەنگاو رەنگ[19].

٦- رووبەری رەنگاورەنگ و بۆیاغەکان:

تایبەتمەندییە دیارەکانی زەخرەفەی خانووەکانی قەلای هەولێر بەکارهێنانی بۆیاغە لە جێبەجێکردنی زەخرەفە رووەکی و ئەندازەیی و نووسینی رستەیی، بەتایبەتی پارانەوەی ئایینی بەشێوازێک لە شێوەکاری بەغدادی بەدی ناکرێت. ئەم بۆیاغانە لە ژووری میوانداری و هەیوان و دالانەکان بەکاردێت. پتر رەنگی نیلی و هەندێ جار قرمزی بەسەریدا زاڵ دەبێت. یەک لە تایبەتمەندییەکانی قەلای هەولێر لەم بوارەدا ئەوەیە فراوانییەکی بەرچاوی رەنگاو رەنگ بەدی دەکرێت لەسەر دیوارەکان وێنەی کێشراوە لەناو ژوورەکاندا رەنگی نیلی و زەردو سپی و سوور بەکاردێت بۆ هێلکاری تەریبی، لە کۆتاییدا شێوەیەکی بازنەیی (لەولەبی) کە لە روخساری پەنجەرە ئاسنینەکان دەچێت دەنەخشێندرێت[20]. سەرەرای وێنەکردنی هەندێ شێوەی تەجریدی بەرەنگی جۆراوجۆر.

٧- گەچکاری:

خانووە دێرینەکانی قەلای هەولێر، لە بیناسازییە دەولەمەندەکانیدا گەچ بۆ جوانکاری بەکارهاتووە. ژوورەکانی میوانداری پتر جوانکارییەکانی پێوە دیارە، کە گەچکاری کراوە. لە دیوارەکاندا چەندین جۆرە (تاق)ی لێ دروست کراوە، کە چرای لەگەل کەلوپەلی سووک و بچووک تێدا دادەنرا. هەندێ جاریش هێلانەی سادە لە رۆخ ساپیتەکانی تێدا دروست دەکرا. ئەم هێلانانە بۆ راگرتنی پەلەودر بەکار دەهات، یەکێکە لە سیمای جوانکاریی خانووەکانی قەلای هەولێر دەژمێردرێت.

پەراوێزەکان:

١- الحيدري- عبدالباقي عبدالجبار أرمن. التجديد الحضري لقلعة أربيل، طبع بمطابع جامعة الموصل، الموصل ١٩٨٥. ل٦١٠.

٢- الحيدري- هـ.س. ل٦١.

٣- الحيدري- هـ.س. ل٦٣.

٤- الحيدري- هـ.س. ل٦٤.

٥- الجاوشلي، هادي رشيد. تراث اربيل التاريخي- مطبعة جامعة الموصل، الموصل ١٩٨٥- ل٤٣.

٦- صالح، قحطان رشيد: الكشاف الاثري في العراق، دار الحرية للطباعة، بغداد- ١٩٨٧ ل٢٢.

٧- الحيدري- هـ.س. ل٦٤.

٨- خضير، فريال داود. البيت العربي في العراق العصر الاسلامي- دار الحرية للطباعة- بغداد ١٩٨٣- ل٢٢.

٩- عبدالجواد، توفيق احمد، تأريخ العمارة والفنون الاسلامية، ج١. دار وهدان.

١٠- بهنسي عفيف. الشام لمحات آثارية وفنية- دار الحرية، بغداد. ١٩٨٠- ل٩٩.

١١- الاشعب خالص حسين. الاثر الوظيفي في طراز البيت العربي، مجلة الكتاب، العدد الثامن، السنة التاسعة، آب، مطبعة الجمهورية- بغداد- ل٧٤.

١٢- العطية، زهير، المعالم الجمالية في بيت شمال العراق، مجلة التراث العدد الرابع، ايلول، تشرين الاول، طبع مؤسسة رمزي ١٩٧٨- ل١٢.

١٣- العطية هـ.س. ل١٢.

١٤- حسن، حميد محمد. البيت العراقي في العصر العثماني، العناصر المعمارية والزخرفية، نامەیەکی ماستەرە بلاونەکراوەتەوە. ١٩٨٢- ل٢٧٧.

١٥- حسن، هـ.س.

١٦- برستد، جيمس هنري، انتصار الحضارة، ترجمة احمد فخري، دار الجيل للطباعة- القاهرة ١٩٦٢- ل٢١٣.

١٧- مكية محمد، بغداد عرض تأريخي مصور، نقابة المهندسين العراقي، بغداد- ١٩٦٧ ل٢٣٤.

١٨- مكية- هـ.س. ل٢٣٤.

١٩- العطية- هـ.س. ل١٢.

٢٠- العطية- هـ.س. ل١٢.

شێوازی بەدیکیۆمێنت کردنی خانووە کەلەپوورییەکان
(قەڵای هەولێر بە نموونە)

دکتۆر سەلیمە عەبدولڕەسول عەبد

ئەم توێژینەوەیە پێشکەشی یەکەم کۆنگرەی زانستی نێودەوڵەتی بۆ ئاوەدانکردنەوەی قەڵای شارستانیی هەولێر کراوە.

پێشەکییەکی مێژوویی

هەولێر دەکەوێتە ناوچەیەکی دەوردەدراو بەدوو رووبار لەزدوییە دەشتاییەکانی لاپاڵی رۆژاوای چیای زاگرۆس، شاری هەولێر یەکێکە لەشارە کوردییە کۆنەکان کە لە سێ هەزار ساڵ پێش لەدایکبوونی مەسیحەوە تائێستاشی لەگەڵدابێت، ژیانی تێدا بەردەوامە. لێرەوەیە کە هەوڵی پاراستنی سیما شارستانییەکەی بەدەردەکەوێت. هەروەها هێشتا شارەکە ناوە کۆنەکەی پاراستووە.

بەهۆی گرنگی شارەکە لەڕووی بازرگانی و کشتوکاڵ، گرنگترین پرۆژەکانی ئاودێری کە پادشای ئاشووری (سەنحاریب) جێبەجێی کردووە تێدا دروست کراوە، کە ئاوی لەدۆڵی بەستۆرەوە بەهۆی بۆری بەردی بەژێر زەویدا هێناوە، شوێنەواری ئەم پرۆژەیە هێشتا زۆر بەجوانی ماوەتەوە لەنزیک گوندی مورتکە.[٢] شارەکەو دەوروبەری لە رووداوە مێژووییە گرنگەکانی کۆن بەدەر نەبووە.

هەولێر بووە پایتەختی مەملەکەتی حەدیاب کە لەماوەی نێوان سەدەی یەکەمی پ.ز، و

هەردوو سەدەی یەکەم و دووەمی دوای زایین بووژانەوەی بەخۆیەوە بینی و رووبەرووی چاوتێبڕینی فەرثییەکان و رۆمەکان بووە، لەخاکی هەولێر چەند شەڕێک لە نێوانیاندا رووی دا.

هەولێر لە سەردەمی ساسانییەکاندا ناوبانگێکی گەورەی بەدەست هێناوە، ئەسقەفییەی نەستووری تێدا دامەزراوە لە ساڵی ٥٠٠ز، هەروەها لەنێوان ئەوەکانیدا چەند نووسەرێکی نەساری (النصاری) بەدەرکەوتوون، ئەم نێوبانگەی بەردەوام بوو هەتاکو سەردەمی عەرەبی ئیسلامی. زۆرێک لە شارناسەکانی ئەو سەردەم وەک یاقوتی حەمەوی بە (اربیل) ناوی دەبات، هەروەها لە سەردەمی سوڵتان موزەفەرەدین ئەتابەگی لە کۆتایی سەدەی شەشەمی کۆچی هەولێر منارەی مزگەوتی تێدا بیناکراوە کە بەمنارەی هەولێر ناسراوە.

قەڵای هەولێر ئێستا بەپاشماوەی نیشتەجێبوونی بەردەوامی خەڵکی دادەنرێت لە شارەکە هەر لەکۆنەوە تاکو ئێستا، ئەم شارە شێوەی خڕە، لە زەوییەکانی دەوروبەری بە ٢٥ مەتر بەرزترە. رووبەرەکەی (١١٠،٠٠٠)م٢ لاکانی بەشێوەیەکی پلە پلەیی بەرەو زەوییە دەشتاییەکان دێت، دروستکردنی خانووبەرەی بەشێوەی بەرفراوان تێدا کراوە وەک سەرجەم شارە عێراقیەکان لەسەردەمی سەدەی رابردوو، قەڵای هەولێر هەروەک گەرەکێکی نوێی شارەکە مایەوە.

ئامانج و شێوازەکانی بەدیکیۆمێنت کردنی کەلەپووری لە قەڵای هەولێر بەرێوەبەرایەتی کەلەپوور لە دامەزراوی گشتی شوێنەوارو سیاسەتی رووپێوکردن و بەدیکیۆمێنت کردنی بینایە، نیشانەکانی کەلەپوور لە تەواوی شارەکانی عێراق، سەرەتا کارەکانی لەو شوێنەوارانە دەست پێ دەکات کە رووبەرووی لەناوچوون دەبێتەوە، یان ئەو شوێنانەی کە بەتەمای گەشەپێدانیەتی وەک ئەوەی بۆ قەڵای هەولێر بڕیاردراوە.

بەهۆی لایەنی مێژوویی قەڵاو شوێنە دیارەکەی لەناو شارداو لەبەر ئەوەی زۆرێک لە بینایە لەخۆ دەگرێت کە خاوەن نەخشەو ڕەگەزی بیناسازی شارستانییەو لەبەر ئەوەی نزیکە لە مەڵبەندەکانی گەشتوگوزاریی کوردستان، هەوڵ و کۆششەکانی بەرەو ئەوە دێت کە روخسارەکانی بەدەربخرێت و پارێزگاری لێ بکرێت و لەسەر بنەمایەکی زانستی و تەکنیکی وا، کە گونجاو بێت لەگەڵ مێژووەکەی و کەلەپوورەکەی، پەرەی پێ بدرێت.

تیمی رووپێوی کەلەپووریی وێنەی شێوازەکانی بەدیکۆمێنت کردنی کێشاوەو هەوڵەکانی لە تۆمارکردنی ئەم دیاردانەی خوارەوە کورت کردۆتەوە:

١- لایەنی نەخشەسازی.
٢- لایەنی بیناسازی.
٣- لایەنی بونیادنانی گشتی.
٤- لایەنی کەرتە خزمەتگوزارییەکان.
٥- باری کۆمەڵایەتی شارەکە.

لە تۆمارکردنەکەدا ئەم حاڵەتانەی خوارەوە جەختی لەسەر دەکرێت:

أ- ژمارەی دانیشتووان.
ب- ژمارەی خێزانەکان.
ج- ژمارەی منداڵان.
د- کارو پیشەی دانیشتووانەکەی.

ئەو زانیارییانە لە ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیە پشتی پێ بەستراوە، هەروەک لە فۆرمە بەڵگەنامەییەکانیشدا جێگیر کراوە.

لایەنی نەخشەسازیی بیناکان:

مەبەستمان لێی نەخشەسازی ستوونی لەگەڵ قاتەکانی بینایەکەیە، ئەگەر هەبێ لەگەڵ رێگای دابەشکردنی بەشە جیاوازەکانی و یەکە جۆراو جۆرەکانی و هۆکارەکانی جووڵانەوەو گەیاندن لە نێوان ئەو یەکانە لە چوارچێوەی یەک ساختماندا، بەگوێرەی ئەو پرەنسیپە لە نەخشەسازیدا دەتوانین بڵێین سەرجەم بیناکانی قەڵاکە بەبینایەی کەلەپووری دادەنرێت چونکە لە نەخشەکێشانیدا پشت بەچەمکەکانی نەخشەسازی کەلەپووری دەبەستێ.

گرنگترین ئەو چەمکانەش بریتین لە:

أ- (گۆڕەپانی ناوەڕاست):
گۆڕەپانی ناوەڕاستی خانووە کەلەپوورییەکان، بەچەقی خانووەکە دادەنرێت و دەبێتە شوێنی پەیوەندی و گەیاندن و بزاوتن بۆ سەرجەم یەکەکانی قاتی خوارەوە.

ب- پێگەی هۆدەکانی قاتی خوارەوە (سەر زەوی)، لە زۆربەی ئەو خانووانەدا هۆدەکانی سەر زەوی

بەگۆڕەپانێک لە سێ لاوە دەوردەدراوە، وەک ئەوەی لە بینایەکانی بەغدادا هەیە، یاخود لەدوولاوە وەک ئەوەی لە قەڵای هەولێردا هەیە ،دەوردەدراوە. هۆدەکان یەکسەر بەسەر گۆڕەپانەکەدا دەڕوانێت یاخود بەهۆی هەیوانێکی بەرز، کە بنمیچەکانی بەکۆڵەگەی دارین یا بەردین یا بەدروست کراوی (وەک ئەوەی لە قەڵای هەولێردا هەیە)، یان هەندێ جار بەهۆی هەیوانی کەوانەیی رازاوە، کە - لەلایەکی بینایەک نەوەک لەهەموو لایەکی- بەرامبەر گۆڕەپانەکە کراوە بێت. گەلێک جاریش وادەبێت کە ئەو هەیوانە یا هۆدەیە لەپشتەوەیدا بەرزتر دەبێت لەئاستی سەرجەم قاتی سەر زەوی.

ج- پێگەی دەروازەی سەرەکی بینایەکە راستەوخۆ بەرامبەر گۆڕەپانەکە دەبێت و بەسەریدا دەڕوانێت بەهۆی ڕێڕەوێکەوە، تەنها لەحاڵەتی بینایەی ڕەشۆکی (عامە)دا نەبێت، دەروازە (دەرگا)کە راستەوخۆ بەرامبەر گۆڕەپانی ناوەڕاستیە.

د- نەخشەسازی قاتی سەر زەوی زۆربەی جار لە قاتی یەکەمدا دووبارە دەبێتەوە لەپاڵ بەکارهێنانی هەیوانی والا کە دەڕوانێتە سەر گۆڕەپانەکە، بەجۆرێک لەم قاتەدا سوود لە ئاسمان وەردەگیرێت بەدرێژکردنەوەی هەیوانەکان بەشێوەیەک دەبێتە رووبەرێکی زیادە بۆ ئەم قاتە، ئەم درێژکردنەوانەی قاتی یەکەم کاتێ بەرووی دەرەوە دادەکرێتەوە دەگوترێت (شناشیل) لە بینایەکانی ناوچەکانی ناوەڕاست بەتایبەتی لە بەغدا.

هـ- ژێر زەمین (سرداب)، ئەویش بینایەیەکە لەژێر زەویدایە، سوود لە دیوارەکانی بناغەی خانووەکە وەردەگرێت، نەخشەی بۆ دانراوە لە قاتی سەر زەوی، ژێر زەمین رووبەرەکەی بەقەد رووبەری خانووەکە جگە لە گۆڕەپانەکە نەبێت، هەندێ جار بەیەکەوە بەستراون هەندێ جاریش دابەش کراون بۆ دوو ژێرزەمین یان زیاتر، پەنجەرەکانی بەسەر گۆڕپانەکەدا دەڕوانن یاخود بەئەستووری دیوارەکانی دەگەن بەرووی خانووەکە، ئەم پەنجەرانەش بۆ مەبەستی هەوا گۆڕکێ سوودی لێ دەبینرێت.

لایەنی بیناسازی

لایەنەکانی بیناسازی لە بیناکانی قەڵای هەولێری شارستانی خۆی لەم خالانەدا کورت دەکاتەوە:

أ- رووی پێشەوەی خانووەکە (الواجهة الامامية)، هەوڵی زۆری بۆ دراوە کە بەشێوەیەکی هونەری و بەجوانی بەدەربکەوێت، دەلاقەی هەوا گۆڕکێ و رووناکی (پەنجەرە) زۆر لەبەرچاو گیراوە. ئەم دەلاقەو پەنجەرانە لە دار بەشێوەیەکی ئەندازیاری جوان رازێنراونەتەوە، هەندێ لەم پەنجەرانە بەشێوەی کەوانەیی بینا کراون یاخود لە کەرپووچ داڕێژراون. هەروەها پەنجەرەکانی بیناکانی قەڵا بەدەرگا ئاسنینەکانی دەناسرێنەوە کە بەشێوەیەکی ئەندازەیی رازێنراوەتەوە، بیناسازی کەلەپووری گرنگییەکی زۆر بە خاوێنکردنەوەی کەرپووچەکان دەدات. بۆ ئەوەی شێوەیەکی ئەندازەیی جوان وەربگرێت و لە جوانیی رووی پێشەوەی خانووەکە زیاد بکات. دەروازە (مدخل) لەخانووە کەلەپوورییەکاندا لایەنێکی بیناسازی و ئاوەدانی گرنگ وەردەگرێت لەپاڵ دەرگا دارینیە رازێنراوەکان کە هەندێکیان نووسراویان لەسەرە. هەندێ لەو دەرگایانە بەکۆڵەگەی کەوانەیی دەورە دراون. ماوەی نێوان دەرگاکەو دەوروبەری کەوانەکان بەشێوەی جوان بەکەرپووچ و گەچ رازێنراوەتەوە.

ب- هەیوانەکانی قاتی سەر زەوی

ئەم هەیوانانە زۆربەی کات پشت بەکۆڵەگەی دارین یا بەردین دەبەستن کە بەجوانی رازێنراونەتەوە. ئامانجیش لە دروستکردنی ئەوەیە کە ببێت بەپاڵپشتێک بۆ ئەوەی هەیوانەکە بەسەر گۆڕەپانەکەدا فراوانتر بڕوانێت، ئەو کۆڵەگانە لە سەرەوەیاندا بەکەوانەی نیو بازنەیی کۆتاییان دێت لە زۆربەی کات وەک پاڵپشتێک بۆ خانووەکە بەکاردێت.

زۆربەی جار ئەو هەیوانانە لەنێوان هۆدەکانی خانی سەر زەوی و گۆڕەپانەکەدا کۆتاییان دێت. هەندێک لەو هەیوانانە شوورەی (پەرژین)ی ئاسنینیان هەیە کە لەشێوەی سپرینگ دەچێت و لەگەڵ شێوەی پەنجەرەکان گونجاوە.

ج- هۆدەکانی قاتی سەر زەوی

زۆربەی هۆدەکانی قاتی سەر زەوی هۆدەی ژیان و پێشوازی میوانن، بۆیە دەبینین گرنگییەکی زۆر بە رازاندنەوە و بەرزی دیوارەکانی و

بنمیچەکانی و ڕەنگەکانی دەدرێت، ئەم شێوە هۆدانە بەئاشکرا لە خانووی ئەوانەی خۆشگوزەرانن دەبینرێت.

کەلوپەلەکانی بیناکردن

ئەمەش ڕەگەزێکی گرنگە لە ڕەگەزەکانی لێک جیاکردنەوەی بینایە کەلەپوورییەکاندا. هەروەها تایبەتمەندێتی بیناسازی میسۆپۆتامیا لەو سەردەمەدا دەردەخات بەگوێرەی پێگەی جوگرافی، لەکاتێکدا کە بەکارهێنانی کەرپووچ لەزۆربەی بینایە کەلەپوورییەکانی میسۆپۆتامیادا باوە، بەکارهێنانی بەرد لە بینایە کەلەپوورییەکانی کوردستاندا دووبارە دەبێتەوە. گرنگیی بەکارهێنانی دار (تەختە) لە بانەکان و پەنجەرەکان و دەرگاکان و کۆڵەگەکاندا بەدەردەکەوێت. هەندێ لەو خانووانە بەتەختە ڕازێندراوەتەوەو دیوارەکانی بەڕەنگ و شێواز یان نووسراوی هەمە چەشنە. ئەم دیوارانە زۆربەی جار ڕەنگی شین داپۆشیون.

گەچ و نوورەو قیر لە ماددە سەرەکییەکانی بیناسازین، کەچی ئاسن لە چوارچێوەیەکی تەسک بەکاربراوەو لەناوخۆ دروست دەکرا بەشێوەی ئاسنی پەنجەرەکان. شەقام و کۆڵانەکانی قەڵا بەتوێژێکی قیری داپۆشراون کە لە هەردوولای بۆ ناوەڕاستی کۆڵانەکە هاتوون. لەوێشەوە ڕێگە بەئاوی پیس و ئاوی باران دەدات بڕوات. بێ گومان قیرتاوکردنەکەش پێ دەچێ لەو

ماوانەی دوایی کرابێت.

پشکنینی باری بیناکاری قەڵاکە بەگشتی لەژێر ڕۆشنایی ڕووپێوی کۆمەڵایەتی ئەم کارانەی خوارەوەمان بۆ دەردەخات کە لە چالاکییەکی ڕووپێوی بەڵگەنامەییدا لە ساڵی ۱۹۸۰ ئەنجام دراوە:

- **ژمارەی خانووەکانی قەڵا بەگشتی: ٥٠٦**
- **ژمارەی ئەو خانووانەی کە خاوەندارێتی بۆ شارەوانی و بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار دەگەڕێتەوە: ١٤٠**
- **ژمارەی ئەو خانووانەی کە خاوەندارێتی بۆ کەسەکان (تایبەت) دەگەڕێتەوە: ٣٤٧**
- **ژمارەی ئەو خانووانەی کە خاوەندارێتی نادیارە: ١٩**
- **ڕووبەری سەرجەم خانووەکانی قەڵا ٦٠،٨٠٨م٢**
- **ژمارەی ئەو خێزانانەی کە لەناو خانووەکاندان: ٦٦٧**

ئەم ژمارانە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەو خانووانەی کە خەڵکی بەکاریدێن بۆ نیشتەجێبوون بریتییە لە (٣٤٧+١٩=٣٦٦) خانوو سەرباری ڕووبەری ١٣،٦٢٩م٢ ئەمەش ڕووبەری ئەو بینایە وێرانانەیە کە خەڵکی بەکاری ناهێنن، ئەوەشمان بۆ دەردەکەوێت کە ژمارەی خانووەکان (٣٦٦) دەکەوێتە ناو چوارچێوەی ئەو ڕووبەرە گشتییەی کە نزیکەی (٤٣٧و ٧٤م٢) تەنها (٦٧٧) خێزان بەکاری دێنن، ئەمەش هیچ

مەترسییەک لە بەکارهێنانی بۆ نیشتەجێبوونی ئەو ژمارەیە لەو ڕووبەرەدا پیشان نادات.

ئەمەی خوارەوە ئامارێکە لەبارەی بینایەکان و ئاستی بەکارهێنان:

- **ژمارەی خانووەکانی کە لەئاستێکی باشدا ماوە: ٢٩**
- **ژمارەی خانووەکانی کە لەبینایەکی ناوەنددایە: ١٦٠**
- **ژمارەی خانووەکانی کە لەبینایەکی خراپدایە: ٣١٧**
- **ژمارەی گشتی دانیشتووانی قەڵا: ٣٢٥٨**
- **تێکرای گشتی ژمارەی ئەوانەی خانوویەک بەکاردێنن:٨**
- **تێکرای گشتی هۆدەکانی خانووەکان: ٢٦٤**
- **ژمارەی ئەو خانووانەی کە لەلایەن زیاتر لە خێزانێک بەکاردەبرێن: ١٢٦**

بەڕوونی دەردەکەوێت تێکرای ژمارەی دانیشتوانی قەڵا لەگەڵ تێکرا ژمارەی هۆدەکانی خانوویێک و باری بینایەکەی خانووە کەلەپوورییەکان ناگونجێ. بەتایبەتی لەو خانووانەی کە ئامارەکە دەری دەخات، لەلایەن چەند خێزانێک بەکاردەهێنرێت کە ژمارەیان لە (٢٠) کەس زیاترە. بۆیە ڕازین لەسەر ئەو تێڕوانینانەی شارەوانی، دامەزراوەکان کە دەیانەوێت خانووی زیاتر پەیدا بکەن و دووبارە دابەش بکرێنەوە بەسەر دانیشتوانەکەی. ئەمەش دوای ئەوەی چاکسازی بۆ

دەکرێت و سیما کەلەپوورییەکەی دەپارێزرێت (بەشێوەیەک بگونجێ لەگەڵ قەبارەی ئەو خانووانەو توانای لەخۆگرتنەکەی لەپاڵ گرنگیدان بە ئاستی رۆشنبیری دانیشتوانەکەی).

هەروەها پێویستە تێبینی ئەو خانووانەش بکرێت کە خاوەندارێتی بۆ کەسەکان دەگەڕێتەوە، کە نابێت زیان بەخانووەکە بگەیەنن، رێ و شوێنی وا بگرێتەبەر کە کەلەپوورێتی خانووەکە بەردەوام بێت.

ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی، پەیوەندییەکی توندی بەباری بیناکەوە هەیە، کەرتە خزمەتگوزارییەکانی قەڵایە. نەبوونی ئەو کەرتە خزمەتگوزارییانەو دواکەوتنیان، دەبێتە هۆی زیان گەیاندنێکی زۆر بەبینایە کەلەپوورییەکان. لەوانەش ئاوەڕۆ و تۆڕەکانی دابەشکردنی ئاو و کارەباو تەلەفۆن و شەقام و کۆڵانەکانی قەڵا و چەند شتی تر، کە لەو بڕوایەدابین پێویستی بەتوێژینەوەی ئەم خاڵانە دەکات.

لاوازی و نەبوونی کەرتە خزمەتگوزارییەکان و پێکهاتە ژێرخانییەکان، زیانێکی زۆر بەبینایە کۆنەکان، بەتایبەتی ئاوەڕۆکان دەگەیەنن.

باری کۆمەڵایەتی قەڵای هەولێر

ئەم خاڵە کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر بینایە کەلەپوورییەکانی قەڵا هەیە، بەتایبەتی لەسەر ئاراستەکردنی کارەکانی پەرەسەندن - ئەمەش بۆ دیاریکردنی ئەرکی ئەو بینایانە لەدوارۆژدا ئەگەری بەکارهێنانی- دەتوانین لەژێر رۆشنایی ئەو ئامارانەدا هەندێ تێبینی تۆمار بکەین و ئەو پێشنیارانە بەدەست بخەین:

- ژمارەی ئەو نێرانەی (ذكور) کە تەمەنیان لە سەرووی (٦) ساڵییەوە: ١٢١٥
- ژمارەی ئەو مێیانەی (اناث) کە تەمەنیان لە سەرووی (٦) ساڵییەوە: ١١٠٧
- ژمارەی ئەو منداڵانەی کە تەمەنیان لە خوار (٦) ساڵییەوەیە: ٩٥٧
- کۆی فەرمانبەرانی دانیشتوانی قەڵا: ٢٢٦٠
- کۆی کرێکارە تەکنیکییەکانی دانیشتوانی قەڵا: ٨٧

بەگوێرەی ئەو زانیارییە ئامارییانە، (٦٠٥) کەس لەدانیشتوانی قەڵا رۆژانە دەچن بۆ کار. لەهەمان کاتدا بیناکان لەلایەن ئەوانەی دەمێننەوە بەبەردەوامی ئاوەدانە. هەروەها دەبینین ژمارەی منداڵان بەرزە، ئەمەش مەترسی لەسەر بینایە کەلەپوورییەکاندا دادەنێن. بەتایبەتی دەبینین کە قەڵاکە باخچەی ساوایان و قوتابخانەی نییە.

بۆیە بەپێویستی دەزانین هەندێ لەو بینایانەی کە خاوەندارێتی بۆ حکومەت دەگەڕێتەوە، دوای چاکسازی کردنی و گونجاندنی، ئامادە بکرێت بۆ ئەوەی ببێتە مەڵبەندی کۆمەڵایەتی و خزمەتگوزاری و راگەیاندن، بۆ ئەوەی گەورەترین ژمارەی دانیشتوانی قەڵا لەخۆ بگرێت. هەروەها هەندێکیان بەباخچەی ساوایان یاخود دروستکردنی باخچەی ساوایان لەو ناوچانەی کە وێرانە بوون، بۆ ئەوەی ئەو منداڵانەی کە تەمەنیان لە (٦) ساڵ کەمترە لەخۆ بگرێت.

پێشنیازەکانی پەرەسەندن و پارێزگاری کردنی کەلەپووری

١- پێویستە سەرجەم ئەو بینایانەی کە زیاد دەکرێن، لە دوارۆژدا لە شوێنە وێران و بۆشەکاندا گونجاو بێت لەگەڵ سروشتی کەلەپووری بینایەی قەڵاکە.

٢- پێویستە لە ناوچەکانی دەوروبەری قەڵا بینایەی ستوونی قەدەغە بکرێت تاکو روخساری قەڵا ون نەکات کە تاکە قەڵایە لە هەولێر.

٣- پێویستە زۆر ئاگامان لە دروستکردنی رێگای تازەی هۆیەکانی گواستنەوەی بارهەڵگری قورس بێت، نەکا قەڵاکە بیرێت.

٤- پاراستنی دیمەنی قەڵا، وەک خۆی نابێت رووەکی رازاندنەوەو داری بەرز لەبەر دەرکەی خانووەکان بچێنرێت.

٥- دانانی پلانێکی ورد بۆ بەکارهێنانی بیناکانی قەڵا بەشێوەیەکی نموونەیی ئەمەش دوای چاککردنەوەی.

٦- پێویستە دامەزراوی گشتی شوێنەوار فەرمانی بەسەر هەموو کارەکانی چاککردنەوەو نۆژەنکردنەوەی قەڵادا بڕوات.

قەڵای هەولێر
لە فیکرو شارستانییەتدا

هیشام ئەلمەدفەعی

بەرایی:

شوێنەوارە مێژووییەکان گرنگییەکی گەورەیان لەپێکهاتنی بیری شارستانیدا هەیە. لەبەر ئەوەی شوێنەوارەکانی دۆڵی رافیدەین لەهەموو لایەکی عێراقدا بڵاوە، بۆیە دەست بەسەرداگرتنی بۆ ئەوەی بیرو رۆشنبیری نەوەکانی پێ دروست بێ، کارێکی خوازراوە و پێویستە ئاگامان لێی بێت.

گەشەکردنی بەردەوامی شاری هەولێر بەدەوری قەڵاکەی لە سەردەمانی زوودوە وای لەشارەکە کردووە خەسڵەتی بێ هاوتایی لەڕووی نەخشەسازییەکەی هەبێت، دەستگرتن بەسەر ئەو تایبەتمەندییە (خەسڵەتە) لە گەشەسەندنی شاردکە، بەتەواوی ناچێتە خانەی ئەرکی شوێنەوارناسەکان بەتەنها، بەڵکو ئەرکی دەسەڵاتدارێتی شارەوانی حکومەتە خۆجێیەکان و ناوەندییەکان هاوکاری و یارمەتیدەری پیاوانی شوێنەوارناس بن لەم ئەرکەدا. پشتگوێ خستنی ئەم بابەتە بەکەمتەرخەمی دەسەڵات بەرامبەر دانیشتوانی شاردکەو کۆمەڵگای هەولێر بەشێودیەکی گشتی لەقەڵەم دەدرێت. لەم سۆنگەیەود ئەرکی دانیشتوانی شارەکە هاوکاری، یارمەتیدەر بن بەهەموو ئامرازێک بۆ بونیادنانەودی قەڵاکەو گەشەسەندنی. چونکە ئەمە بە گەشەسەندنێک بۆ شارەکەیان دادەنرێت، کە نیشانە مێژووییەکانی شارەکە بەدەر دەخرێت، ئەمەش سوودی بۆ ئەوان و فیکری مرۆڤایەتی و کۆمەڵگەی عێراق بەگشتی هەیە.

ئامانج: لێردوە یەکێ لەئامانجە سەرەکییەکانی قەڵاکە ئەوەیە، کە

شوێنەوارو کەلەپوورەکەی لە بەردێکی قسەنەکەر بگۆڕین، بۆ شوێنەوارێکی قسەکەر، کە دەربڕی مێژووی قەلاو ئەو سەدانە بێت، کە پیایدا گوزەری کردووە، ئەمە جگە لەوەش دەتوانێ پیشاندەری نیشانە شارستانییەتەکانی وادی رافیدەین بێت بەشێوەیەکی کورت و بەشێوەیەکی درێژتریش مێژووی کوردستان و شاری هەولێر بێت و هەروەها پیشاندەری رووکارەکانی پێشکەوتنی ژیانی مرۆڤی کوردی و شارستانییەتەکەی و پەرەسەندنی چەمک و ئامێرەکانی ئەو شارستانییە بێت لەڕووی فیکری و زیندەگی و هۆیەکانی پێشکەوتنی.

ئەم ئامانجانەش کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر پەرەسەندنی شارەکەو ئاوەدانکردنەوەی دەبێت، هەروەها کاریگەرییەکی گەورەی لە بونیادنانی فیکرو کەسایەتی تاکی کوردی و عێراقی بەشێوەیەکی گشتی دەبێت، چونکە ئێمە رێگەمان دا شوێنەوارەکانی قەلای هەولێر تەعبیر لەخۆی و قەوارەکەی و بەشدارییەکانی لە فیکرو شارستانییەتی مرۆڤایەتی بکات.

نموونە جیهانییەکان: شتێکی نوێ نییە سوود لەو کارە شوێنەوارییەکان یا شوێنە کەلەپوورییەکانی جێگایەک بۆ جێگایەکی تر وەربگرین، یا سوود لە پەرەسەندنی نەخشەسازی شارستانییەتەکەی وەربگرین، بەلام ئەوەی نوێیە ئەوەیە، کە ناوجەرگەی شارێکی کۆن، کە بەردەوام گەشەی کردووە وەک قەلای هەولێر ئاوەدان بکرێتەوە. دنیای شارستانی و پێشکەوتوو زۆرێک نموونەی هەڵگرتووە، کە چۆن پارێزگارییان لە شوێنەوارەکانی و کەلەپوورەکانیان کردووە، ئەم گرنگیدانەش بە سەردانەکانی قەلاکان وای کردووە شارەکە ئاوەدان و گەشەسەندوو بێت، هەروەها وای کردووە ئەوانەی سەردانی دەکەن بیرێکی روونیان لەمەڕ فیکری ئەو مرۆڤانەی، کە ئەو روخسارەیان بەجێ هێشتووە هەبێت.

هەندێ لەو شارانە کە دووبارە بونیات نرانەوەو شوێنەوارەکانی پاراستراوە پێشتر رووبەڕووی خاپوور بوونێکی تەواو هاتبوون، وەک شاری کۆنی (وارشۆ)، کە دوای دووبارە بونیاتنانەوەی، بووە مەڵبەندێکی شارستانی جوان، ئەم شارە شارستانییەت و تواناکانی ئەو گەلە بۆ گەشتیارانی بەدەردەخات، ئەمە حاڵی سەرجەم شارە کۆنەکانی تری رۆژهەلات و ناوەراستی ئەورووپا و ئیتالیا و بەریتانیاو یابانی دوای جەنگی دووەمی جیهانە. دەسەلاتدارانی ئەو شارانە ئەرکی بونیاتنانەوە و بەدەرخستنی سیما شارستانییە کۆنەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان، ئەو خەسلەتە بیناسازییە بێ هاوتایەو سیماکانی و هەرچییەک لەفیکری ئادەمی هەیە بەکارخست، لەپێناو وروژاندنی گرنگیدانی ئەوانەی سەردانی دەکەن، ئەمەش رۆڵێکی گرنگی گێڕا لەهێنانی توێژەرو ئەوانەی گرنگی و پەرەی پێ دەدەن.

دەتوانم نموونەیەکی تر بهێنمەوە لەمەڕ تەوزیفکردنی سیما کەلەپووری و شوێنەوارییەکان یان سیما شارستانییە نوێیەکان بۆ پێشخستنی شارەکان، ئەویش مەڵبەندی (بۆمبیدۆ)یە لە پاریس، ئەم مەڵبەندە رۆشنبیرییە گرنگە، لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم بینا کراوە، کە زۆربەی چالاکییە هونەری و فیکری و رۆشنبیری و مۆسیقییەکان دادەپۆشێ. دەڵێم ئەم مەڵبەندە لە ناوچەیەکی ئاوەدانی خراپ لەڕووی بیناکانییەوە بونیات نراوە لە شاری پاریس. ئەم مەڵبەندە یارمەتی کۆبوونەوەی هونەرمەندان و نیگارکێشان و مۆسیقاژەنەکانی داوە لە پاڵ کۆکردنەوەی خاوەن پیشە دەستییەکان و نوێخوازەکان و بیرياران، بۆ ئەوەی چالاکییەکانی خۆیان لەسەر شانۆیەکی ناوەکی یا بەشێوەیەکی نافەرمی لەگۆڕەپانە دەرەکییەکان پیشان بدەن. هەموو ئەوانە وای کردووە، کە هەزارەها گەشتیارو ئەوانەی گرنگی دەدەن بەهونەرەکانی سەر شانۆو هۆڵەکانی، رۆژانە سەردانی ئەم مەڵبەندە بکەن، لەلایەکی تریشەوە هەزارانی تر رووی تێ دەکات بۆ ئەوەی خزمەتگوزاری جۆراوجۆری ئەم چالاکییانە بکەن و ئەوانەی حەز بەبینینی هونەرمەندان دەکەن.

دەسەلاتدارانی شارەکە کاری جیدی دەکەن بۆ رێکخستن و پەرەسەندنی گەرەکەکانی شارەکەو گرنگی بەکردنەوەی قاوەخانەو چێشتخانەو شوێنەکانی فرۆشتنی وێنەو کارە هونەرییەکان دەدەن کە مەڵبەندی، (بۆمبیدۆ)ی پێ دەناسرێتەوە.

هەموو ئەو چالاکییانەی دوای

چەند سالێکی کەم وای کرد ئەو ناوچەیەی، کە لەڕووی بیناسازی خراپ بوو گەشە بکات و بگۆڕێت بۆ مەلبەندێکی رۆشنبیری جیاواز، بۆ ژینگەیەکی پەرەسەندوو لە بیناکانی و دانیشتوانەکەی ئەوانەی کاری هونەری دەکەن، ئەمەش وای کرد داهاتێکی زۆر لە شارەکانی خرپێتەوە.

گەشەپێدانی قەلای هەولێر بەدرێژایی مێژوودا:

لەو بیرو بۆچوونانەی باس کراوە دەتوانم پرەنسیپە سەرەکییەکانی ئەو پێشنیازانەی بۆ گەشەسەندنی قەلای هەولێر کراون ئەم ئامانجانەی هەیە:

١- گەشەسەندنی قەلای هەولێرو گەڕانەوەی ژیان بۆی، بۆ ئەوەی ببێتە یەکێ لە سیما شارستانییەکانی ناوچەی کوردستان، بۆ ئەوەی ببێتە دەربڕی سیما مێژوویی و کەلەپوورییەکەی لەپاڵ گەشەسەندنی مێژوو، کەلەپووری گەلی کوردی.

٢- ئامانجەکانی کاری گەشەسەندنی ئەوەیە، کە دووبارە خەلکی لە قەلا نیشتەجێ بکرێت، بۆ ئەوە بەکاربهێنرێت تاکو ببێتە مەلبەندی نیشتەجێبوون و چالاکی فیکری و هونەری کوردی، دەرگاکانی قەلا بکرێنەوە بەڕووی گەشتیاران و زیادکردنی چالاکی گەشتیاری نێوخۆیی و دەرەکی، ئەمەش بۆ سوودی شاری هەولێرو کوردستانی عێراق.

ئەو ستراتیژیانەی، کە ئەم ئامانجانە دەستەبەر دەکات، بەوەی ژیان بۆ قەلا بگەڕێتەوە، دوای چەند گفتوگۆیەک بەرجەستە دەبێت، لێرەشدا چەندین پێشنیازی بیناسازی هەیە، بەلام من ئێستا ئەم پێشنیازانە دەخەمەڕوو:

١- لەبابەت ئەوەی ڕێپێدراوەو ئامادەکارییە:

* ڕووپێوێکی تۆپۆگرافی و ئاوەدانی بۆ قەلا بکرێت، هەموو دامەزراوەکان و ڕێگاکانی و کۆلانەکانی و گۆڕەپانەکانی تێدا روون کرابێتەوە.
* ڕووپێوێکی دانیشتوان بکرێت، بۆ ئەوەی تۆماری زەوی و خاوەندارێتی زەوییەکانی تێدابێت بۆ ئەوەی سوودی لێ وەربگیرێت لە کارەکانی داهاتوودا.
* ڕووپێوە کەلەپووری و شوێنەوارییەکان تەواو بکرێن و هەموو دامەزراوە کەلەپووری و شارستانییەکان بەبەلگە بکرێن لەگەل وردەکارییەکانی و مێژووی دامەزراندنیان.
* دیاریکردنی ئەو دامەزراوانەی، کە شوێنەواری و کەلەپووری نین، بۆئەوەی مانەوەی چاکە بۆ بەکارهێنانی یان نەء.
* دانانی لیستی کاری کەلەپووری و شوێنەواری، کە پێویست دەکات ئەنجامی بدەین، بۆ ئەوەی قەبارەی کارەکانی نۆژەنکردنەوەو وەبەرهێنانی پێویست لەماوەی دیاریکراو ئەنجام بدرێت.

٢- لەبابەت نەخشەی بیناسازی و پێشنیازە تازەکان و پرۆگرامی کارکردن:

* دانانی نەخشەی بیناسازی و ژینگەیی بۆ قەلاکە واقعی هەموو دامەزراوەکان و بەکارهێنانیان و شەقام و کۆلان و ڕێچکەکانی تێدا دیاری کرابێت، لەگەل دیاریکردنی هۆکارەکانی گواستنەوەو ئامادەکردنی ئەو ئۆتۆمبێلانەی کە ڕێگەی هاتنە ناو قەلایان پێ دەدرێت.
* دیاریکردنی شوێنەکانی نیشتەجێبوون و یەکەکانی نیشتەجێبوون لە قەلا، هەروەها دیاریکردنی ئەوەی پێویستە بپارێزرێت وەک بەشێک لە شوێنی نیشتەجێبوونی بەردەوام، لەگەل چەسپاندنی پێشنیازەکان و داواکارییەکانی دووبارە بونیاتنانەوەی.
* دیاریکردنی گەرەکێک یا زیاترو، دانانی پرۆگرامی کارکردنی خێرا بۆ بووژاندنەوەی. ئەمەش بەهۆی دەستەبەرکردنی تۆڕە خزمەتگوزارییەکان و هەرچی شتێ، کە سیمای شارستانییەتی پێوەیە. بۆ ئەوەی سەرجەم شوێنە نیشتەجێکان بگەڕێتەوە بۆ ئەوا خێزانانەی دانیشتوانی سەرەکی قەلان. یاخود خانوو بۆ هونەرمەندان و نووسەرانی تێدا دروست بکرێت یاچەند فرۆشگایەکی پیشەسازی.

کەلەپوورە دەستییەکانی شاری هەولێرو کوردستانی تێدا بێت و لەپاڵ پەرتووکخانەو کۆگای فرۆشتنی دیاری و (دائرة الاستعلامات) و شوێنەوارو کەلەپوور لەگەل چەند هوتێلێکی

بچووک و چەند چێشتخانەیەک، کە لەگەڵ ئاستی ئەوانەی سەردانی قەڵا دەکەن بگونجێ، هەروەها بازاڕێک و دائیرەیەکی بەریدو هەرچییەک کە ئەو ئامانجە دەیخوازێت هەیبێ.

* هەلومەرجێکی فراوان دیاری بکرێت بۆ دروستکردنی ناوەندێکی رۆشنبیری، کە چەندین هۆڵی کۆبوونەوەو جۆرەها چالاکی، وەک وێنەکێشان و پەیکەرتاشی و نواندن لەخۆ بگرێت، ئەمەش بۆ ئەوەی چالاکییە هونەرییەکانی دەوروبەر بۆ مەڵبەندەکە کێش بکات، ئەمەش وا دەکات سەرنجی گەشتیاران و رۆشنبیران و چالاکییە تاکەکەسییەکان بۆ خۆی کێش بکات.
* دیاریکردنی هەلومەرجێکی تر بۆ بونیاتنانی ناوەندێکی بازرگانی و بازارگای تایبەتمەند، کە نووسینگەی کۆمپانیاکانی وەک بازاڕی سەرەوەت و پێداویستییەکانی ماڵ و بازاڕی ئازاد لەخۆ بگرێت، بۆ فرۆشتنی شتی بەسوود تاکو بزاوتی بازرگانی و فرۆشتن بۆ قەڵا کێش بکات.
* بونیاتنانی مۆزەخانەیەک لەناو قەڵا، بۆ ئەوەی ژیانی مرۆڤی کوردی و کۆمەڵگەکەی بەدرێژایی سەدەکان بەدەربخات، کە هەموو ئەو کەلوپەل و ئامێرەکانی ناو ماڵ، کە مرۆڤ بەکاری هێناون بۆ پێشکەوتنی ژیانی خۆی و شارستانییەتەکەی لەخۆ بگرێت، هەروەها شێوەکانی پەرەسەندنی جل و بەرگی کوردی و پۆشتەنییەکانی و بڵاوبوونەوەی ئەو پۆشتەنییانە لە کوردستان لەناو هۆزە کوردییەکان و شارە کوردستانییەکان لەخۆ بگرێت، لەپاڵ نموونەی ئەو هونەرو زانست و ئەدەبانەی، کە مرۆڤ لەدوای خۆی جێی هێشتوون. بۆ ئەوەی ئەو مۆزەخانەیە ببێتە ئاوێنەی پەرەسەندنی بیری شارستانی و کوردی بەدرێژایی مێژوو.

٣- لەمەڕ بەکارهێنانی قەڵا:

* بەردەوامبوون لەکاری گەڕان و پشکنین بەدوای شوێنەوارەکان و پاراستنی کەلەپوورو ڕێگادان بەگەشتیاران بچنە ناو دام و دامەزراوە کەلەپووری و شوێنەوارییەکان، دوای ئەوەی برێک داهاتیان لێ دەسەندرێت بۆ درێژەدان بەکارەکان.
* هاندانی هاووڵاتیانی قەڵا، بۆ ئەوەی ماڵ و خانووەکانیان چاک بکەنەوە، بەباشترین شێوە ئاراستە بکرێن بۆ ئەو مەبەستە، بەگوێرەی پرەنسیپەکانی پاراستنی کەلەپوور، هەروەها هەندێ لەو خانووانە بەکرێ بدرێنە ئەو هاووڵاتییانەی حەز دەکەن تێیدا نیشتەجێ بن یا هونەرمەندان و خاوەن پیشە کەلەپوورییەکان.
* هاندانی بزاوتی هونەری و باشترکردنی چالاکییەکانیان لە ناوەندێکی رۆشنبیری لە بوارەکانی ئەدەبی کوردی و هۆنراوەو وێنەکێشان و پەیکەرتاشی و نواندن و هەموو هونەرە ئاددەمییەکانی تر.
* هاندانی گەشتیاران بۆ ئەوەی سەردانی مەڵبەندی بازرگانی قەڵا بکەن، ئەو مەڵبەندەش کار بۆ چالاککردن و باشترکردنی پیشەسازییە دەستییەکان و بەرهەمەکانی تری کوردستان دەکات، کە دەبێتە دەستمایەکی باش بۆ دانیشتوانەکەی.

٤- لەبابەت یاسادانانەوە:

* بڕیارێکی شارەوانی دەربچێ و تێیدا ئەوە دیاری بکرێت، کە ناوچەی قەڵای هەولێر ناوچەیەکی ئاوەدانی تایبەتە، هەروەها لە بڕیارەکە شێوازەکانی کارکردن بەگوێرەی داخوازییەکانی ئاوەدانکردنەوەی قەڵای تێدا دیار کرابێت.
* دەرکردنی یاسایەک، کە هەموو ئەوانەی هەوڵدەدەن بەچاککردنی زەوییەک بەگوێرەی ڕێنماییەکانی دائیرەی شوێنەوارو کەلەپوور لە باج بۆ ماوەی دە ساڵ ببەخشرێت.
* پێویستە داهاتەکانی قەڵا لە بەخشین و داهاتەکانی بەکارهێنانی دام و دەزگاکانی قەڵاو مۆزەخانەکان و کرێی خانووەکان بۆ ئەو قەرزانەی ئاوەدانکردنەوەی قەڵاو بەڕێوەبردنی چاکسازییەکانی بێت.

ڕێنیسانسی بیناسازی و ڕەنگدانەوەی لەسەر قەڵای هەولێر

نوعمان جومعە ئیبراهیم

قەڵای هەولێر تاکە گەواهیدەرە بۆ بوونی شارستانییە یەک لەدوای یەک و لەناوچووەکانی شارەکە و دەشێ لێیانەوە تیشک بخەینە سەر قۆناغ و چاخ و ڕۆڵی ئەو شارستانییانە.

لێرەوەیە کە قەڵا وەک ڕەمزی شوێنەواری قەوارەیەکی شارستانی، پێویستە بایەخی پێبدرێت، هەرچەندە ئامانجێکی زۆر سەخت و دژوارو ئاڵۆزە، لەهەمان کاتیشدا زۆر گرنگە. کەواتە قەڵا وەک بەشێک لەکلتووری ئەمری مرۆڤایەتی پێویستە سروشتی شوێنەواری و ناسنامەی مێژوویی بپارێزرێت. ئەگەرنا گرنگی خۆی لەرووی شوێنەواری لەدەست دەدات و بایەخی نامێنێت.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەین هەندێ خاڵی بنچینەیی دەستنیشان بکەین کە دەشێ لەپرۆسەی پەرەپێدان و چاککردنەوەی قەڵا پشتی پێ ببەستێن بۆ پاراستنی تایبەتمەندیی مێژوویی و بیناسازی، کە شێوەی راستەقینەی مێژوویی قەڵا لەقۆناخە جیاکانیدا دەردەخات.

قەڵای هەولێر وەک بەشێک لە شارو دڵی شارەکە، ناوبانگێکی مێژوویی و شوێنەواریی گەورەی بەشارەکە بەخشیوە. هەموو ئەم لایەنانە نیشانەی ئەوەن کەوا بڵێین کۆنترین نشینگەیە لە ناوچەکە پەیدا بووبێت، لەگەڵ سەرەتای سەرهەڵدانی نشینگەکان و جێگیربوون لەشێوەی جێنشینی بەکۆمەڵ و دێی کشتوکاڵی نزیک لە هەزارەی شەشەمی پێش زایین.

بەڵگەکان ئاماژە دەکەن، قەڵای هەولێر لە سەردەمی ئاشووریدا بەتایبەتی سەنحاریب (٧٠٥-٦٨١پ.ز) گەشەی سەندووە و پیرۆز بووە. ئاشوورییەکان کردبوویانە بنکەیەکی ئایینی بۆ پەرستنی بتە بەناوبانگەکەیان (عشتار) تا ئەو رادەی ناو نرابوو بە (عشتار ئەربیلا). سەرەڕای ئەوەش ناوی پەرستگاکەی لەهەندێ دەقی بزماریدا هاتووە لەشێوەی (ئی- کشان- کلاما) کە واتای پەرستگای خانمی هەرێم دەگەیەنێت.لەو راستییانە و لێکۆڵینەوە مێژووییەکان دەردەکەوێت کەوا قەڵای (هەولێر- ئەربیل) هاوبەش بوون لەزۆر کارلێکی شارستانی و ڕووداوی سیاسی. توێژەران ئەم کاریگەرییە دەگێڕنەوە بۆ پێگە ئایینییەکەی و بایەخە ئابوورییەکەی سەرەڕای شوێنە ستراتیژییەکەی لەسەر رێگای

کاروانی بازرگانی کۆندا.

گرنگترین رووداو کەوا مێژوو تۆماری کردووە لەم ناوچەیەدا جەنگە مێژووییە بەناوبانگەکەی نێوان فارسە ئەخمینییەکان و ئەسکەندەری مەقدۆنی بوو لەساڵی (٣٣١-پ.ز) لەنزیک هەولێرو بەناوی ئەوەوە ناسراوەو دەوترێت جەنگی هەولێر- ئەربیلا یان کوکمیلا- هەولێر ئەو کاتی گەورەترین شار بوو لە ناوچەکەدا.

ئەمڕۆ قەڵا بەشێکی هەرە گرنگی شاری هەولێرە، دەکەوێتە نێو پلاندانانی بنچینەیی ئێستای شار و لە نەخشەسازی گشتی شاردا کاریگەری هەیە و شێوەی بازنەیی بەدەوری قەڵادا هەڵکەوتووە.

تایبەتمەندییە جەوهەرییەکان و هەڵاواردەی قەڵا تەنیا لە شوێنەوارەکەیدا نییە کەوا گردێکی شوێنەوارییە، بەڵکو لەو کلتوورە بیناسازییەدایە کە خۆی لە زۆر خانوو و بینایەی کلتووری دەنوێنێت. سەرەڕای مێژووی دێرینی، وێنەیەکی روون بەدەستەوە دەدات بۆ پشتگیریی راستییە مێژووییەکان و بەروالەتیی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و پێشکەوتنی بنیاتنان دەژمێردرێت.

ئەمڕۆ دەبینین قەڵا و خانووە کلتوورییەکان تەنگەتاو کراون بەهۆی باڵەخانە و پرۆژەی ئاوەدانی، لە ئاکامی فرەوانبوونی بنیاتنان و گەشەسەندنی ئابووری، کە شارەکە ئێستا بەخۆیەوە دەبینێت.

ئەم هۆکارانە کاریگەریی خراپیان دەبێ بۆ قەڵاو خانووە کلتوورییەکان. بەتایبەتی دیاردەی دروستکردنی باڵەخانەی گەورە و بەرز لەدەرەوەی قەڵا و لەنزیک شارو لەدەروازەکانیدا بەشێوەیەک بەرزترن لەقەڵا. ئەم دیاردەیەش کاردەکاتە سەر جوانکاریی بیناسازی قەڵا و شێواندنی داپۆشینی ئادگارەکانی. بەواتایەکی وردتر، راپەڕینی بیناسازی کە شارەکە ئێستا بەخۆیەوە دەبینێت وای کردووە قەڵا پشتگوێ بخرێت کە دەگەڕێتەوە بۆ کەمکردنەوەی بەهای مێژوویی و شوێنەواریی قەڵاکە.

لەبەردەم ئەم راستییەدا پێویستە خێرا چارە و ئەلتەرناتیفی ئەم دیاردەیە بدۆزرێتەوە بۆ دانانی رێگا چارەی لەبار بۆ رزگارکردنی قەڵا لەپشتگوێ خستن و پاراستنی تایبەتمەندییەکانی و نەریتە کلتوورییە رەسەنەکانی.

لەبەر رۆشنایی ئەوەی رابرد پێویستە کار بۆ ئەوە بکرێت کەوا رێگاچارەی شیاو دابندرێت بەپێی بنچینەی زانستی ورد بۆ وەستاندن و کەمکردنەوەو رادەدانان بۆ ئەو پرۆژانەی دەورەی قەڵا.

بەڕای ئێمە پێویستیی بنچینەیی بۆ رووبەڕوو بوونەوەی ئەم گیروگرفتانە پلاندانان و بەرنامەی کاردانانە بۆ نۆژەنکردنەوەی قەڵا و گێڕانەوەی شکۆمەندی و پاراستنی سروشتە شوێنەواری و مێژوویی و بیناسازییەکەی کە پێویستی بەچاکسازی ورد هەیە بۆ پاراستنی شوێنە داهێنراوەکان.

لەسەر ئەم بنچینەیە بەهای مێژوویی و بیناسازی وا پێویست دەکات پلانێکی چاکسازی و قۆناخ بەقۆناخی درێژ خایەن دابندرێت و پێویستە بەپێی پێوەرو بنەماگەلێک بێت لەگەڵ بایەخی شارستانی قەڵا بگونجێت.

لەهەمان کات بنەمای بەرایی لەبەرچاو بگیرێت بۆ چاکسازی لەشوێنە زۆر زیان دیتەکان، واتە واباشترە کاری چاکسازی و پەرەپێدان لە قۆناخەکانی بەراییدا لەو شوێنانەوە، دەست پێبکات کە کەوتوونەتە بەر هەڕەشەی لەناوچوون. ئەو راستییەش پێویستە لەبەشە کۆنەکاندا و بۆ زۆربەی خانووە کلتوورییەکان لەبەرچاو بگیرێت، ئەوانەی وێران بوون و پشتگوێ خراون. هەروەها پێویستە سروشتی کاری چاکسازی دیاری بکرێت، بەپشت بەستن بەبنەمای دەستنیشانکردنی خانووەکانی، کە پێویستە چاکسازی بکرێن و هەڵسەنگاندنیان لەسەر بکرێت پێش دەستکردن بەکاری چاکسازی.

هەندێ شت هەن پێویستە ئاماژەیان پێبکرێت سەبارەت بەئامانجی نۆژەنکردنەوە و چاکردنەوە بەتایبەتی ئەو خانووانەی کە مۆرکێکی کلتووری و نەریتییان هەیە. ئەویش هەوڵدانە بۆ بەردەوامبوونی کلتووری مێژوویی، سەرەڕای ئامانجی بنچینەیی ئەم کارانەش کە هێنانەدی و

دروستکردنی پەیوەستی بیناسازی و مێژوویی نێوان رابردوو و ئێستای خانووەکانە.

لەگەڵ ئەوەشدا هاوبەشیکردن لەچاککاری و زیندووکردنەوەی لایەنە مێژوویی و بیناسازییەکەی خانووە کلتوورییەکانی قەڵا لەئاستی پێویستدا نییە.

بەگشتی زۆر گیروگرفت هەن رووبەرووی شوێنەوارناسان و سەرپەرشتکارانی چاکسازی دەبنەوە لە شوێنەوارە مێژووییەکان، بەتایبەتی لەلایەنی رواڵەتی بیناسازی و هونەری یان هەندێ بەشی دووبارە نۆژەنکراوە.

دەبینین زۆر جاران ئەم بەشانە هەندێکیان دەگۆڕێن یان دەشێوێن کە شێوەیەکی ساختە دەنوێن و رووە راستەقینەکەی ون دەکەن. یەکێک لەو ئەرکانەی دەکەوێتە ئەستۆی بەرپرسانی چاکسازی وردەکاری کردنە لەم بوارەدا.

پێشنیارەکان:

گرنگترین ئەو پێشنیارانەش سەبارەت بەنۆژەنکردنەوە و پەرەپێدانی قەڵای هەولێر ئەم خاڵانە دەگرێتەوە:

١- بۆ پاراستنی مۆرکی مێژوویی و کلتووری قەڵا واباشە تەوەرەی گەیشتنە قەڵا زێدە بکرێت. رێگای (قەڵا- منارەی مزەفەرییە) بکرێتەوە.

٢- رێگە نەدان بەدروستکردنی باڵەخانە و بینایەی بەرزتر لەقەڵا لەدەوروبەری قەڵادا، لەهەمان کات دیارکردنی رێکهێتنی بیناسازی بەشێوەیەک رێک بێت لەگەڵ مۆرکی کلتووری و بیناسازی قەڵا.

٣- هەموو خاوەن دووکان و کۆگا و بینایەکانی سەر شەقامی دەوروبەری قەڵا و ئەوانەی لەتەک قەڵاوەن، پێویستە پابەند بکرێن بە چەشنی بیناسازی لەبار لەگەڵ پێکهاتەی بیناسازی قەڵا.

٤- هەندێ خانووی کلتووری تەرخان بکرێت دوای چاککردنەوە و سوود لێوەرگرتنیان وەک بنکەی کردنەوەی خولی مەشقککاری تایبەت بەئامادەکردن و پێگەیاندنی کادیری تایبەتکار لە بواری چاککاریی شوێنەواری و مێژووی بۆ رەچاوکردنی پێویستیی کار لەم بوارەدا.

٥- روونکردنەوە و دیاریکردنی رێکخستنە تایبەتییەکانی کاری چاککاری لە خانووە شوێنەوارییەکان و پشتگیری کردنیان لەلایەنە پەیوەندیدارەکان.

٦- تەوەری بنچینەی زۆربەی لێکۆڵینەوە و پێشنیارەکانی رابردوو جەخت لەسەر چالاکی و کردار دەکاتەوە. ئێمە پێشنیار دەکەین ئەم چالاکی و کردارانە کەم بکرێنەوە و کاتیان دیاری بکرێت بۆ ئەوەی سەربەخۆیی ئەم چالاکییانە و بەهاکەی رابگرین.

٧- سوود وەرگرتن لەهەندێ خانووی کلتووری لەقەڵادا بۆ مۆزەخانەی تایبەت بەجەنازە و پەیکەری هەندێ کەسایەتیی ئایینی و زانستی خاوەن هەڵوێستی نەتەوەیی و نیشتمانی لە هەولێردا.

٨- پێداچوونەوە بەپرۆژە لێکۆڵینەوەکانی رابردوو بۆ دیارکردن و دەستنیشانکردنی خاڵی بێهێز، بەمەبەستی هەڵسەنگاندنی هۆکان و ئاکامەکان بۆ سوود لێ وەرگرتنیان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی چاککاری و چالاککردنی.

٩- دانانی بەرنامەیەکی زانستی دروست بۆ شاکارەکان لەبواری چاککاریدا بەتایبەتی لە خانووە کلتوورییەکانی قەڵادا. لەهەمان کات، دیاریکردنی ئامانج و دابەشکردنی ئەو کارانە بۆ چەندان قۆناغ لەگەڵ دووپاتکردنەوەی جێبەجێکردنیان لەو شوێنانە بەدەستی گرنگی مێژوویی و بیناسازییان.

سەرچاوەکان:

١- باقر، طه، سفر، فؤاد، المرشد الي مواطن الاثار والحضارة الرحلة الرابعة، بغداد، ١٩٦٥.
٢- صالح، قحطان رشيد، الكشاف الاثري في العراق، بغداد، ١٩٨٧، ص٨٣.
٣- ساوث، ستانلي، دور الاثار في عملية الصيانة والحفظ، ترجمة عرفان سعيد، مجلة التراث والحضارة، العدد (٣) بغداد/ ١٩٨١، ص٣١.
٤- الاشعب، خالص، ابعاد الصيانة في المدينة العربية ومتطلباتها، ترجمة عرفان سعيد، مجلة التراث والحضارة، العدد (٦-٧) ١٩٨٥، ص٩.
٥- عبدالرسول، سليمة، المباني التراثية في بغداد، ص١٠-١٦.

قەڵاتی هەولێر
تێڕوانینێکی گەشتوگوزارییانە

ئەم بابەتەی بەڕێز (دکتۆر ستان ماک جاهی) هەرچەندە وەکو بابەت باس لە داهاتووی (قەڵای گەشتیاری) دەکات، بەڵام، چونکە گرنگی قەڵا بە شێوەیەکی زانستییانە دەخاتە بەرچاو پێمان خۆش بوو بیخەینە نێو بابەتەکانی ئینسکلۆپیدیای هەولێر. (لێژنەی باڵای ئینسکلۆپیدیا).

ستان ماک جاهی
دکتۆرا لە گەشتیاری نێودەوڵەتی دا

١- گەشتوگوزار

گەشتوگوزار بەشێوەیەکی بەرفراوان بەگەورەترین پیشەسازی لە جیهان دادەنرێت و سەرچاوەیەکی سەرەکی دەسکەوتیش پێکدەهێنێت. بەگەڕخستنی و دۆزینەوەی دەرفەتی کارو دەسکەوتی نەتەوەیی (لە باج...تاد) بۆ ژمارەیەک لەشارەکان و وڵاتان لە سەرتاسەری جیهاندا دروست دەکات. لەوانەیە شوێنە گەشتیارەکان سوودێکی باش بەدەوڵەتە تازە فەراژووەکان بگەیەنێت، چونکە سەرچاوەیەکی دراوی گرانبەها پێکدەهێنێت و گەشتیارانی گەشتوگوزاری نانیشتەجێ لەرووی ئابوورییەوە بەهاوردە گوزارشت دەکرێت، لەبەر ئەوەی دەتوانێ بەشێوەیەکی کاریگەر بەشداری لە هاوسەنگی مووچەی نیشتمانی بکات.

گەشتوگوزار بەپیشەسازییەکی ناسک گوزارشت دەکرێت، ساڵانێکی کەمی رابردوو کۆیەک کۆسپ و تەگەرەی هاتە پێش لەوانە نەخۆشییەکی درم ئەویش جەنگەکانە، کەچی لەگەڵ ئەوەش تا ئێستا هەر لە گەشەسەندندایە. ڕێکخراوی گەشتوگوزاری جیهانی، کە ئاژانسی نەتەوە یەکگرتووەکانە پێشبینی دەکات بەڕووەو گەشەسەندن لەسەر ئاستی جیهاندا بە بەردەوامبوونی ئەو گەشەسەندنە بۆ ماوەی چەند ساڵێک لە داهاتوودا. گەشتوگوزار لەرابردوو چالاکییەکی تەواوی هەبوو لەلایەن چینی دەوڵەمەندەکان پراکتیک دەکرا. کەچی بوو بە بەشێکی تەواو لەژیانی مرۆڤدا، سەرچاوەیەکی ڕێکخەریشە بۆ هاوسەنگی خێزان و تاک، بەبێ تێڕوانین لە چینە کۆمەڵایەتییەکاندا.

لەلایەکی دیکە گەشتوگوزار بەپێناوێکی ئاشتی و چالاکی ئابووری دادەندرێت، چونکە خەڵک لەسەر بنەمای بازرگانی بەیەکەوە دەبەستێتەوە. کاتێ هەر تاکێک دارایی دەبێ و بەشێکی دادوەرانەی بەردەکەوێت، ئەوسا هەموویان بەختەوەری ڕوویان تێدەکات. وەک چالاکییەکی کۆمەڵایەتیش خەڵکەکان لەسەر بنەمای کەسێتی بەیەکەوە دەبەستێتەوە. هەروەکو نووسەری ئەمریکی بەناوبانگ مارک توین دەڵێت: (گەشت دەکوژێت و قین لەناو دەبات). گەشتوگوزار پێناوێکە بۆ عەولەمە، بەوەوە دەتوانیت گەشت بۆ شوێنەکانی جیهان بکەیت لەماوەی رۆژێک یان زیاتردا. هەروەها پێویستە ئەوەش بڵێین گەشتوگوزار لە بەهای شوێنە گەشتیارەکان کەم ناکەنەوە بۆ بەسانایی گەیشتنیان، بەڵکو ئەو شوێنانە لەماوەی دەرکەوتنی جیهانەکەیاندا، یان لەکاتی پێشوازیکردنی میوانانداا کە لەوڵاتە دوورەکانەوە هاتوون، پیرۆزو پڕ بەهاتر دەکات.

بۆچوونی من لەو تایبەتمەندییە ئەوەیە (گەشت جیهان بچووک

دەکاتەوە، گەشتو گوزاریش گەورەتری دەکات، وێڕای ئەوەی دەتوانین سەردانی ئەو شوێنانە بکەین، کە خەونی پێوە دەبینین، کەچی لەگەڵ ئەوەش ناتوانین گەشت بۆ هەموو ئەو شوێنانە بکەین و سەرجەم ئەو شوێنانە ببینین. بۆ وەدیهێنانی ئەو ئامانجە رۆژێ لەرۆژان، گەشتوگوزار ژمارەیەک شوێن دەخەنە روو، زۆر لەشوێنە گەشتوگوزاریەکانیش ورووژێنەرن. لەکاتی گەشتکردن فێردەبین کە تێبگەین. لە یەکتر قەبوڵ دەکەین بەڵکو رێز بۆ جیاوازەکانمان دادەنێین. ئەمەش بۆ هەر مەبەستێک لە جیهاندا تایبەتمەندییەکی دەبێ، کاتی لێ بەسەربەری، پارەو پولی لێ خەرج بکەی، مرۆڤایەتی لەسەردانەکە بەها بکەیت.

من پشتگیری لە گەشتوگوزار دەکەم، ئەمەش مانای ئەوە نییە کە پشتگیری لەهەموو گەشتوگوزارە جۆراو جۆرەکان لەهەر شوێنێکدا هەبن بکەم. من پشتگیری لەو جۆرە گەشتوگوزارانە دەکەم، کە سوود بەدانیشتوانە خۆجێیەکە دەگەیەنن، واتە لەسەر کۆمەڵگا پێویستە رۆڵێکی پێشەنگیان هەبێ و دەستپێشخەری بکەن لە هەڵسووڕاندنی گەشتوگوزارەکەدا، کە ئەمەش وێنەیەکی سیاسیانەی دروستی گەشتوگوزار لەخۆ دەگرێت لە نەخشەو پلاندانان، بەرزکردنەوەو بەرەوپێشبردنی، لەنواندنی چالاکییەکان. هەر توخمێک لەو توخمانە وەک ئەڵقەیەک وایە لە زنجیرەیەکی گەوهەری، کە زەروورەو پێویستە بۆ سەرکەوتنی پیشەسازی

گەشتوگوزار رێکخرێ وەکو گوڵێکی جوان گەشە دەکات. بەڵام گەر ماوە درا هەروا بەبێ چاودێری دروست گەشە بکات، ئەوا وەک گیایەکی زەرەرمەند گەشە دەکات.

خاڵێکی ساکار لێرە هەیە، ئەویش ئەوەیە گەشتوگوزار هەر دەبێ جا ئێمە ئامادەباشیمان کردبێ یان نەکردبێ. بۆیە لێرەدا پێویستە یەکێ لەم کارانە هەڵبژێرین: یان ئەوەتا دەستپێشخەری پێشکەش بکەین و لەپەنای ئەوەوە سوودەکانی وەربگرین، یان پشتگوێی بخەین ئەوسا لەپەنای کەموکورتییەکانی بناڵێنین.

لێرە باس لە سادەترین کەموکورییەکانی گەشتوگوزار دەکەین، کە پێیەوە دەناڵێنین و ئەویش لەچوار کەرت پێکدێت:

١- گەیاندن و خزمەتگوزارییەکانی پەیوەنددارن بەگەشت.
٢- پێگە گەشتوگوزارییەکان.
٣- شوێنەکانی پێشوودان (حەوانەوە).
٤- خزمەتگوزاری چێشتخانەکان.

لێرە پیشەسازی گەشتوگوزار ئەوە دەگەیەنێت، کە خزمەتگوزاری دەستەبەر کرابێ بۆ ئەو خەڵکانەی دەڕۆن بۆ شوێنێک بۆ ئەوەی لەشوێنێک نیشتەجێ بن، وەک خواردن و نووستن. ئەم دوو کەرتەی ئەم دواییە شوێنی حەوانەوەو خزمەتگوزاری چێشتخانەکان لەکەرتی میوانداری خۆیان دەگرنەوە. کەواتە مەسەلەکە زۆر سانایە. بەڵام بۆ هەر یەک لەم کەرتانە ژمارەیەک کەرتی لێ هەیە، کە وا لە گەشتوگوزار دەکات

پیشەسازییەکەی زۆر ئاڵۆز بێ، ئەویش ئەوەیە چۆن ئەو کەرتانەی لێ بەشێوەیەکی هەماهەنگ کارو تۆکمەیی لەگەڵ یەکتر بەکاردەهێنێت.

رێگەیەکی دیکەش هەیە بۆ چاو پێخشاندنەوە بەم بابەتە، ئەویش ئەوەیە (زانیاری هەڵە، دەرەنجامی هەڵە) گەشتوگوزار پێویستی بەدەسهاتی پیشەیی هەیە بۆ وەدیهێنانی شوێنەکەی لەمیانەی دەرەنجامە پۆزەتیڤییەکان، یان بەخشینێکی کەم کە نایەت تەنیا لەکەمییەوە، نەبێت. بەستنی ئەو کۆنگرەیە سەردتایەکی گەورە بوو بۆ چڕی خستنە سەر گەشەسەندنی ئابووری لەگەڵ قەڵاتی هەولێردا، وەک بەردی بناغە بۆ کۆنگرەکە. بۆ یەکەم جار لەسەر سایتێکی ئینتەرنێت قەڵاتی هەولێرم ناس کرد، بەوەی کە قەڵات لەسەر لیستی سەد شوێنەوارەکان ناو و شوێنی هاتووە، سەرەڕای وەسفکردنی قەڵات وەک کلتوورێکی زۆر گرینگ، کە پێگەکەی پێویستی بەچاککردنەوەو دەست تێوەردان هەیە.

قەڵاتی هەولێر بەمانای وشەوە پێگەیەکی گەشتوگوزاری جیهانییە. لەتوانایدا هەیە گەشتیاران لەشوێنە دوورە جیا جیاکانی وڵاتانی جیهان بۆ خۆی رابکێشێ. دەکرێ پێگەکانی گەشتوگوزار لەسەر سەرەکی بوون. ماە ناوەندی بوون پۆلێن بکەین. کە گومان لەوەدا نییە قەڵاتی هەولێر بەپێگەی گەشتوگوزاری سەرەکی دادەنرێت بەوەی، کە خەڵک پانتاییەکی زۆر ببڕن تەنیا بۆ بینینی. هەروەها دەکرێ پێگەکانی

گەشتوگوزار بۆ سروشت و کلتووری (لەوانە دەستکرد) دابەش بکرێت. قەلات پێگەیەکی گەشتیارییە یان کلتوورییە یان دەستکردە. قەلات سوودمەندە بەزیندوویی و چالاکییەکانی ئەو خەلکەی تیایدا نیشتەجێن. بەدامو دەزگا بازرگانییەکان و ئەو شاندە گەشتیارانەی رۆژانە سەردانی دەکەن. ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئەوە دەگەیەنێت، کە پێگەی قەلات رووت یان کەلاوەیەک یاخود مۆزەخانەیەک نییە. قەلات بەرەسەنایەتییە تایبەتییەکەی جیا دەکرێتەوە، چونکە تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت بۆ مەبەستە ئاساییەکان لەلایەن دانیشتوانەکەیەوە بەکار دەهێندرێت. لەم رەوەندەوە گەشتیاران ئەو پێگە گەشتیارە رەسەنە بەباشتر دەزانن کە مێژووەکەی زیندوو بێ و بوویێتە بەشێک لێی.

تاقیکردنەوە ناشێ گەشتیار لەیادی بکات گەر بۆ ماوەیەکی کەمیش بێت هەست دەکات، بەوەی یەکێکە لەدانیشتوانی خۆجێییەکە، تێکەڵ بەکەسایەتییان بووە، دەروانێتە ژیانیان، بەو ئاستەی کە خۆی یەکێکە لەوان. کە ئەمەش وا لە گەشتیاران دەکات هەست بەگەوهەری قەلاتی هەولێر بکەن لەماوەی گەڕان تیایداو بینینی چالاکی رۆژانەیان کە تیایدا پراکتیزەی دەکەن. لەوانەیە گەشتیاران لەناو قەلات بازاڕی بکەن هەتا ئەگەر بێت و کڕینی یادگارێکی سادەش بێت. گەر دانیشتوانە خۆجێییەکە بەخۆشیان دروستیان کردبێ.

گەر خواردنێک لەلایەن خەلکی خۆجێییەکە دروست بکرێ، لەوانەیە گەشتیاران ژەمێک لەو خواردنە بخۆن. یان پشوویەکی کەم وەربگرن و لەسەر تەختەیەک دابنیشن بۆ سەیرکردنی هاموشۆو بزاوتی خەلکەکەو، یان خواردنەوەی شتێک، کە هەیە یان سەرنجراکێشانی لایەنێک گەر بۆ وتووێژێکی کورتیش بێت. سەرەڕای ئەوە مادامەکی دانیشتوانی خۆجێییەکە شەوانە ژیانی بەسەر دەبەن، لەوانەیە وا لەگەشتیاران بکات، ئەوانیش شەوێک لەوێ بەسەر ببەن. لەدەرەنجامی هەر هەمووی دەبێتە بەشێک لەکلتووری قەلاتی هەولێر.

قەلاتی هەولێر پێگەیەکی شانازییە بۆ ناوچەکە، هێمای شاری هەولێرە. هەروەک کولیسیۆم بۆ رۆماو کرێملنی بۆ رووسیا. چونکە هەست بە بەهای بازاڕێکی گەورە دەکات، وەک هێمایەک بۆ شارەکە. هەروەها وێنەی قەلات لەسەر بلاوکراوە گەشتوگوزارییەکان دەردەکەوێت، هەروەها لەسەر بەرگی کتێب و ئەو وتارانەی لەسەر شاری هەولێر دەنووسرێت. لەدەرەنجامدا دەبێتە زۆر لە هەدیەی یادگاری، هەروەها دەشێ ببێتە هێما بۆ کوردستان وەک دیواری گەورەی چین، تاجی مەحەل لە هیندستان. بۆچی؟... چونکە قەلاتی هەولێر پشت بەکۆنییەکەی و هێزی گەلی کورد دەبەستێ. بەم شێوەیە هەر کاتێ خەلک لەجیهان وێنەی قەلاتیان بینی هەر لەخۆیانەوە بیری هەولێرو کوردستانیان دێتە یاد. چونکە ناشێ بەهاکەی پێوانە بکرێت لەسەر هەردوو ئاستی بازرگانی و نەژادی. بۆیە پێویستە قەلات پارێزراو بێ و بەشێوەیەکی باش و بەردەوام چاک و نۆژەن بکرێتەوە، چونکە دیوارەکانی دەرەوەی بەتەواوی داڕماون و هەروەها ژێرخانێکی ئابووری باشیشی بۆ دەستەبەر بکرێت تاوەکو چالاکییە ئاساییە رۆژانییەکانی برەو پێبدرێ و، پێداویستی بۆ دەستەبەر بکرێت. بێگومان ئەوانە هەر هەمووی پێویستی بەتێچوونی پارەو کۆمەکی تەکنیکی دەبێت.

گەشتوگوزار توخمێکی کۆمەککار پێکدێنێت لەمیانەی دەستکەوت و باجدا. کارێکی باوە لەتەواوی جیهان باج بەسەر مانەوەی گەشتیارە نیشتەجێبوودکان لە ئوتێلەکان دەسەپێندرێت. ئەو باجەش لەلایەن ئۆتێلەکەوە بەهاتنە سەری رێژەی سەدی کرێی ژوورەکە کۆ دەکرێتەوە. باشترین سیناریۆکەش لەوەدایە، کە باج تەنیا لەپرۆژەکانی سوود بەپیشەسازی گەشتوگوزارو ئابوورییەکەی دەگەیەنێت خەرج دەکرێت. هەروەها دەشێ رێژەیەکی دیاریکراو لەباجی مەبیتەکان بەشێوەیەکی هەمیشەیی بۆ پارێزگاریکردن لەقەلات تەرخان بکرێت. جاهەر چەند ژمارەی گەشتیارانی مانەوە لەهەولێر زێدە بکات، ئەوەندە زێتر سەندووقی دارایی دەتوانێ پارێزگاری لە قەلات بکات.

سەرچاوەی دیکەش هەن بۆ پەیداکردنی پارە لەلایەن پیشەسازی ناوخۆ بۆ گەشتوگوزار، کە ئەمانە لەخۆ دەگرێت باجی فرۆکەخانە، بەشێک لەکرێی رێپێدان لەلایەن هەندێ

بەشەکانی بازاڕی پیشەیی گەشتوگوزار، یان کرێی هاتنە سەر (باج) بۆ سەر کالاو شمەک و خزمەتگوزار، کە لەلایەن کارە بازرگانییەکانی دیکەی کە بەفەرمی لەلیستی خزمەتگوزارییەکان تۆمار کراوەو لەلایەن گەشتیاران پێشکەش دەکرێن. ئەمەی ئەم دواییە لەکارەکانی بازرگانی دەشێ دیاری بکەین لەمیانەی بوون بەئەندام لەکۆمەڵەی ناوخۆی گەشتوگوزاردا.

لەگەڵ ئەوە پێویستە لەکاتی دانان و سلەمینەوە وریایی سەپاندنی باجەکان بین لەسەر گەشتیاراندا، چونکە سەپاندنی باجی زۆر وا لەناوچەکە دەکات ناوێکی خراپ دەربکات. ئەمەش تەنیا کار ناکاتە سەر گرانی نرخ، بەڵکو هەوڵدان بۆ وەرگرتنی ئەو کرێیانەی مافیَ ئەوە نییە لەگەشتیاران وەربگیرێت، چونکە دوای ئەوە دەرئەنجامەکە خەسارەتمەند دەبێ لەبازرگانی و تێکڕایی دەستکەوتدا. ئەو کارە لەژمارەیەک لەناوچە ناسراو و بەناوبانگەکان ڕوویدا، لەبەر ئەوەی بارگرانی خستە سەر پیشەی گەشتوگوزار لەباجەکاندا.

ســاناترین ڕێگە بۆ کۆکردنەوەی پارە لەگەشتیاران، کە سەردانی شوێنە بەناوبانگەکان دەکەن، وەرگرتنی پسوولەی هاتنە ژوورەوەیە. لەگەڵ ئەوەش زۆر ئەستەمە لەهەندێ شوێندا کە هاتوچۆی بەلاشی بەسەرەوەیە. تاکە ڕێگەی شیاو بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە ئەوەیە بەهای زیاتری بخرێتە سەر. باشترین پێناو بۆ چوونە ناو تاوەرێک، کە دیمەنەکەی جوان و رازاوەو گەورە بێت، یان ناو مۆزەخانەیەک، یان ماڵێکی بنەماڵەیەک، یان شوێنێکی دیکەی سنووردار، کە وا لە گەشتیاران دەکات پسوولەی چوونە ژوورەوە بکڕن، بۆ ئەوەی بتوانن سەردانی ئەم شوێنەو چێژ بکەن و خۆشی لێ وەربگرن، لەوانە قەڵاتی هەولێریش دەگرێتەوە.

زۆری ئەو گەشتیارانەی لەدوورەوە دێن هۆگری شوێنە دێرینەکان دەبن بەشداری دەکەن لە پارەدان بۆ ئەو هەوڵانەی دەدرێن پارێزگاری لەو پێگەیەدا بکەن. بەتایبەت لەکاتێکدا گەر هاتوو دیارییەکیان پێ بدەن بۆ نموونە پەڕاوگە یان بەڵگەنامەیەکی ڕێزنان. لەواقیعدا هەندێ لە گەشتیاران کاتێ سەردانی پێگەیەکی دێرین دەکەن و دەبینن بەتەواوی بەسەریەکدا ڕووخاوە زۆر نیگەران دەبن. لێرە کۆهەوڵێک لەئارادا نابێ، کە خۆی لەخۆیدا ببێتە هاندەر لەلایەن گەشتیاران تا ئەوانیش بەهای ئەو پێگەیە بنرخێنن. لە هەمان کاتدا لەوە سەرسام دەبن، کە بینینی فیلمێک (٥) دۆلار خەرجی بێت، کەچی سەردانێک بۆ پێگەیەکی جیهانی گەشتوگوزار تەنیا (٥٠) سەنت بێت.

بابەتەکانی تر کە نیگەرانی و بایەخدان دروست دەکەن، لێکدانەوەی پێگەیەکە لەپێگەکان بۆ نموونە قەڵاتی هەولێر، کە بەداخەوە نییە یان ناشیاوە. هەروەها بێ ئومێدیشی لێ دەکرێ، چونکە بەهەزاران میل دەبڕێت بەمەبەستی سەردانیکردنی پێگەیەکی ڕەنگین و بێ هاوتا، کەچی خزمەتگوزاری نییەو زانیاری تەواویش لەسەر ڕوونکردنەوەی مێژوویی ئەو شوێنە نییە.

ئەمەش دوو سەرچاوەی دیکەن نیگەرانی دروست دەکەن. یەکەم: ئاماژە بەوە دەدات، کە کەمتەرخەمییەک هەیە لەوەی، کە هەست بەشانازی پێکردنی ئەو شوێنە بکرێت، لەکاتێکدا دەسەڵاتدارێتی ناوخۆی گەشتوگوزار ئامادەکاری و شێوەیەکی شیاو خۆش و درەوشاوەیی بەخشێ نەکراوە، بۆ ئەوەی گەشتیاران لەمیانەی ڕوونکردنەوەکان و لێکدانەوەی هونەری پێشکەشکراو لەلایەن توێژینەوەکاران، لەباوەش بگرێت.

دووەم: بەداخەوە، ئەو گەشتیارانەی سەردان دەکەن شارەزاییەکی باش پەیدا ناکەن، کە سەردانی شوێنەکەیان کردووە بەکەمتر بەسۆزو هەست جوولێنەر لای کەسانی دیکە باس دەکات، بۆچی؟.. چونکە دەرک بە بەهای ڕاستەقینەی ئەو پێگە گەشتوگوزارییە ناکەن. دەشێ لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەکانی پێگەکە بخرێتە سەر لیستە خزمەتگوزارییەکان بە بەهای خستنە سەر بە لەخۆگرتنی پسوولەی چوونە ژوورەوە لەکاتی ڕێکخستنیدا. هەروەها دەشێ گەشتیاران بەهۆی کەسێک (ڕابەر) ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی پێگەکان جێبەجێ بکات و ساناکردنی گەیشتن بۆ شوێنەکان لەکاتی گەڕانیاندا. یان بۆ زنجیرەیەک ئەو شوێنانەی پەرژین کراون بە پەت، کە ژمارەیەک چیرۆکمان بۆ دەگێڕنەوەو ناگاتە گوێبیستی گەشتیارانی دیکە، کە لەدەرەوەی دیوارەکە وەستاون. لێرە پەرۆشییەکە لەڕابەری پێگەکە زۆر

باشتــر دەبێ و دەشێ لەبازاڕەکــان لەسـەر دیاریـیـە یادگـاریـیـەکـان بفرۆشـرێت لە میـانەی بابەتەکـانی فێـرکردن وەک کـتێب و کـاسێتی ڤیدیۆ.

— قەڵات هێمایەکە بۆ گەشتوگوزار لەشاری هەولێر، دەشێ بەلەنگەرێکی دابنێین بۆ گـەشـتـیـاران لەتەواوی کــوردســتـانـدا. وەک لەتەواوی کوردستاندا. وەک تەواوی پاککردنی و وێنەی نەخــشـــەی پێگـەی گەشتوگوزارەکاندا. هێڵی گەشتەکان پێکهاتەکی پێشەنگی هەمەجۆر بۆ پێگە گەشتوگوزارییەکان لە ناوچەکە پێکدەهێنێت. هەروەها دەتوانن چری بخــەنە ســەر یەک بابەت، وەک کلتـوور، شـوێنەوار، یان باڵەخـانە دێرینەکـان.. جا لەبەر ئەوەی جیـهـان ئێستـا زۆر بەیەکەوە بەستراوەتەوە، ئێمە پێویستیمان بەوەیە بەشێوەیەکی باشـتـر یەکـتـر بناسین، هەروا ئێـمـە پێویـسـتیمـان بەوەیە لە ڕۆشنبـیری و کلتووری یەکـتـر بگەین و لەهەمـان کاتدا بەشێوەیەکی باشتریش بەرێگەی دیکە لەژیانی یەکـتـر نزیک ببینەوە. سەرەڕای ئەوە حەز دەکەین بزانین چۆن کلتــووری دیکە دامــەزراون و تا ئەمڕۆکە پێی گەیشتووە. هەڵبەتە ئەم ئاراســتــەیە جــۆرێکی تازەی لە گەشتوگوزاری خوڵقاندووە، کە پێی دەوترێت گەشتی شێـوازی ژیان. لە گەشتی شێـوازی ژیاندا هەڵدەستێن بەسەردانیکردنی شوێنی جۆراوجۆر بەرادەبەدەر لە توانامـان، بەئامـانجی فـێـربوون و شـارەزا پەیداکـردن لە ئەزمــوونی ڕۆشنبـیـری بێ هاوتاو کەسایەتییە جۆر بەجۆرەکان. جا هەر

چەندە ئەو ڕۆشنبیریانە هەمەجۆرترین ئەوەندە زێتـر وورووژێنتـر دەبن. بەهەر حــاڵ لەمــیـــانەی ئەو پرۆســەیەدا دەردەکەوێت، کە چەندە لەیەکچووین بەرێژەی ئەوەندەش لەیەکجیـاوازین. خــەڵک زۆرجــار بەمــەبەسـتی سـەردانیکردنی ژمـارەیەک شـوێنی گەشتوگوزار گەشت ئەنجام دەدات بۆ پراکتیزەکردنیەتی، چونکە ئارەزوو دەکـەن بەشـداری بکەن گـەشـتی پەیوندندار بەبابەخدانی تایبەت، کە لەو مـیـانەدا خـەڵک سـەردانی شـوێنەکـان دەکـەن بەمــەبەسـتی پراکتـیـزەکـردنی بایەخـدانێکی دیاریـکراوی، یاخـــود ئارەزوو لەپشکنینی شــوێنەوارەکــان یان سـەرکـەوتنی سەر شاخـەکـان وەک زیارەتگایەکی ئایینی یان گەشتەکە دڵێرانەیە. کوردستان تێکەڵییەکی تەواوی لەپێگەکانی گەشتوگوزاری تیـادایە، کـە لەتواناییدا هەیە جۆراو جۆری گەشتیاران سەرنجڕاکێش بکات بۆ گەشتکردن بۆی، کە گومان لەوەدا نییـە یەکێک لەوانە سەردانیکردنی قەڵاتی هەولێرە.

ئەو گەشتیـارانەی دێن و سەردانی هەولێر دەکەن لەدوو ڕێی سەرەکییەوە دێن: لەناوخۆی عـێراق و گـەشـتیـارە بیانییەکان، کە لەژمارەیەک دەوڵەتەوە دێن. هەندێک لەوانە بەتەنیایی دێن، ئەوانی تر بەکــۆمــەڵ. لێــرەدا بۆ سەرنجڕاکێشان و ڕازیکردنی هەردوو جۆر بارەکە پێویستی بەستراتیژیەتی جۆراو جۆر دەبێت.

دەکرێ سـەرنجی گـەشـتـیـارانی بەکـۆمـەڵ ڕابکێـشین لەمـیـانەی ڕێکخـراوی گـەشـتـیـاران لەناو

وڵاتـەکـــەیـاندا. بۆیە لەســـەر دەسەڵاتدارێتی گەشتوگوزاری کوردی پێـویـسـتـە ڕێگەیەک بدۆزێتـەوە بۆ کــردنەوەی پەیوەندی لەگــەڵ ئەو کــۆمـــپـــانیـــانەدا لەوانەش ئەو کۆمپانیانەی خزمەت بەبازاڕەکانی شیاو دەگەیەنن ئەمەش هەر هەمووی پێویستی بەکات و دارایی دەکات.

یەکێ لەڕێگە کـاریگەرییـەکـان پێـشـکەشکردنی گـەشـتی هۆگـری بەڵاشـــە یاخـــود بەهەرزان بۆ ڕێکخراوەکـانی گـەشت و ڕاگەیاندن (هەمـوو بەکـاریەرێک و جـاڕدانی بازرگـانی) لە وڵاتەکاندا، کە خودی توانایـان زۆر بـاشــــە. دەشـێ (گەشتەکانی هۆگر ڕێکبخەین لەسەر بوودجـەیەکی بچـووک گـەر هاتوو ئامادەکاری گەشتوگوزارە ناوخۆییەکان خزمـەتگوزارییـان پێشکەش کـرد، تەنیـا تێچوون بەپێی جۆرە بۆ نموونە وەک: کورسی هێڵەکانی ئاسمـانی، ژووری ئوتێلەکان، ژەمەکانی خواردن، گواستنەوەو ڕابەری گەڕان. دەشێ ئەم کـارە بەشـێـوازێکی تایبـەت بەرز بکرێتـەوە. بۆ نموونە لەکاتێکدا گـەر هاتوو کورسی هێڵەکانی ئاسمـانی و ژووری ئوتێلەکـان بەهەر بارێک بێ نەگیرابوو.

ڕێگەیەکی دیکەی کـاریگەریش ئەوەیە نمایشێک لەنمایشەکانی گەشتی نێـودەوڵەتی بخـەینە ڕوو، هەرچەندە بەپارەیەکی گرانیش دەوەستێ. دەشێ بەدەرەنجامی گرینگی هوشیارکردنەوەو پەیوەندییـە زەرووریـیـەکـــان بۆ پێـشـخـسـتنی پەیوەندییـەکـان و بـازرگــانی بیـــانووروژێنی. هەڵبژاردنێکی دیکەش لەئارادایە، کە

تێچوونی کەمترە ئەویش کردنەوەی پێگەیەکی گەشتوگوزاری فەرمییە لەسەر ئینتەرنێت. ئەویش پێویست دەکات چڕو پڕ بێ لەزانیاری، متمانە پێکراو و سانا لەسەر ئاستی بەکارهێنەر.

دووەم: دووبارە بەکارهێنانی گونجاندنە.

دووبارە بەکارهێنانی گونجاندن بریتییە لە پرۆسەیەکی گونجاندنی خانووبەرەکان بۆ بەکارهێنانێکی تازە بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە سیما مێژووییەکەی. بەمەزەندەی من هەردەمێکی گرینگ و گەورە وەک قەلاتی هەولێر لێکۆڵینەوەیەکی گرینگە بۆ بابەتی دووبارە بەکارهێنانی گونجاندن. هەر چەندە چەندین سەدەیە بوونی هەیە، گومان لەوەدا نییە زۆر بەکارهێنانی هەمەچەشنەی بەخۆ گرتووە. کوردستان ئێستا پێ دەنێتە سەردەمێکی تازە لە گەشەسەندنی ئابووریدا، کە گەشتوگوزاریش دەگرێتە خۆ. پرسیارێک خۆی دێنێتە پێشەوە (چۆن دەکرێ قەلاتی هەولێر بۆ وەدیهێنانی ئامانجە تازەکانمان بەکاربهێنین)؟ کەواتە لێرەدا دەستبەجێ دوو پرسیار لە هزر خۆی دەنوێنێت:

یەکەم: چۆن دەتوانین ئەوە وەدەست بهێنین گەر ئێمە فریای ئەو زەرەرانە نەکەوین، کە بەر هێمای ئەو شارە دێرینە کەوتووە؟

دووەم: تەنیا ئەوە نییە چۆن بتوانین فریای ئەو زەرەرو زیانە بکەوین، بەڵکو چۆن بتوانین بایەخ بەو گرینگییە بدەین کە پێناوێکە بۆ لەخۆگرتنی پەیداکردنی دارایی بەئامانجی پارێزگاریکردن لێی؟

بابگەڕێینەوە بۆ ئەو وتووێژەی لەسەر چوار کەرتە سەرەکییەکەی گەشتوگوزار کردمان لەلایەن سەرنجەکانی تێڕوانینی گەشتوگوزاردا. یەکەم گواستنەوەو خزمەتگوزارییە پەیوەندارییەکانی بەگەشتەکان. ژمارەیەک لە گەشتیاران بەپاسەکان دەگەن، ئایا شوێنێکی شیاو بۆ وەستانی ئۆتۆمبێلەکان (لە دەرەوەی قەلات) بۆ ئەوەی بەسانایی بێنە ژوورەوەو هۆکارێکی زەحمەتکێشی نەیەتە پێشیان لەهاتوچۆدا، لەگەڵ گرفتی پیسبوونی ژینگە؟ ئایا رێگەی پیادە لەناو قەلات هەیە بۆ هاتوچۆی گەشتیاران. ئەی بۆ ئەو بەتەمەنانە چی دەکرێت، کە پەکیان کەوتووەو، دەگەڕێن و وا راهاتوون نازانن پارەی زۆر خەرج بکەن؟

ئەو خزمەتگوزاریانەی پەیوەندارن بەگەشتەکان لەهەمان پۆلینی گرنگین لە کەرتی گواستنەوەدا، چونکە کۆمەکی گەشتیاران دەکات بۆ (ئەوەی بچنە) هەر شوێنێک، کە ئارەزوو بکەن سەردانی بکەن. شتێکی رەوایە بنکەیەکی زانیارییەکانی گەشتوگوزار لەناو قەلات دابمەزرێ، چونکە کەوتۆتە ناو جەرگەی شار. کە پێگەیەکی سەرەکی گەشتوگوزارەو تەوەری چالاکی گەشتوگوزارییەکانە. کە بەزۆری بنکە زانیارییەکانی گەشتوگوزار لەو شارە زانیاری شوێنە کرێیەکان دەنێرن بۆ رێکخراو و ئاژانسە ناوخۆییە بۆ گەشتەکان. جا دەشێ رۆڵی خۆی ببینێ بەپێشکەشکردنی خزمەتگوزارییەکان وەک بنکەیەک بۆ کارگێڕی کارەکان، هەروەها بۆ پەیداکردنی داهات لەرێگەی رێکخستن و بەکرێدانی شوێنەکان.

خودی قەلاتی هەولێر پێگەیەکی گەشتوگوزارە لەکەرتەکانی پێگە گەشتوگوزارییەکاندا. بەوەی کە هەردەمێکی خاوەن زۆر دیاردەیە، کە لەهەموو لایەکەوە پێگەیەکی گەشتوگوزاری لێ پێکهاتووە. ئەمانە هەر هەمووی پێویستی بەناوەڕۆکە، نەخشەی تیایدا کێشراوە، لەمیانەی دووبارە بەکارهێنانی گونجاندنەوەی ئاستی بەرز دەبێتەوە رادەگیرێ. بازاڕەکان و دوکانە کۆنەکان توخمێکی نایاب پێکدەهێنن بۆ شێوازەکانی ژیان لەگەشتدا لەپێگە گەشتوگوزارییەکاندا.

هەروەها دەکرێ گەشە بەگەشتی بۆنەکان بدرێت لە قەلاتدا بەهاندانی زیندووکردنەوەی کەرنەڤاڵە جۆراو جۆرەکانداو ئاهەنگێڕانی بۆنە ئاینییەکان یان مێژوویی، یاخود ئاهەنگگێڕانە رۆشنبیرییە کوردییەکان، دەشێ بەرنامە بۆ هەموو شتێک دابڕێژرێ هەر لەچالاکییە رێپێوانەکان و کارە هونەرییەکانەوە بگرە تا دەگاتە رۆژانەی بازاڕی و نمایشە ئاهەنگییەکان لەرێگەی فۆلکلۆری (میللی)یەکانەوە. کە لەوانە ژمارەیەکی زۆر لەو سات و کاتەدا بوونیان هەیە، کەواتە دەشێ ئەو کردنەوەیە بگونجێنین بۆ گەشتیاران.

چونکە پێگە گەشتیارییەکان پاڵنەرێکی بەهێزە بۆ گەشتوگوزار، وا لەخەڵک دەکات نیشتمانەکەیان جێبهێڵن روو لەشوێنەکانی دیکە

بکەن. بۆیە رۆڵێکی گەورەو سەرەکی دەبینێ لەدیارکردنی گەشەسەندنی گەشتوگوزاردا. هەروا پێویستە پێگەکانی گەشتوگوزار گونجاو بن لەگەڵ چوار وەرزەکانی ساڵ و کەش و هەوای جۆراو جۆردا. ئەویش بۆ خولقاندنی پیشەیی گەشتیاری نێودەوڵەتییە. بایەخدانی گەورەمان ئەودیە کەش و هەوایەک بێتە پێشەوەو گەشتیاران ناچار بکات لەماڵەکان بمێننەوە جا یان لەبەر ئەوەیە کە هەواکەی زۆر گەرمە یاخود زۆر ساردە، یان لەبەر ئەوەی باران بەلێزمە دەبارێت...تاد. پێگەکانی گەشتوگوزاری سەر داخراو، یان بەلایەنی کەم ئەو پێگانەی گەشتیاران دەپارێزن لەگۆڕانی کەش و هەوادا. چونکە ئەمە بەزۆری کۆمەکدەرە بۆ هەڵقولانی گەشتوگوزار کاتی کەش و هەوا شیاوە لەگەڵ چالاکییەکانی دەوروبەردا. دەکرێ هەندێ لەو شوێنانە لەمیانەی دووبارە بەکارهێنانی گونجاندن دروست بێتەوە لەکاتێکدا گەر هاتوو قەڵات لەو جۆرانە لەچاو شوێنە گەشتیاردکان هەژار بوو.

دەشێ زۆری باڵەکان بگۆڕێن بۆ شوێنەکانی داڵدەدان، کە لە هوتێلی پوتیک بکات (ئوتێلەکان کۆگای بازرگانی لەخۆ بگرێت)، نووستن- ژەمی بەیانیان، شوێنی خێزان و ئوتێل. جیهان پڕە لەئوتێلی هاوشێوەو هەر هەموویان لەسەر هەمان شێواز بونیات نراون بەمەبەستی دەستەبەرکردنی ئەوەی گەشتیاران چاوەڕێ دەکەن، بەلام ستە، بەتایبەت لەچاو شوێنێک دەوڵەمەند بێت بەمێژوو و کلتوور وەک کوردستان و گەشتیاران خۆشی تیایدا ببینن، بەوەی لەداڵدەی کوردیدا شێواز ببینن. لەوانەشە ددشێ هەندێ لەباڵەکانی قەڵات بەمەبەستی داڵدە بەکار بهێندرێت.

گەشتیاران لە چی دەگەڕێن کە بیکەنە داڵدەی خۆیان؟ لەشوێنێکی ئارام و لەبار دەگەڕێن بۆ ئەوەی شەوی تیادا بەسەربەرن. ئارەزوو دەکەن کە شوێنێکی ئارام و پڕ هەموو شتێک بێ، WC و شوێنی پاککەردود، شوێنێک دسکەوتی کاری کەسێتی و هەندێ سیمای ناوخۆی لێ بێ، بۆ پاڵپشتکردنی ئەو خاڵە ئەمریکییەکان رێز لە تەنەکەچییەکانیان دەگرن.

ئەمەی پەیوەندداریشە بەدوا کەرت، خزمەتگوزاری ژەمەکانی خواردنە. قەڵات ئێستا یان لە داهاتوودا پڕ دەبێ لەتێکەڵی چێشتخانەو قاوەخانەو باشترین ژەمی خواردن و خواردنەوەی میللی لەنێوەندێکی وادا، کە لەبیر ناکرێ پێشکەش دەکات. وا باشە لێرەدا چالاکی ئاسوودەیی و خۆشی نەتەوەیی ودک مۆسیقاو گۆرانی و هەڵپەڕکێی میللی پێشکەش بکەن. هەروا وا باشە ناوی لیستی خواردنەکان بۆ زمانە جیا جیاکانی دیکە وەربگێڕدرێ. لەدامەزراندنی دووبارە بەکارهێنانی گونجاندنی چێشتخانە ژەمی خواردن پێشکەش بەکۆمەڵە گەرۆکەکان بکرێت. یان شوێنێک بدۆزنەوە بۆ بەخۆشبردنی کات بەشێوەیەک، کە لەسەر شانۆ نمایش بکرێ.

سێیەم: دەستکەوتی سەرمایەو شارەزایانی جیهان

لێرەدا زۆر سەرچاوەی پارەدارکردن هەیە بۆ دووبار، پرۆسەی نۆژەنکردنەوەی عێراق، لەوانەش کوردستان. راپۆرتەکان ئاماژە بەوە دەدەن، کە کوردستان بەتایبەت دەبێتە ناوچەیەکی نایاب بۆ وەبەرهێنانی کەرتی تایبەت. بەڵام سەرجەم وەبەرهێنەرەکان لەسەر مەترسی و داهات بوونیات نراوە. کەمێ لەخۆبەخشەکان و وەبەرهێنەرە نێودەوڵەتییەکان تەنیا بەخشین لەسەر بیرۆکەی نوێ و نیازی باش دەبەخشن. ئەوان چاوەڕوانی داهات دەکەن جا چ لەسەر شێوەی سوودەکان یان کاری بازرگانی سەرکەوتووی بەردەوام بێ.

لەمیانەی وتووێژەکانماندا لەگەڵ کارمەندانی بانکی نێودەوڵەتی پێیان گوتم: هەڵوێستی فەرمی بانکی نێودەوڵەتی ئەوەیە بەرنامەیەکی وای بەدەستەوە نییە بایەخی تایبەتی بەگەشتوگوزار بدات.

لێرەدا دوو سەرچاوەی سەرەکی دەتوانن پارەداری وەبەرهەم هێنانی قەڵاتی هەولێر بکەن ئەوەش دەزگای ئاغاخان ترست کە رۆشنبیرییەو، سەندووقی کلتووری جیهانییە. دەزگای ئاغاخان ترست بارەگاکەی لە جنێف/ سویسرایە. کۆمەکی پرۆژەی هاوشێوەی کردووە لەقەڵاتی هەولێردا. لەزێنی ئەوەش پارێزگا لەسەر قەڵاتی سەلاحەدیندا لەسوریا. چاککردنەوەی دیواری شاری ئەیوبیە لەمیسر.. سەندووقی کلتووری جیهانی بارەگاکەی لە سان فرانسیسکۆ:

کالیفۆرنیایە، چالاکە لە چاککردنەوەی پێگەکان لەجیهاندا. لەوانە نەینەواو کۆشکەکانی نەمرود لە عێراق و، لەهەمان کاتدا لێکۆڵینەوە کردن لەسەر کوتال هویوک و پێگەی نیولیسیک لەناو جەرگەی تورکیا، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٩٠٠٠) ساڵ.

لەچەند سەرچاوەیەکی دیکەی پاردارکردندا کە پسپۆری پیشەن ئەویش (ڕێکخراوی UNESCO)، و سەندووقی دانانی یادگاری جیهانی و، ئەنجوومەنی نێودەوڵەتی بەپێگەکان و، دانانی پەیکەرو، پەیمانگەی جێتی بۆ پاراستن و، بنکەی نێودەوڵەتی تایبەت بەلێکۆڵینەوەی پاراستن و، چاککردنەوەی کەلوپەلە رۆشنبیرییەکان.

کەواتە پەیامی سەرەکی، کە پەیوەندداره بەپاردار کردن دەبێت پابەندبێ بەداواکاریەکان جا چ وەک کەرتی تایبەت بەهاوبەشبوون یان بانکی بازرگانی.. لەپلانەکەتدا روون دەبێتەوە، کە پرۆژەکەت ئاراستەکەی بازرگانی دروستەو بەخستنە سەری سوودەکان بۆ کۆمەڵگەی ناوخۆ یان ئابووری نیشتمانی بەتەواوەتی. پێشبرکێی پاردارکردنی جیهانی زۆر ئازا. بۆیە بەهەند وەرناگیرێت تەنیا ئەو پێشنیازانە نەبن، کە پابەندن بە بەندەکانی بەرنامەی (مەرجە سەرەکییەکان).

کۆتایی

قەڵاتی هەولێر، پێگەیەکی گەشتوگوزاری جیهانی بە شاری هەولێرو، تەواوی بەشەکانی کوردستان و، سەرتانسەری عێراق بەخشیوە. دووبارە بەکارهێنانی گونجاندن پشت بەڕەهەندی باشترکردنی بەها گەشتوگوزارییەکەی دەبەستێت لەجۆری وێتراوی گەشتوگوزاردا لەلایەن هەموو دەسەڵاتدارییەکانی دەسەڵاتدارێتی قەزایی و پیشەییدا، کە بەرپرسیارییەت دەخەنە ئەستۆی خۆیان. هەروەها ئەمە کاریگەری دەخاتە سەر نیشتەجێبووەکانی ئێستاکەو کرێگرتەکان لە قەڵاتدا. جا کاتێ ئەو پلانە دێتە جێبەجێ کردن دەبێ هەموو ئەو شتانە بەهەند وەربگیرێ، کە تایبەتمەندە بەخاوەن مافەکان لەوانە.

بەڵام نیگەرانی گەورە لەو کۆنگرەیەدا، کاریگەری قەڵات بوو لەسەر قەڵات، بەوەی ئایا گەشتوگوزار لایەنێکی پێچەوانە بەنێگەتیڤی بەسەر دەخولقێنێت، کە ببێتە هۆکاری ئەوەی باری هەیکەلی ئێستاکە تێک بدات. یان وەک شوێنێکی گوزەری ژیان، یاخود وەک بنکەیەک بۆ شارو بۆ کورد. ئەم سەرچاوانە هەر هەمووی لەرووی یاسایی و ئاخاوتندا جێی نیگەرانین. بۆیە لەسەرەتادا پێویستە زۆر بەڕاست و دروستی و ڕاشکاوانە چارەسەری ئەو سەرچاوانە بکرێت.

بەمەزەندەی من، دەشێ گەشتوگوزار هاوڕێیەکی خۆشەویست بێ بۆ قەڵات. چونکە گەشتوگوزاری پاردارکردن لەدایک دەبێت بۆ بەرژەوەندیەکانی پەیوەندار بەقەڵات و درێژەدان پێی بەشێوەیەکی بەردەوام، بۆ باشکردنی ژێرخان کە بەسوود گەیاندن دێت بۆ ئەو خەڵکەی تیایدا نیشتەجێن، لەپێناو زیادکردنی داهاتی خێزانەکاندا. هەروەها بۆ باشترکردنی بەرنامە کۆمەڵایەتییەکانە، کە پێویستی بەباشترکردن هەیە. هەڵبەتە ناشێ ئەو هەموو شتانە وەک دەستکەوت بەدەست بهێندرێت تەنیا لەمیانەی دانانی پلانێکی تۆکمەوەو کارگێڕییەکی باش نەبێت، لەگەڵ وەدەستکەوتنی زانیاری زۆر لە دەزگاکانی پاراستن و شوێنەوار ناسەکان و کارمەندانی حکومەت و شارەزایانی پیشە گەشتوگوزارییەکان و ئەوانەی تیایدا نیشتەجێن.

کاتێ پیشەی گەشتوگوزاری ناوخۆ تایبەت بەگەشتوگوزار لە هەموو روویێکەوە بەتەواوی کار دەکات، ئەوسا وەک بەشێکی تەواوکەر کار دەکات بۆ ئابووری، کە رۆڵی خۆی لە گەشەسەندندا دەبینێت.. بۆچی؟ چونکە گەشتوگوزار پارە لەدەرەوە دێنێت کە لەناوخۆ لەنێوان زۆر لەکارە بازرگانییەکانی دیکە خەرج دەکرێت. گەشتوگوزار کێبرکێ ناکات، بەڵکو بەمیوانێک بۆ کارە بازرگانییەکانی دیکە گوزارشت دەکرێت. سەرکەوتنی گەشتوگوزار لە هەولێردا پشت بەچۆنیەتی پارێزگاریکردن لەقەڵات لەهەموو روویێکەوە دەبەستێت. کە بەڕاستی گەشتوگوزار بێ پاردارکردنی تیایدا دەستەبەر کرابێ بۆ پارێزگاریکردن لێی. جا کاتێ ئەوەیان ئەنجامدا، بەشدارییەک لەنێوان گەشتوگوزارو پاراستنی قەڵات بەدوایەوە دێت بە گەشەسەندنێکی گەورە بۆ کوردستان و، شانازیکردن پێی، کە دەبینێ (قەڵات) هێمایەکە بۆ گەلی کورد.

*

قەڵای هەولێر و گەشت و گوزاری

نەسرەت سابیر شێخە خۆشناو

پێشەكی:

لەبەر ئەوەی قەڵاتەکەی، نەک تەنیا لە ئاستی کوردستانی عێراق، بەڵکو لەئاستی جیهان بەگشتی نموونەیەکی دەگمەنە. بەهۆی شوێنەوارەکەی و بایەخی گەشت و گوزاریی شوێنەکە، پێویستە بەپێی پلانێکی زانستی ئامانجدار، گرنگی پێبدرێت و کار بۆ پەرەپێدانی بکرێت.

وەبەرهێنانی بینایی خۆی دەنوێنێت، سەرەڕای ئازادکردنی هەردوو کەرتی گشتی و تایبەت لەچالاکی و دامەزراندنی پرۆژەی گەشت و گوزار، سەرەڕای ئاسانکاری تایبەت بۆ وەبەرهێنەران، وەک لێبوردن لەباج و گومرگ لەداهاتی گەشت و گوزار. واباشە حکومەتی هەرێمی کوردستان هاوبەشی بکات لەم خزمەتگوزارییەی کە پێویستە بۆ پرۆژە گەشت و گوزارییە گشتییەکان، وەک هەموارکردنی ڕێگا و تۆڕی پێشکەوتوو و تایبەت بە ئاوو کارەبا و گەیاندن بۆ گشت بوارەکان بەتایبەتی قەڵای هەولێر وەک ناوەندێکی شوێنەواری دێرین و ڕەسەن، نەک هەر لەسەر ئاستی هەولێر و عێراق، بەڵکو لەسەر ئاستی جیهان.

گەشت و گوزار کارسازێکی نوێیە، لە سەدەی بیستەم دروست بوو، و خێرا پەرەی سەند تا داهاتی گەشت و گوزار بوو بەسەرچاوەیەکی گەورە لە سەرچاوەکانی داهاتی نەتەوەیی هەندێ دەوڵەت.

بە مەبەستی پاراستنی ئادگارە ژینگەیی و کلتوورییەکەی، بێ ئەوەی کار لە بەهای بکات و کاری هەڵکۆڵینی شوێنەواری تێیدا، قەڵات شوێنێکی تۆبۆگرافی بەرچاوە لە هەولێردا، (٢٥ مەتر بەرزە و ڕووبەری ١١٠ هەزار مەتر دووجای داگیر کردووە).[١]

دیارە ڕاستەوخۆ سەرنجی هەر کەسێکی بێتە هەولێر ڕادەکێشێت و ئەمڕۆ بارودۆخ زۆر لەبارە بۆ ئەوەی بەرنامەیەکی چڕو پڕ پەیڕەو بکەین بۆ زیندووکردنەوە و نۆژەنکردنەوەی قەڵات. پێویستە ئەوەشمان لەبەر چاو بێت کەوا نۆژەنکردنەوەکە بەمەبەستی بەردەوامبوون بێت لە خزمەتکردنی دانیشتوان وەک بنکەیەکی ڕۆشنبیری و گەشت و گوزاری.

دیارە قەڵای هەولێر، دەکرێ ببێتە شوێنێکی جیهانی بۆ گەشت و گوزار- وەک شوێنێکی بەرچاوی شوێنەوارِیشە. هەر چەندە شوێنکاری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی گەشت و گوزار سازی بە جۆرە جیاکانی و بە چالاکییە فرە لایەنەکانی زۆر وزە بەندەن، بەڵام بەڵگەکان بەکردار و بە ئەزموونی دەوڵەتان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا گەشت و گوزار رۆڵێکی گەورە دەبینێت لە مەسەلەی گەشە پێدان بە چەمکە گشتییەکەی. ئەم بایەخدانە بەکەرتی گەشت و گوزار لەزۆر وڵاتی جیهاندا داهاتەکەی بەشێکی زۆر لەژمارەی ناردە نادیارەکانی پێک دێنێت کە یاریدەی هاوسەنگکردنی بودجەی بازرگانی دەکات و لەسەرووی ئەم لیستەشەوە وڵاتانی سویسرا و ئیتالیا و ئیسپانیا و وڵاتانی دیکە کە لەو هەوڵەدان گەشت و گوزار بکەن بەئامرازی زیدەکردنی داهاتی نەتەوەییان و بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەرانی هاووڵاتیانیان.

تێبینی ئەو گۆرانکارییانە دەکرێت کە لە بواری گەشت و گوزار هاتۆتە دی، هەر لە کۆتاییەکانی سەدەی رابردوو، بەهۆی ئەم گۆرانکارییە کۆمەڵایەتییانەی زۆربەی دەوڵەتانی جیهانی گرتۆتەوە لە ئاکامی گەشەسەندنی ئابووری دەوڵەتانی ئەوروپا و ئەمەریکا، لەدوای جەنگی جیهانی دووەم. ئەم گۆرانکارییانە بوونە هۆی دەرکەوتنی چینێکی نوێ لەخەڵک کە پێشتر بێ بەش بوون لە گەشت و گوزار، لە هەمان کاتدا چینی هەرە دەوڵەمەند و ملیۆنێرەکان لە بەرچاو بگیرێت و بەپێی داهاتی ئەم چینە شوێنی کات بەسەربردن و میوانخانەکان دروست بکرێن[٢].

لەخوارەوە چەندان پێشنیار پێشکەش دەکەین بە مەبەستی سوود وەرگرتن لەم شوێنە گەشتیارییانە:

١- دۆزینەوەی شوێنەواری لەبار و باڵا بۆ هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ گەشتیار.

٢- پەرەدان بەقەڵای هەولێر و دابینکردنی پێداویستییەکانی وەک ناوچەیەکی گەشتیاری بەدروستکردنی میوانخانەی باڵا و شوێنە کلتوورییەکان بەشێوەیەک سوودی هەبێت بۆ تێدا ژیانی گەشتیار، بە مەرجێک مۆرکی رەسەنی ئەو شوێنانە بزر نەبێت.

٣- داهێنانی شتی نوێی گەشتیاری کە بە (مۆدەی گەشتیاری) ناسراوە و سەرنجی گەشتیار رادەکێشێت و کۆمپانیا گەشتیارییەکان چاوی لێ بکەن و پەیڕەوی بکەن.

٤- بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری شوێنەوارناسی لە کوردستان بەگشتی و گەڕان بەدوای شوێنەوار بەپێی رێچکەی زانستی و بایەخ پێدان و جوانکردنی و لە ئاستی جیهانیدا تۆمار بکرێت.

هاوکات دامەزراندنی مۆزەخانە و ئامۆژگاری تایبەت بەشوێنەوار بۆ هێنانەکایەی نەوەیێکی وشیار، بۆ ئەوەی لەپاشەڕۆژدا ئەم ئەرکانەی پێ بسپێردرێت، پێشنیار دەکەم شوێنی قەڵات بێت. لە هەمان کات سوودوەرگرتن لە راگەیاندنی بینراو و بیستراو و چاپەمەنی بۆ شوێنەوارەکان و دەست تێوەردان و بەیاسا بڕیاری چەندان سزا بسەپێندرێت بەرامبەر سەرپێچیکاران.

٥- پێویستە تۆڕێک لەبنکەی کۆمپانیاکانی گەشت و گوزار لەدەرەوە و ناوخۆدا هەبێت بۆ هاوردنی گەشتیار و ئاسانکاری بۆ گەیشتنیان بەم کۆمپانیایانە لەوڵاتی خۆیان.

٦- هاوکاری و گونجاندن لەنێوان دامودەزگاکانی پەیوەندیدار لە کاروباری گەشتوگوزار لە ناو هەرێمی کوردستان و گشت عێراقدا، وەک: کۆمپانیا گەشت و گوزارییەکان، بریکارانی گەشت، رێبەرانی گەشتوگوزار، بۆ ئامادەبوون لە بازاڕی جیهانی گەشت و گوزار لە بواری وەبەرهێنان، فراوانکردنی رۆڵی کەرتی تایبەت و پەرەپێدانی سیستەمەکانی گەشت و گوزار، لەبەر ئەوەی ئەم لایەنانە شارەزای دیدو هەڵکەوت و توانست و ئیمکانیاتی بواری گەشت و گوزارین.

٧- ئامادەکردنی کادیری بواری گەشت و گوزارسازی، بۆ ئەوەی بتوانن کاری خۆیان ئەنجام بدەن، لەرێگای مەشق پێکردنیان و فێرکردنی زمانی بیانی زیندوو و شێوازی هەڵسوکەوتی لەبار لەم کەرتەدا کەوا وەبەرهێنان لە بازاڕی گەشت و گوزاردا پەرە پێبدەن.

٨- دانانی لیستی هاندەر و ئەگەری پێویست بۆ ئەوەی کارامە و لێهاتووەکانی بواری گەشت و گوزار لە هەموو شوێنێک چالاکانە کار بکەن و دانانی لیستی سزاکان و برگەی سزادانی سەرپێچیکاران و سەرپێچیکردنی وەک بەرزکردنەوەی نرخ، پابەند بوون بەکات و ساتی شوێنگرتن، خراپ سوود وەرگرتن لە پایەو خزمەتی خراپ، پابەندبوون بەپاک و خاوێنی و دابینکردنی مەرجی سەلامەتی لە ئۆتۆمبێل و باڵەخانە گەشت و گوزارییەکان، بە مەرجێک بەشێوەیەکی خولەکی و رێکوپێک چاودێری بکرێت لەلایەن لایەنی پەیوەندیدارەوە.

٩- هاوکاری کردن لەگەڵ لایەنەکانی پەیوەندیدار بەگەشت و گوزار و شوێنەوار لەنێو عێراق و دەرەوەدا.

١٠- پەرەپێدانی سازگاریی گەشتیاریی پێشکەوتووی وا کە بتوانێت توانا و چاوییەکانی کوردستان بخاتە گەڕو، سوودیان لێ وەربگرێت.

١١- ناوە ناوە چاو بەتێچوونی کاری گەشت و گوزار بگێردرێتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ داهاتی توێژی گەشتکاران بگونجێت، و نرخ کەم بکرێتەوە تا نزمترین ئاست، کە دەشێ بگاتە کەمتر لەتێچووی، لەبەر ئەوەی لەتەک ئامانجی داهاتی گەشت و گوزار لە کوردستان ئامانجی دی رۆشنبیری و راگەیاندن و مرۆیی هەیە.

١٢- ئاسانکاری بۆ هاتنە ناوەوە و چوونە دەرەوەی گەشتکار و هاندانیان بۆ سەردانی کوردستان و کەمکردنەوەی کۆت و بەندی دارایی و گومرگی لە گەشتیاران و خاوەن دەزگا و میوانخانەی گەشت و گوزاری، بۆ یارمەتیدانیان بۆ ئەوەی خزمەتگوزاری بە کەمترین تێچوو پێشکەش بکەن.

١٣- پێویستە دەستەی گشتی گەشت و گوزار، گرنگیی ئاگاداری و رێکلام و بەرمێن کردنی گەشتیاری پێویست بزانێت، بۆ ئەوەی سەرنجی گەشتیاران بۆ ئەم بەرنامانەی گەشتیاری رابکێشێت و پێویستە دەستەی گەشت و گوزار هەڵمەتی رێکلامی و بەرمێن کردنی گەشتیاری کوردستان بکات، بەچڕوپڕی و سەرنجراکێش لە کەناڵەکانی راگەیاندن.

١٤- رێکهێنانی ئەرکە راگەیاندنەکییەکان و چالاکییە رێکلامییەکان لەناوەوە و دەرەوە، سەربەرشتی کردنی سیاسەتەکانی بازاڕی کاری و بەرمێنکردن لە بازاڕەکانی جیهان و سوود وەرگرتن لە شارەزایانی جیهانی لێهاتوو، خاوەن زانیاری و ئەزموون لە بواری گەشت و گوزاردا.

١٥- سوود وەرگرتن لەهەندێ خانووی کلتووری، دوای نۆژەنکردنەوەیان، وەک شوێنی نیشتەجێبوونی کادیری گەشت و گوزار یان شوێنەوارناس و بەنرخێکی گونجاو بکەین بۆ ئەوەی هانبدرێن کە لەنزیک شوێنی کاریان نیشتەجێ بن، ئەوەشیان ئاسانکارییە بۆ گەیشتنە شوێنی کارو هاوکارییەکە لەرووی داراییەوە.

١٦- پێشنیاری دامەزراندنی وەزارەتێکی تایبەت دەکەم بۆ کاروباری گەشت و گوزار و شوێنەوار، بەناوی "وەزارەتی گەشت و گوزار وشوێنەوار"، لەبەر پەیوەندی پتەو و کاریگەری نێوان گەشت و گوزارو شوێنەوار.

١٧- سوود وەرگرتن لە سەرمایەی خۆماڵی و نیشتمانی، بۆ هاوبەشی کردنیان لە نۆژەنکردنەوەی شوێنە گەشتیارییەکان بەقەڵای هەولێرەوە، چ لەرێگای هاوبەشیکردنی بەپشک یان بەتەواوی تێچوون بەم جۆرە.

دەرفەتێک پەیدا دەبێت بۆ کەمکردنەوەی رێژەی بێکاری لە کۆمەڵگەدا و دروستکردنی دەرفەتی کاری نوێ.

سەرچاوەکان:

١- شیرزاد، شیرین احسان. (تطویر قلعة اربیل) رسالة ماجستیر، ترجمة السید عرفان سعید.
٢- خوشناو، نصرة صابر، ٢٠٠٣. دراسة تحلیل مقومات النظام المحاسبي الفندقي بالتطبیق علي فندق چوارچرا في اربیل، رسالة ماجستیر، لكلیة الادارة والاقتصاد، جامعة صلاح الدین/ اربیل.
٣- الانصاري، اسیا محمد امام- عواد ابراهیم خالد ٢٠٠٢، ادارة المنشات السیاحیة، ط١، دار الصفا للنشر والتوزیع عمان.

کەنیسەی کۆیە

تاهیر ئەحمەد حەوێزی

وەختێ خۆی لە کۆیە تەنها یەک ماڵە دیانی لێ بووە، بە ناوی (خۆشاب کۆ = خۆشاوەکۆ). ئەوانی تر هەریەکەی لەلایەکەوە هاتوون، وەک: (هیران، شەقڵاوە، دیانە، موسڵ) هەندێک لەوانەی لە کوشتاری ئەرمەنەکان لە تورکیا هەڵاتن و هاتنە ئەم شارانە.... نەیانوێراوە لە کۆیە کەنیسەیان بۆ بکەن، و لە هەرمۆتەیان داناوە. لە کۆیە کەنیسەیەکی بە قوڕ هەبوو، هەر ماڵێک بوو، کرابوو بە کەنیسە، لەپێش ساڵانی (١٩١٣) بەردیان کێشابوو، کە کەنیسەی پێ دروست بکەن، دەڵێن: (حکومەتی عوسمانی، کە ویستی بینای قوتابخانە دروست بکا، بەردەکەی کەنیسەشیان بردووە، بەناوی (تبرع) لە بینای قوتابخانەکەیان بەکارهێناوە.

لەبەرئەوەی مزگەوتی گەرموکی لە کەنیسەکەی نزیک بوو، نەدەبوایە کەنیسەکە ئەوەندە بڵندبێ، بەسەر مزگەوتەکەدا بنۆڕێ.

لەدوایە کە ئینگلیز کۆیەی خستە ژێر ئیدارەی خۆی، دیانەکان کەمێ سەربەستییان پەیاکرد. لە ساڵی (١٩٢٢) دەستیان بە تەعمیری کردەوە، بەڵام لەبەر بۆردومانی ئینگلیزی نەتواندرا، تەواوی بکەن.

(حاجی ساڵح ئەحمەد) گوتی: من و مام (مراد) سابلاغی لەبۆردومانی، بەردمان بۆ قەشەی دەکێشا، عەلە کەچەڵیش و عەبدوڵلا کەچەڵی شیرینی و کەریمی فەقێ ئەحمەدی، بەردیان بۆ ماڵی (جەمیل ئاغا)ی دەکێشا، کووردیەکی گێچیان بە شەریکی لەودیوی ماڵی (جەمیل ئاغا) دانابوو، (٥٠٠-٦٠٠) عەلبە گێچی دەگرت، لەبۆ کۆشکی (جەمیل ئاغا) و (کلیسە)ی دیانان، ئێمە بۆ بەردان دەچووینە هەوراز (زرێبار)ێ.

لە ساڵی (١٩٢٣) بە گێچ و بەرد و دارەڕێ تەواویان کرد، لەسەر حیسابی ئەهالی و مەتران و هەندێ پارەشیان لە کەرکوکەوە بۆ هاتبوو[1].

لە ساڵی (١٩١١) قەشە یۆحەنای موسڵاوی لە کۆیە ئەمری خوای کرد، وەسیەتیشی کرد، کە خانووەکەی تەبەروعی کەنیسەی بکرێ، جێگای کەنیسەش ماڵێک بووە، بەرانبەری ماڵی (حاجی ساڵح)ە سووری قەساب. لەپاشان لەگەڵا ماڵی (ئیلیا)ی (سەلمان)ە سووری دەگۆڕنەوە. ماڵی ئەو دیانەی دەچێتە جێی کۆنە کەنیسەکەی بەرانبەر ماڵی (حاجی ساڵح)، لە ساڵی (١٩١٣) بەردی بۆ دەکێشن، بەو ناوەی نابێ بەسەر مزگەوتی (گەرموک)ی دابنۆڕی، بەردەکەی دەبەن و لە بینای مەکتەبی کۆیسنجەقی بەکاردێنن. ئەو ساڵی لە زەمانی عوسمانی خەریکی دروستکردنی بوون، لەبەرئەمە بینایەکەی کەنیسەی هەر بە قوڕی دەمێنێتەوە.

لە ساڵی (١٩٢٢) جێگاکەیان گۆڕی و لەجێی ئێستاکە بە گێچ و بەرد دروستیان کرد و گونبەتیان بۆ کرد، جێی ماڵی قەشە یوحەناشیان کردە قۆناغەکە، لەپێشان قۆناغی کەنیسە ماڵی (ئیلیا)ی (سەلمان)ە سووری بووە، کە نزیک بوو لە کەنیسە[2].

کەنیسەی کۆیە بە کەنیسەی (مار

جەرجیس) ناونراوە.

ژیاندنی قەشە: هەتا سالی (١٩٦٠) دەبوایە هەر مالە دیانەک (٣) جەمەی بە دەستی خۆیان بۆ قەشەی بینە قۆناغەکەی...... دوایی وایان کرد، قەشە بۆخۆی دەبوایە، (٣) جەمەی بچێتە ئەو مالەی کە سەرەی بوو. ئەمەشیان واز لێ هێنا. لەجیاتی خواردن هەر مالە سالی بڕێک پارە دەدا، وەک معاش کۆی دەکەنەوە و دەیدەن بە قەشەکە: ئێستا مانگی چەند دینارێکی لە (پاپا)وە بۆ دێ".

دیانەکان لە ترسان لە (عەسر)ەوە دەچوونەوە مال و نەدەهاتنەوە دەر، خۆیان بە یاری (کۆسانێ) دەخافلاند و خەریکی موتاویش دەبوون، کە ئینگلیز هات، بەو ناوەی مەسیحین، نەختێ ترسیان شکا و وازیان لەو یارییە هێنا.

کە ئینگلیز هاتە کۆیە (مەربێن) باوکی خواجە ئەبرەهای بەو ناوەی ئینگلیزیش مەسیحییە، هاتوچۆی حاکمەکەی دەکرد، گۆیا بووەتە برادەری. خەلق پێیان دەگوت: (دەچییە کن حاکمی ئاگایەکت لێمان بێ)، بە رۆژ ئینگلیزەکە دەسووڕاوە ئەگەر لەناو شاری مخالەفەیەکی بدیبا، جەزای دەنووسی، رۆژێکی دەچێتە مالی (خواجە مەربێن)، (٥٠) روپیەی جەزای دەنووسێ. خەلقەکە پێیان گوت: (خۆ ئەوە جەزای تووشی نووسی؟) دەلێ: (کوڕە ئەوە کافرە، لەسەر چ دینێکی نییە!).

دیانەکان لە جێژنان:

بەو مناسەبەتەی کە دیانەکانی (کۆیە) دەولەمەندتر بوون، هەرمۆتەییەکان کردبوویانە عادەت، لە رۆژانی جەژنی ئەوان دەهاتنە شاری و زیارەتی مالی قەشەیان دەکرد.

جارێکی (مەلا حەوێز ئاغا و حەمە زیاد ئاغا)ی (غەفووری) لە هەرمۆتە دەعوەت کرابوون، (مەلا حەوێز ئاغا) گوتی: (ئەنگۆ چیدیکە مەچنە کۆیە لە جەژنان)". ئەمنیش گوتم: "ئەوجا مەیەن"، (حەمە زیاد ئاغا) گوتی: "هەرمۆتەییەکان لەنگۆ دەولەمەندترن". ئیدی لەو وەختییەوە هەرمۆتەییەکان ئەو عادەتە کۆنینەیان تێکدا[٣].

جوو و دیان ئەگەر بهاتبانا مەجلیسی موسلمانان، بەتایبەتی مەجلیسی: شێخ و مەلایان یا دیوەخانی ئاغا گەورەکان، بێدەنگ و بێ سەلام دەهاتنە ژوورێ، کە رێی دانیشتنیان بدرابا، یا بەخێرهاتنیان دەکرد، چونکو نەدەبوایە بەو ناوەی کە غەیرەدینن سەلامیان لێ بکرێ، یا جوابی سەلامیان بدرێتەوە[٤].

لەلایەن هێرش و پەلاماردانی (رۆم)ی (کاسۆلیک)، کەنیسەی کلدانی کۆن لەناوچوو، بەگێلیش وایان لێ کردن، کە کەنیسەی کۆن مل بۆ (پاپا)ی دابنوێنن.

ئەو ولاتەی کە کەوتبووە نێوانی هەردوو زێیان: (زێی گەورە و زێی بچووک) بە مەترانیەتی (بیت قرنا) لە (ئاشور) دەژمێردرا.

لە زەمانی (مەغۆل)ەکان کەنیسەی (نەستوری) تووشی دەردەسەرییەکی کوشندە بوون. لە سالی (١٣٨٠)ی زایینی ئەو دیانانە تووشی زۆرداریان بوون، ئەوەی رزگاری بوو، خۆی گەیاندە ناو شاخەکانی کوردەکان، کە (تەیمور)ی لەنگ بەهیچ چەشنێک نەیتوانی پەلاماریان بدا، یا دەستی بیانگاتێ[٥].

جوو و دیانەکانی کۆیە و ناو کوردستان، بە خۆشی یان بە ناخۆشی کە موسلمان دەبوون، بە (بنجوو) یان (بندیان) دەناسران و نەوەیان دەبوونە کوردی تەواو.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

١- لەبەر ئەمەی دارەڕییە و بانەکەی داهاتووە و زستانان دلۆپەی دەکا، ئێستا (١٩٧٥/٨/٩) سەرەکەیان هەلگرتووە و چاکی دەکەنەوە.
٢- لە رۆژی دوو شەمموو (١٩٧٧/٥/٣٠) لە (یلدا) کوڕی خواجە (ئەبرەها) کوڕی (مەربێن)م وەرگرت.
٣- لە رۆژی چوارشەمموو (١٩٧٣/٧/٤) گۆگە (گۆرگیس) کوڕی (مەربێن) برای خواجە (ئەبرەها)ی بۆی گێڕامەوە.
٤- مەزهەب و شێوەی قسەکردنی دیانەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست: ١- سریانی کۆن، ٢- نستوری، ٣- کلدانی، ٤- پرۆتستان، (سریان کاتۆلیک)، (ارمن کاتۆلیک)، (ارمن ئەرتۆدۆکس).
٥- (رحلە متنکر) دانانی میجەر (سۆن).

* ئەم بابەتە لە کتێبی (مێژووی کۆیە)ی تاهیر ئەحمەد حەوێزی، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، ٢٠٠٧ وەرگیراوە.

حەوزی نێو قەبرستان

عەبدولڕەقیب یوسف

ساڵی (٢٠٠٥) چەند حەوزێکی مەیلەو بچووکی بەردینم لە نێو قەبرستانی گەورەی شەقلاوە دیت، (قەبرستانی گردی زەیتوون لە بەشی رۆژئاوای شار لەسەر گردێک بوو و نەمزانی ئەو حەوزانە چین، بەڵام یەکێک بە منی وت کاتی ناشتنی مردوو، جار هەیە پێویستی بە ئاو دەبێت و ئەم حەوزانە بۆ ئەم مەبەستە دروست کران)، منیش چووبووم، تا دیوارێک لە دەوری قەبری دارتاشی هونەرمەندی گەورە (وەستا مستۆی) هەولێری دروست بکەم تا بزر نەبێ، چونکە دەبێ قەبری ناودارانی کورد بدۆزینەوە و بیانپارێزین، کە پتر بوو لە بیست ساڵا هەوڵم دەدا تا قەبریم دۆزییەوە.

رۆژی (١٢/ ٣/ ٢٠٠٧) کە لەگەڵا بەرێز سەلاح سەبع کە خەڵکی کۆیەیە، چووم بۆ نێو (قەبرستانی گردی کەکون)، لای قشڵەی کۆیە حەوزێکی گەورەم دیت لە بەرد هەڵکەنراوە، پێم وت ئەم حەوزە چییە؟ وتی بۆ ئاوە، بۆ پێویستی قەبرستان، کاتی ناشتنی مردووەکان پڕ ئاو دەکرێت بۆ ئەم مەبەستە، درێژیی بەردەکە (٢م) بوو، پانی (١٧٢سم)، بڵندی

(٧٠سم). حەوزەکە خۆیی ١٢٠سم درێژی ٩٠سم، پانی و قوولّی ٩-٢٥سم.

وێنەی ئەم حەوزەم گرت وەک حەوزەکانی گردی زەیتوون، حەوزەکە نزیک قەبری ئامینێ کچی ئیسماعیل بوو، کە گۆرانی (ئامینێ تاقانەی دایە)ی پێ وتراوە کە وتارێکم لە بارەی بەسەرهاتی ئامینە نووسیوە. رەنگە حەوزەکانی قەبرستانی گردی زەیتوون هەموویان بۆ ئەو مەبەستەی سەرەوە نەبن، بەڵکو بۆ مەبەستێکی دیکە بن وەک لە یاداشتی خۆمدا نووسیومە.

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری مێرگ ژمارە (٢٤)ی نایار ٢٠٠٧ لا١١٨-١١٩ بلاوبۆتەوە.

گەلی مەنجەران

عەباس سلێمان سمایل

گەلی مەنجەلان (گەری مەنجەران)، گەلییێکە لە گەلییەکانی چیای قەرەچووغ، لە تەنیشت گەلی سەنگەران بەرامبەر گوندی گەڕەسۆر، لە نێوان شارۆچکەی مەخموور و رووباری دیجلە بەڕووی دەشتی قەراجەوە هەڵکەوتووە.

دۆڵێکی سەختی پڕ لە دار و درەختە، بەڵام ئەو شوێنەی مرۆڤ بیگاتێ درەختەکانیان هەڵکەندووە، مەگەر بە دەگمەن درەختی تێدا مابێ، درەختەکانیش بریتین لە هەنجیرە کیویلکە، زڕهەنار، دارەبەن، بەلاڵووک و (تووترک و شەواشینک)یشی لێ دەڕوێت.

جاران پاوانی مەڕدارانی ناوچەکە بوو، کە بە هێندێک لە پارە یا بە چەند گیسک یا کاوڕێک، کە دەدرا ئاغای گوندی گەڕەسۆر لە بری مانەوەی مەڕدار لە وەرزی زستان لە گەلییەکە، هەروەها ئەم گەلییە و گەلییەکانی دیکە لە سییەکان و چلەکان پڕبووە لە ئاژەڵی کێوی وەک مامز، گورگ، سیخوڕ، رێوی و کەمتیار، بەڵام ئەمڕۆ بە دەگمەن دەبیندرێن.

دەستپێکی قڕکردنی ئاژەڵان بە تایبەتی مامز لەلایەنی ژمارەیەک لە عەرەبی بەغدا دەستی پێکرد، دواتر دانیشتوانی ناوچەکەش چاویان لێ کردن، دوابەدوای قڕکردنی مامزان، داربڕین دەستی پێکرد، بە تایبەتی دانیشتوانی شارۆچکەی مەخموور،

روویان لە گەلییەکانی بەری دەشتی قەراج کرد و کۆلکەشیان دەردێنا و ژمارەیەکی زۆریش لەو دارکەرانە بووە پیشەیان و باری داریان بە عانەکی دەفرۆشت، دوای ئەوەی داروباری گەلییەکانیان قڕکرد، دەچوونە سەر چیا و بارە داریان لە سەرەوە فڕێ دەدا خوارەوە و ئینجا لە گوێدرێژیان بار دەکرد، دواتر بە فەرمانی میری، داربڕین قەدەغە کرا، بەڵام خەڵکەکە فێربوو وازی نەدەهێنا.

لە دوای هەشتاکان بە هۆی هەبوونی نەوت و غاز درەخت کەم دەبڕدرا، بە تایبەتی لە دوای ساڵی ١٩٨٧ و ئاوارەکردنی دانیشتوانەکە، درەختی قەرەچووغ دەبووژایەوە، بەڵام دوای ئازادبوونی عێراق ژمارەیەک لە گوندەکان وەک: (کەپەنکرەش) و (مەلاکاغا) دەستیان کردۆتەوە بە درەخت بڕین لە هەراشی خانووەکانیان بەکاری دێنن.

جا لە گەلییەکان بەتایبەتی لە گەلی مەنجەڵان ژمارەیەک ئەشکەوت دەبینرێن، کە شوێنەواری نیشتەجێبوونیان تیا دیارە، بە قسەی بە تەمەنەکانی ناوچەکە و دۆزینەوەی گۆزە و جۆنی و ئامرازی شەڕکردن و تاشینی هەندێ بەرد لە شێوەی کورسی، لە زۆر کۆنەوە خەڵک لەم ئەشکەوتانە نیشتەجێ بوو.

لە قووڵایی گەلییەکە کەپکە شاخێکی گەورە هەیە، ژێرەوەی کەپکە شاخەکە هەمیشە سێبەر و فێنکە، بەردەوام لە سێ شوێنی بنمیچی کەپکە شاخەکە، پێیان دەڵێن مێرگ، دڵۆپ دڵۆپ ئاوێکی شیرین و سازگار دێتە خوارەوە، جا بۆ ئەوەی ئاوەکە کۆبکەنەوە و سوودی لێ وەربگرن، لە ژێر هەر مێرگێک بەردێکیان کۆڵیوە، کە پێی دەڵێن (مەنجەڵ)و دڵۆپە ئاوی مێرگەکانیان تیا کۆ دەبێتەوە، ساڵی بە بەفر و بارانیش زیاد دەبێ و هەمیشە مەنجەڵەکان ئاویان لەبەر دەڕوات، یەک لە مەنجەڵەکان لە دووەکەی دیکە گەورەترە و سێ گوندە ئاو دەگرێت و دووەکەی دیکەش هەریەکە دوو گوندە ئاو دەگرن.

جا بەهۆی هەبوونی ئەم مەنجەڵە لە بەرد دروستکراوانە لەم گەلییە، جێیەکەی بە گەلی مەنجەڵان دەناسرێت، لە شەستەکان و حەفتایەکان و هەشتایەکان شوێن و مۆڵگەی پێشمەرگان بووە، هەروەها لە هەشتاکان پەناگە بووە بۆ ئەو کەسانەی، کە لە گوندەکانی ناوچەکە لە سەربازی رایاندەکرد، جا بەهۆی ئەم ئەگەرانەوە دەنگۆیەک هەبوو، کە رژێم بەتەما بووە سەرچاوەی ئاوەکە وشک بکات.

بەهۆی سەختی دۆڵەکە مرۆڤ بەزەحمەت دەتوانی بگاتە مەنجەڵەکان، ئەگەر حکومەتی هەرێم رێگایەکی بۆ ناو قووڵایی گەلییەکەوە ببردبایە و درەختی لێ برواندبایەوە و بنکەی پۆلیسی دارستانی لە چیای قەرەچوغ دابنایە، ئەوا چیاکە دەبووژایەوە، جا بۆ ئەوەی گەلی مەنجەران ببێتە هاوینەهەوار و شوێنێکی گەشتیاری، پێویستە حکومەتی هەرێم چەند پرۆژەیەکی گەشتیاری لێ دروست بکات، سەرەڕای ئەوەی هاوینەهەوارێک بۆ دەشتی قەراج دێتە کایەوە و ئاو و هەوای ناوچەکە خۆشتر دەبێت و دەبێتە سەرچاوەیەکی ئابووری و بووژاندنەوەی شوێنەوارێکی گرنگی کوردستان و ناشناکردنی بە خەڵک.

بەهۆی دڵڕفێنی و هەوا خۆشی گەلییەکەوە، حەیرانبێژان حەیرانیان بەسەردا هەڵگوتووە و کاتی خۆی حەسەن حەیران دەچووە سەری چیا بەرامبەر بە گەلی مەنجەران حەیرانی دەگۆت و دارکەرانی سەرسام دەکرد.

ئەمەش پارچە حەیرانێکی فۆلکلۆرییە لەسەر گەری مەنجەران:

لە گەریان گەری مەنجەران،
حەوەت حوەتێ سواران،
نوسکەیێ تاژیان،
هاتە هاتێ راوکەران،
کەیژ دەرێ تفەنگەکی برنۆ
بوومایە لەسەر ملێ کورە لاوی لە
هەموو سەفەران.

تێبینی:
لە چیای دەماوەند گەلییەکی لەم جۆرە هەیە و پێنج مەنجەڵی تێدایە و مەنجەڵەکان لە مەنجەڵەکانی گەلی مەنجەلانی چیای قەرەچووغ گەورەترن، لە داستانێکدا هاتووە گوایە رۆستەمی زاڵ ئاوی لەم مەنجەڵانە خواردۆتەوە.

گەشتێک بەنێو مۆزەخانەی هەولێردا

ڕێبوار محەمەد

وەک بەڕێز نوعمان جومعە ئیبراهیم ئاماژەی بۆ دەکات هەموو مۆزەخانەیەک شێوازی تایبەتی و زانستی نمایشکردنی خۆی هەیە و مۆزەخانەی هەولێریش شێوازێکی تایبەت بەخۆی لە نمایشکردنی بەرهەمەکانی هەیە. سەرەتا لە یەکەمین هۆڵی نمایشکردندا ئەو پاشماوانە دەبینرێ، کە دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی سالآنی ٤٠-٥٠ هەزار ساڵی پێش زایین. لەم بەشەدا کۆمەڵێک پاشماوەی مرۆڤی نیاندەرتاڵ نمایش کراوە. لەگەڵ کۆمەڵێک پاشماوەی چەرخی بەردینی دێرین، کە سەرجەمی کەلوپەلەکان لە کوردستان و هەندێکیان لە ئەشکەوتی شانەدەر لە سنووری ناوچەی هەولێر دۆزراونەتەوە. ئەم پاشماوانە پاشماوەی سەردەمی بەر لە پەیدابوونی نووسین. لە بەشێکی دیکەدا پاشماوەکانی هەزارەی شەشەم، واتە شەش هەزار ساڵ بەر لە زایین نمایش کراون، کە پاشماوەکان لە ناوچەکانی خوارووی عیراق دۆزراونەتەوە پێکدێ لە کۆمەڵێک کەلوپەلی خواردن و خواردنەوە، کە بریتییە لە چەند دەفرێکی جۆراوجۆر.

پاشان پاشماوەی سالانی (٤) هەزاری پێش زایین نمایش دەکرێ و ئەم سەردەمە بە سەردەمی عوبێد ناوبراوە و لەم بەشەدا و لە بەرهەمە نمایشکراوەکاندا جوانکاری و کاری بۆیاغی ورد بەسەر کەلوپەلەکانەوە دەبینرێ. دواتر پاشماوەی سەردەمی وەرکا (٣٥٠٠ پ. ز) دەبینرێ، کە لێرەوە بەپێی سەرجەم سەرچاوە و لێکۆڵینەوەکان بۆ یەکەم جار نووسینی تێدا داهێنراوە.

دواتر بەرهەمەکانی سەردەمی بەردبەیانی بنەماڵە سۆمەرییەکان (فجر السلالات) دێت، کە ماوەی (٣٠٠٠ تا ٢٣٥٠ پ. ز) دەگرێتەوە. لەم سەردەمەدا دەسەڵاتی سیاسی و شێوازی حوکمڕانی پەیدابووە، ئیدی لێرەوە مێشکی مرۆڤ بە تەواوی گەشەی کردووە. لەپاش ئەم سەردەمە سەردەمی سۆمەری دێت کە سالانی ٢٠٥٠ پێش زایینە و لەم سەردەمەدا درکی مرۆڤ و ناسینی مرۆڤ بۆ خودا پەیدا بووە. پاش ئەم سەردەمەش لە مۆزەخانەی هەولێردا ئەو کەلوپەلانە دەبینرێن، کە لەپاش ئەم سەردەمە دۆزراونەتەوە و تایبەتن بە کەلوپەلەکانی جوانکاری و رازاندنەوەی ئافرەتان. هەر لە سەردەمی سۆمەریدا بۆ یەکەم جار مۆر دروست کراوە و لە مۆزەخانەی هەولێر چەندین مۆری هەڵکۆڵراوی ئەو سەردەمە دەبینرێ. دواتر هەر لە سەردەمی سۆمەریدا کۆمەڵێک نووسینی بزماری لەسەر کۆمەڵێک کەلوپەل دەبینرێن، کە نووسینەکان بریتین لە ناونیشان و کۆمەڵێک زانیاری لەسەر چەندین شتێک وەک دانانی بەردی بناغەی چەند پرۆژەیەک، دواتریش زەرف و نامەی قوڕین داهێنراوە، کە لە بەشێکی مۆزەخانەکەدا بەرچاو دەکەوێ، وەک کاغەزی دبلۆماسی و سیاسی و ئابووری، ئەمانە هەموویان لە قوڕ دروست کراون.

هەر لە درێژەی گەشتی ناو مۆزەخانەی شارستانی هەولێردا چاوت بە کۆمەڵێک پاشماوەی سەردەمی ئاشووری دەکەوێ. لەم سەردەمەدا، هەریەکێک حاڵەتێکی تەواوی ژیان نیشان دەدات و دواتریش کۆمەڵێک پاشماوەی خورییەکان ناوچەی دوکان و چەند ئاسەوارێکی سالانی ١٣٠٠ بۆ ١٠٠٠ی پێش زایین نمایش دەکرێ.

هەر لێرەدا بەشێکی دیکە دێت، کە بریتییە لە بەشێکی تایبەت بە ناوچەی لوڕستان و شارستانیەتی لوڕی، دوای ئەمەش شوێنەوارەکانی شاری حەضەر، دواتریش لە هۆڵێکی تایبەتدا ئەو پاشماوانە نمایش کراون، کە تایبەتن بە سەردەمی ئیسلامی و لەم پاشماوانەدا پارێزگاری و بایەخدان بە زەخرەفە و هونەری زەخرەفەکاری دەبینرێ، لە هۆڵێکی جیاوازیشدا ئەو کەلوپەلانە نمایش کراون، کە لەپاش سالانی راپەڕین دۆزراونەتەوە لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوارناسی کوردستانەوە. لەم بەشەدا کۆمەڵێک ئاسەواری تایبەت بە گردی قالیچ ئاغا دەبینرێ، کە لە سالی ١٩٩٨ دۆزراونەتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی وەرکا، واتە ٣٥٠٠ پێش زایین. چونکە ئەم ئاسەوارانە هیچ نووسینێکیان لەسەر نییە، لەدوا وێستگەی سەردانی مرۆڤدا قەبر و تابووتی منداڵێک دەبینرێ، کە ئەمیش هەر دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی وەرکا و لە گردی قالیچ ئاغا دۆزراوەتەوە.

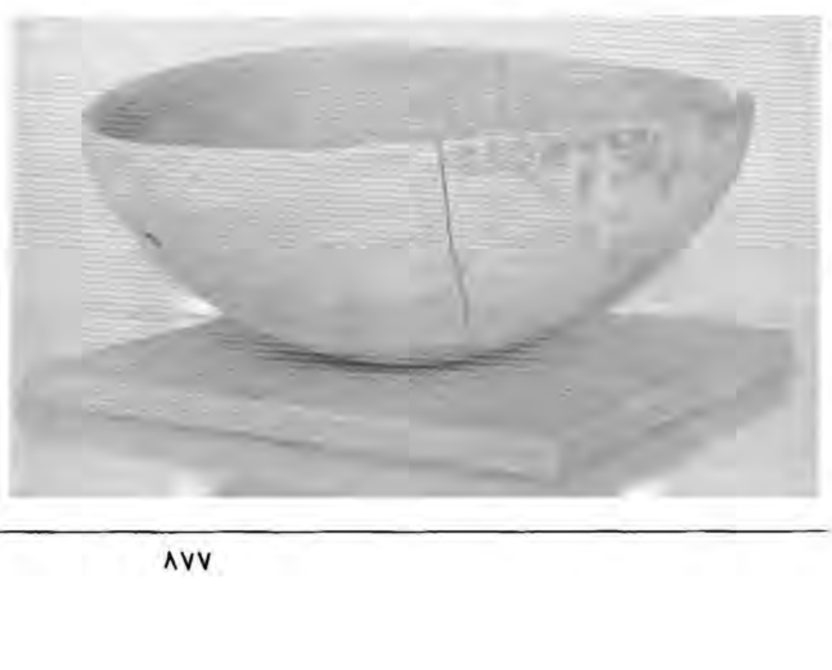

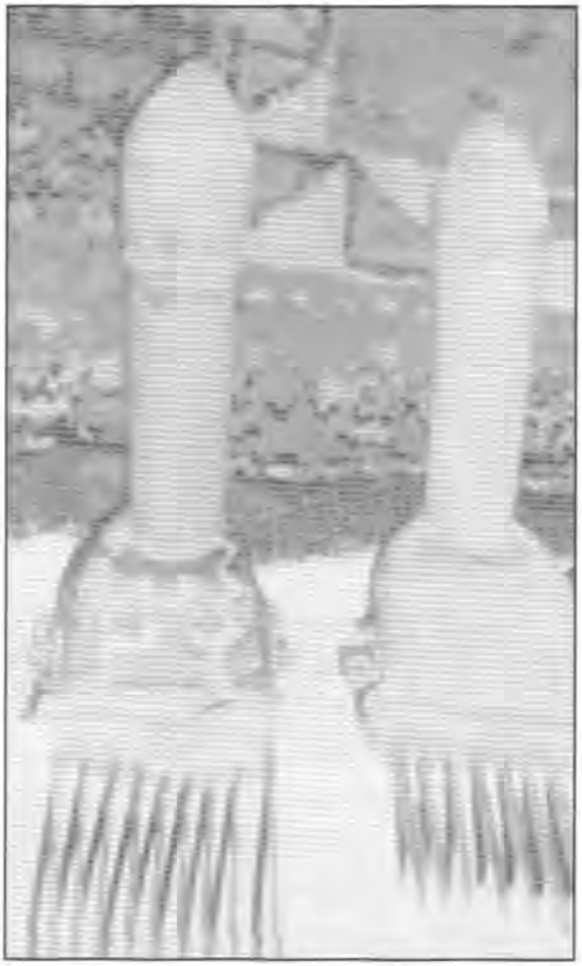

دروستکردنی مافوور لە هەولێر

سارا ئەولفەتاح
بەشی شوێنەوار- زانکۆی سەلاحەددین

شاری هەولێر یەکێکە لە شارە دێرین و گرنگەکانی کوردستان، کە مێژوویەکی دەوڵەمەندی هەیە لە ڕووی شوێنەواری و کەلەپوورییەوە، بەڵگە شوێنەوارییەکان ئەمەیان سەلماندووە شاری هەولێر کۆنترین شاری جیهانە کە تا ئێستا ژیانی تێدا بەردەوام بووە بەبێ بچڕان.

هونەری ڕستن و چنینی مافووردا لەم شارەدا مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە، کە دانشتووانی دەشتی هەولێر چ هۆزە کۆچەرییەکان و چ نیشتەجێبووەکان بایەخی زۆریان بەم هونەرە داوە.

بێگومان بوونی ئەم جۆرە هونەرە لە سەردەمە کۆنەکاندا قۆناغ بە قۆناغ گەشەی سەندووە، کە ئەمەش گرنگییەکی زۆری هەبووە لە ڕووی ئابووری و جوانکارییەوە، مافوورەکان بۆ پێداویستی ڕۆژانە بەکارهاتوون و بە وێنەی ئاژەڵی و ڕووەکی و ئەندازەیی و مرۆیی ڕازاندراونەتەوە.

ئامانج لەم توێژینەوەیە باسکردن و نیشاندانی هونەری دەستییە لە هەولێر و دەوروبەری لەلایەن دانیشتوانی ناوچەکە و گوندەکانی سەر بە هەولێر کە بۆمان دەردەکەوێت خەڵکی ئەم ناوچانەیە گرنگییەکی زۆریان بەم هونەرە داوە، گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدا خۆی دەبینێتەوە کە هونەری رستن و چنین پێویستی بەباس کردن و توێژینەوەیەکی وردە هەیە تا لەم ڕێگایەوە بە هونەری دەست ڕەنگینی خەڵکی ئەم ناوچەیە ئاشنابین، بێگومان نووسینی توێژینەوەی لەم جۆرە بێ کەم و کوڕی نابێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند سەرچاوەیەکی بەپێزم دەست کەوتن لەوانە (الحرف والصناعات اليدوية في العصر الاشوري المتأخر
Carpets of the orient Anintroduction to Kurdish

Rugs and other weavings)

مافوور و ناوەکانی:

مافوور بریتییە لە چنراوێکی ئەستووری داوی گرێدار لە خوری و لۆکە و هەندێ جار لە مووی بزن و حوشتر بە ئامێری تەونکردنی (النول) تایبەتی دروست دەکرێت[1].

مافوور (السجاد) لە زمانی عەرەبی کۆمەڵێک ناوی تری لێنراوە کە بە پێی وڵاتەکان گۆڕاوە، لە هەندێک شوێن بە (الطنافس) دێت، هەروەها وشەی (البساط) بە کارهێنراوە، ئەم وشەیە بە واتای ئەوەی هەر شتێک لە سەری دانیشیت، خوای گەورەش زەوی بە (البساط) داناوە کە مرۆڤ لەسەری دەژی وەک دەفەرموێت (والله جعل لكم الارض بساطا)[2] لە هەندێ شوێن بە (القطيف) یا (القطف) یان (القطيفة) هاتووە، لە وڵاتانی ڕۆژئاوای عەرەبی وشەی (الزرابي) بە کارهێناوە، لە قورئانی پیرۆزدا وشەی (الزرابي) هاتووە و خوای گەورە دەفەرموێت [وجوه يومئذ ناعمة، لسعيها راضية، في جنة عالية، لاتسمع فيها لاغية، فيها عين جارية، فيها سرر مرفوعة، وأكواب موضوعة، ونمارق مصفوفة، وزرابي مبثوثة][3][4].

وشەی (زرابی) وشەیەکی فارسییە پێکهاتووە لە (زر) بە واتای ئاڵتوون و (اب) بە واتای ئاو دێت.

شوێنەوارناسەکان وشەی (السجاد) یان بەکارهێناوە بۆ ئەوەی جێگای وشەکانی تر بگرێتەوە[5].

لە کوردستان وشەی مافوور بەکارهێنراوە، و هەروەها لە هەندێک سەرچاوەدا وشەی (بەڕە) بە کارهێنراوە، هەرچەندە لە هەندێ شوێنی کوردستان بەڕە و مافوور جیاوازە لە یەک لە ڕوی کەرەسە و چۆنیەتی دروستکردنیانەوە، بەڵام زیاتر وشەی مافوورەکە بەکاردێت.

مێژووی دروست کردنی مافوور:

پیشەسازی ڕستن و چنین بە کۆنترین پیشەسازییەکان دادەنرێت کە دەرکەوتووە لەگەڵ مرۆڤ، بۆ خۆپاراستنی خۆی لە هۆکارە سروشتییەکان بەکاری هێناوە[6]، هەر لە دێر زەمانەوە مرۆڤ هەوڵی داوە لەگەڵ دەوروبەر خۆی ڕابێنێ و سوود لە مادەی سروشتی وەربگرێ لە بەرژەوەندی بەردەوام بوون ژیانییدا بەکاریان بێنێ[7].

پێش ئەوەی مرۆڤ مافوور (بەڕە) دروست بکات لە خوری و مادەکانی تر، پێویست بوو لەشی بپارێزێت و شتێک دروست بکات کە لەسەری دابنشێت یان بۆ خۆ پاراستن لە سەرمای وەرزی زستان بیپارێزێت، سادەترین جۆری ڕایەخ، لای ئادەمیزادی سەرەتایی کۆکردنەوەی گژو گیا و گوڵە وەریوەکان بووە، دواتر لاسکی هەندێ گژو گیای بەیەکەوە ئاڵاندووە باشتر توانیویەتی لەسەری بحەوێتەوە[9]، پاشان مرۆڤ توانی شتی دیکە بهێنێتە ئاراوە ئەویش لەگەڵای (بردي) یان قامیش کە بە پارچەی درێژ دەبڕاو تێکەڵ بە یەکتر دەکرا بە شێوەی حەسیر دروست دەکرا[10]، دوای ئەوەی مرۆڤ ڕاوی ئاژەڵی دەکرد ئینجا پێستەکەی بە کاردەهێنا بۆ لە بەرکردن و هەر ئەو پێستەیەشی بەکاردەهێنا بۆ دانیشتن و خەوتن، بۆیە بیری کردەوە هەندێک لەو پێستانە وەکو ڕایەخ بەکاربهێنێت[11]، مرۆڤی سەرەتایی دوای ماڵی کردن (مەڕ و بزن و ئەسپ و حوشتر...) جگە لە گۆشت و شیرەکەی و پێستەکەی سوودی لە خوری و مووەکەشی وەرگرت[12].

پاشان مرۆڤ وازی لە ژیانی ئەشکەوت هێنا و توانی لە گوندی کشتوکاڵی نیشتەجێبێت، مرۆڤیش کشتوکاڵی کرد.

دەربارەی سەرەتای مێژووی یەکەمی و شوێنی دروستکردنی مافوور بە تەواوی دیاریکراو نییە هەتا ئێستاش هەروا ما وەتەوە[14]، لە گوندی چەرموو پارچە کەتانێک لە سەر قوڕ دۆزراوەتەوە ئەمەش بەڵگەیە کە لەو چنراوە یەکێک لە کەرەسەکان دەچێتە پیشەسازی ڕستن و چنینەوە و هەندی بەڵگەی تریش هەن کە ئاماژە بەوە دەدەن کە ڕستن لە هەزارەی شەشەمی پێش زایینەوە زانراوە[15].

بۆچوونی جیاواز هەیە لەسەر سەرەتای مێژووی دروستکردنی مافووری گرێچنی (السجاد الوبري المعقود) لە نێوان مێژوونووساندا بەڵام زۆربەیان کۆکن لەسەر ئەوەی ئاسیا وڵاتی یەکەمی دروست کردنی مافوورە، بە تایبەتی هۆزە کۆچەرەکانی ناوەڕاستی ئاسیا یەکەم کەس بوون ئەویش بەهۆی زۆری مادەی خوری لەو ناوچانەدا کە پێویستە بۆ ئەم پیشەسازییە[16]، بێجگە لەوەی کە سروشتی ژینگەکەیان زۆر ساردبوو لە زستاندا

کە پێویستیان بەم رستن و چنینە ئەستوورانە هەبووە بۆ خۆ گەرم کردنەوە[17]، هەندێ سەرچاوە رۆژئاوای ئاسیا بە شوێنی یەکەمی مافوور دروست کردن دادەنێن[18]، لە ناوچەکانی سنووری وڵاتی چین لە رۆژهەڵاتەوە درێژ دەبێتەوە هەتا ئاسیای بچووک کە وڵاتی ئەنادۆڵە لە رۆژئاوا[19]، مافوور لە سەردەمی فیرعەونەکان هەبووە لە میسر[20] بە پێی باسکردنی شوێنەوارناسەکان، بەڵگەشیان بۆ ئەوە پارچەیەکە لە چنراوی گرێنچی ئەستوور کە لە گۆڕستانی خێزانی یانزەهەم دۆزراوەتەوە[21].

ئاشوورییەکان و بابلییەکان دروستکردنی مافووریان زانیوە بە شێوەیەکی باش، ئەم نموونانەی هەڵکۆڵراون بەڵگەی روونن بۆ ئەوەی ئاشوورییەکان مافووریان زانیوە جگە لە زینی ئەسپەکانیان کەدادەنرێت بە پارچەیەکی هونەری بێ هاوتا لە رووی نەخشەکان و شێوازی دروستکردنیانەوە[22]، جوانی نەخشەکانی سەر مافووری ئاشوورییەکان یەکەیەکی جوانکاری گرنگ بووە بۆ رازاندنەوەی دیمەنەکان و دەرکەوتنیان بە شێوەیەکی گونجاو بە شوێنی رامیاری و شارستانیەتیان لە نێوان گەلەکانی تردا[23].

ئەو نەخشانەی کەلە سەر مافوورەکان دروست دەکران لەو کاتەدا گوڵی بەهار و مرواری کە زۆر باوبوو لە سەر جلوبەرگ و بیناکاندا لەسەر کەرپووچ شوشە کراوە، و گوڵی لۆتس و شێوەکانی گوڵی گوڵە بەرۆژە، نووسینە مێخییەکان باس لەجۆرەکانی مافوور دەکەن کە بەکارهێنراون لەلایەن گەلانی کۆنی میسۆپۆتامیاوە[24].

لە کۆشکەکانی شالمنیسەری دووەمدا وێنەی دوو مافووری دەردەکەوێت کە ریشووی درێژیان هەیە[24]. و هەروەها پارچەیەک لە مەرمەڕ دۆزراوەتەوە درێژییەکەی نزیکەی (٢م) و لە زەوی یەکێک لە دەرگاکانی شاری خورسباد لە ناوەڕاستی پارچە مەڕمەڕەکەدا نەخشی ئەندازەیی تێدایە لە بازنەی بەناویەکدا چوو لە دەوری گوڵی بەهار و مرواری پێکهاتووە لە دەوری ئەمانیش چوارچێوەیەکی تر هەیە گوڵی لۆتسی میسری تێدایە[25].

لە تابلۆ ئاشوورییەکاندا وێنەی کۆمەڵێک ئەسپ هەیە کە مافووری بچوک بە کارهێنراوە بۆ سەر زینی ئەسپەکانیان جوانکراوە بە نەخشی ئەندازەیی، مافوورەکە کۆتایی دێت لە هەردوولاکانی بە گوڵەنگ[26]. بەهەمان شێوە و شێواز کە لە مافوورەکان دا کراوە، لە لای بابلیەکانیش دروستکردنی مافوور زۆر بڵاوبووە، ئەم پیشەیە بە پێش کەوتوویی ماوەتەوە لە میسۆپۆتامیا هەتا هاتنی ئەسکەندەری مەکدۆنی لە نیوەی دووەمی سەدەی چوارەمی پ. ز. لە نووسینەکانی یۆنانی و رۆمانییەکاندا دەردەکەوێت کە ئەم مافوورانەیان پێ جوان بووە، بلینی مێژوونووس باس مافووری بابلی دەکات لە توندوتۆڵی چنینیان و جوانی رەنگەکە و ئەو رێگەیەی کە دروستی دەکەن، و ناوی مافووری بابلی زۆر دەبیستین لە دەقە نووسراوەکانی رۆمانییەکاندا[27].

دەستەیەکی یابانی هەڵکۆڵینی شوێنەوارییان کرد لە گردی (الطار Altar-)کە دەکەوێتە (٣٥کم) باشووری رۆژئاوای کەربەلا نزیک دەریاچەی رەزازە کە تیایدا کۆمەڵێکی زۆری مافووری بچووک و گەورەیان دۆزییەوە کە ژمارەیان نزیکەی (١٥٠٠) پارچەبوون کە لە چەند رۆژێکدا بوو لە شێوەی ئەشکەوت دروست کرابوو، باشی شوێنی ئەو مافوورانە کە دووربوون لە باو گەرمای هاوین و باران و شێی زستان وای کردبوو کە ئەم پارچانە بە باشی بمێننەوە بەشێوەی گرێی تورکی(عقدە جیوردس)ناوی شارێکی تورکیایە کە ناوبانگی هەبووە لە پیشەسازی دروستکردنی مافوور لە سەدەی (١٦ زایینی)دا، بۆیە ئەم رێگەیە ناونراوە بە گرێی جیوردس دروستکرابوون، رەنگیان سوور و زەرد بوون، و بابەتی نەخشەکانیان زۆر روون نییە بەهۆی بچووکی نەخشەکانەوە، بەڵام زیاتر نەخشەی ئەندازەیی سادەن وەک خەتی شکاو و بازنە، و مێژووی ئەم مافوورە لە تاقیگەکانی زانکۆکانی تۆکیۆ لە یابان کراوە دەگەڕێننەوە بۆ ماوەی نێوان سەدەی سێیەم و یەکەمی پێش زاین، ئەم مافوورانە ریشوودارە و لەدروستکراوی میسۆپۆتامیای کۆنە[28] لە سەردەمی پاشای فارسی(أحشویرش)کە ناسراوە بە کیسرای یەکەم (٤٨٦-٤٦٥ پ.م) ئاهەنگێکی گەورەی سازکرد لە سوسە کە پایتەختی عیلامییەکان بوو کە (١٨٠) رۆژی

خایاند، زۆر لە گەورە و پاشاکانی بانگهێشت کرد بۆ کۆشکەکەی لە باخچەکەیدا مافووری سپی و سەوز و ئەرخەوانی تیادابوو[٢٩]، مێژووی مافوور بە شاراوەیی لە دوای جەنگی جیهانی دووەم[٣٠] دۆزینەوەکی گرنگ روویدا لە مێژووی مافووردا[٣١] لەلایەن شوێنەواناسێکی رووسییەوە بەناوی(رۆدینکۆ-rudenko) لە هاوینی ساڵی(١٩٤٩ز)[٣٢] لە هەندێ سەرچاوەی تردا لە هاوینی ساڵی(١٩٤٧ز)[٣٣] لەناوچە شاخاوییەکانی (ئەلتای) لە کۆماری مەنشووریا دوو مافوور دۆزرانەوە، لە یەکێکیان لە لایەن گوندی بزریک (Bazyryk)کە دەکەوێتە سنووری چین، و دووەمیان لە ناوچەکانی بەخدار(Baachaadar) لە ناوەراستی مەنشووریا.

لەگەڵ ئەوەی (مافووری بەخادار) توندوتۆڵ تر دروستکراوە لە هەر ئینجێکی چوارگۆشەدا (٤٥٠) گرێی تێدایە، لە کاتێکدا (مافووری بزریک) (٣٢٠) گرێی تێدایە[٣٤] لە هەندێ سەرچاوەی تردا (٤٠٠) گرێیە، شێوەکەی چوارگۆشەیە و پێوانەکەی (٢٠٠-١٨٢ سم)ە[٣٥].

مافووری بزریک ناوبانگێکی جیهانی هەیە، هۆکاری ئەم ناوبانگە دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم مافوورە تا رادەیەک بە تەواوی دۆزراوەتەوە، وێنەی گیانلەبەری نەخشی رووەکی و ئەندازەیی لە سەرکراوە، ئەم مافوورە لە گۆرستانی پاشایەتی تایبەتی بە گۆرستانی پاشایەتی تایبەت بە هەندێ هۆزەکانی (شیبیە)ی کۆچەری کەلە باشووری سیبیریا و رۆژئاوای وڵاتی ترکستان دەگەرێنەوە، ئەم مافوورە لەگەڵ هەندێک پارچەی تر چەک و پێداویستی جیاواز لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر ئێسکی ئەسپ[٣٦] کە بە شێوەیەکی زۆر باش ماونەتەوە، چونکە بەهۆی ئەو چینە سەهۆڵ بەندانەی کە کە لەسەری کەڵەکە بووە ئەمە لە لایەک، لە لایەکی ترەوە گرنگی پێنەدراوە و لەلایەن دزەکانەوە نەبراوە[٣٧]، ئەم مافوورە دەگەرێتەوە بۆ(٢٥٠٠)ساڵ لەمەوبەر لە مۆزەخانەی(ئەرمیتاج) لە(لینیگراد) لە رووسیا پارێزراوە[٣٨].

ئەم مافوورە لە خووری دروست کراوە، رەنگەکانی سووری تۆخ و قاوەیی زەرد، هەرچەندە گۆرانکاری بەسەر رەنگەکەدا هاتووە بە هۆی ئەوەی کە لە ژێر زەویدا بۆ ماوەیەکی زۆر ماوەتەوە، ئەم مافوورە نەخشی ئەندازەیی و رووەکی سادە لەناوەراستی دایە و لە چەند چوارچێوەیەک پێکهاتووە، یەکێک لە چوارچێوەکانی بریتییە لە ریزەکی درێژ لە ئەسپ سوار و رمی درێژیان بە دەستەوەیە ژمارەیان (٢٨ ئەسپ سوارە) (دەروانەریتەهێلکاری-٢-) پاشان چوارچێوەیەکی تر هەیە نەخشی رووەکییە، وێنەی ئاسکە کێوی لە چوارچێوەیەکی تر دروست کراوە کە ژمارەیان ٢٤ ئاسکە و بە پێچەوانەی ئەسپەکانەوە دەرۆن[٣٩].

یەکێکی تر لە مافوورە بەناوبانگەکان کە مێژوونووسەکان باسی دەکەن کە موسڵمانەکان لەیەکێک دا کۆشکەکانی ساسانیەکاندا لە شاری مەدائین لە سەدەی حەوتەمی زاینی مافوورێکی جوانیان دەستکەوت[٤٥]، ئەم مافوورە بە مافووری (بەهار کسری) ناسراوە بەواتای (بەهاری کیسرا)[٤٦] لە هەندێ سەرچاوەی تردا بە مافووری (بەهارکۆ) یان مافووری (کەیخەسرەو)ناسراوە، موسوڵمانەکان لە شەری قادسییەدا لە ساڵی ٦٣٦ز دەستیان کەوت و حوکمی ساسانیەکان کۆتای هات[٤٧].

تەبەری باس لەم مافوورە دەکات و بە مافووری (بەهار خسرۆ) ناوی بردووە لە کۆشکی تەیسەفون بووە کە درێژی (٤٥٠) پێ یەو پانی (٩٠) پێ دەبێت (٤٨)، لە هەندێ سەرچاوەی تر پێوانەکەی (٦٠×٦٠) پێ یە[٤٩]، ئەم مافوورە وەک باخچەیەک وابووە پربووە لە دارو درەخت و گوڵی جۆراوجۆر بەرهەمی تیادا نەخشێنراوە[٥٠].

شوێنەوارناسەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە رێگەی چنینەکەی گرێدارنییە بەڵگەشیان بۆ ئەوە دەزووی کانزایی و بەردی گرانبەهای پێوەیە، بە پێی بۆچوونی هەندێک بەرێگەی قەبەتی(تابستری- Tapestry) * چنراوە، و هەندێکی تریان دەڵێن بەرێگەی تەترێز(التگریز)** چنراوە، هەرچەندە نموونەی زۆرمان هەیە کە مافووری گرێدارە و نەخشی پێوە چنراوە بە رێگەی دیباج کە تاڵی کانزایی و گەوهەری پێوەیە، لە نەجەف و کەربەلا و کازمییە و مەشهەد هەیە کە لە سەردەمی سەفەویدا دروستکراوە[٥١].

مافوور دروست کردن بڵاوبووە بە

شێوەیەکی تایبەتی لە ئێران و ئەنادۆڵ و شوێنەکانی دەوروبەریان، وەک ناوەڕاستی ئاسیا و قەوقاز، لە هەموو ناوچەکانی جیهانی ئیسلامی زانراو بوو وەک عێراق و میسر و سوریا و وڵاتانی باکوری ئەفریقیا و ئەندەلوس و هیندستان[٥٢] و هەندێ وڵاتانی تری وەک ئەفغانستان و پاکستان و چین[٥٣].

یەکێک لەو هۆکارانەی کە بووەتە هۆی پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەی پیشەسازی ڕستن و چنین ئەوەبوو کە بە دیاری دەنێران لە نێوان گەورەکان و دەسەڵاتدارەکان لە بۆنە جیاوازەکاندا و هەروەها لەلایەن ئافرەتەکانەوە گرنگی پێدەدرا[٥٤]، چونکە مافوور بە یەکێک لە پێداویستییەکانی ڕازاندنەوەی ماڵەکان دادەنران بە تایبەتی مافووری دەستکرد کە شوێنێکی هونەری گرنگی هەبووە[٥٥].

عێراق یەکێکە لە وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە بە ناوبانگە بە دروست کردنی مافوور و هەموو بابەتەکانی ڕستن و چنین لە سەردەمە کۆنەکانەوە هەتا سەردەمی ئیسلامی و دواتریش. لەو شارە گرنگانە موسڵ کە ناوبانگێکی زۆری هەبووە لە پیشەسازی ڕستن و چنیندا و بەرهەمەکانی بڵاوبووەوە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و هەندێ لە هەرێمە ئیسلامییەکانی تر[٥٦]. شاری مەدائین و ئەنبار دەورێکی دیاریان هەبووە لەو پیشەسازییەدا وەک دەڵێن لە جیاتی دانی باج و سەرانە بەرهەمی ڕستن و چنینیان دەدا لە جیاتی پارە.

شاری حیرە ناوبانگی هەبووە بە بەرهەمی ئاوریشم و کەتان، و شارەکانی (جەزیرە)[٥٧] و شاری (حەزە)* ی نزیک هەولێر بەناوبانگ بوون بە ڕستن و چنین، و یەکێک لە شارە هەرە گرنگەکانی تری عێراق سامەڕایە کە هاوشێوەی بە غدا بوو لە ڕووی پیشەسازی و هونەرەوە بە تایبەتی لە سەردەمی خەلیفە موتەوەکیل دا کۆمەڵێک شوێنی تایبەت بەم پیشەسازیە هەبووە، ئافرەتی سامەڕایی دەورێکی گرنگی گێڕاوە لەم کارەدا، زۆربەی ئەم ئافرەتانە وەک ئارەزوویەکی خۆیان ئەم کارەیان دەکرد، شاری نوعمانیە و شاری بەسرە ناوبانگیان هەبووە کە بەرهەمەکانی نوعمانییە هاوشێوەی بەرهەمەکانی شاری بەسرە بووە، ناوچە کوردییەکان ناوبانگی زۆریان هەبووە لە پیشەسازی ڕستن و چنین، هۆکارە سروشتییەکان یارمەتی ئەو پێشکەوتنەیان داوە کەرەستەی سەرەتایی و دەستی کارامە بۆ ئیشکردن لەم بوارەدا[٥٨].

کەرەستە خاوەکانی دروستکردنی مافوور:

بەشێوەیەکی گشتی خوری مەڕو بزن و حوشتر بەکارهێنراوە بۆ مافوور دروست کردن لەگەڵ تاڵی حەریر و لۆکە وکەتان[٥٩]، خوری یان حەریر بەکاردەهێنرێت بۆ ڕیشووەکان (الخمل) کەتان و لۆکە بۆ ئەو دەزووەی کە گرێ جیاوازەکانی لە سەر دەکرێت[٦٠]، بەڵام زۆرترین مادەی سەرەتایی بەکارهێنرابێت لە پیشەسازی مافووردا خوری بووە ئەمەش بەهۆی ئاسانی ڕستن و چنینەوە، بەڵام مووی بزن کەمتر بەکارهێنراوە.

لە دەشتی هەولێر بەزۆری خوری بەکارهێنراوە بۆ دروستکردنی مافوور، مووی حوشتر لە کوردستانی عێراق بەکارنەهێنراوە چونکە سروشتی ناوچەکە گونجانەبووە بۆ بەخێو کردنی حوشتر، بەڵام لە ئێران و کوردەکانی قوچان * کە سەر بە سنووری ئەفغانستانن مووی حوشتریان بەکاریان هێناوە[٦١].

مووی حوشتر جیاوازی هەیە بەپێی ئەو شوێنەی کەلێی بەخێو دەکرێت لە وڵاتە عەرەبییەکان و تورکیا و تورکستان، مووی حوشتر لەم ناوچانەدا کورتن، بەڵام مووی حوشتری ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران و ئەفغانستان درێژە، مووی حوشتر بچووک و نەرمترە و بریقەدارە[٦٢].

گرنگترین ئەو کەرەستە خاوانەی کە بەکارهێنراون لە پیشەسازی مافووردا:

١- خوری: کۆنترین کەرەستەکانە کە مرۆڤ بەکاری هێناوە لە ڕستن و چنین دا لە سەردەمەکۆنەکانەوە، ناتوانین سەرەتای بەکارهێنانی دیاری بکەین، بەڵام خەڵکانی میسۆپۆتامیا لە کۆنەوە زانیویانە خوری بەکاربهێنن[٦٣]. خوری بە گرنگترین کەرەستە خاوەکانی ئاژەڵی دادەنرێت و گرنگی گەورەی هەیە لە پیشەسازی ڕستن و چنیندا، دوو ڕێگا هەیە بۆ دەستکەوتنی خوری ئەوانیش:

یەکەم: ئەو خورییەی لە ڕێگەی بڕینەوەی مەڕو و ماڵاتەوە دەستمان دەکەوێت.

دووەم: لێکردنەوەی خورییەکە لە پێستەکە دوای سەر بڕینی ئاژەڵەکە[٦٤].

ئەوانەی کە مافوور دروست دەکەن زانیاریەکی زۆریان هەیە لەسەر هەڵبژاردنی جۆری خورییەکە، خوری ئاژەڵ دابەش دەبێت بۆ چەند پلەیەک و جۆرێک[٦٥]، باشی خورییەکە دەکەوێتە سەر ئەو شوێنەی کە لێی دەبڕدرێت، باشترین خوری ئەوەیە کە لە سەرشانی ئاژەڵەکە دەبڕدرێت وەک لەوەی لە سکی و قاچەکانی دەبڕدرێت[٦٦]، و هەروەها خوری مەڕی بچووکی زیندوو[٦٧] باشترە لە خوری ئاژەڵی گەورە، چونکە هەتا گەورەتربێت خورییەکەی زبرترە، باشتر وایە ئەو خورییەی کە لە ئاژەڵەکە وەردەگیرێت تەمەنی لە نێوان (٨ بۆ ١٤) مانگدا بێت، خوری ئاژەڵی مردوو بریقەی سروشتی کەمترە بۆیەی سوور وەرناگرێت، لەبەرئەوە ئەو کەسەی کە خوریەکە ڕەنگ دەکات گیراوەی کلس لەگەڵ گیراوەی ترشی لیمۆ بەکاردەهێنێت بۆ چارەسەرکردنی ئەم حاڵەتە[٦٨]، بە خوری بەرخی بچووک دەڵێن (لوا) ئەم خوریە بەکارهێنراوە بە تێکەڵی لەگەڵ ئاوریشم بۆ مافوور دروست کردن بە تایبەتی لای دەوڵەمەندەکان ئەم مافوورە بۆ هەڵواسین بەکارهێنراوە[٦٩]، خوری مەڕی دەشتی هەولێر درێژە لە بەر ئەوەی جۆرەکەی باشە و تیسکی درێژە هەر خورییەکی بە قەدەر دوو خوری مەڕی ناوچەکانی تری کوردستان دەبێت[٧٠].

٢- ئاوریشم (الحرير):

وەک زانراوە نیشتمانی بنەڕەتی ئاوریشم وڵاتی چینە لە وێشەوە بڵاوبۆتەوە بۆ شوێنەکانی تری جیهان، هەر لە کۆنەوە وڵاتی میسۆپۆتامیا بازنەی گەیاندنی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بووە کە کاروانە بازرگانییەکانی ئاوریشمیان پیایدا تێپەڕیون، و هەروەها کەش و هەوای عێراق یارمەتی گەشەکردنی درەختی توو (التوت)ی داوە کە کرمی ئاوریشمی(القز) لەسەر دەژی کە ئاوریشمیان لێوە دەست دەکەوێت[٧١].

تاڵی ئەم ئاوریشمە درێژە و بەیەکەوە بەستراوە کە کرمەکە بە دەوری خۆی هەڵی دەپێچێت بۆ پێکهێنانی قوزاخە (الشرنقە) قوزاخە پارێزگاری کرمەکە دەکات هەتا گەشەدەکات، دوو جۆر کرمی ئاوریشم هەیە، ئەم جۆرە کرمە بەزۆری لە هندستان زۆرە[٧٢]، لای عەرەبەکان بە ئاوریشمیان دەگوت (القز) و دوای ڕستنی (الابريسم) ئەگەر ڕەنگ کرابا ئەوا پێیان دەگوت حەریر یان (الديباج)[٧٣].

٣- لۆکە:

لۆکە لە تاڵە ڕووەکییەکانە، تاڵی لۆکە زۆر کورت ترە لە تاڵەکانی تری کەرەستە خاوەکانی بەڵام پتەوە و بەرگری زیاترە، درەختی لۆکە لە خێزانی ڕووەکییەکانە کە بە (الخبازيات) ناودەبرێت و بەرهەمی ئەم درەختە پێک هاتووە لە پێچراوەیەک لە کاتی گەشەیدا دەکرێتەوە و لۆکەکە دێتە دەرەوە، ئەم ڕووەکە لە ئاو و هەوای گەرم و شێداردا گەشە دەکات و پێویستی بە هەتاو و شێ و خاکی نەرمە، قۆناغی یەکەمی ئامادەکردنی لۆکە بریتییە لە جیاکردنەوەی تاڵە لۆکە لە توێکڵەکەی، قۆناغی دووەمی تاڵەکانی لۆکە ڕێکدەخرێت، قۆناغی سێیەمی شانە دەکرێت و پاک دەکرێتەوە، قۆناغی کۆتاییش ڕەنگ کردنە[٧٤]، پیشەسازی لۆکە هێنراوەتەوە میسۆپۆتامیاوە لە سەردەمی ئاشووری نوێدا.

٤- کەتان:

یەکێکە لەو ڕووەکانەی لە ئاو و هەوای سام ناوەند و سارد دا گەشەدەکات لقێکی درێژی هەیە دەگاتە (٢٥ - ٣٠سم) و لە کۆتاییەکەیدا گوڵێکی هەڵگرتووە، لاسکی کەتانەکە دەبڕێت پێش پێگەیشتنی پاشان پیای دەکێشرێت بەشێکی تایبەتی تاڵی کەتانەکە دێتە دەرەوە و ڕێک دەخرێت و پاشان لە بەر ڕۆژ دادەنرێت تا وشک ببێتەوە پاشان بۆ ماوەیەک دەخرێتە ناو ئاو، دیسان دەخرێتە بەر تیشکی ڕۆژ بە ئامێرێکی تایبەتی دارین دەکێشرێت بە تاڵەکانیدا بۆ ئەوەی بە تەواوی پاک بکرێتەوە لەو شتانەی کە پێوەیەتی و دووبارە شانە دەکرێت[٧٥].

جگە لەم کەرەستانەی سەرەوە کە باسمان کرد قوماشی کۆن(پەڕۆ)* لە دەشتی هەولێر بە کارهێنراوە بۆ دروستکردنی مافوور وەک لە سەردانێکمان بۆ لای خاتوو (ئەسمەر موحەممەد) لە گوندی شەمامک باسی ئەوەی کرد کە لە پەڕۆ مافووری (هەرچەندە ئەم جۆرە لە ناوچەی سلێمانی بەڕەی پێدەڵێن و جیاوازە لە مافوور) دروست کردووە تا ئێستاش دوو مافووری مابوو[٧٦].

خوری شتنەوە:

ئەو خاوەن مەڕومالاتانەی کە بە مێگەل مەڕیان هەیە لە کۆتایی

بەهاردا مەڕەکانیان دەبڕنەوە، جەو بڕ هەیە کە ئەم کارە ئەنجام دەدات[٧٧]، دوای بڕینی خورییەکە پاکدەکرێتەوە لەو شتانەی کە هەڵیگرتووە لە گژوگیا و چەوری، بە یارمەتی شانەی گەورەی لە دار یاخود لە بەرد یا لە ئاسن دروست کراوە کە بە(شانەی خوری) ناسراوە[٧٨]، خورییەکە بەتاید ئاو دەیان شۆردەوە یان دەچوونە سەر رووبارەکان و لەوێ دەیان شۆردەوە، لەسەر شۆڕتەکە بە دار لێیان ئەدا هەتا جوان خاوێن دەبووەوە سپی دەبوو هەتا رۆنی دەهات هەر ئاویان پێدەکرد، هەتا ئاوەکەی لێ بچۆرابایەوە لەسەر پارچە حەسیرێک کۆمەڵیان دەکرد[٧٩]، پاشان لە سەر بەردەکان دادەنران هەتا پیس نەبێت ئەگەر بەدارەوە هەڵبواسرێت ئەوا خوریەکە بەدارەکەوە دەنووسێت، ئەگەر لە سەر زەوی دابنرێت خۆڵاوی دەبێت پاشان ڕەنگیان دەکرد[٨٠].

تەشی ڕستن:

مەبەست لە تەشی ڕستن گۆڕانی کەرستە خاوەکەیە بۆ دەزووی خاوێن، کە هیچ شتێکی بۆ نەبێت[٨١]، ڕستن هەر لە سەرەتاوە ناسراوە بە سادەترین جۆری ئیشی دەستی بۆ دابین کردنی دەزووی پێویست بۆ چنین[٨٢]، کرداری تەشی ڕستن دوای شۆردنی خورییەکە و شانەکردنی دەست پێدەکات، کاتێک خورییەکە وشک دەبێتەوە بە ئامێرێک پێی دەگوترێت (تەشی) دەیرێسن، کە بریتی یە لە پارچە دارێکی لولەیی لە سەرەوە خڕە تەلێکی پێوەیە بۆ ڕاگرتنی خورییەکە

دیمەنی تەشی ڕستن لای ژنانی کورد(توفیق، سەرچاوەی پێشوو).

کە لە بنەوە دارێکی درێژی پێوە نووسێنراوە، تەشی درێژییەکەی لە(٢٥ بۆ ٤٥سم) دەبێت، هەندێک جار ڕەنگەکەی دەگۆڕێت بە پێی جۆری دارەکە، کاتێک خورییەکە دەڕێسرێت دەکرێت بە بەند پاشان گلۆبەند، ژنان دوای تەواوکردنی ڕستەکە دەیکەن بە کلافە بە شێوەیەک چوارمشقی دادەنیشین بە شێوەی بازنەیی لە ئەژنۆکانیان دەی ئاڵێنن تا دەیکەن بە کلافە بە مەش ئامادەیە بۆ چنین[٨٣].

ڕستنی خوری بە چەند قۆناغێک تێدەپەڕێت، سەرەتای ڕستن پێی دەوترێت (خاو)تەشی بۆ لای دەسوڕێتەوە، پاشان ئەو ڕستە خاوە دەکرێتەوە دوو قەد (جووتداو) ئەم جارە بەلای چەپ دەسوڕێتەوە و گرژدەبێت، بۆئەوەی خوری ڕستراو بە جوانی ڕەنگ بکرێت دەبێ ڕستراوەکە بکرێتە ماشەر (ماشەڵ) پاشان ئامادە دەکرێت بۆ ڕەنگ کردن، دوای ڕەنگکردن دەکرێتە (گلۆوە/گلۆڵە) یاخود(سەلک)[٨٤]، ئەو بەنەی بۆ (کلێوە ڕۆک) بەکاردەهات دەبوایە بابدرێتەوە، بەڵام ئەوانی تر بە تایبەتی بۆ(گوفک لێدان) مەرج نەبوو بابدرێتەوە بەڵکو هەر بە خاوی بە کاردەهێنرا[٨٥].

لە نیشانە سۆمەرییەکاندا ئیشارەت بە تەشی دارین دراوە بەشێوەیەک کە لە تەشی ئێستا دەچێت[٨٦]، لە تێکستە ئەکەدی و ئاشوورییەکاندا باس لە تەشی گڵێنە و کانزای لە پاڵ تەشی دارین دەکەن[٨٧]، هەروەها تەشی لە ئێسقان دروستکراوە[٨٨].

ڕەنگەکان و ڕەنگکردن:

سەرەتا پێش ئەوەی باس لە ڕەنگەکان بکەین، کە بەکاردێت بۆ ڕەنگ کردنی کەرستە خاوەکانی

رستن و چنین پێویستە بزانین کە رەنگ کردن چییە؟ رەنگ کردن بە شێوەیەکی گشتی مادەیەکی رەنگا و رەنگە کە کەرەستە خاوەکە دەتوانێت هەڵی بمژێت لە گیراوە ئاوییەکاندا و پێی رەنگ دەکرێت بەرێژەی جیاواز بە جیاوازی پلەی کاریگەری رەنگەکە و بە پێی جیاوازی توانای وەرگرتنی کەرەستە خاوەکە بە شێوەیەک کە پلەی کاریگەری رەنگەکە لە سەر کەرەستەخاوەکە هەمیشە زیاتر بێت لە گیراوە تواوەکەدا[٨٩].

رەنگەکان دەورێکی گرنگیان گێراوە لە پیشەسازی دروستکردنی مافووردا، مرۆڤ هەر لە دێر زەمانەوە توانیویەتی ئەو رەنگانە دروست بکات کە لە ژیانی رۆژانەیدا پێویستی بووە لە گەڵا و گوڵ و رەنگ و بەرهەمی رووەکەکان، و بەکارهێنانی مادە ئەندامییەکانی وەک کرمی ئاوریشمی (القز) و (الاشنە)بە کارهێنراوە، واتە سەرچاوەی بنەرەتی سروشتیمان هەیە بۆ رەنگ کردن ئەوانیش (رووەکی و ئاژەڵی)ن لەگەڵ هەندێک سەرچاوەی کانزایی و لە دوایشدا رەنگە کیمیاویەکان هاتنە ئاراوە.

لە چنینی مافووردا رەنگکردن گرنگییەکی هاوتەریبی لەگەڵ شێوازی نەخشی مافووردا هەیە، و بەبێ بوونی رەنگ هیچ نەخشێک دروست نابێت، هونەری رەنگ کردن لە رابردوودا زۆر پێچاوپێچ بووە و نهێنی رەنگ کردن بە تەنها لەلای ئەو بنەماڵانە بوو کە رەنگیان کردووە، هەر کەسێک بۆ دروست کردنی رەنگ شێوازی تایبەتی هەبووە، و جۆری رەنگکردن یەکێکە لە هۆکارەکانی جیاکردنەوەی مافوور[٩٠].

گرنگترین ئەو رەنگانەی کە بەکارهێنراون لە دروستکردنی مافووردا :

١- رەنگی نیلی (Indigo):

لە گەڵای نیلەو گوڵی رەنگ شین دەردەهێنرێت ئەم رووەکە زیاتر بەکارهێنراوە لە پیشەسازی دروست کردنی مافووردا، گەڵاکە لێدەکرێتەوە لە رووەکە کە و دەکرێتە ناو دەفرێکەوە بۆ ماوەی (٨ تا ١٠) رۆژ تا دەترشێت و رەنگەکە رەش دەبێت، پاشان ئەم گیراوەیە دەخرێتە ناو دەفرێکی مس و تیایدا دەمێنێتەوە تا کاتی بە کارهێنانی، کە خوریەکەی دەخەینە ناو پاشان دەری دەهێنین رەنگێکی سەوزباوی هەیە، کە بەر هەوا دەکەوێت رەنگی شین دەبێت ئەمەش بە هۆی ئۆکسانەوە، ئەگەر بمانەوێت رەنگە شینەکە تۆخ تر بێت ئەوا زیاتر لە ناو دەفرە مسەکە دەیهێڵنەوە[٩١].

٢- رەنگی سوور:

جۆرەکانی رەنگی سوور وەک (الوردی، القرمزی) لە سەرچاوەی رووەکییەوە دەست دەکەوێت، ئەویش توێلکی درەختی بەروو و مازوو(عفص)[٩٢] و لە رەگی درەختی (الفوە) کە رەنگی سوورە دەردەهێنێت، ئەم رەنگە سوورە جیاوازە لە نێوان سووری کاڵ و سووری ژەنگی(صدئی)[٩٣]، هەروەها لە کرمی ئاوریشم (القزم)[٩٤]، مێینەی ئەو جۆرە کرمە لەسەر ئاگر دەسووتێنرێت و وشک دەکرێتەوە، پاشان دەکوترێت و ورد دەکرێت، و هەروەها لە (الاشنە) وەردەگیرێت کە لە سەر دیوارو بەردەکان گەشە دەکات[٩٤].

کرمی ئاوریشم بە پێی ئەو شوێنەی کە تێییدا گەشەی کردووە جیاوازە لە شێوەو قەبارەو پێکهاتەیدا، ناوچەکانی کوردستان باشترین شوێنە بۆ گەشەی ئەم جۆرە کرمانە، رەنگی سوور هەر لە کۆنەوە داواکاری زۆری لە سەر بووە گرنگی دەروونی و ئایینی خۆی هەبووە، لای گەلانی کۆن لە جیهان دا رەنگی سوور روحی شەرەنگێزی و نەخۆشی دروستدەکات[٩٥]، لە میانەی ئەو چاو پێکەوتنەی کە لەگەڵ خاتوو (هەدیە ئەحمەد) ئەنجامان دا کە یەکێکە لەو ئافرەتانەی کە مافووری چنیوە وتی" زۆربەی رەنگەکانمان بەکاردەهێنا بەڵام بۆ ناوەوەی مافوورەکە بە زۆری رەنگی سوور یان پرتەقالی بە کاردەهێنرا"[٩٦].

٣- رەنگی زەرد:

سەرچاوەی رەنگی زەرد، لە رووەکی زەعفەران(٩٧) و توێکڵی هەنار کە رەنگێکی زەردی مەیلەو سەوزمان دەداتێ، و ئەگەر (الشبرم) ی بۆ زیاد کرا رەنگێکی مەیلەو پرتەقاڵیمان لێی دەست دەکەوێت، بەڵام رەنگی زەردی کاڵ لە (توو) دەستمان دەکەوێت کە رەنگی مەیلەو سەوزە، و جگە لەوەی کە سوود لە توێکڵی درەختی سماق و رووەکی (العلیق) وەردەگیرێت.

٤- رەنگی پرتەقاڵی:

رەنگی پرتەقاڵی دەردەهێنرێت لە رەگی (الکرکم) و زەعفەرانی

هیندی، هەروەها لە رووەكی خەنە و لە تێكەڵكردنی (كركم) و (الفوە) دروست دەكرێت[٩٨].

٥- ڕەنگی سەوز:

ئەم رەنگە وەردەگیرێت لە تێكەڵاوییەک لەو مادانەی كە ڕەنگی زەردی لێ دروست دەكرێت لەگەڵ ماددەیەكی تر كە رەنگی شینی لێ وەردەگیرێت[٩٩].

٦-ڕەنگی بنەوشەیی:

ئەم رەنگە لە (غدد) وەردەگیرێت، رووەكێكە لە كەنار رووبارەكانی لوبنان هەیە، بۆنەكەی لە بۆنی سیر دەچێت لە كاتی بەكارهێنانی بۆ ڕەنگ كردن دەدرێتە بەر تیشكی خۆر، و دەگۆڕێت بۆ سەوز پاشان سوور ئینجا دەگۆڕێت بۆ ڕەنگی بنەوشەیی[١٠٠].

٧- ڕەنگی قاوەیی:

ئەم ڕەنگە وەردەگیرێت لە رووەكی(مازوو)، هەروەها لە رووەكی خەنە[١٠١]، ئەم ڕەنگە قاوەییە مەیلە و سوور دەبێت ئەوەی كە لە رووەكی مازووەكە وەردەگیرێت مەیلە و رەش دەبێت[١٠٢].

٨- ڕەنگی سپی:

هەندێ جار سوود لەڕەنگی سپی خۆی وەردەگیرێت.

٩- ڕەنگی رەش:

هەندێک جار ڕڕەنگی خوریەكە خۆی رەشە[١٠٣]، و هەروەها لە توێكڵی داری(دردار)تێكەڵ دەكرێت لەگەڵ سولفاتی ئاسن، بەڵام ئەم ئۆكسانە پەیدا دەبێت لە ئەنجامی كارلێكردنی ئۆكسیدی ئاسنی كیمیاوی كار دەكاتە سەر خوریەكە و هەڵیدەوەشێنێ بۆیە دەبینین لە

ئامێری تەونكردن

مافوورە كۆنەكان دا ڕەنگە رەشەكە زوو تێک دەچێت[١٠٤]، بۆ جێگیركردنی ڕەنگەكان لە چنراوەكان و مانەوەی لەكاتی شۆردندا مادەی جیاواز بەكارهێنراوە وەک (التنين- الترتر (الليموندوزى) -الشب)[١٠٥] و توێكڵی هەنار و خورمای هیندی[١٠٦].

(شوكریە شێخ موحەمەد شێر علی) ئافرەتێكی دەست ڕەنگینە و خەڵكی گوندی (زیارەتی مەلا زادە)و ئێستا لە (بەحركە) دەژی، ئەم ئافرەتە لە عەشیرەتی (هەركی)یە سەبارەت بە ڕەنگكردن وتی" بە زۆری ڕەنگی شینی تۆخ و سەوز و ڕەش و سپیمان بەكاردەهێنا ئەم ڕەنگانە لە بازاڕ دەستمان دەكەوتن لەگەڵ مادەیەكی تر كە پێی دەڵێن (شەب) ئەم مادیە بەكاردەهات بۆ ئەوەی ئەم ڕەنگانە هەر بمێننەوە و تێک نەچن، ڕەنگ و شەب لەگەڵ ئاو لە ناو مەنجەڵێكدا تێكەڵمان دەكرد و بۆ ماوەیەک دەمان كوڵاند، دواتر دەرمان دەهێنا و لەبەر هەتاو دادەنرا هەتا وشک دەبووەوە و ڕەنگەكە جێگیر دەبوو)[١٠٧].

رەنگە كیمیاوییەكان:

ڕەنگە كیمیاوییەكان لە سەرەتا و ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لە بەریتانیا، و پاشان لە ئەڵمانیا دروست كراون، ئەم ڕڕەنگە كیمیاوییانە لە كۆتایی ساڵانی پەنجاكان و سەرەتای شەستەكانی سەدەی بیست گەیشتوونەتە شارەكانی كوردستان، بەڵام هۆزە كوردییەكان بەدەوام بوون لە دروست كردنی ڕەنگە سروشتی و بەكارهێنانی، لە كۆتایی شەستەكان ڕەنگی سروشتی و كیمیاوی بەكاردەهێنران تا حەفتاكانیش هەر بەردەوام بوون، لە ساڵانی هەشتاكاندا ڕەنگی كیمیاوی بەتەواوەتی بەكاهێنرا.

پێویستە ئەوەش بزانین ئێستا لە ئێران و توركیا و هەندێ لە وڵاتانی تر قۆناغێكی نوێ دەستی پێكردووە ئەویش دروستكردنەوەی مافووری

ئامێری تەونکردن و بەشێک لە پێداویستییەکانی

کۆنە بە بەکارهێنانی ڕەنگی سروشتی ئەمەش تەنها بۆ پاراستنی میراتی نییە، بەڵکو ئەم جۆرە مافوورە کڕیاری زۆر بووە بۆیە لە زانکۆکانیان بەشی تایبەت هەیە بۆ ئیشە دەستییەکان[١٠٨]، ئەم ڕەنگە کیمیاویانەی کاریگەری خراپیان بۆ مافوور هەیە چونکە (ئەنەلینی) تیادایە و پێکهاتەکەی کار لە خوریەکە دەکات، تووشی داخورانی دەکات لە هەمان کاتدا ڕەنگەکان زوو کاڵ دەبنەوە[١٠٩]، کەمبوونەوەی ڕەنگە سروشتییەکان لە هەولێر کاری زۆری کردە سەر مافوورەکانیان، و دەرچوونی جولەکە× بۆیە چییەکان لە ساڵی (١٩٤٧) لەوانەیە هۆکارێک بێت لە ئاستی کەم بوونەوەی مافوورەکاندا[١١٠].

تەون و تەونکاری:

پیشەی چنین لە کارە کۆنەکانە کە مرۆڤ لە دێر زەمانەوە لە بەر پێویستی فێری بووە و خۆی پێوە خەریک کردووە [١١١]، ئەم پیشەیە زیاتر تایبەت بووە بە خێلە کۆچەریەکاییەکان و مەڕداران، بەڵام هەندێ لە مێژوونووسان وای بۆ دەچن کە لەوانەیە وڵاتی چین مەڵبەندی سەرەکی تەونگری بووبێ(دەڕواندرێتەوێنەی -٣-).

ئامێری تەونکردن

ئافرەتی کورد لە سەرەتادا ڕایەخەکانی لە پێستی مەڕومالآت دروست کردووە، دواتریش خوری مەڕ و مووی بزنی بەکارهێناوە، بە هونەر و دەست ڕەنگینییەکی بەرزەوە[١١٢]، ئافرەتان زۆر بەلێهاتوویی و چالاکییەو خوری ئەچنن[١١٣].

ئامێری تەون کردن (داروسمتک) بۆ دروست کردنی مافوور دوو جۆرە:

یەکەمیان: ئەو دارو کەرستە و سمتکەیە کە لە سەر زەوی بە شێوەیەکی ئاسۆیی درێژ دەکرێت(النول الاضفقیە)، بەڵام ئەم جۆرەیان زۆر بەکارنییە، لەبەر ئەوەی ئەو کەسەی مافوورەکە دەچنێ پێویستە ڕۆژانە چەند جارێک داوی بەژن توند بکاتەوە.

دووەمیان: سمتکی بڵند[١١٤] (النول العمودی) پێکهاتووە لەداری درێژ کە هەریەکەیان (٢٨٠ سم) دەبێت بە شێوەیەکی تەریب و ستوونی لە زەوی دەچەقێنرێت کە پێیان دەڵێن(سمتک)× لە سەرەوە دارێکی درێژ هەیە پێی دەڵێن(سەرەتان) واتا(سەری - تان) کە درێژەکەی نزیکەی (٢م) دەبێت[١١٥]، لە خوارەوە لە نێوان هەردوو دارەکە دارێک هەبوو پێی دەوترا (بنەتان) واتا(بنکی تان) کە رایەڵی مافوورەکە لەم(سەرەتان و بنەتانە)×× دەپێچرا، دارێکیش لە ناوەڕاستی قایم دەکرا پێی دەوترێ(دارگورد)، زۆر جار تەونکەر زۆربەی گڵۆڵەکانی لەم دار گوردە قایم دەکرد ئینجا سەری گڵۆڵەکانی بۆ گوفک لێدان گرێدان رادەکێشا، هەروەها دارێکی درێژیش لە ناوەڕاستی رایەڵەکە دادەنرا کە تەونکەر دوای تەواوکردنی ریزەکانی گوفکێک ئەم دارەی نزم و بەرز دەکرد بۆ ئەوەی داوەکانی رایەڵەکە بەرێکی ڕاوەستن[١١٦]، جگە لەو ئامرازانەی کە باسمان کرد لە ئامێری تەونکردندا چەند ئامرازێکی ترمان هەیە لەوانە:

-قولاپ:

لە دار گوێز یان لە شاخی بزن

دروست دەکرێت، بۆ هێنان و بردنی داوەکانی نێوان (تان و پۆ)× کە بەکاردێ[١١٧] لەم دواییانە لە ئاسن دروست دەکرا[١١٨].

- پیشک:

لە شێوەی پێی مرۆڤە، بەلام پەنجەکانی (١٠-١٢) دەبن لە یەک نزیکن، لەکاتی تەونکردنی هەردەستێک رایەڵ و پشت قایم کردن بەهۆی پیشکەوە دەکوترێت[١١٩]، پیشک یاخود(کەلکێت) زەنگۆڵەی بچووکی پێوە بووە لەکاتی کوتاندا دەنگێکی خۆشی لێوە دێت بۆ ورپاکردنەوە و چێژ لێوەرگرتنی خانمە تەونکارەکە لەبارە[١٢٠].

لەکاتی گفتوگۆکردنم لەگەڵ(هەمین ئیبراهیم) ئافرەتێکی دەست رەنگینی ناوچەی(بالەکایەتی)بوو وتی"ئەم ئامێرە لەلای ئێمە پێی دەڵێن(هەپۆ) کە بۆ کوتانی مافوورەکە و توندوتۆڵ کردنەوەی بەکاردەهێنرێت" هەتا ئێستاش هەپۆکەی خۆی مابوو[١٢١].

- کر:

پارچە دارێکی سافی بچووکە وەک قەڵەم وایە، کاتێک تێکهەڵکێش ئاڵۆز دەبێت بۆ چاککردنەوەی بەکاردێت[١٢٢].

- قامیش:

دارێکی خۆش کراوە، بەقەدەر بەرینی مافوورەکە دەبێت و لە تیرۆک ئەستورترە، لە کاتی بڵندکردن و نزمکردندا داوەکانی بەژنی مافوور راست و چەپ دەکات، شوێنەکەی دەکەوێتە سەر دارگورد[١٢٣].

- رتۆک :

ئاسنێکی دوو لقی کلک درێژە ئەویش بۆ رێکخستنی داوەکان و لێک جیاکردنەوەیان یان تەونەکە بتوانێ بەئاسانی تێوەدۆکە لەم سەرو ئەو سەر بە پانایی تەونەکە بهێنێ و ببات[١٢٤] لە هەندێک سەرچاوەی تردا دەڵێن رتۆک لەسەر شێوەی دەست و پەنجەکانی مرۆڤە سێ یان چوار پەنجەی هەیە، بۆ کوتینی پشتی مافوور بەکاردێت، بەزۆری لە دار یاخود لە ئاسن دروست دەکرێت[١٢٥].

- شانەی بچووک لە کەلکێت بچووکترە:

شێوەکەی وەک دەستی منداڵ وایە بۆ کوتان و توند کردنی مافوور بەکاردێت، بەلام بەشێوەیەکی لەسەرخۆ بۆ رێکخستنی نەخشەکان و قۆناغی پێش سفت و توندکردن.

- پورگالە دار:

دوو پارچە داری رێکن، درێژی هەر پارچەیەک نیو مەتر دەبێت هەر یەکەیان بزمارێکی لەسەر رێک کوتراوە و سەرەکانی دیکەش بەیەک بەستراونەتەوە بەمەرجێک جەشنی بوردگان سەربەست بێت لە جوولە و گەورە و بچووک کردن، مافوورەکە بەهۆی دوو جەمسەرە بزمارەکەوە دەبەسترێت تا مافوورەکە شل و خاو دەرنەچێت[١٢٦].

- چەقۆ، مقەست، مووس:

بۆ برینی داوی زیادە و رێککردنی لێکردنەوەی مافوورەکە[١٢٧]، زۆربەی زۆری ئەو مافوورانە کە دروست دەکران دوو بەر یان سێ بەر بوون، ئەم بەرانەش تەونکەر بە بستی خۆی دەیپێوا هەر بستە مافوورێکش نرخی دیاریکراوی خۆی هەبوو، تەونکەریش ئەگەر بە دەسەلات و ئازابووایە ئەوا مافووری سێ بەرکە زۆربەی جار(٢٠ تا ٢١) بست دەبوو بە بیست رۆژ تا مانگێک لە داری دەبری، و دەدرێتەوە دەست خاوەنەکەی و دەکرێتەوە بەمەش دەست رەنگینی و هۆشمەندی زیرەکی ئافرەتی کورد بەسەر کەوتوویی لەم کارەی رەنگی دەدایەوە، بەلام لەم دواییە لە جیاتی سمتەکی دار سمتەکی سەفەری واتە (ئامێرەکان هەموویان لە ئاسن دروست کرابوون) پەیدابوو، کە پێویستی بە لە زەوی گیرکردن نەبوو ئەمەو لەگەڵ جیاوازی لە دانشتنی تەونکەر شوێنی خۆی بەرزکاتەوە، ئەم شوێنەش کە بۆ ئەم مەبەستە بەکاردەهات پێی دەوترا(هەرازە)، بەلام ئامێری نوێ پێویستی بە هەرزارە نییە، ئامێری تەونکاری(النول) لە سەردەمی سۆمەریەکان هەبووە[١٢٨]، پاشان لەسەردەمەکانی بابلی و ئاشووری، زیاتر ئامێری تەونکاری ستوونی (النول العمودي) بەکارهێنراوە[١٢٨].

بە شێوەیەکی گشتی سێ جۆر گرێ بەکارهاتووە لە چنینی مافووردا:

یەکەم: گرێی جیوردوس (تورکی): کە تیایدا داوێک بە دەوری دوو دەزووی ستوونی دەپێچرێت لەسەرەوە ئەم دوو دەزووە دەگات بەیەک لەنێوان هەردوو دەزووە ستوونیەکە دێتە دەرەوە [١٢٩].

دووەم: گرێی فارسی: داوێک بە دەوری یەک دەزووی (السدی) ستوونی دەروات، یەکێک لە لاکانی لەسەر دەزووی ستوونی تەنیشتی وەلاکەی تری لە ژێرەوە.

سێیەم: گرێی ئیسپانی: داوێک دەپێچرێت بە دەوری یەک دەزووی ستوونی لە سەرەوەی دەردەکەوێت[١٣٠] [١٣١].

مافوور لە دەشتی هەولێر:

دەوروبەری شاری هەولێر لە دەشتێکی پان و بەرین و فراوان پێکهاتووە، ئەم دەشتەش لەچەند ناوچەیەک پێکهاتووە هەر ناوچەیەکیش ناوێکی تایبەتی خۆی هەیە، دەشتی هەولێر ئەو ناوچە و دەشتانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

١- دەشتی بەرانەتی: دەکەوێتە باکور و باکوری رۆژئاوای شاری هەولێر هەتا دەگاتە سەر زێی گەورە (بادینان) بەزۆری دانیشتوانی ئەم ناوچەیە لە عەشیرەتی(گەردی و زراری و هەرکی)ن.

٢- دەشتی ملکیە(مرکیە): بە هەردوو بەشەکەیەوە (بەر رێی و پشتەرێ)یی سنووری ملکیەش لە رۆژهەڵاتەوە زنجیرە زوورگەکانی (کەسنەزان) و(زەرگەتە) و(دێدەوانە)لە رۆژئاواش دەشتی (شەمامک)ە، لە خوارووی شاری هەولێر دەست پێدەکات و درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە زنجیرە زوورگاوەکانی (زوورگەزراو) لە خوارووی[132].

٣-دەشتی شەمامک: ناوچەی (گوێر) و هەموو ئەو گوندانەی سەر بە ناحیەکان دەگرێتەوە، (دەشتی شەمامک) دەکەوێتە خوارووی رۆژئاوای شاری هەولێر سنورەکەی لە باکورەوە ناوچەی (بەرانەتییە)، لە رۆژهەڵاتیشیەوە مرکیەی (دەشتی درزەیی)یە لە خوارووی (چیای قەراغ) و(کلکەی بێجان) لە رۆژئاوای زێی گەورەیە.

٤- دەشتی کەندیناوە: دەکەوێتە نێوان زنجیرە چیای قەرەچوغ و زنجیرە زوورگی(زوورگەزراو) مەڵبەندی زنجیرەی ئەو ناوچەیەش شارۆچکەی (دیبەگەیە)، لە دووری (٤٢کم) لە خوارووی رۆژئاوای شاری هەولێر دایە.

٥- دەشتی قەراج و ناوچەی مەخموور: شارۆچکەی مەخموور دەکەوێتە دەشتی قەراج و لە خوارووی رۆژئاوای شاری هەولێرەوە، زۆربەی دانیشتوانی بە کشتوکاڵ و مەرداری خەریکن[133].

گەلی کورد وەک گەلانی عەرەب و فارس گەلانی تر بەشێکی جێوار (نیشتەجێ) بەشێکی تریشی رەوەند (کۆچەر) بووە، دەشتی هەولێر یەکێکە لە هەوارەی گەرمیان رەوەند بووە، کە ژمارەیەکی زۆری هۆزانی کوردی مەرداری تێدا نیشتەجێ بووە[134]، زۆربەی ئەو کۆچەرانە لە ناوچەکانی پارێزگای هەولێر دەژین لە سەرەتای وەرزی بەهار تا کاتی باران بارین لە پایزدا لە کوێستانەکانی سەر سنووری عێراق و ئێران و تورکیا دەمێننەوە[135]، ئەو کوردانەی کە بەتەواوی کۆچەرن تا رادەیەک ئەمرۆ نەماون، هەروەها نیوە کۆچەرن هەیە کە هەموویان خانووی هەمیشەییان هەیە لە دەشت و دۆڵەکاندا لە زستاندا دێنەوە ناوی، بەڵام هێشتا لە عێراق دا کۆچەر لە بەشی (بلباس) لە سلێمانی و(هەرکی) لە هەولێر و (سوورچی) لە ناوچەکانی ئاکرێ هەرماون[136].

ئەم هۆزانەی کەلە دەشتی هەولێرن زیاتر بە کۆچەر و نیشتەجێ ناسراون بریتین لە(دزەیی، گەردی، خۆشناو، هەرکی، سوورچی، باڵەک، باڵەکی، بلباس، زراری، ئاکۆ، سیان، سالەیی، هەرووتی، مەنتک، خەیلانی، ...هتد)[137].

بەهۆی زۆری مەڕ و ماڵات و بوونی خووری لای ئەم هۆزانە بەتایبەتی لای کۆچەرەکان توانیویانە پێداویستییەکانی خۆیان دابینبکەن، لەوانە (رەشماڵ، لباد، جاجم، شاڵ، هەگبە، پەستەک، کەپەنی شوان، جەواڵ، خەرار، کەژی، گۆرەوی، کڵێتە، کڵاو، فانیلە، تورەگەی مناڵ، تورەگەی دیکە کەشتیان تێدا هەڵدەگرت)، لە پاڵ ئەمانەش دا هەر هۆزێکی کوردستان مافووری تایبەت بە خۆی هەبوو، کەلەرووی چنین و نەخش و رەنگ لەگەڵ ناوچەکانی تردا جیاوازی هەبووە، دەکرێت لە رێگەی نەخش و رەنگ لەگەڵ ناوچەیەکی تر جیاوازی هەبوو، دەکرێت لە رێگای نەخش و رەنگ و بابەتی ناو مافوورەکە دەست نیشان بکرێت کە ئەو مافوورە لەچ ناوچەیەک و لەلایەن چ هۆزێکەوە دروست کراوە و چنراوە، تێکڕای هۆزەکانی کورد لە کوردستان مافووری چنراوی خۆیان بەتایبەتی ئەو هۆزانەی کە کۆچەرن کوێستان و گەرمیان دەکەن[138].

خانمە دەست رەنگینەکانی کورد، جگە لە کاری رۆژانەی ناو کێڵگەکان و یارمەتیدانی پیاوان لە بەخێوکردنی مەڕو ماڵات و کشتوکاڵکردندا، قورسایی بەرێوەبردنی کاری ماڵەوە و بەخێو کردنی منداڵانیشیان لە ئەستۆ بوو[139]، هەروەها کاری دەستییان ئەنجام دەدا رەشماڵەکان و ماڵەکانیان پێ رازاندۆتەوە، هەر لە کۆنەوە پیشەسازییە دەستیە هونەرییەکان لە هەولێر بە یەکێک لە داب و نەریت

دانراوە[١٤٠]، و هەروەها چنینی مافوور پێویستی بە وردەکاری و هێمنی و پشوو درێژی هەیە کە ئەمە زیاتر لە سەلیقەی ژناندا هەیە تا پیاوان هەر بۆیە لە کوردەواریدا چنینی مافوور زیاتر پیشەی ژنانە[١٤١].

بیرو بۆچوونی رۆژهەڵاتناسان و مێژوونووسانی بیانی گوزارشت لە بیرەوەری ئەو رۆژانە دەکەن کە بە ناوچەکانی کوردستان گوزەریان کردووە، و میوانی ماڵێکی کوردبوون سەرسامی دەست و پەنجەی خانمی کوردبوون لەو پیشەدەستیانەی کە پێشانگا ئاسا ماڵەکانیان پێ رازاندووەتەوە[١٤٢]، مافووری دەشتی هەولێر بە شێوەیەکی گشتی دەکرێت بە دوو بەشەوە:

یەکەمیان: بۆ نووستن بە کاردەهێنرێت کە بەشێوەیەکی گشتی پێوانەکەی لە(١×٢م)یان(١×٢.٥م) دەبێت.

دووەمیان: لاکێشە (سەرەناز) بەکاردەهێنرێت بۆ دانشتن و بە شێوەیەکی گشتی پێوانەکەی لە (٩٠سم×٤٠٠سم) دەبێت[١٤٣]، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەشتی هەولێر بە شێوەیەکی گشتی گەرمە و خانووەکانی گەورەبوون بۆیە درێژی ئەم سەرەنازانە زۆر بووە[١٤٤].

نەخش و نیگاری سەر مافوور لە سەرەتادا ڕەنگە سادە و ساکار بووبێت لە چەند هێڵێک زیاتر تێنەپەڕێت و لەچەند هێڵێکی ئەندازەیی راست و چەند گۆشەیەکی زیاتر نەبووە پاشان فێری نەخشی زیاتر بوون توانیویانە ڕەنگەکان لە

یەکێک لەو مافوورانەی خاتوو ئەسمەر موحەمەد دروستی کردووە

جێگای خۆیان دابنێن، هەروەها تێکەڵکردنی گیانداران و هێڵ و گۆشەی ئەندازەیی، وای کردووە دووربێت لە راستەوە ئەویش بە هۆی ئەوەی لە کوردستان گەیشتن و گواستنەوە لە سەرەتادا زۆر ئەستەم بووە بۆیە نەخش و زەخرەفەکانیش زۆر لێک جیاوازبوون، پاش تێکەڵاوبوونی کومەڵگای کوردەواری نەخشەکانی سەر مافوور گواسترایەوە تێکەڵاوبوونی یەکتری هونەری تازە فێربوون[١٤٥].

ئەگەر بەراوردێک بکرێت لە نێوان هۆزە کۆچەری و نیشتەجێبووەکان دەبینی جیاوازی هەیە لە نێوان مافوورەکان لە رووی نەخش ورەنگەکان، هۆزە کۆچەرییەکان رەنگی تۆخ (زەق) یان بەکارهێناوە ئەویش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ژینگەیەی کە تێیدا ژیاون و بوونی گیای زۆر کە رەنگەکەیان لێ دروست کردووە، و

هەروەها نەخشیان زۆرە بۆیە مافوورەکانیان دوو تا سێ چوارچێوەی هەیە، بەڵام مافووری هۆزە نیشتەجێبووەکان رەنگیان کاڵترە و زیاتر بۆ مافوورەکانیان نەخشی گوڵیان بەکارهێناوە[١٤٦].

لە ساڵانی پێش حەفتاکان تا هەشتاکان کەمتر وێنەی ئەندازەیی بەکاردەهێنرا، بەڵام لە هەشتاکان نەخشەکان بە تەواوی ئەندازەییە و زۆر بەکەمی وێنەی گیانلەبەران دەبینرێت ئەویش بەهۆی هاتنی شەڕ و تێکەڵ بوون بە شارەکان و کاریگەری باری سیاسی و بەکارهێنانی شتی تازە[١٤٧]، مافوورەکانی دەشتی هەولێر کۆمەڵێک نەخشی لەسەرە کەلە هەمان نەخشی سەر کێلی بەردەکانی قەڵای دوین × دەچن بەتایبەتی نەخشە ئەندازییەکانی (بازنە و سێگۆشە و مەعینی چوارگۆشە و لاکێشەیی و هێڵی بە ناویەکدا هاتووە)ئەمانەش بەمەبەستی پڕکردنەوەی بۆشایی وجوانی بەکارهێنراون.

جگە لە نەخشی ئەندازەیی نەخشی گۆچان و چەک و مانگ و رۆژ چەند نەخشێکی تری تێدایە[١٤٨].

لە نەخشەکێشانی گشتی مافووردا جا ئەگەر وورد یاخود گەورە و سادەبێت یان لێکدراو زۆری ژمارەی نەخشەکان لە مافووردا دوو تایبەتمەندی باشی دەداتێ:

یەکەم : زیاتر مافوورەکە بەشەوق و دەرکەوتووتردەبێت و جوانییەکی سەرنج راکێشی دەداتێ.

دووەم : زیاتر دەری دەخات لە لایەنی نرخەوە، چونکە مافووری پڕ نەخش گەلێ بەنرخترە لە مافووری کەم نەخش[149].

هەندێک لە ئافرەتە دەست ڕەنگینەکانی دەشتی هەولێر باس لە دروستکردنی مافوور دەکەن:

بۆ زیاتر ناساندنی نەخشی سەر مافوورەکانی دەشتی هەولێر بە پێویستمان زانی سەردانی چەند ئافرەتێکی دەست ڕەنگینی ئەم شارە بکەین: -

خاتوو (ئەسمەر موحەمەد) دانشتووی گوندی شەمامکە و سەر بە عەشیرەتی سنجاو، تەمەنی (٤٥) ساڵ بوو لە ١٣ ساڵیدا دەستی کردووە بە مافوور چنین، سەبارەت بە مافوورچنین و نەخشەکانی وتی" ئەو ئامێرەی کە مافوورەکەم پێ دەچنی باوکم بۆی دروست کردبوم، مادەی خوری و قوماشی کۆنم بەرکادەهێنا بۆ دروستکردنی مافوور، بەڵام ئێمە خوری خۆمان نەبوو، خوری و ڕەنگەکەم لە بازاڕ دەکڕی، پێی دەوترا (حەوت ڕەنگ)، زیاتر ڕەنگی نارنجی و زەرد و سور و سەوزم بەکاردەهێنا".

لە درێژەی وتەکانیدا گوتی"ئەو نەخشانەی لەسەر مافوور دروستم دەکرد نەخشی(پێ مریشک) و (پێ گورگ) و(شانە و گوڵ) و(سپانە) و نەخشی (قادرمە و شەنە)و نەخشێکی تر کە شێوەی لە(پەپوولە) دەچوو و نەخشی (سەبیل) کە زیاتر بۆ لێوارەکان بەکارم دەهێنا، و هەروەها هەر نەخشێکی جوانم

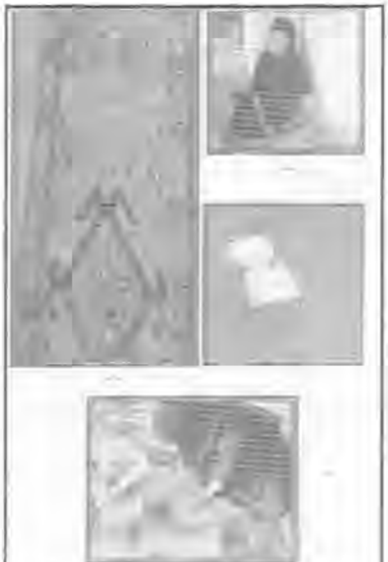

وێنەی نەخشی مافوورەکانی خاتوو (هەمین ئیبراهیم مەولود)

ببینایە لەسەر قاپ یان لەسەر قوماش لەسەر مافوورەکە دروستم دەکردەوە، هەروەها ناوی ئەوکەسەی مافوورەکەم بۆ دروست دەکرد لەسەر داوای خۆی ناوەکەیم لەسەر مافوورەکە دەنووسی" ئەم ئافرەتە بە ماوەی بیست ڕۆژ مافوورێکی تەواو کردووە، مافووری زۆری چنیوە گەورەترینیان درێژی ٤ مەترو پانی ١ مەتر بووە، مافووری زیاتر بۆ عەردبەکانی شەرگات چنیوە، تائێستاش دوو مافووری لە ماڵەوە مابوو[150].

یەکێک لەو مافوورانەی خاتوو(ئەسمەر موحەمەد) دروستی کردووە.

یەکێکی تر لەو ئافرەتانە(شوکرییە شێخ موحەمەد شێر عەلی)یە کە خەڵکی گوندی(زیارەتی مەلا زادە) بوو ئێستا لە بەحرکە دەژی تەمەنی(٥٧) ساڵە، ئەم ئافرەتە سەر بەعەشیرەتی هەرکییە. سەبارەت بە ڕستن و چنین وتی"مادەی سەرەکی دروستکردنی مافوور خوری مەڕ و مووی بزن بوو، لە دوای بڕینی و شتنەوە و شانەکردنی دەڕێسرا و ڕەنگ دەکرا، ڕەنگی شینی تۆخ، سەوز، سور، ڕەش، سپی، پەمەیی بەکاردەهێنرا".

ئەو نەخشانەی کە ئەو ئافرەتە بەکاری هێنابوون بەپێی وتەی خۆی (نەخشی گوڵ و گوڵزار)و، (کەروێشک)، (مامز)بوون، هەروەها وتی کاتی زۆری دەویست و هەر نەخشێکم بە ماوەی دوو یان مانگ و نیوێک تەواو دەکرد.

هەروەها خاتوو شوکرییە وتی"ئەم کارە لە دایکم فێربووم کە بە منداڵی لەگەڵی بووم تەماشام دەکرد، دوایی بۆخۆم هەوڵم دا ئەم کارە بکەم تەنها بو جوانی بوو، لەکاتی ئێمەدا ئەوەبووە کەوا هەر ماڵێک یاخود ئافرەتێک مافوورێک یان بەڕەیەکی بۆخۆی دروست بکردایە پێ بەناوبانگ دەبوو شانازی بەکارەکەیەوە دەکرد"[151].

(هەمین ئیبراهیم مەولود) ئافرەتێکی دەست ڕەنگینی عەشیرەتی باڵەکایەتییە و تەمەنی (٦٧) ساڵە و لەکۆمەڵگای (پیرزین) نیشتەجێیە، ئەم ئافرەتە خوری بەکارهێناوە، ڕەنگەکانی سور، پرتەقاڵی، شین، زەرد، زیاتر لە مافوورەکانیدا بەکارهێناوە، نۆ مافووری گەورەی دروست کردووە لەگەڵ چەند مافوورێکی بچووکدا هەروەها (بەرماڵ)و (بەڕە) و(فانیلە)و چەند شتێکی تری دروست کردووە.

چنینی مافوور و نەخشەکانی لەلای ئافرەتێکی سەر بە عەشیرەتی

ئاکۆی فێر بووە، پاشان خۆی هەردوو کچەکەی فێری چنینی مافوور کردووە، ئامێری تەونکردنەکەی لە ئاسن دروستکرابوو تا ئێستاش پارچەیەکی مابوو، یەکێک لەو مافوورانەی کە لای مابوو (١٥) ساڵ پێش ئێستا دروستی کردبوو، هەروەها ئامرازێکی تەونکردنی مابوو پێ دەوت (هەبۆ) بۆ کوتانی مافوورەکە بەکاری دەهێنا و بەڕەیەکیشی مابوو.

سەبارەت بەنەخشی سەر مافوورەکە زانیاری نەبوو وتی "من هەر دروستم دەکرد کە دەمبینی لە خەڵکەوە فێری بووم نەخشی ئەندازەیی و رووەکیم بەکارهێناوە"، لەو مافوورەی کە مابووی بۆ لێوارەکانی گوڵی بەکارهێنابوو[١٥٢].

بە گفتوگۆکردن لەگەڵ ئەم ئافرەتانە ئەوەمان بۆ دەرکەوت نەخشی سەر مافوورەکان زیاتر لە سروشت و دەوروبەر، یان لەسەر ئەو وێنانەی لەسەر قاپ و قوماشن وەریان گرتووە.

ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی سەیری نەخشەکانی مافوور بکەین دەبینین کاریگەری شارستانیەتە کۆنەکانی لەسەرە وەک وێنە کردنەوەی ئاژەڵە ئەفسانەییەکان و خوداوەند عەشتار و بوونی شێوەکانی خاچ بە چەند جۆرێک، بەکارهێنانی خاچ لە مافووری کوردیدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کەئەم خاچە تەنها وەک نەخشێک بەکاهێنراوە، یاخود ئەو کەسەی مافوورەکەی دروست کردووە مەسیحی بووە.

بوونی نەخشێک یاخوود

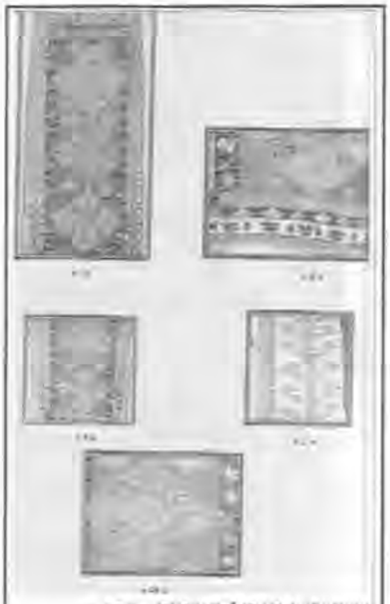

هێمایەک یا نەخشێک بەڕەنگێکی تۆخ لەناو نەخشەکانی تری مافوورێکدا وەک هێمایەک بووە کە مافووری هۆزەکەی پێ بناسرێتەوە.

چەند نموونەیەک لە مافووری هۆزەکانی دەشتەکانی هەولێر:

هۆزی هەرکی:

ئەم هۆزە گەورەترین هۆزی کۆچەرین لە کوردستان دا، بەڵام لەوانەیە ئەمە شتێک بێت بەسەر چووبێت، هۆزی هەرکی لە عێراق بۆ دووبەشی سەرەکی دابەش دەکرێن بەشی هەولێر و بەشی موسڵ کە مەڵبەندەکەیان لە نزیک ئاکرێیە، لە هاویندا هەردوو هۆزەکە بە پێی داب و نەریت و ژیانی ئابووریان بەرەو لەوەڕگەکان یا بەرەو ناوچەکانی سنووری ئێران دەچوون[١٥٣].

ئەم مافوورە هەرکییەکان چنیویانە لە عێراق لە نێوان ساڵانی (١٩٤٠-١٩٥٠) درێژی ئەم مافوورە (٢.٦ مەتر) و پانییەکەی (١.٥ مەتر) دەبێت، شێوەکەی لاکێشەییە و لە خوری دروستکراوە، و رەنگی سووری تۆخ، پرتەقاڵی، بێجی، سەوزی کاڵ، نیلی، سوری کاڵیان بەکارهێناوە، و یەکێک لەلاکانی سەرەوەی ریشووی پێوەیە، ئەم مافوورە نەخشی ئەندازەیی، رووەکی، ئاژەڵی تێدا نەخشێنراوە، نەخشەکان لە مەعینی گەورە و بچووک و ئەستێرەیی و هێڵی لار و شکاو پێکهاتوون، نەخشە رووەکییەکان پێکهاتوون لە گوڵی سێبەر و قەدی درەخت کە بەشێوەیەکی داماڵراو لە سروشت وەرگیراوە، نەخشی کیسەڵی تێیدا نەخشێنراوە[١٥٤]، هەروەها لە بەشی سەرەوەی پیتی (T-S) ئینگلیزی دەبینرێت لە نەخشەکانی دا لە بەشی سەردوە و خوارەوەی مافوورەکەدا بەتەنها دەبینرێت، ئەم مافوورە دوو چوارچێوەی هەیە یەکەمیان پانترە لە دووەمیان شێوەی قەدی رووەکی تێدایە، بەڵام بەشێوەیەکی دوور لە سرووشت، دووەمیان لە نەخشی رووەکی و ئەندازەیی بە تێکەڵاوی کە وێنەی گوڵ کراوە لە نێوان هێڵەکاندا، لای هۆزە کۆچەرییەکان نەخشی زۆر بەکارهێنراوە بۆیە لە مافوورەکانیاندا دەبینین دوو تا سێ چوارچێوەی هەیە.

بەشی ناوەوەی مافوورەکە (ناوەڕاستی) پێکهاتووە لە سێ مەعینی ئەندازەیی گەورە لەناو هەریەکێک لەو مەعینانە نەخشی رووەکی و ئەندازەیی و ئاژەڵی تیادایە، کە پێکهاتووە لە نەخشی

چوار کیسەڵ لە ناوەڕاستی ئەم چوار کیسەڵەدا وێنەی گوڵێک کراوە بە هەمان شێوەش هەردوو مەعینەکەی تر کراون لە نێوان ئەو مەعینە گەورانەدا لەدەرەوەی شێوەی گوڵی ئەستێرەیی و مەعینی و زگزاگی کراون.

سەبارەت بەواتای نەخشەکان لە لایەن هەر میللەتێک بە جۆرێک شی دەکرێتەوە و بۆ مەبەستی جیاواز بەکارهێنراون، بۆ نموونە گوڵی سێپەڕ لە(بەرماڵی) نوێژکردن لە ئاسیای بچووک و مەغریبدا بە کارهێنراوە[١٥٥] بەڵام پێدەچێت لە مافووری کوردەواری تەنها بۆ جوانی بێت.

لەم مافوورەدا پیتی (T-S) نەخش کراوە هەروەها لەسەر مافوورەکانی چین و تورکمانستان رۆژهەڵاتی قەوقاز پیتی (T) دەبینرێت، و لە لێوارەکانی مافووری فارسە کۆنەکاندا پیتی (S) دەبینرێت کە هێمایە بۆ رووناکی و هەندێ جاریش وەک شێوەی مار بەکارهێنراوە، بەڵام لە مافووری کوردیدا پیتی(S)× بەمانای ئەوە دێت کە مرۆڤ تێکەڵاوی سروشتە[١٥٦].

زۆربەی ئەو مافوورانەی لەدیمەنی نەحتە بەردینانەکانی ئاشوورییەکاندا نەخشکراون، نیگاری ئەوتۆیان لەسەرە کە لە نەخش و نیگارەکانی مافووری کوردەکان دەچێت، و یەکێک لەو نەخشانەی کەلەسەری کراوە نەخشی کیسەڵە[١٥٧]، کیسەڵ یەکێکە لە چوار ئاژەڵەکەی جیهانی لاهوتی کە بەشێوەیەکی راستەقینە وێنەی دەکێشرێت لە نەخشی

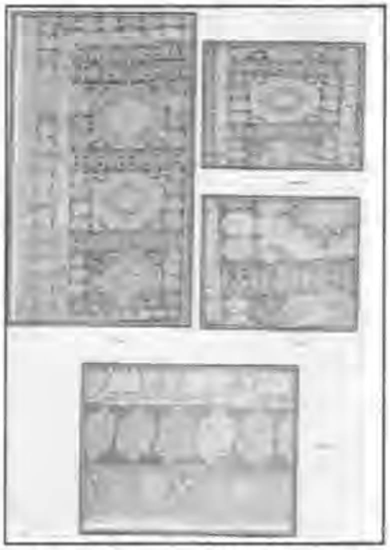

نموونەیەک لە مافووری هۆزی گەردی لە مۆزەخانەی رستن و چنین وەرگیراوە

مافووری هیندیدا، و هەروەها لە چین نیشانەیە بۆ ژیانێکی درێژ[١٥٨].

هۆزی گەردی:

یەکێک لە گەورەترین و بەناوبانگترین هۆزەکانی دەشتی هەولێر هۆزی گەردییە، ئەم هۆزە لەکوردستاندا بۆ دوو کۆمەڵە دابەش دەکرێن یەکێکیان لە باکووری هەولێرە و ئەوی تریان لە باشووری رۆژئاوای کۆیە یە[١٥٩].

و هەموویان دانیشتووی گوندن، ژمارەی گوندەکانیان نزیکەی هەشتا گوند دەبێت و مەڵبەندیان گوندی بەحرکەیە[١٦٠]، هۆزی گەردی مافووری گەورە و فراوانیان لە خوری چنیوە نەخشەکانی مافووری هۆزی گەردی لە نەخشەکانی مافووری کوردە قەوقازیەکان و نەخشی فارسی دەچن، هەروەها رەنگەکانیان لەگەڵ رەنگی مافووری دزەییەکان وەک یەکن، و رەنگەکانیشیان باشترن و بریسکەیان زیاترە[١٦١].

ئەم مافوورە لە نێوان ساڵانی (١٩٣٠-١٩٤٠)چنراوە شێوەکەی لاکێشەییە و لە خوری دروست کراوە، ئەم رەنگانەی کە لە مافووردا بەکارهاتوون ئەمانەن(رەش، پرتەقاڵی، بێجی، زەرد، نیلی، سوور) و ئەو نەخشانەی کە لە سەر ئەم مافوورانە کراون نەخشی رووەکی و ئەندازەیی و ئاژەڵی بوون[١٦٢].

ئەم مافوورە سێ چوارچێوەی (لێوار) هەیە، یەکەمیان لە نەخشی رووەکی پێکهاتووە، کە وێنەی چوار جۆرگوڵی تێدایە، و دووەمیان بە هەمان شێوە لە گوڵ پێکهاتووە بەڵام بەقەبارەی گەورەتر، و سێیەمیشیان بە هەمان شێوە پێکهاتووە لە نەخشی گوڵ بەڵام بە شێوەی پێکەوە بەستراو.

بەشی ناوەڕاستی مافوورەکە لە سێ نەخشی ئەندازەیی هەشت لای گەورە پێکهاتووە، لە بەشی سەرەوەی (١٠) شێوەی هەشت لای بچووک لە دوو ریز کراوە کە لە ناوەوەیاندا نەخشی تێدایە لە شێوەی پیتی (Y) ئینگلیزی لە هەشت لای ناوەڕاستدا شێوەی گوڵەئەستێرەی تێدایە لەگەڵ بوونی چوار شێوەی مەعینی بچووک، لە بەشی خوارەوەی مافوورەکە وێنەی دوو سەگ لەگەڵ وێنەی دوو باڵندە لەم لاو ئەو لای هەشت لاکەوەیە دەردەکەون، و لە نێوان ئەم هەشت لایانەشدا هەشت لای بچووکتر هەیە کە نەخشی پیتی (Y) تێدایە، لە هەموو بەشەکانی مافووردا شێوەی گوڵی جۆراوجۆر و بچووک و گەورەی تێدایە لەگەڵ شێوەی مەعینی بچووک[١٦٣]، سەگ لە سەر مافووری کۆچەرییەکان و فارسەکان بە

ڕێژەیەکی زۆر دەردەکەوێت، ئەمەش بەهۆی بە وەفایی و دڵسۆزی سەگەوەیە، هەروەها سەگ لەهەندێک شوێنی تردا بە مانای میللەتە نزمەکان دێت[١٦٤]، لەبەرئەوەی ئەو هۆزانە بە شوانکارەییەوە خەریک بوون و سەگیان بۆ پاسکردنی مەڕو ماڵات بەکارهێناوە لە بەرئەوە لە دیمەنی سەر مافوورەکانیشیاندا لە بیریان نەکردووە.

هۆزی سورچی:

هۆزێکی گەورەی بەناوبانگی کوردستانن دەکرێن بەدوو بەشی سەرەکییەوە، یەکێکیان بە(سورچی باتاس) ناسراوە و شوێنەکەیان دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی هەولێر، ئەوی تریان لە باکووری هەولێرن لە نزیک ئاکرێ، ئافرەتانی هۆزی سورچی جۆری و ڕەنگی مافوورەکانیان جیاوازیەکی زۆری نییە لە گەڵ هەرکییەکان[١٦٥].

شێوەکەی لاکێشەییە و درێژییەکەی (٢.٣٠م) و پانییەکەی (١م) دەبێت، ئەو ڕەنگانەی کە تێیدا بە کارهاتوون(پرتەقاڵی و ڕەش و زەردی کاڵ و سوری تۆخ، مۆری تۆخ، بێجی). ئەم مافوورە لە مادەی خوری دروست کراوە، نەخشەکانی ئەم مافوورانە بە زۆری ئەندازەیین نەخشی رووەکیشی بەکەمی تێدایە[١٦٦].

ئەم مافوورە چوارچێوەیەکی هەیە کە نەخشی شێوە خاچ لەگەڵ شێوەی پیتی (x) ئینگلیزی بە تێکەڵی تێدایە، پێدەچێت هەردوو نەخشەکە بۆ جوانی بووبێت، چونکە لە ڕۆژهەڵاتدا هیچ مانایەکی نییە،

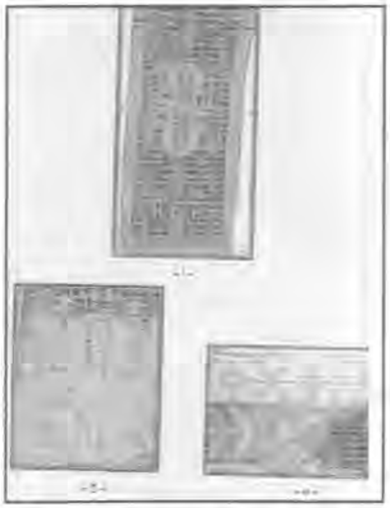

نموونەیەک لە مافووری هۆزی سورچی لە مۆزەخانەی رستن و چنین وەرگیراوە، لە نێوان ساڵانی (١٩٦٠-١٩٧٠) بەرهەم هێنراوە

بەڵام لە ئەرمینیا کە شێوەی خاچ کراوە هێمای مەسیحیەت بووە.

بەشی ناوەوەی مافوورەکە زۆرنەخشی تێکەڵاوی بە شێوەیەکی چڕوپڕ تێدا کراوە، و بوونی سێ نەخشی ئەندازەیی گەورە لە ناو ئەم سێ نەخشەدا نەخشی جۆراوجۆری تێدا دروستکراوە، لە بەشی سەرەوە و خوارەوە نەخشی تێدایە وەک قەدی درەخت وایە، و لە نێوان ئەم نەخشانەدا نەخشی شێوە مەعینی و چەند زەخرەفەیەکی وردتری تێدایە کە روون نین و بوونی چوار شێوە لە پیتی(h)ی ئینگلیزی دەچێت، ئەم شێوە دارە لە لای چەند نەتەوەیەک بە درەختی ژیان ناسراوە، و لە لای هیندییەکان بە نیشانەی نەمری هاتووە، دار لە سەر مافووری ڕەوەندەکان لە ڕۆژئاوای تورکستان هێمای درەختی پەتەوە دەنوێنێ[١٦٧].

بوونی سێگۆشە لە شێوەی پیتی(S)ی ئینگلیزی دایە، لە نەخشەکانی هیندوئەورووپییەکان بەمانای تێکەڵاو بوونی مرۆڤ و گیانداران دێت[١٦٨]. و لەهەندێ وڵاتدا هێمای خۆشییە، کە هێمایەکە بۆ دایکی زەوی و خوداوەندەکان لە سوریا و مەغریب دۆزراوەیەوە[١٦٩] و شێوەی ئەندازەیی ئاڵۆزی تێدایە بە مانای ڕۆژ دێت[١٧٠].

هۆزی دزەیی:

هۆزێکی گەورەی کوردستانن، لە سەدەی هەژدەدا ئاغا دزەییەکان بەرپرس بوون لە کۆکردنەوەی هۆزە غەیرە کوردییەکان کە بەردەوە دەشتی هەولێر گەشتیان کرد لە گەڵ خۆیان داب و نەریتی چنینیان هێنا، هەرچەندە ئەوان ئەمەیان لەگەڵ کاریگەری کوردستانی تورکیا تێکەڵکرد و بەرهەمی قەوقازییەکان[١٧١]، ئەم هۆزە لە بنەڕەتدا بۆ گوندی دزەیی ورمی دەگەڕێتەوە[١٧٢].

نموونەیەک لە مافوورەکانی دزەییەکان لە مۆزەخانەی رستن و چنینی هەولێر لە نێوان ساڵانی ١٩٥٠-١٩٦٠ دروستکراوە[١٧٣].

درێژی مافوورەکە (٢.١٨م) و پانییەکەی (١م)دەبێت، شێوەکەی لاکێشەییە و لە خوری دروست کراوە، ڕەنگەکانی (پرتەقاڵی، سوری تۆخ، سوری کاڵ، مۆری تۆخ، نیلی ڕەش)تێدابەکارهێنراوە، نەخشەکانی (ئەندازەیە، رووەکی و ئاژەڵی، مرۆیی) تێدانەخشێنراوە.

ئەم مافوورە لاکێشەییە دوو چوار چێوە لە خۆ دەگرێت، یەکەمیان نەخشی تێدایە کە پێکهاتووە لە گوڵی جوراو جۆر، دووەمیان

پێکهاتووە لە شێوەیەکی ئەندازەیی لە شێوەی لەنگەر دایە لەگەڵ بوونی چەند خاڵێک لە نێوانیاندا، بەشی ناوەوەی مافوورەکە پێکهاتووە لە پێنج شێوەی ئەندازەیی شەش لای گەورە، سەرەکانیان بەیەکەوە بەستراوە کە دەوری کۆمەڵێک نەخشی تری داوە، واتە لە ناوەراستی شەش لاکەدان لە ناوەڕاست چوار گۆشەیەک هەیە، کە وێنەی گوڵە ئەستێرەی تێدایە بە گەورەیی، بەشێوەیەکی گشتی ئەم شەش لایە چەند شێوەیەکی ئەندازەیی بچووکی تێدایە زیاتر بۆ پڕکردنەوەی ناو شەش لاکە بەکارهێنراون وەک سێگۆشە و مەعینی و چەند شێوەیەکی تر کە روون نین، لە دەوری ئەم شەش لایانەدا کۆمەڵێکی زۆر لە نەخشی رووەکی هەیە.

بونی وێنەی مرۆڤ بە شێوەیەکی سادە لە بەشی خوارەوە و سەرەوەی مافوورەکەدا، کە ژمارەیان چوار مرۆڤە دووانیان لە سەرەوە و دووانەکەی تریش لە خوارەوەن کە لەم لاو ئەو لای نەخشەکانن[١٧٤].

نەخشی گوڵە ئەستێرە لە هەندێ سەرچاوەدا ئەستێرەی جوولەکە(ئەستێرەی داود)×ی پێدەوترێت هێمای ئەستێرەی هەندێک لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەراستە، زۆربەی ئەم هێمایانە لە سەر مافوورەکانی قەوقاز و سۆماک دۆزراونەتەوە.[١٧٥]

دروستکردنی وێنەی مرۆڤ لە ناو میللەتە ئیسلامییەکاندا زۆر گرنگی پێ نەدراوە، بەڵام وێنەی مرۆڤ هەیە لەسەر مافووری فارسەکان بە تایبەتی

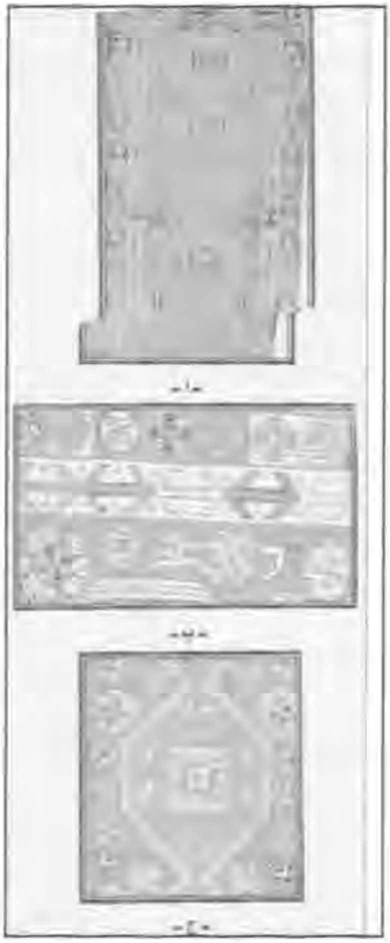

نموونەیەک لە مافوورەکانی دزەییەکان لە مۆزەخانەی رستن و چنینی هەولێر لە نێوان ساڵانی ١٩٥٠-١٩٦٠ دروست کراوە[١٧٣]

ئەو مافوورانەی کە نەخش و نیگاری گرنگی تێدایە، لەگەڵ دارشتنی فراوان لە سەر ئەو مافوورانەی کە وێنەی راوکردنی تێدا دەبینرێت[١٧٦].

لە میانەی گفتوگۆکردنمان لەگەڵ خاتوو (ژیان دزەیی) سەبارەت بە مافووری دزەیی و نەخشەکانی وتی "ئەو ئافرەتانەی لە کۆندا مافووریان دروست کردووە نێستا نەماون، (حەلیم بادینی) و(شووشە) و (لەعلی) خان بوون، ئەو کاتە بە بیست رۆژ مافوورێکیان دروست دەکرد و مادەی خوریان بەکارهێناوە، کەم جار مووی بزنیان بەکارهێناوە بۆ کەزی(پرچ)ی لێوارەکانی فەرشەکان، رەنگەکان لە یەمەن و هیندستان و سوریاوە دەهێنران، ئەو نەخشانەی کە بەکاردەهات نەخشی گوڵە چکلێتە کە شێوازی شێوازی شەپۆلی هەیە و بۆ لێوارەکانی مافوورەکان بە کارهێنراوە، نەخشی مەعینی بچووک(پاقلاوە) بە کارهێنراوە، ئەم نەخشانە بە زۆری لە کاغەزی چکلێتەوە وەرگیراون کە لە هیندستانەوە هێنراوە. هەروەها نەخشی گوڵە حەوز یان لەگەڵ نەخشەی(قەزمە نووشتی)بەکارهێنراوە، هەرشتێک سەرنجی راکێشابێتن وێنەیان کردووەتەوە[١٧٧].

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا لە سەر مافووری شاری هەولێر و دەوروبەری چەندین لایەنی گرنگمان بۆ روون بووەوە، شاری هەولێر هەر لە کۆنەوە شارێکی بەناوبانگ بووە لە دروست کردنی مافووردا، هەروەها ئەو هۆزانەی لە هەولێر و دەورو بەریدا نیشتەجێبوون لە رووی هونەرییەوە لەپیشە دەستکردەکانیاندا بە ئاشکرا رەنگی داوەتەوە، هەروەک لە نەخش و نیگارەکانی سەر مافوورەکاندا دەردەکەوێت، ئەمە سەرەڕای بوونی پەیوەندی بازرگانی و کۆمەڵایەتی لە نێوان ئەم هۆزە کوردیاندا کە ئەمەش بە شێوەیەکی ئاشکرا لەنەخشی سەر مافووردا رەنگی داوەتەوە، هونەری دروست کردنی مافوور هونەرێکی گرنگە بۆ نێمەی کورد، چونکە مۆرکێکی

کوردانەی پێویەیە، هۆی سەرەکی داهێنانی مرۆڤ بۆ مافوور دەگەڕێتەوە بۆ خۆپاراستنی لە ژینگە، و پێویستی دایکی هەموو داهێنانەکانە واتە پێویستی مرۆڤەکان بۆ خۆ پاراستن وای کرد کە مرۆڤ ئەم جۆرە چنراوە دابهێنێت وەک رایەخێک، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانکاری بەسەر داهات و پێشکەوتنی بەرچاوی بە خۆیەوە بینی کە بۆ مەبەستی رازاندنەوەی ماڵەکان و بازرگانی پێکردن لایەنێکی گرنگی ئابووری دانشتوانی دەشتی هەولێری پێکهێناوە، هەروەها لێکچوونێکی زۆر هەیە لە نێوان شێوەی دروست کردن و نەخشەکانی سەر مافوورەکاندا لە نێوان هۆزەکان دا، و کاریگەرییان لەسەر یەکتری هەبووە، ئەمە سەرەڕای هەبوونی کاریگەری شارستانییەتە کۆنەکان و وڵاتانی دراوسێ لەسەر مافوورەکانی دەشتی هەولێر، سەرەڕای بوونی بۆچوونی جیاواز لەسەر نەخشی سەر مافوورەکان، بەڵام ڕەنگ هۆکاری سەرەکی بوونی ئەو نەخشانە دەگەڕێنێتەوە بۆ کاریگەری ئەو ژینگەیەی کە تێیدا ژیاون.

لیستی سەرچاوەکان:

(١) أبو هاشم، عبدالستار حسين: فن صناعة السجاد والكليم اليدوي، (القاهرة-٢٠٠٢) ص٣٢.
(٢) سورة نوح، الاية ١٩.
(٣) سورة الغاشية : الاية ١٣-١٦.
(٤) حميد، عبد العزيز: ((الطنافس صناعة عراقية قديمة))، مجلة آفاق عربية، العدد(٨)، (بغداد-١٩٨١)، ص٢٢٩.
(٥) محمد، سعاد ماهر: الفنون الاسلامية (مصر-٢٠٠٢) ط٢، ص٢٧٤.
(٦) الزبيدي، كاظم كاطع: محاضرات في مادة المنسوجات، قسم الاثار، ص١.
(٧) بابۆکی، عوسمان: (دروستکردنی مافوور لە کوردەواریدا)، گۆڤاری ناسۆی فۆلکلۆر، ژمارە(٩) (هەولێر-١٩٩٦)، .
(9) Ghareb, Ako:Kurdish Rug (prenter), 2007, p1
(١٠) حميد: المصدر السابق، ص٢٢٩
(11) Gareb: Ibid, p1
(١٢) مرزوق، محمد عبدالعزيز: الفنون الاسلامية في العصر العثماني (مصر-١٩٧٤) ص ١٢١-١٢٢.
(١٤) ساكز: هاري: عظمة بابل موجز حضارة بلاد وادي الرافدين القديمة، ترجمة: عامر سليمان، (موصل-١٩٧٩)، ص٣٠.
(١٥) محمد، سعاد ماهر: الفنون الاسلامية، ط١، (مصر-١٩٨٦)، ص١٦٩.
(١٦) العطار، مختار: آفاق الفن الاسلامي (القاهرة-ب.ت)، ص٥.
(١٧) دريج، دورثي : عمل السجاد، ترجمه: محمود النبوي الشال، (مصر-ب.ت)، ص٥.
(١٨) حميد: المصدر السابق، ص٢٢٩.
(١٩) زكي محمد حسن: فنون الاسلام، (بيروت-١٩٨١)، ص٣٤٥.
(٢٠) محمد: المصدر السابق، ط٢، ص٢٧٤.
(21) WWW.brob.org
(٢٢) الجادر، وليد: الحرف والصناعات البدوية في العصر الاشوري المتأخر، (بغداد-١٩٧٢)، ص٣٢٠.
(23) WWW.brob.org
(٢٤) نصري، منهج قبلي، ل ١.
(٢٤) الجادر: المرجع السابق، ص٣٢١.
(25) www.brob.org
(٢٦) الجادر: المرجع نفسه، ص. ٢٢٦
(٢٧) حميد: المصدر نفسه، ص ٢٣٦-٢٣٧.
(٢٨) الجادر: المصدر السابق، ٣٢٧
(٢٩) العطار، المختار: المصدر السابق، ص ٧٩
(30) www.al-sham.net
(31) Opie James, Tribal Rugs, p29 (London-1992).
(٣٢) نصري: فرش إيران، ل.١
(٣٣) حميد: الطنافس صناعة عراقية قديمة، ص٢٣٢
(34) www.al-sham.net
(٣٦) حميد، المصدر الساق، ص ٢٣٢.
(37) Opie: Ibid, p22
(٣٨) العطار: المصدر السابق، ص ٧٩.
(٣٩) حميد: المصدر السابق، ص ٢٣٢.
(* گرێی سوماک : دوو دەزووی ئاسۆیی (پۆ) دەڕوات لەسەر چوار دەزووی ستوونی(تان) و دەگەڕێتەوە لە ژێر دەزوودا لەکاتی گۆڕانی ڕەنگ دەزووی(پۆ) ئاسۆییەکەی دەگۆڕێت و لە دواوە دەبڕێت ڕێگای سۆماک تەنها بۆ یەک ڕوو دەبێت.www.al-sham.net
(٤٥) مختار: المصدر السابق، ص٨٣.
(٤٦) محمد: المصدر السابق، ط١، ص.١٧٠.
(٤٧) تۆفیق: سەرچاوەی پێشوو، ل٥.
(٤٨) الطبري: الإمام جعفر محمد بن جرير: تاريخ الامم والملوك، (القاهرة-١٩٣٩م) ج٤، ص٢٢.
(٤٩) محمد: المصدر السابق، ط٢، ص٢٧٥.
(٥٠) مختار: المصدر السابق، ص٨٣.
* ڕێگەی تابستری: ئەمەش یەکێکە لە ڕێگاکانی دروست کردنی مافوور کە دوو دەزووی پۆ (کمە) دەڕوات بە سەر چوار دەزووی تان (سدی)دا و دەگەڕێتەوە بۆ دوو دەزووی ژێری، لەکاتی گۆڕانی ڕەنگەکاندا لە دواوە دەردەچێت و دەبڕێت.www.al-sham.net
** ڕێگەی التطريز : ڕێگایەکی ترە بۆ دروستکردنی نەخش لە سەر مافوور ئەویش دروست کردنی نەخشەکانە بە دەزووی ڕەنگاوڕەنگ جیاواز لە قوماشەکە یاخود مافوورەکە، الزبيدي: المصدر السابق، ص١٢.
(٥١) محمد: المصدر السابق، ط٢، ص.١٧٠.
(٥٢) الباشا: مدخل الى الاثار الاسلامية، (مصر-١٩٧٩)، ص ٣٣٧.
(53) www.al-sham.net

(٥٤) الخطيب، محمد: تاريخ الحضارة العربية، (سوريا-٢٠٠٧)، ص١١٧.

(٥٥) يوسف، حسين محمد و حسن حمورة القاضي: فن الاشكال الزخرفية و تطبيقاتها العلمية، (القاهرة-ب.ت) ص٢٢٧.

(٥٦) الجمعة، أحمد قاسم: المنسوجات والملابس، موسوعة الموصل الحضارية، (جامعة الموصل-١٩٩٢)مج٣، ص٣٧٩.

(٥٧) الزبيدي: المصدر السابق، ص٣١-١٤.

(٥٨) المختار، فريال داود: المنسوجات العراقية الاسلامية، (بغداد-١٩٧٧)، ص٤٨-١٠٤.

(٥٩) الجادر: المصدر السابق، ص٣٢٩.

(٦٠) مزروق، محمد عبد العزيز: الفن الاسلامي، (بغداد-١٩٦٥)، ص١٥٢.

(٦١) لۆلان مستەفا: چاوپێکەوتن، ٢٦-١-٢٠٠٧.

(٦٢) الجادر: المرجع السابق، ص٣٢٩.

(٦٣) الزبيدي: المرجع السابق، ص٤.

(٦٤) الشناق، فيصل وآخرون: المنسوجات (عمان -٢٠٠٤)، ص. ٤٥

(٦٥) محمد: المرجع السابق، ط٢، ص٢٨٥.

(٦٦) الباشا: المرجع السابق، ص٣٣٨.

(67) www.al-sham.net

(٦٨) محمد: المرجع السابق، ص٢٨٥.

(٦٩) رۆستەم، ئاغاله: چاوپێکەوتن، بەڕێوەبەری گەلەری زاموا، سلێمانی، ١٢ -٣-٢٠٠٨.

(٧٠) عەبدوڵلا، هۆشیار: (سەرەناز)، گۆڤاری هەرێمی کوردستان، ژ(٤٥٠)، (هەولێر-٢٠٠٨)، ل٧٥.

(٧١) الجمعه: المصدر السابق، ص٣٩٤.

(٧٢) الزبيدى، خلود مانع: فن النسيج اليدوى، (عمان-٢٠٠٧) ط١، ص.١٨

(٧٣) حميد، عبد العزيز: المنسوجات، موسوعة حضارة العراق، (بغداد-١٩٨٥)، ج٩، ص٢٥٧

(٧٤) الجادر: المصدر السابق، ص٩٩-١٠٢.

(٧٥) الزبيدى: محاضرات، ص٦.

(٧٦) ئەسمەر، موحەمەد: چاوپێکەوتن، دانشتووی گوندی شەمامک، ٣-٣-٢٠٠٨.

(٧٧) دزەیی، ژیان : (خوری شوشتن)، گۆڤاری هەرێمی کوردستان، ژ ٤٥١، (هەولێر- ٢٠٠٨)، ل٧٢.

(٧٨) الزبيدى: محاضرات، ص٤.

(٧٩) دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢.

(٨٠) تۆفیق: سەرچاوەی پێشوو، ل٩.

(٨١) الزبيدى: فن النسيج اليدوى، ص٧٨.

(٨٢) الجادر : المرجع السابق، ص٧٧.

(٨٣) تۆفیق : سەرچاوەی پێشوو، ل١٠.

(٨٤) بابۆکی: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٨.

(٨٥) ئەحمەد، ماریا: تەون و تەونکاری، گۆڤاری ئاسۆی فۆلکلۆر، ژ(١)، (هەولێر-٢٠٠٠)، ل١١١.

(٨٦) الزبيدى: محاضرات، ص٨.

(٨٧) الجمعة: المرجع السابق، ص٣٩٥.

(٨٨) الجادر: المرجع السابق، ص٧٨.

(٨٩) الشناق وآخرون: المرجع السابق، ص١٩١.

(٩٠) نصيرى : فرش إيران، ل١٧.

(91) www.al-sham.net

(٩٢) الزبيدى: محاضرات، ص١٠، وينظر: الجادر: المرجع السابق، ص١٨٧.

(93) www.al-sham.net

(٩٤) الجادر: المرجع السابق، ص١٨٢، و ينظر: مزروق: الفن الاسلامي، ص. ١٥٢

(٩٤) بابۆکی: سەرچوەی پێشوو، ل٥٨.

(٩٥) الجادر: المرجع السابق، ص١٨٢-١٨٩.

(٩٦) هەدیە ئەحمەد: چاوپێکەوتن، دانیشتووی هەولێر، ٨-٣-٢٠٠٨.

(٩٧) بابۆکی : هەمان سەرچاوە، ل٥٨.

(٩٨) محمد: المرجع السابق، ط٢، ص٢٨٦.

(٩٩) المختار: المرجع السابق، ص٢٣.

(١٠٠) الجادر: المرجع السابق، ص١٨٢-١٨٩.

(١٠١) مزروق: الفنون الاسلامية، ص١٢٣.

(١٠٢) مزروق: الفن الاسلامى، ص١٥٢.

(١٠٣) تۆفیق: هەمان سەرچاوە، ل٤.

(104) www.al-sham.net

(١٠٥) الباشا: المصدر السابق، ص٣٨٨. وينظر: الجادر: المصدرالسابق، ص١٦٥.

(١٠٦) مزروق: الفن الاسلامي، ص١٥٢.

(١٠٧) شوکریە شێخ موحەمەد شێر علی: چاو پێکەوتن، دانشتووی بەحرکە، ٢٩-٣-٢٠٠٨.

(١٠٨) لۆلان مستەفا: چاوپێکەوتن، بەڕێوەبەری مۆزەخانەی رستن و چنین، هەولێر، ٢٦-١-٢٠٠٨

(١٠٩ مرزوق: الفن الاسلامى، ص١٥٢-١٥٣.

(110) Anin: Eagleton, William Troduction to Kurdish Rugs and other weavings, Newyourk, 1998, p77.

(١١١) موحەمەد، تۆفیق سعید: پیشە میللییەکان(بەڕە)، گۆڤاری کەلەپووری کورد، ژ ٧، (سلێمانی-١٩٩٥)، ل٤٧.

(١١٢) عەبدوڵلا، ئالا: دەست ڕەنگینی ئافرەتی کورد، گۆڤاری ئاسۆی فۆلکلۆر، ١٢، (هەولێر-٢٠٠٠)، ل٢٠٥.

(١١٣) تۆما بوا، ژیانی کوردەواری، وەرگێڕ: ئەحمەد سەعید حەمە کەریم، (سلێمانی --١٩٨٠) ل٧٤.

(١١٤) بابۆکی: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٩.

(١١٥) عەبدوڵلا: دەست ڕەنگینی ئافرەتی کورد، ل٢٠٦.

(١١٦) ئەحمەد: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٢

(١١٧) عەبدوڵلا: دەست رەنگینی ئافرەتی کورد، ل٢٠٦.

(١١٨) لۆلان مستەفا: چاوپێکەوتن، بەڕێوەبەری مۆزەخانەی رستن و چنین، هەولێر، ٢٦-١-٢٠٠٨

(١١٩) عەبدوڵلا: دەست رەنگینی ئافرەتی کورد، ل٢٠٦.

(١٢١) هەمین ئیبراهیم مەولود: چاوپێکەوتن، دانشتووی کۆمەڵگای پیرزین، ١٩-٢-٢٠٠٨ .

(١٢٢) موحەمەد: پیشە میللییەکان

(لاپەڕە)، ل٥٢.

(١٢٣) بابۆکی: سەراوەکانی پێشوو، ل٥٩.

(١٢٤) ئەحمەد: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٢.

(١٢٥) بابۆکی: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٩.

(١٢٦) عەبدوڵڵا: دەست ڕەنگینی ئافرەتی کورد، ل٢٠٦.

(١٢٧) ئەسمەر موحەممەد : چاوپێکەوتن، دانشتووی گوندی ششەمامک، ٣-٣-٢٠٠٨.

(١٢٨) مارف: د شاد عزیز، أختام اسطوانیة غیر منشورة في متحف السلیمانیة(دراسة تحلیلیة)، رسالة ماجستیر غیر منشورة، کلیة الاداب جامعة صلاح الدین/أربیل(٢٠٠٧)، ص٣١-٣٢.

(١٢٨) الجمعة: المصدر السابق، ص٣٩٦.

(١٢٩) حمید: الطنافس صناعة عراقیة عربیة قدیمة، ص٢٢٢.

(١٣٠) محمد: الفنون الاسلامیة، ط٢، ص٢٨٨.

(١٣١) عەبدوڵڵا، هۆشیار : دزەیی و ناوچەی دزەییاتی دەشتی هەولێر، ژ٧، (هەولێر-٢٠٠٠)، ل١٢٤-١٣٢.

(١٣٢) عەبدوڵڵا، هۆشیار: دزەیی و ناوچەی دزایەتی دەشتی هەولێر، ژ٧، (هەولێر-٢٠٠٠)، ل١٢٤-١٣٢.

(١٣٣) عەبدوڵڵا: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠-١٣٢.

(١٣٤) سلێمان، عەباس: کۆچەری و مەڕداری لە دەشتی هەولێر و قەرەچەکانی شاری هەولێر، گۆڤاری هەولێر، ژ١٩، (هەولێر-٢٠٠٢)، ل٦٠.

(١٣٥) بێخالی، سەید مەولود سەید قادر: کۆچەری ڕەوەندایەتی لەناوچەی هەولێردا، گۆڤاری ئاسۆی فۆلکلۆر، ژ(١٩)، (هەولێر-٢٠٠٦)، ل٥٠.

(١٣٦) تۆما بوا: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٢.

(١٣٧) العزاوي، عباس: أربل فی مختلف العصور اللواء والمدینه، مراجعه: محمد القرداغي، (بغداد-٢٠٠١)ص١٢٦-١٢٧.

(١٣٨) مستەفا، لۆلان: بابەتێکیب بلاونەکراوە، بەڕەی کوردەواری، وەرگێر: سوداد ڕەحمان، clouds state university، ل٣-٤.

عەبدوڵڵا: دەست ڕونگی ئافرەتی کورد، ل٢٠٤.

(١٣٩) عەبدوڵڵا: دەست ڕەنگینی ئافرەتی کورد، ل٢٠٤.

(١٤٠) نیکیتین، باسیلي: الکرد دراسة سیسولوجیة و تاریخیة، ترجمة: نوري طالباني، ط٣، (سلێمانی-٢٠٠٧)، ص١١٤.

١مستەفا، لۆلان: سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

(١٤١) مستەفا، لۆلان: سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

(١٤٢) عەبدوڵڵا: دەست ڕەنگینی ئافرەتی کورد، ل٢٠٤-٢٠٥

(١٤٣) لۆلان، مستەفا: (چاوپێکەتن) بەڕێوەبەرایەتی مۆزەخانەی ڕستن و چنین لە هەولێر، ٢٦/١/٢٠٠٨.

(١٤٤) ڕۆستەم ئاغاله: (چاوپێکەوتن)، ١٢-٣-٢٠٠٨.

(١٤٥) بابۆکی: سەرچاوەی پێشوو، ل٦٠.

(١٤٦) لۆلان مستەفا : چاوپێکەوتن، ٢٦ت-١-٢٠٠٦.

(١٤٧) لۆلان مستەفا : چاوپێکەوتن، ٢٦ت-١-٢٠٠٦.

(١٤٨) محمد: المصدر نفسه، ص٦٤.

(١٤٩) شاهین، ئیسماعیل تەها: نەخش و نیگارا بەرکا کۆچەری، (هەولێر-٢٠٠٥)، ل١٨.

(١٥٠) ئەسمەر موحەممەد: چاوپێکەوتن، دانشتووی گوندی شەمامک، ٣-٣-٢٠٠٨.

(١٥١) شوکریە شێخ موحەممەد شێر علی : چاوپێکەوتن، دانشتووی ناحیەی بەحرکە، ٢٩-٣-٢٠٠٨.

(١٥٢) هەمین ئیبراهیم مەولود: چاوپێکەوتن، دانیشتووی کۆمەڵگای پیرزین، ١٩-٢-٢٠٠٨.

(153) Eaglaton, Ibid ,p29.

(١٥٤) ئەم مافوورە لە مۆزەخانەی ڕستن و چنین لە قەڵای هەولێر وەرگیراوە دوای توێژینەوە لەلایەن توێژەرەوە.

(154) Hamlyn, aul Carpe e Orient. Czechslovakia, 1969.p 18

(١٥٦) لۆلان مستەفا : چاوپێکەوتن، ٢٦-١-٢٠٠٨.

(١٥٧) ئیزدی، میهرادی : چەند باسێک لە بارەی کوردانەوە، وەرگێر ئەمین شوان، (سلێمانی -٢٠٠٧)، ل.٥٥٥

(158) Egleton: Ibid: p23

(159) Egleton: Ibid: p28

(١٦٠) اسماعیل: زبیر، تاریخ (اربیل - ١٩٨٦) ص١٧.

(161) Egleton: Ibid :p77

(١٦٢) ئەم مافوورە لە مۆزەخانەی ڕستن و چنین لە قەڵای هەولێر وەرگیراوە دوای توێژینەوە لە لایەن توێژەر.

(١٦٣) توێژینەوەی مەیدانی.

(164) Hamlyn: Ibid, p22

(165) Egleton:Ibid: p20

(١٦٦) ئەم مافوورە لە مۆزەخانەی ڕستن و چنین لە قەڵای هەولێر وەرگیراوە دوای توێژینەوە لە لایەن توێژەر.

(167) Hamlyn: Ibid. p20

(١٦٨) لۆلان مستەفا : چاوپێکەوتن، بەڕێوەبەری مۆزەخانەی ڕستن و چنین لە هەولێر، ٢٦-١-٢٠٠٨.

(169)Hamlyn: Ibid, p76

(١٧٠) لۆلان مستەفا : چاوپێکەوتن، بەڕێوەبەری مۆزەخانەی ڕستن و چنین هەولێر، ٢٦-١-٢٠٠٨.

(171) Hamlyn: Ibid, p77

(١٧٢) سمایل، عباس سلێمان : مێژووی دەشتی هەولێر(هەولێر-٢٠٠٤)، ل١٨.

(١٧٣) ئەم مافوورە لە مۆزەخانەی ڕستن و چنین لە قەڵای هەولێر وەرگیراوە دوای توێژینەوە لە لایەن توێژەر.

(١٧٤) توێژەر.

(١٧٥) مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، ل٦.

(176) Hamlyn: Ibid, p23

(١٧٧) ژیان، دزەیی: چاوپێکەوتن، پسپۆر لە جل و بەرگی میللی دا، ٢٨-١-٢٠٠٨.

تێبینی:

ئەم بابەتە لە ژمارە(٣)ی ساڵی (٢٠٠٩)ی گۆڤاری سوبارتو وەرگیراوە.

هەولێر

لە ئینسکلۆپیدیا جیهانیەکاندا

هەولێر لە فەرهەنگی "دیهخودا" دا

ئەربێل "اربل" شارێکه له نزیک موسڵ" و.م. ڕەحیمی سورخی" قەڵایەکی قایمەو شارێکی مەزنە لە دەشتێکی بەریناو خەندەکێکی قووڵی بە دەوردەوەیەو دیوارێکی بەدەوردیەو شاردکە لەسەر تەپۆڵکێکی خۆڵینەی بڵند هەڵکەوتووەو بازار و ماڵی خەڵک و مزگەوتی جامیعی تێدایەو لە قەڵای "حەلەب" دەچی و لەنێوان دوو ڕووباری زاب دا هەڵکەوتوودو سەر بە موسڵەو مەودای نێوان ئەربێل و موسڵ دوو ڕۆژ ڕێیەو "یاقوت" دەڵی: لەبارەی دیواری ئەو قەڵایەوە کە لەسەردەمی ئێمەدا شارێکی مەزن و دوورودرێژە، کە ئەمیر موزەفەر گۆگبری بن زەینەدین و "حسک علی" دەستی کردووە بە نۆژەنکردنەوەی ئەو قەڵایەو ڕۆنانی دیواردکەی و دروستکردنی بازاردکان و قەیسەرییەکان و لەوێ نیشتەجێ بوو و لەبەرامبەر پاشاکاندا خۆڕاگری کرد و پلەوپایەکی بەدەست هێناو غەریبەکان لە دەوری کۆبوونەوەدو زۆربەیان لەوێ مانەوەدو بەم جۆرە شاردکە گەورەبووەو دەستگەیەک لە ئەهلی زانست و حەدیس بەوی ناسراون. وەک "ابو احمد القاسم بن مظفر الشهرزوری الشیبانی الاربلی "معجم البلدان".

دیمەشقی دەڵێ: ئەربل، قەڵایەکی مەزنەو پێشتر سەر بە وڵاتی سیواد بوودو پاشان خراوەتە سەر موسڵ و دواتر سەربەخۆ و لەسەر پێی خۆی بووە. دیواری بڵندی هەیەو کوردەکان تێیدا نیشتەجێن و لەنێوان دوو "زاب"دا هەڵکەوتوود.

- فەرهەنگی دیهخودا، لا ٧-١٦٣٦.

- لغت نامه دهخدا، تألیف: علی اکبر دهخدا، مؤسسه انتشارات، تهران، چاپی دووەم، دوره جدید ١٣٧٧

هەولێر و شەڕی ئەربێلا لە ئینسکلۆپیدیای بەریتانیدا

و. لە ئینگلیزییەوە: سەلام ناوخۆش

ئەربێلا (هەولێری ئێستا)، شارێکی مێژوویی گرنگە، لە ناوەڕاستی ئەم شارەدا گردێکی گەورە هەیە. ئەو شارە شێوە گردە، لە رووی جوگرافییەوە دەکەوێتە قەد چیایەک، کە ئەویش دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی میسۆپۆتامیا.

شاری نەینەوا (موسڵ)، دەکەوێتە رۆژئاوای ئەو شارە. لە سەردەمە کۆنەکاندا ئەربێلا - ئەربائیلۆ - یەکێک لە شارەکانی دەوڵەتی ئاشووری پێکدەهێنا.

شارەکانی ئاشوور لەو دەڤەرەدا چەند شارێکی دی وەک: ئاشوور و نەینەوا و نەمروود بوون، هەموو ئەو شارانە لە نزیک یەک بوون، هەروەها هەندێ ژێدەری مێژوویی ئاماژە بەوە دەکەن، کە ئەربێلا زێدی باوکی سۆمەرییە کۆنەکانیش بووە، بەجۆرێ یەکێ لەو بتانەی کە ئەوان بە خوداوەندیان دەزانی، کە ناوی (یبنێ لیل) بووە، بۆتە هاوڕێ و خێزانی بتە خوداوەندی ئاشوورییان.

ئەربێلا وڵاتێکی بەپیت و بەرەکەت بووە، چونکە لە رووی جوگرافییەوە هەم کەوتۆتە لێواری چیاکان هەروەها کەوتۆتە نێوان دوو زێی بچووک و گەورە.

ئەو شارە بەوە ناسراوە، کە دانەوێڵەیەکی زۆری لێ شین دەبێ، بەتایبەتی گەنم و جۆ، لە زۆر کات ئەو بەرووبومە بۆ دەڤەرەکانی تر بازرگانی پێکراوە.

هەروەها بەحوکمی ئەوەی ئەو شارە کەوتۆتە سەر رێگای کاروانی نێوان بەغدا و موسڵ لەلایەک هەروەها موسڵ و رواندز لەلایەکی تر، ئەمە وای کردووە کە ئەو ناوچەیە هەمیشە جموجۆڵی بازرگانی لێ نەبڕێ.

ئەمە و نزیکی ناوچەکە لە شاخ و کێو و نزیک بە ئاو - بە تایبەتی هەردوو زێی گەورە و بچووک - خاسیەتێکی گرنگی مانەوەی بەو شارە کۆنە بەخشیوە.

بەواتای ژیۆپۆلیتیکی ناوچەکە لە کاتی خۆیدا فاکتەرێکی گرنگی بەو شارە بەخشیوە، بۆ ئەوەی هەم بتوانێ بەرگری لە خۆی بکات و هەم بەدرێژایی مێژوو هەر بە ئاوەدانی بمێنێتەوە.

دانیشتوانی ئەو شارە وا مەزەندە دەکرێ (ساڵی ١٧٦٨) ژمارەیان بیست و پێنج هەزار کەس بووبێ، کە

لە رەگەزدا زۆربەی هەرە زۆریان کوردن.

ئەو شارە مێژووییە لە رووی میللیش بەوە دەناسرێ، کە شوێنی شەڕێکی یەکلاکەرەوە بوو لە مێژوودا، (ئەویش شەڕی ئەربێلا یان گاوگا مێلایە، کە لە ساڵی ٣٣١ی پێش زایین لەنێوان سوپای ئەسکەندەری مەزن و دارا (داریوس)ی سێیەم پاشای ئێرانییەکان بەرپابووە.

شەڕی ئەربێلا
ئۆکتۆبەری ٣٣١ ساڵ پێش زایین

١- پێش ئەوەی شەڕەکە هەڵبگیرسێ: پاش ئەوەی دارای پاشای ئێرانی لە "Issas" تووشی شکست بوو، جارێکی تر لە شاری بابل سوپاکەی کۆکردەوە و هەروەها لەگەڵ کۆمەڵە پیاوێکی عەشائیری ناوچەکە کۆبوونەوەیەکی ساز کرد، لەوێش لە قەراغی چەپی زێی دیجلە پەڕییەوە و بەرەو باکوور چوو.

لە شاری ئەربێلا، شوێنی تایبەتی بۆ خێزان و دەست و پێوەندەکان و شوێنێکیش بۆ کەلوپەلەکان دابین کرا، لە ئەربێلاش بەرەو گاوگامێلا جوولا.

ئەو شوێنە تەنها (٣٢) میلێک لەبەری رۆژئاوای ئەربێلاوە دوورە، ئەسکەندەریش پاش ئەوەی توانی دەست بەسەر (میسر) دابگرێ، لە رێگای (فەلەستین) - کە دەکەوێتە باکووری ئەینەوا - لە دیجلە پەڕییەوە. وەک لە سەرچاوە مێژووییەکاندا دەردەکەوێ هەردوو سوپا بەنیازی شەڕ بوون لەگەڵ یەکتر، هەر بۆیە گاڤێک سوپای ئەسکەندەر لە دیجلە پەڕییەوە لە هەولێ ئەوە دابوو لە دەرفەتێکدا بە تەواوی چۆک بە سوپای ئێرانی دابدا و تەواوی ناوچەکە بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆی، بەڵام بەر لەوەی ئەسکەندەر یەکسەر هێرش بەرێتە سەر سوپای ئێران، دەستی کرد بەزانیاری کۆکردنەوە لە بارەی چەندایەتی و چۆنیەتیی سوپای ئێران و جێیان لە ناوچەی هەولێر.

پاش ئەوەی ئەسکەندەر زانیاری پێویستی لە بارەی سوپاکەی ئێران کۆکردەوە بۆ ماوەی چوار رۆژ سوپاکەی خۆی پشوو پێدا، لەو ماوەیەش هەر خەریکی زێتر مکومترکردنی سوپاکەی بوو، بۆ ئەوەی لەناکاو گورزێکی کوشندە بسرەوێنێتە سوپای ئێران.

هەرچی داریوس (دارا) بوو، ئەوا سوپاکەی خۆی لە دەشتەکانی گاوگامێلا بڵاوە پێکردبوو، بەجۆرێ پەرش و بڵاوی سوپاکەی تەواوی ئەو دەشتانەی کردبووە گۆڕەپانێکی تەختی سەربازی، ئەسکەندەریش لە شەوی چوارەمدا سوپاکەی بەرەو پێشەوە پێشڕەوی پێکرد، بەڵام کە ٣.٥ میل و نیوێک مابوو بگاتە سوپای دارا، جارێکی تر سوپاکەی راگرت و لەگەڵ گەورە ژەنەراڵەکانی کۆبوونەوەیەکی ساز کرد، لە کۆبوونەوەکەدا ژەنەراڵ پارمێنیۆ پێشنیازی کرد، کە بۆ ئەوەی تەواو سەرکەوتن مسۆگەر بکەن پێویستە لەو شوێنە سەربازگەیێ دابمەزرێنن، چونکە لەو رێگا نزیکەوە دەتوانرێ زیاتر سانسۆری بزووتنەکانی سوپای دوژمن (ئێران) بکرێ، ئەسکەندەر ئەو پێشنیازەی پەسەند کرد و سەربازگەکەی لەوێ دانا و بەشەویش هەندێ لە هێزی سوارە بەرەو دەوروبەری شوێنەکە - گاوگامێلا - چوو، بۆ ئەوەی لەو وڵاتە بکۆڵنەوە، کە خەریکن لە ئاییندەیەکی نزیکدا شەڕی تێدا بکەن، لەکاتی گەڕانەوەیدا ئەسکەندەر جارێکی تر لەگەڵ سەربازەکانی کۆبووەوە و جەختی لەسەر ئەوە کردەوە، کە دەبێ لەکاتی شەڕدا فەرمانە سەربازییەکان دەستبەجێ جێبەجێ بکرێن، ئەمجارەش لە کاتێکدا سەربازەکان خەریکی پشوودان بوون، پارمێنیۆ خۆی کرد بە ژوورەکەی ئەسکەندەر و داوای لێ کرد، کە هەر ئەمشەو دەست بە هێرش بکەن، بەڵام ئەسکەندەر رازی نەبوو، چونکە ئەو چاک دەیزانی کە هێرشی بەشەوێ چەند دژوارە بۆ سوپا، هەروەها بە حوکمی ئەوەی ئەسکەندەر بەنیاز بوو گورزێکی کوشندە لە سوپاکەی دارا بدا، شەڕەکەی شەڕێکی یەکلاکەرەوە بێ، جا لە بریتی هێرشی شەوێ ئەسکەندەر خەریکی زێتر رێکوپێکتر کردنی سوپاکەی بوو، ئەسکەندەر

سوپاکەی بەشێوەیەکی نیزامی دابەش کرد: قۆڵی راست، قۆڵی چەپ، قۆڵی ناوەڕاست و لە پشت هەر قۆڵێکیش هێزێکی یەدەکی بۆ کاتی دیاریکراو دانا، ئەو جۆرە ئۆرگانییەی سوپا دەورێکی زۆر ئیجابی دەبینێ لەسەر دەروونی سوپا، بەڵام ئەسکەندەر روو بەرووی هەمان ئاریشە بوودوە، کە گەزنەفۆن لە شەڕی (پیمبرا) تووشی ببوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئەسکەندەر توانی سوود لە تاکتیکە جەنگییەکانی شەڕی (پیمبرا) ببینێ، یەکێ لە تاکتیکەکانی ئەوەبوو، لە پێشەوەی هێزی سوارەدا تیرهاوێژ و رمبازەکانی دانابوو، بۆ ئەوەی بەربەست لە بەرامبەر پەیتوونەکانی هێزی ئێران دروست بکەن.

هێزەکەی ئەسکەندەر لە حەوت هەزار سوار و چل هەزار پیادە پێکهاتبوو، هەرچی هێزی دارا بوو پێنج ئەوەندەی سوپای ئەسکەندەر بەهێز بوو.

٢- شەڕی ئەربێلا:

پاش ئەوەی ئەسکەندەری مەزن تەواوی سوپاکەی خۆی رێکوپێک کرد، لە پڕ دەستی بە هێرش کرد، بەڵام هێرشەکە وەک تاکتیکێک رووبەرووی هێزی ناوەڕاستی سوپای دارا نەبوو، بەڵکو بەرەو قۆڵی چەپی سوپای دارا بوو، ئەمەش دارای پاشای ئێرانی ناچار کرد هێزی قۆڵی راست بۆ پاڵپشتی قۆڵی چەپی سوپاکەی بجووڵێنێ، ئەو جووڵە عەسکەرییە بۆشاییەکی گەورەی لە هێڵی بەرگری سوپای ئێراندا دروست کرد، ئەو کردەوە سەربازییەی ئەسکەندەر تاکتیک بوو بۆ ئەوەی بتوانێ کەلێنێک لە نێوان بەرەی سوپای ئێراندا دروست بکات، لەو نێوەش دارا ترسی ئەوەی لێ نیشت کە هێزی پەیتوونی دەستەونەژنۆ بێ و هیچ دەورێکی نەبێ، هەر بۆیە دارا بڕیاری بە هێزی سوارەی قۆڵی چەپدادا، کە لە پشت قۆڵی راستی سوپای ئەسکەندەر بسووڕێنەوە، هەر چ نەبێ بۆ ئەوەی گوشار لە هێزەکەیان کەم بکەنەوە.

ئەسکەندەر هەروەک بلێی هەستی بەمە کردبێ، هەر بۆیە بۆ ئەوەی بەرەنگاری ئەو هێزەی ئێرانیش ببێتەوە، ئەوا بەهێزێکی سوارە روو بەرووی سوپای ئێران بووەوە: لەو نێوە شەڕێکی گەورە لە نێوان هەردوو سوپادا بەرپا بوو، هەروەها دارا فەرمانی بە هێزی پەیتوونەکانیشی کرد، کە هێرش بەرن، بەڵام هیچ کامیان نەگەڕانەوە، چونکە کەوتنە بۆسەی هێزی پیادەی ئەسکەندەر، بەم جۆرە سوپای قۆڵی چەپی دارا بەتەواوی شپرزە بوون، لەو دەمەشدا کە ئەسکەندەر بینی وا کەلێنێکی گەورە لە نێوان سوپاکەی ئێراندا دروست بووە، هەر بۆیە هێرشی کردە ئەو شوێنە و هاوکات لەگەڵ ئەو هێرشەدا هێزی تیرهاوێژ و سوارەی قۆڵی چەپی سوپای ئەسکەندەر پاڵپشتی هێرشەکەی قۆڵی ناوەڕاستی سوپاکەیان کرد، لە بەرامبەر ئەو هێرشانەدا سوپای ئێران دەتۆقن، لە هەمان کاتدا هێزی سوارەی ئێرانییەکان - کە لە قۆڵی راستی ئەسکەندەر جێگیر ببوون - بینییان وا لە پشتەوە هەڕەشەیان لێدەکرێ، هەر بۆیە بەر لە شەڕ لەو قۆڵەدا بە چۆکدا هاتن و هەڵاتن، سوپای ئەسکەندەریش بەدوایان کەوت و ئەوی بەردەستیان کەوت سەریان بڕین، هەروەها ئەو بۆشاییەی لە نێوان قۆڵی چەپ و سوپای ئێراندا دروست ببوو، دەرفەتی بۆ هەندێ سوپای ئێران و هیندی رێکخست، کە بەرەو دواوە پاشەڕەوی بکەن، لە کاتێکدا، کە سوپای ئەسکەندەر هەر لە پێشڕەوی دابوون، هێزی سوارەی قۆڵی دەستە راستی دارا لە پشتەوە هێرشیان کردە سەر قۆڵی چەپی سوپای ئەسکەندەر، پارمێنیۆ سەرکردایەتی ئەو قۆڵەی سوپای ئەسکەندەری دەکرد، لەو قۆڵەدا سوپای دارا توانی تەواو گەمارۆی هێزەکەی پارمێنیۆ بدات. هەر بۆیە پارمێنیۆ ناچار بوو بەپەلە نامەیەک بۆ ئەسکەندەر بنێرێ و رەوشی خراپی قۆڵەکەی خۆی بۆ بەیان بکات، لەکاتێکدا کە ئەسکەندەر ئەو نامەیەی بەدەست گەیشت هەر خەریکی راوەدوونانی پاشماوەی سوپای ئێران بوو، هەروەها

دەستبەجێش بە هانای پارمێنیۆ هات، بەوەی بەهێزی سوارە هێرشی کردە سەر سوپای قۆڵی راستی ئێران، کە گەمارۆی هێزەکەی پارمێنیۆیان دابوو، لە پاش ئەو هێرشەدا ئەوەندە سوپایەی ئێرانیش کەوتە نێوان دوو بەشی سوپای ئەسکەندەری، هەر بۆیە ئێرانییەکان زۆر بەدڵڕەقانە شەڕیان دەکرد تا دەکوژران یان ئەوەی بەرامبەر خۆیان دەکوشت، بەڵام لە ئاکامدا ئەسکەندەر توانی هەرەس بە سوپاکەی دارا بێنێ و لەو شەڕەدا هەروەک ئاریانی مێژوونووس دەنووسێ (لەو شەڕەدا ئێرانییەکان سێ سەد هەزار کەسیان لێ کوژرا، کەچی لە سوپاکەی ئەسکەندەر تەنها سەد کەس و هەزار ئەسپ). ئەو ژمارەیە جێگای گومانە!

لە پاش ئەو شەڕە پشت شکێنەدا، ئەسکەندەر رووبەرووی تەنیا چەند بەرەنگارییەکی کەم بووەوە تا لە ئاکام ئەسکەندەر توانی فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆریەتی ئێرانیش بکات.

۳- شەڕی ئەربێلا:

شەڕی تاکتیک بوو، مێژوونووسان دەڵێن، شەڕی ئەربێلا شەڕی تاکتیک بوو، نەک شەڕی بردنەوە، سوپای ئێران لە رووی ژمارە و کەلوپەلی عەسکەرییەوە زۆر لە سوپای ئەسکەندەر بەهێزتر بوو، بەڵام بە حوکمی ئەوەی ئەسکەندەر سەرکردەیەکی سەربازی وشیار بوو، بەر لەوەی شەڕێکی رەمەکی و عەشوائی لە دژی سوپای زەبەلاحی ئێراندا بکات، چەند تاکتیکێکی عەسکەری بەکارهێنا، بۆ ئەوەی بتوانێ سەرکەوتن مسۆگەر بکات، **یەکێک** لە تاکتیکەکانی ئەسکەندەر ئەوەبوو گرنگی زۆری بە رێکخستنی سوپاکەی دەدا، ئەو دیاردەیەش رەوشێکی دەروونی چاکی لای سەربازەکانی ئەسکەندەر خوڵقاندبوو.

دووەم: راوێژ، ئەسکەندەر زۆر راوێژی بە گەورە ژەنەراڵەکان دەکرد، بۆ ئەوەی هەر سەرکردەیە و هەست بە بوونی خۆی بکات.

سێیەم: لە رووی عەسکەرییەوە بەر لە هێرشکردن ماوەی چوار رۆژ سوپاکەی پشوودا، بۆ ئەوەی لە رووی دەروونییەوە ئەو رێگا دوورەی، کە بڕیویانە کاریگەریی سەلبی لەسەر پێشڕەویدا نەبێ.

چوارەم: گرنگیدان بە هێزی هەواڵگری لە سوپادا، مەسەلەی ئیستخبارات لە سوپادا فاکتەرێکی گرنگی مسۆگەر کردنی بردنەوەی شەڕی ئەربێلا بوو، ئەو هێزە توانی زانیاری پێویست لە بارەی چەندایەتی و چۆنیەتی سوپای ئێران کۆبکاتەوە، ئەو زانیارییانەش زۆر کاری عەسکەری دژواری بۆ سوپای ئەسکەندەر ئاسان کرد.

پێنجەم: دابەشکردنی سوپا بۆ چەند قۆڵێک، هێرشکردن لەو قۆڵانەی، کە سەرکەوتن مسۆگەر دەکات هەروەها پشێوی دەخاتە ناو سوپای بەرامبەر، لەمەدا ئەسکەندەر زۆر زیرەکانە توانی پشێوی بخاتە نێو سوپای ئێران، بەتایبەتی پاش ئەوەی ئەسکەندەر وای کرد، کە هەردوو قۆڵی چەپ و راستی سوپای ئێران بۆشاییەکی گەورە دروست بکەن، ئەسکەندەر توانی ئەو بۆشاییە بقۆزێتەوە، بۆ ئەوەی زەبرێکی کوشندە و یەکلاکەرەوە لە سوپای ئێران بدات.

ئەو هەموو راستییانە وایان لە مێژوونووسان کردووە، کە شەڕی ئەربێلا بەیەک لە نموونە هەرە گەورەکانی شەڕی تاکتیکی لە مێژووی دێریندا دابنێن....

سەرنج: ئەو زانیارییانە بە زۆری لە ئینسکلۆپیدیای بەریتانی و ئەمریکی دەرهێنراون، وەک:

1- The Word1book Encyclopedia, Letter A P. 726.

2- Merit Students Encyclopedia, Vol.2, pp83 - 4

3- Encyclo3edia, International, letters D - E p.506.

4- Encyclopedia Britannic Vol. 2. P217.

5- Encyclopedia Britannica Vol. 10. PP71 - 3.

* ئەم بابەتە لە گۆڤاری هەولێر، ژمارە (۳) هاوینی (۱۹۹۹) بڵاوبۆتەوە.

ئەربیل لە ئینسیکلۆپیدیای ئیسلامدا

نووسینی: م. سترێک
وەرگێڕانی لە فرانسییەوە: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا

پێشەکی

"ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام" یەکێکە لەو سەرچاوە ڕەسەنانەی کە، بۆ لێکۆڵینەوە و نووسینەوەی مێژووی جیهانی ئیسلام کارێکی زانستی کەم وێنەیە. ئەم سەرچاوە زانستییە کە لەوەتای سالّی ١٩٢٤-ەوە نووسراوەتەوە، ساڵ بە ساڵ پاکنووس و ڕاستکردنەوەی زیادەی بۆ دەکرێ، بووەتە یەکێک لەو سەرچاوە ڕەسەنانەی کە جێگەی پشت پێبەستنە. بەشی کورد لەم ئینسیکلۆپیدیایەدا زۆر بەرچاوە و کۆمەڵێک مەتریاڵ و کەرەسەی زۆر پڕ بایەخ لە ناو ئەم ئینسیکلۆپیدیایەدا لە باردی هۆز، شار، شارۆچکە، ئایین، ئایینزا کوردییەکان دەبینرێن کە هەق وایە تا ئەو کاتەی هەموو ئینسیکلۆپیدیایەکە بەسەر یەکەوە دەکرێتە کوردی هەر هیچ نەبێ ئەوەی تایبەتە بە کورد و کوردستان بکرێنە کوردی. حەزدەکەم سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە ڕابکێشم بۆ ئەوەی کەس لە دژی وشەی "ئەربیل" تووشی حەساسیەت نەبێ، ڕاستییەکەی ئەمە ناوی مێژوویی شارەکەیە لە بەرەبەیانی مێژووەوە و- سترێک- بابەتەکەی خۆی هەر بە ناوی "ئەربیل" نووسیووە بۆیە هیچ ڕێگەمان بە خۆمان نەدا ئەم ناوە مێژووییە دەستکاری بکەین و بیگۆڕین بۆ هەولێر، (وەرگێر).

ئەربیل

ئەربیل: ناوی شارێکە لە ویلایەتی موسڵ، لە نزیکی)٨٠کم (لە ڕۆژهەڵاتی-باشووری مووسڵ لە ١٢ فەرسەخی باکووری ئالتوون کۆپری (v. I, 326 a) لەسەر هێڵی پانی؟ ١١ ٣٦ لە باکوور و هێڵی

درێـــژی ٢ ٤٢ لــە ڕۆژهـــەڵاتـــەوە (Greenw) هەڵکەوتووە. ئەربیل (بە قسەی باوی خەڵکیی ئێربیل) بریتییە لە ئەربائیلۆErbil ی نووسراوە بابیلیArba-ilu ئاشوورییەکان کە بە نووسینی بزماری نووسراون، هەروەها هەمان ئەربیرا ی نووسینە هەڵکەنراوەArbira فارسییە کۆنەکانی بزمارییە. ئەم شـــارە کـــە لە بەڵگەنامـــە ئاشوورییـەکاندا لە سەدەی نۆیەمی پێش زایینەوە ناوی هاتووە، هیچ ڕۆڵێکی سـیـاسیی تایبەتیی لە دەورانی کۆندا نەبینیوە. گـرنگی سەرەکی زێتر دەگەڕێتەوە بۆ دەورانی پێش ئەخـمـینیـیـەکـان pr´e کە پەرستگەیەکیachménidé- بەناوبانگی خـوا ژنە عـەشـتـاری لێبـووە. ئەربیلۆ Arbailu دولفی* ی ئاشووری کۆن بووە،Delphe بەڵام ئەم شارە گرنگی گەورەی لەوەدا بووە کە خاڵی بەیەکگەیشتنی ڕێگەی کـاروانـــەرایەکـان بووە. ئەوە هەر بەتەواوی لەبەر ئەو ڕەوشـە باشـەی بووە کە دەبێ ئەربیلۆ وەکو ناوەندی سـەرە ڕێگەی هاتوچۆ، تاقە شار بێ کـــە بوون و ناوەکـــەی بەدرێژایی سـەدەکـان بە تەواوی لەناو هەمـوو شارە بەناوبانگەکانی ئاشووریدا، تا ڕۆژی ئەمڕۆ پارێزراو بێ.

ئەربیل بە نزیکەیی وەکو یەک لە هەردوو ڕووباری زابەوە دوورە، لە هەمـوو دەورانێکدا ناوی ئەو وڵاتە بووە کە لە باکوورەوە بۆ باشوور بەم دوو ڕووبارە سنووردار بووە. لە دەورانی کۆندا ئەم وڵاتە یا ئەوەتا بە ناوی پایتەختەکەی ئەربیلیتس ، یا ئەوەتا بەگوێرەی دووArbelitis زابەکەوە، ناوی ئەدیابێن Adiabéne (حەدیەب Hédayab لای خەڵکی شام) ی لێنراوە. ڕاستییەکەی، ئەوە هەمان ئەو "وڵاتی (ارج) ئەربیل" ەی جوگرافیناسە عەرەبەکان دەگرێتەوە. وەک چۆن ئەربیلا، لەوەتای ڕووخانی نەینەوا، کە بە واتای وشەکە تاقە شاری بەرچاوی ئاشوورییەکان بووە کە دواتر (ئەمە لە وەتای دەورانی دیادۆکەکاندا**) بە واتەی جوگرافیی ناوی ئەربیلیتس بووە لە ئاشوور خۆیدا. ئادیەبێن Adiabéne دواتر ئەویش بەم واتا بەرفراوانەی بڵاو بوو بۆوە. لە نیـوەی دووەمی سـەدەی دووەمی پێش زاییندا، شانشینێکی چکۆڵە لەم شارەدا هەبووە کە لە ماوەی دەورانی پارتەکان Parthes، هەموو کات سەربەخۆیی خۆی پاراستووە. لەژێر دەسەڵاتی ساسانییەکاندا، ئەربیل بووەتە نشینگەی ئەو حاکمانەی کە تەواو سەربەستی گەورەی خۆیان پاراستبوو. یەکێک لەوانە ناوی " قەرەداغ" بووە کە، لە کۆشکیKaradagh مەلقی Melki (دەبێ مەبەست - ملکیە- مرکیە- کە ئێستا بە ناوچەی باشووری ڕۆژئاوای هەولێر دەگوترێ) ێ.هـ) نزیک ئەربیل دا جێنشین بووە و لە دەورانی شاپووری دووەم لە ساڵی ٣٥٨ لە سۆنگەی بە مەسیحی بوونی شەهید کراوە.

لە دەورانی موسڵمانێتیدا ئەربیل تەنها لە دوا دواییەکەی دەوڵەتی عەباسیدا گرنگی هەبووە. تەبەری Tabari لە مێژووە گەورەکەی خۆیدا تاقە جارێکیش باسی ئەربیل ناکات. لە ناو جوگرافیناسە عەرەبە کۆنەکانیش، تەنها "ابن خرداذبە" (سەدەی نۆیەم) و" قدامە"(سەدەی دەیەم) لەبارەی دابەشبوونی عێراقی عەرەبی، باسی ئەربیل دەکەن بەو پێیەی کە مەڵبەندێ قەزای تاسوجی (tassudj) هەرێمی حـلوان Hulwán بووە بروانە[Bibl. geogr. arab., éd. de Goeje, VI, 6, 3, 235, 2] دواتر ئەربیل بووەتە بەشێک لە جەزیرە و بە ڕوویەکی تایبەتیش بەشێک لە هەرێمی مووسڵ. ساڵی (٥٦٣ ک/١١٦٧ز)، زەینەدین کوڕی عەلی کوچک کوڕی بێکتکین دەوڵەتێکی چکۆڵەی دروست کرد و پایتەختەکەشی ئەربیل بوو. بەناوبانگترین حاکمی ئەم بنەماڵە کوردییە بێکتکینەکان،[v. l'article, I, 706 b]، موزەفەرەدین گۆکبری زاوای سەلاحەدین بوو. لە ژێر دەسەڵاتی ئەم میردا بوو کە ئەربیل لە هەموو سەدەکانی ناوەڕاستدا گەورەترین ئاوەدانی بەخۆوە بینی. گۆکبری ئەو دەوڵەتەی کە ساڵی (٥٨٦ک/ ١١٩٠ز) لە براکەیەوە بۆ مایەوە بەرفراوان کرد و کەوتە هەوڵی ئەوەی میرنشینە چکۆڵەکانی دەوروبەریشی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیی و وڵاتی شارەزووریشی بەگەڵدا (بە کەرکووکیشەوە). ئاپۆرەیەکی زۆری بێگانە ئەوکاتە لە ئەربیل جێگیر بوون و بوو بە شارێکی گرنگ. لە ساڵدا چەند جاران گۆکبری ئاهەنگێکی شکۆمەندی سازدەکرد کە لە هەموو لایەکەوە گەشتیارانی بۆ ڕادەکێشا، ئەوە بە تایبەت لە جەژنی ساڵانەی لە

دایکبوونی محەمەد]د.خ[دا بوو کە ئاهەنگێکی پرشکۆی بۆ دەگێردرا و هاوکات بازاڕێکی گرنگیشی لەگەڵدا بوو (بڕوانە ابن خلکان، Ibn Khallikán, éd. W stenfeld, VI, .. بەشی خوارووی شار کە(66 کەوتبوود بناری ئەو چیایەی کە قەلاکەی لەسەر بوو، دەبێ بنچینەکەی بگەڕێتەوە بۆ دەورانی ئەم میرە. گوگبری قوتابخانەیەکیشی دامەزراند کە بە ناوی ئەو ناونرا مەدرەسەی موزەفەرییە، کە باوکی مێژوونووسی بەناوبانگی عەرەب ابن خلکان کە لە سالی (٦٠٨ک/١٢١١ز) لە ئەربیل لە دایکبووە، تێیدا خوێندوویەتی. گوگبری لە ئەربیل تەکیەیەکیشی بۆ سۆفییەکان دروست کرد.ribat

وەختایەک لە سالی (٦٣٠ک /١١٣٢ز) گوگبری بە بێ نەوەی هیچ منداڵێکی لەشوێن بەجێ بێنێ، کۆچی دوایی کرد. ئیمپراتۆریاکەی بۆ خەلیفە موستەنسەر جێهێشت کە دەوڵەتەکەی زۆر لەبەریەک هەڵوەشاو بوو، ڕووبەرەکەی فراوان بۆوە. ڕاستییەکەی خەلیفە سەرەتا پەلاماری بردە بەر زەبری شمشێر بۆ دەست بەسەرداگرتنی ئەم میراتە، چونکە خەلکی ئەربیل ڕەتیانکردەوە. دان بە سولتانی دەولەتی عەبباسیدا بنێن. ئیقبال ئەلشەرابی، سەرکردەی موستەنسەر توانی ئەم شارە شۆڕشگێرە دوای گەمارۆدان داگیر بکات (بۆ ئەم باسە بڕوانە: ابن الطقطقی، الفخری، چاپی (Ahlwardt p. 37, 383, 12; Barhebraeus, Chron. Syriac. (éd. Bedjan), p. 466 suiv., et Weil, Gesch. der Chalifen, III, 468 ، کەمێک دواتر مەغوڵەکان لەدەرگەی ئەم شارەیان دا و هەر لە سالی ٦٢٨ (١٢٣٠ ی ز) لە سۆنگەی داگیرکارییەکانیان گەیشتنە قەراغی شار (بروانە ابن الاثیر، چاپی (Tornberg, XII, 328) لە سالی ٦٣٣ (١٢٣٥) لە کوڵانەکانی شاردا دەستیان کرد بە ڕاووڕووتBarhebraeus, Ta'írkh mukhtasar, éd. Bairút p. 436, .. سالی دواتر (٦٣٤) ١٢٣٦)(9 سەرلەنوێ وەدیارکەوتنەوە و بەشی خوارووی شاریان سووتاند و قەلاکە جوامێرانە بەرگری کرد. شار گەمارۆ درا و دوای تێپەڕبوونی ٤٥ ڕۆژ لە بەرامبەر بڕە پارەیەکی زۆر کشانەوە (cf. Barhebraeus, Ta'írkh mukhtasar, p. 437, 12 suiv. et Wstenfled dans les Abh. Der Göttinger Ges. der Wissensch., XXVIII (1881), p.120 ; puis D'Ohsson, Histoire des Mongols, III, 69, 71, 73).

وەختایەک سالی (٦٥٦ ی کۆچی) ١٢٥٨ی.ز، هۆلاکۆ Húlág بەغدای داگیر کرد هەر هەمان کات یەکێک لە سەرکردەکانی خۆی بۆ داگیرکردنی ئەربیل هەنارد. بۆ ماوەی سالێک زیاتر کوردەکان بەرگرییەکی جوامێرانەیان لە قەلاکە کرد. مەغۆلەکان نەیانتوانی دەست بەسەر قەلاکەدا بگرن تەنها بە یاریدەی بەدرەددین لولوی حاکمی موسل توانییان دەست بەسەر ئەو شوێنە دا بگرن، بڕوانە: >(Rashíd al-Dín, Hist. des Mongols de la Perse (éd. Quatrémre), I (1836), p. 314 suiv.; Barhebrareus, Chronicon syriac., p. 506, 3 suiv.; Barhebraeus, Ta'ríkh mukhtasar, p. 472, et Weil, Gesch. der Chalifen, IV, 9; D'Ohsson, op. cit., III, 256-7) .. ئەربیل دوای ئەوە تالاوی زۆری قێزەونی جەنگ و پەلامار و چەپاولی هۆزە کورد و عەرەبەکانی هاوسێی چەشت. دوایین دەورانی زەبر و زەنگ و گێژاو کە شارەکە پێیدا تێپەڕ بووبێ لە ماوەی لەشکرکێشییەکانی نادر شا بوو بۆ سەر تورکیا لە سالی ١٧٤٣کە دوای گەمارۆییەکی ٦٠ ڕۆژە، (شا)ی ئێران توانی سەرکەوتووانە بچێتە ناو شارەکەوە.

تا نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم ئەربیل هەر سەر بە پاشالیکی گەورەی بەغدا بووە و وەک خالێکی سەربازی هەرە گرنگی ئەم ناوچەیە، ئۆردوویێکی ئینکیشاری بەهێزی لێ بوود. دواتر لەکاتی جیاکردنەوەی ویلایەتی موسل لە ویلایەتی بەغدا، ئەربیل خرایە سەر ویلایەتی مووسل.

بە مەسیحی کردنی ولاتی ئەدیابین و ناوچە هاوسێیەکانی بەشێوەیەکی تایبەتی لە ئەربیلەوە دەستی پێکرد. لە دەورانی زۆر کۆندا ئەسقەفێک لە کورسییەکی ئەم شارەدا نیشتەجێ بوود. ئەم ئەسقەفە سەرەتا تەنها هەرێمە ئاپۆردراوەکانی نێوان هەردوو زابی

گرتۆتەوە و پاشان خەڵکی شام ناوی ئەسقەفیەی (حەدیەب) یان لێناوە، یا بەگوێرەی هەردوو ئەسقەفیە رەسمییەکە، ئەسقەفییەی ئەربیل یا حەززە Hazza (گوندێکی نزیک ئەربیلە) یان لێناوە. لە سەرەتای سەدەی پێنجەیەم، ئەربیل دەبێتە ئارشەڤێک و رەوەندی هەموو وڵاتی ئاشووری بە مانای وردی وشەکە رووی تێدەکەن. چەند ماوە دواتر ئارشەڤێکی ئەینەوا (موسڵ) جیابۆوە بۆ ئەوەی ئەسقەفییەکی سەربەخۆ پێکبهێنێ. لەبارەی گرنگی ئەربیل لە مێژووی ئایینی سوریای پێش ئیسلام Syrie préislamique بروانە ئەو کرۆنیکەی -کە بێگومان لە لایەن ئەسقەفێکی ئەسقەفیەی ئەربیل نووسراوەتەوە- کە A. Mingana لە Sources syriaques, I) Leipzig, 1908(بڵاوی کردۆتەوە و ساخاو Sachau لە Akad. d. Abh. der Berl. Wissensch., 1915, n60 لێی کۆڵیوەتەوە. ئەم کرۆنیکە پێش هەموو شتێک مێژووی ئەسقەفیە و شەهیدانی ئەم ئەسقەفیە لە دەورانی نێوان ساڵەکانی ١٠٠ تاوەکو ٥٤٠ ی ز (٥٥١؟) ی زایینی باس دەکات. دوای J..Chr بۆ دواتر هەروەها بگەڕێوە بۆ Labourt, le christianisme dans l'empire Perse (1904) بۆ چەند بابەتی هەمەچەشنە بروانە پێرست، لا: ٣٥٦).

ساڵی ١٢٦٨، کاتۆلیکی نەستووری بارەگاکەی خۆی لە بەغداوە گواستەوە بۆ ئەربیل. بەڵام لەوەتای ساڵی ١٢٧١، دەیگوازێتەوە بۆ شنۆ لە ئازەربایجان چونکە مەسیحییەکان لە سۆنگەی کردەوەی پیاوکوژەکان دەبوونە چاوگەی گومانی موسڵمانەکان و یەخەگیری زۆر سووکایەتی پێکردن دەبوونەوە.cf.) Barhebrareus, Chronic.ecclesiast. (éd.Abbeloos et Lamy), II, 439; du méme, Chron.syriac., p. 525, 10 suiv., 526, 21 suiv.; D'Ohsson, op. cit., III, 469-470).

لەژێر دەسەڵاتی جێگرەوەکانی هۆلاکۆ و بە تایبەتیش لەژێر دەسەڵاتی غازان Ghazan و ئۆلدجایتو Uldjaitu، رەوشی مەسیحییەکانی ئەربیل بە تەواوی خراپ بووە. کورد و عەرەب زۆربەی جار بەسەریاندا داون، تاڵانیان کردوون و کوشتوویانن، بەتایبەت ئەوەی لە ساڵەکانی ١٢٥٨ و ١٢٧٤ روویاندا. بروانە: (Barhebraeus, Chronic, syriac, 528-9, 557) و دواتر. لە ساڵی ١٢٩٥ بەو شێوەیەی کە لە یەکێک لە نەخشە ئاسوورییەکانی سەدەی پانزەهەمدا هاتووە کە ئێستەش لە دێرەی مار بەهنام هەر ماوە ئەودەمان بۆمان دەگێڕێتەوە کە، ئیلخان بایدۆ Báidún Ilikhán ناوچەی ئەربیل تاڵان دەکات (بروانە H. Pognon, Inscript .sémit. (Paris, 1907) n .76, p. 135). لە ساڵی ١٢٩٦ بەگوێرەی بڕیارنامەیەکی سوڵتانی تەواوی کڵێسە مەسیحییەکانی شارەکە تێکدران (Barhebrareus, op., cit., p. 596, 18 suiv., et Hist. de Mar Jabalaha, éd. Bedjan, 1895, p. 113).

.. لە ساڵی ١٢٩٧، کوردەکان بۆ ماوەی چەندین مانگ مەسیحییە ئاوارەکانی بەشی سەرووی شاریان گەمارۆ دابوو.(Hist. de Mar Jabalaha p. 121-131..) لە ... ساڵی ١٣١٠، لەژێر حوکمڕانی ئۆلد جیتۆ، دوای ئەوەی ماوەی زیاتر لە سێ مانگ جوامێرانە بەرگرییان لە قەڵا کرد دژ بە عەرەب، کورد و مەغۆل کە گەمارۆیان دابوون، مەسیحییەکان تێکشکان و سەرلەبەریان تارومار کران. ئێمە گێڕانەوەیەکی تەواوی ئەم رۆژانەمان لەبەر دەستە کە بە رەشترین ئەو رۆژانە دادەنرێ کە ئەربیل پێیدا تێپەڕیوە، گێڕانەوەی بیۆگرافی کاتۆلیکۆسی ئەم سەردەمە جابالاهای سێیەم jabalaha III بروانە Hist. de M. Jabalaha, p. 154-201) لەو دەمانەوە ئیدی ئەربیل چیتر شارێکی مەسیحییان نییە. هەروەها هەر لەو دەورانەیە کە شارەکە دادەڕمێ. چەند هەڵکۆڵینی ئاشووری لەسەر دیوارەکانی بینایەک کە ئێستە بۆ ئۆردوو (قشڵە) بەکاردێت، هێشتا رۆژانی خەڵکی مەسیحیانی کۆنمان دەهێنێتەوە یاد، بروانە (Cuinet,) op.cit, p.857. لە ئەربیل ئەمڕۆ بەشێوەیەکی بەردەوام هیچ بنەماڵەیەکی مەسیحی لێ نییە. بەڵام بە پێچەوانەوە دەبینین (بڕێک لەو نەستوورییە یەکگرتووانەی کە پێیان دەڵێن کلدانی) لە ئاوایی عەینکاوە

دەژین (هەروەهاAinkawo بەشێوەی ,Ankowa, Ankawa دش دەنووسرێ کە ،Ainkeba بێگومان ئەو Ainkeba یە کە لە Hist. de Mar Jabalaha ،. دا ناوی هاتووە وp.192 ئەمکاباز-یە کە Amkábádh de Barhebraeus, Chronic Syriac. ، باسی کردووە کە ،(p557,11 ناوچەیەکی بچووکی ئەربیلە و خەڵکەکەی هەموویان هەر مەسیحین.

کورد بەتەک مەسیحییەکان، لە رووی ژمارەی دانیشتوانەوە لەسەدەکانی ناوەڕاست زۆرترین دانیشتوانی ئەم شارە بوون و لە سەدەی یانزدەهەمی زاینییەوە کوردەکانی هەزبانی Hadhabáni و حەکەمییە Hakamiya بە ڕوویێکی تایبەتی لە ئەربیل و دەوروبەری دا دەژین,(Ritter, Erdkunde, XI, 620 ; Quatremére dans Notices et extraits des manuscrits, t. XIII, 301, note I, 309-313 (extrait de l'ouvrage géographico-historique déal-Umarí, mort en 749=1348) ; G Hoffmann, Syrische Akte persisch. Mrtyrer (1881), p. 236, 272)..

.. زۆربەی جار سەرۆکەکانی ئەم دوو هۆزە کوردە کە لە هەرێمی ئەربیل دا ژمارەیەکی بەرفراوان قەڵا و قوڵکەیان هەبوو، لەسەر سەرۆکایەتیکردنی ئەم شارە شەڕیان کردووە. هەر یەک لە "ابن خلدون" و "بدرالدین العین"ی باسی ئەم شەڕ و ئاژاوە ناوچەییانە دەگێڕنەوە کە لە دەوروبەری نێوەڕاستی سەدەی دەیەمدا ڕوویانداوە.

(Tiesenhausen, dans les Mémoires présentés á l'Acad Impér. des Sciences de St. Pétersbourg, VIII (1859), p. 141, 160-1)

هەرچی دانیشتوانی هەولێرە وەک کیونێ Cuinet(١٨٩٢ز) دەڵێ ٣٢٦٠ کەس بووە، لەوانە ٤٩٧ یان غەیرە ئیسلام (جوولەکە) بوون. بەگوێرەی کیونێ ژمارەی ماڵەکانی شارەکە دەگاتە ١٨٢٢ ماڵ (بێلک belck لۆهمان Lehmannو سالی ١٨٩٩ ئەو خانوانەی کە لە بەشی سەرووی شارەکەیە بە ٨٠٠ ماڵ دادەنێن) وێڕای سەرای والی تورک و دوو مزگەوت و دە تەکیە و شانزە قوتابخانە. بەگوێرەی دوایین دابەشکردنی ئیداری کە تورکەکان کردوویانە ئەربیل کراوەتە قەزایەک لە سنجاقی شارەزوور و دابەشی سەر دوو ناحیە کراوە کە ٣٣٠ ئاوایی بەخۆوە گرتووە کە ١٢٠٠٠ کەسی تێدا نیشتەجێ بووە.

شاری ئەربیل لە دوو بەش پێک دێت کە بریتین لە بەشی خواروو و بەشی سەروو کە دەوراندەوری قەڵایەکەی داوە، بەشی خوارەوەی (کە کیونێ ناوی ناوە "کوترەک"Kotrak) دەگەڕێتەوە سەردەمی گوگبری پاڵی بە تەنیشتی ڕۆژئاوا و باشووری ئەو گردەوە ناوە کە قەڵاکەی لەسەر دروستکراوە. بەشی خوارووی هەژارە و سەرنجی گەڕیدەکان ڕاناکێشێ و ئێستە زۆربەی تێک و پێک چووە. ئەم بەشە پێش ئەوە لەوە بەرفراوانتر بووە و ئەوە لەو خەندەقە بەدیار دەکەوێ کە پێشتر دەوراندەوری دابوو و ئێستە زۆر لەو ژمارە پەرت و بلاوانەی ئەو ماڵانە دوورترە. ئەم بەشە ناوەندی بزووتنەوەی بازرگانییە و بازاڕ و هۆتێلی لێیە، بەشێوەیەکی تایبەتی لە ئەپارتومانەکانی ئەم شارە باسی کەلاوەی مزگەوتێک دەکەن کە منارەیەکی نایابی هەیە و بەرزییەکەی ٦٣ مەترە و چێوەکەی ١٥ مەترە (وەسفی ئەم منارەیە لای ڕیچ، بەرگی ٢، ١٥٨ و دواتر کراوە) نووسراوە هەڵکەندراوەکانی سەر مزگەوتەکە ئەوە بەدیار دەخەن کە میری گوگبری دروستی کردووە. لەوانەیە ئەم مزگەوتە هەمان ئەو مزگەوتی (الکف)ە بێت کە قەزوینی (لە کتێبەکەی پێشووی) باسی کردووە وگووتوویە بەردێکی لێیە کە شێوەی پەنجە دەستی مرۆیە، ئاشکرایە کەوا ئیشارە بۆ پەرستگایەک دەکات کە شوێن پەنجەی دەستی (کف، پەنجە) هەبێ و نموونەی ئەم مزگەوتانە لە عێراق و وڵاتی جەزیرە و ئێراندا هەیە (بۆ نموونەکان بڕوانەBerchem لە **Herzfeld-Sarre, Archaeolog. Reise im Euphrat-und Tigrisgabiet, I, 24)**

هەرچی بەشی سەرووی شارەکەیە بە قەڵاکەشەوە کەوتۆتە سەر قوچەکێکی شێوە بازنەیی کە بەرزییەکەی لە ٢٠ مەتر بەرزتر نییە و تەنیشتەکانیشی زۆر لێژن، بەرزاییەکەی دەستکردە و لەناوەوەیدا

دالانی ژێر زەمینی زلی قوچەک و ژووری لێیە، قەلایەکی مەحکەمی لێیە کە شوورەیەکی بەدەوردودیە و بەرزییەکەی ١٥ مەترە. ئێستە برێکی تێکچووە و قولکە و شوورەکانی درزی تێ بووە. ئەم گردە زلە و قەلا سەیر و سەمەرەیە سەرنجی گەڕیدەکانی ڕاکێشاوە. مرۆ چەند سەعات لە دوورەوەڕا دەیبینێ. ئەم قەلایە، قەلای "حیمس" و "حەلەب" مان بیردەخاتەوە کە زۆربەی جار بەوان بەراورد دەکرێ، گەرچی ئەمانە وەکو ئەو مەزن نین. مالەکانی بە شوورەی قەلاکەوە نووساون، ئەربیل هێشتا هەلکۆلینی ڕێکوپێکی بۆ نەکراوە و هەروەک چۆن هیچ شتێک لەبارەی بەرچاوخستنی شوێنەوارەکانی نازانین.

گرنگی ئەربیل لە ئێستەدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئێستگەیەکی بازرگانی گرنگە و ناوەندی بزووتنەوەیەکی بازرگانی چالاکە، چەند ڕێگەی کاروانسەرای لەسەرە. پێویستە یەکەمجار باسی ڕێگە و بانە کۆنەکانی بکەین کە، لە بەغداوە دەست پێدەکات و بە کەرکووک و ئالتوون کۆپریدا دەچێتە ئەربیل و پاشان مووسل و جاران بابلی بە نەینەوا دەبەستییەوە. لە ئەربیلەوە دوو ڕێگە بەرەو ڕۆژهەلات و باکووردا دەڕۆن و بە ناو شیوی چیا سەختەکان تێپەڕ دەبن و لە ئازەربایجان کۆتاییان دێت. یەکەمیان لە باکووری ڕۆژهەلاتدا بە ڕەواندوز دا دەڕوات و ئەوی دیکەیان لە ڕۆژهەلاتدا بە کۆیسنجاقدا دەڕوات. هەرچی تایبەتە بەو ڕێگەو بانانەی کە لە ئەربیلەوە دەردەچن لەگەل دووربیەکانیان، بە شێوەیەکی تایبەتی بڕوانە ڕیچ، بەرگی ٢، ل: Jones, 296,297 لە Journ. of Roy. Asiat, Soc, XV (1855), p. 380; Cuniet, p. 793

و دواتر، وەسفی ئەو ڕێگەیە دەکات کە بە نێوان ئەربیل و مەراغە درێژ دەبێتەوە.

شاری ئەربیل کەوتۆتە ناو هەرێمێکی بە پیت و فەڕی دەولەمەند وەکو پێدەشتێکی پان و بەرین دێتە بەرچاو. بەرزییەکەی ٤٠٠ مەترە و (بەشی خوارووی شار بەرزییەکەی ٤١٠ مەترە لەسەر ئاستی زەریا). ئەم پێدەشتە هێلی ئاو دابەشکەری نێوان هەردوو زابە. لەگەل ئەوەشدا کە دار و درەختی تێدا نییە کەچی زەوی وزارەکەی بۆ گەنم چاندن بەکەلکە و کشتوکالی لۆکەی تێدا دەکرێ و لە شار مانیفاکتۆرەی ڕستنسازی تێدادەکرێ. جوگرافیناسی ئێرانی حەمدوللا مستەوفی لە کرۆنیکە جوگرافییەکەی خۆیدا "نزهە القلوب" کە دەوروبەری سالی (١٣٤٠ز) نووسیویەتی پەسنی لۆکەی شارەکە دەکات. زستانان لە پێدەشتی شارەکە چەندین ڕووبارۆچکەی پێدا دەڕوات، بەشێوەیەک کە هیچ ڕووبارێکی لێ نییە کە بە درێژایی سال ئاوی پێدا بڕوات و بۆ کشتوکال -تا ڕادیەک- پشت بە ئاوی ژێر زەوی دەبەستێ. لە ناوچەی باکوور داوێنی چیایەکان کەوتوونەتە نزیکی شارەکە و لە ڕۆژئاوا شارەکە چیای: دەمیر داغی لێ هەلکەوتووە کە بەرزییەکەی ٤٩٥ مەترە، چیای دەرەدەوان داغ (لە نزیکی ئالتوون کۆپری) ڕۆژهەلات و باکووری پێدەشتەکە دیاری دەکات. لە باشووردا زەرجزوان داغ و لە باشووری-ڕۆژئاوای پێدەشتی ئەربیل بە پێدەشتی شەمامک و کە دەگاتەوە کەناری زێی گەورە.

گوندە کوردییەکان لەسەر ئەو پێدەشتە بە پیتە بلاوبوونەتەوە، لە زستانان هۆزە کۆچەرەکان تێیدا دەمێننەوە و هەرچی لە هاوینانە کۆچ دەکەن بۆ چیایەکانی ڕەواندوز و هەواریان لێ دادەگرن. برێک لە ئاواییەکان لە نزیک تەمولی هەلکەوتوون، مرۆ ئەوە دەبینێ کە ئەگەر کۆمەلەیەکی زۆر کەلاوە هەبێ ئەوا ئەوە نیشاندەدەن کە ئەم ناوچەیە بە دەورانێکی باشتر لەم سەردەمەدا تێپەڕیوە، ئەو کاتانەی کە ئەم ولاتە سروشت پیت و فەڕی پێ بەخشیوە لە ئێستەی شارستانیتر بووە.

پەراوێزەکانی وەرگێڕ:

* دولفی Delphe: پەرستگەی ئایینی هاوبەشی هەموو شارەکانی گرێک بوو لە دەورانی گریکی کۆندا.

** دەورانی دیادۆکەکان Diadoques (٣٢٣-٢٨١ی پێش زایین). وەک چۆن ئەلیکساندەری گەورە لە دوای خۆی هیچ جێگرەوەیەکی نەبوو کە بتوانی جلەوی سیاسیی ولات بەڕێوە ببات، بۆیە ژەنەرالە سەربازییەکانی هەلمەتەکانی ئەلیکساندەری گەورە تا سالی ٢٨١ ی پێش زایین دەسەلاتی

وڵاتیان بەدەستەوە گرت. تێرمی دیادۆک لە دەورانی نوێ و هاوچەرخیشدا بە مانای میراتگری عەرشی یۆنان بەکارهاتووە.

بیبلیۆگرافیا

Pour la période assyrienne cf. Fr. Delitzsch, Wo lag dans Paradics ?(1881), p. 124, 256, et Streck, Die Inschriften Assurbanipals (1916), III 711. Pour l'époque gréeco-romaine cf. Pauly-Wissowa, Realenzykl. der klass. Altertumswiss., II, 407-8(S. Fraenkel)et Supplem., I., 117(Streck). Pour l'époque islámique, il faut noter surtout, en dehors des sources susmentionnes: Yákút, Mu'djam(éd. Wüstenfeld), I, 186-189; Dimishkí, Kosmographie (éd. Mehren), p. 190; Kazwíní, Kosmographie (éd. Wstenfeld), p. 162-3; Marási al-Ittilá (éd. Juynboll), I, 42, IV, 75; Ibn al-Athír, Chronicon (éd. Tornberg), passim, vol. VII . XII (v.le volume-index, p. 675); Barhebraeus, Ta'ríkh mukhtasar al-Duwal (éd. Bairút 1890), passim (v. index); Barhebrareus, Chronicon syriacum (éd. Bedjan, Paris 1890), passim, en particulier, p.424, 432-7, 466, 506, 525-6, 528-9, 596-7; Hádjdjí Khalífa, Djihánnumá (versio latina de Norberg, Lund, 1818), II, 53-55. une histoire locale d'Irbil, en quatre volumes, composée par Abu'i-Barakát al-Mubárak al-Mustawfí (mort en l'an 637=1240), vizír de Kökbürí, est perdue. Yákút a reçu d'al-Mustawfí, qu'il connaissait personnellement, de nombreuses notes pour son dictionnaire géographique; cf. ,W|stenfled, Abh. Der Göttinger Ges. Der Wiss., XXVIII (1881), p. 119-120; F. J. Heer, Die hist. U. geogr. Quellen in Táqût's Geogr Wörterb. (1898), p. 36. Ibn Khallikán, lui aussi, qui fit ses premiéres études sous al-Mustawf. á Irbil. S'est beaucoup servi de la chronique de ce dernier pour son ouvrage biographique; cf. W|stenfled, loc.cit.- Parmi les relations des voyageurs européens mritent d'être cités:)Niebuhr (1766), Reisebeschreib. Nach Arabien und anderen umliegenden Ländern, II (Copenhague, 1778), p. 342-4; Olivier (1795), Voyage dans l'empire Othoman, IV (Paris, 1803), p. 292-6; J. S. Buckingham (1816), Travels in Mesopotamia (Londres, 1827), p.335-8; Cl. Rich (1820), Narrative of a residance in Koordistan (Londres, 1836), II, 14-18), 293-305; H. Southgate (1838), Narrative of a tour through Armenia, Koordistan (Londres, 1840), p. 214 suiv.; V. Place (1851), Lettre â M. Mohl sur une expédition faite en Arbéles (dans Journ. Asiat., 4e série, XX, 1852, p. 441 suiv. et 457-60; J. Oppert (1854), Expéd. Scientif. en Mésopotamie, I (1863), p. 281-6; H. Petermann's (1855), Reisen im Orient (Leipzig, 1861), II, 321; Czernik (1873), dans Petermann's Geogr. Mitt., Erg, H. n. 45 (1876), p. 1-2; E. Sachau (1898), Am Euphrat und Tigris (Leipzig, 1900), p. III-3; L. Belck et C. F. Lehmann (1899), dans les Verh. Der Berl. Anthrop. Ges., 1899, p. 417; S. Guyer (1911)dans Petermann's Geogr. Mitteil., vol. 62 (1916), p.294. Cf. en outre: [Rousseau], Descript. Du Pachalik de Bagdad (Paris, 1809), p. 85; C. Ritter, Erdkunde, IX, 691-4, oú il est fait usage des relations de voyage de Neibuhr, Olivier, Rich, Dupré (1808), et Shiel (1836); V. Cuinet, La Turquie d'Asie, II (Paris, 1892), p. 847, 848, 856-8. Une bonne carte des environs d'Irbil nous est fournie par Czernik, loc. cit., . Lane-Poole, Catal. Of oriental coins in British Museum (Londres, 1875 etc.), vol. II, VI, IX, 1 et 2 (v. les index), et les remarques de v. Berchem dans v. Berchem-Streygowski, Amida 1910), p. 94, note4.

سەرچاوە:

M. Streck, "Irbil", In Encyclopédie de l'islam, publié avec le concours des principaux orientalistes, Tome II (E-K), Leyede & Paris, 1927, pp. 554-557.

پارێزگای هەولێر
لە (قاموسی ئەعلام)ی (شەمسەدین سامی)دا

فەیسەڵ نوورەددین دەباغ

بەرگی یەکەمی (قامووسی ئەعلام) لە ساڵی ١٣٠٦ی رۆمی، واتە ١٨٨٩ی زایینی چاپکراوە، دوا بەرگیشی کە بەرگی شەشەمە لە ١٣١٦ی رۆمی -١٨٩٩ی زایینی دەرچووە، دانەرەکەشی (شەمسەدین سامی) بە نەفەسێکی زانستییانە و دوور لە دەمارگیری نەتەوایەتی نووسیویەتی، بۆ نموونە کە دێتە سەر برگەی کەرکووک یەکسەر پێمان دەڵێ ٣/٤ی دانیشتوانی کوردن.

هەولێر سەر بەسنجەقی شارەزوور و ئەویش سەر بە ویلایەتی موسڵ بووە، سەرەڕای شارەزوور ئەم ویلایەتە دوو سنجەقی تریشی هەبووە کە یەکێکیان سنجەقی موسڵ و ئەویتریان سنجەقی سلێمانی بوون، بەپێی برگەی ویلایەتی موسڵیش، ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکە بەم شێوەیە بووە.

١٥٩٦٨٠	ژمارەی دانیشتوانی سنجەقی موسڵ
٨٩٠٠٠	ژمارەی دانیشتوانی سنجەقی شارەزوور
٥١٦٠٠	ژمارەی دانیشتوانی سنجەقی سلێمانی

ئەم ژمارەیەش (واتە ٣٠٠٢٨٠ کەسە) کە بەپێی رەگەز و مەزهەب بەم شێوەیەی خوارەوە بووە:

٨٠٠٠٠	عەرەبی نیشتەجێ
٩٣٠٠٠	عەرەبی چادرنشین
٥٩٣٨٠	کورد
١٦٠٠٠	تورکمان
٢٤٨٣٨٠	کۆی موسڵمانەکان
١٨٠٠٠	کلدانی
٧٠٠٠	سریانی کاتولیکی
٥٠٠٠	یەعقوبی
٣٠٠٠٠	کۆی دیانەکان
٦٠٠٠	ئیسرائیلی
١٤٩٠٠	ئێزدیە
١٠٠٠	مەزهەبی جۆراوجۆر
٢١٩٠٠	کۆی جوو و ئێزدی و مەزهەبی تر

بەپێی قسەی (شەمسەدین سامی) ئێزدییەکان و مەزهەبەکانی تر راستە موسڵمان نین، بەڵام بە رەگەز کوردن، بۆیە ئەگەر ژمارەی ئێزدی و مەزهەبەکانی ترمان خستە سەر کورد ئەوا ژمارەیان دەگاتە ٧٥٢٨٠ کەس بەم شێوەیەی خوارەوە:

٥٩٣٨٠	موسڵمان
١٤٩٠٠	ئێزدیە
١٠٠٠	مەزهەبی تر

ویلایەتی موسڵ هەروەکو گوتمان لە ٣ سنجەق و ١٨ قەزا و ٢٢ ناحیە و ٣٠٣١ گوند پێکهاتبوو، بەم شێوەیەی خوارەوە: بڕوانە خشتەی ژمارە (١)

ئەمەی خوارەوەش دەقی ئەو زانیارییەن، کە دەربارەی هەولێر (ئەربل) و باڵەک و برادۆست و رواندز و کۆیە و پردێ و زێبار و هەردوو زێی گەورە و بچووک نووسراون:

هەولێر (ئەربل)

مەڵبەندی قەزای (هەولێر -ئەربیل)ە و سەر بە سنجەقی شارەزوورە لە ویلایەتی موسڵدا، دەکەوێتە نێوان دوو زاب، زابی گەورە و زابی گچکە، واتە نێوان هێڵی پانی ١٢- ٣٦ە. هێڵی درێژی ٢٠- ٤١ە.

بەواتایەکی تر دەکەوێتە باکووری رۆژئاوای کەرکووک و ٧٥ کیلۆمەتر لێی دوورە، هەروەها دەکەوێتە رۆژهەڵاتی باشووری موسڵ و ٨٠ کیلۆمەتر لێی دوورە.

خواروو و سەرووی شارەکە لە دوو گەڕەکی گەورە پێکهاتووە، بەشی سەرەوەی دەکەوێتە سەر گردێکی گەورە و بە شوورەیەکی بڵند دەورە دراوە، کە پێی دەڵێن (قەڵا)، بەشی خوارووشی دوو سێ ئەوەندەی قەڵاکە دەبێ پێی دەڵێن (کورتەک)، کۆی دانیشتوانی قەڵاکە ١٦٠٠ خێزان دەبێ، واتە ٦٠٠٠ کەس، ئەمانە بەشێکی زۆریان تورکن و ئەوانیتریان کوردن.

قەڵاکەی شوێنەوارێکی کۆنە و بەشی خوارەوەشی لە سەردەمی خەلیفە عەباسییەکاندا لەلایەن میر موزەفەرەدین کوگبری بنیات نراوە، ئەربل (ئەربیل) ناوێکی زۆر کۆنە و بەو ناوەش هەر لەو شوێنەدا شارێکی کۆن هەبووە، کە لە دوورووبەریدا ئەسکەندەری گەورە بەسەر دارای هاخامەنشی زاڵ بوو و ناویشی بەو واقیعەیەوە بەندە، شارە کۆنەکە لە شوێنی (ئەربل)ی ئێستا نەبوو، وای بۆ دەچین کە (٣) سەعات لە رۆژئاوای (ئەربل)ی ئێستادا بووبێ.

قەزای هەولێر دەکەوێتە باکووری سنجەقی شارەزوور، لە رۆژهەڵاتی باکوورەوە رواندز، لە رۆژئاوای باکوورییەوە سنجەقی موسڵ، لە باشووریشدا بە قەزای کەرکووک دەورە دراوە.

سولتانییە و قوشتەپە دوو ناحیەی ئەو قەزایەن، ژمارەی دانیشتوانی قەزاکە ١٦٢٧٩ کەس دەبێ، لەوانە ٣٦٠٠ دیانی تێدایە و ئەویتریان موسڵمانن، زۆربەی دانیشتوانی قەزاکە کوردن، لەو ژمارەیەش ٣٠٠٠ کەسیان کۆچەرن و ئەوی تریان نیشتەجێن.

باڵەک:

ناحیەیەکە سەر بە قەزای (رواندز)، کە ئەویش سەر بە سنجەقی شارەزوورە لە ویلایەتی موسڵدا، ئەم ناحیەیە دەکەوێتە باشووری رۆژهەڵاتی قەزاکە و لە ٦٠ گوند پێکهاتووە.

برادۆست:

ناحیەیەکە سەر بەقەزای (رواندز)، کە ئەویش سەر بە سنجەقی شارەزوور لە ویلایەتی موسڵدا، ئەم ناحیەیە دەکەوێتە ئەوپەڕی رۆژهەڵاتی باکووری ویلایەت و سنجەقەکە.

لە باکوورەوە بە سنجەقی هەکاری سەر بە ویلایەتی وان و لە رۆژهەڵاتیشەوە بە سنووری ئێران دەورە دراوە، شوێنێکی چیاییە، خەڵکەکەی کوردن و لە ٦٤ گوند پێکهاتووە.

رواندز:

مەڵبەندی قەزای (رواندز)ە و سەر بە سنجەقی شارەزوورە، ئەویش سەر بە ویلایەتی موسڵە، دەکەوێتە رۆژهەڵاتی باکووری موسڵ و ١٣٥ کیلۆمەتر لێی دوورە، ژمارەی دانیشتوانی ١٠٠٠٠ کەس دەبێ و خەریکی بازرگانین، ئەم مەڵبەندە بە چاندنی تووتن بەناوبانگە و بەرهەمەکەشی بۆ ئێران رەوانە دەکرێ.

قەزای رواندز سێ ناحیەی هەیە بەناوی دێرە و باڵەک و برادۆست، هەر هەموویشیان خاوەنی ٢٨٣ گوندن و زۆربەی دانیشتوانیشیان کوردن.

خشتەی ژمارە (١)

سنجەق	قەزا	ناحیه	ژمارەی گوند
موسڵ	موسڵ	شێخان	٥٠٦
		عەشایری سەبعە	
	ئامێدی	-	-
	زاخۆ	سلیڤانی	١٠٩
	ئاکرێ	سوورچی	١٣٢
	زێبار	شێروان	١٨٥
		مزووری باڵا	
	دهۆک	مزووری	٢١٥
	شنگار	تەلەعفەر	-
سلێمانی	گوڵعەنبەر	سروچك	٤٧٣
		قزلجە	
		پشدەر	
	بازیان	قەڵای سێوکە	١٥٩
	مەعمورەی حەمید	سووورداش	١٧٦
		پشدەر	
	شارباژێڕ	-	١٣٥
شارەزوور	کەرکووك	مەلحە	٣٥٢
		دوزخورماتوو	
		پردێ	
		کیل	
		شوان	
	رواندز	دێرە	٢٨٣
		باڵەك	
		برادۆست	
	کۆیە	شەقلاوە	١٢١
	هەولێر (ئەربیل)	سوڵتانیە	٣٣٠
		دزەیی	
	سەلاحییە	قەرەتەپە	٩١
	رانیە	قەرەتەپە	٩٠

کۆیە:

مەڵبەندی قەزایەکە بەو ناوە و سەر بە سنجەقی شارەزووری سەر بەویلایەتی مووسڵە، دەکەوێتە باکووری کەرکووک و ٧٠ کیلۆمەتر لێی دوورە، ژمارەی دانیشتوانی ١٠٠٠٠ کەس دەبێ و خاوەن قەڵایەکی کۆن و مزگەوتێکی گەورە و ١٠ مزگەوتی بچووک و ٣ قوتابخانە و ٦ مەکتەبی منداڵان و ٣ تەکیە و ٣٤٠ دوکان و ٣ حەمام و ١ فرن و ١٨ ئاشی ئاوە، خەڵکەکەی هەر هەموویان کوردی موسڵمانن و ئاو و هەواشی تا رادەیەک خۆشە.

قەزای کۆیە، لە باشوورەوە کەرکووک و لە رۆژئاواوە هەولێر و لە باکوورەوە قەزای رواندز و لە رۆژهەڵاتیشەوە بە سنجەقی سلێمانی دەورە دراوە.

لەگەڵ ناحیەی (شەقڵاوە)دا ٢٥٢ گوندیان هەیە، ژمارەی دانیشتوانیشیان ١٨٠٠٠ کەس دەبێ، لەوانە ٥٠٠ کلدانی واتە نەستوری و ٦٠ جووی تێدایە و ئەوانی تریشیان هەر هەموویان کوردی موسڵمانن.

خاکەکەی زۆر بە پیتە، بەروبوومەکەی بەشی هاوولاتیانی خۆی دەکا، هەندێ ساڵیش تووشی نەهاتی دەبێ. لە بەروبوومەکانی: برنج و پەمۆ و تووتن و پاقلە و جۆرەهای میوە.

لە نزیک شاری کۆیە و بەنیو سەعاتەرێ گوندێک هەیە پێی دەڵێن (ئارموده) کە بەمیوەجات بەناوبانگە و ترێشی زۆرە.

مەڵبەندی ناحیەی شەقڵاوە هەر لە کۆنەوە بەترێ و شەراب دروستکردن بەناوبانگە، هەواکەی خۆشە و بۆ تەندروستی باشە، لەناو قەزاشدا هەندێ شوێنەواری کۆن هەیە.

پردێ (ئاڵتون کۆپری):

مەڵبەندی ناحیەیەکە لە قەزا و سنجەقی شارەزووری ویلایەتی موسڵدا، دەکەوێتە سەر ئەو شەقامە سەرەکییەی، کە بەغدا بە موسڵ دەبەستێتەوە، ئەم شارۆچکەیە دەکەوێتە سەر رووباری (کۆپری صو) و بە ٤٢ کیلۆمەتریش لە کەرکووک دوورە، بە ١٠٥ کیلۆمەتریش لە شاری موسڵ.

دوو پردی تێدایە، ئەوەی بەشی باکوور بەر لە ١٠٠ ساڵ دروست کراوە، لە دوو گەرەکی سەرەکیش پێکهاتووە، ژمارەی دانیشتوانیشی نزیکەی ١٠٠٠٠ کەس دەبێ، هەر هەموویان زمانی تورکی دەزانن و بەکوردی و عەرەبیش قسە دەکەن. میوەجاتی چیاکانی کوردستان دێتە ئەو شارۆچکەیە و لەوێشەوە بە کەڵەک دەیبەنە بەغدا.

زێبار:

قەزایەکە کەوتۆتە رۆژهەڵاتی سنجەق و رۆژهەڵاتی باکووری ویلایەتی موسڵ، لە باشوورەوە سنجەقی شارەزوور، لە باکوورەوە سنجەقی هەکاری لە ویلایەتی وان، لە رۆژهەڵاتیشەوە بە سنووری ئێران دەورە دراوە.

(شێروان) و (مزووری باڵا) دوو ناحیەی ئەم قەزایەن و ١٨٥ گوندیان هەیە، خاکەکەی چیاییە و خەڵکەکەشی هەر هەموویان کوردی موسڵمانن.

زاب:

ناوی دوو رووبارە، یەکێکیان گەورەیە پێی دەگوترێ زابی گەورە و ئەویتریان گچکەیە پێی دەگوترێ زابی گچکە.

زابی گەورە:

لە ویلایەتی وان، لە باشووری رۆژهەڵاتی چیای (ئەلیاق)ەوە هەڵدەقوڵێ، درێژی ئەم رووبارە ٤٥٠ کیلۆمەترە و لە پاش رووباری دیالا بە گەورەترین لقەکانی (دیجلە) دادەنرێ، لە هەردوو ویلایەتی وان و موسڵدا چەند لقێکی لێ دەکەوێتەوە و لە زستانانیشدا ئاوەکەی زۆر دەبێ و دەبێتە هۆی روودانی لافاو، بۆیە عەرەب بەو رووبارە دەڵێن (الزاب المجنون).

زابی بچووک:

لە سنجەقی سلێمانی و لە چیاکانی سنووری ئێران هەڵدەقوڵێ و لە چەند لقێکی بچووک پێکدێت و بەرەو رۆژئاوای باشوور بەردەوام دەبێ تا دەگاتە پردێ، لەوێوەش بەدووری ٧٠ کیلۆمەتر لە باشووری بەغدا لەگەڵ (دیجلە)دا یەک دەگرنەوە.

هەولێر لە ئینسکلۆپیدیای ئەڵمانیدا

وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: حوسام بەرزنجی

هەولێر - HEWLER [1]

هەولێر : بە عەرەبی (اربیل) بە ئاشووری (ARBIL) پایتەختی حوکومەتی هەرێمی کوردستانە لە عێراق. ناوە ئاشووریەکەی کە پێی دەڵێن ARBIL بە واتای چوار خواوەند VIER GOTTER- [2] دێ.

ناوەڕۆکی بابەت	INHALTSVER TEICHNIS
ئاو و هەوا (کەش)	1- KLIMA
دانیشتوان	2- BEVOLKERUNG
مێژوو	3- GESCHICHTE
ئابووری	4- WIRTSCHAFT

ئاو و هەوا:

بە شێوەیەکی گشتی، ئاو و هەوای (هەولێر) لە وەرزی هاویندا گەرم و وشکە. هەندێ جار لە پلەی گەرمی تا (٥٠c) پەنجای سەدیش هەڵدەکشێ.

زستانی خۆشە، پلەی گەرمی لە (١٠) دەی سەدی لەسەرەوەیە. گەلێ جار لەم وەرزەدا پلەی گەرمی بۆ (٠) سفری سەدی و کەمتریش دادەبەزێ.

دانیشتوان:

ژمارەی دانیشتوانی (هەولێر) دەگاتە (١.٣) ملیۆن کەس. (بەگوێرەی زانیاریەکانی فەرمانگەی باری کەسایەتی [3] زیاتر لە (٩٧٪)ی کوردن. ڕێژەکەی تریش کەمایەتیەکانی تر دەگرێتەوە.. زیاتر لە (٩٩٪) ی دانیشتوانەکەی ئیسلامن. کریستیانەکانیش هاوشان و هاودەم لەگەڵ ئەوانی تردا بێ تەنگوچەڵەمە دەژین و گوزەران دەکەن، ڕێژەیان دەگاتە (١٪) لە کۆی ژمارەی دانیشتوانی (هەولێر)دا.

مێژوو:

(هەولێر) کۆنترین شارە لە جیهانا کە هەر بە ئاوەدانی مابێتەوە. تەمەنی بە زیاتر لە (٤٠٠٠) چوار هەزار ساڵ مەزەندە کراوە.[4].

کاتی خۆی (سۆمەریەکان) ناویان نا (ئوربیلوم - VRBILLUM) کە ئەویش هەر لە زمانەکەی خۆیانەوە دایانڕشتبوو...

(ئەربا - ARBA) واتا (چوار - VIER) و (LLA) واتا (خواوەند - GOTT). ئاشووریەکانیش - ASSYRER) بە (ARBELO) ناویان هەڵدەدا.

(هەولێر) تا سەردەمێکی زۆر بوو بە پایتەخت و مەڵبەندێکی ئاینی بۆ خواوەندی (عەشتار)[5].

لە ساڵی (٣٣١)ی پێش زایین، لە جەنگی (گۆگەمیل - GOUGAMELA) دا (ئەلێکساندەری گەورە - ALEXANDER DER GROBE)، لێرەدا بەسەر شای فارسەکان (داریۆشی سێهەم - PERSERKONIG - DAREIOS) دا زاڵ بوو.[6].

(هەولێر) لە جەنگی یەکەمی کەنداودا گەلێ زیانی لێ نەکەوت[7] دانیشتوانەکەی تا ساڵی (١٩٩١ز) لەژێر حوکمڕانی (سەدام حوسێن)دا گیریان خواردبوو، دەچەوسێنرانەوە، بەڵام دوای کشانەوەی سوپای (سەدام) لە ساڵی (١٩٩٢ز) دا یەکەم پەرلەمانی سەربەخۆی کورد لە هەولێری پایتەختا هەڵبژێردرا. بەڵام لەبارەی چۆنیەتی کارگێڕی حوکومەتی هەرێمدا، هەردوو حیزبە زلهێزەکە (یەکێتی نیشتمانیی کوردستان - PUK) و (پارتی دیموکراتی کوردستان - KDP)، تا ساڵی (١٩٩٦ز) هەر لەکێشە و ململانێیەکی بەردەوامدا بوون.[8]

لەساڵی (١٩٩٦ز) دا هەولێر کەوتە ژێر دەسەڵاتی (پارتی دیوکراتی کوردستان) لە ٤/ حوزەیران /٢٠٠٥ دا بۆ یەکەم جار پەرلەمانێکی هاوبەش دامەزرا[9] لە ١٢/ حوزەیران /ی هەمان ساڵدا بەڕێز (مەسعود بارزانی) بە سەرۆکی هەرێمی کوردستان هەڵبژێردرا.

ئابووری:

بەهۆی سیاسەتە چەواشە و داپڵۆسێنەرەکەی ڕژێمی (سەدام

حوسێن)، دواتریش بەرپابوونی (راپەرین) ی دوای شەڕی دووەمی کەنداو[10] و هەروەها شەڕی ناوخۆی نێوان هەردوو فراکسیۆنی کورد، سەرەڕای جۆرەها جەنگی خوێناوی جینۆسایدو سیاسەتی قڕکردن و کوشتوبڕیەوە، لەلایەن سوپای عێراق و سوپا و لەشکرکێشی تورکەوە ... (هەولێر) لەم رۆژگارانەداو بەدرێژایی دەیان ساڵی پڕ لە مەینەتی و نووشستیەوە، لەرووی رەوشی ئابووریەوە، هیچ بایەخ و کاریگەریەکی ئەوتۆی نەبووە لەعێراقدا. بەڵام لەگەڵ بەرپابوونی شەڕی سێیەمی کەنداوەوە[11] کتوپڕ گۆڕانی خێرایی بەسەرهات. لەکاتێکا کە هەرێمەکانی تری عێراق جەنگی خوێناوی و تیرۆرکردن و تاوانی جینۆساید زیاتر پەرەی دەسەند... کە لەلایەن پاشماوەکانی بەعس و گروپە ئوسوولیەکانەوە پیادە دەکرا و رەشەکوژی و سیاسەتی پاکتاوکردن ببوو بەکارێکی رۆژانەی ئاسایی، ... کەچی (هەولێر) تا دەهات رەوشی ئاسایی زیاتری بەخۆوە دەدیت و دامودەزگا و پرۆژەی زیاتری لێ دادەمەزرا (١٢) بێگومان ئەم سەقامگیری و بووژانەوەیە بوو بەهۆی ئەنجامدانی جموجۆڵێکی بەلێشاوی ئابووری.

هەڵبەت ئەم فراژۆ بوون و پێشکەوتنە ئابووریە، لەسەر گەلێ شت تیشکی دایەوە، ... وەک بنیاتنان و ئاوەدانکردنەوە، هەروەها پلاندانان بۆ دروستکردنی ئۆتۆیان لەمیانەی (هەولێر - سەلاحەدین -[13] هەولێر - کەلەک، هەولێر - پردێ) و دامەزراندنی فڕۆکەخانەیەکی نێو دەوڵەتی لەژێر ناوی (فڕۆکەخانەی هەولێری نێودەوڵەتی- HEWLER AIRPORT INTERNATIONAL)[14] لەوێشدا هەردوای ماوەیەکی کورت لە کرانەوەیدا، فڕۆکەکان دەستیان بە گەشتی ئاسمانی کرد بۆ وڵاتانی ناوچەی کەنداو.... ئەم کۆمپانیای گواستنەوەیە، ناوی لێنرا (هێڵی ئاسمانی کوردستان- KURDISTAN AIRLINES) کە دەبوایە فڕۆکەکانی سەر بەم کۆمپانیایە، هەر بەم ناوەوە بۆ (ئەنقەرە) و (ئەستەمبوڵ)یش گەشت بکەن، کەچی لەسەرێنی هەڵوێستی دژواری حوکومەتی تورکیا رێگا نەدرا، کە لەسەر فڕۆکەکاندا (ئاڵای کوردستان) هەبێ و وشەی (کوردستان) یان (کورد)یان لەسەر نووسرابێ.... بۆیە هیچ گرێبەستێ لەژێر ناوی کۆمپانیای (هێڵی ئاسمانی کوردستان) لە نێوان (هەولێر) و ئەم شارانەی تورکیا ئەنجام نەدرا.

وەک یەکەم تۆڕی ترانسپۆرتی ئاسمانی ئەورووپی لە ١١/ دیسەمبەر /٢٠٠٦، یەکەم فڕۆکەی ئەمساوی (هێڵی ئاسمانی ئەمسا - AUSTRIAN AIRLINES) لە (ڤیەننا - WIEN)ەوە بۆ (هەولێر) حەفتەی دووجار دەستیان بەگەشتەکانی خۆیان کرد.

لە کۆتایی ساڵی (٢٠٠٥)یشدا، هێڵێکی ئاسمانی تورکی، بەڵام لەژێر ناوی (گەشتی ئاسمانی -FLY AIR) دا رێگای پێ درا... تا بۆ (هەولێر) و (سلێمانی) گەشتی خۆیان دەست پێ بکەن.

لە (٢٠/دیسەمبەری/٢٠٠٥) هەوڵی دامەزراندنی گەشتی ئاسمانی راستەوخۆ (هەولێر - فرانکفۆرت) درا کە لەراستیدا لە (مارت / ٢٠٠٦) پلانی بۆ دانرا و دامەزرا. پرۆژەکانی تری (هەولێر) بریتییە لە دروستکردنی (فڕۆکەخانەی شار - AIRPORT CITY) کە مۆدێرنترین تەکنەلۆجیای لێ بەکاردێ، بەنوێترین شێواز و ستایل بنیات دەنرێ، لەگەڵ دابینکردن و دەستەبەر کردنی ناوچە و پارکێکی نوێ بۆ دروستکردنی گەڕەکێکی جوان و قەشەنگ - LUXUSVIERTEL بە ناوی (شاری خەون DREAM CITY) و هەروەها وێڕای ئەمانەش، پرۆگرامێکی تێروتەسەل لە ئارادایە بۆ نۆژەنکردنەوەی بەشە کۆنەکانی هەولێر، کە بە (پرۆژەی گەشەکردنی سێنتەری کۆنی شار - OLDCITY CENTER PROJECT DEVELOPMENT) ناوزەد کراوە.

هەر لەچوارچێوەی ئەم پرۆژانەوە، تا ئێستا (١٠) هێکتار لە زەوی تەرخان کراوە و مەڵبەندێکی بازرگانی بنیات نراوە، ئەمە بەیەکەم مەڵبەندی ئابووری دادەنرێ، نەک هەر لە کوردستان بەڵکو لە (عێراق)دا بەگشتی، هەروەها لەلایەکی تریشەوە بەهاوبەشیکردن و باربووکردنێکی گرنگ دادەنرێ بۆ هێمنی و سەقامگیر بوونی رەوشی عێراق و رەوشی کوردستان.

پەراوێز:

(١) هەولێر لە بەرواری ١/١١/١٩١٩ دا بوو بە (لیوا - لواء) و (متصرف - پارێزگار)ی بۆ دانرا. (وەرگێر).

(٢) (اربیل) یان (ئێربل)ەکەی عەرەبی و ئینگلیزی و تورکی و زمانەکانی تریش، هەر لەمەوە وەرگیراوە، کە کورتکراوەی دەستاوێژ، (ئەربائیلۆ) یە. (وەرگێر).

(٣) هەتا سەرژمێرییەکی دروست و مۆدێرن نەکرێ، ژمارەی دانیشتوانی هەولێر و هیچ شارێکی تری کوردستان بە (کەرکوک) و (شەنگال) و (گەرمیان) و ناوچەکانی تری کوردستانیشەوە بەدیار ناکەوێ. (وەرگێر).

(٤) بەگوێرەی گەلێ سەرچاوە مێژووییەکان، تەمەنی زیاتر لە (٦٠) سەدە، واتا (٦٠٠٠) ساڵی زانراوە و لەمێژوودا یەکلا کراوەتەوە. بەڵام بۆ زانینی تەمەنی راستەقینەی (هەولێر). بە شێوەیەکی زانستییانە، پێویستە

لێکۆڵینەوەیەکی جیۆلۆجی و ئارکیۆلۆجی لە پێکهاتەی خاکەکەیدا بکرێ.... بە تایبەتی لە چین و پاتەکانی قەڵا دێرینەکەیدا. (وەرگێڕ).

(٥) لەدوای ئەماتیشەوە بوو بە مەڵبەندێکی پیرۆزی زەردەشتیەکانیش لە قەڵا دێرینەکەیدا ئاتەشگایان لێ دامەزراندوە. (وەرگێڕ).

(٦) لەوانەیە ئەم زانیاریە زۆر ورد نەبێ. ئەمە باس لەو جەنگە دەکا کە کاتی خۆی کوردەکانی ئەم شارە لەقەڵاوە سوپای داگیرکەریان تیر باران کرد و لەگەڵیانا کەوتنە شەڕی دەستەویەخە. ئەگەرچی ئەمە تەنانەت زانیاریەکی ئینسکلۆپیدیاییە، بەڵام دەبوایە ئاماژە بۆ ئەمەش بکرابوایە...! چونکە هەر چ نەبێ، دانیشتوانەکەی لەپێناوی بەرگریکردن لە خۆیان و لە شارەکەیان، هاوبەشییان لەم شەڕەدا کردووە و زۆر بە توندی و بەهێزێکی تووکمە و تەیارەوە دژی داگیرکەر وەستاونەتەوە. (وەرگێڕ).

(٧) واتا جەنگی نێوان عێراق و ئێران (١٩٨٠-١٩٨٨)ز. (وەرگێڕ).

(٨) لەم ماوەیەدا دروشمە ئەنقەستەکەی (ففتی ففتی) (پەنجا بە پەنجا) .. پێڕەو کرا. کە لە ئەنجاما ماڵوێرانی کورد و کاولکردنی لێ کەوتەوە. (وەرگێڕ).

(٩) سەرەڕای دوو حزبە گەورەکە (pdk ،puk) حزبەکانی تریش هاوبەشییان لێ کرد و ئەندامیان هەبوو ... وەک حزبی (یەکگرتووی ئیسلامی، زەحمەتکێشان، شیوعی، سوشیالیست، .... هتد). (وەرگێڕ).

(١٠) ئەم جەنگەیە لەمیانەی هێزی هاوپەیمانان بە سەرۆکایەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ڕژێمی بەعسی عێراقدا لە ئەنجامی داگیرکردنی (کوێت) لەلایەن سوپای ڕژێمەوە بەرپا بوو. (وەرگێڕ).

(١١) جەنگی یەکلایی کەرەوەی نێوان هێزەکانی هاوپەیمانان و ڕژێمی سەدامی بوو. وەبوو (سەدام) پایتەختی جێهێشت و سەردەمێکی نوێ دەستی پێ کرد. (وەرگێڕ).

(١٢) شارەکانی تری کوردستانیش (سلێمانی، دهۆک) جگە لە (کەرکوک) ... هەمان باری ئاسایی و پێشکەوتنی ئابووریان بەخۆوە دیوە. کە ئەم ڕەوشی سەقامگیری و بووژانەوەیە، بەم دواییە بوو بە هۆی پەناهێنانی زۆر لە خێزانە عەرەبەکان بۆ کوردستان. (وەرگێڕ).

(١٣) (سەلاحەدین) : تاکە هاوینەهەواری دانیشتوانی شاری هەولێرە کە لێیەوە نزیک بێ. ئەو هاوینەهەوارە سی چل ساڵ لەمەو پێش بەناوی (سەلاحەدینی ئەیوبی) کراوەتەوە، لەبەر ئەوەی نزیکە لە (دۆنی قەڵا) گوایە دەڵێن کە زێدی خانەوادەی ئەیوبیەکان بوو. پێشتریش پێی دەوترا (سەریەن)، بەڵام ئێستا بەناوی ئەو چیایەی کە لەسەری بنیات نراوە....، پێی دەوترێ (پیرمام). (وەرگێڕ).

(١٤) فڕۆکەخانەی هەولێری نێودەوڵەتی :

١- لە سەردەمی ڕژێمی بەعس، لە هەشتاکانەوە بە بیانوی دامەزراندنی فڕۆکەخانەیەکی سەربازی زۆر گەورە و فراوان لە (هەولێر) دا، ئەو گوندانەی کە لە دەوروبەری هەولێردا مابوون، وەک گوندەکانی ناوچەی بەرانەتی و شەمامک و سەنیە و مولکیەو پشترێ و بەرڕێ. ڕژێمی ڕەگەز پەرست دەیویست ئەوانیش خاپوور بکات، وەبوو گەلێ لەو گوندانەشی ویران کرد، بەڵام پێڕانەگەیشت ئەوانی تر چۆڵ بکات.

٢- لە هەولێردا لە ساڵانی چلەکانەوە، ڕێگای ئاسنی بۆ هات. کە هەموو ڕۆژێ لەناو هەر (٢٤) کاتژمێردا، شەمەندەفەرێک لە (هەولێر)ەوە دەچوو بۆ بەغدا و لەوێشەوە یەکی تر دەهات بۆ (هەولێر). بەڵام لە هەشتاکان ئەم ڕێگایە داخرا. تا وای لێ هات هێڵە ئاسنەکانیشیان هەڵگرت. (وەرگێڕ).

سەرچاوەکان:

١- سەرچاوەی بابەتە وەرگێڕدراوەکە (هەولێر - hewler).
(wikipedia, der freien enzyklopodie).
٢- سەرچاوەی پەراوێزەکانی وەرگێڕ:
-lander lexicon ambros brucker , dr .peter gobel .. Etc.
Weltbild
Genehmigte liten zausgabe fur
Weltbild verlag gmbh. Augsburg 1989
Isbn 3-89350-211-4
-(unsere erde)
Realschule. Ausgabe 18
Brucker hausmann.

- (ماڵپەڕ)

ئەڵمانیا / شاری ئاوگسبۆرگ
٢٠٠٧/١٠/٢٨

هەولێر لە سەرچاوە سریانییەکاندا

«لێکۆڵینەوەیەکی شیکاریی ڕەخنەیی»

دکتۆر فەرسەت مەرعی
زانکۆی دهۆک

پێشەکی:

گرنگی سەرچاوە سریانییەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ماوەیەکی گرنگ لە مێژووی گەلی کورد پێش سەدەکانی (فەتح)ی ناوچە کوردییەکان لەلایەن ئیسلامەوە، تۆمار دەکەن، ئەمە جگە لە پەیوەندیی کورد بەهەریەک لە دەوڵەتانی فارسی و ساسانی و بێزەنتییەوە، هەروەها ڕووداوەکان دەبەستنەوە بەگرێدانی کۆبوونەوە کەنیسەییەکان و، دروستکردنی ئەسقوفییە و کەنیسە و دێرەکانەوە لە ناوچە کوردییەکاندا، چونکە ڕاستییەکەی ئەو ناوچەیە ناوچەی لەیەک جیاکردنەوەی ئیمارەتی ڕوهایە (ئەدسا)[١] کە تیایدا لە کۆتایی سەدەی دووەمی زایینی مەسیحییەت بڵاو بووەوە، ئەمە لەلایەک، لەگەڵ دەوڵەتی فارسیش لەلایەکی تردوە.[٢].

ڕاستییەکەی سەرچاوە سریانییەکان سەرچاوەی ئارامین، بەو پێیەی زمانی سریانی کە ئەو سەرچاوانەی پێ نووسراوەتەوە کە باس کران، یەکێکە لە زارەکانی ئارامی[٣]. ئارامییەکانیش نەتەوەیەکی کۆنن لە نەتەوەکانی سامی کە لە دوورگەی عەرەبەوە کۆچیان کردووە و[٤]، لە سەرچاوە مێژووییەکاندا لە سەدەی بیست و چوارەمی پێش زایینەوە لە سەردەمی پاشای ئەکەدی نرام سین (٢٢٦٠ - ٢٢٢٣ پ. ز)[٥] باسیان کراوە، ئەگەرچی لێکۆڵیاران هەن پێیان وایە کۆچە مێژووییەکانیان لە دوورگەی عەرەبییەوە لە ماوەی نێوان هەردوو سەدەی چواردە و دوازدەی پێش زایین تێپەڕ ناکات[٦].

زمانی ئارامی لە هەردوو سەدەی یەکەم و دووەمی زایینیدا بوو بە دوو بنەزمانی سەرەکی کە هەریەکەیان کۆمەڵێک زار لە خۆ دەگرن:

١- ئارامیی ڕۆژهەڵات: زارەکانی حەزەری (شاری بەناوبانگی حەزەر) و ئارامیی بابلی و ئارامیی ڕوهایی (سریانییەکانی شاری ڕوها) و زارەکانی سابیئی (مەندایی - زاری سابیئەی باشووری عێراق) و، زارەکانی ئاشووری (ئاشووری - زاری دانیشتوانی باکووری عێراق و باکووری ڕۆژئاوای ئێران و ناچەی هەکاری لە تورکیا لە خۆ دەگرێت)[٧].

٢- ئارامیی ڕۆژئاوا: زارەکانی ئارامیی نەبەتی تەدمەوری (شاری بەناوبانگی تەدمور) و ئارامیی فەلەستینی و سووری و هی تر لە خۆ دەگرێت[٨].

ئارامییەکان لە کۆتایی سەدەی سێزدەمدا توانییان چەند دەوڵەتۆکە و ئیمارەتێک لە ناوچەکانی فوراتی سەروو و ناوەڕاستدا دروست بکەن لەوانە: دەوڵەتی ئارام نەهرایم کە ناوی بەدەستەی ئارامیی نێوان دوو زێ هاتووە و، دەوڵەتۆکەی فدان (ئارام) کە ناوەندەکەی حەڕان بووە[٩]، هەروەک لە تەوراتدا ناوی دەرکردووە بەوەی هەواری ئیبراهیم خەلیل (سڵاوی خوای لێ بێ) و ئەندامانی خێزانەکەی بووە لە ماوەی کۆچیان لە ئوری کلدانییەکانەوە لە ڕێگایاندا بەرەو وڵاتی کەنعانییەکان (فەلەستین)[١٠].

ئارامییەکان کاریگەرییەکی بەرفراوان و گەورەیان لەسەر مێژووی دێرینی ڕۆژهەڵاتی نزیک هەیە، لەڕووی دانیشتوان و ژیار و زمانەوە و، تەنانەت ئارامی بووبوو بەزمانی نامە گۆڕینەوەی نێودەوڵەتی، وێڕای ئەوەی زۆرینەی دانیشتوانی (هلال الخصیب) قسەیان پێ دەکرد، ئەمە جگە لەوەی زمانی مەسیح (سڵاوی

خوای لێ بێ) و شوێنکەوتوودکانیەتی[11].

لە کۆتایی سەدەی دووەمی زایینیدا مەسیحییەت گەیشتە نێو ولاتی ئارامییەکان لە روها کە ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ئەوانەی بروایان بە مەسیحییەت هێنا بوو نەفرەت لە ناوی کۆنی ئارامی بکەن کە لەلای جوولەکە مەسیحییەکان هاوواتای بتپەرستییە و، وشەی سریانی لە جێگەی ئارامی بەکار بهێنن، ئەو ناوەی کە یۆنانییەکان کاتێ کە لە ساڵی ٣١٢ی پ. ز لە سەردەمی پاشا سلوقسی یەکەمدا (٣١١-٢٨١ پ. ز) ولاتەکەیان داگیر کرد و ناوی ئارامییەکانیان بەبالای شارە بتپەرستەکانی وەک حەران دابڕی[12].

ئیدی مەسیحییەت دەستی کرد بەپەلهاویشتن بۆ نێو هەرێمەکانی ئێران و لە نێویشیدا ناوچەی کورد لە کاتێکدا کە زەردەشتی[13] ئایینی رەسمی بوو لە دەوڵەتی ساسانیدا هەر لە سەردەمی دامەزرێنەرەکەی ئەردەشێری یەکەمەوە (٢٢٤-٢٤١ز) کە بەگوێرەی گێڕانەوە فارسییەکان فەرمانی دا بەهەربەدان هربد تنسەر[14] دەقە جیاجیاکانی کتێبی پیرۆزی زەردەشتی (ئاڤێستا)ی ئەشکانی کۆ بکاتەوە و، یەک دەقی لێ بنووسێتەوە، ئەوە بوو مۆڵەت بەو دەقە درا و بەپیرۆز دانرا[15].

لەلایەکی دیکەوە گێڕانەوە مەسیحییە (سریانییەکان) سیمایەکی گرنگ دەبەخشن بەبلاوبوونەوەی زووی مەسیحییەت لە ناوچەی حدیاب (ئەدیابین) Adiabaen [16] لە رێگەی ئەو کاری مژدەدەرییەی (مار ئەدی)[17] لە نێو هاوولاتییانی دەوڵەتی ساسانی (لە کورد و سریان و هی تر) لە ناوچەی حزە (حدیاب) ئەنجامی دا، کە توانی پیاوێک بەناوی (فقیزا) لە نزیکەی ساڵی (٩٩ ز)دا بکا بە مەسیحی، کە لە بنەماڵەیەکی هەژار بوو لە هەولێر، کە لە دەست بنەماڵەکەی هەڵهاتبوو و پەنای بردبووە بەر (مار ئەدی) کە لە چیاکاندا لە میرنشینی حدیابدا ماوەی پێنج ساڵ بوو مژدەی ئینجیلی دەگەیاند. پاشان کردی بە قەشە و ساڵی (١٠٤ ز) رەوانەی هەولێری کردەوە. هەروەها مەتران ئەدی شێر باسی لیستی ناوی دە قەشە دەکات کە کورسیی قەشەیان لە شاری هەولێر لە ساڵی ١٠٤ تا (٣١٢ ز) وەرگرتووە[18].

بلاوبوونەوەی مەسیحییەت لە ئەربل (ئەربیل- هەولێر)

پاش هەڵکشانی مەسیح بەرەو ئاسمان مەسیحییەت بلاو بووەوە و بلاوبوونەوەکەش لە فەلەستینەوە بەرەو هەموو لایەکی گۆی زەوی دەستی پێ کرد. ئەوەی بەلای توێژینەوەکەی ئێمەوە گرنگە ئەوەیە کە پێشەنگەکانی مەسیحییەت بەگوێرەی رای کلێسا و نووسەرانی، لە کۆتایی سەدەی یەکەم و دووەمی زایینی، گەیشتنە ولاتی میزۆپۆتامیا و کوردستان و بانی ئێران و، بەگوێرەی رای رۆژهەلاتناسان و زانا ئەوروپییەکانی پسپۆڕ لە (سریانیناسی)یش لە سەرەتای سەدەی سێیەم بووە.

بەپێی گێڕانەوەیەکی مەسیحی، مارئەدی یان ئەدای مژدەی مەسیحییەتی راگەیاندووە و توانیویەتی لە نزیکەی ساڵی (٩٩ ز)دا پیاوێک بەناوی فقیزاوە کە لە خێزانێکی هەژاری هەولێر بووە بکا بە مەسیحی. ئەم پیاوە خێزانەکەی خۆی جێ هێشتووە و پێوەندیی بە (مارئەدی)یەوە کردووە کە بۆ ماوەی پێنج ساڵ لە ئیمارەتی حدیاب (ئەدیابین)دا لە ولاتی کوردان ئینجیلی بلاو کردۆتەوە، پاشان ئەم پیاوەی کردووە بەقەشە و ساڵی ١٠٤ز رەوانەی هەولێری کردووە. مەتران ئەدی شێر (١) باسی لیستێکی دە کەسی کردووە کە قەشەن و لە ماوەی نێوان ساڵی ١٠٤ تا ٣١٢ ز کورسیی قەشەییان لە شاری هەولێر وەرگرتووە. ئەمەی خوارەوە زنجیرە و کاتی وەرگرتنی کورسیی قەشەییانە لە هەولێر:

بڕوانە خشتەی ژمارە (١)

هەر بەهەمان شێوە گێڕانەوە مەسیحییەکە دەڵێ (مارئەدی) و (مارماری)[3] یەکەمین دوو نێردراوی مژدەدەری مەسیحییەت بوون لە شاری کەرخ بێت سلوخ و ناوچەکانی دەوروبەری[4].

مێژووی ئەربل دانراوی مشیحازخا لە نێوان راستی و ئەفسانەدا

ئەدی شێر لە گێڕانەوەکانیدا پشت بەمێژووی ئەربیلی مشیحازخا دەبەستێت. ئەم مێژووەش بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٠٧دا لەسەر دەستی ئەلفۆنس منکنا[5] بەناونیشانی

زنجیره	ناو	ماوە و کاتی وەرگرتنی قەشەییان
١	بقیدا	١٠ ساڵ (١٠٤-١١٤ز)
٢	شەمشون	٣ ساڵ (١٢٠-١٢٣ز)
٣	ئیسحاق	١٣ ساڵ (١٢٣-١٣٦ز)
٤	ئەبراهام	١٥ ساڵ (١٥٠-١٦٥ز)
٥	نوح	١٦ ساڵ (١٦٥-١٨١ز)
٦	هابیل	٧ ساڵ (١٨٤-١٩١ز)
٧	عبیدمشیحا	٢٥ ساڵ (١٩١-٢١٦ز)
٨	حەیران	٣٣ ساڵ (٢١٦-٢٤٩ز)
٩	شحلوپا	١٥ ساڵ (٢٤٩-٢٥٤ز)
١٠	ئحادابوی	١٨ ساڵ (٢٥٤-٢٧٢ز) [٢]

خشتەی ژمارە (١)

مێژووی ئەربیل choroniquid Arbele بڵاو بووەوە، کە هەولێدا ناوی مشیحازخا وەک دانەری کتێبەکە لە خۆی بنێت. بەپێی قسەی مێژوونووسی سریانی عەبد یەشوع سۆبادی لە پێرستەکەیدا، مشیحازخا مێژوویەکی کڵێسەیی دروستی هەیە[٦]. ئەم کتێبە هەڵلایەکی گەورەی نایەوە لە ناوەندەکانی توێژەران و بایەخداران بەدەستنووس و سەرچاوە سریانییەکاندا، بەشێوەیەک ئەدوارد ساخاو Edward Sachav بەسەرچاوەیەکی گرنگی زانینی لاپەڕە نادیارەکانی مێژووی مەسیحییەت بەگشتی و کڵێسای رۆژهەڵاتی بەتایبەتی، داناوە و، لە ساڵی ١٩١٥دا وەریگێڕاوەتە سەر زمانی ئەڵمانی، کەچی فرانس زۆریل وەریگێڕاوەتە سەر لاتینی و، مەتران پوترس عەزیز وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و لە گۆڤاری (النجم)دا، کە لە مووسڵ بەسەرپەرشتیی مەتران سولێمان ئەلسائیغ لە ساڵانی ١٩٢٩-١٩٣١ دەردەچوو، بڵاوی کردۆتەوە(٧).

بەڵام باوە پۆل پیترس گومان و ناڕەزاییەکانی خۆی سەبارەت بە بەهای مێژوویی دەقەکە و لاوازییەکەی خستۆتە ڕوو[٨] و، لەمەدا ئۆرتیزدی ئۆربینای یەسوعی پشتگیریی دەکا، کە لە منکنا و ئەو دەقەش کە بڵاوی کردۆتەوە ناڕازییە، کەچی مینا کە یەسوعییەکی ترە بەرگریی لە منکنا کردووە[٩] و، بۆ دەرچوون لەم تەنگوچەڵەمەیەش زانای دەستنووسناس ئیسفالج دەستخەتی نێو دەستنووسەکەی تاقی کردۆتەوە، کە بابەتی توێژینەوەکەیە و، گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە دەستنووسەکە تازەیە. پاشان مێژوونووسی بەناوبانگی دۆمنیکی جان مۆریس فییە بابەتی توێژینەوەکەی یەکلا کردۆتەوە لە توێژینەوەیەکدا کە ساڵی ١٩٦٧ بڵاوی کردۆتەوەو بەرەنجامەکەی ئەمەیە: «ناکرێ پشت بەم دەقە ببەسترێ وەک سەرچاوەیەکی مێژوویی، چونکە ئێمە ناتوانین برگە ڕەسەن و دەسکاریکراوەکان بەبێ ساخکردنەوەیان لەبەر رۆشنایی سەرچاوەیەکی دیکە ساخ بکەینەوە، بۆیە وا باشترە دەستی لێ بەر بدرێ وەک ئەوەی هەر نییە»[١٠].

دەبێ ئاماژە بەوە بکرێ ئەو ڕەخنەگرانەی ناڕەزاییان هەیە لەسەر دەقە بڵاوکراوەکەی مێژووی مشیحازخا گەیشتوونەتە ئەوەی کە دەستنووسە ڕەسەنەکە کە منکنا ساڵی ١٩٢٧ بەبڕی ٣٥٠٠ فرەنک فرۆشتویەتییە کتێبخانەی بەرلین (و بە ژمارەی ٣١٢٦ تۆمار کراوە) کۆن نییە، بەڵکو تازەیە و قەشە ئۆراها شکوانا ئەلقۆشی (١٨٥١-١٩٣١) نووسیویەتی و هەوڵی داوە ساختەکاریی لەگەڵدا بکا بەوەی خستوویەتییە نێو تەنورێکی پڕ لە دووکەڵ، ئەمەش بپێی ئەو ئەنجامەی شارەزای دەستنووسەکان ئیسفالج پێی گەیشتووە. هەروەها قەشە ئۆراها شکوانا لای دۆستێکی خۆی دانی بەوەدا ناوە کە منکنا ئەو ڕێگایەی فێر کردووە کە چۆن وا بکات دەستنووسێک بە کۆنە نیشان بدات[١١].

بەپێی ئەو وردەکاریانەی کە مێژوونووسی کڵێسایی دۆمنیکی (فییە Fiey) کۆی کردۆتەوە هیچ کەسێک دەستنووسی کۆنی (ئیقرور)ی نەدۆزیوەتەوە کە منکنا

بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە دەستی کەوتووە[12]. لێرەدا لێکۆڵیاری عێراقی یوسف حەبی دەپرسێت داخۆ بۆچی قەشە منکنا پەنای بردۆتە بەر ئەم تەڵەکەیە: پرۆسەی هەڵبەستن و دەسکاریکردنی دەقە رەسەنەکە؟ لە وەڵامەکەیدا جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە رەخنەگران گەیشتوونەتە ئەوەی کە ئامانجی منکنا پارە نەبووە، بەقەد ئەوەی بەجێهێنانی بانگەشەکانی سریانچییە تازەکانە (مەبەستی رۆژهەڵاتناسەکانە)[13]، کە ئەو ئەفسانە و حیکایەتانەی سریانییەکانیان پووچەڵ کردەوە کە جەخت لەسەر بڵاوبوونەوەی زووی مەسیحییەت لە وڵاتی میزۆپۆتامیا و ئێران لەسەر دەستی نێردراوان و شاگردەکانیان دەکەن و، ئەو کارانەی دراونەتە پاڵ تۆما و مارئەدی و ماری هەر بەچیرۆک و حیکایەت لە قەڵەم دەدەن، نەک شایەتحاڵێکی مێژوویی.

بەڵام گەلێک لە لێکۆڵیاران و مێژووناسانی کورد پشتیان بەم سەرچاوە ساختەیە (مێژووی ئەربلی مشیحازخا) بەستووە بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد و بەیەکەوە بەستنەوەی ئەڵقە ونەکانی ئەم مێژووە، لەوانەش د. جەمال رەشید لە گەلێ دانراویدا وای کردووە، هەر بۆنموونە لە (دراسات كرديه فى بلاد سوبارتو) و (تأريخ الكرد القديم) بەهاوبەشی لەگەڵ د. فەوزی رشید، (ظهور الكرد في التأريخ). هەروەها مامۆستا عەبدولمونمین دەشتی کتێبی (مێژووی ئەربل)ی لە ژێر ناونیشانی (کرۆنۆلۆژیای ئەربێلا) وە لە دانانی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی ئیدوارد زاخاو وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی- زاری کرمانجی خواروو، وەک ئەوەی بەم کارانە خزمەتێکی گەورەی مێژووی کوردیان کردبێت وەک پڕکردنەوەی کەلێنێکی بەرینی ئەم مێژووە، جگە لەوەی بانگەشەی زوو بڵاوبوونەوەی مەسیحییەتیان لە وڵاتی کوردان کردووە، وەک بڵێی ئاگاداری ئەوە نین کە پسپۆڕانی سریانییات چییان لەم بارەیەوە نووسیوە، بۆیە نووسینەکانیان ناتەواوە و بەدەرە لە میتۆدی زانستی کە راستییەکان دەخاتە ڕوو.

بۆ بەیەکەوە گونجاندنی ئەم بیروڕا ناکۆکانەی نێوان نووسەرانی کڵێسا و نێوان رۆژهەڵاتناسان، پێ دەچێ مەسیحییەت لە شاری روهاوە شۆڕ بووبێتەوە بۆ نێو وڵاتی میزۆپۆتامیا، کە پێشەنگەکەی گەیشتۆتە هەرێمی حدیاب (ئەدیابین) و بێت کرمای و پاشان گەیشتۆتە پشت شاخەکانی کوردستان (زاگرۆس) و، بەتێپەڕبوونی رۆژگار زۆر لە خەڵکی ئەم ناوچانە بوونەتە مەسیحی و کۆمەڵ و هەواری بچووکی مەسیحی دروستبوون لە کۆتایی دەوڵەتی برتی (ئەشکانی) و سەرەتای دەرکەوتنی دەوڵەتی ساسانی شتێکی ئەوتۆ نەبوون. رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی نارسەر کریستنسن جەخت لەسەر ئەم لایەنە دەکاتەوە و دەڵێ: «ئەفسانە، سانت تۆما (مارتوما) لە پارثیا دەکا بە مژدەدەر و لە کارە هەڵبەستراوەکانی تۆماسدا دەبینین پەیامەکەی گەیاندۆتە هیندستان، بەڵام ئەم کارانەی لە ڕووی مێژوویییەوە راست نین»[15] کاتێکیش باس لە گوایا رۆڵی سیاسیی مەسیحییەکان لە دەوڵەتی پارسیدا دەکا دەبینین دەڵێت: «مەسیحییەکان لە رۆژگاری ئەشکانییەکاندا هیچ رۆڵێکی سیاسییان نەبووە و... پلەی جاثلیق لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا بوونی نەبووە»[16]، لە کاتێکدا مەتران ئەدی شێر ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە نێردراو ماری دەستی کردووە بە « گەڕان لە نێو وڵاتی حدیاب و کەرکووکدا... تا لەساڵی ٨٢ ز دا لە مەداین مردووە». ناوبراو سی و سێ ساڵ لە رۆژهەڵاتدا ژیاوە و لەوێ کورسیی فترکیی لە مەداین (مەدائن- سەلمان پاک) دامەزراندووە و بۆتە یەکەمین قەشەی دانیشتوو لەسەر (کورسیی فترکی)[17].

پایەی ئەبرشییەی حدیاب (ئەربل - ئەربیل) لە کڵێسای رۆژهەڵاتدا

پاش ئەوەی بەڕێوەبردنی هەرێمی حدیاب و پێکهاتە کڵێساییەکانی رێک خران، هەرێمەکە درێژ بووەوە تا گەیشتە باکووری ئازەربایجان و نەینەواش، ئیدی سنوورەکەی لە رووی کڵێساییەوە گەیشتە زێی بچووک تا زێی خازر، لە سنووری هەرێمی وان و دەوروبەری شاری ورمێوە تا زێی دجلە[18].

لە ساڵی (٣١٠ز) جاثلیق (بەتریارک) فافا کورسیی حدیابی بۆ پایەی مەترافۆلیتی بەرز کردەوە، کە ١٩ کورسیی لە ژێر دەسەڵاتدا بووە، کە ئەمانەن:

بڕوانە خشتەی ژمارە (٢)

ناوچەی جوگرافی	کورسیی قەشەیی
دەکەوێتە رۆخی زێی گەورە (ناوچەی عەشیرەتی سورچی)	حبتۆن
باکووری حبتون، ناوچەی مێرگەسۆر	بیت بغاش
نەناسراوە	برحبس
رەنگە گۆڕینی ناوی دیبۆر بێت کە دەکەوێتە لای سەرچاوەی زێی بچووک لە باشووری رۆژهەڵاتی رەواندوز	دبرنیوس
رەنگە بەناتیس بێت ناوی ناوچەی دەرەوەی سالاخ (ناوچەی سیدەکان)	دبرغسان
نەناسراوە	رامونین
نەناسراوە	بیت مهقرت
ئەو کاتە گوندێکی بچووک بووە (نەبی یونس)	نەینەوا
دەکەوێتە کەناری خۆرئاوای زێی دجلە لە باشووری مووسڵ (حەمام علیل)	حدثا
دەکەوێتە ناوچەی جزیرە لە نێوان سنجار و قەڵای شەرگات	تیمنا
قەزای زاخۆ و قەزای سمێل دەگرێتەوە	بیت نوهدرا
یەکێکە لە کەنارە رۆژئاواییەکانی دهۆک	مالتا (معلثا - معلتا)
دەکەوێتە باشووری قەندیل لەسەر کەناری رۆژهەڵاتی زێی گەورە	حلزیڤا
ئەو ناوچەیەی دەکەوێتە نێوان چیای گارە و سنووری عێراق - تورکیا (ناوچەی قەزای ئامێدی)	داسان
ناوچەی مێرگی مووسڵ کە قەزای ئاکرێ و چەند ناوچەیەکی شێخان دەگرێتەوە	مرگا
باکووری مرگا (قەزای شەقلاوە)	سالاخی ناوەوە
شارۆچکەیەکی شاخاوییە لە نێوان رەواندزو کۆیسنجق	پشتەدر
عەین سفنی (ناوەندی قەزای شێخان)	عەین سفنا
گرنگترین شارەکانی بریتین لە ورمێ، شنۆ، مەراغە و کەنزەك	ئازەربایجان

خشتەی ژمارە (٢)

دۆخی مەسیحییەکانی کوردستان

مەسیحییەکانی ئێران و وڵاتی میزۆپۆتامیا و کوردستان بەناشتی دەژیان تا ژمارەیان کەم بوو، بەڵام هەڵوێستەکە لەسەرەتای سەدەی چوارەمی پێش زایین گۆڕا کاتێک کە ئیمپراتۆری رۆمانی قوستەنتین Costantin مەرسومی بەناوبانگی میلانی لە ساڵی (٣١٣) دا دەرکرد و دانی نا بەمەسیحییەت وەک ئەو ئایینانەی کە ڕێگەی پێ دراوە لە نێو ئیمپراتۆریەتی رۆمانیدا خەڵک هەڵگری بن[٢٠] چونکە مەسیحییەکانی نێو ئیمپراتۆریەتی ساسانیی فارسی دەبوو بەرگەی ئەم کارە بگرن لەبەرئەوەی دەوڵەتی ساسانی وەک بەکرێگیراو (تابووری پێنجەم)ی دەوڵەتی رۆمانی سەیری دەکردن[٢١]. ئەوەی ئەم گرفتەی گەورەتر کرد ئەوە بوو ئەرمینیا ،کە دەوڵەتێکی سنووری بوو، لە نێوان فارس و بێزەنتەدا بوو بەمەسیحی پاش ئەوەی پاشا تیریداتی سێیەم Tradt III لە ساڵی (٣٠١)یان (٣١٤ز) دا ڕاگەیاند کە ئەرمینیا بەرەسمی بوو بەمەسیحی[٢٢]، ئەوەی ئەم قسەیەش پشتڕاست دەکاتەوە ئەو نامەیەی شای فارسی شاپووری دووەمە (٣٠٩ - ٣٧٩ز) کە بۆ میرەکانی ئەرمەنی ناردووە و دەڵێ: " کاتێ کە بەم فەرمانەی ئێمەی خواوەندەکانی تر دەزانن کە لەو سندووقەدایە کە بۆتانمان نارد، ئەوا لەسەر تانە سیمۆن سەرۆکی نزارییەکان بگرن و ئازادی نەکەن تا ژمارە لەو بەڵگەنامەیە نەدات و رازی نەبێت دوو ئەوەندە جەزا و غەرامە نەدات و لە جیاتی هەموو نزارییەکان کە لە وڵاتی قەداسەتمان دەژین و لە خاکمان نیشتەجێن پشتگیریان نەکات، چونکە ئێمەی خواوەندانی تر جگە لە هیلاکییەکانی جەنگ هیچی تر بەشمان نییە و ئەوانیش هیچیان نییە جگە لە ئاسوودەیی و خۆشی! ئەوان لە وڵاتەکەماندا نیشتەجێن و هەمان هەستی قەیسەری دوژمنمانیشیان هەیە[٢٣] ".

بەتێپەڕبوونی رۆژگار دانیشتوانی مەسیحی لە ناوچەکەدا زیادی کرد و بوون بەچەند کۆمەڵێکی دیاریکراوی نێو ئیمپراتۆریەتی ساسانی و، پەتای ناکۆکیی لاهوتی، کە لە نێو کڵێسا مەسیحییەکاندا هەبوو، گەیشتە ئەو کڵێسانەش، ئیدی مەزهەبی مونوفستی بوو بەرکابەری نەستووریی باوی نێو خاکی ئیمپراتۆریەتی ساسانی.

ئەم رووداوانە بوون بە پێشەکیی یەکەمین چەوسانەوە کە لە مەسیحییەکان بەگشتی و کوردە مەسیحییەکان بەتایبەتی کرا، بەتایبەت لە ساڵی (٣٣٩ز)ەوە تا مردنی پاشا شاپووری دووەم لە ساڵی (٣٧٩ز)دا، کە سەرچاوە سریانییەکان بە (چەوساندنەوەی چلە) ناوی دەبەن، ئەویش لەبەر زۆری و توندیی چەوساندنەوەکە و ئەو ماوەیەی خایاندوویەتی. باوە دکتۆر ئەلبیر ئەبونا ئاماژە بەم لایەنە دەکا و دەڵێ: "خامە پەکی دەکەوێ لە بەرامبەر ئەو ئازاردی

مەسیحییەکان چەشتوویانە لەو ماوە پڕ زەحمەت و قوربانییە گەورانەی داویانە لە پێناوی ئیمانیاندا. زۆریان مێژوو ناوی نەبردوون، زۆری دیکەش مێژوو تەنیا چمکێکی کەمی زانیاریی لەبارەیانەوە بۆ راگواستووین".

ڕۆژهەڵاتناسێکی ئەڵمانی کە مامۆستایە لە زانکۆی کۆپنهاگنی دانمارکی، جەخت لەسەر چەوسانەوەی سەر مەسیحییە کوردەکان دەکاتەوە و دەڵێ: " چەوسانەوە بەتایبەت لە هەرێمەکانی باکور و ڕۆژهەڵات و ناوچەکانی هاوسنووری ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیا (کە مەبەست کوردستانی تورکیایە) هەبووە. لەوێ کوشت و بڕ و دەربەدەرکردن هەبووە. لە ساڵی (٣٦٢ ز)دا نۆ هەزار مەسیحی لەگەڵ قەشە هیلیۆدۆر لە قەڵای (فنک)ەوە[٢٤] دوە لە (بزابدە)وە بۆ (خوارەزم)[٢٥]، پاش شۆڕشێک دوور خرانەوە" [٢٦]

لەلایەکی دیکەوە سەرچاوە سریانییەکان باس لە گەلێ مەسیحیی کورد و غەیرە کورد دەکەن، لەوانەی لە ڕۆژگاری حوکمڕانیی فارسدا چەوساونەتەوە و، هەندێکیان ناوە کوردییەکانی خۆیان پاراستووە، سەرەڕای وەرگرتنی پۆستی باڵا لە پلەبەندی کاهینیی مەسیحیدا وەک جاثلیق[٢٧] شاهدۆست[٢٨] کە دیارە ناوە کوردییەکەی خۆی کە مانای دۆستی شایە پاراستووە. ناوبراو بە جاثلیق هەڵبژێردراوە، بەڵام کە ئاشکرا بوو فارسەکان لەگەڵ سەد و بیست و هەشت قەشە و ڕەبەندا گرتیانن و پێنج مانگ بەندیان کردن و لەو ماوەیەدا بەتوندترین جۆر ئازاریان دان، پاش ئەوەی وازیان لە باوەڕەکەیان نەهێنا، (مزربان)ی مەدائین) سەد و بیست کەسیانی کوشت و جاثلیق شاهدۆست و ئەوانی لەگەڵیدا مابوون، ڕەوانەی لای پاشا شاپووری دووەمی کردن. شاپوور بەنەرمی قسەی لەگەڵ کرد تا بیکا بەزەردەشتی، کە خۆی و هاوڕێیانی ڕەتیان کردەوە ببن بەزەردەشتی، لە ڕۆژی (٢٠)ی مانگی شوباتی ساڵی (٣٤٢ ز)دا کوژران[٢٩]. لە ساڵانی بەرایی فەرمانڕەوایی پاشای فارسی بەهرامی پێنجەمدا (٤٢٠ ز - ٤٣٨ز)دا میر شاپوور و فەیروز و یەعقوبی نووسەر[٣٠]، کوژران، بەڵام ئاثنیالی شارەزووری لە نوسەیبین دەیخوێند و گرنگیی بەلێکدانەوەی (تەفسیر) دا. ناوبراو لەلایەن پاشا کیسرای دووەمەوە (٥٩٠ - ٦٢٨ ز) شەش ساڵ پێش (٦٢٨ ز) بەند کرا، پاشان کوشتی،چونکە ئەو گرووپەی لە ژێر فەرمانیدا بوون سەرکردەیەکی فارسیان بەبیانووی تێکدانی کڵێسایەکەوە، لە شارەکە دەرکردبوو.[٣١] پێشتر پاشای فارسی شاپووری دووەم، فەرمانی کردبوو بە لەسێدارەدانی کاهین مار ئیشالا نوهەدری لە میرنشینیی (حدیاب)دا لە ساڵی (٣٥٨)ی ز پاش سووربوون لەسەر باوەڕەکەی خۆی، پاشان بۆ ڕێزلێنانی وەک نەمرێک لە ناوچەی نوهەدرای دهۆکدا دێرێک دروست کرا کە ئێستاش ماوە[٣٢].

نرسای ملفان پێش هەموان وتارێکی نووسی سەبارەت بەچەوسانەوەی کوردە مەسیحییەکان و هی تر لەسەر دەستی فارسە ساسانییەکان لە سەردەمی پاشا شاپووری دووەمدا، کە فەرمانڕەواییەکەی حەفتا ساڵی خایاند و تیایدا هەوڵی دا لە ناوچەی پاشانشینییەکەی خۆیدا ڕەگی مەسیحییەت دەربێنێ، کە ببوون بەمەترسییەکی گەورە بەسەر ئاگرپەرستیی زەردەشتییەوە. نرسای، سروودێکی کردووە بەپاشکۆی ئەو وتارە، کە گفتوگۆیەکە لە نێوان پاشا شاپووری دووەم و شەهیدە مەسیحییەکاندا[٣٣].

ململانێی زەردەشتی مەسیحی و ڕەنگدانەوەی لەسەر باروودۆخ لە ناوچە کوردییەکاندا

گەلێ لە نووسەرانی ئەم سەردەمە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زەردەشتی ئایینی ڕەسمیی هەرسێ ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی و پارثی (ئەشکانی) و ساسانی بووە، کەچی مێژوونووسی ئێرانی حەسەن بیرنیاو مێژوونووسی ئەڵمانی کریستنسن ئاماژەیان بۆ ئەم لایەنە کردووە و دەڵێن ساسانییەکان زەردەشتییان کردووە بە ئایینی ڕەسمیی ئێران، کە ئەو کاتە ئایینی ڕەسمی نەبووە و گەلانی سەر بەئێران ئازاد بوون لەوەی هەر گەلێک چ ئایینێک هەڵدەبژێرێ[٣٤].

لەو کاتەوە کە ئەردەشێری یەکەم (٢٢٤-٢٤١) چووە سەر تەختی دەوڵەت فەرمانی بەهەربدان هربد تنسر کرد کە دەقە پەرش و بڵاوەکانی ئاڤێستای ئەشکانی کۆبکاتەوە، ئەگەرچی پێشتر پاشای ئەشکانی

ولگاشی یەکەم (٥١ -٧٨ ز)[٣٥] کۆی کردبوونەوە، بەلام ئەو فەرمانی کرد یەک دەقیان لێ بنووسرێتەوە، پاشان ئەم دەقە ڕێگەی پێدرا و بەکتێبی پیرۆز دانرا[٣٦]. مەسەلەکە هەرچییەک بێت، ئەوا پاشاکانی ساسانی لە سەرەتادا گرنگییان بە ئایینی مەسیحی نەدا کە وردە وردە خۆی خزاندبووە نێو هەرێمەکانی ئێران، وەک پێشتریش باسمان کرد، بەلام هەرکە پاشا شاپووری دووەم (٣٠٩- ٣٧٩ ز) داوای لە دەولەتی ڕۆمانی کرد ئەم هەرێمانە وەربگرێتەوە کە دەولەتی ساسانی لە سەردەمی (نرسی) پاشایدا (٢٩٣- ٣٠٢ ز) خرابووە سەر ئەوان[٣٧]، شەڕ هەلگیرسا و سیاسەتەکەی بەرامبەر هاوولاتیانی خۆی، ئەوانەی مەسیحی بوون، گۆڕا و هەلمەتی چەوساندنەوەکان، وەک ڕووغمان کردەوە، دەستیان پێ کرد و، مەسیحییەکان بەردەوام بوون لەسەر بەرگری لەبەر ئیمانی بەهێزیان و دلێربیان بۆ داکۆکیکردن لە باوەڕەکەیان و ملکەچنەکردنیان بۆ پەرستیارانی خۆر و ئاگر، ئەگەرچی ملکەچکردن دەبووە هۆی دەربازکردنیان لە ئازار و مردن. باروودۆخەکە بەم شێوەیە گوزەرا تا پاشای ساسانی یەزگوردی یەکەم (٣٩٩- ٤٢٠ ز) هات، کە بەشێوەیەکی جوامێرانە هەلسوکەوتی لەگەل مەسیحییەکان کرد، بۆیە لەلای پیاوانی ئایینیی مەسیحی بەگوناهبار ناوی دەرکرد. ئەوە بوو لە سەردەمی ئەودا چەندین کلێسا دروست کران و بنەمالەیەکی زۆر بوون بەمەسیحی[٣٨]، بەلام گرفتەکانی پێشوو هێشتا بەرەو ڕووی مەسیحییەکان دەبوونەوە، بەلام پاش ئەوە پەلاماردانی پیاوانی مەسیحی پتر بووە، کریستنس ئەمە دەخاتە ئەستۆی مەسیحییەکان و دەلێ: " ئەوان (واتە مەسیحییەکان) شێتگیربوون و تەحەدای ڕای گشتییان کرد، تەنانەت چار نەبوو ئەو شەڕنگێزییە بەهەمان چەشن وەلام دەدرایەوە. لە شاری (هرمزد - ئەردەشێر)ی خوزستان (عەرەبستانی ئێستا)دا قەشەیەک کە ناوی (هاشو) بوو جورئەتی دایە خۆی و بەرووخسەت وەرگرتنی ئاشکرا یان بە دزی لە (ئەسقوف) عەبدا ئاتەشکەدەیەک، کە لە نزیک کلێسایەکی مەسیحی بوو، بڕووخێنێ. قەشە و ئەسقوفەکە و هی تریش گیران و هەمووویان ڕەوانەی مەدائین کران. پاشا خۆی لە(عەبدا)ی پرسی، ڕەتی کردەوە کە هیچ پێوەندییەکی بەکەتنەکەوە هەبێت، بەلام (هاشو) دانی نا بەوەی کە ئەو ئاتەشکەدەکەی ڕووخاندووە، بەلام لەگەل ئەم دان پێدانانەدا هەندێ قسەی دوژمنانەی دژ بەئایینی زەردەشتی بەکار هێنا، ئەو کاتە پاشا فەرمانی بە (عەبدا) کرد پەستگاکە دروست بکاتەوە، بەلام ئەو بەتوندی فەرمانەکەی ڕەت کردەوە، بۆیە حوکم کرا و کوژرا، مێژوونووسی ئایینی تێوودۆرت ئاماژەی بەرەوشتی ئەو ئەسقوفە کردووە کە سوور بووە لەسەر پلانەکەی خۆی، ئەگەرچی ڕووخاندنی پەستگاکەی بەکارێکی دوور لە دانایی داناوە "[٣٩].

تەواوی ئەو ململانێ فیکرییەی لە نێوان زەردەشتی و مەسیحییەتدا هەبوو بەرژەوەندییەکانی چینی فەرمانڕەوای ساسانی لەپشتییەوە بوون، ئەو چینەی کە چینێکی تر لە پیاوانی ئایینیی زەردەشتی لە موبدو موغان و هەربەزەکان پشتگیرییان لێ دەکردن، کە ڕێنماییەکانی ئایینی مەسیحی و ئایینەکانی تر و مەزهەبە بەرهەلستکارەکانی وەک مانیزم و مەزدەکییان وەک ڕێگایەکی دەربازبوون لە دەسەلاتدارێتیی چینە فەرمانڕەواکان و ستەمیان، دەدیت، بۆیە بەلایانەوە نەنگی نەبوو ئەگەر هەردوولایان (دەولەت و ئایین) هاوکاریی یەکتر بکەن دژی بەرهەلستکاران، بەتایبەت کە ئەوان (بەقسەی ئەردەشێر)ی دامەزرێنەری دەولەت، جمکن[٤٠]، بەلام حوکمی ڕۆژگار و پەرەسەندن وەک مۆرانە لە زەردەشتی داو تێن و تاوی کەم کردەوە، کە ئەمەش بە ئاشکرا لە سەردەمی پاشا کیسرا ئەنوشیروان (٥٣١-٥٧٩ز)دا دەرکەوت، کە لە سەرەتای فەرمانڕەوایییەکەیدا زۆر دەمارگیر بوو بۆ زەردەشتی[٤١] بەلام یەکێک بوو لە هاندەرەکانی مونازەرەی فیکری و ئایینی لە نێوان پیاوانی ئایینیی زەردەشتی و ئەسقوفە مەسیحییەکاندا. هەروەها لەلایەکی دیکەشەوە هاندەری پێشکەوتنی زانست و فەلسەفە بوو، تا کار گەیشتە لەقبوونی پێگەی زەردەشتی و، تەنانەت هەندێ لەپیاوە مەزنەکانی زەردەشتی، وەک موبدان موبد بزر جمهر، لێی هەلگەڕانەوە. ئەوانەی وازیان لە

زەردەشـــتی هێنـا تووشی ئاژاوە و دڵەڕاوکێ بوون کـە بووە هۆی ئەوەی ڕێگایەکی ڕەشبینانە لە تێڕوانینیـان بۆ ژیان و واقیـع بگرنە بەر، ئەمـەش بەروونی لە حـاڵەتی فـەیلەسـووفی ئێرانی و پیـاوی ئایینیی زەردەشتی (یەزورێ)دا لەو دێرانەیدا دەردەکەوێ کە لەبارەی باری ئایینی زەردەشتی و ئـەو پـێـگـەیـەی لـە دەروونـی ئـەو بیرمەندانەدا گرتوویەتی: "کە ئەمە چووە دەرووغەوە ئایینەکەم لێ شێوا. کـەچی شـتـێکم لە کـتـێـبـەکـانی پزیشکیدا نەبینی کە ڕێگەم نیشـان بدەن لەبارەی ئایینەکـانەوە ڕێگام بۆ ڕاست بکەنەوە و بمخەنەوە سەر ڕێگای ڕاست.. بەڵام نەتەوەکـان زۆرن کـە سێ جۆرن، جۆرێکی نەتەوە ئایینیان لە باپیرانەوە بۆ بەجێ ماوە. جۆرێکی تر ناچار کراون بچنە سەر ئەو ئایینە و، جـۆرەکـەی تریش دەکـەونە دوای دنیاوە. هەمووشیان خۆیان بەڕاست و دەستپێکەری ئایین و کۆتاییەکەی دادەنێن. جگە لەمـەش هـیـچی تر نییە؟"(٤٢).

یەکێک لە ئاماژەکانی لاوازبوونی زەردەشـتی لە کـۆتـایی ڕۆژانی دەوڵەتی سـاسـانی بڵاوبوونەوەی مـەسـیـحـیـەت بوو لە ئێـران و بووژاندنەوەی کـڵـێـسـاکـانی و ئەسقوفەکانی، تا گـەیشـتـە ئەوەی پاشـای فـارس کـیـسـرای دووەم ئەپەروێز (٥٩٠-٦٢٨ز) بە پاشـای مـەسـیـحی ناوی دەرکـرد بەهۆی هاندانیـان و بەتەواوی ئازادی پێ بەخشینیان(٤٣).

خەریک بوو مـەسـیـحـیـەت لە سەردەمی پاشا کیسرا ئەپەروێزدا لە ئێـران لە هەمـوو کـاتێکی تر زیاتر ســەربکەوێت. لەو ســەردەمــەدا ژمارەیەکی زۆر لە خزمەکانی پاشا، کـە ئێـرانیی پوخت بوون، بوونە مەسیحی. هەروەها کیسرا ئەپەروێز ناچار بوو پەنا ببـاتە بەر دوژمنە بەهێزەکەی، کە پاشـای بێزەنتی مۆریکیوس بوو، ئەمەش دوای ئەوەی سـەرکـردەی بەناوبانگی سـاسـانی بەهرام چوبین کودەتای بەسەریدا کرد. بەڵام پاشـای بێزەنتی مـۆریکیـۆس توانیـویەتی کـیـسـرا ئەپەروێز بگێڕێتەوە سەر تەختەی، بۆیە دەڵێن مەیلی بەلای مەسیحیەتدا شکایەوە پاش ئەوەی چووە قوستەنتینیەی پایتەخت.

بەهەرحاڵ موبدەکان بەگەڕانەوەی کیسرا خۆشحاڵ نەبوون، پاش ئەوەی شازادەی بێزەنتی خاتوو ماریای مارە کرد و عاشقی خاتوو شیرین بووبوو کە مەسیحیەکی یەعقوبی بوو و، پاشـان بوو بەپاشـای تەختـی وڵات. بەڵام کـیـسـرا ئەپەروێز تەدارەکی توندی گرتە بەر دژ بە مەسیحییەت، پاش ئەو سەرکەوتنانەی کەپاشای بێزەنتی هەرقل (٦١٠-٦٤١ز) بەدەستی هێنا و توانی پەرستگای ئاتەشکەدەی (ئازەرکشناسب) بگرێ و بیـووتێنێ و ئاگرەکەی کوێر بکاتەوە، ئەمەش وەک تۆڵەسەندنەوەیەک بەرامبەر بەوەی کە کیسرا ئەپەروێز خاچی پیرۆزی لە ماڵی پیرۆزدا لە ساڵی (٦١٤ز) دەرهێنا و ڕەوانەی پایتەختی کرد بۆ لای تەیسەفون(٤٥). بەهەرحاڵ یەکێک لە مێژوونووسەکان دەگاتە ئەوەی کە بتوانین بڵێین ئەگەر ئیسلام نەگەیشتبایە ئێران ئەوا مەسیحییەت هەموو لایەکی ئەو وڵاتەی دەگرتەوە، بەڵام زەردەشتی لەسەر دەستی مەسیحییەتدا تێک شکا.

هەروەها هەردوو ئایینی مانیزم و مەزدەکی،کە لە ناوەڕاستی ئێراندا پەیدابوون، بەدوو دوژمنی سەرسەختی ئایینی زەردەشت دادەنران، هەر ئەوەش بوو وای کردبوو زەردەشتییەکان لە دڵەوە رقێکی نەستووریان لە ئایینی زەردەشتی بێت، بۆیەش زەردەشتییەکان دوژمنایەتییان لەگەڵ مانییەکان و مەزدەکییەکاندا زیاترە لە موسڵمانەکان، زۆر جاریش لە مێژوودا دەبینین پیاوانی ئایینی زەردەشتی یارمەتیی موسڵمانەکان دەدەن دژ بەمانی و مەزدەکییەکان. لەلایەکی دیکەوە دەبینین مەسیحییەکان لە ئێران موسڵمانەکان دەخەنە پێش زەردەشتییەکانەوە، ئەمەش بەهۆی ئەو کوشت و برە هەمەلایەنەی لەسەر دەستی زەردەشتییەکاندا بەرەو ڕوویان بووەوە(٤٦).

سەرچاوە ژێدەر و پەراوێزەکان:

١. ئەدی شێر: یەکێکە لە ناودارانی کڵێساو ئەدیبێکی سریانییە. ساڵی (١٨٦٧ز) لە شەقڵاوە لەدایک بووە. ساڵی (١٨٨٩) لە مووسڵ لە پەیمانگای کاهینەکان دەرچووە. هەڵبژێردراوە وەک مەترانی ئەبرەشییەی سعرد لە کوردستانی تورکیادا. لە ١٧ی حوزەیرانی ١٩١٥ دا لەسەروەختی ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی

جیهاندا لەلایەن کوردەوە کوژراوە. بڕوانە: گۆڤاری الفكر المسيحي، الموصل، ژمارە (٢٦٧-٢٦٨) ی تشرینی یەکەمی ١٩٩١.

٢. تأريخ كلدو واثور، بيروت ١٩١٣، ج٢، ص١-١٤.

٣. مراد كامل: تأريخ الأدب السرياني من نشأتة حتى العهد الحاضر، القاهرة،ص٦٣.

٤. ئەلفۆنس منکا: منکنا لە ساڵی ١٨٧٨ لە گوندی شرانشی باڵا (باکوری شاری زاخۆ) لەدایک بووە. لە ساڵی ١٨٩١دا چۆتەپەیمانگای باوەکانی دۆمنیکان لە مووسڵ و، تیایدا چەندین زمان فێر بووە. بە بەڕێوەبەری دەزگای زمانە رۆژهەڵاتییەکان لە کتێبخانەی رایلاندز لە مانشستەر دامەزرێنراوە. لە ١٩٢٤-١٩٢٩ دا رووی لە رۆژهەڵات کردووە بۆ گرنگیدان بەو دەستنووسانەی لەوێ هەن. بە یەکێک لە گەورە کۆکەرەوەکانی دەستنووسی عەرەبی سریانی دادەنرێ. بەهۆی بڵاوکردنەوەی هەندێ دەستنووسەوە، یان مەیل داشکاندنی بەلایاندا مشتومڕ و هەرای ناوەتەوە و ناوی دەرکردووە، وەک وەعزەکانی (مایر) فرسانی و بەدیاریکراویش دەقی بەرحەدبشابا، یان (تاریخ آربل) لە چوارچێوەی سەرچاوە سریانییەکاندا ساڵی (١٩٠٧)، بەگواستنەوە لە کۆمەڵە سەرچاوەکەی منکناوە کە ساڵی ١٩٢٥ز ئەو بەڵگەنامەیەی دراوەتە پاڵ فیلیکسینۆس لە مەسبوق (منسج)ی بڵاو کردۆتەوە. بەڵام لێکۆڵەر پۆل بتیرز لە وتارێکی کورتدا گومانی خستە سەر بەڵگەنامەکە و بەدروستکراوی دانا. بەڵام بەهەرحاڵ لە سەکۆ زانستییە ئەورووپییەکاندا حسێبێکی گەورەی بۆ دەکرا و، بەوپەڕی هێزەوە وەڵامی رۆژهەڵاتناسەکانی دەدایەوە. ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٧ مردووە. بڕوانە: (الاب الفونس منكنا، فاتحة انتشار المسيحية في اواسط اسيا والشرق الاقصي، ترجمة: جرجيس فتح الله، السويد).

٥. يوسف حبي: التواريخ السريانية، مجلة المجتمع العلمي العراقي، هيئة اللغة السريانية، بغداد، ١٩٨١-١٩٨٢، المجلد السادس، ص ٤٢ -٤٣، الفونس منکنا، سەرچاوەی پێشوو، ل١١-١٢.

٦. ارثر كريستنسن: ايران في عهد الساسانيين، ترجمة يحيى الخشاب، القاهرة، مطبعة لجنة التأليف، ١٩٧٥، ص٦٨. يوسف حبي: التواريخ السريانية، ص٤٢.

٧. يوسف حبي: كنيسة المشرق، بغداد، ١٩٨٩، ص ١٠٣- ١٠٤.

٨. دەبێ بگوترێ پەتریارکی کلدانی مار عەممانوئێلی دووەم داوای لە باوەکانی دۆمنیکان کردووە چاپکردنی ئەم کتێبە لە ئەورووپا چاپ بکرێت بەو مەرجەی لە چاپی رۆژهەڵاتدا رستەی (پەتریارک هەراسان بوو) کە مەبەست لە (مار ماری)یە، لابیردرێ. بڕوانە: الفونس منکنا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣. لە هەمان کاتدا قەشە (کەپاشان بوو بە پەتریاک)پۆلس شێخۆ لە وتارێکدا لە گۆڤاری (النجم)ی مووسڵاویدا ژمارە (٨-٩) ی ساڵی ١٩٣٦ ستایشی کتێبەکە دەکات. بڕوانە: سامي بن خماس الصقار: امارة اربل في العصر العباسي ومؤرخها ابن المستوفي، الرياض، دار الشواف، ١٤١٢ هـ- ١٩٩٢م، ص١٧٦.

٩. الآب الفونس منكنا، سەرچاوەی پێشوو،ل١٢.

١٠. حنا فيي، مصادر كنيسة المشرق قبل الأسلام، مجلة بين النهرين، الموصل، السنة الأولي، العدد الثاني، نيسان ١٩٧٣، ص١٥٥. يوسف حبي: كنيسة المشرق، ص١٠٤ -١٠٥.

١١. مەبەست ئەو زانا رەخنەگرانەیە کە گومانیان هەبووە لە بڵاوبوونەوەی مەسیحییەت لە سەدەی یەکەمدا، کە بریتین لە (دوفال، لابورت، فیلیبس، لتنسیوس، تیکرون...) بڕوانە يوسف حبي: كنيسە المشرق، ص٨٩).

١٢. روها: یەکێکە لە شارەکانی جزیرەی فورات کە دەکەوێتە باکووری (وڵاتی میزۆپۆتامیا) و دەکەوێتە دووریی ٤٠ کم لە باکوری رۆژئاوای شاری حەڕان، ناوەکەی بە یونانی ئەدیسا (Edesa) یە و بە سریانی ئورهۆی Urhoi و مەسیحییەکان لە دانراوە سریانییەکاندا بە (شاری پیرۆز یان ئیماندار) ناوی دەبەن و، لە مەسیحییەتدا بە شارێکی پیرۆز دەزانرێت. لە سەدەی پازدەمەوە ناوەکەی کرا بە ئورفە و تا ئێستاش هەر ئەو ناوەی وەرگرتووە. لەم بارەیەوە بڕوانە: (أ. ولفنسون: تأريخ اللغات السامية، ص١٤٥-١٤٦، محمد عطية الابرشي:

الاداب السامية، ص٥٧. هامش "١").
١٣. کریستنسن: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧.
١٤. کریستنسن: هەمان سەرچاوە، ل٨٤.
١٥. ئەدی شێر، ج٢ ل٢. ئەدی شێر لەلایەن (یوسف حبي)یەوە رەخنەی لێ گیرا و، تۆمەتباری کرد بەوەی پشتی بەکتێبێکی ساختە بەستووە، کە کتێبی (تأريخ اربل)ە، جگە لە داشکاندنی بەلای نەستوورییە کلدانییەکاندا دژی یەعقوبییە سریانییەکان. بڕوانە (يوسف حبي: التواريخ السريانية، ص٦٢).
١٦. سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، مكتبة الانجلو المصرية، الطبعة السادسة، ١٩٧٥، ص٣٩.
١٧. کریستنسن: ايران في عهد الساسانيين، ص٥٤، طه باقر: تاريخ ايران القديم، جامعة بغداد، ١٩٨٠، ص١٣٢.
١٨. أدي شير، تأريخ كلدو واثور، ج٢، ص١٤.
١٩. مطرافوليط: وشەیەکی یونانییە واتە سەرۆکی ئەسقوفەکان، کە سەرۆکایەتیی ناوچەیەکی گەورەی کڵێسایی دەکات. بڕوانە: إسطيفان بابكا: أبرشية حدياب في التأريخ، مجلة بين النهرين، العدد ٣١، ١٩٨٠، ص٢٧٧.
٢٠. مروان المدور: الارمن عبرالتاريخ، ص٢٧٧، محمد امين زكي، خلاصة تأريخية لتأريخ الكرد وكردستان منذ اقدم العصور، بغداد، ص١٢١.
٢١. کریستنسن: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٤.
٢٢. البير أبونا: شهدا و المشرق، بغداد، ١٩٨٥، ج١ ص٨٥.
٢٣. البير أبونا، هەمان سەرچاوە، ج١، هەمان لاپەڕە، الشابشتي: الديارات، تحقيق كوركيس عواد، بيروت، ١٩٨٦،ص٢٨. الهامش.
٢٤. قەڵای فنک: شارێکی کوردییە دەکەوێتە دووریی ١٢ میل لە باکووری جزیرەی ئیبن عومەر (ئەو شارە کوردەی دەکەوێتە کوردستانی تورکیاوە).
٢٥. خوارەزم: ناوچەیەکە دەکەوێتە باکوری رۆژهەڵاتی ئێران لەسەر کەناری رۆژهەڵاتی دەریای قەزوین، کە ئەوروپییەکان ناوی (هەرێمی بەکتریا)یان لێ ناوە، کە ئێستا دەکەوێتە ناو خاکی کۆماری تورکمانستانەوە.
٢٦. کریستنسن: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٤- ٢٥٥.
٢٧. جاثلیق: وشەیەکی یۆنانییە مانای گشتی دەبەخشێ، مەبەست لێی سەرۆکی باڵای مەسیحییەکانە لە رۆژانی پاشا ساسانییەکاندا. بڕوانە: (ابو الفرج الاصفهاني: الديارات، تحقيق جليل العطية، لندن، دار رياض الريس، ص٢٦٢، ئێستا وشەی پەتریاک هاوواتایەتی).
٢٨. لەوانەیە شاهدۆست فارسی بێت، چونکە ماناکەی لە کوردی و فارسیدا هەمان مانایە، ئەمەش بەهۆی نزیکیی هەردوو زمانەکە لە یەکتردوە.
٢٩. مراد كامل، تأريخ الادب السرياني، ص٦٤.
٣٠. مراد كامل، هەمان سەرچاوە، ل١١٧.
٣١. مراد كامل، هەمان سەرچاوە، ل ٢١١.
٣٢. البير أبونا: شهدا و المشرق، ج١، ص٢٤٣- ٢٥٣، تا ئێستاش ئەم دێرە لە دەروازەی شاری دهۆکدا ماوە. ئێستا دەکەوێتە سەر تەپۆلکەیەک لەلای چەپی ئەو رێگایەی کە بۆ ناو دهۆک دەچێ، بەرامبەر بە تەلاری سەرۆکایەتیی زانکۆی دهۆک. ئەم دێرە جەژنێکی ساڵانەی هەیە، کە ناوی جەژنی (شێرە) و مەسیحییەکانی دهۆک و ناوچەکانی دەوروبەری رووی تێ دەکەن. بۆ زانیاریی پتر بڕوانە: ئەفرام فضيل البهرو: مار ايشالاها النوهدري، دهوک، مطبعة خبات، ٢٠٠٠ز.
٣٣. نرسای ملفان: لە ساڵی ٣٩٩ز لە گوندی عەین دولبی (دلبیی ئێستا)ی نزیک گوندی مالتا (لە سەرچاوە مەسیحی و ئیسلامییەکاندا (معلثا)یە)،کە دەکەوێتە دووریی چەند کیلۆمەترێک لە ناوەندی پارێزگای دهۆک لەدایک بووە و، پاش ئەوەی لە قوتابخانەیەکی نزیک گوندەکەیدا زانستی خوێند مامی، کە عەمما نوئێل بوو، رەوانەی روهای کرد تا لە قوتابخانە بەناوبانگەکانیدا بخوێنێ. ئەوە بوو پاشان کرا بە بەڕێوەبەری ئەو قوتابخانەیەی لێی دەخوێند لە جێگەی (قیورا) پاش ئەوەی مرد.

نرسای لە تەمەنی ١٠٤ سالیدا سالی ٥٠٣ ز کۆچی دوایی کرد. بڕوانە: (مراد کامل، تأریخ الأدب السریاني، ص١٥٨، بشیر متي توما: مدرسة الرها، مجلة المجمع العلمي العراقي الهیئة السریانیة، المجلد السادس ص٢٨٠، دەبێ بگوترێ ناوی نرسای لە ناوی پاشای فارسی نرسی (٢٩٣ - ٣٠٢ ز) دەچێ و مەبەست لێی سەگی نێرە، ئەم ناوەش وەک وەفا و هێز بەکار هاتووە.

٣٤. بشیر توما: مدرسة الرها، مجلة المجمع العلمي العراقي الهیئة السریانیة، ج٦، ص٢٨٢.

٣٥. حسن بیرنیا: تاریخ ایران القدیم، ترجمة محمد نورالدین عبدالمنعم والسباعي محمد السباعي، العجالة، الطبعة الثانیة، ١٤١٣هـ - ١٩٩٢م، ص٣١١، کریستنسن: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠.

٣٦. طه باقر، تاریخ ایران القدیم، ص ١٠٥.

٣٧. کریستنسن، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

٣٨. حسن بیرنیا: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٢- ٣٢٣.

٣٩. هەمان سەرچاوە، ل٣٢٣.

٤٠. کریستنسن، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٨.

٤١. شاعیری ئێرانی فیردەوسی لەم بارەیەوە دێرە شیعرێک لەسەر زمانی پاشا ئەردەشێر بە شاپووری کوڕی دەڵێ (کە وەرگێڕانەکەی ئاوهایە):

دین و دەوڵەت وەک من دەیبینم
ڕەشماڵێکە بەستوندەگ ڕاگیراوە
نەدین بەبێ فەرمانڕەوایی دەمێنێ
نەفەرمانڕەواییش بەبێ دین لە وڵات دەمێنێ.

٤٢. طه باقر، تأریخ ایران القدیم، ل ١٨٣.

٤٣. هەمان سەرچاوە، ل١٨٤.

٤٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٥. رشید یاسمي: ایران در زمان ساسانیان (بەفارسی)، ل٤٦٦.

٤٦. ا. ج. اربري: تراث فارس، ترجمة محمد کفافي و زملاؤه، مطبعة البابي الحلبي، ١٩٥٩، ص٥٠٠.

(١) یەکێکە لە شارەکانی جزیرەی فورات کە دەکەوێتە باکوری میزۆپۆتامیا لە دووری ٤٠ کم لە باکوری ڕۆژئاوای شاری حەڕان و بەیۆنانی (Urhoi)ی پێ دەڵێن و مەسیحییەکان لە دانراوە سریانییەکاندا بە (شاری موبارەک یان شاری ئیماندار) ناوزەدی دەکەن و، لەلای مەسیحییەکاندا بەشارێکی پیرۆز لە قەڵەم دراوە و ناوەکەی لە سەدەی پازدەمدا گۆڕدرا و کرا بەئورفە کە ناوێکی تورکییە و تا ئێستاش هەر ئەو ناوەی هەیە. لەمبارەیەوە بڕوانە: أ. ولفستون: تاریخ اللغات السامیة، بیروت،ص ١٤٥-١٤٦. محمد عطیة الابراشي، الاداب السامیة، ص ٥٧ پەراوێزی (١)، زاکیە محمد رشدي، السریانیة، نحوها وصرفها، ص١٠، پەراوێزی (٤).

(٢) مراد کامل: تاریخ الادب السریاني من نشأته حتی العصر الحاضر، القاهرة، ص٦٣، احمد هبو، المدخل الی السریانیة وآدابها، حلب، ص ٣٧.

(٣) مراد کامل، تاریخ الادب السریاني، ص١١، زاکیة محمد رشدي، السریانیة، ص٩.

(٤) الابراشي: الاداب السامیة، ص ٤٥.

(٥) أحمد فخري: دراسات في تأریخ الشرق، القاهرة، ص ١٠٢

(٦) طة باقر، مقدمة في تاریخ الحضارات القدیمة، ص٤٩٢. انطوان مورتکارت، تاریخ الشرق الادني، ص٢٦٩.

(٧) طة باقر، سەرچاوەی پێشوو، ص٧٠، الابراشي: سەرچاوەی پێشوو، ص ٤٥ - ٤٦.

(٨) طه باقر، مقدمة في التاریخ الحضارات...، ص٧٠، مراد کامل: تاریخ الادب السریاني، ص ١٦ - ٣٠.

(٩) حەڕان: شارێکی دێرینە و تا ئێستاش هەر ئەو ناوەی هەیە، دەکەوێتە باکوری ڕۆژهەڵاتی وڵاتی میزۆپۆتامیاوە لەسەر سنووری ئێستای سووریا - تورکیا لای سەرچاوەکانی ڕووباری بلیخ کە یەکێکە لە لقەکانی ڕووباری فورات، ناوەندی یەکێک لە دەوڵەتۆکەکانی ئارامییەکان (فران ئارام) بووە کە چەقی ڕێگاکانی کاروانەکان بووە. ناوی شارەکە لە زمانی بابلییەوە لە (حرانو) وەرگیراوە کە مانای ڕێگا دەدا و ئەم ناوە لە تەوراتیشدا بەناوی (هاران)دوە هاتووە، هەروەها

تەورات ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە پێغەمبەری خوا ئیسحاق کوڕی ئیبراهیم (سڵاوی خوایان لێ بێ) (رفقە)ی کردووە بەهاوسەری خۆی کە حەرانی بووە، طە باقر: مقدمە...، ص٤٣٩، احمد سوسە: ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، ص٣١، پەراوێزی ٣٤، الكتاب المقدس: سفر التكوين، ٩٢٤:٢٤ .

(١٠) طە باقر، سەرچاوەی پێشوو، ٤٩٣ .

(١١) محمد بيومي بهران، تاريخ العرب القديم، الاسكندرية، ص٤٩٦.

(١٢) أ.ولفنسون، تاريخ اللغات السامية، ص ١٤٥- ١٤٦، مراد كامل: تاريخ الادب السرياني، ص٦٧، هنري س.عبودي: معجم الحضارات السامية، طرابلس، ص٤٧٥، أحمد هبو: المدخل الى اللغة السريانية وادابها، ص ٣٨. زاكية محمد رشدي: السريانية، ص ٩ - ١٠

(١٣) زەردەشتی: مەبەست ڕێبازی زەردەشتە، کە پیاوێکە لە سەدەی حەفتەمی پ.ز لە ناوچەی ئازەربایجانی باکوری ڕۆژئاوای ئێران دەرکەوتووە، بەڵام ئەو ئایینەی هەوڵی دا بڵاوی بکاتەوە لە سەرەتا بە فراوانی بڵاو بووەوە لە ناوچە ڕۆژهەڵاتییەکانی ئێران لە شارۆچکەکانی بلخ (هەرێمی بەکتری: **Bactria**) کە زەردەشت بۆ ئەوێ کۆچی کرد. زەردەشت کتێبێکی پیرۆزی هەیە کە ناوی (ئاڤێستا)یە و ڕاڤەیەکیشی هەیە پێی دەڵێن زەند ئاڤێستا. زەردەشتی لەسەر ئەوە دامەزراوە کە دوو خوداوەند هەن ئاهورامەزدا بۆ چاکە و ئەهریمەن بۆ خراپە. زەردەشتی وشەیەکی هاوتای هەیە کە ئاگرپەرست و بەعەرەبی (المجوس)ی پێ دەڵێن کە لە وشەی مکوسیای پەهلەوی وەرگیراوە و، لە زمانی ئاڤێستادا (مکاو)ە و، لە فارسیی نوێدا (موغ)ە، کە نازناوێک بووە بۆ پیاوانی ئایینیی کۆنی پێش زەردەشت و، دەستەیەک لەمانە بەجادووگەری و فاڵگرتنەوە ناویان دەرکردووە، بۆیە ئەم وشەیە چۆتە نێو زمانە ئەوروپییە نوێیەکانیشەوە بەمانای جادوو (**Magic - Magicen**). طە باقر، تاريخ ايران القديم، جامعة بغداد، ص١٨١، أدوارد براون، تأريخ الادب في أيران، الكويت، ترجمة: أحمد كمال الدين حلمي، ص٧١ - ٨٥.

(١٤) نازناوێکە بەسەرۆکی پیاوانی ئایینی دەگوترێ کە لە پەرستگاکانی ئاگردا ئەرکە ئایینییەکانی ئاگرپەرستی جێبەجێ دەکەن، طە باقر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٧٢.

(١٥) ارثر كريستنسن: ايران في عهد الساسانيين، ترجمة: يحيى الخشاب، ص١٣٠

(١٦) حدیاب: میرنشینییەکی بچووکە دەکەوێتە ئاشووری کۆنەوە (کە پارێزگای ئێستای ئەربیل دەگرێتەوە) لە ناوچەی نێوان هەردوو زێی گەورە و زێی بچووک لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە، کە لە سەرچاوە ئیسلامییەکاندا بە (حزە) ناوی براوە. یاقوت: معجم البلدان، لە سیاسەتی گشتیدا سەر بەدەوڵەتی فرثی (ئەشکانی) (٢٤٧ - ٢٢٤ پ.ز) بووە، بنەماڵە پاشاییەکەی چوونەتە سەر ئایینی جوولەکە و، کەسانی سەر بەخێڵەکانی سکیث (ساکا)ن. لە پاشاکانیان مۆنۆ بازوسی دووەم و ئیزاتیسی دووەم، کە لە مەزارگاکانی پاشایانی ئۆرشەلیم (قودس)دا نێژراون، ناویان دەرکردووە. ئیمپراتۆری ڕۆمان تراجان ساڵی ١١٦ ز سەربەخۆیی میرنشینی حدیابی لەناو برد. بڕوانە: أحمد سوسة: ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، ص ٣٩ - ٤٠، يوسف حبي: التواريخ السريانية، گۆڤاری المجمع العلمي السرياني، ص٣٤، جمال رشيد: تاريخ الكرد القديم، جامعة صلاح الدين، ص١٢٧، كامل: تأريخ الادب السرياني، ٦٠ .

(١٧) مار ئەدی: یەکێک لە شاگردەکانی مەسیح (سڵاوی خوای لێ بێ) کە چۆتە ڕۆژهەڵات بۆ بڵاوکردنەوەی مەسیحییەت، زۆربەی ئەو زانیارییانەی لەبارەیەوە بە دەستەوەن دەکەونە چوارچێوەی ئەفسانە کۆنەکانی سریانییەوە. بڕوانە کرافولسکی - دوروتیا: ثقافة السريان في القرون الوسطي، ترجمة: خلف الجراد، سوريا، ١٩٩٠، ص٢٦٩.

(١٨) آدي شير: المطران: تأريخ كلدو اثور، بيروت، ١٩١٣ م، ج٢، ص١ - ١٤ .

و:حەسەن یاسین

کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا

ئیدوارد زاخاو
وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: عەبدولموئمین دەشتی

لە پەراوێزی کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا!!

هەولێر بەو مێژووە کۆنەی کە هەیەتی، بەشێکی زۆر و گرنگی مێژووەکەی پەیوەستە بە مێژووی ئایینەکانەوە، لە باسی "کۆنترین ئایین" و دروستکردنی شاری هەولێردا، پێشتر نووسیومانە "هەولێر- ئوربل" هەر لە سەرەتاوە وەک شارێکی ئایینی دروست کراوە! بەو مێژووەش کە هەیەتی کۆنترین ئایین و زۆرترین ئایین رووی لەم شارە کردووە، بەداخەوە تا ئێستا هیچ یەک لە ئایینەکان، وەک ئایینی مەسیحی بەختیار نەبووە و لە سایەی کتێبی گرنگی وەک "کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا" بەشێکی زۆر و گرنگی مێژووی مەسیحی لە هەولێر و مێژووی کەسایەتییەکانی ئەم ئایینە و مێژووی کلیساکانی وا بەوردی نەنووسراوەتەوە، ئەم کتێبە لە رووی دەردەوە و وەکو ناسراویشە هەر باسی مێژووی مەسیحییەت دەکات لە هەولێر، بەڵام بە خوێندنەوەیەکی ورد و باریک زۆر نهێنی تری گرنگی هەولێر و خەڵکەکەی و دەوروبەر و دەسەڵاتدارەکان و شەڕەکان باسکراون، هەندێک لەم باسکردنانە بۆ یەکەمین جارە لەم کتێبەدا باسکراون. هەندێکیش ئەگەر پێشتر باسیشکرابن ئەوا بەم شێوەیە نییە، کە لە کتێبی "کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا"دا باسکراون.

لەباسی ئایینەکان، لەم کتێبەدا باسی زۆر جۆر ئایین کراوە، لە ئایینی "بت پەرست"ەوە تا رۆژپەرست و مانگ- زەردەشتی و مانی و جوو هەروەها مەسیحییەت! لە باسکردنی هەڵگرانی ئەم ئایینە شتی سەیر و باوەڕ نەکردنی دەگێڕێتەوە، هەرچەندە مێژووی جیهان و ناوچەکەش لەم جۆرە رووداوانە خاڵی نییە!

بۆ نموونە: دایک مارە کردن:

لە "کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا"دا هاتووە کە "ئەخازا بوهی" (دوای ئەوە ئەخازا بوهی هات پیاوێکی زیرەک و

خەباتکار بوو، کوڕی پریستای شاری ئەربێللا بوو، ئەو پریستایە وەکو دەڵێن چوار کوڕی هەبووە و هەر چواریان پریستا بوونە. دایکیان لەتیرەی ماگییەکان بووە شووی بە کوڕە گەورەی خۆی کردۆتەوە، کە گەورەتر بووە لە ئەخازا بوهی، هەر لەبەر هەندێش خەڵک بەو نازناوە بانگیان کردووە ئەخازا بوهی، واتە "برای باوکی" واتە برای ئەوەیان کە دایکی مارە کردۆتەوە). ئەوەی لێرە گرنگە باس لە داک مارە کردنەوە دەکات: کە ئەمەش لە سەردەمی پێش زەردەشت و سەردەمی زەردەشت، لە سەرچاوەکان باسکراوە، هەتا یەکێ لە پاشاکانی ساسانی گوایە خوشکێکی خۆی مارە کردووە، ئەمەش لە مێژووی مرۆڤایەتی باسکراوە، کە بە سەردەمی "دایکخوازی" و "خوشکخوازی" ناسراوە و هەر تەنیا تایبەت نییە بە ناوچەیەک و دینێک، بەڵکە تا رەنگ رەوشتێکی باوبووە لە زۆر وڵات و لەنێو زۆر میللەت، بە نموونە فیرعەونەکان

لە میسر خوشکی خۆیان مارە دەکرد، هەر بۆیە ئێستاش لەنێو میسرییەکان باوە، کە ژن بە مێردەکەی دەڵێ: "یاخوی" واتە براکەم! ئەوەش بۆ ئەو سەردەمە دەگەڕێتەوە، کە خوشک دەبووە ژنی برای و دەتوانین بەم زەمەنە بڵێین "سەردەمی "برامێردی" و "خوشکخوازی".

نموونەیەکی تر: منداڵ هاویشتنە ناو ئاگر:

شەمسون کە یەکێ لە پیاوانی ئایینی مەسیحی بوو، لەنێو خەڵکدا دەگەڕاو ئامۆژگاری دەکردن. (لەو گوندانەی کە ئاگریان دەپەرست و خەریکی جەژنێکی گەورە بوون، کە پێیان دەگوت "شعرابجمبور- شەهرئابی جەمور" لە ئاهەنگەکە منداڵی ساوایان دەهاویشتە ناو ئاگر. ئابلی نووسەر لەبارەی ئەو جەژنە وا دەگێڕێتەوە: ئەو جەژنە دەکەوتە مانگی مایس. خەڵک لەهەموو لایەکەوە بەرەو کانیاوەکە خۆیان دەشووشت. لە تەنیشت کانیاوەکە دەمانەوە، چێشتیان لێدەنا و خۆراکیان دەدا بە بەندەکانی "عەبد" خۆیان، بەڵام خۆیان جارێ هیچیان لێ نەدەخوارد، تا یەکێک لە منداڵە بچووکەکانی خۆیان دەهاویشتە ناو ئاگر، جەرگ و گورچیلەی منداڵەکەیان دەردەهێناو وەکو نیشانەی جەژنەکەیان بەچڵی درەختێکی ئەوێیان هەڵدەواسی، پاشان وەکو بۆ خۆشی، تیرێکی زۆریان بۆ هەوا دەهاوێشت. جا بەرەو ماڵ دەبوونەوە" ئەم باسە زۆر شتی نوێی تێدایە کە پێشتر باس نەکراوە.

١- منداڵ هاوێشتنە ناو ئاگر و جەرگ و گورچیلەی بە چڵەدار هەڵواسین.

٢- باسی بەندە "عەبد" دەکات.

لە بارەی منداڵ هاویشتنە نێو ئاگر، واتە قوربانی کردن لە جەژندا، ئەمە لە هەندێ زەمەن و لای هەندێ نەتەوە و لە هەندێک وڵات "مرۆڤ" کراوەتە قوربانی، بۆ نموونە سیکەکان ئەگەر پادشایەکیان دەمرد لە ساڵوەگەڕی مردنیدا، پەنجا سوار بە ئەسپەوە دەکرانە قوربانی. بۆ بەندە "عبد" لە سەرچاوان باسی "دیل"ی شەرمان خوێندۆتەوە، بەڵام عەبد و بەشێوەی بەندایەتی لە ناوچەکە هەواڵێکی نوێیە.

گفتوگۆی فەلسەفی لەبارەی ئایینەوە:

سەردەمی ساسانییەکان زۆر دەوڵەمەندە بە سەرهەڵدانی ئایین و ئایینزاو شەڕی ئایینەکان و گفتوگۆی نێوان پیاوانی ئایینی، ئەگەرچی لە سەردەمی ساسانییەکان، هەندێ جار شەڕی مەسیحییەکان کراوە، بەڵام زۆر جاریش ئازاد بووینە و گفتوگۆی گەرمی نێوان ئایینەکان دەستی پێکردووە و هەریەکە هەوڵی داوە رەوایەتی ئایینی خۆی بسەلمێنێ، ئەوەتا لە "کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا" باس لە گفتوگۆیەکی زۆر جدی دەکات (لەو سەردەمەدا کە پادشا دیانەکانی حوکمی دنیایان دەگێڕا، کاروباری کلێسا گەشابوونەوە، دۆزەخ و شاخەکانی خۆی بەرز کردەوە و زاری خراپگۆ کەوتە گەڕان و قسە ئەو قسانەی دوژمنی بڕوای راستەقینە بوون، ئاریۆسی خودانەناس بەکرێگیراوێکی درۆزنی دۆزییەوە، تاکو وانەکانی بۆ بڵاوبکاتەوە، بە ناسینی حورمەتی ئەو قسە لەبارەی شتی بێ باوەڕ دەکرا پایەی کوڕی خودای خولقێنەر، رزگارکەری ئێمە نزم دەکرایەوە نەهی دەکرد لە خودایەتی حەزرەتی مەسیح و بەدوای خەیاڵدا کەوتبوو، دەیگوت کە حەزرەتی مەسیح خالیق نییە، بەڵکو هەر ئافەریدەیە "مەخلووق"ە لە رووی سروشتەوە کوڕی خودا نییە، بەڵکو تەنها لە رووی مەجازییەوە بەهۆی ئەوەوە نا ئارامی سەرتاسەری زەوی گرتبۆوە، ٣١٨ قەشە لە شاری نیسیا کۆبوونەوە تا ئەو کابرایە بە مامۆستایەکی گومڕاکەر بدەنە قەڵەم، بە یارمەتی کۆنستانتین پاتشا، بۆچوونەکانی ئەو باوکە بەرێزانە سەری گرت و توانرا ئاریۆس و ئەوانەی واتاکانی ئەویان بڵاودەکردەوە بخرێنە بەر نەفرەت و ئەوە ساغ بکەنەوە کە حەزرەتی مەسیحی کوڕی خودا لە هەمان سروشتی باوکێتی و لەگەڵ خودا هاوبوونە).

لەم پەرەگرافەدا بەدەر دەکەوێ، کە گفتوگۆ چەند جدی بووە و چەند فەلسەفی، پیاوانی ئایینی مەسیح بە پشتیوانی پاتشا توانیویانە "ئاریۆس" بخەنە بەر نەفرەت، واتە بەزۆر و بەدەسەڵات ئەوەیان کردووە، نەک بە لۆجیکی گفتوگۆ و بەڵگەی دروست، کە بەهۆی زۆری ژمارەی قەشەکان و دەسەڵاتی ئەستوور ئەوەیان ساغ کردۆتەوە! "کە مەسیح کوڕی خودایە" و ئاریۆس یان بەر نەفرەت خستووە، کە ئاریۆس رای وابووە (حەزرەتی مەسیح خالیق نییە، بەڵکو هەر ئافەریدەیە "مەخلوق" لەرووی سروشتەوە کوڕی خودا نییە، بەڵکو تەنها لەرووی مەجازییەوە) ئەمەش دەری دەخات کە ئاریۆس یانی وەک دەڵێ "ئاریۆسی

ماموستا" خاوەن رایەکی یەکجار گرنگ بووە، کە بەرای من ئەو رایەی ئاریوس تا ئەو وەختە واتە لە سەرهەڵدانی مەسیحییەتەوە، تا نووسینی کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا رایەکەی گرنگە و گفتوگۆی ئاوا جدی لەگەڵ هەڵگرانی ئایینی مەسیحیدا نەکراوە، کە یەکسەردو راستەوخۆ، رەخنە لە کرۆکی جەوهەری ئایینەکە بگرێ، هەرچەند مامە قەشە ئاریوس بە "خودا نەناس و بەکرێگیراوێکی درۆزنی ناو دەبات"، بەڵام لە رایەکەیدا دیارە چەند خاوەن را و بۆچوونێکی دروست بووە.

ساسانییەکان:

کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا کە ئابلی ماموستا نووسیویەتی لە "٥٥٠ ز" نووسراوە، ئەم سەردەمەش سەردەمی دەسەڵاتی ساسانییەکانە، نووسەر زۆر باسی "پارپ"ەکان دەکات و ناوی "ئەردەوان" پاشای پارپهکانیش دەهێنێ، هێندە هەیە ناوی ئەردەوان بە "ئەرتابان **artaban** پادشای پارپهکان" دێنێ، هەروەها باسی ساسانییەکانیش دەکات، ئەوانیش بە پاشای فارسەکان ناودەبات، هەتا دەنووسێ "ساسانییە فارسەکان" ئەمە هەتا لە پێشەکیداو لە پێشەکی بەڕێز "عەبدولمونمین دەشتی"یشدا وا نووسراوە.

پاشای ئێرانییەکان کە لە کتێبەکەدا مەبەست "پاشای ساسانییەکان"ە، ئەو لە تەکیا نووسیویەتی "پاتشای فارسەکان" کە ئەمەش لەگەڵ واقیعی ساسانییەکاندا ناگونجێ، "گبری" و زۆر نووسەر و مێژوونووسی تر باسی کوردبوونی ساسانییەکانیان کردووە، من وای بۆ دەچم، کە لە کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا لە "فارس" مەبەست وڵاتی فارس بێ، نەک میللەتی فارس، چونکە ساسانییەکان خۆیان دانیشتووی هەرێمی فارس بوون، جگە لەوەش نووسەر زۆر باسی شەڕ و ململانێی نێوان "ساسانییەکان و پاشای ئەردەوانی ئەشکانی دەکات" لەوەشدا لەزۆر جێگا ساسانییەکان و مادەکان پێکەوە لەدژی "پارپهکان" لە شەڕدان، ئەمەش خاڵێکی بەهێزە بۆ یەک نەتەوەی "ماد و ساسانەکان" وەک نووسەر باسی دەکات ئەو شەڕ و ململانێیە پێشینەیەکی لەمێژینەی هەیە.

(ئەو دەنگ و باسەش زۆر بەنرخە کە باسی پێکدادانی پارپهکان بە سەرۆکایەتی فولوگیس چوارەم ١٩١-٢٠٨-٢٠٧ لە لایەک و فارس و "مەبەست ساسانەکانە" ماددە یەکگرتووەکان لەلایەکی تر دەگێڕێتەوە ئەو جەنگە کە لە ئاکامدا کۆتایی بە دەسەڵاتی ئارشاکییەکان هێنا، کەچی تا ئێستا بەپێی سەرچاوە ناسراوەکان وا دەدانرا کە ئەو رووداوە مێژوو و جیهانییە لە ساتەوەختی کورت کۆتایی هاتووە، بەڵام وا تازە لە کرۆنۆلۆژیا فێردەبین نەخێر دەها ساڵ پێشتر فارس= ساسانی و مادەکان بۆ دەسەڵاتی ئەو ناوچەیە لە جەنگ و ململانێدا بوون، سەیریشە کە ئەو جەنگەش لە رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆرییەتەکە بووە) ئەوە رای "مەشیخازیخانە" بە پشت بەستن بە کرۆنۆلۆژیا، لە راستیشدا هەروایە، مێژوو باسی ئەوە دەکات کە بابەک لە ساڵانی "٢٠٥و ٢٠٦ و ٢٠٧ و ٢٠٨ز" زۆر پێش ئەردەشێر شەڕ و ململانێ لەگەڵ پارپهکان هەبووە، هەتا پێش ئەردەشێری کوڕی بابەک، شاپووری برا گەورەی ئەردەشێر ئەویش بەشێک بووە لەو پاشا و ململانێیە، ئەوەی لێرە زۆر گرنگە کرۆنۆلۆژیا زۆر باسی پێکەوەیی و یەکگرتوویی ماد و ساسانییەکان دەکات، کە ئەو بە "فارسەکان" ناویان دەبات، هەرچەندە لە سەرەتای دەسەڵاتی ئەردەشێری بابکان ئەردەشێر شەڕی زۆر لەگەڵ مادەکان دەکات، دیارە دواجار رێککەوتوون و پێکەوە شەڕی پارپهکانیان کردووە.

(فۆلۆگوس لەشکرێکی لە سەدو بیست هەزار سەرباز دژی فارسەکان "ساسانییەکان" بەڕێ خست، لەنزیک خوراسان گەیشتنە یەک، لە سەرەتا پارپهکان لەرووباری بچووک پەڕینەوە، دیتیان هەر چوار دەوریان بە لەشکری فارس و مادەکان گەمارۆ دراوە و دوای جەنگێکی گەرم پارپهکان شکان) وەکو دیارە پاشای پارپهکان بە لەشکرێکی "١٢٠" هەزار سەربازی دەچێتە شەڕی ماد و ساسانییەکان، کە کرۆنۆلۆژیا بە "فارس" ناویان دەبات و دواجار پارپهکان لە بەرامبەر مادو ساسانە یەکگرتووەکان شکست دێنێ، ئەوەی لێرە گرنگە وەک لە کرۆنۆلۆژیادا هاتووە، ئەم یەکگرتووییە درێژەی کێشاوە و زۆر شەڕیان پێکەوە کردووە، (لە سەردەمەکانی پێشووتر، فارسەکان هەوڵی ئەوەیاندا کە پارپهکان لەسەر کورسی دەسەڵات لابەرن، زۆرجار هێزی خۆیان لەشەڕدا تاقی کردبۆوە، کەچی بەرپەرچ درابوونەوە و دەسەڵاتی پارپهکانیان پێ نەگۆڕابوو، بەڵام ئەو پارپانەش لە ئاکامی ئەو شەڕ و ململانێیەکی زۆر تووشی ماندووبوون بوون، فارس=

ساسان. و مادەکانیش هەستیان بەمە کردبوو هاوپەیمانییان لەگەڵ شاهرات و شای ئەدیاباتە و دۆمیتیانۆس domitianus شای کەرکووک "کەراخ سیلوخ" بەست و لە بەهاردا دەستیان کرد بە جەنگێکی گەورە دژی پارپەکان، پارپەکان شکان و دەسەڵاتیان بۆ هەمیشە لەدەست چوو) ئەوە ئاشکرایە کە ئەوە ئەردەشێری بابکانەوە ئەردەوانی پارپ دەشکێنێ و هەر بەخۆی دەیکوژێ و وەک کرۆنۆلۆژیا دەنووسێ "بۆ هەمیشە" دەسەڵاتیان لە دەست دەردێنێ و لێرەوە دەسەڵاتی سەرکەوتووی ساسانەکان لەسەر دەستی ئەردەشێری بابکان پاشایەتی ساسانییەکان رادەگەیەنێ، ئەوەی لێرە نوێیە باسی ئەو یەکگرتن و هاوپەیمانەتییە لەنێوان پاشای شاری ئەدیاباتە و شاری کەرکووک و ئەردەشێردا هەبووە، لێرە زەن بۆ ئەوە دەچێ کە پادشای شاری ئەدیاباتە و کەرکووک لە مادەکان بووبن، بە پشت بەستن بە یەکگرتنەکانی پێشتر لەنێوان ماد و "فارس-ساسانییەکان" بۆیە بەدڵنیاییەوە دەنووسم ساسانی، چونکە هەر لە کرۆنۆلۆژیادا هاتووە، کە : پاش سەرکەوتنی ئەردەشێر دیانەکان ترسیان لێ دەنیشێ کە بیانکوژن، (ئەوساکە لەدوای ئەوەی فارسەکان- ساسانییەکان-دەسەڵاتی رۆژهەڵاتیان کەوتە دەست، دیانەکان کەمێک ترسیان لێ نیشت، لەوەی کە ئەوان بیانەوێ بەتیغی شمشێرەکانیان ئەوان "دیانەکان" لەناوبەرن، چونکە ئەوان بەسەر هەموو شایەکانی وڵاتانی رۆژهەڵات زاڵ بوون، ماوپوت mauput "موپید" و مەرزەوانی داروودەستەی خۆیانیان لەجێگا دانابوون، یەکەمین شای فارسەکان؟! ساسانییەکان- ئەردەشێر پارێزگارێکی دەوڵەتی بەناوی "ئاژوورزاهاد Adhorzahad (لەوانەیە ئاژەرزاد بێت "ع.د" نارد بۆ ئەدیاباتە) ئەوە دەرکەوت کە ئەو پادشایەی بەسەر پارپەکاندا سەردەکەوێ ئەردەشێری بابکانی ساسانی "کوردی لەنێو رەشماڵی کوردان گەورە بوو!"ە لەسەر قسەی ئەردەوان پاشا، وەک لە نامەکەیدا هاتووە، ئەو نامەیەی کە پڕ جوێن و گەف لێکردن بوو، بۆ ئەردەشێری ناردبوو، کە هێشتا لەسەر کورسی دەسەڵات بوو.

لە نامەکەدا نووسیویەتی وەک ئەوەی کە "طبری" گێڕاویەتیەوە (ئەی کوردی لەنێو رەشماڵی کوردان گەورە بوو، پێت لە بەرەی خۆت بردووتە دەرەوە و خۆت مستەحەقی مردن کردووە، ئەوە چ کەسێ رێگای بە تۆ دا تاجی شاهی لەسەر بنێی و وڵاتان داگیر بکەیت و خەڵک و پادشایان بکەیتە ژێردەستەی خۆت).

ئەوەی لەو نامەیەو لەوەی کرۆنۆلۆژیادا یەک دەگرنەوە زۆرن، دیارترینیان ئەوەیە کە لە نامەکەدا نووسراوە، وڵاتان داگیر دەکەی و پاشاو خەڵک دەکەیە ژێردەستەی خۆت، لە کرۆنۆلۆژیاشدا هاتووە، بەسەر هەموو شایەکانی وڵاتانی رۆژهەڵات زاڵ بوو، دیارە کە بەسەر شایەکاندا زاڵ بێ ئەوا خەڵکی وڵاتەکەش دەکەونە ژێردەستی ئەو، دیسان لە کرۆنۆلۆژیا لەباسی ئەردەشێری بابکاندا دەنووسێ: (ئەو یەکەمین کەس بوو کە نازناوی شای شایان و خودای لەخۆ نا، واتە ئەردەشێر ئەو وڵاتانەی داگیرکرد کە پاشایان هەبوو، ئەو بۆ خۆی حاکمی بۆ دانانەوە و ناویشی لەخۆ نا شای شایان، لەوەش کە بەخۆی گوتبێ خودا زێدەڕۆیی نووسەری مەسیحییە، بەڵام شتێک هەیە کە ئەردەشێر کە تاجی شاهی لەسەر دەنێ، لە مەراسیمی تاج لەسەر نان، پیرۆزی تاج لەسەرنان لە ئەناهیتای خوداوەند وەردەگرێ، ئەمەش لەو پەیکەرەدا دیارە کە وەک یادەوەری بۆ مەراسیمی تاج لەسەرنانەکەی کراوە!! ئەو فیکرەیەش کۆنە کە پاشاکان خۆیان بە خوداوەند زانیوە و خۆیان بە نەوەی خوداوەندان زانیوە و خۆیان بەنوێنەری خودا لەسەر زەوی زانیوە، ئێمە لە هیچ جێگایەک ئەو خۆ بە "خودا" زانینەمان لەبارەی ئەردەشێر نەخوێندۆتەوە.

کتێبی "کرۆنۆلۆژیای ئەربێللا" کتێبێکی زۆر گرنگ و پڕ زانیارییە بۆ مێژووی شاری هەولێر و ناوچەکە، کە دەکرێ لەزۆر رووەوە بخوێندرێتەوە، بە تایبەت بۆ ئێمەی کورد و مێژووی سەردەمێکی گرنگی شاری هەولێر، یان وەک کرۆنۆلۆژیا دەنووسێ "ئەربێللا" کە ئەمەش ئەوە دەردەخات، لەو سەردەمە شاری هەولێر ناوی بە شێوەی "ئەربێللا" هاتووە و ئەربێللای پێ گوتراوە، لای کەم مەسیحییەکان ئاوایان پێ گوتووە، هەر ئەمەشە بە کەمێک گۆڕانەوە لە سەرچاوە ئێرانییەکان هەولێر ناوی بە "ئەربێرا" هاتووە، کە هەر گۆڕانی "ئەربێللا"یە بە "ئەربێرا" و بەجێگۆڕکێی "ل" لام و "ر" رێ.

دواجار وەرگێڕانی ئەم کتێبە بەدەستی برای نووسەر "عەبدولمۆئمین دەشتی" کارێکی گرنگ و پیرۆزە و زۆر سەرکەوتووانە وەری گێڕاوە، بەڵام بەڕای ئێمە وەرگێڕانی ئەم کتێبە پێویستە یەکسەر لە زمانی نووسەرەوە بۆ زمانی

کوردی وەربگێڕدرێ، چونکە وەکو دیارەو لە دەقەکەدا هاتووە، ناوی کەس و شوێن بەزۆر شێوە هاتووە، کە ئەو ناوانە لە ناوچەکە و لەنێو خەڵکەکەدا باو بوونە، هەر بۆیە کوردی زانێکی شارەزا ئەگەر یەکسەر لە زمانی نووسەرەوە بیکاتە کوردی، دەتوانێ زۆر لەم ناوانە ساغ بکاتەوە، کە ئەمەش گرنگی خۆی هەیە، بۆ چاکتر ناسینی شوێن و کەس و رووداوەکان.

لێرە تەواوی دەقی "کۆنترین دەستنووس لەبارەی هەولێر" وەک ئەوەی کە برای نووسەر "عەبدولمونمین دەشتی" لە ئەڵمانییەوە وەریگێڕاوە. بڵاودەکەینەوە.

دکتۆر مەولود ئیبراهیم حەسەن

وەرگێڕدراوی

دەقی نووسینەکانی مەشیحا زێخا

(سەرەتاکەی نەماوە)

هەروەها تۆ زۆر جاران داوات لێ کردووم، ئاخ پینێهاس (**Pinehas**)ی خۆشەویست، من دەمەوێ بە نووسین هەموو قەشەکانی هوپارشییەکەمان، شەهیدەکان، ئەوانەی لە هەمان هوپارشیدا، لە پێناوی خۆشەویستی خواستەکانی حەزرەتی عیسا کوژران، هەروەها هەموو ئەوانەی لەم دنیاو لەو دنیادا ناوی خۆیان پیرۆز کرد، بۆ ئەوەی پاداشی یەزدانیان بەر بکەوێت، کە ئەوانەش لە ئاسمان بۆ ئێمە دەبن بە دڵنیاییەکی باش (دووەمین نامەی پاولوس 1.22 و ٥.٥ نامەی پاولوس بۆ ئیفیسەکان I.١٤). چونکە تۆ دەزانیت، گێڕانەوەی باس و خواسی پێشەوایانی کڵێسا بە ئاسانی دەمانباتەوە بۆ لای دامەزرێنەری کڵێسا، واتە حەزرەتی عیسا، واگاهێنەری رەگەزی بوغزێنراوی ئێمە[١]، بەوەش ئێمە خۆشەویستی ئەومان دەکەوێتە دەروون. بێگومان پێویستە ئەوە ئامانجی بیرکردنەوەکانمان بێت و بە دوای خۆشەویستی ئەودا بچین. ئەگەر بێت و ئێمە ئەوە بکەین، ئەوا گیانی پیرۆز لە دەروونماندا نیشتەجێ دەبێت و دەبین بە پەرستگای "یەکێتی سێیینە"ی پیرۆز[٢]. ئەو یەکێتییەی لە دەروونی هەموماندا خانە دادەمەزرێنێ. هێزی ئەو "یەکێتی سێیینە"یە کە لە دەروونی هەموماندا ڕەزێک دادەچێنێ، پەرژینێکمان بۆ بەدەوریدا دەکێشێت و کوشەرێکی[٣] تێدا دەنێژێ. (ب.ئینجیل مەتتی: ٣٣.٢١، ئینجیل مارکوس: ١.١٢)، ڕەزێک چونکە ئێمە دەستکردی یەزدانین و ئەو ئێمەی چاندووە و ئێمە موڵکی ئەوین، ئاشکرایە کە ئەوەش هەر ئەو مانایە دەدات: "ئەو هاتە لای ئەوانەی خۆی"[٤] (ئینجیل یوحەننا: ١،١١). بەڵام پەرژینەکە بۆ ئەوەیە کە ئێمە تێیدا هەست بە دڵنیایی بکەین و دز و جەردەی دوژمنە ئاشکراو نهێنییەکانمان نەتوانن یەخەمان بگرن. دواتریش زاراوەی "کوشەر"دکە نیشانەیەکە بۆ شەهیدان، ئەوانەی لە پێناوی خۆشەویستی حەزرەتی عیسا کوژران و پێکەوە بە چەشنی ترێ لە ژێر پێی جەللادە بێ بڕواکان کوژران و تلیشانەوە. خۆ حەزرەتی داودی خوداپەرست دەفەرموێت: "لە پێناوی تۆدا ئێمە هەموو ڕۆژێک وەکو مەڕ بۆ سەربڕین تەماشا دەکرێین" (پسالم: ٤٤،٢٣).[٥]

کەواتە ئێمە دەمانەوێت بە هێزی یەزدانیی، دەنگ و باسی ڕابەران و شەهیدان بڵاوبکەینەوە. بە نوێژ و پەرستکاری یارمەتی لە خودای مەزن داوا دەکەین، تا ئەو بەبەزەیی و بەخشندەیی خۆی لە کەموکورتییەکانمان ببوورێت و ڕێگامان بدات بەرامبەر تیشکی پیرۆزی نوورەکەی بوەستین. هەر ئەوە کە تا هەتا هەتایە شایستەی سوپاسگۆیی و پەرستنە.

I.

پەکیژا

یەکەمین قەشەی وڵاتی حەژیاب (ئەدیابانە)، وەکو مامۆستا ئابل دەڵێت، مار[٦] پەکیژا[٧] بووە، ئەوەی کە (ئاددای) لەسەر دەستی خۆی ئیجازەی قەشایەتی داوەتێ[٨]. ئەوە کوڕی پیاوێکی هەژار بووە بە ناوی (بێری) کە خزمەتکاری ماگێک (مەجووسیک) بووە. بەڵام کە کوڕەکەی چاوی بە پەرجوێکی (موعجیزە) ئاددای دەکەوێت، کە چۆن ئاددای موژدەدەر کیژۆڵەیەکی مردوو، کە بەرەو گۆڕستان دەبردرا، هەڵدەستێنێتەوە سەر پێیان بە دایک و باوکی دەبەخشێتەوە، ئەوا یەکسەر چاکیی گیانی پیرۆزی لە دەروونیدا دەبزوێت، ئەو گیانە پیرۆزەی لە ڕێگای حەزرەتی عیساوە بەسەر ئێمەدا پەخش کراوە، لە دڵی خۆیدا بڕیاری ئەوە دەدات کە ببێتە شاگردی

ئادداي. ئەو ئازاردان و ئەشکەنجەیەی کە لەلایەن باوکی و کەس و کارەکانی لەسەر ئەوە تووشی هات، بە هیچ زمانێک ناگێڕدرێتەوەو هیچ ئەقڵێک وەری ناگرێت. بەڵام لەگەڵ هەمور ئەوانە ئەو لەسەر بڕیاری خۆی هەر سوور دەبێت، دایک و باوکی دەیگرن و لە خانوویێکی تاریکی ئەنگوستەچاو بەندی دەکەن. لەم خانووەدا یارمەتیدەرێک دەدۆزێتەوەو ئەو دەرگایێکی بۆ دەکاتەوە و ڕادەکات. سەری خۆی هەڵدەگرێت و دەکەوێتە گەڕان بە دوای ئادداي. بەڵام ئادداي پێ نادۆزرێتەوە. کە پێی دەڵێن ئادداي بەرەو گوندە شاخاوییەکان چووە، یەکسەر ڕوو لەوێ دەکات. تا لەوەوە فێر ببێت و لەوەوە ڕێنمایی بکرێت. کە دوای ڕۆژانێکی زۆر دەگاتە لای ئادداي، موژدەدەری گیانپاک بە هاتنی زۆر دڵخۆش دەبێت، ئیتر دەستپێدەکات بۆ هەر جێگایێک دەچێت لەگەڵ خۆی دەبات. دەڵێن دوای پێنج ساڵان موژدەدەر ئیجازەی قەشایەتی دەداتێ و بۆ وڵاتی خۆی دەنێرێتەوە. ئەویش دەستدەکات بە ڕێنماییکردنی کۆمەڵانی خەڵک و پیشاندانی نیشان و پەرجووان. وەکو موژدەدەرێک توانی مەڕێکی زۆر بهێنێتە ناو پەرژینی حەزرەتی عیسا، کە تێیدا خودا بە بەزەیی خۆی بەهێزی دەکردن. لە دوای دە ساڵان کۆچی دوایی دەکات و لە لایەن قوتابییەکانی، لە ماڵەکەی دایک و باوکی، کە ئەوسا ئەوانیش گۆڕابوون و بڕوایان پێهێنابوو، بە خاک دەسپێردرێت.

II

شەمشون (سیمسون)

دوای شەش ساڵان "مازرا Mazra"ی قەشەی "بێت-زابدای Beth-Zabhdai" لەگەڵ کاراونێک بەرەو وڵاتی ئەدیاباتە هات. هەر کە زانی کۆمەڵە دیانێک لێرە هەنە، بە نهێنی چووە لایان، دوای ئەوەی دیانەکان لێی دڵنیا بوون ڕێگەیان دا کە بچێتە ماڵەکەیان، بۆیان گێڕایەوە کە ئەوە شەش ساڵە ئەوان بێ ڕابەرن و داوایان لێ کرد کە دەستی خۆی بخاتە سەر سیمسونی خزمەتکار (دیاکون) و ئیجازەی قەشایەتی پێ ببەخشێت. ئەویش ئەو داخوازییەی پێ خۆش بوو، چونکە زانیبوویەوە، کە ئەو سیمسونە خزمەتکاری پەکیژا بووە.

بەم جۆرە سیمسون دەستی کرد بە بەڕێوەبردنی ئەو جڤاتەو ڕێنماییکردنیان بۆ سەر چیمەنێکی چڕ و گەش (پسالم ٢٣-٢). دەستی کرد بە گەڕان و سووڕان و ئامۆژگاریکردن لە سەرتاپای گوندەکان، ئەو گوندانەی کە ئاگریان دەپەرست و خەریکی گێڕانی جەژنێکی گەورە بوون کە پێیان دەگوت (شهرابجمور) (شەهر ئابی جەمور؟)[9]، لە ئاهەنگەکە منداڵی ساوایان دەهاویشتە ناو ئاگر، ئابلی نووسەر لەبارەی ئەو جەژنە وا دەگێڕێتەوە: "ئەو جەژنە دەکەوتە مانگی مایس (Ijar)[10]. خەڵک لە هەموو لایەکەوە بەرەو کانیاوێکی گەورە دەچوون، دوای ئەوەی هەموو لە کانیاوەکە خۆیان دەشووشت، لە تەنیشت کانیاوەکە دەمانەوە، چێشتیان لێ دەناو خۆراکیان دەدا بە بەندەکانی (عەبد) خۆیان، بەڵام خۆیان جارێ هیچیان لێ نەدەخوارد، تا یەکێک لە منداڵە بچووکەکانی خۆیان دەهاویشتە ناو ئاگر، جەرگ و گورچیلەی منداڵەکەیان دەردەهێناو وەکو نیشانەی جەژنەکەیان هەڵیاندەواسی بە لقی درەختێکی ئەوێ. پاشان وەکو بۆ خۆشیی، تیرێکی زۆریان بۆ هەوا دەهاویشت. جا بەرەو ماڵ دەگەڕانەوە."

لەوێ دوای ئەوەی سیمسۆن دوو ساڵان ڕێنمایی بۆ کردن، گەلێکیانی لە ئاو هەڵکێشا (تەعمید کرد)، بە هۆی کارە چاکەکانی وی باوەڕی عیسایی زۆر بڵاوبووەوە.

دوای ئەوەی مەسەلەکە گەیشتەوە گەورەکان و موگەکانی ئەوێ، گرتیان و دوای ئەشکەنجەدانێکی زۆر کوشتیان. ئابلی مامۆستا دەڵێت: "ئەوە حەوت ساڵان دوای بەزاندنی خوسرەوی پاشای ئەرشاکەکان لە لایەن تراژانی پاشای ڕۆمەکان، کە بۆ سەردانی وڵاتی ئەرشاکەکان هاتبووە پێش، ڕوویدا." ئەوەش دەکاتە ساڵی ١١٦. (ئەوە ئەو خوسرەوەیە کە ١٠٦/١٠٧ یان ١٠٩/ ١١٠ تا ساڵی ١٣٠ز حوکمی کردووە).

سیمسون یەکەمین شەهیدی ناوچەکانی ئێمە بوو، هەڵکێشرا بۆ ئاسمان. خوا بۆ خاتری خواپەرستیەکانی ئەو یارمەتی ئێمەش بدات و کارێکی وا بکات، کە ئێمەش ڕێگەی ئەو بگرین، تا بتوانین لە بەختەوەرییەکانی ئەودا بەشدار ببین.

من چی بڵێم و چی بگێڕمەوە لە بارەی ئەو موژدەدەرە بەختەوەرە، کە حەزرەتی عیسای کردە نموونەی خۆی و هەمیشە چاوەکانی لە دوای ئەودا بوون. وەرە با لە حەزرەتی عیسامان بپارێینەوە، کە ماوەی فەرمووەدەکانی

خۆی بە موژدە دەران و جێگرەکانیان ببەخشێت و هێز بداتە نزا و ئامۆژگارییەکانیان، بە شێوەیەک کە گەلە نەزان و بەربەرییەکان سەریان پێ سوڕ بمێنێت. بانگەوازی ئاوەها فەرموودەیەک لە هەموو جیهاندا گوێی دەدرێتێ، "ڕاگەیاندنەکانیان گەیشتە هەموو جیهان، فەرموودەکانیان گەیشتە بنی دنیا (پسالم ١٩-٥) ئەوەی کە هێزی بەوان بەخشی و لە ڕێگای ئەوانەوە کاریگەری خۆی گەیاندە هەموو لا، شایانی سوپاسگوزارییە لە هەموو کاتێک و تا هەتا.

ئای پێنێهاسی خۆشەویست، ئا ئەو جۆرە پیاوانە لە ولاتی ئێمەدا سەریان هەڵدا، بە خوێنی خۆیان کێڵگەکانی ئەو ناوچانەیان ئاودا و تۆی کێڵگەکانیان ڕواند و فەریکی سی دانەیی، شەست دانەیی، سەد دانەییان بەخشی (مەتتی نیێ ١٣-٨). سیمونی تەورات فیلستەکانی[١١] ڕاونا و ملی پێ کەچ کردن، سیمونی ئینجیلیش بە هۆی دەسەلاتی خوای خۆی، بە هێزی ڕۆژووگرتن و پاکی خۆی ملی بە فلیستە کافرەکانی ڕۆژگاری خۆی کەچ کرد و خستنیە ژێر نیری خزمەتگوزاریی موژدەدەر، بۆیەشە نەیانتوانی کۆمەڵەکەی لە یەکتری بپچڕێنن. لە تەوراتدا ئەو هێزی یەزدانی پێشان دا، لە ئینجیلدا بەزەیی. ئیشالڵا ئەو هێزەو ئەو بەزەییە لە هەموو ڕۆژگارێکدا لەگەڵماندا دەبێت.

III
ئیسحاق

لە دوای ئەو تێکۆشەرەی حەزرەتی مەسیح، لای گەلێک لە دیانەکان ئەوانەی لە (ولاتەکەی ئێمەدا) هەبوون، مار ئیسحاق وەکو پێشەنگ تەماشا دەکرا، پیاوێکی چالاک و جوامێر بوو، دەتگوت قوربانییەکی زیندووە و بۆ خودا ڕەوانکراوە، ئیرادەی خودایی ڕێگەی ئەوەی نەدا کە نووکی تیری بەدکاران، تیری دوژمنانی هەموو پیرۆزییەکان، لەشی ئەو کونبەدەر بکات، ئەویش وەکو هاوڕێکانی بێ ماندوو بوون خزمەتی ئایینی عیسایی کرد.

لە ڕۆژگاری ئەودا پیاوێکی دیار و دەوڵەمەند هەبوو، خەڵک دەیانگوت کە پاشا ئەوی ڕاسپاردووە، بۆ ئەوەی ئەو ناوچەیە بپاتە بەرێوە. ئەو پیاوە ناوی ڕاکبەخت (ڕامبەخت بوو)[١٢] بوو. ڕامبەخت کە بانگەوازی مار ئیسحاقی بیستەوە، هەستا چووە لای و لە بارەی ئایینەکەی پرسیاری لێ کرد، ئایینەکەی زۆر بە دڵ بوو، حەزی کرد بیکات بە ئایینی خۆی. دوای چەند ڕۆژێک ئیسحاق بە نهێنی لە ترسی ڤالکیش (ڤۆلۆگیسی دووەم) پاشای پارپەکان (٧٨/٧٧ - ١٤٧/١٤٦ز) ئەو پیاوەی تەعمید کرد، ئیتر لە سایەی ئەو پیاوە، کونستانتی سەردەمی ئیسحاق، باوەڕی عیسایەتی لە هەموو گوندەکانی دەوروبەریان بلاوبووەوە. ئەوسا موگە کافرەکانی ماگی (مەجوسی) سەریان بەرامبەر ئەو بەرزکردەوەو هەولیان دا لە باوەڕەکەی هەڵبگەڕێننەوە، کە زانیان هەوڵدانەکەیان بێ سوودە، ڕێکەوتن کە بە ڕێگایەک بیکوژن. تا باوەڕی مەجوسایەتیان لە ژیاندا بۆ بمێنێتەوە. مامۆستا ئابل بەسەرهاتەکە ئاوا دەگێڕێتەوە:

"موگەکان فەرمانیان بۆ موگەکانی تری ئایینەکەیان نارد، ئەوانەی کە لە ناوچە شاخاوییەکانی تر دەژیان، کە گەرەکە جل و بەرگی خۆیان بگۆڕن و خۆیان لە بەرگی خان و پیاوماقوولانی هەرێمە دوورەکان پێشان بدەن، بێن و بچن بۆ لای ئەو پیاوچاکەی خودا (ڕاکبەخت) و خۆ وەکو مووسافیران پیشان بدەن، کە ویستیان بگەڕێنەوە بچنە لای ئەو و تا درەنگی شەو لای بمێننەوەو لە کۆتایی شەودا بیکوژن و پاشان بەرەو ولاتی خۆیان بگەڕێنەوە.

بەلام ئەو دوژمنانەی خودا و دۆستانی ئەهریمەنی نەفرەت لێکراو، چەندەیان بە خوانەناسی و بە نهێنی لە لایەن موگەکانی هاوڕێیان بۆ دانرابوو، چەندەها ئەوەندەی تریشیان خستە سەر. ئەوە بوو چەندەها نۆکەری خۆیان بەر لە خۆیان نارد، تا هەواڵ بۆ ڕاکبەخت ببەن، کەوا چەند کەسانێکی گەورەو دیاری ولاتە دوورەکانی ڕۆژ بە ڕێگاوەن و دێن و دەیانەوێ شەوێک لەلای ئەودا میوان بن. بۆیە ئەو وا جوانە کە ژەمێکی شایستە بۆ ئەو پیاوانە و دار و دەستەکانیان ئامادە بکات.

کە ڕاکبەختی پیاوچاکی خودا ئەوەی بیست بە پەلە نەخشەی هەموو پێویستییەکانی جێبەجێ کرد. گیانی ڕاکبەخت لە خۆشییان بۆ خودا لە خورپەدا بوو، بەوەی بەڵکو بتوانێت بەم بۆنە ئەم مرۆڤانەش بێنێتە سەر ڕێگای خودا، دامەزرێنەری زەمین و ئاسمان. کە هەموو شتێک ئامادە بوو ڕاسپاردراوەکانی ئەهریمەن بە سواری ماینی

رازاوە گەیشتن. بەڵام چونکە خودا هەر چاکەی دەوێت بۆ ئیسرائیل و مرۆڤە دڵپاکەکان (پسالم: ٧٣،١)، لێ نەگەڕا کە تیری بەدکاران، ئەو تیرەی کە ئەوان خستبوویانە سەر ژێی کەوان ئەو زامار بکات. بۆیەشە لە کاتێکدا کە ئەوان لەسەر نانخواردن بوون، نێردراوێک لە تسەیفونڕا[١٣] هاتبوو تا راسپاردەی فولوگیسی پاشا بەو پیاوچاکەی خودا ڕابگەیەنێت، کە "ئەگەر حەز دەکات دەتوانێ بەبێ وەستان بەرەو تسەیفون بچێت تا بە هێزی هەردوو لا بتوانن گەلە یاخی و پەلاماردەرەکان دابمرکێننەوە، ئەوانەی کە هێرش دەهێننە سەر ناوچە شاخاوییەکانی کاردۆ و تا ئێستا چەندەها شاریان وێران و تاڵان کردووە." ئەویش یەکسەر هەستایە سەرپێیان و مێوانە ئەهریەنییەکانی بە برا کافرەکانی خۆی راسپارد و پێی گوت، کە دەیەوێت لەشکر تەیار بکات و هەر خۆشی لەشکرەکە بەرەو تسەیفون سەرکردایەتی بکات. جا بێ وەستان لەگەڵ قاسیدو هەندێ لە کەس و کارەکانی کەوتە ڕێ. بەو جۆرە تۆڕی موغە ساختەچییەکان لێک هەڵزڕاو ڕاکبەختی پشت بە خوا بەهێز ڕزگاری بوو (پسالم: ١٢٣،٧). ئیتر ئەوان هەموو ڕک و کینەی خۆیان بە رابەری پیاوچاکی خودا (ئیسحاق) دەرکرد. دوو ڕۆژ دواتر هاتن و گرتیان و لە ژوورێکی تاریک بەندیان کرد، ویستیان بیکوژن، بەڵام لە ترسی تووڕەیی و وروژانی خەڵک لە لایێک و لە لایێکی تر لە ترسی راکبەختی سەرلەشکر نەوێران.

کە ڕاکبەختی هەمیشە پشت بە خودا سەرکەوتوو بەو هەواڵە ناخۆشەی زانی، لە تسەیفون ڕا فەرمانی ناردەوە، ئەو بەندەیەی خودا (ئیسحاق) ئازاد بکەن، لە بەندیخانە دەری بهێنن و ئازادی تەواوی بدەنێ، زۆر سوێندی خوارد و هەڕەشەی کرد، کە هەر کەسێکی فەرمانەکەی بشکێنێ و دژی بووەستێ دەیکوژێت! بەمجۆرە پێغەمبەری خودا لە بەندیخانە ئازاد کرا.

بەڵام راکبەختی بەهێز و ئیرادە شازدە ڕۆژان لە تسەیفون مایەوە، لەوێڕا ئەرشاک (ئەرساکیس)ی[١٤] سەر لەشکر سەربازێکی زۆری لە دەوری خۆی کۆکردەوە، نزیکەی بیست هەزار سەربازی پیادە، هێرشی کردە سەر ناوچەی یاخییەکان. هەر خوا بە خۆی دەزانێت لە مارشەکەیان تووشی چ دژوارییەک بوون و چەندەها ڕێگەی رژد و سەختی شاخاوییان بڕی. کە گەیشتنە یاخییەکان، چەند شەڕێکی بچووک لە نێوانی هەردوو ئۆردوگا ڕوویدا، یاخییەکان لەو شەڕانەدا شکان، بەڵام لە کۆتایی جەنگەکە یەکێ لە سەرکردەی یاخییەکان، کە ناوی کیزۆ بوو، لەشکری ئەرشاکەکانی ڕاکێشا بۆ ناو دۆڵێکی میان شاخەکان و چوار دەوری گەمارۆدان. ئیتر سێ ڕۆژان زۆر بە گەرمی دژی یەکتر جەنگین، لە ئاکامدا سەربازەکانی ئەرشاک بە هۆی برسێتییەکی زۆر، تووشی بێهێزی بوون، هیوایان بە سەرکەوتن نەماو دەستیان پێکرد کە ڕابکەن. لەو کاتەدا راکبەختی ناودار لە ئۆردوگای سەربازان هاتە دەردەوەو بانگی پاسەوانە تایبەتییەکانی خۆی کرد بۆ لایێک. جا چۆن هەڵۆیێک بەسەر هێلانەکەیدا دەفڕێت، ئاوا بەسەر شاخێکدا هەڵگەڕا (Deut. ٣٢، ١١)[١٥] یاخیبوودکانی تووشی شکەستێکی گەورە کرد، ڕێگایێکی کردەوە، تا ئەرشاک و لەشکرەکەی پێیدا خۆ لە چنگی ئەو گورگە هارانە ڕزگار بکەن. ئیتر بۆیەش قارەمانی خودا کەوتە ناوەڕاستی ڕیزەکانی دوژمن. یەکێک لە دوژمنەکان لاتەنکێشێکی راکبەختی بە سەرەنێزەیەک کونبەدر کرد، بەو هۆیە کەوتە سەر زەوی و هەروەکو "یوداس مەکابویس"[١٦] گیانی خۆی لە ڕێگای خودا پێشکەشی گەلەکەی خۆی کرد، چونکە ئەگەر ئەو ئاوای نەکردبایە ئەوا هەموو سەربازەکان لە دەست دەچوون.

کە یاخیبووەکان ئەوەیان زانی ویستیان تا دەشتاییەکان دابەزنە خواردەوە هەموو شارەکانی ئەرشاک وێران بکەن، بەڵام هەواڵیان بۆ هات، کەوا قەومێکی تری بەربەری لە دەریاوە پەڕیونەتەوە ئەو بەردودو چەتە ئاسا هاتوونەتە پێش و خەریکن شارەکانیان وێران دەکەن و دەسووتێنن و سەروەت و سامانیان، بگرە تا ژنەکانیشیان بۆ خۆیان دەبەن. بۆیە بە پرە پڕ بۆ دواوە گەڕانەوە، تا بەهانای وڵاتەکەی خۆیانەوە بچن. کە گەیشتنە جێ دوو مانگی ڕەبەق خەریکی جەنگ بوون، تا توانییان بەسەر ئەو قەومەدا زاڵ بن و ئاودیوی ئەوبەری دەریایان بکەنەوە

ئای وڵاتەکەی ئێمە چەندە غەمبار بوو، کە پەیکی ماتەمئامێزی مەرگی راکبەختی بۆ هاتەوە. هیچ خامەیێک توانای دەربڕینی نییە. فرمێسکی دیانە ڕاستینەکان زۆر ڕژایە خوارەوە، شینیان دەکرد وەکو شینی حەزرەتی داود بۆ یوناتان[١٧]، ئەو پاڵەوانە لە جەنگدا کوژرا! یوناتان، کوژراوەکان لەسەر گردەکانی تۆدا کەوتوون، من زۆر

خەفەتبارم، براکەم یوناتان، تۆ لای من زۆر خۆشەویست بوویت (II.Sam.I، ٢٥، ٢٦). کێ دەتوانێ بزانێت، کە ئیسحاق چەندە بۆ مەرگی یارمەتیدەرەکەی خەفەتبار بوو! وا باشترە بۆ ئێمە هەر لێی بێ دەنگ بین، چونکە لە ڕۆژی قیامەتدا هەموومان بە ڕۆشنی دەبینین کە هەقیقەت چۆن بووە.

IV.
ئەبرەهام

ئەوەندەی نەبرد، قەشە ئیسحاقی خۆشەویستی خوداش، دوای ئەوەی ١٣ ساڵان کورسی قەشایەتی بەڕێوەبرد کۆچی دوایی کرد. ئەو پیاوە خەمخۆرە، کە شەیدای ماڵی خودا دەروونی داخوریاندبوو (پسالم: ٦٩،١٠)، کڵێسایەکی گەورەی ڕێکوپێکی ئاوا کرد. ئەو کڵێسایە تا ئەمڕۆش هەر ماوەو بە ناوی خۆی ناو دەبرێ. دوای ئیسحاق مامۆستا ئەبراهام هات، کە کوڕی پیاوێکی زۆر چاک بوو بە ناوی (سالۆمۆ Salomo)، تیرەکەیان لە (حەردا Herda)وە، کە گوندێکی دەوروبەری قەلاتی (هێبریەر Hebraer)[١٨] سەری هەڵدا بوو، باپیرەی لە ئەربێللا نیشتەجێ بوو، کە ئەو هێشتا منداڵ دەبێت، دایک و باوکی لە سەردەمی قەشایەتی سیمون دەبن بە مەسیحی. ئەوەش بەبێ ماندوو بوون و بێ وڕە بەردان، بە دڵسۆزیێکی لە ڕادەبەدەر لە نێوان شاخە بەرزەکان، ماوەیێکی زۆر خەریکی خزمەتکردنی ئایینی عیسایی بوو، لە فێرکردن و خواپەرستی ڕاستەقینە و تەعمیدکردن بە ناوی باوک و کوڕ و گیانی پیرۆز (مەتتی:١٩، ٢٨).

لەو کاتەی کە ئەو لە نێوان شاخە بەرزەکان ڕابەرایەتی خەڵکی دەکرد و باوەڕی عیسایەتی پێ دەناساندن، ماگییەکان دژی دیانەکانی وڵاتی ئێمە سەریان بەرز کردەوەو سەروەت و سامانیان لێ تاراج دەکردن و بێ بەزەییانە خراپەیان دەرهەق دەکردن. کە هەواڵی ئەوە گەیشتە مار ئەبرەهامی جوامێر، لە شاخەکان دابەزییە خوارەوە، بە هۆی پێشاندانی نیشان و پەرجووان، بە ژیری و تێگەیشتوویی خۆی توانی ڕێگە لەو گورگە درندانە بگرێت و نەهێڵێت هەموو لە خوا ترسەکان لە ناو بەرن، دوای ئەوەی ئەوانی ئارام کردەوە چووە خوار بەرەو تسەیفون.

فۆلوگیسی پاشای دووەم مرد. فۆلوگیسی سێهەم (١٤٨/١٤٧-١٩١) هاتە جێگەی. پیاوی خودا دیارییەکی زۆری لەگەڵ خۆ برد بۆ گەورەکانی پایتەخت، تا بەو هۆیەوە بتوانێت، دەفتەرچە (ئاسنامە) بۆ دیانەکانی وڵاتەکەی لە پاشای کافر وەربگرێت، تا چیتر بەبێ هۆ ماگە خوانەناسەکان تەنگیان پێ هەڵنەچن، بەڵام باری نائارامی ئیمپراتۆر ڕێگەی ئەوەی نەدا کە بگاتە ئەو ئاواتەی. چونکە لەوێ لە هەموو لایێکەوە لەشکر تەیار دەکراو دەیانویست هێرش بکەنە سەر وڵاتانی ڕۆم. بۆیە ئەو گەڕایەوە بەبێ ئەوەی هیچ دەفتەرچەیەک لەگەڵ خۆی بهێنێتەوە. بەڵام خودا نەیویست تەماعکارەکانی پاشا سەرکەوتن بەدەستبهێنن، بۆیە لە دوای پێکدادانێکی زۆر پارییەکان بەزین و لەلایەن لەشکری ڕۆمەکان ڕاونران، تا لەناو تسەیفونیان کردنەوە، خودا ویستی تۆڵە لە هەردوو لا بستێنێتەوە، بۆیە تاعوونێکی گەورەی هێنا سەریان، زۆریان بەو تاعوونە مردن، ڕۆمەکان بە ناچاری بەرەو وڵاتی خۆیان بە ڕاکردن گەڕانەوە، بەڵام بەوەش نەیانتوانی خۆیان دەرباز بکەن، تاعوونەکە بە دوایان کەوت و گەلێکی لێ لەناوبردن زۆر گەنجینەیان بۆ پارییەکان بەجێ هێشت، چونکە لە ترسان پێ ڕانەگەیشتن لەگەڵ خۆیانی بەرن، تاعوونکە سێ مانگی خایاند، گەلێک بنەماڵەی لە بنوبۆتکەوە براندەوە.

کە تاعوونەکە گەیشتە وڵاتی ئێمە، ئەبراهامی پیاوچاک بە هەموو هێزی خودایی دەروونی خۆی هەوڵی دا دڵی ئەو بروادارانە بداتەوەو یارمەتییان بدات، کە تووشی نەخۆشییەکە بوون. پاشان خۆشی زۆر بە سەختی تووشی نەخۆشییەکە بوو، دەستی خۆی خستە سەر نووحی خزمەتکاری (دیاکۆن) و کۆچی دوایی کرد، تا پاداشتی باشی کارە چاکەکانی لە دادگەری ڕۆژی دادپەروەری وەربگرێت. کەواتە ئەویش ١٥ ساڵ کورسی قەشایەتی بەڕێوەبرد.

V.
نووح

دایک و باوکی ئەو پیاوە ڕەوحانییە خەڵکی دەشتاییەکانی (ئەنبار)[١٩] بوون و بەرەو ئورشەلیم چووبوون. وەکو منداڵێک تێکەڵی دیانەکانی ئەوێ ببوو.

بە هێزی چاکەی خودایی تەعمید کرابوو. لە دوای ئەوەی دایک و باوکی بەردو ڕۆژهەلات گەڕابوونەوە، هاتبوونە ئەدیاباتە، چونکە ئەدیاباتە زۆری جوولەکە لێ بووە، لە لایێکی تر ترسابوون بگەڕێنەوە کۆنە ولاتی خۆیان، چونکە ئەوێ تووشی شەڕوشۆڕ و ئائارامییێکی بێ کۆتایی هاتبوو. کە مندالەکە بیستی لێرەش دیان هەن، چووە لای ئەبرەهام و ئیتر دەستی پێکرد ژیانی خۆی بە هاتوچۆی لای ئەو بباتە سەر، بە هۆی ڕۆژووگرتن و نوێژی بەردەوام و شەونخوونییەکی بێ ژمار توانی بگاتە پلەیەکی بەرزی پیرۆزایەتی و وەرگرتنی شەرەفی دیدەنی تەماشاکردنی خودا، بە جۆرێک کە دەیتوانی زۆر نیشان و پەرجووان وەکو پەیامبەر نیشان بدات. کێ دەکارێت ئەو هەموو ئاتاجی و چەوساندنەوەی کە ئەو لە ئەنجامی ئەمە لە لایەن بێ بڕواکانەوە بە تایبەتی لە لایەن ماگەکان تووشی هات بژمێرێ! ئاوایە بەشە چاکەکەی کە دەدرێت بە پەیامبەران و لە ڕێگەی ئەوانیشەوە دەدرێت بە گشت کلێساکانی خودا. بیر لەو قسەیە بکەنەوە، ئەوەی کە من بە ئێوەم گوت: "بەندە لە خودانی خۆی گەورەتر نییە، ئەوان منیان چەوساندەوە، ئەوان ئێوەش دەچەوسێننەوە" (ئینجیل یوحەننا ٢٠،١٥) دواتر من ئاوام بە ئێوە گوت: "تا ئێوە خۆتان دلپەست نەکەن" (ئینجیل یوحەننا ١،١٦). چونکە ئەوان دێن و لە کۆبوونەوەکانتان بە سەرتاندا دەدەن، وە ساتێکیش دێت، کە هەر کەسێکی لەوانەی ئێوە دەکوژێت، وا باوەڕ دەکات، کە قوربانییێک بۆ خودا دەدات (ئینجیل یوحەننا: ٢،١٦) کەواتە ئەوە کلێسایە ئیمپراتۆریەتی ڕۆحی خودا لەسەر زەوی بەلام ئەو ئیمپراتۆریەتە بە پیاو خراپ و ئەهیکار ماگ و کافران دەورە گیراودو هەموو کاتێک بەگژیدادەچن. ئێمە هیوای ئەوەمان هەیە کە هەمیشە لە درەوشانەوە و سەرکەوتن دابێت. چونکە خودای ئێمە گوتوویەتی: "من بە سەر جیهاندا زال بووم" (ئینجیل یوحەننا: ١٦،٣٣) دەروازەکانی دۆزەخ (کلێساکانم) نابێت بگەن بە ئێوە (ئینجیل مەتتی: ١٨،١٦.) ئەو دوژمنایەتیەی نێوان کلێساکانی خودا و دنیا هەرگیز کۆتایی نایێت، تا لە کۆتایی کاتدا، ئەو کاتە پووش و پەلاش لە گەنم جیا دەکرێنەوە، فڕێ دەدرێنە ناو ئاگر و هەتا هەتا دەسووتێن (ئینجیل مەتتی ١٣،٣٠). نووحی بڕوادار ئەو هەموو پەیڤانەی لە یاد بوو، کاتێ پێنج جاران فڕێیان دایە ناو بەندیخانە، دەریاکانی بەختەوەری بە سەریادا ڕژان، کاتێ دوازدە جاران خرایە ژێر دار و قامچی، بە شێوەیەک تا خوێنی لە بەر دەڕۆیشت وەکو مەڕی بەر دەستی قەساب کپ دەبوو (Jes.٥٣،٧).

تا لە ئاکامدا خودا ویستی بە خودی خۆی تۆلەی ئەو پیاوچاکەی خۆی بکاتەوەو لە دەستی بێ بڕواکان ڕزگاری بکات، بەوەش قسەکەی داود هاتە دی: "من لاو بووم و پیر بووم هەرگیز نەمدیت هەقدارەکان بخرێنە پشت گوێ" (پسالم ٣٧،٢٥). ڕۆژێک کوڕی پیاوێکی بەناوبانگ و دەولەمەند بە ناوی (ڕازشاه)[٢٠] لە گوندێکی ئەدیابانە لە سەربان کەوتە خوارەوە قاچی شکا و جومگەی ئانیشکی بریندار بوو. کە ئەمە ڕووی دا ڕازشاه لە مالەوە نەبوو، بە هۆی بازرگانییەوە چووبوو بۆ شاری ئەربێللا. بە دلتەنگی و بە گریان شاری بەجێهێشت تا بزانێت ڕووداوەکە گەیشتۆتە کوێ. لەو کاتەشدا بوو کە نووحی پیاوچاک لەو گوندە گەورەیەی زاب بوو، چونکە ئەو لە ژەهرەی ماگەکان هەلاتبوو، خۆی لەو گوندە حەشار دابوو، کە ڕازشاه گەیشتەوە جێ و دیتی کوڕە تاقانەکەی وا لە دەرگای مەرگ دەدات، لە تاوان هۆشی لەبەر خۆی نەماو خۆلەمێشی بە سەر خۆی و هەموو مالەکەیدا کرد. ئەوسا پیاوچاکی خودا لەوێ بەدیارکەوت و بەلێنی بە کەس و کاری مندالەکە دا، کە ئەگەر بێت و ئەوان بڕوا بە حەزرەتی عیسا بهێنن، ئەوا کوڕەکەیان بۆ چاک دەکاتەوە. ئەوانیش وتیان: "ئەگەر تۆ ژیانێکی نوێ بدەی بەو کوڕە خۆشەویستەمان، مەرج بێت هەرچی تۆ بخوازیت ئەوە دەکەین". ئیتر ئەو پیاوچاکە دەستی بە پاڕانەوە کرد لە خودا: "تۆ خودایە، خودای باوکان، ئەی ئەوەی دەسەلاتی خۆت بە خەلک و بە گەلان پیشانداوە، تۆ ئەی ئەوەی لە ڕێگای حەزرەتی مووساوە نیشانەی لە ڕادەبەدەر گەورە گەورەت پیشانداوە و کوڕانی ئیسرائیلت بە قارەمانییێکی زۆر بەرەو ڕزگاری ڕانمایی کرد، تۆ! ئەی ئەوەی کە لە ڕێگای پێغەمبەرەکانت نیشانی هەموو مرۆڤایەتیت داوە، کە تۆ مەرگی گوناهباران ناخوازیت، بەلکو خوازیاری ئەوەیت کە ئەوان لە گوناهەکانیان پەشیمان ببنەوەو بژین (Ezech. ٢٣،١١). تۆ ئەی ئەوەی (لازاروست)[٢١] لە خەوی مەرگ وەئاگا هێنا، دوای ئەوەی کە چوار ڕۆژ بوو خەوی لێ کەوتبوو (ئینجیل یوحەننا: ٤٥-١٧، ١١) تۆ ئەی ئەوەی کە

فەرمووتانە: "هەر کەسێک بڕوا بە من بهێنێت، دەتوانێت پتر لەمەش بکات، تۆ ئەی ئەوەی لە ڕێگای قارەمانکارییە مەزنەکانی پێغەمبەرەوە، ناوی تۆ گەیشتە هەموو شوێنێک و کڵێسـای تۆ لەسەر تاشە بەردی نەبەزی "سیمون کەفاس"[22] دامەزرا (ئینجیل مەتتی ١٦،١٨)، تۆ ئۆهـ خودای من! تەماشای ئەو بەندەیەی خۆت بکە، منداڵێکی ساوایە، لە چارەی پاکی ڕا دیارە کە بڕوای بە تۆ هەیە، کە هەر تۆ خودای ڕاستەقینەی (ئینجیل یوحەننا ٣،١٧)، بە بەزەیی خۆت سەیری ئاپۆڕەی ئەو خەڵکە بکە کە لێرە کۆم بوونەتەوەو چاوەڕوانی بەزەیی تۆ دەکەن، گیان بێنەوە بەر ئەوە کە نەخش و نیگاری دەستی تۆیە، نەخۆشییەکانی لەشی چاک بکەرەوە!."

لەگەڵ دەربڕینی دوا وشەی نیشانەی خاچی بە سەر منداڵەکەدا کێشا، یەکسەر هەستایە سەرپێیان، ساغ و سەلامەت، بێ ئێش و ئازار، بێ هیچ کەم و کوڕییەک لە لەشی، خەڵکێکی زۆر هەواڵی ئەو پەرجووەی بیستەوە، هەرکەس لە ڕاستە خۆی سوپاسی خودای کرد، کە ڕووناکی خۆی لە ڕێگای ئافەریدەکانی خۆی بە دەردەخات. ڕازشاه و کەس و کارەکانی بەڵێنەکەی خۆیان هێنا دی، خۆیان تەعمید کرد و تا کۆتایی ژیانیان ژیانێکی پیرۆزانە ژیان.

نووحی پیاو چاکی خودا لەوێ هەر لە ماڵی ڕازشاه مایەوە، لە ترسی ماگەکان نەوێرا بگەڕێتەوە ئەربێللا، هەموو خەڵکی گوندەکەی هێنایە سەر ئەو باوەڕە ڕاستە. بەرەو ناوچەکانی ئەینەواش چوو ناوی خودای گەیاندە زۆر لەو گوندانەی، کە هێشتا ناوی خوایان نەبیستبوو. لە یەکێ لەو گوندانە کە ناوی (ڕێشی)[23] بوو، دار قەزوانێکیان دەپەرست، خەڵکی هەموو گوندەکەش هاتنە سەر ئەو باوەڕی کە مەسیح، ئەوەی کە جوودەکان لە خاچیان دا، بەڕاستی ڕۆڵەی خودا بوو.

یەکێ لە یاسا ئاینییەکانی ئەو گوندە ئەوە بوو، کە نەدەبووایە خوێن لە دەوروبەری ئەو دارەدا بڕێژرێت، ڕۆژێک منداڵان لە نزیکی ئەو دارە گەمەیان دەکرد، دیتیان وا مارێکی ڕەش بە دارەکە هەڵدەگەڕێت، بە ویستی خودا منداڵەکان مارەکەیان دا بەر بەردان و کوشتیان، خوێنی مارەکە کەمێک لەوێ ڕژا، کە ئێوارە داهات خەڵکی گوندەکە هاتن بۆ پەرستنی دارەکە، هەموو سەریان سوڕما کە چاویان بە خوێنەکە کەوت، لە ترسی خواکەیان هەموو هەڵاتن، خەفەت دایگرتن، دیارە کە خودای پیرۆزیش خۆی لەوێ بوو، بە بەزەیی گیانی پیرۆز خودا نیشانەیەکی خاچی لە سەر دارەکە کێشاو، درەختەکە لەوێ گوم بوو. بەڵام دوای چەند ڕۆژێک خەڵکێکی زۆر درەختەکەیان لە شاری داقووق لە خوار کەرکوک، لەسەر ڕێگەی کەرکوک بەرەو بەغدا، بە چەقاوی دۆزییەوە. لە بەر هەندێ ئەو کافرانە نووحی پیاوچاکیان گرت و دەست و پێیان بەستەوەو ویستیان بیسووتێنن. چونکە وایانزانی سەرچاوەی ئەو هەموو بەڵایە لە سەرەتا تا دوایی ئەوە. کاتێ خەریکی ئەوە بوون ئاگریان لە دارەکان بەردەدا، دیتیان درەختەکە هاتەوەو لە جێگەی خۆی چەقییەوە، بەدکارەکان بە یەکتریان گوت: "بەڕاستی دیارە خوا حەز ناکات ئێمە ئەو پیاوە بکوژین، لە بەر هەندێش ویستمان دەست بە سووتانی بکەین، خواکەمان دیسان هاتەوە، ئەوە بە ئاشکرا دەیەوێت پێمان بڵێت کە ئێمە نابێت ئەو پیاوە بکوژین، ئێمە ناتوانین داخوازی خودامان ڕەت بکەینەوە، کە ئاوا ویستەکانی خۆی دەردەبڕێت، ئەو پیاوە وەکو گوڵە باخێک وایە کە بارانی بە سەردا دەبارێت دەگەشێتەوە، کە تیشکی ڕۆژیش لێی دەدا دەژاکێتەوە، بەڵام کە دیسان باران بە سەریدا دەبارێتەوە لە جاران گەورەتر دەبێت، ئەو نووحەش وەسایە، ئەو ژاکابووەوە، بەڵام خودای ئێمە ویستی لە دەست ئێمەدا ڕزگاری بکات و بارانی بە سەردا باراند، بۆیە ئێمە دەمانەوێت وازی لێ بهێنین و ئازادی پێ ببەخشین. تا پێی قورسی خودامان نەکەوێتە سەر."

کە پیاوچاکی خودا دیتی ئەوان خەریکی ئەو باسانەن، دەستی کرد بەوەی بڕوای ڕاستەقینەی عیسایەتییان پێشان بدات، زۆر لەوان بڕوایان پێهێنا، یەکێ لەوانە سەرۆکی گوندەکە بوو ناوی ڕازمەردۆخ بوو، لە ڕێگای شەیدایی ئەو پیاوە، ئەوەی خوای کرد بە بەرگی خۆی، پووش و پەڵاش و زیوانی ماگەکان لەو شوێنە بنبڕ بوون، باوەڕی حەزرەتی مەسیح باڵا دەست بوو بە سەریانداو لە شوێنەکەیاندا ڕووا. نووحی پیرۆز لە خوا ساختەکان بە دووری خستنەوە، لەوانەی کە گوێیان هەیە و نابیستن، دەمیان هەیە و قسە ناکەن، چاویان هەیە و نابینن (پسالم: ٦-٥، ١١٥).

لە ماوەی چەند مانگێکی کەم نووحی ڕەوحانی خەڵکی هەموو گوندەکەی تەعمید کرد و ساڵێکی تەواو ڕێنمایی کردن. پاشان بە نهێنی گەڕایەوە بۆ ئەربێللا و دوای ئەوەی دوو ساڵی تر لە ڕەزی یەزداندا خزمەتی کردو زۆر پریستا[24] و دیاکۆنی پێگەیاند، بەرەو خوای خۆی

کۆچی دوایی کرد. تا پاداشتی خۆی لە خودا وەربگرێت، ئەو پاداشتەی کە بە کردەوە جوانەکانی، بە ناوبانگی چاکە و شەونخوونی و سەرکەوتنەکانی، بە ژیانی پڕ نیشان و پەرجووی، شکۆدارانە بۆ خۆی مسۆگەری کرد، ئەو شازدە ساڵان زۆر دیانی هۆپارشییەکەی ئێمەی ڕێنمایی کرد، دوای مەرگی ئەو، کڵێساکان بێ شوان مانەوەو لە دەستی رکوکینەی بێبڕوا و ماگەکان سێوی بوون. ئەوسا براکامان لەوپەڕی تەنگانەدا بوون، زۆریان لەوان کە تازە بوون و بڕوایان هێشتا لاواز بوو، دووبارە هەڵگەڕانەوەو بڕوایان بە شەیتانەکان هێنایەوە. چونکە دیتیان ماڵەکانیان تالان دەکرێ و، کوڕ و کچەکانیان دەفڕێندرێن و سەردنگوم دەکرێن، خۆشیان لەلایەن شاگردانی دوژمنانی تیردی مرۆڤ دڕندانە دەچەوسێندرێنەوە.

.VI
هابیل (ئابل)

چوار ساڵان دواتر دیانەکانی ناوچەکەمان بە بەشداری پریستا و دیاکۆنەکان کۆبوونەوە، بۆ ئەرکەکانی قەشایەتی مار (هابیل)یان هەڵبژارد و ناردیانە (حینایتا Henaitha)، تا لەوێ قەشەی شارەکە (زێخائیشو) پیرۆزی بکات (ئیجازەی قەشایەتی بداتێ ع.د). بۆ ئەوەی بیرەوەری نووحی رەوحانی لە بیری بڕواداران نەکوژێتەوە، هەستان کڵێسایەکیان بە ناوی نووح ناواکرد، تا ئێستاش شوێنەوارەکەی دەناسرێتەوە، ڕۆژانە دیانەکان دەچنە زیارەتی و لە پەناکەی دادەنیشن و بۆ مرازەکانی خۆیان و خێزانەکانیان لێی دەپاڕێنەوە.

ئاخ پێنێهاسی خۆشەویست! پیاوانی ئاوا لە وڵاتەکەی ئێمەدا سەریان هەڵدا، بۆ ئێمە بوون بە نموونەی کردەوەی چاک و پیرۆزایەتی، بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەوانمان لێ بێت دەبێت هەمیشە تێبکۆشین.

مار هابیل کوڕی پیاوێکی دارتاش بوو (دارتاشی کەرەسەکانی خانووبەرە ع.د) لە گوندی (زایرا)[٢٥]. کە گەورە بوو باوکی کردی بە شوانی مەڕەکانی خۆیان، لە منداڵییەوە خاوەنی خووڕەوشتێکی جوان بوو، کەسایەتیەکی دیاری هەبوو، هەرچی چاوی پێبکەوتبایە حەیرانی دەبوو. یەکێک بوو لەو خەڵکە سادانەی کە پەیامە ئینجیلییە پیرۆزەکان باسی کردوون و موژدەی بەهەشتی پێداون: "مرۆڤە سادەکان گیانیان بەختەوەرە، چونکە خاوەنی سامانەکانی ئاسمانن (ئینجیل مەتتی٣،٥). بەهیچ شێوەیەک دڵی نەدەچووە سەر ماڵی دونیا، باوکیشی چاک لەوە گەیشتبوو، کە کوڕەکەی عەودالی گەنجینەکانی زەوی نییەو بەدوای شتێکی تردا دەگەڕێت. کە لەبارەی باس و خواسی دنیا قسەیان لەگەڵدا دەکرد، ئەو بایەخی زۆر پێ نەدەداو خۆی بۆ کۆکردنەوەی سامانی دونیا ماندوو نەدەکردو ئەگەر لە شتێکی کەم بایە، خۆی تەنگەتاو نەدەکرد و بەسەرە خۆیدا نەدەهێنا.

لەبەر هەندێش بوو زۆر جاران ئاگای لە مەڕەکانی نەدەماو بە تەنها لەلای سەگەکەی بەجێی دەهێشتن و خۆشی دوور دەکەوتەوەو دەچووە ناو ئەشکەوتێک و بیری لەو جیهانە دەکردەوە. هەر لەسەر ئەمەش بوو و کە باوکی خۆشی نەدەویست.

جارێکیان هابیل لەناو شاخەکان دوو مەڕی لێ ون بوو، ئیتر یەکسەر باوکی لەماڵەوە دەری کرد. بۆ ڕۆژی دوایی هەردوو مەڕەکە خۆیان سەربەخۆ گەڕانەوە بۆ ناو مێگەلەکە، ئەوسا باوکی لە بەدەرنانی کوڕەکەی زۆر پەشیمان بووەوە. بەڵام کوڕەکەی ڕووی خۆی لە ئەربێللا کردبوو، لەوێش بە ویستی خودا ڕێی کەوتبووە کڵێسای دیانەکان، ئەوانیش لە ڕاهی خودا خواردن و خواردنەوەیان دایێ و یەکێکیش لەوان شەو لەلای خۆی دەینواند. دوای چەند ڕۆژێک منداڵەکە داوای لێ کردن کە تەعمیدی بکەن، دوای دوو ساڵان بۆ ماوەی شەش مانگان بووە خزمەتکاری[٢٦] مار ئەبرەهام. کە ئەبراهامی پیاو چاک و پیرۆز کۆچی دوایی کرد، هابیل خۆی لە نووحی بەهەشتی (جێگرەکەی ئەبرەهام) جودا نەکردەوەو وەکو باوکی خۆی خۆشی دەویست. هەروەکو لەسەرەوە گوتمان کە ئەو باوکە (ئابل) مرۆڤێکی بێ گوناە و خاکی و هەژار بوو، بۆیەشە ئەو حورمەتەی پێ درا کە وڵاتەکە بە میرات وەربگرێت. "خاکییەکان خاوەنی سامانەکانی ئاسمانن، چونکە ئەوانن وڵاتەکە بە میرات وەردەگرن (ئینجیل مەتتی ٥،٥). ئەوەش وڵاتی ئاسمانە. بەهۆی پاکی خۆی، ئەو بەهرەیەی پەیدا کردبوو، کە بتوانێت تووڕەیی و جەنگی نێوان بڕوادار و کافرەکان دابمرکێنێتەوە، دەیتوانی جڵەوی زمانی خۆی بگرێت، ئێمە بە زمان ناوی حەزرەت و باوک دەهێنین و هەر بە زمانیش نەفرەت لەو مرۆڤانە دەکەین، کە دروستکراوی نەخشی خودان" (یەعقوب: ٩.٣). بۆیە

پێویست ناکات ئێمە بیری لێ بکەینەوە، کە ئەو زارۆکەکانی جیهانی خۆش دەوێت و خۆشی دەیانخاتە سەر ڕێگای خۆیان، چونکە پیاوچاکەکان تەواون (کامیل) و گیانی پیرۆزیان تێدایە، ئەوان هیچ خراپەیەک ناکەن و لایان ئاشکرایە، کە خۆشەویستی ئەو جیهانە وەکو دوژمنایەتییە لەگەڵ خودا (یەعقوب٤.٤).

لەو کاتەدا فۆلوگیسی چوارەم بوو بە پاشای پارپەکان،(١٩١-٢٠٨/٢٠٧)، دەسەلاتێکی زۆری هەبوو، زۆر وڵاتی لە ڕۆمەکان سەندەوە. ڕووی لە وڵاتی فارسەکان کرد، ئەوانیش لە مێژ بوو هەر خۆیان چەکدار دەکرد، تا بەرامبەریان بوەستن و بێنە مەیدان. فۆلوگیس لەشکرێکی سەد و بیست هەزار سەربازی دژی فارسەکان بەرێخست. لە نزیک خوراسان گەیشتنە یەک، لە سەرەتا کە پارپەکان لە ڕووبارێکی بچووک پەڕینەوە، دیتیان هەر چوار دەوریان بە لەشکری فارس و مادەکان گەمارۆ دراوە، دوای جەنگێکی گەرم پارپەکان شکان. دەستیان بە ڕاکردن کرد، بە ڕیزی نارێک نارێک و بە پەرتوبڵاوی بەسەر شاخێکدا هەڵگەڕان و هەموو وڵاخەکانی سوارییان بۆ فارسەکان بەجێهێشت. بەڵام فارسەکان دوایان کەوتن و شاخەکەیان گەمارۆداو بێ ژمار لێیان کوشتن. پارپەکان دیتیان ئەگەر ئازایەتییەکی زۆر نەنوێنن و دەستێک نەوەشێنن، ئەوا مەرگ چاوەڕێیان دەکات، خۆیان کۆکردەوەو بە تەوژمێکی لە ڕادەبەدەر بۆ فارسەکان شۆڕبوونەوە خوارەوە، فارسەکانیان دەرپەڕاند و ئیتر ترسیان کەوتە سەر فارسەکان و فارسەکان هەڵاتن و ئەوان بە دوایان کەوتن تا دەریا، وەکو کلۆمسکە[٢٧] زۆر و زەوەند لاشەیان لێ بەردانەوە سەر زەوی. لە گەڕانەوەیان پارپەکان ڕووبەڕووی ئەو فارسانە بوونەوە، کە لە لەشکرەکەی خۆیان دابڕابوون، لە نێوان ئەوان و پارپەکان شەڕێکی نوێ بەرپابوو، شەڕەکە دوو ڕۆژی خایاند، شەوی سێیەم هەر دوو لایان لێی خەوتن، تا بۆ بەیانییەکەی بۆ ڕۆژی سێیەم درێژە بە جەنگەکەیان بدەن، بەڵام کە پارپەکان لە خەو هەستان دیتیان تاکە فارسێک لەوێ نەماوە، چونکە بەشەو هەموو ڕایان کردبوو، چووبوونە لای لەشکرەکەی خۆیان و یەکیان گرتبووەوە. بەو جۆرە پارپەکان بە سەرکەوتنێکی گەورە گەڕانەوە.

ئاخ پێنێهاسی خۆشەویست، ئا لەو ڕۆژگارە لە هەموو لایێک هەر جەنگ بوو، لە هەموو جێگەیێک هەر هەواڵی ناخۆش دەگەیشت. ئەگەر خودا لە هەموو کاتێک لەگەڵ کڵێساکانی خۆیدا نەبێت، وەکو خۆی بەڵێنی داوە، هەموو وەختێک بناغەکانیان پتەو نەکات، گومانی تێدا نییە کە هەزاران جار نوغرۆ و تەفروتوونا دەبوون. ئێستا کە تەماشای وڵاتی ڕۆمەکان دەکەین، دەبینین لەوەتەی کڵێسا هەیە هەرگیز چەوساندنەوەی لەسەر لا نەکەوتووە، دەتوانین ئەوە لە کتێبی مێژوویی کڵێسایی[٢٨] ئویزابیوسی قەیسەرییە فێرببین، بۆیە هەرکەسێکی کە بیەوێت بزانێت، چۆن لە دوای ئاوەها دژوارییێک و ئەو هەموو جۆرە تەنگ پێهەڵچنینە، کڵێسا هەر لەناو نەچووە، چۆن یاسا و دەزگاکانیان هێشتان ژەنگیان هەڵنەهێناوەو لەناو نەبردراون، یەکسەر ئەو کەسە بڕوای تەواو بەوە دەهێنێ، کە کڵێساکان لە باوەشی خودادا، لە باوەشی باوکدا پارێزراون.

یەکەمین چەوسێنەری دیانەکان (نیرۆ)[٢٩] بوو، ئەو گوناهبارە، تەنها بەوە وازی نەدەهێنا، کە دیانەکان ئازار بدات، بەڵکو هەوڵی ئەوەشی دەدا ئەوە بسەلمێنی کە دیانەکان سەرچاوەی هەموو خراپەکارییەکی جیهانن. بۆیەشە بەشێکی زۆری شاری ڕۆمای ئاگر تێبەردا، پاشان جاڕی دا، کە ئەوە دیانەکانن، ئەو ئاگردیان کردۆتەوەو فەرمانی دا کە دەبێت بێ بەزەیی پیاهاتنەوە لەناوببردرێن. ئەوساش ئەو بەدکارانە لە دوای بچووکترین بەهانە دەگەڕان، بۆ کوشتن و بنبڕکردنی براکانمان و ئازاردانیان بە هەموو جۆرێک. لەو چەوساندنەوە توندەدا، دوو پێشەوای ناوداری مزگێنیدەران کوژران. پەترۆسیان وەکو حەزرەتی عیسا لەخاچ دا و سەر بەرەو ژێر هەڵیان واسی، سەری پاولوسیان پەڕاند، لەو جێگایانەی کە ئەوانی لێ کوژرا، یەکسەر پنجە ڕووەکی ڕەنگاوڕەنگ لە زەوییەوە پشکووتن(٣٠)، وەکو بیرەوەری نەمریی ژیان و خەباتیان بۆ خودا، وەکو سکاڵایەکی شەرمەزارکەر دژی چەوسێنەرەکانیان، لە دوای نیرۆ هەندێ پاشای کافری تر سەریان بەرز کردەوە، هەموو جەللادە دۆزەخییەکان بە دوای دیانەکاندا دەگەڕان، بێ گومان ئەوە هەر شەیتان بوو، کە هەموو شتێکی خستبووە دڵیان و بە هەموو دەسەڵاتی خۆی یارمەتی دەدان، "دومیتیانوس مارکوس سیڤروس"[٣١] و زۆری تر وازیان نەدەهێنا و لە کوشتنی شاگردەکانی

حەزرەتی عیسا ماندوو نەدەبوون. دیانەکان لە هەموو لایەک خۆیان دەشاردەوەو بێ پشت و پەنا بوون. ڕایان دەکرد بۆ شاخەکان، بەڵام کافرەکان وەکو لیوپارتی[٣٢] بە خوێن تینوو بە دوایان دەکەوتن، ئەگەر لە ماڵەوەش بمابانایەوە، ئەوا لەگەڵ ژن و ماڵ و منداڵەکانیان وەکو بەرخ سەردەبڕدران، ئەگەر لە کوشتنیش بیان بەخشییان، ئەوا لە شاخەکان لە بەیانییەوە تا ئێوارە کاری سەختی بێگارییان پێ دەکردن.

بەڵێ ئاوا ببوونە کۆیلە، ئەوانەی حەزرەتی عیسای ڕۆڵەی خودایان بە ئازادی هەڵبژاردبوو، کردبوویان بە هاوڕێی خۆیان. ئای لەو ڕۆژە تاڵە پڕ لە ئازارەی کۆیلایەتی کوڕانی خودا. ئەوانەی بە بێ ویستی خۆیان کرابوونە خزمەتکار و بەندی بتپەرستەکان (ڕۆمەکان: ٤.٤) (دۆمیتیانDomitian) دەریای تەوەزەلی و هیچ و پووچی و گەمەی منداڵانە و کانگای خراپەکاری، هەر کە بەدیار دەکەوت و لەگەڵ سوپاکەی خۆی چەکدار دەکرد، ئیتر ئەوەی بە دواوە کە دەقەوما هەمووی هەر کوشتوبڕی و چەوساندنەوەی دیانەکان بوو. ئەوە چۆن بوو ئەو دەستەی کە حوکمی یوحەننای موژدەدەری نووسییەوە، یەکسەر لە جوولە نەکەوت و گۆج نەبوو؟[٣٣] ئەدی ئەوە چۆن ڕوویدا، ئەو سزایەی کە ئەو لە سروشەکانی خۆی بۆ بەدکار و بێبڕواکان ڕایگەیاندووە، یەکسەر بەر دۆمیتیان نەکەوت و نەیخستە قوڵایی دۆزەخ؟ لەگەڵ هەموو ئەمانە، ئاخ پینێهاسی خۆشەویست! ئێمە باوەڕمان وەهایە، کە هەتا بەدبەختی پتر دەورمان بگرێت، ئەوە چاکەی ئێمەی پتر تێدایە، لەبەر هەندێش دوای ئەو هەموو دژوارییە دڵمان پڕە لە خۆشی. جووەکانیش بۆ کەمکردنەوەو سووککردنی ئازار و ژانەکانیان دەیانگوت: "لەسەر چەمەکانی بابل، لەوێ دانیشتووین و گریاوین" (پسالم: ١٣٧.١)، کاتێکیش کە ویستی خودا هاتەدی، لەسەردەمی خوسرەوی شا فارس، بە ئاوازی سوپاسگوزاری، سروودیان بۆ گەڕانەوەی خۆیان دەچڕی. ئێمەش هەر ئاوا، لەبەر ئەوەی "نارسای Narsai" پاشای ئەدیابانە، لەگەڵ پارێکان نەچوو بۆ جەنگ، ئەو گورگە تاوانکارانە لە کینە و توورەییان هاروهاج بوون و دوای ئەوەی بە سەرکەوتوویی لەجەنگ گەڕانەوە، بەسەر وڵاتی ئێمەیان داداو شارەکانیان لێ تەخت و تاراج کردین، ئینجا گەڕانەوە بۆ ناوچەکانی خۆیان، بەڵام نارسای پاشایان لە ئاوی زاب خنکاند. بەو کوشتن و وێرانکارییە دیانەکانی وڵاتەکەمان زۆر ئازاریان چەشت و دەستی نزایان بۆ خوای زیندوو بەرزکردەوەو بەرامبەر ئەوی تاکو تەنها سروودی پەشیمانییان چڕی و وشەکانیان بەرەو ئەوی جاویدان بەرز کردەوە. ئەو کاتە ئابلی ڕابەری بەرخە زۆر لێکراوەکان بە هەموو گوندەکاندا دەگەڕا، هەروەکو لە کەسانی بڕوا پێکراو بیستوومانە، هێزی بە براکانی ئەوێ دەبەخشی، بۆ ئەوەی بتوانن بە بێباکی، لە پێناو خۆشەویستی داخوازییەکانی حەزرەتی مەسیح، بەرگەی ئەو تەنگپێهەڵچنینانە بگرن. ڕۆژێک کە ئەو لە یەکێ لە گوندەکان بە ناوی "ڕەحتا **Rahta**" دەبێت تایێکی گەرم دایدەگرێت، دوای ئەوە ئیبهیژ - مەشیحای دیاکۆنی پیرۆز دەکات، لە شەوی ١٣ی ئەیلول کۆچی دوایی دەکات. خەفەتباری گەورەی دیانەکانی ئەو گوندە بۆ مەرگی ئەو لە باسکردن نایەت، پێنج مانگ دواتر حەشاماتێکی زۆری خەڵکی شاری ئەربێللا بە دوای تەرمی پاک و پیرۆزیدا دەچن، لاشەکەی کە هەروەکو خۆی مابووەوە، دەتگوت تازە مردووە، بە ڕێز و حورمەتێکی زۆر دەیهێننەوە بۆ کڵێسای شار. خودای گەورە بە پەرجوویێکی سەرنجڕاکێش کۆمەکی ڕێڕەوی دیانەکانی کرد، وەکو نیشانەیەک بۆ ڕەزامەندی خۆی لەو خزمەتانەی کە ئەوان بۆ بەندەکەی ئەویان کرد، ژنێک کوڕە بچووکەکەی لەگەڵ خۆی هێنابوو بۆ کڵێسا، بۆ بەشداری و دیدەنی پرسەکەی، ئەوەی کە بۆ بەندەکەی خودا داندرابوو، منداڵەکە تەمەنی سێ ساڵان بوو، کەڕ و لاڵ بوو، یەک وشەشی لە دەم نەهاتبووە دەر، بەڵام کە دایکی بە ئیرادەی گیانی پیرۆز، منداڵەکەی هێنا لای تەرمی ئەو پیاوچاکەو وای لە منداڵەکە گەیاند کە دەستی ڕاستی پیاوچاکەکە ماچ بکات، منداڵەکەش ماچی کرد، یەکسەر بەبێ هیچ دژوارییەک هاتە قسە، خەڵک تێکڕا سوپاسی خودایان کرد، کە دەسەڵاتی خۆی لە ڕێگای پیاوچاکانەوە بەدیاردەخات.

VII

ئیبهیژ - مەشیحا Ebhedh-Mesiha

ئیبهیژ - مەشیحا خەڵکی ئەربێللا بوو، بەڵام لە سەردەمی منداڵیدا، کاتێکی زۆر لە ئەنتوخیاو شام

ژیابوو، لەوێ بوو بە خاوەنی باوەڕێکی ڕاستەقینە. کە گەڕاوە، بوو بە خزمەتکاری کڵێسا و میللەت. ئەویش وەکو پێشینیەکانی خۆی زیرەکی و شەیدایێکی زۆری بۆ پەیامەکانی ئینجیل پێشاندا. ئاژاوە و دڵپیسی لە ناو دیانەکاندا بەدوورخستەوە. بە درێژایی کاتی قەشایەتی ئەو، خودا باڵی ئارامی و ئاشتی بەسەر هەموو شوێنێک داهێنابوو، بەو هۆیەش هەموو دێر و کڵێساکان[34] بووژانەوەو ژمارەیان زۆر بوو، لە هەموو دەمێک مرۆڤ ئەو سروودانەی دەهاتە گوێ، کە بە پاداشتەکانی خودا هەڵدەگوتران.

لەو ڕۆژگارە کلیمینیس ئەلکسەندەرینوس[35] "Clemens Alexandrinus" لەناو ڕۆمەکاندا بە دەرس و وانە خوداییەکان ناوبانگی دابووەوە، هیچ کتێبێک نەبوو (کتێبە پیرۆزەکان)، کە ئەو وتارێکی لە بارە نەنووسێ، مرۆڤ دەتوانێت لە بارەی دانراوەکانی ئەو پیاوە قارەمانە، لە ئێکلاسیاستیکای ئویزابیوسی قەیسەرییە زانیاری وەربگرێت. دوای ئەوەی نیبهیژ - مەشیحا ٣٥ ساڵان ئەرکی قەشایەتی خۆی بەڕێوە برد، چوو بۆ بەهەشت بۆ لای هاوڕێکانی.

VIII

حایران Hairan

دوای نیبهیژ - مەشیحای بەهەشتی حایران لە بابلەوە لە (بێت ئارامایێ) هات، لە دەستپێکی قەشایەتی ئەودا شەڕ و شۆڕ و پشێوی هەموو لایێکی گرتەوە، بەری ڕۆژ تاریک هەڵگەڕا بوو، ڕۆژ نەیدەویست تیشکی خۆی پیشان بدات[36]، ئەوەش نیشانەی تووڕەیی خودا بوو لە گەلی خراپەکار، بۆیەشە شەڕ و شۆڕێکی زۆر لە سەردەمی ئەودا لە نێوان ڕۆم و پاریەکان ڕوویدا، ئەرتابان پاشای پاریەکان (٢١٣-٢٢٧) پەلاماری وڵاتەکانی ڕۆمی داو زۆر لە شارەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی میزۆپۆتامیای سووتاند. شاهراتی پاشای ئەدیاباتەش لەمەدا بەشداربوو. کاتێ (ماسرینوس)ی پاشای ڕۆمەکان بەو هەواڵانەی زانی، بە هێزێکی زۆرەوە هێرشی کردە سەر (ئەرتابان؟). جەنگ لە نێوانیاندا درێژەی کێشا، تا لە کۆتاییدا هەردوو پاشا لە نێوان خۆیاندا ڕێکەوتن، کە کەسیان چیتر بەبێ هۆیەکی ناچاری نەبێت خوێن نەڕێژێت. جا هەردوو لایان گەڕانەوە وڵاتی خۆیان. لەو ڕۆژگارەدا پاریەکان زۆر بەهێز بوون و جگە لە کوشتن و بڕین شتێکی تریان نەدەکرد. بەڵام خودا هەروەکو لە ڕێگای پێغەمبەرەکانی خۆیەوە بەڵێنی داوە: "ئەگەر تۆ وەکو هەڵۆیێک خۆت بەرز کەیتەوەو هێلانەکەت لە نێوان ئەستێرەکاندا چێ بکەیت، من لەوێوە تۆ دەهێنمەوە خوارەوە بۆ سەر زەوی" (عوبەدیا: ١.٤) ئەوانی گەڕاندەوەو بەریدانەوە سەر زەوی.

لە سەردەمەکانی پێشووتر، فارسەکان هەوڵی ئەوەیان دەدا، کە پاریەکان لەسەر کورسی دەسەڵات لابەرن، زۆر جاران هێزی خۆیان لە جەنگدا تاقی کردبووەوە، کەچی بەرپەرچ درابوونەوەو دەسەڵاتی پاریەکانیان پێ نەگۆڕا بوو، بەڵام ئەو پاریانەش لە ئاکامی جەنگ و ململانێیەکی زۆر تووشی ماندووبوون ببوون. فارس و مادەکانیش هەستیان بەمە کردبوو، هاوپەیمانێتیان لەگەڵ شاهراتی شای ئەدیاباتە و دومیتیانوسی شای کەرکوک (کەرخ سیلوخ) بەست و لە بەهاردا دەستیان کرد بە جەنگێکی گەورە دژی پاریەکان. پاریەکان شکان و دەسەڵاتیان بۆ هەمیشە لەدەست چوو. ئەوانیش (سەرکەوتووەکان) لە سەرەتا هێرشیان بردە سەر میزۆپۆتامیا، پاشان بۆ سەر بابل و بێت زابدیجنەو ئارزانینە[37]، لە ماوەی ئەو ساڵەدا توانییان تەواوی ئەو وڵاتە داگیربکەن، هەموو هەوڵێکی پاریەکان بێ سوود بوو، چونکە ڕۆژ و وادەیان هاتبوو، ئەوە بوو لە ئەنجامدا هەموو ڕایانکرد بۆ ناو شاخە بەرزەکان و هەموو وڵات و سەرتاپای سامانی پاشەکەوتکراوی ناو شارەکانیان بۆ فارسەکان بەجێهێشت. کوڕە گەورەکەی ئەرتابان کە ناوی ئەرساکس (ئەرشاک) بوو، بێبەزەییانە لەلایەن فارسەکان لە تسەیفون کوژرا. ئیتر فارسەکان لە تسەیفون لێیان دامەزراند و کردیان بە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی خۆیان. ئەو ڕۆژەی کە دەسەڵاتی پاریەکان، کوڕانی ئەرشاکی هێزدار، کۆتایی هات، ڕۆژی چوارشەم بوو، ڕێکەوتی ٢٧ی نیسانی ٥٣٥ی ئیمپراتۆری یۆنانی بوو. (٣٨) لە سەرەتای دەسەڵاتی فارسەکان، دیانەکان لە بارێکی ئاسایشدا بوون، توانییان پشوویێک بدەن و پەرە بە خۆیان بدەن.

ئەو هەموو شتانە لە ڕۆژگاری حایراندا ڕوویدا، ئەو بەهێز ببوو، هەمیشە بەهێزتریش دەبوو بەرامبەر تەنگانەییەکان، بە بەزەیی خودا، ئەو بەزەییەی کە

گەورەمان حەزرەتی عیسا بەسەر ئێمەیدا پەخش كردووە. بزانە، ئۆهـا پینێهاسی خۆشەویست لەو سالەدا كە فارسەكان دەسەلاتی سەرتاپای رۆژهەلاتیان كەوتە دەست، دیانێكی یەگجار زۆر لە رۆژئاوا و لە رۆژهەلاتیش هەبوون، بەلام چەوساندنەوە لە رۆژئاوادا چ جاران كۆتایی نەهاتووەو رۆژانە لە كووچەو و بازاڕان دیانەكان خوێنیان لەبەر رۆیشتووە، هەرگیز لەوێ ئاسایش و ئارامی بەرقەرار نەبووە (بۆ دیانەكان). بەرامبەر ئەوە لەلای ئێمە هیچ شتێكی ئاوا رووی نەداوە، رۆژانە پاشاكان خەریكی خەم و ماندووبوونی شەڕ و شۆڕ بوون، چەوساندنەوەی سەخت و دژوار هێشتان دژی ئێمە نەخرابووە كار، لە سۆنگەی ئەمەشدا پەیامەكانی ئینجیل پەلەكانی خۆیان تا دەریاو لقەكانیان تا ئەوبەری شەپۆلەكان ئاژوابوو (پسالم: ٢.٨٠). پتر لە بیست ناوچەی قەشایەتی هەبوون:

١- بێت - زابدای (زابدیجنە) Beth-Zabhdal-(Zabdicene)
٢- كەرخا د بێت سەلوخ Karkha dhe Beth-Selokh
٣- كاشكار Kashkar
٤- بێت - لاپات Beth-Lapat
٥- هوزمیرد ئەردەشێر Hormizd-Ardashir
٦- پیرات- مایشان Perath-Maishan
٧- حینایتا Henaitha
٨- هربات- گەلال Gharbath-Gelal
٩- ئارزون (ئارزانین) Arzon (Arzanene)
١٠- بێت - نیكاتور Beth-Nekator
١١-شەرقەرد Sharkard
١٢- بێت- مەسكەنی Beth-Meskene
١٣- حولڤان Hulvan
١٤- بێت- قەترایێ Beth-Katraje
١٥- بێت - حەززایێ Hazzaje-Beth
١٦- بێت دایلومایێ Beth-Dailomaje
١٧- شیگار Shiggar

هەروەكو لە شوێنەكانی تریش. بەلام نیسیبیس (- نوسەیبین ع. د.) و شارەكان (مەبەست تسەیفون و سلوبیایە) ئەو سەردەمە لە ترسی كافرەكان ناوچەی قەشایەتییان نەبوو، دوای ئەوەی كە دەسەلاتی ئەرشاكەكانی پارپ كۆتایی پێ هات، دیانەكانی ئەویش ویستیان ببن بە خاوەنی ناوچەی قەشایەتی خۆیان هەروەكو ئێمە، بە یارمەتی خودا لە جێگەی خۆیدا باسی لێوە دەكەین. لەو كاتەدا مامۆستای خوداپەرست و مێرخاس "توریگینیس Origenes" بە شارەزایی لە هەموو جۆرەكانی زانست ناوی دابووەوە، وەكو دەلێن : گیانی پیرۆز هەموو شتێكی بۆ گوتن خستبووە سەر زار، ئویزابیوس لە بارەی ئەو دەلێت، كە حەوت میرزا (دادنووس - كاتب عدل) یەك لە دوای یەك لە ژێر دەستی ئەو خەریكی نووسین بوون.(٣٩)

ئەو ساكە لە دوای ئەوەی فارسەكان دەسەلاتی رۆژهەلاتیان كەوتە دەست، دیانەكان كەمێك ترسیان لێ نیشت، لەوەی كە ئەوان بیانەوێ بە تیغی شمشێرەكانیان ئەوان (دیانەكان) لەناو بەرن. چونكە ئەوان بەسەر هەموو شایەكانی ولاتانی رۆژهەلاتدا زال بوون و "ماوپوت Mauput" (موبید) و مەرزەوانی داورەدەستەی خۆیانیان لە جێگا دانان. یەكەمین شای فارسەكان ئەردەشێر پارێزگارێكی دەولەتی بەناوی (ئاژورزاهاد Adhorzahad) (لەوانەیە ئاژەرزاد بێت. ع. د.) نارد بۆ ئەدیاباتە. بەلام خودا كە هەمیشە چاوی لە كلێساكانی خۆیەتی، تا شەپۆل و گەرداوەكان نغرۆیان نەكەن، دەروویێكی بەختەوەریی بۆ ئاوەلاكردن. شا ئەردەشێر فەرمانی دابوو، كە بۆ رێزگرتن لە خواكان، ئاتەشگەیێكی نوێ دروست بكەن و بە بەرپاكردنی مەراسیمێكی خواپەرستی تایبەت، رێز و حورمەتی خۆیان بۆ خودای مەزنی "رۆژ"ی سەرەوەی هەموو شتێك دەربڕن. ئەو یەكەمین كەسیش بوو كە نازناوی "شای شایان" و "خودا"ی لە خۆ نا. واتە سەرەڕای خودانەناسی خۆی، ئەو كوفرە گەورەیەشی خستە سەر، بەوەی كە ویستی شەرەفی خودایەتی بداتە خۆی و خەلكێكی زۆری ناچار كرد، ئەوانەی سەر بە ئایینەكانی تر بوون. كە ئاگر بپەرستن. بەلام (حایران)ی قەشە هەموو هێزی خۆی لەوە خەرج كرد. كە گەلەكەی خۆی لە هەموو زیان و تۆرێكی چندراوی دەستی شەیتان بپارێزێت، وەكو شوانێكی دلسۆز خۆی پێشكەشی مەڕەكانی كرد.

هێزی شەیدایێكی ئاوا، توانی زۆر گیانان بۆ ناو پەرژینەكەی حەزرەتی مەسیح رێنمایی بكات، ئەو گیانانەی كە پێشتر كەوتبوونە داوی دوژمنە دێرینەكەی ناحەز بە هەموو مرۆڤایەتی. دوای ئەوەی بە بەهرەداری

روحیی خۆی سالآنێکی زۆر، وەکو بۆ من دەردەکەوێ ٣٣ سالآن خزمەتی کرد، لە تەمەنێکی گەورە کۆچی دوایی کرد و ئێستا تاجی سەرکەوتنی بۆ هەلگیراوە، ئەوەی کە دادگەری رۆژی داد پێشکەشی دەکات.

.IX

شاحلوفا Shahlupha

دوای حایران کە پێشەوای پیاو چاکان بوو، شاحلوفا هات، شاحلوفا پیاوێکی شەیدا و لە خواترس بوو. ئەو باوکە رەوحانییەش هەر لە بابلەوە هاتبوو، هەر لە دەورانی منداڵی بە باوەری راستەقینە دەرس درابوو، ئێستاش دەستی بەوە کردبوو کە باوەرەکەی بە خەبات و تێکۆشین دژی دوژمنە نهێنی و ئاشکراکانی بەرەو سەرکەوتن ببات.

لەو سەردەمەدا شاگردانی حەزرەتی عیسا لە ولآتی رۆمەکاندا تووشی چەوساندنەوەو راونانێکی توند ببوونەوە، کە تێیدا (ماکسیمینوس Maximinus) (واتە ٢٣٨-٢٣٥ Maximinus C.Jul.Verus) بۆ لەناوبردن و بنەبرکردنیان لەسەر رووی زەوی دەستی لە هیچ نەدەگێرایەوە. ئاسمانیش بەو چەوساندنەوەیە پر ببوو لە گیانە پاکەکان، ئەو گیانانەی کە لە خودا دەپارانەوە، بۆ ئەوەی ئەو رۆژە تاریک و لیلآنەیان بۆ کورت بکاتەوەو بۆیان بگۆرێ بۆ خۆشی.

بەلآم هەروەکو ئێمە وتمان، بەرامبەری ئەوە لە هەموو لایێکی رۆژهەلآتدا بارودۆخ ئارام بوو، شاحلوفا رۆژ بە رۆژ لە شەیدایی و خۆشەویستی خودا دەسووتا، ئەو بوو کە گوندی (تەلنەجاحە Tel-Nejaha)ی بەرەو یەکێتی سێینەی پیرۆز برد، ئەوەش بە رێگای پێشاندانی پەرجوویێک لەو پەرجووانەی کە خودامان دەیانکا بە هۆیێک، بۆ ئەوەی راستی قسەی بەندەکانی خۆی بێنێتە دی. یەکێک لە پیاو ماقوولآنی گوندەکە کە ناوی (نەخیحا Nekhiha) بوو، بە سەختی تووشی نەخۆشی زکچوویی (زەحیری) ببوو، چونکە رۆژ لە دوای رۆژ ئازاری زۆرتر دەبوو، کەسیش لە گوندەکەیان نەبوو بتوانێت چارەسەری بکات، دایک و باوکی بردیان بۆ شاری ئەربێللا. ئەو دەمە شاحلوفای پیرۆز بە ئیرادەی خودا بەوەی زانی، وەکو بەهەشتیی (ئەنانیاس Ananias) هەستا چوو بۆ لای (Acta Apst ٩. ١٠ ff.)، کە کەسوکارەکانی ئەوانەی لەگەلی هاتبوون، هەموو کۆببوونەوە، ئەو بەلێنی پێدان ئەگەر هەرچی ئەو پێیان دەلێت جێبەجێی بکەن، ئەوا نەخۆشەکەیان بە تەواوی بۆ چاک بکاتەوە. ئیتر دەستی پێ کرد کە باوەری عیسایەتییان بۆ رۆشن بکاتەوە، لە کتێبە خوداییەکان و لە خێرایی بلآوبوونەوەی ئەو ئایینە بەسەر هەموو رووی زەویدا. بۆی رۆشن کردنەوە کە حەزرەتی عیسا، ئەو کەسەی کە جووەکان لە ئورشەلیم لەخاچیان دا، رۆلەی خودا بووەو بە ئازادی خۆی رێگای چەوسانەوەی هەلبژارد، بۆ ئەوەی ئێمە لە کۆتی بەندایەتی و شەیتانەکان رزگار بکات.

هەموو پێکەوە رەزامەندی خۆیان پێشانداو پەیمانیان دا کە ئەگەر راستی ئاخاوتنەکانی خۆی بە چاککردنەوەی نەخیحا بسەلمێنێت، ئەوا هەموویان باوەرەکەی لێ وەردەگرن و خۆیان تەعمید دەکەن و دێنە ناو کۆشی پیرۆزی کلێسا. ئەوسا شاحلوفەی پیرۆز دەستی کرد بە نوێژکردن و بە کێشانی نیشانەی خاچ و ئەو نەخۆشە بێ چارەیەی چاک کردەوە. چونکە هەموو شتێک بۆ خودا ئاسانە. زۆر کەس لە خەلکی تەلنەجاح بروایان بە خوا هێنا و خۆیان تەعمید کرد.

لەو کاتەدا بوو کە ئەردەشێری شای فارسەکان (٢٢٦-٢٤١) مرد، دوای ئەو شاپوور هات (٢٤١-٢٧٢)، پیاوێکی تەبیعات توند بوو، هەر لە سالی یەکەم جەنگێکی دژی (خورازمییەکان Chorasmiern") و مادە چیاییەکان بەرپاکرد و لە شەرێکی سەخت بەسەریاندا زال بوو، لەوێوە لە هێرشەکانی بەردەوام بوو، توانی مل کەچ بکات بە (گیلەکان Gel) و (دایلیمیتەکان Dailemit) و (هورکانییەکان Hyrkan) کە لە ناوچە شاخاوییە دوورە دەستەکانی نزیک دوورترین دەریا نیشتەجێ بوون. هەموو دونیا لێی دەترسا. گەلێک جاریش شەری لە دژی رۆمەکان قەوماند.

لە ناو لەشکرەکەی شاپوور کابرایێکی دیانی دەولەمەند هەبوو، ناوی (گەنزەخان Ganzakan) بوو. کە ئەو پیاوە هات بۆ ئەدیاباتە و دیتی لەوێ و لە گوندەکانی ئەو ولآتە ژمارەیێکی زۆر دیان هەن، تکای لە شاحلوفا کرد کە بچێت بۆ تسەیفون و سەر لەو کەمە دیانانە بدات کە لەوێ دەستیان پێ کردبوو کە خۆ پێشانبدەن، شاحلوفا لە خۆی ترسا کە بچێت بۆ ئەوێ، بەلآم دوای ئەوەی

گەنزەخان ئارامی کردەوەو دڵنیای کرد، شاحلوفای پشت ئەستوور بە خوای خۆی هەستا بەرێ کەوت بەرەو ئەوێ. ئەخیحاو، ئەوەی کە لە ئەخۆشی زەحیری چاکی کردبووەوە، دوو دیاکۆنی تری لەگەڵ خۆی برد. بە ڕێگاوە بوون تووشیان بوو بە تووشی ئیسماعیلییەکان (بەدەوییەکان)، بەدەوییەکان ئەوانیشیان لەگەڵ خۆ راپێچ کرد، چوار مانگی برد تا توانییان رابکەن، چوونە شاری دەوڵەمەندی تسەیفۆن[٤٠]. لەوێ هەموو براکانی خۆیان کۆکردەوەو هێز و توانایان پێ بەخشین. شاحلوفا پیاوێکی ئەوتیی پیرۆز کرد و کردی بە پریستاو لەوێ دایمەزراند. بە خۆی دوو ساڵان لەوێ مایەوە، ئەو کاتەش شاپوور پاشا گەڕابووەوە، ئەوسا ژمارەیەکی زۆر لە دیاکۆنان هەڵیان گرت و بەرێز و حورمەتێکی زۆر بەرەو ئەدیاباتە بەڕێیان کردەوە. بەڵام دیانەکانی سلویسیا و تسەیفون خەم و پەژارە دایگرتبوون و بە دوایدا دەگریان، وەکو ئەوەی سەرکەوتنی حەزرەتی عیسا بۆ ئاسمان بە چاوی خۆیان ببینن، ئاوا.

دوای گەڕانەوەی بۆ وڵاتەکەی خۆی، زۆر کاروباری تری جێبەجێ کرد، لەوێش زۆر قەشە و دیاکۆنی پیرۆز کرد (دەستی خۆی لەسەر دانان بۆ ئیجازەی قەشایەتی ع.د.)، هەروەکو ئێمە لە کەسانی بڕواپێکراو بیستوومانە، قەشەی بێت - زابدای (شوبحا - لیشۆ Shubha-lisho) هاتۆتە سەردانی و ساڵانێکی رەبەق بە گونجاوی لەگەڵ یەکدا ژیاون و پێکەوە چوونە بۆ حەربەتگەلال و (ریسۆنین) و (ریمۆنین) و ئیجازەی قەشەیەکیشیان داوە. لەوێشەوە چوونە بۆ شەهرقەرد و چاویان بە چەند دیانێک کەوتووە، کە لە شوێنەکانی ترەوە هاتبوون و بەوێدا تێپەڕ ببوون. ئیجازەی قەشایەتییەکیشیان بۆ ئەوێ دابوو، چونکە پێشتر قەشەکەی خۆیان مردبوو. پاشان هەردووکیان گەڕاونەتەوە بۆ ئەربێللا و ماڵئاواییان لە یەکتر کردووە. بە سەرسامییەوە لە نیزام و رێکوپێکی ناو کڵێساکان (ئەوانەی ئەدیابان) و ژمارەی زۆری دیانەکان، شوبحالیشۆ گەڕاوەتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی، ئیتر ئەویش دەستی پێکرد کە ئەو رێکوپێکییەی کە بەرچاوی کەوتبوو، لەوێی بهێنێتە دی، وە سوپاسی خودای کرد بۆ گەورەیی هوپارشی ئەدیابانە و رێکوپێکی دام و دەستووری ئایینی کڵێساکانی ئەوێ.

شاحلوفای هێز لە خودا وەرگرتوو چەند ساڵێکی تر خۆی ماندوو کرد و بۆ خاتری حەزرەتی عیسا خزمەتی کرد. جا ماڵئاوایی لەو جیهانە جەنجاڵە کرد و بۆ جیهانی ئاسوودەیی باری کرد و لە کڵێسا بچووکەکە ناشتیان، لەو کڵێسایەی کە لە کاتی دروستکردنیدا ناوی ئەو نووحەی لێندرابوو، کە پێشینەی ئەو بوو لەو پیشە پاداشدارەی بەڕێوەبردنی مەڕەکانی حەزرەتی مەسیح. ئەو کورسی پایەبەرزی ئەدیابانەی ١٥ ساڵان بەڕێوە برد.

.X

ئەخاژابوهی Akha-Dhabhuhi

دوای ئەو ئەخاژابوهی هات. پیاوێکی زیرەک و خەباتکار بوو، کوڕی پریستای شاری ئەربێللا بوو، ئەو پریستایە وەکو دەڵێن چوار کوڕی هەبووەو هەر چواریان پریستا بوونە. دایکیان لە تیرەی ماگییەکان بووە و شووی بە کوڕە گەورەکەی خۆی کردۆتەوە، کە گەورەتر بووە لە ئەخاژابوهی، هەر لەبەر هەندێش خەڵک بەو نازناوە بانگیان کردووە ئەخا ژا بوهی، واتە "برای باوکی"[٤١] واتە برای ئەوەیان کە دایکی مارەکردۆتەوە. ئەوە کە لە سەردەمی منداڵیدا لەسەر بڕوای ماگییەکان دەبێت و بە هۆی قەومانی شەڕ لەگەڵ رۆمەکان دەچێتە تسەیفون، لەوێوە دەگەڕێتەوە نیشتمانەکەی خۆی و بڕوا بە ئایینی عیسایی دێنێت. پەیوەندییەکی بەردەوام لەگەڵ قەشە حایراندا دەبەستێت تا رۆژی پیرۆزکردنی (واتە تا وەرگرتنی ئیجازەی قەشایەتی لە حایران)، جا ئەویش بە دەوری خۆی خەڵکێکی زۆر لە کافرەکان دێنێتە سەر رێی راست. لە رۆژگاری ئەودا (گوفراشناسپ)ی مۆبیدی ئەدیابانە، لە (ڤـــەراهران Warahran) (بەهرام Behram)ی سێیەمی پاشای فارسەکان (٢٧٦-٢٩٣) تووڕە بوو، لە ناوچە شاخاوییەکان قەڵاتێکی بۆ خۆی دروست کرد[٤٢]، تا تێیدا خۆی لە پەلاماری دوژمن بپارێزێت. ژمارەییەکی زۆر تیراندازی لێزانی لە دەوری خۆی کۆکردەوە، کە بە پێی ئەو زانیارییانەی ساڵ دوای ساڵ گێردراونەتەوە ژمارەیان (٥٦٠) تیرانداز بووە. رۆژانە بە گرووپەی پەنجا شەست کەسی بەسەر رێگاو بانەکانیان دادەداو هەرچی وەگیریان کەوتووە راو و رووتیان کردووە. بە هۆی ئەو راو رووتە بە تەواوی پەیوەندی نێوان شار و گوندەکان پچڕاوە، خەڵکێکی زۆر لە دانیشتوانی

ئەدیابانە، ئەوێ بەجێدەهێڵن و بۆ وڵاتەکانی تر بار دەکەن، چەندەها گوند و ئاوەدانی گەشاوە چۆڵ و هۆڵ دەمێنێتەوە. کەس ناتوانێ کێڵگە و زەوییەکانی تۆ بکات، چونکە خاوەن زەوییەکان لە ترسی ڕێگرەکان نەدەوێران لە ماڵ بچنە دەرەوە. بێ ژمار خەڵکی دەوڵەمەند بەرەو پایتەخت دەچن، تا هەواڵی بارودۆخەکە بە ڤەراهرانی پاشا ڕابگەیەنن. ئەویش گوێی لە قسەی خەڵکەکە ڕاگرت و سەربازێکی زۆری بێ ژماری بۆ ئەوێ هەنارد. ئەو سەربازانە بەرەو ئەوێ چوون، بە نیازی ئەوەی قەڵاتەکەی گوفراشناسب لە بناغەوە هەڵتەکێنن. بەڵام بەهۆی زۆری تیران، ئەو تیرانەی کە لەلایەن سەربازەکانی گوفراشناسب زۆر هونەرمەندانە دەهاوێژران، نەیانتوانی لە سنوورێکی دیاریکراو زیاتر خۆیان لە قەڵاتەکە نزیک بکەنەوە. بەڵام دوای دوو مانگی ڕەبەق هەوڵ و ماندوو بوون. بەبێ ئەوەی هیچ دەستکەوتێکیان هەبێت، هەواڵیان بۆ ڤەرەهران نارد، ئەویش لەگەڵ (زارهەسپ)ی سەرلەشکری ژیر و وریا، بێ ژمار سەربازی تری بۆ هەناردن. بەڵام ئەویش نەیتوانی چۆک بە قەڵا دابدات، چونکە قەڵاکە زۆر سەخت بوو. هەروەها سەربازە زۆرەکانی ناوی زۆر خورت بوون، تیرهاوێژە لێزانەکانیش ماوەی ئەوەیان نەدەدا کە بۆ تاوێکیش بەرامبەرەکەیان بێنە پێشەوە، بۆیە زارهەسپ پەنای بردە بەر فێڵ و فەرەج، بەڵکو بتوانێت داوێک دابنێتەوەو گوفراشناسبی پێوەبکات. هەستا کوڕەکەی خۆی لەگەڵ کۆمەڵە دیارییەکی بە نرخ ناردە لای گوفراشناسب، کوڕەکەی ڕاسپارد کە پێی بڵێت: "تەماشا بکە، پاشای پاشایان، لەوەتەی هەواڵی ئەو ئازایەتییەی تۆی بیستووە، ئارەزووی دۆستایەتیتان دەکات و حەز دەکات بتانکات بە پارێزگاری سەرتاپای وڵات. بۆیە من دەمەوێ بە تەنها قسەت لەگەڵدا بکەم. بێ ئەوەی هیچ سەربازێکمان لابێت، بۆیە تکایە واز لە شەڕ بێنەو تەنها خۆت وەرە خوارەوە بۆ جێگایێک، تا بەتەنهاو دوو بە دوو لەگەڵ یەکتر بدوێین" ئەوە بوو گوفراشناسب بڕوای بەمە کرد، وە لەبەر ئەوەی ئەویش زۆر پێویستی بە بەستنی پەیمانی ئاشتی هەبوو، چونکە شەڕەکە زۆر درێژەی کێشابوو، لە ژیانی لەگەڵ سەربازەکانی بێزار ببوو، بۆیە چووە خوارەوە و بۆ شوێنێکی دامێن قەڵاکەو داوای لە زارهەسپ کرد کە بچێتە لای، تا دەست بە دانوستاندن بکەن. پێشتریش زارهەسپ فەرمانی دابوو، کە ژمارەیێکی زۆر پاسەوانی ئازا بێن و خۆیان لە نزیک ئەوان مەڵاس بدەن و کاتێک کە ئەوان دوو بە دوو گفتوگۆ دەکەن، بە سەریان دابدەن و گوفراشناسب بگرن. ئیتر بەم جۆرە بەهۆی ئەو فێڵە گوفراشناسب گیرا.

ڤەرەهران زۆر بە کارەکەی زارهەسپ دڵخۆش بوو، فەرمانی دا کە گوفراشناسب بە ئەشکەنجە و ئازار بکوژن و پێستەکەی بگوورن و لە قەڵاتی پاشایەتییەکی خۆیدا هەڵیبواسن، تا هەر کەسێک بیبینێت، ترس بیگرێت و چاک بزانێت کە ئەوە سزای تۆڵەی پاشای پاشایانە لەو کەسانەی کە بەرامبەر فەرمانەکانی سەرپێچی دەکەن. لەگەڵ ئەوەی کە ئەخاژابوهی ئازا، ئەو هەموو زۆرداری و دڕندەییەی بەچاو دەبینی، ڕێگای ئەوەی نەدا کە گیانە هێزدارەکەی شێلو بێت و تووشی ماندوویی ببێت. لەگەڵ ئەو هەموو چاوزەقکردنەوە و هەڕەشە و گوڕەشەی کە لێی دەکرا، بە ئارامی و دانبەخۆگرتنێکی تەواو و بە خۆشەویستییەکی وا کە شیاوی شاگردانی حەزرەتی عیسا بێت، دەستی کرد بە گەڕان و سووڕان بە هەموو هیپارشییە گەورە و فراوانەکەی. ڕۆژێک قاسیدی بەدوادا هاتن، کە لە لایەن دیانەکانی تسەیفونەوە نێردرابوون، داوایان لێ کرد، کە ئەویش هەروەکو شاحلوفای پێشینەی بچێتە لایان و هانیان بدات و ڕێگای ڕاستییان پێشان بدات، هەندێک دڵنەواییان بکات و توانا و هێزیان پێ ببەخشێت[٤٣].

هەروەها ئەوان پێنج پیاوی بڕوادار و لە خواترسیان هەڵبژاردبوو، تا ئەو دەستیان بەسەردا بهێنێت و پیرۆزیان بکات. ئەویش وەکو بازرگانێکی زیرەک و لێزان، کە هەمیشە هەوڵی زۆرکردنی سەروەت و سامانی خۆی دەدات، پیاوەکانی پیرۆز کرد و لەگەڵ نێردراوەکان و زیخا - ئیشۆی حەربەتگەلال و (شابتا Shabtha) قەشەی بێت-زابدای بەرەو پایتەخت کەوتنە ڕێگا هەروەکو کە لە نووسراوەکان دەگێڕدرێتەوە، ئەوان نزیکەی ساڵێک لەوێ مانەوەو هەموو گیروگرفتەکانیان بۆ چارەسەر کردوون.

ڕۆژێک لەناو ئاپۆڕەیەکی فراوانی خەڵک، شابتا بەرز دەبێتەوەو دەستدەکات بە وتاردان و ئامۆژگاریکردنی خەڵکەکە، ئەوە ڕۆشن دەکاتەوە، کە نابێت لەو کەسە بترسێین، کە تەنها توانای خراپکردنی جەستەی هەیە، بەڵکو گەرەکە هەر لەوە بترسێین کە لاشە و گیان داوێتە

ئاو ئاگری دۆزەخ (مەتتی: ٢٨. ١٠). بە حەماسەتێکی زۆرەوە باسی ئەوە دەکات، کە سەرکەوتنی خودامان بەڕاستی سەرکەوتنە، بەڵام سەرکەوتنی پاشای سەر زەوی، جگە لە لووت بەرزی و خۆبەگەورەزانین و خۆ گێف کردنەوەو ژان و خەم و خەفەت و مردن شتێکی دیکە نییە، خۆبەزلزانینێکی وا، کاتێ کە پاشایان تەنها سەرکەوتنێکی جەستەیی بەدەست دەهێنن، لووت بەرز دەکەنەوەو لە ڕادەبەدەر سنگ دەردەپەڕێنن و ئەوەیان لەبیر دەچێت، کە ئەوان بوونەوەرێکن لەناودەچن، تەنانەت پلە و پایەی خودایش دەدەن بە خۆیان، بەوەش گوناهەکانیان ئەوەندە زۆر دەبێت، کە ئاگری بێ کۆتایی وەکو سزایێک بۆ گوناهەکانیان وەردەگرن، ئازار دەچێژن، بەقەد ماندووبوونیان بۆ سەرکەوتنیان، ئەو ماندووبوونەی کە نایێتە ژمار، بەر لە هاتنی کاتی شەڕ، لەخەم و بیرکردنەوەیەکی بێ ئەندازەن بۆ ئەو شەڕەی لە پێشیانە، کە ئایا سەردەکەون، یان دەبەزن. بۆیە بە ڕۆژ لە خەمدا دەبن و چەندەها شەویش خەو ناچێتە چاویانەوە. بە چاوی خۆیان مەرگ دەبینن، بە قەد ئەو مەرگانەی کە بێگومان لە هەردوو لایەنەوە زۆر ڕوو دەدەن، ئەوەشە سەرچاوەی ئازار و تلانەوەی باوکان و کەسوکاران و دەبێتە هۆی ڕژانی فرمێسکی چاوی دایکان. چونکە شمشێرەکان لەشی کوڕە خۆشەویستەکانیان پارچە پارچە دەکات و نێزەکان لاتەنکیشی خۆشەویستەکانیان کونبەدەر دەکات.

بەڵام سەرکەوتنی مەسیح خۆشی و بەختەوەرییە بۆ هەموو کەس، تەنانەت بۆ دوژمنەکانیشی، بۆ جوولەکە و کافرەکان."

کە شابتا لەناو خەڵک ئەو وتارەی دا، یەکێک لە کافرەکان کە لەوێ ئامادە بوو، چوو ئەو هەواڵەی گەیاندە یەکێ لە گەورەکانی پاشا: "دیانەکان ئەوە فێری خەڵک دەکەن، کە پاشای پاشایان زۆردارەو لەناودەچێت و سەرکەوتنەکانی سەرکەوتن نین، بەڵکو یاخیبوون و زۆردارییە".

کە دیانەکان بەوەیان زانی شڵەژان و کەوتنە خەمێکی زۆر و خۆیان لە ماڵەکانیان شاردەوە، هەندێکیشیان ڕایانکرد بۆ بیابان. هەر لە هەمان شەویشدا شابتا هەستا و بێ بیرکردنەوەو بە شڵەژاوی ڕێگای گرتە بەر. چونکە زۆر لەوە دەترسا کە بگیرێت، وای نەکرد کەس بیناسێت، نزیکەی دوو ساڵان خۆی شاردەوە. بۆ ئەمە دیانەکانی تسەیفون هەستان دیارییان برد بۆ یەکێ لە گەورە پیاوەکان بە ناوی (ڕەدەگان Radagan)[٤٤]و تکایان لێ کرد، هەوڵی ئەوە بدات کە تووڕەیی پاشا خاوبکاتەوە، درۆزن و بوختانچییان بە ناڕەوا پاشایان لەو (شابتا) تووڕە کرد. خودا ئەوەی خستە گیانی ڕەدەگان و توانی ئەم کارە ڕێکبخات و تووڕەیی زۆری پاشای پاشایان دابمرکێنێتەوە، بەم جۆرە بە یارمەتی خودا، ئەوەی کە گەرداوان ئارام دەکاتەوەو ئاشتی دەخاتە جێگەی شەڕ و چەوسانەوەو ئاسن بە ڕووی ئاسندا دەدات، چاوگی ئەو بەڵایە لە ڕێگا لابردرا، ئەو بەڵایەی لەوانە بوو ببێت بە هۆی کوشتنی زۆر لە برایان، چونکە هێشتا وادەی چەوساندنەوەو کوشتار نەهاتبوو.

بەڵام ئەخاژابوهی شوێنی خۆی بەجێ نەهێشت، لەگەڵ ئەو هەموو مەترسی و پشێوییە، هەر هانی دیانەکانی دەدا کە پشت بە خودای هەمیشە زیندوو ببەستن، ئەو خودایەی کە دروستی کردوون. من وادەزانم، کەس ناتوانێ نەهی لەم ڕاستییە بکات، کە ئەو سەردەمە پڕ لە ئاسایش و ئارامییە، بەر و ئاکامی نوێژ و خواپەرستی ئەو بوو، کێ دەیتوانی تەماشای ئەو بکات و سەری سوڕ نەمێنێت، کاتێ کە ئەو لە نوێژکردندا کڕنووشی بە دڵە شکاوەکەی خۆی دەبرد و چونکە خودا دڵێکی شکاو ناخاتە پشت گوێ (پسالم: ١٩. ٥١).

دانیشتوانی تسەیفون داوایان لێ کرد کە قەشەیەکیان بۆ پیرۆز بکات، تا بۆ هەمیشە لە ناویاندا بمێنێتەوە، گوتیان: "ئەوە دیانێکی زۆر لێرەدا هەن، پێشەواو قەشەکانیش لە ئێمە دوورن ناتوانن هەموو دەمێک بۆ لای ئێمە بێن و خەم لە پێویستی و ئاتاجییەکانی ئێمە بخۆن و لە پرسە گیانی و جەستەییەکان ئێمە بخەنە سەر ڕێگای ڕاست". ئەویش بە خۆشحاڵییەوە داواکەی لێ وەرگرتن و ئارەزووەکەی بۆ جێبەجێکردن. هەواڵی بۆ (حایبێیل Haibeel)ی قەشەی (سوسە) نارد[٤٥]، تا پێکەوە لەگەڵ ئەو، بە ڕەزامەندی تەواوی خۆیان و تەواوی هەموو خەڵکەکە (پاپا)ی ئارامییانیان بۆ ئەمە هەڵبژارد، کە پیاوێکی زانا و دنیا دیدە بوو. ئیتر هەریەکە لەوان گەڕایەوە بۆ نیشتمانی خۆی، بە سەرسوڕماوی لەوەی کە چۆن خودا هەمیشە لە خەمی کڵێساکانی خۆیەتی. چونکە

ئەو کلێسایانە بەو خوێنانە راسپێردراون، کە بە هۆی لایەنگیری لە خودا رژێنرانە سەر دارخاچەکان.

کە ئەخاژابوهی بەرەو ئەربێللا هاتەوە، هەموو دیانەکان و زۆر لە ماگ و کافرەکانیش بەرەوپیری چوون و بە ئاهەنگ و خۆشی هێنایانەوە ناو شار، سەبارەت بە ژیانی پڕ لە ئاکاری جوان و قسەی شیرین و کردەوە باشەکانی. دوای سەرکەوتنێکی زۆر، گیانی خۆی سپاردە دەستی خودای ئافەریدی، دوای ئەوەی هەژدە ساڵان خزمەتی کرد.

شێریا Sheria

دوای ئەخاژابوهی کرێکاری ئازاو پریستای ڕاستەقینە شێریا هاتە پێشەوە، بۆ ڕابەرایەتی گەلی خودا. ئەو پیاوە خەڵکی ئەربێللا بوو، کوڕی باوک و دایکێکی دیانی مەسیح - دۆست بوو. لە منداڵییەوە لە خزمەتی کلێسادا بوو، هەروەها هەموو ئەرکە ئایینییەکانی جێبەجێ دەکرد. ئەوەش خەباتێکی زۆری کرد دژی شاگردانی شەیتان. ئۆهـ! پینێهاسی خودادۆست، لە ڕۆژگاری ئەودا کلێساکانی خودا چ سەرکەوتنێکی مەزنیان بە دەست هێنا. دوای ئەوەی کلێساکان ٣٠٠ ساڵ چەوسێندرانەوەو ئاتاج ببوون و بناغەکانیان هەڵتەکابوون، بەهۆی (کونستانتین)[٤٦]ی هەمیشە سەرکەوتوو، ئارامی و ئاسایش و سەرکەوتن هەموو کونجێکی گرتەوە.

بڕێک بەر لە هاتنی ئەو (دیۆکلیتیان Diokletain) پاشای تاوانکار هەوڵی ئەوەی دەدا کە ناوی مەسیحییەت لەسەر ڕووی زەوی ڕەش بکاتەوە، شەو و ڕۆژ بۆ ئەو ئامانجە هەوڵی دەدا، ئەو فەرمانی ئەوەی دا کە کلێساکان بڕووخێنن و بێ بەزەیی پێداهاتنەوە دیانەکان بکوژن، چ ترس و لەرزێک، چۆن زەندەقچوونێک سەرتاپای خەڵکی گرتەوە، کە ئەو فەرمانە بێ بەزەییەی دا! کافرەکان ئەوەیان بەس نەبوو کە دیانەکان تاکوتەرا بکوژن، بەڵکو خەڵکەکەیان بە کۆمەڵ دەکوشت و دەسووتاند، بەبێ ئەوەی بخرێنە بەردەم هیچ دادوەرێک. زۆر جاران دەدیترا کە باوک جەللادی کوڕەکەی خۆی بوو، برا جەللادی براکەی خۆی بوو، بە شێوەیەک کە ئاقاری خۆشەویستی لە ناوەڕاستیەوە شەقی بردبوو.

لە کاتێکدا کە پاشای ڕۆمەکان خەریکی ئەو تاوانکاریە بوو، هەوای کوشت و کوشتاری ئەوانی کەوتبووە کەللە، کەچی تاکە جارێکیش ئەوان بەهرەی ئەوەیان تێدا نەبوو، کە حوکمی گەل بەڕێوەبەن. بۆیەشە کە پاشای فارسان (هورمیزد)[٤٧] دەرکی بەو راستییە برد، بە لەشکرێکی زۆرەوە هێرشی بردنە سەر و چەندەها شاری لە ڕۆمەکان تەخت و تاراج کرد. بەڵام چونکە خودا بەخۆی ئەو هەموو تاوانکارییەی دیت، هاتە مەیدانەوە، دوژمنەکانی خودا پەرت و بڵاو بوونەوە، کینەدارەکان لە دەستیدا هەڵدەهاتن و وەکو دووکەڵ لە هەوادا گوم دەبوون و وەکو شەمێ دەتوانەوە (پسالم: ٢،١.٦٨). خودا دەسەڵاتی باڵادەستی دا بە کونستانتینی بەندەی خۆی و ڕۆژێک لەسەر ڕووی هەورەکان وێنەی خاچی نیشاندا، کە لە سەری نووسرابوو: "بەو وێنەیە تۆ سەردەکەویت". ئەویش وێنەی خاچی هەڵگرت و بەسەر هەموو لەشکرەکەیدا گەڕاند. لە ژێر سایەی وێنەی ئەو خاچەدا، سەربازە تاوانکار و بێبڕواکان وەکو مێشوولە لەبەریان هەڵدەهاتن. جا نیشانەی خاچ کە تا ئەو کاتە نیشانەی جنێو پێدان بوو، بوو بە نیشانەی سەرکەوتن بۆ هەموو کەسێک، بۆ دەوڵەمەند و بۆ هەژاران، بۆ بەرز و بۆ نەوییان، بۆ خوێندەوار و نەخوێندەواران.

لە ڕۆژهەڵاتدا، پاپا قەشەی پایتەخت (تەیفون)، ئەوەی کە لەمەوبەر باسمان کرد، لەبەر ئەوەی کە ئەو لە پایتەختدا دادەنیشت و، قەشەکانی تر بۆ بەرژەوەندی تری بیانیی[٤٨] پێویستییان بەو دەبوو، داوای ئەوەی کرد کە هەموو قەشەکان بکەونە ژێر دەسەڵاتی ئەو و، ئەو ببێتە تاکە گەورەی هەمووان، پریستاکانی پایتەخت و هەموو جڤاتەکان دژی ئەو داخوازییەی وەستان و، لەبەر ئەوەش داوایان کرد کە بڕیاری لابردنی بدرێت لەسەر کارەکەی. سەردیاکۆنەکەی خۆی (سیمۆن) دژی ئەم نوێکارییە لە داخان هەڵمسابوو، هەواڵی ئەمەی گەیاندە میلسی سوسە و (ئیقەب - ئەلاها Ekebh Alaha)ی (کەرخا دی بێت سلوخ) و زۆر شوێنی تر. لەبەر ئەوە پاپا ترسێکی زۆری لێ نیشت. چونکە دایک و باوکی سیمۆن لە نزیکانی پاشا بوون و لای هەموو کەسێک دیار و بەرچاو بوون. پاپا نامەی نووسی بۆ قەشەکانی ڕۆژئاوا و بە تایبەت بۆ قەشەی ئیدیسا (ئورفە) کە ناوی "سادا Sada" بوو. هەموو قەشەکان وەڵامیان بۆ نووسییەوە، چونکە ئەوان بڕوایان بەوە هەبوو کە پاپا پیاوێکی چالاک و لێهاتووە،

بەڵێنیان دایێ کە لەلایەن کونستانتین هەوڵی یارمەتی بۆ بدەن. لەبەر ئەوەی ئەوان ئەوەیان بە شتێکی جوان دەزانی کە قەشەی پایتەخت ببێتە لووتکەی دەسەڵاتی هەموو قەشەکانی ڕۆژهەڵات. نامەیەکی بەو مانایەیان بە ناوی خۆیان و هەموو نزیکەکانی پاشا و گەورەکانی گەلانی ڕۆژئاوا نووسی. بۆیان نووسی، کە چۆن لە ڕۆژئاوای ژێر دەسەڵاتی ڕۆمەکان چەند پاتریارشێک هەیە لە ئەنتۆخیا، لە ڕۆم، لە ئەسکەندەرین و لە قوستەنتین، ئاواش با لە ڕۆژهەڵات لە ژێر دەسەڵاتی فارسەکان پێویستە بەلای کەم پاتریارشێک هەبێت.

ئەوسا خودا، کە لەبەر گوناهی ئادەم، ڕۆڵە تاقانەکەی خۆی ڕەوانەی جیهان کرد، ئەوەی بە هێزی ئەو بەڵایەکانە کە بەسەر میسری داهێنا، ئیسرائیلییەکانی ڕزگار کرد، ئەوەی وا دەکات کە دڕک بەر بدات، پنجە دڕک خونچەی سوورگوڵ بگرێت، ئەوەی هەموو کاتێک دەتوانێ خراپە بە چاکە بگۆڕێت، بە ئاماژەیێکی خودایی خۆی و بە هێزی فەرمانڕەوایی خۆی لە جیهان، کە شایانی پەرستنە، ڕێگەی ئەوەی خۆش کرد کە نەخشەکەی پاپا بەرەو سەرکەوتن بچێت، بەبێ ئەوەی کە خۆی ئاگادار بێت، دامەزرێنرا بە سەرۆکی گشتی هەموو قەشەو دیانەکانی ڕۆژهەڵات. بەم جۆرە قەشەکان هەموو ڕەزامەندی خۆیان بۆ ئەم بڕیارە دەربڕی، کە ڕۆژئاواییەکان دابوویان، چونکە ئەوان لە قەشەکانی ئەوێ (ڕۆژئاوا) دەترسان، ئەوەک بیانخاتە نێوان دوژمنی خاوەن دەسەڵات، پاشای مەسیحی ڕۆمەکان لە ڕۆژئاواو پاشای تاوانکاری فارسان لە ڕۆژهەڵات. بەڵام سیمیۆنی سەردیاکۆنی پاپا بە هیچ شێوەیەک نەیدەویست گوێی لەم بڕیارە ببێت و هیچی لە بارە بزانێت، هەوڵی ئەوەی دەدا کە بە ڕێگای باوک و دایکی بە ناوی پاشا ئەو بڕیارە هەڵبوەشێنێتەوە. بەڵام پاپا ڕێگایێکی دۆزییەوە کە بتوانێت باوکی سیمیۆن بۆ لای خۆی ڕابکێشێت، ئەویش بەوەی کە بەڵێنی ئەوەی پێدا کە بۆ کاتەکانی دوای مەرگی خۆی، سیمیۆن وەکو جێنشینی خۆی دیاری بکات.

لەو ڕۆژگارەدا لە شاری سەر سنووری نسیبیس (نوسەیبین)، پیاوێکی لە خوا ترس بە ناوی یاقوب، ناوبانگی دەرکرد و وەکو مژدەدەرەکان (ئەپوستل) پەرجووی دەهاورد و وەکو پێغەمبەرەکان نیشانی بەدیار دەخست. ئەو پیاوە هەروەکو گەورەکەی خۆی زۆر جاران تەواوی شەوی بە خوداپەرستی دەبردەسەر و شەونخوونی و ڕۆژووگرتنەکانی لە هەموو شوێنێ ناوی دابووەوە، چونکە ئەو مرۆڤێکی خودایی ڕاستەقینە بوو، دەمانەوێ لە دواتر (لە دەقی یۆحەننان) بە تایبەت باسی لێوە بکەین. شێریای ئێمەش کە لە ئەشقی خودا تواببووەوە، زۆر جاران سەردانی ئەوی کرد، تا ئەو ڕائیمایی بکات و هەروەها لەگەڵ یەکتریدا بدوێن.

دوای ڕەنج و خەباتێکی زۆری بێ کۆتایی، شێریا لە ڕۆژێکی هەینی هاوینی ٦٢٧ی یۆنانی خوداحافیزی کرد و لە ناو کڵێسادا بە حورمەتێکی زۆرەوە نێژرا.

XII.

یوحەننان Johanna

دوای شێریاری شەیداو واگا یوحەننان هات، بەوەیان دەگوت "بار مریەم" (کوڕی مریەم)، چونکە مریەمەی روحشادی یەکجار خۆش دەویست، ئەوەی ئەو کەسەی هێنا دونیا، کە جیهانی دووبارە زیندوو کردەوەو نوێی کردەوە. ئەوەش (شێریا) خەڵکێکی زۆری لە کافر و جووەکان گەڕاندەوە، بۆیەشە ڕق و کینەیەکی زۆری مەرگاوەریان لێ هەڵگرتبوو. ئەوەبوو ناچاریان کرد لە ئەربێللا ڕابکات، دەست و پێوەندیان بە دوایدا نارد تا بیکوژن، بەڵام ئەو خۆی شاردەوەو دەست و پێوەندەکان بە سەرلێشێواوی و بێ ئەنجام لە گوندەکان و ناوچە شاخاوییەکان بە دوایدا دەگەڕان. ئەشقی یوحەننان بۆ خودا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پتر بڵێسەی دەسەند، ئەو بۆ ئەو ئەشقە پێگەیشتبوو، بۆیەشە توانی مەرێکی زۆر بێنێتە ناو پەرژینی حەزرەتی مەسیح.

لەو سەردەمەدا، کە پاشا دیانەکان حوکمی دنیایان دەگێڕا، کاروبارەکانی کڵێسا گەشابوونەوە، دۆزەخ قۆچەکانی خۆی بەرزکردەوە، زاری بۆگەنی خۆی کردەوە بۆ ئەوەی قسەکان بکەونە گەڕ، ئەو قسانەی کە دوژمنایەتی باوەڕی ڕاستەقینەیان دەکرد، بەکرێگیراوێکی درۆزنی دۆزییەوە، تاکو وانەکانی بۆ بڵاو بکاتەوە، کە (ئاریوس)ی توندڕەوی فێڵبازی خودانەناس بوو. بە ئەناسینی حورمەتی ئەو(پسالم: ٤٩.١٢)، بە فەرامۆشکردن و نرخ دانەنان بۆ ئەو باوەڕەی، کە کوڕەکەی خودای ئافەریدە، بۆ ڕزگارکردنی

ئێمە دابەزیودتە خوارەوە، نەهی کرد لە خودایەتی حەزرەتی مەسیح و کەوتە دوای خەیاڵ، گوایە کە حەزرەتی مەسیح ئافەریدگار (خالیق) نییە، بەڵکو ئافەریدەیە (مەخلوق)و لە رووی سروشتەوە کوڕی خودا نییە، بەڵکو تەنها لە رووی مەجازیەوە. بە هۆی ئەوەوە ئائارامی سەرتاسەری زەوی گرتبۆوە، ٣١٨ قەشە لە شاری نیسیا (Nicaa) کۆبوونەوە تا ئەو کابرایە بە مامۆستایەکی گومڕاکەر بدەنە قەڵەم، بە یارمەتی کونستانتینی پاشا، بۆچوونەکانی ئەو باوکە بەڕێزانە سەری گرت و توانرا ئاریوس و ئەوانەی وانەکانی ئەویان بڵاودەکردەوە بخرێنە بەر نەفرەت و، ئەوە ساغ بکەنەوە کە حەزرەتی مەسیحی کوڕی خودا لە هەمان سروشتی باوکێتی و، لەگەڵ خودا هاوبوونە.

لە هەمان کاتدا شاپووری دووەم پاشای فارسەکان (٣٠٩-٣٧٩) هێرشی بردە سەر وڵاتە شاخاوییەکان، تا ئەو دوژمنانە لەناوببات، کە لە شاخە بەرزەکانی نزیک دەریا دابەزیبوونە خوارەوەو زۆر گوندیان خاپوور کردبوو، هەروەها نیازی ئەوەی هەبوو کە زۆر لە شارە رۆمییەکان ویران بکات، ئەوەش روویدا هەروەکو دواتر دەیبینین. هەموو کەس دەیتوانی دەرک بەوە ببات، کە کاتی ویرانکردنی کڵێساکان و شکاندنی حورمەتی پیرۆزایەتییان هاتووە، بەڵام خودا، ئەوەی کە هەموو شتێک دەبینێت بەر لەوەی بێنە ئارا، سەیر دەکات و بێ دەنگ دەبێت و بە غەزەب و تووڕەیی خۆی وەڵامیان دەداتەوە. شاپووری دووەم کە نزیکەی حەفتا ساڵان، لە ساڵی ٦٢٠ دوە تا ٦٩٠ ی یۆنانی حوکمی کرد، کە زانی پاشا کونستانتینی هەمیشە سەرکەوتوو مرد، ئەوەی کە شاپوور لە ترسیدا دنیای لێ پڕ ببوو، کونستانتیوسی کوڕی بووە جێنشینی، ئەوەی بە هەل زانی و وای بیرکردەوە کە ئیتر بێ بەربەست دەتوانێ وڵاتانی مەسیحی داگیر بکات ئەوەبوو هێرشی بردە سەر شاری نیسیبیس سەر مەرز، نەیزانی کە ئەو شارە وەکو سوورگوڵێک بە تەنها جێگیر و پارێزراوی ژێر دڕکان نییە، بەڵکو بازووی خودای بەتوانا، پاشای پاشایان، ئەو شارە دەپارێزێ. خودا ئەوەی کە بە هۆی (یودیت) مێینەیەکی بێهێز لەشکر و ئازایی (هۆلۆفێرن)ی بەزاند و بە ئەرزی دادا، بە نزا و پاڕانەوەی (ئێستێر) ژنێکی خواپەرست، هامانی خوا نەناسی بردە بەربەتی سێدارە[49]، ئەوەی بە ڕێگای سیمسون هەزارەهای لە فیلیستەکان لە ناو برد، هەر ئەو خودایەش ئێستا ڕێگا نادات شاپوور بەسەر شاری نیسبیس دابدات، ئەویش بە هۆی نزاو خواپەرستی قەشەی دیندار و بە ناوبانگ و نوورانی یاقووب.

واتە یاقووبی باوکی تیرەکان، کە دیتی منداڵەکان بەرەو هەموو لایێک پەرەوازە دەبن و، دەبن بە گاڵتەجاڕی کافرە چەپەڵەکان، هەستا وەکو مووسای هەڵبژاردەی خودا چووە سەرەوەی سەنگەرێکی پێشەوە، چووە سەر دیواری شار و دەستی کرد بە پاڕانەوە لە خودا، کە خودا ئەو بکوژێت یا گەلەکەی لە دەست کافرەکان لە مەرگ ڕزگار بکات، خودا نزاکەی لێ وەرگرت، دیتی لەشکرێک مێشوولە لە هەوادا پەیدابوون، هێرشیان بردە سەر لەشکرەکەی شاپوور. مێشوولەکان دەچوونە ناو کونی لووتی ئەسپەکانیان، ئەسپەکان شێت و ماخولیا دەبوون و مرۆڤەکانیان کوێر دەکرد، ئیتر هیچیان بۆ نەمابەوە جگە لە هەڵاتن. چونکە لەوە دەترسان کە بەهۆی ئەو کوێربوونە ناسروشتییە، لەشکری ڕۆم بە سەریاندا بدات و هەموویان لەناوببات. کاتێک کە ئەوان خەریکی ئەو سەرلێشێواوییە بوون، چەند کەسێک هەواڵیان گەیاندە کونستانتیوس لە بارەی ئەو ڕووداوە، ئەویش سوپاسی خودای کرد بۆ ئەو چاکەیەی کە لەگەڵ یاقووبی بەندەی خۆی کردی[50]. ئەوەبوو بە هەڕەشە و گوڕەشە پاشای فارسان بەرەو دوا کشایەوەو سوێندی خوارد کە لایەنگرانی ڕۆم لە وڵاتەکەی خۆیدا قربکات.

بەڵام یوحەننان قەشەی وڵاتەکەی ئێمە، ئەو کاتە لە ناو مەرزەکانی خۆیدا نەبوو، بەڵکو لە ساڵی ٦٤٠ی یونانییەوە لەگەڵ هەموو قەشەکانی تر چوو بوو بۆ پایتەخت (تسەیفوون) تا پیاوێکی زاناو بڕوادار بۆ پیشەی پاتریارشی هەڵبژێرن، چونکە کورسی سلوسیا لە ئەنجامی مەرگی خەفەتباری مار پاپا، کە کەمێک لەمەوپێش ڕوویدابوو، بێ پاتریاتیش مابووەوە. دەڵێن یوحەننان دوو ساڵان لە پایتەخت بووە پاشان بە هۆی کاروباری کڵێسا چووە بۆ سوسیانا. ئەو هەر لەوێ بوو، کاتێ فەرمانی بێ ڕەحمانە بۆ هەموو ماوپاتەکانی هەرێمەکە هات، کە پێویستە بێ دەستگیرانەوە هەموو دیانەکان بکوژن و کڵێساکان برووخێنن. لە شەشی نیسان، ئەو کاتەی کە پاشا لە سوسیانا بوو، لە سی و یەکەمین ساڵەی ئەو

گوناهبارە، ئەوەی کە هەرگیز لە ژیانی خۆیدا نەیزانیوە بەزەیی چییە، بێ هیچ دڵ پێ سووتانێک شمشێر دەستی بە توورەیی کرد و هەر کەسێکی وێڕای دان بە باوەڕی خۆیدا بنێت کوژرا.

بەڵام یوحەننان قەشەی ئەربێللا، سوسیانەی بەجێهێشت و لە ناو مێگەلەکەی خۆی بەدیارکەوتەوە تا پارێزگاری لە بەرخ و مەڕەکانی خۆی بکات، ئەوانەی بۆ پاراستن بەو راسپێردرابوون، دڵی پڕ بوو لە خۆشی کە دیتی ئەو شمشێرەی کە دەبوو دیانەکانی وڵاتەکەی ئێمە لە ناوبەرێت، هێشتان لە کالاّندایە. چونکە پەگرەسپ ماوباتی (موبید) وڵاتەکەمان، لەگەڵ گەورە پیاوانی شار لە سەر ئەوە رێککەوتبوون، کە لە مانگی ئەیلوول لە دوای کۆکردنەوەی بەر و بووم و عەمبارکردن دەست بە کوشتنی دیانەکان بکەن. دەڵێن پاشا لەو فەرمانە سەختەی کە بۆ قەتلوعامی دیانەکان دابووی پەشیمان ببووەوە، حەزی بە هەڵوەشاندنەوەی دەکرد. بەڵام جووەکان و مانییەکان، دوژمنانی ناوی مەسیحییەت، هانی ماگیەکانیان دەداو پێیان دەگوتن، کە گەرەکە ئەوان رێگەی ئەوە نەدەن، کە پاشا ئەوە بکات (فەرمانەکە هەڵبوەشێنێتەوە) دەیانگوت: "کە دیانەکان هەموو سیخوڕ و جاسوسی رۆمەکانن، هیچ شتێک نییە کە لە ئیمپراتۆریەتی فارس روویدات، ئەوان نەیگەیەنە رۆمەکانی هاونایینیان، لە کاتێکدا پاشای پاشایان تووشی شەڕێکی سەختی دژوار بووە، ئەوان بەشداری شەڕ نابن و هەمووشیان دەوڵەمەندن و ژیانێکی ئاسوودە بەسەر دەبەن".

بەم جۆرە بەم درۆ و دەلەسەیە ماگییەکان بیری پاشایان گۆڕی و ئەوسا پاشا فەرمانی ئەوەی دەرکرد کە دەبێ دیانەکان دووقات سەرانە بدەن و جەختی لەسەر ئەوە کردەوە، کە پاشتر پێویستە بێ بەزەییانە هەموو بکوژرێن.

ئیتر ئێمە بووین بە گاڵتەجاڕی کافرە خودانەناسەکان، جوولەکەکان پەلاریان تێ دەگرتین و دەیانگوت: "کوا خواکەی ئێوە؟ ئێستا پێویستە عیساکەی ئێوە خۆی بەدەرخات، ئەوەی لێرە لە سەر گولکاپا (Golgatha) لە خاچ دراوە، پێویستە بێتە هاناتان و چەوسێنەرەوەکانتان نەهێڵێت، ئەدی ئەو بە ئێوەی نەگوتبوو: من لەگەڵ ئێوەدام، تا کۆتایی جیهان". بەڵام لە جوودکانیش پتر مانییەکان گاڵتەیان پێدەکردین و دەیان بوغزاندین، وەکو کەمترینی خەڵک بە سووک تەماشایان دەکردین. شوانەکە لێی دراو مێگەلەکەی پەرت و بڵاو و پەرتەوازە بووەوە، چونکە دەمی تاریکی داهاتبوو، رووناکی ڕاوکرابوو، کاتێکی وەها بوو کە مرۆڤ ناچاری ئەوە دەکرا بە تۆبزی بوونەوەری لە ناوچوو (فانی) لە جیاتی خودا بپەرستێت، لەلایەن مرۆڤ قوربانی پێشکێشی ئەو (رۆژ)ە دەکرا، کە خودا بۆ خزمەتی مرۆڤ دروستی کردووە. بۆ ئەو ئاگرەی کە بۆ ئاتاجی مرۆڤ خولقێندراوە، پەرستگای رۆناکی دروست دەکرا. ئاتەشگا بۆ دێوەکان (دیمۆن) دروست دەکران، تا کڵێسای ئاسمان بکەوێتە ناو کارکارەی تەنووری لە بیرچوونەوە. ئای لە بێخودایی، ئای لەوەی کە مرۆڤ توورەیی و سەنگی خۆی دەخاتە سەر دژایەتی ویستەکانی خودا.

هەروەها وەکو یەکێک کە بیەوێت، پنچکە گیایێک لەناوبەرێت، لە سەرەتادا تۆبەکانی لەناوبیات، پاشان ڕەگ و ڕیشەکانی هەڵبکێشێت و تێی هەڵبدات، ئاوا ماگییە کافرەکان ویستیان شوان و دیانە دیار و بەرچاوەکان لە ناوبەرن. بەو شێوەیە هورووژمیان بردە سەر مار (سیمیۆن بار شەبایی) (سیمیۆنی کوڕی شەبایی)، کە بۆ ئەوە دیاری کرابوو کورسی پاتریارشی رۆژهەڵاتی بدرێتێ، لەگەڵ ئەو زۆر پریستاو دیاکۆنیشیان گرت و هەموویان برد بۆ لای پاشا، بەرەو کەرخادی لیدەن (Karkha dhe ledean)، لە دوای پرس و لێکۆڵینەوەیەکی زۆر، قارەمانی خوداو شوانە مەزنەکان بە گەف و هەڕەشە نەهەژان و ملیان کەچ نەکرد و کڕنووشیان بۆ (رۆژ)ی ئافەریدی خودا نەبرد، شاپوور ۱۰۲ هاوڕێکەی تەسلیمی ئەشکەنجەدەران کرد، بەڵام دوای ئەو هەموو خەباتە زۆرەی مەسیح، سەری سیمیونیان پەڕاند، ئەوەی بە درێژایی کاتی تێکۆشانی خۆی دڵنەوایی خەڵکی دەکرد و هێز و وردی دەدانێ.

ئەوە لە رۆژی هەینی رۆژی (ئازاری مەسیح)ی گەورە، روویدا، لێرەوە تا رۆژی یەکشەممە لە ئەلبیس (albis) (ئەو یەکشەممەی هەفتەی دوای جەژنی فیصحە) لە سەرتاسەری وڵات شمشێر نەهەسایەوە، لە هەموو لایێک دیانەکانیان بە کۆمەڵ وەکو مەڕان بۆ کوشتن دەبردران، جگە لەوانە هەر لە شوێنی ژیانی خۆیاندا دەیانکوشتن.

دەڵێن لە وڵاتەکەی ئێمە ئەدیابانە بە هۆی ئاگایی ماوباتی دڵ پڕ بەزەیی پەگرەسپ تەنها کەمێک خەڵک

کوژرا، ئێمە ناوەکانیان نازانین، بەرامبەر ئەوە لە ساڵەکانی دواتر دوای مەرگی پەگرەسپ و هاتنی (پیرۆز تەمشابۆر Tamshabor Peroz)، بۆ جێگەی ئەو، ڕژانی خوێنی دیانەکانی وڵاتەکەی ئێمەش بێ پسانەوە دەستی پێکرد، تاکو زەوی پڕ لە گوناه و خودانەناسی بەهۆی شاگردانی شەیتان ئەوانەی کە لە سەر زەوی دەژین، بە هۆی لافاوێک خوێنی پاک و بێ گوناه ناو بدات، زەوی لە هەموو چڵک و لەکەیەک پاک کرایەوە، لە ڕاستیدا تاوەکو بۆ زاوای ئاسمان ببێت بە بووکێکی بە زریق و باق و ڕازاوە، بۆ ئەو زاوایەی کە ڕێگای خاچەکەی بە سەر گۆلگاپاوە[51] لە ژێر ئازار و ئەشکەنجەیەکی لە باس نەهاتوو، ئاهەنگی بۆ گێڕدرا، لەو کاتەدا ئەو بە شاگردان و ئەوانەی کە بە دوای ئەودا دێن، هەروەها بە هەموو کەس و کاری کڵێسای گوت: "ئێوە بەهەشتیین کاتێک گاڵتەتان پێدەکەن و دەتانچەوسێننەوەو لەبەر خاتری من لەگەڵ چەوساندنەوە قسەی خراپتان پێ دەڵێن، دڵشاد و خۆشحاڵ بن، پاداشتتان زۆرە لە ئاسمان، چونکە هەر بەو چەشنەش ئەوانە بەر لە ئێوە پێغەمبەرەکانیان چەوساندۆتەوە" (مەتتی: ٥.١١،١٢).

خۆشەویستەکەی من پینێهاس! ئێستا بۆ من کارێکی سەختە، یەک لە دوای یەک ناوی هەموو دیانەکانت بۆ بژمێرم ئەوانەی کە لە تەواوی ڕۆژهەڵات کوژران، خۆ لە ژمارەش نایێن، ئەو بەرخە پاکانە نایەنە ژماردن. ئەوانەی کە بە سیکاردی قەسابەکان وەکو قوربانییەکی زیندووی حورمەتداری ئیمارەتی ئاسمان کرانە قوربانی خودا، ئەگەر من تەنها هەر ئەوانەت بۆ بژمێرم، کە بە خوێنی خۆیان خاکی شار و پارێزگاکەی ئێمەیان ئاوداوە، چونکە هەر ئەوەشە ئەوەی کە تۆ داوای دەکەیت، ئەوا دەگەینە ئەوەی کە بزانیت چ جۆرە پیاوانێکی ڕاستەقینەی خودایی لە پێشەوەی تۆوە هاتوون و ڕابووردن و دەتوانیت بەبێ کۆسپ شوونپێیان هەڵبگریت. بەڵام ئەوان بۆ ئێمە سەرلەشکر بوون ڕابەری ڕێگەی پێگەیشتن (کامل- بوون) بوون. ئەو ڕێگایەی کە هەموویان بە جوانترین شێوە لە دەروونی خۆیاندا هەڵیانگرتبوو.

لە سی و پێنجەمین ساڵی شاپوور پاشا، بە فەرمانی پیرۆز تەمشابوور قەشە یوحەننان و پریستاکەی یاقوب، هێرشیان بردرایە سەر. لە سەرەتادا ماوپاتی بێ بەزەیی لە قەڵای بیدیغار (Bedhighar) (یان دیغار Dighar) بەندکردن. هەردووکیان ساڵێک لەوێ هێڵدرانەوە، کافرەکان زۆریان ئەشکەنجەدان، قارەمانانی حەزرەتی مەسیح بە جۆرێک دانیان بە خۆدا گرت کە باسی لێوە ناکرێت، ئەوان شاد و خۆشحاڵ بوون، بەوەی کە ئەو حورمەتەیان بەرکەوتبوو، کە لە پێناوی خۆشەویستی حەزرەتی عیسا تووشی ئەو ئەشکەنجەدانە ببوون.

لە هەمان ڕۆژدا پیاوان و ژنان و ڕەبەنەکان لە هەموو لایێک بە کۆمەڵ دەکوژران، پریستا نارسای (Narsei) و دیاکۆنەکانی کڵێسا (حەنەنیا) و (ڕێحیما) لە ناو ئەواندا بوون، لە دوای لێکۆڵینەوەو ئەشکەنجەیێکی زۆر، چونکە ئەهریمەن نەیتوانی هێزی سەرنجڕاکێشی بەرگریکردنیان بشکێنێ، لە خاچیاندان. لە هەمان شەودا لاشەکانیان لەلایەن دیانەکان دزراو ئێستا ئیسقانەکانیان کانیاوێکن، ڕەحمەتی خودایان لێ هەڵدەقوڵێ بۆ هەموو مرۆڤانی گوناهبار، ئەوانەی پەنایان بۆ دەبەن.

هەموو ڕۆژێک تا کۆتایی ساڵ شمشێر لە ناو خوێنی ئێمەدا خرچەی دەهات بێ ئەوەی تێر ببێت. ماگییەکان هەموو بۆ وڵاتەکەی ئێمە، دەتگوت قەسابن، کەچی بەوەش قەڵەو نەدەبوون، وەکو سەگی هار تنۆکەکانی خوێنی ئێمەیان دەلێستەوە، ئەو خوێنەی کە وەکو(؟) ڕەنگی جادە و مەیدانەکانی شاری سوور کردبوو، ڕۆژ لە دوای ڕۆژیش هارتر و خراپتر دەبوون.

.XIII

ئەبرەهام Abraham

دوای ئەوەی دیانەکان لەگەڵ یەکتری ڕێککەوتن و بەنهێنی ئەبرەهەمیان هەڵبژارد بۆ ئەوەی تا ئەو کاتەی یوحەننانی کرێکاری خودا لە گرتووخانەدا ئازاد دەبێت، کڵێسای خودا بەڕێوەببات. ماگەکان لە دژی ئەوەش زۆر هەوڵیان دا تا هێرش ببرێتە سەری، چونکە دیتیان کە دیانەکان بۆخۆیان ڕابەرێکی تریان هەڵبژارد و ئەوانیش بەمە زۆر نارەحەت بوون. لەبەر ئەوە ئەبرەهام ماوەی مانگێک خۆی لە ماڵی بڕوادارێک شاردەوەو خۆی لە کەڵبەی خوێناوی گورگە دڕندەکان ڕزگار کرد.

لەو ڕۆژانەی کە پاشا لە (بێت- لاپات) بوو بە ڕاسپێرێک فەرمانی بۆ ماوپات پیرۆز تەمشاپوور نارد، کە

بە زووترین کات بچنە لای. ئەویش تا دڵسۆزی و گوێڕایەڵی خۆی بۆ ڕاسپاردەکەی پاشای پاشایان پێشانبدات و خۆی لە تووڕەیی و هەڕەشەی ئەو بپارێزێ و دایبمرکێنێتەوە، یوحەننان و یاقووبی پریستای لەگەڵ خۆی برد. دوای گەیشتنیان بە بێت - لاپات زۆریان لێ کرا کە باوەڕ بە خودای ڕۆژ بهێنن، بەڵام چونکە ئەوان لێ نەگەڕان کە لەبەر خاتری مەخلوق سووکایەتی بە خالیق بکرێت و خالیق بە مەخلوقی خۆی بگۆڕدرێتەوە، بێ فەرمانی پاشا لە یەکی تشرینی دووەم ملیان پەڕێندرا. بیرەوەری ئەوان ڕەحمەتی خودامان بۆ دێنێت و کۆمەکمان دەکات لە خواپەرستی.

بەڵام پیرۆز تەمشاپووریش کە وای دەزانی بەمە دەتوانێت پاشا لە خۆی ڕازی بکات، لەلایەن پاشاوە لە کارەکەی دەرکراو شوێنەکەی درا بە یەکێکی تر بە ناوی (ئاژورپەرێ **Adhorparre**)، ئەوەی کە پێشتر سەرلەشکر بوو. لەوکاتەی کە سەربازێکی زۆر لە وڵاتەکەی ئێمە کۆکرابوەوەو ویستیان جەنگێکی گەورە دژی ڕۆمەکان بەرپا بکەن، تا مەسیحایەتی و پریستایەتی و پاشایەتی ڕۆمەکان نەهێڵن، جا ئەو ماوپاتە کە لەوەی پێشتریش زۆردارتر بوو، ددانی خۆی لە تەماحی خوێن جیڕ کردبوّوەو سوێندی بۆ کوشتنکاری خواردبوو.

کە ئەبرەهام زانی ئەو شێرە دڕندەیە هاتۆتە پارێزگاکەی، یەکسەر ڕایکرد بۆ گوندی (تەلنەجاحا)، بەڵکو بتوانێت خۆی ڕزگاربکات، تا لە خۆڕا نەبێتە ئامانج و نێچیری شێرە وەحشەتناکەکە، بەڵام ماوپات خەڵکێکی زۆری بە دوادا هەنارد. کاتێ لە ژێر ئەشکەنجەدانێکی بێ بەزەییانە زۆریان لێ کرد کە حاشایی لە حەزرەتی عیسا بکات، بەڵام ئەو لێدان و هەڕەشەکانیانی پشتگوێ خست، لەو گوندەدا، لەو شوێنەی کە پەنای بۆ هێنابوو لە پێنجی شوبات لە سەریان دا.

.XIV
مارانزێخا Maranzekha

دیسان بڕوادارەکان کۆبوونەوە بە نهێنیی مارانزێخای پریستایان بۆ قەشەیی هەڵبژارد. ئەو ساڵانە ساڵانێکی پڕ ناخۆشی و ماندووبوون بوون. لە سەردەمی کۆندا کە هێشتا ژمارەی دیانەکان زۆر کەم بوو، خەڵک هەر بیست ساڵ، سێ ساڵ جارێک کۆدەبوونەوە، تا شوانێک بۆ خۆیان هەڵبژێرن، بەڵام لەو کاتانەدا تاکە ساڵێکیش ڕانەدەبورد بەبێ هەڵلووشینی شوانێک لەلایەن گورگەکان. ئەوە بە ئاشکرا دیار بوو کە ئەوە ڕژانی تووڕەیی و غەزەبی خودا بوو، بۆ سزادانی ئێمە بە هۆی گوناه و خودانەناسیمان و لە تۆڵەی خوێنی خۆی، خوێنی حەزرەتی عیساو بە هۆی ئەو لاساری و تاوانانەی دژی ئەو کردمان. ئەو بە تووڕەیی خۆی سزای داین و ئێمەی بە هێزی خۆی ڕاهێناو، بەمەش ڕۆحمان زۆر داهێزراو و داتەکا بوو (پسالم: ٦.٤)، بۆیە بڕوادارەکان دەستیان پێکرد بەرامبەر زۆردارەکان بێ هیواو بێهێز بن. هەندێک لەوان بڕوایان بەوە هێنا کە خودا خەوی لێکەوتووە، قسەکەی داودیان دووبارە کردەوە: "واگا وەرەو مەخەوە ئۆهـ خودایە. بە بیر خۆتمان بهێنەوە لە یادمان مەکە". (پسالم: ٤٤.٢٤)

مارانزێخا وەکو شوانێکی وریا هەستایەوەو هانیدان و هیواداری کردن، کە ئیتر کۆتایی چەوساندنەوە نزیک بووەتەوە، ئەو باوەڕەی زیندوو کردەوە، ئەوەی کە لە بەرامبەر شمشێرەکان دەستی پێکردبوو کە بمرێت، ئازایەتی واگاهێنانەوە، ئەوەی خەریک بوو لە ناودەچوو، ئۆهـ پێنێهاسی خۆشەویست! کێ دەتوانێ ئەو هەموو کوژراوانە بژمێرێ، ئەوانەی کە وڵاتەکەی ئێمە چوونە ژێر خاک؟ چەنددها بنەماڵە لە بنوبۆتکەوە بڕێندرانەوە، بێ ژمار لە ناو خێزانەکانی تریشدا، تا ئەمڕۆش کوری کوڕەکانیان فرمێسکیان بۆ هەڵدەڕێژن (بۆ خێزانەکانیان). شمشێر تا ساڵی ٦٦٢ (٣٥١) لە سەر گەردەنەکانیان مایەوە.

لەو ساڵەدا شاپووری پاشا سوپاکەی خۆی هەموو کۆکردەوە، بەرەو شار و بازێڕی ڕۆمەکان هەڵکشاو ئۆردوگای لە دەوروبەر دامەزراندن و خەڵکێکی زۆری لێ کوشتن و زۆر شوێنیشی تەخت و وێران کرد. چونکە نەیتوانی شاری نسیبیس داگیر بکات، لەشکرێکی زۆری لە پێش شاری نسیبیس و لە هەموو ناوچەکانی میزۆپۆتامیا جێگیر کردو بەخۆشی گەڕایەوە وڵاتەکەی خۆی، تا شارەکانی خۆی لە دەست ئەو میللەتە بەربەرییانە ڕزگار بکات کە لەو بەری دەریاوە هاتبوونە پێشەوە.

ئەو سەردەمە لە شاری ئەربێللا پریستایێکی کافرەکان هەبوو هی خوداوەندی (شاربێل **Sharbel**) ناوی (ئەیتیلاها **Aitilaha**) بوو، ئەو گرفتاری دەستی

خوێندانانێکی وەکو هی ژنان بوو. رۆژێک لەو دەمەی کە ئەو لە پەرستگای خوداوەند لە دەست ئازاری گیانی خۆی بە هەموو دەنگی خۆی دەیناڵاند، دیانێک کە بە وێدا رەت دەبوو گوێی لە ناڵە ناڵ و هاوارەکەی بوو، وای زانی ئەوە یەکێکە و گیان دەدات. چووە ناو پەرستگاکەو لە ئەیتیلاهای پرسی ئەوە چییە، کە ئاوا ئازاری دەدات؟ ئیتر کە زانی ئەو لە چ بارێکدایە، پێی گوت: "برۆ لای پیاوێک لە ناوچەی دیانەکان، ناوی مارانزێخایە، ئەو بە هێزی خودا چاکت دەکاتەوە" جا نەخۆشەکە هەستاو بەرەو لای ئەوان چوو، ئەو هێشتان لە کڵێسا زۆر دوور بوو، خوێن بەربوونەکەی وەستاو چاک بووەوە، نزیکتر بۆوەو چووە ناو کڵێسا بۆ لای قەشەو هەموو شاگردەکانی حەزرەتی مەسیح. ئەوان ترسێکی زۆریان لێ نیشت، چونکە دەیانزانی کە ئەو پیاوە پریستای خوداوەندی شاربێلە، بەڵام کە ئەیتیلاها داوای لێ کردن کە لێی دڵنیابن، هەموو بە قسەکانی ئارام بوونەوەو ترسیان رەوییەوە، ئیتر چی بەسەر هاتبوو بۆی گێڕانەوە، چۆن ئەو بەر لە گەیشتنی بەوان لە دوورەوە لەلایەن خودای دیانەکان چاک کرایەوە. ئیتر هەموو سوپاسی خودایان کرد، کە لەو رۆژە تەنگانەدا دەسەڵاتی خۆی پیشانی پریستای کافرەکان دا، ئەوانەی کە بێ پرینگانەوە دیانەکانیان دەکوشت.

ئەو چەند رۆژێک لای ئەوان مایەوە، ماگەکان بەمەیان زانی ویستیان هێرشی ببەنە سەر و دڕندانە بیکوژن، بەڵام ئەو لە هەمان شەودا هەڵات و چوو بۆ شەهرقەت (شارقات) بۆ لای قەشە (حەبیبها) بەڵام لە بەر ئەوەی لەوێش ترسی ماگەکانی هەبوو، پەنای بردە بەر برواداردکانی ماحوزا دێ ئەریوان (Mahoza dhe Arewan) لەوێش بە تەواوی شارەزای ئایینەکە بوو، ئەو ئایینەی کە دەبوو بەو زووانە لە پێناویدا خوێنی خۆی بکاتە قوربانی. لەوێ تەعمید کراو گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی تا لەوێ باوەڕ بە (تاکە خودای لە سێ کەسان) بڵاوبکاتەوە. لە راستیدا ئەو پیاوە دەرکەوتەیەکی سەرسوورهێن بوو، ئەمە (ساوڵ Saul)ی دووەمین بوو، ئەوەی لە سەرەتادا هەوڵی کوشتنی دیانەکانی دەدا، پاشان شارەزای ئایینەکەیان بوو، ئەوجا خوێنی خۆی بۆ هەمان ئایین رشت. چۆن خەڵک سەری لەم تازە کرێکارەی کارە چاکەکانی خودا سوڕمابوو، چونکە ئەو لە ئەشقی حەزرەتی عیسا گڕی گرتبوو، خزمەتی خاچی دەکرد، ئاوا ئەوەی کە هێزی لە هەموو شتێک باڵاترە، ئەوەی لە نەبوونەوە شت دەئافرێنێ، دوو شتی لە سروشتدا دژ بەیەک، دەکات بە یەک.

دوای ئەوەی زۆر کەسی هێنا سەر رێگا، ماگەکان لەلایەن پیرۆز تەمشاپوور زمانیان لێ دا، ئەویش ناردی تا بیهێننە لای، هەموو دیانەکان ترسان و بە نهێنی دەستیان کرد بە راکردن، مارانزێخاش چووە ناو شاخە بەرزەکان و خۆی لە ناو کەڤر و ئەشکەوتەکان شاردەوە، تا لەو گەردەوە گەورە، کە لەلایەن شەیتانەکان دژی کڵێسا هەڵکرابوو، رزگاریان ببێت، ئەیتیلاهاش ویستی خۆی رزگار بکات، بەڵام لە رێگا ناسرایەوەو گرتیان و بردیانە لای خزمەتکاری تاوانباری رۆژ. فەرمانی دا بە مەسیحییەک بە ناوی (میهرنارسی Mihrnarsi) کە نەهی لە برواکەی خۆی کردبوو، لە برواکەی خۆی هەڵگەڕابووەوە، گوێچکەی راستی ئەو بەندەیەی خودا ببڕێت. کە ئەوەی لەگەڵ (یوداس)ی گەورەی خۆی کرد، کە نەهی لێ کردبوو، دەستبەجێ کوڵێکی ترسناکی لێهات، ئەوە بوو بە نیشانەیەکی ترس بۆ هەموو ئەوانەی کە چاویان پێی دەکەوت، واتە حەزرەتی عیسا، خودای ئێمە تۆڵەی بەندەی خۆی کردەوە، تۆڵەی ئەوەی کە خۆی تەعمید کردبوو. بەڵام بەو نیشانە ئاشکرایەش پیرۆز تەمشاپووری بەندەی شەیتان هەر ئاقڵ نەبوو، ئەو دڵی وەکو فیرعەونی پاشا رەق بوو، گومانی تێدا نییە کە ئاگرێکی هەتا هەتایی گیانی ئەو دەسووتێنێت. بەڵام بەندەی خودا خرایە کونجی بەندیخانە.

دوای ئەوەی چەند رۆژێک بەندەی خودا لەوێ بوو، نەوازش و دڵدانەوە بۆ ژانەکانی پەیدا بوو، هاوڕێ و هاوئازارەکانیشی هێنرانە لای ئەو، (حەفسا)ی دیاکۆنی کڵێسای (بێت ئەرباهایی) یەکێک بوو لەوان، هەردووکیان بردرانە لای سەرۆکی ماگەکان. بەڵام چونکە ئەوان نەهییان لە باوەڕەکەی خۆیان نەکرد، بڕیاریان دا کە بیان نێرنە لای پاشا لە بێت لاپات. لەوێش ئەهریمەنی نەفرەت لێکراو بە ئەشکەنجە و بەڵێنپێدان نەیتوانی بیر و باوەڕیان بگۆڕێت، بۆیە هەردووکیان لە سەریان درا. لاشەکانیشیان لە سەر زەوی مایەوە، گیانیشیان بەرەو پەروەردگاریان هەڵفڕین بۆ ئەو شوێنەی تێیدا ئاسوودەو

بەختەوەر دەبن، دژی جەللادەکانیان ئەوانەی تا هەتا هەتا بێ سنوور ئازار دەچێژن.

ئاخ پینێهاسی ئازیز، بۆچی من بە درێژایی هەواڵی ئەوانەت پێ ڕابگەیەنم، ئەو بەسەرهاتە پڕ خەفەتانەی ئازاری شەهیدانی یەزدانانت بۆ بگێڕمەوە؟ خۆ هیچ ژمارەیەک ناتوانێ هەمووان بگرێتە خۆی، هیچ خامەیەک ناتوانێت ئێش و ئازارەکانیان دەرببڕێت، لە هەموو سەردەمی حوکمڕانی شاپوور بە بەردەوامی خوێنی برایانی ئێمە ڕژێنرا. شمشێر نەلەرییەوە، تەور نەهەسایەوە.

دوای ئەوەی مارانزێخا بە ترس و لەرزێکی لە ڕادەبەدەر، ماوەیێکی زۆر لە ناو شاخەکان مایەوە، بەر لە شاپوور مرد. ئەو سەردەمێکی تژی لە چەوسانەوەدا، ٢٩ ساڵان کورسی ناوچەی قەشایەتی ئەربێللای بەڕێوەبرد.

.XV
شوبحا- لیشۆ Subhha -Lisho

دایک و باوکی شوبحا - لیشۆ خەڵکی کەرخا دی سیلوخ (کەرکوک) بوون و لە شاری ئەربێللا نیشتەجێ ببوون. هەر لە سەردەمی منداڵییەوە دەبرێتە کڵێساو زۆر بە سەرکەوتوویی پلە بە پلە بەرز دەبێتەوە، تا دەگاتە ئەوەی شەرەفی سەرۆکایەتی گشتی سەرتاپای هۆپارشی ئەدیابانەی دەدرێتێ. وەک دەڵێن زۆر فەرمانبەری گەورە گەورەی دەوڵەتیی دەهاتنە سەردانی. لە ساڵی دەیەمینییەوە دەستی کردووە بە پیرۆزکردنی (ئیجازەدانی) پریستا و دیاکۆنان، چونکە لە ئەنجامی ڕاونان و کوشتن ژمارەیان زۆر کەم ببوو. تەنانەت لە زۆر شوێنان تاکە پریستاییێکیش نەبوو. بەڵام لە ماوەی چەند ساڵێکی کەم دووبارە لە وڵاتەکەی ئێمە باوەڕ وەکو سەردەمی پێشوو کەوتە گەشانەوە، بە جۆرێک هەموو ئەوانەی لەم سەردەمەدا ژیابوون، بەم گەشەیە تووشی سەرسامی ببوون.

لە سەردەمی شوبحا - لیشۆ پیاوێکی خوداپەرستی ڕاستەقینە هەبوو، بە ناوی (مار تیۆدۆروس)ی ڕاڤکار (تەفسیرکار، یان ڕۆشنکەرەوە) لە بواری هەموو زانستەکان ناوی دابووەوە، ئەوە بە ڕێگاییێکی فەلسەفی ڕۆشن هەموو نهێنییە خوداییەکانی لە بارەی فەرمانڕەوایی جیهان و ئازارەکانی گەورەی ئێمەی ڕوون کردبووەوەو ڕاستی دوانەیی (دوئالیزمی) هەبوونی حەزرەتی عیسای بە خەڵکی دەناساند، ئەو یەکەمین مامۆستای نەستۆریاتی بوو. وە خوێنی خۆشی بۆ هەقیقەت بەرشتن دا.

بەڵام لای ئێمە ئاشتی و ئاسایشێکیی قووڵ هەموو لایێکی گرتبووەوە، ڕەگەکانی مەسیحایەتی بەرەو گەلە بیانییەکان بڵاو ببوونەوە و خۆیان توند قاییم چەسپاندبوو، شوبحا - لیشۆ یارمەتیدەری ئەو هەموو ئیش و کارە خوداییانە بوو، ئەو ئەشق و شەیدایێکی زۆری پێشانی خەڵک دا، بەشێوەیەک شەوانیش نەدەنووست، بەڵکو هەر بیری لە کاری بڵاوکردنەوەی ڕاسپاردەکانی خودا دەکردەوە.

دوای هەوڵ و خەباتێکی زۆری لە باسکردن نەهاتوو، وەکو جڵەوبەدەستێکی ناوچەی قەشایەتی دوای ئەوەی ٣١ ساڵ ڕابەرایەتی بڕوادارەکانی کرد، کۆچی دوایی کرد و بە حورمەتێکی زۆرەوە نێژرا.

.XVI
دانیل Daniel

دوای ئەو دانیل هات کە پیاوێکی سادەو ڕاستپەروەر دۆست بوو، حەزی بە خزمەتکردن دەکرد، ئەوە لە گوندی (تەحەل Tahal) (لە گەرامییە) هاتبوو، باوکی کافر و دایکی دیان بوو. دانیل دوو ماگی و زۆر کافری هێنایە سەر ڕێگای ڕاست و تەعمیدی کردن. بەڵام دیسان لە سەردەمی ئەودا هەروەکو سەردەمی مارانزێخا دووبارە چەوساندنەوەیەکی زۆر دڕندانە دژی دیانان گەڕایەوە، ئەویش لە ئاکامی لێدانی تەڵەکەبازانە لەلایەن هەردوو پاشای تاوانکار (یەزدیگێرد Jezdegird) و ڤەرەهران[52] سەرلەنوێ زەوی نوقمی خوێن کرا. ئەوەش بووە هۆی هەڵگیرسانی جەنگ لە نێوان فارسە کافرەکان و ڕۆمە دیانەکان. لە ئەنجامی ئەو جەنگەدا هەردوو لا ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی کە ئازادی هەڵبژاردنی بڕوا لە ناو ئیمپراتۆرییەکانیان بپارێزن (٤٢٢ز). لە ئەنجامی ئەو ڕێکەوتنە شمشێرانی بکوژانی ئێمە خرانەوە ناو کالانەکانیان و ئارام بوونەوە.

ئەو کاتە کە دیانەکان کەمێک لە ئاسایشیدا بوون، پاتریارش مار یابەهەلالا هەموو قەشەکانی بۆ لای خۆی بانگهێشتن کرد، تاکو کۆببنەوەو لە بارەی کاروبارەکانی کڵێسا بئاخافن. پێشتر لە سەردەمی مار ئیسحاق جارێکی تریش کۆببوونەوەو[53] بڕیاری ئەوەیان دابوو کە ئەربێللا میترۆپۆلیتە و حوکمی زۆر لە شوێنەکانی

(ناوچەکانی قەشایەتی) تر دەگیرێت:

* بێت نوهاڑرا
* بێت بیگاش
* بێت داسن
* ریمۆنین
* بێت بەهقەرت
* دابەرنا

بە هۆی نەخۆشی، مار دانیل نەیتوانی لەم کۆبوونەوە فراوانە ئامادە ببێت، بەڵام لە کۆبوونەوەیەکی فراوانی تر کە چوار ساڵان دواتر کرا. (مار دادهیشو) یادی بەخێر، تێیدا بەشدار بوو[٥٤]. لەم کۆبوونەوەیەدا باوکان بڕیاریان دا کە دەسەڵاتی باڵای پاتریارشی تەیفون بکەوێتە سەرەوەی هەموو قەشەکان و، دەسەڵاتی (پێتروس) بکەوێتە سەر هەموو ئەپۆستلەکان.

لەو کاتەدا کە لە ڕۆژهەڵاتدا ئاشتی و ئاسایش و یەکێتییەکی گەورەی بیروباوەڕ بەرقەرار بوو، خۆشەویستییەکی لە ڕادە بەدەر هەموو دڵێکی گرتبووەوە، کەچی لە ڕۆژئاوادا، بە هۆی فیرعەونی دووەمی میسر (کوریلوس Cyrillus) ئەوەی کە بە بازووی پاشایی و بە هێزی دونیایی دژی ڕاستی وەستا بوو، (مار نێستۆریوس Nestorius)ی شاهیدی ڕاستەقینەو پاتریارشی "قوستەنتینیە"ی ڕاودەنا، ئاژاوەو سەرلێشێواوی بیروباوەڕ هەموو لایێکی گرتبووەوە، کە مار دانیل بەو هەواڵە دڵتەزێنەی زانی، دەڵێن ئەو پێشبینی ئەوەی کردووە، کە کاتی ئەوە هاتووە، تاریکی بەسەر ڕۆژئاوا دابێت و ڕۆناکی لە ڕۆژهەڵات هەڵبێت. ئیتر بەو ئازار و بەو بیرکردنەوانە لە ڕۆژی یەکشەممە لە "ئەلبیس" (ئەوەش دەکەوێتە هەفتەی دوای جەژنی فیصح) دوای ئەوەی بیست و چوار ساڵان گەلەکەی خۆی بە ئاوی ژیان ئاودا، کۆچی دوایی کرد.

XVII .

Rehima ڕێحیما

مار ڕیحیما، ئەو باوکە خەڵکی شاری ئەربێللا بوو، بەدەوییەکان کە هێرشیان هێنایە سەر وڵاتی ئەدیابانە، گرتیان و لەگەڵ خۆیان برد. وەکو دەگێڕنەوە ئەو ١٥ ساڵان لەوێ ماوەتەوە. پاشان بەتەنها ڕای کردووە، بە نەشارەزایی لەوێ بۆ ئەوێ، تا گەیشتۆتە وڵاتەکەی خۆی.

ئەوسا چاکیی گیانی پیرۆز خۆی لە لەشی ئەودا پیشاندا و ئەوی هەڵبژارد بۆ کاری مەزنی ڕابەریی و پێشەوایی، ئەویش ڕەنجێکی زۆری دا لە پێناو گەڕاندنەوەی کافرەکان بۆ سەر ڕێگای ڕاست، زۆر ماندوو بوو بە پیرۆزکردنی (ئیجازەدانی) پریستا و دیاکۆنان و بۆ هەموو گوند و شارەکان. بانگەوازی نارد بۆ هەموو قەشەکانی هورپارشییەکەمان، تا پێکەوە شپرزەیی و ناڕێکییەکانیان ڕێکخستەوە، کەوتووەکانیان هەستاندەوە، وەستاوەکانیان بەهێزکرد و ڕاستڕێکانیان تا کۆتایی ڕابەرایەتی کرد. لەو کاتەی کە ڕۆژهەڵات هەموو بە کاروباری بەڕێوەبردنی گەل و پاراستنی باوەڕ خەریک بوون، لە ڕۆژئاوادا باوکەکان لە کۆبوونەوەیەکی فراوانی (Synode) ئیفسییە گوناهبارەکان، هەموو کارە چاکەکانیان تێکوپێک دا، ئەوەش بە فەرمانی کوریلوسی گوناهکار، ئەوەی کە کفرە گەورەکەو نەهی کردنە کرێتەکەی بەسەردا سەپاندن، کە گوایە حەزرەتی مەسیح، ئەوەی کە ڕەگەزی ئێمەی دووبارە واگاهێنا، تەنها تاکە کەس و تاکە سروشتە. لەگەڵ ئەوەی مار نەستۆریوس و هەندێ قەشەی تر لەم کۆبوونەوەیەدا ئامادە نەبوون. بە درۆ و دەلەسە و بە فێڵ و فەردجی دەسەڵاتدارانی میسر، لە پشتەوەڕا سووکایەتییان پێ کرد و لە کاروباری کڵێسایان دابڕاند. ئیتر بەم شێوە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بەتەواوی لێکتر جودا کرانەوە. پاشان کوریلوس مرد. ئەوەی گەیشتە ئامانجی خراپی خۆی، توانی کە یەکێتی کڵێسایی و یەکێتیی نێوان دەستەی (تا ئەو کات) لە پارچەکردن نەهاتووی، ئاوا پارچە پارچە بکات. ئەو ئاگرێکی هەتا هەتایی وەکو سزای کارەکانی بۆ خۆی ئامادە کرد.

بەڵام مار ریحیما لە ساڵی شازدەمی ڤەراهران (دەکاتە ساڵی ٤٣٦) دەستی بە گەڕان و سووڕان کرد لە تەواوی سنووری ناوچەی قەشایەتی، ڕێگای ڕاستی پێشانی خەڵک دا. لەگەڵ گومڕایان قسەی دەکرد و ڕێگای ڕاستی عیسایەتی بۆ ڕۆشن دەکردنەوە، ئەو سەردەمە دووبەرەکی و دوژمنایەتی لەسەر هەق، لەسەر ماڵی خودا، دەستی پێکردبوو، خەریک بوو بناغەکانی بلەقێنرێت. لە ئیمپراتوری ڕۆم دەڕووخێندرا و لە ئیمپراتوری فارسدا بنیات دەنرا، ڕێحیما بە کاری ڕەوحانی خۆی کۆتایی بە ژیانی خۆی هێناو لە ساڵی دوازدەمی یەزدیگیرد چووە لای

خودای خۆی (واتە لە ساڵی ٤٤٠).

XVIII.

ئەبوشتا Abushta

لە دوای ئەو ئەبوشتا هات، بنەماڵەی ئەو باوکە رەوحانییە خەڵکی گوندێکی ناو شاخەکان بوون بە ناوی (تێلپێنا Telpena) هەر لە منداڵییەوە ئەو لە نسیبیس نیشتەجێ بوو، پاشان هاتە ئەربێللا دەڵێن ئەو باوکە هەر لە دەسپێکی پێشەوایەتی خۆیدا ٢٥ کڵێسای دروستکرد، بۆ ئەمەش پارەی لە باوەڕداران و لە کافرەکانیش وەردەگرت، هەروەها هەموو کەسێک بە خۆڕایی کاری بۆ دەکرد.

لەو کاتەدا پیاوێکی تێگەیشتوو و پێگەیشتوو لە ئیدیسیا (ئورفە)وە ناوبانگی دەرکردبوو، ئەوەش قەشە (مار هیبهای Mar Hibhai) بوو، کە بە ڕەنج و هەوڵی خۆی زۆر یارمەتی پێشکەش بە ئورتودوکسی کرد، ئەو بە دەستی شاگردانی گوناهبارانی دژ بە یەزدان تووشی چ ناخۆشی و چەرمەسەری و ئاتاجییەکی وا کرا، کە هیچ خامەیەک ناتوانێ باسی بکات. ئەو لە قوتابخانەی ئیدیسیا بە بەردەوامی خەڵکی فێری هەقناسی دەکرد و تا کۆتایی ژیانی خەریکی لەناوبردنی ناهەقی بوو. دوای مەرگی ئەو (٤٥٧ز) شاگردانی ڕێگای گومرایی یەکیان گرت، بەمەش هێزدار بوون و توانییان هەموو قوتابییە ئێرانییەکان شاربەدەر بکەن، ئەوانیش گەڕانەوە نیشتمانەکەی خۆیان و لەوێ گەلێک قوتابخانەیان دامەزراند، تا لەلایەن شەیتان دووبارە هەڵنەخەڵەتێنرێنەوە. بەڵام (بارشەوما)ی نیسیبیس ڕێگەی ئەوەی دا کە (نارسا)ی مامۆستای ناسراو لای ئەو نیشتەجێ بێت، وە قوتابخانەیەکی گەورەی دامەزراند تا برایان زانستە هەمەجۆرەکانی تیدا بخوێنن[55]. بەبێ کۆڵدان منداڵی پەروەردە کردن و مامۆستای بەناوبانگی بۆ کاتۆلیکی پێگەیاند. لەوێ نارسای هەموو کتێبە خوداییەکانی لێکدایەوە. لە لێکدانەوەکانی بە هیچ شێوەیێک لای نەدابوو لە لێکدانەوەکانی تیۆدور فۆن موبسویستە (von Mopsueste Theodor). لە ناوچەکەنی ئێمەوە زۆر کەس دەچوون بۆ لای ئەو، وەکو من لە کەسانی باوەڕپێکراو زانیومە. یوسف یەکێک بوو لەو پیاوانەی ڕێگای حەق، ئەو کەسەی پاشان بووە قەشەی ئەدیابانە، هەروەکو دواتر بە دیاری دەخەین. ئەو سەردەمە کڵێسای خودا دابەش بوو بۆ دوو پارچە، زاراوەی خودایەتییان بۆ شتی زۆر نزم ئەوی دەکردەوە، کە لە خودا نەدەوەشایەوەو دژی سروشتی خودا بوون. ئەوە لە کاتێکدا کە ڕۆژهەڵاتییەکان دوو سروشت و تاکە کەسێکیان ناس دەکرد.

بۆ ئەوەی باوەڕی مەسیحایەتی بلاوبکەنەوە، ئاگری خۆشەویستی شەهیدایەتی لە دڵی بڕواداران دابگیرسێنێ، مار ئەبوشتا و یوحەننان، قەشەی کەرخا دی بێت سیلوخ، یەکیان گرت، هەواڵیان نارد بۆ (مار بابۆ)ی کاتولیکی، تا پێکەوە هەموو ساڵێک لەگەڵ هەموو قەشەکانی ناوچەی قەشایەتی گەرامییە کۆبنەوەو بە حورمەتێکی زۆر و بە کەیف و خۆشی بۆ بیرەوەری هەموو شەهیدەکان، ئەوانەی لە سەردەمی یەزدیگیرد خوێنیان لە پێناوی حەزرەتی مەسیح سەرفرازانە ڕژێنرا، ئاهەنگ بگێرن. لەو ساڵەدا (٤٨٤ز) پاشای فارسان (پیرۆز) لە مانگی ئاب لە شەڕی دژ بە هوونەکان[56] مرد. هەرچەندە ئەو پاشایە کافر بوو، بەڵام هەتا لە ژیان مابوو زۆر یارمەتی دیانەکانی دا و بە بەردەوامی بە پێی ڕاوێژ و ئامۆژگاریەکانی بارشەوما دەژیاو فەرمانڕەوایی دەکرد.

لە ساڵی دووەمی پاشای پاشایان والاش (٤٨٤ز) (ئاکاک)ی کاسۆلیک، بە پێی نەریتی گشتی خۆیان، هەموو قەشەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆ کۆبوونەوەیەکی فراوان، کە خۆی ئامادەی کردبوو، بانگهێشتن کرد، بەڵام مار ئەبوشتا نەیتوانی بۆ ئەو کۆبوونەوەیە بچێت، چونکە تووشی نەخۆشییەکی سەختی کتوپڕ بوو، زۆر کەس گومانی مەرگیان لێ پەیدا کرد. بەڵام خودا بە بەزەیی خۆیی و بە نزا و پاڕانەوەی ڕەبەنی (ڕاهیب) تەواو باوە مەشیحا ڕەحمێی یاد پیرۆز لە مەرگ ڕزگاری کرد. ئەو کڵێساکەی ئەربێللای نوێ کردەوە، ئەوەی کە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆکەش هەر ماوە، بە هەموو جۆرە نەقش و نیگارێک ڕازاندیەوە، بەشێوەیەک هەر کەسێک چاوی پێدەکەوت سەری سوڕدەما و سوپاسی خودای دەکرد بۆ ئەو هەموو بەزەییەی کە بە سەر زەویدا باراندوویەتی.

لە دووەمین ساڵی پاشایەتی زاماسپ (زامەسپ Zamasp) (٤٩٨ز) کاتێک مار بابهای کورس پاتریارشی

رۆژهەڵاتی بەڕێوەبرد، دەیەمین کـــۆبوونەوەی فـــراوان پێکهات، قەشەکان لە هەموو لایەکەوە بە لێشاو دەهاتن بۆ ئەو کـۆبوونەوەیە. بەڵام مـار ئەبوشـتـا لە بەر پیـری و کەنەفتی توانای ئەوەی نەبوو خۆی بچێت بۆ ئەوێ، بەڵام لە جێگەی خۆیدا یوسفی (پریسبوتەر(٥٧))ەکەی خۆی و و سـیـدۆرا (ئیـسـیـدۆروس) دادنووسی خۆی نارد، لەوێ بڕیاری ئەوە درا کە هەر چوار ساڵ جارێک هەموو قەشەکان لە کن پاتریارش کۆببنەوە، لە جیاتی دوو ساڵ جارێک، وەکو کە پێشتر وا باو بوو.

ساڵێک دوای ئەو کۆبوونەوە فراوانە مار ئەبوشتا لە تەمەنێکی حورمەتداردا کۆچی دوایی کرد، هەموو باوەڕدارەکان ماوەییەکی زۆر شین و گریانیان بۆ کرد.

بەر لە مردنی ژنێک ویستی کوڕەکەی خۆی بێنێتە لای ئەو پیاوە پیرۆزە تا ئەو بە هێزی خاچکێشان کوڕەکەی لە تاییەکی زۆر گران بۆ رزگار بکات. کە منداڵەکەی لە باوەش کرد، لە ژوورێکی نهۆمی سەرەوە، منداڵەکەی لە دەست بەربووەوە، کەوتە سەر زەوی نهۆمی خوارەوە، دەستبەجێ منداڵەکە مرد، کە دایکی هاتە خوارەوە دیتی منداڵەکە مردووە، لە تاوان شڵەژاو دەستی کرد بە پاڕانەوە لە خودا کە لەبەر خاتری خوداپەرستی ئابوشتای بەندەی خۆی کوڕەکەی دووبارە بۆ زیندوو بکاتەوە. هێشتان نزاکەی تەواو نەبوو، دیتی کوڕەکەی هەستایەوە سەر پێیان، شاد و ڕووخۆش. سوپاسی خودای کرد و هەواڵی ئەو پەرجووەی بڵاوکردەوە. هەموو مرۆڤەکان لە سوپاسگۆیی خودا وازیان نەدەهێنا، بەرامبەر ئەو میهرەبانییە و ئەو هەموو هێزی موعجیزەیە، کە خودا بە ئابوشتای بەندەی خۆی بەخشیبوو.

XIX
یوسف

ئەو باوکە خەڵکی گوندی تێلدەرا (**Teldara**) بوو (گوندێکی ڕۆخی زابی بچووک)، کە تەمەنی گەیشتە ٢١ ساڵان چوو بۆ قوتابخانەی نسیبیس و لەلای مامۆستا (نارسا)ی کتێبە پیرۆزەکان و دەرسەکانی مار تیۆدۆروسی خوێند. هەر لە منداڵییەوە نیشانەی میهرەبانی خودایی لێ بەدەرکەوت، ئەو میهرەبانییەی کە دەیویست جارێکی تریش ئەو بکاتەوە مرۆڤێکی نوێ. حەوت ساڵان لە نسیبیس مایەوە شیرە فیکرییەکەی ئەوێی هەڵمژی و شیرناوی ئورتۆدۆکسی ئەوێی نۆشی.

لەو کاتەدا جەنگێکی سەخت لە نێوان ڕۆمەکان و فارسەکاندا هەڵگیرسا، دوای ئەوەی (کاواد **Kawad**) بۆ جاری دووەم ڕاپەڕی (٤٩٨ز) بە هێزێکی زۆر پەلاماری بردە سەر ڕۆمەکان. پاشای ئەو سەردەمەی ڕۆمەکان ناوی ئەناستازیوس بوو. فارسەکان زۆر شوێنی ڕۆمەکانیان داگیر کرد، (ئامید **Amid**) و (ڕێشاینا **Reshaina**)[58] هەروەها نیـازیان وابوو سـەرلەنوێ دەست بە ئەشکەنجـەدان و چەوسـاندنەوەی دیانەکـان بکەنەوە. بەڵام جـەنگ هەر کـۆتایی نەهات و فـارسـەکـان ناچار کـران کـە بۆ دواوە بگەڕێنەوە، تا وڵاتەکـەیان لە توورەیی و وەحـشـەتناکی "هوونەکان" بپارێزن، کە دەستیان بە هێرشهێنان کردبوو، ئەو کاتە کە ئەو لەشکرە لە نیسیبیس بوو، مار نارسای کۆچی دوایی کرد. (ئێلیزا) کە لە (کوزیۆ)ی وڵاتی (مەرگا **Marga**) هاتبوو، جێگەی گرتەوە، ئەویش ڕێگای مامۆستایەکەی خۆی گرت و بە ڕێبازی ئەو کڵێساکانی تژی کرد لە نووسراو. هەر کەسێک نووسینەکانی ئەوی دەخوێندەوە بە ڕاستی سەری سوڕ دەما لەو زانایییە خوداییەی کە ئەو ناوبانگی خۆی لە ناو خەڵکیدا پێ دەرکردبوو.

لەو کاتەدا مار یوسف داوای ئەوەی کرد کە بۆ خۆی بچێتە ناوچە شاخاوییەکان و لەوێ ببێتە چلەکێش (خەڵوەتنشین) و ژیانێکی ئارام بباتە سەر و خزمەتی خودایی خۆی بکات و بە خۆشەویستی خودا خەریک بێت، وەکو دەیفەرموو بە هەموو گیان و بە هەموو هێزی خۆی. لەبەر هەندێ بانگی هەموو پیر و دیاکۆنەکانی خۆی کرد و ئەو نەخشەیەی خۆی خستە بەرچاو، ئەوانیش بۆ جیابوونەوەی ئەو زۆر بە کوڵ دەستیان کرد بە گریان و هەوڵیاندا کە لەم بیرە پەشیمانی بکەنەوە، لەبەر خاتری گەل و بۆ بنیاتنانی کڵێسا. بەڵام لەبەر ئەوەی هەموو هەوڵ و تەقەلاکەیان بێ سوود بوو، تەواوی هۆیارشی تووشی ورووژان بوو، هەموو پێکەوە نامەیەکیان بۆ مار "شیلا (سیلاس) نووسی، کە ئەو کاتە کلیلی فەرمان بە دەست ئەو بوو، کلیلی خەزێنەی ئاسمانیی (واتە ئەو پاتریارش بوو ٥٠٥-٥٢٣). پاتریارشی گەورەمان بە وشەی خودا ئەوی بزواند تا بۆ کاروبارەکانی خۆی بگەڕێتەوە، ئەوەی خوارەوە دەقی ئەو نامەیەیە کە ئەو بۆ یوسفی نووسی:

"بۆ دۆستی حەزرەتی مەسیح، مار یوسف، قەشەی میتروپولیتی ئەدیابانە، بە فەرمان و ئیرادەی خودا، قەشە پاتریارش، سیلاس، کە ڕێزی بۆ ئایینپەروەریتان هەیە و داواکاری دوعاتانە، سڵاو.

هەروەکو بەڕێزتان چاکتر لەمن دەزانن، خودا بە ڕێگای جۆراوجۆر، مرۆڤەکان بەرەو ئاسمان بەرز دەکاتەوەو گیانیان بە بەهەشت شاد دەکات، هەندێکیان بە هۆی چلەکێشی، بەوەی کە لە هەموو گێلەوەژە و نائارامی جیهان بەدووردەکەونەوە، هەندێکیان بە هۆی مانەوەیان لە ژیانی هاوسەری بە ڕێبازی ئینجیلی، کە تیایدا بە خۆشەویستی ژنەکانیان دەبەسترێنەوەو دەبن بە هاودڵی یەکتر و خۆیان بە منداڵەکانیان ماندوو دەکەن، تا بە ترسی خودایی پەروەردەیان بکەن. هەندێکی تر بە ڕێگای پێشەوایی و مامۆستایی (دەزگای قەشایەتی)، بەوەی کە گەلی خودا ڕێنمایی دەکەن، تا لەسەر ڕێگای هەق و ڕەوایەتی بڕۆن خۆیان لە چیمەنی هێز نزیک بکەنەوە. بەڵێ ئەوەیە پاداشە بەرز و ڕەنگینەکەی کە بەڵێنی بۆ دراوە. ئەوەی لە هەمان کاتدا خاوەنی کار و دەزگای فێرکردن بێت، ئەوە لە ئاسماندا بە مەزنی ناو دەبرێت، بە پێی فەرموودەکانی خودا، هەندێکی تریان دەگەیەنێتە بەهەشت بەهۆی سامانەکانیان، هەندێکی تر بە هۆی هەژاری و هەندێکی تریش بە ڕێگای جۆراو جۆری تر.

بەڕێزتان دەزانن. کە کاری چلەکێشی بۆ ئەوانەی هاوسەردارن، هەروەها بۆ پێشەوایان (قەشەکان) شتێکی نەگونجاوە. چونکە ئەوە دەبێتە هۆی ڕێگەگرتن لە جێبەجێکردنی ئەرکەکانی دەزگاکانیان، وەکو شیاو و پێویستە. بۆ تۆش ئێستاکە هەر وەسایە، تۆ ئەی هەڵبژاردەی خودا، سەبارەت بەوەی کە تۆ خاوەنی هەر دە بەهرەی پێشەوایی، شتێکی نەگونجاوە بۆ تۆ. بە پێی فەرموودەکانی خودا، بچێتە خەڵوەتگا و خۆت لە ئەرکەکانی بەڕێوەبەرایەتی بکێشتەوە، ئەوەش بێنەوە بیری خۆت، تۆ ئایینپەروەردکە، کە ئەوە ئیرادەی خوای، خۆی لەوە پێشانی تۆ دەدات، کە گەلەکەی ژێر فەرمانتان هەموو بە هاودەنگییەکی گشتی خۆشەویستیی داوای ئەوە دەکەن، کە تۆ ببیت بە ڕابەر و قەشەیان. تۆ دەزانیت، ئەگەر تۆ ئەوە نەکەیت سەرلێشێواوی دەکەوێتە نێوان گەل و تۆش بە پێچەوانەی ویستی خودا دەجووڵێیتەوە. دیارە کە ئەوەش شتێکی کرێتە. چونکە سەرلێشێواوی و ڕەفتاری دژ بە ویستی خودا لە هەمووومان قەدەغە کراوە. کێ دەزانێت، ئەگەریش بیرکردنەوەکانی من زۆر لەمە بە دوور بن، کە ئەو بیرەی تۆ لە ئەمیرەکانی تاریکایی (واتە ئەهریمەنییەکان ع. د.) سەری هەڵنەداوە. چونکە ئەو دوژمنانە دژ بە هەموو مرۆڤایەتی هەوڵی ئەوە دەدەن، کە پیاوانی خودا بە بیرکردنەوەی ڕاستیش لە ڕێگای ڕاست لابدەن، ئەو بیرکردنەوانەی کە زیان لە تەواوکردنی ژیان و ڕێبازی عیسایەتی دەدەن. ئەدی ئەوەتە ئێمە نابینین، هەموو ڕۆژێک ئەوان بێ ژمار مرۆڤایەتی خودا بەرەو گەلی میشالیانەی[59] (Meshalliane) نەفرەت لێکراو ڕاپێچ دەکەن تووشی گومڕاییان دەکات؟ سەبارەت بەمە و بەهۆی تری لەو بابەتە، ئێمە ناوی خوای لێ دەهێنین و بڕیاری ئەوە دەدەین، کە تۆ بۆ بەڕێوەبەرایەتییەکەی خۆت بگەڕێیتەوەو بە جڤاتەکەی خۆت شاد ببیتەوەو جڤاتەکەش بە هۆی تۆوە خۆشحاڵ بێت.

دوعا بۆ بێ هێزی لاوازییەکانم بکە،i تا خودا لە کەم و کوڕییەکانم ببووریت، هەروەها بە گەشی بمێننەوە لە خۆشەویستی خودامان."

جا چونکە مار یوسف پیاوێکی دیندار بوو، گوێڕایەڵی بۆ یاساکانی خودا و فەرمانی گەورەکانی خۆشتر دەویست لە قوربانی، بۆیە فەرمانەکانی پاتریارشی وەرگرت و بەرەو ئەربێللا گەڕایەوە. چ خۆشییەک دڵ و دەروونی هەموو براوادارەکان و بە تایبەت پریستاو دیاکۆنەکانی گرتەوە، کە دووبارە بە دیدەنی باوکەکەیان شاد بوونەوە، ئەوە هیچ خامەیەک ناتوانێ دەری ببڕێت. بەڵام ئەو بەختەوەرییە زۆر درێژەی نەکێشاو زۆر نەمایەوە، چونکە وادەی دیاریکراوی مار یوسف هاتبوو، ئەو تاجەی خرایە سەری کە هەر لە منداڵییەوە ببوو بە هیوای، چونکە ئەو لە چواری ئەیلول، لە دوازدەمین ساڵی دووەمین حکومەتی کاوادی پاشا (٥١٠ز) کۆچی دوایی کرد.

.XX

حێنانا Henana

ئەو باوکەش یەکێک بوو لە شاگردانی مامۆستا نارسای. ئەو لە قوتابخانەی نیسیبیس خوێندبووی، دایک و باوکی لە گوندی تەل نەجاحا-وە هاتبوون، کە قوتابخانەی بەجێهێشت، ئەو لێکۆڵینەوە بە سوودەی

نووسی، ئەوەی کــە ئێـــمــە هەمـــوو بە خـــۆشی و بە سەرسوڕمانەوە دەیخوێنینەوە.

لەو ڕۆژانە ئێلیـــزای کـوزیۆ بەڕێوەبەری قـوتابخـانە، کـۆچی دوایی کـرد، لە جـێـگەی ئەو پیـاوێکی شـەیدا هەستـایەوە، کارکەرێکی بە هێز، شارەزایی زانستـەکانی لە خـوا ترسیی، لێکۆڵەردوەیەکی کـتێـبە خودایییـەکان، مـار ئەبرەهام، کە برادەرێکی مار نارسای بوو، ئەوەیان زۆر بە ڕێکوپێکی قوتابخانەکەی بەڕێوە برد، شایانی ئەوەیە کە لە خودا بپاڕێینەوەو داوای ئەوەی لێ بکەین، ئۆهـ پێنێهاسی ئازیز، تا زۆران مـامۆسـتـای ئاوا تەواو پێگەیشـتووی تری وەکـو ئەمانە (نارسای و ئەبرەهام) لە کـڵێـســاکانی خـودا بێنێـتـە ئارا، چونکە داهات زۆرە و کـارکـەران کـەم (لوق: ٢.١٢). بەڵام بۆ ئەوەی مرۆڤ خۆی لێ نەگۆڕڕێت و خۆی لێ زیرەکـتــــر نەیەتە بەرچاو لەوەی کـــە هەیەو لووتی بەرزنەبێتەوە و سینگ دەرنەپەڕێنێت، دیارە کە لووتبەرزی و خـۆبەزلزانینیش تەنهـا سـەرچاوەی زیانبـەخـشـینە، بە شـپـرزەیی مـامـۆســتـایانی قـوتابخـانە، هی ئینجـیلزانی و ڕێزمـان کـۆبـوونەوە، لەو کـۆبـوونەوەیەدا بڕیارێک لە بارەی دارایی قـوتابخانە درا، یوحەننانی (بێت ڕەببان) سـەبارەت بە لاوێتی تەمەنی، وەکو یارمەتیدەری ئەبرەهام دەستنیـشـان کـرا. چونکە نائارامی کـەوتبـووە ناو قـوتابخـانە، بە هۆی خراپی بەڕێوەبردنی داراییە دنیاییەکانی قوتابخانە. کە مار حێنانا هەواڵی ئەو نائارامییـەی پێگەیشت، خەمی ماڵی خودای کـەوتە بەر و بەرەو نیـــسـیبـیس کـەوتە ڕێ. بە هۆی ئەقڵ و ژیری ئەو، ئەو هەرا گەورەیە ئارام کرایەوە. کەشتی کـڵـێـسـا هێـور بۆوەو خرایە سـەر ڕێـئـاوێکی ئارام. دوای گـەڕانەوەی ئەو (حـێنانا) دەسـتی کـرد بە سـووڕانەوە بە هەمـوو لایێکی هیـپارشیـەکەی، ئاگاداری کردنەوەو تێبینی و فـەرمانی پێـدان، پاشـان دوای دوو سـاڵ گـەڕایەوە شـارە ئەرشاکییەکەی خۆی (ئەوەش ئەربێللایە).

لەو سەردەمەدا کڵێسا تووشی تەنگەتاوییەکی زۆر کرا بوو، نەک لە دەرەوە ڕا، بەڵکو لە ناوەخـۆ، نەک لە لایەن بێگانەوە، بەڵکو لەلایەن خەڵکی خۆیەوە. چونکە شەیتان دوژمنی ڕەگـەزی مـرۆڤایەتیمـان، دیتی کە بە شـمـشـێر و سیکارد دەرەقەتی کاسـۆلیک نایەت، نەیتـوانی بە ڕێگای پاشـا کـافـرەکـانەوە کـانیـاوی برەو و گـەشـەسـەندنی لێ بگرێت، جـا هیچ ڕێگایێکی تری بۆ نەمـایەوە، جگە لە تێکبەردانی ڕۆڵەکانی کڵێـسا دژی یەکتر و نانەوەی ئاژاوە و نائارامی لە نێوانی ڕابەرانی. لە دوای مەرگی پاتریارش شیلا (Shila) دوو کۆبوونەوەی قەشەکـان پێکهات و دوو پاتریارش، نارسـای و ئێلیزا، دژی هەمـوو دەسـتوورەکـانی کڵێسا هەڵبژێردران. هەریەک لەوانە مافی پێشەوایەتی بە هی خـۆی دەزانی. لەو سـەردەمـانە ناحـەزانی کـڵـێـسـا لە خۆشـیدا نقووم ببوون و دۆسـتـانیش خەفەتبار، دۆزەخ لە ناخەوە خۆشحاڵ بوو، ئاسمـانیش لەو بەرزاییەوە کەوتبووە نامـێـزی خـەفـەت، ئەو نائارامی و پشـێـویەش سـاڵانێکی زۆری خایاند.

ئەمـەش مـار حـینانای زۆر دڵـتـەنگ کـردبوو، دەسـتی بەوە کـرد کە دڵنیـایی بخاتە دڵی بچووکـان و بێـهـێـزان هێـزدار بکات، چوو بۆ نیـــسـیبیـــس سـەرچاوەی هەمـوو زانسـتـەکان، لەوێش زۆر کەلەبەری پڕکـردەوە وای کرد کە مار باولوسی (بێت نوحاژرا) بێت بۆ ئەربێللا، تا لە هەموو کـاتەکـانی ئامـادەنەبوونی ئەو، کـورسی مـیـتـرۆپولیـتی هیـارشیـەکەی بەڕێوەببات. ئەو قەشەیەش یادی بەخێر لە مەوپێش نارسـای بۆ کاروباری پاتریارشی هەڵبژاردبوو، لە بەر ئەوەش بوو نائارامی کەوتە جڤاتەکەی. مار ئەبرەهامی موفەسیر مار حێـنانا باولوسی وەکو مامۆستای ئینجیلزانی دیاری کـرد، تا لە وڵاتی ئەدیابانەدا قـوتابخـانەیەک بۆ منداڵانی کـڵـێـسـا دابمەزرێنێ و لە ڕووی فـیـکر و باوەڕەوە پەروەردەیان بکات و ئایینەکەیان لە شاڵاوی هێرەتیکەکـان و مێشالیانەکان (حەرامزادە/ ع. د.) بپارێزێت[٩٠]. ئەو پاولوسە ٣٠ ساڵان لەلای ئێمە مایەوە، زۆر بە ڕوحسووکی و بە لە خـواترسی بەڕێوەبەرایەتیـەکـەی بەڕێوەبرد، ئەو لەلایەن بەڕێوەبەرانی کـڵـێـسـا بڕوایی تەواوی پێـدرابوو، تەنها بە فـەرمـانی مـار ئابها[٩١] توانی دەست لە کارەکەی خۆی بکێشێتەوە، بە پێی فـەرموودەکـانی خودا ناچار کرا، کە بچێـتە نیـــسـیبیس، ئەوەش ڕوویدا لە دوای گەڕانەوەی (هی پاتریارش) لە سوسیانە، هەروەکو لە دواتر دەیبینین.

(کۆتایی دەقەکە نەماوە)

پەراوێزەکان:

(١) پێ دەچێت، کــە ئەو پەیڤـانە لە ژێر کـاریگەری چەوسـاندنەوەکـانی سـەردەمی نیـوەی یەکـەمی فـرمـانڕەوایی خوسرەو ئەنەوشیروان نووسرابن، بە تایبەت لە ساڵەکانی ٥٤٢ ٢ ٥٤٤.

یەکێتیی سێیینە لە ئاینی عیسایدا واتە خوداو حەزرەتی عیساو گیانی پیرۆز ع. د.٢

(٣) کوشەر: ئامێری کوشینی ترێ بۆ بەرهەمهێنانی شەربەت و شەراب. ع. د.

(٤) ئەو بەراوردکردنانە لەگەڵ ئایەتەکانی کتێبی پیرۆز بە شێوەیەکی گشتی لەلایەن پرۆفیسۆر مینگانا جێبەجێکراوە.

(٥) پسالم وشەیێکی گریکییە واتە دووزەلەکان (المزامیر)، بریتین لە کۆمەڵێک سروودی کتێبی پیرۆزی دەوری کۆن (تەورات). لە نوێژ و خوداپەرستی دیانەکان شوێنێکی بالایان هەیە. ئەو سروودانە دەگەڕێندرێنەوە بۆ حەزرەتی داود (د.خ) کە دووەمین پاتشای جوولەکەکان بووەو بووە بە پێغەمبەر، یەکێک بووە لە باپیرانی حەزرەتی عیسا. پیرەمێردی نەمر لە شیعرێکدا ئاماژە بۆ ئەو سروودانە دەکات و دەفەرموێت: "لاوکی کوردی دەنگی زەبوورە، جەنەتولەئوا لە شارەزوورە". ع. د.

(٦) مار: نازناوێکە دراوەتە پیاوە ئاینییە بەرزەکانی کلێسای کاسۆلیکی، واتە جەناب یان مەزن. ع.د.

(٧) ناوی پەکیژا لە فایلی ٣٤٥ی شەهیدان (Bedjan II ٣٤٥) هاتووە. هەروەها قەشەیەکی نێدیا (نورفە) (٤٠٠/٤٠٩ز) ناوی پەکیژا بووە. ئەو ناوە لە تەوراتی پیرۆزەوە سەری هەڵداوە.

(٨) وەرگێرانی وشە بە وشە: "ئەوەی کە ئاددای خۆی دەستی خۆی خستۆتە سەری" واتە قەشەکان توانیویانە بە دەستبەسەرداهێنان پیرۆزایەتی قەشایەتی ببەخشنەوە. ع.د.

(٩) ئەوەش یەکێکە لەو وشانەی کە پرۆفیسۆر زاخاو هەر بە پیتی عیبری و کلدانی نووسیویەتی، من هەوڵم داو ئاوام خوێندەوە، ئەو ناوە بە گوێی کوردی و فارسیزانان ئاشنایەو هەبێ و نەبێ ئەو ئاهەنگە پەیوندی بە توانەوەی بەفری سەرشاخەکان و زۆربوونی ئاوی رووبار و کانیاوەکان هەبووە، ناوی جەژنەکەش دەبێ وشەی ئاو (ئاب) مانگ (شەهر) و ئاوهەڵناوی (جەموور)ی لەگەڵدا بێت. کێ دەڵێت ئەم ئاهەنگە پێشینەی هەمان ئاهەنگی نەورۆز نەبووە. ع.د.

(١٠) من باوەڕی تەواوم بەوە هەیە، کە ناوی ئەو مانگە لە لایەن پرۆفیسۆر زاخاو بە هەڵە خوێندراوەتەوە، ئەمە ئایار نییەو ئادارە (مارت)، ئادار و ئایار دوو وشەی هاوئاواز و هاوشێوەن و بە ئاسانی جێگۆڕکێ دەکەن. ع.د.

(١١) فیلستەکان: گەلێکی کۆنینە بوون، کە ناوی وڵاتی فەلەستین لەوانەوە سەری هەڵداوە، لە سەدەی ١٣ی بەر لەزایین لە ناوچەکانی کیلیکییەو کریتەوە هاتوونەتە پێش و لە کەنارەکانی نێوان عەسقەلان و غەززە کەنعانییەکانیان بەدەرناوەو نیشتەجێ بوون. بەنی ئیسرائیل بەربەرەکانێی کردوون و لە سەدەی دەیەمی بەر لە زایین بەزێنراون. ع.د.

(١٢) زاخاو لە پەراوێز پیتە ئارامییەکان بەراورد دەکات دەنووسێت، نابێت ئەم ناوە راکبەخت بێت، بەڵکو دەبێت رامیەخت بێت، واتە (رۆژی لەدایکبوونی رام) ئەوەش دەکاتە ٢١ مانگی زەردەشتی. دەنووسێت: ئەوە بەراورد بکە لەگەڵ ناوی (رامبەهەشت)ی ناوی ژنان و ئەو ناوانەی کە بە "رام" دەستپێدەکەن لە کتێبی (**Nldke, Geschichte der Perser und AraberÖusw. Index S497**) رامگوشناسپ، رامیار، رامبوزین لە (**Just, Iranisches Namenbuch S258**).

(١٣) تسیفۆن (**Ktesiphon**) شاری سەلمانپاکی ئێستا، کە پاشماوەی تاقی کیسرای لێیە، ٤٠ کم لە خوارووی بەغدا هەڵکەوتووە، لەسەر کەناری دجلە، لە سەدەی دووەمی بەر لە زایین لە لایەن پارپەکان ئاواکراوە. جێگەی دانیشتنی پاتشاکانی پارپ و ساسانییەکان بووە، لە ساڵی ٦٧٣ز عەرەبەکان داگیریان کردووەو وردە وردە وێرانیان کردووە. ع. د.

(١٤) مەبەست لەو ئەرشاکە، کە لێرە وەکو سەرلەشکر باسی دەکرێت، دەبێت پاشای پارپەکان بێت، نەک ئەمیرێکی بنەماڵەی پارپەکان، هەروەکو لە خوارەوە دەردەکەوێت. لەوە بەدیاردەکەوێت کە ئەو پاتشایە کە دەقی ئیسحاق باسی کراوەو ناوی بە "ڤالگێشی دووەم" بەراستی هاتووەو لێرەش وەکو سەرلەشکری ئەرشاک دووبارە ناوی دێتەوە، ئەوەش بۆ من نیشانەیێکە بۆ جیاوازی سەرچاوە لێ وەرگیراوەکانی. ناوبردنی بە پاتشا ڤالگێشی دووەم لە خودی مەشیحا زێخاوەو بە سەرلەشکر لە ئابلی پێشینی سەرچاوەیان گرتووە.

(١٥) (**Deuteronomium**) پێنجەمین کتێبی حەزرەتی موسا. ع.د.

(١٦) (**Judas Makkb us**) سەرکردەیێکی جوولەکەکان بووە لە ١٦٥-١٦٠ پێش زایین، دژی (**Antiochos IV Ephane**) ی پادشای سووری لە ساڵی ١٦٥ ئورشەلیمی رزگارکردووەو لە ١٦٠ کوژراوە. ع.د.

(١٧) یۆناتان کوڕی سالوسی پاتشا بوو، هاوڕێی حەزرەتی داود بوو، لەگەڵ باوکی لە جەنگی دژی فیلیستەکان لە ١٠١٠ پێش زایین کوژران. حەزرەتی داود باوکی حەزرەتی سلێمان و

دووەم پاتشای یەهوودیەکان و لە باپیرانی حەزرەتی عیسا بووە، ١٠١٠ تا ٩٧٠ ی پێش زایین ژیاوە. ع.د.

(١٨) قەلاتی هێبرێیەر لەوانەیە لە ناو یان لە دەوروبەری کەلاوەکانی نەینەوا هەڵکەوتبێت سەیری (Budge, Book of governos II، ٣٣٧، ٤٦١) جێگای حەردا (لە دەربڕینی ناوەکەی دڵنیا نیم) نەزانراوە، یاقوتی حەمەوی باسی گوندێکی کردووە بەم ناوە.

(١٩) ئەنبار لە زەمانی فارسەکان بە (پیرۆزشابور) ناوبراوە، دەکەوێتە رۆژئاوای بابل، لە بەری رۆژهەڵاتی فورات، لە قەلای فەللوجە دوور نییە. ماوەیەکی زۆر هەوارگەی خەلیفەکانی عەباسی بووە (یاقوت I، ٣٦٧)

(٢٠) رازشاه لەگەڵ رازمەردوخ لە پێش کۆتایی ئەو دەقە (دەقی نووح) لە رووی ئیتمولۆگییەوە دوو ناوی سەرچاوە نەزانراون.

(٢١) بە پێی میتۆلۆژیای کریستیی، لاتزاروس (لیعازەر Lazarws) چوار رۆژان لە گۆڕدا نێژراوە، پاشان حەزرەتی عیسا لە یەزدان پاڕاوەتەوەو زیندووی کردۆتەوە.

(٢٢) سیمۆن کەفاس (Kephas Simon) سیمۆن (بە گریکی)، پیترۆس یان کەفاس (بە ئارامی) واتە تاشە بەرد (کەڤر)، ناوی موژدەدەرێک بووە کە لە نێوان ٦٤/٦٧ لە رۆم کۆچی دوایی کردووە. کوڕی یۆنای ماسیگر بووە. لەگەڵ براکەی ئەندریاس چوونەتە لای حەزرەتی عیسا (د.خ.)، ئەویش نازناوی پەترۆسی پێ بەخشیوە، ئەوسا ئەو باوەڕی بە حەزرەتی عیسا نەهێناوە، بەلام دواتر دەبێتە مەسیحی و دێتە رۆم و لەوێ لە ئەنتۆخیا کاریگەرییەکی زۆر لە بلاوبوونەوەی ئەم ئاینە دەکات، تا سەردەمی نیرۆ، لە رووداوەکانی کوشتاری دیانەکان شەهید دەبێت. گۆڕەکەی لە باخچەی کلێسای پیترە لە فاتیکان. ع. د.

(٢٣) ریشی (Reshi) شوێنێکی نەناسراوە، (Hofmann a.a. O.S. Amm. ١٥٠، ٢٠) باسی دوو شوێنی بەم ناوە کردووە. بەلام ناکرێت ئەمانە لەگەڵ ریشی نەینەوا یەکتر بگرنەوە. زاخاو. (پێم وایە ئەوە هەمان ریشێی ئێستایە لە ناوچەی بارزان؟ وەک دەزانرێت ئێستاش لە نێوان دانیشتوانی ئەو ناوچەیە ماری رەش پیرۆز تەماشا دەکرێت و کوشتنی ماری رەش بە گوناه دەزانرێت. ع. د.)

(٢٤) هەتا ئەو جێگەیە رابەر و پێشەوایانی جڤاتی دیانەکان بە دیاکۆن و قەشە ناویان هاتووە، لێرە ئەوە یەکەمین جارە کە زاراوەی پریستا دێتە پێشەوە.

(٢٥) (Zaira) شوێن و زاراوەیەکی نەناسراوە

(٢٦) واتە دیاکۆن

کلۆمسکە: شالاوی کلۆ (کوللە). (٢٧)

(٢٨) EKKLHCIACTIKH

(٢٩) (Nero Cladius ٣٧-٦٨) نیرۆ کلادیوس لە سالی ٥٤ بووە قەیسەری رۆم، بە زۆرداری ناسرا بوو، سووتاندنی رۆمای خستە ملی جوولەکەو دیانەکان، یەکەمین هێرشی لەناوبردنی دیانەکانی لە سالی ٦٤ دەستپێکرد، لەلایەن زیناتەوە خۆشەویست نەبوو، لە سالی ٦٨ خۆی کوشت. ع.د.

(٣٠) بەو درێژییە لە ئەکتەکانی پاولی باسیان لێ نەکراوە.

(٣١) سەرچاوەی ئەو باسانەی چەوساندنەوەی دیانەکان لە ئیمپراتۆریەتی رۆمەکان ئۆیزابیوسە (Kirchengeschichte) لێرە مەبەست لە (Markus,Ulpin, Nerva,Trajanus,Markus)ە.

(٣٢) بە لاتینی پانپەر (Panther) جۆرە پشیلەیەکی شێوەپلنگی دڕندەیە. ع.د.

(٣٣) حوکمی یۆحەننا بە دەستی دۆمیتیان نوسرا (تەمەشای ئوزابیوس بکە)

(٣٤) ئەوەی دانەر لێرە لە بارەی بووژانەوەی دێر (کلۆستا) باسی دەکا، شتێکی نەگونجاوە لەگەڵ مێژوو، چونکە لە سەردەمی ئیبەیژمەشیحا، واتە سالی ٢٠٠ ز ناکرێ قسە لە بارەی کلۆستا بکرێت.

(٣٥) (Alexendrinns Clemens) دەوروبەری سالی ١٥٠ تا ٢١٥ ژیاوە، زانایێکی مەسیحی گریکی بووە، بەرێوەبەری قوتابخانەی ئەسکەندەرییە بووە. ع.د.

(٣٦) بە پێی ئەو زانیارییەی باشانەی کە لە هاوکاری بەرێزم ستروقە () پێم راگەیاندرا، لە ٢١٨.١٠.٠٧ ز لە شاری ئەربێلا رۆژگیرانێکی فۆرم بازنەیی بە گەورەیی ٥/٦ ی تیرەی رۆژ روویداوە.

(٣٧) (Arzon)Beth Zabhadai, Arzanene

(٣٨) لە بارەی کۆتایی دەسەلاتی بنەماڵەی ئەرشاکەکان بەراوردی () بکە. بە پێی نووسینەکانی نۆیلدکە لە بارەی مێژووی ئێران لاپەرە ٨٩ ئەرتابان لە ٢٢٤.٤.٢٨ ز کوژراوە.

(٣٩) Kirchengeschichte VI، ٢٣.١

(٤٠) ئەمە یەکەمین پەیوەندی ناوچەی قەشایەتی ئەربێلا بووە لەگەڵ شاری پایتەخت، کە ئەو کاتە هیچ قەشەی لێ نەبووە.

(٤١) لە دەقە ئەڵمانییەکەدا نووسراوە "برای برای"، وا بزانم "برای باوکی" راستەکەیە. پێم وایە کە ئەمە ئەحابی عیبرییە کە ماناکەی باوک دێت. (بڕوانە جەمال نەبەز، سەرنجدانێک لە میتۆلۆژیای کورد، ل.١٢، بلاوکراوەی ئاکادیمیای کوردی بۆ زانست و هونەر) ستۆکهۆلم، ١٩٨٦. ع. د.

(٤٢) بەوەی کە ماوەیەکی زۆر داروودەستەو چەکدارەکانی لەناو قەهلاتەکە ماونەتەوەو شەڕیان بەرامبەر لەشکرێکی چەندان هەزارکەسی کردووە، خواردن و خواردنەوەیان مسۆگەر بووە، دەبێت ئەو قەهلاتە هەر کۆنە قەهلاتەکەی ئێستای هەولێر بووبێت، کە دیارە هە ولێر لە چاو ناوچەکانی تسەیفون (سەلمانپاک) کەوتۆتە ناوچەیەکی شاخاوی، بەلام ناکرێت قەهلاتێکی ئاوا لە ناکاو لە دوای تووڕەبوون و هەڵچوونێک بۆ خۆحەشاردان هاتبێتە دروستکردن، دەبێت ئەو قەهلاتە زۆر لە پێشتریش لەلایەن فەرمانڕەوایانی ئەو شارە، لەوانەیە لە سەردەمی پاریەکان بناغەی بۆ دانرابێت و کاری تێدا کرابێت، رێی تێ دەچێت، کە لەسەردەمی گوفراشناسب شووراو پێویستییە سەربازییەکانی تری بۆ زیاد کرابێت. ع. د.

(٤٣) ئەوە دووەمین پەیوەندی نێوان قەشەی ئەربێللاو دیانەکانی پایتەخت بوو.

(٤٤) وەکو رەزاخان دێتە مەزەندەی خوێنەر ع. د.

(٤٥) لەوانەیە ئەمە هەڵوێستی میلس (Miels) دژی بەرزبوونەوەی پلەی قەشە پاپا بۆ پایەی پاتریارشی رۆشن بکاتەوە، سەبارەت بەوەی پاپا لەسەر دەستی پێشینەکەی ئەو لە سوسە یان یەکێک لە پێشینەکانی بووە بە قەشە، جگە لەوەی جڤاتی دیانەکان لە سوسە کۆنتر بووە لە هی پایتەخت (تسەیفون)، بۆیە ئەمەی بە رەوا نەزانیوە. (بڕوانە کۆتایی دەقی ئەبرەهام.)

(٤٦) پێم وایە هەر (قوستەنتین)ی عەرەبییە. ع. د.

(٤٧) (Hormizd) وەک پێ دەچێت ئەو شەڕە لە دژی رۆمەکان بە سەرکردایەتی هورمیزدی دووەم (٣٠٢-٣٠٩) لە هیچ چاوگێکی تر باسی نەکرابێت.

واتە بۆ بەرژەوەندی ئەو جڤاتانەی کە دەکەوتنە دەرەوەی پایتەخت.(٤٨)

(٤٨) هۆلۆفێرن (Holoferen) جەنگاوەرێکی ئاسووری بووەو لە سوپاکەی نەبوخەزنەسر سەرلەشکر بووە. بە دژایەتی خودا ناسراو بووە. ناوی لە تەوراتیش هاتووە. یودیت (Juditz) ژنێکی ژیر ئازا بووە، بە هۆی نەخشەیەکی زیرەکانەی خۆی هۆلۆفێرن بە کوشتن دەدات و جوولەکەکان بەسەر ئاسوورییە بە ژمارە زۆرەکان زاڵ دەکات. ئێستێر (Esther) لە تەورات ناوی هاتووە، ناوێکی ئێرانییەو لە وشەی ئەستێرە، یان ستێرە هاتووە، ژنێکی جوولەکە بووە، ئامۆزای موردەخای و پالەوانی کتێبی ئێستێرە، دەسگیرانی ئەردەشێری یەکەم پاشای هەخامەنشییەکان بوو. لەبەر ئەوەی هامان (Haman) ناوێک لە دەرباری پاشا نەخشەی قەتلوعامی جوولەکەکان رێکدەخات، شابانوو ئەستێر کارێک دەکات کە هامان بەدەستی ئەردەشێر بەکوشتن بچێت و جوولەکەکانی هاوباوەڕی خۆی رزگار دەکات. مەزندە دەکرێت کە کتێبی ئێستێر لە نێوانی ٣٠٠ تا ٨٠ی پێش زایین نووسرابێت. ع. د.

(٥٠) رێکەوت سەیرە، لە کاتی وەرگێڕانی ئەو کتێبە، لە بازاڕ لە ناو کتێبە هەراجکراوەکاندا ئەم کتێبەم بەرچاوکەوت و کڕیم: گەڕان بەدوای کەشتی نوح (Die Charles Berlitz, Suche nach der Arche Noah, M nchen، Knaur-Verlag ١٩٩١)، ئەم کتێبە لە ئەمەریکا بە ئینگلیزی بلاوکراوەتەوەو وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی ئەڵمانی. لە لاپەڕە ١٨-٢٠ دا دوو تێبینم کەوتە بەرچاو کە بۆ مێژووی ولاتەکەمان گرنگەو پەیوەندییان بەو کەسایەتییەی ئەم کرۆنۆلۆژیایەمان هەیە، بۆیە بە باشم زانی کە وەکو خۆیان لەم پەراوێزەدا بیاننووسم: یەکەم: "هەر ئاواش ئیپیفانیوسی سالامیس (Salamis Epiphanius-) رای خۆی دەردەبڕێت: "ئەوە ئێوە بە راستیتانە، کە وا دەزانن ئێمە ناتوانین راست دەربڕینەکانی خۆمان بسەلمێنین؟! ئەوەتە خۆ تا رۆژگاری ئەمڕۆش، هێشتان کەشتی نوح لە ولاتی کورداندا دیارە" ئەو ئاماژەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەمی زایینی، ئەوە دەداتە دەست کە ئەوسا لەم سەردەمیش کوردەکان پێکەوە لەگەڵ ئەرمەنییەکان دانیشتووانی ئەو ناوچەیەی ئارارات بووینە. بەلام ئەرمەنییەکان چیتر لەوێ نەماون و ئێستا بە زۆری لە ئەرمەنستانی کۆماری سۆسیالیستی سۆڤیەت و جڤاتەکانی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەژین. بەلام کوردەکان هێشتان هەر ماون و ناوە ناوە شەڕی بچووک لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکەیان دەکەن...(کۆتایی گێڕانەوەی کتێبەکە) (کەواتە

لەسەدەی چوارەم وشەی کورد یان کرمانج بەکارهێنراوە. ع.د.)
دووەم: "گێڕانەوە پشتاوپشت هاتووەکان دەڵێن سەرۆکی دێرێکی بێزەنتی هەوڵی دەدا بەسەر شاخی ئارارات (گودی) بکەوێت و تەماشای کەشتی نوح بکات. مەبەست (یاقووبی میدیزپین Medizpin)ە کە پاشان بوو بە قەشەی نوسەیبین، وە دواتریش چووە ڕیزی پیاوچاکە پیرۆزەکان، دوای نوێژ و پاڕانەوەیەکی زۆر لە خودا، تا ڕێگای بدات سەیری کەشتی نوح بکات (چونکە سەیرکردنی کەشتی نوح بە گوناه زانراوەو قەدەغە بووە/ ع. د.) ڕێگای دوور و درێژی دەستەچەپی شاخەکەی گرتەبەر. پاشان ماندوو و شەکەت دەبێت و لە پەلوپۆ دەکەوێت. بۆیە لێی پاڵدەکەوێت و خەوی لێ دەکەوێت، کە واگا دێت، دەبینێت وەک موعجیزەیەک کانیاوێک لە ژێر پێیدا هەڵقوڵیوە. ئەم کانیاوەش تا ئێستا هەر ماوەو بە (کانی یاقووب) بە ناوبانگەو وەکو نیشانەیەک بۆ هاتوچۆ بەکاردێت. پاشان یاقووبی میدزپین دەستی کردەوە بە شاخەکە هەڵبگەڕێت، بەڵام دەدیدیت کە لە دوای هەر هیلاک بوون و خەولێکەوتنێک، دیارە لەلایەن فریشتەکانەوە بووە، هەڵدەگیراو دەهێنرایەوە خوارەوە، کە واگا دەهات، خۆی لە هەمان ئەو جێگایە دەدۆزییەوە کە لێی بەڕێکەوتبوو. تا لە ئاکامدا خودا وەڵامی پاڕانەوەکانی دایەوەو فریشتەیەکی نارده لای. فریشتەکە فەرمانی بە یاقووب دا، کە واز لە هەوڵی سەرکەوتنی سەر شاخەکە بهێنێت و پارچەیەک داری کەشتییەکەی داین و پاشان فریشتەکە پێی دەڵێت، کە هیچ مرۆڤێک بۆی نییە لە دوای شوێنگەی کەشتی نوح بگەڕێت، تا ئەو ڕۆژەی خودا بە خۆی کەشتی نوح ئاشکرا دەکات... (کۆتایی گێڕانەوەی ناو کتێبەکە). ئەو مۆتۆسەش بەڵگەیەکی تری بوون و گەورەیی ئەو پیاوچاکە بوود، لە کوردستانی ئەو سەردەم. ع. د.

(٥١) گۆلگاپا (Golgatha): گردێکی ئەناسراوی دەوروبەری شاری ئورشەلیمە (قودس)، کە حەزرەتی عیسای لەسەر لەخاچدراوە. ع. د.

(٥٢) چەوساندنەوەی دیانەکان لە سەردەمی یەزدیگێردی یەکەم (٣٩٩-٤٢٠) نەزانراوە، بەڵام لە سەردەمی بەهرامی پێنجەم (٤٢٠-٤٣٨) زانراوە. لەبارەی حوکمدانی قەشە ئابهای لە سەردەمی یەزدیگێرد بڕوانە (Labourt, a.a.O.S.105,106).

(٥٣) بۆ فایلەکانی (کارەکانی) ئەو دوو کۆبوونەوە تەمەشای (Chabot, Synodicon orientale S.253 ff.) بکە.

(٥٤) لە لایەن کۆبوونەوەکە پشتڕاست کراوە، تەمەشای Chabot a.a. O.S ٢٨٥. بکە

(٥٥) دەبارەی ئەو قوتابخانەی نوسەیبین (J. Guidi in Giornala della sociata Asiatica Italiana IV, 1890, S 165 ff und Chabot, Jornal Asiatique 1898 Bnd8, S43ff.) لەگەڵ یکتر بەراورد بکە.

(٥٦) هوونەکان یان خوونەکان گەلێکی سوارەو کۆچەری ئاسیای ناوەڕاست بوونەو لە سەدەی دووەمەوە لەو هەرێمانە ژیاون. تەمەشای:
(Namens#http://de.wikipedia.org/wiki/Hunnen herkunft-und-verwendung). ع. د.

(٥٧) پریسبوتەر: بە تەمەنترین کەس لە جڤات، وشەی پریستاش لەمەوە هاتووە ع. د.

(٥٨) بە پێی کرۆنۆلۆژیای (Pseudo-Jusua Stylites) ئامێد لەلایەن فارسەکان گیرا، بەڵام ڕێشاینا نەگیرا.

(٥٩) کاتی خۆی مانای ئەو پەیڤەم نەزانی، بەڵام وا لە سایەی ئینتەرنێت سەرداوێکم دۆزییەوە. لەوانەیە مەبەست لەمە (گەلی حەرامزادە) بێت. چونکە پەیڤی (Mesalliance) کە لە (msalliance) ی فەرەنسی هاتووە، بە واتای (ژن و مێردایەتی نارێک) و ناپاسایی. (ع. د. لە کاتی پێداچوونەوە بۆ چاپی دووەم/ ٢٠٠٩. تەمەشای: (http://de.wikipedia.org/wiki/Mesalliance) بکە.

(٦٠) هیراتیەکەکان: ئەو کەسانەی کە لایەنگری ئەو باوەڕانە بوون کە دژی ئایینی عیسایی وەستاون. ع.د.

(٦١) ژیاننامەی پڕ پەندو دەرسی ئەو پیاوە گرنگە لە لایەن (Jabalaha, de tros Bedjan, Histore de Mar) وەرگێڕدراوەو لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە. هەروەها ئەمە بەراورد بکە لەگەڵ نووسراوەکەی من (Syrischen Rechtsb|cher III, Berlin 1914, Einleitung S XX!! ff).

تێبینی: سکێچی نەخشەکان: دەشتاییەکانی دجلە، بەحردین، دورگەی موحەررەک، بە سوپاسەوە لە بەڕێز (W.Hildebrandt) وەرمگرتوون، هەر بۆ ئەوەیە کە یارمەتی خوێنەر بدات بۆ زانینی تۆپۆگرافی شوێنە باسکراوەکان.

*